Πανεπιστήμιο Κρήτης
Σχολή Κοινωνικών Επιστημών
Τμήμα Οικονομικών Επιστημών

Διδακτορική Διατριβή

Ο μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και η άνιση περιφερειακή ανάπτυξη, 1993-2010

Ελένη Ι. Δρακάκη

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:

Καθηγητής Γιώργος Σταθάκης (επιβλέπων)

Καθηγητής Ηλίας Κουρλιούρος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Καθηγητής Λόης Λαμπριανίδης, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Ρέθυμνο, Ιούλιος 2015

Στο Δημήτρη και στο Γιάννη.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

The transformation of the Greek economy and uneven regional development, 1993-2010: A SYNOPSIS IN ENGLISH

Introduction 16

1. Summary per Part of analysis 18

1.1. Theoretical-historical framework and the analytical scheme 18

1.2. The transformation of the Greek Economy 19

1.3. Uneven Regional Development 21

1.4. The role of policy 24

2. Some key-points in the argument 26

2.1. Explaining the new economic model 26

2.2. State strategy unfolds 28

2.3. Policies to legitimize the new mode 30

2.4. Greek state and Greek regions between convergence and cohesion 32

2.5. Regulating distribution within: The new regional policy model 33

3. Main conclusions 37

3.1. The political economy of the regional problem 37

3.2. The "regional" as a political challenge 39

3.3. Aspects of Critical Geography 39

ΜΕΡΟΣ Α'
Θεωρητικό-ιστορικό πλαίσιο και αναλυτικό σχήμα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 44

1. Η έρευνα για το περιφερειακό πρόβλημα στην Ελλάδα 48

2. Αντικείμενο της εργασίας 55

2.1. Προβληματική και σκοπός 55

2.2. Αρχικές παραδοχές 56

2.3. Μεθοδολογία 57

2.4. Ερμηνευτικό σχήμα 59

2.5. Κύρια ερευνητικά ερωτήματα 65

3. Θεωρητικό υπόβαθρο 67
3.1. Το περιφερειακό πρόβλημα στην οικονομική επιστήμη 67
3.2. Το περιφερειακό πρόβλημα στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση 70
3.3. Περιφερειακή πολιτική: Διλήμματα και σκοποί της παρέμβασης 70
3.4. Εναλλακτικές προσεγγίσεις των χωρικών φαινομένων 72
3.5. Το παράδειγμα της Κριτικής Οικονομικής Γεωγραφίας 73
3.6. Η Γεωγραφία στην Πολιτική Οικονομία 80
3.7. Η προβληματική της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης στο σύγχρονο καπιταλισμό 81
3.7.1. Τριτογενοποίηση και νέα χωρικά πρότυπα 81
3.7.2. Η πολιτική οικονομία της κλίμακας και το Κράτος - χώρος 82
3.7.3. Η άνιση γεωγραφική ανάπτυξη μέσα από τρείς θεωρίες 82
4. Οικονομία, χώρος και πολιτική στην Ελλάδα: Σύντομη ιστορική αναδρομή 86
Σύνοψη και συμπεράσματα 92

ΜΕΡΟΣ Β'
Ο μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας

5. Η σημασία του ευρωπαϊκού πλαισίου 95
5.1. Σχέσεις Ελλάδας – ΕΕ 95
5.2. Κρίσιμες πτυχές της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης 96
5.2.1. Το κοινοτικό κεκτημένο και η δημόσια πολιτική 96
5.2.2. Η αναδιοργάνωση των εδαφικών επιπέδων εξουσίας 97
5.2.3. Η διεύρυνση του οικονομικού χώρου προς τη Νοτιοανατολική Ευρώπη 98
5.2.4. Η διαρθρωτική στήριξη μέσω της Πολιτικής Συνοχής 99
5.3. Η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση της εγχώριας ανάπτυξης 101
6. Μακροοικονομική εξέλιξη 103
6.1. Επιδόσεις σε επιλεγμένους δείκτες 103
6.2. Η ταχεία μεγέθυνση 105
6.3. Η αναδιάρθρωση στο ΑΕΠ 106
6.4. Η αναδιάρθρωση στην αγορά εργασίας 107
6.5. Η ανισορροπία στον εξωτερικό τομέα 110
6.6. Προς μια οικονομία της γνώσης και της καινοτομίας; 111
6.7. Ένα σχόλιο για το φαινόμενο «ανάπτυξη χωρίς δουλειές» 112
7. Η τριτογενοποίηση της οικονομίας 115
7.1. Τριτογενοποίηση: Με ποια έννοια; 115
7.1.1. Η συμβολή του τομέα των υπηρεσιών σε ΑΕΠ, απασχόληση και επενδύσεις ... 116

7.1.2. Το συγκριτικό πλεονέκτημα στον εξωτερικό τομέα 121
7.1.3. Διαρθρωτικές πτυχές 123
7.2. Η αμήχανη στασιμότητα στη βιομηχανία και το «σωσίβιο» των κατασκευών.....129
7.3. Η κρίση στη γεωργία.....137
8. Η οικονομική πολιτική 141
8.1. Η ιστορική εξέλιξη.....141
8.2. Ο σχηματισμός μιας ευρείας πολιτικής συναίνεσης στο «κέντρο».....144
8.2.1. Ο «εκσυγχρονισμός» της περιόδου του Κ. Σημίτη..... 144
8.2.2. Η «ήπια προσαρμογή» της περιόδου του Κ. Καραμανλή 146
8.3. Η πολιτική 1: Ο ανασχεδιασμός των ορίων ανάμεσα σε κράτος και αγορά 147
8.4. Η πολιτική 2: Η αναπτυξιακή πολιτική των ευρωπαϊκών προγραμμάτων.....149
8.5. Η πολιτική 3: Η ανάδειξη νέων θεσμών και οργάνων διακυβέρνησης.....151
8.6. Αποτελέσματα στα δημοσιονομικά μεγέθη και τη διανομή του εισοδήματος.....152
8.7. Η ανάπτυξη ως σύγκλιση: Ορισμένες κριτικές επισημάνσεις.....155
9. Ερμηνεύοντας το μετασχηματισμό: Ο ρόλος του κράτους 159
9.1. Ο νέος τρόπος ανάπτυξης.....159
9.2. Η «επανεφεύρεση» του τομέα των υπηρεσιών 160
9.3. Η στρατηγική για τον εξορθολογισμό του συστήματος.....161
9.3.1. Ο νεολογισμός της εξωστρέφειας..... 161
9.3.2. Οι προωθητικές αποφάσεις και ενέργειες 162
9.3.3. Η νομιμοποίηση των επιλογών..... 163
9.4. Η μεταμόρφωση του παρεμβατισμού.....165
Σύνοψη και συμπεράσματα 167

ΜΕΡΟΣ Γ'
Η άνιση περιφερειακή ανάπτυξη

Εισαγωγή.....170
10. Η χωρική αναδιάρθρωση στον πρωτογενή τομέα 170
10.1. Εξελίξεις σε βασικά μεγέθη 170
10.2. Τα νέα πρότυπα αγροτικής ανάπτυξης.....181
11. Η χωρική αναδιάρθρωση στο δευτερογενή τομέα 184
11.1. Εξελίξεις σε βασικά μεγέθη 184
11.2. Η βιομηχανική πόλωση ως συσπείρωση 192
11.3. Η σημασία της νέας χωρικής ευελιξίας του κεφαλαίου 195
11.4. Η ανάδειξη νέων παραγωγικών συστημάτων.....196

12. Η χωρική αναδιάρθρωση στον τριτογενή τομέα 199
12.1. Εξελίξεις βασικών μεγεθών.....199
12.2. Η γεωγραφική αναδιάρθρωση σε βασικούς τομεις 210
12.2.1. Η συγκέντρωση και η επέκταση των τραπεζών 210
12.2.2. Η ανάδειξη νέων τόπων και μία νέα χωρική οργάνωση του εμπορίου 212
12.2.3. Η άνοδος της νέας βιομηχανίας του πολιτισμού στο αστικό σύστημα 214
12.2.4. Ο τουρισμός ως εξισορροποιητής 214
12.3. Το κέντρο του δυναμισμού.....217
12.4. Οι περιοχές ενός ενδιάμεσου δυναμισμού 227
13. Το περιφερειακό πρόβλημα..... 236
13.1. Οι εγχώριες ανισότητες σε μακροοικονομικά μεγέθη.....236
13.1.1. Περιφερειακό ΑΕΠ 236
13.1.2. Κ.κ. ΑΕΠ..... 238
13.1.3. Απασχόληση και ανεργία 240
13.1.4. Επενδύσεις..... 243
13.2. Σύγκλιση / απόκλιση στο ευρωπαϊκό πλαίσιο.....244
13.3. Συνολική αποτίμηση 245
14. Η ανάδυση μίας νέας χωρικής-οικονομικής διάρθρωσης 246
14.1. Ο ρόλος της Αθήνας στο εγχώριο σύστημα 246
14.2. Οι κύριες ερμηνευτικές παράμετροι.....249
14.3. Μια εναλλακτική τυπολογία του περιφερειακού προβλήματος.....254
Σύνοψη και συμπεράσματα 258

ΜΕΡΟΣ Δ'
Ο ρόλος της πολιτικής ρύθμισης

Εισαγωγή.....263
15. Οι κύριες πολιτικές για την περιφερειακή ανάπτυξη 263
15.1. Η διαρθρωτική πολιτική.....263
15.1.1. Τα συγχρηματοδοτούμενα αναπτυξιακά προγράμματα 263
15.1.2. Μία «ελληνική ασθένεια»; 269
15.2. Η πολιτική αγροτικής ανάπτυξης.....271
15.2.1. Η μεταρρύθμιση της κοινής αγροτικής πολιτικής (ΚΑΠ) των αρχών της δεκαετίας 2000 271
15.2.2. Εγχώριες προεκτάσεις και προσαρμογές..... 272
15.3. Η βιομηχανική πολιτική 273
15.3.1. Η πολιτική των κινήτρων μέσω των αναπτυξιακών νόμων 273

15.3.2. Η χωρική αναδιάρθρωση ανά βασικό τομέα υπό την επίδραση των κινήτρων. 278
15.3.3. Συνολικές παρατηρήσεις 280
15.4. Αναζητώντας κλαδικές – χωρικές διαστάσεις σε πολιτικές για τον τομέα των υπηρεσιών 282
16. Ένα νέο μοντέλο περιφερειακής πολιτικής 284
16.1. Σύντομη επισκόπηση της εξέλιξης της κοινής περιφερειακής πολιτικής 284
16.2. Η πολιτική διάσταση της έννοιας της συνοχής 286
16.3. Τα εμμένοντα πρότυπα ανισότητας στην ΕΕ 287
16.4. Ο ρόλος της Πολιτικής Συνοχής για τη συνέχεια της συσσώρευσης στην ΕΕ 289
16.5. Τα χαρακτηριστικά ενός νέου παραδείγματος περιφερειακής ανάπτυξης στην Ελλάδα 292
17. Η κρίσιμη ρύθμιση: Χωροταξία 308
17.1. Στρατηγική χωροταξία στην Ελλάδα 308
17.1.1. Ιστορική αναδρομή 308
17.1.2. Το Εθνικό Χωροταξικό Σχέδιο 313
17.1.3. Το ευρωπαϊκό πλαίσιο 313
17.1.4. Σχέση οικονομικού και χωρικού μοντέλου: Ελλάδα και ΕΕ 316
17.2. Ειδικά και περιφερειακά χωροταξικά πλαίσια 318
17.3. Η σημασία της χωροταξικής πολιτικής 332
17.4. Κράτος, πολιτική και χωρική ανάπτυξη 334
17.5. Συνολικές παρατηρήσεις 336
18. Η εμπειρία της Αθήνας: Τρία παραδείγματα 338
18.1. Η εκκαθάριση του τοπίου στον Ελαιώνα 338
18.2. Ολοκληρωμένες αστικές παρεμβάσεις για την κοινωνική και οικονομική ανασυγκρότηση στο Πέραμα 340
18.3. Η ανοικοδόμηση ενός διεθνούς κέντρου: Η Αθήνα του 2004 342
19. Η πολιτική οικονομία της περιφερειακής πολιτικής 346
Σύνοψη και συμπεράσματα 353

ΜΕΡΟΣ Ε'
Συμπεράσματα

I. Ο μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και το νέο περιφερειακό πρόβλημα, 1993-2010 357
II. Η ανάπτυξη στις περιφέρειες ως πολιτικό διακύβευμα 363
III. Όψεις της Κριτικής Γεωγραφίας στην Ελλάδα του εκσυγχρονισμού και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης 365

Η παραγωγή του χώρου 365
Συσσώρευση και απαξίωση μέσω αποστέρησης 367
Η άνιση γεωγραφία του εθνικού καπιταλισμού 369
Η διπλή ιστορία ανάπτυξης 370
IV. Η κρίση ως ευκαιρία και η ανάγκη για μία νέα προοδευτική πολιτική στις περιφέρειες 372
ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 375
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 396

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Α.Ε.Π.	Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν
Α.Π.Α.	Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία
Α.Π.Ε.	Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας
Α.Σ.Ε.Π.	Ανώτατο Συμβούλιο Επιλογής Προσωπικού
Β.ΕΠ.Ε.	Βιομηχανική Επιχειρηματική Περιοχή
Γ.Δ.	Γενική Διεύθυνση (π.χ. Περιφερειακής Πολιτικής)
Γ.Π.Χ.Σ.Α.Α.	Γενικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης
Δ.Ε.Η.	Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού
Δ.Ν.Τ.	Διεθνές Νομισματικό Ταμείο
Δ.Ο.Ε.	Διεθνής Ολυμπιακή Επιτροπή
Ε.Ε.	Ευρωπαϊκή Ένωση
Ε.Ε.Τ.	Ελληνική Ένωση Τραπεζών
Ε.Κ.Τ. (1)	Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα
Ε.Κ.Τ. (2)	Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο
ΕΛ.ΣΤΑΤ.	Ελληνική Στατιστική Αρχή
Ε.Ο.Μ.Μ.Ε.Χ.	Ελληνικός Οργανισμός Μικρών-Μεσαίων Επιχειρήσεων και Χειροτεχνίας
Ε.Ο.Τ.	Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμός
Ε.Π.	Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ε.Σ.Π.Α.	Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς
Ε.Σ.Ρ.	Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης
Ε.Τ.Β.Α.	Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Ανάπτυξης
Ε.Τ.Π.Α.	Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης
ΙΝ.Ε. Γ.Σ.Ε.Ε.	Ινστιτούτο Εργασίας Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας
Ι.Ο.Β.Ε.	Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών
Κ.Α.Π.	Κοινή Αγροτική Πολιτική
Κ.Ε.Π.	Κέντρα Εξυπηρέτησης Πολιτών
Κ.Ε.Π.Ε.	Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών
Κ.Ε.Τ.Α.	Κέντρα Επιχειρηματικής και Τεχνολογικής Ανάπτυξης
Κ.κ. Α.Ε.Π.	Κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν
Κ.Ο.Γ.	Κριτική Οικονομική Γεωγραφία
Κ.Π.	Κοινοτική Πρωτοβουλία
Κ.Π.Σ.	Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης
Λ.Ε.Π..	Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές
Μ.Α.Δ.	Μονάδες Αγοραστικής Δύναμης
Μ.Κ.Ι.Ε.Ν.	Μη Κερδοσκοπικά Ιδρύματα που εξυπηρετούν Νοικοκυριά
Μ.Ο.Π.	Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα
Ν.Δ.	Νέα Δημοκρατία
Ν.Ε.Ζ.	Ναυπηγοεπισκευαστική Ζώνη
Ν.Π.Ι.Δ.	Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου
Ξ.Α.Ε.	Ξένες Άμεσες Επενδύσεις
Ο.Α.Ε.Δ.	Οργανισμός Ασφάλισης Εργατικού Δυναμικού
Ο.Ν.Ε.	Οικονομική και Νομισματική Ένωση
Ο.Ο.Σ.Α.	Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης
Ο.Π.Ε.Κ.Ε.Π.Ε.	Οργανισμός Πληρωμών και Ελέγχου Κοινοτικών Ενισχύσεων Προσανατολισμού και Εγγυήσεων

Ο.Τ.Α.	Οργανισμός Τοπικής Αυτοδιοίκησης
Π.Α.Θ.Ε.	Πειραιώς - Αθηνών - Θεσσαλονίκης – Ευζώνων (αυτοκινητόδρομος)
ΠΑ.Σ.Ε.ΓΕ.Σ.	Πανελλήνια Συνομοσπονδία Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών
ΠΑ.ΣΟ.Κ.	Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα
Π.Ε.Π.	Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Π.Κ.Π.	Πρόγραμμα Κοινοτικής Πρωτοβουλίας
Π.Ο.Ε.	Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου
Π.Ο.Τ.Α.	Περιοχή Οργανωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης
Π.Σ.Π.	Πολεοδομικό Συγκρότημα Πρωτευούσης
Σ.Α.Κ.Χ.	Σχέδιο Ανάπτυξης του Κοινοτικού Χώρου
Σ.Δ.Ι.Τ.	Συμπράξεις Δημοσίου - Ιδιωτικού Τομέα
Σ.Σ.Α.	Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης
Σ.ΤΑ.ΚΟ.Δ.	Στατιστική Ταξινόμηση Οικονομικών Δραστηριοτήτων
Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε.	Υπουργείο Περιβάλλοντος Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων
ΥΠ.ΟΙ.Ο.	Υπουργείο Οικονομικών και Οικονομίας
ΥΠ.ΕΘ.Ο.	Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας
Υ.Χ.Ο.Π.	Υπουργείο Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος
Φ.Ε.Κ.	Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως
Χ.Κ.Α.Ε.	Χώρες Κεντρικής Ανατολικής Ευρώπης
W.D.I.	World Development Indicators (World Bank)
E.F.S.F.	European Financial Stability Facility

ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

ΣΧΗΜΑΤΑ

2.1. Ο κύκλος του μετασχηματισμού και ο ρόλος της πολιτικής ρύθμισης
2.2. Η πολιτική οικονομία της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης
2.3. Οι δρώντες της οικονομικής και χωρικής αναδιάρθρωσης
2.4. Η σημασία του «τοπικού» στην ανοδική φάση του οικονομικού κύκλου
2.5. Τα κριτήρια της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης: Μία καθολική προσέγγιση
3.1. Η ιστορική εξέλιξη της Οικονομικής Γεωγραφίας: Διακριτές σχολές και ρεύματα στην Κριτική Οικονομική Γεωγραφία

ΠΙΝΑΚΕΣ

3.1. Ρεύματα εντός της Κριτικής Οικονομικής Γεωγραφίας (1990-σήμερα)
4.1. Μεταβολή Πληθυσμού της Ελλάδας κατά Γεωγραφικό Διαμέρισμα, 1951-1991
5.1. Συνολικός Προϋπολογισμός στα Διαρθρωτικά Προγράμματα στην Ελλάδα
5.2. Σύγκλιση του κκ ΑΕΠ στις χώρες-μέλη και ανισότητα στην ΕΕ
6.1. Επιλεγμένοι δείκτες για την ελληνική οικονομία, 1993-2010
6.2. Ανάλυση του ΑΕΠ - Προσέγγιση Δαπάνης
6.3. Επιλεγμένοι δείκτες για την αναδιάρθρωση στην αγορά εργασίας
7.1. Ακαθάριστες Επενδύσεις Παγίου Κεφαλαίου κατά βασικό τομέα
7.2. Έλλειμμα Εμπορικού Ισοζυγίου καλυπτόμενο από το Ισοζύγιο Αδήλων Πόρων και Υπηρεσιών
7.3. ΑΠΑ στη βιομηχανία συμπεριλαμβανομένης της ενέργειας στην Ελλάδα και την ΕΕ
7.4. Αριθμός καταστημάτων, απασχολούμενοι και καθαρή προστιθέμενη αξία κατά κλάδο μεταποίησης
7.5. Εμπορικό Ισοζύγιο αγροτικού τομέα
8.1. Πληθυσμός στον κίνδυνο της φτώχειας μετά τις κοινωνικές παροχές στην Ελλάδα και την ΕΕ
10.1. Ακαθάριστες Επενδύσεις Παγίου Κεφαλαίου στον πρωτογενή τομέα κατά γεωγραφική ζώνη και περιφέρεια, 2000-2008
12.1. Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία στον τριτογενή τομέα ως % της συνολικής ΑΠΑ κατά γεωγραφική ζώνη και περιφέρεια, 1995-2009
12.2. Εργαζόμενοι ανά κλάδο και περιφέρεια με κριτήριο τον τόπο μόνιμης διαμονής: Καθαρή μεταβολή 1991-2001
13.1. Κατανομή της απασχόλησης στις περιφέρειες, 1998-2010
13.2. Ακαθάριστες Επενδύσεις Παγίου Κεφαλαίου κατά περιφέρεια
13.3. Κκ ΑΕΠ (σε ΜΑΔ) ως % του μέσου όρου ΕΕ-27
15.1. Κατανομή των διαρθρωτικών ενισχύσεων στην Ελλάδα σε περιφερειακό και εθνικό σκέλος και ανά κατηγορία παρέμβασης
15.2. Επενδυτικά σχέδια που εγκρίθηκαν κατά περιφέρεια (%) στο πλαίσιο του Ν. 1892/1990 και Ν. 2234/1994
15.3. Επενδύσεις που εγκρίθηκαν κατά περιφέρεια (%) στο πλαίσιο του Ν. 2601/1998
15.4. Επενδύσεις κατά περιφέρεια (%) στο πλαίσιο του Ν. 3299/2004
17.1. Κύρια σημεία στο «διεθνή προσανατολισμό και την αναπτυξιακή φυσιογνωμία» ανά περιφέρεια σύμφωνα με το ΠΠΧΣΑΑ
17.2. Κύρια σημεία στην «υφιστάμενη κατάσταση» ανά περιφέρεια σύμφωνα με το ΠΠΧΣΑΑ
17.3. Κύρια σημεία στην «πρόταση σχεδίου» σύμφωνα με το ΠΠΧΣΑΑ

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

6.1. Ετήσιος Ρυθμός Ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, 1961-2010
6.2. Εξέλιξη της Απασχόλησης, 1998-2010
6.3. Εξέλιξη της Ανεργίας, 1998-2010
6.4. Εξωτερικό Ισοζύγιο Αγαθών και Υπηρεσιών (% ΑΕΠ)
7.1. Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία ανά βασικό τομέα 1960-2010
7.2. Συμμετοχή βασικών τομέων δραστηριότητας στην ΑΠΑ το 2010
7.3. Εξέλιξη ΑΠΑ στους βασικούς κλάδους του τριτογενή τομέα τη δεκ. 2000
7.4. Απασχόληση (%) ανά βασικό τομέα 1990-2010
7.5. Εξέλιξη του εξωτερικού τομέα της οικονομίας τη δεκ. 2000
7.6. Εξέλιξη των εισπράξεων του Ισοζυγίου Υπηρεσιών τη δεκ. 2000
7.7. ΑΠΑ σε τρέχουσες τιμές σε βασικούς τομείς της δευτερογενούς παραγωγής
7.8. ΑΠΑ σε τρέχουσες τιμές ανά απασχολούμενο στην Ελλάδα σε γεωργία, δασοκομία και αλιεία
8.1. Εξέλιξη των Δημοσίων Επενδύσεων στην Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση (% ΑΕΠ)
8.2. Εξέλιξη του Δημοσίου Ελλείμματος, 1995-2009
8.3. Εξέλιξη του Δημοσίου Χρέους, 1995-2009
10.1. Μεταβολή της ΑΠΑ στη γεωργία στις ελληνικές περιφέρειες ανά κατηγορία προϊόντος στη φυτική παραγωγή, 1995-2009
10.2. Μεταβολή της ΑΠΑ στη γεωργία στις ελληνικές περιφέρειες ανά κατηγορία προϊόντος στη ζωική παράγωγή, 1995-2009
11.1. ΑΠΑ ανά κλάδο του δευτερογενή τομέα στις περιφέρειες το 2009
11.2. Απασχόληση στη βιομηχανία συμπεριλαμβανομένης της ενέργειας στις μεγάλες ελληνικές περιφέρειες, 2000-2008
11.3. Απασχόληση στις κατασκευές στις μεγάλες ελληνικές περιφέρειες, 2000-2008
11.4. Επενδύσεις στη βιομηχανία συμπεριλαμβανομένης της ενέργειας μετά το 2000
12.1. Εξέλιξη της ΑΠΑ στις υπηρεσίες, σε μεγάλες γεωγραφικές περιφέρειες και στο σύνολο χώρας, 2000-2008
12.2. Κατανομή ΑΠΑ του τομέα των υπηρεσιών στις ελληνικές περιφέρειες το 2009
12.3. Κλαδική σύνθεση του τριτογενή τομέα στη χώρα και στις περιφέρειες το 2009
12.4. Κατανομή των επιχειρήσεων του τριτογενή τομέα και τζίρου αυτών στις περιφέρειες το 2002
13.1. Ρυθμός ανάπτυξης Πραγματικού ΑΕΠ, 2001-2008, Αττική και μ.ό. χώρας
13.2. Καθαρή μεταβολή Περιφερειακού ΑΕΠ ανά περιφέρεια, 1996-2010
13.3. ΑΕΠ ανά περιφέρεια ως % ΑΕΠ του Συνόλου των Περιφερειών (=100), 1996-2010
13.4. Μεταβολή κκ ΑΕΠ ανά περιφέρεια τη δεκ. 2000
13.5. Μεταβολή κκ ΑΕΠ ανά μεγάλη περιφέρεια τη δεκ. 2000
13.6. Μεταβολή της απασχόλησης ανά περιφέρεια, 1998-2010
13.7. Άνεργοι (%) στο σύνολο του Εργατικού Δυναμικού ανά περιφέρεια, 1998-2010
13.8. Καθαρή μεταβολή στις Ακαθάριστες Επενδύσεις Παγίου Κεφαλαίου κατά περιφέρεια, 1993-2010
14.1. Η αυξανόμενη συμμετοχή (%) της Αττικής στο ΑΕΠ
14.2. Ρυθμός μεταβολής του ΑΕΠ/κάτοικο (σε ΜΑΔ) στην Αττική και λοιπή χώρα
14.3. Ανθρώπινο δυναμικό στην έρευνα και τεχνολογία (% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού)

ΧΑΡΤΕΣ

10. 1. Κατανομή του προϊόντος του αγροτικού τομέα στις ελληνικές περιφέρειες τη δεκ. 2000
11. 1. Κατανομή του προϊόντος της βιομηχανίας στις ελληνικές περιφέρειες το 1995
11. 2 Κατανομή του προϊόντος της βιομηχανίας στις ελληνικές περιφέρειες το 2009

12.1. Κατανομή των επενδύσεων στον τριτογενή τομέα στις ελληνικές περιφέρειες, 2005-2010
12.2. Ένας νοητικός χάρτης: Η εξισορρόπηση στο χώρο στο πλαίσιο της νέας οικονομίας του τριτογενή τομέα

Ευχαριστίες

Με την ολοκλήρωση της διατριβής θέλω να ευχαριστήσω ορισμένους ανθρώπους που από διαφορετικούς ρόλους ο κάθε ένας είχαν εξαιρετική συμβολή. Πρώτα απ' όλα, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στον Επιβλέποντα Καθηγητή Γιώργο Σταθάκη για την υποστήριξη και συμπαράσταση του όλα τα χρόνια, παρά τις πολλές και αντικειμενικά δύσκολες υποχρεώσεις, στις οποίες έπρεπε να ανταποκριθεί παράλληλα. Η επιστημονική καθοδήγηση και οι παρατηρήσεις του ήταν για μένα καθοριστικής σημασίας στη διαμόρφωση μίας εναλλακτικής οπτικής πάνω στο γενικότερο και ειδικότερο αντικείμενο της εργασίας, στην οικονομική και περιφερειακή ανάπτυξη. Χωρίς την επιστημονική διαύγεια και την ψυχραιμία της κριτικής του σκέψης η εμπειρία της διδακτορικής έρευνας θα ήταν οπωσδήποτε φτωχότερη.

Επίσης, οφείλω ευχαριστίες στα δύο μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής, στον Καθηγητή Ηλία Κουρλιούρο για τα καίρια σχόλια του επί του κειμένου, όπως και για την αποφασιστική συμβολή του στην ολοκλήρωση της διατριβής και στον Καθηγητή Λόη Λαμπριανίδη για τις εποικοδομητικές επισημάνσεις του. Το έργο των δύο εξάλλου στην οικονομική γεωγραφία, εμπλούτισε και διατρέχει ως επιρροή το κείμενο και θεωρώ ότι εξαρχής συγκρότησε τον τρόπο με τον οποίο κατανοώ την άνιση ανάπτυξη και τη σημασία του χώρου.

Εδώ θα ήταν παράληψη να μην ευχαριστήσω τον Επίκουρο Καθηγητή Σπύρο Λαπατσιώρα για τη βοήθεια του στην διαδικασία της υποστήριξης αλλά και δύο καλούς συναδέλφους. Το Δρ. Μιχάλη Νικολακάκη για τις πολλές, αναλυτικές και κριτικές παρατηρήσεις του και για τις δημιουργικές ιδέες του πάνω στο κείμενο, καθώς και το Δρ. Γιώργο Ιωαννίδη για την εμψύχωση και τις χρήσιμες συμβουλές του, όπως και για τις ενδιαφέρουσες συζητήσεις και την ανταλλαγή απόψεων σε θέματα σχετικά με την ελληνική οικονομία και την πολιτική.

Ευχαριστώ θερμά τους αρχιτέκτονες-χωροτάκτες Ουρανία Κλουτσινιώτη και Γιώργο Πετράκη που μοιράστηκαν μαζί μου αρκετές ώρες από το χρόνο τους και κυρίως την πλούσια εμπειρία τους, τη Μαρία Οικονομάκου στέλεχος της ΕΛΣΤΑΤ που χρειάστηκε να αναζητήσει έναν «εξωπραγματικό» όγκο στοιχείων για τις ανάγκες της έρευνας και τέλος, τον Καθηγητή Δημήτρη Μυλωνάκη και την Ιωάννα Γιωτοπούλου από το Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Κρήτης, για την υποστήριξη τους σε διαφορετικά πιο «τεχνικά» θέματα των σπουδών.

Ιδιαιτέρως ευχαριστώ αγαπημένα μου πρόσωπα, την Ιωάννα Δρακάκη για την γραφιστική επιμέλεια των χαρτών, τους γονείς μου, ειδικά τη μητέρα μου για την «εκ των ουκ άνευ» βοήθεια και πάνω απ' όλους το σύντροφο μου Μανώλη Φραγκιαδάκη για την πολύπλευρη στήριξη, την κατανόηση και την αστείρευτη αισιοδοξία σε καιρούς κρίσης, χωρίς την οποία είναι βέβαιο ότι αυτή η διατριβή δεν θα είχε ολοκληρωθεί. Επειδή το ευχαριστώ είναι πολύ λίγο για τους μικρούς μου «σούπερ-ήρωες», το Δημήτρη και το Γιάννη, η εργασία είναι αφιερωμένη σ' αυτούς, με την ευχή να μετουσιώνουν πάντα το φώς τους σε δύναμη και ενέργεια για δημιουργία.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της εργασίας υπήρξε η διερεύνηση και ερμηνεία της σχέσης ανάμεσα στο μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας και στην άνιση περιφερειακή ανάπτυξη για μία συγκεκριμένη ιστορική περίοδο που ξεκινά το 1993 και φτάνει μέχρι το 2010. Η χωρική – οικονομική αναδιάρθρωση στην Ελλάδα εξετάστηκε υπό το θεωρητικό πρίσμα της πολιτικής οικονομίας και της κριτικής Γεωγραφίας, μέσα από τρείς αναλυτικούς άξονες, όπως το κράτος, οι περιφέρειες και η παραγωγή. Η κεντρική παραδοχή υπήρξε ότι η άνιση ανάπτυξη βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τις ευρύτερες πολιτικοοικονομικές διαδικασίες, μέσα από τις οποίες διαμορφώνεται και τις οποίες διαμορφώνει.

Η ανασύνθεση, συγκέντρωση και μελέτη διάσπαρτου υλικού που συμπεριλάμβανε στατιστικά στοιχεία, δημοσιεύματα, νομικά κείμενα και κείμενα πολιτικής και επιστημονική βιβλιογραφία, είχε ως απώτερο στόχο την περιγραφή, κατανόηση και ερμηνεία του περιφερειακού προβλήματος και του τρόπου με τον οποίο η κεντρική εξουσία εργάστηκε σε ότι αφορά τη διαχείριση του. Αυτό που προκύπτει είναι κυρίως ότι το ζήτημα της περιφερειακής ανάπτυξης στις διάφορες μορφές που μπορεί να λάβει στις χωρικές κλίμακες και μέσα από εναλλακτικές προσεγγίσεις, συνεισέφερε στην Ελλάδα του εκσυγχρονισμού και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, στην εκτόνωση εντάσεων και αντιφάσεων που ενείχε ο ριζικός μετασχηματισμός της οικονομίας, οι οποίες αν δεν αναχαιτίζονταν θα έφερναν ενδεχομένως το σύστημα νωρίτερα στην κρίση.

Σε γενικές γραμμές, ξεχωρίζει μία υποκείμενη ορθολογική σχέση ανάμεσα στις αναδιαρθρώσεις της οικονομίας στο χώρο και στους τομείς, όπως και αναγνωρίζονται δύο βασικές τομές στην παραπάνω. Από τη μία η παγκοσμιοποίηση, το επιστέγασμα της οποίας υπήρξε η ένταξη στην Ε.Ε. και στο ευρώ, και από την άλλη, η μετάβαση στο φιλελευθερισμό και η αποχώρηση του κράτους από τον παραδοσιακό κεϋνσιανισμό, ανέδειξαν από κοινού μία νέα οικονομία, η οποία ολοκληρώνονταν μέσα από μία συγκεκριμένη γεωγραφική οργάνωση και διαπεριφερειακή ισορροπία.

Τελικά τέθηκε ειδικά για την ελληνική περίπτωση, το κλασικό ερώτημα που διατύπωσε η D. Massey τη δεκαετία 1970 «με ποια έννοια περιφερειακό πρόβλημα» και σε αυτό δόθηκαν απαντήσεις. Η εργασία υποστηρίζει ότι το περιφερειακό πρόβλημα είναι πρόβλημα όχι των λιγότερο ανεπτυγμένων περιφερειών ή περιοχών, αλλά της οικονομίας και της πολιτικής συνολικότερα. Επίσης, είναι πρόβλημα της μίας δυναμικής περιφέρειας της μεγέθυνσης που παρασύρει ολόκληρο το σύστημα στη σύγκλιση, αλλά ταυτόχρονα, υπονομεύει τις προϋποθέσεις της ύπαρξης και της υπεροχής της, αποδιοργανώνοντας την παραγωγική δυναμικότητα της ευρύτερης επικράτειας της. Η θέση αυτή, βασισμένη στην υπόθεση ότι ο χώρος του «περιφερειακού» πλάθεται, συντίθεται και αποσυντίθεται, μέσα στο χρόνο και σε εναλλακτικές χωρικότητες, διαφοροποιείται τελικά από τις συνήθεις απόψεις για την περιφερειακή ανάπτυξη στην Ελλάδα σε δύο σημεία. Καταρχήν, αμφισβητεί την παραδοχή ότι η γρήγορη ανάπτυξη της περιόδου υπήρξε μία μονοσήμαντα θετική εξέλιξη, απλά γιατί είχε οφέλη στο εισόδημα και στην απασχόληση και σε ορισμένα βασικά μακροοικονομικά μεγέθη, ακόμα και σε κοινωνικές παροχές και πρόσθετους πόρους στις περιφέρειες. Η ανάπτυξη παρήγαγε νέους διαχωρισμούς, ανισότητες και αποκλεισμούς στο χώρο σε επιμέρους πεδία και τομείς, μέσα από την διαφοροποιημένη ολοκλήρωση και την διαφοροποιητική προσαρμογή των εδαφών και των περιφερειών στο ευρωπαϊκό και παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. Παράλληλα εφιστά την προσοχή στους μηχανισμούς της κεντρικής παρέμβασης και τους κοινωνικούς αυτοματισμούς που οδήγησαν σε αφομοίωση των ευρωπαϊκών κατευθύνσεων σε μία άκριτη δέσμευση σε μέσα και κατευθύνσεις, εκτός ενός συνεκτικού και μακροπρόθεσμου στρατηγικού πλαισίου. Σε γενικές γραμμές, υποστηρίζεται ότι η ανάπτυξη στις περιφέρειες χρησιμοποιήθηκε ως «πρόσχημα» για να εξυπηρετηθεί η εθνική ανάπτυξη και σύγκλιση στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής οικονομικής ολοκλήρωσης, αλλά και για την εξασφάλιση μίας θεμελιώδους κοινωνικής συναίνεσης σε υψηλής διακινδύνευσης κυβερνητικές επιλογές και αποφάσεις.

Phd Thesis
By Eleni I. Drakaki

THE TRANSFORMATION OF THE GREEK ECONOMY AND UNEVEN REGIONAL DEVELOPMENT, 1993-2010: A SYNOPSIS IN ENGLISH

Introduction

The regional problem in Greece has been an object of heated scientific debate, especially since the 1990's and mainly in the realms of regional economics. The purpose of the thesis has been to suggest and implement an alternative political-economic framework and a critical geographical approach for analyzing uneven regional development in the case of Greece. The main argument, resulting from the analysis of data of different sorts and from various sources, statistical data, legal texts, policy documents, publications on the press and interviews, suggests that geographical change and the restructuring of unevenness in the case of Greece supplement and fulfill a radical political and economic transformation, during the period 1993-2010.

During this period of time, common ground is found in that the regional problem, usually approached as divergence in terms of income or other macroeconomic indices, has evolved in a positive way. There is a nearly overall agreement, as an overview of the related literature shows that the economic and certain of the social inequalities decrease. Nevertheless, analysis here suggests that the above do reflect only a fragmentary aspect of the evolution of the regional problem. There is a main argument that transforming norms, structures and forms of the regional disparities lie behind convergence in quantitative terms (e.g. in terms of the GDP pc). In particular, a critical political-economic approach reveals, alternative spatial patterns of socioeconomic development, political contradictions and subtle forms of injustice between regions as globalization and European integration spread.

An alternative “reading” of the new regional problem in Greece becomes possible by using specifically two assumptions deriving from the critical paradigm in Economic Geography. First, regions are seen as open and flexible social formations that interconnect through networks of material exchanges and immaterial flows. Second, power relations are formed in space and those, as well as the aforementioned, cannot be easily quantified or depicted in the statistical data.

In this framework, the thesis finally conveys two main narrations focusing on the case of Greece during the period 1993-2010. One concerning the relation between state regulation (state policy and politics), regions (as open and flexible territorial systems) and production structure (relations between capital and labour), and one concerning the power relations of Athens and its administrative region Attica, to the rest of the domestic system. The above two are found to be interactive especially to two processes that evolve in parallel, first the fast

“tertiarization” and the restructuring of the production, and second, the rapid agglomeration around the country’s principal metropolis (the Capital).

The argument is structured as follows. First, we explain the analytical framework and explore the theoretical and historical grounds of regional economic development and critical geographic thought. Second, we examine the transformation of the Greek economy, placing emphasis on the effect of the European Unification and Integration on all aspects of state policy as well as on the organization of competition in domestic markets and production relations. Third, we explore the restructuring of the regional problem in Greece, which is considered to be simultaneously, a matter of inequality in performance in specific indices, of distribution of resources and funds, of an allocation of production in the main sectors (primary, secondary, tertiary) and lastly, of a spatial organization of the economic system. Fourth, we discuss the role of policy and more specifically the functions and expedience of individual policies that act together and interact under a national regional policy paradigm, rooted in a European one. In addition, we elaborate on the role of Athens as a new dynamic and international center for growth and investments that permits the expansion and global integration of the total economy.

Lastly, we present the main findings and general conclusions. At this point, an alternative interpretation of spatial-economic restructuring is introduced, with the use of selected theoretical concepts and analytical tools emanating from Critical Economic Geography. In addition, we reach the final composition of the argument and we assert that the fundamental function of the new regional problem in Greece of globalization and European integration is to assist the continuation and maintenance of a specific mode of domestic socio-economic development that also serves political priorities for extrovercy and competitiveness in the context of globalization and European integration. The underlying rationality of the implemented policy for regional development is found on the pressing need and pragmatic option of Greek governments to promote growth so as to achieve economic convergence criteria and safeguard the country’s position in the EMU. Domestic spatial relations and spatial structure can be considered eventually, as a prime factor enabling and serving fiscal consolidation and institutional compliance with a supranational form of political-economic governance, such as the EU.

1. Summary per Part of analysis

1.1. Theoretical-historical framework and the analytical scheme

The thesis examines the transformation of the Greek economy and its dialectic relation to uneven regional development. Specifically, it focuses on the political economy of the Greek regional problem during the critical era of “modernization” and European integration (1993-2010) and thus aims to observe and showcase the spatial structures and the role of policy on interregional and geographical unevenness. As far as the specific subject is concerned, two main approaches or epistemological paradigms can be traced in the existing bibliography. On the one hand, a macroeconomic approach or else an “orthodox” quantitative economic analysis of the regional problem in Greece, which falls within the realms of Regional Economics, emphasizes on the exploration of the intensity of the problem and perceives unevenness mostly as a matter of quantitative divergence. On the other hand, a geographical paradigm assimilating multiple influences from scientific fields of sociology, economic geography and political economy, is more focused on the identification and explanation of causes and mechanisms that lead to geographic change and alter the social relations of production in specific localities. This thesis attempts a combination of the two approaches, but most of all, aims to construct a geographical and critical explanation of regional as well as economic change.

During the last twenty years, Greece has been experiencing a significant economic transformation in the context of globalization and European unification, one with an inherent and inseparable spatial dimension. The Greek experience is considered especially interesting as an example of the way globalization affects domestic structures in countries and economies of a capitalistic periphery and also of the way, capitalism as the prevalent economic system, exploits geographical divergence and spatial differentiation to relieve its inherent and eternal contradictions.

The domestic system is affected by two prime international trends, after the opening of the Greek polity and economy in globalization. First, by a process of global integration of the national domestic structures and of an emergence of new scales for political organization and governance (Murray, 2008, Castells, 2010, Keating and Loughlin, 1997, Storper, 1997, MacLeod and Jones, 2007). Second, by a process of dematerialization of the production and economic relations and a fast rise of new economic activities in services, in the fields of information and telecommunication technologies, culture and recreation, that also imply a key-role for large cities and global metropolises (e.g., Daniels, 1991).

The period 1993-2010 represents a coherent and discrete period of time for several reasons. First, it depicts the basic elements of a particular "mode of development", meaning a specific mode of organization and management of the economy. The starting point is the Treaty of Maastricht and the rise of “modernists” in the socialist party of PASOK. The end comes with the burst of the fiscal crisis and the signing by the Greek government of PASOK (again) of a memorandum with Troika and foreign creditors to manage financial “bailout” within the zone of Euro. By all means, this is a concrete period of time, in terms of the policy paradigm that has been applied, concerning the systemic and institutional adjustment that has been pursued towards the European partners, as well as regarding the production model that has been structured and tested.

The critical paradigm or else, the political-economic approach within the field of Economic Geography originates from Marxist, Neomarxist and Metamarxist theories and narratives on economic development and uneven geography in capitalism and has been found

to offer an alternative and useful analytical and theoretical framework. The critical paradigm itself incorporates elements from a spectrum of fields across the social sciences, such as critical social theory, regional studies, institutional economics, political science, humanities and cultural studies and evolves during the last decades as committed to describing the structural changes of contemporary capitalism, emphasizing on its geographical restructuring (Kourliouros/Κουρλιούρος, 2009).

From this point of view, first, the regional problem and interacting spatialities are considered to be inherent in the function of capitalism and thus prone to change in the context of capitalistic accumulation. Second, regional inequalities are deemed to be a problem of a different extent for different parts and groups of a society, and thus of an actual challenge for politics and state action.

Finally, a historical review on economic development and policy since the founding of the new Hellenic State, reveals a peculiar relation between state policy and regional development in Greece. Paradoxically, the "regional" becomes a problem, only at the time that the national-domestic economic structure is due to fully open in the European single market and actively integrate in globalization. The fact that economic and social relations and Greek polity need to conform to a superior supranational political-economic project seems to mobilize powers and mechanisms for regional programming and the confrontation of regional inequalities. Nevertheless, until the early 1990's it is manufacture and the industrial sector that is influencing more allocation and distribution of economic activity across the Greek regions and geograhical areas.

At this point, and more precisely, in an after-war period of fast economic growth (1950's-1960's), Athens and its periphery, the country's capital city and administrative center, grows steadily in demographic terms, experiences a significant social transformation and is becoming all the more productive in the services sector. In the years to come, in Northern Greece and across a mainland axis of development (with an "s" shape) commencing from Patras and ending up in Kavala, large and small manufacturing enterprises rally, while agricultural economy effectively supports local societies in rural and remote areas. Until the 1970's, we can observe an interregional system of a relatively balanced growth in its parts, due to stronger structural diversification among main sectors of economic activity. At this stage the role of Athens is centric and nodal but not predominant or sovereign, as it becomes later on.

1.2. The transformation of the Greek Economy

The European framework is critical for the understanding of the Greek economy during the last two decades. The country's participation in the European Union brings reforms in all the fields of public policy and especially in all the aspects of economic development. Major reforms include the liberalization of markets, the reorganization of public administration, the adjustment of state institutions and policy instruments to European rules and system of common policies e.t.c. . In the same context, "development" itself acquires a new meaning, as domestic allocation of resources is not only relevant to a national matter of distribution, but also to a European, a supranational one.

The transformation of the Greek economy can be summarized as a transition to an economy almost exclusively of services that depends all the more on large businesses, multinational corporations and waged labor and that adopts the European common currency, the euro. The rapid growth of the tertiary sector is explained through the continuing rise of tourism, a new momentum for trade, transports and banking as well as an amplification of

public and social welfare services. At this stage, agriculture becomes almost marginal in total production, industry encounters stagnation and constructions rise (at least up to 2008). Thanks to this new postindustrial arrangement, a new "economic miracle" occurs. Most of the period, the Greek economy experiences fast rates of growth of the GDP, rising consumption and stimulated international investment in both ways (towards the inside and the outside). Large-scale structural and development programs co-financed by the European Structural Funds and institutions of the EU and preparation of the Olympic Games of Athens organized in 2004, offer an unprecedented and significant impetus for accumulation, in nearly all branches within the tertiary sector economy and certainly in all major urban areas.

However, the development policy of the period, implemented by the ruling parties of PASOK (1993-2004, 2008-) and Nea Dimokratia (2004-2008) failed as one can assume, based on the following facts: a) Unemployment remains quite high (8-12%) and surpasses by far a normal rate (of e.g. 3-5%) b) Imbalance in the external accounts deteriorates, despite the accelerating growth and despite the expansion of intra-community trade c) The country does not improve its relative stand between its European partners, on the development level, as measured by GDP pc (in PPS), although it has been receiving important European structural assistance for more than twenty years d) Lisbon Treaty priorities for competitiveness in the global market and a “Knowledge Economy” are still distant in the case of Greece.

In general, it is found that a “convergence strategy” has been applied by the Greek governments all through the years, one that has been emphasizing more the current and immediate needs of the country, as a member-state in the EU, and less the long-term and real needs of the domestic production and real economy.

The role of the state is considered particularly important in all the above transformation in two basic ways. On the one hand, it takes on fragmentary action and roots risky decisions (e.g. organization of the games, entry to the euro) outside a coherent and long term strategy. On the other hand, it applies 3 lines of economic policy that can serve best as much the need for “modernization”, as the need for convergence. It attempts the redrawing of the boundaries between the public and the private sector of the economy, it implements a development policy that is almost entirely dependent on the European programmes and community funds, it inaugurates a new type of multi-factoral governance and creates new regulative institutions (under its own supervision). All these converge and meet over a new political-ideological paradigm that combines neoliberal, liberal and socialist principles and ideas. As two proposals and prevalent mottos arise in political discourse, “modernization” by prime-minister K. Simitis, and “mild adjustment” by prime-minister K. Karamanlis, a new extended centrist space accommodates all the major political forces and the two parties which succeed one another in power.

In general, by the mid 1990’s a long period of intense political unrest and ideological frustration and controversy regarding the management of the economy, come to an end. The political system constructs a “national purpose” around the vision for modernization and European integration and cultivates a broad social and political consensus around it. The full opening in the free market, the participation in the common currency and the institutional adjustment to the “acquis communautaire”, all expose and express a strategy that aims for the domestic economy to grow, with the expansion to foreign markets and attachment to global change. While extroversion and competitiveness become high priorities for domestic development, little emphasis is put on the adaptation of the domestic production or the protection of social cohesion.

1.3. Uneven Regional Development

Structural transformation of production in Greece as a process has three main dimensions. First, the decline of the agricultural sector, second the stagnation of the industrial sector and third, the rapid expansion of the services sector. Each one is associated with a different form of a regional problem and presents its own spatial organization, as it has been proven in the analysis.

First, the spatial allocation of farming and agricultural production has hardly changed since the early 1990's. The geographical region of North - Central Greece steadily contributes the most to the national product and concentrates the great majority of sectoral employment, the largest percentages of the arable and agricultural land area and the bulk of gross fixed capital formation. Among administrative regions, all the three regions of Macedonia, and in addition, Thessaly and Peloponnese, seem to prevail in all the above indicators and simultaneously concentrate the majority of extensive farming as well as specialize in cultivations and crops that have been for many years, up to the 1990's, yielding highly competitive products (such as industrial plants, cereals). On the other hand, the products of vine and olive that share a significant potential in the European markets, due to good quality features, seem to thrive in other parts of the country, in southern and insular Greece, in Crete, in the Ionian and North and South Aegean islands.

As the structural crisis in agriculture is becoming all the more severe (reflected in the shrinking of sectoral output and employment) after the accession of the country in the European Economic Community (EEC) it affects all regions except Attica, and primarily those that are highly dependent. In total contradiction, for all those regions with no strong specialization in agriculture, and for all those minor nodes of the domestic product, new paths and opportunities seem to open up during the last decade. Especially after the reform of the Common Agricultural Policy of the EU, during the first half of the 2000's, a new emphasis is placed upon territorial dimension of rural development and the multifunctional role of agriculture. This entails a new form of integrated and multi-sectoral growth in rural areas especially in countries of the Mediterranean and of the South, that fail to adopt economies of scale and a more business-oriented organization model in the primary sector. In the Greek countryside, augmenting subsidies through the CAP have a dual effect. First, abandonment of a significant part of the production in extensive crops affects mainly Northern mainland Greece and leads to the shrinkage of the value of total production. Second, the revival of small farming and the turn to local quality products in South and peripheral areas, happen in conjunction with a rise in agrotourism and prove particularly beneficial for local development.

In this context, de-ruralization in the system as a whole, entails a smaller primary sector that gives ground to non-farming activities and occupations. This is a fact in each one of the Greek regions and also, in the total economy. Also, it must be noted, that this is an outcome of community and domestic policy as well as of the reorganization of international trade.

Different places across the Greek territory respond in a different manner of course to economic transformation. Especially for a large part of rural space (e.g. mountainous areas, isolated communities and areas of a "double periphery") structural adjustment appears to be painful and difficult as proven by the high and rising rates of unemployment and the intense mobility of labor between occupations and within a regional labor market. On the contrary, in urban areas and in localities that share the potentials for the rise of alternative forms of tourism (e.g. ecotourism, agrotourism, cultural tourism) this same process proves to be beneficial, as it provides large and small firms with a new source of cheap labour.

De-industrialization is meant here, as an ongoing crisis that is not so severe as it is the case in agriculture, but it is continual and steady since the early 1990's and a few years before then. Particularly manufacture is found to be entering a structural crisis and regression as the European unionization proceeds, while other sectors, such as mining or constructions remain stagnant or grow. Exactly as is the case, with de-ruralization, de-industrialization has an uneven territorial effect, across the country. In general, two processes prevail. First of all, we observe a severe decline in a system of ex-significant poles scattered in Northern Greece. Second, we can identify a new clustering of activity, namely a concentration of large businesses and of activities of a higher value added in a broad area around Athens, in the outskirts of the city, in Attica as well as in the region of Sterea Ellada.

Thus, industrial production becomes all the more polarized around the Metropolis and the country's major financial center. From this point of view, structural adjustment can also be seen as an effort of parts of the entrepreneurial capital to restore profit margins and survive while facing all the more intense competition. Clustering around the Capital region where the bulk of the services economy can be found, becomes a means to achieve lower transaction costs and easier access in an enlarged market of inputs (capital, intermediate production and services, labor). By all means, the metropolitan environment in Attica displays some certain and indisputable advantages, attractive particularly for multinational and large corporate organizations, such as appropriate, sufficient and newly constructed technical and business infrastructure, dense transnational connections for transport, modern telecommunication networks, educational and vocational training institutions and sophisticated services for business organization and management.

Constructions grow fast for several years, thanks to augmenting public investments and large-scale projects through the structural funds of the EU, the release and liberalization of the loans market and of the financial services, on the way to the EMU, and last but not least the organization of the Games in Athens. The rise of the sector, along with the fast rise in services, can best describe the turn towards a new post-indrustrial economy especially in the islands. In those areas, constructions provide a significant impetus for local economy and constitute an important pillar for growth, complementary to tourism and small farming.

The process of de-industrialisation seems to cease as soon as a "creative destruction" of a large territorial periphery has been accomplished, in the second half of 2000's. The new spatial pattern by the end of the decade can best be named as a strictly mono-polar system, that depends highly on the productivity of the metropolitan system of Athens and on new investments in a wide development area around the Capital (and up to a much less extent in Thessaloniki). Nevertheless, this new process of industrial regression obviously differs from previous ones. First, it leads to an overall upturn in absolute terms in economic activity. Second, it takes place in a broader periphery, in a wide mainland that does not include the city center in any case, in Athens or Thessaloniki. Industrial production is kept far from central areas or even withdrawn to "make space" for other more profitable uses.

The tertiary sector is the principle if not the only driving force for economic growth after 1990 and becomes all the more dominant in all local and regional economies across the country. In some cases, in certain areas, especially those lacking competitive advantages in the new era or exhibiting unimportant historical specialization in primary or secondary production, even a nearly mono-sectoral model of growth can be found. Small trade, tourism, public administration and personal services account for about 70-90% of the total value of production in most islands, while this is usually the case in the smallest islands and in remote or less favored areas.

In contrast, major cities and urban space particularly in the wider area of Athens and Thessaloniki, present a powerful services economy that is on the one hand, far more " balanced" between main groups of activity, and on the other hand, simultaneously

contributing much more to the overall added value of the total economy. Especially the performance of Attica is critical, once again, particularly after the early 2000's. According to data, by 2009, the region of Athens (Attica) hosts a tertiary sector that amounts up to 83,540 billion euros corresponding to 85% of its economy, and contributing by 52% in the total value of the sector. In total contrast, for example, Corfu contributes only 1,561 billion euros or only 1% in the total output of the sector that represents approximately 90% of its local economy[1].

Rates of growth for the tertiary sector accelerate during the second half of the 1990's and continue to be positive even until the crisis. In general, it is obvious that services form a principle engine for growth, first in terms of value added, and second, in terms of the new jobs created in all regions. Nevertheless, the prospects as well as intra-sectoral composition differ between regions and geographical areas. Some groups of activity such as trade and tourism exhibit significant spatial dispersion and seem to be especially beneficial for the socioeconomic development of the island regions. Some others, such as financial and banking services or culture, business services, public organizations tend to agglomerate around metropolitan areas (Athens, Thessaloniki). We need to stress at this point, that the Attica region stands out in particular, from several respects. On the one hand, it hosts the vast majority of economic activity, investments as well as employment, in higher gross value added activities in services, and high-technology or knowledge intensive sectors. On the other hand, it displays the most significant intrasectoral – structural diversification. This is the only region that presents a high impetus in almost all the main sectors and branches of activity, both in those with regard to a more traditional urban economy (e.g. trade, personal services, social welfare, recreation and tourism), as well as those that frame a modern economy, strategically oriented towards finance, innovation and technology (financial intermediation and "Business 2 Business" services, information technologies, telecommunications).

In any case, the tertiary sector dominates economic and geographical space. All numerical and statistical data on income, employment, investment and entrepreneurship, show an overwhelming and universal sovereignty, throughout the country's territory. Especially, the participation of the sector in new investments that rises up to 90%, along with the fact that the former occupies more than 70% of the total GDP up to this point[2], show that the Greek economy experiences and may be experiencing for the next years, a stage of a mono-sectoral growth.

In general, regional disparities do not expand during this period, even though there is an aspect of the "development gap" between the center and its periphery, Attica and the rest of the regions, that appears to be widening. As Central Macedonia approaches, from top to bottom the national average and is "releasing" steadily investments, employment and production forces in favor of an economic mainland in the Balkans (South-East Europe, mainly Bulgaria, Romania) and central Greece, Athens becomes by all means the one and absolutely dominant pole, in which development becomes intensely cumulative and self-motivated. In fact, the region of Attica is the only one, found to converge to a European medium in terms of GDP p.c., and the only one that manages to improve considerably its position in specific socioeconomic indicators (e.g. population on the poverty threshold or employment in high tech sector).

In summary, a new spatial-economic structure emerges slowly, during almost the last twenty years. As the Capital region mobilizes the rapid growth for the domestic system and moves the country's convergence to the rest of the EU, the other way around, economic convergence and growth in the country and the Greek regions depend highly on the "take-off" of the Athenian pole. In this sense, one can also recognize a kind of a political relation or else

[1] Source: ELSTAT, regional accounts.
[2] Same source.

a kind of a “political rivalry" in space, and a sharp contrast between Athens and Thessaloniki, Attica and Central Macedonia, but also between the single and undisputed center of power, Athens, and its wide mainland, consisting of former industrial centers, smaller cities, less advantageous and remote areas, rural centers e.t.c. .

This does not mean however that all other regions experience economic recession nor does it mean, that strong or dynamic agglomerations do not exist elsewhere. Also, the usual standpoint that Greek regions improve in time, performance in key macroeconomic aggregates, is not disputed here (on the contrary analysis confirms it). Still, only a few and specific geographical areas stand out as dynamically integrated in the open economy and only fewer claim a better and more competitive place in the European context as well as in the new international division of labor. A basic argument put here is that regional disparities do not faint, when seen from the aspect of geographical criticism. The nature of the problem remains intact, as the historical preponderance of the Capital in the domestic system of cities or regions, is maintained and even reinforced.

1.4. The role of policy

The critical element of the period as has been shown, is the harmonization of national and European community regulations and policies. This coordination and settlement between the two scales of programming and governance, finally entails a European integration not only of domestic economy but also of the problem of domestic uneven regional development. Besides, European integration through Cohesion Policy signifies totally new opportunities and compulsions for the country’s socioeconomic development. Particularly, the co-financed European programs like the 3 Community Support Frameworks (CSF) and later on the National Strategic Reference Framework (NSRF), constitute the only coherent and significant policy instruments that the Greek governments have at their disposal to target structural change and competitiveness and tackle regional inequalities within.

In Greece, after the 1990’s the overall strategy for regional and local development is clearly associated with transports, public projects - technical infrastructure and tourism. An overview of the guidelines and of the strategic priorities in all of the programming documents, in 4 distinct programming periods, show that there has been a similar strategy and a common priority for extroversion and competitiveness in the European market in almost all cases of the Greek regions.

In addition, redirection of the character, content and aims of regional policy concerns various strategic options. In summary, it has to do with a deviation from traditional redistribution principles and social justice criteria and with a closer move to total economic efficiency ideals and objectives for cumulative growth. In short, redirection of regional policy denotes a retreat of the traditional Keynesian social state and the causes can only be traced in a political-ideological shift so much within the EU as within the domestic political system.

The main paradox in the Greek case is that the regional policy since the 1990’s has been even more activist than before, referring so much to the range of intervention, as to the amount of disposable funds. Nevertheless, it becomes considerably different in its innate philosophy and targets. A new mode of regional policy consists of some old and some new elements, introduces a new horizontal/a-spatial approach for allocation of industry and resources, as well as emphasizes on territorial assets and capabilities (territorial capital).

In the overall change in the system of policies aiming at regional development, the activation and mobilization of spatial planning (after 2000), which is mostly a case of a ritual compliance with the European regulatory reforms, stands out for several reasons. First, spatial

plans introduce a new regulatory framework targeting socioeconomic development in space and provide the only policy means to strategically coordinate state action in various fields (in the regional, national and structural-sectoral). Second, spatial planning and policy gradually provide the means to combat intense spatial imbalances, sharp contrasts in land use and environmental problems, in a proactive and more effective manner (at the stage of planning). In this way, not only does it offer a new regulatory framework to address regional inequalities and uneven development, but also it introduces new methods so as to invest less in incentives and income transfers, and more in efficiency at the stage of planning and programming. This is particularly important for cohesion and regional policy in Europe, as the structural funds and financial support for areas lagging behind is about to decrease in the upcoming periods, at least for the oldest "cohesion countries" of the EU-15.

2. Some key-points in the argument

2.1. Explaining the new economic model

During the last two decades, Greek economy has been rapidly turning into an economy of services, dominated by extrovert sectors, capable of claiming competitive advantage in the Single European Market. In some cases, such as tourism and shipping, relevant economic strategy is built on previous-traditional specialization or inherent historical-geographical attributes (Zoumpoulakis/Ζουμπουλάκης, 2005,Spathi et al./ Σπαθή κ.ά., 2010,Tsartas/ Τσάρτας, 2010), while in some others, such as banking, transports and telecommunications, maturation of the capitalist system or full liberalization of trade, provide the necessary conditions for business and profits to grow (e.g. Moshos and Fraggetis/Μόσχος και Φραγγέτης, 1997, Hristofakis/Χριστοφάκης, 2007, Heimoniti-Terroviti/Χειμωνίτη-Τερροβίτη, 2003,Delis/Δελής, 1990). Moreover, there are industries that take advantage of the dynamics of domestic market and the rise of internal consumption, such as public services, retail, and industries on intermediate - industrial goods and services (B2B). The latter supplement strategic and externally-oriented activities but also they contribute substantially to the rise of employment and thus should also be considered as drivers.

On economic, as well as on spatial terms, "tertiarization" proceeds along with the deconstruction of rural economy and the stabilization of deindustrialization. Gross value added created in the tertiary sector represents 69.6% of the GDP in 2010, while performance in the other two, primary and secondary sector[3] stays around 2.9% and 15.8% respectively[4]. Structural change has a great geographical impact as it entails re-allocation and redistribution of factors and reorganization of the urban system, resulting especially in the amplification of the metropolitan role of Athens (Petrakos and Tsoukalas/Πετράκος και Τσουκαλάς, 2004). By the end of 2000's, more than half of the economic activity in the tertiary sector, as well as 39% of manufacturing and 38% of constructions agglomerate in the Prefecture of Attica[5], which becomes a par excellence center for most dynamic industries and thus the main stimulator for national development. On the other hand, nearly 95% of the agricultural economy is dispersed across Greek regions and Greek periphery, where community policies for rural development, as they emphasize new models based on endogenous factors and multifunctional farming (Papadopoulos/Παπαδόπουλος, 2004), also foster tertiarization, outside urban environment.

Regarding basic macroeconomic aggregates, tertiarization means a rapid increase in the sector's contribution to the generation of income, employment, investments and entrepreneurship, at a time when other industries either suffer stagnation, either experience crisis (also Gekas/ Γκέκας, 2005). Therefore, tertiarization is the other side of the dereliction of material production, for which external trade holds a key explanation (Karamesini/Καραμεσίνη, 2002): Low competitiveness, measured as deteriorating trade imbalance for goods, proves the country's interim position in the new international division of labor and reflects ineffective specialization in cheap and low quality products and raw materials. The latter present two main flaws in the context of an international economic

[3] manufacturing, including energy and constructions.

[4] Gross Value Added (GVA) by industry, National Accounts EL.STAT. (Hellenic Statistical Authority). Provisional data for 2010. Manufacturing includes constructions industry that accounts for nearly 4% of GDP.

[5] Data on GVA by industry, Regional Accounts, EL.STAT.. Provisional data for 2009.

union: First, such specialization fails to meet expectations and needs of a demanding and more sophisticated market, under the pressure of fierce competition by industrially developed countries. Second, it fails to build and protect any advantage that would not be threatened by newly industrialized countries in the world periphery (e.g. Asia, or the Balkans). The latter benefit from nearly endless possibilities in lowering costs, particularly of labor, that could not be met under any circumstances, in the case of a more developed country.

In part, due to deteriorating competitiveness and in part due to other reasons[6], thousands of jobs are lost in the material production (all of which are nevertheless retrieved in the tertiary sector). Especially employment in the primary sector of the economy decreases by 206.2 thousand persons during the decade 1998-2008, while in the secondary sector there is a slight increase of 60.2 thousands in the same period, mainly thanks to the rise of constructions[7]. On the contrary, the tertiary sector significantly increases its share in total employment by 672.6 thousands, overlapping total employment increase (526.7). The fact remains however that unemployment is persistently high (quite higher than casual frictional unemployment rate) and fluctuates at around 8-10% even in some of the years of the fast growth (2001-2007). In addition, it should be mentioned that small/very small businesses, that constitute a historical feature of the production and of the national capitalistic formation, notably shrink in number and the effect spreads on several aspects of social and economic life[8]. After the opening, it is only normal that small capital, along with other "problematic" fragments of national capital, prove too weak to compete, since international corporations and large holdings enter and dominate most desirable markets and do the "clearing" through successive acquisitions and mergers[9].

In general, the most significant feature of the era is intensive mobility of capital. First of all, vast development funds have been pouring into the economy in the form of community structural support (CSFs) in the context of European regional policy and later Cohesion Policy. The same, on the one hand, contribute to the stimulation of public and private expenditure, and on the other hand, relieve national budgetary policy and public spending, which has to be restrictive on the track to EMU. Economic development in this framework is following a "virtuous cycle" of growth and performance becomes nearly exemplary, among the so called "countries of cohesion". More precisely, ever since 1994, growth rates have been positive and reaching satisfying levels, at least up to 2007. Especially during the years 1996-2004 the average annual rate of GDP growth is estimated at 3.91%, while the gross fixed capital formation comes to an average of 24% of GDP during the period 1996-2008[10].

---

[6] Other reasons explaining stagnation in the material production could also be mentioned, such as inefficiencies of structural policies, the rise of new ethical and cultural values in consumption and the continuance of "rural exodus" and depopulation of the countryside e.t.c. .

[7] This does not mean that material production became trivial for social cohesion and local development, since many local labor markets across the country still highly depend on such activities (e.g. rural areas in central Greece, small and remote islands, mountainous areas, border and peripheral towns in northern Greece). Indicatively, although employment in the primary sector decreased by half in a period of 20 years in Greece, it remained more than double compared to the European average in 2010.

[8] For example, the collapse of the "small merchant" in Greece means the decline of a special social group that has been a determinant of the historical evolution of the Greek social formation. This type of small and very small entrepreneur had been characterized by a distinct professional culture, economic robustness and special political and social significance. All these discrepancies have rarely been showcased through scientific debate. More about the socioeconomic significance of the merchant in post-war Greece, in Aranitou/Αρανίτου (2006).

[9] More on mergers and acquisitions in Greece, see Kouzis et al/Κουζής κ.ά. (2008).

[10] Long term data only available in the database of the World Bank (World Development Indicators).

Furthermore, direct foreign investments *towards* Greece rise substantially the same years, as do direct foreign investments *from* Greece. In total, more than 248,469 billion euros are invested in the Greek economy by foreigners during 2001-2010[11], of which half is disposed to dynamic industries like banking and insurance, information and telecommunication industries, retail and wholesale, and repairs (50.9%), and less to manufacturing - food and beverages (16,6%). At the same time, the great majority of funds comes from countries-members of the Eurozone-16 (75%) or E.U.-27 (81,6%), testifying strengthened financial exchanges between member states. Likewise, export of capital rises significantly, as Greek firms in industries of services and manufacturing (e.g. banking, telecommunications, commercial services, clothing industries) expand or even relocate to foreign countries. A new "economic inland" is formed, in the Balkans and Southern-Eastern Europe, mainly Romania, Bulgaria, Hungary and Albania, offering substantial opportunities for Greek capital and firms of all sizes to maintain profit margins and penetrate in new markets (Immarino et al., 1998, Lamprianidis and Limperaki/Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη, 2003). Nevertheless, one must keep in mind that relocation and migration bring completely different effects on the domestic production system than the strategy to export or expand and disperse operations beyond national borders.

The new model is basically extrovert and, as such, it is supposed to be useful for the national economic development, given the challenges of globalization. A focus on industries that builds a national competitive advantage at a favorable coincidence for international trade, would serve first of all the economic convergence to the European average (GDP p.c.), and at the same time, the retreat of the state, as other territorial levels of governance gain power over economy and development and as the new economic-political paradigm spreads in the time of globalization dictates (Thomadakis/Θωμαδάκης, 2011, Halaris/Χάλαρης, 2005).

2.2. State strategy unfolds

The Treaty of Maastricht signals a major economic change for Greece, one from industry to services, as well as a political-ideological turn concerning development issues and the management of national economy[12]. Right after European unionization, the free movement of factors in a highly globalized economy and the rise of new industries ("New Economy" trend in the USA) transform the "deficiencies" of the tertiary sector (relatively independent of state aid and incentives, historically extroverted and internationalized, a sign of "parasistic" growth) into a "blessing" in the case of Greece, a country with neither competitive agriculture, nor significant manufacture. Thus, the export model is rediscovered for economic development as it is considered appropriate basically for two reasons: First, the only way for a small economy to grow is by turning to the global market, while making use of some inherent advantages. Second, at this specific historical moment, expansion to foreign markets entails some extra privileges, in the frame of a close inter-European cooperation and under the benefits of the single currency.

[11] referring to the total period of 2001-2010, according to EL.STAT. - National Economic Accounts.

[12] The turn from agricultural production to the rise of manufacturing can be considered as the first great economic change for Greece (also, Stathakis/Σταθάκης, 2011). The neoliberal turn begins in the mid 1980's, with the first stabilization program of K. Simitis. However, neoliberal policy becomes all the more structured after mid 1990's.

Especially certain services and tourism are regarded as cutting-edge industries, as they are highly competitive[13] and rely on some of the country's inherent and most permanent merits (like natural beauty, historical heritage, geographical features, or even adaptability of its entrepreneurial class). Besides, those same industries do not find any difficulty in adapting into a liberalized economy, away from state patronage, as opposed to other activities found in material production. Even banks and financial institutions that had been under close state control and state ownership for many decades should be easily introduced into free competition, on the way to EMU or as the deepening of integration proceeds, remarkably with no political cost or minor social resistance.

Therefore, the strategy to build an a free market and open economy, based on services, in order to gain competitive advantage in the European single market, is considered here to be a pragmatic option of the Greek State in the age of globalization. Addressing the current needs of the system has been a priority for immediate economic growth, as well as has been pursued methodically and in a structured manner, via political decisions and actions[14].

The scope of strategy unfolds first of all, as Greece participates in the founding of the EU and later in the EMU and secondly as ideological schemes such as "modernization" of K. Simitis and "re-founding of the state" of K. Karamanlis, produce market-oriented policies. More analytically, the retreat of the national state in favor of a supranational system of governance, based on mutual interest and trust among its parts, makes possible not only the extension of the market but also the betterment of the geopolitical stance. Furthermore, each one of the two ideological metaphors permits change towards this specific direction, presupposing some necessary reforms, often depicted as "structural adjustments"[15].The latter, target mainly the liberalization of key-markets and fields of the old traditional Keynesian state, and consequently fiscal consolidation and macroeconomic stability[16].

Successive privatizations of large public enterprises and organizations, in industries like banking, telecommunications, transports, manufacture, or even energy, obsolescence of key institutional bodies with vital responsibilities for domestic economic development (such as ΕΤΒΑ, ΚΕΠΕ, ΕΟΜΜΕΧ, ΕΟΤ or Agricultural Bank), even alterations in the legislative framework for labor relations towards "flexibilization" and implementation of horizontal industrial policies, all contribute to the creation of a new regulative kind of state and at the same time to the concentration of capital in a few dynamic industries and large corporations (Stasinopoulos, 2011) and to unprecedented growth of the tertiary sector. This kind of indirect structural support, especially flexibilization of the labor market and direct grants by the state to boost employment, by creating new jobs, permit industries of tourism and other services to defend their versatility and self-sufficiency, from fierce and augmenting competition by keeping down production costs and adjusting the work process, depending on seasonal needs and fluctuations in foreign demand.

---

[13] Trade surplus in services is vital for the elimination of trade deficit for goods and services as well as in the overall balance of payments. See also Pavlopoulos/Παυλόπουλος (2004).

[14] Even though this strategy is not explained thoroughly nor logically structured in some specific formal frame of reference, elements of it can be found scattered throughout different policy documents and especially throughout stabilization and development programs of the Ministry of Economics and Finance e.g. Some of the official documents on planning development and stabilization: "National Convergence Programme 1993-1998", "Revised Convergence Programme 1994-1999", "Greek National Reforms Programme 2005-2008" and also, official documents on the Community Support Frameworks 1996-2000/ 2000-2006 and the National Strategic Reference Framework 2007-2013.

[15] *metarrythmiseis* in greek.

[16] more on the macroeconomic adjustment in the case of Greece in Argitis/Αργείτης (2002).

Furthermore, some strategic political decisions regarding the undertaking of the Olympic Games or the allocation of structural funds of the CSFs (1996-2006) and NSRF (2007-2013) between different axis of priority, entail augmentation of public spending on infrastructure and technical projects and favor especially some industries in services and constructions, as well as large corporations and holdings. The above and in addition the state's interference in financialization, contribute to the creation of new markets and serve the interests of uprising speculative and banking capital, while encourage in general the expansion of the private sector of the economy. Specifically, the rise of the national stock-market offers an unprecedented impetus to financial capital, and to major and dynamic industries, as well as showcases alternative modes of funding for large scale public projects and for privatizations of public enterprises (Pagoulatos/Παγουλάτος, 2007,Heimoniti-Terroviti/ Χειμωνίτη-Τερροβίτη, 2003).

In general, the liberalization of capital movement and the adoption of the single currency have been catalytic developments in the transition to the new mode. Especially, financialization and basic benefits of the euro (security in transactions, stabilization of the economy) facilitate not only the expansion of public lending that leads to the fiscal crisis by the end of the 2000's, but also release of the market of credit towards individuals and firms, that result in a generous increase in private loans. "Financial change" thus has been particularly critical first, to market clearing, since it is favoring the most viable parts of capital - those with the potential to benefit from new loans- and second, to the rise of consumption and investment, and eventually of domestic demand, which is only in one part satisfied via domestic product. In 2004, the ratio of the deficit in external trade for goods and services to the GDP approaches 14%.

2.3. Policies to legitimize the new mode

The Greek state had to create all the necessary conditions in order to legitimize the new model and ensure the reproduction of the system. First of all, "modernization" has been an important and influential tool to gain support of the civic society. The latter for several cultural and historical reasons has been especially prone to the idea of developing closer ties to the more "civilized countries" of the West (Voulgaris/Βούλγαρης, 2010). On economic terms, and as already mentioned, modernization involved the absolutely necessary fiscal adjustment (to the criteria of the Stability and Growth Pact), and also the political volition to implement structural changes towards the liberal paradigm, which was spreading across Europe at the time (1990's). Particularly, the termination of state protectionism, the abolition of the privileged treatment of certain groups, the construction of an effective as well as transparent system of governance and full liberalization of markets, stand out among the desired changes.

In this way, "modernization discourse" was vital to achieve global integration. Its ideological neutrality has been referring to a non-disputable and superior cause, and pointing to the urgent need to adapt to current challenges and to the most up-to-date macroeconomic paradigm in terms of theory and practice, applied in the EMU. In any case, as the central objective was to rationalize and improve effectiveness of the overall economic system, main ideas received nearly unquestionable acceptance by the majority of society, and most of all by the middle class.

Especially middle class had to be the greatest supporter so the state pursued enforcement of lower and middle incomes in various ways. Applied policies and tactics included not only the enhancement of social services and benefits (especially in health and

education), but also the liberalization of private loans, tax reliefs on consumption (e.g. Stathakis/Σταθάκης, 2007), the foundation of several new universities all over the Greek periphery (Lamprianidis/Λαμπριανίδης, 1993) as well as a generous increase in the number of public servants, offering employment to new graduates (Samatas/Σαματάς, 2010). Even the continual tolerance of the illegal and irregular functioning and behavior of SMEs and individuals, the preservation of clientele relations between the state and entrepreneurial class or the abolition of special privileges, through institutional deregulation and privatizations in an "egalitarian" new political philosophy, could be considered as indirect tactics to "win" the middle class.

In addition, "active employment policies" have been especially helpful to this cause, as they contributed to the improvement of competitiveness and at the same time to the reduction of unemployment. Flexibilization of the institutional framework created part-time or temporary work opportunities for many incomers in the labor market, such as women, immigrants and young people (Ioannidis/Ιωαννίδης, 2012,Karakioulafi/ Καρακιουλάφη, 2005), nevertheless it must be pointed that the same generated critical divisions among labor, with controversial results as regards economic performance (Karamesini/Καραμεσίνη, 2002,Limperaki/ Λυμπεράκη, 1998). From a certain point of view, separation between the "good" and the "bad" jobs generalized discriminations and "irregularities", undermined quality and specialization in work process, and perpetuated ineffective low-cost business strategies.

The rise of waged employment, as it came mainly from the most competitive industries (such as commercial services, tourism, constructions) and indirectly from the flexibilization of labor, offered some extra advantages to the Greek state, as well. First of all, it helped avoiding extra distortions in the function of the free market (e.g. redistribution of income, more motives to business development and grants). Second, it generated indirect support for middle-incomes and an opportunity to control informal employment which has been historically widespread in the domestic production basis. Third, it facilitated the rise of agglomeration economies and cumulating growth, leading the overall economic system to efficiency and to a new pattern of interregional distribution[17].

Furthermore, one must consider other functions of the public and state sector. As it has already been mentioned, the state not only created new markets for the private sector of the economy, but also boosted employment in a difficult time and supported certain industries in direct and indirect manners. First, although the size of the public sector remained close to the European average, in terms of expenditure or even employment (Athanasiou et al./Αθανασίου κ.ά., 2000, Sotiropoulos, 2007); it is a fact that posts in the public sector multiplied in only a few decades, along with just a marginal improvement in the quality of services. According to Aspridis and Petrelli (2009) for example, public servants in Greece rose from 255 to 768 thousands, that is more than doubled in the period 1993-2010, at a time of no significant population increase or reorganization of the state.

Second, the state's continuous tolerance towards practices and processes in a "shadow economy", especially regarding the use of labor (e.g. Pelagidis/Πελαγίδης, 1997, Limperaki/Λυμπεράκη, 1991), even the state's awkward stance towards immigrants (which can be proven by the fact that Greece still lacks a coherent immigration policy framework) all indicate among other things, unwillingness to control and restrain insecure and irregular employment, especially in labor intensive and extrovert industries. As the country receives

[17] Explaining further, the rise of new work opportunities accelerated the movement of unspecialized work force, from rural to urban or tourist areas where the "new economy" was flourishing. In the new centers of growth, concentration of labor enhanced the prospects of economic development, as it pressed down wages and contributed to the rise of demand, through an increase in consumption.

masses of immigrants from the Balkans and developing countries of the world periphery during the 1990's, dynamic as well as declining industries (such as agriculture, manufacturing, constructions and tourism) that rely on unspecialized and cheap labor, take the opportunity to improve their financial viability (Vaiou and Hatzimihalis /Βαϊου και Χατζημιχάλης, 2003, Lamprianidis and Limperaki/Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη, 2005).

It has to be noted though, that a large number of scientists, that is specialized and highly qualified labor force, at the same time immigrate vice versa, from Greece to the more developed countries of the North-Western Europe and North America, seeking better jobs, in higher education, academic or operations research, technologically-intensive industries or business administration (Lamprianidis/Λαμπριανίδης, 2011). From this respect, the question of "*what kind of jobs were created*" remains critical but is still open. A kind of human capital that should be valued and safeguarded as an endogenous "core-competence" on the way to build a different development mode, based on knowledge, technology and high quality products or services, has been expelled and scattered through metropolitan economies of the world.

2.4. Greek state and Greek regions between convergence and cohesion

In general, it is at the signing of the Maastricht Treaty (1992) that "Greece of globalization" begins (Voulgaris/Βούλγαρης, 2008). Orientation "towards Europe and the markets" entails on the one hand, fierce competition that leads the restructuring of production (Maravegias and Andreou/Μαραβέγιας και Ανδρέου, 2006, Georgakopoulos/Γεωργακόπουλος, 2008, Gekas/Γκέκας, 2005) and on the other hand, a new model of economic policy, adopting liberal and monetarist principles, in terms of substance and political discourse.

As it has already been mentioned, the entry in the EMU, closely connected to Simitis' vision for Europeanization and modernization[18], signifies the transformation of the economic model, which proves though ineffective on various aspects (Kazakos/Καζάκος, 2010, Stathakis/Σταθάκης, 2007,Argeitis/ Αργείτης, 2005/2011, Stasinopoulos/Στασινόπουλος, 2011). Due to macroeconomic restrictions, national economic policy focuses on deflation, fiscal consolidation and horizontal structural changes, as well as on enforcing the private sector of the economy. Industry, investment and regional policies are left aside as a matter of concern for the European Structural Funds.

One can distinguish shortcomings or inefficiencies in this development mode, to which the contradictions of integration and European cohesion should be taken into account. Accession to the EMU has been based more on political pragmatism and less on scientific rationality (Vergopoulos/Βεργόπουλος, 1999, Pesmazoglou/Πεσμαζόγλου, 2011, Liargovas/Λιαργκόβας, 2006) and thus possible asymmetric shocks would be especially threatening to the weaker economies. Nevertheless, the risk would be up to a point counterbalanced by European regional policy, a strong solidarity mechanism to support socioeconomic development (Gioti-Papadaki/Γιώτη-Παπαδάκη, 1995) that depends and works on the basis of a temporal and changing political consensus and is constructed over the complex and ambiguous political concept of European cohesion (Andrikopoulou/Ανδρικοπούλου, 2003, Hadjimichalis, 1996, De Rynck and McAleavey, 2001). What matters especially is that, on the way to EMU, social "cohesion" and respectively solidarity have been gradually downgraded in European policy, as they oppose

[18] More in Simitis/Σημίτης (2005). For a valuation of the "modernization", see Featherstone (2006).

key-notions on economic and monetary integration, like total efficiency and unhindered movement of factors. At the same time, fiscal adjustment, as well as the coordination of the economic policies of member-states, is imperative to achieve stability and growth and ensure the smooth operation of the EU economy as a whole.

In Greece, these result in a fundamental contradiction between macro-economic stabilization and socio-economic development. National fiscal policy is engaged to budgetary imbalances and monetarist principles, while development policy does not really exist apart from the structural programmes, as co-financed by the Greek governments and the EU and the structural reforms needed to help convergence. In short, and from a political-economy perspective, one could argue that the European regional policy, a policy aiming economic efficiency, with the overall mission to reproduce accumulation in the total European economy and hence, an existing status-quo between European regions[19], takes over the issues of domestic development.

2.5. Regulating distribution within: The new regional policy model

By the early 1990's the regional policy in Greece, is fully integrated and coordinated with the European, through the C.S.Fs and later the N.S.R.F., while it becomes all the more intensive in terms of budget and means (Likos/Λύκος, 2006, Papadaskalopoulos and Hristofakis/Παπαδασκαλόπουλος και Χριστοφάκης, 2005/2002).

Socio-economic inequalities between Greek cities and regions remain quite high (also, Petrakos and Psiharis/ Πετράκος και Ψυχάρης, 2004, Oikonomou and Petrakos/ Οικονόμου και Πετράκος, 2004b, Lolos/Λώλος, 2009), while regional convergence to European GDP per capita appears weak[20]. At the same time, a clear reorientation of regional strategies and policies occurs, described as follows:

- *First of all, there is no national development plan.* The national regulation framework is coordinated with the European one and the country is bound to decisions and guidelines of the Structural Funds of the EU and to political negotiations and compromises of conflicting interests[21]. The standard procedure is that national and regional authorities submit proposed operational programs to the European Committee, who guards the authority of approval. In addition, sophisticated scientific techniques are becoming all the more extinct in national planning and the usual focus lies on planning growth, rather than development (Katohianou/Κατοχιανού, 2011).
- *Policy turns to the national dimension of the development process.* This is attested by four facts: a) Strategic priorities focus on competitiveness and an

[19] Cohesion policy's turn to efficiency, although its mission is to promote redistribution and "harmonious development" or the prevalence of economic indicators that do not apply to all (GDP per capita) could not be separated from the insisting pattern of uneven development between the "center" and the "periphery", the "north" and the "south" of Europe (e.g. EC, 2007/2010,Petrakos and/ Πετράκος και Rodriguez-Pose, 2003).

[20] There can be several different views on that matter, depending on the variables or methodology of research (e.g. Petrakos and Psiharis/Πετράκος και Ψυχάρης, 2004, EC, 2007/2010, Drettakis/Δρεττάκης, 2003, Barry, 2003, Siriopoulos et al., 1997). In any case, disparities remain strong and convergence is slow for the regions, especially in comparison to national convergence.

[21] e.g. see Liargovas and Andreou/Λιαργκόβας και Ανδρέου (2007), Papadaskalopoulos and Hristofakis/ Παπαδασκαλόπουλος και Χριστοφάκης (2002).

outward-looking stance for regions, and precisely on promoting transports and interregional networks b) Public investment concentrates on dynamic metropolitan areas, as well as along the country's main development axis (Petrakos and Psiharis/Πετράκος και Ψυχάρης, 2004). c) There is no strategic planning concerning regional/interregional development, while the regional dimension of the CSFs is gradually weakened (Psiharis/Ψυχάρης, 2004). In this way, actions and guidelines for the regions are usually supplementary to horizontal/national policies, generating random allocation results. It is obvious that priority on the national scale serves efficiency, which is in a way justified. As the country is eligible for large scale financial support for the total of its regions in almost all programming periods, the regional problem nearly coincides with a national one.

- *Priority is on infrastructure.* Transport and telecommunication networks are particularly important to foster exports, competitiveness and growth and reduce business transaction costs. In this context, most regional programmes and spatial planning refer to the region's "geographic advantage" and to the need of the region to use the latter in the new European context (Plaskovitis/Πλασκοβίτης, 2008). In total, technical infrastructure absorbs the great majority of the funds[22] due to several reasons (Paraskevopoulos/Παρασκευόπουλος, 2003). First, it is related to the interests of newly liberalized or upcoming markets, as well as to the preparation of the Olympic Games (2004). Secondly, it offers an opportunity to utilize significant additional support, provided by the European Cohesion Fund. Nonetheless, "over-investment" on infrastructure, due to the country's urgent needs, has been fulfilled through mismanagement and poor quality projects, depriving resources for other uses. Also, advantages for peripheral and disadvantageous areas remain ambiguous and disputable, as extension of the markets should be expected to benefit more the national or European centers of dynamic growth.
- *Industrial policy is also changing.* The emphasis is on attracting large scale investments and on horizontal measures to improve macroeconomic and business environment and promote clusters and networks, r&td actions and vocational training, in a way that the regional dimension of industrial policy becomes irrelevant (Karamesini/Καραμεσίνη, 2002). Likewise, in "Anaptyxiakos Nomos" grants are combined to indirect support, since the general idea is to safeguard market competition, while spatial differentiation of incentives is gradually relaxed (Petrakos and Psiharis/Πετράκος και Ψυχάρης, 2004).
- *Progressive instruments on endogenous development appear***.** Local development as a paradigm of cumulative endogenous growth, is also applied during the 1990's (Hristofakis/Χριστοφάκης, 2001, Papadaskalopoulos/Παπαδασκαλόπουλος, 1995). The principle critique on the above rests on its indiscriminate use in European and international practice, as was the case with "flexible specialization" (or the Third Italy model that substituted the growth poles) or on the model's least relevance to redistribution or the needs of less developed areas. Utilization of endogenous resources, especially SMEs, technological change and social capital, can be suitable in a different institutional context, as in regions that preserve strong

[22] more than 40% of the funds in programming periods 1994-1999, 2000-2006.

competitive advantages (Karamesini/Καραμεσίνη, 2002) and their peripheries (e.g. in North Europe). Instead, there are poor assets to exploit in lagging-behind rural or mountainous areas[23] or in a local governing system, with poor experience on decentralization techniques and participatory planning procedures (Trantas/Τράντας, 2006).

- *The state of the art is business strategies applied in regions***.** Especially after 2000, European and Greek regions are striving for competitiveness, as well as cooperating through forming networks and clusters. The first aims at building and showcasing stories of success, while the second at the territorial "diffusion" of know-how and best practices. Additionally, marketing strategies are used to attract visitors, investment and businesses, in tourist areas and cities (e.g. Lagos and Dionisopoulou/Λαγός και Διονυσοπούλου, 2003) and are often framed by urban planning to improve the urban landscape and environment (Oikonomou and Petrakos/Οικονόμου και Πετράκος, 2004). In general, this is another contradiction applied at the regional level. Market competition is combined with cooperation for cohesion, in favor of divergence and convergence at the same time.
- *"Financialization" meets regional development***.** In the years of fast growth of the financial sector it is noted that many regional development projects in Greece get the support of banking and financial institutions. Especially during "modernization", stock-exchange facilitated the concentration of funds for large-scale public constructions and privatizations (Pagoulatos/Παγουλάτος, 2007) and certain financial tools were used in regional policy, which gradually becomes known and perceived as the state's main investment policy. For example, by the mid 2000's public - private partnerships became an innovative practice for public constructions, while incentives to industry and high-technology include leasing and venture capital support. On top, the European Commission launches new "Special Support Instruments" in 2007, which combine grants with loans for business and regional development, also available to beneficiaries in Greece.
- *Spatial planning is still absent.* Spatial planning in Greece is traditionally deficient, or even better put, pending until the mid-2000's. A general spatial plan was enacted in 2008[24] after the regional ones, but is not capable of automatically correcting all the previous spatial problems that have been created during an era of generalized prosperity and increasing investments in built environment. In addition, economic crisis and the Law "Acceleration and Transparency of Implementation of Strategic Investments"[25] known as "Fast Track" promote deregulation of spatial development. The new framework legitimizes flexibility in the establishment and allocation of large scale and strategic investments, and thus conforms local development plans, according to the needs and priorities of the capital (Klampatsea/Κλαμπατσέα, 2011).
- *Decentralization is still deficient***.** Decentralization of State power was reached through successive laws for the restructuring of local government.

[23] see the case of C.I.P. Leader.
[24] Law Nr. 6876/4871.
[25] Law Nr. 3894/2010

These coincided with major efforts to rationalize public/local finances[26] and also, to build a system of multilevel governance, with poor results whatsoever. The central state remained powerful and local governments weak to deal with vital issues of socioeconomic and spatial development (Petrakos and Psiharis/Πετράκος και Ψυχάρης, 2004,Paraskevopoulos/ Παρασκευόπουλος, 2003). In addition, organizational rigidities of public administration and basic problems of the political system have been reproduced at the local scale, while the absence of a culture for policy learning and poor investment in human capital made adjustment to European requirements even more difficult (Trantas/Τράντας, 2006). In this way, planning "from below" proved to be more of a wishful thinking. Instead, the state managed to pass on functions and disperse responsibilities in times of fiscal consolidation.

Conclusively, the new model of regional policy is oriented towards efficiency and maintains a distributional role, in close relation to the retreat of traditional state policies, an international trend, embedded in a specific historical - geographic context. Apparently, the intersection of the national and community regional policy is crucial on the remedy of the country's regional problem. It is at that point in time that geography really matters, as inequalities inside the country are introduced into a broader-systemic problem which is to be resolved, through compromise of political interests and socioeconomic aspirations. The same awkward symbiosis of ambiguous objectives for growth and cohesion, that is experienced at the European-Community policy level, is reproduced at the subnational level, as regional policy sets horizontal priorities and fosters agglomeration in space.

Our main assertion is that in the case of Greece, modernization and global integration entail the deregulation and re-regulation of regional policy, to an extent that the absence of the state, does not create any more problems to the regions, than those it solves. Inherent deficiencies in the political system, production structure or the organization of institutions explain up to a point, the state's withdrawal from the matters of development; nonetheless, the "national problem" is of vital importance. The country's need to converge and "catch up" has been superior to the needs of the regions and of the society. In this way, a traditional redistributive regional policy becomes irrelevant and is considered as luxury.

[26] Law Nr. 2539/1997 known as "Kapodistrias" was voted during the preparation towards the euro, while the Law 3852/2010) known as "Kallikratis", under the pressure of the fiscal crisis.

3. Main conclusions

3.1. The political economy of the regional problem

The transformation of the economy, as it infused from external structures and assimilated in the domestic political-economic structure, yields a particularly interventionist state, as well as a special type of state - economy interrelation. Despite the rhetoric of modernization or even the "silent" implementation of neoliberal ideas, the state is not "rolled back", if that means that more and more social-economic relations are beyond the state power. On the contrary, the private sphere of the economy, as well as new elements in social life and everyday practices in real territories, become objects of state control, regulation and manipulation.

Given inherent abnormalities in political life and the political system in Greece (e.g. Sotiropoulos/Σωτηρόπουλος, 2007/2001) it is not at all certain, that this ever closer interaction between politics, economy and society, has settled for the best. Instead, there is reasonable suspicion that the increasing financial support and a public sector, stabilized at around 45% of GDP, opened new areas for preferential rights, intertwining interests and clientele relations (also Stathakis/Σταθάκης, 2011).

Some extra shortcomings though can be clearly distinguished in the above. Of course, economic convergence to the EU (in terms of GDP p.c.) is real, at least at the national and not so much at the regional level, and accession to the EMU has been successful, bringing closer than ever an idea of political unity with the European partners (at least up to the crisis). Among main failures the state does not solve, nor does it try to solve, structural problems of the "material production" or a historical disequilibrium in geographic organization and allocation. Manufacturing and agricultural economy are left adrift to open globalized market, with no special provisions and barely survive this transition. At the same time, development in the regions and areas lagging behind or experiencing structural regression becomes a matter of a secondary importance. Therefore in the case of Greece, a "modern economy of services" as well as "an economy of the one pole" suggests having all the typical problems of a mono-dimensional prototype. Domestic economy is utterly exposed to external changes, while builds on no inner capabilities, except for those unhindered and to be immediately "exported".

Obviously, geography is very important for one to understand deeper causes, relations, and outcomes of socioeconomic transformations. Migration, mobility of capital, politics beneath European and global integration, the rise of networks and alternative forms of business organization, industrial change, dispersion of multinational corporate capital, globalization of consumption patterns are only a few parameters, reflecting close dialectic relations between society, economy and space, as well as interaction between localities and the global system.

Main conclusions of this thesis suggest that regional development can be centric in understanding and interpreting structural adjustment, in the case of Greece of the 1990s and 2000s. The regional problem has had a normative function and at the same time, has been a subject of regulation by policy and politics. Spatial norms and relations have been used in order to facilitate legitimization of state policies and risky and costly decisions (e.g. entrance in the Euro, the Olympic Games). The manipulation of the regional problem and of the "new regionalism" that ascends at the process of European integration proves necessary to serve "convergence strategy", as politically engaging different social groups in a new "social consensus".

As regional change is not only an economical, but also a social and political phenomenon, conflicting interests and unique behaviors by different social agents describe a certain aspect.

To start with, for farmers, financial support through the European subsidies, has come to be regarded as a form of "compensating allowance", with negative effects on agricultural production and employment. In general, the primary sector, since the 1980s, has been placed in an orbit of a "dual crush" mainly as an outcome of policy priorities and contradictions. On the one hand, domestic policy and pitty-politics of the two major parties manipulate the interests of farmers. Peculiar clientele relations and populist support of the farmers' request with the provision of excessive benefits to certain groups, constitute an anorthodox and ineffective policy paradigm (Louloudis and Maravegias/Λουλούδης και Μαραβέγιας, 2007) that leads to structural crisis and recession in rural areas. On the other hand, European policy and the provision of a form of a new single payment system per farm, and as a type of a separated aid from production (decoupling, see 2003 reform of the CAP) foster consumption, instead of production investment, as well as encourage the rise of multi-employment and even "rural exodus". As a growing number of members of the rural households target "better jobs", outside farming, in a regional labor market, it is under this respect, that subsidies can also be understood as a prime explanation for social and economic transformation for the total system. After 2003 those kind of incentives, provided by the CAP, become a sort of "fuel" facilitating farmers' and rural residents' geographical, professional and social mobility.

The relations between the society and the political system remain as clientistic as ever. As a matter of fact, there has been strong evidence (e.g. articles and reports on the press) and it is known that extra funds through programmes and generally, the up-rise of economic activity made room for enhancing and deepening of unorthodox practices, squandering of funds and corruption in the upper strata in public administration. Direct recruitment of staff, overpricing in large projects, eclectic distribution of benefits during major reforms and public procurements in favor of an economic elti, of the "few" instead of the "many", are some of the details of a new reality in which a seemingly positive fact, which is the increase of wealth and the augmentation inflow of funds, also has its side-effects.

Social movements and collective action against decisions that concern uses of public space or of the commons do not appear, at least until the middle 2000's (Kavoulakos/Καβουλάκος, 2009). A possible explanation lies in the fact that a broadened and broadening middle class has no serious reasons to revolt, as it benefits directly and indirectly in many ways, by the improvement of the quality of life in the city or in the neighborhood, the improvement in social provisions e.t.c. .Even the so-called "working class" seems to be condescending to all the reforms that have a flexibilization effect on the labor market. In general, "modernization" policies create a significant number of new jobs and certainly jobs of a "better quality" and "prestige" in large cities, big corporations and in the sector of services that can accommodate a growing labor force of higher education and skills, especially including the young and women. Especially the preparation for the Olympic Games stands out, as to the above, as it offers a significant stimulation of employment, on the basis however of temporary workplace relations, in the city of Athens.

Lastly, employers and the business sector benefit, the most, in many ways through privatizations, employment policy, the rise of consumption and the generalized betterment of the position of a great part of a middle class but also, from the fragmentation of the interests and representation of labor, as the market is under deep restructuring with the massive advent of immigrants and entry of women in the labor market. Especially the large corporate sector finds new and growing markets as well as an abundant source of labor in large and medium urban centers.

3.2. The "regional" as a political challenge

A main argument in this thesis is that the "regional" becomes a political challenge in Greece of "modernization" and European Integration. This observation can be better understood, if we acknowledge a significant paradox. Since the 1990s, the state withdraws from its critical duties on socioeconomic development, via the liberalization of strategic markets, privatizations and other structural reforms in many sectors. Despite that, it maintains a type of Keynesian intervention, through regional policy.

The paradox reveals different aspects of state, policy and regions interrelations. First, the regional policy's function as a redistribution and solidarity mechanism allows and facilitates a radical transformation of the Greek economy and society. Second, the regional policy transformation forms part of a transition to a new policy paradigm that complies with neoliberal ideas.

As to the first point, the regional policy is found to be counterbalancing state's inaction in specific duties and even the retreat of the state from sectors that are also crucially important to socioeconomic development (e.g. industrial policy, social policy, investment policy). Nevertheless, regional policy also transforms itself, and this is mainly a consequence of a broader political reproach of the matters of cohesion in the EU (also, Andrikopoulou/Ανδρικοπούλου, 1995, Gioti-Papadaki/Γιώτη-Παπαδάκη, 2010). In summary, a redefinition of the content and objectives targets a "market-friendly" philosophy and closer adjustment to monetarist European economic policy, financialization and neoliberal change in global economy. The newly placed emphasis on territorial development as well as on the fostering of a region's own capabilities (see for example, endogenous, smart and inclusive growth) depicts a newly found principle of "self-help" in regional development and demonstrates new answers to old and timely dilemmas of public policy. Economic efficiency prevails over social justice, in other words competitiveness based on some poles in the system, prevails over overall internal or social cohesion.

Last but not least, regional development in Greece of the European Integration, until the crisis, obtains certain symbolic meaning, that is closely integrated in the concept and vision for "modernization" itself. In a way, regional policy becomes a subject of a "national common interest". Its foundations on solidarity and redistribution principles, serve an implicit promise that the practice of mega-projects and the expanding public investment will continue as necessary and non-negotiable in the future of European integration of the domestic economy. From such a point of view, ultimately regional policy incarnates confidence that a social European model will be continual, even under full liberalization of financial markets.

3.3. Aspects of Critical Geography

The thesis concludes in offering insights to the Greek regional problem, through the lens of critical geography. We use distinct theoretical and analytical concepts emanating from the discipline to describe spatial and economic transformation in Greece, during the period 1993-2010.

First of all, Lefebvre (1974) theorizes on the concept of the "social production of space" and distinguishes a triad to explain the history of social space and the process of its reproduction. This offers an interesting perspective as used in the case of Greece, as follows:

- *"The space of social practice".* Spatial practice refers to the production and reproduction of spatial relations. This is the "lived space", a form that hosts the relations and practices that every society deploys to serve a certain mode of

production and socioeconomic development. In Greece, since the European unification, this kind of social space has become understood as an obstacle that has to be surpassed on a daily basis. Although this procedure is not homogenous or equally successful for all social groups in all territories (but highly depends on the place of establishment, social class, income level, professional expertise of the individual), in general a lot of progress has been made, thanks to the new and numerous technical projects, amplification of urban and transport infrastructures, and also, inclusion of technology in work, business organization, everyday mobility, communication and leisure.

- *"Representations of space".* Space as such, is conceived as an object of representation and conceptualization by technocrats, policy makers, politicians, civil engineers, spatial planners and scientists. Representations of space are tied to the relations of production and to the 'order' which those relations impose, and hence to knowledge, to signs, to codes, as Lefebvre puts it (1974). In the case of Greece after 1993, regions and places have been approached by policy and politics as unit parts in a homogenous land field. Space has been perceived and has been a matter in planning, as neutral and pierced, as an undifferentiated area - receptor for investment and public projects. Limited interest and references on the regional problem of the country, as in political discourse and stabilization and development plans, during these years, actually prove that space and geography matter for domestic development, just as much as it is needed, in order to meet the objectives of the country's growth and convergence in a European context.
- *"Representational space".* This is the kind of space that artists, architects and creative people form as they expose their own perception of the spatial and of society. The concept refers to the spaces as "lived" and its notion directly through its associated images and symbols. In Greece, space as such is depicted in landscapes and elements in the built environment. Postmodern architectural constructions and imposing renovated neoclassical buildings in large cities, but mainly in the Capital, denote values of openness and extrovercy, (time) discontinuity and (space) homogenization, with a clear reference to globalization and neoliberal financialization. Well separated from the urban environment, in remote areas unspoiled landscapes, picturesque settlements and traditional farming villages, scattered in the Greek countryside and touristic islands, expose a totally contradicting image, of a country that maintains in spots, a mode of a procapitalistic development. In such places, under-development and the "lagging behind" obtain a positive salience. Historical and geographical attributes of the place and the locality become particularly useful in the promotion strategy of a differentiated touristic product and in the sustenance of a competitive international "brand" based on the exploitation of alternative endogenous resources.

Geographical implications of capitalist accumulation and devaluation through dispossession (Harvey, 2006a/2006b) are also particularly helpful concepts, in order for one to understand uneven power relations in neoliberal globalization and explain the mechanisms that drive change of ownership and appropriation over resources.

From this point of view, in the case of Greece we can reach two basic observations. First, national capitalism is governed by specific regularities that include two main spatial procedures that work in parallel. The one attempts homogenization of geographical space and is motivated by spending via large scale regional programs to promote development in areas in need and in regions lagging behind. The aim in this case, is to help convergence to a national-regional medium and promote interregional and domestic cohesion. The other

concerns a process of diversification that is driven by similar means of policy, although the aim is first of all competitiveness and growth in specific areas and mainly around the most dynamic centers (urban areas and the metropolis of Athens). In this case, the ultimate purpose is divergence, cumulative growth and amplification of agglomeration economies in some nodes of the economic system.

Second, financial crisis in the Eurozone offers an appropriate and explicit example on the way accumulation through dispossession occurs in practice. In this case, a deepening and activation of coalitions and conflicts, among regional capitalistic formations as well as among alternate sections of the capital has the dual purpose first, of the restriction of the effects of the crisis in geographical terms, in a "site of the others" and at the same time of a perpetuation of a specific financial power equilibrium (status quo). Devaluation of resources is imposed on over-indebted countries-members (cohesion countries of the European Mediterranean- South), through austerity programmes that not only threaten social cohesion but also, fail to address development and perpetuate the problem of debt in those countries. In this way, the North and the center, the more powerful European economies, as well as other international creditors gain access and control over domestic resources of "others".

Thus, uneven power relations end up to a sort of an "internal cannibalism" in a seemingly united and uniform regional economic formation. Especially given the unsound architecture of the Eurozone and inherent unevenness in trade relations and economic geography over which the European project has been founded, with the burst of the crisis, political volition to strengthen solidarity and social justice criteria in the use of cohesion, and regional policy is centric and necessary for the continuance and reproduction of the system (also, Hatzimihalis/Χατζημιχάλης, 2012).

In any case, political implications of relations between regions, cities and places raise an issue of "spatial politics" (see also Featherstone et al., 2013). Following the narrative of Massey et al., on the "two-nations" development story and the responsibility of the Global City (London, as in Massey 2007, Allen et al. 1998), in the case of Greece, Athens and its region Attica are the ones holding a similar kind of responsibility. As it has been shown in the thesis dissertation, through extended statistical analysis, the regional production system of Athens and a wide productive periphery constitute the one region of dynamic growth, accumulating resources and capabilities on all sectors of production from all over the country's territory.

A political contradiction between Athens - Thessaloniki, or Athens and the rest of the country raises an important challenge that has not been taken into account appropriately in the regional development planning and that according to our view involves high explanatory significance in understanding the present crisis and even the limitations on growth of the Athenian economy. Eventually, as the crisis burst brings an end to whatever political-spatial controversy there has been, by downgrading and equalizing the prospects, capabilities and opportunities across regional economies in the domestic system, it makes possible a more effective as well as just, spatial rearrangement. This nevertheless presupposes the turn to a new policy paradigm that would focus on progressive notions and ideas, about the nature of space and the role of the regional in globalization and European integration.

ΜΕΡΟΣ Α’
Θεωρητικό-ιστορικό πλαίσιο και αναλυτικό σχήμα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Την περίοδο που εκπονείται η προκείμενη διατριβή η ελληνική οικονομία βρίσκεται σε κρίση. Ήδη από το 2010, είναι φανερό ότι ένας τρόπος ανάπτυξης έχει φτάσει τα όρια του και ότι κινείται η διαδικασία της μετάβασης και της προσαρμογής σε ένα νέο, ακόμα υπό διαμόρφωση. Στα όρια έφτασε ακόμα, και ένα συνοδευτικό μοντέλο πολιτικής και παρέμβασης του κράτους στην οικονομία που χαρακτηρίζονταν από τον ιδιότυπο συνδυασμό αντιφατικών ιδεών και σκοπών, στο πλαίσιο μίας πρωταρχικής επιδίωξης για μεγέθυνση και σύγκλιση με την Ευρώπη. Λαμβάνοντας υπόψη αυτά, η πρόσδεση στην παγκοσμιοποίηση ήδη με την ένταξη στην ΕΟΚ τη δεκαετία το 1981 αλλά και πολύ περισσότερο με την ολοκλήρωση της Ενιαίας Εσωτερικής Αγοράς στις αρχές της δεκαετίας 1990, έχει ιδιαίτερη σημασία ως (ιστορική και γεωγραφική) «κρίσιμη τομή» στην εξέλιξη της σύγχρονης Ελλάδας. Η ένταξη της χώρας στην ΕΕ και στην ΟΝΕ, η αφομοίωση εξωγενών θεσμικών, οικονομικών και πολιτικών στοιχείων σε ένα εθνικό σχηματισμό που ακολουθεί τη δική του ιστορική τροχιά ενώ διευρύνει την επιρροή του και δικτυώνεται σε μία διεθνοποιημένη οικονομία, έχουν αναμφισβήτητα συνέπειες σε κάθε πεδίο και αυτονόητα στην χωρική οργάνωση της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής δράσης.

Σκοπός της εργασίας είναι όχι να εξετάσει αυτό καθ' εαυτό το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης ή της κρίσης, αλλά να κατανοήσει και να περιγράψει έναν τρόπο οικονομικής ανάπτυξης που οδήγησε στην κρίση και συνεπώς, το πλαίσιο, τις διεργασίες και τις αιτίες που έδρασαν «κάτω από την επιφάνεια» των κύριων γεγονότων, εξελίξεων και αναπροσαρμογών στους βασικούς τομείς της παραγωγής και στο γεωγραφικό χώρο την περίοδο της απελευθέρωσης της οικονομίας, στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Ειδικότερα, εστιάζει στην ανάλυση και ερμηνεία του μετασχηματισμού της ελληνικής οικονομίας σε σχέση με την αναδιάταξη του περιφερειακού προβλήματος την περίοδο 1993-2010, επιλέγοντας μία διαφορετική προσέγγιση σε σχέση με αυτές που συνήθως συναντώνται στη βιβλιογραφία για τη διαδικασία τόσο της οικονομικής, όσο και της περιφερειακής ανάπτυξης. Μεθοδολογικά, οι μεταβολές που συντελέστηκαν στην ελληνική οικονομία υποβάλλονται στη γεωγραφική κριτική, ενώ ταυτόχρονα η καταγραφή και αξιολόγηση των περιφερειακών ανισοτήτων αξιοποιεί διαφορετικές παραδόσεις εντός της Πολιτικής Οικονομίας.

Οι εγχώριες αναδιαρθρώσεις της οικονομικής δραστηριότητας, της ρύθμισης και του περιφερειακού προβλήματος στο νέο περιβάλλον, γίνονται κατανοητές σε μία διαλεκτική σχέση μεταξύ τους και ως μέρη ενός ενιαίου συστήματος που κινείται συντονισμένα για να εξυπηρετήσει ένα δεδομένο συνολικό τρόπο ανάπτυξης. Ως εκ τούτου, η κατανόηση της οικονομίας τίθεται στην τροχιά των ιστορικών και γεωγραφικών της μεταβολών και ανάλογα, η περιφερειακή ανάπτυξη αποκτά ιδιαίτερη σημασία, καθώς δε νοείται πια ως ζήτημα τυχαίας ή στιγμιαίας διανομής, αλλά ως ενεργός παράγοντας, με αναπόσπαστο ιστορικό και πολιτικό περιεχόμενο. Ιδιαίτερα χρήσιμα εννοιολογικά εργαλεία, ως προς αυτή την τελευταία διάσταση αποτελούν πρώτον, η κλιμακούμενη χωρικότητα των σχέσεων παραγωγής και ο τρόπος που διαφορετικοί τόποι, οι περιφέρειες και ο ίδιος ο εθνικός χώρος αλληλεπιδρούν με το παγκόσμιο (και το ευρωπαϊκό) σύστημα και δεύτερον, η χωρική ρύθμιση, η οποία ως αποτέλεσμα συνδυασμένων πολιτικών, οδηγεί σε μία συγκεκριμένη ισορροπία το σύστημα των περιφερειών και της οικονομίας.

Πάνω απ' όλα, η «γεωγραφία έχει σημασία» όπως υποστηρίζουν οι Massey και Allen (2001). Γιατί όμως και πώς έχει σημασία; Επειδή πρώτα απ' όλα ο χώρος, όπως και ο χρόνος είναι βασικός παράγοντας της υλικής ύπαρξης της κοινωνίας–καταστασιακή της συνθήκη. Ακόμα, γιατί κατά την κεντρική παραδοχή επιτρέπει την αναπαραγωγή της καπιταλιστικής συσσώρευσης, μέσω της ανομοιομορφίας, των ανασυνθέσεων και της ανισότητας. Το περιφερειακό πρόβλημα κάτω από τις κύριες παραδοχές που υιοθετούνται, είναι διαχρονικό και λαμβάνει ταυτόχρονα διαφορετικές μορφές σε διαφορετικές εδαφικές κλίμακες και χωρικότητες. Σκοπός τελικά της διατριβής είναι να αναδείξει και να κατανοήσει τα πολύπλοκα πρότυπα, τους μηχανισμούς και τις πολιτικές που διαμορφώνουν τοπία της ανισότητας και της ανισοκατανομής στην Ελλάδα, όπως και τη διαδικασία με την οποία το εγχώριο σύστημα των ανισοτήτων ολοκληρώνεται και διαπλέκεται με ένα υπερεθνικό και νέα διεθνικά εδαφικά σχήματα διακυβέρνησης, και έτσι να συμβάλλει σε μία εναλλακτική «ανάγνωση» της ουσίας και της σημασίας της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης στην εποχή της παγκοσμιοποίησης.

Γιατί όμως ενδιαφέρει ειδικά το περιφερειακό πρόβλημα; Το περιφερειακό πρόβλημα νοούμενο κυρίως ως οι οικονομικές αποκλίσεις και ανισότητες μεταξύ περιφερειών, αποκτά ιδιαίτερη σημασία στην Ελλάδα και στην ΕΕ, ειδικά από τη δεκαετία 1990, αν και απασχολεί την ακαδημαϊκή έρευνα και τη συζήτηση περί της ανάπτυξης και της οικονομικής πολιτικής, ήδη από τα πρώτα βήματα της ευρωπαϊκής συνεργασίας στο πλαίσιο της ΕΟΚ (βλ. και Γετίμης και Καυκαλάς, 2001). Αυτό οφείλεται στο ότι από μόνη της η περιφερειακή πολιτική έχει έναν εξέχοντα ρόλο μεταξύ των πολιτικών της Ένωσης, όπως και στο ότι μέσω των διαρθρωτικών ταμείων συντελείται ενός είδους αναδιανομή του εισοδήματος, από τις πιο εύπορες στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες που έχει ζωτική σημασία για την πολιτική ισορροπία και την αρμονική συνέχεια ενός εγχειρήματος περιφερειακής οικονομικής - εμπορικής ολοκλήρωσης. Σε αυτό το πλαίσιο, είναι ευνόητο ότι απασχολεί και χρειάζεται ο έλεγχος και η παρακολούθηση των διαφορετικών μηχανισμών, θεσμών και πολιτικών που επιστρατεύονται και η ενδελεχής αξιολόγηση των αποτελεσμάτων, των οφελών και των προβλημάτων που ενέχει μία εκτεταμένη παρέμβαση στις εγχώριες αναπτυξιακές υποθέσεις κυρίαρχων ευρωπαϊκών κρατών-μελών.

Επιπλέον όμως, για την ελληνική πλευρά, το ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις περιφερειακές ανισότητες και τα χαρακτηριστικά του περιφερειακού προβλήματος στην Ελλάδα, ειδικά σε σχέση με την Ευρώπη, δικαιολογείται και από το γεγονός ότι η ευρωπαϊκή πολιτική σημαίνει για τη χώρα εισροή σημαντικών πόρων και χρηματοδοτήσεων που μετατρέπονται μέσω μεγάλης κλίμακας προγραμμάτων, σε μεγάλα και μικρά έργα αναγκαίας υποδομής, ιδιωτικές επενδύσεις και θέσεις απασχόλησης, καθώς και σε αναδιοργάνωση υπηρεσιών και φορέων της δημόσιας διοίκησης και της τοπικής αυτοδιοίκησης. Τα κοινοτικά «κονδύλια» και μαζί η τεχνογνωσία που συνοδεύει τον προγραμματισμό «από τα πάνω», έχουν καθοριστικό ρόλο στην αντιμετώπιση τελικά ορισμένων χρόνιων εγχώριων ελλείψεων και αδυναμιών ενώ σηματοδοτούν μία ιστορική ευκαιρία για ανάπτυξη και εκσυγχρονισμό προς τα πρότυπα των «πρωτοπόρων», των περισσότερο ανεπτυγμένων ευρωπαϊκών χωρών. Από αυτή την άποψη, προσελκύουν σε όλη την πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης της ελληνικής οικονομίας ζωηρό επιστημονικό ενδιαφέρον εκ μέρους τόσο ακαδημαϊκών, όσο και φορέων της πολιτικής.

Η ανάλυση εδώ θέτει ως αφετηρία το 1993 έτος σταθμό από δύο απόψεις, για την εγχώρια και εξωτερική πολιτική στην Ελλάδα και ως τέλος το ξέσπασμα της παγκόσμιας κρίσης και την ένταξη στο Μηχανισμό Στήριξης και το δανεισμό μέσω του ΔΝΤ, το 2010. Η ένταξη στην ΕΕ με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ και η άνοδος της τάσης του «εκσυγχρονισμού» στην ελληνική πολιτική, από τις αρχές της δεκαετίας 1990 σηματοδοτούν μία περίοδο γρήγορης μεγέθυνσης και την ανάδυση μίας νέας παραγωγικής δομής που στηρίζεται στις υπηρεσίες, στις μονάδες μεγάλης κλίμακας και στη σταδιακή απορρύθμιση των οικονομικών σχέσεων. Η οργάνωση και η διαχείριση της διαδικασίας της ανάπτυξης χαρακτηρίζεται από τη δρομολόγηση διαφόρων ειδών πολιτικών και ταξικών συμβιβασμών, μεγάλες αποφάσεις, εσωτερικές ανορθολογικότητες και ορθολογικότητες στη δημόσια πολιτική, που για μεγάλο διάστημα διασφαλίζουν την ισορροπία και την ομαλότητα και συντηρούν τη συνέχεια της ευημερίας. Ακόμα και οι περιφερειακές ανισότητες φαίνονται από μία πρώτη άποψη, να μειώνονται και το περιφερειακό πρόβλημα φαίνεται να αντιμετωπίζεται επαρκώς. Στις περιφέρειες υλοποιούνται με συγχρηματοδότηση του ελληνικού δημοσίου και των διαρθρωτικών ταμείων της ΕΕ, μεγάλα αναπτυξιακά προγράμματα και χωροθετούνται αναρίθμητα μεγάλα και μικρά έργα σε διάφορους τομείς και υποδομές, που αλλάζουν κυριολεκτικά το τοπίο και τις συνθήκες της καθημερινής ζωής για τις τοπικές κοινωνίες (Παπαδασκαλόπουλος & Χριστοφάκης 2002). Παράλληλα, οι περιφέρειες τείνουν να βελτιώνουν τις επιδόσεις τους στα κύρια αναπτυξιακά μεγέθη και να συγκλίνουν μεταξύ τους, δεδομένο που πιστοποιεί ότι τα οφέλη από το «οικονομικό θαύμα» της ταχείας ανάπτυξης διαχέονται στο χώρο.

Στην παρούσα διατριβή, αν και δεν αμφισβητείται η θετική εξέλιξη των περιφερειακών ανισοτήτων σε συγκεκριμένους δείκτες, αμφισβητείται η θέση ότι η τελευταία προσφέρει την πλήρη εικόνα της δυναμικής και ότι συνοψίζει μία αντικειμενική (στο μέτρο του δυνατού) αξιολόγηση του περιφερειακού προβλήματος στην Ελλάδα την ίδια περίοδο. Δύο βασικά στοιχεία που εισάγονται από την Κριτική Γεωγραφία διαφοροποιούν πλήρως την κατανόηση των παραπάνω: Πρώτον, οι περιφέρειες δεν είναι κλειστά, αυστηρά προσδιορισμένα ή ομοιόμορφα συστήματα αλλά διοικητικές (δηλαδή στατικές) κατατμήσεις ενός σχεσιακού χώρου που όμως κυριαρχείται από δυναμισμό –δηλ. από ροές και αλληλοσυνδέσεις. Δεύτερον, στο χώρο διαμορφώνονται σχέσεις

πολιτικής και ισχύος που δεν αποτυπώνονται εύκολα σε ποσοτικούς όρους, αλλά υπάρχουν και ενδυναμώνονται καθώς οι χωροοικονομικές διαδικασίες οδηγούν σε πιο ανοικτά εδαφικά σχήματα συνεργασίας και αντίθεσης, τα οποία με τη σειρά τους παράγουν νέους μηχανισμούς αποκλεισμού και ενσωμάτωσης.

Στο πλαίσιο αυτών των παραδοχών, η ανάλυση που ακολουθεί επιχειρεί να συγκροτήσει δύο διαφορετικές αφηγήσεις γύρω από μία κεντρική ιστορία για την ανάπτυξη. Πρώτον, μία αφήγηση για τον τρόπο αλληλεπίδρασης μεταξύ της κρατικής παρέμβασης, των περιφερειών και σχέσεων παραγωγής στην Ελλάδα. Δεύτερον, μία αφήγηση για το νέο ρόλο της Αθήνας στο εγχώριο σύστημα. Τα δύο θέματα θεωρείται ότι είναι συνυφασμένα μεταξύ τους γύρω από δύο διαδικασίες, την άνοδο του τριτογενή τομέα που είναι και η άλλη όψη της απαξίωσης και περιθωριοποίησης του πρωτογενή και δευτερογενή τομέα παραγωγής και την ταχύρρυθμη συσσώρευση σε ένα δυναμικό διεθνοποιημένο κέντρο που δεσπόζει στο εγχώριο σύστημα, αντλώντας δυνατότητες από την ελληνική επικράτεια.

Η σημασία του ευρωπαϊκού πλαισίου όπως και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του ελληνικού πολιτικού συστήματος είναι πάνω απ' όλα καθοριστική στα παραπάνω. Η ευρωπαϊκή ενοποίηση, καθώς αμφιταλαντεύεται ανάμεσα σε αρχές χωρικής δικαιοσύνης και αλληλεγγύης αλλά και δημοσιονομικής πειθαρχίας και συνολικής οικονομικής αποτελεσματικότητας, θέτει πρωτόγνωρες ευκαιρίες και μαζί περιορισμούς στην άσκηση των πολιτικών και στην διαδικασία της ανάπτυξης, ενώ το πολιτικό σύστημα λαμβάνει άμεσες αποφάσεις που δεσμεύουν τη χώρα σε μία συγκεκριμένη κατεύθυνση, σε ένα μακροπρόθεσμο ορίζοντα. Οι κοινοτικές κανονιστικές ρυθμίσεις, οι ολυμπιακοί αγώνες και η ένταξη στο ευρώ έχουν συγκεκριμένα εξαιρετική σπουδαιότητα στην ερμηνεία του σύγχρονου χωρο-οικονομικού σχηματισμού.

Η δομή της εργασίας έχει ως εξής: Στην Ενότητα Ά τίθεται το αναλυτικό σχήμα και το θεωρητικό και ιστορικό πλαίσιο. Συγκεκριμένα, γίνεται μία επισκόπηση της τρέχουσας ερευνητικής συζήτησης γύρω από τις περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα, θεμελιώνεται η προβληματική και ο σκοπός της διατριβής και αποσαφηνίζονται οι αρχικές παραδοχές, οι μεθοδολογικές επιλογές και το ερμηνευτικό της σχήμα. Στη συνέχεια, εξειδικεύεται το θεωρητικό πλαίσιο της περιφερειακής ανάπτυξης και πολιτικής μέσα από την ανάλυση του κριτικού παραδείγματος στην Οικονομική Γεωγραφία και γίνεται και μία σύντομη αναδρομή στην μεταπολεμική ιστορία, ειδικά σε ότι αφορά τη σχέση ανάμεσα στην οικονομία, το χώρο και την πολιτική στην Ελλάδα.

Στην Ενότητα Έ εξετάζεται ο μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και πιο συγκεκριμένα, αναλύονται η σημασία του ευρωπαϊκού πλαισίου, η εξέλιξη σε βασικά μακροοικονομικά μεγέθη, η τριτογενοποίηση της οικονομίας και η μεταστροφή της οικονομικής πολιτικής, κάτω από το στρατηγικό «πολιτικό υπόδειγμα» του εκσυγχρονισμού και τις επιρροές της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Ακόμα, εξετάζεται ο ρόλος του κράτους στην προώθηση και εδραίωση ενός νέου αναπτυξιακού μοντέλου που συμπεριλαμβάνει και ένα νέο τρόπο οργάνωσης και πολιτικής διαχείρισης των περιφερειακών ανισοτήτων.

Η Ενότητα Έ πραγματεύεται το μετασχηματισμό του περιφερειακού προβλήματος, ο οποίος θεωρείται εδώ αλληλένδετος με το μετασχηματισμό της οικονομίας δεδομένου ότι οι οικονομικές αλλαγές και αναδιαρθρώσεις δεν λαμβάνουν χώρα «πάνω στο κεφάλι μιας καρφίτσας» (Massey 1995α) αλλά σε συγκεκριμένες περιφέρειες και τόπους. Καταρχήν, εκτιμάται το περιφερειακό πρόβλημα σε ορισμένα βασικά και συνολικά μακροοικονομικά μεγέθη και κατά δεύτερον, στις τομεακές διαστάσεις του, δηλαδή ως προς συγκεκριμένους δείκτες, που αφορούν τον πρωτογενή, δευτερογενή και τριτογενή τομέα της παραγωγής. Παράλληλα, αναδεικνύονται ορισμένες ποιοτικές πλευρές του προβλήματος της ανισοκατανομής και παρατίθενται ερμηνείες της αναδιάρθρωσης. Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζεται και ο κρίσιμος ρόλος της Αθήνας και άρα της Αττικής και συνοψίζονται οι γεωγραφικές διαστάσεις της οικονομικής αναδιάρθρωσης και τα βασικά χωρικά χαρακτηριστικά του νέου αναπτυξιακού μοντέλου που επικράτησε από τη δεκαετία 1990, ειδικά τη δεκαετία 2000.

Στην Ενότητα Έ αναλύεται ο ρόλος της πολιτικής στην οργάνωση και διαχείριση του περιφερειακού προβλήματος. Ειδικότερα, τίθεται το πλαίσιο των ευρωπαϊκών πολιτικών γίνεται επισκόπηση του αναπτυξιακού προγραμματισμού, μετά το Μάαστριχτ, με έμφαση στο περιφερειακό σκέλος, καθώς και αναζητούνται και αναγνωρίζονται οι χωρικές διαστάσεις σε τομεακές πολιτικές. Επίσης, περιγράφεται η μετάβαση σε ένα νέο πρότυπο εθνικής πολιτικής για

την περιφερειακή ανάπτυξη και παρουσιάζεται ο ιδιότυπος ρόλος της χωροταξίας στην οργάνωση των χωρικών φαινομένων στην Ελλάδα. Τέλος, εξετάζεται η πολιτική οικονομία της περιφερειακής πολιτικής μέσα από την αναγνώριση μίας θεμελιακής ισορροπίας ανάμεσα στους «δράστες» του χωρικού-οικονομικού μετασχηματισμού, η οποία και επιτρέπει την αναπαραγωγή και συνέχεια ενός δεδομένου τρόπου ανάπτυξης και αποσαφηνίζεται ο ρόλος του κράτους στον έλεγχο, την οργάνωση και τη διαχείριση του περιφερειακού προβλήματος.

Τέλος, παρουσιάζονται τα τελικά συμπεράσματα της έρευνας στην Ενότητα Ε'. Εκεί εκτίθενται και συνοψίζονται τα επιχειρήματα γύρω από την κεντρική θέση ότι το περιφερειακό πρόβλημα ενείχε κανονιστικό ρόλο και ταυτόχρονα υπήρξε αντικείμενο διαχείρισης σε μία συγκεκριμένη κατεύθυνση, στην Ελλάδα της γρήγορης ανάπτυξης.

1. Η έρευνα για το περιφερειακό πρόβλημα στην Ελλάδα

Το περιφερειακό πρόβλημα απασχολεί συχνά την έρευνα για την οικονομική ανάπτυξη, ενώ αναπτύσσονται πολλές και διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις ή «παραδείγματα». Είναι προφανές ότι υπάρχουν καταρχήν, πολλοί τρόποι για να δει κάποιος τόσο τις ανισότητες, όσο και την ανάπτυξη, ακόμα και στο πλαίσιο ενός ενιαίου παραδείγματος, όπως αυτού της περιφερειακής επιστήμης (ενδεικτικά, βλ. Capello and Nijkamp, 2009, Πολύζος, 2011), ενώ επίσης, είναι γεγονός ότι οι διάφορες θετικιστικές, αιτιοκρατικές, μετα-θετικιστικές, πολιτικο-οικονομικές και περιφερειακές προσεγγίσεις που συγκρούονται και αντιπαραβάλλονται μέσα στο «υβρίδιο των μελετών του χώρου» μπορούν να προσφέρουν διαφορετικές και χρήσιμες οπτικές στην κατανόηση ενός σύνθετου φαινομένου (Λεοντίδου 2005, Κουρλιούρος, 2009).

Δύο κύρια ρεύματα

Σε ότι αφορά την περιφερειακή ανάπτυξη στην Ελλάδα, ξεχωρίζουν δύο κύρια ρεύματα και ως εκ τούτου αναγνωρίζεται μία πρωταρχική αντιπαράθεση γύρω από διαφορετικές μεθοδολογικές και αξιολογικές τοποθετήσεις.

Πρώτα απ' όλα, η περιφερειακή οικονομική ανάλυση είναι περισσότερο διαδεδομένη και κυριαρχεί στη διεθνή, όπως και ελληνική συζήτηση, έναντι άλλων παραδειγμάτων. Αυτή ακολουθεί κατά βάση τις αρχές της νεοκλασικής, κεϋνσιανής, νέο-κεϋνσιανής, μετα-κεϋνσιανής ανάλυσης (της «ορθόδοξης» οικονομικής) και αντιλαμβάνεται το περιφερειακό πρόβλημα κυρίως ως πρόβλημα διανομής, και το χώρο ως στατικό–εδαφικό («απόλυτο χώρο» κατά την ορολογία που εισηγείται ο Harvey 2006b). Ως εκ τούτου, η περιφερειακή ανάπτυξη αποτελεί ζήτημα οικονομικής μεγέθυνσης ή σωρευτικής αιτιότητας (π.χ. πόλοι ανάπτυξης) ή ενδογενούς ανάπτυξης (τεχνολογία, επιχειρηματικότητα και τοπική ανάπτυξη), ενώ η «περιφέρεια» νοείται ως εδαφική μονάδα εξωγενώς ορισμένη (συνήθως κατά τη διοικητική διαίρεση της χώρας).

Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται πολλές μελέτες για το περιφερειακό πρόβλημα, ακόμα και στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης (π.χ. Λώλος, 2009, Πετράκος και Ψυχάρης 2004, Κόνσολας, 1997, Σκούντζος, 2005, Παπαδασκαλόπουλος, 1995α), οι οποίες εμπλουτίζονται από άλλες στην αγγλική βιβλιογραφία για τη σύγκλιση των περιοχών του Στόχου της Συνοχής (ή Στόχου 1) στην ΕΕ (π.χ. Leonardi 1995/2006, Πετράκος και Rodriguez Pose 2003, Barry 2003), όπως και από αναλύσεις για τις στρατηγικές και τον προγραμματισμό της περιφερειακής ανάπτυξης (π.χ. Plaskovitis 2006, Παπαδασκαλόπουλος και Χριστοφάκης, 2004/2005, Χριστοφάκης, 2001/2004).

Η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση επηρεάζει σαφώς την ατζέντα της έρευνας ήδη από τη δεκαετία 1980 (Γετίμης και Καυκαλάς, 2001), καθώς η ανάγκη για πολύ-επίπεδο και επιστημονικό προγραμματισμό καθιστά αναγκαία την αφομοίωση των εξελίξεων και των θεσμικών αλλαγών ειδικά στο πεδίο της περιφερειακής πολιτικής. Στο ευρωπαϊκό πλαίσιο ενδιαφέρει ιδιαίτερα η αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων των διαρθρωτικών ταμείων και της περιφερειακής πολιτικής[27], όπως και η συνδυασμένη επίδραση Κοινοτικών διαρθρωτικών ή οριζόντιων πολιτικών, όπως και η αξιολόγηση ευρωπαϊκών και εθνικών πολιτικών στις περιφέρειες (π.χ. Γετίμης και Καυκαλάς, 1994). Γενικότερα ωστόσο, καλύπτεται ένα μεγάλο φάσμα σύγχρονων προβληματισμών, ενώ αναδεικνύονται και χρήσιμες «προτάσεις» και εργαλεία για τον εξορθολογισμό και τη διαμόρφωση προτύπων διανομής και την αξιολόγηση των επιδράσεων της πολιτικής. Στην ανάλυση χρησιμοποιούνται συχνά η στατιστική, αλλά και μακροοικονομικά και οικονομετρικά υποδείγματα, για μία ποσοτική περιγραφή και αποτίμηση των περιφερειακών ανισοτήτων ή για την καλύτερη επιστημονική τεκμηρίωση ή ανάλυση στοιχείων του προγραμματισμού.

Ένα δεύτερο ρεύμα εξετάζει τις ανισότητες ως πρόβλημα χωρικής ανισομέρειας, υιοθετώντας μία περισσότερο γεωγραφική, πολιτικοοικονομική ή συχνά κοινωνιολογική προσέγγιση, λιγότερο ή περισσότερο ριζοσπαστική. Η εναλλακτική οπτική δίνει έμφαση στις χωρικές και κοινωνικές σχέσεις, στην ιστορική μεταβολή, σε πολιτικούς, όπως και σε πολιτιστικούς

[27] Για μια θεωρητική επισκόπηση του θέματος βλ. Molle (2007), Armstrong and Taylor (2000).

παράγοντες, σε θέματα των πόλεων και στη θέση του «άτυπου τομέα» στην οικονομία, και πιο συγκεκριμένα, η έρευνα περιλαμβάνει θεωρητικές εργασίες[28] και εμπειρικές έρευνες που πραγματεύονται τις σχέσεις χωρικής διακυβέρνησης, τις τοπικές αγορές εργασίας, συχνά με ενδιαφέρον για την εξέλιξη της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης (π.χ. Γετίμης και Καυκαλάς 2003, Ανδρικοπούλου και Καυκαλάς 2000, Βαϊου και Χατζημιχάλης 1997, Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη 2005), την κλαδική χωροθέτηση και τη γεωγραφία της βιομηχανίας και των επιχειρήσεων (πολυάριθμα του Λαμπριανίδη, π.χ. Lambrianidis, 2008/2000, Lambrianidis et al. 2012, Λαμπριανίδης, 1992α/2007, Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη, 2003), τη σχέση της περιφερειακής ανάπτυξης με την οικονομική αλλαγή και βιομηχανική οπισθοχώρηση (Γετίμης και Οικονόμου 1992, Βαϊου και Χατζημιχάλης, 1979, Stathakis, 1983, Kourliouros, 1997, Βαϊου κ.ά., 2004, Gospodini, 2007) ή ακόμα και προβληματισμούς για τη χωρική ανάπτυξη, το δημοκρατικό έλεγχο και τις σχέσεις εξουσίας (Γετίμης και Καυκαλάς, 2003, Hadjimichalis and Hudson, 2006, Χατζημιχάλης, 1996, Hadjimichalis and Papamichos, 1990, Ανδρικοπούλου, 2003). Παρά τη σχετικά ζωηρή συζήτηση και παρότι πολλοί γεωγράφοι τονίζουν την ανάγκη ενασχόλησης της έρευνας με τα σημαντικά προβλήματα της Πολιτικής Οικονομίας, όπως για παράδειγμα, την άνιση ανάπτυξη, τη διάρθρωση της απασχόλησης, την φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, τις νέες «ενδιάμεσες περιοχές ανάπτυξης» (Kourliouros, 2003, Hadjimichalis 2006, Χατζημιχάλης, 2007, Λαμπριανίδης, 2001), παρατηρείται ωστόσο ότι το περιφερειακό πρόβλημα στην Ελλάδα ως ενιαίο δεν έχει απασχολήσει το συγκεκριμένο παράδειγμα. Για διάφορους λόγους (πρακτικούς ή άλλους επιστημονικούς), η γεωγραφική έρευνα προσανατολίζεται κυρίως σε συγκεκριμένες περιοχές (Βόρεια Ελλάδα, Αττική) και σε μελέτες περίπτωσης, όπως και σε θέματα αναδιάρθρωσης σε τοπικές αγορές εργασίας που ενώ συνεισφέρουν σημαντικά στην κατανόηση του φαινομένου της άνισης χωρικής ανάπτυξης, ωστόσο δεν προσφέρουν μία ολοκληρωμένη θεώρηση του ελληνικού περιφερειακού προβλήματος.

Η συζήτηση

Από τα παραπάνω είναι φανερό ότι οι απόψεις και τα ευρήματα για το περιφερειακό πρόβλημα στην Ελλάδα διαφέρουν και άπτονται της μεθοδολογίας και της τοποθέτησης σε σχέση με τη φύση της ανισότητας, τη λειτουργία του οικονομικού συστήματος όπως και το ρόλο της πολιτικής[29]. Ειδικότερα, τα θέματα που κυρίως προκύπτουν σε σχέση με την Ελλάδα μέσα από την οικονομική ανάλυση, όπως προαναφέρθηκε, συνοψίζονται στα εξής:

- ✓ Οι περιφερειακές ανισότητες αυξάνονται/μειώνονται/μένουν στάσιμες σε ένα εύρος χρόνου
- ✓ Οι περιφερειακές ανισότητες είναι ενδογενείς και μόνιμα χαρακτηριστικά της λειτουργίας της αγοράς/είναι προσωρινή κατάσταση στο πλαίσιο της ανισορροπίας του συστήματος.
- ✓ Οι περιφερειακές ανισότητες αφορούν διαφορές σε απόλυτα ποσοτικά-οικονομικά/ποιοτικά-κοινωνικά δεδομένα.
- ✓ Η περιφερειακή πολιτική είναι αποτελεσματική και βοηθά την εύρυθμη λειτουργία της αγοράς / κατασπαταλά πόρους σε μια μάταιη προσπάθεια για την εξισορρόπηση του συστήματος.

Η έρευνα προφανώς σε κάθε περίπτωση μπορεί να ακολουθεί διαφορετικά κριτήρια, όπως να αναφέρεται σε διαχρονική εξέλιξη ή στατική αποτύπωση, σε ενδο-εθνικό ή ευρωπαϊκό (περιφερειακό) επίπεδο, σε ανισότητες μεταξύ περιφερειών, κρατών ή μεγάλων οικονομικών περιφερειών της ΕΕ (π.χ. Ευρωπαϊκός Νότος).

Στη συνέχεια, γίνεται μία σύντομη επισκόπηση της έρευνας γύρω από *το περιφερειακό πρόβλημα στην Ελλάδα, είτε ειδικά, είτε στο πλαίσιο του περιφερειακού προβλήματος της ΕΕ*. Ιδιαίτερα σε ότι αφορά τη δεύτερη περίπτωση, εξετάζονται μόνο ενδεικτικά, ορισμένες εργασίες με ενδιαφέρον για τις χώρες και τις περιφέρειες «συνοχής». Οι εργασίες που αφορούν την εξέλιξη των

[28] θεωρητικές εργασίες για την Οικονομική Γεωγραφία, το Χώρο και την Περιφερειακή Ανάπτυξη (Χατζημιχάλης 1992, Λαμπριανίδης 1990/2001, Κουρλιούρος 2009, Λεοντίδου 2005, Γιώτη-Παπαδάκη, 2011).

[29] βλ. επίσης θεωρητικό πλαίσιο στο Κεφάλαιο 3.

περιφερειακών ανισοτήτων στο εσωτερικό της ΕΕ είναι πολύ περισσότερες και δεν δύναται να παρουσιαστούν στο σύνολο τους. Επίσης, συμπεριλαμβάνονται μελέτες και έρευνες που αφορούν μία συγκεκριμένη περίοδο, εντός της περιόδου 1993-2010.

Καταρχήν, διάφορες απόψεις διατυπώνονται για τις περιφερειακές ανισότητες στο εσωτερικό της ΕΕ. Ανάμεσα σε αυτές, επισημαίνεται η επίσημη θέση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής ως μία πολιτική άποψη, η οποία αφενός θεμελιώνει την σκοπιμότητα για την πολιτική συνοχής και σε μεγάλο βαθμό τροφοδοτεί την επιστημονική έρευνα με συνεχώς νέα θέματα και εξελίξεις, αλλά αφετέρου χρησιμεύσει στο πλαίσιο μίας σύγκρισης και αντιπαραβολής, με τα ακαδημαϊκά ευρήματα. Η ΕΕ βρίσκει λοιπόν ότι σε γενικές γραμμές υπάρχει σύγκλιση τα τελευταία 20 χρόνια, ανάμεσα στις ευρωπαϊκές περιφέρειες, όπως και ότι το βασικό πρότυπο της ανισότητας «κέντρο-περιφέρεια» παραμένει τόσο στην Κοινότητα, όσο και στα περισσότερα κράτη-μέλη. Πιο συγκεκριμένα, στην *4η Έκθεση για την Οικονομική και Κοινωνική Συνοχή* της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (EC, 2007), διατυπώνεται η άποψη ότι η σύγκλιση επιτυγχάνεται τόσο ανάμεσα σε κράτη, όσο και ανάμεσα σε περιφέρειες, αν και οι ανισότητες παραμένουν σημαντικές, ειδικά μετά την διεύρυνση του 2004 και λόγω της συγκέντρωσης των οικονομικών δραστηριοτήτων «στις δυναμικές περιοχές στο εσωτερικό των χωρών» (σ. X) τη δεκαετία 1995-2005. Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει και η *5η Έκθεση για την Οικονομική, Κοινωνική και Εδαφική Συνοχή* (EC, 2010), η οποία περιγράφει σύγκλιση ανάμεσα στις ανεπτυγμένες και λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες την περίοδο 1995-2007 (σε συνέχεια μιας τάσης που διαμορφώνεται ήδη από το 1980), αλλά ταυτόχρονα αναφέρεται σε άνοδο των ανισοτήτων στο εσωτερικό των χωρών, με πιο έντονη ανισοκατανομή εισοδήματος και απασχόλησης ανάμεσα στις μητροπολιτικές και αγροτικές/λοιπές αστικές περιοχές. Σε κάθε περίπτωση, η Ελλάδα φαίνεται να συγκλίνει ως προς το μέσο κ.κ. ΑΕΠ της ΕΕ, φτάνοντας σε 94.8% του ευρωπαϊκού μέσου όρου το 2008 από 84% το 1995.

Βασική παραδοχή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής είναι ότι η λειτουργία της αγοράς προϋποθέτει και ανατροφοδοτεί τις περιφερειακές ανισότητες στην ΕΕ, οι οποίες είναι η αντανάκλαση των διαφορετικών δυνατοτήτων των περιφερειών στην παραγωγικότητα και των ανόμοιων συνθηκών στις αγορές εργασίας. Η ατελής κινητικότητα της απασχόλησης, σε σχέση με το κεφάλαιο, αναγνωρίζεται ως το κύριο μειονέκτημα, συγκρίνοντας ειδικά με την ομοσπονδιακή οργάνωση των ΗΠΑ και ως το βασικό αίτιο της διάβρωσης του ελεύθερου ανταγωνισμού[30]. Επίσης, έμμεσα αναγνωρίζεται η σημασία των οικονομικών κύκλων στην εξέλιξη των ανισοτήτων, όπως και υποστηρίζεται ότι η σύγκλιση επιτυγχάνεται πρωτίστως «από τα κάτω», δηλαδή χάριν στους πιο γρήγορους ρυθμούς ανάπτυξης των λιγότερο ανεπτυγμένων περιφερειών. Οι φόβοι για τις δυσμενείς επιπτώσεις της πρώτης μεγάλης οικονομικής κρίσης επισημαίνονται για τις χώρες και περιφέρειες της σύγκλισης ήδη από την 5η Έκθεση Συνοχής, ενώ τελικά, επιβεβαιώνονται στην επόμενη, όταν ο ρυθμός συρρίκνωσης της ελληνικής οικονομίας πέφτει σε (-)4.5% το 2010 και όταν ύφεση συναντάται σε περιφερειακό επίπεδο σε πολλές χώρες της ΕΕ. Σε κάθε περίπτωση, πάγια παραδοχή της Επιτροπής είναι ότι η οικονομική ολοκλήρωση συνεπάγεται ισχυρές πιέσεις για τις πιο αδύναμες οικονομίες και ως εκ τούτου είναι απαραίτητη μία κοινή πολιτική για τη συνοχή, την ανταγωνιστικότητα και την απασχόληση και μία εξισορρόπηση των οφελών της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στα εδάφη.

Στην ακαδημαϊκή συζήτηση επικρατεί η άποψη ότι οι περιφερειακές ανισότητες αντιμετωπίζονται ατελώς μέσα από την πολιτική παρέμβαση και με τη βοήθεια των ευρωπαϊκών θεσμών. Για παράδειγμα, οι Boldrin και Canova (2001) που ερευνούν εμπειρικά τις τάσεις σύγκλισης-απόκλισης σε κ.κ. ΑΕΠ, ανεργία και παραγωγικότητα την περίοδο 1980-1996 καταλήγουν σε αμφισβήτηση της ίδιας της λογικής της κοινοτικής παρέμβασης για την περιφερειακή ανάπτυξη. Εκτιμούν ότι δεν υπάρχει ούτε σύγκλιση, ούτε απόκλιση και ότι «πέραν δύο θαυμάτων και λίγων καταστροφών, οι περισσότερες περιφέρειες αναπτύσσονται σε ένα σχετικά ομοιόμορφο ρυθμό, ανεξάρτητα από την αρχική τους κατάσταση» (σελ. 211). Οι μεγάλες διαρθρωτικές ενισχύσεις ειδικά στις λιγότερο ανεπτυγμένες οικονομίες, φαίνεται να έπαιξαν μικρό ρόλο κατά την άποψη τους στη σύγκλιση στα επίπεδα εισοδήματος, ενώ αυτό που παρατηρείται είναι σύγκλιση των ρυθμών μεγέθυνσης που όμως αφήνει σχεδόν σταθερές τις ανισότητες. Στο

[30] ακόμα και αυτή όμως τείνει να ρυθμιστεί μέσω της οικονομικής πολιτικής και της πολιτικής απασχόλησης, και εν γένει μέσω της ολοκλήρωσης της Ενιαίας Εσωτερικής Αγοράς όπως αναφέρεται.

πλαίσιο αυτό, υποστηρίζεται ότι οι προσανατολισμένες-στην-αγορά πολιτικές και η ενίσχυση του διεθνούς εμπορίου, όπως δείχνει και η περίπτωση της Ιρλανδίας, είναι ο καλύτερος δρόμος για την ανάπτυξη στις πιο φτωχές περιφέρειες. Ανάλογα, υποστηρίζεται ότι οι διαρθρωτικές πολιτικές της ΕΕ επιτελούν περισσότερο ένα έργο αναδιανομής, διασφαλίζοντας την πολιτική ισορροπία που απαιτείται για να λειτουργήσει το ευρωπαϊκό οικοδόμημα, αλλά έχουν μικρή επίδραση στην καταπολέμηση των ανισοτήτων και στη σύγκλιση των λιγότερο ανεπτυγμένων περιφερειών.

Οι Πετράκος και Rodriguez Pose (2003) αν και διαπιστώνουν σύγκλιση μεταξύ χωρών με κριτήριο το κ.κ. ΑΕΠ, υποστηρίζουν ότι ιστορικά διαμορφωμένα πρότυπα άνισης χωρικής ανάπτυξης, όπως «βορράς-νότος» και «κέντρο-περιφέρεια»[31] διατηρούνται αναλλοίωτα στην ΕΕ. Αν και οι χώρες του Νότου συνολικά βελτιώνουν τη θέση τους την περίοδο 1960-2000, η «φύση» του προβλήματος παραμένει η ίδια και συνδέεται κυρίως με την εξέλιξη του ευρωπαϊκού οικονομικού κύκλου, όπως και με τις ενδογενείς οικονομικές και πολιτικές συνθήκες του Νότου. Από τη διαχρονική ανάλυση προκύπτουν δύο κυρίως αντίρροπες τάσεις: Πρώτον, μείωση των ανισοτήτων σε επίπεδο κράτους-μέλους και δεύτερον, αύξηση των ανισοτήτων στο εσωτερικό των κρατών-μελών, γεγονός που συνδέεται με τη συνεχή ανάπτυξη της μητροπολιτικής δομής και την ενίσχυση των δυναμικών περιφερειών στις χώρες της συνοχής, όσο προχωρά η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Σε ότι αφορά την Ελλάδα, οι ίδιοι βρίσκουν ότι οι περιφερειακές ανισότητες μένουν σχεδόν σταθερές τη δεκαετία 1980, ενώ αυξάνονται ελαφρώς τη δεκαετία 1990 και κρίνουν ότι το επίπεδο των εσωτερικών περιφερειακών ανισοτήτων είναι χαμηλό σε σχέση με τις πιο ανεπτυγμένες χώρες της ΕΕ. Τελικά η βασική θέση είναι ότι στην ΕΕ επικρατεί ένα μωσαϊκό επιδόσεων και προσαρμογών που σε μικρο-επίπεδο ερμηνεύεται από την παραγωγική διάρθρωση κάθε περιφέρειας, το εθνικό πλαίσιο και τους εθνικούς ρυθμούς ανάπτυξης, όπως και την γεωγραφία, ενώ σε μακρο-ευρωπαϊκό επίπεδο, από τις αρχικές οικονομικές συνθήκες των χωρών, τη δυναμική της οικονομικής ολοκλήρωσης, αλλά και την ένταση και αποτελεσματικότητα των ασκούμενων πολιτικών.

Παρομοίως, στο συμπέρασμα ότι υπάρχει σύγκλιση μεταξύ χωρών κυρίως ως αποτέλεσμα των πιο γρήγορων ρυθμών ανάπτυξης των λιγότερο ανεπτυγμένων (Ελλάδα, Ισπανία και Πορτογαλία), αλλά και στασιμότητα αν όχι έξαρση των ανισοτήτων στο εσωτερικό των κρατών, καταλήγουν και οι Cappelen κ.ά. (2003) για την περίοδο 1980-1997. Συγκεκριμένα, επιβεβαιώνουν ότι οι τάσεις σύγκλισης (κ.κ. ΑΕΠ) είναι πιο ισχυρές ανάμεσα σε χώρες, παρά ανάμεσα στις περιφέρειες. Εδώ θεωρείται ωστόσο, ότι η διαρθρωτική πολιτική έχει θετικό αντίκτυπο στη μείωση των ανισοτήτων στο εισόδημα και στην παραγωγικότητα, ωστόσο τείνει να είναι πιο αποτελεσματική σε περισσότερο «ανεπτυγμένο» θεσμικό και κοινωνικό περιβάλλον. Ταυτόχρονα, σύγκλιση των λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών και περιφερειών σε σχέση με το ευρωπαϊκό μέσο κ.κ. ΑΕΠ και στα ποσοστά απασχόλησης βρίσκει ο Leonardi (2006) εξετάζοντας τις περιφερειακές ανισότητες στην ΕΕ-15 την περίοδο 1988-2004, όπως και την αποτελεσματικότητα της περιφερειακής πολιτικής. Και ο ίδιος θεωρεί θετική την επίδραση, συγκρίνοντας τις επιδόσεις των χωρών της συνοχής πριν και μετά τη μεταρρύθμιση των διαρθρωτικών ταμείων (1988). Όπως προκύπτει τα οφέλη ήταν σημαντικά για τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες («Στόχου 1» Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία, Ιρλανδία) στη μεγέθυνση, την απασχόληση και την καταπολέμηση της ανεργίας.

Στην ελληνική βιβλιογραφία, ο Δρεττάκης (2003) εξετάζει τη μεταβολή του κ.κ. ΑΕΠ για το διάστημα 1995-2000 στις ευρωπαϊκές περιφέρειες και χώρες και διαπιστώνει ενίσχυση της συνοχής τόσο στην ΕΕ-15, όσο και στην ΕΕ-25, αν και επισημαίνει ότι οι ανισότητες παραμένουν υψηλές. Ο ίδιος σε μετέπειτα άρθρο[32] βρίσκει ωστόσο έξαρση των ανισοτήτων την αμέσως επόμενη περίοδο 2001-2011, αναφερόμενος όμως στα 12 πρώτα μέλη της Ευρωζώνης μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, σε μία προσπάθεια να καταδείξει και την ανισορροπία και τις αντιφάσεις του συστήματος της ΟΝΕ.

---

[31] Σύμφωνα με την άποψη αυτή, χαρακτηριστικό στην οργάνωση του προτύπου είναι η συγκέντρωση των πλέον ανεπτυγμένων περιφερειών, σε ένα νοητό άξονα που ξεκινά από το Λονδίνο στο βορρά και καταλήγει στη βόρεια Ιταλία στο Νότο, περικλείοντας δυναμικές βιομηχανικές και μητροπολιτικές περιφέρειες της Ολλανδίας, του Βελγίου και της Γερμανίας. Στον αντίποδα βρίσκονται οι περιμετρικές περιοχές της ΕΕ με χαμηλά συγκριτικά επίπεδα ανάπτυξης (Ελλάδα, Ν. Ιταλία, Πορτογαλία, Ισπανία).

[32] Δρεττάκης Μ., *Η Αυγή*, 4/3/2012.

Σε μία διαφορετική προσέγγιση, ο Bradley (2006) επικεντρώνεται στην αξιολόγηση της επίδρασης της Πολιτικής Συνοχής της ΕΕ στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες και χώρες και εξετάζει τις δυνατότητες των μακροοικονομικών υποδειγμάτων έναντι των μικρο-προσεγγίσεων. Όπως διαπιστώνεται, από μία συνολική αποτίμηση της δράσης των διαρθρωτικών ταμείων[33], τα οφέλη της πολιτικής είναι κυρίως μεσοπρόθεσμα και διαρκούν τόσο όσο και οι διαρθρωτικές ενισχύσεις. Στην εργασία γίνεται μία σύντομη αναφορά στην Ελλάδα και εκτιμάται ότι ανάμεσα στις χώρες της συνοχής, η τελευταία φαίνεται περισσότερο ευάλωτη στις πιέσεις της Ενιαίας Εσωτερικής Αγοράς.

Τέλος, εξετάζοντας τη μεταπολεμική οικονομική πορεία των χωρών της συνοχής (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία, Ιρλανδία) ο Barry (2003) δείχνει επίσης, ότι είναι καθοριστικές οι εσωτερικές πολιτικές και ο ρόλος του κράτους στις μακροοικονομικές επιδόσεις των χωρών αυτών και επομένως, στη σύγκλιση. Από τα μέσα της δεκαετίας 1980 βρίσκει σύγκλιση, με εντυπωσιακή τη δυναμική της Ιρλανδίας. Σε μια συγκριτική αξιολόγηση των τεσσάρων χωρών, ο ίδιος καταλήγει ότι μετά το 1986 η όποια σύγκλιση ή αποτροπή της απόκλισης οφείλεται στην επίδραση διαφόρων παραγόντων, όπως των μακροοικονομικών πολιτικών σε ευρωπαϊκό επίπεδο, στην επέκταση της διαρθρωτικής βοήθειας από την ΕΕ, ακόμα και σε εσωτερικές διαδικασίες, όπως στις μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας (Ισπανία), τις αυξανόμενες ξένες επενδύσεις (Ιρλανδία) και τις δεσμεύσεις για διοικητική μεταρρύθμιση. Πάντως, σε σχέση με τις μελλοντικές προοπτικές εκφράζει τον προβληματισμό του για τις εσωτερικές δυνατότητες και κυρίως για τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της οικονομίας και της παραγωγικής βάσης των χωρών αυτών, που θα καταστήσουν πιο εύκολη ή πιο δύσκολη τη μετάβαση και την προσαρμογή στο ανταγωνιστικό περιβάλλον.

Σε ότι αφορά τις ανισότητες στο εσωτερικό της Ελλάδας, οι Παπαδασκαλόπουλος και Χριστοφάκης (2004) μελετούν την εξέλιξη κατά τη δεκαετία 1990, χρησιμοποιώντας δείκτες που αφορούν όχι μόνο το εισόδημα, αλλά και την εξέλιξη του πληθυσμού, της απασχόλησης και της ανεργίας, του συνολικού και κ.κ. ΑΕΠ, την κλαδική διάρθρωση, και άλλες κοινωνικές πτυχές της ευημερίας, στις περιφέρειες και τους νομούς της χώρας. Παρόμοια - ολοκληρωμένη προσέγγιση- του προβλήματος επιχειρούν όπως θα δειχτεί στη συνέχεια και άλλες εργασίες, όμως στη συγκεκριμένη περίπτωση, είναι σημαντικό ότι ενδιαφέρουν και κοινωνικές πτυχές της ανάπτυξης, όπως και θέματα χωρικής διάρθρωσης της οικονομικής δραστηριότητας, προκειμένου να αποκαλυφθούν τα πρότυπα των δια-περιφερειακών και ενδοπεριφερειακών ανισοτήτων. Όπως διαπιστώνεται, οι περιφερειακές ανισότητες παραμένουν υψηλές στους περισσότερους δείκτες, ενώ εντείνονται διαχρονικά ειδικά σε ότι αφορά την κατανομή του εισοδήματος και του ΑΕΠ και μειώνονται σε συγκεκριμένες κοινωνικές παραμέτρους (που αφορούν π.χ. τον τουρισμό, την υγεία). Επίσης, από τη δεκαετία 1990 είναι εμφανής η δυναμική των μητροπολιτικών περιοχών της Αττικής και της Θεσσαλονίκης και των ευρύτερων νησιωτικών ή/και τουριστικών περιοχών της χώρας.

Παρόμοια με τα παραπάνω, οι Πετράκος και Ψυχάρης (2004) συνυπολογίζουν διαφορετικούς δείκτες σε ένα ενιαίο δείκτη ευημερίας, ενώ επιχειρούν να ενσωματώσουν βασικές διαπεριφερειακές συνδέσεις, καθώς μελετούν την εξέλιξη των ανισοτήτων μεταξύ νομών και περιφερειών την περίοδο 1981-2000. Συγκεκριμένα, οι σχεσιακές ροές ενσωματώνονται στην ανάλυση τους, με «διόρθωση» του ΑΕΠ της Αττικής[34] και με συνυπολογισμό στο προϊόν του δευτερογενή τομέα της περιφέρειας, τμήματος από το βιομηχανικό προϊόν των όμορων νομών Βοιωτίας και Κορινθίας. Με αυτό τον τρόπο, θεωρείται ότι «αποκαθίσταται» η κυριαρχία της μητρόπολης στον έλεγχο πάνω στο εισόδημα και την παραγωγή. Μετά τη διόρθωση πράγματι, η Αττική έχει το μεγαλύτερο κ.κ. ΑΕΠ ανάμεσα στις περιφέρειες το 2000, αντί της Βοιωτίας που

[33] Στη βάση ενός πλαισίου ανάλυσης HERMIN.
Βλ. την πλατφόρμα πληροφόρησης και μελετών για την αξιολόγηση της διαρθρωτικής πολιτικής της ΕΕ http://www.herminonline.net

[34] Η λογική είναι ότι η επίσημη στατιστική καταγραφή, για διάφορους πρακτικούς λόγους, υποτιμά τον πραγματικό ρόλο της Αττικής στην προσέλκυση και στον έλεγχο της οικονομικής δραστηριότητας. Όπως παρατηρούν το βασικό πρόβλημα που πρέπει να ξεπεραστεί είναι ότι στην περίπτωση της Αττικής και ενδεχομένως και της Θεσσαλονίκης, οι μετρήσεις του ΑΕΠ δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Ο πιο εύπορος και ανεπτυγμένος νομός της χώρας η Αττική, δεν είναι ποτέ στην πρώτη θέση σε κ.κ. ΑΕΠ. Τη θέση αυτή καταλαμβάνει αντιθέτως, ο Νομός Βοιωτίας, ο οποίος υποδέχεται το μεταποιητικό δυναμικό της πρωτεύουσας.

είναι 1η πριν τη διόρθωση, ενώ στο επίπεδο των νομών έρχεται 2η. Η ανάλυση χρησιμοποιεί διάφορους δείκτες εκτός των πιο «συμβατικών» οικονομικών[35], οι οποίοι συνυπολογίζονται στο τέλος σε ένα «Σύνθετο Δείκτη Ευημερίας και Ανάπτυξης». Η στατική ανάλυση των αποτελεσμάτων δείχνει ότι πρώτον, οι περιφερειακές ανισότητες χαρακτηρίζονται από ενίσχυση του μητροπολιτικού κέντρου της Αθήνας, σε όρους συγκέντρωσης πληθυσμού, δραστηριοτήτων και ανάπτυξης (αυτό ισχύει σε κάθε περίπτωση, πριν και μετά τη διόρθωση) και δεύτερον, το εύρος των περιφερειακών ανισοτήτων είναι υψηλό στις περισσότερες μεταβλητές, εκτός των υποδομών και του κ.κ. ΑΕΠ, αυτών δηλαδή που επηρεάζονται περισσότερο από τις ασκούμενες πολιτικές. Από την άλλη, η διαχρονική εξέλιξη δείχνει ότι οι περιφερειακές ανισότητες διατηρούνται υψηλές και μένουν σχετικά στάσιμες, γεγονός που θέτει ερωτήματα για τα αίτια του προβλήματος και την αποτελεσματικότητα της ασκούμενης πολιτικής. Όπως και στην προηγούμενη περίπτωση, τα βασικά πλεονεκτήματα της προσέγγισης είναι η ολοκληρωμένη-μακρο αντιμετώπιση του προβλήματος και ο συνυπολογισμός κοινωνικών παραμέτρων. Βασική διαφορά από τα προηγούμενα είναι ότι εδώ επιχειρείται και η ερμηνεία των ανισοτήτων, καθώς αναγνωρίζεται η σημασία ιστορικών, γεωμορφολογικών, πολιτικών παραμέτρων κ.λπ..

Σε μία άλλη εργασία και σε παρόμοιο πνεύμα, ο Λώλος (2009) εξετάζει τις ανισότητες μεταξύ των ελληνικών περιφερειών την περίοδο 1995-2003, με διάφορα οικονομικά και κοινωνικά κριτήρια[36] και διαπιστώνει σύγκλιση στο οικονομικό επίπεδο, όπως και στο κοινωνικό. Μάλιστα, ένα σημαντικό εύρημα είναι ότι σε ορισμένους κοινωνικούς δείκτες που σχετίζονται με τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά του ανθρώπινου δυναμικού ή ακόμα και την κάλυψη βασικών αναγκών στην εκπαίδευση, την υγεία κ.λπ. διαμορφώνεται ένα νέο πιο ομοιογενές πρότυπο και επομένως και εδώ βελτιώνονται οι όροι κοινωνικής συνοχής τις τελευταίες δεκαετίες.

Από μία διαφορετική οπτική, αυτή της χωρικής ανάλυσης ο Monastiriotis (2007) επιχειρεί να εξηγήσει και να περιγράψει τα βασικά χωρικά πρότυπα και τους χωρικούς συσχετισμούς που αναπτύσσονται και αναπαράγονται σε διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές παραμέτρους στην Ελλάδα. Σκοπός της εργασίας είναι, όπως το θέτει, μία πιο ερμηνευτική προσέγγιση και η αποκάλυψη πτυχών της οικονομικής γεωγραφίας της χώρας[37]. Το πρώτο και κύριο εύρημα είναι οι ευρείες διαιρέσεις μεταξύ βορρά-νότου και η αξιοσημείωτη ετερογένεια στο χώρο μεταξύ των διαφορετικών παραμέτρων, και το δεύτερο η έλλειψη δυναμικών χωρικών συστάδων (clusters) που αποτρέπει τη διάχυση της ανάπτυξης στην περιφέρεια και σε περιμετρικές περιοχές. Η απομόνωση και η ετερογένεια στο πλαίσιο αυτό, αναδεικνύονται ως τα πιο βασικά στοιχεία της οργάνωσης της ελληνικής οικονομίας στο χώρο.

Ορισμένες βασικές διαπιστώσεις προκύπτουν από όλα τα παραπάνω. Καταρχήν, οι περισσότερες αναλύσεις χρησιμοποιούν παρόμοιες μεθόδους στατιστικής και οικονομικής ανάλυσης, ενώ καταλήγουν σε διαφορετικά συμπεράσματα. Φυσικά, η περίοδος της έρευνας διαφέρει, πράγμα που από μόνο του καθιστά αδύνατη μία άμεση και απόλυτη αντιπαράθεση και σύγκριση των αποτελεσμάτων. Παρόλα αυτά, μπορούν να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις.

Σε ευρωπαϊκή κλίμακα, οι περισσότερες μελέτες ανεξάρτητα από το αν βρίσκουν σύγκλιση ή απόκλιση μεταξύ των χωρών, υποστηρίζουν ότι είναι πιο δύσκολη η σύγκλιση μεταξύ των περιφερειών, στο εσωτερικό των κρατών - μελών, απ' ότι η σύγκλιση στο διακρατικό επίπεδο. Αυτό σημαίνει ότι οι ανισότητες μεταξύ κεντρικών-μητροπολιτικών περιοχών, δυναμικών και διαρθρωτικά οπισθοδρομικά περιφερειών φαίνονται επίμονες, όσο βαθαίνει η Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Ακόμα, ο ρόλος του κράτους και του θεσμικού εθνικού περιβάλλοντος επισημαίνεται συχνά ως παράγοντας που ενισχύει και προωθεί τη διαδικασία της σύγκλισης, αλλά και γενικότερα

[35] Συγκεκριμένα, υπολογίζονται χωριστά (και στο τέλος συνυπολογίζονται σε σύνθετο δείκτη) δείκτες εισοδήματος και ευημερίας, δημογραφικοί, παραγωγικής διάρθρωσης, ανθρώπινου δυναμικού και απασχόλησης, γεωγραφίας και φυσικού περιβάλλοντος, κοινωνικής και παραγωγικής υποδομής.

[36] εξετάζει όχι μόνο το κ.κ. ΑΕΠ αλλά και δείκτες που αφορούν ευρύτερα το βιοτικό επίπεδο, και γενικότερα την ποιότητα ζωής και τις οικονομικές και αναπτυξιακές δυνατότητες στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες. Οι βασικές κατηγορίες είναι εισόδημα-προϊόν, βιοτικό επίπεδο, επενδύσεις, τραπεζικές υπηρεσίες, ανθρώπινο δυναμικό, υγεία-πρόνοια, εκπαίδευση - κοινωνία της πληροφορίας, φτώχεια - κοινωνικές ανισότητες.

[37] Οι κοινωνικοοικονομικές παράμετροι που εξετάζονται είναι ανά κατηγορία, η δημιουργία εισοδήματος, η κατάσταση στην αγορά εργασίας, το εργατικό δυναμικό και οι περιφερειακές δομές.

που προάγει τις δυνατότητες προσαρμογής στο μοντέλο της ελεύθερης και ενιαίας εσωτερικής αγοράς. Σε εθνικό επίπεδο, οι περιφερειακές ανισότητες στο κ.κ. ΑΕΠ μάλλον αυξάνονται τη δεκαετία 1989-1999, ενώ σε ένα μακρύτερο χρονικό διάστημα (1980-2000) παραμένουν σχετικά σταθερές. Αντιθέτως, σε μία πιο πρόσφατη περίοδο οι ανισότητες ανάμεσα στις περιφέρειες, τουλάχιστον ως προς το κ.κ. ΑΕΠ μειώνονται, και μάλιστα η σύγκλιση έρχεται «από τα κάτω» και «προς τα πάνω», δηλαδή με τις λιγότερο ανεπτυγμένες να βελτιώνουν τη θέση τους και να προσεγγίζουν τις περισσότερο ανεπτυγμένες σε υψηλότερα επίπεδα οικονομικής ευημερίας. Σε αυτό, καθοριστική πρέπει να υπήρξε και η πολιτική προσαρμογή στα κριτήρια της σύγκλισης, αλλά και η γενικότερη ευνοϊκή οικονομική συγκυρία, η ολοκλήρωση μεγάλης κλίμακας υποδομών και η εφαρμογή μεγάλων αναπτυξιακών προγραμμάτων χάριν στην κοινοτική βοήθεια. Όλα αυτά πρέπει να εξηγούν την άνοδο στον οικονομικό κύκλο και μαζί τη σύγκλιση των περιφερειών στη φάση της ταχείας ανάπτυξης.

Στους περισσότερο κοινωνικούς δείκτες, η κατάσταση δεν είναι ξεκάθαρη. Η βελτίωση του επιπέδου ζωής είναι μάλλον αισθητή από τη δεκαετία 1990, αν και η σύγκλιση αφορά περισσότερο ορισμένες παραμέτρους απ' ότι άλλες. Σε μία μεγαλύτερη χρονική περίοδο, την εικοσαετία 1980-2000 η σύγκλιση στα επίπεδα της οικονομικο-κοινωνικής ευημερίας δεν προκύπτει άμεσα και στην καλύτερη περίπτωση υπάρχει μία οριακή βελτίωση, κρίνοντας από τις επιδόσεις του Σύνθετου Δείκτη των Πετράκου και Ψυχάρη. Αντιθέτως, η βελτίωση είναι περισσότερο έντονη από τα μέσα της δεκαετίας 1990 μέχρι τα μέσα 2000, γεγονός που μάλλον επιβεβαιώνει και την υπόθεση ότι η οικονομική μεγέθυνση συμπαρασύρει την ανύψωση γενικότερα του βιοτικού επιπέδου και ότι η οικονομική σύγκλιση μπορεί να οδηγήσει τελικά στην κοινωνική.

Αυτό που διαπερνά τις προσεγγίσεις αλλά δεν ενσωματώνεται στους σκοπούς πάντα, είναι η σημασία των διαπεριφερειακών σχέσεων-συνδέσεων που ενδυναμώνουν κυρίως το μητροπολιτικό ρόλο της Αθήνας. Επίσης, διακρίνεται η άνοδος και η πτώση ορισμένων περιοχών. Η άνοδος του εισοδήματος από τη δεκαετία 1990 αφορά πρώτα απ' όλα την Αττικοβοιωτία, όπως και περιοχές των νησιών του Αιγαίου, του Ιονίου, και της Κρήτης, δηλαδή περιοχές χωρίς ιδιαίτερη δυναμική σε προηγούμενες περιόδους. Η διαρθρωτική κρίση που πλήττει τη Βόρεια Ελλάδα, ως αποτέλεσμα της αποβιομηχάνισης και του τέλους των «ενδιάμεσων περιοχών ανάπτυξης» (Βαϊου και Χατζημιχάλης, 1997), αλλά και η κρίση του αγροτικού τομέα, αντανακλώνται στις καθηλωμένες επιδόσεις, στο προϊόν και στην απασχόληση σε πολλές πρώην δυναμικές περιφέρειες.

Σε τελική ανάλυση, με βάση προηγούμενες και άλλες ακόμα εμπειρικές μελέτες[38] προκύπτει το γενικό συμπέρασμα ότι η διαχρονική εξέλιξη του περιφερειακού προβλήματος είναι κατά βάση θετική σε ότι αφορά το κ.κ. ΑΕΠ και επιμέρους κοινωνικούς δείκτες, αν και οι ανισότητες παραμένουν σημαντικές. Συνολικά όμως μία ξεκάθαρη απάντηση στο ερώτημα της σύγκλισης/απόκλισης δεν προκύπτει. Καταρχήν, δεν είναι προφανής η έννοια του όρου «σύγκλιση ή απόκλιση» (ονομαστική ή πραγματική, με βάση ποιο δείκτη, στην Ελλάδα ή στην ΕΕ). Η προσέγγιση του περιφερειακού προβλήματος, μπορεί να αναφέρεται στην οικονομική ή κοινωνική, ονομαστική ή πραγματική σύγκλιση, σε διαφορετική χωρική διαίρεση ή και να αποδέχεται διαφορετικούς μηχανισμούς για την ανάπτυξη (να επέλθει από τα πάνω επίπεδα ή από τα κάτω επίπεδα, με τις λιγότερο ανεπτυγμένες να προσεγγίζουν τις περισσότερο ανεπτυγμένες ή το αντίθετο). Ακόμα, είναι προφανές αλλά δεν αναδεικνύεται αρκετά, πρώτον, ότι το περιφερειακό πρόβλημα είναι συνάρτηση της πολιτικής που ασκείται *στις περιφέρειες*, και όχι απαραίτητα *για τις περιφέρειες* και ότι το αντίκτυπο της πολιτικής παρέμβασης δεν περιορίζεται σε αυτό της περιφερειακής πολιτικής και δεύτερον, ότι υπάρχουν ροές και συνδέσεις στο χώρο που ωθούν στη «συγκεντροποίηση», για τις οποίες όμως δεν θίγονται βαθύτερα αίτια και δεν δίνονται ερμηνείες.

[38] π.χ. Πετράκος και Πολύζος (2005), Ioannides and Petrakos (2000), Petrakos and Saratsis (2000), Siriopoulos and Asteriou (1998), Tsionas (2001), Φωτόπουλος κ.ά. (2002).

2. Αντικείμενο της εργασίας

2.1. Προβληματική και σκοπός

Από τις αρχές της δεκαετίας 1990, η ελληνική οικονομία μετασχηματίζεται σε μία οικονομία που στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά στις υπηρεσίες και ιδιαίτερα σε εξωστρεφείς κλάδους που μπορούν να προσφέρουν ένα νέο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα στην ενιαία ευρωπαϊκή αγορά. Πρόκειται για μία οικονομική αναδιάρθρωση στο πλαίσιο ενός διεθνούς φαινομένου το οποίο απαντάται σε όλο τον ανεπτυγμένο κόσμο, προς τη νέα «μεταβιομηχανική οικονομία» και κοινωνία και συμπεριλαμβάνει την αλλαγή παραδείγματος στην άσκηση της πολιτικής υπέρ της αγοράς, την απελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου με την εμβάθυνση υπερεθνικών πολιτικών σχηματισμών όπως η ΕΕ και την εντεινόμενη δικτύωση και άνοδο των άυλων ανταλλαγών. Ταυτόχρονα, η οικονομική μεγέθυνση στην Ελλάδα είναι ταχεία με βασικά χαρακτηριστικά την άνοδο των επενδύσεων, την γρήγορη εισροή κοινοτικών πόρων, την οικονομική επέκταση στα Βαλκάνια και έντονες αναδιαρθρώσεις στην αγορά εργασίας.

Όλα τα παραπάνω έχουν άμεσες συνέπειες στη μορφή του «εγχώριου» περιφερειακού προβλήματος. Η διαρθρωτική αλλαγή και η παγκοσμιοποίηση φέρνουν σημαντικές μεταβολές στην οικονομική γεωγραφία και στο ελληνικό σύστημα των πόλεων, κυρίως όμως ενισχύουν τις τάσεις συγκέντρωσης γύρω από την Πρωτεύουσα και τα κέντρα που διασφαλίζουν «οικονομίες συσσώρευσης» (agglomeration economies). Αυτό είναι αναμενόμενο, καθώς η εγχώρια οικονομία πρέπει να λειτουργεί αποτελεσματικά προκειμένου να ανταποκριθεί στο μοντέλο της νέας διεθνούς εξειδίκευσης. Σε αυτή τη βάση, η στρατηγική του κράτους καλείται να προωθήσει η ίδια τις προϋποθέσεις και να προσαρμόσει τον τρόπο που αντιλαμβάνεται και διαχειρίζεται την οικονομία, όπως και την περιφερειακή της διάρθρωση.

Είναι γεγονός ότι η γεωγραφία έχει πολλαπλώς σημασία στη συντελούμενη οικονομική αλλαγή. Πρώτα, υφίστανται δημογραφικοί και κοινωνικοί παράγοντες, όπως οι μετακινήσεις πληθυσμού, οι χωρικές, δημογραφικές και κλαδικές αναδιαρθρώσεις στην αγορά εργασίας σε διαφορετικές συνθήκες ανάμεσα στα κέντρα και στην περιφέρεια. Ακόμα, ξεχωρίζουν πολιτικοί και οικονομικοί λόγοι, όπως η άνοδος του νεοφιλελευθερισμού στις ισχυρές χώρες της Ευρώπης, που συμπαρασύρει την αλλαγή παραδείγματος στην ΕΕ, οι εξελίξεις στις χώρες της Βαλκανικής και στην ΕΕ που αναδεικνύουν την Ελλάδα, σε ένα ανερχόμενο κέντρο της νέας οικονομίας τη δεκαετία 2000, αλλά και γενικότερα, η απελευθέρωση των εμπορικών σχέσεων, οι προϋποθέσεις νομισματικής ολοκλήρωσης και η ενοποίηση του τραπεζικού συστήματος που επηρεάζουν και τις αλλαγές στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας. Επίσης, είναι άλλοι παράγοντες τεχνολογικοί και πολιτισμικοί, όπως η ανάπτυξη της κοινωνίας των δικτύων, η διεύρυνση των χωροθετικών επιλογών των επιχειρήσεων, ο διαχωρισμός της ιδιοκτησίας από την διοίκηση των επιχειρήσεων, η τεχνολογική ανάπτυξη στις μεταφορές και στις επικοινωνίες, η παγκοσμιοποίηση και η ομογενοποίηση του τρόπου ζωής και η ανάδειξη ενός νέου εργασιακού ήθους. Πρόκειται για εξελίξεις που όπως ενσωματώνονται στο εθνικό και στο περιφερειακό/τοπικό επίπεδο, ή ανάμεσα στον αστικό χώρο και στην ύπαιθρο ανατροφοδοτούν την οικονομική αναδιάρθρωση, σε μία διαλεκτική σχέση του κοινωνικού και του χωρικού, του τοπικού και του παγκόσμιου.

Σκοπός της παρούσας διδακτορικής έρευνας είναι η μελέτη του περιφερειακού προβλήματος από μία διαφορετική σκοπιά από αυτή που υιοθετείται στο πλαίσιο της παραδοσιακής οικονομικής και περιφερειακής ανάλυσης, με την εφαρμογή αρχών και αναλυτικών εργαλείων της Πολιτικής Οικονομίας και της Κριτικής Γεωγραφίας. Στο πλαίσιο αυτό, το περιφερειακό πρόβλημα εξετάζεται σε σχέση με το μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας και σε σχέση με τις αλληλεπιδράσεις που ο τελευταίος αναπτύσσει με τις διαδικασίες άνισης ανάπτυξης στο χώρο. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στο ρόλο της παραγωγικής αναδιάρθρωσης και της πολιτικής ρύθμισης. Το θέμα έτσι εμπίπτει τόσο στο πλαίσιο του μηχανισμού της γεωγραφικής ανισορροπίας που κρατά σε λειτουργία το οικονομικό σύστημα (άνιση ανάπτυξη), όπως και αποκτά σημασία ως δομημένο αποτέλεσμα της παρέμβασης του κράτους και της πολιτικής. Προφανώς υπάρχουν αξιοσημείωτες προεκτάσεις από το εγχώριο στο διεθνές επίπεδο, και η παγκοσμιοποίηση συνδέεται με την αναδιάταξη του εσωτερικού περιφερειακού προβλήματος. Σύμφωνα με την προσέγγιση που είναι

κατά βάση ερμηνευτική, το περιφερειακό πρόβλημα πρώτον, θεωρείται σε ένα ενιαίο γεωγραφικό σύστημα που διατρέχει όλες τις εδαφικές κλίμακες (από το τοπικό μέχρι το παγκόσμιο) και δεύτερον, νοείται ως αποτέλεσμα και ως προσδιοριστικό στοιχείο της αναδιάρθρωσης της παραγωγής και των κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων σε ένα δεδομένο τρόπο ανάπτυξης (Ελλάδα 1993-2010).

2.2. Αρχικές παραδοχές

Ξεκινώντας, έχει σημασία να προσδιοριστεί ο τρόπος με τον οποίο γίνονται αντιληπτές στο πλαίσιο της εργασίας πρώτα απ' όλα οι ανισότητες και κατ' επέκταση η γεωγραφία τους. Έχει νόημα η ανισότητα ως απόκλιση από ένα πρότυπο ή ως έκφραση της διαφορετικότητας - ανομοιομορφίας στον υλικό κόσμο; Από την κριτική των επιμέρους προσεγγίσεων για το περιφερειακό πρόβλημα γίνεται φανερή η ροπή προς το συγκερασμό δύο διαφορετικών παραδειγμάτων, της περιφερειακής οικονομικής και της Οικονομικής Γεωγραφίας, σε μία πολιικο-οικονομική προσέγγιση. Σκοπός είναι δηλαδή ο εμπλουτισμός της οικονομικής ανάλυσης, με την πολιτική και γεωγραφική διάσταση, όπως και η διερεύνηση των ποιοτικών χαρακτηριστικών της διαδικασίας της περιφερειακής ανάπτυξης. Στο πλαίσιο αυτό, η εργασία συμμερίζεται την άποψη ότι η μελέτη της τοπικής και περιφερειακής ανάπτυξης, οφείλει να ασχολείται τόσο με τα ποσοτικά, όσο και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του φαινομένου (Pike, 2007). Τα πρώτα αφορούν αριθμητικούς ή ποσοτικοποιημένους δείκτες (π.χ. ρυθμούς μεγέθυνσης, εκτιμήσεις για κοινωνικές πλευρές της ευημερίας) και τα δεύτερα τη μορφή και τη φύση της ανάπτυξης, τα χαρακτηριστικά της παραγωγής, την βιωσιμότητα του τρόπου ανάπτυξης, τον τύπο και την ποιότητα της απασχόλησης κ.λπ..

Το επιχείρημα δομείται συγκεκριμένα στις παρακάτω θεωρητικές παραδοχές[39]:

α) Το περιφερειακό πρόβλημα είναι ενδογενές της διαδικασίας της οικονομικής ανάπτυξης, παράγεται και αναπαράγεται στο πλαίσιο της λειτουργίας της αγοράς, ενώ εντείνεται ή/και διαφοροποιείται σε περιόδους οικονομικών κρίσεων ως ένας τρόπος εκτόνωσής τους (οικονομική και χωρική αναδιάρθρωση)

β) Ο καπιταλισμός ως οικονομικό σύστημα, όπως και η παγκοσμιοποίηση και η φιλελεύθερη οικονομική ρύθμιση ως «σύνδρομα» που τον εξελίσσουν δεν είναι ενιαία και αδιαφοροποίητα, αλλά «προσαρμόζονται» σε συγκεκριμένο ιστορικό - γεωγραφικό πλαίσιο,

γ) Η κατανόηση της άνισης ανάπτυξης προϋποθέτει τόσο τη γενική εικόνα της οικονομικής και χωρικής αναδιάρθρωσης, όσο και τη συγκεκριμένη και ειδική που συνδέεται με το τοπικό,

δ) τα οικονομικά φαινόμενα δεν είναι μονοδιάστατα αλλά εντάσσονται σε ένα πλέγμα και φάσμα κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων και εθιμικών και πολιτιστικών αξιών, σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό,

ε) Οι περιφέρειες δεν είναι μεταξύ τους ομοιόμορφες και ταυτόσημες εφόσον ο οικονομικός χώρος είναι ανομοιογενής και ανολοκλήρωτος.

Στο πλαίσιο αυτό, διατυπώνεται ως θεμελιακή αρχή ότι η ανισότητα υπάρχει διαχρονικά ως εγγενές χαρακτηριστικό της ελεύθερης ή ελεγχόμενης λειτουργίας της οικονομίας, αλλά η ουσία της δεν βρίσκεται στο μέτρο, αλλά κυρίως στις μορφές που λαμβάνει μέσα στην ιστορική εξέλιξη και τη γεωγραφία.

Η άνιση ανάπτυξη δεν αφορά μόνο την κατανομή των συντελεστών μέσα στο χώρο, αλλά τη συνδιαλλαγή των μετασχηματισμών σε συγκεκριμένους τόπους και ανάμεσα σε διαφορετικές ιστορικές και γεωγραφικές κλίμακες. Στο πλαίσιο αυτό, διαμορφώνονται οι οικονομικές σχέσεις που αφορούν σχέσεις ανάμεσα σε υποκείμενα και δομές και συμπεριλαμβάνουν σχέσεις παραγωγής, εργασίας, ανταλλαγής και διανομής, αλλά και σχέσεις αντίθεσης και συνεργασίας, τόσο στο εσωτερικό, όσο και με τον «έξω κόσμο», σε αλλεπάλληλα χωρικά επίπεδα. Η οικονομική ανισότητα υπό αυτούς τους όρους συγκροτείται μέσα στο χώρο, πρώτα απ' όλα μέσα από την

[39] Για τις θεωρητικές παραδοχές βλ. αναλυτικά και το επόμενο κεφάλαιο, όπως και μία γενική επισκόπηση των αρχών και των βασικών επιλογών της ριζοσπαστικής οικονομικής γεωγραφίας, των θεωριών του χώρου και της άνισης ανάπτυξης, στο Κουρλιούρος (2009).

αλληλεπίδραση των κοινωνικών τάξεων (κεφάλαιο, εργασία) με το κράτος, και των διαφοροποιημένων ομάδων εντός αυτών. Υπό αυτό το πρίσμα, η διανομή του προϊόντος και της αξίας, η κατανομή της απασχόλησης και των επενδύσεων, παραμένουν σημαντικές για την πρόσληψη της «μεγάλης εικόνας» του περιφερειακού προβλήματος, όμως και άλλοι παράγοντες εξηγούν την αναπαραγωγή των προτύπων της ανισότητας και της ανομοιομορφίας. Αυτοί πρέπει να αναζητούνται στη δυναμική του ανταγωνισμού, στην ιστορικό-γεωγραφική υπόσταση της κοινωνίας, και στις σχέσεις μεταξύ οικονομίας και πολιτικής όπως και στη συνδιάλεξη του τοπικού με το παγκόσμιο.

Στη βάση των παραπάνω, υποστηρίζεται εδώ ότι σε ένα συγκεκριμένο-γεωγραφικά και ιστορικά- «τρόπο ανάπτυξης» (mode of development) στην παγκοσμιοποίηση, αναπτύσσεται ένας συνοδευτικός «τρόπος πολιτικής ρύθμισης» (mode of regulation), ο οποίος σε διαλεκτική με τις παρορμητικές και αντανακλαστικές συμπεριφορές των συντελεστών της παραγωγής, του κεφαλαίου και της εργασίας, αποδίδει ένα συγκεκριμένο «τρόπο παραγωγής» (mode of production)[40]. Προκειμένου να αναχαιτιστούν βασικές αντιφάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης, και να αποφευχθεί τόσο η κρίση στην οικονομία, όσο και στις δομές του κράτους (η αποστολή του οποίου είναι η διασφάλιση της ευημερίας και συνεπώς η εύρυθμη λειτουργία της οικονομικής και κοινωνικής δομής), η ρύθμιση, όπως και το κεφάλαιο, η εργασία και οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής γνωρίζουν σύνθετες συνεχείς αναδιαρθρώσεις σε διαφορετικά χωρικά επίπεδα και πεδία, σε μία λανθάνουσα συντονισμένη διαδικασία προσαρμογής του εγχώριου συστήματος στο διεθνές.

Οι αναδιαρθρώσεις γίνονται έτσι αντιληπτές μέσα από δύο κύρια αναλυτικά εργαλεία. Πρώτον, τα «ρυθμιστικά επεισόδια» με την έννοια των μεμονωμένων περιστατικών, σε μία ακολουθία, τα οποία συνοψίζουν συγκεκριμένες τομές στην αναδιάρθρωση της κρατικής και πολιτικής παρέμβασης. Συγκεκριμένα παραδείγματα είναι η πολιτική του εκσυγχρονισμού και αργότερα της «ήπιας προσαρμογής», η αναθεώρηση της περιφερειακής πολιτικής και ο νέος ρόλος της χωροταξικής πολιτικής. Δεύτερον, τα «διαρθρωτικά αποσπάσματα» με την έννοια των ξεχωριστών τμημάτων μίας ενιαίας αφήγησης, τα οποία αναδεικνύουν κρίσιμες διαστάσεις στην αναδιοργάνωση της παραγωγικής οικονομίας. Παραδείγματα, είναι η κρίση της γεωργίας, όπως και η συνεχιζόμενη αποβιομηχάνιση, η γρήγορη τριτογενοποίηση και η άνοδος της Αθήνας στο νέο μοντέλο ανάπτυξης.

Σε αυτό το πλαίσιο η παρούσα διατριβή επιχειρεί τη στοιχειοθέτηση της αμφίδρομης κανονιστικής λειτουργίας τού περιφερειακού προβλήματος και προσεγγίζει το ζήτημα της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης ως αποτέλεσμα τόσο της αυθόρμητης και μη σχεδιασμένης χωρικής ανακατανομής των συντελεστών, όσο και της πολιτικής, στο πλαίσιο όμως μίας αδιόρατα συντονισμένης λειτουργίας του εδαφικού και οικονομικού συστήματος. Τίθεται με άλλα λόγια η *κεντρική υπόθεση* ότι το πρόβλημα των περιφερειακών ανισοτήτων εξυπηρετεί μία εν δυνάμει ισορροπία στον εθνικό πολιτικό-οικονομικό σχηματισμό, και ότι διαφοροποιείται συνεχώς για να αναπαράγει αυτή την ισορροπία. Στο σημείο της κρίσης, η ισορροπία προφανώς έχει διαρραγεί, καθώς δεν εξυπηρετείται πλέον ένας δεδομένος τρόπος ανάπτυξης, στο πλαίσιο των αντιφάσεων της λειτουργίας της αγοράς. Ωστόσο, στην εξέλιξη ενός τρόπου ανάπτυξης, οι αναδιαρθρώσεις στο περιφερειακό πρόβλημα υπόκεινται σε αρχές και στο συντονισμό ενός συνοδευτικού τρόπου ρύθμισης. Αυτός κατευθύνει το σύστημα σε μία επιθυμητή σύζευξη στόχων αποτελεσματικότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης και έτσι το κεφάλαιο και την εργασία σε προορισμούς, κλίμακες και χώρους ανάλογα με τις προτεραιότητες.

2.3. Μεθοδολογία

Ως προς τη μεθοδολογία, ακολουθείται το παράδειγμα της Κριτικής Οικονομικής Γεωγραφίας, συνδυάζοντας τις θεωρητικές παραδόσεις της ριζοσπαστικής και νέο και μετα-μαρξιστικής

[40] Η παραδοχή αυτή έχει τις ρίζες της στα θεωρητικά εργαλεία «καθεστώς συσσώρευσης» και «καθεστώς ρύθμισης» της Σχολής της Ρύθμισης (βλ. Aglietta, 1979, Boyer, 1988) και σε νεομαρξιστικές προσεγγίσεις για την άνιση καπιταλιστική ανάπτυξη και το ρόλο του κράτους και των θεσμών που επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τη ριζοσπαστική γεωγραφία (για μία επισκόπηση, βλ. Κουρλιούρος, 2008).

Πολιτικής Οικονομίας και της Οικονομικής Γεωγραφίας. Έτσι, ως ορισμένες βασικές αρχές αναφέρονται ότι τα γεγονότα τοποθετούνται σε μακροσκοπικό πλαίσιο, η μακρά θεωρία πληροφορεί τη μελέτη περίπτωσης[41], έμφαση δίνεται στην ερμηνεία των χωροοικονομικών φαινομένων και όχι στην απλή καταγραφή, και υιοθετείται η «μοναδική ιστορία του τοπικού» όχι ως αντικανονικότητα ή παρέκκλιση από τη θεωρία, αλλά ως στοιχείο που εισάγεται στη θεωρητική γενίκευση. Εφόσον υιοθετείται η κριτική οπτική[42] τα φαινόμενα είναι πολυσύνθετα, και εμφανίζουν αλληλο-συσχετισμούς ανάμεσα στις διαφορετικές σφαίρες της κοινωνικής ζωής και ακόμα, τα φαινόμενα είναι δυναμικά, υπό το πρίσμα της εξελικτικής πορείας σε ένα πλέγμα δικτυώσεων και ανταλλαγών.

Στην παραπάνω λογική, υιοθετείται ένα διαφορετικό «φαντασιακό» για την κατανόηση της περιφέρειας και των γεωγραφικών μετασχηματισμών (Massey και Allen, 2001) και μία κοινωνική οντολογία στην οποία ο χώρος έχει σημασία από την αρχή με τρείς διαφορετικούς τρόπους. Πρώτον, γίνεται δεκτή η αλληλεπίδραση κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων και χωρικών δομών (χωροκοινωνική διαλεκτική -βλ. Soja 1989/2009) που σημαίνει ότι ο χώρος δεν είναι απλά υποδοχέας της οικονομικής δράσης, αλλά την προσδιορίζει. Στο πλαίσιο αυτό, «το χωρικό δεν είναι απλά αποτέλεσμα, αλλά είναι επίσης, μέρος της ερμηνείας» (Massey, 2001, σελ. 16). Δεύτερον, και ως συνέπεια των παραπάνω, αναγνωρίζεται ότι το τοπικό και το ειδικό βρίσκονται σε συνδιάλεξη με το παγκόσμιο και το γενικό (π.χ. Massey 2001, Allen 2001). Τρίτον, εισάγεται η αναπόσπαστη ιστορικότητα (βλ. και Harvey, 1989) και η πολιτική διάσταση στη χωρικότητα του περιφερειακού προβλήματος (π.χ. Harvey, 2006a/2006b, Allen et al., 1998).

Για τις ανάγκες της έρευνας αξιοποιούνται στοιχεία και πηγές από την υπάρχουσα βιβλιογραφία, κείμενα πολιτικής, μελετών, αναπτυξιακών σχεδίων, και νόμων της ελληνικής Πολιτείας και επίσημες στατιστικές καταγραφές από φορείς, όπως ΕΛΣΤΑΤ, EUROSTAT, Παγκόσμια Τράπεζα, ΟΟΣΑ κ.λπ.. Ειδικά σε ότι αφορά τα στατιστικά για τις περιφέρειες ωστόσο, υπάρχουν δεδομένοι περιορισμοί στη διαθεσιμότητα και τη συγκρισιμότητα και ορισμένες αβεβαιότητες γύρω από την ακρίβεια των στοιχείων που επισημαίνονται σε διάφορα σημεία[43]. Ακόμα, αξιοποιούνται πηγές, όπως ο ημερήσιος και περιοδικός τύπος για την οικονομία, ιστοσελίδες και επίσημες πύλες στο διαδίκτυο δημοσίων και αναπτυξιακών φορέων και το εργαλείο της συνέντευξης και της μελέτης περίπτωσης.

Εδώ πρέπει να ορίσουμε ορισμένες βασικές έννοιες. Καταρχήν, ως *μετασχηματισμός* εννοείται η «διαρθρωτική αλλαγή», η ευρύτερη οικονομική και πολιτική μεταβολή που συνεπάγεται τη μεταφορά και την ανακατανομή των πόρων και συντελεστών ανάμεσα στους διαφορετικούς βασικούς τομείς της οικονομίας και της παραγωγής, η οποία όπως θεωρείται εδώ, συνεπάγεται και τροφοδοτείται από νέες χωρικότητες. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις εξελίξεις και στις ανακατανομές στο τομεακό και κλαδικό επίπεδο, στις ελληνικές περιφέρειες[44]. Η περιφέρεια επιλέγεται ως η πιο κατάλληλη μονάδα τεκμηρίωσης (ειδικά στη στατιστική ανάλυση) συγκεκριμένα, για δύο λόγους. Πρώτον, σε αυτό το επίπεδο αναφέρονται οι περισσότερες επίσημες

[41] Με την έννοια «θεωρητικά πληροφορημένη εμπειρική έρευνα» βλ. Λαμπριανίδης (2001).

[42] Βλ. επίσης, Κεφάλαιο 3.5.

[43] Χαρακτηριστικό είναι το πρόβλημα με τα στοιχεία των περιφερειακών οικονομικών λογαριασμών της ΕΛΣΤΑΤ που αφορούν το ΑΕΠ και την ΑΠΑ. Σε όλους τους δείκτες που μετρώνται με βάση το ΑΕΠ, ακόμα και στον ίδιο το δείκτη του ΑΕΠ, υφίσταται η δυσκολία της διαδοχικής αναθεώρησης των στοιχείων, βάσει των ευρωπαϊκών υποδείξεων για την εναρμόνιση των στατιστικών μετά το 2008. Γενικά είναι διαθέσιμες διακοπτόμενες χρονοσειρές για τη δεκαετία 2000 από την ΕΛΣΤΑΤ, ενώ λείπουν στοιχεία για τη δεκαετία 1990. Εν μέρει το πρόβλημα λύνεται με στατιστική πληροφορία από άλλες πηγές, όπως η Eurostat, η Παγκόσμια Τράπεζα, η βάση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ameco.

[44] Ειδικότερα, γίνεται αναφορά στους βασικούς τομείς της παραγωγής όπως προσδιορίζονται πρώτα στο θεωρητικό σχήμα των Clark και Fisher τις δεκαετίες 1930-1940. Πρόκειται για ένα ευρύτερα χρήσιμο εννοιολογικό εργαλείο που χρησιμοποιείται συχνά στην οικονομική γεωγραφία, με σκοπό την καταγραφή και ανάλυση των διαφοροποιήσεων στις παραγωγικές διαδικασίες (Γιώτη – Παπαδάκη, 2011, Derruau, 1987). Οι τομείς παραγωγής διακρίνονται έτσι, στον πρωτογενή-αγροτικό τομέα, ο οποίος απαρτίζεται από τις δραστηριότητες σχετικές με την παραγωγή πρώτων υλών, το δευτερογενή-κατά βάση βιομηχανικό τομέα που αφορά τις δραστηριότητες σχετικές με τη μεταποίηση των πρώτων υλών και τον τριτογενή τομέα-τομέα των υπηρεσιών που περιλαμβάνει την παροχή υπηρεσιών τόσο προς τους άλλους δύο τομείς, όσο και προς την τελική κατανάλωση.

στατιστικές και δεύτερον, ως διοικητική–γεωγραφική μονάδα η ίδια προσφέρει ένα ικανοποιητικό επίπεδο μακρο-θεώρησης των ενδοεθνικών κατανομών. Παρόλα αυτά, η μελέτη δεν αφορά μόνο την περιφέρεια ως διοικητική περιφέρεια, δηλαδή ως αυστηρά ορισμένη χωρική μονάδα, αλλά σε συνέπεια με τις βασικές παραδοχές, εκτείνεται σε ένα χωρικό φάσμα, αναζητώντας πιο «ελαστικές αναπτυξιακές ενότητες» με εδαφικό προσδιορισμό.

Επίσης, κρίνεται σκόπιμη η αποσαφήνιση βασικών εννοιών που η εργασία δανείζεται από την πολιτική επιστήμη. Καταρχήν, με τον όρο *φιλελευθερισμός* νοείται ο σύγχρονος φιλελευθερισμός ως μορφή πολιτικής ιδεολογίας που παραπέμπει σε έναν ορισμένο τρόπο διακυβέρνησης και λειτουργίας του κράτους. Ο σύγχρονος φιλελευθερισμός σε αντιδιαστολή με τον κλασικό που απορρίπτει τη σκοπιμότητα της κρατικής παρέμβασης, επιχειρεί ένα συμβιβασμό των αρχών της ελεύθερης αγοράς, με τη μέριμνα για μετριασμό των ανισοτήτων και των αδικιών που αναπόφευκτα δημιουργούνται από την καπιταλιστική εκβιομηχάνιση και ανάπτυξη (Heywood, 2007, Roskin et al., 2008). Ειδικά σε ορισμένους τομείς, όπως στην πρόνοια, τα δημόσια έργα, την περιφερειακή ανάπτυξη και την απασχόληση, ο σύγχρονος φιλελευθερισμός υποστηρίζει την κρατική παρέμβαση ως απαραίτητη για τη διασφάλιση της ομαλής λειτουργίας της οικονομίας. Στο πλαίσιο αυτό, συνδυάζει φιλελεύθερες και παρεμβατικές αρχές, αξίες που αφορούν την πρωτοκαθεδρία του ατόμου, την ελευθερία της επιλογής, την ορθολογική κρίση, τη δικαιοσύνη και την ισονομία και την ανεκτικότητα στη διαφορετικότητα. Στην ουσία η συγκεκριμένη πολιτική ιδεολογία όπως και η σοσιαλδημοκρατία στηρίζεται σε μία πολιτική συναίνεση στο «κέντρο».

Ο όρος *νεοφιλελευθερισμός* χρησιμοποιείται για να περιγράψει κάτι διαφορετικό. Αναφέρεται ως μία πολιτική ιδέα που καλλιεργείται στην πορεία της ενδυνάμωσης των θεσμών παγκόσμιας οικονομικής διακυβέρνησης και ανακηρύττει την πίστη στην αυτορρυθμιζόμενη λειτουργία της οικονομίας, χωρίς την παρουσία ενός «καταπιεστικού» έθνους κράτους (το τελευταίο θα πρέπει να δώσει τη θέση του σε ένα «παγκόσμιο κράτος της αγοράς»). Πρόκειται με άλλα λόγια, για ενός είδους «φονταμενταλισμό της αγοράς» με μία αναπόσπαστη αναφορά σε μία παγκόσμια τάξη πραγμάτων (Heywood, 2007) και για ένα σύστημα ιδεών που έχει ασκήσει σημαντική επιρροή σε πολιτικά προγράμματα όπως αυτά της «Νέας Δεξιάς» στην Αγγλία και στις ΗΠΑ τη δεκαετία 1980, και επηρεάζει την πολιτική, όλο και περισσότερο στην Ευρώπη μετά το 1990. Παρότι, δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί ξεκάθαρα από μόνος του ως πολιτική ιδεολογία ή τάση, συνδέεται με το μονεταρισμό όπως αυτός αναδύεται στο πλαίσιο της οικονομικής θεωρίας και εφαρμόζεται στη διεθνή πολιτική (Harvey, 2005)

2.4. Ερμηνευτικό σχήμα

Ο μετασχηματισμός της οικονομίας ως πολιτικό και γεωγραφικό φαινόμενο

Ο μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας τις τελευταίες δεκαετίες είναι το αποτέλεσμα της συνδυασμένης επίδρασης εσωτερικών διαδικασιών και εξωτερικών πιέσεων και μπορεί να περιγραφεί με ένα κύκλο αλληλεξάρτησης του εγχώριου με το παγκόσμιο σύστημα (Σχήμα 2.1). Καταρχήν, η παγκοσμιοποίηση και μία σειρά απορρεουσών εξελίξεων που αφορούν τον ανεπτυγμένο κόσμο, όπως η απελευθέρωση των αγορών και του οικονομικού περιβάλλοντος, η άνοδος του νεοφιλελευθερισμού, η ανάπτυξη της κοινωνίας των δικτύων, η τάση της αποκέντρωσης της εδαφικής κυριαρχίας (state devolution), η ραγδαία τεχνολογική πρόοδος και η κυριαρχία του τομέα των υπηρεσιών, η άνοδος του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, προκαλούν την «αντίδραση» του κατεξοχήν φορέα της οικονομικής ρύθμισης και πολιτικής σε εθνικό επίπεδο, του εθνικού κράτους. Το ελληνικό κράτος, με την Συνθήκη για την ΕΕ δεσμεύεται σε μία διαδικασία προσαρμογής σε ένα εξωγενώς ορισμένο μοντέλο ανάπτυξης και διαχείρισης της εγχώριας οικονομίας, το οποίο θα πρέπει να ενσωματώσει κάτω από τους περιορισμούς και τις δυνατότητες που επιβάλλει η ίδια η ιδιαίτερη και μοναδική ιστορική και κοινωνικο-οικονομική του συγκρότηση.

Σε αυτό το πλαίσιο, το κράτος ως ο υπέρτατος θεσμός, κινεί τους εσωτερικούς μηχανισμούς για την διαρθρωτική προσαρμογή. Ειδικά σε ότι αφορά τη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία και την ελληνική περίπτωση, η διαδικασία περιγράφεται μέσα από την ιδέα ή όπως αποκαλείται εδώ, μέσα από το στρατηγικό πολιτικό υπόδειγμα του εκσυγχρονισμού. Ο «εκσυγχρονισμός» νοείται εδώ ως

μία συντεταγμένη στρατηγική για τη σύγκλιση προς ένα «πιο προηγμένο» πρότυπο ανάπτυξης (κατά το πρότυπο ισχυρών οικονομικά χωρών) και ως εκ τούτου αποδέχεται και θέτει σαφείς και μακροπρόθεσμες κατευθύνσεις και αξίες για την πρόοδο και την ευημερία. Στο πλαίσιο αυτό, ταυτόχρονα συνοψίζει τις πολιτικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις που απαιτούνται, οι οποίες έχουν να κάνουν με δεδομένες τις εξωτερικές τάσεις, με την απελευθέρωση στρατηγικών αγορών και την αποχώρηση του κράτους από την οικονομική δραστηριότητα, την προώθηση και ενθάρρυνση των επενδύσεων σε δυναμικούς τομείς και σε κλάδους συγκριτικού πλεονεκτήματος, την διευκόλυνση της κινητικότητας των συντελεστών παραγωγής, και την υποβοηθούμενη παραγωγική αναδιάρθρωση και συγκεντροποίηση προς τον τομέα των υπηρεσιών.

Σκοπός είναι η εγκαθίδρυση μίας νέου τύπου οικονομίας («νέας οικονομίας»), σχεδόν αποκλειστικά κλάδων υψηλής προστιθέμενης αξίας, ανοικτής στο ευρωπαϊκό σύστημα, σε ότι αφορά τόσο τους θεσμούς, όσο και την παραγωγική βάση. Στην πορεία ωστόσο του μετασχηματισμού και της διαδικασίας προσαρμογής υφίστανται αστοχίες, προφανείς κίνδυνοι και το ρίσκο της αποτυχίας. Καθώς η μετάβαση δρομολογείται χωρίς να είναι γνωστή εκ των προτέρων η έκβαση, η οποία είναι το απρόβλεπτο αποτέλεσμα, αφενός της κρατικής παρέμβασης ή μη παρέμβασης, αφετέρου των αυθόρμητων και ανεξέλεγκτων δυνάμεων που διέπουν την αγορά, στην πορεία υπάρχει ο κίνδυνος της αποσταθεροποίησης και της κρίσης. Ειδικά οι περιφερειακές και κοινωνικές ανισότητες αποτελούν σημαντική εν δυνάμει απειλή στην προσαρμογή. Καθώς μεταβάλλονται μπορούν να είναι παράγοντες αποσταθεροποίησης, εφόσον σχετίζονται άμεσα με τη δυνατότητα του κράτους να νομιμοποιήσει την κυριαρχία του και να προστατεύσει την ευημερία στην ελληνική επικράτεια.

Ειδικά στην Ελλάδα, υποστηρίζεται ότι η διαδικασία της διαρθρωτικής αλλαγής έχει ξεκινήσει ήδη από τη δεκαετία 1990 ως αποτέλεσμα πολιτικών ζυμώσεων που είχαν προηγηθεί από τις δεκαετίες 1970-1980 στο εσωτερικό και στο εξωτερικό[45]. Η προσαρμογή της κρατικής ρύθμισης ήρθε σταδιακά σε ένα νέο μοντέλο με βασικές αρχές την ελεύθερη οικονομία και την ανταγωνιστικότητα, στο πλαίσιο ενός ενιαίου ευρωπαϊκού οικονομικού χώρου. Ο «εκσυγχρονισμός» των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ από τα μέσα της δεκαετίας 1990 υπήρξε το καθοριστικό πολιτικό εργαλείο για την οργάνωση της μετάβασης στο επόμενο βήμα εμβάθυνσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (ΟΝΕ), ενώ επίσης, αποτέλεσε και την κύρια πλατφόρμα, πάνω στην οποία σχηματίστηκαν και συγχρονίστηκαν επιμέρους στρατηγικές. Παρότι ο εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα ταυτίζεται συχνά με μια α-πολιτικοποιημένη και από-ιδεολογικοποιημένη πολιτική φιλοσοφία στη βάση του νεοφιλελευθερισμού (π.χ. Σταθάκης, 2007, Χάλαρης, 2005), εδώ διατυπώνεται μία διαφορετική άποψη. Ο εκσυγχρονισμός εισάγει την πολιτική του πραγματισμού, ωστόσο αυτό δε σημαίνει ότι έχει τα χαρακτηριστικά άκρατου καιροσκοπισμού ή ότι δεν εδράζεται σε ορισμένα ιδεολογικά θεμέλια. Ο κύριος προσανατολισμός είναι φιλελεύθερος, όπως δείχνει και η ασκούμενη πολιτική στη συνέχεια που επικεντρώνεται στην οικονομική σταθεροποίηση, τη σταδιακή απεμπλοκή του κράτους από την οικονομική δραστηριότητα και από τις υποθέσεις της παραγωγής και της ανάπτυξης και την απελευθέρωση των αγορών εργασίας. Εξάλλου, από τη διεθνή εμπειρία είναι γνωστές οι εν δυνάμει «παρεκτροπές» μίας πολιτικής που εστιάζει σε μία μονεταριστική διαχείριση. Η πολιτική του «σκληρού νομίσματος» επιβαρύνει το εμπορικό ισοζύγιο, ενθαρρύνοντας τις εισαγωγές και διαβάλλοντας την ανταγωνιστικότητα της εγχώριας παραγωγής και τελικά καθιστά απαραίτητη, πρώτον, την εισαγωγή ξένων κεφαλαίων για την υποκατάσταση του εξωτερικού δανεισμού και την προστασία της ισοτιμίας του εθνικού νομίσματος, δεύτερον, την τήρηση αυστηρής εισοδηματικής πολιτικής και κυρίως τη συγκράτηση των μισθών και της ζήτησης για να μετριαστούν οι επιπτώσεις στο εμπορικό ισοζύγιο και να μειωθεί το κόστος της εγχώριας παραγωγής και τρίτον, την ελαστικοποίηση των σχέσεων εργασίας για την επιβίωση των

[45] Οι παράγοντες που προετοιμάζουν το πολιτικό και οικονομικό σύστημα να δεχτεί της επιρροές της ύστερης παγκοσμιοποίησης είναι πολιτικοί, κοινωνικοί κλπ.. Η πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού, η άνοδος της κατανάλωσης, η εμβάθυνση της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και ταυτόχρονα, η ανάπτυξη μίας πολιτικής για τις μειονεκτικές και λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες, η αλλαγή των εργασιακών προτύπων που οδηγείται από την πιο πρόσφατη εκβιομηχάνιση, την πρώτη φάση ανάπτυξης των υπηρεσιών και την γρήγορη αστικοποίηση, η αποκατάσταση της δημοκρατίας και η πολιτικοποίηση μεγάλης μερίδας των Ελλήνων, η ανασυγκρότηση του κράτους, στη βάση των αρχών της σοσιαλδημοκρατίας, είναι ορισμένες εξελίξεις της δεκαετίας 1980 που έχουν αποφασιστική σημασία.

πολυάριθμων μικρών και μικρομεσαίων και την τόνωση της κερδοφορίας των μεγάλων επιχειρήσεων που τελικά όμως υποσκάπτει την εξειδίκευση και την ποιότητα στην εργασία (σε μία αναποτελεσματική και για τους δύο σχέση εργασίας-εργοδοσίας, βλ. επίσης Πετράκη, 2007).

ΣΧΗΜΑ 2.1. Ο κύκλος του μετασχηματισμού και ο ρόλος της πολιτικής ρύθμισης

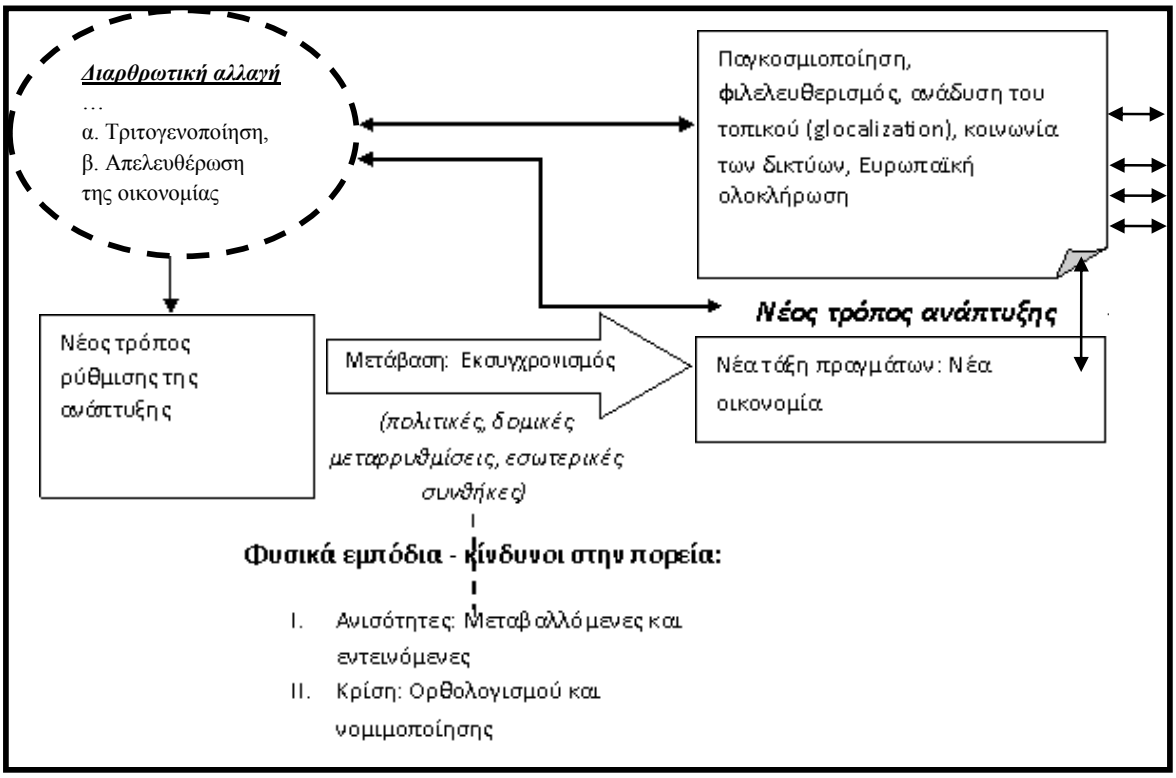

Πηγή: Ιδία επεξεργασία.

Οι ανισότητες διευρύνονται ή διατηρούνται στη βάση της σύγχρονης φιλελεύθερης διακυβέρνησης, ενώ η οικονομική πολιτική επισκιάζει το ρόλο άλλων πολιτικών. Παράλληλα όμως, οι ανισότητες έχουν επιπλέον ένα ιδιόμορφο χαρακτηριστικό. Αποκτούν μία δική τους φαινομενικά «αυθαίρετη» και αδικαιολόγητη δυναμική και χαρακτηρίζονται από ανομοιογένεια στα διαφορετικά πεδία ανάλυσης. Οι πελατειακές πρακτικές, οι μεροληπτικές διευθετήσεις και οι διαρθρωτικές αδυναμίες που συντηρούν έναν «ιδιότυπο Κρατισμό» και την αδικία σε πολλούς τομείς, στις εργοδοσίες δημοσίων έργων, στις ιδιωτικοποιήσεις, στις θεσμικές μεταρρυθμίσεις, στην βιομηχανική και στην περιφερειακή ανάπτυξη, ανεξάρτητα από το ότι στον επίσημο λόγο επικρατούν οι αξίες της ισοκρατίας και ισονομίας, κάτω από την εγγύηση ενός «κράτους-ρυθμιστή», είναι ορισμένες όψεις της άδικης μεταχείρισης κοινωνικών ομάδων, περιοχών και τάξεων.

Το λογικό – ερμηνευτικό σχήμα στην περίπτωση της Ελλάδας παρουσιάζεται στο Σχήμα 2.1..

Σε γενικές γραμμές, η ιστορία του μετασχηματισμού έχει ως εξής: Από τις αρχές της δεκαετία 2000 η νέα οικονομία στην Ελλάδα έχει πλέον εδραιωθεί ως οικονομία των υπηρεσιών που ρυθμίζεται υπέρ της ελεύθερης αγοράς. Η ακολουθούμενη δημόσια πολιτική παρόλα αυτά, αφήνει ορισμένα «λογικά κενά», ενώ οι ρυθμοί μεγέθυνσης είναι γρήγοροι. Καταρχήν, το πέρασμα σε μία οικονομία σχεδόν αποκλειστικά υπηρεσιών, αντανακλά τη συρρίκνωση της παραγωγής των άλλων δύο τομέων παραγωγής που όμως αφορούν ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού και της απασχόλησης. Επιπλέον, ενώ επιτυγχάνεται η σύγκλιση σε ονομαστικούς όρους χάριν στην ανακατεύθυνση της οικονομίας, η πραγματική σύγκλιση αμφισβητείται και παράλληλα η ανισορροπία στον εξωτερικό τομέα εντείνεται και η ανταγωνιστικότητα της ελληνικής παραγωγής επιδεινώνεται. Τα ποσοστά της φτώχειας και της ανεργίας παραμένουν υψηλά και ανησυχητικά. Η

διεύρυνση της ΕΕ στα Βαλκάνια και ο μετασχηματισμός της πολιτικής συνοχής έτσι κι αλλιώς υποσκάπτουν τις δυνατότητες και καθιστούν αμφίβολη τη συνέχεια ενός τέτοιου συστήματος εντατικής εξωτερικής χρηματοδότησης των δημοσίων επενδύσεων, ενώ πάντα υπάρχει ο κίνδυνος της εξωτερικής κρίσης. Ακόμα, η ιδεολογία της ελεύθερης αγοράς εκφράζει ως βασική αρχή την αντικειμενική και ισότιμη μεταχείριση ενώ οι εγγενείς αναποτελεσματικότητες και αντικανονικότητες όπως και οι υψηλές ανισότητες παραμένουν. Τελικά, το συγκεκριμένο μοντέλο ανάπτυξης φτάνει στα όρια του το 2010, όταν οι συνθήκες ωριμάζουν σε διάφορα πεδία (π.χ. ευρωπαϊκή στροφή σε μονεταριστικές πολιτικές, εντεινόμενες οικονομικές ανισότητες, πολιτική κρίση, δυσφορία της μεσαίας τάξης).

Το περιφερειακό πρόβλημα ως υποκείμενο και αντικείμενο ρύθμισης

Η άνιση γεωγραφική ανάπτυξη αποτελεί καταστασιακή συνθήκη της συσσώρευσης του κεφαλαίου, αποτέλεσμα και ταυτόχρονα προϋπόθεσή της, όπως έχει δείξει ο Harvey σε σειρά έργων του (πχ Harvey 2006a, 2006b, 2011), Το περιφερειακό πρόβλημα, ως μορφή έκφρασης της άνισης ανάπτυξης στο περιφερειακό επίπεδο, διαμορφώνεται από τις μεταβαλλόμενες συνθήκες της κεφαλαιακής συσσώρευσης και ειδικότερα από την κινητικότητα της παραγωγής και συγκεκριμένα, των συντελεστών του κεφαλαίου και της εργασίας (Σχήμα 2.2), η οποία μπορεί να είναι ελεύθερη ή να υπόκειται σε περιορισμούς, ως αποτέλεσμα της πολιτικής ρύθμισης από θεσμούς και εθνικές ή υπερεθνικές δομές διακυβέρνησης. Αυτή η κινητικότητα επιφέρει σημαντικές αναδιαρθρώσεις ανάμεσα σε κλάδους οικονομικής δραστηριότητας, όπως και ανάμεσα σε τόπους-περιοχές και τελικά α) μεταβάλλει τα πρότυπα της περιφερειακής ανάπτυξης και τα τοπία της παραγωγής σε διαφορετικές χωρικές ενότητες, στις μεγάλες πόλεις, στην ύπαιθρο, σε μειονεκτικές ή πλεονεκτικές περιοχές β) διαφοροποιεί το πρότυπο της ανισοκατανομής στα επιμέρους αναπτυξιακά μεγέθη (π.χ. εισόδημα - προϊόν, ρυθμοί μεγέθυνσης), γ) προκαλεί αντιδράσεις και ανατροφοδοτεί τη λειτουργία των παραγόντων ή δρώντων (βλ. παρακάτω) της οικονομικής αλλαγής.

Όταν γίνεται αναφορά στην πολιτική οικονομία του περιφερειακού προβλήματος, γίνεται αναφορά στην κυριολεκτική σημασία του όρου, στη σχέση πολιτικής και οικονομίας. Στις παρακάτω χωροοικονομικές διαδικασίες διακρίνονται *«παράγοντες» ή δρώντες (actors)* με την έννοια ότι όχι μόνο δέχονται, αλλά και διαμορφώνουν και παράγουν πολιτικές, σε δύο κατηγορίες (Σχήμα 2.3). Στον εδαφικό χώρο, ξεχωρίζουν η ΕΕ, το Εθνικό κράτος, και οι περιφέρειες. Εδώ γίνεται αναφορά όχι σε διοικητικά όργανα για την εδαφική διακυβέρνηση, αλλά ευρύτερα σε εδαφικές χωρικές μονάδες που λειτουργούν ως ενιαίες και αλληλεξαρτώμενες χωρικά και πολιτικά δομές. Σε επίπεδο οικονομικού χώρου, ξεχωρίζουν η τάξη του κεφαλαίου-των ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής, επίσης το Κράτος, και η τάξη της εργασίας, στην οποία ανήκει τόσο η «τυπική», όσο και η «άτυπη» απασχόληση. Πρόκειται δηλαδή για τους κινητούς συντελεστές, που κάτω από το συντονισμό του Κράτους και την επίδραση της πολιτικής των εναλλακτικών επιπέδων διακυβέρνησης, σχηματίζουν άπειρους συνδυασμούς και λαμβάνουν αποφάσεις χωροθέτησης που ορίζουν το τοπίο της συγκέντρωσης ή της εγκατάλειψης σε συγκεκριμένες περιφέρειες και περιοχές.

Όπως διαπιστώνεται και στις δύο κλίμακες ο ρόλος του κράτους είναι διαμεσολαβητικός και καταλυτικός για την απρόσκοπτη διασφάλιση των όρων και προϋποθέσεων της συσσώρευσης κεφαλαίου , τη νομιμοποίηση του συστήματος και την αποφυγή των κρίσεων υπερσυσσώρευσης. Από τη μία πλευρά, το εθνικό κράτος λειτουργεί ως ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στον υπερεθνικό πολιτικο-οικονομικό οργανισμό της ΕΕ, και τις περιφέρειες που αποτελούν τόσο δέκτες, όσο και ενεργούς διαμορφωτές της πολιτικής, από την άλλη λειτουργεί ως «εξισορροποιητής» ανάμεσα στα αντικρουόμενα συμφέροντα της εργασίας και του κεφαλαίου. Σε κάθε περίπτωση, η θέση του είναι κρίσιμη και κομβική, που σημαίνει ότι η ισορροπία στη μία πλευρά αναπαράγεται, μέσω αυτού, και μεταφέρεται στην άλλη, τουλάχιστον όσο το σύστημα βρίσκεται σε ομαλή λειτουργία. Το περιφερειακό πρόβλημα στο εσωτερικό της χώρας σε ένα Ευρωπαϊκό πλαίσιο, λειτουργεί έτσι δια μέσου του κράτους και των στρατηγικών του, ως το αντίβαρο της ισορροπίας ανάμεσα στον κόσμο της εργασίας και του κεφαλαίου.

ΣΧΗΜΑ 2.2. Η πολιτική οικονομία της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης

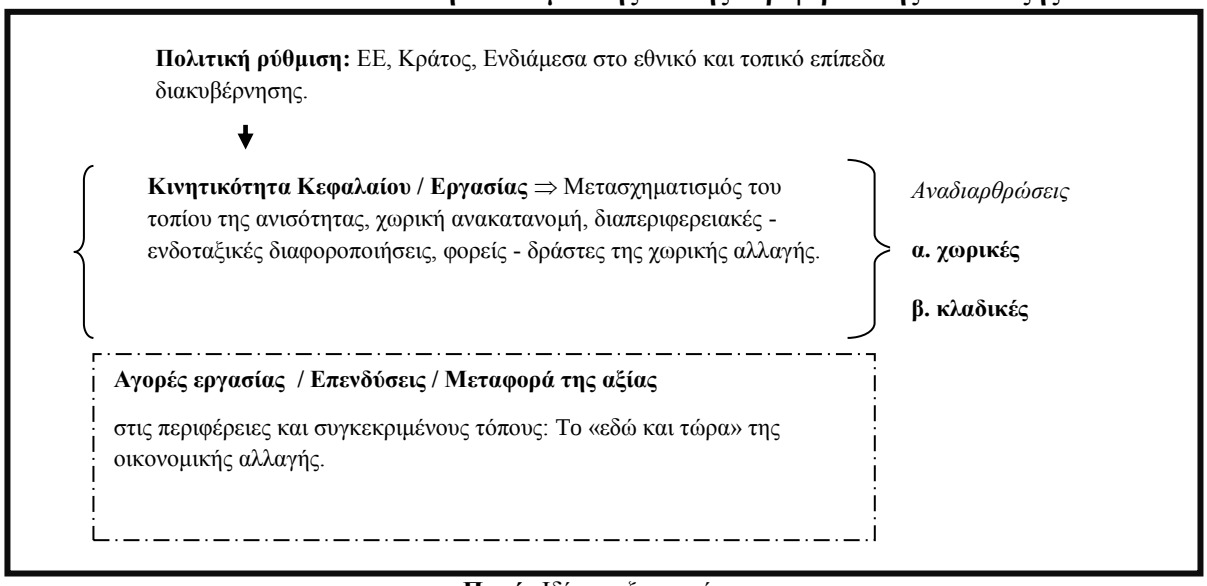

Πηγή: Ιδία επεξεργασία.

ΣΧΗΜΑ 2.3. Οι δρώντες της οικονομικής και χωρικής αναδιάρθρωσης

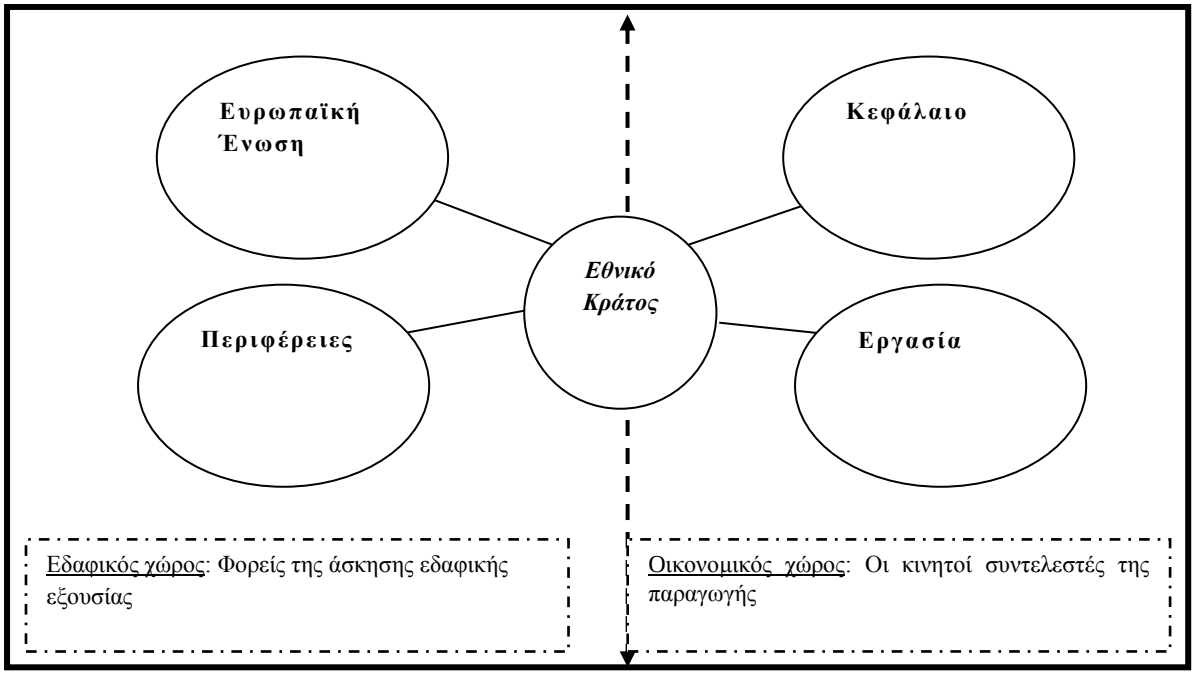

Πηγή: Ιδία επεξεργασία.

Η «περιφέρεια» στην παρούσα ανάλυση νοείται ως ένα ενιαίο και συνεκτικό λειτουργικό χωρικό σύνολο, το οποίο διαμορφώνεται μέσα από την κοινή ιστορική και πολιτιστική πορεία των «μερών» του (τόποι), αλλά και τις διαπεριφερειακές και ενδοπεριφερειακές διασυνδέσεις. Συγκεκριμένα, νοείται ταυτόχρονα, ως ένας κοινωνικός και ιστορικός σχηματισμός, στη λογική της χωρο-κοινωνικής διαλεκτικής (Soja, 1989) και της ιδέας του ιστορικο-γεωγραφικού υλισμού (Harvey, 1989), όπως και ως εδαφικός χώρος, που φιλοξενεί στην εκάστοτε ιστορική στιγμή το «φλοιό», προηγούμενων κατανομών και το καταστάλαγμα της δημόσιας παρέμβασης. Οι προηγούμενες «στρώσεις επενδύσεων» (Massey, 1995) θέτουν πρώτον, περιορισμούς και μεταλλάσσουν το δομημένο περιβάλλον και δεύτερον, περιορισμούς στις αγορές εργασίας από παλαιότερους καταμερισμούς ανάμεσα σε κλάδους, τομείς και περιοχές. Ως τέτοιος σύνθετος

σχηματισμός, πρόκειται τελικά για κοινωνική δομή, ρευστή και ανολοκλήρωτη και ταυτόχρονα ελαστική, αφού συντίθεται και αποσυντίθεται, από το «όλο» προς τα «μέρη» (Allen at al., 1998).

Ταυτόχρονα, η περιφέρεια αποτελεί κοινωνικό σχηματισμό, ο οποίος διατηρεί σε ένα συγκεκριμένο θεσμικό περιβάλλον, συνδέσεις και ανταλλαγές με το εξωτερικό σύστημα ενώ συγκεντρώνει μοναδικά παραγωγικά και ιστορικά χαρακτηριστικά (π.χ. Storper, 1997). Σε αυτό το πλαίσιο, δεν είναι μόνο παθητικός δέκτης της πολιτικής και της δράσης φορέων, αλλά και ενεργητικός διαμορφωτής των αλλαγών και των εξελίξεων, ειδικά στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης (Scott and Storper, 2007).

Επομένως, εδώ επισημαίνεται και πολυσήμαντη σχέση του ειδικού-τοπικού με το γενικό-παγκόσμιο (Massey και Allen, 2001, Massey, 1991/2008). Ο τόπος και η περιφέρεια παράγει και όχι μόνο δέχεται αποτελέσματα, τα οποία διαχέονται και αλληλεπιδρούν στα ανώτερα χωρικά επίπεδα, προς μία κατεύθυνση, η οποία μπορεί να είναι προδιαγεγραμμένη και επιθυμητή, με βάση την πολιτική και τις κρατικές στρατηγικές ή απρόβλεπτη, με δεδομένη την παρορμητική συμπεριφορά των συντελεστών που δεν υποτάσσεται πάντα, στην κανονιστική ρύθμιση των θεσμών. Ο τόπος μέσα στο οικονομικό-χωρικό σύστημα λειτουργεί έτσι τόσο σε απομόνωση, εφόσον είναι συγκεκριμένες οι ιστορικές, κοινωνικές και φυσικές του ιδιομορφίες, όσο και σε συνδιάλεξη με τις εξωτερικές δομές, εφόσον τα όρια είναι ρευστά και ανολοκλήρωτα. Στο πλαίσιο αυτό, είναι δεσμευμένος από προηγούμενες επιλογές και εφαρμογές πολιτικών, όπως και από προηγούμενες χωροθετήσεις και κατανομές (αποκρυσταλλώσεις προηγούμενων κύκλων επενδύσεων). Ταυτόχρονα όμως, η προοπτική της ανάπτυξης και διαφοροποίησης ξεφεύγει από τα στενά τοπικά όρια, εφόσον πολιτικές και αποφάσεις που φτάνουν ή ξεκινούν σε ένα ανώτερο επίπεδο χωρικής ολοκλήρωσης μπορούν να απογειώσουν ή να καταπιέσουν την δυναμική του. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, ο τόπος είναι το «καταστάλαγμα» της οικονομικής αλλαγής, στο πλαίσιο μίας συγκεκριμένης ιστορικής και γεωγραφικής συγκυρίας, και ταυτόχρονα, ένας παράγοντας του ευρύτερου μετασχηματισμού.

Η σημασία της τοπικής ιστορίας αναδεικνύεται στην ελληνική περίπτωση μέσα από το παράδειγμα της Αθήνας. Ο τόπος μπορεί να υποστηρίζει ή να αντιτίθεται στη συγκροτημένη πολιτική και να συμβάλει ή να απομακρύνει από μία επιθυμητή κατεύθυνση για αλλαγή. Ειδικά στο πλαίσιο της τριτογενοποίησης και της απελευθέρωσης των αγορών, ο δυναμικός συγχρονισμός (ως ταυτόχρονη και διαλεκτική εξέλιξη) των τοπικών ιστοριών, αποτελεσματικός ή όχι για το σύνολο, είναι καθοριστικός για το πρότυπο της οργάνωσης των οικονομικών σχέσεων και της κατανομής της παραγωγής στο χώρο. Ακόμα παραπάνω, η θέση της μητρόπολης έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη συγκεκριμένη ταυτοχρονία, με δεδομένο ότι στο χώρο αυτής αντανακλώνται και αποτυπώνονται σε μεγαλύτερη κλίμακα οι ανισότητες, προηγούμενες αποφάσεις επενδύσεων, κοινωνικές συμπεριφορές και συστήματα οργάνωσης των σχέσεων της παραγωγής.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, η έννοια του περιφερειακού προβλήματος γίνεται πολυδιάστατη (Σχήμα 2.5). Το πρόβλημα αποκτά ταυτόχρονα πολλές διαστάσεις (πολιτική, κοινωνική, οικονομική) και διαφορετικές μορφές, ανάλογα με διαφορετικά κριτήρια (Κόνσολας, 1997), οι οποίες και επιχειρείται εδώ να αποτελέσουν το αντικείμενο μίας ενιαίας και μακροσκοπικής θεώρησης. Το περιφερειακό πρόβλημα γίνεται αντιληπτό δηλαδή ως πρόβλημα ανισότητας και μαζί, ανισοκατανομής, ανομοιομορφίας και χωροθέτησης, στη βάση της πεποίθησης ότι υπάρχουν πολλές και διαφορετικές εκφάνσεις της διανομής και της κατανομής που πρέπει να συνεκτιμηθούν, για να φτάσει κάποιος να κατανοήσει και να ερμηνεύσει τις χωροοικονομικές διαδικασίες.

ΣΧΗΜΑ 2.4. Η σημασία του «τοπικού» στην ανοδική φάση του οικονομικού κύκλου

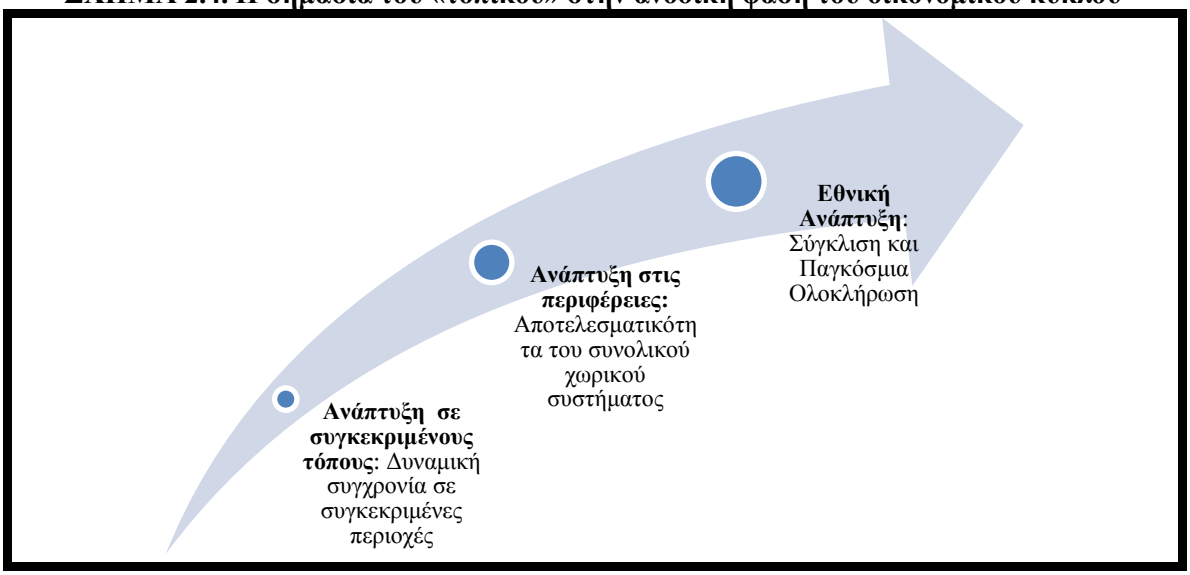

Πηγή: Ιδία επεξεργασία.

ΣΧΗΜΑ 2.5. Τα κριτήρια της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης: Μία καθολική προσέγγιση

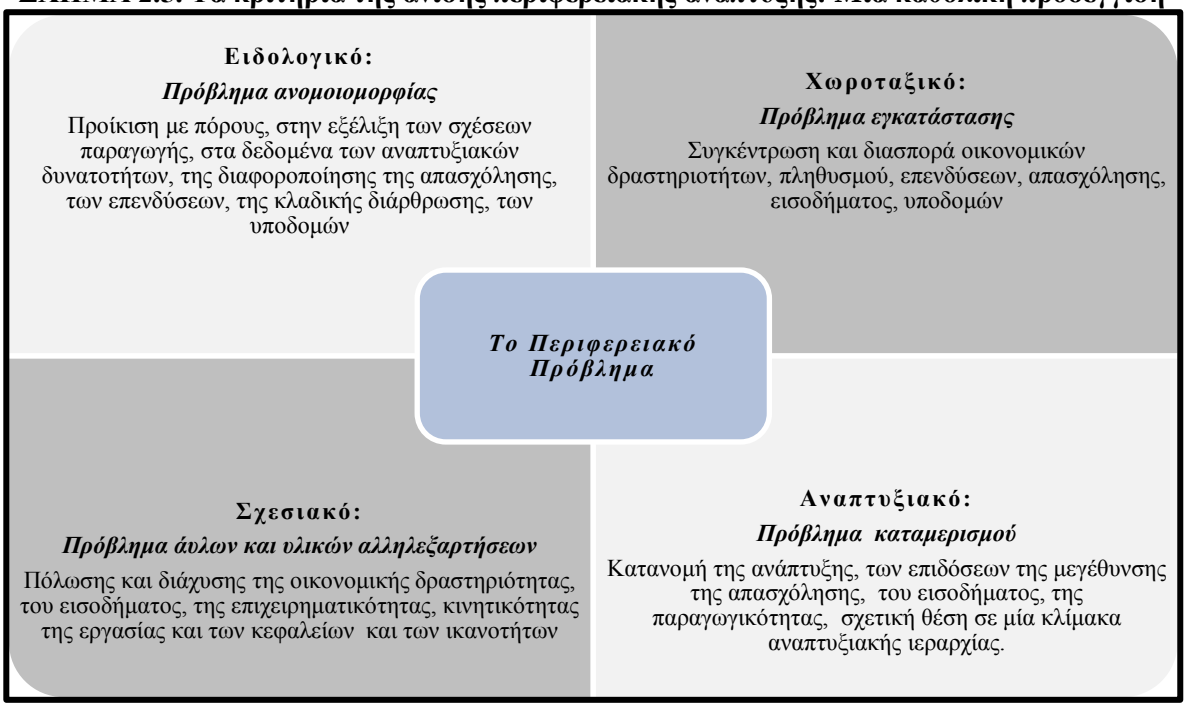

Πηγή: Ιδία επεξεργασία.

2.5. Κύρια ερευνητικά ερωτήματα

Εν κατακλείδι, ένα συγκεκριμένο αναπτυξιακό μοντέλο, τόσο χωρικό, όσο και οικονομικό, διαμορφώνεται στην Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες, το οποίο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς τα αίτια, τον τρόπο και τις συνέπειες της εφαρμογής του.

Τα ερωτήματα τα οποία επιχειρεί να απαντήσει η παρούσα διατριβή είναι τα εξής: Ποιοι παράγοντες οδήγησαν στο σχηματισμό και εξηγούν το νέο πρότυπο των περιφερειακών ανισοτήτων; Πώς συντελείται η προσαρμογή της οικονομίας και της παραγωγής στα δεδομένα της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης; Πώς το περιφερειακό πρόβλημα εξυπηρετεί ή δεν εξυπηρετεί το νέο αναπτυξιακό μοντέλο που εφαρμόζεται στην Ελλάδα; Ποιος

είναι ο ρόλος της Αθήνας και των άλλων περιφερειών στην οικονομική και χωρική αλλαγή; Πώς σχετίζεται η ανακατεύθυνση των πολιτικών που επιδρούν άμεσα στην περιφερειακή ανάπτυξη, με στρατηγικές επιλογές για την εθνική οικονομική ανάπτυξη; Ποιος είναι ο ρόλος του κράτους, της πολιτικής και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, στην καταπολέμηση και στο μετασχηματισμό της άνισης ανάπτυξης;

Για να βρεθούν και να δοθούν οι απαντήσεις χρησιμοποιούνται τρείς βασικοί άξονες ανάλυσης που διαπλέκονται σε όλη την έκταση της ερευνητικής εργασίας:

1. *Κράτος και πολιτική:* Εξετάζεται ο ρόλος της δημόσιας πολιτικής για την οικονομική και περιφερειακή ανάπτυξη. Ενδιαφέρει τόσο η παρέμβαση, όσο και η μη παρέμβαση εθνικών και υπερεθνικών φορέων και κυρίως του Κράτους (και των κυβερνήσεων). Η τοπική αυτοδιοίκηση δεν εξετάζεται επισταμένα, καθώς θεωρείται εδώ ότι αγγίζει ζητήματα αμιγώς οργανωτικά και λειτουργικά των θεσμών του κράτους και ότι εντάσσεται σε μία διαφορετική και ευρύτερη προβληματική για την αστική και περιφερειακή διακυβέρνηση.
2. *Παραγωγική δομή:* Εξετάζεται η άνιση κατανομή της παραγωγικής δραστηριότητας, η ανομοιομορφία των οικονομικών σχέσεων, σε διαφορετικούς χωρικούς σχηματισμούς και οι μεταξύ τους συνδετικές ροές και αλληλεπιδράσεις διαχρονικά.
3. *Περιφέρειες και συγκεκριμένες περιοχές:* Εξετάζονται τα αποτελέσματα της πολιτικής και της λειτουργίας της αγοράς, οι ενδογενείς συνθήκες, η παραγωγή και η ανάπτυξη *στις περιφέρειες* (και όχι των περιφερειών) της Ελλάδας.

3. Θεωρητικό υπόβαθρο

Στην Οικονομική Επιστήμη ο ορισμός της ανάπτυξης, όπως και των «αντικειμενικών» σκοπών της πολιτικής παραμένει ένα σημαντικό πεδίο διαφωνίας, με πολιτικές και ιδεολογικές προεκτάσεις. Συμφωνία επιτυγχάνεται μόνο σε σχέση με τη ρευστότητα και την υποκειμενικότητα του όρου, ο οποίος συνοψίζει τις αρχές «καλής κοινωνίας» και την επιθυμητή ευημερία σε κάθε δεδομένη ιστορική περίοδο και σε συγκεκριμένες κοινωνίες. Ως εκ τούτου η έννοια, αν και δεν είναι απόλυτη και σαφής, εκ των πραγμάτων δεν είναι ουδέτερη και α-πολιτική. Στη θεωρία, αντιτίθενται κυρίως δύο βασικές απόψεις, η άποψη των νεοκλασικών που θέτει στο επίκεντρο τις αξίες του οικονομικού ορθολογισμού, της τεχνολογικής προόδου, της αγοραίας ανταλλαγής και η δεύτερη που αντλεί από το Μαρξιστικό παράδειγμα και δίνει έμφαση στην κοινωνική δικαιοσύνη, την συνολική ευημερία, την πολιτιστική και αισθητική ολοκλήρωση, την προστασία του οικοσυστήματος, τη διασφάλιση των κοινωνικών αναγκών (ενδεικτικά, Ρέππας 1997).

Ανάλογα, διαφορετικές απόψεις διαμορφώνονται γύρω από το περιεχόμενο της περιφερειακής ανάπτυξης. Με αφετηρία τους νεοκλασικούς διαμορφώθηκαν διάφορες προσεγγίσεις, οι οποίες αποδέχονται τη λειτουργία της αγοράς ως περισσότερο ή λιγότερο αυτορρυθμιζόμενη. Με αφετηρία τη μαρξιστική θεωρία διαφορετικές προσεγγίσεις επικεντρώνονται στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και στις διαδικασίες συσσώρευσης κεφαλαίου, στον παράγοντα της πολιτικής, στους θεσμούς και τις σχέσεις εξουσίας για να ερμηνεύσουν το δεδομένο της διαχρονικής ανισότητας.

Παρακάτω παρουσιάζονται συνοπτικά οι κύριες θεωρητικές τάσεις και απόψεις για την περιφερειακή οικονομική ανάπτυξη, ενώ στη συνέχεια, στοιχειοθετείται ένα «εναλλακτικό παράδειγμα», το οποίο και χρησιμοποιείται ως θεωρητική πλατφόρμα για την εμπειρική ανάλυση του περιφερειακού προβλήματος στην παρούσα διατριβή.

3.1. Το περιφερειακό πρόβλημα στην οικονομική επιστήμη

Αν και σήμερα υπάρχει μάλλον συμφωνία ως προς την πραγματικότητα και τη διαχρονικότητα της ύπαρξης του προβλήματος της άνισης ανάπτυξης, αυτή δεν ήταν πάντα η επίσημη θέση της οικονομικής θεωρίας[46]. Η *νεοκλασική οικονομική* διατείνονταν ότι το πρόβλημα είναι προσωρινό και ότι οι δυνάμεις της αγοράς θα υποκαταστήσουν την ισορροπία στην κατανομή των συντελεστών, έστω στο μακροχρόνιο ορίζοντα. Σε αυτή τη λογική τα πλέον παραδοσιακά μοντέλα, καθώς δεν αναγνωρίζουν το πρόβλημα της ανισοκατανομής, αποτελούν μοντέλα περιφερειακής μεγέθυνσης (regional growth). Βασικές υποθέσεις δομούνται γύρω από τον τέλειο ανταγωνισμό, τον οικονομικό ορθολογισμό, την πλήρη γνώση της αγοράς αλλά κυρίως την απρόσκοπτη κινητικότητα και ομοιόμορφη κατανομή των συντελεστών (με μηδενικό κόστος μεταφοράς).

Συγκεκριμένα, το νεοκλασικό υπόδειγμα μεταχειρίζεται το κεφάλαιο και την εργασία ως αδιαφοροποίητους συντελεστές της παραγωγής, οι οποίοι μετακινούνται ανεμπόδιστα μέσα στο χώρο, σε ανταπόκριση των μεταβολών στην οριακή απόδοση. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, οι περιφερειακοί ρυθμοί μεγέθυνσης θα έχουν την τάση να συγκλίνουν σε μακροπρόθεσμο ορίζοντα, ένα επιχείρημα το οποίο ωστόσο αμφισβητείται στην πράξη[47]. Το πρόβλημα και η μεγάλη αδυναμία της νεοκλασικής θεώρησης ξεκινάει με την διαπίστωση ότι στον «πραγματικό κόσμο» οι συντελεστές επιδεικνύουν διαφορετικούς βαθμούς «ανταπόκρισης» στις μετακινήσεις. Εφόσον το κεφάλαιο είναι περισσότερο ευκίνητο από την εργασία, η οποία υπόκειται στους περιορισμούς της ατομικής και κοινωνικής αναπαραγωγής της, περιφέρειες με χαμηλούς μισθούς βιώνουν πιο γρήγορη μεγέθυνση, καθώς το κεφάλαιο εισέρχεται πιο γρήγορα απ' ότι η εργασία εξέρχεται.

[46] Για μια σύγχρονη παρουσίαση των θεωριών για την περιφερειακή οικονομική ανάπτυξη βλ. Armstrong and Taylor (2000), Πολύζος (2011), Κόνσολας (1997) και για την άνιση χωρική ανάπτυξη και χωροθέτηση Κουρλιούρος (2009). Για μία ιστορική επισκόπηση στην εξέλιξη και διαμόρφωση των κύριων τάσεων βλ. Χατζημιχάλης (1992) και Κουρλιούρος (2007).

[47] Όπως δείχνει και το παράδειγμα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, βλ. Κεφάλαιο 1.

Πάντως συνολικά για τους νεοκλασικούς, η επίδραση της μεταβλητής του χώρου είναι σχεδόν αμελητέα και αυτονόητη η δυνατότητα αυτόματης ρύθμισης της οικονομίας[48].

Οι αδυναμίες των βασικών υποθέσεων των παραδοσιακών μοντέλων οδήγησαν σταδιακά στην ανάπτυξη πολλών διαφορετικών προσεγγίσεων που αποδέχονται ως αρχή την ανισορροπία, προτείνοντας συχνά μακροοικονομικά υποδείγματα και στρατηγικές για την αντιμετώπιση του περιφερειακού προβλήματος. Πρώτον, εντός της Κεϋνσιανής θεωρίας, αναπτύχθηκαν υποδείγματα για την περιφερειακή και διαπεριφερειακή ισορροπία σε όρους εισοδήματος–δαπάνης, με βάση τη συνάρτηση εισοδήματος και τον περιφερειακό πολλαπλασιαστή[49] που υπολογίζουν αφενός το εισόδημα γενικής ισορροπίας, αφετέρου την επίδραση του εμπορικού ισοζυγίου. Με δεδομένη την αναμφισβήτητη χρησιμότητα της, η Κεϋνσιανή Σχολή, προσπαθεί να προβλέψει τα επίπεδα εισοδήματος και απασχόλησης σε μια περιφερειακή οικονομία, καθώς αυτή ανταποκρίνεται σε εξωτερικά σοκ και αλλαγές στη ζήτηση, αλλά και στους μετασχηματισμούς της πολιτικής, όμως έχει το μειονέκτημα ότι δεν προσφέρει αρκετές λεπτομέρειες για τη φύση και το είδος των επιδράσεων «ενέσεων δαπάνης» στις τοπικές και περιφερειακές οικονομίες (Armstrong and Taylor, 2000).

Εναλλακτικές προσεγγίσεις γύρω από την ιδέα της ανισορροπίας, αποτελούν αυτές του διαπεριφερειακού εμπορίου, με επιρροές από την κεϋνσιανή σχολή, αλλά και από τη ρικαρντιανή θεωρία. Το υπόδειγμα της *Εξαγωγικής Βάσης*[50] επικεντρώνεται στην εξαγωγική δραστηριότητα, ως παράγοντα αύξησης του περιφερειακού εισοδήματος, ενώ η *Θεωρία του Διαπεριφερειακού Εμπορίου* των Heckscher και Ohlin δίνει έμφαση στο συγκριτικό πλεονέκτημα και την εξαγωγική εξειδίκευση, ανάλογα με την παραγωγική δομή μιας περιφέρειας. Στην περίπτωση αυτή, η περιφερειακή ανάπτυξη γίνεται αντιληπτή ως άμεση συνάρτηση της εξωτερικής ζήτησης και το διαπεριφερειακό εμπόριο νοείται στο πλαίσιο των σχέσεων που διαμορφώνονται, με βάση συγκριτικά πλεονεκτήματα και όρους ίσης ανταλλαγής. Ακόμα, στο ίδιο πλαίσιο, ανακύπτει και η ιδέα ότι ορισμένες περιφέρειες είναι «προικισμένες» με φυσικούς πόρους και πλουτοπαραγωγικές δυνατότητες και άλλες όχι, δεδομένο που επιδρά στις δυνατότητες της παραγωγής και στη θέση στο διεθνές εμπόριο. Η *Θεωρία της Έλλειψης/Αφθονίας των πόρων* αντιμετωπίζει τον πλούτο και τη φτώχεια με λίγα λόγια ως τυχαίες καταστάσεις. Όπως το θέτει ο Kaldor το 1975 όμως (στο Χατζημιζάλης, 1992, σελ. 143) «θα συμφωνήσουμε όλοι ότι η διαπεριφερειακή εξειδίκευση και ο καταμερισμός της εργασίας μπορούν να εξηγηθούν μερικώς από τέτοιους παράγοντες». Δεν εξηγείται δηλαδή πώς περιοχές που είναι πλούσιες σε φυσικούς πόρους, εγκλωβίζονται σε ένα φαύλο κύκλο υπανάπτυξης, ούτε και πώς η τεχνολογία επηρεάζει τη διαμόρφωση συγκριτικού πλεονεκτήματος στις διαπεριφερειακές ανταλλαγές.

Ως σημαντικότερα στην επιστημονική σκέψη για το χώρο αναφέρονται συχνά το παράδειγμα της λεγόμενης *«Σωρευτικής Αιτιότητας»* (Myrdal, 1957) και απλά σχετικά στη λογική

---

[48] Στη βάση του νεοκλασικού υποδείγματος δημιουργήθηκαν εξελιγμένα και μαθηματικοποιημένα υποδείγματα, γύρω από την περιφερειακή μεγέθυνση. Ένα παράδειγμα αποτελεί το «μοντέλο ενδογενούς ανάπτυξης» (endogenous growth model) ή διαφορετικά η Νέα Θεωρία της Μεγέθυνσης (New Growth Theory) δίνει έμφαση στην τεχνολογική πρόοδο ως αιτία και αποτέλεσμα της μεγέθυνσης και κάνει προσπάθεια για την ριζική ανασκευή του απλού νεοκλασικού μοντέλου του Solow. Ωστόσο, αντιμετωπίζει ακριβώς την ίδια αδυναμία που θεμελιώνει την κριτική στα βασικά νεοκλασικά υποδείγματα: Υποθέτει την πλήρη κινητικότητα των συντελεστών.

[49] Νεότερες προσεγγίσεις προσπαθούν με πιο εξελιγμένα μοντέλα να λάβουν υπόψη τις αγορές των συντελεστών, τις οποίες αγνοεί το βασικό μοντέλο του περιφερειακού πολλαπλασιαστή και ειδικά τις επιπτώσεις ανατροφοδότησης στην αγορά εργασίας. Οι σύγχρονες προσεγγίσεις εκτείνονται από εξηγήσεις από την πλευρά της ζήτησης, με βάση τις ερμηνείες του Κευνσιανού μακροοικονομικού υποδείγματος, μέχρι πιο εξεζητημένες προσεγγίσεις που επιτρέπουν στην πλευρά της προσφοράς να ανταποκρίνεται στις μεταβολές των αγορών κεφαλαίου και εργασίας.

[50] Αφετηρία είναι οι διασυνδέσεις μεταξύ των κλάδων οικονομικής δραστηριότητες, οι οποίοι διακρίνονται σε αυτούς του «βασικού τομέα» και του «μη βασικού τομέα». Η προωθητική δράση του βασικού τομέα προκαλεί πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα στην περιφερειακή οικονομία που μεταβάλλουν τη δομή της και εκτιμώνται με τον πολλαπλασιαστή οικονομικής βάσης σε όρους εισοδήματος ή απασχόλησης. Η βασική κριτική που δέχεται η θεωρία είναι ότι αν και η διαίρεση της οικονομίας σε δύο μέρη καταλήγει σε μια εννοιολογικά χρήσιμη μέθοδο, επιτρέποντας την εκτίμηση του πολλαπλασιαστή οικονομικής βάσης βασικό μειονέκτημα είναι ότι θεωρεί τους κλάδους του βασικού τομέα ομοιογενείς μεταξύ τους.

τους υποδείγματα που διαμορφώθηκαν μέσα από το έργο των Myrdal (1957), Hirschman (1958) και Perroux (1955) γύρω από το βασικό επιχείρημα ότι ήδη αναπτυσσόμενες περιφέρειες θα τείνουν να διατηρούν, ακόμα και να ενισχύουν το προβάδισμα που έχουν σε σχέση με τις υπανάπτυκτες περιφέρειες. Στις θεωρήσεις αυτές, εγκαταλείπονται τα αυστηρά και εξεζητημένα μαθηματικά-οικονομικά μοντέλα της χωροθέτησης (μίας προηγούμενης γενιάς) και ενσωματώνεται για πρώτη φορά, ο περιγραφικός λόγος (βλ. Krugman, 1998), ενώ σχεδόν ριζοσπαστική είναι και η αναγνώριση της ύπαρξης «οικονομιών συσσώρευσης» στο χώρο, όπως και του ρόλου των βιομηχανικών διασυνδέσεων, στοιχεία που οδηγούν σε διαφορετικά μονοπάτια σκέψης για την ανάπτυξη και θεμελιώνουν τη σημασία των σχέσεων εξάρτησης ανάμεσα στα κέντρα–πόλους και στην περιφέρεια τους[51]. Η διαδικασία της απομύζησης των περιφερειακών περιοχών (Myrdal, 1957) και της τάσης συγκέντρωσης της οικονομικής δραστηριότητας στον πόλο (Perroux, 1955) υπήρξαν κατά κοινή ομολογία θεμελιώδεις ιδέες στην περιφερειακή επιστήμη και πολιτική κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960, ενώ και σήμερα ακόμα διατηρούν την επιρροή τους καθώς βασικά τους σημεία ανιχνεύονται σε σύγχρονες προσεγγίσεις των θεωριών της «νέας περιφερειακότητας» (πχ αναφορικά με τα clusters και τις οικονομίες συγκέντρωσης).

Συνεπώς, τα τελευταία χρόνια, οι ιδέες περί σωρευτικής αιτιότητας και πόλων ανάπτυξης ανανεώνονται όσο εξελίσσεται η χωρική οικονομική ανάλυση (π.χ. Fujita and Thisse, 2002, Glaeser, 2010, McCann, 2013, Puga and Ottaviano, 1998). Ο δρόμος για την περιφερειακή ανάπτυξη αναζητείται όλο και περισσότερο στα *Οικονομικά της Συσσώρευσης»* (Agglomeration Economics), σε ένα συνδυασμό του φορμαλισμού των σύγχρονων μακροοικονομικών υποδειγμάτων με τις βασικές αρχές των θεωρητικών της σωρευτικής αιτιότητας και της πολωμένης χωρικής ανάπτυξης. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις αύξουσες οικονομίες και τις οικονομίες συγκέντρωσης που προκύπτουν από την τεχνολογική αλλαγή, το «πυκνό» θεσμικό περιβάλλον, τις σχέσεις του ανταγωνισμού και την παραγωγική αναδιάρθρωση, ενώ αναδεικνύονται δύο βασικά ρεύματα εντός του νέου παραδείγματος: α) Αυτό *της ενδογενούς ανάπτυξης,* που στη βάση του υποδείγματος γενικής ισορροπίας του Romer (1986) συνδυάζει τις εσωτερικές και εξωτερικές οικονομίες κλίμακας για να αποδείξει ότι η ανάπτυξη λειτουργεί σωρευτικά. Στη θεώρηση αυτή πρέπει να σημειωθεί ότι ενδιαφέρουν τόσο οι διαρθρωτικές αλλαγές, όσο και οι μικρο–συμπεριφορικές πλευρές των επιχειρήσεων. β) Αυτό της *Νέας Οικονομικής Γεωγραφίας* με πρωτοπόρο τον P. Krugman (1991) που σε ένα υπόδειγμα γενικής ισορροπίας εξετάζει τη χωρική δυναμική της οικονομικής δραστηριότητας, αναγνωρίζοντας αύξουσες αποδόσεις κλίμακας στην παραγωγή και οργάνωση της αγοράς σε καθεστώς ατελούς ανταγωνισμού. Βασικό σημείο εδώ είναι ότι το κόστος μεταφοράς παίζει ρυθμιστικό ρόλο στην εγκατάσταση των οικονομικών μονάδων στο χώρο, με το χαμηλό ή φθίνον κόστος μεταφοράς να συντελεί στην αυτοτροφοδοτούμενη συγκέντρωση επιχειρήσεων σε ένα αριθμό κέντρων.

Είναι γεγονός ότι όλες οι παραπάνω προσεγγίσεις αν και διαφορετικές μεταξύ τους, υπήρξαν καθοριστικές για την αναγνώριση της ύπαρξης και της πολύ-διάστασης του περιφερειακού προβλήματος. Από τη μία, υποστήριξαν ότι η φυσιολογική (και όχι προσωρινή) θέση της οικονομίας είναι η ανισορροπία, από την άλλη έθεσαν στοιχειωδώς και άλλους μη οικονομικούς–κοινωνικούς παράγοντες, όπως η ιστορική εξέλιξη της χωροθέτησης των παραγωγικών δραστηριοτήτων, οι παρεμβάσεις της πολιτικής για τη βιομηχανική ανάπτυξη και διαφορετικά πρότυπα στις σχέσεις παραγωγής στο κέντρο και στην περιφέρεια ως σημαντικούς στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης. Ωστόσο, τα «όρια» ακόμα και των πιο καταξιωμένων θεωριών αναδείχθηκαν μέσα από την διεθνή εμπειρία (Χατζημιχάλης, 1992, Krugman, 1998). Κατά μία άποψη, ο «κανονιστικός» τους χαρακτήρας και η αδυναμία να ερμηνεύσουν διαφορετικά πρότυπα ανάπτυξης, λαμβάνοντας υπόψη ιδιαίτερους κοινωνικο-πολιτικούς παράγοντες, ιδίως μετά το πέρας της τέλος της εντατικής εκβιομηχάνισης και το πέρασμα στην μετανεωτερική εποχή της «ευέλικτης συσσώρευσης» (Harvey, 1989) ήταν βασικοί παράγοντες της αποτυχίας των πολιτικών που εφαρμόστηκαν με έμπνευση από τις θεωρητικές ιδέες των πόλων και της διάχυσης.

[51] Σε παρόμοιο πνεύμα κινούνται και οι *θεωρίες του δυϊσμού*, οι οποίες προτείνουν ότι οι υπανάπτυκτες κοινωνίες εμφανίζονται κατά κανόνα διχασμένες ανάμεσα στο μοντέρνο-καπιταλιστικό τομέα και τον παραδοσιακό και τεχνολογικά οπισθοδρομικό τομέα και υποστηρίζουν ότι η ανάπτυξη του καπιταλιστικού τομέα θα συμβάλει στη διάχυση των θετικών επιπτώσεων της ανάπτυξης σε όλο το οικονομικό σύστημα, έως ότου ο δυισμός τελικά, μειωθεί ή εκλείψει.

Συνοπτικά, στο σύνολο τους σχεδόν οι «θεωρίες της ανισορροπίας» δέχονται κριτική σε δύο σημεία. Πρώτον, στην αρχή ότι η σφαίρα της οικονομίας είναι σχετικά κλειστή και αδιάβλητη και δεύτερον, στην αρχή ότι ο χώρος έχει την έννοια του εδάφους (βλ. και Λαμπριανίδης, 1992β/2001, Χατζημιχάλης, 1992).

3.2. Το περιφερειακό πρόβλημα στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση

Η ευρωπαϊκή οικονομική ολοκλήρωση έχει δύο ειδών συνέπειες καθοριστικές για την εξέλιξη και τη δομή του περιφερειακού προβλήματος (Armstrong and Taylor, 2000): α) Τις *επιδράσεις κατανομής* (allocation effects) που σχετίζονται αφενός με τη δημιουργία εμπορίου, καθώς περιφέρειες ενθαρρύνονται στην εξειδίκευση σε τομείς και προϊόντα στα οποία έχουν ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, αφετέρου με την εκτροπή εμπορίου, καθώς οι εισαγωγές από τρίτες χώρες-έκτος ΕΕ αποθαρρύνονται με ισχύοντα δασμολογικά εμπόδια, και την ενίσχυση των οικονομιών κλίμακας για τις επιχειρήσεις (απολαμβάνουν μεγαλύτερη αγορά - ΕΕ). β) τις *επιδράσεις συσσώρευσης* (accumulation effects) καθώς οι επενδυτικές ευκαιρίες πολλαπλασιάζονται και το ρίσκο ελαχιστοποιείται με την ενοποίηση και την απελευθέρωση των αγορών.

Τα παραπάνω συνεπάγονται οφέλη και πιέσεις που κατανέμονται άνισα μέσα στο χώρο. Οι κεντρικές και περισσότερο ανεπτυγμένες περιοχές, οι οποίες έχουν καλύτερη πρόσβαση στις αγορές και βρίσκονται πιο κοντά στην «επιθυμητή» οικονομική δομή (χρηματοπιστωτικός τομέας, πληροφορική και νέα τεχνολογία), έχουν σαφές πλεονέκτημα ως προς την ανάπτυξη οικονομιών συγκέντρωσης και επομένως, ως προς την εισροή επενδυτικού κεφαλαίου. Οι πιέσεις για τις χώρες της περιφέρειας ή τελικά του ευρωπαϊκού Νότου επιβεβαιώνονται εξάλλου από το μοτίβο των περιφερειακών ανισοτήτων, το οποίο παρά τις μεγάλης κλίμακας διαρθρωτικές παρεμβάσεις, μένει σχεδόν το ίδιο.

Στη συνέχεια παρατίθενται οι δύο αντικρουόμενες θεωρητικές απόψεις για το ρόλο της πολιτικής στην αντιμετώπιση των ανισοτήτων μεταξύ των μεγάλων και μικρότερων ευρωπαϊκών περιφερειών (βλ.και Μαραβέγιας 1990). Για τους νεοκλασικούς η αποτυχία της αγοράς οφείλεται στην ατέλεια της οικονομικής ολοκλήρωσης και στη διαστρέβλωση των νόμων της αγοράς από τις παρεμβατικές πολιτικές. Η «αναπόφευκτη» σύγκλιση μπορεί να δρομολογηθεί από το ελεύθερο εμπόριο και την απρόσκοπτη διακίνηση των συντελεστών. Αντίθετα, για τους κεϋνσιανούς και «ακτιβιστές» που απορρίπτουν τις υποθέσεις περί της αυτορρυθμιζόμενης τάσης της αγοράς, η αποτροπή μίας ενδεχόμενης επιδείνωσης των ανισοτήτων, η οποία είναι αυτονόητη στο πλαίσιο της ελεύθερης αγοράς, μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της κατάλληλης διαρθρωτικής παρέμβασης. Στην περίπτωση αυτή αναγνωρίζεται ότι στην πραγματικότητα η μετανάστευση της εργασίας δεν είναι τόσο εύκολη υπόθεση, με αποτέλεσμα οι εξισορροπητικοί μηχανισμοί (αν είναι όντως εξισορροπητικοί), να λειτουργούν αργά και ταλαντευτικά.

Στο παραπάνω πλαίσιο, σε έναν ιστορικό συμβιβασμό ιδεών, όπως και συμφερόντων εντός της Κοινότητας (αρχικά) προκρίνεται ένα κοινό εργαλείο κατά το πρότυπο μίας κρατικής παρεμβατικής πολιτικής για την αντιμετώπιση της αναπτυξιακής υστέρησης ορισμένων περιοχών και την προώθηση της ανταγωνιστικότητας και της ανάπτυξης στις περιφέρειες, η κοινοτική περιφερειακή πολιτική.

3.3. Περιφερειακή πολιτική: Διλήμματα και σκοποί της παρέμβασης

Η συγκρότηση κρατικής πολιτικής για την αντιμετώπιση της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης εξαρχής τοποθετεί το ζήτημα στην αδυναμία εξισορρόπησης της αγοράς και δηλώνει την ανάγκη εξωτερικής παρέμβασης για την ανακατανομή του εισοδήματος και της απασχόλησης. Ουσιαστικά, με την προώθηση των κατάλληλων μέτρων και μέσων, η περιφερειακή πολιτική δημιουργεί το χωροταξικό υπόβαθρο για την επίτευξη των στόχων της οικονομικής-αναπτυξιακής πολιτικής, καθώς προσδιορίζει και καθοδηγεί την κατανομή των αγαθών της ανάπτυξης, στο χώρο βάσει ενός συνδυασμού κριτηρίων (Κόνσολας, 1997, Glasson and Marshall, 2007).

Η ίδια κινείται έτσι, σε μία κρατική παρεμβατική φιλοσοφία και μπορεί να έχει *διαρθρωτική, αναδιανεμητική και αναπτυξιακή λειτουργία* με σκοπό τη μείωση των ανισοτήτων και την προώθηση της χωρο-κοινωνικής δικαιοσύνης και ευημερίας[52]. Ανάλογα με την τοποθέτηση γύρω από τα κριτήρια για την χωρική κατανομή των πόρων και των συντελεστών, όπως και την ανάγκη συμβιβασμού περιφερειακών και γενικότερων εθνικών επιδιώξεων στο πλαίσιο του προγραμματισμού, η περιφερειακή πολιτική λαμβάνει τελικά διαφορετικές μορφές. Συγκεκριμένα στην διατριβή αυτή, θεωρείται ως περιφερειακή πολιτική *η εκάστοτε εδραιωμένη πολιτική ρύθμισης και διαχείρισης των προβλημάτων και των ανισοκατανομών του χώρου, των ανισοτήτων μεταξύ περιφερειών, η οποία αδιάλειπτα συνοδεύει ένα συνολικότερο και συγκεκριμένο τρόπο ρύθμισης και ανάπτυξης*. Η άποψη αυτή θεμελιώνεται στην παραδοχή ότι η δημόσια πολιτική για την περιφερειακή ανάπτυξη καλείται να αντιμετωπίσει και να δώσει απαντήσεις σε κρίσιμα διλήμματα (Ανδρικοπούλου, 1995, Κόνσολας, 1997). Ανάμεσα σε αυτά, το πρώτο και κύριο αφορά την ισορροπία ανάμεσα στα κριτήρια της *ισότητας-δικαιοσύνης* και *αποτελεσματικότητας* (επίσης, Marelli, 1985, Haveman, 1976). Η «δικαιοσύνη» αναφέρεται στο στόχο για όσο το δυνατόν περισσότερο ομοιόμορφη, δίκαιη ή ίση διανομή του εισοδήματος, ενώ η «αποτελεσματικότητα» στη μέγιστη απόδοση, με μία δοσμένη κατανομή του εισοδήματος. Στην πράξη, επιτελείται ένας συμβιβασμός ανάμεσα στα δύο, ανάλογα με τους στόχους που θέτει η κοινωνία για τον εαυτό της, για την ανεκτή ανισότητα και την επιθυμητή αποδοτικότητα, ακόμα και αν παραμένει πάντα το ερώτημα αν οι προσπάθειες μπορούν να είναι ταυτόχρονα δίκαιες και αποδοτικές.

Ένα άλλο δίλημμα αφορά τις εναλλακτικές χωροθετικές επιλογές και την *διανομή των συντελεστών*. Με απλά λόγια τίθεται το ερώτημα ποια τάξη θα πρέπει να μετακινηθεί, «οι επιχειρήσεις στην εργασία ή η εργασία στις επιχειρήσεις;». Το συγκεκριμένο αφορά τις δυνατότητες της πολιτικής να ενθαρρύνει είτε την αποκέντρωση του κεφαλαίου, ενισχύοντας προβληματικές και μη ευνοημένες περιοχές, είτε τη μετανάστευση της εργασίας που σημαίνει μη παρέμβαση στη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς και στη χωροταξική της οργάνωση. Στην πρώτη περίπτωση, δημιουργούνται θέσεις εργασίας με τον κίνδυνο χαμηλής απόδοσης των επενδύσεων στους τόπους εγκατάστασης, ενώ στη δεύτερη περίπτωση, η ουδετερότητα οδηγεί σε εισροή εργασίας στα κέντρα της παραγωγής και σε μεγαλύτερη αποδυνάμωση των καθυστερημένων περιοχών.

Επιπλέον και άλλα διλήμματα προκύπτουν σε σχέση με το περιεχόμενο και τη στόχευση της πολιτικής. Καθώς παραδοσιακοί στόχοι και άρα μηχανισμοί κινήτρων για την ενίσχυση των λιγότερο ανεπτυγμένων περιφερειών θεωρούνται πλέον παρωχημένοι και αναχρονιστικοί, υιοθετούνται εναλλακτικές προτάσεις για την ανάπτυξη «εκ των κάτω». Ιδιαίτερα πολιτικές για την ενδογενή ή τοπική ανάπτυξη (Χριστοφάκης, 2001, Vasquez Barquero, 1991, Moulaert 2002) είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς τις τελευταίες δεκαετίες στη λογική ότι ορισμένα πλεονεκτήματα, όπως η εξειδικευμένη εργασία, η διάθρωση της παραγωγής, οι φυσικοί πόροι, η τεχνική και οργανωσιακή τεχνογνωσία και η κοινωνική και θεσμική οργάνωση, εξαρχής στερούνται κινητικότητας και είναι τοπικά προσδιορισμένα, επομένως απαιτούν για την ανάδειξη τους, τοπική δράση και ενδογενή μετασχηματισμό.

Τέλος προκύπτει το σημαντικό δίλημμα γύρω από την *εθνική ή περιφερειακή διάσταση*. Η περιφερειακή πολιτική μπορεί να δίνει έμφαση, είτε στο εθνικό σκέλος, αντιμετωπίζοντας την ανάπτυξη ως «διανεμόμενη» στις περιφέρειες, είτε στο περιφερειακό, αντιμετωπίζοντας την ανάπτυξη ως «προκύπτουσα» σε κάθε ξεχωριστή περιοχή. Το δίλημμα αυτό έχει μεγάλη σημασία στη σημερινή συγκυρία στην Ελλάδα και την ΕΕ. Σκοπός μπορεί να είναι η ανάπτυξη και η σταθεροποίηση της εθνικής οικονομίας, η οποία εκ των πραγμάτων θέτει όρια στην ανάπτυξη των περιφερειών και προωθεί το χωρικό ανταγωνισμό για πόρους και αναπτυξιακές ευκαιρίες, ή σκοπός μπορεί να είναι κάθε περιοχή να αντιμετωπίζεται στο πλαίσιο ειδικά σχεδιασμένης πολιτικής, και με βάση τις ιδιαίτερες ανάγκες και δυνατότητες να συνεισφέρει στις συνολικές επιδόσεις. Με δεδομένα τα χρηματοδοτικά όρια της περιφερειακής πολιτικής, η αναδιανεμητική λειτουργία πάντως δε μπορεί παρά να είναι περιορισμένη. Στην πρώτη περίπτωση, η προσπάθεια δεσμεύεται από τους εθνικούς στόχους, ενώ στη δεύτερη δεν προβλέπεται ανακατανομή, αφού παρακινείται η ανάπτυξη βασισμένη σε ίδιες δυνάμεις. Σε μία τρίτη περίπτωση, ο συμβιβασμός μεταξύ των δύο, θα

[52] Για διαφορετικούς ορισμούς και ανάλυση των σκοπών της περιφερειακής πολιτικής βλ. Κόνσολας (1997). Για τις οικονομικές λειτουργίες του μεταπολεμικού-κοινωνικού κράτους βλ. Καράγιωργας (1979).

προβλέπει μία «μέτρια» αναδιανομή, ανάλογα και πάλι με τις επιδιώξεις της κοινωνίας, όπως εκφράζονται στην πολιτική ισορροπία.

Είναι προφανές, ότι σε όλες τις περιπτώσεις οι απαντήσεις στα ερωτήματα επηρεάζονται από τις ιδεολογικοπολιτικές επιλογές. Αυτό εξάλλου αποδεικνύει η ιστορική εμπειρία, σύμφωνα με την οποία διαφορετικά πρότυπα περιφερειακής πολιτικής συνδέονται με διαφορετικά πρότυπα ανάπτυξης. Η μεταπολεμική μορφή της περιφερειακής πολιτικής στον ανεπτυγμένο κόσμο, με έμφαση σε εντατικούς μηχανισμούς αναδιανομής και κινήτρων και στο κριτήριο της ισόρροπης ανάπτυξης, συνδέεται με τους στόχους του κοινωνικού κράτους και της κεϋνσιανής οικονομικής ρύθμισης της μεταπολεμικής φορντιστικής ανάπτυξης (Καυκαλάς, 1990, Ανδρικοπούλου, 1995), ενώ αντίθετα μία νέου τύπου περιφερειακή πολιτική διαμορφώνεται από τη δεκαετία 1990, όπως υποστηρίζεται και εδώ, σύμφωνη περισσότερο με τις αρχές αποτελεσματικότητας και με έμφαση στο τοπικό επίπεδο, υποτασσόμενη σε ένα πιο φιλελεύθερο τρόπο οικονομικής ρύθμισης.

3.4. Εναλλακτικές προσεγγίσεις των χωρικών φαινομένων

Όπως προαναφέρθηκε, η οικονομική επιστήμη για αρκετό καιρό αγνοούσε τη μεταβλητή του χώρου, κυρίως εμμένοντας στην παραδοχή ότι ο μηχανισμός της αγοράς εξαλείφει αυτόματα κάθε διαταραχή στη διατοπική ισορροπία. Αντίθετα, πολλές άλλες επιστήμες με πρώτη τη Γεωγραφία, έδειξαν ειδικό ενδιαφέρον για το χώρο (π.χ. Κοινωνιολογία, Αρχιτεκτονική, Φυσική, Ανθρωπολογία), πολύ νωρίτερα από την Οικονομική. Ήδη από το δεύτερο μισό του 20^{ου} αι. ο χώρος υπήρξε αντικείμενο σοβαρού φιλοσοφικού στοχασμού, στο πλαίσιο μίας λίγο ως πολύ ριζοσπαστικής κριτικής (π.χ. Foucault, 1967, Lefebvre, 1974/2006, Massey, 2008).

Σε μία σφαιρική κατανόηση των χωρικών ζητημάτων, αναγνωρίζονται γενικά τρείς εναλλακτικοί τρόποι για να κατανοήσει κάποιος τη φύση του χώρου:

Πρώτον, ο χώρος μπορεί να απασχολεί ως εδαφική επιφάνεια, ως ένα ομοιόμορφο πεδίο πάνω στο οποίο εξελίσσονται τα κοινωνικά και οικονομικά φαινόμενα. Αυτός είναι ο κατεξοχήν χώρος που εξυπηρετεί τις υποθέσεις της οικονομικής ανάλυσης.

Δεύτερον, ο χώρος μπορεί να γίνεται αντιληπτός ως δομικό σύστημα, σύμφωνα με αρχές στο πλαίσιο της Κριτικής Κοινωνικής Θεωρίας[53]. Η οπτική αυτή αντλώντας στοιχεία από τη φιλοσοφία θεωρεί ότι ο χώρος (όπως και ο χρόνος) επιδέχεται τη μεταβολή, τη δυναμική και την εξέλιξη, καθώς είναι προϊόν και αποτέλεσμα των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, δηλαδή βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση με την κοινωνία (Massey, 2008, Soja, 1989). Στο πλαίσιο αυτό, προκύπτει η έννοια της «χωρικότητας» και της «τοπικότητας». Με άλλα λόγια, ο χώρος γίνεται αντιληπτός ως *σχεσιακό δομικό σύστημα* στη λογική του στρουκτουραλιστικού μαρξισμού και ως εκ τούτου εμπεριέχει και την ιστορική συνέχεια.

Μία τρίτη οπτική, την οποία ενστερνίζεται μεθοδολογικά η παρούσα εργασία, αφορά το χώρο ως ανοικτό και ανολοκλήρωτο σύστημα. Το επιχείρημα της διαλεκτικής ανάμεσα στην κοινωνία και το χώρο ολοκληρώνεται στο σημείο αυτό με τη θέση ότι «το κοινωνικό είναι και αυτό πάντα και αναντίρρητα χωρικό» (Massey and Allen, 2001), και ανοίγει ένα νέο μονοπάτι γεωγραφικής σκέψης και εναλλακτικές ερμηνείες των προβλημάτων του χώρου[54]. Επιστρέφοντας στις ρίζες της γεωγραφικής σκέψης, η γεωγραφική ανισότητα γίνεται αντιληπτή ως

[53] Έργο σταθμός στην μετανεωτερική ανθρωπογεωγραφία είναι το έργο του E. Soja (1989) με τίτλο *Post-modern Geographies: The Re-assertion of Space in Critical Social Theory*. Αυτό θέτει την προβληματική για μία αναπόσπαστα χωρο-χρονική προσέγγιση στη μελέτη των κοινωνικών και οικονομικών φαινομένων. Ωστόσο, η κύρια ιδέα της κοινωνικής κατασκευής του χώρου ανάγεται στο H. Lefebvre (1974). Το έργο *The Production of Space* αφιερώνεται στην αναζήτηση μίας λογικο-επιστημολογικής θεώρησης του χώρου, με έμφαση στον *ενεργό* και *λειτουργικό* χώρο, ο οποίος είναι ένας χώρος οργανικός, χώρος γνώσης και δράσης στο σύγχρονο τρόπο παραγωγής.

[54] Αναλυτικά, η συμβολή της επαναπροσέγγισης του χωρικού και της κριτικής σκέψης στην ανθρωπογεωγραφία στο Massey et al. (1999). Επίσης, καθοριστικό, στη θεωρητική θεμελίωση της επιστήμης του χώρου είναι το έργο της Massey *Για το χώρο* (2008), το οποίο επικεντρώνεται σε φιλοσοφικούς - επιστημολογικούς αναστοχασμούς για να δείξει οτι «τη μεγαλύτερη σημασία έχει ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε ως έννοιες το χώρο και τον τόπο ...» και αυτό γιατί ο χώρος έχει αναπόσπαστο νόημα στον τρόπο που καταλαβαίνουμε τον κόσμο γύρω μας, στην καθημερινή ζωή και στην πολιτική δράση.

διαφοροποίηση[55] και το ενδιαφέρον της επιστημονικής ανάλυσης στρέφεται στον τόπο, τη συγκεκριμένη περιοχή και την περιφέρεια.

Επιπλέον όμως υιοθετείται η κριτική στο πλαίσιο της Πολιτικής Οικονομίας. Συνολικά, διαφορετικά χωροχρονικά σημεία συνδέονται σε ένα πλέγμα αμοιβαίων συσχετισμών, σχέσεων εξάρτησης, ανταλλαγής και επηρεασμού, σε ένα πολύπλοκο δίκτυο που γίνεται κατανοητό μόνο μέσα από μια κριτική σχεσιακή σκέψη (relational thinking) και εναλλακτικές γεωγραφικές κατανοήσεις του χωρικού (Massey et al. 1999, Massey, 2001/2008).

Πιο αναλυτικά, οι βασικές αρχές μίας τέτοιας αντίληψης για το χώρο είναι οι εξής:

- ο χώρος αναγνωρίζεται ως προϊόν αλληλοσυσχετισμών, αλληλεπιδράσεων, από το παγκόσμιο έως το τοπικό,
- ο χώρος γίνεται κατανοητός στη σφαίρα του ενδεχομενικού, της πιθανότητας ύπαρξης και της πολλαπλότητας, με την έννοια της ύπαρξης μιας ταυτόχρονης πολλαπλότητας, παράλληλων διαφορετικών τροχιών,
- ο χώρος είναι σχεσιακός (relational), ως αποτέλεσμα σχέσεων αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης και ως εκ τούτου είναι διαρκώς υπό κατασκευή
- ο χώρος είναι ρευστός και ανολοκλήρωτος, μονίμως υπό διαμόρφωση, «το πεδίο μίας δυναμικής ταυτοχρονίας» (Massey, 2008, σελ. 183) ενώ το τοπικό και το παγκόσμιο, συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους, μέσω των κοινωνικών αναδιαρθρώσεων.

3.5. Το παράδειγμα της Κριτικής Οικονομικής Γεωγραφίας

Η κατανόηση του χώρου ως δομικό και σχεσιακό σύστημα συνδέεται άμεσα με ένα νέο παράδειγμα επιστημονικής σκέψης στην Οικονομική Γεωγραφία, το οποίο θεμελιώνεται σε βασικές αρχές και παραδοχές από την κριτική κοινωνική θεωρία, τη ριζοσπαστική Γεωγραφία και τη μαρξιστική Πολιτική Οικονομία. Το παράδειγμα αυτό ονομάζεται εδώ, όπως και αναφέρεται σε σημεία στην μελέτη του Κουρλιούρου «Διαδρομές στις Θεωρίες του Χώρου» (2009) *Κριτική Οικονομική Γεωγραφία*[56]. Γύρω από αυτό, τα ερωτήματα που τίθενται (ήδη από το προηγούμενο κεφάλαιο) είναι τα εξής: Πώς συγκροτείται και πώς στοιχειοθετείται το κριτικό παράδειγμα στην Οικονομική Γεωγραφία; Μπορεί αυτό το παράδειγμα να προσφέρει ένα εναλλακτικό πλαίσιο θεώρησης της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης; Ποιό είναι το περιεχόμενο της κριτικής και πώς καθίσταται η προσέγγιση κατάλληλη για την παρούσα εργασία;

Καταρχήν, εξετάζεται το περιεχόμενο και η έννοια της κριτικής Γεωγραφίας. Για τον Κουρλιούρο (2009) η Οικονομική Γεωγραφία, στην πιο συμβατική εκδοχή της εξετάζει κατανομές και πρότυπα των οικονομικών δραστηριοτήτων στον γεωγραφικό χώρο, ενώ σε μία πιο κριτική εκδοχή ασχολείται με τις διαδικασίες αλληλεξάρτησης των οικονομικών δραστηριοτήτων με το γεωγραφικό χώρο και τους προκαλούμενους αμοιβαίους μετασχηματισμούς σε μια διαλεκτική και δυναμική αντίληψη του χώρου. Στο πλαίσιο αυτό, η «κατασκευή» του Κριτικού Παραδείγματος στηρίζεται πρωτίστως σε δυο βασικές ιδέες. Πρώτον, στη *χώρο-κοινωνική διαλεκτική* (Soja, 1989) που όπως προαναφέρθηκε αναδεικνύει τη δομική και δυναμική σχέση ανάμεσα στο χώρο και την κοινωνία και δεύτερον, στον *ιστορικό - γεωγραφικό υλισμό* (Harvey, 1989), που συνδυάζει τη διάσταση της χωρικότητας και της ιστορικότητας ως βασικές συνθήκες για τη συγκρότηση και αναπαραγωγή των κοινωνικών-οικονομικών σχέσεων.

---

[55] Για το Soya (1989) τείνει να αναπτύσσεται μία «νέα Περιφερειακή Γεωγραφία» που θυμίζει την προθετικιστική σχολή των γάλλων γεωγράφων των αρχών του 20ου αιώνα. Χαρακτηριστικό στην περιφερειακή γεωγραφία, υπήρξε η αναγνώριση της ιδιαιτερότητας κάθε περιφέρειας, ενώ κάθε περιφέρεια θεωρούνταν ότι αποτελεί ένα ολοκληρωμένο χωρικό σύστημα, βάσει της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτισμικής πραγματικότητας της που νοείται πλήρως ενταγμένη στο φυσικό περιβάλλον.

[56] Εναλλακτικές ονομασίες που συναντώνται στην θεωρητική έρευνα, η *Πολιτικο-Οικονομική προσέγγιση* (π.χ. Peet and Thrift 1989, Sheppard 2006) ή *Μαρξιστική-Ριζοσπαστική προβληματική* (π.χ. Swyngedow, 2000). Ο λόγος γύρω από την *Κριτική Γεωγραφία*, είναι σαφώς περισσότερο σαφής και συγκροτημένος, αναφερόμενος στα προβλήματα του χώρου και της ανάπτυξης και θεμελιώνεται στην Κοινωνική Θεωρία (Soja 1989, Harvey 2001, Λεοντίδου 2005).

Οι καινοτομίες που διαμορφώνονται στο πλαίσιο μίας ενιαίας *κριτικής χωρικής σκέψης* στις κοινωνικές επιστήμες και στη ριζοσπαστική σχολή εντός της Οικονομικής Γεωγραφίας συνδυάζονται για τον Κουρλιούρο (2009) στο κριτικό παράδειγμα της τελευταίας. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά (σελ.29):

> «η οικονομική γεωγραφία στην κριτική εκδοχή της δεν ενδιαφέρεται μόνο για το τι προκαλεί η οικονομική δραστηριότητα στο γεωγραφικό χώρο, αλλά και για το τι προκαλεί ο γεωγραφικός χώρος στην οικονομική δραστηριότητα».

Σε άλλο σημείο, σε ότι αφορά τη μεθοδολογία, τονίζει ότι η ΚΟΓ έχει ως σημείο αναφοράς τη μαρξιστική θεωρία και την αντιπαράθεση στο θετικισμό και στους νεοκλασικούς (της χωροθέτησης και της αυτοεξισορρόπησης της ανάπτυξης), ενώ θεμελιώνεται τη δεκαετία 1970 (σελ.82). Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά (σελ. 82):

> «(οι σχολές της «ορθόδοξης» γεωγραφικής σκέψης) ήταν αδύνατον να εξηγήσουν τις διαφαινόμενες γενικότερες τάσεις της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης που είχαν αρχίσει να μεταβάλλουν τις κληρονομημένες από το παρελθόν οικονομικές γεωγραφίες της παραγωγής και της ανάπτυξης. Στα πλαίσια αυτά, το ενδιαφέρον των γεωγράφων άρχισε και πάλι να μετατοπίζεται από τα υποκειμενικά κίνητρα στις ευρύτερες κοινωνικοοικονομικές δομές που πλαισιώνουν την ανθρώπινη χωρομετασχηματιστική δράση»

Ακόμα, ο ίδιος μας πληροφορεί ότι η *νέα κριτική - ριζοσπαστική τάση* ενσωματώνει την κριτική που ασκήθηκε στον οικονομισμό της στρουκτουραλιστικής μαρξιστικής ανάλυσης του χώρου και χρησιμοποιεί τις τοπικές αφηγήσεις και την διεπιστημονική σύνθεση (σελ.90).

Στο παραπάνω πλαίσιο, θεωρείται και στην παρούσα εργασία ότι η Κριτική Οικονομική Γεωγραφία είναι το παράδειγμα της Οικονομικής Γεωγραφίας, το οποίο ασχολείται με τη μελέτη, ερμηνεία και επεξήγηση των σύνθετων κοινωνικό-οικονομικών προβλημάτων του καπιταλισμού και τις αναδιαρθρώσεις της παραγωγής και της ανάπτυξης, εστιάζοντας στη μεταβαλλόμενη χωρικότητα και γεωγραφία τους, η οποία είναι ταυτόχρονα αίτιο και αποτέλεσμα των μετασχηματισμών του συστήματος[57].

Η ιστορική εξέλιξη του παραδείγματος έχει συνοπτικά ως εξής (Σχήμα 3.1): Πρόδρομος της κριτικής Οικονομικής Γεωγραφίας είναι το ριζοσπαστικό-μαρξιστικό παράδειγμα στην Οικονομική Γεωγραφία των δεκαετιών 1970-1980[58]. Το τελευταίο εξελίσσεται σε μία ανανεωμένη προσέγγιση της Πολιτικής Οικονομίας (εκλεκτικιστική, νέο-μαρξιστική) περίπου από τις αρχές της δεκαετίας 1990, οπότε συναντά την κριτική θεωρία και δέχεται διαφορετικές επιρροές από την Οικονομική και την Κοινωνιολογία. Οι επιρροές συγχωνεύονται σε ένα νέο *κριτικό παράδειγμα* ή αλλιώς στην πολιτική-οικονομική προσέγγιση εντός της Οικονομικής Γεωγραφίας. Απο τη δεκαετία 2000 η Οικονομική Γεωγραφία σε μεγάλο βαθμό συνδέεται με την επιστημολογία του *κριτικού ρεαλισμού* και τον μεταμοντερνισμό (Λεοντίδου, 2005, Κουρλιούρος, 2009). Αυτά επηρεάζουν μεθοδολογικά τη γεωγραφική έρευνα προς μία περισσότερο διεπιστημονική κατεύθυνση. Η μετά-θετικιστική ή ποιοτική Οικονομική Γεωγραφία μεταφέρει την έμφαση στην εντατική έρευνα και στην ερμηνεία αιτιακών σχέσεων, που αποκαλύπτουν κανονικότητες, σε σχέση με τη θέση του ειδικού (φαινομένου) στο σύνολο-στο γενικό. Από την άλλη, η κατανόηση της διαφορετικότητας, της ετερογένειας και της μοναδικότητας, η οποία πηγάζει από τη μεταμοντέρνα στροφή στις κοινωνικές επιστήμες ενισχύει το ενδιαφέρον για το συγκεκριμένο και το ειδικό, την περιοχή, τον τόπο και το τοπίο και την χωρική διαφοροποίηση, αλλά και για τις διαφορετικές ταυτότητες και ανισότητες της

---

[57] Στο σημείο αυτό πρέπει να είναι ήδη ξεκάθαρο ότι δεν θα πρέπει να συγχέεται η *Κριτική Οικονομική Γεωγραφία* με τη Σχολή του Krugman (1998) *Νέα Οικονομική Γεωγραφία*. Για παράδειγμα, η Perrons (2001) βλέπει δύο τάσεις εντός της Οικονομικής Γεωγραφίας, τη Ν.Ο.Γ. 1 που χαρακτηρίζεται από τα εξεζητημένα χωρικά μοντέλα και τη Ν.Ο.Γ.2 που χαρακτηρίζεται από τις ποιοτικές αναλύσεις των κοινωνικών αλληλεξαρτήσεων. Οι αντιθέσεις ανάμεσα στα δύο παραδείγματα αφορούν πρώτα τις μεθοδολογικές τους προτιμήσεις, αλλά αφορούν επιπλέον θεμελιακές εννοιολογικές διαφορές οι οποίες προκύπτουν από τελείως αντίθετες πορείες. Η Ν.Ο.Γ. έχει ως αφετηρία την οικονομική ανάλυση και ειδικά τις νέες θεωρίες της μεγέθυνσης και του διεθνούς εμπορίου, με επιρροές από την κλασική Σχολή της Χωροθέτησης ενώ η Κ.Ο.Γ. προέρχεται από την επιστήμη της Ανθρωπογεωγραφίας σε μία σύνθεση με την ριζοσπαστική κριτική και την Πολιτική Οικονομία.

[58] Για μία ιστορική επισκόπηση στην επιστήμη της Γεωγραφίας βλ. επίσης, Λεοντίδου (2005).

καθημερινής ζωής, στην πόλη και στην κοινότητα. Ακολούθως, η έμφαση στις «τοπικές αφηγήσεις» έναντι των «μεγάλων θεωριών» ανοίγει και ένα νέο διάλογο για τη σχέση του δράστη με τη δομή και εγκαινιάζει έναν ευρύτερο προβληματισμό γύρω από τις νομοτέλειες που εμπεριέχει η μεγάλη θεωρητική αφήγηση. Τα όρια της γενικής θεωρίας αντιπαραβάλλονται με άλλα λόγια, στα όρια του υποκειμενισμού της μοναδικής και ειδικής περίπτωσης.

ΣΧΗΜΑ 3.1. Η ιστορική εξέλιξη της Οικονομικής Γεωγραφίας: Διακριτές σχολές και ρεύματα στην Κριτική Οικονομική Γεωγραφία

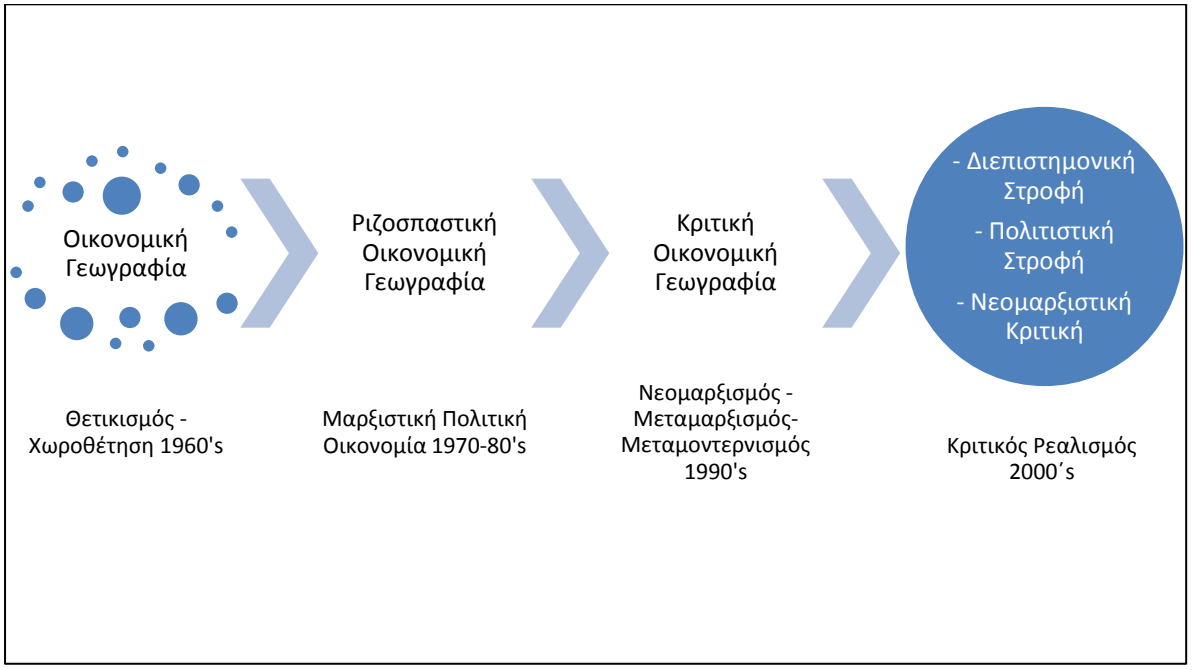

Πηγή: Στοιχεία από Κουρλιούρος (2007/2009) και πρωτογενή έρευνα. Ιδία επεξεργασία.

Ταυτόχρονα οι εξελίξεις στο διεθνές περιβάλλον τροφοδοτούν το εναλλακτικό αυτό ρεύμα. Ειδικότερα η σχέση παγκοσμιοποίησης με την κοινωνία των δικτύων, την οικονομία της γνώσης και τα νέα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα τόπων και περιοχών (Castells 2010), η απο-ϋλοποίηση της παραγωγής και η χωρική αναδιάρθρωση των οικονομικών σχέσεων, οι χωρικές επιπτώσεις και η εξάπλωση του νεοφιλελευθερισμού (Harvey 2005), αλλά και η ανάδειξη νέων περιοχών ανάπτυξης και μορφών εδαφικής κυριαρχίας είναι θέματα που εμπνέουν μία γεωγραφική και ταυτόχρονα διεπιστημονική μελέτη του χωρικού, με επιρροές από την Ανθρωπογεωγραφία, την Οικονομική και Πολιτική Επιστήμη, την Κοινωνιολογία, ακόμα και την Αρχιτεκτονική.

Επιμέρους ρεύματα ξεχωρίζουν σύμφωνα με τα παραπάνω, όπως εξηγεί και ο Πίνακας 3.1. Αυτά διαφοροποιούνται με βάση κριτήρια που αφορούν την ερευνητική θεματολογία και τη μεθοδολογία, ωστόσο πρέπει να είναι σαφές ότι οι κατηγορίες είναι ρευστές και αλληλεπικαλύπτονται. Τα τρία ρεύματα εμφανίζονται δηλαδή ως «ξεχωριστά», ως ένα βαθμό απλουστευτικά. Κοινό χαρακτηριστικό είναι η πολιτικο-οικονομική προσέγγιση, όμως η έμφαση διαφέρει, κινούμενη σε ένα φάσμα, ανάμεσα στην παραδοσιακά προσανατολισμένη στα μεγάλα προβλήματα θεωρία, και στην περισσότερο εμπειρικά ενημερωμένη ή ευαίσθητη σε πολιτιστικούς και θεσμικούς παράγοντες αφήγηση. Η συγκεκριμένη διατριβή ακολουθεί και επηρεάζεται περισσότερο από θεωρίες της πρώτης κατηγορίας, ωστόσο σαφώς ενσωματώνει στοιχεία και από τις άλλες δύο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.1. Ρεύματα εντός της Κριτικής Οικονομικής Γεωγραφίας (1990-σήμερα)

Ονομασία	Κύριοι εκπρόσωποι	Μεθοδολογία	Κύριο Θεωρητικό υπόβαθρο	Έμφαση	Κύριες επιρροές
Νέα Ριζοσπαστική Οικονομική Γεωγραφία	Harvey, Massey, Lipietz, S. Amin, Smith, Herod, Jessop	Ποιοτική, ερμηνευτική, μακροσκοπική προσέγγιση - μεγάλη θεωρία	Μαρξιστική - Νεομαρξιστική - Μεταμαρξιστική Θεωρία της Συσσώρευσης	Παραγωγή, κεφάλαιο και εργασία, κρατική ρύθμιση, άνιση ανάπτυξη, κοινωνικός σχηματισμός, καταμερισμός της εργασίας, παγκοσμιοποίηση, νεοφιλελευθερισμός	Ριζοσπαστική Γεωγραφία, Πολιτική Οικονομία (Σχολή της ρύθμισης, θεωρίες του κράτους, μαρξιστική και νεομαρξιστική οικονομική)
Πολιτιστική Στροφή	Scott, Thrift, A.Amin, Massey, Allen, Perrons	Ποιοτική, ερμηνευτική-μεσαία αφήγηση και μελέτη περίπτωσης	Κριτική Κοινωνική Θεωρία, Θεωρία της Δομοποίησης, Θεωρίες για το Χώρο	Κατανάλωση, διανομή, πολιτιστική ιδιαιτερότητα, τόπος και κοινωνική δομή, οικονομία των υπηρεσιών και του πολιτισμού, ο ρόλος των πόλεων	Κοινωνιολογία, Ανθρωπογεωγραφία, Ανθρωπολογία
Θεσμική-Πολιτική Στροφή	Storper, Walker, Brenner, Hudson, Hadjimichalis, Walker, Peck	Ποιοτική, ερμηνευτική-μεσαία αφήγηση και μελέτη περίπτωσης	Θεωρία της Ενθήκευσης, Κοινωνική Δικτύωση, Κόστος συναλλαγών, Θεωρία της Δομοποίησης, Μετά-θεωρίες της Ρύθμισης	Άυλα δίκτυα, κυκλώματα - ροές, εδαφική κυριαρχία και διακυβέρνηση, περιφερειακή αλλαγή, οικονομική και θεσμική παγκοσμιοποίηση, νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής, τοπικά συστήματα μάθησης και καινοτομία	Κοινωνιολογία, Θεσμική και Εξελικτική Οικονομική, Πολιτική Επιστήμη

Πηγή: Στοιχεία από Κουρλιούρος (2007/2009) και πρωτογενή έρευνα. Ιδία επεξεργασία.

Η (Νέα) Ριζοσπαστική Κριτική

Πρόκειται για την παραδοσιακή πολιτικο-οικονομική προσέγγιση, το πρώτο ιστορικά ρεύμα που εισήγαγε την κοινωνικά ευαίσθητη θεώρηση στην Οικονομική Γεωγραφία, καθώς αποτελεί «φυσική εξέλιξη» της μαρξιστικής κριτικής. Θεωρείται ότι τα οικονομικά φαινόμενα έχουν ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό περιεχόμενο και ότι ο χώρος αποτελεί δυναμικό στοιχείο σε ενεργή και διαλεκτική σχέση με την κοινωνία. Ειδικότερα, η κεντρική παραδοχή είναι ότι η δυναμική της ανάπτυξης του καπιταλισμού διαμορφώνει τις χωρικές δομές που είναι αναγκαίες για την εξυπηρέτηση της συσσώρευσης, όπως και ότι οι ίδιες οι χωρικές δομές δημιουργούν νέες δυνατότητες και περιορισμούς στη δυναμική του καπιταλισμού. Ως εξέχουσες μορφές θεωρούνται κυρίως Αγγλοσάξονες Γεωγράφοι όπως ο D. Harvey (2001/2006a/2006b/2011) και σε προηγούμενες περιόδους η D. Massey (1979/1995a), ενώ αρκετοί ακόμα κοινωνικοί επιστήμονες έχουν επίσης σημαντική συμβολή στο συγκεκριμένο ρεύμα (π.χ. N. Smith, A. Lipietz). Θεμελιώδεις έννοιες στη θεώρηση της ριζοσπαστικής κριτικής που τονίζουν τη γεωγραφική διαφοροποίηση στις κοινωνικό-οικονομικές σχέσεις της καπιταλιστικής παραγωγής είναι οι «στρώσεις επενδύσεων» και ο «χωρικός καταμερισμός της εργασίας» (Massey 1995a) και οι διαδικασίες «χωρικής διευθέτησης» του κεφαλαίου (capital's spatial fix) (Harvey 2006) και της εργασίας (labour's spatial fix) (Herod, 1997/2001).

Ακολουθώντας μία παλιότερη παράδοση της Πολιτικής Οικονομίας, και έναν πιο εξελιγμένο «εκλεκτιστικό» μαρξισμό και ως ένα βαθμό τις (μετά)θεωρίες της ρύθμισης, η θεματική ατζέντα επικεντρώνεται στα μεγάλα προβλήματα της άνισης ανάπτυξης και στις θεμελιώδεις αντιφάσεις του καπιταλιστικού συστήματος, στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας, τη γεωγραφική κινητικότητα και τη σχέση κεφαλαίου - εργασίας, τις αναδιαρθρώσεις της παραγωγής, τη διασπορά και την πόλωση της οικονομικής δράσης και την ανακατανομή της ανάπτυξης, ενώ την τελευταία δεκαετία ενσωματώνονται ακόμα προβληματισμοί γύρω από την επέκταση του νεοφιλελευθερισμού και την παγκοσμιοποίηση, τη διεθνή οικονομική κρίση, το οικολογικό ζήτημα και τη γεωπολιτική ηγεμονία των μεγάλων δυνάμεων (ενδεικτικά βλ. ακόμα Harvey 2006b/2001/2005/2011, Herod et al., 1997, Smith 1990/2005, Lipietz 1990/1977, Albitton et al., 2001, Amin, 2011). Αυτό γίνεται, συνδυάζοντας με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο, την ιστορικό-γεωγραφική ματιά της Πολιτικής Οικονομίας με την αρχή της ιστορικής «ενθήκευσης» των κοινωνικών φαινομένων (Granovetter, 1985).

Μεθοδολογικά, ακολουθείται ο ολισμός και χρησιμοποιούνται μακροσκοπικές μελέτες που επιτρέπουν μια πληρέστερη κατανόηση της λειτουργίας του καπιταλισμού. Ωστόσο, σημειώνεται ότι η μεγάλη θεωρία, χαρακτηριστική κυρίως τη δεκαετία1980 (ιδιαίτερα στο έργο του D. Harvey), τα επόμενα χρόνια υποχωρεί, καθώς οι περισσότερες προσεγγίσεις συνδυάζουν τη θεωρία με την εστιασμένη εμπειρική τεκμηρίωση. Το κριτικό ριζοσπαστικό παράδειγμα είναι έτσι το άμεσο προϊόν της υπέρβασης του θετικισμού, ωστόσο «κρατά αποστάσεις» από το ρεύμα του Μεταμοντερνισμού, παρότι εντοπίζονται επιρροές ειδικότερα σε ότι αφορά τη χωρική διαφοροποίηση (ειδικά στο έργο της D. Massey).

Η Πολιτιστική Στροφή

Ο μεταμοντερνισμός βρήκε ως κύριο πεδίο έκφρασης τη λεγόμενη «*Πολιτιστική Στροφή*» στη Γεωγραφία (Jameson 1998, Soja 1985), εστιάζοντας σε ιδεολογικά, εθνοτικά, πολιτισμικά και ανθρωπιστικά ερωτήματα, όπως για παράδειγμα στο «πώς» και «γιατί» κατασκευάζονται διαφορετικές πολιτιστικές ταυτότητες στο χώρο και συμβολισμοί και αναπαραστάσεις του τόπου και του τοπίου. Το συγκεκριμένο ρεύμα επικεντρώνεται επομένως σε πολιτισμικούς και μη-οικονομικούς παράγοντες με απώτερο σκοπό την κατανόηση και την ερμηνεία των δομών και μηχανισμών λειτουργίας των οικονομιών και των σύνθετων γεωγραφιών τους. Θέματα που αφορούν την ανθρωπιστική διάσταση της οικονομικής δράσης έρχονται στο προσκήνιο, όπως η οικονομία του πολιτισμού και της αναψυχής, εμπειρίες της καθημερινής οικονομικής ζωής, η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, η πολιτιστική ιδιαιτερότητα και η ανομοιομορφία ανάλογα με το φύλο, την κοινωνική τάξη, το επάγγελμα, την εθνικότητα, η μετανάστευση, η οργάνωση της

εργασίας, οι νέες κοινωνικές σχέσεις της παραγωγής, όπως και ανθρωπιστικές πτυχές της κοινωνικό-οικονομικής δράσης (αξίες, νοήματα και συμβολισμοί, ιδεολογία).

Η τάση αυτή διατηρεί μία σχέση με τη μαρξιστική της αφετηρία, καθώς συνήθως στο «παρασκήνιο» της καθημερινής ζωής και των πολιτιστικών και κοινωνικών πτυχών της οικονομικής δράσης, βρίσκονται τα «μεγάλα προβλήματα», η αξεπέραστη και έμφυτη στον καπιταλισμό κοινωνική αδικία (φτώχεια και αποκλεισμός, άνιση ανάπτυξη, ρυθμίσεις στις αγορές εργασίας κ.λπ.).

Οι διαφορετικές προσεγγίσεις που εντάσσονται στο συγκεκριμένο ρεύμα κινούνται παρόλα αυτά, ανάμεσα στο δίπολο μίας α-ιστορικής μετανεωτερικότητας και της ιστορικότητας που ενέχει η πολιτικοοικονομική ερμηνεία της ανάπτυξης μίας περιοχής στο μεταφορντικό καθεστώς και στην κοινωνία της πληροφορίας και των δικτύων. Τα χώρο-οικονομικά φαινόμενα νοούνται ότι έχουν ταυτόχρονα κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό περιεχόμενο.

Πρωτοποριακό στο συγκεκριμένο ρεύμα μπορεί να θεωρηθεί ειδικά το έργο *The Condition of Post-modernity* του D. Harvey (1989), το οποίο συνδέει θεωρητικά (αλλά και κριτικά παράλληλα) την πολιτικο-οικονομική με την πολιτιστική προσέγγιση[59], επιχειρώντας να ερμηνεύσει την κοινωνική και πολιτισμική δυναμική πίσω από τον οικονομικό και γεωγραφικό μετασχηματισμό στο νέο καθεστώς συσσώρευσης. Εδώ εντάσσονται όμως ακόμα, πολιτικοοικονομικές προσεγγίσεις που ξεφεύγουν από τα παραδοσιακά προβλήματα της παραγωγής και αφορούν την κατανάλωση, τη διανομή και την ανταλλαγή, τα κοινωνικά δίκτυα και τις πολιτιστικές ιδιαιτερότητες (ενδεικτικά βλ. Scott 2006/2008, Amin and Thrift 2004, Hudson 2005a, Urry 1995/2003, Massey et al. 1992/1999b, Castells 2010, Perrons 2004, Thrift 2005, Florida 2002, Peck 2009). Εξετάζονται νέοι χώροι και χωρικότητες, τόποι ανταλλαγής και κατανάλωσης, πολιτιστικές και δημιουργικές διαστάσεις της μετά-βιομηχανικής οικονομίας, αλλά και η νέα γεωγραφία της καπιταλιστικής συσσώρευσης που διαμορφώνει και διαμορφώνεται μέσα από μια στροφή στην πολιτιστική και κοινωνική οικονομία. Ακόμα, εξετάζονται και ειδικά θέματα της οικονομίας των υπηρεσιών (τουρισμός, βιομηχανία του πολιτισμού, χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες), η παγκοσμιοποίηση και η νέα γεωγραφία του καπιταλιστικού συστήματος, όπως και ο ρόλος των «μέγα-πόλεων» στους οικονομικοκοινωνικούς μετασχηματισμούς (Daniels et al. 2007, Murray 2006, Daniels 1991, Massey et al. 1999b). Ως προς αυτά κυριαρχεί η πεποίθηση ότι οι συνθήκες της κατανάλωσης και της αναψυχής στο πλαίσιο της μετανεωτερικής κοινωνίας και της αποϋλοποίησης της οικονομίας, καθιστούν την οικονομική δραστηριότητα πιο ευαίσθητη απέναντι στους πολιτιστικούς και κοινωνιολογικούς παράγοντες.

Παράλληλα όμως, υφίσταται και μία επιστημονική περιοχή με ειδικό ενδιαφέρον για το τοπικό, την περιφέρεια και τη συγκεκριμένη περιοχή (Allen, 2001), με έμπνευση από τις κριτικές θεωρίες για το χώρο. Σε τελική ανάλυση, στον ολισμό και την οικουμενικότητα της παγκοσμιοποίησης αντιπαραβάλλεται ένα ανανεωμένο ενδιαφέρον για τη σημασία της μοναδικότητας και της ιδιαιτερότητας του τόπου, την πολιτισμική τοπική ταυτότητα και τη χώρο-κοινωνική δομή της καθημερινής/πολιτικής/επαγγελματικής ζωής (νεότερο έργο της Massey, π.χ. Massey 1991/1995b, Massey και Allen 2001), αλλά και για την αναπαράσταση και «κατανάλωση» του τόπου και του τοπίου (Cartier and Lew 2005, Urry 1995). Ειδικά στο παράδειγμα αυτό η οικουμενική και η απόλυτη ισχύ της μεγάλης μαρξιστικής θεωρίας δοκιμάζεται απέναντι στην αλήθεια της ιδιαίτερης περίπτωσης.

Η Θεσμική - Πολιτική Στροφή

Η δεκαετία 1990 είναι μία περίοδος κρίσιμη γεωπολιτικά, που θέτει νέα ερωτήματα για τα επιτυχημένα μοντέλα ανάπτυξης και για το ρόλο του κράτους και τα επίπεδα της εδαφικής

[59] Το 2000 ο Harvey και πάλι συμβάλει με ένα σημαντικό έργο, συνδέοντας την πολιτικο-οικονομική με την ανθρωπιστική προσέγγιση που επίσης ανήκει στην πλευρά της πολιτιστικής στροφής. Στο έργο *Spaces of Hope* (2000) συνδέει ιστορικά και πρωτότυπα το μακρό επίπεδο της παγκοσμιοποίησης - της οικουμενικότητας με το μικρο της ιδιαιτερότητας - του ανθρώπινου σώματος (με σκοπό να αποκαλύψει τις συνέπειες που μπορούν να ενθαρρύνουν έναν προοδευτικό πολιτικό αγώνα).

κυριαρχίας. Καθώς η «ευέλικτη συσσώρευση» (Harvey, 1989) συνεπάγεται νέα προβλήματα και προοπτικές για την καπιταλιστική ανάπτυξη, η περιφέρεια και τα υπερεθνικά σχήματα αναδεικνύονται σε στρατηγικές εδαφικές μονάδες για την ανάπτυξη πολιτικής δράσης και το σχεδιασμό και την εφαρμογή πολιτικής παρέμβασης (Keating, 1997). Στο πλαίσιο αυτό, αναπτύσσεται η τρίτη κατεύθυνση η οποία είναι και η πιο πρόσφατη και ανερχόμενη, εξετάζοντας την οικονομική και γεωγραφική αλλαγή υπό το πρίσμα των θεσμών και της πολιτικής. Το ρεύμα αναφέρεται και ως «θεσμική στροφή» (Martin, 2000) και θέτει στο επίκεντρο εξελίξεις γύρω από την παγκοσμιοποίηση, τη χρηματιστικοποίηση, τη νέα οικονομία, τον κομβικό ρόλο των παγκόσμιων πόλεων, αλλά και την εδαφική διακυβέρνηση. Η έμφαση μεταφέρεται στους θεσμούς και στις μεταξύ τους ανταλλαγές και δικτυώσεις και στην πολιτική ρύθμιση των εδαφικών συστημάτων, αν και παρατηρούνται σημαντικές διαφορές στις προσεγγίσεις.

Εντός του ρεύματος της πολιτικής – θεσμικής στροφής το φάσμα του αντικειμένου είναι ευρύ και ξεκινά από τον ένα πόλο τις σχέσεις ισχύος στη γεωγραφία και την περιφερειακή ανάπτυξη μέσα από μία προοδευτική πολιτική (grassroots) (Hadjimichalis and Hudson, 2007) για να φτάσει στο άλλο άκρο σε μία α-πολιτική χωρική ανταγωνιστικότητα (π.χ. Porter 1990). Κοντά στον πρώτο πόλο ενσωματώνονται οι πολιτικοοικονομικές-κριτικές προσεγγίσεις με κύριους εκπρόσωπους τους M. Storper, R. Hudson, G. MacLeod, C. Hadjimichalis, N. Brenner, B. Jessop, J. Agnew και το θεωρητικό ρεύμα της «Νέας Περιφερειακότητας» (New Regionalism), το οποίο δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον αναδυόμενο «Περιφερειακό Κόσμο» που κυριαρχείται από εδαφικά δίκτυα και ροές σε ένα σύστημα κυβερνητικής ιεραρχίας (MacLeod and Jones, 2007) και την οργάνωση και μετεξέλιξη του καθεστώτος ευέλικτης συσσώρευσης.

Η θεματολογία περιλαμβάνει όμως ακόμα τα εξής: Νέα οικονομία στις υπηρεσίες και νέες τεχνολογίες, αλυσίδες παραγωγής και μεταβολή στα χωροθετικά και οργανωσιακά πρότυπα των επιχειρήσεων (Daniels and Bryson, 2007, Kenney and Florida 2004), τοπικά παραγωγικά συστήματα και μετά-βιομηχανικές συγκεντρώσεις, όπως η Sillicon Valley και η Νοτιοανατολική Αγγλία (για την τελευταία βλ. Massey et al. 1992), ανταλλαγές και δικτύωση επιχειρήσεων και φορέων οικονομικής δράσης, διάχυση της γνώσης και της πληροφορίας και αλληλεπιδραστική μάθηση, ο ρόλος του θεσμικού περιβάλλοντος, του κοινωνικού κεφαλαίου και των μη εμπορεύσιμων αλληλεξαρτήσεων (untraded interdependencies) ως νέο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα (Storper 1997, Hudson 2005a, Thrift 2005, Taylor 2008). Στο πλαίσιο αυτό, η «εδαφική ανταγωνιστικότητα» αναδεικνύεται σε μία βασική έννοια (βλ. Martin 2006), η οποία μάλιστα βρίσκει σύντομα απήχηση στην πολιτική πρακτική (π.χ. στην ΕΕ). Ουσιαστικά, οι ιδέες της νέας Περιφερειακότητας επιχειρούν να ανασυντάξουν τις θεωρίες για την περιφερειακή-οικονομική ανάπτυξη, δανειζόμενες στοιχεία από τη γαλλική σχολή της ρύθμισης, με καινοτόμους όμως όρους γύρω από το άυλο, το δίκτυο και το θεσμικό (άτυπες συμφωνίες, άυλες ροές και μή εμπορικές αλληλεξαρτήσεις, θεσμοί κοινωνικής ρύθμισης και δυναμικές διαδικασίες μάθησης και καινοτομίας).

Τέλος, ξεχωρίζει μία επιμέρους τάση που αφορά *μετά-θεωρητικές προσεγγίσεις του Κράτους,* εμπνευσμένες από μία σαφέστερη χωρική ματιά. Η τάση αυτή εμπνέεται από τη θεσμική ρύθμιση και τις πολύπλοκες γεωγραφικές αναδιαρθρώσεις της στο νέο καπιταλισμό και ευρύτερα από τη σχέση κράτους-χώρου. Τα σημαντικότερα θέματα αποτελούν η (νέο)φιλελευθεροποίηση του χώρου, η γεωπολιτική ηγεμονία, οι σχέσεις πολιτικής και συνεργασίας ανάμεσα στις κλίμακες χωρικής διακυβέρνησης, η υποχώρηση του εθνικού κράτους και η νέα σχέση του τοπικού με το παγκόσμιο (Brenner and Theodore 2002, Brenner et al. 2003, Dainville 2004, Gadrey 2003, Agnew and Cordridge 1995, Warf 2009). Οι μελέτες εδώ είναι επίσης μακροσκοπικές ή χρησιμοποιούν τη μελέτη περίπτωσης, με ενδιαφέρον κυρίως για τη δομή, σε διαφορετικές χωρικές κλίμακες που συχνά επικαλύπτονται (Jessop, 2002).

Σε μία συνολική αποτίμηση, η στροφή προς πολιτιστικούς, θεσμικούς και κοινωνικούς παράγοντες έχει διχάσει σε μεγάλο βαθμό τους οικονομικούς γεωγράφους (Κουρλιούρος, 2007). Σύμφωνα με μία άποψη, η πολιτισμική στροφή διευρύνει το πεδίο της οικονομικής γεωγραφίας, ενώ σύμφωνα με μία άλλη, οδηγεί σε θεωρητική ασάφεια και σε απώλεια του στόχου, ο οποίος είναι η κριτική εμβάθυνση στα κοινωνικό-οικονομικά προβλήματα του χώρου που γεννά και αναπαράγει ο ανεπτυγμένος καπιταλισμός (βλ. επίσης Martin and Sunley, 2001, Kourliouros, 2003). Πιο

συγκεκριμένα, η συνήθης κριτική στους «ξένους»/μη οικονομικούς παράγοντες επικεντρώνεται στα εξής: α) Με τη δυναμική μετατόπισης της ανάλυσης στους θεσμούς και στην κουλτούρα, υπερτονίζεται το πολιτισμικό στοιχείο, ενώ υποτιμώνται οι οικονομικές διαστάσεις, β) Η εμμονή στην επιτυχημένη περίπτωση και η αναζήτηση της τοπικής γνώσης απομακρύνει την ανάλυση από τη γενικότερη εικόνα, την καθολική σύνδεση με το γενικό που είναι η οικονομία και το παγκόσμιο σύστημα γ) Η κυρίαρχη έμφαση στη συζήτηση για το θεσμικό και πολιτιστικό περιβάλλον και στο ρόλο του δράστη και στη σχέση του με το δίκτυο, εξυπηρετεί α-πολιτικές αρχές (εδαφική ανταγωνιστικότητα και «επιτυχημένες» περιπτώσεις) για ένα μοναδικό μοντέλο ανάπτυξης ή απλά αποπροσανατολίζει από τα μεγάλα προβλήματα της καπιταλιστικής ανισότητας.

Σε πολλές περιπτώσεις, οι κριτικοί γεωγράφοι εναντιώνονται στην ιδέα ενός νέου ντετερμινισμού με χαρακτηριστικά τον κατακερματισμό της γνώσης, τη μεμονωμένη σημασία του εδαφικού - τοπικού και την κυριαρχία του σχετικισμού και υποκειμενισμού, όπως και τον αγγλοσαξονικό έλεγχο του γεωγραφικού λόγου (π.χ. Sheppard 2006, Χατζημιχάλης 2007) ή έστω εκφράζουν επιφυλάξεις για τα όρια της «μεταμοντέρνας εισβολής» (Martin and Sunley 2001, Mac Leod 2001, Jessop and Oosterlynck, 2008).

Τελικά, η διαφωνία, εντός ακόμα και του πολιτικοοικονομικού παραδείγματος, αφορά κυρίως το *βαθμό* κατά τον οποίο είναι θεμιτή η απομάκρυνση από τις παραδοσιακές τοποθετήσεις για την παραγωγή και τη συσσώρευση και η υποχώρηση από τη μακροσκοπική ανάλυση. Ορισμένοι τάσσονται υπέρ μη οικονομικών παραγόντων, στη βάση όμως της σχέσης τους με την οικονομία (Scott, 2006), ενώ άλλοι υπέρ μιας πιο πολύ-θεωρητικής κατεύθυνσης ή ολιστικής ανάλυσης sth στη βάση όμως των παραδοσιακών προβλημάτων της πολιτικής οικονομίας (π.χ. Hudson 2005a/2005b, Κουρλιούρος 2007, Λαμπριανίδης 2001).

3.6. Η Γεωγραφία στην Πολιτική Οικονομία

Τα τελευταία χρόνια, καθώς η Πολιτική Οικονομία στρέφεται στη Γεωγραφία για να εξηγήσει τους πολύπλοκους καπιταλιστικούς μετασχηματισμούς της παγκοσμιοποίησης και τις χωρικές επιπτώσεις της «νεοφιλελευθεροποίησης» και της κρίσης (Brenner et al., 2010) η Γεωγραφία επιστρέφει στις ριζοσπαστικές της ρίζες για να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις μιας άυλης παγκόσμιας οικονομίας. Στο πλαίσιο αυτό, δεκαετίες συζήτησης ανάμεσα σε οικονομολόγους, γεωγράφους, κοινωνιολόγους και πολιτικούς επιστήμονες καταλήγουν σε ένα νέο παράδειγμα που κατανοεί την πολιτική οικονομία μέσα από τη Γεωγραφία και το ανάποδο. Στο πεδίο της ΚΟΓ συναντάται με άλλα λόγια, η γόνιμη σύζευξη αρχών, ιδεών και απόψεων από δύο διαφορετικές θεωρητικές παραδόσεις (Markusen, 2006).

Από αυτή τη σκοπιά, εκφράζεται η άποψη ότι ο όρος «γεωγραφικά ευαίσθητη Πολιτική Οικονομία» θα μπορούσε να περιγράψει το ίδιο πράγμα με δύο διαφορετικούς τρόπους: Την Πολιτική Οικονομία που δέχεται και αφομοιώνει τη γεωγραφική ματιά και τη Γεωγραφία που εδραιώνεται πάνω σε αρχές και προβληματισμούς της Πολιτικής Οικονομίας. Κάθε διαφορετικό ρεύμα εντός, υποστηρίζεται σε αυτή την εργασία ότι ανοίγει ένα νέο «παράθυρο» στην κατανόηση και εξήγηση της χωρικής ανομοιομορφίας στη λειτουργία του σύγχρονου καπιταλισμού.

Τι ακριβώς σημαίνει όμως, γεωγραφικά πληροφορημένη ή ευαίσθητη Πολιτική Οικονομία; Η Πολιτικο-Οικονομική Προσέγγιση, όπως περιγράφεται από τους Bowles και Edwards (1997) ορίζει την αντίληψη της οικονομίας, στη βάση της τριπλής συνδυασμένης προσέγγισης: α) του ανταγωνισμού και της λειτουργίας της αγοράς, β) της εντολής, της άσκησης εξουσίας στις αγορές, στις επιχειρήσεις και στις κοινωνίες, γ) της ιστορικής μεταβολής στους θεσμούς που ρυθμίζουν την οικονομική ζωή. Λαμβάνοντας υπόψη την ανάλυση που προηγήθηκε για τη φύση του χώρου και των οικονομικών φαινομένων, η παραπάνω προσέγγιση δύναται να συμπληρωθεί από τη γεωγραφική μεταβολή, και να συμπεριλάβει την διάσταση του χώρου και της χωρικότητας στην ερμηνεία και κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων. Όπως έχει δείξει πρόσφατα η Massey (2008) επιστρέφοντας στη φιλοσοφική σκέψη για το χώρο, *η μεταβολή δεν αναφέρεται μόνο στην ιστορική εξέλιξη, αλλά και στη γεωγραφική*. Δεν είναι ο χρόνος μόνο ενεργός και δυναμικός στην κοινωνική εξέλιξη, αλλά είναι και ο χώρος.

Η ιδέα της ένταξης μίας *τέταρτης διάστασης* τελικά στην Πολιτική Οικονομία ουσιαστικά καταλήγει στην παραδοχή που ακολουθεί. Ο καπιταλισμός είναι το κυρίαρχο οικονομικό σύστημα σε παγκόσμιο επίπεδο, και ως τέτοιο μπορεί να αναλυθεί με βάση:

- την οριζόντια διάσταση (αγορά - ανταγωνισμό),
- την κάθετη διάσταση (εντολή),
- την χρονική και τη χωρική διάσταση (μεταβολή και διαφοροποίηση).

Είναι προφανές ότι η νεοκλασική οικονομική δίνει έμφαση στην οριζόντια διάσταση, αφού θεωρεί ότι ο καπιταλισμός αποτελεί ουσιαστικά ένα σύστημα αγορών, ένα πλαίσιο λειτουργίας του ελεύθερου ανταγωνισμού, ενώ η παράδοση της μαρξιστικής οικονομικής δίνει έμφαση στην κάθετη διάσταση, αφού ενδιαφέρεται στον καπιταλισμό ως το σύστημα οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων, στη βάση της ταξικής πάλης. Η ΚΟΓ ενσωματώνει τα παραπάνω, λαμβάνοντας υπόψη την χρονική, όπως και χωρική διάσταση.

3.7. Η προβληματική της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης στο σύγχρονο καπιταλισμό

3.7.1. Τριτογενοποίηση και νέα χωρικά πρότυπα

Βασικό στοιχείο στη χωροοικονομική αλλαγή σε όλες τις ανεπτυγμένες οικονομίες είναι η ανάπτυξη των υπηρεσιών και η γρήγορη άνοδος της συμμετοχής του τομέα στο ΑΕΠ και στην απασχόληση. Σύμφωνα με την Παγκόσμια Τράπεζα, οι υπηρεσίες καταλαμβάνουν στις χώρες της Ευρωζώνης ένα ποσοστό που αυξάνεται από 51,7% του ΑΕΠ το 1970 σε 72,1% του ΑΕΠ το 2010, ενώ η αντίστοιχη μεταβολή στις ΗΠΑ είναι από 61,2% σε 78,8% και στις χώρες - μέλη του ΟΟΣΑ από 55,8% σε 74,4%. Αντίστοιχες είναι και οι αναδιαρθρώσεις στην απασχόληση, με τη συντριπτική πλειοψηφία των απασχολούμενων να απορροφώνται στις υπηρεσίες (Δεδουσόπουλος, 2002). Την εξέλιξη αυτή είχαν προβλέψει οι Fischer (1939) και Clark (1940), ήδη από τη δεκαετία 1930 οι οποίοι και υποστήριξαν ότι είναι εγγενής τάση στη διαδικασία της ανάπτυξης η μετατόπιση πόρων από τον πρωτογενή τομέα στον δευτερογενή τομέα, και στη συνέχεια στον τριτογενή. Η ανάπτυξη των καπιταλιστικών τομέων της παραγωγής, του βιομηχανικού και στη συνέχεια των υπηρεσιών είναι απαραίτητο στοιχείο στην εξέλιξη του οικονομικού συστήματος, εφόσον αυτοί εξασφαλίζουν μεγαλύτερες αποδόσεις και υψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας.

Είναι ευνόητο ότι η οικονομική αναδιάρθρωση προκαλεί γεωγραφικούς μετασχηματισμούς, που όμως καθώς βρίσκονται σε εξέλιξη, δεν έχουν μελετηθεί ακόμα σε βάθος και εύρος. Συγκεκριμένα, οι θεωρητικές μελέτες για τη γεωγραφία των υπηρεσιών είναι ελάχιστες και στη διεθνή βιβλιογραφία, περιορίζονται κυρίως στο έργο του P. Daniels (π.χ. Daniels, 1991, Daniels and Bryson, 2007, Daniels et al., 2007). Είναι ωστόσο κοινή παραδοχή ότι η παγκοσμιοποίηση και η οικονομική αλλαγή, η μεταβολή στη σύνθεση του διεθνούς εμπορίου, η ανάπτυξη των δικτύων στην επικοινωνία, στις μεταφορές και στην οργάνωση των επιχειρήσεων, η επέκταση του τουριστικού φαινομένου ως απόρροια της ανόδου του εισοδήματος, και η ευρεία διάδοση των τεχνολογικών επιτευγμάτων και των ευέλικτων συστημάτων παραγωγής, έχουν κρίσιμες συνέπειες στην χωρική οργάνωση του πληθυσμού και των οικονομικών δραστηριοτήτων και παράγουν νέα μοτίβα της οικονομικής ανισότητας, με κινητήριο δύναμη τον τριτογενή τομέα.

Ιδιαίτερα επωφελούνται από τα παραπάνω, τα μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα σε παγκόσμιο επίπεδο, όπου συγκεντρώνονται οι πιο δυναμικοί κλάδοι, ενώ αναδεικνύονται παράλληλα, εναλλακτικοί πόλοι και νέες «μαρσαλλιανές συνοικίες» έξω από μεγάλες πόλεις και στα παλιά βιομηχανικά κέντρα. Γενικότερα, τόσο η άνοδος των υπηρεσιών όσο και η αποβιομηχάνιση διαμορφώνουν νέα χωρικά υποδείγματα, με κεντρικό σημείο αναφοράς τον αστικό χώρο (Daniels, 1991, Κουρλιούρος, 2009, Οικονόμου και Πετράκος, 2004). Από τη μία, η βιομηχανία αναπτύσσεται έξω από τις μητροπολιτικές ζώνες και μάλιστα, γύρω από σημαντικούς οδικούς άξονες και με εύκολη πρόσβαση σε βασικές υποδομές για να «αφήσει χώρο» για τις υπηρεσίες. Από την άλλη, η τριτογενοποίηση καταλαμβάνει και μεταμορφώνει τις ίδιες αυτές περιοχές που

εγκαταλείπει η βιομηχανία, τα κέντρα των μεγάλων πόλεων. Εξάλλου οι φάσεις του αστικού κύκλου συνδέονται με συγκεκριμένες φάσεις εξέλιξης του παραγωγικού κύκλου, όπως έχει υποστηριχθεί (Lever and Champion, 1996).

3.7.2. Η πολιτική οικονομία της κλίμακας και το Κράτος - χώρος

Η χωρικότητα του κράτους απασχολεί όλο και περισσότερο την Οικονομική Γεωγραφία και την Πολιτική Οικονομία. Η συμβατική-κλασική άποψη είναι ότι το εθνικό κράτος καταλαμβάνει ένα δεδομένο, δοσμένο από πριν, χώρο (επικράτεια) και ως εκ τούτου αποτελεί το στατικό υποδοχέα των κοινωνικών σχέσεων. Η έννοια έτσι υπονοεί μία διχοτομία ανάμεσα σε ενός είδους εσωτερικό πυρήνα, στον οποίο αναπτύσσονται οι εγχώριες πολιτικές αλληλεπιδράσεις, και τον εξωτερικό μανδύα, όπου διεξάγονται οι διεθνείς και διακρατικές σχέσεις. Η ίδια αλληγορία προεκτείνεται και στην κατανόηση των ενδοεθνικών πολιτικών χώρων. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, κάθε περιφερειακός ή τοπικός σχηματισμός γίνεται αντιληπτός ως ένα αυτό-εγκλεισμένο εδαφικό πεδίο σε μια χωρική ιεραρχία ή σε μία σειρά αλλεπάλληλων γεωγραφικών στρωμάτων.

Οι Brenner et al. (2003) τονίζουν την ανάγκη υπέρβασης της (παραπάνω) λεγόμενης «εδαφικής παγίδας» (territorial trap) που συναντάται μεταπολεμικά στις περισσότερες θεωρίες του κράτους, με νέες ιδέες για την παραγωγή και το μετασχηματισμό του χώρου εξουσίας, τη σχέση μεταξύ κοινωνίας και χώρου, την παγκοσμιοποίηση, τη νέα περιφερειακότητα και την κρίση του κεϋνσιανού μοντέλου και του κράτους κοινωνικών παροχών. Τη σύγχρονη συζήτηση διαπερνά μάλιστα η «Πολιτική Οικονομία της Κλίμακας» (Political Economy of Scale) με επίκεντρο τους εναλλακτικούς τρόπους κοινωνικής παραγωγής της πολιτικής και οικονομικής ζωής και τον περιοδικό μετασχηματισμό της πολιτικής δράσης σε κλίμακες, όπως ορίζει η παγκοσμιοποίηση (βλ. και Smith 2003, Jessop, 2002, Καυκαλάς, 2003).Ανάμεσα στους τρόπους με τους οποίους μπορεί να γίνει αντιληπτό το Κράτος-χώρος (state-space) ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η διάσταση του κράτους σε μία «ολοκληρωμένη» έννοια. Αυτή αναφέρεται στο έδαφος, τον τόπο και τους χώρους σε διαφορετικές κλίμακες, στους οποίους οι θεσμοί κινητοποιούνται στρατηγικά για να ρυθμίσουν και να αναδιοργανώσουν τις οικονομικό-κοινωνικές σχέσεις. Ταυτόχρονα αναφέρεται σε μη προσδιορισμένους εδαφικά όπως και προσδιορισμένους εδαφικά τρόπους της κρατικής παρέμβασης, στη βάση της παραδοχής ότι το Κράτος χρησιμοποιεί συχνά στρατηγικές για το χώρο, προκειμένου να επηρεάσει τη γεωγραφία των κοινωνικό-οικονομικών δραστηριοτήτων (όπως την προώθηση της βιομηχανικής ανάπτυξης, επένδυση σε αστικές υποδομές ή κίνητρα για την ανακατανομή του πληθυσμού).

Με αφετηρία κλασικές απόψεις όπως αυτές του Lefebvre και του Πουλαντζά, για την εδαφικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων στο πλαίσιο του σχηματισμού του εθνικού κράτους διάφορες προσεγγίσεις εστιάζουν στη μεταβλητότητα του οικονομικού συστήματος και στις αμφίδρομες επιπτώσεις που έχει αυτή με το κράτος στην ιστορική γεωγραφία του καπιταλισμού (π.χ. Smith, 2003). Μέσα από την έρευνα τονίζεται δηλαδή συνολικά, ότι τα εδραιωμένα πλέγματα της κρατικής χωρικής ρύθμισης συχνά κλονίζονται στο σύγχρονο καπιταλισμό, ειδικά σε συνθήκες συστημικής κρίσης και στο σημείο αυτό τα πρότυπα της κρατικής χωρικής ρύθμισης επαναπροσδιορίζονται, εν μέρει ως ένα μέσο «επαναφοράς» στις υπάρχουσες γεωγραφίες της άνισης ανάπτυξης. Υπό αυτή την οπτική, οι κρατικές χωρικές πολιτικές αποτελούν ιστορικά συγκεκριμένες πρακτικές, μέσα από τις οποίες οι κρατικοί θεσμοί προσπαθούν να ανταπεξέλθουν στις συνεχώς μεταβαλλόμενες γεωοικονομικές και γεωπολιτικές συνθήκες.

3.7.3. Η άνιση γεωγραφική ανάπτυξη μέσα από τρείς θεωρίες

Η γεωγραφία της καπιταλιστικής συσσώρευσης (D. Harvey)

Η θεωρητική προσέγγιση του Harvey αναπτύσσεται σε μια σειρά έργα του και πολυάριθμα άρθρα (βλ. ενδεικτικά Harvey 1985, 2001, 2006a, 2006b, 2011). Πρόκειται για μία «επέκταση» της κλασικής μαρξιστικής θεωρίας προς τη χωρική διάσταση, ή με άλλα λόγια για

επαναθεωρητικοποίηση της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας μέσα από το πρίσμα της Γεωγραφίας. Σύμφωνα με τις βασικές αρχές, οι αντιθέσεις του καπιταλισμού πηγάζουν από την συσσώρευση ως διαδικασία. Οι κρίσεις είναι εγγενές χαρακτηριστικό της λειτουργίας του συστήματος και η ανισορροπία είναι η φυσιολογική θέση, το αποτέλεσμα και η προϋπόθεση της αναπαραγωγής του καπιταλισμού. Ο σκοπός της συσσώρευσης, η υπεραξία επιτυγχάνεται μέσα από την κυκλοφορία του κεφαλαίου και την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης και επομένως οι κοινωνικές σχέσεις είναι κατά βάση ανταγωνιστικές, ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία, αλλά και ανάμεσα σε τμήματα εντός της καπιταλιστικής τάξης για την απόσπαση όλο και μεγαλύτερης υπεραξίας. Η τάξη του κεφαλαίου έτσι εγκλωβίζεται σε μια βασική αντίφαση, κατά την οποία πρέπει να επιλύσει από τη μία την ταξική σύγκρουση, και από την άλλη την ενδο-ταξική, με επένδυση σε νέο παραγωγικό κεφάλαιο.

Η κυκλοφορία του κεφαλαίου παίζει σημαντικό ρόλο εδώ, καθώς το κεφάλαιο μπορεί να αναζητήσει χωρικές διευθετήσεις (spatial fix) για να επιλύσει αυτή τη βασική αντίφαση, σύμφωνα με το Harvey (2006a). Συγκεκριμένα, το κεφάλαιο μπορεί να επιλέξει τη μετακίνηση σε περιοχές με καλύτερη απόδοση του κεφαλαίου και χαμηλές απαιτήσεις στην αμοιβή και μικρή διαπραγματευτική δύναμη της μισθωτής εργασίας. Εναλλακτικά ή ταυτόχρονα, μπορεί να οργανώσει με τον κατάλληλο τρόπο την διαδικασία της παραγωγής και της διανομής του προϊόντος, να ενσωματώσει νέες τεχνολογίες και να οργανώσει την εργασία, με δεδομένες τις χωροθετικές επιλογές ή λαμβάνοντας υπόψη αυτά τα κριτήρια στην αναζήτηση νέας εγκατάστασης, έτσι ώστε να βελτιώσει τις αποδόσεις του. Στο πλαίσιο αυτό, το κεφάλαιο βρίσκεται σε μια αδιάκοπη αναζήτηση όχι μόνο για προϊόντα, τεχνολογίες, ευκαιρίες στην αγορά, οργανωτικές τεχνικές αλλά και για περιοχές. Η διάχυση και η συγκέντρωση κεφαλαίου μέσα στο χώρο και σε διαφορετικούς τόπους δίνουν άπειρες δυνατότητες για αναδιάρθρωση της παραγωγής και της εργασίας.

Η «βιαιότητα» όμως του Καπιταλισμού, εκδηλώνεται όταν η κυκλοφορία του κεφαλαίου διακόπτεται σε στιγμές που παραγωγικό κεφάλαιο σε όλες του τις μορφές (χρήμα, δομημένο περιβάλλον, προϊόντα και εξοπλισμός) υφίστανται την απαξίωση και βρίσκεται σε αδράνεια, συμπαρασύροντας την εργασία. Η οικονομική κρίση ως κρίση υπέρ-συσσώρευσης ή υπέρ-παραγωγής είναι η στιγμή κατά την οποία αναδεικνύεται στο μέγιστο η εσωτερική αντίφαση του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής, όπως και η σημασία της γεωγραφίας, καθώς η απαξίωση (devaluation) έχει πάντα εδαφική διάσταση, συμβαίνει δηλαδή σε συγκεκριμένους τόπους (place-specific), επηρεάζοντας συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες με διαφορετικούς τρόπους. Η εκτόνωση της κρίσης μπορεί να έρθει με διάφορους τρόπους, είτε με εγκατάλειψη και μετακίνηση, είτε με φυσική καταστροφή του επενδεδυμένου κεφαλαίου. Και τα δύο έχουν προφανώς συνέπειες που ξεκινούν από το τοπικό, μπορούν όμως να απλωθούν έξω από αυτό, μέχρι και να καταλήξουν στο παγκόσμιο σύστημα.

Είναι ευνόητο ότι υπό την απειλή της κρίσης, το κεφάλαιο εξαναγκάζεται να βρίσκεται σε συνεχή αναδιάρθρωση, τεχνολογική, παραγωγική και χωρική. Η γεωγραφική μετακίνηση αποτελεί στο πλαίσιο αυτό ένα χρήσιμο εργαλείο για την τάξη του κεφαλαίου αλλά και ένα εργαλείο διαθέσιμο σε μικρότερο βαθμό για την τάξη της εργασίας που υπόκειται στις ανάγκες της αναπαραγωγής της, για την εκτόνωση του συστήματος. Σκοπός της μετακίνησης, συγκέντρωσης ή επέκτασης όμως ειδικά του κεφαλαίου, είναι πάντα η διατήρηση ή μείωση του χρόνου απόδοσης, με την εκμετάλλευση ευνοϊκότερων συνθηκών με την έννοια μειωμένου κόστους (μεταφοράς, πρώτων υλών, εργασίας κ.λπ.), αλλά και ενός κατάλληλου κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και νέων ευκαιριών στην καταναλωτική αγορά. Κάτω από αυτή θεώρηση, η άνιση γεωγραφία είναι η διέξοδος που βρίσκει το κεφάλαιο για την υπέρβαση των (αξεπέραστων) εσωτερικών του αντιθέσεων. Οι κοινωνικό-οικονομικές δυνάμεις εργάζονται πάντα αναπαράγοντας μιαν απεριόριστη ανομοιομορφία σε έναν εξαρχής ανομοιογενή γεωγραφικό οικονομικό χώρο για να διασφαλίσουν την αναπαραγωγή τους.

Παραγωγική αναδιάρθρωση και χωρικοί καταμερισμοί της εργασίας (D. Massey)

Βασική εκπρόσωπος του συγκεκριμένου παραδείγματος είναι η Doreen Massey, η οποία εισήγαγε μία πολύ σημαντική έννοια τη δεκαετία 1980, αυτή του «χωρικού καταμερισμού της εργασίας» για

να ερμηνεύσει τις χωροοικονομικές αναδιαρθρώσεις του κεφαλαίου και της εργασίας, ανάμεσα σε διαδοχικά καθεστώτα συσσώρευσης[60]. Μέσα από το έργο της "Spatial Divisions of Labour" (1995) ανέδειξε τις σχέσεις ανάμεσα στην κοινωνική δομή και το χώρο και την ποικιλία της χωρικότητας που αναπτύσσεται στο πλαίσιο της καπιταλιστικής κοινωνίας. Ο σκοπός ήταν η σύνδεση δύο μεγάλων συζητήσεων, με σημείο αναφοράς από τη μία, την παραγωγή και τις κοινωνικές τάξεις και από την άλλη, τη χωρική οργάνωση. Στο πλαίσιο αυτό, υποστηρίζει ότι αυτό που απλά θεωρείται χωρική κατανομή της εργασίας αποδίδεται και μπορεί να προσεγγιστεί ως πρόβλημα γεωγραφικής οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής.

Ως «χωρικός καταμερισμός της εργασίας» στο έργο της Massey εννοούνται οι ποικίλες χωρικές μορφές που αναπτύσσονται από την κοινωνική δόμηση της οικονομίας ή διαφοροποιητικές μορφές οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων της παραγωγής. Οι μορφές αυτές αναπτύσσονται στο χώρο με μια εντυπωσιακή ποικιλία, με την έννοια ότι η διάρθρωση της παραγωγής και η κοινωνική κατασκευή των σχέσεων παραγωγής, σε συνδυασμό με το ιδιαίτερο, το μοναδικό και ανεπανάληπτο ιστορικο-γεωγραφικό πλαίσιο του τοπικού, διαμορφώνουν τελικά έναν καταμερισμό που απλώνεται στο χώρο, μεταβαλλόμενος όσο μεταβάλλονται και τα συστατικά του. Η μεταβολή μπορεί να οδηγήσει σε ανάπτυξη ή παρακμή σε συγκεκριμένες περιοχές ή ακόμα και σε όλη τη χώρα (ακόμα και σε άλλες χώρες), καθώς ενδοεθνικές-περιφερειακές και διεθνείς μορφές της χωρικής οργάνωσης της παραγωγής είναι πάντα αλληλεξαρτώμενες. Έτσι, το ειδικό, το τοπικό και το περιφερειακό δε νοούνται εκτός του ευρύτερου κοινωνικο-οικονομικού πλαισίου, στο οποίο ανήκουν και δεν μπορεί να υπάρξει κατανόηση του ειδικού, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η σχέση του με το γενικό (θέση η οποία εμπλουτίστηκε αργότερα, Massey, 2008).

Όπως δείχνει η Massey για την Αγγλία την περίοδο της αποβιομηχάνισης, οι διαδοχικές φάσεις επενδύσεων αρθρώνονται σε στρώματα, παράγοντας μια πολυσύνθετη γεωγραφία της παραγωγής και της ανάπτυξης. Στη λογική αυτή, οι τόποι δεν αντανακλούν απλώς τις διαδικασίες και τις αποφάσεις της δημόσιας παρέμβασης, όπως της εθνικής περιφερειακής πολιτικής, αλλά τις ποικίλες ιστορικές μεταβολές στην τοπική κλίμακα που αλληλεπιδρούν με τη λειτουργία και το αποτέλεσμα των εξωγενών παρεμβάσεων. Με τον τρόπο αυτό, το περιφερειακό πρόβλημα γίνεται αντιληπτό όχι σαν ένα ενδογενές και απόλυτο πρόβλημα της ίδιας της περιφέρειας, αλλά σαν μια ανισότητα που αναπαράγεται μέσα από την αλληλεπίδραση με ένα ευρύτερο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον και ολοκληρώνει ένα δεδομένο χωρικό καταμερισμό της εργασίας.

Παράγοντας τόπους/τόποι παράγοντες (R. Hudson)

Μία τρίτη θεώρηση, αυτή του Hudson (2005b), εστιάζει στην αμφίδρομη και διφορούμενη σχέση γεωγραφίας με την παραγωγή και τη ρύθμιση (producing places). Αφετηρία είναι η μαρξιστική θεωρία, και η αποδοχή της κοινωνικής διαλεκτικής, ενσωματώνοντας παράλληλα τη μοναδικότητα του τόπου. Στη συγκεκριμένη προσέγγιση εισάγονται στη μαρξιστική θεώρηση έννοιες και εργαλεία από τη θεσμική και εξελικτική οικονομική και ενσωματώνεται η λογική της «εξάρτησης τροχιάς» (path dependency), όπως και υποστηρίζεται η κοινωνική και πολιτιστική ολοκλήρωση των οικονομικών φαινομένων. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται όχι μόνο στη δομή, αλλά και στους φορείς της οικονομικής δράσης, τόσο τους ατομικούς όσο και τους συλλογικούς. Σε αυτό το πλαίσιο, υιοθετείται η έννοια του «κοινωνικού σχηματισμού» που βρίσκεται πιο κοντά στην ιδέα ότι υπάρχουν διαφορετικές μορφές καπιταλιστικών σχέσεων εντός ενός τρόπου παραγωγής, όπως και ότι συνυπάρχουν καπιταλιστικές και προ-καπιταλιστικές ή μη καπιταλιστικές σχέσεις, ταξικές και μη ταξικές σχέσεις και ενδοταξικές διαφοροποιήσεις συμφερόντων και σκοπών, σε ένα δοσμένο χωρο-χρονικό πλαίσιο.

Έτσι, ο τόπος αποκτά διπλό νόημα. Είναι ο τόπος όπου συμβαίνει και οργανώνεται η παραγωγή και είναι και ο τόπος που αναπαράγεται από τις επιλογές του κεφαλαίου και τη διασταύρωση του με την εργασία, με ανθρώπους που ζουν και εργάζονται, αναπτύσσουν πολιτική και δράση και έχουν ιδιαίτερη ταυτότητα. Κατά τη δική του θέση η κατανόηση τελικά της παραγωγής είναι θεμελιακή για την κατανόηση ενός κοινωνικού σχηματισμού, σε τέσσερις

[60] Όπως έχει ήδη αναφερθεί η χωρική οργάνωση της παραγωγής και η άνιση περιφερειακή ανάπτυξη απασχολούν και άλλους όπως, R. Hudson, M. Storper, A. Scott.

βασικούς άξονες που αφορούν: α) τη διακυβέρνηση - τη ρύθμιση της παραγωγής, β) την πάλη κεφαλαίου - εργασίας για την οργάνωση της παραγωγής γ) τη δημιουργία και αναπαραγωγή του τόπου, μέσα από τις αναδιαρθρώσεις της παραγωγής δ) την εδραίωση της παραγωγικής διαδικασίας στο φυσικό περιβάλλον.

Το συγκεκριμένο έργο στηρίζεται σε μία θεωρητική σύνθεση και ανασύνθεση, με τη βασικότερη συμβολή ότι θίγει άμεσα το θέμα της χωρικής πολιτικής ρύθμισης, κυρίως ως προς την ιστορική εξέλιξη και τις μορφές που μπορεί να λάβει, όπως και ενσωματώνει την διάσταση της οικολογίας.

4. Οικονομία, χώρος και πολιτική στην Ελλάδα: Σύντομη ιστορική αναδρομή

Διάφορες εργασίες εντοπίζονται στην ελληνική βιβλιογραφία σχετικά με την ιστορική εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, με αναφορές στις περιφερειακές αναδιαρθρώσεις. Για παράδειγμα, οι Ιωαννίδης και Μαυρουδέας (2000) παραθέτουν μία ιστορική επισκόπηση του ελληνικού καπιταλισμού, ενώ ο Κορρές (1998) επίσης, κάνει μία σύντομη ιστορική αναδρομή στο ελληνικό αναπτυξιακό μοντέλο. Από μία άλλη οπτική, ο Ζουμπουλάκης (2005) δίνει έμφαση στις κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις που διαμορφώθηκαν στον ελλαδικό χώρο και στις θεσμικές μεταβολές που θέτουν σήμερα το πλαίσιο λειτουργίας της εθνικής οικονομίας, ο Stathakis (1983) περιγράφει το περιφερειακό πρόβλημα, με έμφαση στα χωρικά πρότυπα της μεταπολεμικής εκβιομηχάνισης, η Αγριαντώνη (1986) αναλύει το φαινόμενο της πρώτης εκβιομηχάνισης της χώρας το 19ο αιώνα, σκιαγραφώντας το χάρτη της ανάπτυξης την ίδια περίοδο, ενώ η Λεοντίδου (1989) αναλύει τους κοινωνικοοικονομικούς μετασχηματισμούς την περίοδο του μεσοπολέμου και ειδικά την οικονομική, κοινωνική και πολεοδομική συγκρότηση της μητροπολιτικής περιοχής της Αθήνας και του Πειραιά, με εστίαση στην βιομηχανική ανάπτυξη και τις διαδικασίες εποικισμού των εργατικών στρωμάτων.

Από τα παραπάνω και όχι μόνο, προκύπτουν ορισμένες χρήσιμες διαπιστώσεις για τη χωρικότητα της ανάπτυξης, της οικονομίας και της πολιτικής, και για τις περιφερειακές ανισότητες σε διαφορετικές περιόδους.

Πολύ συνοπτικά, από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους και μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα παρατηρείται η απόπειρα και η διαδικασία της εδραίωσης ενός συνεκτικού κράτους – χώρου σε διαφορετικά στάδια, που ακολουθούν και την ενσωμάτωση νέων εδαφών, η οποία και συμπληρώνει την στρατηγική για μία πρωταρχική συσσώρευση κεφαλαίου. Στη φάση αυτή θεμελιώνονται βασικά χαρακτηριστικά του «υποβοηθούμενου καπιταλισμού»[61], δεδομένου ότι το κράτος αναλαμβάνει σημαντικό τμήμα της παραγωγής για να καλύψει τα κενά της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και διαμορφώνει το βασικό ρυθμιστικό ρόλο του, με την δημιουργία βασικών υποδομών, την επίλυση του «αγροτικού ζητήματος», την δημιουργία και ανάδειξη νέων αστικών κέντρων κ.ά. (Ζουμπουλάκης, 2005, Λεοντίδου, 1989). Οι μεταβολές στην παραγωγική οικονομία, συνοψίζονται σε μία συγχρονισμένη πρόοδο στη γεωργία, τη βιοτεχνία και την εμπορική ναυτιλία, στην ανάπτυξη της μεγάλης καπιταλιστικής βιομηχανίας με τη βοήθεια κεφαλαίων από το εξωτερικό και γενικότερα στο πέρασμα από μία αρχαϊκή-αγροτική σε μία πιο μοντέρνα βιομηχανική οικονομία. Αυτό συμπληρώνεται από μία χωρική αναδιοργάνωση, παρότι το κράτος δεν έχει σαφή και συγκροτημένη στρατηγική για τη χωρική ανάπτυξη.

Μόνο ως ένα βαθμό, στο βαθμό που αναπτύσσει αστικές υποδομές και «δημιουργεί» νέες πόλεις, όπως και την πρωτεύουσα, το κράτος επηρεάζει την κινητικότητα των συντελεστών. Η τελευταία παίρνει τη μορφή της μετακίνησης κυρίως της εργασίας προς το κεφάλαιο, σε αντίθεση με ότι συμβαίνει σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες την περίοδο της εκβιομηχάνισης και ακολουθεί πολυσύνθετα και άτακτα μοτίβα, εσωτερικής και ταυτόχρονα, εξωτερικής μετακίνησης, τμημάτων του πληθυσμού (Λεοντίδου, 1989, Αγριαντώνη, 1986). Εν πολλοίς, η εγκατάλειψη νησιωτικών και απομακρυσμένων περιοχών και η εξαιρετική ρευστότητα σε τοπικές αγορές εργασίας με αυξημένη παρουσία ανεξάρτητης απασχόλησης και πολύ-απασχόλησης ή η αβίαστη εναλλαγή επαγγελμάτων, είναι χαρακτηριστικά αυτής της προπολεμικής οικονομίας, και της γενικευμένης και άτακτης κινητικότητας, όπως είναι και η πρώτη συγκεντρωτική δομή του αστικού συστήματος και η μεγάλη διασπορά σε πολλούς μικρούς οικισμούς με απουσία μεγάλων πόλεων.

Η οικονομική κρίση στα τέλη του 19ου αι. που πυροδοτείται από την κρίση στο εξωτερικό εμπόριο του αγροτικού τομέα λύνεται χωρικά με τη μετακίνηση κεφαλαίου και παρακμή μεγάλων βιομηχανικών και αστικών κέντρων (Ερμούπολη, Πάτρα) και την αναδιάρθρωση και συγκέντρωση της οικονομικής δραστηριότητας γύρω από τον Πειραιά και την Αθήνα (Αγριαντώνη, 1986). Εκεί ένα οικονομικό μοντέλο που στηρίζεται σε παρασιτικές-μη παραγωγικές λειτουργίες μέχρι την

[61] Ο όρος όπως χρησιμοποιείται στο Σωτηρόπουλος (2007) με την έννοια της στενής ιστορικής σχέσης εξάρτησης ανάμεσα στο δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, και την παρέμβαση του κράτους στην οικονομική δραστηριότητα με διάφορους άμεσους και έμμεσους τρόπους.

απελευθέρωση (διοικητικούς υπαλλήλους, εμπόρους, μεσάζοντες, χρηματιστές), γίνεται περισσότερο παραγωγικό (Stathakis, 1983), καθώς αποκτά συγκροτημένη βιομηχανική κεφαλαιουχική βάση και ταυτόχρονα, συγκροτημένη εργατική τάξη (Λεοντίδου, 1989). Στο πλαίσιο αυτό, η Αθήνα αποκτά στις αρχές του αιώνα και με αφορμή μία οικονομική κρίση, τις προδιαγραφές για να εξελιχθεί σε μητρόπολη.

Στη μεταπολεμική περίοδο η περιφερειακή ανάπτυξη αποκτά υπόσταση ως στόχος για την οικονομική ανάπτυξη, για να φτάσει μετά το 1990 να αποτελέσει ένα σημαντικό πολιτικό διακύβευμα, όπως υποστηρίζεται στην εργασία αυτή.

Μεταπολεμικά ξεχωρίζουν δύο επιμέρους φάσεις:

Η χωρική ολοκλήρωση της οικονομικής ανάπτυξης, 1950-1974: Πρόκειται για την πρώτη μεταπολεμική περίοδο η οποία ξεκινά με δραματικές απώλειες λόγω του παγκοσμίου και του εμφυλίου πολέμου και τελειώνει με την πτώση της Χούντας και τη μεταπολίτευση (1974). Παρότι η περίοδος χαρακτηρίζεται από καταστροφές και πολιτειακή αστάθεια και στιγματίζεται από την επιρροή του «ξένου» παράγοντα (ΗΠΑ), ο οποίος έχει και θεσμικό ρόλο στην αναπτυξιακή διαδικασία, καθώς προσφέρει σημαντική οικονομική βοήθεια μέσω του Σχεδίου Μάρσαλ, πρόκειται συνολικά για μία φάση γενικευμένης και γρήγορης ανάπτυξης που έχει μείνει στην ιστορία ως το ελληνικό «οικονομικό θαύμα». Και αυτό γιατί η εκβιομηχάνιση και η γρήγορη άνοδος του εισοδήματος ακολουθεί μία μακρά περίοδο ανέχειας και φτώχειας, ενώ συντελείται χάριν δύο αμφιλεγόμενων εξελίξεων, αφενός την επέκταση των βιομηχανικών δομών του Κέντρου (Lipietz, 1990), αφετέρου με τη μετανάστευση, που έχει ευεργετικές συνέπειες για «αυτούς που μένουν». Ο κατεξοχήν καπιταλιστικός τομέας της βιομηχανίας «απογειώνεται», ενώ και ο τουρισμός αρχίζει να αναπτύσσεται καθώς ενισχύονται οι δυνατότητες κατανάλωσης της μεσαίας τάξης και αυξάνεται ο ελεύθερος χρόνος στην Ευρώπη, διευκολύνονται οι διεθνείς μετακινήσεις και στο εσωτερικό βελτιώνονται οι υποδομές σε πόλεις όπου αναβιώνει μία αρχαία πολιτιστική κληρονομιά[62].

Την περίοδο αυτή, της ταχείας μεγέθυνσης τίθενται οι βάσεις για την πολιτική της περιφερειακής ανάπτυξης, εφόσον το κράτος πλέον ωριμάζει και δομεί σταδιακά σύγχρονες πολιτικές τόσο για την αποτελεσματική οργάνωση της οικονομίας, όσο και για την κοινωνική συνοχή. Σε ότι αφορά ειδικά τις χωρο-οικονομικές δομές, η γρήγορη εκβιομηχάνιση συνοδεύεται από μαζικές μετακινήσεις του πληθυσμού, σε συνάρτηση με τις δομικές μεταβολές που συντελούνται στην αγροτική οικονομία (Stathakis, 1983). Η εκμηχάνιση της αγροτικής παραγωγής και η επιδείνωση του εξωτερικού εμπορίου στον αγροτικό τομέα έχουν οδηγήσει στη δημιουργία ενός εφεδρικού στρατού ανέργων στην ύπαιθρο που βρίσκει διέξοδο στις πόλεις. Σε αυτό το σημείο, με καθυστέρηση συντελείται δηλαδή σε σχέση με τη ΒΔ Ευρώπη, η μαζική «αγροτική έξοδος» και η «προλεταριοποίηση» του αγροτικού κόσμου (δεκαετία 1960-1970). Παρότι οι δυνατότητες της βιομηχανίας και οι ευκαιρίες στην αστική οικονομία δεν εγγυώνται απασχόληση για το πλεονάζων δυναμικό, ο πληθυσμός τείνει να συγκεντρώνεται ειδικά γύρω από την Αθήνα και τον άξονα Αθήνα–Θεσσαλονίκη, συμπεριλαμβανομένου του συγκροτήματος Λάρισα–Βόλος, σε ένα πρότυπο που συναντάται ως σήμερα και έχει άμεση σχέση με τη χωροθέτηση της βιομηχανίας, σε μία σπειροειδή διαδικασία. Από τη μία εργάτες από την ύπαιθρο έλκονται στα βιομηχανικά κέντρα, από την άλλη η έλξη της βιομηχανίας είναι πιο ισχυρή στις περιοχές συγκέντρωσης εργατικού δυναμικού.

Η συνολική εικόνα της μετεμφυλιακής Ελλάδας αφορά γενικότερα μία κοινωνία και μία οικονομία που μετασχηματίζεται από αγροτική σε αστική–βιομηχανική (Leontidou 1990) και στην οποία η «πόλη» ενσαρκώνει τις αξίες της προόδου, των νέων ηθών και της νέας κατανάλωσης. Σε αυτό το πλαίσιο, η νεότερη εκβιομηχάνιση και η οικονομική ανάπτυξη συνεπάγεται ακόμα εντονότερη πόλωση. Από τη μία, πληθυσμός, δραστηριότητες, εξυπηρετήσεις και πλούτος συγκεντρώνονται σε μεγάλο βαθμό στις τρείς κεντρικές μητροπολιτικές περιοχές, στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και την Πάτρα και από την άλλη, οι υπόλοιπες περιοχές της χώρας υστερούν τόσο στο βιοτικό επίπεδο και σε βασικούς κοινωνικοοικονομικούς δείκτες, όσο και σε δείκτες τομεακής – κλαδικής διάρθρωσης (Stathakis, 1983, Βαϊου και Χατζημιχάλης, 1979). Το περιφερειακό πρόβλημα επιδεινώνεται επομένως την εικοσαετία 1951-1971 καθώς η αστικοποίηση είναι ταχεία,

[62] Το τουριστικό μοντέλο της περιόδου στηρίζεται στην «αρχαιολατρία» (βλ. Τσάρτας, 2010)

ενώ παίρνει σαφώς τη μορφή της πόλωσης μεταξύ «Κέντρου-Περιφέρειας», όπως και μεταξύ μεγάλων πόλεων-και μικρότερων πόλεων και οικισμών της υπαίθρου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.1.
Μεταβολή Πληθυσμού της Ελλάδας κατά Γεωγραφικό Διαμέρισμα, 1951-1991

Γεωγραφικό Διαμέρισμα	Μεταβολή %					
	1951-1961	1961-1971	1971-1981	1981-1991	*1951-1981*	*1951-1991*
Περιφέρεια Πρωτευούσης	34,4	37,1	19,2	1,5	119,6	122,9
Λοιπή Στερεά και Εύβοια	6,9	2,3	11	14,6	21,1	38,8
Πελοπόννησος	-2,9	-10	2,6	7,3	-10,3	-3,7
Ιόνια Νησιά	-7	-13,2	-1,1	6,1	-20,1	-15,3
Ήπειρος	6,7	-12	4,6	4,7	-1,8	2,8
Θεσσαλία	10,5	-4,5	5,4	5,6	11,4	16,8
Μακεδονία	11,2	-0,3	12,2	5,4	24,4	31,5
Θράκη	5,8	-7,6	4,7	-2	2,5	0,6
Νησιά Αιγαίου	-9,7	-12,5	2,5	6,6	-19	-13,6
Κρήτη	4,6	-5,5	9,9	7,5	8,7	16,9
Σύνολο χώρας	***9,9***	***4,5***	***11,1***	***5,3***	***27,6***	***34,4***

Πηγή: Ρόντος (1995).

Την ίδια περίοδο, προφανώς όχι αναίτια, το περιφερειακό πρόβλημα αρχίζει να απασχολεί το κράτος. Αυτό παρότι είναι φιλελεύθερο στις αρχές του, προσαρμόζεται σταδιακά σε ένα πιο σύγχρονο μοντέλο που συμπεριλαμβάνει την παροχή υπηρεσιών πρόνοιας και τη χάραξη διαρθρωτικής πολιτικής και συμβαδίζει με τα πρότυπα του κεϋνσιανού και κοινωνικού κράτους που επικρατεί στην Ευρώπη. Η οικονομική ανάπτυξη προωθείται μέσα από τη βιομηχανική πολιτική και την πολιτική προστασίας στρατηγικών κλάδων (Πελαγίδης, 1997), ενώ την περίοδο αυτή καθιερώνεται και η θέσπιση πολιτικών κινήτρων, η οποία έχει ως σκοπό την ενθάρρυνση των επενδύσεων σε περιφερειακό επίπεδο και την προστασία της επαρχιακής βιομηχανίας. Στο πλαίσιο αυτό, συγκροτείται για πρώτη φορά (το 1948) μία στοιχειώδης περιφερειακή πολιτική, κυρίως ως βιομηχανική ή διαρθρωτική πολιτική που αξιοποιεί κίνητρα, όπως αυξημένες αποσβέσεις, παρακρατήσεις κερδών για να επενδυθούν σε επεκτάσεις κ.λπ. για την περιφερειακή ανάπτυξη (Παπαδασκαλόπουλος και Χριστοφάκης, 2005).

Την εποχή αυτή εξάλλου αναπτύσσεται και ένας προβληματισμός για τη σκοπιμότητα ένταξης της περιφερειακής διάστασης στο πλαίσιο του προγραμματισμού της ανάπτυξης (Πίντος, 1967), και διαμορφώνεται ένα σχετικό θεσμικό πλαίσιο για την οικονομική ανάπτυξη, το οποίο συνεκτιμά τις περιφερειακές ανισοκατανομές (Αθανασόπουλος, 1996α). Έτσι, δρομολογούνται τα πρώτα προγράμματα οικονομικής ανάπτυξης τη δεκαετία 1950, αναγνωρίζοντας το περιφερειακό πρόβλημα της χώρας και την αναγκαιότητα για περιφερειακό σχεδιασμό[63]. Στόχος είναι ωστόσο, όχι τόσο η εξισορρόπηση της αναπτυξιακής διαδικασίας, αλλά περισσότερο η δημιουργία μεγαλύτερων και πιο αποτελεσματικών-ανταγωνιστικών κέντρων, σε μία λογική που συνάδει με τη στρατηγική των πόλων και ειδικά των πόλων βιομηχανικής ανάπτυξης. Ενδεικτικά, την περίοδο 1964-1979

[63] Συγκεκριμένα, για πρώτη φορά στο «Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης της Ελλάδος 1960-1964» τέθηκε η ανάγκη άσκησης Περιφερειακής Πολιτικής για να αντιμετωπισθεί το πρόβλημα των περιφερειακών ανισοτήτων.

προς αυτή την κατεύθυνση, καθιερώνονται τα χρηματοδοτικά κίνητρα, ο διαχωρισμός των περιφερειών ανάλογα με το αναπτυξιακό τους επίπεδο, η ενίσχυση ενός πολικού συστήματος αστικών κέντρων, ιδρύονται βιομηχανικές περιοχές και ενεργοποιούνται η κεντρική επιτροπή Περιφερειακής Ανάπτυξης καθώς και οι πρώτες Υπηρεσίες Περιφερειακής Ανάπτυξης (Ιωάννινα, Πάτρα, Ηράκλειο). Ακόμα, την περίοδο αυτή τίθεται η αρχή της κατανομής των δημόσιων επενδύσεων ως μέσο άσκησης περιφερειακής πολιτικής, με βάση τις ανάγκες κάθε περιφέρειας και η χώρα διαιρείται σε πέντε περιφέρειες για την κατάρτιση μακροχρόνιων σχεδίων εναρμονισμένων μεταξύ τους καθώς και με το εθνικό πρόγραμμα.

Η περιφερειακή ανάπτυξη ως αίτημα σοσιαλιστικής και δημοκρατικής μεταρρύθμισης (1975-1992): Πρόκειται για την περίοδο της μετάβασης και της προσαρμογής γενικότερα: Της μετάβασης στη δημοκρατία και στην πολιτική ομαλότητα, της στροφής σε πιο σοσιαλιστικές πολιτικές, σε ένα διεθνοποιημένο οικονομικό περιβάλλον. Η περίοδος ξεκινά με τη μεταπολίτευση γεγονός που θέτει τις προϋποθέσεις σύνδεσης της χώρας με την ΕΟΚ και τελειώνει με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ και τη σύσταση της ΕΕ. Είναι προφανές ότι το ευρωπαϊκό πλαίσιο, όπως και οι εγχώριοι μετασχηματισμοί είναι σημαντικοί αυτή την περίοδο, τόσο για τη διαμόρφωση οικονομικής πολιτικής, όσο και για την κλαδική αναδιάρθρωση και την χωρική ανάπτυξη. Την περίοδο αυτή εισάγονται σημαντικές «καινοτομίες» στην πολιτική για την περιφερειακή ανάπτυξη, η οποία συντονίζεται με τα πρότυπα της ανεπτυγμένης Δύσης. Η ίδια παίρνει τη μορφή πλέον μίας συγκροτημένης και ενεργητικής παρέμβασης του κοινωνικού κράτους, με σκοπό την αντιμετώπιση των ανισοτήτων και την πιο ισόρροπη ανάπτυξη στην ελληνική επικράτεια.

Καταρχήν, πρέπει να υπογραμμιστεί η ευρύτερη σημασία της ένταξης στην ΕΟΚ. Η απόφαση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης με τη μεταπολίτευση ενέχει συμβολισμούς γεωπολιτικής σημασίας. Η χώρα με την ένταξη στην Κοινότητα το 1981 ενσωματώνεται σε μία «οικονομική και γεωγραφική οικογένεια» και στο πλαίσιο αυτό, επιδιώκει την οικονομική της ανάπτυξη με διαρθρωτική προσαρμογή σε ένα συγγενικό πολιτισμικά και πολιτειακά περιβάλλον που πιθανόν θα μπορούσε να οδηγήσει μακροπρόθεσμα και σε μία στενότερη πολιτική ενοποίηση. Παρότι η διακυβέρνηση του σοσιαλιστικού κόμματος του ΠΑΣΟΚ της περιόδου δεν βοηθά προς αυτή την κατεύθυνση, τουλάχιστον αρχικά, με την αμφιθυμία του στις σχέσεις με τους Ευρωπαίους εταίρους, είναι σαφώς επίσημα αποδεκτή και προδιαγεγραμμένη η απόφαση της ευρωπαϊκής και κατ' επέκταση παγκόσμιας ολοκλήρωσης της οικονομίας. Για το λόγο αυτό, για να εναρμονιστεί με ένα ξένο πρότυπο που πρέπει να γίνει καθολικό, η σοσιαλδημοκρατική διακυβέρνηση σταδιακά και «αθόρυβα» (κάτω από το φορτισμένο πολιτικό λόγο της εποχής) ενσωματώνει στοιχεία οικονομικού φιλελευθερισμού (που επεκτείνεται στο Δυτικό Κόσμο βλ. Νέα Δεξιά των Θάτσερ και Ρήγκαν).

Σημείο τομής είναι η οικονομική κρίση της δεκαετίας 1980 στον απόηχο της ευρωπαϊκής κρίσης της δεκαετίας 1970. Αυτή εκδηλώνεται με ύφεση στα περισσότερα μακροοικονομικά μεγέθη, ενώ έχει καθοριστικές συνέπειες ανά τομέα, προετοιμάζοντας ένα ριζικό μετασχηματισμό της παραγωγικής οικονομίας. Στη βιομηχανία οι επιπτώσεις είναι περιορισμένες, γεγονός που οφείλεται στα ήδη κληροδοτημένα – ιστορικά χαρακτηριστικά του παραγωγικού συστήματος και την εγγενή ευελιξία του μικρής κλίμακας κεφαλαίου (Stathakis, 1983, Πελαγίδης, 1997, Λυμπεράκη 1991/1992), αλλά δεν συμβαίνει το ίδιο στον αγροτικό τομέα. Στη βιομηχανία, η εξειδίκευση σε παραδοσιακούς κλάδους και σε ορισμένους κλάδους ενδιάμεσων αγαθών, όπως και η παραδοσιακή ευελιξία των σχέσεων παραγωγής, αποδεικνύονται αποτελεσματικά για την ανταγωνιστικότητα στις ξένες αγορές και η απορρόφηση καταναλωτικών ή ενδιάμεσων προϊόντων στην εγχώρια αγορά παραμένει σχεδόν σταθερή. Η χώρα είναι εξάλλου παραγωγός «χαμηλού κόστους» σε μία κουρασμένη φορντιστική Ευρώπη, όπου τα περιθώρια κέρδους φθίνουν, οι μισθοί και οι κοινωνικές παροχές αυξάνονται και το πετρέλαιο οδηγεί το κόστος σε πρωτόγνωρα υψηλά επίπεδα. Αντιθέτως, η κρίση σε συνδυασμό με τις πολιτικές της περιόδου, έχουν αρνητικές συνέπειες στον αγροτικό τομέα που όμως χρειάζονται χρόνο για να αποκαλυφθούν. Κατά την κρατούσα άποψη, τα μέτρα στήριξης των γεωργικών εισοδημάτων που υιοθετούνται από τις κυβερνήσεις ΠΑΣΟΚ επιβαρύνουν τον κρατικό προϋπολογισμό, εν μέσω διεθνούς κρίσης, υπερκαλύπτουν τις διαρθρωτικές ανάγκες της αγροτικής οικονομίας, ενώ οδηγούν τελικά σε επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου του αγροτικού τομέα, με δεδομένο τον εντεινόμενο ανταγωνισμό στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής

Κοινότητας. Μακροπρόθεσμα αυτό, φέρνει τη μαζική έξοδο από τη γεωργική δραστηριότητα και την συρρίκνωση της εγχώριας παραγωγής.

Πάντως ο ρόλος της βιομηχανίας παραμένει σημαντικός και αυτή την περίοδο, όχι τόσο για την οικονομία, όσο για τις χωρικές αναδιαρθρώσεις που προκαλεί (Stathakis, 1983). Εξετάζοντας το νέο πρότυπο χωροθέτησης διαπιστώνεται ότι μειώνεται το σχετικό μερίδιο της Αττικής στη βιομηχανική απασχόληση και στις βιομηχανικές εγκαταστάσεις, ενώ η Θεσσαλονίκη και άλλες περιοχές, κυρίως ζώνες γύρω από τα μεγάλα αστικά κέντρα όπως και άλλες ενδιάμεσες περιφέρειες της ηπειρωτικής Ελλάδας βελτιώνουν τη θέση τους. Είναι η περίοδος δηλαδή που στη Βόρεια Ελλάδα διαμορφώνονται σημαντικά βιομηχανικά κέντρα που λειτουργούν ως «ενδιάμεσες περιοχές ανάπτυξης» (Βαϊου και Χατζημιχάλης, 1997) στο νέο εθνικό καταμερισμό της εργασίας. Ωστόσο, η αποβιομηχάνιση συνεχίζεται στις περιοχές της «διπλής περιφερειακότητας» (π.χ. νησιά), ενώ η τάση της συγκέντρωσης των παραγωγικών μονάδων στους μεγάλους πόλους ατονεί. Σε γενικές γραμμές, υπάρχει σχετική σταθεροποίηση της διαπεριφερειακής κατανομής της απασχόλησης, της οικονομικής δραστηριότητας και του εισοδήματος που δείχνει ότι η ίδια η διατομεακή και διακλαδική ισορροπία κατασταλάζει.

Κατά συνέπεια παρότι επιδιώκεται η άμβλυνση του περιφερειακού προβλήματος, αυτό δεν αλλάζει ως προς τη βασική μορφή του. Συνολικά η έντονη πληθυσμιακή και κατά συνέπεια οικονομικο-κοινωνική πόλωση επιμένει, ενώ αναδεικνύεται σαφώς η κυριαρχία της πρώτης πόλης και η πολωτική ροπή της οικονομικής δραστηριότητας και ιδίως της βιομηχανίας και των υποδομών σε λίγα κέντρα κατά μήκος του βασικού αναπτυξιακού άξονα της χώρας που ξεκινά από την Πάτρα και φτάνει μέχρι τη Θεσσαλονίκη -γνωστός και ως χερσαίος άξονας S (βλ. επίσης Σκαγιάννης, 2009) στοιχεία δηλαδή που ξεχωρίζουν ως σήμερα.

Την περίοδο αυτή πάντως, η περιφερειακή πολιτική γίνεται πολύ πιο ενεργητική σε σχέση με προηγούμενες περιόδους και συμπεριλαμβάνει νέα μέσα (Παπαδασκαλόπουλος και Χριστοφάκης, 2005). Καταρχήν, υιοθετούνται ειδικά νομοθετήματα και προγράμματα με ειδική μέριμνα για τις καθυστερημένες και απομακρυσμένες περιοχές (π.χ. για το νομό Έβρου), ενισχύονται τα προγράμματα υποδομής (π.χ. δημιουργία βιομηχανικών περιοχών, κατασκευή αεροδρομίων κτλ.), ενώ όσο συνεχίζεται η εσωτερική μετανάστευση προς την Αθήνα, η στρατηγική εστιάζει ακόμα στην προσέλκυση πληθυσμού στα περιφερειακά αστικά κέντρα και στην χωροταξική ανακατανομή των παραγωγικών δραστηριοτήτων και των κοινωνικοοικονομικών υποδομών. Ακόμα όμως, η ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα φέρνει μεγάλης κλίμακας χρηματοδότηση, όπως και υψηλή τεχνογνωσία σε ότι αφορά τον προγραμματισμό, καθώς το εθνικό περιφερειακό πρόβλημα εντάσσεται πλέον σε ένα γενικότερο-ευρωπαϊκό. Η πρώτη σύνδεση της ελληνικής περιφερειακής πολιτικής με την πολιτική της ΕΟΚ γίνεται με την ψήφιση του Νόμου 1116/81 περί παραγωγικών επενδύσεων που θεσπίζει την καθιέρωση των επιδοτήσεων κεφαλαίου με περιφερειακή κλιμάκωση και με την εκπόνηση του πρώτου ειδικού «Προγράμματος Περιφερειακής Ανάπτυξης 1981-1985», όπως και με την είσπραξη των πρώτων ενισχύσεων από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης και των πρώτων δανείων από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων. Ακολουθεί η ψήφιση του Νόμου 1262/82, ο οποίος κινείται όπως και προηγουμένως στη φιλοσοφία περί ενισχυμένων κινήτρων σε παραγωγικές επενδύσεις στην περιφέρεια και η κατάρτιση του «Πενταετούς Προγράμματος 1983-1987», όπου καθιερώνεται η διαδικασία της ενεργού συμμετοχής των τοπικών φορέων στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων και προγραμματισμού. Την περίοδο αυτή, τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα 1986-1992 και το Ά Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης 1986-1992 με την υποστήριξη της Κοινότητας εγκαινιάζουν ωστόσο μία σαφώς στοχευμένη και περισσότερο συγκροτημένη διαρθρωτική και περιφερειακή πολιτική. Ταυτόχρονα, σηματοδοτούν την πρώτη σοβαρή προσπάθεια για καθολική αντιμετώπιση του περιφερειακού προβλήματος της χώρας, με κριτήριο τους χρηματικούς πόρους, όσο και τις διαδικασίες του προγραμματισμού (Παπαδασκαλόπουλος και Χριστοφάκης, 2002).

Στο παραπάνω πλαίσιο, από τη δεκαετία 1980 η στρατηγική αποκτά χαρακτηριστικά που συναντώνται και σήμερα. Δίνεται έμφαση σε δραστηριότητες υψηλής παραγωγικότητας, στις περιοχές υψηλού δυναμισμού, στην ενθάρρυνση «αυτοχθόνων πρωτοβουλιών» και στην διασφάλιση της αναγκαίας υποδομής στις περιφέρειες και ειδικά σε αυτές που προσελκύουν νέες δραστηριότητες. Επίσης, τίθεται για πρώτη φορά ως βασική προτεραιότητα και η σύγκλιση με τα ευρωπαϊκά δεδομένα τουλάχιστον στο εθνικό επίπεδο, ενώ προστίθενται και επιδιώξεις για την ενίσχυση του δημοκρατικού προγραμματισμού και της αποκέντρωσης, οι οποίες είναι

συνυφασμένες με το όραμα για σοσιαλιστικό μετασχηματισμό του ΠΑΣΟΚ, αλλά ταυτόχρονα είναι αναγκαίες για την εφαρμογή και παρακολούθηση του προγραμματισμού στο νέο ευρωπαϊκό πλαίσιο.

Επιπλέον όμως παρατηρείται ότι γίνεται πιο ενεργητική η πολιτική για την περιφερειακή ανάπτυξη, σε μία συγκυρία μετάβασης στη δημοκρατία, όπως και μετάβασης στην παγκόσμια οικονομία. Η εθνική περιφερειακή πολιτική συγκροτείται στο πλαίσιο της κεντρικής ιδέας του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού και του δημοκρατικού αναπτυξιακού προγραμματισμού και δρομολογείται τόσο μέσα από τη θεσμική ολοκλήρωση στο περιβάλλον της ΕΟΚ, όσο και με την αποκέντρωση του κράτους και της κεντρικής διοίκησης (Ανδρικοπούλου, 1995, Καυκαλάς, 1990, Χριστοφάκης, 2001, Παπαδασκαλόπουλος, 1995α). Στο στάδιο αυτό, ο στόχος της πολιτικής είναι διττός και αφορά τόσο την αντιμετώπιση των περιφερειακών ανισοτήτων (ζήτημα συνοχής), όσο και την προώθηση της περιφερειακής ανάπτυξης (ζήτημα οικονομικής μεγέθυνσης) σε μία προσπάθεια του κράτους της μεταπολίτευσης να θεμελιώσει εκ νέου τη νομιμοποίηση στο εσωτερικό και το βαθμό επιρροής του στο διεθνές στερέωμα με την στήριξη της Κοινότητας. Τελικά, το εθνικό κράτος δεσμεύεται ότι το εγχώριο περιφερειακό πρόβλημα θα ρυθμίζεται ενδογενώς (με βάση ένα συνδυασμό κριτηρίων για κοινωνική δικαιοσύνη και οικονομική αποτελεσματικότητα) με προσαρμογή σε ένα υπερκείμενο επίπεδο. Στο ίδιο πλαίσιο η περιφερειακή πολιτική καθώς ωριμάζει και αυτονομείται σταδιακά μέσα στη δημόσια πολιτική στην Ελλάδα τις επόμενες δεκαετίες, ταυτόχρονα, ακολουθεί τους περιορισμούς και τις δυνατότητες που θέτουν εναλλακτικά και υπερκείμενα χωρικά επίπεδα διακυβέρνησης. Ακόμα, μέσα στη χώρα, η εξομάλυνση του περιφερειακού προβλήματος εξυπηρετεί τη συνέχεια της διαδικασίας του ανοίγματος και ολοκληρώνει την προσφορά και το έργο ενός κοινωνικού κράτους. Εδώ ας σημειωθεί ότι όσο μειώνονται οι περιφερειακές ανισότητες χάριν στην επίδραση της πολιτικής αλλά και λόγω της συστολής στον οικονομικό κύκλο, η Αθήνα βρίσκεται σε σχετική ύφεση και ανασχηματισμό.

Σύνοψη και συμπεράσματα

Η διατριβή εξετάζει το μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας και τη σχέση του με την άνιση περιφερειακή ανάπτυξη. Συγκεκριμένα, ασχολείται με την πολιτική οικονομία του περιφερειακού προβλήματος στην Ελλάδα την εποχή του εκσυγχρονισμού και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (1993-2010), δίνοντας έμφαση στις αναδιαρθρώσεις της οικονομίας στο χώρο και στο ρόλο της πολιτικής ρύθμισης στην εξέλιξη των ανισοτήτων. Γύρω από το θέμα της περιφερειακής ανάπτυξης ξεχωρίζουν ως σήμερα δύο ομάδες προσεγγίσεων, όπως προκύπτει από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας, από τη μία οι περισσότερο μακροοικονομικές και «ποσοτικές», που επικεντρώνονται στην ένταση του προβλήματος της ανισότητας, και από την άλλη γεωγραφικές μελέτες που αναζητούν βαθύτερα αίτια και σχέσεις χωρικής αλληλεξάρτησης και δίνουν έμφαση στην ερμηνεία περισσότερο ποιοτικών παραμέτρων. Στην παρούσα εργασία επιχειρείται ένας συνδυασμός των παραπάνω, ενώ η γενική προβληματική θεμελιώνεται στο γεγονός ότι η Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες γνωρίζει μία σημαντική οικονομική αλλαγή, στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και της ευρωπαϊκής ενοποίησης που ενέχει μία διαλεκτική χωρική διάσταση.

Η ελληνική εμπειρία θεωρείται ενδιαφέρουσα ως παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο αφομοιώνονται και ενσωματώνονται οι πολιτικο-οικονομικές εξελίξεις της παγκοσμιοποίησης σε μία χώρα «ενδιάμεσης ανάπτυξης», όπως και του τρόπου με τον οποίο ο καπιταλισμός αφομοιώνει ανόμοιες δομές, για να εκτονώνει τις εσωτερικές αντιφάσεις του. Για τη μελέτη και ερμηνεία της πολιτικής οικονομίας και του περιφερειακού προβλήματος προσεγγίζεται η χωρική-οικονομική αναδιάρθρωση η οποία θεωρείται απόρροια δύο φαινομένων που εξελίσσονται στον ανεπτυγμένο κόσμο, πρώτον, της διεθνοποίησης των εθνικών δομών και της ανάδυσης νέων επιπέδων οργάνωσης της πολιτικής και της οικονομίας (Murray, 2008, Castells, 2010, Keating and Loughlin, 1997, Storper, 1997, MacLeod and Jones, 2007) και δεύτερον, της τριτογενοποίησης και της ανάδειξης ενός νέου ρόλου των πόλεων (π.χ. Daniels, 1991).

Η περίοδος 1993-2010 είναι κρίσιμη για την οικονομία και την πολιτική στη χώρα, από διάφορες απόψεις. Καταρχήν, πρόκειται για περίοδο που συνοψίζει ένα συγκεκριμένο «τρόπο ανάπτυξης», όρος που χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει ένα συγκεκριμένο τρόπο οργάνωσης και διαχείρισης της οικονομίας. Αφετηρία είναι η Συνθήκη του Μάαστριχτ και η άνοδος του εκσυγχρονιστικού ρεύματος στο ΠΑΣΟΚ, ενώ τέρμα είναι η κρίση, όταν η κυβέρνηση δεσμεύεται με ένταξη στο Μηχανισμό Στήριξης και το ελληνικό κράτος δανείζεται μέσω του ΔΝΤ και των ευρωπαϊκών θεσμών. Όπως τεκμηριώνεται σε διάφορα σημεία στη συνέχεια, πρόκειται για μία περίοδο συνεκτική από πολλές απόψεις, από την άποψη του ενιαίου παραδείγματος οικονομικής και περιφερειακής πολιτικής, από την άποψη της κοινωνικής και οικονομικής αλλαγής προς τις κατευθύνσεις της παγκοσμιοποίησης, στα πρότυπα της ανάπτυξης, της κατανάλωσης, της διαβίωσης, όπως και από την άποψη του παραγωγικού μοντέλου που υιοθετείται.

Η επισκόπηση των βασικών θεωριών και η αποδοχή του κριτικού παραδείγματος ή αλλιώς της πολιτικοοικονομικής προσέγγισης στη Γεωγραφία οδηγεί σε ορισμένες πρώτες παραδοχές, όπως στο ότι το περιφερειακό πρόβλημα είναι μία ιστορική βεβαιότητα στην καπιταλιστική ανάπτυξη, αλλά και στο ότι το ίδιο μπορεί να είναι περισσότερο ή λιγότερο πρόβλημα για τις καπιταλιστικές κοινωνίες. Στο πλαίσιο αυτό, το πρόβλημα των περιφερειακών ανισοτήτων εξετάζεται ως σχετικό, και όχι ως απόλυτο στη βάση της ποσοτικής απόκλισης μεταξύ περιφερειών, σε επιμέρους δείκτες. Ακόμα και αν υπάρχει συμφωνία ότι η λειτουργία της αγοράς αναπαράγει τις ανισότητες, υπάρχει διαφωνία γύρω από το βαθμό στον οποίο τόσο η έκταση, όσο και η μορφή των ανισοτήτων έχουν την ανοχή της πολιτικής, της οικονομίας ή της κοινωνίας. Η επιλογή υπέρ περισσότερης ή λιγότερης παρέμβασης στο μηχανισμό της αγοράς, για την αναδιανομή, άπτεται έτσι *ενός είδους κοινωνικής ρύθμισης*[64]. Ουσιαστικά αυτό που έχει σημασία για την κατανόηση του προβλήματος δεν είναι τόσο τα συστατικά του μέρη, όσο είναι οι πολιτικές και κοινωνικές νόρμες οι οποίες και θέτουν τα επιτρεπτά «όρια». Στην πράξη, δοκιμάζονται συνδυασμοί ανάμεσα στην ισότητα και την αποτελεσματικότητα στην πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης, οι οποίοι και αποκαλύπτουν τομές ιδεολογικοπολιτικής συνεργασίας και σύγκρουσης στη διαχείριση της ανισοκατανομής. Όπως δείχνει ο Hudson (2007) υπάρχουν πολλοί διαφορετικοί τρόποι για να ορίσει κάποιος την άριστη

[64] Σε ότι αφορά τις κοινωνικές ανισότητες στην εποχή της Παγκοσμιοποίησης βλ. επίσης Perrons (2004).

κατάσταση στη διανομή, εφόσον «χαμένοι» και «κερδισμένοι», υπάρχουν πάντα μεταξύ των περιφερειών, αλλά και στο εσωτερικό τους, ακόμα και στις «περιφέρειες αστέρια».

Τέλος, η ιστορική επισκόπηση δείχνει μία ιδιότυπη σχέση ανάμεσα στο κράτος και στο περιφερειακό πρόβλημα, όπως και αποκαλύπτει την τροχιά στην οποία αναδύθηκαν τα πιο χαρακτηριστικά στοιχεία στη σύγχρονη χωρική οργάνωση και προσέγγιση της περιφερειακής ανάπτυξης. Το περιφερειακό αναδύεται ως «πρόβλημα», μόνο όταν η εθνική οικονομία εντάσσεται στην παγκοσμιοποίηση. Όπως διαπιστώνεται, η ανάγκη πρόσδεσης στο υπερεθνικό σύστημα ενεργοποιεί τον περιφερειακό προγραμματισμό για λόγους πολιτικής σταθερότητας, κοινωνικής συνοχής αλλά και οικονομικής αποτελεσματικότητας. Ακόμα, όπως φαίνεται το περιφερειακό πρόβλημα μέχρι και τη δεκαετία 1980 είναι πρόβλημα διαρθρωτικής προσαρμογής και συγκεκριμένα, χωροθέτησης της βιομηχανίας. Ο βιομηχανικός τομέας βρίσκεται πίσω από κάθε μεγάλο μετασχηματισμό των περιφερειακών ανισοτήτων, όπως την πόλωση στην Αθήνα, την αποψίλωση της υπαίθρου και την παραγωγική εγκατάλειψη στο νησιωτικό χώρο και το σχηματισμό του κυρίαρχου αναπτυξιακού άξονα.

ΜΕΡΟΣ Β’
Ο μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας

5. Η σημασία του ευρωπαϊκού πλαισίου

Η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα το 1981 και πολύ περισσότερο η συμμετοχή στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 1992, θέτει πρωτόγνωρους περιορισμούς, όπως και ευκαιρίες για τη χώρα σε πολλά πεδία της κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης και της δημόσιας πολιτικής. Έτσι στο κεφάλαιο αυτό, γίνεται αναφορά στο «ευρωπαϊκό πλαίσιο» για να περιγραφεί μία ιστορική πρωτοτυπία που τίθεται εξαιτίας της ευρωπαϊκής οικονομικής ολοκλήρωσης στην ελληνική πολιτική και οικονομία. Ένα υπερεθνικό όργανο κρατικής εξουσίας και διακυβέρνησης έχει καθοριστική και δημοκρατικά νομιμοποιημένη επιρροή στις αναπτυξιακές υποθέσεις του ελληνικού κράτους και κατ' επέκταση στην περιφερειακή ανάπτυξη.

Καθώς μία ιστορική επισκόπηση ξεφεύγει από τους σκοπούς της ανάλυσης, εδώ επισημαίνονται οι πιο «κρίσιμες τομές» στις σχέσεις Ελλάδας και ΕΕ και στην εμβάθυνση της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ειδικά σε σχέση με την ελληνική περίπτωση. Ειδικότερα, επισημαίνονται κύριες πτυχές της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης που επηρεάζουν άμεσα την εθνική οικονομία και τις προοπτικές ανάπτυξης στο νέο (παγκοσμιοποιημένο) περιβάλλον. Πρόκειται για ρυθμιστικά επεισόδια και διαρθρωτικά αποσπάσματα (βλ. ερμηνευτικό σχήμα) που παρασύρουν το εθνικό σύστημα σε μία συγκεκριμένη κατεύθυνση.

5.1. Σχέσεις Ελλάδας – ΕΕ

Η πορεία της Ελλάδας μέσα στην ενωμένη Ευρώπη ξεκινά με την απόφαση για σύνδεση στην ΕΟΚ τη δεκαετία 1950 και την οριστική ένταξη το 1981. Η όλη διαδικασία θεμελιώνεται τότε στη βάση γεωπολιτικών, πολιτισμικών και οικονομικών λόγων όπως και τις επόμενες δεκαετίες σε προτεραιότητες για ισορροπία στις εξωτερικές σχέσεις, σταθεροποίηση των δημοκρατικών θεσμών, οικονομική ανάπτυξη και την πολιτειακή επιβίωση απέναντι στις δυνάμεις της παγκοσμιοποίησης.

Στη σύγχρονη οικονομική ιστορία της χώρας ξεχωρίζουν ως κύριοι σταθμοί οι θεσμικές πράξεις για ένταξη στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (1981), η συμφωνία πάνω στην Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (1986), η υπογραφή της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (1992) και η ένταξη στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (2001) που καταλήγει και σε εγκατάλειψη του εθνικού νομίσματος και ένταξη στο ευρώ.

Επίσης, ξεχωρίζουν τρείς φάσεις προσαρμογής της ελληνικής πολιτείας και πολιτικής στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (αναλυτικά Μαραβέγιας και Σακελλαρόπουλος, 2006, Μαραβέγιας και Ανδρέου, 2006).

Συγκεκριμένα, η πρώτη περίοδος 1981-1985 χαρακτηρίζεται από την αντίδραση και αμφισβήτηση διαδικασιών, θεσμών και πτυχών της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Ως αντιπολίτευση το ΠΑΣΟΚ τάσσεται κατά, προαναγγέλλοντας δημοψήφισμα, με το οποίο ο λαός θα μπορούσε να αποφασίσει ένταξη ή απένταξη. Ωστόσο, με την εκλογή στην κυβέρνηση, το κόμμα επιλέγει μία πιο πραγματιστική συνύπαρξη στο πλαίσιο της Κοινότητας και επιδιώκει διάλογο για βελτιώσεις και διαφοροποιήσεις που θα μπορούσαν να εγγυηθούν δικαιότερη μεταχείριση και εδραίωση ενός ειδικού καθεστώτος σχέσεων και ρυθμίσεων για την Ελλάδα. Συγκεκριμένα, το Μάρτιο 1982 η ελληνική κυβέρνηση υποβάλλει «μνημόνιο», στο οποίο επισημαίνεται ότι το άνοιγμα στους κανόνες της αγοράς ενέχει σημαντικές αρνητικές συνέπειες στην ανάπτυξη στις χώρες της περιφέρειας και οξύνει τα προβλήματα της οικονομίας τους και ζητείται από την Κοινότητα να αυξήσει τη χρηματοδότηση προς τις αναπτυξιακές πολιτικές της Ελλάδας και να αναγνωρίσει και να δεχτεί αποκλίσεις της χώρας από τους κανόνες ανταγωνισμού για ένα «αναγκαίο χρονικό διάστημα». Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ικανοποιεί το πρώτο αίτημα το 1985, ουσιαστικά με την έγκριση και την εφαρμογή των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων (ΜΟΠ) όπως σημειώθηκε στα προηγούμενα. Τα παραπάνω αποσκοπούν στην ενίσχυση των λιγότερο ανεπτυγμένων περιφερειών, κυρίως των χωρών του ευρωπαϊκού νότου και αναπαριστούν την πρώτη έμπρακτη αναγνώριση της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης στο εσωτερικό της Κοινότητας. Στο πλαίσιο αυτό, εκτιμάται εκ των υστέρων ότι η αντίδραση της περιόδου υπήρξε γόνιμη, εκφράζοντας βάσιμες αντιρρήσεις και θέτοντας ζητήματα δικαιοσύνης σημαντικά, για τη

μακροπρόθεσμη επιβίωση των ευρωπαϊκών θεσμών. Παράλληλα όμως, η συνολικότερη στάση υπήρξε «ενοχλητική» αντιδραστική και συνέβαλε αποφασιστικά στο να δημιουργηθεί μία αρνητική πρώτη εντύπωση, της χώρας ως «μαύρο πρόβατο» και προβληματικό μέλος (για την άποψη αυτή Παγουλάτος και Μπλαβούκος, 2006).

Την δεύτερη περίοδο 1985-1995 η θέση της χώρας είναι περισσότερο συμβιβαστική απέναντι στο εγχείρημα σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, γεγονός που εξηγείται και από το ότι οι ευρύτερες γεωπολιτικές εξελίξεις προκρίνουν ως νομοτελειακή την επικράτηση των νόμων της ελεύθερης αγοράς και του ανταγωνισμού και του κράτους ρυθμιστή. Ιδιαίτερα από το 1988, καθώς προωθείται μία τύπου «ομοσπονδιακή» ενοποίηση και η ανάπτυξη κοινής πολιτικής σε νέους τομείς στην Ευρώπη (π.χ. παιδεία, περιβάλλον), η ενίσχυση των υπερεθνικών θεσμών (όπως της Επιτροπής και του Κοινοβουλίου), και προπαντός η ανάπτυξη κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας για την ένωση, γίνεται σταδιακά συνείδηση στην ελληνική πλευρά ότι με δεδομένα τα προβλήματα στις εξωτερικές σχέσεις με την Τουρκία, και άλλα ανοικτά εθνικά θέματα (π.χ. Σκοπιανό) και ελλείψεις σε βασικούς τομείς, η εναρμόνιση με το ευρωπαϊκό πλαίσιο μπορεί να είναι εν τέλει μία καλή επιλογή. Εξάλλου, η περιφερειακή πολιτική της ΕΕ γίνεται όλο και πιο εντατική, προσφέροντας σημαντική οικονομική βοήθεια στον ευρωπαϊκό Νότο για να ανταποκριθεί στις προκλήσεις της οικονομικής απελευθέρωσης, όπως και στο σύνολο των περιφερειών της Ελλάδας. Όπως προαναφέρθηκε, τα «πακέτα Delors» (Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης) θεσμοθετούνται το 1988 με τη μεταρρύθμιση των διαρθρωτικών ταμείων και εντάσσονται σε μία λογική κεϋνσιανής παρέμβασης για τη διόρθωση της λειτουργίας της αγοράς εντός της Ένωσης. Πολιτικά οι εξελίξεις ευνοούνται εξάλλου από την επικράτηση σοσιαλδημοκρατικών κυβερνήσεων και ενθαρρύνονται από μία γενικότερη σύμπνοια των πολιτικών ηγεσιών των κρατών-μελών γύρω από αρχές αλληλεγγύης και συνοχής.

Η τρίτη περίοδος 1996-2010 χαρακτηρίζεται από θερμότερη υποστήριξη και ρητή πολιτική δέσμευση από μέρους των ελληνικών κυβερνήσεων στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Αυτό εξηγείται σε μεγάλο βαθμό από το γεγονός ότι στο ΠΑΣΟΚ επικρατεί το ρεύμα των εκσυγχρονιστών, το οποίο ενστερνίζεται πιο φιλελεύθερες και φιλοευρωπαϊκές ιδέες. Η αποκατάσταση της εικόνας της χώρας στο πρότυπο ενός «κανονικού» εταίρου, σε μεγάλο βαθμό σχετίζεται με τις σταθεροποιητικές πολιτικές των κυβερνήσεων Σημίτη, με τη σύγκλιση στα κριτήρια του Μάαστριχτ και την ένταξη στο «σκληρό πυρήνα» της ένωσης, στη ζώνη του ευρώ. Σε γενικές γραμμές, η Ελλάδα διανύει ένα μικρό οικονομικό θαύμα και έχει βελτιωμένη διαπραγματευτική δύναμη, ταυτόχρονα όμως έχει πάψει να διεκδικεί ήδη από τις αρχές της δεκαετίας 1980, βελτιώσεις και ρυθμίσεις που μπορούν να κάνουν πιο επωφελή τη συνεργασία στο πλαίσιο της ΕΕ.

5.2. Κρίσιμες πτυχές της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης

5.2.1. Το κοινοτικό κεκτημένο και η δημόσια πολιτική

Από τη δεκαετία 1990 τα σύνορα μεταξύ κρατών-μελών απελευθερώνονται και η ελεύθερη αγορά αφορά τόσο εμπορεύματα, όσο και το κεφάλαιο και την εργασία. Αυτά προβλέπονται στην αναθεώρηση του «Κοινοτικού Κεκτημένου» και των Συνθηκών, πρώτα με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη και στη συνέχεια, με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ. Η τελευταία προωθεί τη διαδικασία της Ευρωπαϊκής ενοποίησης βασικά με δύο τρόπους: Από τη μία, δημιουργεί ένα νέο οργανισμό - την ΕΕ στη βάση τριών πυλώνων και από την άλλη, προωθεί τη θεσμική και πολιτική εμβάθυνση, μέσα από τον ορισμό της διαδικασίας και ενός χρονοδιαγράμματος για τη μετάβαση στην ΟΝΕ, με αλλαγές στις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων και στις νομοθετικές διαδικασίες, όπως και με επέκταση της πολιτικής σε νέους τομείς[65].

[65] Με τη Συνθήκη δημιουργείται η ΕΕ, η οποία στηρίζεται σε τρεις πυλώνες: τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, την κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφαλείας (ΚΕΠΠΑ) και την αστυνομική και δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις (ΔΕΥ). Ταυτόχρονα, εισάγεται η έννοια της ευρωπαϊκής ιθαγένειας, ενισχύονται οι αρμοδιότητες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και εγκαινιάζεται η Οικονομική και Νομισματική Ένωση

Στο πλαίσιο αυτό, όλο και περισσότερες αρμοδιότητες και εξουσίες περνούν από τα κράτη μέλη στην ΕΕ και στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή, όπως και ενδυναμώνονται κοινοτικές πολιτικές προς την κατεύθυνση της πολιτικής ολοκλήρωσης μίας «Κοινής Αγοράς». Στην ουσία, σχηματίζονται υπερεθνικές κρατικές ή αλλιώς «κοινές πολιτικές» σε διάφορους τομείς. Στην οικονομία αυτές επικεντρώνονται σε μέτρα και κανονισμούς για την εναρμόνιση των εθνικών ρυθμιστικών πλαισίων, άνοιγμα προστατευόμενων κλάδων στον ανταγωνισμό, δημιουργία ενός ενιαίου πλαισίου επιχειρηματικών συναλλαγών, έλεγχο του ανταγωνισμού, πιστοποίηση προτύπων προϊόντων κ.λπ.. Επιπλέον, οι κοινές πολιτικές επεκτείνονται και σε άλλους τομείς, στο πλαίσιο ενός ιδιόμορφου μοντέλου οικονομικής συνεργασίας για ευρύτερη κοινωνικοοικονομική ευημερία και μαζί δημιουργούνται ή ενισχύονται με το χρόνο, «πολιτικές αλληλεγγύης», όπως για την απασχόληση, την αγροτική και την περιφερειακή ανάπτυξη. Οι τελευταίες δεν προωθούν άμεσα τη λειτουργία της ελεύθερης εσωτερικής αγοράς, όμως θεωρείται στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών θεσμών ότι βελτιώνουν την οικονομικο-κοινωνική συνοχή (Γιώτη-Παπαδάκη, 2010, El-Agraa, 2004). Σε κάθε περίπτωση, υποστηρίζεται εδώ ότι μέσα από αυτό το ρόλο συμβάλλουν έμμεσα και στη νομιμοποίηση του εγχειρήματος της ελεύθερης αγοράς (βλ. και Κεφ. 16).

Στην Ελλάδα, όπως και σε κάθε κράτος μέλος, υπάρχει εξαρχής η υποχρέωση και η δέσμευση εναρμόνισης με το περιεχόμενο των συνθηκών και γενικότερο με το Κοινοτικό Κεκτημένο. Είναι πολλές οι πολιτικές που υφίστανται τη μεταρρύθμιση προκειμένου να εναρμονιστούν στο πνεύμα και στους τύπους με το ευρωπαϊκό πλαίσιο. Τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η πολιτική απασχόλησης (Καραμεσίνη και Κουζής, 2005, Ιωαννίδης, 2012α), σαφώς η οικονομική πολιτική στο πλαίσιο της ΟΝΕ, αλλά και η αγροτική, διαρθρωτική και περιφερειακή πολιτική (μία γενική επισκόπηση σε επόμενα κεφάλαια και ενδεικτικά βλ. συλλογικούς τόμους Σακελλαρόπουλος, 2004, Ανδρέου και Μαραβέγιας, 2007, Μαραβέγιας, 2008, Μαραβέγιας και Σακελλαρόπουλος, 2006). Ακόμα και οι πολιτικές για το περιβάλλον, την τοπική ανάπτυξη, την έρευνα και την καινοτομία σε μεγάλο βαθμό θεμελιώνονται εγχώρια, μόλις με την ένταξη και σύμφωνα με τις ευρωπαϊκές κατευθύνσεις.

5.2.2. Η αναδιοργάνωση των εδαφικών επιπέδων εξουσίας

Στο παραπάνω σχήμα του επαναπροσδιορισμού των σχέσεων και μοτίβων της εδαφικής κυριαρχίας, οι περιφέρειες, όπως και η ΕΕ έχουν ενισχυμένο ρόλο, σε μία φιλοσοφία «πολυεπίπεδης διακυβέρνησης». Κάτω από τη στρατηγική που υιοθετεί η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για συντονισμένη δράση και εταιρική σχέση της Ένωσης, των κρατών μελών και των τοπικών και περιφερειακών αρχών, στη χάραξη και υλοποίηση των πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, γίνονται ουσιαστικά δεκτές δύο βασικές παραδοχές[66]. Πρώτον, ο τρόπος διακυβέρνησής είναι κρίσιμος για την αποτελεσματικότητα της ευρωπαϊκής οικονομικής ολοκλήρωσης και δεύτερον, η ικανότητα προσαρμογής της ΕΕ στο παγκόσμιο πλαίσιο βασίζεται σε μεγάλο βαθμό, στη δυνατότητα των εδαφών της να αντιδρούν, να δρουν και να αλληλεπιδρούν.

Με βάση τα παραπάνω, κρίνεται απαραίτητος ένας τρόπος διακυβέρνησης, ο οποίος θα ανταποκρίνεται στις συνθήκες της παγκοσμιοποίησης και θα επιτυγχάνει ένα συμβιβασμό κοινών και εθνικών συμφερόντων και ένα συντονισμό διαφόρων εδαφικών επιπέδων εξουσίας στην εφαρμογή των κοινών πολιτικών, σεβόμενος παρά ταύτα, την εθνική κυριαρχία και την ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα.

Στο πλαίσιο αυτό, διαμορφώνονται πολιτικές σχέσεις «εκ των άνω» και «εκ των κάτω» για την διαχείριση των περιφερειακών ανισοτήτων και την ανταγωνιστικότητα και την ανάπτυξη στην ΕΕ με μία ενδυνάμωση του τοπικού-περιφερειακού στη λήψη αποφάσεων, όπως και του κεντρικού

(ΟΝΕ), ενώ η ΕΟΚ γίνεται Ευρωπαϊκή Κοινότητα (ΕΚ). Αναλυτικά, η ιστορική εξέλιξη, οι θεσμοί και οι πολιτικές της ΕΕ στο Nugent (2010).

[66] Βλ. για παράδειγμα, Επιτροπή των Περιφερειών της ΕΕ (2009), *Λευκή βίβλος για την πολυεπίπεδη διακυβέρνηση*. Κείμενο για γνωμοδότηση πρωτοβουλίας, διαθέσιμο στο http://cor.europa.eu/en/activities/governance/Documents/CoR%27s%20White%20Paper%20on%20Multilevel%20Governance/EL.pdf

στο ευρωπαϊκό επίπεδο (Ανδρικοπούλου, 2003). Ειδικά η καθιέρωση του περιφερειακού προγραμματισμού στην Ελλάδα αναλύεται από τους Παπαδασκαλόπουλο και Χριστοφάκη (2002). Όπως εξηγείται, από τη δεκαετία 1980, αλλάζουν άρδην οι διαδικασίες προς ένα πιο «δημοκρατικό προγραμματισμό» για την περιφερειακή ανάπτυξη και αρχίζουν να εμπλέκονται συστηματικά φορείς του δημοσίου και του ευρύτερου δημοσίου, αλλά και του ιδιωτικού τομέα, στο σχεδιασμό, την εφαρμογή και τον έλεγχο των προγραμμάτων ανάπτυξης (μεταξύ αυτών, νομαρχίες και δήμοι, πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα, εταιρείες μελετών και γραφεία συμβούλων, επιμελητήρια και επαγγελματικές ενώσεις και λοιποί κοινωνικοί φορείς), σύμφωνα και με τις ευρωπαϊκές κατευθύνσεις. Προς αυτή την κατεύθυνση εξάλλου επιχειρείται και η αποκέντρωση του κράτους, με τον πρώτο νόμο για την τοπική αυτοδιοίκηση («Νόμος Καποδίστρια», Ν. 2539/97), ο οποίος ενισχύει τα ενδιάμεσα επίπεδα λήψης αποφάσεων, τους δήμους και τις νομαρχίες, αλλά και η σταδιακή ενδυνάμωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, η οποία και τηρεί τις βασικές αρμοδιότητες σε θέματα χάραξης μίας κοινής πολιτικής (συμπεριλαμβανομένης της περιφερειακής πολιτικής) στην ΕΕ.

5.2.3. Η διεύρυνση του οικονομικού χώρου προς τη Νοτιοανατολική Ευρώπη

Οι δύο διαδοχικές διευρύνσεις της ΕΕ προς χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης το 2004 και το 2007 συνεπάγονται το μετασχηματισμό του ευρωπαϊκού χώρου με επιπτώσεις στην οικονομία, το εξωτερικό εμπόριο, την ευρωπαϊκή και εσωτερική συνοχή, ειδικά για τις «χώρες της συνοχής» και τις χώρες του νότου (βλ. Ανδρικοπούλου και Καυκαλάς, 2000, Φώτης και Κοκκώσης, 2006). Ακόμα και η προοπτική (τη δεκαετία 1990) της διεύρυνσης συγκεκριμένα προς Εσθονία, Κύπρο, Λετονία, Λιθουανία, Μάλτα, Ουγγαρία, Πολωνία, Τσεχία, Σλοβακία, Σλοβενία το 2004, και προς Ρουμανία και Βουλγαρία το 2007, επαναπροσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό και επηρεάζουν στρατηγικές για την ανταγωνιστικότητα και τη συνεργασία μέσα στα όρια της ΕΕ, τόσο στο συλλογικό-κοινοτικό επίπεδο, όσο και στο επίπεδο κράτους-μέλους.

Καταρχήν, διαφόρων ειδών πιέσεις και ευκαιρίες προκύπτουν από νωρίς σε ότι αφορά την Ελλάδα που βρίσκεται στην άμεση γεωγραφική ζώνη. Στην πράξη, ήδη από τη δεκαετία 1990 η χώρα καλείται πρώτα απ' όλα να προσαρμοστεί στον έντονο ανταγωνισμό στον τομέα των ξένων άμεσων επενδύσεων. Οι χώρες της Κεντρικής-Ανατολικής Ευρώπης προσελκύουν μαζικά επενδυτικά κεφάλαια από την Ελλάδα, εφόσον συγκεντρώνουν ορισμένα σημαντικά πλεονεκτήματα, με την πτώση των καθεστώτων και την ενσωμάτωση στις καπιταλιστικές δημοκρατίες, όπως χαμηλό εργατικό κόστος, βιομηχανική παράδοση, σχετικά εξειδικευμένο το εργατικό δυναμικό, μεγάλες αγορές, προοπτικές για άνοδο της κατανάλωσης, κυβερνήσεις προσηλωμένες στην ιδέα της αγοράς. Στο πλαίσιο αυτό, θεμελιώνεται τη δεκαετία 1990 η πεποίθηση και η αισιόδοξη θέση ότι μία νέα «οικονομική ενδοχώρα» δημιουργείται για την Ελλάδα στα Βαλκάνια. Στις χώρες αυτές εκτιμάται ότι θα συγκεντρωθούν οι χαμηλότερης εξειδίκευσης επιχειρηματικές λειτουργίες και ότι τα κέντρα ελέγχου – ιδιοκτησίας και διοίκησης θα παραμείνουν στην Ελλάδα. Με λίγα λόγια, η προοπτική της επέκτασης των ελληνικών επιχειρήσεων εκτιμάται ότι είναι δυνατόν να «απογειώσει» την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας και να αναζωογονήσει τις δυνατότητες κερδοφορίας, ακόμα και της επαπειλούμενης βιομηχανίας (π.χ. Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη, 2003, Δούκας και Ανδρέου, 2006). Σε γενικές γραμμές, πιστεύεται ότι η προσχώρηση των ΧΚΑΕ στην ΕΕ, συνεπάγεται ευκαιρίες, για να γίνει η Ελλάδα ένας δυναμικός αναπτυξιακός πόλος στη Ν.Α. Ευρώπη, με εξειδίκευση σε δραστηριότητες και κλάδους αιχμής (τεχνολογία, υπηρεσίες, διοίκηση).

Η ίδια ωστόσο αισιοδοξία δεν αφορά τις αγορές γεωργικών προϊόντων ή την απασχόληση. Ως προς το πρώτο, στις ΧΚΑΕ ανήκουν μεγάλες και εξειδικευμένες στο διεθνές εμπόριο αγροτικές οικονομίες (π.χ. Ουγγαρία, Ρουμανία, Βουλγαρία), ενώ ως προς το δεύτερο, αναμένονται πιέσεις προς τα κάτω στους μισθούς όπως και αύξηση της ανεργίας με δεδομένη τη μετεγκατάσταση εγχώριου κεφαλαίου και την άνοδο του ανταγωνισμού για χωροθέτηση κεφαλαίων στην ευρύτερη περιοχή. Στο πλαίσιο αυτό, είναι φανερό ότι το πλεονέκτημα του χαμηλού κόστους σε οποιοδήποτε μεγάλο τομέα παραγωγής (πρωτογενή, δευτερογενή, τριτογενή), «ακυρώνεται» στη νέα διευρυμένη ΕΕ, ενώ η εξειδίκευση στην ποιότητα παραμένει καίρια για τη διαφοροποίηση στο νέο ενδοκοινοτικό εμπόριο.

Εδώ, πρέπει να αναφερθεί ότι η διεύρυνση προς τις ΧΚΑΕ τη δεκαετία 2000 κινεί και ορισμένες διαφορετικές, εξελίξεις στην κοινοτική πολιτική με αρνητική σημασία για τη χώρα. Ενδεικτικά, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας 2000 γίνεται γνωστό ότι θα μειωθούν οι απολαβές για τις χώρες της συνοχής από τα ευρωπαϊκά διαρθρωτικά ταμεία, με δεδομένες τις νέες διευρυμένες ανισότητες και ανάγκες (ενδεικτικά, EC, 2007). Ειδικά για την Ελλάδα, η οποία στηρίζεται σε σημαντικό βαθμό όλη την περίοδο στις κοινοτικές χρηματοδοτήσεις για την ανάπτυξη των υποδομών, την εξωτερική ισορροπία και την διαρθρωτική προσαρμογή, οι απώλειες αυτές έχουν εξαιρετική σημασία[67].

5.2.4. Η διαρθρωτική στήριξη μέσω της Πολιτικής Συνοχής

Η κοινή περιφερειακή πολιτική έχει καθοριστική σημασία για στην ισορροπία δυνάμεων και συμφερόντων στο εσωτερικό της ΕΕ, τόσο σε οικονομικούς, όσο και σε πολιτικούς όρους. Αυτή ακριβώς η συμβολή αναγνωρίζεται έμπρακτα από τη δεκαετία 1980, όταν με την υπογραφή της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης (1986) περιγράφεται και η ανάγκη για «οικονομική και κοινωνική συνοχή» και θεμελιώνεται ο ρόλος της περιφερειακής πολιτικής ως «Πολιτική Συνοχής». Όπως υποστηρίζεται στην διατριβή αυτή , η εν λόγω πολιτική έχει σημαντικό αντίκτυπο, πέραν της προφανούς σημασίας στην τόνωση του εισοδήματος και της απασχόλησης στα κράτη-μέλη. Σε τυπικούς και πραγματικούς όρους, συνεπάγεται τον πολιτικό και οικονομικό συντονισμό κάθε κράτους μέλους με το ευρωπαϊκό σύστημα και την ανάληψη δεσμεύσεων εκ μέρους του πρώτου, υπέρ μίας κοινής και συλλογικής προσπάθειας για την ανάπτυξη και τη συνοχή στο έδαφος της ΕΕ. Με λίγα λόγια, δημιουργείται μία δέσμευση σύγκλισης με τα ευρωπαϊκά αναπτυξιακά δεδομένα, η οποία συνοδεύεται αντίστροφα, από μεταβίβαση (εισροή) πόρων ακόμα και τεχνογνωσίας στο σχεδιασμό και προγραμματισμό, μέσω της δράσης των διαρθρωτικών ταμείων της ΕΕ.

Οι θεσμοθετημένοι βασικοί στόχοι των διαρθρωτικών ταμείων είναι η οικονομική ανάπτυξη, η διεύρυνση των παραγωγικών δυνατοτήτων, η βελτίωση των κοινωνικών συνθηκών και η πιο αποτελεσματική λειτουργία των αγορών, σε εθνικό και κοινοτικό επίπεδο και σε αυτή ακριβώς τη λογική, ειδικά σε ότι αφορά την Ελλάδα, ο συνολικός προϋπολογισμός των συγχρηματοδοτούμενων προγραμμάτων για την περίοδο 1986-2013 ανέρχεται σε περίπου 130 δις. ευρώ, με την κοινοτική συνδρομή να ξεπερνά το 50%[68]. Μάλιστα η χρηματοδότηση κλιμακώνεται στην πορεία, όπως δείχνει και ο Πίνακας 5.1 που ακολουθεί.

Αν και η κοινοτική χρηματοδότηση είναι προφανώς σημαντική λόγω μεγέθους, στην περίπτωση ειδικά της Ελλάδας αποκτά επιπλέον αξία για δύο ακόμα λόγους.

Πρώτον, η χώρα βρίσκεται χαμηλά στην αναπτυξιακή ιεραρχία (βλ. στη συνέχεια), δεδομένο που επιβάλλει μία εντατική προσπάθεια για σύγκλιση «προς τα πάνω» (catching up), ενώ καθιστά ταυτόχρονα πολύτιμη οποιαδήποτε «εξωτερική βοήθεια».

Δεύτερον, τις τελευταίες δεκαετίες τα συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα γίνονται τα κύρια αναπτυξιακά εργαλεία (Παπαδασκαλόπουλος και Χριστοφάκης, 2005, Ανδρικοπούλου, 2003), με δεδομένους τους σφικτούς δημοσιονομικούς περιορισμούς του συμφώνου για την ΟΝΕ.

---

[67] Αυτό δείχνει εξάλλου και η έμφαση που δίνεται από την τότε κυβέρνηση Κ. Καραμανλή στις διαπραγματεύσεις για τις δημοσιονομικές προοπτικές την προγραμματική περίοδο 2007-2013. Οι διαπραγματεύσεις για τις δημοσιονομικές προοπτικές της περιόδου 2007-2013 θεωρήθηκαν ιδιαίτερα κρίσιμες, επειδή όχι μόνο στην κατανομή θα συνυπολογίζονταν οι 12 νέο-εντασσόμενες χώρες της ΝΑ Ευρώπης (ακόμα και η Ρουμανία και η Βουλγαρία υπό ένταξη το 2007), αλλά και οι πόροι θα αποτελούσαν ένα σημαντικό μέσο ανακούφισης ενός βεβαρυμμένου δημόσιου προϋπολογισμού. Παρόλα αυτά, η συμφωνία της 17ης Δεκεμβρίου 2005 κατέληξε σε «απώλειες» για την ελληνική πλευρά. Αν συνυπολογιστούν πέραν των πόρων της συνοχής και οι πόροι από τα λοιπά διαρθρωτικά ταμεία, το ύψος της Κοινοτικής συνδρομής για την Ελλάδα προβλέφθηκε σε 2,5 δις. ευρώ έναντι των 2,87 δις. Ευρώ που ζητούσε η ελληνική πλευρά. Αναλυτικά, Λιαργκόβας και Ανδρέου (2007).

[68] Στοιχεία από Λύκος (2006) και Υπουργείου Οικονομίας και Οικονομικών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.1. Συνολικός Προϋπολογισμός στα Διαρθρωτικά Προγράμματα στην Ελλάδα
Εθνική και Κοινοτική Συνδρομή

	ΜΟΠ* 1986-1989 σε δισ. ECU** σε τιμές 1986	Ά ΚΠΣ 1989-1993 σε δισ. ECU σε τιμές 1989	Β' ΚΠΣ1994-1999 σε δισ. ECU σε τιμές 1994	Γ' ΚΠΣ2000-2006 σε δισ. ευρω σε τιμές 2000	ΕΣΠΑ 2007-2013 σε δισ. ευρω σε τιμές 2007
Συνολικός Προϋπολογισμός	2.10	14.34	29.72	44.36	39.40
Εθνική Δημόσια Συμμετοχή	0.69	5.80	7.10	11.13	11.50
Κοινοτική Συμμετοχή	1.20	7.19	13.98	22.71	20.40
Ιδιωτική Συμμετοχή	0.21	1.35	8.67	10.73	7.50

*Τα ΜΟΠ από το 1989 ενσωματώθηκαν στο Α ΚΠΣ** 1 ECU=1 ΕΥΡΩ (Ισοτιμία της 1/1/1999)

Πηγή: Λύκος (2006) και Επίσημο Ενημερωτικό Έντυπο για το ΕΣΠΑ, Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών.

Και πάλι όμως, η προφανής διαπίστωση ότι η κοινοτική συνδρομή είναι σημαντική επιδέχεται περεταίρω τεκμηρίωσης. Καταρχήν, ερωτήματα προκύπτουν αναφορικά τόσο με τη συμβολή των διαρθρωτικών ενισχύσεων, όσο και με τη συνολική επίδραση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στην ελληνική οικονομία. Ως προς το πρώτο, η απάντηση είναι εύκολη γιατί στηρίζεται στη θεωρία. Η αυτόνομη εισροή κεφαλαίου μέσω των μεταβιβάσεων της ΕΕ αντανακλάται στο ισοζύγιο πληρωμών, διαμορφώνει πολλαπλασιαστικές επιδράσεις στη ζήτηση και βελτιώνει την παραγωγικότητα της οικονομίας με τη συσσώρευση φυσικού και ανθρώπινου κεφαλαίου. Με αυτό τον τρόπο, προάγει την ανάπτυξη, την απασχόληση και συμβάλλει στη σύγκλιση των λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών. Σε αυτή τη θεώρηση και όπως αποδεικνύεται εμπειρικά (π.χ. Λώλος, 2009 και για μία επισκόπηση 1^{ο} Κεφάλαιο), *η συνδρομή των διαρθρωτικών ενισχύσεων στην οικονομία, την απασχόληση και τη συνοχή δε μπορεί παρά να είναι θετική*.

Αντιθέτως, το δεύτερο ερώτημα που αφορά τις συνολικές επιπτώσεις της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στην ελληνική οικονομία είναι σαφώς πιο πολύπλοκο και μένει ανοικτό. Λαμβάνοντας υπόψη την αδυναμία εκτίμησης εναλλακτικών σεναρίων της πραγματικότητας[69] παρατίθενται ορισμένες διαπιστώσεις από σχετική εργασία του Γεωργακόπουλου (2008) που ασχολείται με τις επιπτώσεις σε δύο επίπεδα, στη μεταφορά πόρων και στο εξωτερικό εμπόριο. Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση προκύπτει ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση έχει δύο βασικές συνέπειες στην ελληνική οικονομία. Από τη μία, είναι σημαντικά τα οφέλη στην πλευρά της ζήτησης και της κατανάλωσης χάριν στους πρόσθετους πόρους από την Κοινότητα και χάριν στη μείωση των τιμών από τη λειτουργία της ανταγωνιστικής αγοράς και από την άλλη, εντοπίζεται ένα μεγάλο «ανυπολόγιστο» κόστος, που έχει σχέση με την επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου και τις αρνητικές συνέπειες στην παραγωγική βάση και την απασχόληση, ως αποτέλεσμα της λειτουργίας του ανταγωνισμού σε τομείς, κλάδους και επιχειρήσεις της ελληνικής οικονομίας. Το κόστος αυτό όπως αναφέρεται θα μπορούσε να εκληφθεί ενδεχομένως και ως «κόστος εξορθολογισμού» της ελληνικής οικονομίας και της παραγωγικής δομής στις νέες συνθήκες, όμως σε κάθε περίπτωση πρέπει να ξεπερνά τα οφέλη που αποκόμισαν οι Έλληνες καταναλωτές.

[69] Η βασικότερη αδυναμία σε οποιαδήποτε απόπειρα αξιολόγησης των οικονομικών επιπτώσεων είναι ότι δεν υπάρχει τρόπος εκτίμησης του τί θα συνέβαινε σε μία «αντι-πραγματικότητα», στην περίπτωση δηλαδή που η Ελλάδα δεν γινόταν μέλος της Ε.Κ., και ότι δεν υπάρχει αντικειμενικός τρόπος σύγκρισης των δεδομένων αυτής με τα δεδομένα της ένταξης που είναι πραγματικά γνωστά (Λύκος, 2006). Επίσης, είναι κοινή θέση ότι με δυσκολία απομονώνονται (αν δεχτεί κάποιος ότι απομονώνονται) στην ανάλυση άλλοι παράγοντες και μεταβλητές που ενδεχομένους επηρεάζουν την οικονομία το ίδιο διάστημα.

5.3. Η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση της εγχώριας ανάπτυξης

Από τα παραπάνω είναι φανερό ότι η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης είναι συνυφασμένη με αναδιαρθρώσεις σε ένα *φάσμα χωρικών ανισοτήτων*, ενώ το ζήτημα της εθνικής/εγχώριας ανάπτυξης άπτεται ενός υπερκείμενου προβλήματος αριστοποίησης και εξορθολογισμού της λειτουργίας του οικονομικού συστήματος. Έτσι, στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ενδιαφέρει όχι αμιγώς η ελληνική οικονομία, η ιδιαίτερη δυναμική της, τα εγγενή διαρθρωτικά της χαρακτηριστικά, αλλά ευρύτερα η διαδικασία και η εξέλιξη της *σε σχέση* με την ευρωπαϊκή οικονομία. Στο ίδιο πλαίσιο, η οικονομική σύγκλιση των περιφερειών, των πόλεων και των τόπων με το αντίστοιχο ευρωπαϊκό μέσο επίπεδο, όπως και επιμέρους παράγοντες που επιτρέπουν αυτή τη διαδικασία, αποκτούν περιεχόμενο ως εθνικοί στόχοι. Με τον τρόπο αυτό, τίθεται μία δεσμευτική συγκριτική παράμετρος στην εκτίμηση του επιπέδου ανάπτυξης, κάτι που είναι νέο για το ελληνικό κράτος και την πολιτική. Υπό μία έννοια, με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ και τη δέσμευση στα κριτήρια της σύγκλισης, συντελείται η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση της διαδικασίας της χωρικής-οικονομικής ανάπτυξης και της πολιτικής αντίστοιχα.

Ένα εύλογο και βασικό ερώτημα που προκύπτει σε σχέση με τα παραπάνω, είναι κατά πόσον τελικά η Ελλάδα συγκλίνει στο επίπεδο οικονομικής ευημερίας με την ΕΕ και κατά πόσον οι ανισότητες μειώνονται ή αυξάνονται εντός της ΕΕ. Το παραπάνω εξετάζεται στη συνέχεια, ως πρόβλημα σύγκλισης της ελληνικής οικονομίας το διάστημα 1995-2010 και ως ενδεικτικό για τις επιπτώσεις της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ή της περιφερειακής πολιτικής σε επίπεδο χώρας. Ο δείκτης που χρησιμοποιείται είναι το κ.κ. ΑΕΠ, ενώ εξάγεται και ένας δείκτης της ανισότητας ως λόγος της στατιστικής διακύμανσης προς το μέσο όρο[70].

Όπως παρατηρείται από τα στοιχεία στον Πίνακα 5.2., συνολικά το κ.κ. ΑΕΠ στην ΕΕ–15 μειώνεται διαχρονικά, όπως και στο σύνολο της Ευρωζώνης-17, ενώ στα παλαιά κράτη μέλη (ΕΕ-15) είναι πάντα υψηλότερο σε σύγκριση με την ΕΕ-27.

Ειδικά σε ότι αφορά την Ελλάδα, το κ.κ. ΑΕΠ από 84% του μ.ό. της ΕΕ–27 το 1995 ανέρχεται σε 90% το 2010, ωστόσο παραμένει πολύ χαμηλότερο σε σχέση με το μέσο όρο της ΕΕ–15 και της Ευρωζώνης, όπως και είναι χαμηλότερο σε σχέση για παράδειγμα, με την Κύπρο που ανήκει στις χώρες πρόσφατης διεύρυνσης (2004) ή με άλλες χώρες με κοινή πορεία στο στόχο της συνοχής (ΕΕ-15), όπως την Ισπανία και την Ιρλανδία. Ακόμα όπως παρατηρείται, η άνοδος του κ.κ. ΑΕΠ της Ελλάδας είναι γρηγορότερη τη δεύτερη περίοδο (δεκαετία 2000), παρά την πρώτη (1995-2000), σε αντίθεση με ότι συμβαίνει στην ΕΕ των παλαιών κρατών μελών ή στην Ευρωζώνη.

Παρόλα αυτά, η χώρα παραμένει στην προτελευταία θέση ανάμεσα στα παλαιά κράτη–μέλη (με τελευταία την Πορτογαλία), ενώ συνολικά, ο δείκτης της ανισότητας (συντελεστής μεταβλητότητας) μειώνεται στο σύνολο της ΕΕ–27, γεγονός που εξηγείται και από τη βελτίωση των επιδόσεων των ΝΧΚΑΕ σε προ-ενταξιακό και μετα-ενταξιακό στάδιο και την επίδραση της πολιτικής συνοχής στα παλαιά κράτη-μέλη, με πιο «καλό» παράδειγμα την Ιρλανδία.

Επομένως, προκύπτουν δύο συμπεράσματα ως προς τη σύγκλιση, τα οποία επιβεβαιώνονται και σε άλλες εργασίες παρόμοιας μεθοδολογίας (π.χ. Δρεττάκης, 2003 / Δρεττάκης Μ., *Η Αυγή*, 4/3/2012). Πρώτον, η Ελλάδα εμφανίζει διαχρονική βελτίωση του επιπέδου ευημερίας, αλλά δε βελτιώνει τη σχετική θέση της, αφού παραμένει μία από τις φτωχότερες χώρες στην ΕΕ και στην Ευρωζώνη. Δεύτερον, οι ανισότητες στο εσωτερικό της ΕΕ διατηρούνται υψηλές και μάλιστα αυξάνονται, παρότι συνολικά βελτιώνεται διαχρονικά το επίπεδο ευημερίας (μετρούμενο σε σχετικούς όρους). Αυτά οδηγούν σε μία γενικότερη διαπίστωση ότι η ανισότητα στον καταμερισμό της οικονομικής ανάπτυξης στο έδαφος της ΕΕ διευρύνεται, όμως η αδικία αντισταθμίζεται από την άνοδο στο επίπεδο ευημερίας, τόσο στο κοινοτικό επίπεδο, όσο και στο επίπεδο κρατών-μελών. Ουσιαστικά, η ανισότητα μεταξύ Ελλάδας και ΕΕ αναπαράγεται σε ένα υψηλότερο σχετικό επίπεδο κοινωνικοοικονομικής ευημερίας.

[70] σε Μονάδες Αγοραστικής Δύναμης (ΜΑΔ) και με βάση στοιχεία της EUROSTAT.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.2. Σύγκλιση του κκ ΑΕΠ στις χώρες-μέλη και ανισότητα στην ΕΕ

ΕΕ-27=100

	Κράτος - μέλος	1995	2000	Μεταβολή 1995-2000	2001	2010*	Μεταβολή 2001-2010	Μεταβολή 1995-2010
	ΕΕ (27)	100	100	0	100	100	0	0
	ΕΕ (15)	116	115	-1	115	110	-5	-6
	Ευρωζώνη (17)	114	112	-2	112	108	-4	-6
1	Βέλγιο	128	126	-2	124	119	-5	-9
2	Βουλγαρία	32	28	-4	30	44	14	12
3	Τσεχία	77	71	-6	73	80	7	3
4	Δανία	131	132	1	128	127	-1	-4
5	Γερμανία	129	118	-11	116	118	2	-11
6	Εσθονία	36	45	9	46	64	18	28
7	Ιρλανδία	103	132	29	134	128	-6	25
8	*Ελλάδα**	*84*	*84*	*0*	*86*	*90*	*4*	*6*
9	Ισπανία	91	97	6	98	100	2	9
10	Γαλλία	116	115	-1	115	108	-7	-8
11	Ιταλία	121	118	-3	118	101	-17	-20
12	Κύπρος	87	88	1	90	99	9	12
13	Λετονία	31	36	5	38	51	13	20
14	Λιθουανία	35	40	5	42	57	15	22
15	Λουξεμβούργο	223	245	22	234	271	37	48
16	Ουγγαρία	51	54	3	58	65	7	14
17	Μάλτα	86	85	-1	79	83	4	-3
18	Ολλανδία	123	134	11	134	133	-1	10
19	Αυστρία	134	132	-2	126	126	0	-8
20	Πολωνία	43	48	5	47	63	16	20
21	Πορτογαλία	77	81	4	80	80	0	3
22	Ρουμανία	33	26	-7	28	46	18	13
23	Σλοβενία	74	80	6	80	85	5	11
24	Σλοβακία	47	50	3	52	74	22	27
25	Φινλανδία	107	117	10	115	115	0	8
26	Σουηδία	125	128	3	122	123	1	-2
27	Ηνωμένο Βασίλειο	113	119	6	120	112	-8	-1
	Τυπική απόκλιση (σ)	44,50	47,26		44,84	44,02		
	Μέσος Όρος (μ)	90	94		93	99		
	ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΗΣ ΜΕΤΑΒΛΗΤΟΤΗΤΑΣ (ΔΕΙΚΤΗΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑΣ) σ/μ	49	50	1	48	45	-4	-5

*προσωρινά στοιχεία.

Πηγή: Στοιχεία από EUROSTAT, ιδία επεξεργασία.

6. Μακροοικονομική εξέλιξη

Από τη δεκαετία 1990 στην Ελλάδα συντελείται ένας μεγάλος οικονομικός μετασχηματισμός, ο οποίος έχει δύο βασικά χαρακτηριστικά. Πρώτον, συνοδεύεται από ένα φιλελεύθερο τρόπο ρύθμισης της οικονομίας, δεύτερον, συνεπάγεται μία ευρεία παραγωγική αναδιάρθρωση από τον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα προς τις υπηρεσίες, με πολύπλευρες προεκτάσεις. Η αναδιάρθρωση στην παραγωγή αφορά άμεσα τη μακροοικονομική ανισορροπία (π.χ. Σταθάκης, 2011, Αργείτης, 2002, Στασινόπουλος, 2011), όπως και την ανισορροπία στην αγορά εργασίας και το δυσεπίλυτο πρόβλημα της υψηλής και εμμένουσας ανεργίας. Επίσης, όπως υποστηρίζεται στην εργασία αυτή, συνδέεται άμεσα και αμφίδρομα με την χωρική - οικονομική ανισότητα.

Στη συνέχεια, συνοψίζεται η συνολική αλλαγή στην οικονομία, εξετάζοντας την πορεία ορισμένων βασικών μακροοικονομικών μεγεθών. Σε όψεις της οικονομικής αλλαγής αναφέρονται εξάλλου επισταμένα άλλες εργασίες (π.χ. Κόλλιας κ.ά., 2005, Γκέκας, 2005, Κορρές, 1998).

6.1. Επιδόσεις σε επιλεγμένους δείκτες

Η ελληνική οικονομία είναι μία μικρή ανοικτή οικονομία, η οποία από τη δεκαετία 1980 λειτουργεί μέσα στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, προσφέροντας μόλις 2% του προϊόντος της ΕΕ (2010). Η ίδια εντάσσεται στις ανεπτυγμένες οικονομίες του κόσμου και εμφανίζει διαχρονικά βελτίωση του επιπέδου οικονομικής ευημερίας σε σχέση με ένα παγκόσμιο μέσο όρο και με διάφορα κριτήρια[71].

Στη συνέχεια γίνεται αναφορά σε επιλεγμένους μακροοικονομικούς δείκτες σύμφωνα με στοιχεία από τη Στατιστική Βάση Δεδομένων της Παγκόσμιας Τράπεζας[72]. Καταρχήν, εξάγονται μέσοι ετήσιοι δείκτες για κάθε μέγεθος που επιλέγεται, σε τρείς διακριτές περιόδους, όπου η πρώτη καλύπτει το διάστημα της προετοιμασίας για την ΟΝΕ 1993-2000, η δεύτερη τη φάση ταχείας ανάπτυξης και διοργάνωσης των ολυμπιακών αγώνων 2001-2007 και η τρίτη την αρχή της ύφεσης 2008-2010, ενώ τέλος εξάγονται δείκτες για το σύνολο της περιόδου 1993-2010.

Όπως φαίνεται, συνολικά την περίοδο που εξετάζεται είναι αισθητή η βελτίωση σε όλους τους δείκτες, με μόνη εξαίρεση το εξωτερικό ισοζύγιο εμπορίου και υπηρεσιών, το οποίο επιδεινώνεται τόσο συνολικά, όσο και διαδοχικά στις υποπεριόδους. Η μεγάλη πλειοψηφία των δεικτών έχουν θετική πορεία και στις τρείς υποπεριόδους, με ιδιαίτερα εντυπωσιακούς ρυθμούς ανόδου τη μεσαία περίοδο της ταχείας ανάπτυξης, ενώ ορισμένοι βασικοί δείκτες, όπως το κ.κ. Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, ο ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου, όπως και ο ρυθμός μεταβολής των εισαγωγών αγαθών και υπηρεσιών εμφανίζουν ελαφρώς διαφορετική συμπεριφορά, δηλαδή συνεχόμενη άνοδο, με πιο εντατικούς ρυθμούς τη μεσαία περίοδο, και αισθητή επιδείνωση-στροφή σε αρνητικές τιμές, από το 2008. Υπό μία έννοια, οι δείκτες αυτοί προβάλλουν μία όψη της κρίσης της ελληνικής οικονομίας (άλλες αφορούν το δημοσιονομικό σκέλος, το δημόσιο χρέος και έλλειμμα ή το ρυθμό μεγέθυνσης του προϊόντος).

[71] Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, η χώρα κατατάσσεται στις χώρες υψηλού εισοδήματος, με το κ.κ. ΑΕΠ σχεδόν να διπλασιάζεται μέσα σε διάστημα μικρότερο της 20ετίας, από 13.512 $ (τρέχ. τιμές) το 1993 που αντιστοιχεί σε 75% του μέσου όρου των χωρών του ΟΟΣΑ σε 26.878 $ το 2011, που αντιστοιχεί σε 80% του μέσου όρου των χωρών ΟΟΣΑ. Για την Παγκόσμια Τράπεζα, η χώρα ανήκει επίσης στις ανεπτυγμένες οικονομίες του κόσμου, καθώς με κριτήριο το ΑΕΠ που υπολογίζεται σε 103.756 εκ. $ για το 1993, η ελληνική οικονομία καταλαμβάνει την 21η θέση παγκοσμίως, θέση η οποία όμως επιδεινώνεται μέχρι το 2011, *παρότι το ΑΕΠ αυξάνεται*. Ακόμα, ικανοποιητικές είναι και οι επιδόσεις στο «δείκτη ανθρώπινης ανάπτυξης» (human development index) των Ηνωμένων Εθνών, ο οποίος εκτιμάται σε 0,776 το 1995 και αυξάνεται σε 0,861 το 2011, διασφαλίζοντας στη χώρα την 29η θέση παγκοσμίως το τελευταίο έτος.

[72] Υπενθυμίζεται ότι η ΕΛΣΤΑΤ διαθέτει στοιχεία για το ΑΕΠ μετά το 2000.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.1. Επιλεγμένοι δείκτες για την ελληνική οικονομία, 1993-2010
Μέση ετήσια τιμή ανά περίοδο

	1993-2000	**2001-2007**	**2008-2010**	***1993-2010***
Μεταβολή κ.κ. ΑΕΠ (% ετησίως)	1,82	3,74	-2,66	*1,82*
Ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου (ετήσια μεταβολή %)	5,23	6,57	-12,28	*2,83*
Ακαθάριστος σχηματισμός κεφαλαίου (% ΑΕΠ)	21,95	24,51	19,39	*22,52*
Αναλογία απασχόλησης προς πληθυσμό, 15+, σύνολο (%)	46,43	47,87	48,87	*47,39*
Αναλογία απασχόλησης προς πληθυσμό, ηλικίες 15-24, σύνολο (%)	28,36	26,44	23,3	*26,77*
Μερική απασχόληση , σύνολο (% συνολικής απασχόλησης)	7,7	6,19	8,37	*7,22*
Επισφαλής απασχόληση, σύνολο (% συνολικής απασχόλησης)	37,59	29,71	27,43	*32,83*
Ανεργία, σύνολο (% συνολικού εργατικού δυναμικού)	9,99	9,69	9,9	*9,86*
Μακροχρόνια ανεργία (% συνολικής ανεργίας)	53,98	52,64	44,43	*51,87*
Ανεργία, με τριτοβάθμια εκπαίδευση (% συνολικής ανεργίας)	18,74	17,96	22,4	*18,62*
Μεταβολή πληθυσμού (% ετησίως)	0,64	0,36	0,36	*0,48*
Άμεσες ξένες επενδύσεις, καθαρή εισροή (% ΑΕΠ)	0,77	0,84	0,82	*0,81*
Άμεσες ξένες επενδύσεις, καθαρή εκροή (% ΑΕΠ)	1,05	0,79	0,6	*0,78*
Ακαθάριστη εγχώρια αποταμίευση (% ΑΕΠ)	11,28	12,51	7,85	*11,19*
Ακαθάριστη αποταμίευση (% ΑΕΠ)	18,3	13,51	5,63	*14,09*
Τελικές δαπάνες για κατανάλωση Γενικής Κυβέρνησης (% ΑΕΠ)	16,24	18,17	18,91	*17,44*
Ακαθάριστη εθνική δαπάνη (% ΑΕΠ)	110,67	112	111,55	*111,33*
Τελική δαπάνη για κατανάλωση από νοικοκυριά (ετήσια μεταβολή %)	2,05	4,22	-0,29	*2,5*
Τελική δαπάνη για κατανάλωση (ετήσια μεταβολή %)	2,49	3,99	-0,57	*2,56*
Τελική δαπάνη για κατανάλωση (% ΑΕΠ)	88,72	87,49	92,15	*88,81*
Εξωτερικό ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών (% ΑΕΠ)	-10,67	-12	-11,55	*-11,33*
Εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών (% ΑΕΠ)	19,79	22,87	21,61	*21,29*
Εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών (ετήσια μεταβολή %)	8,6	3,48	-4,09	*4,49*
Εισαγωγές αγαθών και υπηρεσιών (% ΑΕΠ)	30,46	34,87	33,16	*32,62*
Εισαγωγές αγαθών και υπηρεσιών (ετήσια μεταβολή %)	8,95	4,28	-8,05	*4,3*

Πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα, Δείκτες Παγκόσμιας Ανάπτυξης (World Development Indicators). Ιδία επεξεργασία.

Σε γενικές γραμμές, διαπιστώνεται από τον Πίνακα 6.1. ότι πρόκειται για μία περίοδο «γενικευμένης ευημερίας» και ανάτασης βασικών αναπτυξιακών μεγεθών, όπως του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, των επενδύσεων, της κατανάλωσης, του προϊόντος και της απασχόλησης, αλλά ταυτόχρονα, για μία περίοδο ανησυχητικής εξέλιξης σε ότι αφορά τον τομέα της απασχόλησης. Η ανεργία βρίσκεται σε μία μέση τιμή περιόδου περίπου στο 10%, η επισφαλής εργασία αγγίζει σχεδόν το 33% της συνολικής απασχόλησης, ενώ η μακροχρόνια ανεργία και η ανεργία επιστημόνων φτάνουν σε περίπου 52% και 19% της συνολικής ανεργίας. Σε ότι αφορά τον εξωτερικό τομέα, παρατηρείται ότι το εξωτερικό εμπορικό ισοζύγιο είναι ελλειμματικό και επιδεινώνεται την περίοδο της υψηλής κατανάλωσης και των γρήγορων ρυθμών ανάπτυξης από τις αρχές της δεκαετίας 2000, ενώ ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι οι συνολικές επενδύσεις (ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου) ανέρχονται σε ένα μέσο όρο περίπου 20% του ΑΕΠ όλη την περίοδο, όπως και ότι η τελική δαπάνη για κατανάλωση φτάνει σε ένα μέσο ποσοστό, 89% του ΑΕΠ. Την ίδια στιγμή, οι άμεσες ξένες επενδύσεις, ως καθαρή εκροή, δηλαδή οι επενδύσεις των Ελλήνων στο εξωτερικό, για πρώτη φορά ξεπερνούν τις άμεσες ξένες επενδύσεις των ξένων (καθαρή εισροή) και ανέρχονται

σε 1,05% του ΑΕΠ την περίοδο 1993-2000, δεδομένο που επιβεβαιώνει ότι ο επιχειρηματικός τομέας επεκτείνεται στο εξωτερικό και ειδικά στα Βαλκάνια. Συνολικά την περίοδο 1993-2010 οι άμεσες ξένες επενδύσεις ως καθαρή εισροή και ως καθαρή εκροή κυμαίνονται σε παρόμοια επίπεδα (0,81% και 0,78%) σε ένα μέσο ετήσιο ποσοστό.

Σε ότι αφορά τη διάρθρωση της οικονομίας, η οποία αποτελεί αντικείμενο επόμενου κεφαλαίου, επισημαίνεται εδώ μόνο η πτώση της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας της βιομηχανίας και η υποχώρηση της απασχόλησης στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα, που τροφοδοτούν μία άνοδο της απασχόλησης στις υπηρεσίες και συνδέονται με την «ανακύκλωση» σταθερά υψηλών ποσοστών ανεργίας.

6.2. Η ταχεία μεγέθυνση

Αυτό που πρωτίστως χαρακτηρίζει την ελληνική οικονομία την περίοδο αναφοράς είναι οι γρήγοροι ρυθμοί μεγέθυνσης του Ακαθάριστου Εγχωρίου Προϊόντος. Υπό αυτή την έννοια συντελείται δηλαδή ένα «μικρό» οικονομικό θαύμα τουλάχιστον σε σύγκριση με το «μεγάλο» της δεκαετίας 1960. Πολλοί παράγοντες βοηθούν την οικονομική άνοδο, όπως η αύξηση των πραγματικών μισθών και η συνακόλουθη αύξηση της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών, η αύξηση των διαθέσιμων εισοδημάτων των νοικοκυριών και της καταναλωτικής τους ροπής, η μείωση του κόστους χρηματοδότησης και η ταχεία πιστωτική επέκταση, η άνοδος των δημοσίων δαπανών και των κεφαλαιακών μεταβιβάσεων από την ΕΕ, η άνοδος των επενδύσεων στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα που χρηματοδοτούνται εν μέρει από εισροές κοινοτικών πόρων, η ανάκαμψη των εξαγωγών υπηρεσιών μεταφοράς, των εξαγωγών αγαθών λόγω συγκυριών κ.ά. (αναλυτικά ΙΝΕ ΓΣΕΕ, 2004).

Όπως φαίνεται και στο παρακάτω διάγραμμα, σημείο εκκίνησης είναι αρνητικοί ρυθμοί μεταβολής-συρρίκνωση του προϊόντος το 1993 που σταδιακά αναστρέφονται-γίνονται θετικοί και επιταχύνονται, μέχρι και το 2003[74]. Λίγο πριν τους ολυμπιακούς αγώνες της Αθήνας, καταγράφεται ο μέγιστος ρυθμός ανάπτυξης, σχεδόν 6%. Ειδικότερα η περίοδος διακυβέρνησης ΠΑΣΟΚ και Κ. Σημίτη (1996-2004) μπορεί να θεωρηθεί ως *περίοδος ταχείας ανάπτυξης*, με μέση τιμή του ρυθμού μεγέθυνσης 3,91%, έναντι 0,83% την περίοδο 1993-1995 και 0,65% την περίοδο 2005-2010. Το «οικονομικό θαύμα» επομένως υπό αυτή την έννοια αποδίδεται κυρίως στον «εκσυγχρονισμό», αφορά όμως και όλη την περίοδο από το 1996 και μέχρι το 2007 και έχει διάρκεια μεγαλύτερη της δεκαετίας. Όλη αυτή την περίοδο, οι ρυθμοί μεγέθυνσης του ΑΕΠ είναι γρήγοροι και ξεπερνούν κατά πολύ, τους ευρωπαϊκούς μέσους (με μόνη εξαίρεση το έτος 2000). Ενδεικτικά, το 2003 όταν ο δείκτης για την Ελλάδα φτάνει σε σχεδόν 6%, στην ΕΕ-27 ο αντίστοιχος μέσος είναι μόλις 1,4% και στην Ευρωζώνη-17 0,7%.

Όπως παρατηρείται, αμέσως μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες, σημειώνεται κάμψη του δείκτη (2,28% το 2005) που μετά από ορισμένες διακυμάνσεις (σε μία τελευταία αναλαμπή, αγγίζει το 5,54% το 2006) το 2008 με το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, καταλήγει αρνητικός.

Από το 2008 η ύφεση βαθαίνει συνεχώς, ενώ το 2010 η συρρίκνωση του ΑΕΠ σε σχέση με το προηγούμενο έτος υπολογίζεται σε -3,52% και η οικονομία βρίσκεται στις χειρότερες στιγμές της σύγχρονης ιστορίας της, μετά την κρίση του 1974 (Διάγραμμα 6.1.).

[74] Στοιχεία Παγκόσμιας Τράπεζας.

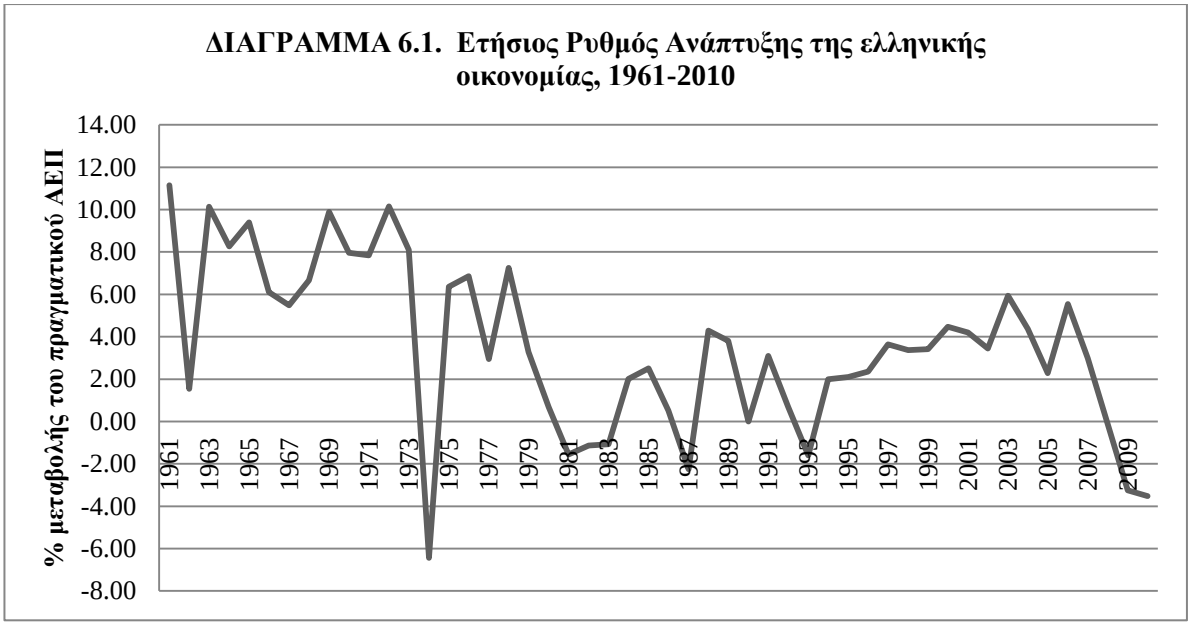

Πηγή: Στοιχεία από Παγκόσμια Τράπεζα, ιδία επεξεργασία.

6.3. Η αναδιάρθρωση στο ΑΕΠ

Η ταχεία ανάπτυξη της οικονομίας οφείλεται στην ανάπτυξη της οικονομίας των υπηρεσιών, εξέλιξη που αντανακλά επίσης τη στασιμότητα στη βιομηχανία και τη συρρίκνωση της αγροτικής οικονομίας. Ο τριτογενής τομέας αυξάνει συνεχώς το μερίδιο του στην Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία και στο ΑΕΠ, με ρυθμό πολύ πιο γρήγορο από το σύνολο της οικονομίας. Η εξέλιξη αυτή περιγράφεται σε επόμενο κεφάλαιο. Το παρόν εστιάζει στην αναδιάρθρωση του ΑΕΠ από την πλευρά της δαπάνης και του εισοδήματος[75]

Η ανάλυση των βασικών μακροοικονομικών μεγεθών δείχνει αφενός ότι η ανάπτυξη της περιόδου στηρίζεται στην άνοδο της ζήτησης και στην άνοδο της κατανάλωσης, αφετέρου ότι η υπερβάλλουσα κατανάλωση σε σχέση με το διαθέσιμο εθνικό εισόδημα και η αρνητική αποταμίευση οδηγούν σε αύξηση του δανεισμού σε μία διαδικασία κατά την οποία το πρόβλημα του εσωτερικού δημοσιονομικού ελλείμματος συμπλέκεται με το πρόβλημα του εξωτερικού ελλείμματος και χρέους.

Είναι γεγονός ότι η εγχώρια ζήτηση τροφοδοτείται από ένα αυξανόμενο εξωτερικό χρέος και δανεισμό που είναι σε τελική ανάλυση ο κινητήριος μοχλός της ελληνικής οικονομίας (βλ. και στη συνέχεια, υποκεφάλαιο 8.6), ενώ το εισόδημα διανέμεται άνισα ανάμεσα σε καταναλωτικούς και παραγωγικούς – επενδυτικούς σκοπούς, υπέρ των πρώτων. Ειδικότερα, η τελική κατανάλωση αυξάνεται με γρήγορους ρυθμούς, τουλάχιστον μέχρι το 2008, οπότε σταθεροποιείται μέχρι το 2010. Η αύξηση είναι γρήγορη τόσο την πρώτη τριετία, η οποία συμπίπτει και με την περίοδο διοργάνωσης των ολυμπιακών αγώνων και την πρώτη φάση της ένταξης στην ΟΝΕ, όσο και τη δεύτερη, στον «απόηχο» των παραπάνω, ενώ τροφοδοτείται διαχρονικά περισσότερο από μία αύξηση της δαπάνης στους τομείς ΜΚΙΕΝ, και της Γενικής Κυβέρνησης και λιγότερο, από μία άνοδο της δαπάνης των νοικοκυριών. Εδώ επισημαίνεται ότι η δαπάνη για κατανάλωση κινεί σχεδόν το σύνολο της οικονομίας, εφόσον ανέρχεται σε 90% του ΑΕΠ το 2001, αλλά και 88% το 2004 και 95% το 2010. Από την άλλη πλευρά, ο ακαθάριστος σχηματισμός κεφαλαίου αυξάνεται μεν με γρήγορους ρυθμούς, όμως κυμαίνεται σε ένα πολύ μικρότερο ποσοστό (16-24%) του ΑΕΠ. Τέλος, οι εισαγωγές μειώνονται στο εξεταζόμενο διάστημα, όπως και οι εξαγωγές που ωστόσο ακολουθούν ένα πιο γρήγορο ρυθμό, ενώ βρίσκονται σε χαμηλότερα επίπεδα. Συγκεκριμένα, οι εισαγωγές ανέρχονται σε 38% του ΑΕΠ το 2001 και μειώνονται σταδιακά σε 32% το 2004 και 30%

[75] στοιχεία Εθνικών Λογαριασμών ΕΛΣΤΑΤ.

το 2010, ενώ οι εξαγωγές φτάνουν σε 25% το 2001 και μειώνονται επίσης σε 20% και 19% αντίστοιχα. Συνολικά πάντως είναι προφανές ότι η κρίση επιδεινώνει τα μεγέθη μετά το 2008.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.2. Ανάλυση του ΑΕΠ - Προσέγγιση Δαπάνης*

	% μεταβολή 2001-2004	% μεταβολή 2005-2008	% μεταβολή 2009-2010	ως % ΑΕΠ	
				2001	2010
(+)Τελική καταναλωτική δαπάνη	23	26	2%	90%	95%
Νοικοκυριών	23	25	-1%	71%	72%
ΜΚΙΕΝ	49	47	1%	1%	1%
Γενικής Κυβέρνησης	21	31	13%	18%	21%
(+)Ακαθάριστος σχηματισμός κεφαλαίου	33	19	-22%	23%	16%
Ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφ.	36	17	-11%	22%	17%
Μεταβολή αποθεμάτων	-12	133	-170%	2%	-1%
(+)Εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών	2	24	-20%	25%	19%
(-) Εισαγωγές αγαθών και υπηρεσιών	6	31	-19%	38%	30%
ΑΚΑΘΑΡΙΣΤΟ ΕΓΧΩΡΙΟ ΠΡΟΙΟΝ	27	23	-1%	100%	100%

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ, ιδία επεξεργασία.
*Ποσά σε σταθερές τιμές προηγούμενου έτους.

6.4. Η αναδιάρθρωση στην αγορά εργασίας

Η αναδιάρθρωση στην αγορά εργασίας έχει εξαιρετική σημασία σε ότι αφορά τις αλλαγές που συντελέστηκαν στην ελληνική οικονομία, όπως υποστηρίζεται και αλλού (π.χ. Ιωαννίδης, 2012α). Η ίδια είναι το αποτέλεσμα της συνδυασμένης επίδρασης μεταβολών στα δημογραφικά μεγέθη, αλλά και σύνθετων κοινωνικών και οικονομικών μετασχηματισμών. Ειδικά σε ότι αφορά το πρώτο, αναφέρονται τα εξής: Πρώτον, ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός αυξάνεται σε βάθος χρόνου λόγω της φυσικής αύξησης, αλλά ειδικά τις τελευταίες δεκαετίες λόγω της μαζικής εισόδου οικονομικών μεταναστών. Δεύτερον, τόσο η Ελλάδα, όσο και η ΕΕ είναι αντιμέτωπες με το φαινόμενο της δημογραφικής γήρανσης, το οποίο έχει σημαντικές δυσμενείς επιπτώσεις που αφορούν όχι μόνο την αγορά εργασίας, αλλά και τις προοπτικές τεχνολογικής προόδου, τη βιωσιμότητα του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, και θέματα παιδείας και ανταγωνιστικότητας. Ειδικά σε ότι αφορά την Ελλάδα όμως, η τάση ενίσχυσης των ηλικιωμένων ομάδων του πληθυσμού είναι αισθητή και συνεχής σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο, όπως και εντονότερη σε συγκεκριμένες περιοχές (Κοτζαμάνης, 1994, Παπαδάκης και Σιάμπος, 1995).

Στο παραπάνω πλαίσιο και καθώς η οικονομία αναπτύσσεται, η άνοδος του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, η οποία είναι γρήγορη τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκ. 2000, συνοδεύεται από αύξηση της απασχόλησης[76]. Ειδικότερα, όλη την περίοδο 1998-2010 το ποσοστό απασχόλησης κυμαίνεται σε ικανοποιητικά ποσοστά της τάξης 88%-92%, με βάση τις έρευνες εργατικού δυναμικού[77]. Η αύξηση της απασχόλησης είναι σχεδόν συνεχής μέχρι τουλάχιστον το 2008, ενώ δρομολογείται κυρίως από τον τομέα των υπηρεσιών.

[76] Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής πληθυσμού - οικονομικά χαρακτηριστικά πληθυσμού, όπως και τις έρευνες εργατικού δυναμικού.
[77] Η αξιοποίηση των στοιχείων της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού που διενεργείται ανά τρίμηνο από την ΕΛΣΤΑΤ επιτρέπει μία πιο στενή παρακολούθηση των διαχρονικών μεταβολών τόσο ανά έτος, όσο και ανά τρίμηνο στην αγορά εργασίας, αλλά και σχετικά με την κατάσταση απασχόλησης του εργατικού δυναμικού

Από την άλλη πλευρά, η ανεργία παραμένει υψηλή και ξεπερνά κατά πολύ σε οποιοδήποτε έτος αναφοράς την «ανεργία τριβής» που τείνει να θεωρείται φυσιολογική στις ανεπτυγμένες χώρες. Αν και η διαχρονική πορεία δείχνει ότι υφίσταται μείωση τουλάχιστον από τα τέλη της δεκαετίας 1990 ως το πρώτο μισό της δεκαετίας 2000, συνολικά την περίοδο 1998-2010 ο δείκτης των ανέργων στο σύνολο της εργατικής δύναμης (ως μέσο ετήσιο ποσοστό) αυξάνεται οριακά από 11,2% σε 12,5%. Επιπλέον, ο δείκτης όμως κρύβει και ορισμένα ακόμα ανησυχητικά στοιχεία. Για παράδειγμα, η μεγάλη πλειοψηφία των ανέργων φαίνεται να κατατάσσεται στη μακροχρόνια ανεργία. Το ποσοστό των ανέργων διάρκειας μεγαλύτερης ενός έτους αφορά το 53,% των ανέργων το 1998 και αυξάνεται στην πορεία (με εξαίρεση το 2004, οπότε μειώνεται σε 50,2%). Ακόμα, οι νέοι άνεργοι αποτελούν ένα επίσης υψηλό ποσοστό του συνόλου που ανέρχεται κατά μέσο όρο σε 44,9% την περίοδο 1998-2003, αν και το ποσοστό μειώνεται σταδιακά σε ένα μέσο ποσοστό 35,6% την περίοδο 2004-2009 και σε 23,5% το 2010.

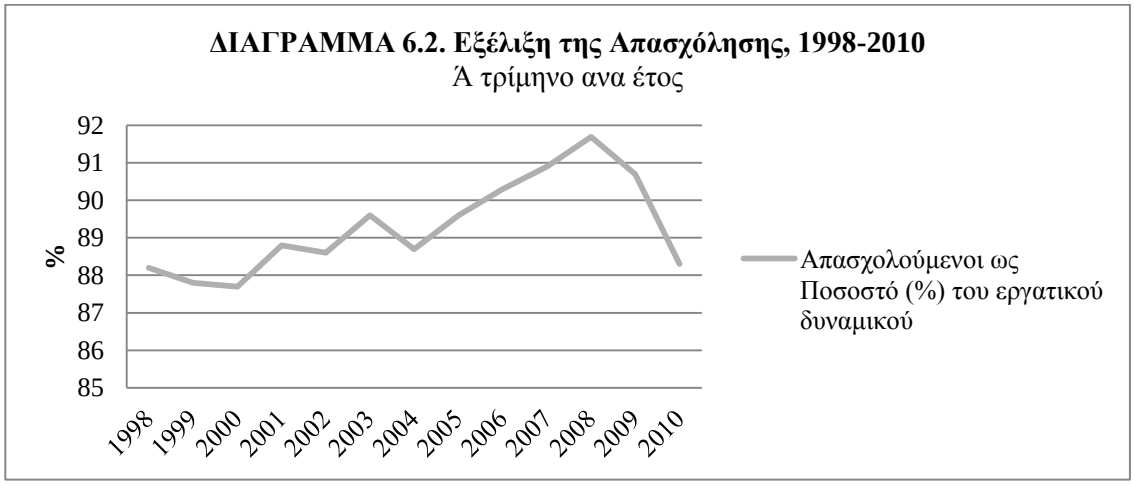

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού. Ιδία επεξεργασία.

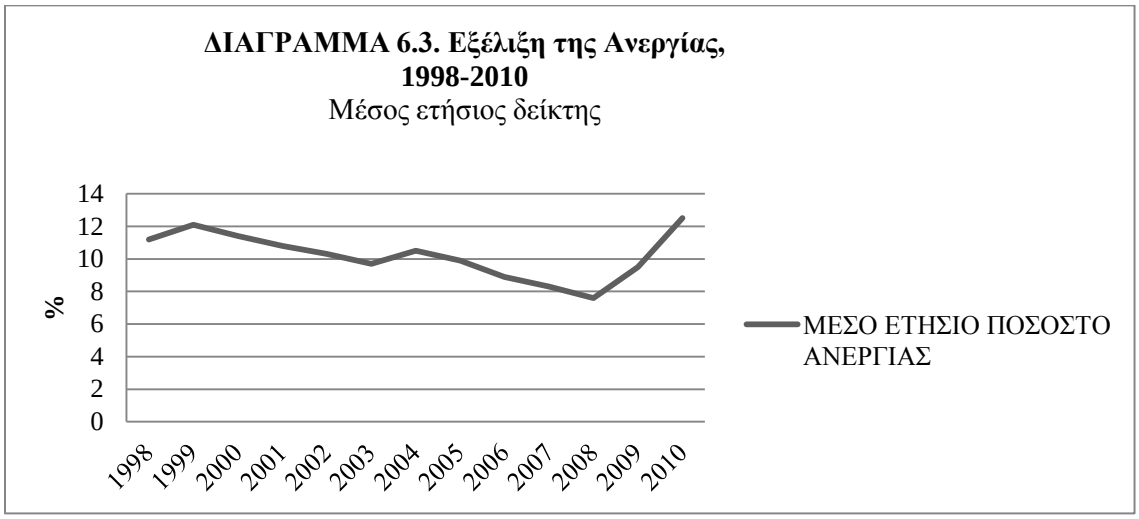

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού. Ιδία επεξεργασία.

Συγκεκριμένες ομάδες έχουν ιδιαίτερα ενεργό ρόλο στις εξελίξεις στην αγορά εργασίας την περίοδο αυτή. Το γενικευμένο, και όχι μόνο των νέων, «άνοιγμα» των γυναικών στην αγορά εργασίας και στην απασχόληση, η μαζική είσοδος των μεταναστών και η καθυστερημένη ένταξη των νεαρών σε ηλικία ατόμων στην αγορά εργασίας είναι οι τρείς βασικοί παράγοντες που οδηγούν τις αναδιαρθρώσεις ανάμεσα στους τομείς, τις μορφές και τις σχέσεις απασχόλησης, όπως και τις

σε ένα μεγαλύτερο διάστημα, από το 1998 μέχρι το 2010. Για την εξέλιξη του αριθμού των απασχολούμενων χρησιμοποιήθηκαν στοιχεία από το Ά τρίμηνο κάθε έτους.

αλλαγές στα πρότυπα εργασίας μετά το 1990 (Ιωαννίδης, 2012α). Παρόλα αυτά, τα «κίνητρα» και η δυναμική εισόδου της κάθε ομάδας διαφέρουν σημαντικά. Οι γυναίκες επιδιώκουν κυρίως την ανεξαρτησία και την ασφάλεια που τους παρέχει η απασχόληση σε μία μισθωτή ειδικά θέση εργασίας. Η προτίμηση είναι σαφής προς τις υπηρεσίες, καθώς και η δουλειά στο χωράφι ή στο εργοστάσιο παραπέμπει σε προηγούμενες εποχές και σε μία υποδεέστερη θέση των γυναικών στον καταμερισμό της εργασίας (π.χ. Χλέτσος, 2005α). Από την άλλη πλευρά, οι μετανάστες αναζητούν κατά πλειοψηφία ανειδίκευτες θέσεις είτε στην τυπική, είτε στην άτυπη σφαίρα της απασχόλησης, χωρίς ιδιαίτερες απαιτήσεις, καθώς το ζήτημα είναι περισσότερο η επιβίωση και λιγότερο η ασφάλεια, η αυτοπραγμάτωση ή η «κοινωνική ανέλιξη» (βλ. και Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη, 2005, Κόλλιας κ.ά., 2005β, Λυμπεράκη και Πελαγίδης, 2000). Τέλος, οι νέοι εισέρχονται καθυστερημένα στην αγορά εργασίας με ανώτερα εκπαιδευτικά προσόντα και υψηλότερες απαιτήσεις, σε σχέση με το παρελθόν, και αξιώσεις για ειδικών προδιαγραφών εργασία (εξάλλου η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου επιτρέπει στο μέσο νοικοκυριό να συντηρεί παρατεταμένα ένα νέο άνεργο μέχρι αυτός να βρει την «επιθυμητή» εργασία).

Υπό μία έννοια πάντως, οι τρείς αυτές ομάδες παίζουν έτσι ένα παρόμοιο ρόλο, με αυτό των προσφύγων τη δεκαετία 1950. Η συγκράτηση των μισθών και η γενίκευση μίας ελαστικότερης εργασιακής σχέσης και εν τέλει η ενδυνάμωση της ευελιξίας κλάδων και επιχειρήσεων εντάσεως εργασίας και υψηλής εποχικότητας, όπως η γεωργία, η μεταποίηση, οι κατασκευές και ο τουρισμός καθίσταται δυνατή με την εφεύρεση μίας νέας μεγάλης δεξαμενής εργατικής δύναμης σε αυτές τις ομάδες που συμπίπτουν με τις πιο ευπαθείς πληθυσμιακές ομάδες.

Ακόμα, μία σημαντική αλλαγή την περίοδο αυτή που επίσης ερμηνεύεται και από την παραπάνω δυναμική εργασιακής ενσωμάτωσης των νέων και των γυναικών, αφορά την «έκρηξη» της μισθωτής εργασίας, ή αλλιώς την άνοδο της αναλογίας των μισθωτών στο σύνολο της απασχόλησης. Αν και η διαδικασία είχε ξεκινήσει από τη δεκαετία 1980, επιταχύνεται σημαντικά μετά το 1995, λόγω της επέκτασης του ιδιωτικού τομέα και των μεταβολών που παρατηρούνται ιδίως σε κλάδους των υπηρεσιών, οι οποίοι εμφανίζουν και υψηλούς ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης (Ιωαννίδης, 2012α). Η επέκταση δηλαδή συνδυάζεται με τη συγκέντρωση σε ορισμένους κλάδους και σε λίγες μεγάλες επιχειρήσεις και δε συνδέεται τόσο με τη μείωση της αυτό-απασχόλησης, όσο με αυτή καθ' αυτή την αύξηση της απασχόλησης, καθώς αφορά κυρίως νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας (όπως οι νέοι και οι γυναίκες).

Παρόλα αυτά, υφίσταται και μία μικρή μείωση της αυτοαπασχόλησης (από 39% το 2000 σε 34% το 2008), όπως και μικρή επέκταση των ευέλικτων μορφών κυρίως της εργασίας μερικής και ορισμένου χρόνου απασχόλησης, που επίσης έχουν σημασία στην κατανόηση των νέων κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Τα τελευταία αν και θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη, λαμβάνοντας υπόψη τις άτυπες ευελιξίες που συναντώνται στην ελληνική αγορά εργασίας[78] δείχνουν σαφώς ότι μεταβάλλονται σταδιακά τα πρότυπα εργασίας και αναδύονται νέες κοινωνικές ομάδες εντός της τάξης της εργασίας.

Τέλος, άλλες αλλαγές στην αγορά εργασίας αφορούν τη βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου των απασχολούμενων, χάριν στη μαζικοποίηση της ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι βρίσκεται τελικά αντιστοιχία μεταξύ του επιπέδου εκπαίδευσης και των αναγκών στις νέες θέσεις απασχόλησης. Όπως εξηγεί ο Ιωαννίδης (στο ίδιο, σελ. 264), το εργατικό δυναμικό απορροφάται σε τομείς όπου υπάρχει μεγαλύτερη ζήτηση για εργασία γενικά (και όχι για εργασία ενός συγκεκριμένου εκπαιδευτικού επιπέδου) και ως εκ τούτου η βελτίωση των προσόντων μπορεί να θεωρηθεί περισσότερο το προϊόν της γενικότερης βελτίωσης του

[78] Ειδικά σε ότι αφορά την αγορά εργασίας σημειώνεται ότι τα στατιστικά είναι ανεπαρκή για να συλλάβουν σε πλήρη έκταση την διείσδυση των εναλλακτικών μορφών εργασίας (Βαϊου και Χατζημιχάλης, 1997). Παρότι η μερική και η προσωρινή απασχόληση συναντώνται συχνότερα ως εναλλακτικές ως προς το «κανονικό μοντέλο», η ελαστική εργασιακή σχέση μπορεί να υπάρξει μέσω και άλλων συγκαλυμμένων μορφών, στη σφαίρα της επίσημης οικονομίας, με αυτό-απασχόληση ουσιαστικά για να καλυφθούν πάγιες λειτουργικές ανάγκες μίας επιχείρησης ή οργανισμού, είτε στη σφαίρα της άτυπης–ανεπίσημης και ανασφάλιστης δραστηριότητας. Αυτό σημαίνει ότι είναι πιθανόν τα στοιχεία να είναι υποεκτιμημένα στις επίσημες στατιστικές καταγραφές και επομένως να κρύβουν μαζικότερες αναδιαρθρώσεις στην αγορά εργασίας.

μορφωτικού επιπέδου του πληθυσμού, παρά ως ένδειξη εξειδικευμένων ποιοτικά αναγκών της εγχώριας παραγωγής.

6.5. Η ανισορροπία στον εξωτερικό τομέα

Με την άνοδο του διαθέσιμου εισοδήματος, ένα μεγάλο μέρος της κατανάλωσης στρέφεται στις εισαγωγές, τάση που έχει ξεκινήσει νωρίτερα - από τη δεκαετία 1980, με αποτέλεσμα το 2004, ο λόγος του ελλείμματος στο εξωτερικό ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών προς το ΑΕΠ να προσεγγίζει το υψηλότερο επίπεδο της μέχρι τότε περιόδου αλλά και ως σήμερα (14%). Εδώ επισημαίνεται βέβαια ότι η μεγέθυνση των εισαγωγών αντικατοπτρίζει την άνοδο της κατανάλωσης για αγαθά και υπηρεσίες που δεν παράγονται στο εσωτερικό, εν μέρει την άνοδο της κατανάλωσης, εν μέρει την άνοδο των επενδύσεων και τη διεύρυνση των επιχειρησιακών αναγκών της ελληνικής οικονομίας. Όπως δείχνουν οι Βλάχου και Λαμπρινίδης (2011, σελ. 248), η επιδείνωση του εξωτερικού ισοζυγίου της μεταποίησης συνδέεται σε σημαντικό βαθμό με την αύξηση των εισαγωγών προϊόντων υψηλής τεχνολογίας κατά τις τελευταίες δεκαετίες και ως εκ τούτου υποδηλώνει την περιορισμένη τεχνολογική αναδιάρθρωση, και μαζί τη μετατόπιση της καταναλωτικής συμπεριφοράς, προς προϊόντα ανώτερης τεχνολογίας (που δεν παράγονται στη χώρα).

Στο πλαίσιο αυτό, η υπερβάλλουσα ζήτηση μετά το 1990 αναδεικνύεται για την ελληνική οικονομία και την εγχώρια προσφορά τόσο σε ευκαιρία, όσο και σε απειλή. Σύμφωνα με τα στοιχεία, το εμπορικό ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών είναι σταθερά ελλειμματικό όλη την περίοδο 1993-2010 και αγγίζει τη μέγιστη αρνητική τιμή του ως ποσοστό του ΑΕΠ το 2008 με -14.1%[79] ή 30.428 εκ. ευρώ[80]. Το έλλειμμα προέρχεται από την πλευρά των αγαθών, αφού στο ισοζύγιο υπηρεσιών εμφανίζεται ένα ζωτικής σημασίας και αυξανόμενο πλεόνασμα.

Η εξέλιξη αυτή, όπως και η αύξηση του ελλείμματος στο ισοζύγιο εισοδημάτων (από 1,1% του ΑΕΠ το 1998 σε 4,5% το 2008) που σχετίζεται με την άνοδο των καθαρών πληρωμών για τόκους, μερίσματα και κέρδη και τις διευρυμένες ανάγκες της εξωτερικής χρηματοδότησης της χώρας αποτυπώνεται και ως ανισορροπία στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Σύμφωνα με στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος, το έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών εκτινάσσεται από 2,7% του ΑΕΠ το 1998 σε 14,55% του ΑΕΠ μέχρι το 2008. Σημειώνεται εδώ ότι το τελευταίο μετριάζεται ωστόσο από τις αυξανόμενες τρέχουσες μεταβιβάσεις, που αφορούν κυρίως καθαρές εισπράξεις κεφαλαίου από την ΕΕ, με τη μορφή των άμεσων ενισχύσεων και επιδοτήσεων (και λιγότερο από τα εμβάσματα).

Στην εξωτερική ισορροπία τα δεδομένα βελτιώνονται προσωρινά και ελαφρώς στα μέσα της δεκαετίας 2000. Από το 2003, η αρνητική συμβολή του εξωτερικού τομέα στη διαμόρφωση του ΑΕΠ αναχαιτίζεται προσωρινά με την αύξηση των εσόδων από τον τουρισμό, όπως και με την αύξηση των εισροών ναυτιλιακού συναλλάγματος ως αποτέλεσμα των εξελίξεων στο παγκόσμιο εμπόριο και την θεαματική άνοδο των ναύλων και στη μικρή αλλά υπαρκτή ανάκαμψη της οικονομίας στην ΕΕ που αποτελεί και τον κυριότερο εμπορικό εταίρο της χώρας. Παρόλα αυτά, ο ελλειμματικός εξωτερικός τομέας στις ανταλλαγές αγαθών και υπηρεσιών, εξακολουθεί να είναι το μεγάλο και κύριο μακροοικονομικό πρόβλημα, εφόσον αντανακλά τη μειωμένη ανταγωνιστικότητα, τις διαρθρωτικές αδυναμίες στο παραγωγικό σύστημα, την καθηλωμένη παραγωγικότητα που κατά την άποψη που διατυπώνεται στην εργασία αυτή, αφορά ειδικά πτυχές ποιότητας και οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας (π.χ. έρευνα, τεχνολογία, εργασιακές σχέσεις, υγιεινή και ασφάλεια, εκπαίδευση, σύστημα αμοιβών).

[79] Παγκόσμια Τράπεζα, Δείκτες Παγκόσμιας Ανάπτυξης (World Development Indicators).
[80] ΕΛΣΤΑΤ.

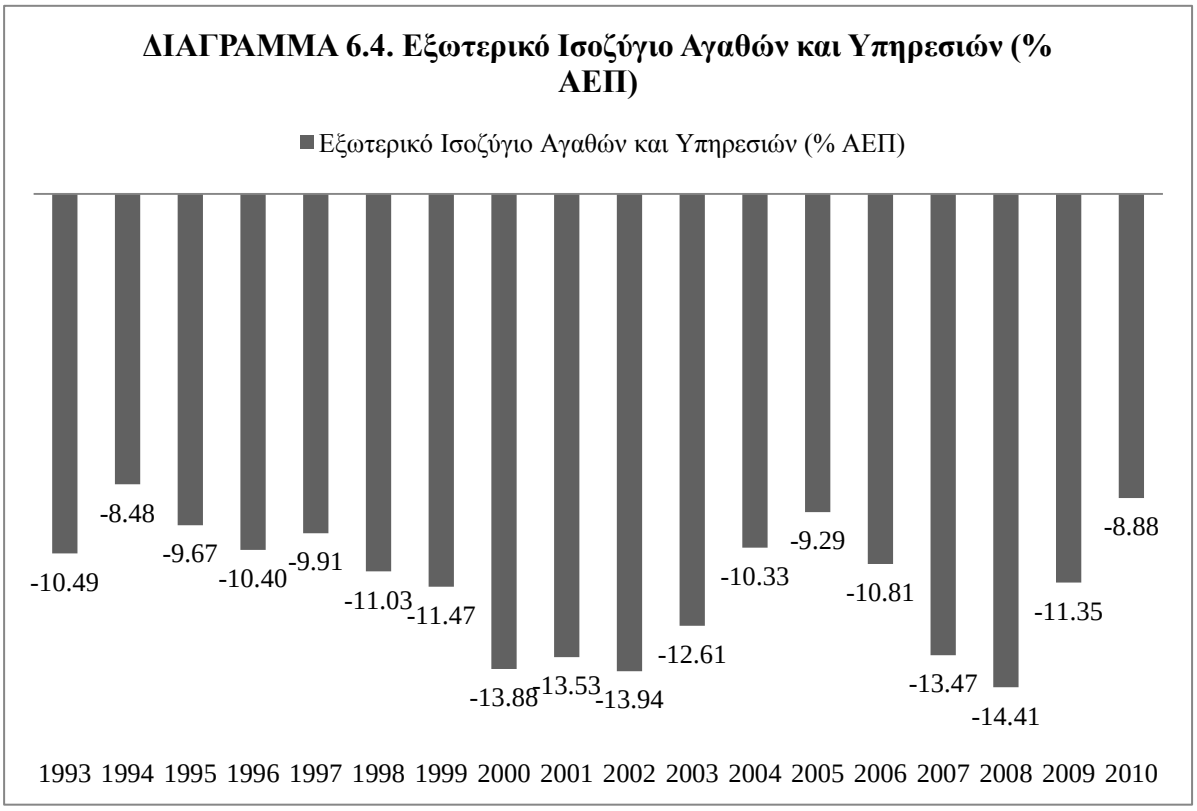

Πηγή: Στοιχεία από Παγκόσμια Τράπεζα, Οικονομικοί Δείκτες. Ιδία επεξεργασία.

6.6. Προς μια οικονομία της γνώσης και της καινοτομίας;

Από το 2000 η ΕΕ θέτει τόσο για τον εαυτό της, όσο και για τα κράτη-μέλη, ένα νέο πρόταγμα για ανάπτυξη της «οικονομίας της γνώσης» και ενθαρρύνει τη μετάβαση σε ένα κοινωνικοοικονομικό υπόδειγμα, κατά το οποίο το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα στις διεθνείς αγορές χτίζεται στη βάση της προώθησης της μάθησης, της έρευνας και της καινοτομίας και τη διαρκή αναβάθμιση του ανθρώπινου δυναμικού (αναλυτικά Ναξάκης, 2005). Κύριος στόχος, όπως ορίζεται στη Στρατηγική της Λισσαβόνας (2000) είναι η δημιουργία περισσότερων και πιο ποιοτικών θέσεων εργασίας σε μία δυναμική, βασισμένη στη γνώση, ανταγωνιστική στον κόσμο οικονομία, που ακολουθεί τις αρχές της αειφόρου ανάπτυξης και μεριμνά για μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή. Στο πλαίσιο αυτό, η αλλαγή τεχνοοικονομικού υποδείγματος προβλέπεται για την ΕΕ σα σύνολο και για κάθε κράτος μέλος, με απώτερο σκοπό την απόκτηση πλεονεκτημάτων προσανατολισμένων στην ποιότητα και την καινοτομία και τη μετακίνηση σε ανώτερες κλίμακες στην «αλυσίδα της αξίας».

Σε ότι αφορά την Ελλάδα, ο στόχος αυτός δεν έχει επιτευχθεί, τουλάχιστον στο βαθμό που η σύγκλιση σε βασικούς σχετικούς δείκτες παραμένει αργή και περιορισμένη. Όπως δείχνουν διάφορες εργασίες που επιχειρούν με βάση διάφορα κριτήρια, την αξιολόγηση της σημερινής κατάστασης για την επίτευξη της οικονομίας της γνώσης ή τη στροφή στην καινοτομία στην Ελλάδα, (π.χ. Ραφαηλίδης και Τσελεκίδης, 2005, Λιαργκόβας, 2010, Ναξάκης, 2005, Στασινόπουλος, 2005) η καινοτομία αφορά στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων τη μεγάλη επιχειρηματικότητα και προσκρούει σε διαρθρωτικά και οργανωτικά εμπόδια που διαφέρουν ανά κλάδο, ενώ η νέα τεχνολογία αφομοιώνεται ελλιπώς στον επιχειρηματικό τομέα και η διασύνδεση της έρευνας με την παραγωγή είναι στοιχειώδης.

Στη συνέχεια, η υφιστάμενη κατάσταση στην Ελλάδα εξετάζεται σε σύγκριση με την ΕΕ, μέσα από εναλλακτικούς δείκτες, όπως α) η επίδοση στην καινοτομία κατά το σύνθετο δείκτη του συστήματος αξιολόγησης European Innovation Scoreboard, β) η συμμετοχή των δαπανών έρευνας

και ανάπτυξης στον κρατικό και επιχειρηματικό τομέα και γ) η εξέλιξη του πληθυσμού και του εργατικού δυναμικού τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Όπως δείχνουν τα στοιχεία, πρώτον, σε ότι αφορά την ικανότητα παραγωγής και αφομοίωσης καινοτομίας, η εθνική επίδοση είναι σταθερά μέτρια. Σύμφωνα με την Έκθεση European Innovation Scoreboard 2006 η Ελλάδα ανήκει σε μία ομάδα χωρών (μαζί με τη Σλοβενία, Τσεχία, Λιθουανία, Σλοβενία, Πορτογαλία, Λεττονία, Πολωνία και Βουλγαρία) που βρίσκονται σε στάδιο ανάπτυξης και προσαρμογής, με επιδόσεις αρκετά χαμηλότερες σε σύγκριση τόσο με την ΕΕ–25, όσο και με τους «ηγέτες καινοτομίας» (innovation leaders). Ωστόσο, η βελτίωση είναι γρηγορότερη από το μέσο όρο, και γι' αυτό η χώρα συγκαταλέγεται στις *catching-up countries*. Στην αντίστοιχη έκθεση το 2011[81] επισημαίνεται ότι δεν αναφέρεται ιδιαίτερη βελτίωση. Συγκεκριμένα, η Ελλάδα εξακολουθεί να ανήκει στις μετρίως καινοτομικές χώρες (*moderate innovators)*.

Δεύτερον, σε ότι αφορά τις συνολικές εθνικές δαπάνες σε Ε&Α ως ποσοστό του ΑΕΠ[82], η Ελλάδα εμφανίζει ένα ελάχιστο ποσοστό 0,43%, το 1995 που αυξάνεται οριακά σε 0,6% μέχρι το 2007, πολύ χαμηλότερο σε σχέση με την ΕΕ-15 (1,85% το 1995 και 1,93% το 2007 αντίστοιχα) και την ΕΕ-27 (1,85% το 2007). Το ίδιο ισχύει και σε ότι αφορά το ύψος των δαπανών του δημοσίου και επιχειρηματικού τομέα σε Ε&Α ως ποσοστό του ΑΕΠ. Συγκεκριμένα, στον επιχειρηματικό τομέα, δαπανάται μόλις 0,13% του ΑΕΠ το 1995 και 0,17% το 2007, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά είναι πολύ μεγαλύτερα για την ΕΕ–15 (1,16% το 1995 και 1,25% το 2007), ακόμα και για την ΕΕ – 27 (1,18% το 2007). Μικρότερη είναι η απόκλιση στις σχετικές δαπάνες στον κυβερνητικό τομέα, αν και τα ποσοστά υστερούν πάντα σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Οι δημόσιες δαπάνες για την έρευνα και ανάπτυξη ως ποσοστό του ΑΕΠ, ανέρχονται σε ένα ποσοστό 0,11% το 1995 και μένουν σχεδόν στάσιμες σε 0,13% το 2007, έναντι 0,3% και 0,24% αντίστοιχα για την ΕΕ-15 (0,24% για την ΕΕ-27 το 2007).

Τέλος, σε σχέση με το τρίτο κριτήριο, το ανθρώπινο δυναμικό στην Ελλάδα παρουσιάζει ένα ικανοποιητικό επίπεδο εκπαίδευσης, αν και οι επιδόσεις είναι ξανά χαμηλότερες, ιδιαίτερα σε σύγκριση με τις ανεπτυγμένες χώρες και παλαιά κράτη-μέλη (επίσης, Λαμπριανίδης, 2011). Οι απόφοιτοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αποτελούν ένα ποσοστό 14,4% του συνολικού πληθυσμού το 2000 (έναντι 19% της ΕΕ–15), το οποίο αυξάνεται ωστόσο εντυπωσιακά σε 21% μέχρι το 2010, παρότι μένει σταθερά χαμηλότερο του ευρωπαϊκού μέσου όρου (22,8% ΕΕ-27 και 24,2% ΕΕ-15).

Σε γενικές γραμμές, τα παραπάνω αποτελούν ενδείξεις ότι η χώρα παραμένει ουραγός σε ότι αφορά την τεχνολογική ανάπτυξη και στρατηγικές ικανότητες προς το νέο υπόδειγμα που αφορά την «οικονομία της γνώσης», αν και διαπιστώνεται αργή σύγκλιση προς τα ευρωπαϊκά δεδομένα. Συνοψίζοντας τα ευρήματα, η ικανότητα καινοτομίας είναι μέτρια, η δαπάνη για έρευνα και ανάπτυξη στις επιχειρήσεις και στον κρατικό τομέα βρίσκεται στο ελάχιστο, ενώ το επιστημονικό δυναμικό υπολείπεται ακόμα του ευρωπαϊκού μέσου όρου. Από μία πρώτη άποψη, είναι βέβαιο ότι το θέμα αυτό χρήζει περεταίρω και εις βάθος ανάλυσης, η αναδιάρθρωση του ΑΕΠ και ο μετασχηματισμός δεν φαίνεται να έχουν σπουδαία αποτελέσματα στην προώθηση ή εδραίωση ενός νέου τύπου οικονομίας στηριζόμενης στη γνώση, την ποιότητα ή την καινοτομία.

6.7. Ένα σχόλιο για το φαινόμενο «ανάπτυξη χωρίς δουλειές»

Όπως συμπεραίνεται από τα παραπάνω, στην Ελλάδα μετά το 1990 παρατηρείται ένα ιδιαίτερο φαινόμενο, κατά το οποίο υπάρχει σαφής βελτίωση σε πολλά μακροοικονομικά μεγέθη και επιτυγχάνεται μεγέθυνση του προϊόντος, ενώ η ανεργία διατηρείται σε υψηλά επίπεδα. Στο πλαίσιο αυτό, υποστηρίζεται η άποψη ότι βιώνεται μία εκδοχή του φαινομένου «μεγέθυνση χωρίς δουλειές» ("jobless growth")[83]. Στην περίπτωση της Ελλάδας, η ανάπτυξη συνοδεύεται από άνοδο (και όχι

[81] Η έρευνα μετονομάζεται σε Innovation Union Scoreboard μετά το 2009. Οι εκθέσεις διαθέσιμες στην ιστοσελίδα της ΕΕ και της ευρωπαϊκής πολιτικής καινοτομίας http://ec.europa.eu/enterprise/policies/innovation/policy/innovation-scoreboard/index_en.htm.

[82] σύμφωνα με τα στοιχεία της EUROSTAT.

[83] Αυτό σημαίνει ότι η ανάπτυξη επιτυγχάνεται με σταθερά ή μειούμενα ποσοστά απασχόλησης. Πρόκειται για φαινόμενο που έχει παρατηρηθεί εμπειρικά και αναφέρεται για πρώτη φορά ως «ανάκαμψη χωρίς

στασιμότητα) της απασχόλησης αλλά οι διαρθρωτικές μεταβολές που συντελούνται στην αγορά εργασίας, με δεδομένη και την ανακατανομή της παραγωγής ανάμεσα στους τομείς και σε επιμέρους δραστηριότητες κρατούν ψηλά την ανεργία.

Η αυξημένη παραγωγικότητα σε ορισμένους κλάδους και η εξέλιξη προς μία μεταβιομηχανική οικονομία που σημαίνει και μείωση των θέσεων εργασίας, μπορεί να εξηγήσει μόνο μερικώς τη μεγάλη απόκλιση των ποσοστών ανεργίας από ένα συνηθισμένο μέσο ποσοστό ανεργίας (π.χ. 3-5%). Όπως προειπώθηκε, η Ελλάδα δεν αποτελεί υπόδειγμα ριζικής μεταμόρφωσης σε ένα νέο πρότυπο βασισμένο στη γνώση, την ποιότητα ή την τεχνολογία. Εξάλλου η αύξηση της παραγωγικότητας που εντοπίζεται σε επιμέρους δραστηριότητες, εκτός από απώλειες σε θέσεις εργασίας θα μπορούσε να υποτεθεί ότι συνεπάγεται και δημιουργία νέων εξειδικεύσεων και νέες ευκαιρίες απασχόλησης σε νέους τομείς. Ακόμα, η αύξηση του πληθυσμού δεν μπορεί να θεωρηθεί τόσο γρήγορη, έτσι ώστε να εξηγήσει την υψηλή ανεργία παρά την άνοδο της απασχόλησης.

Καθώς στην ελληνική οικονομία υπάρχουν άνεργοι και ταυτόχρονα δημιουργούνται νέες θέσεις εργασίας εκτιμάται ότι η βασική αιτία βρίσκεται στην αναντιστοιχία ανάμεσα στα προσόντα και την εξειδίκευση των ανέργων και στη δημιουργούμενη απασχόληση. Συνδυαστικά τεχνολογικές μεταβολές, οι οποίες δημιουργούν νέα επαγγέλματα και αχρηστεύουν άλλα, όπως και οι μεταβολές στη διάρθρωση της ζήτησης, αλλά και μεταβολές στη σύνθεση του εργατικού δυναμικού οδηγούν σε δυσαναλογία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης σε διάφορες ειδικεύσεις. Συγκεκριμένα, η άνοδος του τομέα των υπηρεσιών, η επέκταση των μορφών της ευέλικτης εργασίας, η καθυστερημένη είσοδος των νέων, η γενικευμένη ένταξη των γυναικών και η μαζική είσοδος μεταναστών, σε συνδυασμό με τη διευρυμένη συμμετοχή κλάδων δραστηριοτήτων εντάσεως εργασίας, είναι οι κύριοι παράγοντες που ενισχύουν την απασχόληση κυρίως σε μία «δευτερεύουσα» αγορά εργασίας όπου κυριαρχεί η ανασφάλεια στις εργασιακές σχέσεις, οι χαμηλές αμοιβές και η εκμετάλλευση της εργασίας υπό κακές συνθήκες. Αντιθέτως σε μία «πρωτεύουσα» αγορά, στην οποία συγκεντρώνονται οι καλές και πιο «ποιοτικές» δουλειές, τα αποτελέσματα είναι φτωχά. Μία σύγκριση σε βασικούς δείκτες μεταξύ Ελλάδας και ΕΕ επιβεβαιώνει εν πολλοίς τα παραπάνω (Πίνακας 6.3). Όπως φαίνεται το εργατικό δυναμικό αυξάνεται πιο γρήγορα στην Ελλάδα απ' ότι στην ΕΕ, το απόθεμα διεθνούς μετανάστευσης βρίσκεται σε παρόμοια επίπεδα όμως η μετανάστευση ατόμων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και η ανεργία στις γυναίκες και τους νέους είναι σε πολύ υψηλότερα επίπεδα στη χώρα.

Συνολικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ένα νέο μοντέλο διεθνούς μετανάστευσης από και προς την Ελλάδα, κάπου ανάμεσα στην εμπειρία αναπτυσσόμενων και ανεπτυγμένων χωρών, μπορεί να συσχετιστεί με την παραγωγική και οικονομική αναδιάρθρωση και με το φαινόμενο της ανάπτυξης-χωρίς-δουλειές. Η Ελλάδα αποτελεί σημαντικό πόλο έλξης νέου εργατικού δυναμικού από λιγότερο αναπτυγμένες χώρες που προσανατολίζεται περισσότερο σε θέσεις εργασίας χαμηλής εξειδίκευσης ή ανειδίκευτης εργασίας. Από την άλλη πλευρά, ένα τμήμα του εγχώριου εργατικού δυναμικού, υψηλής εξειδίκευσης μεταναστεύει στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής. Μάλιστα, όπως δείχνει και ο Λαμπριανίδης (2011), η «διαρροή εγκεφάλων» από την Ελλάδα - χώρα της Ευρωπαϊκής περιφέρειας λειτουργεί προς όφελος των χωρών του κέντρου και εντείνεται όσο προχωρά η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και ενθαρρύνεται η ελεύθερη διακίνηση του ανθρώπινου κεφαλαίου.

δουλειές» (jobless recovery) της οικονομίας των ΗΠΑ σε δημοσίευμα στους New York Times στις 6 Δεκεμβρίου 1935 (με τίτλο "Industry adopts political planks for new deal war; Old order is upheld ").

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.3. Επιλεγμένοι δείκτες για την αναδιάρθρωση στην αγορά εργασίας
Ελλάδα και ΕΕ

ΔΕΙΚΤΗΣ	ΕΛΛΑΔΑ / ΕΕ	1990	2000	2010
Εργατική δύναμη Σύνολο	ΕΛΛΑΔΑ	4.182.950	4.870.258	5.268.509
	Μεταβολή (%)	…	16,43	8,18
	ΕΕ	217.282.077	226.798.465	243.656.894
	Μεταβολή (%)	…	4,38	7,43
	ΕΕ	45,67	47,81	50,28
Αναλογία απασχόλησης προς πληθυσμό 15+ Σύνολο (%)	ΕΛΛΑΔΑ	…	46,7	47,7
	ΕΕ	…	51,42	51,99
Απόθεμα διεθνούς μετανάστευσης % Πληθυσμού	ΕΛΛΑΔΑ	4,06	6,7	10,01
	ΕΕ	5,64	7,21	9,34
Μετανάστευση ατόμων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης % συνολικού πληθυσμού τριτοβάθμιας εκπαίδευσης	ΕΛΛΑΔΑ	15,19	12,16	…
	ΕΕ	8,9	8,99	…
Ανεργία στις γυναίκες % στο σύνολο της γυναικείας εργατικής δύναμης	ΕΛΛΑΔΑ	…	17	16
	ΕΕ	…	11	10
Ανεργία στους νέους % στο σύνολο της εργατικής δύναμης 15-24 ετών	ΕΛΛΑΔΑ	…	29	33
	ΕΕ	…	20	22
Ανεργία στα άτομα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης % στο σύνολο των ανέργων	ΕΛΛΑΔΑ	…	14	…
	ΕΕ	…	11	…
Ανεργία % στο σύνολο εργατικής δύναμης	ΕΛΛΑΔΑ	7	11,1	12,5
	ΕΕ	…	9,12	9,57

Πηγή: Στοιχεία από Παγκόσμια Τράπεζα.

7. Η τριτογενοποίηση της οικονομίας

Η επικυριαρχία του τομέα των υπηρεσιών πάνω στην αγροτική και βιομηχανική παραγωγή είναι ένα ακόμα κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου στην Ελλάδα όπως και σε όλο τον ανεπτυγμένο κόσμο. Η συμβολή και τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά του τριτογενή τομέα παρόλα αυτά έχουν συγκριτικά λιγότερο μελετηθεί, πόσο μάλλον, οι σύγχρονοι γεωγραφικοί του (μετα-)σχηματισμοί. Η υφιστάμενη έρευνα σε ότι αφορά την Ελλάδα εστιάζει σε θέματα γύρω από τον τουρισμό και την τουριστική ανάπτυξη (π.χ. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2010, Τσάρτας, 2010, Βαρβαρέσος, 1998, Παυλόπουλος 1999, Βαγιονής και Καφούρος, 2007, Παπανίκος, 2004), τον τραπεζικό τομέα και τις θεσμικές μεταρρυθμίσεις του χρηματοπιστωτικού συστήματος (Κανελόπουλος κ.ά., 1998, Gortsos, 1998, Ε.Ε.Τ. 1999/2008, Μόσχος και Φραγγέτης, 1997, Βλιάμος και Κυριαζή, 1993) και λιγότερο την εμπορική ναυτιλία (Σπαθή κ.ά., 2010, ΙΟΒΕ, 2012α), το διεθνές και το εσωτερικό εμπόριο (Δελής, 1990, ΚΕΠΕ, 1990, Αρανίτου, 2006,), τον τομέα της υγείας και του πολιτισμού (Τούντας, 2009, Αυδίκος, 2014) ή το δημόσιο τομέα (Αθανασίου κ.ά., 2000). Ειδικά όμως η γεωγραφία των υπηρεσιών και η σχέση του τριτογενή τομέα με την περιφερειακή ανάπτυξη έχει μελετηθεί ελάχιστα, ενώ οι λίγες εργασίες που υπάρχουν επικεντρώνονται στη θεωρητική και εμπειρική διερεύνηση της χωρικής διάρθρωσης του τουριστικού φαινομένου (π.χ. Παυλόπουλος και Κουζέλης, 1998, Κοκκώσης και Τσάρτας, 2001).

Στη συνέχεια εξετάζεται η συνολική κατάσταση στον τριτογενή τομέα[84] και η παραγωγική αναδιάρθρωση για το σύνολο χώρας. Καταρχήν, αναλύεται το φαινόμενο της γρήγορης επέκτασης και η εσωτερική αναδιάρθρωση του τομέα των υπηρεσιών, ενώ στη συνέχεια, περιγράφεται η στασιμότητα στη βιομηχανική δραστηριότητα και η μακροχρόνια κρίση στη γεωργία. Τα παραπάνω εκτιμάται στο πλαίσιο της εργασίας αυτής οτι αποτελούν τις τρείς όψεις ενός ενιαίου φαινομένου οικονομικού ανασχηματισμού.

7.1. Τριτογενοποίηση: Με ποια έννοια;

Η άνοδος του τριτογενή τομέα δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο ούτε και είναι κάτι νέο στην ελληνική οικονομία. Πρώτα απ' όλα, το φαινόμενο εντάσσεται σε ένα γενικότερο διεθνές πλαίσιο μεταβιομηχανικής ανάπτυξης και συνδέεται με τη βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης λόγω της γενικότερης ανόδου του εισοδήματος. Πιο συγκεκριμένα, τη δεκαετία 1970 η μεγάλη πετρελαϊκή κρίση δημιούργησε τις συνθήκες για αναδιάρθρωση και ριζικές τομές στην οργάνωση των μέσων παραγωγής. Η ενισχυμένη ευελιξία στην οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας, της αγοράς εργασίας, των γραμμών παραγωγής, στο σχεδιασμό των προϊόντων και στη γεωγραφική οργάνωση της παραγωγής, ουσιαστικά χαρακτηρίζει ένα νέο καθεστώς συσσώρευσης που διαδέχεται τον αυστηρά οργανωμένο φορντισμό της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου και το οποίο ο Harvey (1989) ονομάζει «ευέλικτη συσσώρευση».

Στον τομέα της προσφοράς, η περαιτέρω εξειδίκευση και διάσπαση της εργασίας όπως και η βελτίωση της παραγωγικότητας επιτρέπει την ανάκαμψη από την κρίση, με τομέα αιχμής τον τριτογενή τομέα. Όπως εξηγούν οι Ευσταθόπουλου και Ιωακείμογλου (2004, σελ. 156):

> «…(η κρίση της δεκαετίας 1970) με τις εκκαθαριστικές της λειτουργίες δημιούργησε τις δυνατότητες, για την αναδιάρθρωση της παραγωγής, δηλαδή μια σειρά από ριζικές αλλαγές, είτε στα μέσα παραγωγής, είτε στην οργάνωση της εργασίας, που συντομεύουν τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο για την παραγωγή μιας μονάδας προϊόντος, ή ακόμη, οδηγούν σε βελτίωση της ποιότητας, ή στην παραγωγή νέων προϊόντων. Ο οικονομικός σχηματισμός που αναδύεται, με τον τρόπο αυτό (….) εμπεριέχει την αύξηση της συμμετοχής στο ΑΕΠ του τομέα των υπηρεσιών».

[84] Ο τομέας των υπηρεσιών ή τριτογενής τομέας συμπεριλαμβάνει όλες τις δραστηριότητες που καταλήγουν στην προσφορά ενός άυλου προϊόντος. Καθώς ο όρος «υπηρεσία» υποδηλώνει την άυλη εργασία και ενέχει έντονο το προσωπικό στοιχείο, ο τομέας χαρακτηρίζεται από εντελώς διαφορετική οργάνωση σε σχέση με τον πρωτογενή ή δευτερογενή και ταυτόχρονα από μεγάλη εσωτερική ανομοιογένεια.

Στην πλευρά της ζήτησης, η «ευέλικτη συσσώρευση» σημαίνει απομάκρυνση από το μοντέλο της μαζικής κατανάλωσης που συνόδευε το φορντισμό και συνδέεται με μία ευρύτερη πολιτιστική αλλαγή. Η μετατόπιση από το δευτερογενή στον τριτογενή τομέα οφείλεται σε γενικές γραμμές στο ότι η «τρίτη βιομηχανική επανάσταση» δεν κατόρθωσε να δημιουργήσει νέα υλικά αγαθά σε θέση να επιταχύνουν εκ νέου την αύξηση της ζήτησης που απευθύνεται στην βιομηχανία και ταυτόχρονα στο ότι ο τομέας των υπηρεσιών δημιουργεί νέα ενδιαφέροντα «προϊόντα» ειδικά για τις απαιτήσεις της νέας κατανάλωσης του πολιτισμού, της αναψυχής και της πληροφορίας, τόσο για τα νοικοκυριά, όσο και για τις επιχειρήσεις.

Ειδικά σε ότι αφορά την Ελλάδα όμως ο τομέας των υπηρεσιών όχι απλά συμπεριλαμβάνει πιο «ενδιαφέροντα» προϊόντα κατανάλωσης για τα νοικοκυριά, αλλά ταυτόχρονα ενισύχεται από την ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους, μετά τη μεταπολίτευση. Επίσης γνωρίζει μία ασυγκράτητη ανάπτυξη από τη στιγμή της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Συγκεκριμένα, από τη δεκαετία 1970 και περισσότερο στη συνέχεια, ο δημόσιος τομέας αναδεικνύεται σε σημαντικό καταναλωτή, καθώς και παροχέα υπηρεσιών, με αποτέλεσμα η οικονομία του τριτογενή τομέα να συνεισφέρει πάνω από το μισό του εθνικού εισοδήματος[85]. Από τη Συνθήκη του Μάαστριχτ επίσης, ως αποτέλεσμα του ανοίγματος της εγχώριας αγοράς στα ξένα κεφάλαια και στις επενδύσεις και ειδικά με την ενοποίηση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, οι ρυθμοί μεγέθυνσης του τριτογενή τομέα είναι καταιγιστικοί.

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας, ο τομέας καταλαμβάνει πάνω από 2/3 της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας. Αυτό από μόνο του τον καθιστά ιδιαζόντως σημαντικό, όμως και ιδιαίτερα ιστορικά χαρακτηριστικά της ελληνικής παραγωγικής δομής ενισχύουν ακόμα περισσότερο τη σημασία του. Από τη μία, η περιορισμένη μεταποιητική βιομηχανία και η μακροχρόνια κρίση στη γεωργία, από την άλλη τα ιδιαίτερα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά και οι ιδιομορφίες στην οργάνωση των θεσμών (π.χ. εμπορική κουλτούρα, κρατικοκεντρισμός, πελατειακές σχέσεις) έχουν άμεση σχέση με την αναπαραγωγή μίας παραδοσιακής εξειδίκευσης σε σύγχρονο πλαίσιο , που αποδεικνύεται ορθολογική μεν, αναποτελεσματική δε σε σχέση με βασικά κριτήρια (βλ. επόμενα κεφάλαια).

Σε κάθε περίπτωση η ανάπτυξη του τομέα των υπηρεσιών μετά το 1990 είναι ραγδαία και αφορά πολύ βασικά μακροοικονομικά μεγέθη, όπως το προϊόν, την απασχόληση, τις επενδύσεις, ακόμα και τη σύνθεση των εξαγωγών.

7.1.1. Η συμβολή του τομέα των υπηρεσιών σε ΑΕΠ, απασχόληση και επενδύσεις

Την περίοδο της γρήγορης ανάπτυξης μεγεθύνεται η οικονομία των υπηρεσιών, ενώ η βιομηχανία και η γεωργία μένουν σε απόλυτους όρους στάσιμες, αν όχι σε κρίση. Η ανάπτυξη των υπηρεσιών και όλων των κλάδων σε απόλυτα μεγέθη είναι συνεχής όμως από προηγούμενες δεκαετίες.

[85] Η συμβολή του τομέα μεγεθύνεται ήδη από τη δεκαετία 1950. Το 1954 ο τριτογενής τομέας καταλαμβάνει 36,9% του εθνικού εισοδήματος, δηλαδή σχεδόν το ίδιο με τη γεωργία - κτηνοτροφία (36,5%) και σχεδόν διπλάσιο προϊόν από τη μεταποίηση (18,7%), ενώ από τη δεκαετία 1970 καταλαμβάνει περισσότερο από 50% του ΑΕΠ. Αυτό είναι αποτέλεσμα της επέκτασης στους κλάδους του εμπορίου, στις χρηματοπιστωτικές και μεσιτικές υπηρεσίες, όπως και στις νέες κοινωνικές και δημόσιες υπηρεσίες. Βλ. στοιχεία για την κλαδική διάρθρωση σε προηγούμενες δεκαετίες, μέχρι το 1990, ΕΣΥΕ, Στατιστικές Επετηρίδες της Ελλάδος 1955/1981/1992. Επίσης, AMECO-Βάση μακροοικονομικών δεδομένων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

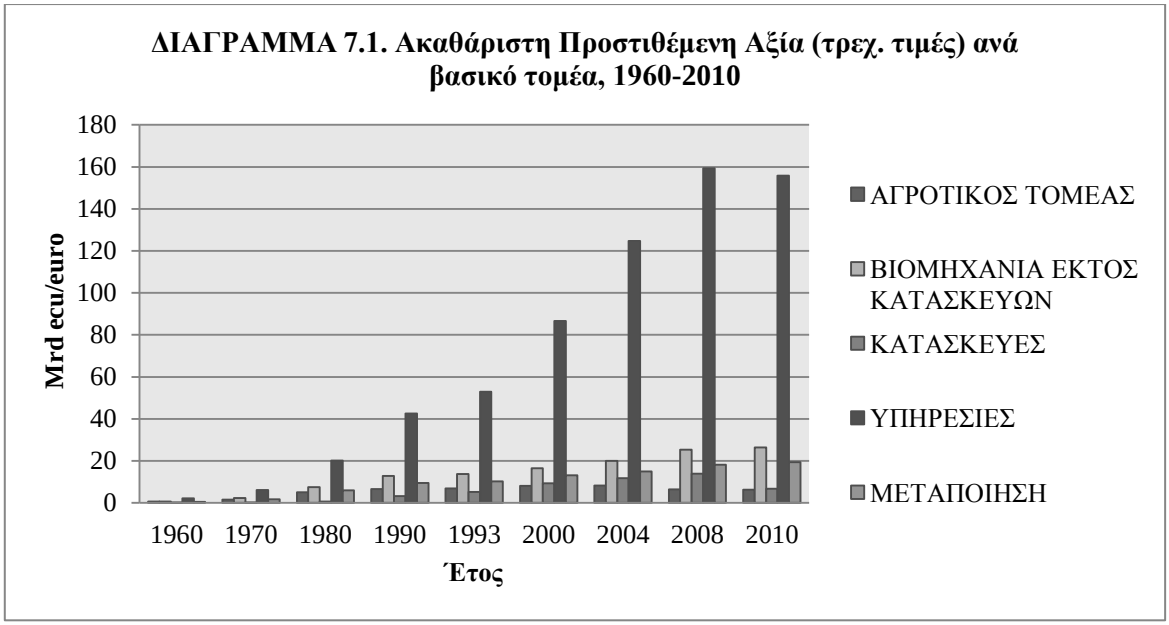

Πηγή: Στοιχεία από AMECO, ιδία επεξεργασία.

Η εξέλιξη των τριών τομέων παραγωγής από το 1960 μέχρι το 2010 δίνεται στο Διάγραμμα 7.1.Όπως φαίνεται, ο τριτογενής τομέας παράγει προστιθέμενη αξία μόλις 2,1 δισεκ. ecu/ευρώ το 1960, η οποία διπλασιάζεται (φτάνει σε 20,1 δισεκ.) μέχρι το 1980 και στη συνέχεια πολλαπλασιάζεται (φτάνει σε 53 δισεκ. το 1993 και 155,8 δισεκ. μέχρι το 2010) [86]. Συνολικά, το διάστημα 1980-2010 δηλαδή σε όλη την ευρωπαϊκή πορεία της χώρας, ο τομέας αυξάνει το προϊόν του κατά 672%, ενώ το διάστημα 1993-2010, το οποίο συμπίπτει με την εμβάθυνση στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης, η αντίστοιχη άνοδος υπολογίζεται σε 194%.

Στο πλαίσιο αυτό, η συμμετοχή του τριτογενή τομέα στην εθνική οικονομία αυξάνεται από 59% στη συνολική Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία το 1993, σε 73% το 2010. Είναι προφανές ότι την ίδια περίοδο, οι άλλοι τομείς παραγωγής μειώνουν τη σχετική συμμετοχή τους στην παραγωγή και στο εισόδημα σημαντικά. Στον αγροτικό τομέα όπου καταγράφεται στο σύνολο της περιόδου 1993-2010 υποχώρηση στα απόλυτα μεγέθη, το μερίδιο συμμετοχής στο ΑΕΠ μειώνεται από 8% σε 3%, ενώ στη βιομηχανία και στις κατασκευές παρότι το προϊόν μεγεθύνεται σε απόλυτα μεγέθη, σημειώνεται υποχώρηση στη σχετική συμμετοχή από 27% σε 21% και από 6% σε 3% αντίστοιχα.

[86] Στοιχεία από βάση δεδομένων AMECO της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7.2. Συμμετοχή βασικών τομέων δραστηριότητας στην ΑΠΑ το 2010

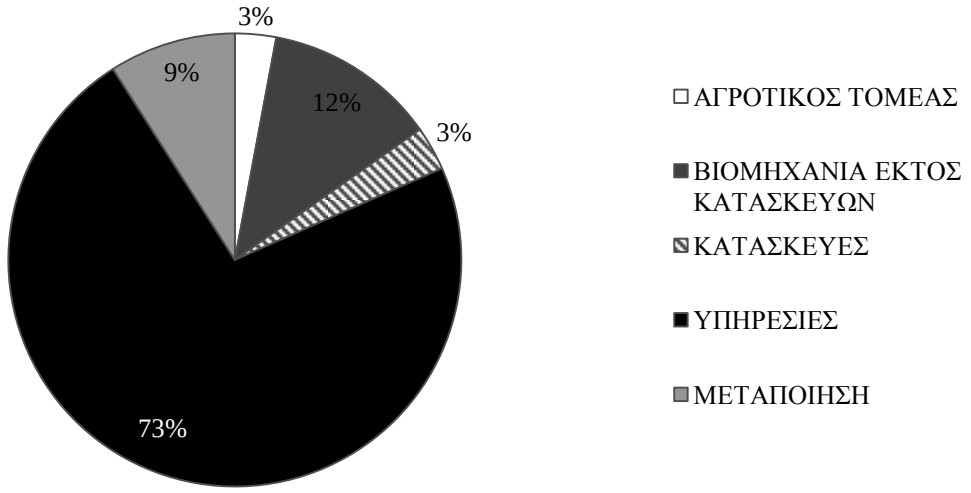

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ, ιδία επεξεργασία.

Σε κάθε περίπτωση, η συνολική μεγέθυνση της αξίας του εισοδήματος είναι εντυπωσιακή και οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στον τριτογενή τομέα (και λιγότερο τις κατασκευές) που σε μεγάλο βαθμό συντηρεί τις άλλες πρωτογενείς και δευτερογενείς δραστηριότητες.

Σε ότι αφορά τη σύνθεση του τομέα, σε άνοδο είναι οι κλάδοι δραστηριότητας του εμπορίου, των μεταφορών, του τουρισμού και των δημοσίων και κοινωνικών υπηρεσιών. Από τα στοιχεία[87] διαπιστώνεται ότι ο ευρύτερος τουριστικός και εμπορικός τομέας (δραστηριότητες στην κατηγορία «Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευές οχημάτων και ειδών νοικοκυριού, ξενοδοχεία και εστιατόρια, μεταφορές, αποθηκεύσεις και επικοινωνίες») κυριαρχεί στη νέα οικονομία των υπηρεσιών με ένα μέσο ποσοστό περίπου 30%, ενώ ακόμα άλλες υπηρεσίες στις κατηγορίες «χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες, δραστηριότητες σχετικές με την ακίνητη περιουσία, εκμισθώσεις και επιχειρηματικές δραστηριότητες» και «άλλες υπηρεσίες», στις οποίες συμπεριλαμβάνονται οι κοινωνικές και δημόσιες υπηρεσίες, συγκεντρώνουν αθροιστικά ένα υψηλό επίσης ποσοστό της τάξης 38% (2010).

Σε ότι αφορά τη διαχρονική εξέλιξη, είναι φανερό ότι η άνοδος οφείλεται σε όλους τους κλάδους, αλλά περισσότερο τη γρήγορη μεγέθυνση του βασικότερου τομέα των υπηρεσιών που συμπεριλαμβάνει τις δραστηριότητες του εμπορίου, τουρισμού και μεταφορών. Ο τελευταίος μεγεθύνεται με γρήγορους ρυθμούς μέχρι το 2004, ενώ στη συνέχεια εμφανίζει διακυμάνσεις για να πέσει σε ύφεση μετά το 2008, συμπαρασύροντας την οικονομία στο σύνολο της. Αυτό σημαίνει ότι η μεγέθυνση συνολικά του τριτογενή τομέα ειδικά μετά το 2004-έτος «σταθμό» για πολλούς λόγους όπως υποστηρίζεται στην εργασία αυτή- και μέχρι το 2008, κινείται και από άλλους τομείς, όπως η δημόσια διοίκηση, η διαχείριση ακίνητης περιουσίας, οι επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες κ.λπ..

[87] ΕΛΣΤΑΤ, για τη δεκαετία 2000.

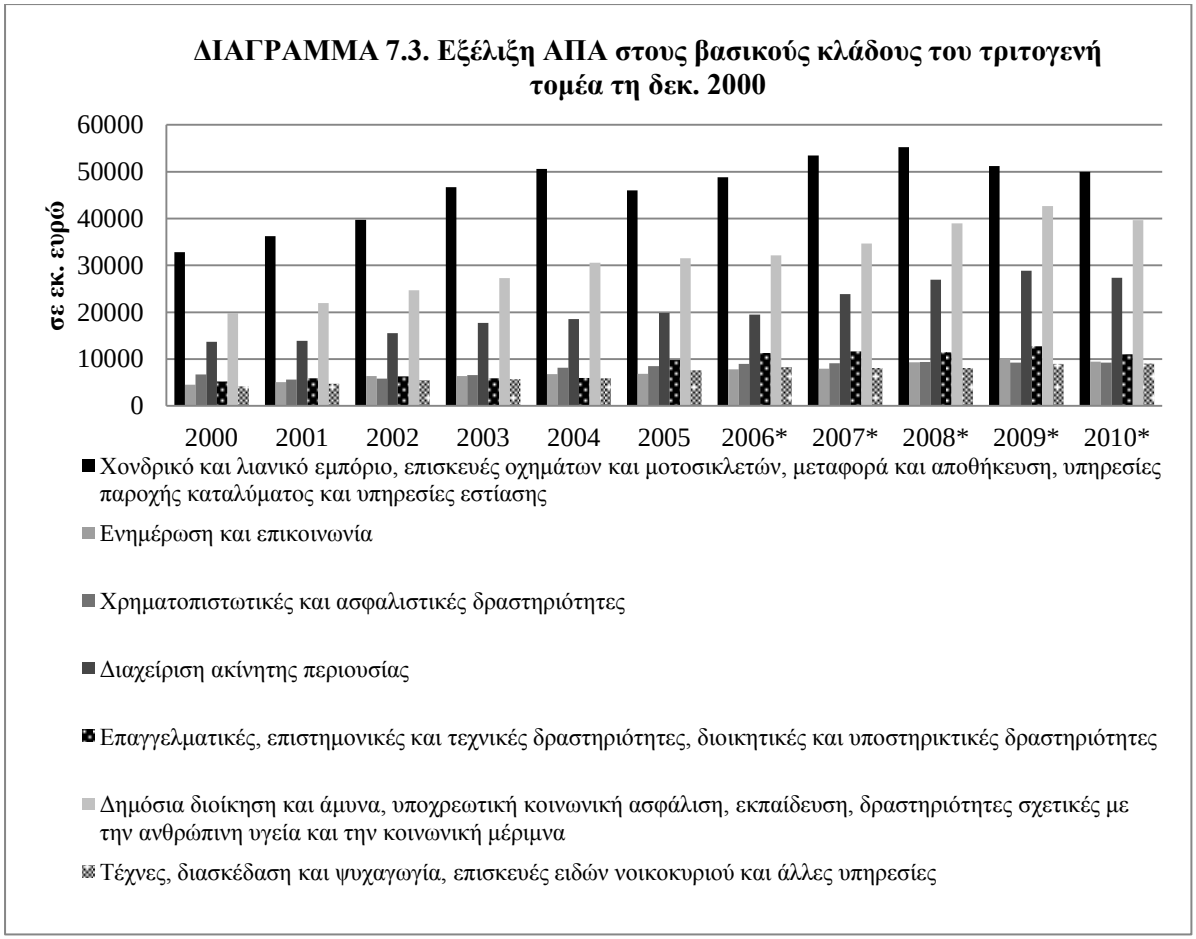

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ, ιδία επεξεργασία.

Η απασχόληση στον τομέα των υπηρεσιών αυξάνεται επίσης με γρήγορους ρυθμούς. Όπως φαίνεται στο διάγραμμα που ακολουθεί, η απασχόληση στον τριτογενή τομέα αυξάνεται μέσα σε δύο δεκαετίες από 48% σε 68%, ενώ στον αγροτικό τομέα και στη βιομηχανία μειώνεται, από 24% σε 13% και από 28% σε 20%[88].

[88] Με βάση στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας: World Development Indicators (WDI).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7.4. Απασχόληση (%) ανά βασικό τομέα, 1990-2010

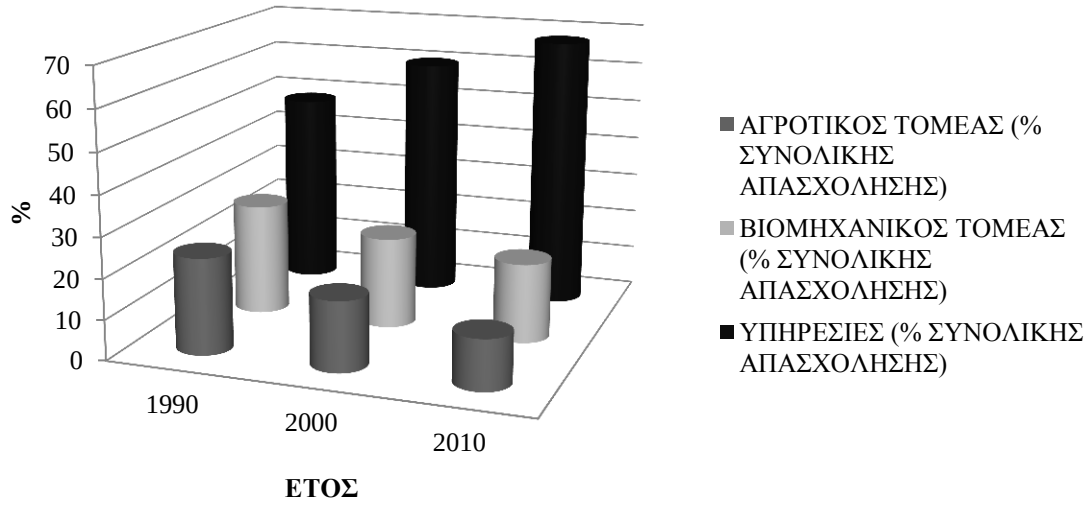

Πηγή: Στοιχεία από Παγκόσμια Τράπεζα, ιδία επεξεργασία.

Ειδικότερα, η κλαδική αναδιάρθρωση της απασχόλησης έχει ως εξής, σύμφωνα με τις απογραφές του πληθυσμού 1991/2001 της ΕΛΣΤΑΤ. Το 1991 η απασχόληση στον τριτογενή τομέα ανέρχεται σε 52% του συνόλου και το 2001 σε 59%, ενώ ο τομέας του εμπορίου και των επισκευών[89] κυριαρχεί μεταξύ όλων των κλάδων δραστηριότητας με ποσοστά 14%-15%. Ακολουθεί ο τομέας της δημόσιας διοίκησης, ασφάλισης και άμυνας, όπως και οι δραστηριότητες της διαχείρισης και εκμίσθωσης ακίνητης περιουσίας και των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων που έχουν βελτιώσει αισθητά την θέση τους μέσα στο εξεταζόμενο διάστημα (3,7% το 1991 σε 5,8% το 2001).

Δεδομένου ότι στα στατιστικά δύσκολα αποτυπώνονται οι αλλαγές στα πρότυπα της απασχόλησης και στην οργάνωση της αγοράς εργασίας, σημειώνεται μόνο ότι η απασχόληση στις υπηρεσίες είναι αυξημένη στις νεότερες ηλικίες, πράγμα που σημαίνει ότι ο τομέας συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στην εργασιακή αποκατάσταση των πιο δημιουργικών και παραγωγικών ομάδων του πληθυσμού. Σύμφωνα με στοιχεία των απογραφών της ΕΛΣΤΑΤ, συγκεκριμένα το 1991 ποσοστό 50% των απασχολούμενων ηλικίας 20-49 ετών απασχολούνται στις υπηρεσίες, ενώ ειδικά στις ομάδες 25-29 ετών και 30-34 ετών, ο τομέας απορροφά 59% και 60% του συνόλου των απασχολούμενων αντίστοιχα. Παρομοίως, το 2001, η απασχόληση στις υπηρεσίες αφορά ακόμα περισσότερο τους νέους εργαζόμενους, εφόσον ο τομέας προσφέρει πάνω από 60% των θέσεων εργασίας στην ηλικιακή ομάδα 20-49 ετών, και σχεδόν 62% στην ομάδα 25-29 ετών.

Τέλος, η τριτογενοποίηση εκδηλώνεται και ως επέκταση της συμμετοχής των υπηρεσιών στις συνολικές επενδύσεις. Ειδικά τη δεκαετία 2000 για την οποία υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία, οι επενδύσεις στον τομέα των υπηρεσιών αυξάνονται πολύ πιο γρήγορα απ' ότι στο σύνολο της οικονομίας. Αν και γενικότερα οι επενδύσεις αυξάνονται σε όλους τους κλάδους, με μόνη εξαίρεση τη βιομηχανία (όπου σημειώνεται οριακή μείωση, της τάξης 2%) το γεγονός έχει μικρή σημασία αφού η γεωργία και οι κατασκευές έχουν μόνο μικρά μερίδια στις συνολικές επενδύσεις. Αντιθέτως, η αύξηση των επενδύσεων κατά 49% στον τομέα εμπόριο-επισκευές-μεταφορές-επικοινωνίες και 47% στις χρηματοπιστωτικές και διαμεσολαβητικές υπηρεσίες έχει ιδιαίτερη βαρύτητα, αφού οι συγκεκριμένοι τομείς απορροφούν 24% και 43% των συνολικών επενδύσεων στην οικονομία. Αθροιστικά πάντως, στις ομάδες κλάδων δραστηριότητας των υπηρεσιών συγκεντρώνεται το συντριπτικό 81% των επενδύσεων στην εθνική οικονομία το 2000 και 84% το 2007 (Πίνακας 7.1.).

[89] «Ζ. Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευή αυτοκινήτων οχημάτων, μοτοσυκλετών και ειδών ατομικής και οικιακής χρήσης».

ΠΙΝΑΚΑΣ 7.1. Ακαθάριστες Επενδύσεις Παγίου Κεφαλαίου κατά βασικό τομέα
% συμμετοχή στις συνολικές επενδύσεις

	Γεωργία, κτηνοτροφία, δάση, αλιεία	Βιομηχανία συμπεριλαμβανομένης της ενέργειας	Κατασκευές
2000	4	13	1
2007*	6	8	2
% ΜΕΤΑΒΟΛΗ 2000-2007	57	-2	62
	Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευές οχημάτων και ειδών οικιακής χρήσης, ξενοδοχεία και εστιατόρια, μεταφορές και επικοινωνίες	Χρηματοπιστωτική διαμεσολάβηση, διαχείριση ακίνητης περιουσίας, εκμίσθωση και επιχ/τικές δραστηριότητες	Άλλες υπηρεσίες
2000	20	38	24
2007*	24	43	17
% ΜΕΤΑΒΟΛΗ 2000-2007	49	47	14
Συνολικές επενδύσεις			
2000	100		
2007*	100		
% ΜΕΤΑΒΟΛΗ 2000-2007	39		

* Προσωρινά στοιχεία
Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ, ιδία επεξεργασία.

7.1.2. Το συγκριτικό πλεονέκτημα στον εξωτερικό τομέα

Η τριτογενοποίηση αφορά το εισόδημα, την απασχόληση και τις επενδύσεις, ενώ επιπλέον, συνδέεται με τις αναδιατάξεις τον εξωτερικό τομέα και το διεθνές εμπόριο. Πιο συγκεκριμένα, δεν είναι τυχαίο ότι βασικοί τομείς που εδραιώνουν τη θέση τους στην εγχώρια οικονομία αισθητά μετά το 1990, όπως οι μεταφορές ή ο τουρισμός αποτελούν την κυριότερη και τη σταθερότερη πηγή συναλλάγματος για τη χώρα.

Στη συνέχεια, επιχειρείται μία συνολική αποτίμηση της σημασίας του τριτογενή τομέα στην εξωτερική ισορροπία της ελληνικής οικονομίας. Όπως προαναφέρθηκε, ο τομέας των υπηρεσιών αποδίδει πλεόνασμα στο εξωτερικό εμπόριο το οποίο είναι ζωτικό για την εξισορρόπηση και την αναχαίτιση του ελλείμματος συνολικά στο ισοζύγιο πληρωμών. Ειδικότερα, στον εξωτερικό τομέα παρατηρούνται μέχρι το 2000 και πρίν την ένταξη στο ευρώ τα εξής (Παυλόπουλος, 2004):

- Το εμπορικό ισοζύγιο ή το ισοζύγιο αγαθών είναι σταθερά ελλειματικό, αντικατοπτρίζοντας ήδη από τη δεκαετία 1960 τις κακές και επιδεινούμενες προοπτικές των τομέων της «υλικής παραγωγής», του πρωτογενή και του δευτερογενή τομέα της οικονομίας. Από τη δεκαετία 1960 μέχρι το 2000, το έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο διευρύνεται συνεχώς (ξεκινά από 15% του ΑΕΠ και αυξάνεται σε 18,6%).
- Το συγκεκριμένο τροφοδοτείται κυρίως από το ελλειμματικό ισοζύγιο βιομηχανικών προϊόντων (14,7% και 15,5% αντίστοιχα το 1960 και 2000) και λιγότερο από το ελλειμματικό ισοζύγιο των πρώτων υλών (2% και 2,4% αντίστοιχα). Οι εξαγωγές, όπως και οι εισαγωγές αυξάνονται με γρήγορους ρυθμούς όλη την περίοδο, εύλογα καθώς επεκτείνονται οι σχέσεις διεθνούς εμπορίου, ενώ οι εξαγωγές αντιστοιχούν σε ένα όλο και μεγαλύτερο τμήμα των εισαγωγών. Συγκεκριμένα, ο δείκτης εξαγωγές/εισαγωγές αυξάνεται από 5% σε 45% μέσα στις δεκαετίες αυτές.
- Η ένταξη στην ΕΟΚ είναι σημείο τομής για τις εξωτερικές πληρωμές και ειδικά για την εξέλιξη στο εμπορικό ισοζύγιο. Την περίοδο 1960-1980 οι εξαγωγές αυξάνονται πιο

γρήγορα από τις εισαγωγές, ενώ η τάση αντιστρέφεται στη συνέχεια (μετά το 1981 οι εισαγωγές αυξάνονται πιο γρήγορα).

- Όλη αυτή την περίοδο το ισοζύγιο άδηλων πόρων που συμπεριλαμβάνει το ισοζύγιο υπηρεσιών καλύπτει ένα ποσοστό περίπου 40%-50% του εμπορικού ελλείμματος, αν αφαιρεθούν τα εμβάσματα και οι κοινοτικές μεταβιβάσεις, ενώ μόνο ο τουρισμός και οι εμπορικές μεταφορές καλύπτουν 52% και 68,4% του εμπορικού ελλείμματος το 1960 και 1980 αντίστοιχα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7.2. Έλλειμμα Εμπορικού Ισοζυγίου καλυπτόμενο από το Ισοζύγιο Αδήλων Πόρων και Υπηρεσιών

% εμπορικού ελλείμματος που καλύπτεται από			
ΕΤΟΣ	Ισοζύγιο Αδήλων Πόρων (αρχικό)	Ισοζύγιο Αδήλων Πόρων (προσαρμοσμένο)*	Ισοζύγιο Τουρισμού + Μεταφορές
1960	72	39,9	52,1
1970	62,9	31,1	51,9
1980	67,5	51,5	68,4
1990	71,1	32	45,1
2000	62	27,8	47,8

*Δεν έχουν συμπεριληφθεί τα εμβάσματα των μεταναστών και η καθαρή εισροή κοινοτικών πόρων.
Πηγή: Προσαρμογή από Παυλόπουλος, 2004 όπως παρατίθεται στη σελ.109.

Από τις αρχές της δεκαετίας 2000 η ένταξη στο ευρώ μεταβάλλει πλήρως το διεθνές πλαίσιο των εμπορικών συναλλαγών ωστόσο[90], το εμπορικό ισοζύγιο συνεχίζει να είναι ελλειμματικό και μάλιστα επιδεινώνεται καθώς αυξάνονται οι ανάγκες της οικονομίας για εισαγωγές σε βιομηχανικά-κεφαλαιουχικά αγαθά λόγω της γρήγορης επέκτασης (Διάγραμμα 7.5.). Όπως προαναφέρθηκε το έλλειμμα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών κυμαίνεται σε ποσοστά γύρω στο 14% του ΑΕΠ και οφείλεται αποκλειστικά στο ισοζύγιο αγαθών, ενώ αναχαιτίζεται από το ισοζύγιο υπηρεσιών. Το έλλειμμα στο ισοζύγιο αγαθών συγκεκριμένα ξεκινά από 16% του ΑΕΠ το 2000 και μειώνεται σε 13% το 2010, ενώ το ισοζύγιο υπηρεσιών κυμαίνεται γύρω από ένα πλεόνασμα 6-8% του ΑΕΠ.

Στο παραπάνω πλαίσιο, το πλεόνασμα στο ισοζύγιο των υπηρεσιών, όπως και το πλεόνασμα στο ισοζύγιο των μεταβιβάσεων, λόγω των κεφαλαιακών μεταβιβάσεων και των χρηματοδοτικών ενισχύσεων της ΕΕ, κρατούν πλεονασματικό το ισοζύγιο άδηλων πόρων και αναχαιτίζουν τις αρνητικές επιδράσεις των λοιπών λογαριασμών στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Στο τελευταίο, το έλλειμμα υπερδιπλασιάζεται μέσα σε μία δεκαετία, λόγω και μίας ραγδαίας επιδείνωσης στο ισοζύγιο εισοδημάτων. Με λίγα λόγια οι πλεονασματικοί τομείς στους οποίους μπορούν να αναζητηθούν τα συγκριτικά πλεονεκτήματα στις εξωτερικές συναλλαγές, είναι δύο, πρώτον το ισοζύγιο των υπηρεσιών, και δεύτερον το ισοζύγιο τρεχουσών μεταβιβάσεων. Ειδικά το πρώτο αποδίδει τη μεγαλύτερη αξία (6% του ΑΕΠ το 2000, έναντι 3% του δεύτερου).

Ανάμεσα στις υπηρεσίες ο τουρισμός και οι μεταφορές (κυρίως η ναυτιλία), έχουν στρατηγική σημασία για διάφορους λόγους. Ο πρώτος είναι ότι από κοινού οι δύο τομείς προσφέρουν σχεδόν 90% των εισπράξεων από υπηρεσίες και αντιστοιχούν σε ένα μέσο ποσοστό 183% των εισπράξεων από εξαγωγές γεωργικών, βιομηχανικών προϊόντων και πρώτων υλών τη δεκαετία 2000 (Διάγραμμα 7.6.).

Είναι ήδη φανερή επομένως η αδυναμία των δύο άλλων τομέων να αντιστοιχήσουν την προσφορά με τη ζήτηση, με το άνοιγμα στην παγκοσμιοποίηση. Αυτό σημαίνει ότι η ελληνική οικονομία σε μία δοκιμαστική κατάσταση και σε ένα μεταβατικό στάδιο, αντιμετωπίζει δύο θεμελιακά προβλήματα: Πρώτον, την αδυναμία των δύο εκ των τριών βασικών τομέων να ανταγωνιστούν αποτελεσματικά σε διεθνές επίπεδο, που συνεπάγεται συρρίκνωση του προϊόντος

[90] Για τη δεκαετία 2000-2010 χρησιμοποιούνται στοιχεία για τον εξωτερικό τομέα από την τράπεζα της Ελλάδος

τους και μακροπρόθεσμα για την οικονομία (με λίγα λόγια, οι τομείς της υλικής παραγωγής είναι ζήτημα χρόνου να αδυνατούν να επιτελέσουν τον βασικό αναπτυξιακό τους ρόλο για την αναπαραγωγή της συσσώρευσης). Δεύτερον, την σωρευτική δέσμευση επενδύσεων και δυναμικού σε κλάδους που εκτίθενται άμεσα στο εξωτερικό περιβάλλον, ενώ είναι ακόμα απρόβλεπτες οι δυνάμεις της περιφερειακής ολοκλήρωσης των αγορών.

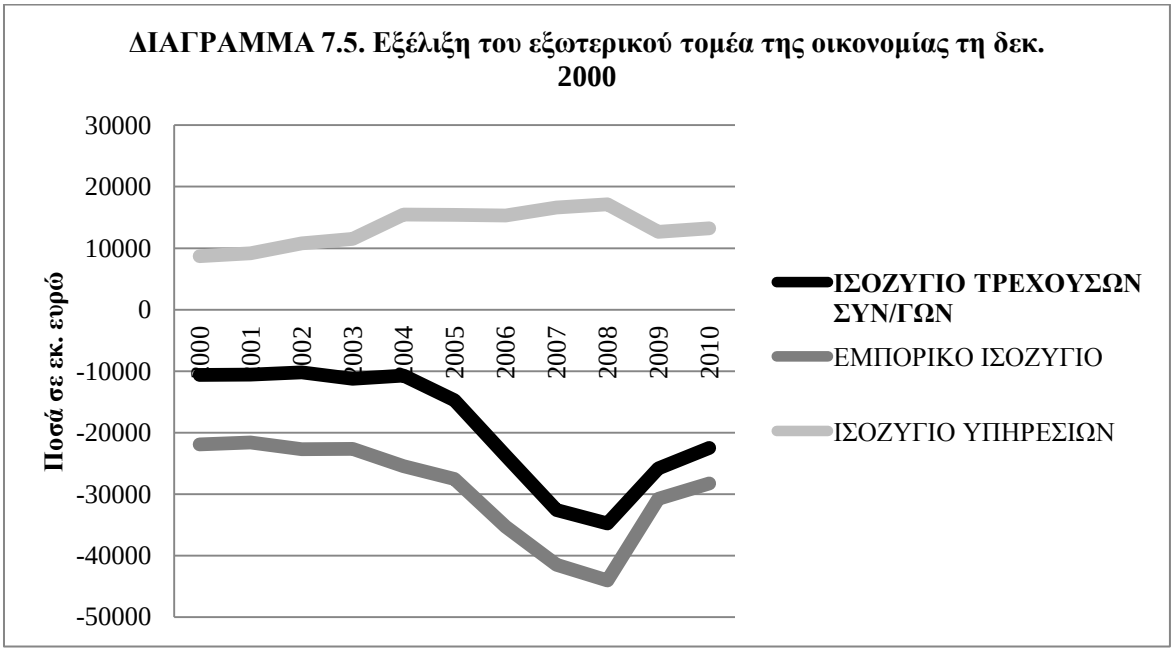

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ, ιδία επεξεργασία.

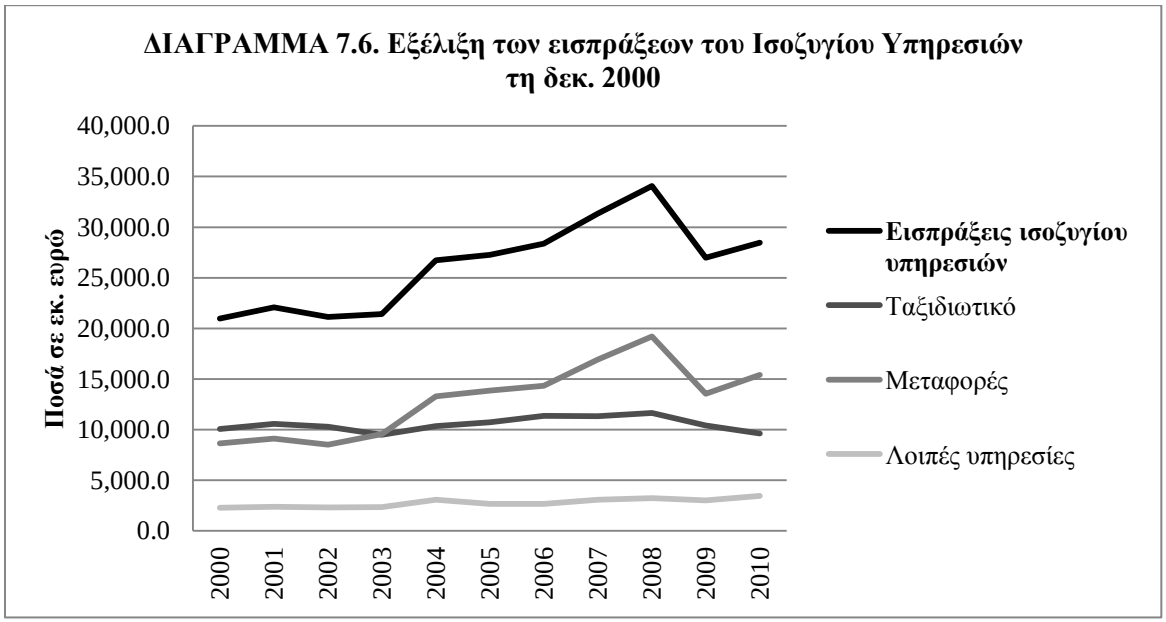

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ, ιδία επεξεργασία.

7.1.3. Διαρθρωτικές πτυχές

Είναι φανερό ότι η μεγέθυνση του τριτογενή τομέα και η αύξηση του ειδικού βάρους στην απασχόληση και στο εισόδημα, ακόμα και στις εξωτερικές συναλλαγές, στην πραγματικότητα δεν αρκεί για να περιγράψει πλήρως το φαινόμενο και να αξιολογήσει τις επιπτώσεις της κυριαρχίας των υπηρεσιών στο εγχώριο οικονομικό σύστημα. Η ενδοτομεακή αναδιάρθρωση έχει ενδιαφέρον για διάφορους λόγους. Καταρχήν, έχει σημασία κατά πόσον η γρήγορη μεγέθυνση προκύπτει από

υπηρεσίες υψηλής προστιθέμενης αξίας, δραστηριότητες και επιχειρηματικές πρακτικές που στηρίζονται σε ένα μακροπρόθεσμα βιώσιμο μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης. Έχει σημασία κατά πόσον οι νέες θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν υπήρξαν ανώτερης ή κατώτερης ποιότητας και αν ήταν αντίστοιχες των προτιμήσεων και ικανοτήτων του εργατικού δυναμικού. Ακόμα, έχει ενδιαφέρον κατά πόσον, οι αλλαγές στο εσωτερικό του τομέα βρέθηκαν στην επιθυμητή κατεύθυνση, για την βελτίωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών και κατά συνέπεια της διεθνούς ανταγωνιστικότητας. Η απάντηση στους παραπάνω προβληματισμούς έχει μάλλον δοθεί ως τώρα, όμως οι αιτίες του γιατί η οικονομία στρέφεται κυρίως σε τομείς χαμηλής προστιθέμενης αξίας και χαμηλής εξειδίκευσης της εργασίας αναζητούνται.

Συνοπτικά, οι βασικές εξελίξεις στους μεγάλους τομείς δραστηριότητας παρουσιάζονται στη συνέχεια:

1ον «Ο θάνατος του εμποράκου». Ο τομέας του εμπορίου εξακολουθεί να μεγεθύνεται την περίοδο μετά την ευρωπαϊκή ενοποίηση, ωστόσο έχει δεχθεί μία σημαντική αναδιάρθρωση με το πέρασμα στην ενιαία εσωτερική αγορά και την αύξηση του πληθυσμού των μεγάλων επιχειρήσεων[91]. Χαρακτηριστική είναι η εφαρμογή σημαντικών αλλαγών στην οργάνωση, τη διοίκηση και τη λειτουργία των επιχειρήσεων (έμφαση σε διαδικασίες μάρκετινγκ, στην ποιότητα της εξυπηρέτησης, ανάδυση εναλλακτικών μορφών εμπορίου και μεθόδων πώλησης και προώθησης, ανάπτυξη δικτύων και συνεργασιών), ως προσαρμογή στα νέα καταναλωτικά πρότυπα που διαμορφώνονται με την άνοδο της κοινωνικοοικονομικής ευημερίας και την πολιτιστική αλλαγή που συντελείται στην παγκοσμιοποίηση. Σε γενικές γραμμές, η μέση ελληνική επιχείρηση που είναι κυρίως μικρού και πολύ μικρού μεγέθους και που στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην προσωποκεντρική οργάνωση και στην κοινωνική θέση του εμπόρου, δέχεται σημαντικές πιέσεις στον ανταγωνισμό και ως εκ τούτου εξαναγκάζεται είτε σε κλείσιμο, είτε σε εκσυγχρονισμό των διαδικασιών της. Ειδικά σε οτι αφορά το μικρό λιανικό εμπόριο εμφανίζεται το ακόλουθο σημαντικό παράδοξο τις τελευταίες δεκαετίες (Αρανίτου, 2006). Η φαινομενική πληθυσμιακή ευρωστία (οι μικρές εμπορικές επιχειρήσεις αφορούν τη μεγάλη πλειοψηφία των μικρομεσαίων επιχειρήσεων και έχουν σημαντική γεωγραφική διασπορά) υποκρύπτει οικονομική καχεξία, δεδομένου ότι η ποσοτική ευμάρια σε ότι αφορά τον αριθμό των επιχειρήσεων συμβαδίζει με μία μείωση της σχετικής συμμετοχής του σε βασικούς δείκτες στην ελληνική οικονομία (π.χ. εισόδημα, προϊόν). Η διαπίστωση αυτή είναι ενδεικτική μίας «νίκης» του μεγάλου κεφαλαίου πάνω στο μικρό, αλλά και της διάθεσης και κατανάλωσης πάνω στην παραγωγή, εφόσον οι μεγάλες επιχειρήσεις που κατακλύζουν την αγορά με το άνοιγμα στον ανταγωνισμό, έχουν μεγαλύτερα περιθώρια διαπραγμάτευσης της τιμής ή της ποιότητας απέναντι στον παραγωγό, και προχωρούν αποτελεσματικότερα σε καθετοποίηση της προσφοράς.

2ον Στασιμότητα στην ποντοπόρο εμπορική ναυτιλία. Τις τελευταίες δεκαετίες η ελληνική ποντοπόρος ναυτιλία, τομέας με σημαντική συμβολή στην εξισορρόπηση του εξωτερικού τομέα και στις διεθνείς εμπορικές σχέσεις και ταυτόχρονα στην απασχόληση και στο εισόδημα (Σπαθή κ.ά., 2010, ΙΟΒΕ, 2012α, Παυλόπουλος, 2004) βρίσκεται σε στασιμότητα όπως δείχνουν ειδικά δύο σημεία. Πρώτον, η συμβολή των θαλασσίων μεταφορών στο ΑΕΠ σε όλη τη δεκαετία 2000 διατηρείται σε ένα περιορισμένο ποσοστό 3-4%, ενώ οι μεταφορές συνολικά βελτιώνουν σημαντικά τη θέση τους (με τις καθαρές εισροές συναλλάγματος να ανέρχονται σε 30% το 2004 και 22% το 2008) και δεύτερον, ο ελληνικός στόλος (πλοία εγγεγραμμένα στο ελληνικό νηολόγιο) φθίνει σταθερά με κριτήριο τον αριθμό πλοίων ήδη από το 1980, με οριακή διατήρηση της χωρητικότητας, την ίδια στιγμή που ο παγκόσμιος μεγεθύνεται σε αριθμό πλοίων και χωρητικότητα, και ο ελληνόκτητος σε ξένες σημαίες, επίσης αυξάνει τη χωρητικότητα του σημαντικά με μικρή μείωση του στόλου (βλ. Σπαθή κ.ά., 2010). Συνοπτικά, οι εξελίξεις αυτές μπορούν να θεωρηθούν οτι είναι το συνδυασμένο αποτέλεσμα πολλών παραγόντων, και πρώτα απ' όλα της μακράς κρίσης που πλήττει τις διεθνείς θαλάσσιες μεταφορές με τη συρρίκνωση της βιομηχανικής παραγωγής και την πτώση της ζήτησης για μετακινήσεις μεγάλων φορτίων, με την χρηματοοικονομική αστάθεια και την άνοδο νέων ναυτικών χωρών στην Ασία κ.ά. [92]. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, υποδηλώνουν τη χαμηλή ανταγωνιστικότητα της ελληνικής σημαίας ακόμα και για το ελληνικό κεφάλαιο, και τις

[91] Για τις πιέσεις που δέχεται το εμπόριο εν όψει ευρωπαϊκής ενοποίησης των αγορών βλ. και Δελής (1992) και μελέτη ΚΕΠΕ (1990).

[92] βλ. Ετήσια Έκθεση Ένωσης Ελλήνων Εφοπλιστών (2010/2011) και ΙΟΒΕ (2012β).

ελλείψεις της ελληνικής ναυτιλιακής πολιτικής (π.χ. αστάθεια στους θεσμούς, γραφειοκρατία και δυσλειτουργίες ελεγκτικών μηχανισμών, έλλειψη σε υποδομές κ.λπ.).

3ον Ένας νέος κύκλος συσσώρευσης στην ακτοπλοΐα. Όλη τη δεκαετία 1990, η ακτοπλοΐα διανύει μία φάση ταχείας ανάπτυξης, χάριν στην άνοδο του τουρισμού, αλλά και την απελευθέρωση του τραπεζικού δανεισμού και την επικείμενη άρση του καμποτάζ (2004), που αφήνει ένα αβέβαιο και ιδιότυπο καθεστώς απελευθέρωσης και προστασίας στην ελληνική αγορά, ιδιαίτερα ευνοϊκό για ελιγμούς και χειρισμούς του μεγάλου επιχειρηματικού κεφαλαίου. Για αρκετά χρόνια, από το 1992 μέχρι το 2000, ο κλάδος λειτουργεί με μία πρωτόγνωρη ολιγοπωλιακή δομή, με την καθολική σχεδόν κυριαρχία λίγων εταιρειών, με πολλά και παλιά πλοία που παρέχουν χαμηλής ποιότητας υπηρεσίες, σε αμφίβολης βιωσιμότητας γραμμές στο εσωτερικό, αλλά και με εντατική δραστηριοποίηση στις νέες γραμμές του ελεύθερου ανταγωνισμού στην Αδριατική, όπου ως επί το πλείστον διατίθενται οι νέες επενδύσεις (νεότευκτα πλοία, ποιοτικές υπηρεσίες) με τις εγγυήσεις των δανείων των ελληνικών τραπεζών και τα αντλούμενα πλεονάσματα από το ελληνικό χρηματιστήριο (Κούης, *Το βήμα,* 07/01/2001, Σταθάκης, 2007). Ο κλάδος λειτουργεί ιδιαίτερα αποτελεσματικά σε αυτό το πλαίσιο το πρώτο μισό της περιόδου, συσσωρεύοντας κέρδη, τα οποία ουσιαστικά προέρχονται από την εντατική εκμετάλλευση των εσωτερικών γραμμών και προσφορά χαμηλής ποιότητας, με την επιλεκτική ανοχή και έμμεση στήριξη του κράτους και του κεντρικού ελέγχου (ατελής έλεγχος στην ηλικία και καταλληλότητα των πλοίων, αδιαφάνεια στις αδειοδοτήσεις κ.λπ.). Τελικά το 2000 δύο τραγικά γεγονότα[93] σηματοδοτούν την κρίση και το ριζικό ανασχηματισμό. Μέχρι το 2010 η ακτοπλοΐα με χαμηλή ανταγωνιστικότητα και σωρευμένες ζημίες στις μεγάλες εταιρείες οδηγείται σε ακόμα μεγαλύτερη συγκέντρωση μέσω μίας έντονης κινητικότητας σε εξαγορές και συγχωνεύσεις.

Σε γενικές γραμμές το παράδειγμα της ακτοπλοΐας είναι σημαντικό για δύο λόγους. Καταρχήν, είναι συμβολικό της άκρατης ανάπτυξης που γνώρισε συνδυασμένα ο τομέας μεταφορών και του τουρισμού σε μία συγκυρία ευνοϊκή εξαιτίας της χρηματοοικονομικής επέκτασης. Η άνοδος του τραπεζικού δανεισμού αλλά και του χρηματιστηρίου εξυπηρετούν για σειρά ετών τις διογκωμένες ανάγκες και υποχρεώσεις του κλάδου, ενώ αμφίδρομα και η επέκταση του κλάδου ενισχύει την αναπτυσσόμενη αγορά της πίστης. Ακόμα, όλα αυτά είναι ενδεικτικά ενός νέου τρόπου ανάπτυξης στον οποίο ο εταιρικός τομέας επιδίδεται ανεμπόδιστα στην κερδοσκοπία, ενώ η πολιτική είναι απρόθυμη ή ανίκανη να υπερασπιστεί ένα οποιοδήποτε μοντέλο, φιλελεύθερο ή παρεμβατικό, αλλά αντιθέτως εφευρίσκει εναλλακτικούς έμμεσους τρόπους για να βοηθήσει τη συσσώρευση. Σε κάθε περίπτωση η ολιγοπωλιακή δομή δεν εξασφαλίζει καλύτερες υπηρεσίες ή χαμηλότερες τιμές ή ακόμα καλύτερες οικονομικές προοπτικές για τον κλάδο.

4ον. Η κινητήριος δύναμη του δημόσιου τομέα. Όπως προαναφέρθηκε, ο τομέας της δημόσιας διοίκησης και των κοινωνικών υπηρεσιών βρίσκεται σε άνοδο όλη την περίοδο, γεγονός που σχετίζεται με τη βελτίωση στο επίπεδο διαβίωσης και με την επέκταση της ζήτησης. Αυτό συμβαίνει παρότι στην πολιτική και την ακαδημαϊκή συζήτηση εγείρονται ζητήματα σχετικά με την ανταγωνιστικότητα και την χαμηλή παραγωγικότητα των συστημάτων του κράτους πρόνοιας και γύρω από το αυξανόμενο οικονομικό ενδιαφέρον που έχουν ορισμένες από τις δημόσιες υπηρεσίες (Χλέτσος, 2005β, Λιαρόπουλος κ.ά., 2006, Αθανασίου κ.ά., 2000). Σε γενικές γραμμές στην Ελλάδα μετά το 1990, διαπιστώνεται ότι η αναδιάταξη των σχέσεων μεταξύ δημοσίου-ιδιωτικού τομέα είναι συνυφασμένη με την αναδιάρθρωση εντός του τριτογενή τομέα. Ειδικά στη μετά-Μάαστριχτ εποχή, όχι μόνο η υγεία και η εκπαίδευση υπόκεινται στην απελευθέρωση αγορών, αλλά

[93] Αναφορά στο πολύνεκρο ναυάγιο του επιβατηγού πλοίου «Εξπρές Σαμίνα» και στην αυτοκτονία βασικού επιχειρηματικού παράγοντα, προέδρου και ιδρυτή μίας από τις μεγαλύτερες εταιρείες του κλάδου η οποία και κατείχε το πλοίο. Όπως εξηγεί σχετικό δημοσίευμα (Κούης Λ., *Το βήμα,* 07/01/2001), ο επιχειρηματίας για χρόνια εκμεταλλεύτηκε τα κενά της λειτουργίας του κρατικού παρεμβατισμού, πεπεισμένος ότι η στρατηγική της εκμετάλλευσης της αγοράς της Αδριατικής δεν μπορούσε να εφαρμοστεί στην ελληνική ακτοπλοΐα. Η στρατηγική εστίασε στις εσωτερικές γραμμές, όπου τον πρώτο λόγο έχει το κράτος, και στην εξάλειψη του ανταγωνισμού με εξαγορές αδειών για γραμμές του Αιγαίου και πολλών μικρών και παλαιών εταιρειών. Ο μεγάλος ναυτιλιακός όμιλος που σχηματίστηκε στηρίζονταν στην εκμετάλλευση γερασμένων πλοίων και σε συμβιβαστικές σχέσεις με έναν αναποτελεσματικό κρατικό μηχανισμό.

και οι μεταφορές, οι τηλεπικοινωνίες, οι τράπεζες, ο τουρισμός, με διαδοχικές αποκρατικοποιήσεις και ευρύτερες μεταρρυθμίσεις του θεσμικού πλαισίου (π.χ. Παγουλάτος, 2007, Αθανασίου κ.ά., 2000).Ωστόσο, αυτό δε σημαίνει ότι ο δημόσιος τομέας συρρικνώνεται, αλλά μόνο ότι αλλάζει ο τρόπος με τον οποίο αυτός παρεμβάλλεται στην οικονομία. Με άλλα λόγια, η οικονομική ανάπτυξη στηρίζεται σε μία πολιτική ενδυνάμωσης του ιδιωτικού-επιχειρηματικού τομέα, ενώ ο δημόσιος τομές παραμένει ο κυρίαρχος αναπτυξιακός παράγοντας καθώς επιτελεί ορισμένες βασικές λειτουργίες.

Καταρχήν, ο δημόσιος τομέας κινεί ένα μεγάλο μέρος της οικονομίας. Από τις αρχές της δεκαετίας 2000 τόσο οι δαπάνες, όσο και τα έσοδα σταθεροποιούνται σε ένα κρίσιμο μέγεθος περίπου στο 48% του ΑΕΠ και 44% αντίστοιχα[94], σε ποσοστά δηλαδή υψηλότερα σε σχέση με το παρελθόν και κοντά στον ευρωπαϊκό μέσο όρο[95]. Ακόμα, με την ένταξη στην ΕΟΚ, αρχίζει να λειτουργεί και σαν «κοινωνικός σταθεροποιητής» σε ένα σύστημα που ταλαιπωρείται από την υψηλή διαρθρωτική ανεργία και ενδογενείς αναποτελεσματικότητες (βλ. νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο του κράτους, Σωτηρόπουλος, 2007). Ο κρατικός-δημόσιος τομέας δημιουργεί θέσεις εργασίας και συντηρεί επιμεριστικές πρακτικές υπέρ ορισμένων κοινωνικών ομάδων, όπως η επιχειρηματική τάξη, τα ελεύθερα επαγγέλματα και τα κοινωνικά μεσοστρώματα, ενώ παραμένει επιτελικά αδιάφορος προς άλλες, όπως οι ανειδίκευτοι εργαζόμενοι, η χαμηλή εισοδηματική τάξη, οι γυναίκες και οι μετανάστες[96]. Στο ίδιο πλαίσιο, εξακολουθεί να είναι σημαντικότατος παροχέας κοινωνικών υπηρεσιών, κύριος χρηματοδότης (μαζί με την ΕΕ) στα δημόσια έργα αλλά και να είναι ο βασικός επενδυτής στον εκσυγχρονισμό της παραγωγικής δομής (σε έρευνα και τεχνολογική ανάπτυξη), στηρίζοντας όμως παράλληλα μία «κρατικοκεντρική» και «κρατικοδίαιτη» μερίδα επιχειρηματικότητας που εστιάζει σε στρατηγικές για άμεσο κέρδος και χαμηλό κόστος, επιδεικνύοντας χαμηλή ροπή σε παραγωγικές επενδύσεις (βλ. και Στασινόπουλος, 2005, Αργείτης, 2011).

Το ιστορικό σχήμα στην εξέλιξη του «υποβοηθούμενου καπιταλισμού» στη Νότια Ευρώπη, σύμφωνα με το Σωτηρόπουλο (2007, σελ. 92) περιγράφεται σε γενικές γραμμές ως εξής:

> «Το κράτος οικειοποιείτο εισόδημα, το οποίο διένεμε σε κοινωνικές τάξεις που συνδέονταν ή εξαρτιόταν από αυτό».

Ταυτόχρονα, η αφανής ή φανερή μεταχείριση ορισμένων «προνομιούχων» εξυπηρετεί μικροπολιτικές σκοπιμότητες, ενώ πολλές φορές προβάλλεται και ως άλλοθι στο δρόμο για το άνοιγμα της οικονομίας. Σε κάθε περίπτωση, για την εξυπηρέτηση από τη μία ορισμένων συμφερόντων και από την άλλη των απαιτήσεων των μεσοστρωμάτων, εφευρίσκονται νέες μέθοδοι, με πιο χαρακτηριστικές τις επιχορηγούμενες προσλήψεις στον ιδιωτικό τομέα και τις «ανέξοδες» προσλήψεις στο δημόσιο. Ειδικότερα, στρεβλώνονται και «αξιοποιούνται» προς αυτή την κατεύθυνση, ακόμα και τα ευρωπαϊκά προγράμματα και μεταξύ αυτών οι πολιτικές stage[97].

---

[94] για το μέγεθος του δημοσίου τομέα βλ. Δρεττάκης, 2011, Σταθάκης, 2011, Παυλόπουλος, 2004, Σωτηρόπουλος, 2007, Αθανασίου κ.ά., 2000.

[95] Πιο συγκεκριμένα, προσεγγίζει το μέσο όρο των χωρών της Νότιας Ευρώπης (Ισπανία, Ιταλία, Πορτογαλία), αλλά και το μέσο όρο της Δυτικής Ευρώπης (Γαλλία, Γερμανία, Ιρλανδία, Μ. Βρετανία, Ολλανδία), ενώ υπολείπεται σαφώς του μέσου όρου των χωρών της βόρειας Ευρώπης (Δανία, Νορβηγία, Σουηδία, Φινλανδία). Στοιχεία σύμφωνα με Σωτηρόπουλος (2007).

[96] Ειδικά για τη θέση αυτή βλ. και Σωτηρόπουλος (2007).

[97] Τα προγράμματα Stage καταρτίστηκαν στο πλαίσιο των «Ενεγητικών Πολιτικών Απασχόλησης» και των κοινοτικών θεσμών, στα τέλη της δεκαετίας 1990 γύρω από τη βασική ιδέα ότι οι άνεργοι νέοι πτυχιούχοι (οι οποίοι αποτελούν ένα μεγάλο τμήμα της δομικής ανεργίας στις χώρες της ΕΕ), θα μπορούσαν ευκολότερα να αποκτήσουν την απαραίτητη εργασιακή εμπειρία και ως εκ τούτου να γίνουν «απασχολήσιμοι», εφόσον εντάσσονταν σε ένα μεταβατικό στάδιο μαθητείας σε ιδιωτικούς και δημόσιους φορείς. Για το λόγο αυτό εξάλλου, τα προγράμματα είχαν ορισμένα χαρακτηριστικά, όπως δεν παρείχαν ασφαλιστική κάλυψη για σύνταξη γήρατος, προέβλεπαν πολύ χαμηλή αμοιβή και περιορισμένη διάρκεια της εργασιακής σχέσης. Στην Ελλάδα η εφαρμογή εγκαινιάστηκε με το Νόμο 2639/1998 (άρθρο 20) με τον οποίο ο ΟΑΕΔ αποκτούσε τη δικαιοδοσία να συνεργάζεται με το Δημόσιο και τους φορείς του (συμπεριλαμβανομένων επιχειρήσεων του ευρύτερου δημόσιου τομέα και ΟΤΑ), ΝΠΙΔ, πιστοποιημένα Κέντρα Επαγγελματικής Κατάρτισης, ΑΕΙ-ΤΕΙ και ιδιωτικές επιχειρήσεις, για την επιδότηση της πρόσληψης των ανέργων. Αν και δεν μπορεί να υπάρξει ακριβής εκτίμηση του αριθμού των συμβασιούχων, σε όλο το φάσμα των δημοσίων υπηρεσιών, από την

Αυτό που έχει σημασία εδώ είναι ότι στην περίπτωση της Ελλάδας, οι δυνατότητες από τις ευρωπαϊκές πολιτικές αξιοποιήθηκαν με ένα ιδιαίτερο-ανορθολογικό τρόπο με μαζικές επιπτώσεις. Καταρχήν, πολλές από τις προσλήψεις μέσω ειδικών προγραμμάτων εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του πελατειακού συστήματος. Τα κόμματα στην κυβέρνηση από το 1998 και μετά θεώρησαν το θεσμό ειδικά των stage ως ένα αποτελεσματικό ψηφοθηρικό εργαλείο, με ελάχιστο κόστος. Έτσι, ένα μήνα πριν απο τις εθνικές εκλογές 2000 προκηρύχθηκε πρόγραμμα χιλιάδων θέσεων για το Δημόσιο και την άνοιξη του ίδιου έτους έγιναν πολλαπλάσιες προσλήψεις μέσω αυτού. Εδώ σημειώνεται ότι και άλλα ευρωπαϊκά προγράμματα που προέβλεπαν προσωρινές συμβάσεις χρησιμοποιήθηκαν για παρόμοιους σκοπούς. Χαρακτηριστικά ο λεγόμενος «Νόμος Παυλόπουλου» αμέσως μετά την εκλογή της Νέας Δημοκρατίας το 2004 (ειδικό ΠΔ 164/2004), μετέτρεψε σε αορίστου χρόνου χιλιάδες συμβασιούχους με μέχρι τότε συνεχείς συμβάσεις ορισμένου χρόνου στο δημόσιο τομέα. Εδώ πρέπει να γίνει η επισήμανση ότι οι απασχολούμενοι μέσω stage εργάζονταν σε πολλές περιπτώσεις σε ένα ιδιότυπο καθεστώς «ομηρίας», χωρίς ασφάλιστη και πλήρη μισθολογική κάλυψη και συχνά κάλυπταν πάγιες ανάγκες των φορέων, με διαδοχικές συμβάσεις. Σύμφωνα με τον ΟΑΕΔ, την πενταετία 2004-2009 απασχολήθηκαν με stage περίπου 20 χιλ. άτομα, των οποίων οι συμβάσεις διαρκώς ανανεώνονταν, διαβάλλοντας πλήρως τον χαρακτήρα των προγραμμάτων[99]. Εκ των υστέρων, είναι κοινός τόπος ότι οι πρακτικές αυτές τελικά διαστρέβλωναν την πραγματικότητα τόσο στην απασχόληση, όσο και στην ανεργία, ενώ επιπλέον είχαν αρνητικές επιπτώσεις στο ατομικό επίπεδο για τον απασχολούμενο και στην οργάνωση και στον προγραμματισμό για τον δημόσιο τομέα.

5ον Η χρηματιστικοποίηση και η νέα συμβολική σημασία των τραπεζών. Ο τομέας των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών αναπτύσσεται επίσης, όπως προκύπτει και από τα παραπάνω, ενώ συμβολίζει και συνοψίζει τα πιο θεμελιακά στοιχεία του ελληνικού μοντέλου ανάπτυξης της περιόδου: Συγκεντροποίηση, αναδιάρθρωση εντός και εκτός συνόρων όπως και ενσωμάτωση των πιο σύγχρονων εργασιακών προτύπων και σχέσεων.

Σε γενικές γραμμές, ο κλάδος λειτουργεί αποτελεσματικά ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό της δεκαετίας 2000, όπως αποδεικνύουν η αύξηση του κύκλου εργασιών των τραπεζών (π.χ. βλ. στοιχεία ΕΕΤ, 1999/2008) και η υψηλή ελκτικότητα απέναντι στα ξένα κεφάλαια (Κουζής κ.ά., 2008) ενώ γνωρίζει μία τελείως διαφορετική δομή μέχρι το τέλος της περιόδου[100], χάριν στις μεγάλες νέες επενδύσεις που κινούν ένα μεγάλο κύμα εξαγορών και συγχωνεύσεων.

Παράλληλα με την έντονη κινητικότητα στην εσωτερική αγορά, ο τραπεζικός τομέας, είναι πρωτοποριακός στη διεθνοποίηση των δραστηριοτήτων του, καθώς μεγάλοι όμιλοι (μαζί με ορισμένες μεταποιητικές βιομηχανίες) είναι οι πρώτοι που επενδύουν και επεκτείνονται με ίδρυση νέων καταστημάτων ή εξαγορά μικρών τραπεζών και ίδρυση θυγατρικών, στη νέα «εσωτερική αγορά» στις ΧΚΑΕ, ήδη από τη δεκαετία 1990. Χαρακτηριστικά, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας, ανάμεσα στις 33 πρώτες ελληνικές εταιρείες με κριτήριο τις συνολικές επενδύσεις στις χώρες των Βαλκανίων, βρίσκονται 6 τράπεζες (Εθνική, Eurobank, Alpha Credit Bank, Τράπεζα Πειραιώς, Εμπορική Τράπεζα, Ιονική Τράπεζα) που επενδύουν συνολικά 81 εκ. δολάρια (Κωστόπουλος και Βέργουλα, 2006). Τέλος τη δεκαετία 2000, οι ίδιες περίπου ελέγχουν 19% της κλαδικής αγοράς στη Βουλγαρία, 10% στη Ρουμανία και 35% στην FYROM.

Ακόμα και σε κοινωνικοοικονομικούς όρους, ο τραπεζικός τομέας γίνεται το «σύμβολο» του εκσυγχρονισμού, διατηρώντας το προβάδισμα στην αφομοίωση νέων τεχνολογιών, στην ενσωμάτωση ενός νέου προτύπου απασχόλησης με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (π.χ. προσωπικό ανώτερου εκπαιδευτικού επιπέδου, ακόμα και σε θέσεις ανειδίκευτης εργασίας, δυαδική οργάνωση

τοπική αυτοδιοίκηση, ως τα πανεπιστήμια, ερευνητικά ιδρύματα και τα νοσοκομεία, υπολογίζεται ότι μέχρι το 2001 οι απασχολούμενοι που προσλήφθηκαν μέσω stage έφτασαν τους 3-4 χιλ., ενώ το διάστημα 2002-2004 ανέρχονται σε τουλάχιστον 35 χιλ. . Επιπλέον ακόμα και μετά το 2004, εκτιμάται ότι υπήρξαν νέες κατηγορίες συμβασιούχων στο πλαίσιο ευρωπαϊκών προγραμμάτων, πιθανόν περισσότεροι από 100 χιλ.. Τα στοιχεία αναφέρονται σε σχετικό δημοσίευμα, «Φώς στο Τούνελ για τους συμβασιούχους», *Το Βήμα*, 15/4/2011.

[99] Αναφορά σε σχετικό δημοσίευμα, Ρούσσος Τ. «Τι είναι τα περίφημα stage;», *Κέρδος*, 27/9/2009.

[100] μέχρι τα τέλη της δεκαετίας 2000, δεν υφίσταται διαχωρισμός ελληνικών δημόσιων και ιδιωτικών τραπεζών ή μεταξύ ιδρυμάτων ειδικού σκοπού και γενικών χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, ενώ έχουν πολλαπλασιαστεί οι εταιρείες που δραστηριοποιούνται στην εγχώρια αγορά μετά την απελευθέρωση, με έδρα στην Ελλάδα ή άλλη ευρωπαϊκή χώρα (βλ. και Gortsos, 1998).

και διαφοροποίηση μεταξύ εργασιών ρουτίνας και ανώτερης διοίκησης, όπως και σημαντική ανισότητα με βάση το φύλο, ακόμα και σε υψηλές θέσεις στη διοικητική πυραμίδα) και στην απορρόφηση ανθρώπινου δυναμικού υψηλών προσόντων και σύγχρονων εξειδικεύσεων (Κανελόπουλος κ.ά., 1998, Μόσχος και Φραγγέτης, 1997).

Βασικό στοιχείο στην ανάπτυξη του κλάδου είναι η συγκροτημένη κεντρική βούληση για εναρμόνιση των θεσμών με τη λειτουργία της ΟΝΕ. Στο πλαίσιο των «διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων», η Τράπεζα της Ελλάδος γίνεται ανεξάρτητη από το ελληνικό κράτος και λειτουργεί ως μέλος του Ευρωπαϊκού Συστήματος Κεντρικών Τραπεζών, εκσυγχρονίζεται η λειτουργία της κεφαλαιαγοράς, δημιουργούνται νέες αγορές για ανταλλαγές χρεογράφων και ιδιωτικοποιείται το χρηματιστήριο αξιών (1997) (Συριόπουλος, 2005), ενώ έχει προηγηθεί ήδη από την προηγούμενη δεκαετία (1987), η απελευθέρωση της αγοράς των τραπεζικών και χρηματασφαλιστικών υπηρεσιών. Αυτό ερμηνεύεται εύκολα καθώς ο τραπεζικός τομέας έχει καθοριστική σημασία στο εγχείρημα της ευρωπαϊκής οικονομικής ολοκλήρωσης, από δύο απόψεις. Αφενός η αλλαγή νομίσματος φέρνει τις τράπεζες στο επίκεντρο της μετάβασης και της ένταξης στην ΟΝΕ, αφετέρου η απελευθέρωση των χρηματοδοτήσεων μπορεί να κινήσει σε μεγάλο βαθμό τις επενδύσεις και την κατανάλωση. Πράγματι, ο δανεισμός του εγχώριου ιδιωτικού τομέα αυξάνεται από 80,7 εκ. ευρώ το 1990 σε 180,5 το 2008, τα δάνεια προς επιχειρήσεις από 54 εκ. ευρώ σε 912,6, τα στεγαστικά δάνεια από 25,2 εκ. ευρώ σε 530,6, ακόμα και η καταναλωτική πίστη από 1,5 εκ. ευρώ σε 399,6 εκ. ευρώ[101]. Ανάλογα, η χρηματοδότηση της γενικής κυβέρνησης από το τραπεζικό σύστημα αυξάνεται 2321,2 εκ. ευρώ το 2000 σε 3762,2 το 2010.

6ον Η ανάδυση μίας νέας τουριστικής δομής. Ο τουρισμός στην Ελλάδα εξακολουθεί να αναπτύσσεται τις τελευταίες δεκαετίες, σύμφωνα με διάφορα κριτήρια (π.χ. αριθμός αφίξεων, κύκλος εργασιών τουριστικών επιχειρήσεων, ΑΕΠ), εμμένοντας σε μία τροχιά στην οποία έχει εισέλθει ήδη από τις δεκαετίες 1950-1960. Ειδικότερα μέχρι το 2010 ο τομέας φτάνει σε μία συνεισφορά 15,1% στο ΑΕΠ, 5% στα φορολογικά έσοδα και 16% στην απασχόληση, σύμφωνα με το ΙΟΒΕ (2012β), ενώ προσφέρει ακόμα σημαντικά στην ισορροπία του εξωτερικού ισοζυγίου (βλ. και παραπάνω) και στην κινητοποίηση των άλλων τομέων της οικονομίας (ειδικά εμπόριο, μεταφορές).

Σε μία γενική αξιολόγηση, μετά το 1990 η τουριστική ανάπτυξη της χώρας ακολουθεί ένα προηγούμενο μοντέλο με σημαντική πόλωση γύρω από ορισμένες περιοχές και χρονικές περιόδους , αυτό της «χώρας ακτής» και εξακολουθεί να βασίζεται στο τουριστικό προϊόν «του ήλιου και της θάλασσας» (Βαρβαρέσσος, 1998, Τσάρτας, 2010). Παρόλα αυτά, ενσωματώνονται ορισμένα νέα χαρακτηριστικά στον τρόπο τουριστικής ανάπτυξης, όπως αναπτύσσεται η μεγάλη τουριστική δραστηριότητα και επιτυγχάνεται μία σχετική μαζικοποίηση της τουριστικής προσφοράς και στο πλαίσιο αυτό τυποποιούνται και εκσυγχρονίζονται οι προσφερόμενες υπηρεσίες και ανωδομές. Μέσα σε δύο δεκαετίες, το μέσο μέγεθος ξενοδοχείων με κριτήριο τον αριθμό κλινών (ανεξαρτήτως κατηγορίας) αυξάνει από 69,1 το 1977 σε 73,4 το 1996 και 76 το 2004[102], την ίδια περίοδο που ο συνολικός αριθμός των κλινών πολλαπλασιάζεται επίσης. Η αλλαγή αυτή συνοδεύεται και από μία στροφή σε τουρισμό υψηλότερου εισοδήματος, όπως δείχνει ο υπερδιπλασιασμός του αριθμού των πολυτελών ξενοδοχειακών μονάδων και των κλινών σε τέτοιου είδους καταλύματα (αντίστοιχα, από 515 το 1990 σε 1546 το 2010 και από 115 χιλ. σε 299 χιλ. που αντιστοιχεί στο 39% της συνολικής προσφοράς το 2010)[103].

Στο πλαίσιο αυτό, αναδεικνύεται μία πιο βιομηχανοποιημένη και μεγάλης κλίμακας τουριστική δομή, η οποία εξειδικεύεται αφενός σε πιο τυποποιημένες-μαζικές, αφετέρου σε «ανώτερης ποιότητας» (με την έννοια της πολυτέλειας) υπηρεσίες και χαρακτηρίζεται από ενισχυμένο τον εταιρικό τομέα σε σχέση με το παρελθόν και μεγαλύτερη έμφαση σε αύξουσες οικονομίες κλίμακας και πεδίου που επιτυγχάνονται με διάφορους τρόπους, με οριζοντιοποίηση της προσφοράς, επέκταση της δυναμικότητας και τεχνολογικό εκσυγχρονισμό αλλά και δικτυώσεις και στενότερες συνεργασίες με πολυεθνικούς ομίλους και τουριστικούς πράκτορες. Η νέα δομή παραμένει προσανατολισμένη κατά κόρον σε μία διεθνή αγορά και στο πρότυπο του εισερχόμενου

[101] Στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος, Ιανουάριος κάθε έτους.
[102] Σύμφωνα με το ΙΤΕΠ. Βλ. την ανάλυση για το παραγωγικό δυναμικό των καταλυμάτων στο Παπανίκος (2000).
[103] Πηγή: ΣΕΤΕ.

μαζικού τουρισμού, όμως αυτό δε σημαίνει ότι η μικρή τουριστική επιχείρηση εξαφανίζεται ή ότι είναι ανύπαρκτη η διάσταση του εσωτερικού τουρισμού. Αντιθέτως, αυξάνονται οι νέες επενδύσεις σε μικρές μονάδες και υποδομές σε αναπτυσσόμενες τουριστικές περιοχές και σε περιοχές εκτός του κύριου τουριστικού ρεύματος, ειδικά χάριν στη συγχρηματοδότηση των κοινοτικών ταμείων, σε μία τάση που συμβαδίζει με την άνοδο ενός εγχώριου τουρισμού και μαζί με την ενδυνάμωση μίας διεθνούς ζήτησης σε εναλλακτικές μορφές του τουριστικού προϊόντος. Ωστόσο, οι κατηγορίες αυτές της αναπτυσσόμενης προσφοράς αφορούν ένα μικρό αριθμό των κλινών και παρότι έχουν σημαντικές επιδράσεις στην οικονομική αναδιάρθρωση κατά τόπους δεν συνεισφέρουν παρά ένα μικρό μέρος του τουριστικού προϊόντος, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία 2000.

Στην αναδιάρθρωση του τομέα, η ένταξη στο ευρώ αποδεικνύεται ότι είναι μία βασική τομή. Η ενοποίηση κάτω από ένα ευρωπαϊκό κοινό νόμισμα συνεπάγεται πλεονεκτήματα ειδικά για τον τουρισμό, όπως ευκολία στις συναλλαγές, σταθερότητα στις ισοτιμίες με ισχυρούς ανταγωνιστές στη Νότια Ευρώπη (π.χ. Ιταλία, Γαλλία, Ισπανία) και επομένως μία καλύτερη θέση στη ζήτηση στις αγορές της Βόρειας κυρίως Ευρώπης (βλ. και Γκαζελίδης κ.ά., 2000). Από την άλλη όμως συνεπάγεται και ορισμένα μειονεκτήματα, όπως αδυναμία υποτίμησης και ανταγωνισμού με βάση την τιμή και επιδείνωση της σχετικής ευελιξίας και ανταγωνιστικότητας μεταξύ των χωρών χαμηλού κόστους. Στο πλαίσιο αυτό, αποκτά νόημα, το γιατί η εγχώρια προσφορά επιλέγει τη διαφοροποίηση με βάση την ποιότητα, νοώντας με την έννοια είτε τις πιο πολυτελείς υπηρεσίες, είτε εναλλακτικές τουριστικές δραστηριότητες. Η αγορά της ΒΔ Ευρώπης τίθεται στο επίκεντρο της στρατηγικής των φορέων πολιτικής και της επιχειρηματικότητας, με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο, έτσι ώστε να εξασφαλιστούν τα μέγιστα οφέλη από την ένταξη στο ευρώ και την άνοδο παράλληλα της κατανάλωσης και της τουριστικής ζήτησης που θα προκύψει στην πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Παρόλα αυτά όμως η λογική που επιβάλλει τη συγκεκριμένη τοποθέτηση είναι φανερό από τις συγκριτικές επιδόσεις της χώρας στην τουριστική ζώνη της Μεσογείου (π.χ. Τουρκία, Τυνησσία, Κροατία, βλ. αναλυτικά τις συγκριτικές επιδόσεις των χωρών της Μεσογείου στο Βαγιονής και Καφούρος, 2007), ότι δεν αποδίδει. Κυρίως οι επιμέρους χειρισμοί των φορέων τουριστικής ανάπτυξης, αλλά και επιπλέον και άλλοι παράγοντες όπως η νοοτροπία του εύκολου και άμεσου κέρδους ενός τμήματος του επιχειρηματικού κεφαλαίου, η υποβάθμιση του περιβάλλοντος από αυθαιρεσίες και η απουσία χωρικής ρύθμισης για δεκαετίες, η ισχυροποίηση των πολυεθνικών πρακτορείων και του ελέγχου που ασκούν στις αγορές, ακόμα και γεωπολιτικές εξελίξεις στην ευρύτερη περιοχή, εξηγούν σε μεγάλο βαθμό τη στασιμότητα και την πτώση τα τελευταία χρόνια της διεθνούς ανταγωνιστικότητας του ελληνικού τουριστικού προϊόντος. Είναι χαρακτηριστικό ότι η χώρα κατρακυλά από την 22η θέση το 2008 στην 32η το 2010 στον παγκόσμιο Δείκτη Ανταγωνιστικότητας για τα Ταξίδια και τον Τουρισμό (βλ. εκθέσεις 2008/2010 του World Economic Forum).

7.2. Η αμήχανη στασιμότητα στη βιομηχανία και το «σωσίβιο» των κατασκευών

Ο δευτερογενής τομέας έχει ιδιαίτερη σημασία ως βασικός επεξεργαστής πρώτων υλών και προμηθευτής της κοινωνίας με υλικά αγαθά, υψηλής προστιθέμενης αξίας αλλά και ως κινητήριος δύναμη της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Ειδικά στην Οικονομική Γεωγραφία η βιομηχανική ανάπτυξη ως κοινωνική διαδικασία έχει ιδιαίτερη θέση στην ερμηνεία και κατανόηση παραδοσιακών προβλημάτων της πολιτικής οικονομίας, όπως της άνισης ανάπτυξης, του κοινωνικού αποκλεισμού κ.λπ. (Γιώτη-Παπαδάκη, 2011, Σκορδίλη, 2007, Λαμπριανίδης, 1985). Στην Ελλάδα από το 1990 συχνά λέγεται ότι ο βιομηχανικός τομέας[104] βρίσκεται σε κρίση. Αυτή η θέση εδώ εν μέρει αμφισβητείται, καθώς θεωρείται υπεραπλουστευμένη. Από τη μία η σχετική συμμετοχή του τομέα στην αξία μειώνεται λόγω της έκρηξης των υπηρεσιών, αφετέρου η σε απόλυτους όρους συμβολή στην δημιουργία της αξίας αυξάνεται. Αυτό είναι το αποτέλεσμα μίας

[104] Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας ως βιομηχανικός τομέας νοείται ο τομέας που παράγει προϊόντα επεξεργασίας των πρώτων υλών ή αγροτικών αγαθών, με τη χρήση μηχανικών και τεχνικών μέσων, από κοινού με τη χρήση εργασίας. Στη βιομηχανία δηλαδή ανήκει η μεταποίηση, η ενέργεια και η εξόρυξη, ενώ στο δευτερογενή τομέα, συνυπολογίζονται εκτός της βιομηχανίας, οι κατασκευές.

θετικής και μίας αρνητικής εξέλιξης, όπου μεταξύ τους οι δύο είναι συνυφασμένες. Από τη μία είναι το αποτέλεσμα της βελτίωσης της παραγωγικότητας της εργασίας και του κεφαλαίου και από την άλλη της συνεχιζόμενης «αποβιομηχάνισης» της εθνικής κοινωνικής δομής, η οποία εκδηλώνεται ως μείωση της απασχόλησης, κυρίως σε συγκεκριμένους τόπους και περιοχές με μία προγενέστερη εξειδίκευση στη μεταποίηση.

Ειδικότερα σε ότι αφορά τον τομέα της βιομηχανίας τις τελευταίες δεκαετίες, αναδεικνύονται ορισμένα βασικά σημεία. Καταρχήν, ο τομέας στην Ελλάδα είναι παραδοσιακά αναιμικός, καθώς επηρρεάζεται άμεσα από τις θεσμικές αδυναμίες και εγγενείς αποκλίσεις από το κύριο πρότυπο των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής (Αγριαντώνη, 1986) και ως τέτοιος θα πρέπει να αντιμετωπίζεται στο πλαίσιο της κατανόησης της δυναμικής της εθνικής οικονομίας. Ενδεικτικά, η βιομηχανία προσφέρει μόλις 1.700 ευρώ/κάτοικο το 2002, έναντι 4.600 ευρώ/κάτοικο στην ΕΕ-15[105], ενώ η ΑΠΑ που παράγεται στον τομέα ανέρχεται σε μόνο 13,9% το 2000 και 14,4% το 2010, έναντι 22,4% και 18,7% για την ΕΕ-27 (Πίνακας 7.3). Παρατηρείται ωστόσο μία σχετική σταθεροποίηση σε όλη τη δεκαετία 2000 τουλάχιστον, σε σχέση με την ΕΕ-15 ή την ΕΕ - 27 που έχει και αυτή τη σημασία της.

Ειδικά στην Ελλάδα υπάρχουν ιδιαιτερότητες που πρέπει να ληφθούν υπόψη. Πρώτον, για ιστορικούς και πολιτιστικούς λόγους, η βιομηχανική ανάπτυξη δεν είναι γρήγορη την περίοδο της γρήγορης εκβιομηχάνισης της Ευρώπης. Στο πλαίσιο αυτό, η μικρή συμμετοχή και βαρύτητα του τομέα, αντανακλά μέχρι σήμερα περισσότερο την αυξημένη σημασία των άλλων δύο τομέων της οικονομίας και λιγότερο τον απόηχο της κρίσης της δεκαετίας 1970, όπως συμβαίνει σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Δεύτερον, ο τομέας είναι διαχρονικά προσανατολισμένος σε ενδιάμεσα αγαθά της μεταποίησης και σε προϊόντα που βρίσκονται χαμηλά στην αλυσίδα της αξίας, ακριβώς λόγω της θέσης της χώρας στην παγκόσμια οικονομική περιφέρεια και της καθυστερημένης εκβιομηχάνισης (Καραμεσίνη, 2002, Πελαγίδης, 1997, Lipietz, 1990). Τρίτον, η ιστορική εξειδίκευση προσφέρει ένα στρατηγικό και ειδικό βάρος στο βιομηχανό τομέα, δυσανάλογο της πραγματικής του συμβολής στο προϊόν, το εισόδημα και την απασχόληση, σε σημείο μάλιστα που μπορεί να γίνει αναφορά σε ένα «βιομηχανικό φετιχισμό» της διαρθρωτικής πολιτικής, εις βάρος άλλων τομέων, όπως υποστηρίζεται και αλλού (π.χ. Παυλόπουλος, 1999). Η αναπτυξιακή μεροληψία αποδεικνύεται από τον προστατευτισμό που ασκήθηκε σε προηγούμενες περιόδους, και από την πολιτική έμφαση σε στρατηγικές εκβιομηχάνισης, με βάση το επιχείρημα ότι η βιομηχανία είναι ένας τομέας που προάγει τις παραγωγικές επενδύσεις και την καπιταλιστική συσσώρευση και κύριος επιταχυντής της τεχνολογικής ανάπτυξης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7.3. ΑΠΑ στη βιομηχανία συμπεριλαμβανομένης της ενέργειας στην Ελλάδα και την ΕΕ

% Σύνολο κλάδων

	2000	2004	2008	2010
ΕΕ-27	22,4	20,4	19,8	18,7
ΕΥΡΩΖΩΝΗ - 17	22,2	20,6	19,9	18,6
ΕΛΛΑΔΑ*	13,9	12,3	13,4	14,4

*προσωρινά στοιχεία

Πηγή: Στοιχεία από EUROSTAT, ιδία επεξεργασία.

Ένα άλλο βασικό σημείο που προκύπτει από τα διάφορα στοιχεία είναι ότι δεν είναι ομοιόμορφη η πορεία εντός της περιόδου, ή ακόμα και ότι δεν είναι ομοιόμορφες οι τάσεις σε διαφορετικά αναπτυξιακά μεγέθη και σε διαφορεετικούς κλάδους, με αποτέλεσμα να μην είναι τελικά ευδιάκριτο, αν πρόκειται για παγίωση της βιομηχανικής οπισθοχώρησης ή σταθεροποίηση, σε μία συνολική εκτίμηση. Πιο συγκεκριμένα, η εξέλιξη της βιομηχανικής παραγωγής ακολουθεί δύο διακριτές φάσεις, προενταξιακής και μεταενταξιακής προσαρμογής στο ευρώ, ενώ όπως είναι φυσικό, η κρίση του 2008 επιδρά αρνητικά. Όπως φαίνεται παρακάτω, οι κατασκευές αλλά και η μεταποιητική βιομηχανία, οι κυρίαρχοι δηλαδή κλάδοι του δευτερογενή τομέα, αναπτύσσονται

[105] Στοιχεία EUROSTAT.

γρήγορα την πρώτη περίοδο, 1993-2001[106] και πιο αργά τη δεύτερη, 2002-2010. Οι κατασκευές μεγεθύνονται κατά μέσο όρο ανά έτος, 11% και η μεταποίηση κατά 6% το διάστημα 1993-2000, ενώ τα ποσοστά μειώνονται αισθητά σε -4% και 4% στη συνέχεια. Το αντίθετο ισχύει ωστόσο για το σύνολο της βιομηχανίας (εκτός κατασκευών), όπου συμπεριλαμβάνονται η ενέργεια και η βαριά βιομηχανία κεφαλαιουχικών αγαθών. Εκεί διαπιστώνεται μία λίγο πιο αργή άνοδος πρίν από την ένταξη στο ευρώ, αλλά και μία θετική εξέλιξη στη συνέχεια.

Ειδικά στις κατασκευές διαπιστώνεται όμως ότι η μεγέθυνση της οικονομικής δραστηριότητας είναι συνεχής και εμφανίζει περιστασιακά αξιοσημείωτες εξάρσεις. Η έναρξη και η λήξη των κοινοτικών πλαισίων συνοδεύονται από μία ραγδαία επέκταση του τομέα, ο οποίος είναι και ο πρώτος που βιώνει την ύφεση και την κρίση με ραγδαία πτώση ήδη από το 2007.

Συνοπτικά, οι κατασκευές έχουν μία γρήγορη άνοδο, η οποία και υπόκειται σε αμιγώς συγκυριακούς παράγοντες, περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο τομέα, ενώ η βιομηχανία με πιο μέτριους ρυθμούς αναπτύσσεται σταθερά και παγιώνεται σε ένα ποσοστό 13-14% της οικονομίας ειδικά κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας 2000. Παρόλα αυτά, η σχετική σταθεροποίηση πρέπει να ειδωθεί στο γενικότερο πρίσμα της ραγδαίας οικονομικής ανάπτυξης που γνωρίζει η χώρα. Είναι προφανές ότι ο δευτερογενής τομέας δε συμμερίζεται τους ρυθμούς ανάπτυξης της εγχώριας οικονομίας, όμως παρόλα αυτά «συγκρατεί» την πτώση και την ύφεση στα τέλη της περιόδου της έρευνας. Σε κάθε περίπτωση, μετά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, η ελληνική βιομηχανία έχει αφήσει πίσω της την ύφεση της δεκαετίας 1980 και μπαίνει σε μία τροχιά σταθερής και συνεχούς αν και αργής μεγέθυνσης, από τα μέσα της δεκαετίας 1990. Η περιστασιακή οπισθοχώρηση (π.χ. 1997/2009), ερμηνεύεται περισσότερο ως απόρροια των διαρθρωτικών αλλαγών στο εσωτερικό του τομέα και ειδικότερα, της υποχώρησης της παραγωγής σε ορισμένους κλάδους (ΣΕΒ, 2007/2010).

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, δηλαδή την εξέλιξη της προστιθέμενης αξίας, μπορεί να θεωρηθεί άκυρη οποιαδήποτε θεώρηση περί βιομηχανικής κρίσης ή ακόμα και οπισθοχώρησης. Ο τομέας διευρύνει τη συμμετοχή του στο εισόδημα και στο προϊόν σε απόλυτους όρους, διατηρεί μία σχετικά σταθερή συμμετοχή στη διαμόρφωση του ΑΕΠ, ενώ ακόμα και ο δείκτης βιομηχανικής παραγωγής αυξάνεται σε όλη τη δεκαετία 1990, από 79,89 το 1993 σε 100 το 2000 (έτος βάσης 2000=100), ενώ τη δεύτερη δεκαετία μένει σχεδόν σταθερός, με μικρές διακυμάνσεις.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7.7. ΑΠΑ σε τρέχουσες τιμές σε βασικούς τομείς της δευτερογενούς παραγωγής

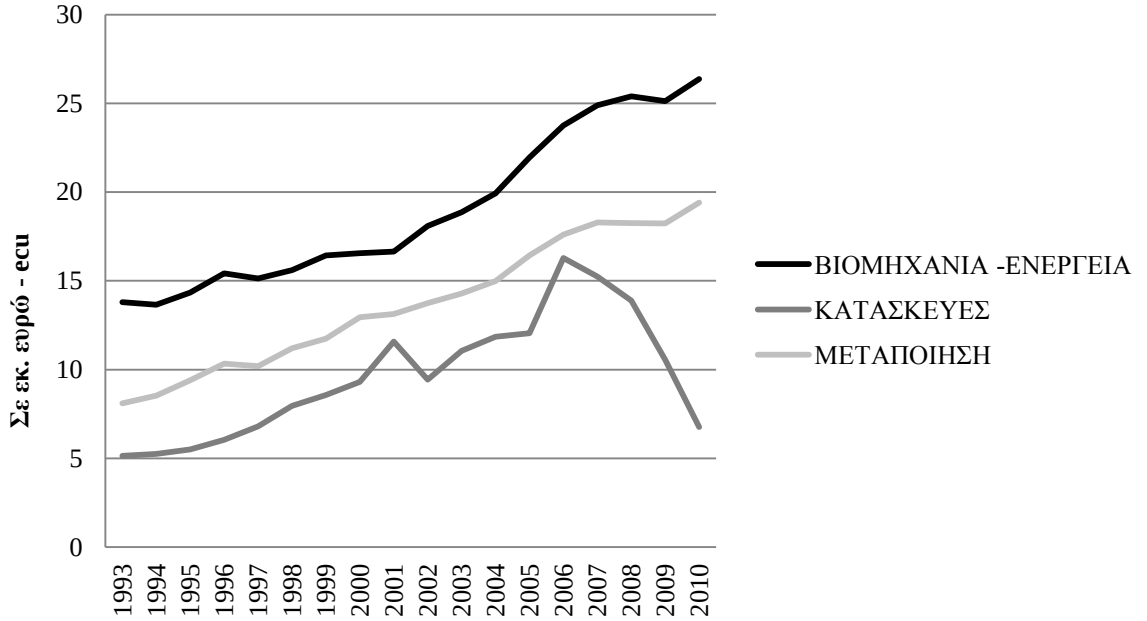

Πηγή: Στοιχεία από AMECO, ιδία επεξεργασία.

[106] Στοιχεία AMECO.

Ωστόσο, αν δει κάποιος καλύτερα τα μεγέθη, η «αποβιομηχανοποίηση» στην κοινωνική δομή προχωρά με το χρόνο. Δύο αλληλένδετες εξελίξεις έχουν ιδιαίτερη σημασία ως προς αυτό. Από τη μία, η παραγωγικότητα της εργασίας βελτιώνεται, από την άλλη, η απασχόληση στον τομέα μειώνεται, ενώ μένουν σχεδόν στάσιμες οι συνολικές επενδύσεις. Αναλυτικότερα, η μείωση της βιομηχανικής απασχόλησης είναι σημαντική, ως τάξη μεγέθους, αλλά και ως προς τις οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες που έχει κατά τόπους και συνολικά. Σύμφωνα με τις Έρευνες Εργατικού Δυναμικού της ΕΛΣΤΑΤ, η απασχόληση στις μεταποιητικές βιομηχανίες φθίνει από 573,2 χιλ. άτομα το 1998 σε 554,8 χιλ. άτομα το 2006 και σε 481,9 χιλ. άτομα το 2010[107]. Ακόμα και η απασχόληση στο σύνολο του δευτερογενή τομέα μειώνεται, από 916,3 χιλ. άτομα το 1998 σε 894 χιλ. άτομα μέχρι το 2010.

Οι αναδιαρθρώσεις και οι αλλαγές στον τομέα επιτυγχάνονται συνδυαστικά όχι μόνο με τη μείωση του συντελεστή εργασία, αλλά και άνοδο της κλίμακας παραγωγής. Όπως διαπιστώνεται, μόνο την τετραετία 2002-2006 μειώνεται ο αριθμός των επιχειρήσεων στο σύνολο του τομέα της μεταποίησης κατά 9.111[108], κυρίως γιατί μειώνεται ο αριθμός των μικρών επιχειρήσεων όπως και των αυτοαπασχολούμενων. Συγκεκριμένα, οι απώλειες καλύπτονται, σχεδόν κατά 100%, από τις πολύ μικρές επιχειρήσεις (0-4 εργαζομένων), με κριτήριο τον αριθμό εργαζόμενων και κατά 90% από τις προσωπικές επιχειρήσεις, με κριτήριο τη νομική μορφή. Ο πληθυσμός των μικρών επιχειρήσεων συρρικνώνεται συγκεκριμένα μέσα στην τετραετία 2002-2006 κατά 11.971 (ταυτόχρονα, οι ατομικές επιχειρήσεις μειώνονται σε αριθμό κατά 8.241), ενώ όλες οι λοιπές τάξεις μεγέθους ενισχύονται.

Στο πλαίσιο αυτό προωθείται η συγκεντροποίηση της παραγωγής και κλαδικές αναδιαρθρώσεις, όπως και επεκτάσεις μονάδων. Με την αύξηση του μεγέθους, εκκαθαρίζονται τμήματα του λιγότερο ανταγωνιστικού κεφαλαίου και η μέση επιχείρηση αποκτά ακόμα πιο «δομημένα χαρακτηριστικά» σε ότι αφορά τη συσσώρευση. Όπως αναφέρει έκθεση του ΣΕΒ για το 2006, συνοψίζοντας τη μακρόχρονη κατάσταση της ελληνικής βιομηχανίας (ΣΕΒ, 2007, σελ. 91):

> «Φαίνεται επομένως στην Ελλάδα να διαμορφώνεται τα τελευταία χρόνια ένας μικρότερος, αλλά αποδοτικότερος σε σχέση με το παρελθόν, μεταποιητικός τομέας, ο οποίος επηρεάζεται πλέον σε έντονο βαθμό από τις εξελίξεις στην ευρωπαϊκή αγορά».

Ειδικά η βιομηχανία τροφίμων και ποτών (όπως και οι κατασκευές) εμφανίζει πολύ υψηλή κινητικότητα και γρήγορους ρυθμούς συγκέντρωσης σε μεγαλύτερες επιχειρήσεις, ακόμα και σε σύγκριση με τα διεθνή δεδομένα (Κουζής κ.ά., 2008).

Η σταδιακή «εξάλειψη» του μικρού μεγέθους σε κάθε περίπτωση, σχετίζεται με αυθόρμητες αναδιαρθρώσεις του παραγωγικού κεφαλαίου και με τα αποτελέσματα της πολιτικής. Εδώ έχει ιδιαίτερη σημασία το γεγονός ότι η ευρωπαϊκή ενοποίηση ανοίγει την εγχώρια παραγωγή στον ξένο ανταγωνισμό και στον ανταγωνισμό προηγμένων βιομηχανικών χωρών που στηρίζονται σε πλεονεκτήματα όπως οικονομίες λόγω μεγάλης κλίμακας και ανώτερη τεχνολογία. Στο πλαίσιο αυτό, ανοίγονται τρείς δρόμοι για την εγχώρια παραγωγή τα χρόνια που ακολουθούν, προκειμένου αυτή να μπορέσει να «τοποθετηθεί» αποτελεσματικά στην ελεύθερη αγορά, είτε η άνοδος της κλίμακας παραγωγής, είτε η βελτίωση της ποιότητας με αλλαγή τεχνοοικονομικού παραδείγματος, είτε και τα δύο προηγούμενα μαζί. Κάθε σενάριο έχει διαφορετικά οφέλη και δυνατότητες, ωστόσο το τρίτο θεωρείται περισσότερο ρεαλιστικό σε μεσοπρόθεσμο ορίζοντα, με δεδομένη την πραγματική πιεστική ανάγκη αναχαίτισης του ανταγωνισμού στην εγχώρια πρώτα και στην ξένη αγορά στη συνέχεια. Το πρώτο απορρίπτεται για το λόγο ότι στηρίζεται σε μία ανάπτυξη κλίμακας που θα συνεχίζει να στηρίζεται αντιφατικά σε σχέσεις υπερεκμετάλλευσης της εργασίας και σε προϊόν χαμηλής ποιότητας που όμως δεν έχει προοπτικές με δεδομένο το συντελούμενο διεθνή ανακαταμερισμό της εργασίας, ενώ η δεύτερη λύση απαιτεί ριζικές τομές στην οργάνωση της οικονομίας και της κοινωνίας που δεν είναι εφικτές, παρά σε μακροπρόθεσμο ορίζοντα[109].

---

[107] Στοιχεία Ά τριμήνου κάθε έτους.

[108] Μητρώα Επιχειρήσεων ΕΛΣΤΑΤ 2002/2006.

[109] Ως καλύτερη οδός για την ανταγωνιστικότητα θεωρείται δηλαδή, ένας συνδυασμός του μικρού μεγέθους με την ανάπτυξη συγκριτικών πλεονεκτημάτων στη γνώση, την ποιότητα και την καινοτομία. Σύμφωνα με παλαιότερη έρευνα (Λυμπεράκη, 1992) η μέση μικρή ελληνική βιομηχανική επιχείρηση δεν παρουσιάζει

Σε ότι αφορά τη σύνθεση του τομέα, από τα μέσα της δεκαετίας 1990 διαπιστώνεται μία *δεύτερη βιομηχανική στροφή* (άποψη που συναντάται αποσπασματικά στην υπάρχουσα βιβλιογραφία π.χ. Καραμεσίνη, 2002, Γκέκας, 2005), μία τάση ενδυνάμωσης δηλαδή, κλάδων παραγωγής ενδιάμεσων βιομηχανικών αγαθών με τον κλάδο τροφίμων-ποτών να παραμένει κυρίαρχος στην προσφορά της αξίας.

Εδώ σημειώνεται ότι κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες (1950-1960), μέσα σε ένα ευρύτερο κλίμα οικονομικής ευφορίας και βιομηχανικής προόδου, αναπτύσσονταν με γρήγορους ρυθμούς οι τομείς της «βαριάς βιομηχανίας» παραγωγής ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών, όπως η χημική βιομηχανία, η βιομηχανία χάλυβος, μεταλλευμάτων και τα ναυπηγεία. Καθοριστική ως προς αυτό υπήρξε και η άνοδος των δημοσίων επενδύσεων σε βασικά έργα υποδομής, όπως και η συγκροτημένη κρατική παρέμβαση για την προώθηση της μεγάλης βιομηχανίας στη λογική των πόλων ανάπτυξης (Βαϊου και Χατζημιχάλης, 1979). Η πρώτη βιομηχανική στροφή συντελέστηκε έτσι τη δεκαετία 1980 και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας 1990, με κατεύθυνση από τη «βαριά» στην «ελαφριά βιομηχανία» (Καραμεσίνη, 2002, Κορρές, 1998, Πελαγίδης, 1997). Επρόκειτο για την περίοδο που εν όψει και της Ευρωπαϊκής ενοποίησης και απελευθέρωσης των αγορών ενισχύονταν οι ιδιωτικές επενδύσεις και τα κίνητρα της βιομηχανικής πολιτικής σε κλάδους καταναλωτικών προϊόντων, όπως είναι τα τρόφιμα-ποτά, τα είδη ένδυσης και υπόδησης κλπ.. Συνολικά ευνοούνταν την περίοδο αυτή δηλαδή κλάδη στους οποίους, η χώρα διατηρούσε, εξέλισε και πρότασε το συγκριτικό πλεονέκτημα του χαμηλού κόστους, είτε εργασίας, είτε προμήθειας πρώτων υλών, έναντι του ανταγωνισμού ποιότητας, των Ευρωπαίων εμπορικών εταίρων.

Όπως δείχνουν τα στοιχεία στον Πίνακα 7.4 για τις μεσαίες και μεγάλες μεταποιητικές επιχειρήσεις (10 ατόμων και άνω), τα οποία συνοψίζουν την κατάσταση και την εξέλιξη στη μεγάλη βιομηχανία και άρα αφορούν το μεγάλο μέρος της παραγωγής τα έτη 1993 και 2006[110], πρώτα απ' όλα, ο κλάδος των τροφίμων-ποτών συγκεντρώνει σταθερά, στις αρχές και στα τέλη της περιόδου, την πλειοψηφία των καταστημάτων και των απασχολούμενων και έχει τη μεγαλύτερη συμβολή στη δημιουργία εγχώριας ΑΠΑ. Μάλιστα, διατηρεί τη θέση του διαχρονικά, ενώ αντιθέτως, τα ποσοστά συμμετοχής φθίνουν για άλλους σημαντικούς για την ανάπτυξη και την απασχόληση κλάδους, στους οποίους μάλιστα «κτίζεται» το συγκριτικό πλεονέκτημα στη βάση του χαμηλού κόστους μεταπολεμικά. Για παράδειγμα, τα «είδη ένδυσης», παρότι αναπτύσσονται γρήγορα από τη δεκαετία 1970 και έχουν μεγάλη συμμετοχή στον αριθμό καταστημάτων και στην απασχόληση, έχουν περιορισμένη συνεισφορά στην ΑΠΑ και ακολουθούν φθίνουσα πορεία σε όλους τους δείκτες το εξεταζόμενο διάστημα. Παρόμοια, στις δραστηριότητες μίας πιο παραδοσιακής εξειδίκευσης π.χ. κλωστουφαντουργία, επεξεργασία δέρματος και κατασκευή υποδημάτων, παρατηρείται συρρίκνωση της προσφοράς σε καθεστώς διεθνοποίησης και απελευθέρωσης των αγορών.

Από την άλλη πλευρά, ξεχωρίζουν ορισμένοι δυναμικοί κλάδοι, με κριτήριο κυρίως τη συμβολή στην ΑΠΑ, στη μεταποίηση ενδιάμεσων αγαθών, όπως αυτοί των εκτυπώσεων-εκδόσεων, πετρελαίου και άνθρακα, προϊόντων από μη μεταλλικά ορυκτά και παραγωγής βασικών μετάλλων. Επίσης, οριακή βελτίωση σημειώνει και ο κλάδος κατασκευής μεταλλικών προϊόντων, ενώ σχεδόν στάσιμοι ή σε οριακή πτώση (μικρότερη της μίας ποσοστιαίας μονάδας) είναι τομείς μίας παραδοσιακής εξειδίκευσης, κλάδοι της «ελαφριάς βιομηχανίας» και καταναλωτικών προϊόντων, όπως οι κλάδοι επεξεργασίας καπνού, των επίπλων, των προϊόντων χάρτου και ξύλου και οι κάθε κατηγορίας κατασκευές μηχανών, μηχανημάτων και ειδικού εξοπλισμού.

ιδιαίτερες ικανότητες στην αφομοίωση νέας τεχνολογίας στην οργάνωση της παραγωγής και εξειδίκευση της εργασίας, στην ένταξη σε δίκτυα και στην αξιοποίηση της συνεργασίας και έτσι δεν είναι ιδιαίτερα «ευέλικτη», κατά το πρότυπο μίας «ευέλικτης εξειδίκευσης» που υποδηλώνει έμφαση στην προσαρμοστικότητα στον ανταγωνισμό, με βάση την ποιότητα. Παρόλα αυτά, οι πολύ μικρές επιχειρήσεις αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία των ελληνικών επιχειρήσεων (ενδεικτικά, οι επιχειρήσεις που απασχολούν 0-9 άτομα φτάνουν σε 92,5% του συνόλου των επιχειρήσεων στη μεταποίηση, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για τις κατασκευές και την ενέργεια είναι εξίσου εντυπωσιακά, 96,3% και 98,3%) και είναι φανερό ότι δεν μπορούν να σταματήσουν να υπάρχουν έτσι απλά. Η διατήρηση της μορφής θα πρέπει έτσι να τύχει υποστήριξης μέσα από ενέργειες μίας επιλεκτικής – τομεακής βιομηχανικής πολιτικής που θα λειτουργούν συντονισμένα με άλλες πολιτικές (π.χ. έρευνα, υποδομές) προς την κατεύθυνση της «ευέλικτης εξειδίκευσης» των μικρών βιομηχανικών μονάδων.

[110] Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ.

Το ζήτημα της ανταγωνιστικότητας, το οποίο ανακύπτει πρώτα τη δεκαετία 1980 (με την ένταξη στην ΕΟΚ), γίνεται ακόμα πιο πιεστικό τη δεκαετία το 1990 (με τη συμμετοχή στην ΕΕ). Ένας κατατοπιστικός δείκτης σε σχέση με τις επιδόσεις της χώρας, αφορά την καθαρή θέση στις εξωτερικές συναλλαγές και στο Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών που αποτελείται από το άθροισμα των δύο επιμέρους ισοζυγίων αγαθών και αδήλων πόρων. Θεωρητικά εξάλλου, αυτό δείχνει την οικονομική δύναμη σε σχέση με τον υπόλοιπο κόσμο και ταυτόχρονα επηρεάζει τις διακυμάνσεις του εθνικού εισοδήματος[111] όπως και τα περιθώρια που έχει η χώρα για να μπορεί να λειτουργεί χωρίς δανεισμό από το εξωτερικό.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, όπως αναφέρεται και σε άλλο σημείο, η ανταγωνιστικότητα είναι φθίνουσα τις τελευταίες δεκαετίες, ενώ σχετίζεται άμεσα με τις επιδόσεις παραδοσιακά σημαντικών κλάδων και ειδικά του δευτερογενή τομέα και της μεταποίησης, όπως η ένδυση-υπόδηση, η κλωστουφαντουργία και τα τρόφιμα-ποτά (επίσης Καραμεσίνη, 2002, Ζαρωτιάδης, 2005). Ενώ τα πρώτα χρόνια της ένταξης στην ΕΟΚ η προσαρμογή μπορεί να θεωρηθεί επιτυχημένη, τα δεδομένα ανατρέπονται μετά το 1990, εφόσον το μοντέλο της «αμυντικής ευελιξίας» (Πελαγίδης, 1997) που εφαρμόζουν πολλές μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις έχει φτάσει στα όρια του.

[111] μέσα από τη σχέση Y= C+I+G+X-M, όπου
Y: Εισόδημα / Προϊόν
C: Κατανάλωση
I: Επενδύσεις
G: Δημόσιες δαπάνες
X: Εξαγωγές
M: Εισαγωγές

ΠΙΝΑΚΑΣ 7.4. Αριθμός καταστημάτων, απασχολούμενοι και καθαρή προστιθέμενη αξία κατά κλάδο μεταποίησης.

Μεγάλη μεταποιητική βιομηχανία, 1993/2006, % μονάδες

	Κλάδοι	Αριθμός Καταστημάτων		Απασχολούμενοι		Καθαρή Προστιθέμενη Αξία	
		1993	2006	1993	2006	1993	2006
	ΣΥΝΟΛΟ[1]	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*
15	ΤΡΟΦΙΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΤΩΝ	18	20	19	24	24	25
16	ΚΑΠΝΟΥ	0	0	1	1	2	2
17	ΚΛΩΣΤΟΥΦΑΝΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΥΛΩΝ	9	6	10	5	8	3
18	ΕΙΔΩΝ ΕΝΔΥΣΗΣ	15	8	13	5	7	3
19	ΚΑΤΕΡΓΑΣΙΑ ΔΕΡΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΥΠΟΔΗΜΑΤΩΝ	4	2	2	1	2	1
20	ΞΥΛΟΥ ΚΑΙ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ ΞΥΛΟΥ	3	3	2	2	2	1
21	ΧΑΡΤΟΠΟΛΤΟΥ, ΧΑΡΤΙΟΥ	2	3	3	3	3	2
22	ΕΚΤΥΠΩΣΕΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ	4	6	4	7	4	6
23	ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΠΕΤΡΕΛΑΙΟΥ ΚΑΙ ΑΝΘΡΑΚΑ	0	0	2	2	5	8
24	ΧΗΜΙΚΩΝ ΠΡΟΙΟΝΤΩΝ	6	7	8	7	10	8
25	ΕΛΑΣΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΠΛΑΣΤΙΚΩΝ ΥΛΩΝ	4	6	3	4	3	3
26	ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ ΑΠΌ ΜΗ ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΟΡΥΚΤΑ	8	11	7	8	7	10
27	ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΒΑΣΙΚΩΝ ΜΕΤΑΛΛΩΝ	2	3	4	5	5	9
28	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΜΕΤΑΛΛΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ	6	7	4	6	4	5
29	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΜΗΧΑΝΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΣΥΣΚΕΥΩΝ	6	6	4	5	3	3
30	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΜΗΧΑΝΩΝ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΚΑΙ Η/Υ	0	0	0	0	0	0
31	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΗΛΕΚΤΡΙΚΩΝ ΜΗΧΑΝΩΝ	2	2	2	2	2	2
32	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΣΥΣΚΕΥΩΝ ΡΑΔΙΟΤΗΛΕΟΠΤΙΚΩΝ ΜΕΣΩΝ	1	0	1	1	3	2
33	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΙΑΤΡΙΚΩΝ ΟΠΤΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ ΚΑΙ ΡΟΛΟΓΙΩΝ	1	0	0	0	0	0
34	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΩΝ ΚΑΙ ΕΞΑΡΤΗΜΑΤΩΝ	1	1	1	1	1	1
35	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΛΟΙΠΟΥ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΥ ΜΕΤΑΦΟΡΩΝ	2	2	6	5	5	5
36	ΕΠΙΠΛΩΝ ΚΑΙ ΛΟΙΠΩΝ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΩΝ	7	6	3	3	2	2
37	ΑΝΑΚΥΚΛΩΣΗΣ	0	[2]	0	[2]	0	[2]

[1] καταστήματα με απασχόληση 10 ατόμων και άνω [2] τα στοιχεία του κλάδου 37 περιλαμβάνονται στον κλάδο 30

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ - Στατιστικές Επετηρίδες 1996-1997/200, ιδία επεξεργασία.

Εκτός όμως από τη συμπεριφορά των επιχειρήσεων, αναδεικνύεται ως καθοριστικός και ο ρόλος της πολιτικής. Οι κλάδοι στους οποίους δομείται και υποστηρίζεται ένα εν δυνάμει συγκριτικό πλεονέκτημα τη δεκαετία 1990 (π.χ. κλωστουφαντουργία και βιομηχανίες ειδών άμεσης κατανάλωσης) είναι κλάδοι χωρίς εξαιρετική συμμετοχή στο ενδοκοινοτικό εμπόριο και χωρίς ιδιαίτερη δυναμική μέσα σε αυτό, με μόνη εξαίρεση τα τρόφιμα και ποτά, όπως εξηγεί η Καραμεσίνη (2002, σελ. 143). Από την άλλη, στερούνται ακόμα και της προοπτικής να «απογειωθούν» στο μέλλον (αναπτύσσοντας οικονομίες κλίμακας), δεδομένου του περιορισμένου μεγέθους της εγχώριας αγοράς και την ισχυρή παρουσία του ξένου ανταγωνισμού.

Σε τελική ανάλυση, η χώρα λειτουργεί ως «αποδέκτης τιμών» στο διεθνές εμπόριο και εντός της κοινής αγοράς, και χρησιμοποιεί κατά κόρον τις αμοιβές της εργασίας για τη ρύθμιση της ανταγωνιστικότητας τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία 1990 (Λυμπεράκη, 1998) αλλά και αργότερα (π.χ. μετά 2008). Αυτό από μόνο του αποθαρρύνει μία συγκροτημένη στροφή σε εξειδικεύσεις και τομείς υψηλής ενσωμάτωσης τεχνολογίας και σε προϊόντα ποιότητας και ανοίγει ένα «φαύλο κύκλο» διαιώνισης των προβλημάτων. Στο πλαίσιο αυτό, ακόμα και στο κύριο στρατηγικό προγραμματικό έγγραφο για τη βιομηχανία, το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα 2007-2013» στα μέσα της δεκαετίας 2000, στην ανάλυση της υφιστάμενης κατάστασης επισημαίνεται ότι «η ελληνική μεταποίηση εμφανίζει σημαντικότατη υστέρηση σε ό,τι αφορά τη συγκέντρωσή της σε κλάδους υψηλής προστιθέμενης αξίας». Συγκεκριμένα, βρίσκεται στο 75% της ευρωπαϊκής και στο 60% της αμερικανικής ΑΠΑ στους κλάδους υψηλής προστιθέμενης αξίας και σε 150% και 200% αντίστοιχα στους κλάδους χαμηλής προστιθέμενης αξίας. Συνοψίζοντας, η βιομηχανία δε συρρικνώνεται ως δομή, αλλά επικεντρώνεται περισσότερο σε δραστηριότητες μικρής σχετικά προστιθέμενης αξίας.

Σε αντίθεση με τη μεταποίηση, η έντονη αναπτυξιακή δυναμική των κατασκευών είναι έκδηλη σε όλη τη διάρκεια της περιόδου. Η μέση συνεισφορά στη συνολική ΑΠΑ το διάστημα 1994-2010 ανέρχεται σε 7%, έναντι 14% της βιομηχανίας εκτός κατασκευών, και είναι μεγαλύτερη από τη μέση συνεισφορά του τομέα στις χώρες της Ευρωζώνης-12 και της ΕΕ-28 (6%). Ο κλάδος εμφανίζει γρήγορη άνοδο στις επενδύσεις, στον κύκλο εργασιών και στην απασχόληση, όπως και στον αριθμό των επιχειρήσεων. Ειδικά σε ότι αφορά την απασχόληση συνεισφέρει 60.000 νέες θέσεις εργασίας μόνο την περίοδο της προετοιμασίας των αγώνων, μέσα στην τριετία 2000-2003.

Όπως προαναφέρθηκε ωστόσο, η ανάπτυξη των κατασκευών εμφανίζει συγκυριακές διακυμάνσεις, όπως και σχετίζεται με μία κεϋνσιανής λογικής αλλά ιδιάζουσα «διασωστική» παρέμβαση (βλ. και Γκέκας, 2005). Οι παράγοντες που καθορίζουν την εξέλιξη των δραστηριοτήτων, είναι οι διαρθρωτικές ενισχύσεις στο πλαίσιο της Πολιτικής Συνοχής και η πορεία των χρηματοδοτήσεων και απορροφήσεων των διαρθρωτικών πόρων, όπως και η προετοιμασία των Ολυμπιακών Αγώνων το 2004 (όπως φαίνεται και στην εξέλιξη της ΑΠΑ, το σημείο καμπής είναι σαφώς το 2004).

Επιπλέον όμως, η άνοδος ερμηνεύεται και από τις μακροοικονομικές συνθήκες που επικρατούν στη μετά-Μάαστριχτ εποχή και από μία ιστορική ροπή του ελληνικού τρόπου ανάπτυξης να καταφεύγει στην «οικοδομή» για να δημιουργήσει απασχόληση και να απορροφήσει πλεονάσματα. Πρώτα απ΄όλα, η σχετική ασφάλεια που παρέχει η ΟΝΕ και η πτώση των επιτοκίων δανεισμού οδηγούν σε αύξηση των στεγαστικών δανείων και γενικότερα σε αύξηση των πιστώσεων από το τραπεζικό σύστημα προς τα νοικοκυριά, εξέλιξη που στέκεται καθοριστική για τη διεύρυνση της αγοράς, όχι μόνο προς το δημόσιο τομέα που σκοπεύει να εκσυγχρονίσει τις υποδομές, αλλά και προς τον ιδιωτικό τομέα που στρέφεται σε επενδύσεις σε νέες κατοικίες και αξιοποίηση ακινήτων. Ενδεικτικά, οι επενδύσεις σε κατοικίες αυξάνονται από 9,3 εκ. ευρώ το 2000, σε 28 εκ. ευρώ το 2007, ενώ αντίστοιχα, οι επενδύσεις σε κατοικίες και άλλες κατασκευές αυξάνονται από 18 εκ. ευρώ σε 36,4 εκ. ευρώ[113]. Ακόμα όμως, η επένδυση στο χώρο και στο δομημένο περιβάλλον εμφανίζεται ως μία καλή επιλογή για το κερδοσκοπικό και χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο σε σύμπραξη με το δημόσιο (βλ. επόμενα κεφάλαια).

[113] Στοιχεία ΕΛΣΤΑΤ.

7.3. Η κρίση στη γεωργία

Στο υποκεφάλαιο αυτό επισκοπείται η εξέλιξη του αγροτικού τομέα, με έμφαση στα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά και στις κοινωνικοοικονομικές ιδιαιτερότητες του ελληνικού γεωργικού μοντέλου, στο διεθνές πλαίσιο. Σκοπός είναι η εισαγωγή στους μετασχηματισμούς που γνωρίζει η παραγωγή, ως υπόβαθρο της μελέτης των χωρικών ανακατανομών και όχι η αναλυτική παρουσίαση που απασχολεί έτσι και αλλιώς συχνά τη βιβλιογραφία (π.χ. Καδίτη και Νίτση, 2010, Νικολαΐδης 2010/2011, Παπαηλίας και Πανάγου, 2003, Μαραβέγιας, 1999).

Καταρχήν, επισημαίνονται δύο βασικές-κοινές παραδοχές που αφορούν άμεσα τον πρωτογενή τομέα στην Ελλάδα αλλά και γενικότερα. Πρώτον, η γεωργική δραστηριότητα έχει πρωτογενή, ιδιαίτερη-πολυσήμαντη και αναντικατάστατη συμβολή στην ανάπτυξη και στην αναπαραγωγή του κοινωνικοοικονομικού συστήματος. Δεύτερον, ο τομέας έχει ακόμα μεγαλύτερη σημασία για την ανάπτυξη στην Ελλάδα, λόγω των ιδιαίτερων γεωμορφολογικών χαρακτηριστικών που συνεπάγονται έναν εκτεταμένο και ανομοιογενή αγροτικό χώρο ανάμεσα σε ορεινές, νησιωτικές, απομακρυσμένες και απομονωμένες περιοχές και μία μεγάλη ειδική «βαρύτητα» του αγροτικού πληθυσμού στο σύνολο. Η σύγκριση με την ΕΕ δείχνει σαφώς αυτή τη σπουδαιότητα σε μία χώρα μάλιστα με σημαντικό πρόβλημα ανεργίας και μικρή βιομηχανική βάση[114].

Ορισμένα κύρια σημεία προκύπτουν σε ότι αφορά την πορεία και την αναδιάρθρωση του αγροτικού τομέα. Πρώτα απ' όλα, η κρίση στη γεωργία πρέπει να γίνει κατανοητή ως εξάντληση των αυξουσών αποδόσεων των συντελεστών γη-κεφάλαιο-εργασία και ως το συνδυαστικό αποτέλεσμα αφενός της μεταβολής των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, αφετέρου των εξωτερικών πιέσεων και προσαρμογών[115]

Είναι γνωστό ότι η ενσωμάτωση της τεχνολογίας και η άνοδος των επενδύσεων (ειδικά στα μέσα του 20ου αιώνα) έφεραν επαναστατικές αλλαγές και οδήγησαν σε ραγδαία άνοδο παραγωγικότητας και εντατικοποίηση της χρήσης του κεφαλαίου, προετοιμάζοντας ταυτόχρονα τις συνθήκες για τη μείωση της απασχόλησης και την εξάντληση των περιθωρίων κέρδους, με τα δεδομένα της μικρής και διάσπαρτης έγγειας ιδιοκτησίας και τις ατέλειες του μεταπολεμικού θεσμικού πλαισίου, σε μία πορεία απελευθέρωσης των αγορών (π.χ. Μαραβέγιας, 1999, Γκέκας, 2005, Ζουμπουλάκης, 2005, Νικολαΐδης, 2011). Η εξέλιξη της παραγωγικότητας είναι αύξουσα σε μία μεγάλη περίοδο που ξεκινά προπολεμικά και φτάνει μέχρι τη δεκαετία 2000. Όπως εξηγούν στην εργασία τους οι Παπαηλίας και Πανάγου (2003) το κ.κ. προϊόν και το προϊόν ανά απασχολούμενο πολλαπλασιάζονται συνεχώς από το 1920-2000, ενώ μειώνεται η ανθρώπινη εργασία και όλο και περισσότερα ιδιωτικά και δημόσια κεφάλαια επενδύονται για την «ποιοτική» αναβάθμιση των καλλιεργειών, σε αρδευτικά και εγγειοβελτιωτικά έργα, στην κατασκευή βασικών έργων υποδομής ή στην αγορά ενδιάμεσων εισροών κ.λπ.. Ακόμα και μετά το 1980 και την ένταξη στην ΕΟΚ η παραγωγικότητα της εργασίας (ΑΠΑ/απασχολούμενο) στη γεωργία, δασοκομία και αλιεία[116] αυξάνεται συνεχώς και γρήγορα, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκαετίας 2000. Όπως δείχνει και το διάγραμμα στη συνέχεια, από εκεί και πέρα μόνο αρχίζει να φθίνει.

Η πτώση στην παραγωγικότητα σε συνδυασμό με τη δυσμενή εξέλιξη των διαρθρωτικών μεγεθών συχνά χρησιμοποιούνται ως δείκτες και ως τα βασικά συμπτώματα που εκδηλώνουν την κρίση στην Ελληνική γεωργία. Πολλοί είναι οι παράγοντες και οι αιτίες που οδηγούν σε αυτή την εξέλιξη, με πρώτα και κύρια τις αναδιαρθρώσεις της ζήτησης στον εσωτερικό και εξωτερικό τομέα. Η μείωση της σχετικής εγχώριας καταναλωτικής δαπάνης για προϊόντα διατροφής, λόγω της αλλαγής στα πρότυπα διαβίωσης και της μετατόπισης προς μη βασικά προϊόντα τις τελευταίες

[114] Χαρακτηριστικά, στις αρχές της δεκαετίας 1990, στην Ελλάδα συναντάται το μικρότερο μέσο μέγεθος εκμετάλλευσης, και ταυτόχρονα, η υψηλότερη αναλογία γεωργών στο σύνολο του εργατικού δυναμικού. Ακόμα, παρά τη μείωση στη γεωργική απασχόληση, το ποσοστό απασχολούμενων στη γεωργία στην Ελλάδα παραμένει υψηλό, 12,5% το 2010 (από 23,9% το 1990), έναντι μόνο 5,4% στην ΕΕ., σύμφωνα με στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας.

[115] Για την ιστορική εξέλιξη των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής και του αγροτικού μοντέλου ανάπτυξης βλ. περισσότερα στο Αγριαντώνη (1986), Παπαηλίας και Πανάγου (2003), Ζουμπουλάκης (2005), Δαμιανάκος (2007).

[116] Στοιχεία AMECO.

δεκαετίες (Λαζαρίδης, 1999) αλλά και η επιδείνωση της θέσης στο εξωτερικό εμπόριο έχουν άμεση σχέση με την αναδίπλωση της εγχώριας προσφοράς.

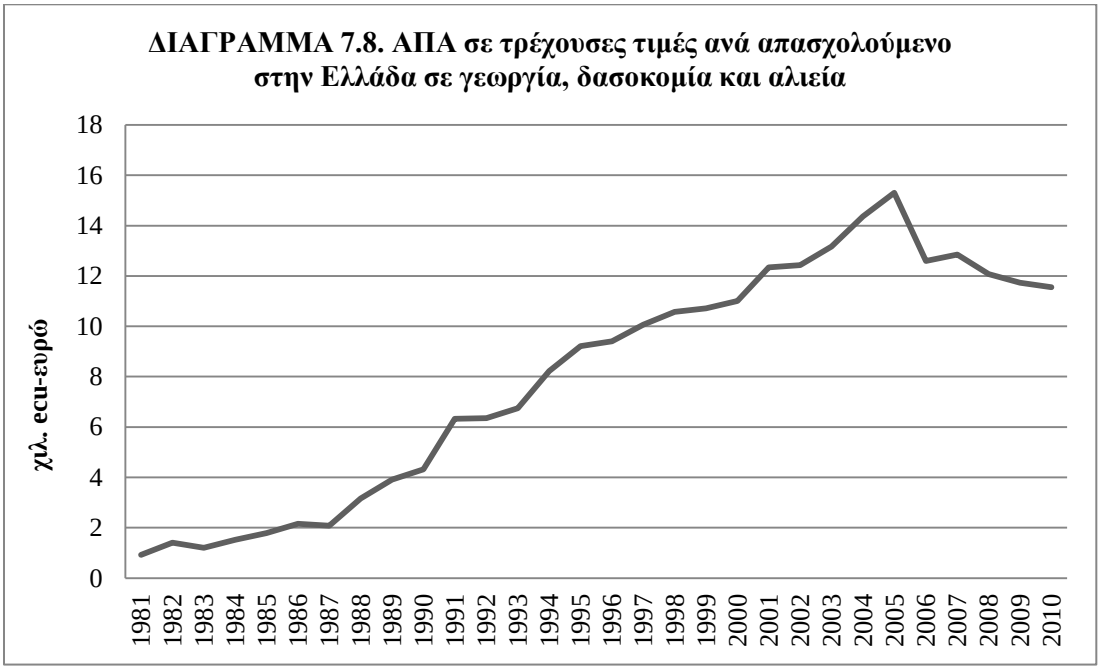

Πηγή: Στοιχεία από AMECO, ιδία επεξεργασία.

Ειδικότερα, στη συνέχεια αποτυπώνεται η ανισορροπία στο εξωτερικό εμπορικό ισοζύγιο, η οποία και αντανακλά σαφώς το διογκούμενο έλλειμμα ανταγωνιστικότητας που εκδηλώνεται μετά το 1981 και αφορά πρωτίστως τις σχέσεις εντός της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς[117]. Όπως διαπιστώνεται, το πλεόνασμα στο εμπορικό ισοζύγιο του αγροτικού τομέα μετατρέπεται σε έλλειμμα τη δεκαετία 1990, παρά τη γενίκευση των επιδοτήσεων μέσω της ΚΑΠ. Σε γενικές γραμμές, διαπιστώνεται ότι αν και οι πολιτικές παρεμβάσεις καθυστερούν και απαλύνουν τις πιέσεις στο αγροτικό εισόδημα για ένα διάστημα (Μαραβέγιας και Μέρμηγκας, 1999), από τα μέσα της δεκαετίας 1990 και μετά τη Συνθήκη για την ΕΕ, αλλά και ακόμα περισσότερο τη δεκαετία 2000 (με την ένταξη της Ρουμανίας, Βουλγαρίας, Ουγγαρίας κ.α.), ο αγροτικός τομέας πλέον συρρικνώνεται σε άμεση συνάρτηση με τον περιορισμό της εξωτερικής ζήτησης. Στο σημείο αυτό, είναι φανερό ότι η επέκταση των εξαγωγών (στη μεταποίηση ή στη γεωργία), ένας πρωταρχικός σκοπός της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης της οικονομίας, έχει αποτύχει.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7.5. Εμπορικό Ισοζύγιο αγροτικού τομέα

Σε χιλ. δολ.

ΕΤΟΣ	ΕΞΑΓΩΓΕΣ	ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ	ΙΣΟΖΥΓΙΟ	ΕΞΑΓΩΓΕΣ/ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ
1980	1.419.124	1.244.891	174.233	1,14
1990	2.473.882	3.038.339	-564.457	0,81
2000	2.577.316	3.193.275	-615.959	0,81
2005	3.682.078	5.843.321	-2.161.243	0,63

Πηγή: Νικολαΐδης (2010, σελ. 108).

Η εξέλιξη σε βασικούς δείκτες και στα κύρια διαρθρωτικά χαρακτηριστικά του ελληνικού αγροτικού τομέα παρουσιάζεται από τους Τσιμπούκα και Τσουκαλά (1999) και τις Καδίτη και Νίτση (2010). Σύμφωνα με τη δεύτερη μελέτη που είναι και η πιο πρόσφατη, υποχωρούν

[117] Για την Ελλάδα και ειδικά σε ότι αφορά τον πρωτογενή τομέα, το ενδοκοινοτικό εμπόριο είναι πολύ σημαντικό. Η ΕΕ απορροφά περισσότερο από 60% των εξαγωγών γεωργικών προϊόντων στα τέλη της δεκαετίας 1990. Αναλυτικότερα, Μουτσάτσος (1999).

διαχρονικά και μάλιστα με γρήγορους ρυθμούς, τα περισσότερα βασικά διαρθρωτικά μεγέθη, όπως η γεωργική γη ως ποσοστό του συνολικού εδάφους, η μέση έκταση της αγροτικής γης και η καλλιεργούμενη γη (κυρίως λόγω της υποχώρησης συγκεκριμένων τομέων με μεγάλες αποδόσεις π.χ. βαμβακιού, καπνού, δημητριακών, ελαιούχων συγκομιδών). Το αγροτικό εισόδημα ακολουθεί επίσης πτωτική πορεία τη δεκαετία 2000, γεγονός που σχετίζεται άμεσα με τη συρρίκνωση της αγροτικής παραγωγής, την αύξηση του κόστους παραγωγής και τη μείωση της πραγματικής αξίας των επιδοτήσεων. Σημειώνεται ότι μόνο την περίοδο 2000-2007, ο δείκτης πραγματικό αγροτικό εισόδημα/απασχολούμενο μειώνεται κατά 16,9%, ενώ το 2008 ανέρχεται σε 79,6% και υπολείπεται σημαντικά του μέσου όρου της ΕΕ – 27 (115,6%). Σε αυτό το πλαίσιο, αξίζει να αναφερθεί ότι οι περισσότεροι αγρότες στα μέσα της ίδιας δεκαετίας (68% το 2005) έχουν ήδη στραφεί σε άλλες συμπληρωματικές δραστηριότητες από τις οποίες εισπράττουν ένα δεύτερο εισόδημα, και ένα αξιόλογο ποσοστό (18%) μεταξύ των απασχολούμενων στη γεωργία, δηλώνουν ότι η γεωργία δεν αποτελεί γι' αυτούς την κύρια απασχόληση.

Όλα αυτά προφανώς φανερώνουν την «αποαγροτοποίηση» της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Εξαιρετική σημασία έχουν ως προς αυτό ειδικά δύο φαινόμενα, η μείωση του αγροτικού πληθυσμού και η δημογραφική γήρανση που έχουν άμεσο αντίκτυπο στη διάρθρωση των αγορών εργασίας[119] και στις προοπτικές διαφοροποίησης του προϊόντος. Αυτά σε συνδυασμό με την εντατικοποίηση των καλλιεργειών και της παραγωγικής διαδικασίας, εξηγούν σε μεγάλο βαθμό το σχεδόν υποδιπλασιασμό των απασχολούμενων στον αγροτικό τομέα (από 972 χιλ. άτομα το 1981 σε 518 χιλ. άτομα το 2008) και τη σχετική σταθερότητα ενός παραδοσιακού τρόπου παραγωγής και την περιθωριοποίηση του τομέα στα ζητήματα της ανάπτυξης της εθνικής οικονομίας.

Σε γενικές γραμμές, οι κοινωνικές σχέσεις στην ελληνική ύπαιθρο εξακολουθούν μετά το 1990 ένα μικρο-παραγωγικό τρόπο που συγκρούεται σε σημεία με τα πρότυπα της εντατικής και βιομηχανοποιημένης παραγωγής, διαχρονικά όμως στέκεται ικανός να διασφαλίσει ευελιξία στις μικρές εκμεταλλεύσεις, σε περιβάλλον έντονου ανταγωνισμού και φθινόντων τιμών και να συντηρήσει ένα ελάχιστο ή και ικανοποιητικό εισόδημα για την επιβίωση των αγροτικών νοικοκυριών στις τοπικές κοινωνίες (Δαμιανάκος, 2007, Τσιμπούκας και Τσουκαλάς, 1999). Η οικογενειακή εργασία (εργασία μελών του αγροτικού νοικοκυριού) που παραδοσιακά στηρίζει την αγροτική εκμετάλλευση, αλλά από τη δεκαετία 1990, και η εργασία μεταναστών, είναι οι ζωτικότεροι παράγοντες για τη συντήρηση μίας στοιχειώδους ευελιξίας και κατά συνέπεια για την επιβίωση του τομέα, σε όρους απελευθέρωσης του ανταγωνισμού[120]. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι σύμφωνα με τις καταγραφές της ΕΛΣΤΑΤ οι μισθωτοί και οι εργοδότες στο γεωργικό τομέα είναι μόνο 7,7% και 7,3%, ενώ τα «συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη» ανέρχονται στο 22,4% (2008). Ακόμα, όπως δείχνει πρωτογενής έρευνα σε γεωργικές περιοχές της Κρήτης, Πελοποννήσου και της Ηπείρου το 2000 (Κασίμης, 2004), περισσότερα από τα μισά νοικοκυριά-κάτοχοι αγροτικής εκμετάλλευσης απασχολούν μη οικογενειακή μισθωτή εργασία που σχεδόν στο σύνολο της είναι εργασία μεταναστών.

Εδώ επισημαίνεται ότι ο ίδιος τρόπος παραδοσιακής οργάνωσης με βάση τον καταμερισμό της εργασίας εντός του αγροτικού νοικοκυριού και εντός ενός τοπικού δικτύου κοινωνικών σχέσεων, είναι βέβαια σημαντικός για την βιωσιμότητα πολυάριθμων μικρών και πολύ μικρών εκμεταλλεύσεων, αλλά ταυτόχρονα αναπαριστά τη βασική αδυναμία ενσωμάτωσης και προσαρμογής σε πιο κεφαλαιουχικούς τρόπους οργάνωσης και άρα προσαρμογής στον ανταγωνισμό της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Χαρακτηριστικά, η «μισθωτοποίηση» που αφορά συνολικά την ελληνική οικονομία τις τελευταίες δεκαετίες, δεν συμβαίνει στον αγροτικό τομέα. Οι μισθωτοί αυξάνονται κατά 16% στο σύνολο των κλάδων παραγωγής τη δεκαετία 2000-2010, ενώ στον πρωτογενή τομέα μειώνονται το ίδιο διάστημα κατά 23%[121].

Αυτό δείχνει ότι τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της ελληνικής γεωργίας σε γενικές γραμμές διατηρούνται, παρότι ήδη με σημείο εκκίνησης την ένταξη στην ΕΟΚ οι αλλαγές και οι πιέσεις που δέχτηκε ο τομέας στο νέο περιβάλλον ήταν καταιγιστικές (Ζιωγάνας, 1999). Σε σχέση

[119] Η συμμετοχή των ηλικιωμένων ατόμων ηλικίας 55 και άνω ανέρχεται από 34,7% στο σύνολο των απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα το 1986 σε 38,4% το 2000.

[120] Για το ρόλο των μεταναστών και τη σημασία της διατήρησης ενός οικογενειακού τύπου γεωργίας, στην αγροτική ανάπτυξη, βλ. Κασίμης (2004) και Κασίμης και Παπαδόπουλος (2007).

[121] στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ.

με τη δεκαετία 1980, οι αποδόσεις των καλλιεργειών και των ζώων βελτιώθηκαν μόνο οριακά, ενώ ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός πήρε τη μορφή κυρίως της υποκατάστασης του συντελεστή ανθρώπινη εργασία, από γεωργικά μηχανήματα και σε αυτό έχει σημασία ότι ο χαρακτήρας της μικρής και οικογενειακής εκμετάλλευσης σε μεγάλο βαθμό διατηρείται, όπως και η βασική αναντιστοιχία ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση του αγροτικού προϊόντος[122].

Η απόκλιση από τα πρότυπα της μαζικής και εντατικής παραγωγής και των οργανωμένων σχέσεων εργασίας στο πλαίσιο των κανόνων της αγοράς, συχνά αναγνωρίζεται γενικότερα στη βιβλιογραφία, ως η βασική διαρθρωτική αδυναμία καθώς συσχετίζεται με τη χαμηλή ανταγωνιστικότητα και τις χαμηλές τιμές. Σπανίως αντιθέτως, τυγχάνει υπεράσπισης ο τρόπος της μικροεμπορευματικής εκμετάλλευσης. Πράγματι υποστηρίζεται εδώ η άποψη ότι πολλά στοιχεία που εμπλέκονται σε αυτό το ιδιαίτερο μοντέλο αγροτικής ανάπτυξης της χώρας, όπως ο πολυτεμαχισμός και η μεγάλη διασπορά των αγροτεμαχίων και το συγκριτικά μικρό μέσο μέγεθος, το αυξημένο κόστος των ενδιάμεσων εισροών και το αυξημένο κόστος μεταφοράς τους, η μεγάλη διαφορά τιμών παραγωγού και καταναλωτή, οι ελλείψεις σε τεχνικές υποδομές κ.ά.., καθιστούν δύσκολη την ανάπτυξη των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και λιγότερο αποτελεσματική τη χρήση των συντελεστών παραγωγής[123]. Ακόμα, μορφές εκμετάλλευσης ανασφάλιστης και παράνομης εργασίας είναι στοιχεία εξόχως προβληματικά από διάφορες απόψεις (για οικονομικούς λόγους, για λόγους κοινωνικής δικαιοσύνης, για πολιτικούς και ανθρωπιστικούς λόγους). Όμως ως αντικειμενικός βασικός ανασταλτικός παράγοντας στην αγροτική ανάπτυξη, με κριτήρια αμιγώς οικονομικά, θεωρείται στην εργασία αυτή, η χαμηλή προσαρμοστικότητα του εργατικού δυναμικού στις μεταβολές του διεθνούς περιβάλλοντος που είναι κυρίως ζήτημα εκπαίδευσης και κατάρτισης, συνυφασμένο με το φαινόμενο του γηρασμένου αγροτικού πληθυσμού[124] και με τις παραβλέψεις και την απουσία κρατικής στήριξης.

Εδώ πρέπει να τονιστεί ότι οι ερμηνείες για τη διαρθρωτική καθυστέρηση και την κρισιακή κατάσταση στην οποία βρίσκεται τις τελευταίες δεκαετίες ο αγροτικός τομέας συνήθως εστιάζουν στην ασκούμενη πολιτική τόσο σε εθνικό, όσο και σε κοινοτικό επίπεδο. Η διαχρονική αδυναμία της κρατικής αγροτικής πολιτικής να αντιμετωπίσει τα προβλήματα, να προωθήσει μία επενδυτική πολιτική, να μεριμνήσει για την κατάρτιση των εργαζομένων στη γεωργία, σε συνδυασμό με εύστοχες βελτιώσεις θεσμικού πλαισίου, βρίσκονται και αλλού (Μαραβέγιας, 1999, Παπαηλίας και Πανάγου, 2003, Ζουμπουλάκης, 2005, Γκέκας, 2005, Δαμιανάκος, 2007). Σε κάθε περίπτωση όμως, το αγροτο-εξαγωγικό μοντέλο έχει εξαντλήσει τις δυνατότητες του μέχρι τη δεκαετία 1990 και αυτό οφείλεται σε παράγοντες τόσο πολιτικούς, όσο και οικονομικούς και κοινωνικούς. Ο Νικολαΐδης (2010) επισημαίνει εύστοχα ότι ο αγροτικός τομέας υφίσταται την «απεμπόλιση» των αναπτυξιακών δυνατοτήτων του, στο πλαίσιο μίας νεοφιλελεύθερης στρατηγικής και μίας μονοδιάστατης αντίληψης του ρόλου του εντός της ασκούμενης οικονομικής πολιτικής. Στρεβλές νοοτροπίες καλλιεργούνται πίσω από τις «φιλο-αγροτικές» πολιτικές της περιόδου που σκοπό δεν έχουν τη συντεταγμένη αγροτική ανάπτυξη αλλά τη συντεταγμένη ανάπτυξη (και απόσπαση) των επιδοτήσεων και να εξυπηρετήσουν περισσότερο ορισμένες περιοχές με κριτήρια πελατειακά ή κομματικά[125]. Ακόμα όμως και οι ίδιες οι τοπικές κοινωνίες έχουν ρόλο εφόσον σε αλληλεπίδραση με τις ασκούμενες πολιτικές στρέφονται σε άλλους τομείς και στην πολυ-απασχόληση, αποκαθηλώνοντας πλήρως την πρωτογενή παραγωγή ως μοχλό της ανάπτυξης στην ελληνική ύπαιθρο.

---

[122] Διαχρονικά εντοπίζεται άνοδος των εισαγωγών ακόμα και σε κατηγορίες προϊόντος στις οποίες η χώρα υποτίθεται ότι διατηρεί συγκριτικό πλεονέκτημα (όπως τα φρούτα και τα λαχανικά, ή ακόμα και το ελαιόλαδο) ή έχει καλές προοπτικές και αναξιοποίητες δυνατότητες (κρέας και γαλακτοκομικά).

[123] Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Αγροτικής Ανάπτυξης και Ανάπτυξης της Υπαίθρου (ΕΠΑΑΥ), Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης, Αθήνα, 2011.

[124] Είναι εντυπωσιακό ότι το 2003 οι αρχηγοί εκμεταλλεύσεων νεαρής ηλικίας (συγκεκριμένα, ηλικίας μικρότερης των 35 ετών) εκπροσωπούν ένα μικρό ποσοστό 9,2%, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό σε ηλικίες άνω των 65 ετών ανέρχεται σε 29,1%.

[125] Περισσότερα για το ρόλο της πολιτικής στο Μέρος Δ'.

8. Η οικονομική πολιτική

8.1. Η ιστορική εξέλιξη

Η ελληνική οικονομική πολιτική λίγο μετά το 1990 στρέφεται στο φιλελευθερισμό που σημαίνει και μία σταδιακή προσαρμογή της οικονομικής ρύθμισης στα διεθνή πρότυπα. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται το νέο παράδειγμα πολιτικής, μετά από μία σύντομη ανασκόπηση των στόχων και της φιλοσοφίας της παρέμβασης του κράτους στην οικονομία[126]. Αφετηρία είναι η δεκαετία 1980, καθώς η ένταξη στην ΕΟΚ και ο πρώτος κύκλος διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ έχουν καθοριστική σημασία για τη συνέχεια.

1981-1993_ Η προπαρασκευαστική περίοδος: Τη δεκαετία 1980, με καθυστέρηση σε σχέση με την ΒΔ Ευρώπη, ενδυναμώνεται η παρουσία του κράτους στη μικτή οικονομία, επικρατεί η κεϋνσιανή διαχείριση των μακροοικονομικών και διαμορφώνεται με σχετική καθυστέρηση στην Ελλάδα, το κράτος πρόνοιας. Διαμορφώνεται δηλαδή, από το σοσιαλιστικό κόμμα του ΠΑΣΟΚ που κυβερνά για δύο διαδοχικές τετραετίες (1981-1989), αυτή η παραδοσιακή οικονομική δομή που γίνεται αντικείμενο ανανέωσης με την πολιτική του «εκσυγχρονισμού», στη συνέχεια.

Το ΠΑΣΟΚ υπό τον Α. Παπανδρέου ειδικά τα πρώτα χρόνια ακολουθεί επεκτατική δημοσιονομική και νομισματική πολιτική που σύντομα εγκαταλείπεται δεδομένου ότι οι αυξημένες δημόσιες δαπάνες, σε συνδυασμό με την κακοδιαχείριση ενός διογκούμενου δημοσίου τομέα και τις αστάθειες στο διεθνές περιβάλλον, έχουν ως αποτέλεσμα, εκτός από την πρωταρχική συσσώρευση σημαντικού χρέους, εν μέρει για κοινωνικούς σκοπούς, τη σοβαρή διάβρωση της ανταγωνιστικότητας των εξαγωγών, με πρώτη τη διάβρωση των εξαγωγών του ανταγωνιστικού ως τότε αγροτικού τομέα. Σημείο σταθμός στη σύγχρονη οικονομική ιστορία θεωρείται το πρώτο αυστηρό πρόγραμμα οικονομικής σταθεροποίησης (1985), το οποίο καταρτίζεται από τον τότε Υπουργό Οικονομικών Κ. Σημίτη, με σκοπό την εξισορρόπηση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, τη συγκράτηση του πληθωρισμού και των δανειακών υποχρεώσεων. Το συγκεκριμένο αν και εγκαταλείπεται σύντομα υπό την πίεση των επικείμενων εκλογών, αποτελεί μία πρώιμη έκφραση των εκσυγχρονιστικών ιδεών στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ και κατά κοινή σχεδόν παραδοχή μία σημαντική ρήξη στις ιδεολογικοπολιτικές επιλογές του κόμματος και γενικά των κομμάτων εξουσίας στην Ελλάδα (Σταθάκης, 2007, Αργείτης, 2005[α], Βούλγαρης, 2008).

Η δημοσιονομική κρίση που ξεσπά μαζί με μία κρίση του πολιτικού συστήματος (π.χ. σκάνδαλο Κοσκοτά) και σχεδόν την ίδια στιγμή η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στην Ευρώπη είναι εξελίξεις που συνολικά αποδυναμώνουν το ΠΑΣΟΚ και το οδηγούν στο να χάσει τις εκλογές το 1990 από τη συντηρητική παράταξη της Νέας Δημοκρατίας. Η νέα κυβέρνηση Κ. Μητσοτάκη (1990-1993) έχει ένα ευρύ πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων και περιοριστικών μέτρων και δρομολογεί ένα δεύτερο σταθεροποιητικό πρόγραμμα (για την περίοδο 1991-1993), με την υπόσχεση να εξυγιάνει τα δημόσια οικονομικά. Αν και αυτό χωρίς αξιόλογα αποτελέσματα, σε κάθε περίπτωση πρόκειται για ένα ακόμα σημαντικό πόνημα για την εξοικείωση της κοινωνίας και της πολιτικής με τις αρχές της οικονομίας της αγοράς. Οι αποφάσεις έχουν ληφθεί ήδη ως προς αυτό, με την υπογραφή της Συνθήκης του Μάαστριχτ και την προσχώρηση στην ΕΕ. Είναι χαρακτηριστικό ότι η διαχείριση των οικονομικών υποθέσεων δεν διχάζει τόσο, όσο η εξέλιξη στις εξωτερικές υποθέσεις που τελικά οδηγεί σε πρόωρες εκλογές.

1993-2010_ Η στροφή στο φιλελευθερισμό: Πρόκειται για μία περίοδο κατά την οποία υποχωρεί η ιδέα της σοσιαλιστικής διαχείρισης της οικονομίας και υποστηρίζεται και ενισχύεται η ιδέα του «εκσυγχρονισμού», η οποία εν τέλει ταυτίζεται με τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της ελληνικής πολιτείας, οικονομίας και κοινωνίας. Οι ιδεολογικές διαφορές ανάμεσα σε μία παραδοσιακή «δεξιά» και «αριστερά» γεφυρώνονται εν πολλοίς στο στάδιο αυτό υπό την ιδέα, αφενός του εκσυγχρονισμού, αφετέρου της ευρωπαϊκής σύγκλισης. Το φαινόμενο έχει άμεση σχέση με ότι

[126] Για μία αναλυτική ιστορική επισκόπηση στην σύγχρονη οικονομική πολιτική βλ. και Καζάκος (2001/2010), Βούλγαρης (2008).

συμβαίνει στις περισσότερες δυτικές δημοκρατίες στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και της «μεταπολιτικής» (Mouffe, 2004) και παράλληλα αφορά μία ευρεία συναίνεση γύρω από το «ευρωπαϊκό όνειρο» που εμπεριέχει το συμβιβασμό αρχών ελεύθερης αγοράς και παρέμβασης ενός κοινωνικού κράτους (βλ. Rifkin, 2005).

Εκκαθάριση του «λαϊκισμού» 1993-1996: Η περίοδος ξεκινά με αρνητικούς αναπτυξιακούς ρυθμούς , οξυμένα δημοσιονομικά προβλήματα και κρίση στην παραγωγή, ειδικά στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας[127]. Επίσης, η περίοδος συμπίπτει με το δεύτερο κύκλο διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ (υπό τον Α. Παπανδρέου), ο οποίος διαφέρει έντονα από τον πρώτο, στο πεδίο της χάραξης πολιτικής. Εξάλλου, ενόσω η υγεία του πρωθυπουργού είναι βεβαρημένη, από τη μία η κυβέρνηση για ένα διάστημα βρίσκεται αναγκαστικά σε απραξία, από την άλλη, εκφράζονται πλέον φανερά οι εσωκομματικές αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε θιασώτες του παραδοσιακού πυρήνα και «εκσυγχρονιστές» (βλ. και Σημίτης, 2005). Ειδικά σε ότι αφορά την οικονομία, με την άνοδο των «εκσυγχρονιστών» επέρχεται στο κυβερνών κόμμα και αναθεώρηση του σκεπτικισμού για τις δυνατότητες της αγοράς και την ευρωπαϊκή προοπτική. Στο πλαίσιο αυτό, θεωρείται σκόπιμη η άμεση ενεργοποίηση της διαδικασίας προσαρμογής στα κριτήρια της Συνθήκης της ΕΕ και κατατίθεται στην Επιτροπή, το 1994 ένα (αναθεωρημένο) πρόγραμμα για τη σταθεροποίηση και τη σύγκλιση. Αυτό στην ουσία του επιβεβαιώνει την δέσμευση της κυβέρνησης για επίτευξη των κριτηρίων του Συμφώνου Σταθερότητας μέχρι το 1998, και την πρόθεση της χώρας να συμμετέχει στην τρίτη φάση της οικονομικής ολοκλήρωσης, στην ένωση του κοινού νομίσματος που θα ξεκινήσει το 1999[128]. Το Πρόγραμμα Σύγκλισης 1994-1998 μετά την έγκριση από το ECOFIN (1994) αποτελεί το νέο πλαίσιο άσκησης της οικονομικής πολιτικής για το ΠΑΣΟΚ και εκτός του ότι θέτει την αρχή μίας μακράς πορείας δημοσιονομικής και νομισματικής προσαρμογής, επίσης εκφράζει την πολιτική συμφωνία, αρχικά εντός του ΠΑΣΟΚ, και στη συνέχεια, μεταξύ τουλάχιστον των δύο μεγάλων κομμάτων, γύρω από ένα νέο σχέδιο που συμπεριλαμβάνει ιδιωτικοποιήσεις, απορρύθμιση αγορών και περιορισμό του κοινωνικού κράτους. Ο Κ. Σημίτης εκλέγεται στην ηγεσία του κυβερνώντος κόμματος και οδηγεί τη χώρα σε εκλογές τις οποίες κερδίζει το 1996. Το σημείο αυτό μπορεί να θεωρηθεί με βεβαιότητα, σταθμός στην εσωτερική πολιτική και στην πορεία της χώρας στην ΕΕ.

Το εγχείρημα του εκσυγχρονισμού 1996-2004. Η περίοδος αυτή συμπίπτει με το εντατικότερο άνοιγμα της οικονομίας στις δυνάμεις της Ενιαίας Εσωτερικής Αγοράς και την πρώτη απόπειρα περιφερειακής ολοκλήρωσης σημαντικών θεσμών της ΕΕ και της ΟΝΕ όπως της νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής, του τραπεζικού συστήματος και επιμέρους αναπτυξιακών πολιτικών. Από κάθε άποψη είναι μία κρίσιμη περίοδος, η οποία χαρακτηρίζεται από το πρόγραμμα του «εκσυγχρονισμού» του Κ. Σημίτη, από μεγάλες επιτυχίες (ΟΝΕ, ολυμπιακοί αγώνες, μεγάλα έργα υποδομής) και αποτυχίες («φούσκα» του χρηματιστηρίου, σκάνδαλο Οτσαλάν), όπως και αρκετές ημιτελείς και ατελέσφορες μεταρρυθμίσεις (αγορά εργασίας, ασφαλιστικό, υγεία)[129]. Ωστόσο, πρόκειται σαφώς για μία περίοδο «κατακτήσεων» για τις ιδέες της ελεύθερης αγοράς, καθώς διαμορφώνεται πλέον συντεταγμένα το πλέγμα των μεταρρυθμίσεων που θα διευκολύνει το άνοιγμα της οικονομίας και την πολιτειακή προσαρμογή σε ένα κοινό πλαίσιο, και μάλιστα σε κλίμα μίας ευρείας συναίνεσης «εθνικού σκοπού»[130]. Ο τεχνοκρατικός λόγος των εκσυγχρονιστών[131] και η ασάφεια και η πολυδιάστατη σημασία που εμπεριέχει ο ίδιος ο όρος του εκσυγχρονισμού, εκφράζουν τελικά στη φάση αυτή μία ιδιότυπη προοδευτική στρατηγική για να συνδυαστούν διαφορετικές ιδεολογικές παραδόσεις (φιλελευθερισμός, σοσιαλισμός,

[127] που αντιμετωπίζει το πρόβλημα των υψηλών τιμών, με δεδομένες τις επιδοτήσεις της προηγούμενης περιόδου της σοσιαλιστικής κυβέρνησης και το άνοιγμα στην ενιαία αγορά.

[128] Ο στόχος επιτεύχθηκε στην ελληνική περίπτωση το 2001 (ένταξη στο ευρώ).

[129] Για μία συνολική αποτίμηση του έργου της περιόδου εκσυγχρονισμού βλ. διάφορες εργασίες στο Featherstone (2007).

[130] Μόνο το ΚΚΕ δηλώνει ρητά αντίθεση ως προς τη μετάβαση στην ελεύθερη αγορά που σημαίνει η ένταξη στην ΕΕ. Τα υπόλοιπα κόμματα του Ελληνικού Κοινοβουλίου, με διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες, και διαφορετικές επιφυλάξεις, τάσσονται υπέρ της «ευρωπαϊκής προοπτικής».

[131] Ενδεικτικά, ως «ιδεολογικό μανιφέστο» του εκσυγχρονισμού μπορεί να θεωρηθεί το βιβλίο των Γκαργκάνα, Θωμόπουλο, Σημίτη, Σπράο με τίτλο «Η πολιτική της οικονομικής σταθεροποίησης» (1988).

νεοφιλελευθερισμός) για την επίτευξη ταυτόχρονα οικονομικής μεγέθυνσης και σταθεροποίησης, κοινωνικής συνοχής και πλήρους απασχόλησης (Σταθάκης, 2007). Απώτερος σκοπός του νέου ιδεολογικού υποδείγματος είναι να εξυπηρετηθεί και να επιτευχθεί χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα η πρόσδεση στο ευρώ και στην ευρωπαϊκή ενιαία εσωτερική αγορά. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Λιαργκόβας (2006), μεταξύ των κομμάτων και των κοινωνικών εταίρων «η ανάγκη για οικονομική σύγκλιση, οδήγησε σε ιδεολογική σύγκλιση» στη φάση αυτή.

Σε επίπεδο πεπραγμένων, μπορεί να υποστηριχθεί ότι αντιμετωπίζεται ρητά και με καλύτερους όρους η μακροοικονομική αστάθεια, η οποία βρίσκεται στο στόχαστρο του εκσυγχρονισμού και της πολιτικής σταθεροποίησης εξαρχής. Υπό αυτή την έννοια, εκτιμάται στην εργασία αυτή, ότι η πολιτική των κυβερνήσεων Σημίτη είναι πρωτίστως μία «πολιτική μακροοικονομικής σύγκλισης». Το βασικό πρόγραμμα για την οικονομία του ΥΠΕΘΟ (αναθεωρημένο Πρόγραμμα Σύγκλισης της Ελληνικής Οικονομίας 1994-1999) εμπεριέχει πολύ συγκεκριμένη μακροοικονομική διάσταση, λόγω των κριτηρίων του Μάαστριχτ ενώ η αναπτυξιακή διάσταση μένει ασαφής, εξαρτώμενη κυρίως από τα συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα (Στασινόπουλος, 2011, Σταθάκης, 2007) και ακόμα, ελάχιστη ουσιαστική μέριμνα αφορά άλλα πεδία ιδιαίτερης σημασίας για την ανάπτυξη και την ανταγωνιστικότητα, όπως την έρευνα, τη δημόσια διοίκηση ή την παιδεία. Η κοινωνική δυσφορία, εξαιτίας του κραχ στο Χρηματιστήριο Αξιών, της δυσκολίας προσαρμογής στο νέο νόμισμα και της υψηλής ανεργίας, λίγο μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες που προσθέτουν τεράστιο κόστος στα δημόσια οικονομικά, έχουν ως αποτέλεσμα το ΠΑΣΟΚ να χάσει τις εκλογές το 2004, από το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας.

Εκσυγχρονισμού συνέχεια 2004-2009. Στη φάση αυτή η επιβράδυνση των ρυθμών ανάπτυξης είναι εμφανής, ενώ η δημοσιονομική κατάσταση είναι ιδιαίτερα δύσκολη, λόγω της πολυδάπανης διοργάνωσης των αγώνων και των συσσωρευμένων χρεών της προηγούμενης διαχείρισης. Η κυβέρνηση Κ. Καραμανλή της Νέας Δημοκρατίας εκλέγεται το 2004 με την εντολή να επιτελέσει το «δημοσιονομικό νοικοκύρεμα» και να εξυγιάνει τον κρατικό μηχανισμό και τη δημόσια διοίκηση, αποπέμποντας παρωχημένες «συντεχνιακές λογικές», αν και ελάχιστη πρόοδος γίνεται και στα δύο σημεία. Στον τομέα της οικονομίας, η νέα κυβέρνηση συνεχίζει την ίδια «σοσιαλ-φιλελεύθερη πολιτική» (Καζάκος, 2010). Η έμφαση βρίσκεται στην «ήπια προσαρμογή» που σημαίνει δημοσιονομική πειθαρχία και μακροοικονομική σταθεροποίηση, χωρίς κοινωνική αποσταθεροποίηση, ενώ εισάγονται επιπλέον επιδιώξεις και συνθήματα για την «επανίδρυση του Κράτους» και την εδραίωση των όρων μίας «νέας διακυβέρνησης». Τα δημόσια οικονομικά είναι αναγκαστικά στο επίκεντρο, με δεδομένους τους περιορισμούς της ΟΝΕ, όμως είναι ιδιόρρυθμος και ανορθόδοξος ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζεται ο εξορθολογισμός. Μεγάλη αίσθηση προκαλεί συγκεκριμένα η «δημοσιονομική απογραφή», αμέσως μετά την εκλογή της κυβέρνησης, η οποία φιλοδοξεί κατά τα λεγόμενα του αρμόδιου Υπουργού να «αποκαλύψει» τις πραγματικές διαστάσεις των στατιστικών στους εθνικούς λογαριασμούς, ενώ φανερά φιλοδοξεί να εκθέσει τακτικές «δημιουργικής λογιστικής» της προηγούμενης κυβέρνησης στην πορεία της σύγκλισης. Σε κάθε περίπτωση, η αναθεώρηση των ελλειμμάτων προς τα πάνω, οδηγεί τη χώρα σε επιτήρηση υπό την Ευρωπαϊκή Επιτροπή με ενεργοποίηση της διαδικασίας του υπερβολικού ελλείμματος το 2004.

Με την ύφεση του 2009, τα δημοσιονομικά μεγέθη εκτροχιάζονται πλήρως[132], καθώς στα μόνιμα εγγενή διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας προστίθενται και τα σημαντικά συγκυριακά της παγκόσμιας και η εικόνα της οικονομικά ισχυρής Ελλάδας ακυρώνεται καθολικά. Η ανάγκη να καταρτιστεί ένα ακόμα σταθεροποιητικό πρόγραμμα το 2009 μετά από πολλά προηγούμενα δείχνει ακριβώς τις αντιφάσεις συνολικά της μέχρι τότε πολιτικής που από τη μία δρομολογεί αυξήσεις στα φορολογικά έσοδα – από τις ίδιες μεσαίες κοινωνικές ομάδες - και από την άλλη, αυξήσεις των κοινωνικών δαπανών για την τόνωση της ζήτησης, σε όρους κακοδιαχείρισης των δημοσίων πόρων, συντηρώντας ουσιαστικά αμετάβλητες τις συνθήκες διόγκωσης των οικονομικών ανισοτήτων και την αίσθηση της κοινωνικής αδικίας (Σταθάκης, 2011). Η ατελέσφορη «ήπια» προσαρμογή και η αποτυχία στην εξυγίανση του κρατικού τομέα σφραγίζονται με τα πολιτικά σκάνδαλα της περιόδου (π.χ. Βατοπέδι, Siemens) και έχουν ως αποτέλεσμα η ΝΔ να χάσει τις εκλογές το 2009 από το ΠΑΣΟΚ.

[132] Η κρίση προμηνύεται από το 2007, με την κάμψη των ρυθμών μεγέθυνσης του ΑΕΠ.

Η επέλαση του «νέο-φιλελευθερισμού» και το τέλος της σοσιαλδημοκρατίας το 2010. Η επάνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία με πρωθυπουργό το Γ. Παπανδρέου, συντελείται σε κλίμα επαναφοράς της σοσιαλδημοκρατικής ιδεολογίας και παράλληλα γεφύρωσης των εσωκομματικών αντιθέσεων. Μία επεκτατική και αναδιανεμητική πολιτική και διάφορες θεσμικές αλλαγές αποτελούν την βασική κυβερνητική πρόταση που όμως εγκαταλείπεται γρήγορα, από τον πρώτο χρόνο της θητείας, εν μέσω της κρίσης σε ένα ανοικτό περιβάλλον, κάτω από τους δεσμευτικούς περιορισμούς της ευρωζώνης.

Ενώ το έργο της κυβέρνησης είναι ακόμα σε εξέλιξη το 2011, όταν γράφεται η εργασία, είναι προφανές ότι πρόκειται για την κυβέρνηση με τα δύο αντίθετα πολιτικο-ιδεολογικά πρόσωπα. Η ένταξη της χώρας στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και το μηχανισμό στήριξης το Μάιο 2010[133] με απόφαση του πρωθυπουργού, εγκαινιάζει πλέον ένα κύκλο δημοσιονομικής λιτότητας και σηματοδοτεί μία νέα περίοδο νεοφιλελεύθερης πλέον προσαρμογής, παραδόξως, από το ίδιο το κόμμα της σοσιαλιστικής μεταρρύθμισης της δεκαετίας 1980 αλλά και της επαναφοράς του ισχυρού κοινωνικού κράτους, κατά τις προγραμματικές υποσχέσεις λίγο πρίν το τέλος της δεκαετίας 2000. Πάνω απ' όλα όμως, η στροφή στη νέα οικονομική διαχείριση υποδεικνύει το τέλος της προσαρμογής σε κρίσιμες αποφάσεις που ενείχαν πάνω απ' όλα υψηλό ρίσκο. Η σφικτή δημοσιονομική πολιτική που θεσμοθετείται με το Μνημόνιο Συνεργασίας με τους διεθνείς θεσμούς που αναλαμβάνουν τον δανεισμό του ελληνικού δημοσίου, έχει σα σκοπό να επιτύχει την εσωτερική σταθεροποίηση, με απώτερο στόχο να αποτρέψει μία διάδοση της κρίσης των δημοσιονομικών στο εσωτερικό της ευρωζώνης.

8.2. Ο σχηματισμός μιας ευρείας πολιτικής συναίνεσης στο «κέντρο»

Δύο πολιτικά υποδείγματα εξηγούν καλύτερα, τον τρόπο με τον οποίο η κεντρική εξουσία και οι ελληνικές κυβερνήσεις εργάζονται την ίδια περίοδο, μετά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ και την ευρωπαϊκή ενοποίηση, για την διαχείριση της οικονομίας και των κύριων ζητημάτων της ανάπτυξης. Και τα δύο όπως φαίνεται παρακάτω, συγκλίνουν σε μία «σοσιαλφιλελεύθερη» ιδεολογία που συμπαρασύρει τελικά και την προσέγγιση της περιφερειακής ανάπτυξης, ενώ εκφράζονται από τρείς διακριτές πολιτικές.

8.2.1. Ο «εκσυγχρονισμός» της περιόδου του Κ. Σημίτη

Το πρώτο μέλημα της κυβέρνησης Σημίτη στα μέσα της δεκαετίας 1990 είναι η αποσαφήνιση και η στοιχειοθέτηση ενός στρατηγικού σχεδίου για την ανάπτυξη, το οποίο θα στηρίζει την ανταγωνιστικότητα της χώρας σε έναν «κόσμο αλληλεξάρτησης». Αυτό αναλύεται διεξοδικά στο βιβλίο του Κ. Σημίτη με τίτλο «Πολιτική για μία Δημιουργική Ελλάδα 1996-2004 (2005), όπου ο τέως πρωθυπουργός εξηγεί τις προτεραιότητες και το έργο των κυβερνήσεων του και αναμοχλεύει μία πρόσφατη διαδρομή στην πολιτική στην Ελλάδα.

Το πρόγραμμα για την ανάπτυξη ο ίδιος περιγράφει με μία μόνο λέξη «εκσυγχρονισμός» (Σημίτης, 2005, σελ. 44), εννοώντας μία συνεχή πολιτική και κοινωνική διεργασία που καθορίζεται από συγκεκριμένες αξίες για την επέκταση της δημοκρατίας, την κοινωνική δικαιοσύνη, τη συνεχή διεύρυνση των δυνατοτήτων του ατόμου και μία ζωή με λιγότερη αλλοτρίωση και καταπίεση. Ο όρος λοιπόν έχει περιεχόμενο *πολιτικό και κοινωνικό*, και χρησιμοποιείται για να περιγράψει την ανάγκη της δομικής αλλαγής και την αναγκαιότητα της προσαρμογής σε ένα διαρκώς

[133] Η Ελλάδα βρέθηκε από τα τέλη του 2009 σε αδυναμία χρηματοδότησης του ελλείμματος, αναχρηματοδότησης του χρέους και πληρωμής των ληξιπρόθεσμων ελληνικών κρατικών ομολόγων που έληγαν τον επόμενο χρόνο, ομόλογα που κατείχαν κατά ένα μέρος εγχώριες τράπεζες και ασφαλιστικά ταμεία, και κατά ένα μέρος φορείς και τράπεζες του εξωτερικού. Η χρεοκοπία και η διάσωση του ευρώ αντιμετωπίστηκε με τη σύσταση του «Μηχανισμού Στήριξης» (EFSF) που δημιουργήθηκε από το ΔΝΤ , την Ε.Κ.Τ., την Ευρωπαϊκή Επιτροπή με συμφωνία των 27 χωρών μελών και της ΕΕ στις 9 Μαΐου 2010 για το δανεισμό της χώρας.

μεταβαλλόμενο και ανταγωνιστικό εξωτερικό περιβάλλον, με επίκεντρο αξίες που αφορούν το άτομο, την ελευθερία και την αυτοπραγμάτωση.

Η εγχώρια κοινωνική και οικονομική δομή θεωρείται προβληματική καθώς είναι «δέσμια σε ένα καταπιεστικό παρελθόν» (μακροοικονομικές ανισορροπίες, έλλειψη υποδομών, κατακερματισμό σε ομάδες με ειδικές σχέσεις με το κράτος, πελατειακός χαρακτήρας της πολιτικής και της διοίκησης, έλλειψη κοινωνικής δικαιοσύνης, χαμηλή στάθμη της παιδείας κ.λπ.), ενώ ως επιθυμητή κατεύθυνση ορίζεται η εξορθολογιστική αλλαγή, με άξονα το όραμα για μία πληρέστερη εν τέλει πολιτική ενοποίηση (π.χ. ομοσπονδιοποίηση) της Ευρώπης.

Σε κάθε περίπτωση, η ιδέα του εκσυγχρονισμού βασίζεται στην πεποίθηση ότι είναι απαραίτητη η εξωστρέφεια και η προώθηση της οικονομικής ανταγωνιστικότητας, για να αντιμετωπιστούν οι αδικίες και οι προκλήσεις της καπιταλιστικής οργάνωσης του παγκόσμιου συστήματος και της παγκοσμιοποίησης. Για το λόγο αυτό, τίθενται ως προτεραιότητες (στο ίδιο, σελ. 41):

- Η σταθερότητα της οικονομίας, η οποία ανάγεται πλέον σε μόνιμο και διαρκή στόχο. Συγκεκριμένα, στόχος είναι η συγκράτηση του πληθωρισμού, η νομισματική σταθερότητα και η δημοσιονομική πειθαρχεία στα κριτήρια του ΣΣΑ και γενικότερα η εξισορρόπηση οποιασδήποτε μακροοικονομικής ανισορροπίας, με έμφαση στο δημόσιο προϋπολογισμό και στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών.
- Μία διαφορετική κοινωνική πολιτική, η οποία θα πρέπει να ξεφεύγει από την «επιδοματική λογική» (επιδόματα ανεργίας) και να στρέφεται σε εναλλακτικά μέσα, όπως την κατάρτιση και ενεργητικές πολιτικές για την απασχόληση
- Οι «ποιοτικές αλλαγές» στην οικονομία ή αλλιώς διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις για την προώθηση του ανταγωνισμού, την καταπολέμηση των συντεχνιακών συμφερόντων, και της αδιαφάνειας στις δημόσιες επιχειρήσεις, όπως και για την βελτίωση των τομέων της εκπαίδευσης, της υγείας και της ασφάλισης.

Στο πλαίσιο αυτό, ορίζονται ως μέσα για την επίτευξη των στόχων, η απελευθέρωση των αγορών, οι αποκρατικοποιήσεις, τα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης και οι δημόσιες επενδύσεις (βλ. στη συνέχεια). Στο επίπεδο της πραγματικής οικονομίας από τη μία επιδιώκεται δηλαδή ο ανασχεδιασμός των ορίων ανάμεσα στο κράτος και την αγορά, υπέρ της δεύτερης, και από την άλλη, η άσκηση αναπτυξιακής πολιτικής με την τόνωση των δημοσίων επενδύσεων με την αξιοποίηση των ευρωπαϊκών προγραμμάτων. Μία παραδοσιακή κεϋνσιανή και μία παραδοσιακή φιλελεύθερη ιδέα είναι προφανές ότι «συμβιβάζονται» με αυτό τον τρόπο, σε ένα συγκεκριμένο ιδεολογισμό, για την κατασκευή μίας «καλύτερης» κοινωνίας που προασπίζεται τις αρχές τόσο της ελευθερίας, όσο και της ισότητας και της δικαιοσύνης.

Στο επίπεδο των θεσμών, το πρόγραμμα του εκσυγχρονισμού είναι ουσιαστικά ένα πρόγραμμα «εξευρωπαϊσμού», μεταρρύθμισης για την ανάδειξη ενός σύγχρονου συστήματος, στα πρότυπα των ανεπτυγμένων χωρών, με ανεξάρτητες αρχές (π.χ. Τράπεζα της Ελλάδος), ιδιωτικοποιημένες επιχειρήσεις και περισσότερο ανταγωνισμό (Καζάκος, 2010). Έτσι, αντικαθίστανται εθνικές ρυθμίσεις από κοινοτικές, κυρίως για την προστασία του ανταγωνισμού και το άνοιγμα των αγορών, ενώ ακόμα πολλές πολιτικές για την ανάπτυξη, με πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα την περιφερειακή πολιτική ή την πολιτική απασχόλησης, αποκτούν περισσότερο συγκροτημένη υπόσταση με την εναρμόνιση με την κοινοτική νομοθεσία. Τελικά, πρόκειται για μία διαδικασία απορρύθμισης και αναρρύθμισης σχεδόν σε όλους του τομείς που επηρεάζουν την οικονομική δράση.

Η παρέμβαση στην οικονομία έχει ως αποτέλεσμα τη διευκόλυνση της λειτουργίας της αγοράς και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την εδραίωση μίας μεταβιομηχανικής οικονομίας των υπηρεσιών και των μεγάλων επιχειρήσεων που μπορεί να προωθήσει τη συσσώρευση και τη μεγέθυνση. Τελικά έτσι ο συμβιβασμός της σοσιαλιστικής και φιλελεύθερης αρχής εγκαινιάζει ένα νέο επιτελικό ρόλο του κράτους, που προσομοιάζει με το «κράτος νυκτοφύλακα» με τη διαφορά ότι πρόσκειται στις παραδοσιακά ενδογενείς αντικανονικότητες, αναποτελεσματικότητες και ανορθολογικότητες που παραβιάζουν ατομικές ελευθερίες και δικαιώματα για ισότητα (πελατειακές σχέσεις, πατερναλιστική λογική), στις οποίες προστίθενται και οι θεμελιακές στρεβλώσεις στην αρχιτεκτονική της ΟΝΕ (οι οποίες θέτουν επιπλέον περιορισμούς στον οικονομικό κύκλο).

Σε μία γενική αποτίμηση, με αυτό τον τρόπο, συμβιβάζονται αρχές για κοινωνική δικαιοσύνη και ανταγωνιστικότητα όπως συμβαίνει και στην ίδια την ΕΕ (Χάλαρης, 2005). Όπως περιγράφει ο Σημίτης (2005, σελ. 25, 50-51, 554), το στρατηγικό εγχείρημα στηρίζεται σε έναν οικονομικό πραγματισμό και στην πεποίθηση ότι μία δημοκρατική σοσιαλιστική κυβέρνηση, θα πρέπει να υιοθετεί μία μακροπρόθεσμη οπτική και να είναι μία «κυβέρνηση με κοινωνική ευθύνη», η οποία θα στηρίζεται σε ένα αποτελεσματικό κράτος και σε μία ισχυρή οικονομία. Οι μεταρρυθμίσεις γίνονται προς αυτή την κατεύθυνση και πράγματι, δεν είναι βίαιες ή ριζοσπαστικές, αλλά ακολουθούν την οδό μίας ομαλής προσαρμογής, όπως επιτρέπουν οι κοινωνικές συνθήκες σε μία σταθερή δημοκρατία. Το ύψος των κοινωνικών δαπανών φτάνει σε 27% του ΑΕΠ και θεωρείται υψηλό στην ΕΕ, οι αποκρατικοποιήσεις γίνονται «μερικώς» με μετοχοποιήσεις δημοσίων επιχειρήσεων, και η αποχώρηση του κράτους από την αναπτυξιακή πολιτική δεν είναι απόλυτη ή απότομη, αλλά μπορεί να θεωρηθεί περισσότερο ως οπισθοχώρηση, καθώς ενισχύεται ο ρόλος εναλλακτικών επιπέδων διακυβέρνησης.

Ακόμα, υποστηρίζεται η άποψη ότι ο εκσυγχρονισμός δεν προωθεί μία από-ιδεολογικοποιημένη πολιτική και δεν στηρίζεται σε έναν ουδέτερο πολιτικό λόγο (π.χ. Σταθάκης, 2007), αλλά εκφράζει μία πραγματιστική απόπειρα σύζευξης με το παράδειγμα που αναδύεται στην Ευρώπη. Αυτό σημαίνει ότι η πολιτική που ασκείται δεν απορρίπτει την ιδεολογική της αφετηρία και δεν είναι αμέτοχη στις διεθνείς εξελίξεις. Ακολουθεί ως αναπότρεπτη τη νεοφιλελεύθερη στροφή, όμως για ιδιαίτερους λόγους που έχουν να κάνουν με την ιστορία της ελληνικής πολιτικής και με πολιτιστικούς παράγοντες, η εξέλιξη αυτή δεν προβάλλεται και δεν επικοινωνείται ως δεσμευτική. Αντιθέτως, προβάλλεται η εθνική επιλογή για εκπλήρωση ενός «αυτονόητου» και την πορεία σε ένα μοναδικό δρόμο, σε μία έκτακτη πραγματικότητα όπως αυτή της παγκοσμιοποίησης, η οποία και δικαιολογεί τον οποιοδήποτε ρεβιζιονισμό και επιβάλλει τον πραγματισμό.

8.2.2. Η «ήπια προσαρμογή» της περιόδου του Κ. Καραμανλή

Σύμφωνα με τον προγραμματικό λόγο του Κ. Καραμανλή, η Κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας από το 2004 είναι προσανατολισμένη στην «ήπια προσαρμογή» ή στο «νοικοκύρεμα» των δημοσιονομικών και τη μείωση του ελλείμματος που λόγω και των προηγούμενων επιλογών έχει λάβει ανησυχητικές διαστάσεις. Σύμφωνα με τις διακηρύξεις, η δημοσιονομική σταθεροποίηση είναι άμεση ανάγκη αλλά πρέπει να γίνει σταδιακά, για να προστατευτεί η κοινωνική ισορροπία, ενώ ταυτόχρονα, η νέα κυβέρνηση εισάγει και την πρόθεση της μεταρρύθμισης της δημόσιας διοίκησης που θα πρέπει να συνοδεύει τη δημοσιονομική προσαρμογή και να συμβάλλει στη μείωση των κρατικών δαπανών (αναλυτικά Καζάκος, 2010).

Ο στόχος για «επανίδρυση του κράτους» αποτυπώνεται στο Εθνικό Πρόγραμμα Μεταρρυθμίσεων της περιόδου 2005-2008, το οποίο είναι σύμφωνο με τις στρατηγικές αρχές της Λισσαβόνας και ουσιαστικά, με δεδομένο ότι τα δημοσιονομικά είναι ήδη επιβαρυμένα, θέτει έναν ιδιόμορφο στόχο να γίνονται επενδύσεις χωρίς την επιβάρυνση του προϋπολογισμού. Με τον τρόπο αυτό, εδραιώνεται ως πρακτική η Σύμπραξη Δημοσίου και Ιδιωτικού Τομέα, για την οποία και συγκροτείται ένα πιο σταθερό νομικό πλαίσιο (Νόμος 3389/2005). Σε ότι αφορά την ανάπτυξη, η Κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας όπως και η προηγούμενη, είναι απολύτως εξαρτημένη για τις δημόσιες επενδύσεις από τη μέγιστη δυνατή απόσπαση κοινοτικών πόρων.

Παρότι ο πολιτικός λόγος του «εκσυγχρονισμού» είναι σαφώς πιο δομημένος από αυτόν της ήπιας προσαρμογής, είναι σαφές ότι σταδιακά διαμορφώνεται η ιδέα μίας νέας πιο σύγχρονης και πιο μετριοπαθούς «δεξιάς» στην Ελλάδα της οποίας η οικονομική πολιτική εστιάζει στα εξής:

- Δημοσιονομική σταθεροποίηση με παράλληλη μέριμνα για διατήρηση της κοινωνικής συνοχής.
- Βελτίωση του οικονομικού και επιχειρηματικού περιβάλλοντος για την ανάπτυξη των ιδιωτικών επενδύσεων.
- Αξιοποίηση των ευρωπαϊκών αναπτυξιακών προγραμμάτων για την ανάπτυξη των περιφερειών και της εθνικής οικονομίας.

Όπως παρατηρείται, οι στρατηγικές προτεραιότητες δε διαφέρουν ιδιαίτερα, από τις προηγούμενες, δεδομένο που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στα ζητήματα της οικονομίας λειτουργεί

όλα τα χρόνια ένας ενιαίος πολιτικός χώρος που στηρίζεται στον πραγματισμό. Ωστόσο, τα μέσα της πολιτικής διαφέρουν, εφόσον η Κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας δίνει μεγαλύτερη έμφαση στη φορολογική μεταρρύθμιση (όχι περισσότερο δίκαιη ή αποδοτική, αφού στρέφεται στη διεύρυνση των εισπράξεων από τα μεσαία εισοδήματα) στην απελευθέρωση των αγορών και στην ενθάρρυνση μίας τύπου «πρωταρχικής συσσώρευσης» στην ενέργεια και στο περιβάλλον (βλ. το παράδειγμα της ανάπτυξης της αγοράς φυσικού αερίου με την υπογραφή της επέκτασης των αγωγών Μπουργκας-Αλεξανδρούπολη), στη μείωση της γραφειοκρατίας και την απλοποίηση του θεσμικού πλαισίου για την τόνωση των ιδιωτικών επενδύσεων, στη συγκρότηση ειδικού θεσμικού πλαισίου για τη συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα στα δημόσια έργα μέσω των ΣΔΙΤ κ.ά., ενώ παράλληλα συνεχίζει τις αποκρατικοποιήσεις.

Ωστόσο, με το ξέσπασμα της κρίσης στις ΗΠΑ, και τη σταδιακή διάχυση στην ευρωζώνη, η ΝΔ βρίσκεται σε αδυναμία να ικανοποιήσει τις αρχικές διακηρύξεις που έτσι και αλλιώς είναι μεταξύ τους συχνά αντιφατικές (Καζάκος, 2010). Για παράδειγμα, μέτρα για την μείωση της αυξανόμενης ανεργίας και γενικότερα την άμβλυνση των επιπτώσεων της ύφεσης σε ευπαθείς κοινωνικές ομάδες προωθούνται με εφάμιλλη κοινωνική ευαισθησία (έκτακτες επιδοτήσεις σε χαμηλοσυνταξιούχους και αγρότες, επιδότηση της απασχόλησης στο δημόσιο μέσω ΟΑΕΔ, επαναφορά του αφορολόγητου, απαλλαγή από την ελάχιστη εισφορά), ενώ από την άλλη πλευρά, στηρίζεται μία μεγαλο-επιχειρηματική τάξη, με το άνοιγμα της αγοράς αερίου και της ενέργειας, την καθιέρωση των ΣΔΙΤ ή την οριζόντια αύξηση των φορολογικών συντελεστών.

Σε μία συνολική αποτίμηση η ήπια προσαρμογή απέτυχε σε όλες τις επιμέρους επιδιώξεις. Τα δημοσιονομικά εκτροχιάστηκαν πλήρως με τις αναθεωρήσεις και τη συνεχιζόμενη αδυναμία (ή απροθυμία) είσπραξης των εσόδων (φοροδιαφυγή), ενώ ακόμα και η επανίδρυση του κράτους για τη διαφάνεια και ένα πιο «ανθρώπινο πρόσωπο» στο δημόσιο τομέα και στην τοπική αυτοδιοίκηση εξαντλήθηκε σε γενικόλογες προθέσεις[134].

8.3. Η πολιτική 1: Ο ανασχεδιασμός των ορίων ανάμεσα σε κράτος και αγορά

Στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες χώρες του ευρωπαϊκού Νότου, ο «εκδημοκρατισμός» της δεκαετίας του 1970 έφερε σημαντικές αλλαγές στη λειτουργία του κράτους. Η πολιτειακή αλλαγή και στη συνέχεια η ενσωμάτωση στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα σήμανε για τη χώρα, την «ισχυροποίηση» της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία και τη μεγέθυνση του δημοσίου τομέα (Σωτηρόπουλος, 2007, Θωμαδάκης, 2011), σε βαθμό που ο τελευταίος να προσεγγίζει τον όγκο και τα πρότυπα των ανεπτυγμένων χωρών της Ευρώπης (Αθανασίου κ.ά., 2000).

Παρόλα αυτά είναι κοινός τόπος, ανεξαρτήτως οπτικής και προσέγγισης, ότι ιστορικά χαρακτηριστικά της κρατικής παρέμβασης (και όχι το ίδιο το μέγεθος του κράτους) αφήνουν ελεύθερα πεδία πελατειακής διαχείρισης, μεγάλα περιθώρια διαπλοκής και διαφθοράς (ενδεικτικά βλ. Σημίτης, 2005, Καζάκος, 2010, Σταθάκης, 2011, Αργείτης, 2011, Στασινόπουλος 2011) και κατά συνέπεια ότι ο δημόσιος τομέας λειτουργεί αναποτελεσματικά λόγω της ιδιόμορφης σχέσης που διατηρεί με την κοινωνία[135]. Με βάση αυτό το επιχείρημα, οι ελληνικές κυβερνήσεις

[134] Ακόμα και στο τελευταίο, το έργο Σημίτη ήταν περισσότερο ουσιαστικό. Ενδεικτικά, επί της θητείας του τελευταίου συστάθηκε το Ανώτατο Συμβούλιο Επιλογής Προσωπικού (ΑΣΕΠ), λειτούργησαν τα ΚΕΠ των Δήμων και αποκεντρώθηκε η Δημόσια Διοίκηση με το Πρόγραμμα «Καποδίστρια».

[135] Γίνεται αναφορά στην «παραδοσιακή» κρατική πατρωνία ορισμένων τομέων και συμφερόντων ή και την ιδιαίτερη σχέση της κοινωνίας «από τη βάση» με την πολιτική, το πελατειακό μοντέλο το οποίο συντηρείται τόσο στα ανώτερα, όσο και στα κατώτερα κλιμάκια της πολιτικής ιεραρχίας (Σωτηρόπουλος, 2001). Πιο αναλυτικά, η αναποτελεσματική λειτουργία και η μεροληψία απέναντι σε συγκεκριμένες ομάδες, εκφράζεται γενικά μέσα από διάφορους τρόπους στην Ελλάδα. Χαρακτηριστικά εκφράζεται όμως από τη διαπλοκή του κρατικού με τον επιχειρηματικό τομέα και την συντηρούμενη κρατικοδίαιτη επιχειρηματικότητα (π.χ. Αργείτης, 2011), τον περιορισμένο έλεγχο που ασκεί το κράτος στη λειτουργία των ιδιωτικών φορέων και των επιχειρήσεων, την ακούσια ή εκούσια αδυναμία τήρησης του νομικού πλαισίου που συχνά λειτουργεί υπέρ συγκεκριμένων ομάδων, την αδιαφανή και κακή διαχείριση του δημόσιου χρήματος. Επιπλέον, ακόμα και η αδυναμία του ελληνικού κράτους να συλλέξει τους φόρους, ή να αυξήσει τα έσοδα, μπορεί να ληφθεί ως ένα μέσο ενίσχυσης με έμμεσο τρόπο μίας ανώτερης εισοδηματικής τάξης. Όπως δείχνουν π.χ. οι Δρεττάκης (2011), Σταθάκης (2011), Καραβίτης, (2006), από διαφορετική σκοπιά ο καθένας, τα αίτια της

δικαιολογούν και θεσπίζουν όλη την περίοδο προσπάθειες εξυγίανσης του κρατικού τομέα, με άνοιγμα στον ιδιωτικό τομέα και απορρύθμιση αγορών. Στη λογική ότι το κράτος και η παρέμβαση του ευθύνονται για τις δυσλειτουργίες του συστήματος και αποτελούν εμπόδια στην ανάπτυξη η επέκταση του ιδιωτικού τομέα, και η καταπολέμηση ενός παραδοσιακού και κακώς νοούμενου κρατισμού δρομολογείται συγκεκριμένα μέσα από τις παρακάτω ενέργειες:

- Την απορρύθμιση περιοχών ιδιαίτερης σημασίας για την οικονομία και την ανταγωνιστικότητα, στο πλαίσιο εξωτερικών πιέσεων - ιδίως ως προσαρμογή στο θεσμικό πλαίσιο της ΕΕ
- Την εντατικοποίηση των αποκρατικοποιήσεων – ιδιωτικοποιήσεων με σκοπό την ελάφρυνση των δημοσίων εξόδων και την εξισορρόπηση του δημόσιου προϋπολογισμού,
- Τη δόμηση μίας ισχυρής κεφαλαιαγοράς για τη χρηματοδότηση των ιδιωτικοποιήσεων και της ανάπτυξης του επιχειρηματικού τομέα
- Τη χρήση και αξιοποίηση νέων εργαλείων χρηματοδότησης των αναπτυξιακών έργων, με τη συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα.

Γενικότερα, ο όρος «διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις» χρησιμοποιείται ευρέως για να περιγράψει την ανάγκη και το σκοπό αναδίπλωσης της οικονομικής δράσης-λειτουργίας του κράτους, και της διατήρησης ενός μέτριου βαθμού ελέγχου στην οργάνωση και τη ρύθμιση της οικονομίας. Ουσιαστικά, αναγνωρίζονται δύο βασικές ανάγκες, πρώτον, η ανάγκη για απελευθέρωση αγορών με την υποχώρηση του κράτους από την παραγωγική δραστηριότητα, και δεύτερον, η ανάγκη για ενίσχυση ενός κανονιστικού πλαισίου για τη λειτουργία του ιδιωτικού τομέα και τη διασφάλιση του ανταγωνισμού.

Καταρχήν, σε ότι αφορά την απελευθέρωση, στο πλαίσιο της θεσμικής και διαρθρωτικής προσαρμογής εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κεντρικός άξονας είναι το άνοιγμα των αγορών και η εγκαθίδρυση του ανταγωνισμού, με αποχώρηση του ελληνικού δημοσίου από στρατηγικούς τομείς, όπως των τηλεπικοινωνιών, των μεταφορών, της βιομηχανίας, της ενέργειας, των τραπεζών κ.λπ. που ενέχουν σημαντικές προοπτικές και οικονομικό ενδιαφέρον για το ιδιωτικό κεφάλαιο (Αθανασίου κ.ά., 2000). Παράλληλα, ένα εκτεταμένο πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων που φιλοδοξεί να ανατρέψει το μεταπολεμικό παράδειγμα της κρατικής διόγκωσης μεθοδεύει το άνοιγμα στον ανταγωνισμό. Ο Κ. Σημίτης μετά το 1996 εφαρμόζει ένα ευρύ πρόγραμμα, παρόμοιο με εκείνο της ΝΔ των αρχών της δεκ. 1990, αλλά περισσότερο μετριοπαθές ως προς τη λογική του (Παγουλάτος, 2007). Ο δημόσιος τομέας διατηρεί τον έλεγχο των κυρίων επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας (ΔΕΗ, ΟΤΕ, ορισμένες ΔΕΚΟ, Ολυμπιακή Αεροπορία) και ένα μειοψηφικό πακέτο μετοχών με την εφαρμογή της αρχής του «στρατηγικού εταίρου». Ακόμα και αν είναι ήπιο ή προωθείται μεθοδικά, το πρόγραμμα όμως δεν είναι αποτελεσματικό σε όρους αύξησης των δημοσίων εσόδων και μείωσης των εξόδων. Το εγχείρημα προσκρούει σε στοιχεία του ελληνικού αναπτυξιακού μοντέλου, όπως σε επιμεριστικές διευθετήσεις, κυβερνητική πατρωνία και διαπλοκή δημοσίου-ιδιωτικού τομέα.

Και εδώ είναι καθοριστικής σημασίας η διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων. Ενώ σειρά κλάδων ανοίγουν προς τον ανταγωνισμό και εγκαινιάζονται οι ΣΔΙΤ στα μεγάλα έργα και σε έργα μεταφορών, τα έργα των αθλητικών και συμπληρωματικών εγκαταστάσεων των Ολυμπιακών Αγώνων αντιμετωπίζονται με «επιφύλαξη» από τον ιδιωτικό τομέα και κατασκευάζονται με χρηματοδότηση αποκλειστικά από το δημόσιο προϋπολογισμό, εκτινάσσοντας μέσα σε λίγα χρόνια το δημόσιο έλλειμμα και χρέος. Η απροθυμία βέβαια των ιδιωτών δεν είναι παράλογη, με δεδομένο ότι πρόκειται για αμφίβολης μετέπειτα χρήσης έργα. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν τα συμφέροντα των μεγαλοεργολάβων των κατασκευών και μίας «κρατικοδίαιτης» επιχειρηματικότητας που έχουν οφέλη από την άμεση εμπλοκή του δημοσίου (απευθείας αναθέσεις, υπερτιμολογήσεις κ.ά.).

Στο πλαίσιο αυτό, όπως εξηγεί ο Παγουλάτος (2007, σελ. 229) αναδεικνύεται μία ενδιαφέρουσα αντίφαση στη λειτουργία της ιδιωτικοποίησης ως εξής:

> «Η ιδιωτικοποίηση είναι ρυθμιστική δημόσια πολιτική που επιδιώκει να μεταρρυθμίσει τις δομές της κρατικής εξουσίας, οι οποίες (με διάφορες

δημοσιονομικής κρίσης βρίσκονται σε μεγάλο βαθμό στην αναποτελεσματικότητα του μηχανισμού των δημοσίων εσόδων -στο φορολογικό σύστημα, το οποίο εκτός του ότι δεν καλύπτει το ύψος των εξόδων, είναι κυρίως άδικο.

παραμορφώσεις κινήτρων: προβλήματα εντολέων-αντιπροσώπων, προβλήματα ηθικού κινδύνου, εκλογικούς κύκλους κτλ) οδηγούν στη μη αποδοτική κατανομή των πόρων».

Στην πράξη, η ιδιωτικοποίηση δημιουργεί τελικά σημαντικές ευκαιρίες για επιμεριστικές πρακτικές, εξατομικευμένες αποφάσεις που μεταβιβάζουν δημόσιους πόρους σε ιδιωτικά συμφέροντα. Υπό αυτή την έννοια, η διαδικασία στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού λειτουργεί αναδιανεμητικά υπέρ συγκεκριμένων ομάδων και ορισμένων επιχειρηματικών ελίτ, όχι για ισοσκελισμό του προϋπολογισμού ή για το δημόσιο όφελος.

Σε κάθε περίπτωση, η απορρύθμιση των αγορών δρομολογείται μέχρι το 2000 και με άλλες ενέργειες. Οι έλεγχοι στις τιμές των αγαθών και υπηρεσιών καταργούνται σε πολλές περιπτώσεις (με εξαίρεση τα φάρμακα, τα κόμιστρα μεταφορών και ορισμένα άλλα), αίρονται τα κρατικά μονοπώλια και γίνονται σταθερά βήματα για την απελευθέρωση της αγοράς εργασίας. Ακόμα, πολλά αναπτυξιακά έργα συγχρηματοδοτούνται στο πλαίσιο μίας ευρύτερης πολιτικής ιδιωτικοποίησης υποδομών, από τη δεκαετία 1990. Το κυριότερο όμως, η απορρύθμιση συνοδεύεται από σταδιακή απαξίωση και εντέλει ιδιωτικοποίηση φορέων με ζωτικές ευθύνες και αρμοδιότητες στην οργάνωση και τη στήριξη της παραγωγικής δομής. Τέτοια παραδείγματα αναπτυξιακών φορέων που απαξιώνονται για να επέλθουν στον έλεγχο του ιδιωτικού τομέα τις τελευταίες δεκαετίες είναι η Αγροτική Τράπεζα, ο ΕΟΜΜΕΧ, η ΕΤΒΑ.

Ταυτόχρονα με τα παραπάνω, το ελληνικό κράτος ενώ προσαρμόζεται στους θεσμικούς κανονισμούς για υποχώρηση από στρατηγικές αγορές παραμένει ανεπαρκές στον κανονιστικό ρόλο που θα έπρεπε να έχει με σκοπό τον έλεγχο της λειτουργίας του ιδιωτικού τομέα (Αθανασίου κ.ά., 2000). Παραμένει ενεργό ως ένα βαθμό με πλαγιοτροπίες ή σε πεδία όπου δεν χρειάζεται ή όπου δε δικαιολογείται, ενώ αντιθέτως, παραδοσιακά παραμελεί καθήκοντα σε ζωτικούς τομείς για τη δημόσια ζωή, στην προστασία της δημόσιας υγείας, του περιβάλλοντος και του ανταγωνισμού, την πάταξη της γραφειοκρατίας και της διαφθοράς, τη βελτίωση της ποιότητας των δημοσίων υπηρεσιών κ.α..

8.4. Η πολιτική 2: Η αναπτυξιακή πολιτική των ευρωπαϊκών προγραμμάτων

Όπως έχει αναφερθεί ήδη, η ελληνική οικονομία την περίοδο αυτή γίνεται αποδέκτης αυξανόμενων πόρων από τα ευρωπαϊκά διαρθρωτικά ταμεία στο πλαίσιο των ΚΠΣ και στη συνέχεια του ΕΣΠΑ, και στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής πολιτικής συνοχής. Ουσιαστικά αυτό που αλλάζει τη συγκεκριμένη περίοδο είναι το μοντέλο δημόσιας πολιτικής για την οικονομική και περιφερειακή ανάπτυξη, μία θέση που συζητείται και στη συνέχεια (Κεφάλαιο 16). Συγκεκριμένα, συντελείται η μετάβαση από την παραδοσιακή εθνική αναπτυξιακή πολιτική, με ίδιους πόρους, και στη βάση εθνικού σχεδιασμού, σε μία «υποβοηθούμενη αναπτυξιακή πολιτική», η οποία χρηματοδοτείται από υπερεθνικούς πόρους, καθώς δικαιολογείται από την ανάγκη εξομάλυνσης των πιέσεων και ισοκατανομής των ωφελειών της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης σε όλη την έκταση του εδάφους της ΕΕ και θεμελιώνεται στην αξία της αλληλεγγύης μεταξύ των κρατών-μελών.

Η διαρθρωτική πολιτική της ΕΕ ουσιαστικά αναλαμβάνει την αναπτυξιακή πολιτική της περιόδου. Καταρχήν, την περίοδο διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ 1993-2004 οι εισροές πόρων σταδιακά διευρύνονται και έτσι υπάρχει μία σοβαρή εναλλακτική δυνατότητα για την υλοποίηση μεγάλων έργων υποδομής που έχει ανάγκη η χώρα, όπως και εν μέρει η διοργάνωση των αγώνων της Αθήνας (τα περισσότερα από τα έργα αυτά είναι κρίσιμα για το πολιτικό σχέδιο του «εκσυγχρονισμού», με την έννοια ότι βελτιώνουν τις συνθήκες ζωής στην Αθήνα και δημιουργούν στοιχειώδεις προϋποθέσεις για την αποτελεσματική λειτουργία και την εξωστρέφεια των επιχειρήσεων). Η κυβέρνηση του Κ. Σημίτη διαχειρίζεται τα υπόλοιπα του Ά ΚΠΣ, το Β' ΚΠΣ και μικρό τμήμα από το Ί ΚΠΣ, τα οποία επενδύει σε διαφορετικούς τομείς και πρωτίστως στις μεταφορές, στα έργα αστικής και κοινωνικής υποδομής, στη δημόσια διοίκηση, στην κοινωνική πρόνοια, στην ενίσχυση της επιχειρηματικότητας κ.λπ..

Την περίοδο αυτή εγκαινιάζεται γενικότερα μία λογική ότι οι ευρωπαϊκοί πόροι και τα ευρωπαϊκά προγράμματα μπορούν να είναι ένα σημαντικό συμπλήρωμα και προσδιοριστικός

παράγοντας των δημοσίων επενδύσεων. Αυτό δε σημαίνει ότι το σύνολο των έργων δημοσίων επενδύσεων χρηματοδοτούνται και από τα ευρωπαϊκά ταμεία, αλλά ότι οι δημόσιες επενδύσεις εξαρτώνται, στη σύνθεση και τους σκοπούς, όλο και πιο πολύ και με διάφορους τρόπους από την πολιτική της ΕΕ. Όπως εξηγεί ο Στασινόπουλος (2011, σελ. 170-171), ο στόχος της κρατικής παρέμβασης δεν είναι πλέον η χάραξη της βιομηχανικής πολιτικής, αλλά η διαμόρφωση των συνθηκών για τον ανταγωνισμό και τη λειτουργία της ιδιωτικής οικονομίας. Η κυβερνητική δράση θεωρείται ότι οφείλει να εξασφαλίζει τη μακροοικονομική σταθερότητα, ενώ η αναδιάρθρωση της ελληνικής παραγωγής, μπορεί να «θεραπευτεί» μέσα από τα ΚΠΣ. Αυτόματα, μία ενεργητική διαρθρωτική πολιτική υποκαθίσταται από τη δράση των διαρθρωτικών ταμείων της Ένωσης.

Και στο σημείο αυτό διαπιστώνεται μία ελληνική ιδιαιτερότητα και μία βασική παρενέργεια του φαινομενικά θετικού γεγονότος της επιπλέον χρηματοδότησης των αναπτυξιακών έργων, από εξωτερικούς θεσμικούς φορείς. Αυτή αφορά την ανορθολογική διανομή των διαρθρωτικών ενισχύσεων. Αναλυτικότερα, με δεδομένο ότι όλη η αξιοποίηση και διαχείριση των κοινοτικών πόρων περνάει από το κομματικό κράτος οι σχέσεις του κράτους με την κοινωνίας γίνονται ακόμα πιο πελατειακές (βλ. και Καζάκος, 2010). Πολλοί έχουν αναφερθεί στο φαινόμενο των υπερτιμολογήσεων δημοσίων έργων, των κακοτεχνιών, και των απευθείας αναθέσεων σε μεγάλους εργολάβους, που έχουν ως σκοπό να ενισχύσουν τη θέση ορισμένων συντεχνιακών συμφερόντων ή ακόμα και στις υπερβολές και ανορθολογικότητες στον δημόσιο χωρικό σχεδιασμό, για να μη χαθούν ή για να απορροφηθούν επιπλέον πόροι (π.χ. Κλουτσινιώτη, Συνέντευξη 11/2013, Κωνσταντινίδης, *Η Καθημερινή*, 12-10-2006).

Επίσης, ο θεσμός των ΚΠΣ γνωρίζει πρόσθετες δυσκολίες που αφορούν την οργάνωση της δημόσιας διοίκησης. Ο ίδιος ο Σημίτης (2005, σελ. 198, 200) αναγνωρίζει ότι το Ά ΚΠΣ ήταν μία «ιστορία αποτυχίας», καθώς πέραν του ότι υποτάχθηκε σε πελατειακές λογικές, οι μεταρρυθμιστικές πρωτοβουλίες εφαρμόστηκαν με δυσκολία. Τα ΚΠΣ σα νέος θεσμός συγκεκριμένα αναδεικνύουν μία διαχρονική αδυναμία της δημόσιας κεντρικής και περιφερειακής διοίκησης, να συντονίσει, να μελετήσει, να διαχειριστεί και να υλοποιήσει συντεταγμένα τον προγραμματισμό, μία αδυναμία που μάλλον έχει υποτιμηθεί ακόμα και στο ΕΣΠΑ 2007-2013. Η εμπειρία μέχρι και το σχεδιασμό του τελευταίου συνοψίζεται σε πλήθος ανολοκλήρωτων έργων, κατάργηση των πιο φιλόδοξων παρεμβάσεων για την ανάπτυξη και μεταφορά πόρων σε παραδοσιακά έργα υποδομής ή κατάρτισης, συνεχείς αναθεωρήσεις υπό το άγχος της χαμηλής απορρόφησης (Πλασκοβίτης, 2008).

Παρόμοιες είναι οι τάσεις και την επόμενη περίοδο της διακυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας 2004-2009. Μετά το 2004 η διαρθρωτική πολιτική στηρίζεται ακόμα περισσότερο στα ευρωπαϊκά προγράμματα, δεδομένου ότι τα δημοσιονομικά περιθώρια στενεύουν. Ταυτόχρονα, ο τρόπος διαχείρισης των πόρων και των προγραμμάτων και ο πελατειακός χαρακτήρας διατηρούνται, εφόσον δεν προκύπτει οποιαδήποτε ριζική μεταμόρφωση των σχέσεων πολιτικής και κοινωνίας. Αυτό που διαφέρει την περίοδο αυτή, είναι ότι οι πόροι είναι μεν σημαντικοί, ακόμα και αν αποκλιμακώνονται με τη διεύρυνση προς τις ΧΚΑΕ και τη σταδιακή φιλελεύθερη προσαρμογή της ΕΕ. Ακόμα, και οι ιδέες και οι πολιτικές ισορροπίες στην ΕΕ κινούνται προς μία νέα σχετικά κατεύθυνση, φέρνοντας στο επίκεντρο την ανταγωνιστικότητα και την αυτοδύναμη ανάπτυξη, που μπορούν να οδηγήσουν σε καθολική αποτελεσματικότητα το ενιαίο ευρωπαϊκό σύστημα.

Στο πλαίσιο αυτό, και καθώς η κυβέρνηση της ΝΔ δεν ευνοείται από συγκυριακά πλεονεκτήματα (π.χ. αισιοδοξία από την ένταξη στο ευρώ, ή καλές προοπτικές μετά τους αγώνες) ενώ αντιθέτως η δημοσιονομική εποπτεία, θέτει αυστηρούς και στενούς δημοσιονομικούς περιορισμούς, δίνεται μεγάλη έμφαση στις διαπραγματεύσεις για τον κοινοτικό προϋπολογισμό και τις δημοσιονομικές προοπτικές 2007-2013 (Λιαργκόβας και Ανδρέου, 2007). Τελικά, οι πόροι του ΕΣΠΑ ανέρχονται σε 36,4 εκ. ευρώ, από τους οποίους οι περισσότεροι κατανέμονται στις υποδομές (42%) και πολύ λιγότεροι στην ανταγωνιστικότητα και την καινοτομία (21%). Παρά τις σημαντικές καινοτομίες όμως στις διαδικασίες εφαρμογής και διαχείρισης, το πρόγραμμα εμφανίζει ξανά τις ίδιες αναποτελεσματικότητες με τα ΚΠΣ (Καζάκος, 2010). Το 2009 η απορρόφηση φτάνει ένα μικρό ποσοστό 3% των κονδυλίων, ενώ είναι έκδηλη η «θεσμική ρευστότητα», η οποία καθηλώνει το σύστημα διαχείρισης έργων και αναπτυξιακών προγραμμάτων υποκείμενο στην αναδιοργάνωση υπουργείων, στους επιλεκτικούς διορισμούς και τις μετακινήσεις στελεχών και στις αναθεωρήσεις διαδικασιών, ανάλογα με το κόμμα που βρίσκεται στην εξουσία.

8.5. Η πολιτική 3: Η ανάδειξη νέων θεσμών και οργάνων διακυβέρνησης

Για την επιτυχή μεταρρύθμιση του ρόλου του κράτους, προωθούνται διάφορες ακόμα θεσμικές αλλαγές. Καταρχήν, δημιουργούνται δίκτυα διαμόρφωσης πολιτικής και αναδεικνύονται «νέοι θεσμικοί παίκτες», όσο η φύση της σχέσης δημοσίου και ιδιωτικού τομέα αλλάζει, σύμφωνα με τις νέες τάσεις της εθνικής «διακυβέρνησης», της «δημόσιας διαβούλευσης» και της λογοδοσίας του κράτους στην άσκηση πολιτικής. Τα πολλαπλά επίπεδα διακυβέρνησης και μία πιο πλουραλιστική μορφή εξουσίας (Βούλγαρης, 2008) λειτουργεί ως το αντίβαρο στην υποχώρηση του άμεσου παρεμβατικού ρόλου του κράτους, κάτω ωστόσο από τη δική του επιστασία. Συγκεκριμένα, καθιερώνονται και οργανώνονται Ανεξάρτητες Αρχές (π.χ. ΑΣΕΠ, ΕΣΡ, Συνήγορος του Πολίτη, Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων), σε όλη τη δεκαετία 1990, στις οποίες η νομοθετική και εκτελεστική εξουσία αναθέτει τη ρύθμιση νευραλγικών τομέων της κοινωνικής ζωής. Επιπλέον, γίνεται πιο ενεργός ο ρόλος του δικαστικού σώματος στις υποθέσεις με πολιτική ουσία και ανεξαρτητοποιείται η Τράπεζα της Ελλάδας με την ένταξη στην ΟΝΕ.

Ενώ το (εθνικό) κράτος περνά σε διαδικασία διεθνοποίησης πράγμα που σημαίνει ότι δεσμεύεται να οργανώνεται, να λειτουργεί και να διαχειρίζεται τους εσωτερικούς συσχετισμούς με γνώμονα τις εξωτερικές πιέσεις, όπως και να λαμβάνει αποφάσεις στη βάση της διακρατικής συναίνεσης και σε ένα κοινό ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο με ξένες κυβερνήσεις, στην πράξη η διαδικασία της μαθησιακής προσαρμογής ή αλλιώς του «εξευρωπαϊσμού» των κρατικών θεσμών προχωρά με δυσκολία (Featherstone, 2007). Το αποτέλεσμα είναι παρόλα αυτά, μία σχετική ενδυνάμωση εναλλακτικών επιπέδων και θεσμών εξουσίας, στο τοπικό και υπερεθνικό επίπεδο, μία σχετική αποκέντρωση της δημόσιας διοίκησης και ειδικά μεταφορά αρμοδιοτήτων στην τοπική αυτοδιοίκηση (π.χ. με τον Νόμο Καποδίστρια, βλ. και Μαϊστρος, 2009), όπως και η εδραίωση μίας νέας για τα εθνικά δεδομένα κουλτούρας «θεσμικής εκμάθησης». Η νέα αυτή κουλτούρα ανοίγει τις λειτουργίες του ελέγχου, της οργάνωσης και της διοίκησης των θεσμών στη συμμετοχή εξωτερικών ιδιωτών συμβούλων και ειδικών και εμπειρογνωμόνων (Παρασκευόπουλος, 2007, Λαδή, 2007) και καθιστά πλέον τον προγραμματισμό συμμετοχική διαδικασία, με εμπλοκή ποικίλων ομάδων «κοινωνικών εταίρων» και διαφορετικών ομάδων συμφερόντων.

Στην Ελλάδα μετά το 1990, επίσης με κεντρική καθοδήγηση, αλλάζουν οι μηχανισμοί που συνδέουν ένα πλήθος κοινωνικών ομάδων, οργανώσεων και συλλογικοτήτων που εκπροσωπούν τους πολίτες με τους θεσμούς. Οι βασικοί κοινωνικοί ταξικοί συσχετισμοί αντιστρέφονται σταδιακά, υπέρ των εκπροσώπων του κεφαλαίου και σε βάρος της εργασίας[136], με τη μεγάλη τομή να εντοπίζεται ειδικά την περίοδο 1996-2004, οπότε στο στόχαστρο των μεταρρυθμίσεων στην αγορά εργασίας μπαίνουν η συλλογική διαπραγμάτευση για τη μισθωτή εργασία, η κατάργηση των λεγόμενων «κλειστών επαγγελμάτων», η ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας και η θεσμοθέτηση των διάφορων ευέλικτων και άλλων άτυπων μορφών εργασίας, η αναδιαπραγμάτευση του συστήματος αμοιβών και του ασφαλιστικού κόστους υπέρ της ανταγωνιστικότητας κ.λπ. (Παπαδημητρίου, 2007, Καρακιουλάφη, 2005).

Ακόμα, καθοριστική είναι και η ανάδειξη νέων μορφών κοινωνικής οργάνωσης, όπως οι ΜΚΟ. Η απεμπλοκή του κράτους από βασικές υποθέσεις της κοινωνικής ζωής δημιουργεί περιθώρια δράσης για φορείς και συλλογικότητες που λειτουργούν στον «ενδιάμεσο χώρο» μεταξύ κράτους-αγοράς και που από τη μία καλύπτουν τα κενά και τις αδυναμίες του δημοσίου τομέα και από την άλλη, καθοδηγούν πολιτικές και αναπτυξιακούς πόρους, εξασφαλίζοντας και μία στοιχειώδη συναίνεση της κοινωνίας με τις αρχές της αγοράς[137]. Σε κάθε περίπτωση, η λεγόμενη «κοινωνία των πολιτών» νοώντας οργανωμένες ομάδες πίεσης, κάνει τα πρώτα της βήματα και ωριμάζει μετά τα μέσα της δεκ. 1990 στην Ελλάδα (Βούλγαρης, 2008), συχνά με την υποστήριξη της κρατικής επιχορήγησης ή των ευρωπαϊκών πρωτοβουλιών και θεσμών.

---

[136] Στην αλλαγή των κοινωνικών συσχετισμών ιδιαίτερο ρόλο παίζει η μαζική έλευση των μεταναστών (βλ. και Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη, 2003), η άνοδος των απασχολούμενων στο δημόσιο τομέα, ακόμα και η «αποπολιτικοποίηση» μεγάλης μερίδας των πολιτών. Όλα τα παραπάνω, ευνοούν τον κατακερματισμό των εργασιακών συμφερόντων και συντελούν σε μία συνολική αποδυνάμωση των αντιπροσωπευτικών θεσμών της εργασίας.

[137] για μία κριτική άποψη πάνω στη λειτουργία της κοινωνίας των πολιτών βλ. Harvey (2001).

8.6. Αποτελέσματα στα δημοσιονομικά μεγέθη και τη διανομή του εισοδήματος

Η πολιτική της περιόδου έχει αντιφατικά αποτελέσματα. Παρά τις διακηρύξεις του πολικού λόγου για πάταξη του «κρατισμού», στο μεσοπρόθεσμο ορίζοντα παρατηρείται σταθεροποίηση του μεγέθους του δημοσίου τομέα σε όρους δημοσίων δαπανών, κοντά σε ένα ποσοστό περίπου 45% του ΑΕΠ και κοντά σε ένα ευρωπαϊκό μέσο όρο (Σωτηρόπουλος, 2001, Αθανασίου κ.ά., 2000, Σταθάκης, 2011). Ακόμα, οι δημόσιες επενδύσεις κυμαίνονται όλη την περίοδο σε υψηλά και σταθερά επίπεδα, υψηλότερα από το μέσο όρο των χωρών της ΕΕ και της Ευρωζώνης, γύρω στο 3,5% του ΑΕΠ[138]. Αυτό φαίνεται εξάλλου στο διάγραμμα 8.1. που ακολουθεί, όπου ξεχωρίζει μία απότομη συγκράτηση το 2005 αμέσως μετά την ολοκλήρωση των αγώνων. Στο πλαίσιο αυτό, παρά τις όποιες διακηρύξεις, μπορεί να υποστηριχθεί ότι δεν ασκήθηκε στην πράξη πολιτική λιτότητας ή υπό αυτή την έννοια περιοριστική δημοσιονομική πολιτική.

Ακόμα, και πάλι παρά τις διακηρύξεις περί σταθεροποίησης και τα σταθεροποιητικά προγράμματα που πράγματι εφαρμόζονται παρατηρείται σημαντική επιδείνωση των δημοσιονομικών, ειδικά διεύρυνση του δημοσίου ελλείμματος και χρέους (Δρεττάκης, 2011, Σταθάκης, 2011). Η έκρηξη του δημοσίου ελλείμματος ανάγεται πρώτα απ' όλα, στο πρωτογενές ισοζύγιο, όπου από τη μία είναι συνεχής η αύξηση των δημοσίων δαπανών, όπως είναι συνεχής και η αύξηση των δημοσίων επενδύσεων και από την άλλη είναι σχεδόν συνεχόμενη η μείωση των δημοσίων εσόδων[139]. Ανάλογα, η έκρηξη του δημοσίου χρέους ερμηνεύεται από την επιδείνωση του πρωτογενούς ισοζυγίου, αλλά και από μία επιδείνωση του εξωτερικού ισοζυγίου πληρωμών.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 8.1. Εξέλιξη των Δημοσίων Επενδύσεων στην Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση (% ΑΕΠ)

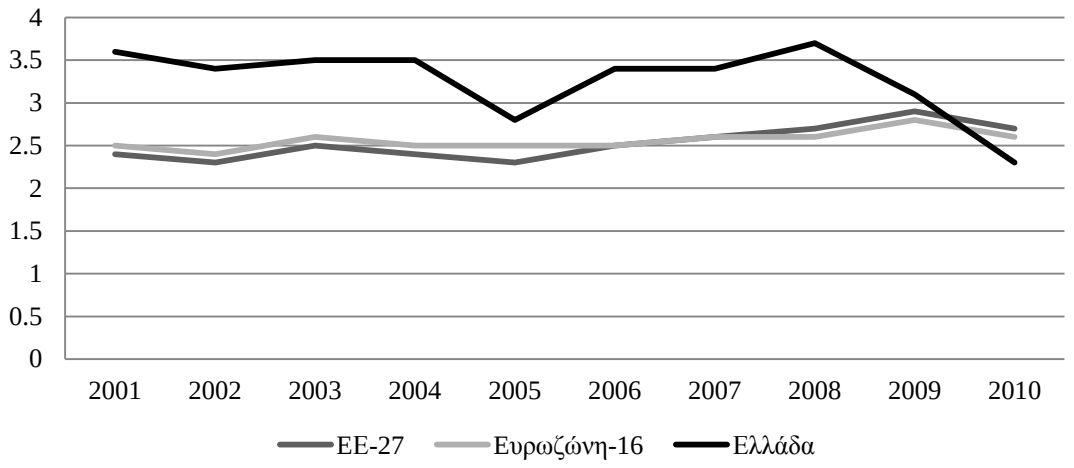

Πηγή: Στοιχεία από EUROSTAT, ιδία επεξεργασία.

[138] Στοιχεία από EUROSTAT.

[139] Οι μεγαλύτεροι ρυθμοί αύξησης των εσόδων (άνω του 10%) καταγράφονται τα έτη 1996, 1997, 1999 με την πρώτη περίοδο της σύγκλισης (ενόψει της ένταξης στο ευρώ), όπως και το 2006, οπότε έχει γίνει αντιληπτός ο εκτροχιασμός των δημοσιονομικών. Παρόλα αυτά, και τελείως παράδοξα, το 2009, σε μία περίοδο εκτίναξης του ελλείμματος, έχει ενδιαφέρον ότι τα έσοδα μειώνονται αισθητά. Από την άλλη πλευρά, οι δημόσιες δαπάνες αυξάνονται συνεχώς, με τους πιο υψηλούς ρυθμούς (άνω του 10%) να εντοπίζονται το 1997 και την διετία 2006-2008, δηλαδή σε περιόδους επιτάχυνσης της απορρόφησης των Κ.Π.Σ. Αναλυτικά Δρεττάκης, 2011 (σ. 145, 148).

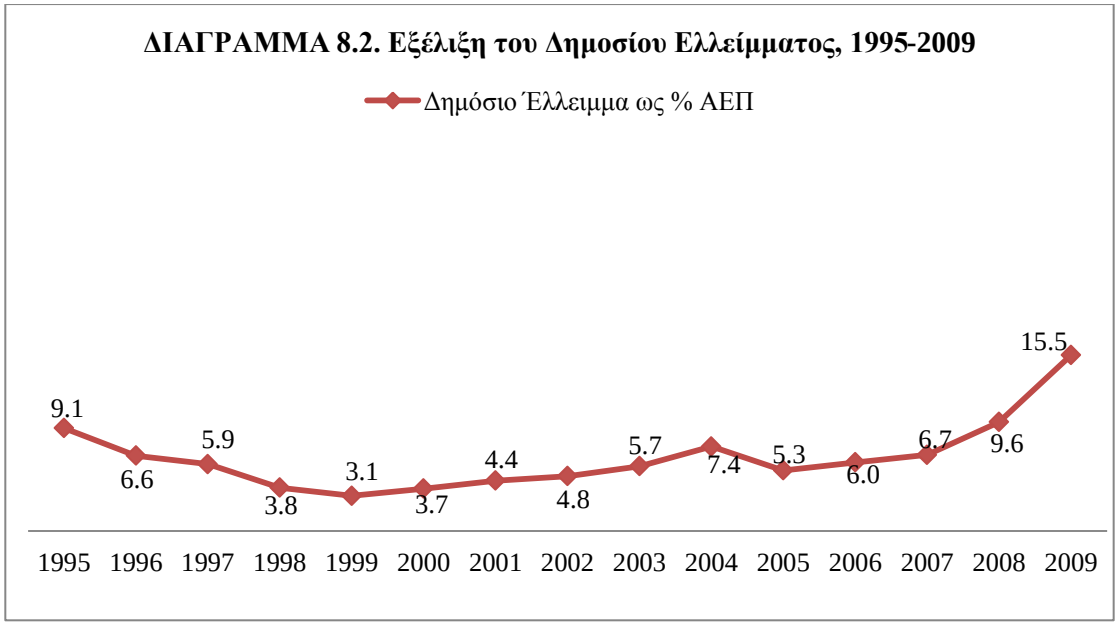

Πηγή: Στοιχεία από Δρεττάκης (2011), ιδία επεξεργασία.

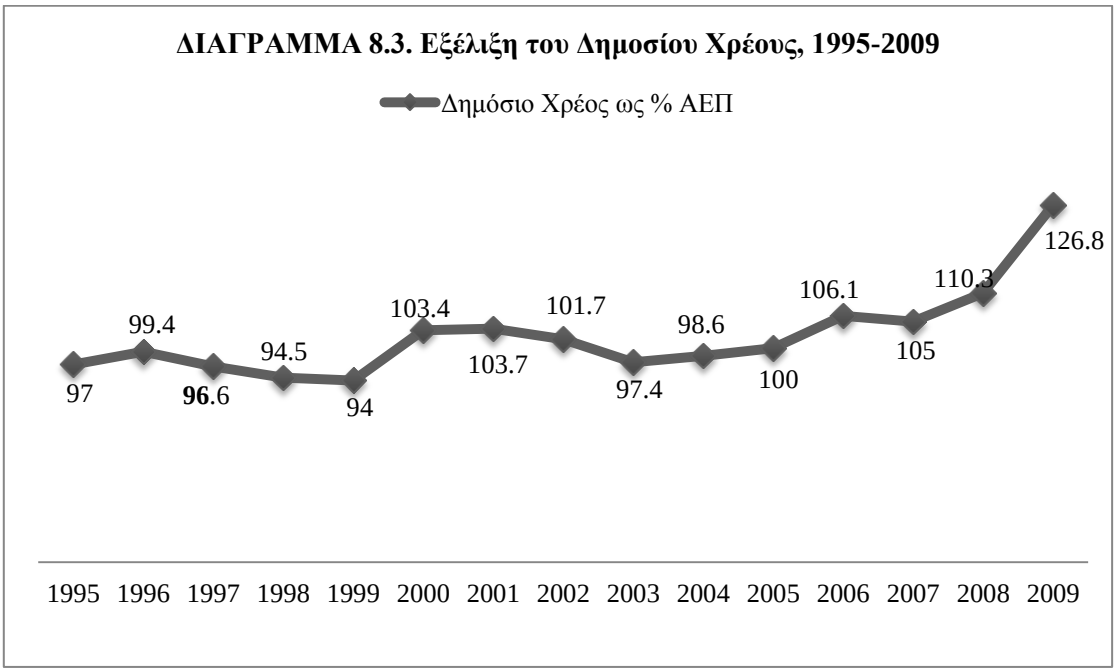

Πηγή: Στοιχεία από Δρεττάκης (2011), ιδία επεξεργασία.

Όπως εξηγεί ο Σταθάκης σε άρθρο του το 2014[140], οι δημόσιες δαπάνες, καθώς και το σύστημα των δημοσίων εσόδων τουλάχιστον σε ότι αφορά την έμμεση φορολογία και τη φορολογία των μισθωτών, προσαρμόζεται μετά το 1990 κοντά στους ευρωπαϊκούς μέσους όρους. Ωστόσο, η συνεχιζόμενη υστέρηση εσόδων από τη φορολόγηση επιχειρηματικών ομάδων και ελεύθερων επαγγελματιών, λόγω της φοροδιαφυγής και της φοροασυλίας, έχει ως αποτέλεσμα να τηρούνται ελλειμματικοί προϋπολογισμοί για σχεδόν 30 χρόνια, και κατ' επέκταση την συνεχή άνοδο του δημόσιου δανεισμού, λαμβάνοντας υπόψη ότι τα διαδοχικά σταθεροποιητικά προγράμματα κατά κανόνα υπήρξαν αποτυχημένα, εφόσον επιχειρούσαν περικοπές δαπανών και αυξήσεις φόρων στους ήδη φορολογούμενους διαιωνίζοντας το πρόβλημα.

[140] Σταθάκης Γ., «Το ιστορικό του ελληνικού δημόσιου χρέους», *Η Αυγή*, 23.02.2014. Και σε προηγούμενες δημοσιεύσεις (π.χ. Σταθάκης, 2011).

Σύμφωνα με τον ίδιο, το δημόσιο χρέος αυξήθηκε από το 20% του ΑΕΠ το 1980 σταθεροποιήθηκε σε επίπεδα πάνω από 90-100% για όλη την περίοδο 1993-2009. Καθώς πρόκειται για περίοδο γρήγορης οικονομικής ανόδου, ο δημόσιος δανεισμός χάριν στα χαμηλά επιτόκια γίνεται μόνιμη πρακτική όλων των κυβερνήσεων και αυτό σημαίνει ότι το χρέος αναχρηματοδοτείται από νέο χρέος. Τελικά, η αύξηση ή η απομείωση του χρέους εξαρτάται αποκλειστικά από τη σχέση του ρυθμού ανάπτυξης της οικονομίας με το επιτόκιο δανεισμού.

Ταυτόχρονα, το χρέος σταδιακά μεταβάλλεται όμως από εσωτερικό σε διεθνές αν και σε κάθε περίπτωση έχει τη μορφή της έκδοσης ομολόγων που αγοράζουν τράπεζες, ιδιώτες και θεσμικοί επενδυτές. Όταν η κρίση εμφανίζεται με την παύση αναχρηματοδότησης του ελληνικού χρέους από τις διεθνείς χρηματαγορές και τη στιγμή που οι ελληνικές κυβερνήσεις έχουν χάσει τη δυνατότητα να ασκήσουν αντικυκλική πολιτική χάριν σε ένα εθνικό νόμισμα, η Ε.Ε. αντιμετωπίζει το θέμα ως "εθνική υπόθεση" του εκάστοτε κράτους μέλους. Για να αναχαιτίσει το κύμα των κρίσεων στις χώρες της περιφέρειας ευρύτερα, δημιουργεί έναν έκτακτο μηχανισμό (EFSF), που θα διαμεσολαβεί ανάμεσα στις αγορές και τις εθνικές οικονομίες δανειζόμενος με εγγυήσεις των ισχυρών οικονομιών και θα απορροφά μέρος ή το σύνολο του χρέους που κατέχουν οι τράπεζες, ιδιώτες και θεσμικοί επενδυτές από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς. Η πολιτική αυτή συνοδεύεται πλέον μετά το 2010 από εθνικά Μνημόνια και προγράμματα απότομης σταθεροποίησης που συνεπάγονται δραστικές περικοπές των δημόσιων δαπανών, αύξηση της άμεσης και έμμεσης φορολογίας εισοδήματος, εσωτερική υποτίμηση μισθών και αξιών και μαζική εκποίηση δημόσιας περιουσίας.

Στη βάση μιας συνολικής εκτίμησης, υποστηρίζεται εδώ ότι το δημόσιο χρέος αποτελεί το επιστέγασμα μίας σειράς λαθεμένων χειρισμών σε ευρωπαϊκό πλαίσιο που ναι μεν έχει άμεση σχέση με ενδογενείς και εξωγενείς αναποτελεσματικότητες, με την κακή διαχείριση των εγχώριων πόρων και παθογένειες του πολιτικού συστήματος, αλλά και με τις θεμελιώδεις αντιφάσεις που συναντώνται στο εσωτερικό της και στο σύστημα του ευρώ (βλ. και κεφάλαιο 16.3). Σε κάθε περίπτωση, δεν μπορεί να «δαιμονοποιείται» απλά και μόνο επειδή αποκλίνει από τα κριτήρια του Μάαστριχτ (60% του ΑΕΠ). Ο δείκτης για την Ελλάδα ανέρχεται σε 71,1% του ΑΕΠ το 1995 έναντι 69,7% στην ΕΕ – 15, και σε 126,8% το 2009 έναντι 76,4% στην ΕΕ – 15. Όπως φαίνεται δηλαδή αρκετές χώρες στην Ε.Ε. επίσης ξεπερνούν αν και όχι τόσο πολύ τον περιορισμό. Τα στρεβλά του ελληνικού μοντέλου ανάπτυξης αποτυπώνονται πάντως καλύτερα στα «δίδυμα ελλείμματα», στην ανισορροπία στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών και στον κρατικό προϋπολογισμό εσόδων εξόδων (Μαριολής και Παπούλης, 2011). Αυτά δείχνουν καλύτερα την αναποτελεσματικότητα με την οποία λειτουργεί η οικονομία, στον εσωτερικό και εξωτερικό τομέα.

Στην παραγωγική οικονομία το αποτέλεσμα της πολιτικής του εκσυγχρονισμού όπως αναλύεται σε άλλα σημεία της εργασίας, είναι η μετάβαση σε μία μεταβιομηχανική οικονομία των υπηρεσιών με εξωτερικό προσανατολισμό, στην οποία όμως υπάρχουν σημαντικές ενδογενείς διαρθρωτικές αδυναμίες. Οι φτωχές επιδόσεις της ελληνικής βιομηχανίας και γεωργίας στο διεθνές εμπόριο είναι ένα μεγάλο πρόβλημα, πριν και μετά την είσοδο στην ΟΝΕ. Η ενιαία αγορά δεν διευκολύνει τις εξαγωγές, αντιθέτως πυροδοτεί τις εισαγωγές, σε αντίθεση με ότι συμβαίνει σε πιο ανεπτυγμένες βιομηχανικές οικονομίες της ΕΕ[141]. Παρότι η αιτία για ορισμένους βρίσκεται στις δυσκαμψίες των μισθών και στην ανελαστική αγορά εργασίας και τελικά στην απροθυμία ή αδυναμία της πολιτικής να εφαρμόσει πλήρως την απελευθέρωση (π.χ. Λιαργκόβας, 2006, Οικονόμου 2010), εδώ υποστηρίζεται ότι βρίσκεται στη φθίνουσα παραγωγικότητα λόγω όμως ποιοτικών ελλειμμάτων, τεχνολογικής υστέρησης, υστέρησης στην ποιότητα και χαμηλής εξειδίκευσης της εργασίας, και διαρθρωτικών και εγγενών αναποτελεσματικοτήτων του πολιτικού και οικονομικού συστήματος (επίσης Στασινόπουλος, 2011, Αργείτης, 2011).

Σε ότι αφορά την κοινωνική διανομή, αυτή κρίνεται εξαιρετικά άνιση, με διαφορετικά κριτήρια. Καταρχήν, οι Σταθάκης (2011) και Ioannidis (2015) περιγράφουν από διαφορετική σκοπιά ο κάθε ένας, την ιδιότυπη επιλεκτική φορολογική πολιτική που ασκεί το ελληνικό κράτος την περίοδο μετά το 1990. Συνοπτικά, η διεύρυνση της φορολογικής βάσης όπως προαναφέρθηκε, δρομολογείται με την περαιτέρω επιβάρυνση των μεσαίων στρωμάτων, έμμεσα λόγω της

[141] σχετικές εργασίες των Οικονόμου (2010) και Γεωργακόπουλου (2008) από διαφορετική οπτική η κάθε μία, δείχνουν ότι η ελληνική οικονομία δεν αξιοποίησε τα οφέλη της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς, και της συναλλαγματικής σταθερότητας, σε ότι αφορά τον εξαγωγικό προσανατολισμό.

επέκτασης της μισθωτής εργασίας, και όχι χάριν στην αύξηση των εσόδων από τα πιο ευκατάστατα στρώματα. Ακόμα, οι Παπαθεοδώρου και Πετμετζίδου (2006) αναλύοντας διαφορετικούς δείκτες, βρίσκουν ότι η ανισότητα στην Ελλάδα είναι πολύ μεγαλύτερη σε σύγκριση με άλλες χώρες του σοσιαλδημοκρατικού καθεστώτος και ότι είναι η μεγαλύτερη στη νότια Ευρώπη, σε μία περίοδο από τα μέσα της δεκαετίας 1990 μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας 2000, ενώ μία σχετική μείωση διαχρονικά αφορά κυρίως τα μεσαία και υψηλά στρώματα[142].

Σε παρόμοια συμπεράσματα οδηγεί και ο δείκτης «πληθυσμός στον κίνδυνο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού» (Πίνακας 8.1.). Όλη την περίοδο αυτός είναι υψηλότερος στην Ελλάδα απ' ότι στην ΕΕ, αν και σταδιακά μειώνεται. Πάντως, ακόμα και το 2004, οπότε η οικονομία βρίσκεται στο απόγειο των αναπτυξιακών δυνατοτήτων της, υπολογίζεται ότι ο πληθυσμός που βιώνει τέτοιες συνθήκες φτάνει ένα υψηλό ποσοστό, της τάξης του 20%.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8.1. Πληθυσμός στον κίνδυνο της φτώχειας μετά τις κοινωνικές παροχές στην Ελλάδα και την ΕΕ

% Στο σύνολο πληθυσμού

	1997	2000	2004	2008	Μέσο Ετήσιο % 1997-2008
Ε.Ε.-27	:	:	:	17	16.5
Ε.Ε.-15	16	15	17	16	15.8
ΕΥΡΩΖΩΝΗ - 12	16	15	17	16	15.5
ΕΛΛΑΔΑ	21	20	20	20	20.5

Πηγή: Στοιχεία από EUROSTAT, ιδία επεξεργασία.

8.7. Η ανάπτυξη ως σύγκλιση: Ορισμένες κριτικές επισημάνσεις

Ο τρόπος ανάπτυξης διαμορφώνεται στο παραπάνω πλαίσιο, σε σχέση με ένα δεσμευτικό κοινωνικό συμβόλαιο, κυρίως ως τρόπος σύγκλισης. Ουσιαστικά, μετά το 1990 προτεραιότητα είναι η προσαρμογή στα κριτήρια του ΣΣΑ και της Συνθήκης του Μάαστριχτ, που σημαίνει σφικτή δημοσιονομική και νομισματική πολιτική. Το επεκτατικό μοντέλο της δεκαετίας 1980, είναι έτσι και αλλιώς «πρότυπο προς αποφυγή» για «εκσυγχρονιστές» και φιλελεύθερους στην διακυβέρνηση της χώρας, ως βασική αιτία για τη χαμηλή ανταγωνιστικότητα, την αύξηση του χρέους κ.ο.κ..

Σε μία γενική αποτίμηση πάντως, ο εκσυγχρονισμός παρότι είχε ορισμένα θετικά αποτελέσματα σε ορισμένους τομείς (π.χ. εξυγίανση της δημόσιας επιχειρηματικότητας, αναβάθμιση των θεσμών και των διαδικασιών στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, εισαγωγή μίας κουλτούρας συνετής διαχείρισης στα μακροοικονομικά) είναι «κοινός τόπος» ότι κατέληξε ατελέσφορος. Η αποτυχία βρίσκεται κατά μία άποψη στην αδυναμία αναβάθμισης των παραγωγικών ικανοτήτων της οικονομίας και αποτελεσματικής αφομοίωσης των εξωτερικών ερεθισμάτων (Στασινόπουλος, 2011, Καζάκος 2010), ενώ κατά μία άλλη στη συντηρούμενη αδικία και στο ποιοτικό κοινωνικό έλλειμμα της ανάπτυξης (Σταθάκης, 2007, Αργείτης, 2005[α]2005β, Χάλαρης, 2005). Ακόμα, το έργο του εκσυγχρονισμού κρίνεται ανεπαρκές στην αναβάθμιση των θεσμών και την προώθηση τολμηρών μεταρρυθμίσεων ακόμα και στην κατεύθυνση της απελευθέρωσης (Featherstone, 2007, Καζάκος, 2010) που υποτίθεται ότι ουσιαστικά επέλεξε να εξυπηρετήσει.

Αναμφισβήτητα όμως και ανεξαρτήτως οπτικής, η οικονομική κρίση προέβαλε τα όρια του εγχειρήματος, ως προς κάθε κριτήριο αποτελεσματικότητας ή δικαιοσύνης. Προφανώς εξηγήσεις και ερμηνείες μπορούν να αναζητηθούν σε πολλούς τομείς, στην ανυπαρξία μακροπρόθεσμου και σταθερού αναπτυξιακού στρατηγικού σχεδίου, την πελατειακή οργάνωση και το συγκεντρωτισμό του κράτους κ.λπ.. Από εκεί και πέρα όμως, μία ψύχραιμη θεώρηση φανερώνει ότι η τάση υπέρ ενός νέου υποδείγματος μακροοικονομικής πολιτικής, με έμφαση στη μονεταριστική διαχείριση για

[142] Μάλιστα η ανισότητα στην διανομή του εισοδήματος θεωρείται σημαντική ειδικά σε ορισμένες ομάδες του πληθυσμού, όπως στον αγροτικό πληθυσμό, ή στα άτομα χαμηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου, ενώ η σχετική βελτίωση οφείλεται κυρίως στην ενίσχυση των συντάξεων ως εργαλείο αναδιανεμητικής πολιτικής.

την είσοδο και την παραμονή στην ΟΝΕ[143] δεν είναι τυχαία ή αυθαίρετη επιλογή των ελληνικών κυβερνήσεων. Αντιθέτως, έχει μία δική της λογική. Ακόμα, δεν επιβάλλεται από ένα εξωτερικό σύστημα ως αναγκαστική και αναπόφευκτη, αλλά επιχειρείται υπό σχεδόν καθολική κοινωνική και πολιτική συμφωνία.

Παρόλα αυτά, η ίδια επιλογή θεωρείται εδώ ότι ενείχε οφέλη και κινδύνους που δεν συνυπολογίστηκαν ή δεν αξιολογήθηκαν στο σύνολο τους, παρά μόνο επιλεκτικά στο πλαίσιο της νέας πολιτικής. Ακόμα και αν είναι λιγότερο ή περισσότερο ακατέργαστη, η γενική ιδέα βρίσκεται στο ότι η παγκοσμιοποίηση και η απελευθέρωση του εμπορίου δεν μπορεί να αναχαιτιστεί εφόσον η χώρα μείνει στην απομόνωση, μακριά από σταθερές πολιτικές συμμαχίες που θα μπορούσαν σε βάθος χρόνου και εφόσον υπάρχει η αναγκαία δημοκρατική νομιμοποίηση, να εξελιχθούν σε μία πολιτική ομοσπονδία και συνεπώς σε μία πραγματικά ενιαία αγορά. Στο πλαίσιο αυτό, τα κίνητρα της ένταξης υπήρξαν πρώτα απ' όλα πολιτικά (εξωτερικές σχέσεις) και δευτερευόντως οικονομικά, αν και πάνω στη βάση της οικονομίας τεκμηριώθηκε η πολιτική απόφαση και επιλογή. Η αρχιτεκτονική της ΟΝΕ αντιπαρέρχονταν έτσι κι αλλιώς, θεμελιακές υποθέσεις για την λειτουργία μιας άριστα νομισματικής περιοχής και στηρίχθηκε στον οικονομικό πραγματισμό κυρίως των ισχυρών οικονομικά χωρών (Βεργόπουλος, 1999, Σταθάκης, 2007). Εκεί υποστηρίζεται ότι βρίσκεται η μεγαλύτερη αστοχία της αναπτυξιακής στρατηγικής των ελληνικών κυβερνήσεων, στον ανέξοδο συμβιβασμό πολιτικών και οικονομικών επιδιώξεων, στο πλαίσιο ενός συστήματος που διαβάλλεται από την ασυμμετρία στις πολιτικές σχέσεις όπως και στις αναπτυξιακές δυνατότητες. Συγκεκριμένα, τρείς κύριες αστοχίες εντοπίζονται:

α) Παρερμηνείες γύρω από την ΟΝΕ. Με την επιλογή της ένταξης στην ΟΝΕ εξυπηρετήθηκε η προσαρμογή στην παγκοσμιοποίηση. Υπό αυτή την έννοια, δεν ήταν τίποτα περισσότερο από αυτό που φαινόταν. Εξυπηρετήθηκε η μετάβαση στη νομισματική ένωση, ακόμα και αν αυτό προϋπέθετε την αβίαστη αποδοχή συγκεκριμένων αρχών για τη διαχείριση της οικονομίας. Αυτό ίσως και να μην ήταν αρνητικό, αν στην περίπτωση της Ελλάδας δεν συνέτρεχαν δύο συνθήκες. Από τη μία, η ΟΝΕ θεωρήθηκε ως ο απαραίτητος εξωτερικός περιορισμός, ο οποίος όχι μόνο θα προστατεύει από τις «επιθέσεις» των αγορών στο εθνικό νόμισμα και θα ευνοήσει το εξωτερικό εμπόριο, αλλά θα λειτουργήσει θεραπευτικά (εκ των υστέρων) στις εγχώριες χειραγωγήσεις της οικονομίας από την πολιτική και καταναγκαστικά στην προσαρμογή της εγχώριας παραγωγής στον ανταγωνισμό (π.χ. Καραβίτης, 2006).

Από την άλλη, η ένταξη στην ΟΝΕ υπήρξε απόφαση υψηλού ρίσκου, που μπορούσε να νομιμοποιηθεί με δύο τρόπους, είτε με μία μεροληπτική και βεβιασμένη αντίληψη της πραγματικότητας, είτε με ενεργοποίηση θεσμών της άμεσης δημοκρατίας (π.χ. δημοψήφισμα). Στην περίπτωση της Ελλάδας, η κυβέρνηση που έφερε σε πέρας την προετοιμασία επέλεξε το αισιόδοξο σενάριο μίας πιθανής έκβασης, και ανέλαβε να δομήσει την κοινωνική ομοφωνία γύρω από αυτό. Ο ίδιος ο Σημίτης (2005, σελ. 169) ωστόσο, παραδέχεται την εξαιρετική σημασία που έχει το εγχείρημα ειδικά για μία χώρα του ευρωπαϊκού Νότου και ειδικά για την Ελλάδα:

> «Λόγω των συσσωρευμένων προβλημάτων η ένταξη της Ελλάδας στην ΟΝΕ δεν θα ήταν μία απλή νομισματική μεταρρύθμιση, η εισαγωγή απλώς του ευρώ στη θέση της δραχμής. Πολύ περισσότερο θα σήμαινε μία συνολικότερη αλλαγή όχι μόνο στο πλαίσιο της οικονομικής πολιτικής, αλλά και σε όλους τους τομείς της πολιτικής καθώς και στη θέση της χώρας στον ευρύτερο γεωπολιτικό χάρτη. Οι καθοριστικές συνέπειες της ΟΝΕ για όλες τις ευρωπαϊκές οικονομίες, θα ήταν πολύ πιο έντονες για τη χώρα μας».

β) Η απεμπόληση των δυνατοτήτων της εγχώριας παραγωγής. Στην ελληνική περίπτωση, όπως υποστηρίζεται στην εργασία αυτή, το κράτος δεν γίνεται μικρότερο ή λιγότερο παρεμβατικό στο πλαίσιο της οικονομικής μεταρρύθμισης και απελευθέρωσης. Αντιθέτως, αποκτά μία ιδιόμορφη παρεμβατικότητα, χωρίς όμως να διατηρεί τυπικό και διατεταγμένο ρόλο στις αναπτυξιακές υποθέσεις της πραγματικής οικονομίας. Όπως παρατηρεί εύστοχα ο Σταθάκης (2007, σελ. 82), η ελληνική πολιτική δεν γίνεται απλώς φιλελεύθερη στην ουσία της.

[143] Βλ. το μοντέλο της «Νέας Συναίνεσης» που υιοθετείται στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής νομισματικής ενοποίησης, Αργείτης και Κορατζάνης (2011).

«εδώ δεν πρόκειται για την άχαρη συζήτηση περί της φιλελευθεροποίησης της οικονομίας, του ρόλου της αγοράς ή της ανάγκης των ιδιωτικοποιήσεων ή μη. Πρόκειται για κάτι γενικότερο. Αφορά την αποδιάρθρωση όλων των μέσων με τα οποία η κυβέρνηση επηρεάζει την πορεία της πραγματικής οικονομίας: τη βιομηχανική και αγροτική παραγωγή, τον τουρισμό και τις κρίσιμες υπηρεσίες, την έρευνα, την τεχνολογία κ.ο.κ.. Ούτε η παγκοσμιοποίηση, ούτε η φιλελευθεροποίηση νομιμοποιούν την πλήρη απαξίωση των αναπτυξιακών μέσων στην τρέχουσα δεκαετία».

Στη βάση αυτή, το εγχείρημα του εκσυγχρονισμού ενείχε μία σημαντική αρνητική-ακυρωτική χροιά. Ο ίδιος ο εκσυγχρονισμός και ο εξορθολογισμός σε τομείς που αφορούν άμεσα τη δημόσια ζωή και την καθημερινότητα του πολίτη (π.χ. παιδεία, υγεία, δημόσια διοίκηση) τέθηκαν στο περιθώριο, ενώ ακόμα, και στο πεδίο της παραγωγικής οικονομίας, εκεί όπου συγκεντρώνονται τα μεγάλα και μακρόπνοα ζητήματα της οικονομικής αποτελεσματικότητας, ο εκσυγχρονισμός (όπως και η «φυσική» του συνέχεια), απέτυχε να προσφέρει ένα συγκροτημένο και συγκεκριμένο σχέδιο. Τελικά, παρά την βραχυπρόθεσμη επιτυχία η πολιτική εξαντλήθηκε σε ήσσονος σπουδαιότητας ζητήματα και σε ad hoc μεταρρυθμίσεις.

Ειδικά σε οτι αφορά τις διαρθρωτικές παρεμβάσεις στην παραγωγική δομή, ουσιαστικά υποστηρίχθηκε από τους φορείς της πολιτικής η θέση ότι η ρύθμιση θα έπρεπε να αποφύγει την άμεση παρέμβαση, και ότι θα ήταν επαρκής η διαμόρφωση ενός πλαισίου παρέμβασης που έχει το συντονισμό και τον έλεγχο στην εφαρμογή των μεγάλων συγχρηματοδοτούμενων προγραμμάτων. Χαρακτηριστικά, η επενδυτική πολιτική του Κ. Σημίτη «για μία δημιουργική Ελλάδα» θεμελιώθηκε στους πόρους και στις ευκαιρίες που προσφέρουν τα ΚΠΣ, με προτεραιότητα τα δημόσια έργα, τον ολοκληρωμένο σχεδιασμό και παρεμβάσεις μεγάλης κλίμακας, τον εκσυγχρονισμό κοινωνικών υποδομών κ.λπ. και η παραγωγική αναδιάρθρωση αντιμετωπίστηκε ως ζήτημα βελτίωσης του επιχειρηματικού πλαισίου μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα» και εφαρμογής της ΚΑΠ. Παρόμοια, στα σταθεροποιητικά προγράμματα της ΝΔ, στόχος υπήρξε η ενίσχυση της απασχόλησης, της ανάπτυξης και της κοινωνικής συνοχής, κατά τη στρατηγική της Λισαβόνας και η έμφαση ήταν και εδώ όπως και αργότερα για το ΠΑΣΟΚ, σε οριζόντιες πολιτικές, με την αξιοποίηση των ΚΠΣ και αργότερα του ΕΣΠΑ.

Η απουσία ενεργητικής και επιλεκτικής βιομηχανικής-διαρθρωτικής πολιτικής θεωρείται εδώ ότι είναι βασικό σημείο στην ερμηνεία και κατανόηση της σημερινής κρίσης. Εν απουσία τέτοιας πολιτικής, η άκρατη τριτογενοποίηση συμβάδισε με την απαξίωση των τομέων της «υλικής παραγωγής» (με ζωτικό ρόλο στην αναπαραγωγή του συστήματος) και πρέπει να θεωρηθεί στη λογική αυτή, ως αστοχία ή καλύτερα ως παρενέργεια του ανοίγματος στον ανταγωνισμό. Το ίδιο θα πρέπει να θεωρηθεί και η αποτυχία μετακίνησης σε ένα διαφορετικό τεχνοοικονομικό υπόδειγμα, με έμφαση στη γνώση, την καινοτομία και την ποιότητα.

γ) Η εκλεκτική δομική μεταρρύθμιση. Τελικά, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο εκσυγχρονισμός αποτέλεσε ένα πρόγραμμα σοσιαλδημοκρατικό στο πνεύμα, αλλά φιλελεύθερο στην ουσία, δεδομένου ότι η κοινωνική ευαισθησία συμπλέκονταν με τους πιεστικούς οικονομικούς περιορισμούς εντός της ΕΕ. Στην πράξη, δεν ήταν αδιαπραγμάτευτη η εφαρμογή φιλελεύθερων ιδεών, καθώς καταρχήν δεν εφαρμόστηκε πολιτική λιτότητας από καμία κυβέρνηση. Όπως προαναφέρθηκε, οι δημόσιες επενδύσεις παρέμειναν σημαντικές, ενώ ταυτόχρονα, οι «ποιοτικές αλλαγές» στην κατεύθυνση μίας αυτορρυθμιζόμενης οικονομίας δεν επιδιώχθηκαν με συνέπεια και αποφασιστικότητα και δεν ολοκληρώθηκαν στην πλειονότητα των περιπτώσεων. Εξάλλου, ο «εκσυγχρονισμός» ασχολήθηκε περισσότερο με ορισμένους τομείς, όπως τα μακροοικονομικά, και λιγότερο με άλλα, ενώ επιδίωξε συμβιβαστικά και ορισμένες κοινωνικές διευθετήσεις για να διασφαλιστεί η συμφωνία προς τις θεμελιακές του επιλογές. Στην πράξη δε διαπιστώνεται επομένως στόχευση ή πρόθεση να αλλάξει η πολιτική κουλτούρα ή να ακυρωθούν τα μέσα της χειραγώγησης από το κράτος των κοινωνικών σχέσεων (ο λεγόμενος «κρατισμός») ή η φύση των κοινωνικών ανισοτήτων. Τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της οικονομίας και οι πολύ-αναφερόμενες εγγενείς αδυναμίες του πολιτικού συστήματος, παρέμειναν σε όλη την διάρκεια, συντηρώντας την κοινωνική αδικία, μέσω της επιλεκτικής προνομιακής μεταχείρισης

συγκεκριμένων ομάδων και συμφερόντων. Στη λογική αυτή, θεμελιώθηκε και η διοργάνωση των ολυμπιακών αγώνων, η οποία υπήρξε περισσότερο κρίσιμη από οποιαδήποτε άλλη για τη συνέχεια του δεδομένου τρόπου ανάπτυξης, ακόμα και από την απόφαση ένταξης στο ενιαίο νόμισμα, το ευρώ.

9. Ερμηνεύοντας το μετασχηματισμό: Ο ρόλος του κράτους

9.1. Ο νέος τρόπος ανάπτυξης

Από τις αρχές της δεκαετίας 1990, η Ελληνική οικονομία μετασχηματίζεται σε μία οικονομία που στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά στις υπηρεσίες και ιδιαίτερα σε εξωστρεφείς κλάδους που μπορούν να προσφέρουν ένα νέο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα στην ενιαία ευρωπαϊκή αγορά, όπως οι τράπεζες, ο τουρισμός, η ναυτιλία και οι μεταφορές και επικοινωνίες. Σε κάποιες από τις δραστηριότητες αυτές, όπως στον τουρισμό και τη ναυτιλία, η χώρα διαθέτει μία προηγούμενη - παραδοσιακή εξειδίκευση ή εγγενή ιστορικά πλεονεκτήματα ενώ σε άλλες περιπτώσεις, η ωρίμανση του οικονομικού συστήματος και η απελευθέρωση των διεθνών αγορών, προσφέρουν γόνιμες συνθήκες για την ανάπτυξη και την κερδοφορία. Ειδικότερα, ο χρηματοπιστωτικός τομέας είναι σε ανάπτυξη τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην ΕΕ, ενώ οι μεταφορές και οι τηλεπικοινωνίες, επίσης, εντάσσονται σε ένα νέο πρότυπο οργάνωσης της παραγωγής και των οικονομικών σχέσεων, που υποστηρίζεται από την τεχνολογική πρόοδο και την άνοδο της πίστης και των κατασκευών. Συμπληρωματικό ρόλο, στο νέο οικονομικό μοντέλο έχει η ανάπτυξη των υπηρεσιών του δημοσίου τομέα, ή και του εσωτερικού εμπορίου, όπως και η άνοδος «ενδιάμεσων» βιομηχανικών κλάδων, που προμηθεύουν κεφαλαιουχικά αγαθά τις υπηρεσίες και τη βιομηχανία.

Σε γενικές γραμμές, και ακολουθώντας τα πρότυπα ανεπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών η «τριτογενοποίηση» στην Ελλάδα κατά την εξεταζόμενη περίοδο είναι αλληλένδετη με την «αποαγροτοποίηση» και με την αποβιομηχάνιση. Η νέα οικονομία των υπηρεσιών μέχρι το 2010 καταλαμβάνει πάνω από 70% του ΑΕΠ, έναντι 59% το 1993, ενώ η «βαριά» βιομηχανία συρρικνώνεται από 15% σε 12% (και από 21% σε 15% αν συμπεριληφθούν οι κατασκευές), η μεταποίηση από 12% σε 9% και ο αγροτικός τομέας από 8% σε 3%. Στο χώρο, η διαρθρωτική αλλαγή και η παγκοσμιοποίηση επιφέρουν πάνω απ' όλα σημαντικές αλλαγές στο ελληνικό σύστημα των πόλεων, με την περεταίρω ενίσχυση της μητροπολιτικής συγκέντρωσης γύρω από την Πρωτεύουσα (βλ. επόμενα κεφάλαια), ενώ στα οικονομικά μεγέθη, η τριτογενοποίηση αφορά τη γρήγορη άνοδο της απόλυτης και σχετικής συμμετοχής του τριτογενή τομέα στο εισόδημα, την απασχόληση, τις επενδύσεις και την παραγωγή, την ίδια στιγμή που ο αγροτικός και ο βιομηχανικός τομέας βιώνουν την κρίση στις διαρθρωτικές δομές και τη στασιμότητα στο προϊόν, παρά την άνοδο της παραγωγικότητας. Και στις δύο περιπτώσεις η χαμηλή ανταγωνιστικότητα, εκδηλώνεται στο ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο που μεταξύ άλλων παραγόντων, κατατάσσει τη χώρα ως βιομηχανικό «ενδιάμεσο» στο νέο διεθνή καταμερισμό της εργασίας: Εξειδίκευση στην παραγωγή φθηνών και χαμηλής ποιότητας πρώτων υλών και βιομηχανικών προϊόντων, που εύκολα υποκαθίστανται στο διεθνές εμπόριο από τις νέες βιομηχανικές χώρες της Ασίας ή της Βαλκανικής.

Ως αποτέλεσμα, αποδεσμεύονται μαζικά θέσεις εργασίας που ανακτώνται στις υπηρεσίες[144]. Ειδικά η απασχόληση στον αγροτικό τομέα μειώνεται ραγδαία κατά 206,2 χιλ. άτομα το διάστημα 1998-2008, ενώ η απασχόληση στο δευτερογενή τομέα αυξάνεται μέτρια κατά 60,2 χιλ. άτομα, χάριν ιδίως στην άνοδο των κατασκευών. Η αύξηση της απασχόλησης στον τριτογενή τομέα είναι εντυπωσιακή το ίδιο διάστημα και ανέρχεται σε 672,6 χιλ. άτομα. Η ανεργία όμως παραμένει υψηλή, σε ένα ποσοστό 8-10%, ενώ οι πολύ μικρές και μικρές επιχειρήσεις που συχνά θεωρούνται ως το βασικό χαρακτηριστικό στον ελληνικό τρόπο ανάπτυξης, μειώνονται σε αριθμό, ως αποτέλεσμα του ανοίγματος στον ανταγωνισμό από τα μέσα της δεκαετίας 1990 ως τα μέσα της δεκαετίας 2000, στους κλάδους στρατηγικής σημασίας που κατακλύζονται από νέες επενδύσεις.

Ειδικά με την ένταξη στην ΟΝΕ η αναδιάρθρωση του κεφαλαίου οδηγεί σε μεγάλες συγκεντρώσεις τόσο στις τράπεζες, στο εμπόριο, στην πληροφορική, όσο και στις κατασκευές, στην ενέργεια και στη μεταποίηση τροφίμων, με υψηλό κοινωνικό κόστος (Κουζής κ.ά., 2008). Στις περισσότερες περιπτώσεις οι συγχωνεύσεις και εξαγορές συνεπάγονται ομαδικές απολύσεις και

[144] αν και η απασχόληση στους τομείς της υλικής παραγωγής εξακολουθεί να αφορά ένα μεγάλο τμήμα του οικονομικά ενεργού πληθυσμού και να προσφέρει στην κοινωνική συνοχή. Για παράδειγμα, πολλές περιοχές της χώρας, όπως η κεντρική Ελλάδα, τα μικρά και απομονωμένα νησιά, ορεινές περιοχές και παραμεθόριες περιοχές, στη Βόρεια Ελλάδα εξακολουθούν να στηρίζονται σε πρωτογενείς και δευτερογενείς δραστηριότητες.

περικοπές στους μισθούς, όπως και συνοδεύονται από εντατικοποίηση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, εξελίξεις που πλήττουν πρώτα και κύρια ευπαθείς ομάδες (π.χ. μεγαλύτερης ηλικίας και νέους εργαζόμενους). Παράλληλα, η αύξηση της κερδοφορίας δεν μεταφράζεται απαραίτητα σε άνοδο των επενδύσεων σε εξειδικευμένη εργασία ή τεχνολογικό εκσυγχρονισμό και ανάπτυξη καινοτομίας.

Χαρακτηριστικό της περιόδου είναι ότι στη χώρα εισρέουν μαζικά επενδύσεις και διοχετεύονται κοινοτικές μεταβιβάσεις που συντηρούν το καλό «οικονομικό κλίμα» και δημιουργούν τις προϋποθέσεις για την γρήγορη ανάπτυξη, σχεδόν παραδειγματική μεταξύ των χωρών της Συνοχής. Ο ρυθμός ανάπτυξης του ΑΕΠ φτάνει από σχεδόν 2% το 1996 μέχρι και σε 6% το 2003, λίγο πριν τους Ολυμπιακούς Αγώνες, στο αποκορύφωμα του «νέου ελληνικού θαύματος», ενώ ο ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου, ο οποίος αφορά στο μεγαλύτερο μέρος την δημιουργία εξοπλισμού μεταφορών, κατοικιών και κατασκευαστικών έργων (κατά 76% το 2005) και προέρχεται σχεδόν κατά 90% από τον τριτογενή τομέα[145], επίσης επιταχύνεται όλη την περίοδο.

Οι ΞΑΕ προς την Ελλάδα αυξάνονται κατακόρυφα από 17,82 δις. ευρώ το 2001 σε 24,79 δις. ευρώ το 2004 και 30 δις. ευρώ το 2010, διοχετεύονται κυρίως στις υπηρεσίες στον τραπεζικό και ασφαλιστικό τομέα, στην πληροφορική και τις επικοινωνίες και το εμπόριο και επισκευές (50,8%), όπως και στη μεταποίηση, στα τρόφιμα και ποτά (16,6%) και προέρχονται στη μεγάλη πλειοψηφία τους από χώρες της Ευρωζώνης-16 (75%) και της ΕΕ-27 (82%)[146].

Εντυπωσιακή ταυτόχρονα, είναι και η εξαγωγή κεφαλαίων καθώς επιχειρήσεις σε κλάδους των τραπεζών, των υπηρεσιών, της βιομηχανίας, διεθνοποιούνται και εκμεταλλεύονται μία νέα «οικονομική ενδοχώρα» στα Βαλκάνια και στη Ν.Α. Ευρώπη, που επίσης, αναμένεται να ενταχθεί μέχρι το 2004 στην ενιαία εσωτερική αγορά και να επωφεληθεί από το σταθερό και απελευθερωμένο πλαίσιο στις ενδοκοινοτικές ανταλλαγές (Immarino κ.ά., 1998, Lyberaki, 2011, Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη, 2003). Η επιλογή αυτή της μετεγκατάστασης σε πολλές περιπτώσεις, αντί των εξαγωγών, σε μικρο-επίπεδο λειτουργεί ως διέξοδος στις πιέσεις της ολοκλήρωσης της αγοράς και προσφέρει μία καλή ευκαιρία για την βελτίωση της κερδοφορίας και τη βιωσιμότητα επιχειρήσεων, που αναζητούν φθηνότερο και με βιομηχανική εξειδίκευση εργατικό δυναμικό, νέες αγορές και ένα ευνοϊκό για τις ξένες επενδύσεις, ρυθμιστικό περιβάλλον, κατά τη μετάβαση στην οικονομία της αγοράς. Σε ότι αφορά τη μακροοικονομία όμως, οι ελληνικές ΞΑΕ θα μπορούσαν να έχουν πλεονεκτήματα για την ανάπτυξη και ανταγωνιστικότητα, μόνο υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις που παραμένουν ανεκπλήρωτες (όπως για παράδειγμα, τη μετακίνηση στην αλυσίδα της αξίας σε ανώτερα επίπεδα, στη βάση στρατηγικών ποιότητας).

9.2. Η «επανεφεύρεση» του τομέα των υπηρεσιών

Η στροφή στις υπηρεσίες και το άνοιγμα στις αγορές μπορεί να ερμηνευτεί ότι συγκροτεί μία λανθάνουσα (υπό την επιφάνεια) στρατηγική του κατεξοχήν φορέα και αρμόδιου για τη διασφάλιση των όρων της ευημερίας, του κράτους που θέτει ως στόχο τον εξορθολογισμό της εσωτερικής δομής και την εξωστρέφεια της οικονομίας.

Από κάθε άποψη, το νέο πρότυπο είναι βασισμένο στον εξαγωγικό τομέα και ως τέτοιο αναμένεται ότι θα έχει οφέλη για την οικονομική ανάπτυξη, με δεδομένες τις προκλήσεις της παγκοσμιοποίησης. Η ενίσχυση των δραστηριοτήτων στις οποίες η χώρα διαθέτει ανταγωνιστικό πλεονέκτημα, σε μία ευνοϊκή για τις εξωτερικές συναλλαγές συγκυρία εξυπηρετεί την οικονομική σύγκλιση, ενώ ταυτόχρονα, συμπνέει με τις αρχές της αποτελεσματικότητας στη διάθεση των αναπτυξιακών πόρων. Επιπλέον όμως, η συγκεκριμένη επιλογή διευκολύνει την υποχώρηση του κράτους, υπό την επιρροή του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος που κυριαρχεί στις ισχυρές ευρωπαϊκές οικονομίες.

Η στροφή προς τις αγορές και η προσαρμογή στον ανταγωνισμό θα πρέπει να είναι καθολική κατά την λογική αυτή, με το δεδομένο ότι ειδικά ο αγροτικός τομέας και η βιομηχανία

[145] Αναφέρεται η μέση τιμή περιόδου 2005-2010, στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ.

[146] Όλα τα ποσοστά αναφέρονται σε μεγέθη στο σύνολο της περιόδου 2001-2010, σύμφωνα με τους Εθνικούς Οικονομικούς Λογαριασμούς της ΕΛΣΤΑΤ.

στην Ελλάδα υπήρξαν εξαρτημένοι για πολλές δεκαετίες, από τις δημόσιες επιχορηγήσεις και τη φροντίδα του Κράτους μέσα από διάφορες μορφές (Λουλούδης και Μαραβέγιας, 2007, Μπουρδάρας, 2005, Σπαθής, 1999, Πελαγίδης, 1997) και ότι το «άνοιγμα», όπως και ο εκσυγχρονισμός των διαρθρωτικών δομών των τελευταίων, θα είναι εξαιρετικά δύσκολο έργο χωρίς την άμεση και αποφασιστική κρατική στήριξη (εξάλλου, η επιδείνωση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων, ως αυξανόμενο έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο αποτελεί ήδη από τις αρχές της δεκαετίας 1990 ένα από τα μείζονα οικονομικά προβλήματα, στο περιβάλλον της παγκοσμιοποίησης). Αντιθέτως, ο τομέας των υπηρεσιών συγκεντρώνει πολλά πλεονεκτήματα που του δίνουν τη δυνατότητα να λειτουργεί αφενός αποτελεσματικά και ανταγωνιστικά, αφετέρου, χωρίς τα τυπικά εγγενή διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της ελληνικής παραγωγικής βάσης, τα οποία αποτρέπουν τη συγκέντρωση του κεφαλαίου.

Αναλυτικότερα, ο τριτογενής τομέας και ειδικά κλάδοι παραδοσιακής εξειδίκευσης εντός αυτού, αναπτύχθηκαν ιστορικά σχεδόν αυθόρμητα και μακριά από τα κρατικά κίνητρα (μάλλον, κάτω από αντικίνητρα), ακόμα και μακριά από τα σύνορα της χώρας, σε ένα διεθνοποιημένο οικονομικό περιβάλλον. Το εμπόριο, η ναυτιλία, οι μεσιτικές - χρηματασφαλιστικές υπηρεσίες, υπήρξαν συνυφασμένες δραστηριότητες με το εξωτερικό εμπόριο, ήδη από την πρώτη περίοδο της ανεξαρτησίας, ενώ ανέδειξαν μία επιχειρηματική τάξη με εξειδίκευση σε μεταπρατικές εργασίες και υψηλή προσαρμοστικότητα στις μεταβαλλόμενες οικονομικό-πολιτικές συγκυρίες (Ζουμπουλάκης, 2005, Στασινόπουλος, 2005). Συνεπώς, ο τριτογενής τομέας έμεινε έτσι, για μεγάλο διάστημα χαρακτηριστικά αποκλεισμένος από τις προσπάθειες του Ελληνικού κράτους για την δημιουργία και την εδραίωση ενός εθνικού καπιταλιστικού συστήματος και την πολιτική και κοινωνική ανασυγκρότηση στο εσωτερικό. Στόχος της κεντρικής αναπτυξιακής προσπάθειας υπήρξε από την άλλη, η προώθηση ενός αγροτοεξαγωγικού προτύπου και στη συνέχεια η εκβιομηχάνιση, η οποία θα μπορούσε να προσφέρει προϊόντα υψηλότερης προστιθέμενης αξίας, αξιοποιώντας οριζόντιες συνδέσεις με την αγροτική παραγωγή και συμβάλλοντας στην υποκατάσταση των εισαγωγών (Αγριαντώνη, 1986, Κιντής, 1982).

Συνολικά, τα ζητήματα της υλικής παραγωγής υπερίσχυαν και απασχολούσαν περισσότερο το κράτος και τους θεσμούς του, με δεδομένο ότι από τη μία απευθύνονταν στην κάλυψη βασικών αναγκών π.χ. διατροφής, κατανάλωσης, από την άλλη, συνδέονταν σε διαφορετικές στιγμές με τα συμφέροντα μίας εγχώριας επιχειρηματικής ελίτ που εντός των συνόρων, καλούνταν να οικοδομήσει ένα σύστημα οικονομικής οργάνωσης, στα πρότυπα της ανεπτυγμένης Δύσης. Σημειώνεται εξάλλου ότι ο τριτογενής τομέας νοούνταν συχνά, ως δείγμα παρασιτισμού στον Ευρωπαϊκό Νότο, και στις μητροπόλεις του, όπως στην Αθήνα (Κουρλιούρος, 2009, Λεοντίδου, 1989).

9.3. Η στρατηγική για τον εξορθολογισμό του συστήματος

9.3.1. Ο νεολογισμός της εξωστρέφειας

Η Συνθήκη του Μάαστριχτ σηματοδοτεί μία σημαντική ιδεολογική στροφή στην αντίληψη της ανάπτυξης. Από το 1993 οπότε εφαρμόζονται οι αρχές της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης και η ελεύθερη διακίνηση των συντελεστών σε ένα διεθνές περιβάλλον και αναπτύσσονται οι επενδύσεις σε νέους τομείς, οι ανεπάρκειες του τριτογενή τομέα, θεωρούνται πλέον, «ευλογία» στην περίπτωση της Ελλάδας, μίας χώρας που στερείται ανταγωνιστικό αγροτικό τομέα ή υπολογίσιμη βιομηχανική βάση. Στο νέο πλαίσιο, το «εξαγωγικό μοντέλο» για την ανάπτυξη ανακαλύπτεται ξανά.

Το μοντέλο της εξαγωγικής βάσης θεωρείται κατάλληλο για να αξιοποιήσει από τη μία τα ενδογενή πλεονεκτήματα της χώρας, από την άλλη, τα οφέλη της πρόσβασης σε μία αναπτυσσόμενη και εκτεταμένη εξωτερική αγορά, με την ασφάλεια επιπλέον, ενός κοινού νομίσματος και μίας ευρύτερης διευρωπαϊκής οικονομικής και πολιτικής συνεργασίας. Οι υπηρεσίες και ο τουρισμός, επιλέγονται σε αυτή τη λογική, ως τομείς αιχμής, εφόσον στηρίζονται σε μία σχεδόν σύμφυτη κληρονομιά, όπως το φυσικό κάλλος, η γεωγραφική θέση ή η κερδοσκοπική / μεταπρατική κουλτούρα της ελληνικής επιχειρηματικής τάξης και σε δεδομένη

ανταγωνιστικότητα, εφόσον το σχετικό πλεόνασμα στο εξωτερικό ισοζύγιο είναι ήδη πολύ σημαντικό. Ακόμα, η ανεξαρτησία με την οποία λειτουργεί το επιχειρηματικό κεφάλαιο στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν θα δημιουργεί προβλήματα στη διαδικασία της απορρύθμισης των αγορών και τη συρρίκνωση των κινήτρων της βιομηχανικής πολιτικής. Ακόμα και κλάδοι που λειτουργούν σε ένα ασφυκτικό πλαίσιο ρύθμισης ή βρίσκονταν κάτω από κρατικό μονοπώλιο ως και τη δεκαετία 1980, όπως οι τράπεζες, απελευθερώνονται αυτόματα και σταδιακά με την εμβάθυνση της Ένωσης και το σχηματισμό της ΟΝΕ, χωρίς ιδιαίτερο πολιτικό κόστος για τις κυβερνήσεις και με την υποστήριξη της κοινωνίας.

Με τον τρόπο αυτό, ο στόχος για εξωστρέφεια είναι σαφής σχεδόν σε κάθε προγραμματικό έγγραφο των αρμόδιων υπουργείων οικονομικών και ανάπτυξης, σε κάθε κοινοτικό πλαίσιο στήριξης και σε κάθε εδαφικό επίπεδο σχεδιασμού, από τους δήμους και τις περιφέρειες μέχρι το κεντρικό κράτος από τα μέσα της δεκαετίας 1990. Ακόμα συνοδεύει απαρέγκλιτα το στόχο για ανταγωνιστικότητα.

9.3.2. Οι προωθητικές αποφάσεις και ενέργειες

Η στρατηγική για μία «οικονομία των υπηρεσιών» που θα εξασφαλίζει το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα υποστηρίζεται εδώ ότι είναι πραγματιστική, όπως και ότι προωθήθηκε αδιόρατα και συντεταγμένα, αφομοιώνοντας ευρωπαϊκές κατευθύνσεις, που σε μεγάλο βαθμό προσλαμβάνουν τη βαρύτητα εθνικών στόχων και απολαμβάνουν ευρείας συναίνεσης στο πολιτικό σύστημα. Καταρχήν, εξυπηρετείται από τη συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΕ και στη συνέχεια από την ένταξη στον πυρήνα των χωρών του ευρώ, ενώ ακόμα, υποστηρίζεται από τις πολιτικές για τον «εκσυγχρονισμό» των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ αλλά και των επόμενων. Η οικονομική λογική εννοεί μία σειρά μεταρρυθμίσεων με σκοπό τη μετακίνηση των συντελεστών από μη αποδοτικούς σε αποδοτικούς κλάδους και τη βελτίωση των επιδόσεων, πρώτα απ' όλα στις εξωτερικές εμπορικές συναλλαγές στο εσωτερικό της ΕΕ.

Στο πνεύμα των μεταρρυθμίσεων, ιδιωτικοποιήσεις πρώην δημοσίων επιχειρήσεων σε στρατηγικούς κλάδους όπως οι τράπεζες, οι επικοινωνίες και μεταφορές, η ενέργεια και η βιομηχανία, η απελευθέρωση των αγορών με πιο χαρακτηριστικό το παράδειγμα των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, η κατάλυση ή απαξίωση των κύριων θεσμικών οργάνων άμεσης εμπλοκής του Κράτους στις υποθέσεις της παραγωγής και της ανάπτυξης (όπως το ΚΕΠΕ, η ΕΤΒΑ, ο ΕΟΜΜΕΧ, ή η Αγροτική Τράπεζα) ακόμα και μεταβολές στο ρυθμιστικό πλαίσιο των σχέσεων εργασίας, που ευνοούν τις ευέλικτες μορφές εργασίας, αλλά και μία γενικότερη στροφή σε οικονομικές πολιτικές για την προσέλκυση μεγάλων επενδύσεων, έμμεσα ενθαρρύνουν τη συγκέντρωση για την παραγωγή οικονομιών κλίμακας. Ειδικά ο τουρισμός πρέπει να συνεχίσει να λειτουργεί με τη μέγιστη αποτελεσματικότητα και να είναι ανταγωνιστικός σε διεθνές πλαίσιο και έτσι, χρειάζεται από τη μία θεσμοθετημένη ευελιξία και ελευθερία, από την άλλη, νέα εργατικά χέρια σε πρωτεύουσες και δευτερεύουσες εργασίες, υψηλής και χαμηλής ποιότητας προκειμένου πρώτον, να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της εποχικότητας (που αφορά πρωτίστως τον τουρισμό, όμως συμπαρασύρει πολλές οικονομικές δραστηριότητες στον τριτογενή τομέα), δεύτερον, να διατηρήσει τα περιθώρια κέρδους και την ελκυστικότητα απέναντι στα επενδυτικά κεφάλαια του εξωτερικού (ειδικά όσο αυξάνεται ο άμεσος ανταγωνισμός από άλλες χώρες της παγκόσμιας Περιφέρειας).

Ακόμα, η διοργάνωση των ολυμπιακών αγώνων, η κατανομή των κοινοτικών πόρων των ΚΠΣ ανάμεσα στις βασικές κατηγορίες δράσεων και η συγκέντρωση στη μεγάλη πλειοψηφία σε έργα τεχνικής υποδομής, που δικαιολογείται από την κακή πρότερη ποιότητα, επίσης, συμβάλλουν στην ανάπτυξη των υπηρεσιών. Οι συγκεκριμένες τοποθετήσεις προσφέρουν νέες αγορές, κυρίως προς όφελος των τραπεζών, των μεταφορών και επικοινωνιών, αλλά και των κατασκευών. Στην ίδια περίπου κατεύθυνση κινείται και η επιλογή στήριξης και ανάπτυξης του χρηματιστηρίου που παρά τη μεγάλη πτώση του 1999, αποτελεί για μία περίοδο σημαντική πηγή άντλησης κεφαλαίων για σειρά κλάδων σε ανοδική τροχιά, όπως και ένα εναλλακτικό μέσο χρηματοδότησης των μεγάλων δημοσίων έργων και των αποκρατικοποιήσεων (Σταθάκης, 2007, Παγουλάτος, 2007).

Ειδικά ωστόσο η απελευθέρωση της τραπεζικής αγοράς και το ενιαίο νόμισμα στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής οικονομικής και νομισματικής ολοκλήρωσης (Βλιάμος και Κυριαζής, 1993), είναι

καθοριστικές επιλογές για τον επαναπροσδιορισμό του εθνικού οικονομικού μοντέλου. Η «χρηματιστικοποίηση» στο εσωτερικό οικονομικό σύστημα, σε συνδυασμό με τα οφέλη από τη σταθερότητα και ασφάλεια στο νομισματικό σύστημα, που συνεπάγεται η ΟΝΕ, διευκολύνει καταρχήν, την επέκταση του δημόσιου δανεισμού που επιτρέπει τη συνέχεια της συσσώρευσης παρά την επιδείνωση των εμπορικών ελλειμμάτων και μία σχετικά χαλαρή δημοσιονομική πολιτική. Το δημόσιο χρέος από 97% του ΑΕΠ το 1995 αυξάνεται σε 126,8% μέχρι το 2009 και το δημόσιο έλλειμμα από 9,1% του ΑΕΠ σε 15,5% το ίδιο διάστημα[147].

Στο επίπεδο της πραγματικής μικρο-οικονομίας, η απελευθέρωση της αγοράς των δανείων προς τις επιχειρήσεις και τα νοικοκυριά, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη των μεγαλύτερων και οικονομικά βιώσιμων μονάδων, εκκαθαρίζοντας στο πλαίσιο της ανταγωνιστικής αγοράς, τα πιο αδύναμα τμήματα του κεφαλαίου. Τα τελευταία σε μεγάλο βαθμό ταυτίζονται με τις πολυάριθμες πολύ μικρές και μικρομεσαίες επιχειρήσεις που κλείνουν ή εξαγοράζονται ή με τους ελεύθερους επαγγελματίες που εξέρχονται και επανέρχονται στην αγορά εργασίας, ως μισθωτοί. Επιπλέον, η αυξημένη πιστοδοτική ικανότητα ωθεί σε άνοδο την κατανάλωση, όπως και την τεχνολογική αναβάθμιση των παγίων εξοπλισμών στον επιχειρηματικό τομέα, εξελίξεις που τροφοδοτούν από τη μία την ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς, αλλά από την άλλη και την ραγδαία άνοδο των εισαγωγών. Σε αυτό το πλαίσιο, η υπερβάλλουσα ζήτηση για την ελληνική οικονομία και την εγχώρια προσφορά επιδρά θετικά και μαζί αρνητικά (ακόμα ΙΝΕ 2004, Αργείτης, 2002). Το μεγάλο μέρος της ζήτησης στρέφεται στις εισαγωγές με αποτέλεσμα οι εξωτερικές ανταλλαγές να έχουν αρνητική συμβολή στο ΑΕΠ. Το 2004, ο λόγος του ελλείμματος στο εξωτερικό ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών προς το ΑΕΠ αγγίζει το 14% του ΑΕΠ.

9.3.3. Η νομιμοποίηση των επιλογών

Είναι ευνόητο ότι το Κράτος χρειάζεται να δημιουργήσει και τις πολιτικές και κοινωνικές προϋποθέσεις για τη νομιμοποίηση των παραπάνω επιλογών. Σε αυτό το πνεύμα, θεμελιώνεται η πολιτική του «εκσυγχρονισμού», η οποία ταυτίζεται πρώτα από όλα με την προσπάθεια εξευρωπαϊσμού των θεσμών και της κοινωνίας, σε μία ιδιότυπη επίκληση του θυμικού του Έλληνα που παραπέμπει από τη μία στην υπερηφάνεια για την εθνική καταγωγή (βλ. «Ελλάδα το λίκνο του ευρωπαϊκού πολιτισμού»), από την άλλη, σε μία υπαρκτή ιστορική εξάρτηση τροχιάς, στην ανάγκη πολιτειακής πρόσδεσης στη «Δύση» (Βούλγαρης, 2008, Τσουκαλάς, 2012). Στο επίπεδο της οικονομίας, ταυτίζεται με το στόχο της δημοσιονομικής εξυγίανσης και το λεγόμενο «δημοσιονομικό νοικοκύρεμα», το οποίο είναι αναγκαίο για την εκπλήρωση των κριτηρίων της σύγκλισης στο δρόμο για την ΟΝΕ και ακόμα, με την πρόθεση για διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις, νοώντας αυτές που θα θέσουν τέλος στη ριζωμένη κρατική πατρωνία, υπέρ συγκεκριμένων ομάδων, όπως και τις βάσεις για ένα αποτελεσματικό ανοικτό σύστημα. Σε αυτό το πλαίσιο, ο εκσυγχρονισμός λαμβάνει την χροιά του κατεπείγοντος και ταυτόχρονα, τη μορφή ενός αδιάσειστου επιχειρήματος που εφόσον εναρμονίζεται με τις ευρωπαϊκές κατευθύνσεις και έχει ως στόχο τον εξορθολογισμό και την αποτελεσματικότητα, έχει καθολική σχεδόν αποδοχή στα βασικά του σημεία, κερδίζοντας ειδικά τη μεσαία τάξη.

Για τη στήριξη της νέας οικονομίας, οι οικονομικές αποφάσεις πλαισιώνονται επομένως, από την πραγμάτωση ορισμένων ακόμα προϋποθέσεων. Καταρχήν, επιδιώκεται η ενίσχυση των μεσαίων στρωμάτων, μέσα από πολιτικές όπως τη βελτίωση των κοινωνικών παροχών στην υγεία και την εκπαίδευση[148] την απελευθέρωση των δανείων προς τον ιδιωτικό τομέα, ή τη συνεχιζόμενη ανοχή των μηχανισμών ελέγχου απέναντι στη μικρής κλίμακας παρανομία και αυθαιρεσία ιδιωτών και επιχειρήσεων (π.χ. πολεοδομία, οικιστική ανάπτυξη, ανασφάλιστη εργασία). Επιπλέον, η μεσαία τάξη υποστηρίζεται με τη σχετική βελτίωση του εισοδήματος των λιγότερων προνομιούχων ομάδων του προηγούμενου καθεστώτος, την απελευθέρωση κλάδων, τις ιδιωτικοποιήσεις πρώην

[147] Στοιχεία από Δρεττάκης (2011).

[148] Ως προς αυτό ιδρύονται πολλές νέες σχολές και πανεπιστήμια και εξυπηρετείται έτσι η αύξηση των εισακτέων και η μαζικοποίηση της ανώτατης εκπαίδευσης (Λαμπριανίδης, 1993). Ακόμα, τα Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα μετονομάζονται από Ανώτερα σε Ανώτατα, εγκαινιάζοντας ένα νέο ψυχολογικό συμβόλαιο μεταξύ του κόμματος και του μέσου ψηφοφόρου (π.χ. Σταθάκης, 2007).

δημοσίων οργανισμών όπως και μέσα από την προώθηση και τη δημιουργία απασχόλησης. Η κατοχύρωση ενός θεσμικού πλαισίου για τις εναλλακτικές μορφές εργασίας (π.χ. μερικής απασχόλησης, απασχόληση ορισμένου χρόνου) εξυπηρετεί από τη μία το συνολικό στόχο για την ανταγωνιστικότητα (διατηρεί χαμηλούς τους μισθούς), από την άλλη την καταπολέμηση της ανεργίας και τη συνέχεια του σχεδίου της κεϋνσιανής διαχείρισης εντός της σύγχρονης σοσιαλδημοκρατίας (Ιωαννίδης, 2012α, Καρακιουλάφη, 2005). Ακόμα όμως, με τον ίδιο τρόπο, το κράτος όχι μόνο θεσμοθετεί το δυισμό στην αγορά εργασίας υπό την έννοια ότι διαχωρίζει και τυπικά τις «καλές» από τις «κακές» δουλειές (με τις πρώτες μόνο να είναι οι καλοπληρωμένες, μόνιμες ή αορίστου χρόνου, σε συνθήκες εργασιακής ασφάλειας, ή ακόμα και απαιτήσεων σε προσόντα και εξειδικεύσεις), αλλά και υπονομεύει την ποιότητα και την ειδίκευση στο ανθρώπινο δυναμικό για να εξυπηρετήσει τις βραχυπρόθεσμες ανάγκες της εργοδοσίας, για εύκολο κέρδος, με μειονεκτήματα προς κάθε πλευρά (Πετράκη, 2007, Λυμπεράκη, 1998).

Όλα τα παραπάνω οδηγούν τελικά στη «μισθωτοποίηση» ως ακόμα μία έμμεση τακτική για τη μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων που ενέχει διάφορα πλεονεκτήματα για το κεντρικό κράτος. Καταρχήν, δίνει στο ίδιο το περιθώριο να αποφύγει πιο μεγάλες στρεβλώσεις στη λειτουργία της αγοράς (μέσα από αναδιανομή, περισσότερα κίνητρα, επιχορηγήσεις), ενώ ταυτόχρονα, εξυπηρετεί το νέο τρόπο ανάπτυξης. Πιο συγκεκριμένα, η επιλογή αυτή τονώνει τα μεσαία εισοδήματα, εκτονώνει την ήδη διαδεδομένη άτυπη απασχόληση και την πολυαπασχόληση που έτσι κι αλλιώς ανθεί στον ελληνικό τρόπο ανάπτυξης, ενώ εμμέσως διευκολύνει την αγροτική έξοδο και την μετακίνηση ανειδίκευτου δυναμικού προς τις υπηρεσίες και τα μεγάλα κέντρα της νέας οικονομίας (στις πόλεις), όπως και τη ζήτηση σε μη βασικά είδη και υπηρεσίες και τη δημιουργία αγοράς και εισοδήματος σε σύγχρονες δραστηριότητες. Η μισθωτοποίηση στο πλαίσιο αυτό, συμβαδίζει και με τη συγκεντροποίηση σε μεγαλύτερες επιχειρήσεις και με την επέκταση της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα που λειτουργεί σε τελική ανάλυση, σα βασικός αρωγός στην πορεία ενδυνάμωσης του ιδιωτικού τομέα, απορροφώντας αποφασιστικά τους κραδασμούς στις αγορές εργασίας[149].

Ταυτόχρονα, επιβίωση και η κερδοφορία του επιχειρηματικού κεφαλαίου υποστηρίζεται από την πολιτική του Κράτους με διάφορους ακόμα έμμεσους τρόπους. Η σταδιακή απορρύθμιση του θεσμικού πλαισίου για την εργασία συμπληρώνεται από την ανεκτικότητα των ελεγκτικών μηχανισμών απέναντι στην παραοικονομία ή την ανασφάλιστη και εντατική εκμετάλλευση της εργασίας σε μικρομεσαίες ή μεγαλύτερες επιχειρήσεις. Η ανοχή αυτή, όπως υποστηρίζεται συχνά, υποθάλπει τις «αμυντικές ευελιξίες» στις οποίες στηρίζεται η βιωσιμότητα μίας μεγάλης μερίδας του επιχειρηματικού τομέα ειδικά τις δεκαετίες 1980-1990 και πιο συγκεκριμένα, τις στρατηγικές χαμηλού κόστους και υπερ-εκμετάλλευσης της εργασίας (Πελαγίδης, 1997, Λυμπεράκη, 1991). Ακόμα, και η αμήχανη στάση του Κράτους απέναντι στους μετανάστες, η οποία πιστοποιείται από το γεγονός ότι μέχρι σήμερα λείπει ένα σαφές και σύγχρονο νομικό πλαίσιο, για την ενσωμάτωση και τη ρύθμιση του φαινομένου, είναι ενδεικτική της πρόθεσης να υποστηριχθεί άτυπα το νέο οικονομικό μοντέλο. Καθώς η χώρα υποδέχεται ένα μεγάλο κύμα μεταναστών από τα Βαλκάνια και αναπτυσσόμενες χώρες, δυναμικοί αλλά και φθίνοντες κλάδοι, η γεωργία, η μεταποίηση, ο τουρισμός, οι κατασκευές, που υπόκεινται στους περιορισμούς που θέτει η εποχικότητα, και διατηρούν δυνατότητες εντατικοποίησης του συντελεστή εργασίας, απορροφούν ανειδίκευτο αλλά φθηνό και συχνά ανασφάλιστο δυναμικό, για να προστατεύσουν τα περιθώρια κέρδους, σε ένα υπόδειγμα ανταγωνιστικότητας που στηρίζεται στα χαμηλά ημερομίσθια αντί στην ποιότητα (Βαϊου και Χατζημιχάλης, 1997, Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη, 2005).

Την ίδια περίοδο, πρέπει να σημειωθεί ότι επιστήμονες μεταναστεύουν μαζικά από την Ελλάδα σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής, σε αναζήτηση καλύτερων θέσεων και προοπτικών εργασίας σε τομείς όπως η ακαδημαϊκή και επιχειρησιακή έρευνα, η τεχνολογία, οι φυσικές και κοινωνικές επιστήμες, η διοίκηση κ.λπ. (Λαμπριανίδης, 2011). Κάτω από αυτή την οπτική, ο διαχωρισμός ανάμεσα σε «καλές» και «κακές» δουλειές, φαίνεται να έχει και πάλι σημασία την εποχή της παγκοσμιοποίησης. Πολλές και ανειδίκευτες θέσεις εργασίας δημιουργούνται, οι οποίες καλύπτονται σε μεγάλο βαθμό από την εισερχόμενη μετανάστευση, ή

[149] Οι δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα από περίπου 255 χιλ. το 1993 εκτοξεύονται σε 768 χιλ. μέχρι το 2010, δηλαδή υπερδιπλασιάζονται (Aspridis and Petrelli, 2009), χωρίς να είναι ανάλογη η μεταβολή στον πληθυσμό, ή να είναι αισθητός κάποιος ριζικός ανασχηματισμός των δημοσίων υπηρεσιών και των κρατικών λειτουργιών.

από τις γυναίκες που εισρέουν μαζικά στην αγορά εργασίας, ενώ αντιθέτως, οι θέσεις εξειδίκευσης και απαιτήσεων δεν αρκούν για να απορροφήσουν το εκπαιδευμένο εργατικό δυναμικό, στο οποίο το εναπομένον κοινωνικό κράτος επενδύει στο εσωτερικό και το οποίο αξιοποιείται όμως στα δυναμικά κέντρα της νέας οικονομίας στο εξωτερικό.

9.4. Η μεταμόρφωση του παρεμβατισμού

Συνοψίζοντας, ένας νέος τρόπος ανάπτυξης δομείται στην Ελλάδα, κατά το άνοιγμα της εγχώριας οικονομίας, πολιτικής και ρύθμισης, στην παγκοσμιοποίηση και στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Η οικονομική αλλαγή ακολουθεί την υποβόσκουσα λογική ότι ο εξορθολογισμός της εγχώριας δομής είναι δυνατός μόνο με την ενσωμάτωση στις νέες μορφές περιφερειακής ολοκλήρωσης και τη σταδιακή φιλελευθεροποίηση της δημόσιας πολιτικής. Υιοθετείται έτσι ένας νεολογισμός αναπροσαρμογής στο εξωτερικό σύστημα, με πολύ συγκεκριμένη στόχευση και κανένα όμως αποτέλεσμα όπως έχει δειχθεί, στην ισορροπία στο διεθνές εμπόριο.

Σε κάθε περίπτωση, η στρατηγική εφαρμόζεται μέσα από πολιτικές αποφάσεις, προτεραιότητες και πρωτοβουλίες, καθώς το εθνικό κράτος συνεκτιμά τις δυνάμεις και αδυναμίες του, τις απειλές και ευκαιρίες στο περιβάλλον, σε μία συγκεκριμένη ιστορική και γεωγραφική συγκυρία. Υποστηρίζεται επομένως η θέση ότι η ανταπόκριση στην παγκόσμια οικονομική αλλαγή είναι πραγματιστική, εφόσον εστιάζει σε επείγουσες και υπαρκτές ανάγκες και προκλήσεις, κρατώντας αποστάσεις από σαφείς ιδεολογικές αναφορές και τοποθετήσεις και βασικά μεριμνά για την αναπαραγωγή και συνέχεια ενός πολιτικοοικονομικού σχηματισμού, στο νέο περιβάλλον που κινείται. Ταυτόχρονα όμως η ίδια στρατηγική είναι άκριτη, καθώς το κράτος προτιμά την καταστροφή εγχώριων δομών και τον αφορισμό κοινωνικών σχέσεων που δεν ταιριάζουν αυτόματα στο ιδεολόγημα της εκσυγχρονιστικής εξωστρέφειας, ακόμα και αν αυτές είναι ιστορικά θεμελιώδεις στην ίδια του την ύπαρξη και συγκρότηση.

Στην πραγματικότητα, η διαρθρωτική αλλαγή, όπως εμφυσήθηκε από το εξωτερικό στο εγχώριο σύστημα, έχει ως αποτέλεσμα την ανάδυση ενός ιδιότυπου παρεμβατισμού, που θα ορίζαμε περισσότερο ως *επεμβατισμό*. Το κράτος δεν παρεμβαίνει τόσο άμεσα όσο στο παρελθόν στις αναπτυξιακές υποθέσεις, αξιοποιώντας δικαιοδοσίες και εξουσίες που έχει ως ανώτερο όργανο για την διακυβέρνηση και οργάνωση της πολιτείας, αλλά αντίθετα επεμβαίνει ad hoc ως αυτόκλητος λειτουργός για να βοηθήσει τη συσσώρευση. Συνοπτικά, παρά τις ρητορικές για εκσυγχρονισμό ή ακόμα και τη σιωπηρή εφαρμογή νεοφιλελεύθερων αρχών, εδώ υποστηρίζεται ότι η ισχύς του κράτους δεν υποχωρεί, αν αυτό σημαίνει ότι περισσότερα στοιχεία της οικονομικής και κοινωνικής ζωής τίθενται εκτός του ελέγχου και της ρύθμισης του, αλλά αντίθετα, παραμένει συγκεντρωτικό και πατερναλιστικό απέναντι σε ορισμένες ομάδες. Με δεδομένες εξάλλου τις ενδογενείς και εδραιωμένες «αντικανονικότητες» στην πολιτική ζωή στην Ελλάδα (π.χ. Σωτηρόπουλος, 2001/2007) είναι αμφίβολο το κατά πόσον αυτή η στενότερη από ποτέ συνδιάλεξη μεταξύ πολιτικής, οικονομίας και κοινωνίας, είναι πιο δίκαιη ή αποδοτική από την προηγούμενη. Αντίθετα, υπάρχουν βάσιμες υποψίες ότι ο δημόσιος τομέας, σταθεροποιημένος σε περίπου 45% του ΑΕΠ αναδεικνύεται σε προνομιακό πεδίο για επιλεκτική μεταχείριση, διαπλοκή συμφερόντων, πελατειακών σχέσεων και διαφθοράς. Συνεχίζει δηλαδή ένα προηγούμενο πρότυπο, από τη δεκαετία 1980, κατά το οποίο η πολιτική επικεντρώνεται περισσότερο στο να ικανοποιήσει τα «μικροσυμφέροντα», αντί για τα μεγάλα εθνικά συμφέροντα (κοινωνική δικαιοσύνη, μακροπρόθεσμη ανάπτυξη).

Σε τελική ανάλυση, ο νέος τρόπος ανάπτυξης είναι από κάθε άποψη αναποτελεσματικός όπως και μυωπικός. Καταρχήν, η αναποτελεσματικότητα αποδεικνύεται από το γεγονός ότι επιδεινώνεται η κατάσταση στον εξωτερικό τομέα, πράγμα που οφείλεται σε ένα βασικά λόγο. Ο τριτογενής τομέας από μόνος του δεν αρκεί για να στηρίξει την ισορροπία στο διεθνές εμπόριο, αφού ακόμα και η ραγδαία ανάπτυξη του προϋποθέτει την ανάπτυξη των δύο άλλων τομέων, διαφορετικά την διασφάλιση εισροών μέσω εισαγωγών. Ακόμα, τα ζητήματα της ανάπτυξης περιορίζονται στα ζητήματα της μεγέθυνσης και μάλιστα γίνονται αντιληπτά σε ένα μεσοπρόθεσμο ορίζοντα και στη βάση της συγκεκριμένης και εσφαλμένης υπόθεσης αέναης οικονομικής προόδου (βλ. τους όρους συγκρότησης της ΟΝΕ).

Ακόμα όμως και με κριτήρια που αφορούν την κοινωνική συνοχή, τα αποτελέσματα είναι αποθαρρυντικά. Οι κοινωνικές ανισότητες παραμένουν σημαντικές (όπως και οι χωρικές, όπως αποδεικνύεται στα επόμενα κεφάλαια), αν και αναπαράγονται σε υψηλότερα επίπεδα εισοδήματος. Ακόμα η ανεργία μένει σε ανησυχητικά υψηλά επίπεδα. Μάλιστα η ανεργία στους νέους και στους επιστήμονες φανερώνει με τον πιο εκκωφαντικό τρόπο τα όρια της στρατηγικής και του νέου τρόπου ανάπτυξης. Παρ' όλα αυτά, τα μεσαία εισοδήματα ανακουφίζονται πρόσκαιρα και έμμεσα από τις βελτιωμένες κοινωνικές παροχές και την άνοδο του δανεισμού και της κατανάλωσης, ενώ στην πράξη πιέζονται όλο και περισσότερο με τη συντηρούμενη αδικία στην οικονομική πολιτική, όπως στη δημοσιονομική και φορολογική πολιτική. Η διαιώνιση των πελατειακών σχέσεων και η εμβάθυνση του υποβοηθούμενου καπιταλισμού, ακόμα και υποβοηθούμενου από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς είναι καίρια στοιχεία της περιόδου αυτής του μετασχηματισμού της ελληνικής οικονομίας.

Σύνοψη και συμπεράσματα

Το ευρωπαϊκό πλαίσιο έχει εξαιρετική σημασία στο μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας. Η συμμετοχή της χώρας ως εταίρου στις διεργασίες και στους θεσμούς της Ευρωπαϊκής ενοποίησης φέρνει μεταρρυθμίσεις σε όλα τα πεδία της δημόσιας πολιτικής και ειδικά στην οικονομία, καθώς το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ενοποίησης θεμελιώνεται πολιτικά στον οικονομικό πραγματισμό. Οι αλλαγές αφορούν την απελευθέρωση των αγορών, την αναδιοργάνωση των επιπέδων διακυβέρνησης, τον «εξευρωπαϊσμό» των θεσμών και των μέσων, με τα οποία κράτος παρεμβαίνει για την οικονομική ανάπτυξη, την αναδιάταξη και επέκταση του ενδοκοινοτικού εμπορίου, την ανάγκη μακροοικονομικής σύγκλισης με ένα ευρωπαϊκό μέσο όρο. Στο πλαίσιο αυτό συντελείται η υπερεθνική ολοκλήρωση της εγχώριας ανάπτυξης, δηλαδή μία νέα τάση αναγωγής της εγχώριας ανάπτυξης, από εθνικό ζήτημα σε ευρωπαϊκό.

Συνολικά ο μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας αφορά το πέρασμα σε μία οικονομία των υπηρεσιών, των μεγάλων επιχειρήσεων και της μισθωτής εργασίας. Η γρήγορη ανάπτυξη οδηγείται από την άνοδο του τουρισμού, του εμπορίου, των μεταφορών, καθώς και των τραπεζών και του δημοσίου τομέα. Στη φάση αυτή, ο αγροτικός τομέας είναι περιθωριακός και ο βιομηχανικός υποστηρικτικός, ενώ οι κατασκευές επιτελούν τον παραδοσιακό βοηθητικό ρόλο τους σε συνθήκες δύσκολης προσαρμογής. Χάριν στη νέα παραγωγική δομή, ένα μικρό «οικονομικό θαύμα» εκτυλίσσεται για μία δεκαετία περίπου, το οποίο μπορεί να περιγραφεί ως γρήγορη μεγέθυνση προϊόντος και σύγκλιση με την Ευρώπη, άνοδος της κατανάλωσης, τόνωση των επενδύσεων εξαιτίας των μεγάλης κλίμακας αναπτυξιακών προγραμμάτων, αλλά και με αφορμή τη διοργάνωση των ολυμπιακών αγώνων στην Αθήνα 2004, εντατικοποίηση της συσσώρευσης στους πιο ανταγωνιστικούς κλάδους, διεύρυνση του οικονομικού χώρου προς τα Βαλκάνια και εκμετάλλευση άφθονης φθηνής και ανασφαλούς εργατικής δύναμης.

Παρόλα αυτά, το «μοντέλο της σύγκλισης» δεν είναι βιώσιμο μακροπρόθεσμα, όπως φαίνεται από τα εξής: α) Η ανεργία παραμένει υψηλή και δεν περιορίζεται παρά μόνο ευκαιριακά χάριν στη διοργάνωση των αγώνων και τις ευκαιρίες από τα κοινοτικά προγράμματα β) Τα ελλείμματα στο εξωτερικό ισοζύγιο διευρύνονται, όσο επιταχύνονται οι αναπτυξιακοί ρυθμοί και παρότι το διεθνές–ενδοκοινοτικό εμπόριο επεκτείνεται γ) Η χώρα δεν βελτιώνει τη σχετική θέση της στην αναπτυξιακή κλίμακα της ΕΕ, αν και είναι αποδέκτης τεράστιων διαρθρωτικών ενισχύσεων δ) Η ενσωμάτωση στην «οικονομία της γνώσης», που είναι στρατηγικός στόχος για την ανταγωνιστικότητα και την απασχόληση στην Ευρώπη παραμένει για την Ελλάδα ένας μακρινός στόχος. Ο νέος τρόπος ανάπτυξης εξυπηρετεί έτσι βραχυπρόθεσμες, και άμεσες ανάγκες της χώρας ως μέλος της ΕΕ, αλλά όχι μακροπρόθεσμες ανάγκες της εγχώριας οικονομίας.

Ο ρόλος του κράτους είναι ιδιαιτέρως σημαντικός στο μετασχηματισμό αυτό με δύο κυρίως τρόπους. Από τη μία προωθεί αποσπασματικές ενέργειες τεράστιου κόστους, αβέβαιης και εξαιρετικά βραχύβιας σκοπιμότητας (π.χ. διοργάνωση των αγώνων), ενώ από την άλλη, κινείται με συνέπεια σε τρείς γραμμές που συγκλίνουν σε μία φιλελεύθερη διαχείριση της οικονομίας: Στον ανασχεδιασμό των ορίων ανάμεσα στο κράτος και την αγορά, στην άσκηση αναπτυξιακής, περιφερειακής και διαρθρωτικής πολιτικής μέσα από τα συγχρηματοδοτούμενα από την ΕΕ προγράμματα και στη δημιουργία ενός «πολύ-επίπεδου» όπως και «πολυπαραγοντικού» τρόπου εθνικής διακυβέρνησης που ξεφεύγει από τα βασικά πρότυπα του κεντρικού και κυρίαρχου παρεμβατικού κράτους. Όλα τα παραπάνω πλαισιώνονται από δύο «λογικά σχήματα» που καθώς συγκλίνουν, αναδεικνύουν το πέρασμα της σοσιαλδημοκρατίας προς το φιλελευθερισμό και το αντίστροφο. Ένας εκτεταμένος κεντρώος χώρος φιλοξενεί και τα δύο κόμματα που εναλλάσσονται στην εξουσία μετά τη μεταπολίτευση και μέχρι σήμερα, ενώ οι ιδεολογικές διαφορές γίνονται όλο και πιο δυσδιάκριτες.

Σε κάθε περίπτωση, από το 1993 η Ελλάδα των εσωτερικών αντιμαχιών πάνω στα θέματα της οικονομίας, έχει λάβει τέλος και ξεκινά η Ελλάδα της ανεπιφύλακτης εξωστρέφειας, στο πλαίσιο της ενιαίας ευρωπαϊκής οικονομίας. Αυτό σημαίνει ότι υπάρχει μία αδιάλειπτη προτεραιότητα στο άνοιγμα στο εξωτερικό περιβάλλον και δίνεται η ελάχιστη δυνατή έμφαση στη βιωσιμότητα των εγχώριων δομών και την εσωτερική κοινωνική ισορροπία. Ως αποτέλεσμα τονίζονται εδώ δύο παρεκβάσεις. Πρώτον, η ελληνική οικονομία «χάνει» στον ανταγωνισμό στην ΕΕ. Πρόκειται για ένα πρόβλημα που ξεφεύγει από το έλλειμμα παραγωγικότητας, το οποίο

εξάλλου για πολλούς δεν υφίσταται, και αν υφίσταται αφορά τις ποιοτικές πτυχές της προσφοράς και την παραγωγική διάρθρωση, και όχι το κόστος της εργασίας. Δεύτερον, η ελληνική οικονομία μεγεθύνεται αλλά δεν αναπτύσσεται με την ευρεία κοινωνικοοικονομική σημασία του όρου. Η στροφή σε νέα πρότυπα και η απαξίωση παραδοσιακών εργαλείων για την ανάπτυξη εγκαινιάζουν μία προσέγγιση της τελευταίας ως μεγέθυνση.

Σε πολιτικούς όρους, τα κριτήρια της διαχείρισης και της παρέμβασης στην οικονομία ορίζονται από τη μία πλευρά, από τις υψηλές πολιτικές της ΕΕ, από την άλλη από μικροπολιτικές και υποτάσσονται σε κομματικές σκοπιμότητες. Συνολικά επιστρατεύεται μία μυωπική αλλά και υποβόσκουσα συγκροτημένη λογική που προτάσσει την ανάγκη άμεσης προσαρμογής στο σύστημα της παγκοσμιοποίησης, χωρίς ιδιαίτερη διαταραχή του εγχώριου «ταξικού status quo». Στο πλαίσιο αυτό, το κράτος οφείλει να εξασφαλίσει και τη νομιμοποίηση των επιλογών του και την κοινωνική συνοχή. Διεκπεραιωτικά ως προς αυτό, ο δημόσιος τομέας αναλαμβάνει ένα μεγάλο έργο για τη στήριξη των μεσαίων στρωμάτων και κατακερματισμένων συμφερόντων.

Τελικά, ο μετασχηματισμός της οικονομίας έχει τρία βασικά χαρακτηριστικά. Πρώτα απ' όλα στηρίζεται σε ένα φιλελεύθερο πραγματισμό, εφόσον η οικονομία για να αναπτυχθεί πρέπει να αφομοιώσει δημιουργικά τις εξωτερικές προκλήσεις. Επομένως υπάρχει μία υποκείμενη ορθολογικότητα, πίσω από την αναδιαπραγμάτευση των ζητημάτων της οικονομίας και αυτή συμπυκνώνεται γύρω από το στόχο της αναβίωσης ενός τύπου «εξαγωγικού μοντέλου», με κεντρικό άξονα τις υπηρεσίες. Δεύτερον, ο μετασχηματισμός είναι εκούσιος και συμβαίνει ως εσωτερική - πολιτειακή απόκριση στις πολιτικές και οικονομικές δυνάμεις της παγκοσμιοποίησης και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Τρίτον, ο μετασχηματισμός συνοδεύεται από μία εμβάθυνση του «υποβοηθούμενου καπιταλισμού» και μία κατ' επίφαση μεταμόρφωση του παρεμβατικού κράτους. Το κράτος παραμένει αναποτελεσματικό στη λειτουργία του και ταυτόχρονα επεμβατικό και συγκεντρωτικό στις οικονομικές και κοινωνικές υποθέσεις, αλλά και ισχνό και δυσλειτουργικό στη βασική κοινωνική του αποστολή να διασφαλίσει ίσες ευκαιρίες για ευημερία. Οι πελατειακές σχέσεις, η διαπλοκή και η αδυναμία-απροθυμία ελέγχου και φορολόγησης μίας ανώτερης εισοδηματικής τάξης, έρχονται σε σύγκρουση με τον αυστηρό εξισωτισμό που προτείνει ο φιλελευθερισμός όπως και με την δίκαιη κατανομή που προτείνει η σοσιαλδημοκρατία. Τελικά, συμπεραίνεται ότι ο νέος τρόπος ανάπτυξης είναι τόσο άδικος όσο και αναποτελεσματικός.

Ακόμα όμως ο μετασχηματισμός της οικονομίας έχει ως βασικό χαρακτηριστικό μία χωρική διάρθρωση που τον συνοδεύει και η οποία πρέπει να στοιχειοθετηθεί και να αναλυθεί. Αυτό που έχει ενδιαφέρον δηλαδή είναι να αναγνωριστεί και να γίνει κατανοητή η χωρική δομή που συμπληρώνει και (εφόσον τα δύο είναι αλληλένδετα) «ολοκληρώνει» την αναδιάρθρωση της οικονομίας. Ποιο χωρικό πρότυπο οικονομίας αναδύεται από τις αρχές της δεκαετίας 1990; Πώς εξελίσσεται αυτό και διαφοροποιείται μέχρι την κρίση; Ποιοι βασικοί τομείς καθοδηγούν τις εξελίξεις και ποιοι απλά ακολουθούν; Είναι το νέο χωρικό-οικονομικό μοντέλο βιώσιμο και αποτελεσματικό; Αυτά είναι ορισμένα από τα ερωτήματα που επιχειρούν να απαντήσουν οι επόμενες ενότητες.

ΜΕΡΟΣ Γ’
Η άνιση περιφερειακή ανάπτυξη

Εισαγωγή

Η νέα οικονομική δομή που αναδύεται χαρακτηρίζεται και από ένα συγκεκριμένο τρόπο χωρικής κατανομής των βασικών μεγεθών της. Η ενότητα που ακολουθεί έχει σα σκοπό να περιγράψει και να αναλύσει αυτό το χωρικό πρότυπο, εστιάζοντας πρώτα απ' όλα στον τρόπο με τον οποίο ο κάθε βασικός τομέας της οικονομίας αρθρώνεται και αναδιαρθρώνεται στο χώρο. Στα κεφάλαια ανά βασικό τομέα εξετάζονται αρχικά οι μεταβολές και οι κατανομές σε ότι αφορά βασικά μακροοικονομικά μεγέθη όπως το προϊόν (ακαθάριστη προστιθέμενη αξία), τις επενδύσεις (ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου) και την απασχόληση και στη συνέχεια περιγράφονται και ερμηνεύονται οι βασικότερες κοινωνικοοικονομικές διαδικασίες που συντελούνται με αφορμή ή με αφετηρία τον οικονομικό μετασχηματισμό και που αναπροσαρμόζουν το πρότυπο τοπικής και περιφερειακής ανάπτυξης. Ακολουθεί μία συνολική εκτίμηση του περιφερειακού προβλήματος, χρησιμοποιώντας σχεδόν τους ίδιους δείκτες και καθώς η διάρθρωση της οικονομίας ορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις δυνατότητες της πρωτεύουσας, εξετάζεται ιδιαίτερα ο ρόλος της Αττικής στη διαμόρφωση της γεωγραφικής ανισότητας. Τέλος, στοιχειοθετείται η γεωγραφία του νέου χωρικού μοντέλου και αποσαφηνίζεται η νέα χωρική ισορροπία που συμπληρώνει τη νέα έντονα μονοτομεακή και μονοκεντρική όπως αποδεικνύεται, αναπτυσσόμενη οικονομία των υπηρεσιών.

10. Η χωρική αναδιάρθρωση στον πρωτογενή τομέα

10.1. Εξελίξεις σε βασικά μεγέθη

Όπως έχει αναφερθεί ήδη, ο αγροτικός τομέας περιορίζεται σε ένα μικρό ρόλο στην ελληνική οικονομία τις τελευταίες δεκαετίες. Οι χωρικές αναδιαρθρώσεις της προσφοράς απασχολούν κυρίως τη βιβλιογραφία στο πλαίσιο της κρίσης (ενδεικτικά Καδίτη και Νίτση, 2010, Νικολαϊδης, 2010, Ματής και Δρακόπουλος, 1999) ωστόσο, αναδεικνύονται και βασικά θέματα που αφορούν τις ευκαιρίες ανασυγκρότησης τόσο του ίδιου του τομέα όσο και των κοινωνικοοικονομικών δομών της υπαίθρου ιδίως μετά τη μεταρρύθμιση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ). Συνολικά εντοπίζονται δύο κατηγορίες μελετών. Αυτές που εστιάζουν από τη μία στο ζήτημα της γεωργικής ανάπτυξης όπου η έμφαση βρίσκεται στην τομεακή διαρθρωτική -οικονομική διάσταση και από την άλλη στο ζήτημα της αγροτικής ανάπτυξης, όπου η έμφαση βρίσκεται στη χωρική διάσταση και στις προδιαγραφές εναλλακτικών σεναρίων τοπικής ανάπτυξης σε περιοχές της υπαίθρου (Παπαδόπουλος, 2004α, Ψαλτόπουλος, 2004).

Στη συνέχεια εξετάζονται βασικά μεγέθη που μπορούν να προσφέρουν το πλαίσιο του χωροοικονομικού μετασχηματισμού σε σχέση με τις δύο αυτές οπτικές.

Προϊόν, απασχόληση, επενδύσεις

Η ανάλυση βασικών οικονομικών μεγεθών δείχνει ότι ο πρωτογενής τομέας[150] βρίσκεται σε πτώση στο εθνικό επίπεδο και στις περισσότερες περιφέρειες και γνωρίζει πιο έντονη κρίση τη δεκαετία 2000 οπότε η εθνική οικονομία βρίσκεται σε ανοδική τροχιά. Ακόμα, δείχνει ότι μία «ζώνη ενδιάμεσου δυναμισμού» αναδύεται σε τμήμα του νησιωτικού χώρου και στην Αττική, παρότι τα κύρια κέντρα της αγροτικής δραστηριότητας παραμένουν ίδια και τοποθετούνται στη Βόρεια Ελλάδα.

[150] Ο αγροτικός τομέας θεωρείται ότι συμπεριλαμβάνει την κατηγορία δραστηριοτήτων «Α. Γεωργία, Δασοκομία και Αλιεία» κατά το ΣΤΑΚΟΔ 2008 της ΕΛΣΤΑΤ.

Καταρχάς σε ότι αφορά το προϊόν, η Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (ΑΠΑ) στον τομέα συρρικνώνεται το διάστημα 1995-2009[151] κυρίως ως αποτέλεσμα της μείωσης σε 7 περιφέρειες (με τη γρηγορότερη να εντοπίζεται στο Βόρειο Αιγαίο, τα Ιόνια Νησιά και την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη), ενώ αναχαιτίζεται ως ένα βαθμό από την άνοδο σε τρείς περιφέρειες, εκ των οποίων οι δύο νησιωτικές (Κρήτη και Νότιο Αιγαίο) και η μία παραδοσιακά σημαντική αγροτική (Θεσσαλία). Οι εξελίξεις είναι περισσότερο κρίσιμες τη δεκαετία 2000 οπότε σε όλες τις περιφέρειες ο τομέας βρίσκεται σε αξιοσημείωτη υποχώρηση την ίδια στιγμή που οι ρυθμοί ανάπτυξης του περιφερειακού ακαθάριστου προϊόντος είναι γρήγοροι. Έτσι είναι σαφές ότι ο πρωτογενής τομέας δεν αποτελεί κινητήριο δύναμη της ανάπτυξης σε καμία ελληνική περιφέρεια πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η τάση αυτή αντιστρέφεται στα τέλη της δεκαετίας σύμφωνα με έκθεση της ΠΑΣΕΓΕΣ (2011). Με το ξέσπασμα της κρίσης ο τομέας είναι ο μόνος στον οποίο η οικονομική δραστηριότητα τονώνεται αντί να συρρικνώνεται. Σε κάθε περίπτωση, είναι φανερή η αντίστροφη σχέση ανάμεσα στην ανάπτυξη του αγροτικού τομέα και στην οικονομική ανάπτυξη μετά το 1990, δεδομένο που οφείλεται μεταξύ άλλων στα διαρθρωτικά προβλήματα και εξηγείται ταυτόχρονα από τον περιθωριακό ρόλο που έχει ο πρωτογενής τομέας στην εθνική οικονομία (περίπου 3%).

Ιδιαίτερη αναδιάταξη των ελληνικών περιφερειών με κριτήριο την συμβολή τους στο εγχώριο προϊόν δεν υφίσταται, αφού τα κύρια κέντρα του αγροτικού τομέα τοποθετούνται σταθερά στη Βόρεια και Κεντρική Ελλάδα, και συγκεκριμένα στις περιφέρειες Κεντρική Μακεδονία, Θεσσαλία, Πελοπόννησο και Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Παρόλα αυτά, οι νησιωτικές περιφέρειες όπως και η Αττική, διεκδικούν από κοινού ένα όλο και μεγαλύτερο τμήμα του προϊόντος παρότι η συμμετοχή τους παραμένει ελάχιστη. Ειδικά η Αττική βελτιώνει τη θέση της αποδίδοντας 4,5% το 2009, έναντι 3,9% το 1995, ξεπερνώντας ακόμα και την Ήπειρο (4,1%), τη Δυτική Μακεδονία (3,9%) και τα νησιά, εκτός της Κρήτης. Η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα φθίνει στο σύνολο χώρας, όπως και στις περιφέρειες, τάση που θα πρέπει να εκτιμηθεί στο πλαίσιο των ευρύτερων αναδιαρθρώσεων στις αγορές εργασίας στον αγροτικό χώρο[152]. Βασική εξαίρεση στη μείωση της απασχόλησης αποτελούν η Αττική και η Στερεά Ελλάδα όπου διαπιστώνεται άνοδος τη δεκαετία 1990[153] και σχετική σταθεροποίηση τη δεκαετία 2000, δεδομένο που υποδηλώνει ότι γύρω από την πρωτεύουσα αρχίζει να διαμορφώνεται και να παγιώνεται μία βασική αγροτική δομή την περίοδο του «εκσυγχρονισμού». Οι ρυθμοί μείωσης της απασχόλησης στον τομέα πάντως ατονούν σταδιακά και βρίσκονται σε αντίστροφη σχέση και πάλι με τους ρυθμούς ανάπτυξης της οικονομίας. Συγκεκριμένα, η πτώση της απασχόλησης στον αγροτικό τομέα είναι ταχεία σε επίπεδο χώρας μέχρι το 2004 και αφορά όλες τις μεγάλες γεωγραφικές περιφέρειες. Οι ρυθμοί επιβραδύνονται την περίοδο 2005-2008, ενώ «δειλά» εμφανίζεται άνοδος σε 3 περιφέρειες (Ήπειρος, Νότιο Αιγαίο, Στερεά Ελλάδα) και σταθεροποίηση στην Αττική την ίδια περίοδο. Τέλος, η πτωτική τάση ανατρέπεται το 2008 στο σύνολο χώρας και στο σύνολο των περιφερειών (όπως συμβαίνει και στο εισόδημα). Μάλιστα ο τομέας είναι ο δεύτερος μεγαλύτερος στην προσφορά απασχόλησης μετά το εμπόριο, στο σύνολο χώρας, όπως και σε στις περισσότερες (8) περιφέρειες (Πελοπόννησος Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, Θεσσαλία 24,3% Δυτική Ελλάδα, Στερεά Ελλάδα, Ήπειρος, Κρήτη).

---

[151] με βάση τους Οικονομικούς Λογαριασμούς της Γεωργίας 1995/2009.

[152] Οι τάσεις στην αγορά εργασίας διαφοροποιούνται αισθητά ανάμεσα σε αγροτικές και αστικές περιοχές εντός των περιφερειών, όπως και ανάμεσα σε αγροτικές περιοχές και στο σύνολο του εθνικού χώρου. Λόγω της μακροχρόνιας κρίσης που περνάει ο πρωτογενής τομέας μεταξύ άλλων, το εργατικό δυναμικό, όπως και η απασχόληση μειώνονται στην ύπαιθρο σε αντίθεση με το σύνολο χώρας και τις αστικές περιοχές. Από την άλλη η ανεργία αυξάνεται, ειδικά στις πιο ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού, όπως οι γυναίκες και οι νέοι, με πολύ πιο γρήγορους ρυθμούς απ' ότι συμβαίνει στο εθνικό επίπεδο ή στις πόλεις . Ενδεικτικά, ο δείκτης ανεργίας στις γεωργικές περιοχές διπλασιάζεται από 7,6% σε 14% από το 1998 μέχρι το 2011. Παρόλα αυτά, στις αγροτικές περιοχές εξακολουθεί να συγκεντρώνεται ένα σημαντικό ποσοστό 23% της συνολικής απασχόλησης και 20% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας. Με λίγα λόγια, σχεδόν 1/5 του εργατικού δυναμικού, διαμένει και εργάζεται στις αγροτικές περιοχές σε διάφορους κλάδους της οικονομίας.

[153] Σύμφωνα με στοιχεία των απογραφών πληθυσμού 1991-2001.

ΧΑΡΤΗΣ 10. 1. Κατανομή του προϊόντος του αγροτικού τομέα στις ελληνικές περιφέρειες τη δεκ. 2000

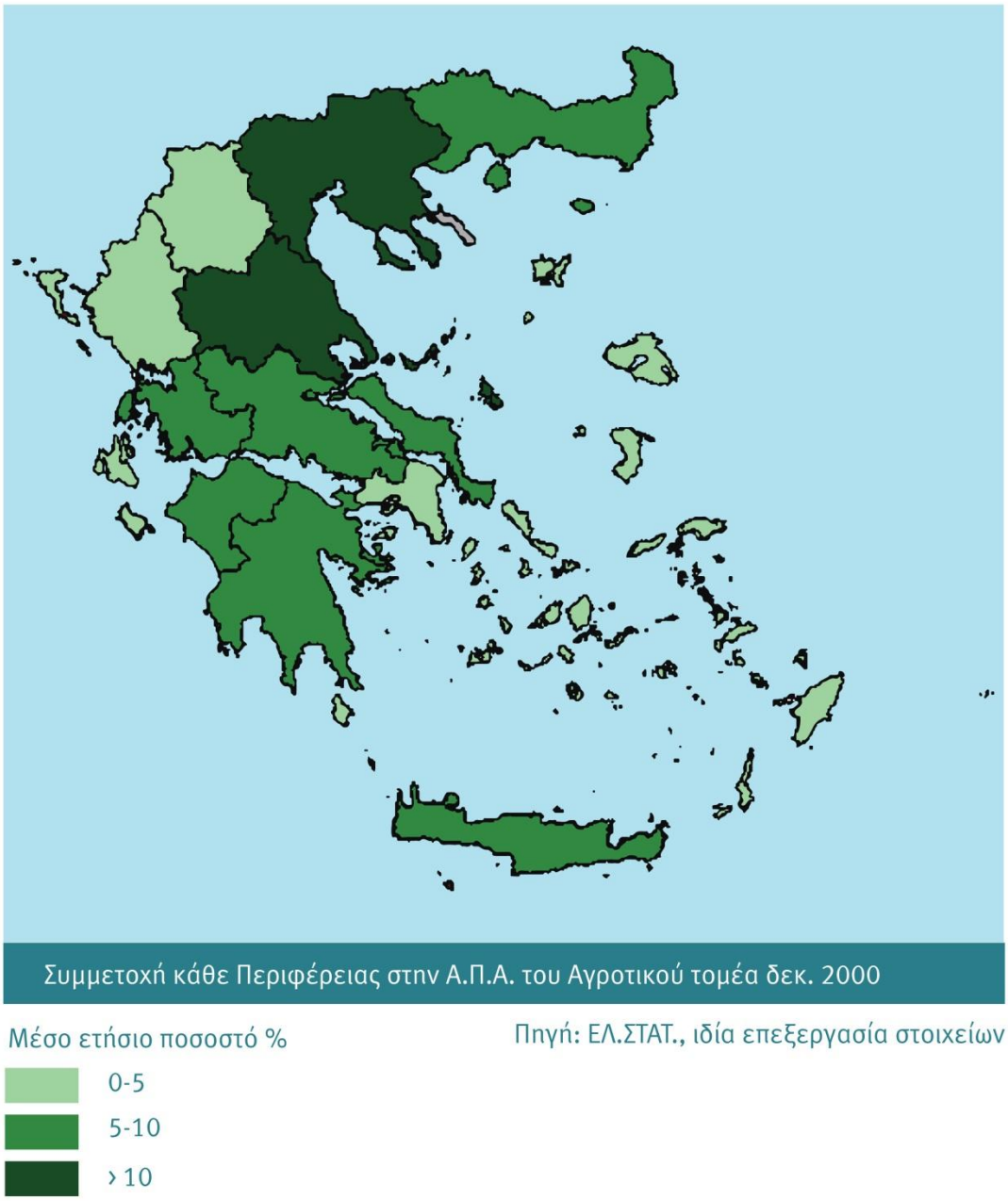

Αντίθετα, οι επενδύσεις στο γεωργικό τομέα αυξάνονται με πολύ γρήγορους ρυθμούς όλη την περίοδο. Η εξέλιξη αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί ως συνέχεια ενός εντατικού κύκλου επενδύσεων που ξεκίνησε στην ελληνική γεωργία ήδη από τη δεκαετία 1950 (βλ. Παπαηλία και Πανάγου, 2003) ενώ επίσης, θα πρέπει να αποδοθεί στην κλιμάκωση των ενισχύσεων, στο πλαίσιο της ΚΑΠ που ευνοεί την ανάληψη νέων επιχειρηματικών σχεδίων στον τομέα. Οι νέες επενδύσεις σε πάγιο κεφάλαιο στους βασικούς κλάδους της γεωργίας σχεδόν διπλασιάζονται σε εθνικό

επίπεδο[154], ενώ κορυφώνονται το διάστημα 2004-2008. Η άνοδος αφορά όλες τις μεγάλες γεωγραφικές περιφέρειες και σχεδόν όλες τις περιφέρειες, με σημαντικές όμως αποκλίσεις. Για παράδειγμα, η μεγάλη περιφέρεια των νησιών του Αιγαίου και της Κρήτης εμφανίζει εντυπωσιακή άνοδο -της τάξης 404%-, ενώ η Αττική μόλις 24%. Σε επίπεδο περιφέρειας, στο Βόρειο Αιγαίο και τη Δυτική Μακεδονία τα ποσά δεκαπλασιάζονται, ενώ μείωση συναντάται μόνο στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Παρόλα αυτά, το συντριπτικά μεγαλύτερο ποσοστό των νέων επενδύσεων αποσπούν η Κεντρική Μακεδονία και η Δυτική Μακεδονία, ενώ τη μικρότερη συμμετοχή αντιθέτως, έχουν η Αττική και οι περιφέρειες των νησιών. Ο νησιωτικός χώρος όπως διαπιστώνεται, αποσπά ένα όλο και σημαντικότερο μερίδιο, όμως παρόλα αυτά παραμένει ουραγός στις ακαθάριστες επενδύσεις στον αγροτικό τομέα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10.1. Ακαθάριστες Επενδύσεις Παγίου Κεφαλαίου στον πρωτογενή τομέα κατά γεωγραφική ζώνη και περιφέρεια, 2000-2008

Σε εκ. ευρώ, τρέχουσες τιμές.

Περιφέρειες	2000	2008*	Κατανομή % 2000	Κατανομή % 2008	Μεταβολή % 2000 - 2008
Σύνολο Ελλάδος	**1.227**	**2.826**	**100%**	**100%**	**130%**
Βόρεια Ελλάς	**671,4**	**1.343,9**	**55%**	**48%**	**100%**
Ανατ. Μακεδονία - Θράκη	157,9	129,7	13%	5%	-18%
Κεντρική Μακεδονία	304,6	438,0	25%	15%	44%
Δυτική Μακεδονία	40,0	417,8	3%	15%	945%
Θεσσαλία	168,9	358,4	14%	13%	112%
Κεντρική Ελλάς	**354,0**	**822,9**	**29%**	**29%**	**132%**
Ήπειρος	76,8	194,5	6%	7%	153%
Ιόνια Νησιά	9,7	39,5	0%	1%	309%
Δυτική Ελλάς	88,7	142,8	7%	5%	61%
Στερεά Ελλάς	103,2	261,8	8%	9%	154%
Πελοπόννησος	75,6	184,2	6%	7%	144%
Αττική	**93,7**	**115,8**	**8%**	**4%**	**24%**
Νησιά Αιγαίου, Κρήτη	**108,0**	**543,7**	**9%**	**19%**	**404%**
Βόρειο Αιγαίο	17,4	181,6	1%	6%	942%
Νότιο Αιγαίο	16,0	74,2	1%	3%	363%
Κρήτη	74,5	287,9	6%	10%	286%

* Προσωρινά στοιχεία

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ - Περιφερειακοί Λογαριασμοί, ιδία επεξεργασία.

Αγροτικός πληθυσμός, γεωργική, γη, εκμεταλλεύσεις

Τα βασικά διαρθρωτικά μεγέθη που αφορούν τον αγροτικό τομέα, όπως ο αγροτικός πληθυσμός, η γεωργική γη και ο αριθμός εκμεταλλεύσεων βρίσκονται επίσης σε πτώση σχεδόν στο σύνολο των περιφερειών υποδεικνύοντας την κρίση στις παραδοσιακές αγροτικές δομές και ταυτόχρονα, αναδεικνύοντας ορισμένες νέες «δυναμικές» περιοχές.

[154] Στοιχεία ΕΛΣΤΑΤ – Εθνικοί Οικονομικοί Λογαριασμοί.

Πιο αναλυτικά, ο πληθυσμός που διαμένει στις αγροτικές περιοχές εμφανίζει σχετική σταθεροποίηση γύρω από το 27-28% του συνόλου (σε ένα ποσοστό που θεωρείται και πάλι υψηλό σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο), ωστόσο αυτό δε συνεπάγεται ότι η τάση είναι κοινή και ομοιόμορφη στο γεωγραφικό χώρο[155]. Ο δείκτης αγροτικός πληθυσμός/συνολικός πληθυσμός μειώνεται στις περισσότερες περιφέρειες, εκτός από την ευρύτερη περιφέρεια της πρωτεύουσας και ως ένα βαθμό τα Ιόνια Νησιά. Ειδικά στη Στερεά Ελλάδα ο αγροτικός πληθυσμός αναπαριστά πλέον σχεδόν το ήμισυ του πληθυσμού της περιφέρειας το 2001, έναντι το 1/3 που ήταν το 1991. Ακόμα, η Αττική *αποκτά αγροτικό πληθυσμό για πρώτη φορά* της τάξης 1% του συνολικού πληθυσμού της. Αντιθέτως, η Κρήτη, και η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη εμφανίζουν τη μεγαλύτερη μείωση στα ποσοστά.

Σε ότι αφορά τη γεωργική γη, αυτή μειώνεται στο σύνολο της χώρας (από ένα μέσο ποσοστό περίπου 70% της συνολικής γης τις προηγούμενες δεκαετίες, περιορίζεται σε 66% το 2000) αν και παραμένει εκτεταμένη σε σύγκριση με το μέσο όρο στην ΕΕ (53% το 1970 σε 47,5% το 2000). Αντίστοιχα, μειώνεται και η αρόσιμη γη, η οποία αντιθέτως υπολείπεται σημαντικά της ευρωπαϊκής[156]. Το μεγαλύτερο μέρος πάντως της γεωργικής γης (70%) συγκεντρώνεται σταθερά σε 6 μόνο περιφέρειες και συγκεκριμένα, στην Κεντρική Μακεδονία, τη Θεσσαλία, την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα, την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη όπως και την Κρήτη, ενώ παρόμοια και η αρόσιμη γη είναι περισσότερο συγκεντρωμένη περίπου στις ίδιες περιοχές, ειδικά στη Βόρεια Ελλάδα (Κεντρική Μακεδονία, Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, Θεσσαλία). Ανάλογα, τις περισσότερες εκμεταλλεύσεις (περίπου 1/3 του συνόλου) συγκεντρώνουν η Κεντρική Μακεδονία και η Πελοπόννησος (2007), ενώ τις περισσότερες αρδευόμενες εκμεταλλεύσεις ο ίδιες περιοχές, και επιπλέον η Δυτική Μακεδονία, η Δυτική Ελλάδα και η Θεσσαλία.

Σε ότι αφορά τις γεωργικές και κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις, αυτές αυξάνονται ήπια σε αριθμό (κατά 1.657), όπως και σε μέσο μέγεθος με κριτήριο τις καλλιεργούμενες εκτάσεις (από 43,2 σε 47,7 στρ.), από το 1991 μέχρι το 2001[157]. Πρέπει να τονιστεί ωστόσο μία βασική διαφοροποίηση μεταξύ των περιφερειών την ίδια περίοδο. Ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων μειώνεται και το μέσο μέγεθος αυξάνεται στις περισσότερες περιφέρειες και σε σημαντικές γεωργικές περιφέρειες, όπως στην Πελοπόννησο και τη Θεσσαλία. Αντίστροφα, στις νησιωτικές περιφέρειες ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων αυξάνεται (στην Κρήτη μόνο δημιουργούνται περισσότερες από 10.000 εκμεταλλεύσεις) και διαπιστώνεται οριακή μείωση του μέσου μεγέθους. Η Αττική ξεχωρίζει και πάλι ως περιφέρεια μοναδικής τάσης, λόγω της γρήγορης ανόδου του αριθμού των εκμεταλλεύσεων και σημαντικής αύξησης ταυτόχρονα του μέσου μεγέθους τους.

Από τα παραπάνω προκύπτουν ορισμένες βασικές διαπιστώσεις. Καταρχήν, παραδοσιακά αγροτικές περιφέρειες «χάνουν» αγροτικό πληθυσμό και τείνουν να γίνονται περισσότερο «αστικές», ενώ μία δορυφόρος περιοχή της μητρόπολης και ακόμα και η ίδια η Αττική, ενισχύουν τον αγροτικό τους χαρακτήρα. Ακόμα, οι «περισσότερο ανεπτυγμένες γεωργικές περιοχές» και οι περιοχές με τις καλύτερες προϋποθέσεις ανάπτυξης εκτατικών καλλιεργειών συγκεντρώνονται στο βόρειο και κεντρικό τμήμα της χώρας, ενώ η τάση συγκεντροποίησης των γεωργικών εκτάσεων σε εκμεταλλεύσεις είναι πιο έντονη στις εξειδικευμένες γεωργικές περιφέρειες περίπου στις ίδιες περιοχές της Βόρειας και Κεντρικής Ελλάδας. Τέλος, στην περίπτωση της Αττικής σε ένα πρώτο επίπεδο, διαπιστώνεται μία γενικότερη επέκταση της αγροτικής παραγωγικής δραστηριότητας, που μπορεί να σχετίζεται με τις ευκαιρίες που προσφέρουν οι κοινοτικές χρηματοδοτήσεις ή ακόμα και με τα υπαρκτά πλεονεκτήματα ειδικά για τη βιομηχανοποιημένη γεωργία, σε εγγύτητα σε μία μαζική καταναλωτική αγορά.

Κατηγορίες προϊόντος

Μετά το 1990 παρατηρείται μία εσωτερική τομεακή αναδιάρθρωση που έχει μία ξεκάθαρη περιφερειακή διάσταση. Η κύρια εξέλιξη είναι ότι υποχωρεί η φυτική παραγωγή έναντι της ζωικής

[155] Σύμφωνα με στοιχεία των απογραφών πληθυσμού της ΕΛΣΤΑΤ.
[156] Στοιχεία από EUROSTAT.
[157] Σύμφωνα με την Απογραφή γεωργικών - κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων της ΕΛΣΤΑΤ (τότε ΕΣΥΕ).

ως αποτέλεσμα της αναδιάρθρωσης σε διαφορετικές υποκατηγορίες του προϊόντος και αυτό έχει βασικά αντίκτυπο στις περιφέρειες που παραδοσιακά φαίνονται πιο ανεπτυγμένες γεωργικά.

Πιο αναλυτικά, η φυτική παραγωγή υποχωρεί σε 70% της γεωργικής παραγωγής το 2009, από 76% που ήταν το 1995, ως αποτέλεσμα της μείωσης της αξίας σε 9 περιφέρειες, κυρίως στο βόρειο και κεντρικό τμήμα, καθώς και της σχετικής συρρίκνωσης του προϊόντος στα βιομηχανικά φυτά και ιδίως στον καπνό, και δευτερευόντως του ελαιολάδου, των δημητριακών και σιτηρών. Η υποχώρηση της φυτικής παραγωγής αναχαιτίζεται αντιθέτως, από την άνοδο στα λαχανικά και τα σκαλιστικά φυτά, στα φρούτα και λιγότερο στα κτηνοτροφικά φυτά.

Όπως φαίνεται και από το διάγραμμα 10.1. υποχωρούν συντριπτικά δύο βασικοί και προσοδοφόροι κλάδοι εκτατικής καλλιέργειας στις περισσότερες περιφέρειες με τις απώλειες όμως να είναι πιο σημαντικές για περιοχές στη Βόρεια Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, όλες οι περιφέρειες παρουσιάζουν μείωση της παραγωγής στα βιομηχανικά φυτά, εκτός από τα Ιόνια Νησιά και το Νότιο Αιγαίο, ενώ και τα δημητριακά βρίσκονται σε υποχώρηση σε όλες τις περιφέρειες, με εξαίρεση τη Θεσσαλία. Η ΑΠΑ στο προϊόν φρούτα αυξάνεται αντιθέτως πιο γρήγορα στην Αττική, αλλά και στα Ιόνια Νησιά και στη Δυτική Μακεδονία.

Από την άλλη, ενισχύεται η συμμετοχή της ζωικής παραγωγής στην αξία του γεωργικού προϊόντος από 24% σε 30% της αξίας, χάριν σε μία αύξηση της παραγωγής σε 10 περιφέρειες της χώρας (Διάγραμμα 10.2.). Στην παραπάνω δεν συμμετέχουν η Αττική, όπου καταγράφεται μείωση και μάλιστα σημαντική (της τάξης 22%), η Πελοπόννησος, όπου υπάρχει στασιμότητα και η Στερεά Ελλάδα, όπου παρατηρείται μικρή υποχώρηση. Η βελτίωση της σχετικής θέσης του κλάδου συνδέεται με τη δυναμική στα προϊόντα της κτηνοτροφίας και ειδικά της παραγωγής γάλακτος.

Η ανάδειξη φθινόντων και ανερχόμενων κλάδων στον αγροτικό τομέα εξηγείται πρώτα απ' όλα από τα κίνητρα των επιδοτήσεων μέσω της ΚΑΠ και κυρίως από την απόφαση αποδέσμευσης των ενισχύσεων από την κλίμακα της παραγωγής, στο πλαίσιο της δεύτερης αναθεώρησης των κανονισμών τη δεκαετία 2000 (ενδεικτικά Καδίτη και Νίτση, 2010). Στην Ελλάδα δηλαδή η υποχώρηση της αγροτικής παραγωγής και η αναδιάρθρωση εντός του αγροτικού τομέα σχετίζεται με ειδικούς λόγους που έχουν να κάνουν όχι μόνο με τον παραδοσιακά μεταπρατικό χαρακτήρα της οικονομίας και την αδύναμη εξειδίκευση σε παραγωγικές δραστηριότητες, ή ακόμα και με την τριτογενοποίηση στο πλαίσιο της ανοικτής οικονομίας, αλλά κυρίως με την αγροτική πολιτική που σχεδόν νομοτελειακά συνδέει τον αγροτικό κόσμο και το αγροτικό εισόδημα με τις επιδοτήσεις (βλ. και Κεφάλαιο 15). Ειδικότερα, η επιλεκτική επιδότηση ορισμένων προϊόντων (του καπνού, των σιτηρών, του βαμβακιού και της ελιάς) στο πλαίσιο της ΚΑΠ από τη δεκαετία 1990 και η αποδέσμευση στη συνέχεια, την περίοδο 2004-2006, των επιδοτήσεων από την κλίμακα και τον όγκο παραγωγής έμμεσα επιβάλλουν μία πρωτοφανή στρατηγική σε μικρές και μεγάλες εκμεταλλεύσεις, αυτόματης ιδιοποίησης επιχορηγήσεων στη βάση απλά και μόνο της κατοχής καλλιέργειας και χωρίς να είναι αναγκαία η διάθεση του προϊόντος ή η προσαρμογή των εκμεταλλεύσεων στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της αγοράς. Η τιμή διάθεσης δεν είναι δηλαδή οδηγός στις εξελίξεις αναδιάρθρωσης, τουλάχιστον όσο είναι η επιδότηση των γεωργών.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 10.1. Μεταβολή της ΑΠΑ στη γεωργία στις ελληνικές περιφέρειες ανά κατηγορία προϊόντος στη φυτική παραγωγή, 1995-2009

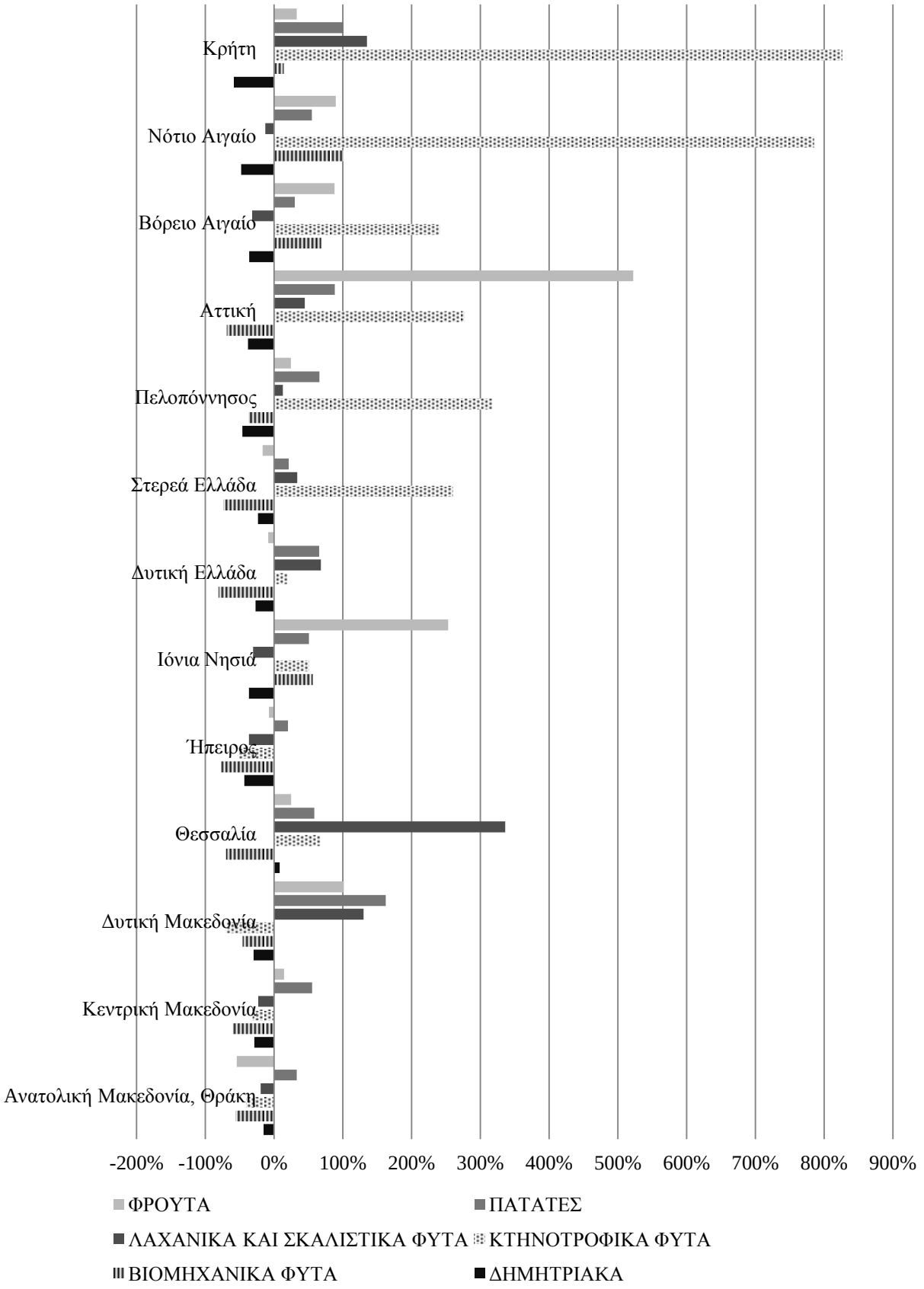

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ – Αγροτικοί Λογαριασμοί, ιδία επεξεργασία.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 10.2. Μεταβολή της ΑΠΑ στη γεωργία στις ελληνικές περιφέρειες ανά κατηγορία προϊόντος στη ζωική παράγωγή, 1995-2009

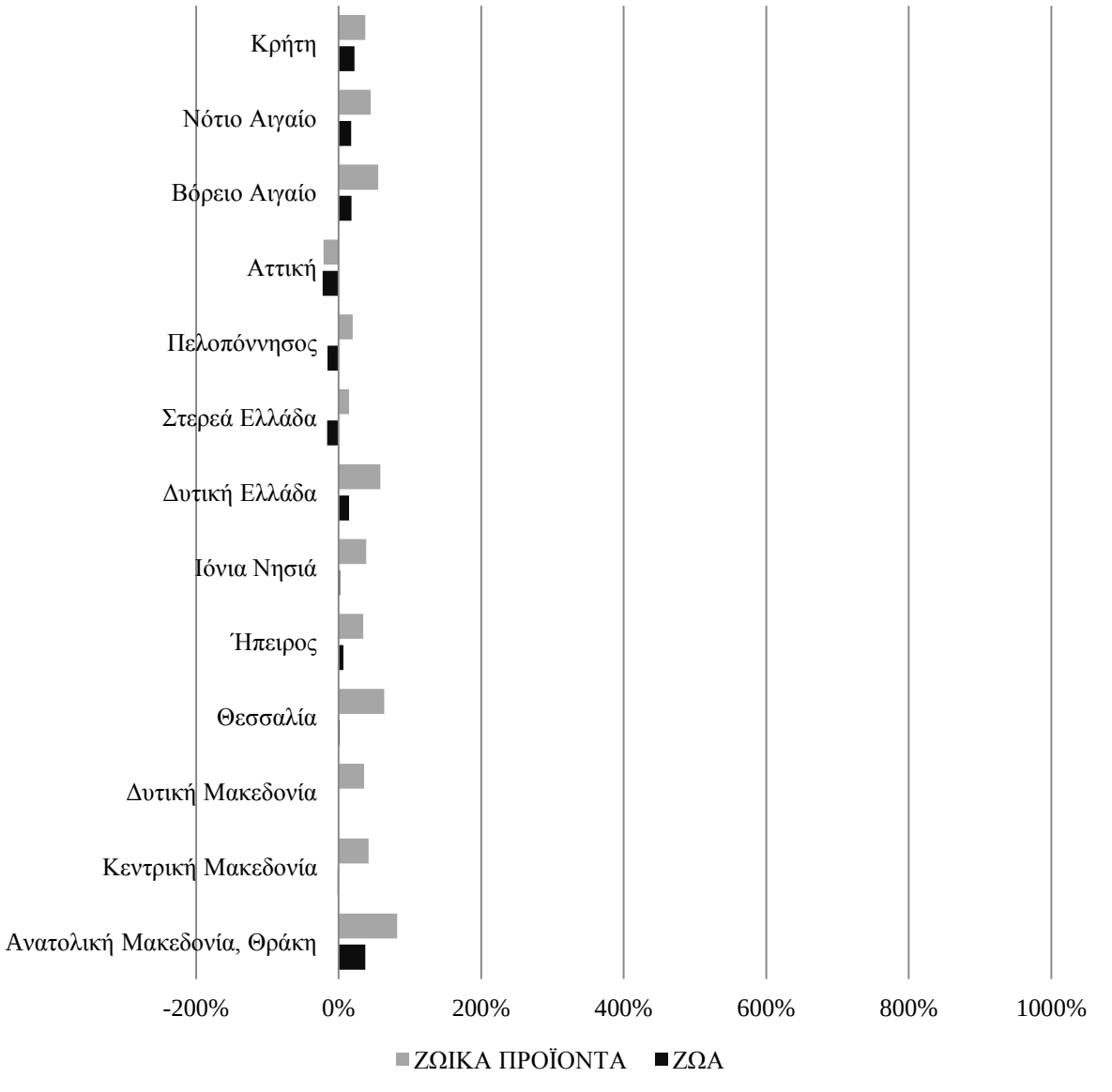

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ – Αγροτικοί Λογαριασμοί, ιδία επεξεργασία.

Οι κύριες εξελίξεις σε κλάδους εντός των βασικών τομέων έχουν ως εξής:

Η μείωση της παραγωγής βιομηχανικών φυτών. Συνολικά η μείωση της παραγωγής βιομηχανικών φυτών είναι ραγδαία. Σε εθνικό επίπεδο το προϊόν υποχωρεί από 1.678 εκ. σε 579 εκ. ευρώ την περίοδο 1995-2009, κυρίως λόγω της μείωσης στην παραγωγή του καπνού και της πλήρους εγκατάλειψης της σχετικής καλλιέργειας στην Κεντρική Ελλάδα που και μέχρι το 1995 παρήγαγε το 30% της αξίας[158]. Στο πλαίσιο αυτό διαμορφώνεται ένα μονοπολικό χωρικό πρότυπο από τη δεκαετία 2000, με επίκεντρο τη Βόρεια Ελλάδα. Το 2009 η τελευταία συγκεντρώνει το σύνολο σχεδόν της παραγωγής. Παρομοίως, η παραγωγή βαμβακιού, ιστορικά μία από τις σημαντικότερες καλλιέργειες και στυλοβάτης ειδικά σε περιοχές με εκτεταμένες γόνιμες και αρδευόμενες εκτάσεις[159] και σε ισχυρές περιφερειακές αγροτικές οικονομίες (π.χ. Θεσσαλία,

[158] Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ – Αγροτικοί Λογαριασμοί

[159] Ενδεικτικά για την επέκταση που γνωρίζει η βαμβακοκαλλιέργεια μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας 1990, οι Καρανικόλας και Μαρτίνος (1999) αναφέρουν ότι στις «δυναμικές αγροτικές περιοχές», κατά κύριο λόγο πεδινές, στην ηπειρωτική Ελλάδα, οι καλλιεργούμενες εκτάσεις βαμβακιού αυξήθηκαν ως και κατά 71%

Μακεδονία) παρουσιάζει επίσης, συντριπτική υποχώρηση, σχεδόν στο μισό. Η κατηγορία «άλλα βιομηχανικά φυτά» που συμπεριλαμβάνει το βαμβάκι μειώνεται από 1142,93 εκ. ευρώ το 1995 σε 406,81 εκ. ευρώ το 2009.

Ειδικά μέσα σε μία δεκαετία ο τομέας βρίσκεται από την καλπάζουσα ανάπτυξη στην κρίση. Καταρχήν, λίγο μετά το 1990 και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας 2000, χάριν στις μεγάλες αυξήσεις στις τιμές του προϊόντος στις ξένες αγορές και τη δυναμική στήριξη μέσω της ΚΑΠ, η καλλιέργεια επεκτείνεται σε όλη τη χώρα και δεν αφορά μόνο παραδοσιακές βαμβακοπαραγωγικές περιοχές, αν και ειδικά στην περιοχή της Μακεδονίας το προϊόν διπλασιάζεται. Είναι η περίοδος που όπως αναφέρει ο Λουλούδης σε άρθρο του στην Αυγή το Δεκ. 1996, «φυτεύτηκε βαμβάκι μέχρι και στις γλάστρες»[160]. Από τις αρχές του 2000 με την εφαρμογή της έκθεσης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής «Ατζέντα 2000» και με την αποδέσμευση της ενίσχυσης από τον όγκο παραγωγής, η παραγωγή σε αξία, σε τόνους και καλλιεργήσιμες εκτάσεις πέφτει στο 1/3 σε όλη τη Βόρεια Ελλάδα, ενώ σχεδόν εγκαταλείπεται στις άλλες περιοχές.

Η μείωση της παραγωγής δημητριακών. Η παραγωγή δημητριακών μειώνεται αν και σε μικρότερο βαθμό, από 1.059 εκ. ευρώ το 1995 σε 859 εκ. ευρώ το 2009, ως αποτέλεσμα και πάλι της εφαρμογής της ΚΑΠ και παράδοξα αν αναλογιστεί κάποιος ότι επικρατεί την ίδια περίοδο ένα εξαιρετικά ευνοϊκό περιβάλλον, λόγω της ανόδου της παγκόσμιας ζήτησης και της διεύρυνσης της εσωτερικής κατανάλωσης. Η εξέλιξη επηρεάζει και πάλι περισσότερο περιοχές της Βόρειας Ελλάδας, την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, την Κεντρική Μακεδονία, αλλά και τη Θεσσαλία, όπου συγκεντρώνεται το μεγαλύτερο τμήμα της παραγωγής και τις λιγότερο ανεπτυγμένες γεωργικά περιοχές του ηπειρωτικού χώρου που εξειδικεύονται στην καλλιέργεια του σκληρού σιταριού (Καρανικόλας και Μαρτίνος, 1999). Πάντως, η σημασία του τομέα παραμένει μεγάλη, τόσο με κριτήριο το μέγεθος, όσο και επισιτιστικά κριτήρια. Η καλλιέργεια δημητριακών καταλαμβάνει σχεδόν 1/3 των καλλιεργούμενων εκτάσεων και της γεωργικής γης (12.347 χιλ. στρέμ. το 2009), ενώ τα προϊόντα του κλάδου προσφέρουν βασική πρώτη ύλη για πολλά μεταποιημένα προϊόντα.

Η κρίση της ελαιοκαλλιέργειας. Με τη μεταρρύθμιση της ΚΑΠ και χάριν στη «μαζικοποίηση» της επιδότησης για την παραγωγή ελαιολάδου στα μέσα της δεκαετίας 1990 και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας 2000, η ελαιοκαλλιέργεια αναπτύσσεται με γρήγορους ρυθμούς από άκρη σε άκρη του ελλαδικού χώρου. Κυρίως όμως επιλέγεται ως βασική καλλιέργεια αντικατάστασης ασύμφορων προηγούμενων καλλιεργειών (π.χ. αμπελώνων) σε περιοχές με ορεινά – ημιορεινά εδάφη και περιορισμένες εναλλακτικές δυνατότητες διαφοροποίησης των παραγωγικών δυνατοτήτων. Ειδικά στον ορεινό και ημιορεινό χώρο αλλά και στα νησιά, η ελαιοκαλλιέργεια επικρατεί περίπου ως «μονοκαλλιέργεια». Είναι χαρακτηριστικό ότι στα ορεινά και ημιορεινά της χώρας καταλαμβάνει το 80% των δεντροκαλλιεργειών το 2000, ενώ αποδίδει το 60% της ελαιοκαλλιέργειας στη χώρα. Ταυτόχρονα, στα νησιά του Νοτίου Αιγαίου και της Κρήτης η παραγωγή ελιάς-ελαιολάδου αποδίδει κάτι λιγότερο από το μισό της φυτικής παραγωγής[161].

Σε αυτό το πλαίσιο, η καλλιέργεια της ελιάς συνδέεται πρωτοφανώς με τις προοπτικές γεωργικής ανάπτυξης και μπορεί να συσχετιστεί ακόμα και με την επέκταση της πολυαπασχόλησης και τις εποχιακές διακυμάνσεις στις τοπικές αγορές εργασίας στις παραπάνω περιοχές. Ακόμα, η συγκεκριμένη περίπτωση αποτελεί γενικότερα ένα τυπικό παράδειγμα του πώς η πολιτική των επιδοτήσεων εδραιώνει την υψηλή εξάρτηση των γεωργών από την πρακτική των επιδοτήσεων και τελικά μπορεί να αποβεί αρνητική. Η επέκταση της ελαιοκαλλιέργειας έχει μία συγκεκριμένη λογική που κυρίως συνίσταται στο ότι μπορεί να αποδώσει ένα συμπληρωματικό εισόδημα, είτε σε έναν επαγγελματία αγρότη, είτε σε έναν πολυαπασχολούμενο γεωργό, με μικρή προσπάθεια – χαμηλή ένταση εργασίας και ελάχιστη επένδυση σε κεφάλαιο. Η στήριξη μέσω της επιδότησης

μέσα σε λίγα χρόνια (από το 1987 μέχρι το 1993) και με αυτό το κριτήριο κατέχουν την πρώτη θέση στο σύνολο των καλλιεργούμενων εκτάσεων. Επίσης, αναφέρουν ότι η στροφή στη βαμβακοκαλλιέργεια αφορά ακόμα και τις «προβληματικές» (σύμφωνα με Οδηγία 75/268 της ΕΟΚ) και τις ορεινές αγροτικές περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας.

[160] Πράγματι, από τα στοιχεία των αγροτικών λογαριασμών προκύπτει ότι το 1995 όλες οι περιφέρειες εμφανίζουν παραγωγή στον τομέα του βαμβακιού. Ακόμα και στην Αττική, τα νησιά του Αιγαίου και της Κρήτης όπου οι συνθήκες δεν είναι ιδανικές ή κατάλληλες για τη συγκεκριμένη καλλιέργεια, και οι ανάγκες σε άρδευση καλύπτονται με μεγαλύτερη δυσκολία, η αξία της παραγωγής ανέρχεται σε 3,7 εκ. ευρώ.

[161] Στοιχεία απογραφής γεωργίας και αγροτικών λογαριασμών, ΕΛΣΤΑΤ.

ανεξαρτήτως ύψους παραγωγής που εξασφαλίζεται μέσω της ΚΑΠ από τα μέσα της δεκαετίας 2000, σημαίνει ότι οι χαμηλές τιμές της αγοράς, οι οποίες επικρατούν κυρίως λόγω των χαμηλών προδιαγραφών τυποποίησης και του υψηλού ανταγωνισμού[162], επιτρέπουν τη συνέχεια ενός τρόπου συσσώρευσης, χωρίς απαραίτητα την επένδυση των πλεονασμάτων στον εκσυγχρονισμό των εκμεταλλεύσεων.

Ο τομέας περνά σε κρίση από τα μέσα της δεκαετίας 2000 με τη μείωση των επιδοτήσεων[163], καθώς και η υπερπροσφορά προϊόντος σε καθεστώς ελεύθερης αγοράς ρίχνει όλο και περισσότερο τις τιμές. Μέχρι το 2009 η αξία της παραγωγής μειώνεται σχεδόν στο μισό, από 1.416 σε 703 εκ. ευρώ, σε σχέση με το 1995, ενώ η παραγωγή σε όγκο και οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις συνεχίζουν να αυξάνονται με γρήγορους ρυθμούς[164]. Είναι προφανές ότι οι περιοχές που πλήττονται περισσότερο είναι αυτές, όπου έχει αναδειχθεί εν τω μεταξύ, μία σχετική εξειδίκευση, όπως η Κρήτη και η Πελοπόννησος, όμως αφορούν συνολικά τον ελλαδικό χώρο. Στη μείωση του ακαθάριστου εισοδήματος από το ελαιόλαδο συμμετέχουν 9 από τις 13 περιφέρειες που βρίσκονται στα διαμερίσματα της κεντρικής, νότιας και νησιωτικής Ελλάδας.

Η εγκατάλειψη των αμπελώνων. Η εκρίζωση αμπελώνων στην Ελλάδα παίρνει μαζικές διαστάσεις τη δεκαετία 2000, λόγω της γρήγορης πτώσης της τιμής της σταφίδας και των προϊόντων της αμπέλου και της θέσπισης σχετικής επιδότησης μέσω της ΚΑΠ για εκρίζωση των υφιστάμενων καλλιεργειών και αντικατάσταση. Ο σκοπός είναι ο περιορισμός της παραγωγής και των συσσωρευμένων αποθεμάτων και η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των εκμεταλλεύσεων στο κοινοτικό επίπεδο (Καδίτη και Νίτση, 2010). Στο πλαίσιο αυτό, μειώνονται οι καλλιεργούμενες εκτάσεις στην Ελλάδα, ενώ η παραγωγή του κρασιού μένει σχετικά στάσιμη σε όρους αξίας, χάριν στις βελτιώσεις στην απόδοση και την αύξηση της παραγωγικότητας. Μια επέκταση της καλλιέργειας, αν και ήπια, εντοπίζεται μόνο στη Θεσσαλία, τη Στερεά Ελλάδα και στην Κρήτη.

Η αναβίωση των τοπικών προϊόντων. Τα κύρια προϊόντα στα οποία αναπτύσσουν «συγκριτικό πλεονέκτημα» κυρίως περιοχές στη νότια και νησιωτική Ελλάδα, τα νησιά του Αιγαίου και η Κρήτη, ακόμα και η Πελοπόννησος, είναι το ελαιόλαδο, το κρασί αλλά και ορισμένα προϊόντα της κτηνοτροφίας που συνδέονται στενά με ενδογενή πλεονεκτήματα και μοναδικούς-τοπικούς πόρους και πρώτες ύλες. Ειδικά με τη μεταρρύθμιση της ΚΑΠ ορεινές, νησιωτικές απομονωμένες περιοχές, καθώς λαμβάνουν τις λεγόμενες «εξισωτικές αποζημιώσεις», απολαμβάνουν νέες ευκαιρίες και μεγαλύτερα περιθώρια επέκτασης της δραστηριότητας σε καλλιέργειες χωρίς υψηλές άμεσες αποδόσεις, αλλά με συγκριτικό πλεονέκτημα στην τιμή στις διεθνείς και τοπικές αγορές.

Η ανάπτυξη τοπικών παραδοσιακών προϊόντων ή αλλιώς «τοπικών προϊόντων ποιότητας» (π.χ. Προϊόντα Ονομασίας Προελεύσεως-ΠΟΠ) αναδεικνύεται σε ένα ρεαλιστικό και κατάλληλο μέσο για την τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη και τη συντήρηση μίας «κρίσιμης μάζας» παραγωγικής βάσης στη γεωργία που αναπτύσσει ταυτόχρονα καλές συνέργειες με άλλους τομείς, όπως η μεταποίηση και ο τουρισμός, ειδικά σε περιοχές που θεωρούνται μειονεκτικές ή εκτός του κύριου τουριστικού ρεύματος (Λαμπριανίδης, 2004α). Η πιο χαρακτηριστική είναι η επιστροφή στην καλλιέργεια των αμπελώνων για την παραγωγή κρασιού στο νησιωτικό χώρο και ιδίως στα μικρότερα νησιά[165], καθώς και η τυποποίηση ελαιολάδου και άλλων προϊόντων (γάλα, τοπικές συνταγές) σε περιοχές που στηρίζονται σε ένα «πολυ-λειτουργικό μοντέλο» αγροτικής ανάπτυξης.

Η ανάπτυξη της βιολογικής καλλιέργειας. Η προσφορά βιολογικών προϊόντων αναπτύσσεται σταθερά από τη δεκαετία 1980 με επιταχυνόμενους ρυθμούς από τα μέσα της

---

[162] Ανάμεσα στα βασικά προβλήματα του τομέα παραγωγής ελαιολάδου ξεχωρίζουν η χαμηλή ποιότητα στη συσκευασία και την τυποποίηση, η αδυναμία στην προώθηση και διανομή του προϊόντος, το μικρό μέγεθος και ο κατακερματισμός των εκμεταλλεύσεων που αποδίδει μικρές ποσότητες και εξασφαλίζει περιορισμένες οικονομίες και άρα ενέχει υψηλό κόστος κ.ά..

[163] Οι επιδοτήσεις για την παραγωγή ελαιολάδου φτάνουν σε 511 εκ. ευρώ το 1995 και 522 εκ. ευρώ το 2002 ενώ μειώνονται απότομα μετά το 2006 σε λιγότερο από 20 εκ. ευρώ (Καδίτη και Νίτση, 2010)

[164] Σημειώνεται ότι η μεγάλη πλειοψηφία των καλλιεργούμενων ελαιώνων προορίζεται για την παραγωγή ελαιόλαδου.

[165] Βλ. και Μακρής Γ. (2009), «Τα νησιά ως πρεσβευτές του ελληνικού κρασιού» στο: Νήσων Περίπλους (επιμ.), *Ιδέες και σκέψεις για το μέλλον της νησιωτικής Ελλάδας.* Αναπτυξιακή Ηρακλείου, Ηράκλειο: Μάιος 2009.

δεκαετίας 1990, χάριν και πάλι στις ενισχύσεις της ΚΑΠ αλλά και τις μετατοπίσεις στη ζήτηση που δημιουργούν μία δυναμική καταναλωτική αγορά (Καδίτη και Νίτση, 2007, Μυγδάκος, 2004). Συγκεκριμένα, μέσα σε μία μόνο τριετία 2002-2005, οι καλλιέργειες βιολογικών προϊόντων φτάνουν τα 2,9 εκ. στρ. από μόνο 763 χιλ. στρ. και οι παραγωγοί ανέρχονται στους 14,7 χιλ., έναντι 5,9 χιλ.. Παρομοίως, γρήγορη είναι και η άνοδος στη βιολογική κτηνοτροφία, οπότε μπορεί να υποστηριχθεί ότι η στροφή σε πιο ποιοτικά και υγιεινά προϊόντα, σύμφωνα και με τις τάσεις, τους κανονισμούς και τις επιδιώξεις της κοινοτικής πολιτικής αφορά το σύνολο του τομέα και το σύνολο της χώρας. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας 2000, η βιολογική καλλιέργεια συγκεντρώνεται στο μεγαλύτερο μέρος της πάντως στην Κεντρική και Νότια Ελλάδα και ειδικά στα Ιόνια Νησιά, τη Δυτική Ελλάδα και την Πελοπόννησο, όπως και τα νησιά του Βορείου Αιγαίου και την Κρήτη, ενώ αντίστοιχα η βιολογική ζωική εκτροφή αφορά περισσότερο τα μεγάλα κτηνοτροφικά κέντρα, τη Δυτική και Στερεά Ελλάδα, την Ήπειρο, την Πελοπόννησο και λιγότερο τα νησιά.

Η ενίσχυση της ζωικής παραγωγής. Η προσφορά στο ζωικό τομέα μεγεθύνεται σε εθνικό και περιφερειακό επίπεδο, χάριν κυρίως στην άνοδο της ζήτησης και στις επιδοτήσεις της ΚΑΠ, παρόλα αυτά, παραμένει χαμηλή σε σχέση με τις δυνατότητες που θα μπορούσε να έχει η χώρα στη διεθνή αγορά (π.χ. Ζιωγανάς, 1999, Καδίτη και Νίτση, 2007). Αυτό οφείλεται σε πολλούς παράγοντες που έχουν να κάνουν με τις οργανωτικές δυσκαμψίες των μονάδων και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της προσφοράς, όπως και με το υψηλό κόστος των ζωοτροφών που καθηλώνει την παραγωγική δραστηριότητα και καθιστά αναγκαστική σχεδόν σε «μειονεκτικές» και απομακρυσμένες περιοχές, την (υπερ)εντατική εκμετάλλευση των βοσκοτόπων με δυσμενείς συνέπειες για το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη.

Ανάμεσα στα βασικά χαρακτηριστικά που αποκτά ο ζωικός τομέας στη φάση αυτή της ανάπτυξης είναι η σαφής διαφοροποίηση στην κυρίαρχη παραγωγική πρακτική ανάμεσα στη βόρεια και τη νότια, τη νησιωτική και την ηπειρωτική Ελλάδα. Στην περίπτωση των πεδινών του ηπειρωτικού χώρου και στις βόρειες περιφέρειες, είναι περισσότερο χαρακτηριστικό ένα σύστημα εντατικής/ημιεντατικής μορφής που δίνει έμφαση στη μεγάλη δέσμευση κεφαλαίου και εργασίας και σε διατροφή των ζώων με τη χορήγηση ζωοτροφών σε σταβλισμένες ή ημισταβλησμένες εγκαταστάσεις. Αντιθέτως, στα νησιά και στις ορεινές περιοχές αξιοποιούνται κατά κόρον ελεύθερες εκτάσεις για τη βόσκηση των ζώων και εφαρμόζεται η εκτατική και μία πιο παραδοσιακού τύπου νομαδική εκτροφή (Στεφανάκης, 2007). Ο διαχωρισμός αυτός δεν είναι κάτι νέο, όμως αποκτά πιο συγκροτημένα χαρακτηριστικά, με την εφαρμογή της νέας αγροτικής πολιτικής και την τόνωση της κτηνοτροφίας σε πολλές περιοχές.

Η στροφή στα κτηνοτροφικά φυτά. Οι ζωοτροφές σχετίζονται άμεσα με το μέλλον της ελληνικής κτηνοτροφίας και ζωικής παραγωγής και συμπαρασύρουν σε ανάπτυξη και κρίση μειονεκτικές, ορεινές και λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές, καθώς ορίζουν το κόστος της παραγωγής και τα περιθώρια κέρδους του παραγωγού σε ευαίσθητους τοπικούς κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς (Βακουφάκης, 2007, Καρανικόλας και Μαρτίνος, 1999). Στην Ελλάδα μετά το 1990 η καλλιέργεια κτηνοτροφικών φυτών αναπτύσσεται, ιδίως στα νησιά, δεδομένο που προκαλεί ευρύτερους μετασχηματισμούς. Ενδεικτικά, η παραγωγή κτηνοτροφικών φυτών στα νησιά του Αιγαίου και στην Κρήτη ανέρχεται σε 137 εκ. ευρώ από περίπου 17 εκ. ευρώ το διάστημα 1995-2009, ενώ στη Βόρεια Ελλάδα μειώνεται από 166 σε 134 εκ. ευρώ.

Η άνοδος στα κτηνοτροφικά φυτά συνδέεται συνολικά με μία επανατοποθέτηση στις αγορές αγαθών ενδιάμεσων εισροών, του νησιωτικού χώρου. Τη δεκαετία 2000 το χωρικό σύστημα «νησιά» παράγει σχεδόν τόσο όσο και η βόρεια Ελλάδα που υπήρξε βασικός προμηθευτής ως τη δεκαετία 1990. Είναι προφανές ότι η στροφή στην καλλιέργεια και παραγωγή κτηνοτροφικών φυτών στις περιοχές αυτές που βρίσκονται σε σχετική απομόνωση, οφείλεται στη στρατηγική των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων να εξορθολογίσουν την παραγωγική διαδικασία και να παράγουν φθηνότερες πρώτες ύλες, αποφεύγοντας τα μεταφορικά κόστη. Με τον τρόπο αυτό, μειώνεται βαθμιαία η εξάρτηση των νησιών, από την ηπειρωτική χώρα και με τα πεδινά.

Η ανάπτυξη των προϊόντων θερμοκηπίου. Η θερμοκηπιακή καλλιέργεια αναπτύσσεται στην Ελλάδα τις τελευταίες τρείς δεκαετίες σε σχετική απόσταση από το αστικό περιβάλλον, σε περιοχές με κατάλληλες εδαφο-κλιματολογικές συνθήκες και γειτνίαση με σταθμούς διαμετακόμισης. Εκτιμάται ότι τα θερμοκήπια εισάγονται ως συστηματική εγκατάσταση στην Ελλάδα τη δεκαετία 1960, όμως η ανάπτυξη τους επιταχύνεται μετά το 1992. Το πιο πάνω έτος, οι θερμοκηπιακές καλλιέργειες ανέρχονται σε 39.500 στρ., από τα οποία τα περισσότερα είναι

κηπευτικά (36.269) και βρίσκονται στην Κρήτη (16.393), ενώ μέχρι το 2011 ανέρχονται σε 60.500 στρ., από τα οποία 26.600 στρ. βρίσκονται στην Κρήτη[166], 9.250 στρ. στην Πελοπόννησο και 25.650 στρ. διάσπαρτα σε όλη την Ελλάδα ιδίως στην Πρέβεζα, την Αθήνα και την Θεσσαλονίκη. Την άνοδο των θερμοκηπίων φανερώνει εξάλλου και η άνοδος στην προσφορά φρούτων, λαχανικών και οπορωκηπευτικών που όπως έχει ήδη αναφερθεί αφορά πολλές περιφέρειες.

10.2. Τα νέα πρότυπα αγροτικής ανάπτυξης

Ο μετασχηματισμός της αγροτικής παραγωγής ο οποίος βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την πολιτική επιδοτήσεων της ΚΑΠ συνοψίζεται στα παρακάτω: Πρώτον, εγκαταλείπονται προσοδοφόρες καλλιέργειες και βασικά εξαγώγιμα προϊόντα όπως τα καπνά, το βαμβάκι και τα δημητριακά, τα οποία προσφέρονται για εκτατικές εκμεταλλεύσεις και για παραγωγή μεγάλης κλίμακας και υψηλών αποδόσεων. Δεύτερον, η παραγωγή στρέφεται όλο και πιο πολύ σε ένα παραδοσιακό μοντέλο γεωργίας που εστιάζει σε προϊόντα ποιότητας και τοπικής ονομασίας προέλευσης, αναβιώνοντας συχνά μία παλαιότερη εξειδίκευση με εντατικοποίηση του συντελεστή εργασίας και κεφαλαίου σε συγκεκριμένες περιοχές. Η συγκεκριμένη εξειδίκευση σε εντατικές καλλιέργειες έχει στενότερα περιθώρια κέρδους για το γεωργό, λόγω της φύσης της συγκομιδής, μορφολογίας των εδαφών στις περιοχές ανάπτυξης, του μικρού μεγέθους και του πολυκατακερματισμού των αγροτεμαχίων, αλλά προσφέρει την επιδότηση του εισοδήματος (ελαιόλαδο, κρασί), ανεξάρτητα από τον όγκο της παραγωγής. Στο πλαίσιο αυτό, επεκτείνεται η προσφορά σε κατηγορίες προϊόντος που γνωρίζουν έντονο ανταγωνισμό και χαμηλές τιμές. Ως εκ τούτου, οι αποδόσεις από την εκμετάλλευση εισέρχονται σε ένα φαύλο κύκλο αναποτελεσματικότητας. Τρίτον, ενδυναμώνονται κλάδοι με καλές προοπτικές στο διεθνές εμπόριο, υψηλή ανταγωνιστικότητα και ικανοποιητικές τιμές διάθεσης για τον παραγωγό (π.χ. φρούτα και λαχανικά) ή εξαιρετική ποιότητα (π.χ. γάλα, γαλακτοκομικά) που ακολουθούν ένα διαφορετικό τρόπο οργάνωσης της παραγωγής. Είτε στηρίζονται σε τεχνολογικές καινοτομίες όπως τα θερμοκήπια, είτε σε νέες μεθόδους τήρησης των προτύπων υγιεινής και διασφάλισης ποιότητας (π.χ. σύστημα Agro).

Σε γενικές γραμμές, ξεχωρίζουν ορισμένες βασικές χωρικές τάσεις στη γεωργική – τομεακή ανάπτυξη. Από τη μία, εγκαταλείπονται μεγάλες καλλιέργειες σε κατηγορίες προσοδοφόρων εξαγωγικών προϊόντων, γεγονός που οδηγεί σε οπισθοχώρηση τη γεωργία στη Βόρεια Ελλάδα και στα εύφορα και πεδινά εδάφη της χώρας. Κατά συνέπεια, και συνολικά, ο αγροτικός τομέας λειτουργεί με μικρή αποτελεσματικότητα, όσο μειώνεται η ΑΠΑ που παράγεται στα μεγάλα αγροτικά κέντρα. Από την άλλη, η στροφή σε προϊόντα εντατικής γεωργίας, ενισχύει τη θέση των αγροτικών περιοχών στα νησιά και ημιορεινές περιοχές, σε σχέση με το βόρειο τμήμα που συγκεντρώνει τις μεγαλύτερες αρόσιμες εκτάσεις. Αυτό δε σημαίνει ότι η Πελοπόννησος ή περιοχές στη Μακεδονία και στη Θεσσαλία δεν έχουν παρόμοιες δυνατότητες για παραγωγή σε μικρή κλίμακα και με χρήση παραδοσιακών μεθόδων. Απλά τα νησιά αποκτούν μία νέα εξειδίκευση στον εθνικό καταμερισμό της εργασίας στο πλαίσιο του ελεύθερου διεθνούς εμπορίου, που δεν είχαν στο παρελθόν.

Τέλος, η στροφή στην παραγωγή τοπικών προϊόντων ποιότητας θέτει μία νέα παράμετρο γεωργικής και οικονομικής ανάπτυξης στις ίδιες περιοχές. Τα τοπικά πλεονεκτήματα, είτε είναι ενδογενή (π.χ. φυσικοί πόροι, ανθρώπινο κεφάλαιο), είτε δημιουργούνται στο επίπεδο συμβολισμών μέσω της τουριστικής προβολής και άλλων μέσων προώθησης, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία για την γεωργική εξειδίκευση και διαφοροποίηση στην παγκόσμια αγορά. Παράλληλα, προσφέρουν νέες δυνατότητες ανασύστασης των παραδοσιακών τοπικών εμπορικών δικτύων που λειτουργούν σε σχετική αυτάρκεια και στηρίζονται στη συνεργασία διαφορετικών ομάδων και κλάδων παραγωγής.

Τα παραπάνω συνεπάγονται και άλλες μεταβολές στον κοινωνικό σχηματισμό και στα πρότυπα εργασίας στη γεωργία και στις γεωργικές περιοχές. Καταρχήν, διαμορφώνεται μία νέα

[166] Στοιχεία Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης. Ακόμα, για την απρογραμμάτιστη εγκατάσταση θερμοκηπιακών καλλιεργειών στη νότια Κρήτη, σε μοτίβα «θάλασσας από πλαστικό» (βλ. Ακουμιανάκης, 2011).

ισορροπία στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, καθώς μεταβάλλεται η σύνθεση του αγροτικού πληθυσμού και ειδικότερα καθώς ενισχύεται το ποσοστό συμμετοχής των μεταναστών και του εργατικού δυναμικού ανώτερης εκπαίδευσης στον αγροτικό χώρο. Τα κίνητρα στην αγορά εργασίας είναι πλέον έντονα διαφοροποιημένα μεταξύ βασικών ομάδων, γεγονός που εξηγεί και την άνοδο της πιο καπιταλιστικά οργανωμένης γεωργίας αλλά και την άνοδο της πολυ-απασχόλησης στον αγροτικό χώρο (π.χ. βλ. Κασίμης και Λουλούδης, 2007, Κασίμης και Παπαδόπουλος, 2007).

Σε γενικές γραμμές, το μοντέλο της παραγωγής εκσυγχρονίζεται και στρέφεται ιδιόρρυθμα σε μία περισσότερο καπιταλιστικά οργανωμένη-επιχειρηματικού τύπου γεωργία. Η στροφή αυτή καθίσταται δυνατή, αφενός μέσα από τη στήριξη που προσφέρει η ΚΑΠ, αφετέρου μέσα από τις ευκαιρίες που αναδύονται από την υπερπροσφορά εργασίας σε συγκεκριμένες ομάδες (μετανάστες, γυναίκες). Η άνοδος του μέσου μεγέθους εκμετάλλευσης, η επέκταση των εκμισθώσεων αγροτικής γης και της «συμβολαιακής γεωργίας» είναι ενδείξεις ότι η ελληνική γεωργία απομακρύνεται σταδιακά από το φονταμενταλιστικό πρότυπο της οικογενειακής εκμετάλλευσης, της αυτοκαλλιέργειας, και της καλλιέργειας για ίδια κατανάλωση (Δαμιανάκος, 2007, Καρανικόλας και Μαρτίνος, 1999).

Από την άλλη, αντιφατικά η πολυαπασχόληση αναδεικνύεται σε ένα βασικό πρότυπο απασχόλησης σε ένα μεγάλο τμήμα του αγροτικού χώρου. Η εποχικότητα της εργασίας στη γεωργία συσχετίζεται με την αντικατάσταση παραδοσιακών καλλιεργειών με άλλες πιο δυναμικές και απαιτητικές καλλιέργειες, τη μαζική επέκταση της παραγωγής σε θερμοκήπια, αλλά και ευνοείται από την παρουσία μίας νεοεισερχόμενης εργατικής δύναμης στον αγροτικό χώρο που μπορεί να αναλάβει περιστασιακές εργασίες[167], καθώς και από την εφαρμογή των προγραμμάτων και των νέων τεχνολογιών που επιτρέπουν τη γενικευμένη χρήση της μηχανής και αποδεσμεύουν ανθρώπινη εργασία. Εξάλλου, αυξάνονται και οι δυνατότητες απασχόλησης σε εξωγεωργικούς τομείς καθώς προχωρά η τριτογενοποίηση ακόμα και στην ύπαιθρο. Όλα αυτά, σε συνδυασμό με τη «χαλαρή» πολιτική των επιδοτήσεων καθιστούν τη γεωργική δραστηριότητα όλο και περισσότερο συμπληρωματική στο εισόδημα των αγροτικών νοικοκυριών την ίδια στιγμή που ο τομέας εκσυγχρονίζεται και γίνεται όλο και περισσότερο «βιομηχανοποιημένος».

Οι παραπάνω τάσεις στην παραγωγή αναδεικνύουν διαιρέσεις στο χώρο σε ότι αφορά τον τρόπο αγροτικής ανάπτυξης. Το κοινωνικοοικονομικό μοντέλο της ελληνικής γεωργίας, το οποίο διαμορφώθηκε ιστορικά σε αλληλεπίδραση με τις ιδιομορφίες του εγχώριου καπιταλιστικού συστήματος, όπως εξηγεί και ο Δαμιανάκος (2007), χαρακτηρίζεται από ανισότητες, αντιθέσεις και ανισοκατανομές που αναδεικνύουν ένα διχασμένο γεωργικό χώρο, μέσα στον οποίο μία ανεπτυγμένη καπιταλιστική γεωργία συνυπάρχει με την παραδοσιακή μικροκαλλιεργητική - μικροεμπορευματική καπιταλιστική γεωργία.

Συνολικά οι πολώσεις και οι συγκεντρώσεις, οι αντιθέσεις και οι ανισότητες τείνουν να σχηματίσουν όπως υποστηρίζεται εδώ, με βάση και την ανάλυση που προηγήθηκε, τρείς μεγάλες γεωργικές περιοχές, μία «εκσυγχρονισμένη» και μία «αρχαϊκή» και μία που συνδυάζει τα δύο. Πιο αναλυτικά, από τη μία ξεχωρίζει η Βόρεια-Κεντρική Ελλάδα, με περιφέρειες που καλύπτουν το σύνολο της ηπειρωτικής χώρας εκτός της Αττικής, συμπεριλαμβανομένης της Πελοποννήσου. Η ευρύτερη αυτή γεωγραφική περιφέρεια συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ποσοστό των καλλιεργούμενων εκτάσεων, των γεωργικών – αρόσιμων γαιών και των αρδευόμενων εκμεταλλεύσεων, εξειδικεύεται σε εκτατικές καλλιέργειες, εμφανίζει πιο ισχυρές τάσεις συγκέντρωσης σε μεγάλες και πιο οργανωμένες εκμεταλλεύσεις, ενώ ταυτόχρονα, συνεισφέρει το

[167] Πολλές εργασίες εστιάζουν στις εναλλακτικές μορφές εργασίας και στις ατυπίες της απασχόλησης στο γεωργικό τομέα στο πλαίσιο της οικονομικής αναδιάρθρωσης και της κοινωνικής αλλαγής. Για παράδειγμα, το φαινόμενο της άτυπης εργασίας στις κοινωνικές ομάδες των μεταναστών και των γυναικών στις ελληνικές περιφέρειες και συγκεκριμένα στη Βόρεια Ελλάδα μελετούν οι Βαϊου και Χατζημιχάλης (1997) και την πολυαπασχόληση σε μία ορεινή περιοχή του Νομού Φθιώτιδος η Ζακοπούλου (2007). Επίσης, οι Κασίμης και Παπαδόπουλος (2007) μελετούν τη δυναμική της διατήρησης της οικογενειακής εκμετάλλευσης και αναδεικνύουν τις ισχυρές συσχετίσεις που προκύπτουν με τις ευκαιρίες απασχόλησης στις τοπικές και περιφερειακές αγορές εργασίας. Η Γιδαράκου (2007) μελετά τη σημασία της πολυδραστηριότητας των γυναικών στην ενδογενή τοπική ανάπτυξη σε αγροτικές περιοχές και τέλος, ο Κασίμης (2004) υποδεικνύει τη σημασία της μετανάστευσης για τη συμπίεση του κόστους και την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της γεωργίας, μελετώντας τη διαδικασία της αναδιάρθρωσης και την ένταξη των μεταναστών σε τρείς τοπικές αγορές εργασίας.

μεγαλύτερο μέρος στην εγχώρια αγροτική παραγωγή και στην τομεακή απασχόληση. Η ίδια καθώς φιλοξενεί τις περισσότερες πεδινές, αρδευόμενες και εύφορες εκτάσεις και ικανοποιητικές υποδομές που διαμορφώθηκαν σε προηγούμενους κύκλους επενδύσεων και επιτρέπουν την αγροτική παραγωγή μεγάλης κλίμακας και υψηλής παραγωγικότητας, απορροφά ακόμα διαχρονικά, το μέγιστο των ενισχύσεων και επενδύσεων κεφαλαίου για τον αγροτικό τομέα. Στο πλαίσιο αυτό, συγκεντρώνει σταθερά τις προϋποθέσεις ενσωμάτωσης ενός προτύπου γεωργίας που είναι πιο κοντά στο βορειο-ευρωπαϊκό και οργανωμένο καπιταλιστικό πρότυπο και που στηρίζεται σε υψηλότερες αποδόσεις και προϊόντα με μεγαλύτερα περιθώρια κέρδους στο διεθνές εμπόριο και εξαιρετική σημασία για την διατροφική αυτάρκεια της χώρας (π.χ. κρέας, δημητριακά). Η πρόσβαση στις αγορές είναι ευκολότερη γι αυτές τις περιφέρειες εξάλλου, λόγω θέσης στα διευρωπαϊκά μεταφορικά δίκτυα και μεγαλύτερης εγγύτητας σε μεγάλα αστικά κέντρα.

Από την άλλη, ξεχωριστή ενότητα αποτελούν οι περιφέρειες που ανήκουν στο χώρο της νησιωτικής Ελλάδας (Νότιο και Βόρειο Αιγαίο, Ιόνια Νησιά, Κρήτη). Στις περιοχές αυτές που εμφανίζουν μεγάλες διαφορές μεταξύ τους, ο αγροτικός τομέας έχει εξαιρετικό βάρος για την περιφερειακή ανάπτυξη, παρότι η συμβολή του στα εθνικά αναπτυξιακά μεγέθη είναι σχετικά περιορισμένη. Εδώ, τα εδάφη είναι σε μεγάλο βαθμό ορεινά – ημιορεινά και οι κοινωνικές δομές μένουν κατά βάση παραδοσιακές, ενώ η οργάνωση της παραγωγής στηρίζεται σε εναλλακτικά πρότυπα εργασίας, σε διαδεδομένη χρήση της πολυαπασχόλησης και σε εντατικές μεθόδους που συνεπάγονται υψηλότερη αναλογικά δέσμευση σε εργατική δύναμη και κεφάλαιο, με δεδομένο και το μικρό μέγεθος και τον υψηλό κατακερματισμό των εκμεταλλεύσεων. Όλα τα παραπάνω έρχονται σε αντίθεση με το υψηλής παραγωγικότητας μοντέλο της πρώτης περίπτωσης, και από μία τέτοια οπτική, εμφανίζονται ως μειονεκτήματα με αυστηρά ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια[168]. Παρόλα αυτά, το πρότυπο αυτό, το οποίο αναδεικνύει τον πολυλειτουργικό ρόλο της γεωργίας και δίνει έμφαση στην «ποιότητα» για να προωθήσει μία πιο ολοκληρωμένη με την έννοια πολυτοεμακή τοπική ανάπτυξη, προκρίνεται από την ασκούμενη πολιτική σε ευρωπαϊκή και εθνική κλίμακα (π.χ. Παπαδόπουλος, 2004β, Μπεόπουλος, 2005, Καρανικόλας και Μαρτίνος, 2005) και συμβάλλει στην ισόρροπη ανάπτυξη τελικά του αγροτικού χώρου.

Η Αττική εντάσσεται σε μία τρίτη (ενδιάμεση) κατηγορία με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και πιο γνήσια τα στοιχεία της εμπορικής ολοκλήρωσης της προσφοράς και της οριζόντιας εκμετάλλευσης οικονομιών κλίμακας σε διάφορους τομείς της παραγωγής. Όπως δείχνουν οι Μωυσίδης και Ντύκεν (2007) στον περιαστικό χώρο της Αθήνας, διαμορφώνεται τα τελευταία χρόνια ένα ιδιόμορφο πεδίο συνύπαρξης, συνάντησης, λειτουργικής αλληλεξάρτησης και συνεργασίας της μεγάλης πόλης με την ύπαιθρο, του αστικού και παραδοσιακού αγροτικού προτύπου και με λίγα λόγια, αναπαράγεται ένας ανάλογος δυισμός, με αυτόν που βρίσκουμε σε εθνικό επίπεδο. Η σταδιακή επέκταση του χώρου της πόλης εξηγεί ως σήμερα την ύπαρξη των μικρών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων σε ορισμένες περιοχές κοντά στα προάστια, ενώ η εγγύτητα με την μεγάλη αγορά της πρωτεύουσας εξηγεί τη βαθμιαία αύξηση του αριθμού των μεγάλων εκμεταλλεύσεων στα πιο μακρινά περίχωρα του ΠΣΠ. Σε κάθε περίπτωση, η γεωργία ολοκληρώνεται με τη λειτουργία της εμπορικής προώθησης, ενώ δύο διαφορετικά οργανωτικά πρότυπα της παραγωγής και της διάθεσης σχηματίζονται σε δύο διακριτούς χώρους[169].

---

[168] Βλ. ειδικότερα την αντιπαλότητα του μεσογειακού και βορειοδυτικού μοντέλου γεωργίας στο Παπαδόπουλος (2004β) και για τη ρητορική της «πολυτειτουργικότητας» στην υφιστάμενη πολιτική, Ψαλτόπουλος (2004)

[169] Σύμφωνα με τους ίδιους, διαμορφώνονται δύο μεγάλες ζώνες. Στην πρώτη που βρίσκεται πιο κοντά στην Αθήνα συναντώνται οι μικρότερες καλλιέργειες με πιο εντατική χρήση κεφαλαίου και εργασίας, εφόσον η προσφορά στοχεύει σε άμεση εξυπηρέτηση της αγοράς και δεν έχει δυνατότητες επέκτασης εφόσον οι αξίες της γης είναι υψηλές. Αντίθετα, σε μεγαλύτερη απόσταση από το αστικό κέντρο, όπου βρίσκονται και μεγαλύτερες διαθέσιμες εκτάσεις και τα ενοίκια είναι φθηνότερα, κυριαρχεί η εκτατική καλλιέργεια και η περισσότερο επιχειρηματική και βιομηχανοποιημένη οργάνωση της γεωργίας.

11. Η χωρική αναδιάρθρωση στο δευτερογενή τομέα

11.1. Εξελίξεις σε βασικά μεγέθη

Ο βιομηχανικός τομέας βρίσκεται σε στασιμότητα ιδίως μετά το 2000, οπότε η αποβιομηχάνιση έχει σχεδόν ολοκληρώσει την αποδιάρθρωση μίας ζωτικής οικονομικής ενδοχώρας. Παρά την προφανή και στρατηγική σημασία του βιομηχανικού τομέα για την προώθηση της συσσώρευσης στο καπιταλιστικό σύστημα, είναι χαρακτηριστική η έλλειψη πρόσφατου ερευνητικού ενδιαφέροντος στην ελληνική περίπτωση, η οποία και θα πρέπει να αποδοθεί στην περιορισμένη παραγωγική βάση και στις άτονες προοπτικές του τομέα τις τελευταίες δεκαετίες. Συγκεκριμένα, στην αναμόρφωση του περιφερειακού προβλήματος σε σχέση με την εκβιομηχάνιση ή και αποβιομηχάνιση της χώρας αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα λίγες και κυρίως παλαιότερες μελέτες (Stathakis, 1983, Βαϊου και Χατζημιχάλης, 1979, Kourliouros, 1997, Κλαμπατσέα, 2003, Καραμεσίνη, 2002).

Σε γενικές γραμμές, το πρότυπο της υποχώρησης της βιομηχανίας που εμφανίζεται ως κυρίαρχο μέχρι το 1990 αφορά την αποβιομηχάνιση των πάλαι ποτέ ακμάζοντων βιομηχανικών κέντρων των πόλεων και την αποβιομηχάνιση αγροτικών περιοχών που είχαν υποστεί στο παρελθόν τις στρατηγικές της «μονοανάπτυξης», με έμφαση σε κλάδους όπως η εξόρυξη και η μεταλλουργεία. Στη συνέχεια εξετάζονται βασικά διαρθρωτικά μεγέθη που θέτουν το πλαίσιο της ανάλυσης του φαινομένου στη «μεταβιομηχανική» εποχή και την εποχή της παγκοσμιοποίησης της εθνικής οικονομίας.

Προϊόν, απασχόληση, επενδύσεις

Ήδη έχει αναφερθεί ότι το βιομηχανικό προϊόν μεγεθύνεται σε απόλυτους όρους, ενώ μειώνεται σε σχετικούς, όπως και ότι η συγκέντρωση της αξίας ενισχύεται ως τάση του συστήματος[170]. Αυτό όπως θα δειχθεί, αντικατοπτρίζει τη σχετική στασιμότητα στις δομές της μεταποίησης ειδικά μετά το 2000 και φανερώνει τα όρια της συσσώρευσης στις περιοχές της παλαιότερης βιομηχανικής ανάπτυξης.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα δεδομένα των Περιφερειακών Λογαριασμών 1995/2009, η ΑΠΑ στον ευρύτερο βιομηχανικό τομέα συμπεριλαμβανομένων των δραστηριοτήτων της μεταποίησης, της ενέργειας και ορυχείων-μεταλλείων το 1995 ανέρχεται σε 11.798 εκ. ευρώ, από τα οποία 81% περίπου προέρχονται από τη μεταποίηση και 68% από τις κύριες βιομηχανικές περιφέρειες, όπως την Αττική (29%), την Κεντρική Μακεδονία και τη Στερεά Ελλάδα (18% έκαστη). Το προϊόν σχεδόν διπλασιάζεται μέχρι το 2009 και φτάνει τα 27.677 εκ. ευρώ), από τα οποία λιγότερα (περίπου 70%) αντιστοιχούν στη μεταποίηση, όπως και λιγότερα (63%) παράγονται στις τρείς κύριες βιομηχανικά περιφέρειες ενώ το μερίδιο της Αττικής αυξάνεται σημαντικά (φτάνει το 37%), και τα μερίδια της Κεντρικής Μακεδονίας και της Στερεάς Ελλάδας φθίνουν. Η εξέλιξη αυτή εκτός του ότι κρατάει την Αττική στην πρώτη θέση ανάμεσα στις πιο βιομηχανικές περιφέρειες και διευρύνει την απόσταση της από την υπόλοιπη περιφέρεια, ταυτόχρονα αλλάζει και τους υποκείμενους συσχετισμούς. Από το 2000 η Στερεά Ελλάδα «σκαρφαλώνει» πλέον στη δεύτερη θέση και η Κεντρική Μακεδονία πέφτει στην τρίτη. Τελικά, η Κεντρική Ελλάδα συμπεριλαμβανομένης της Αττικής (Στερεά Ελλάδα, Δυτική Ελλάδα και Πελοπόννησος) σταθεροποιεί τη συμμετοχή της σε ποσοστό 58% το 2009, ενώ αντιθέτως, η Βόρεια Ελλάδα σταθεροποιεί τη δική της σε περίπου 34-35%.

[170] Σύμφωνα με τα δεδομένα των Περιφερειακών Λογαριασμών 1995/2009. Στο βιομηχανικό τομέα συμπεριλαμβάνονται οι οικονομικές δραστηριότητες ορυχεία, λατομεία, βιομηχανία, παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού, κλιματισμού και νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες εξυγίανσης. Στο δευτερογενή τομέα συμπεριλαμβάνονται οι κατασκευές και η βιομηχανία.

ΧΑΡΤΗΣ 11. 1. Κατανομή του προϊόντος της βιομηχανίας στις ελληνικές περιφέρειες το 1995

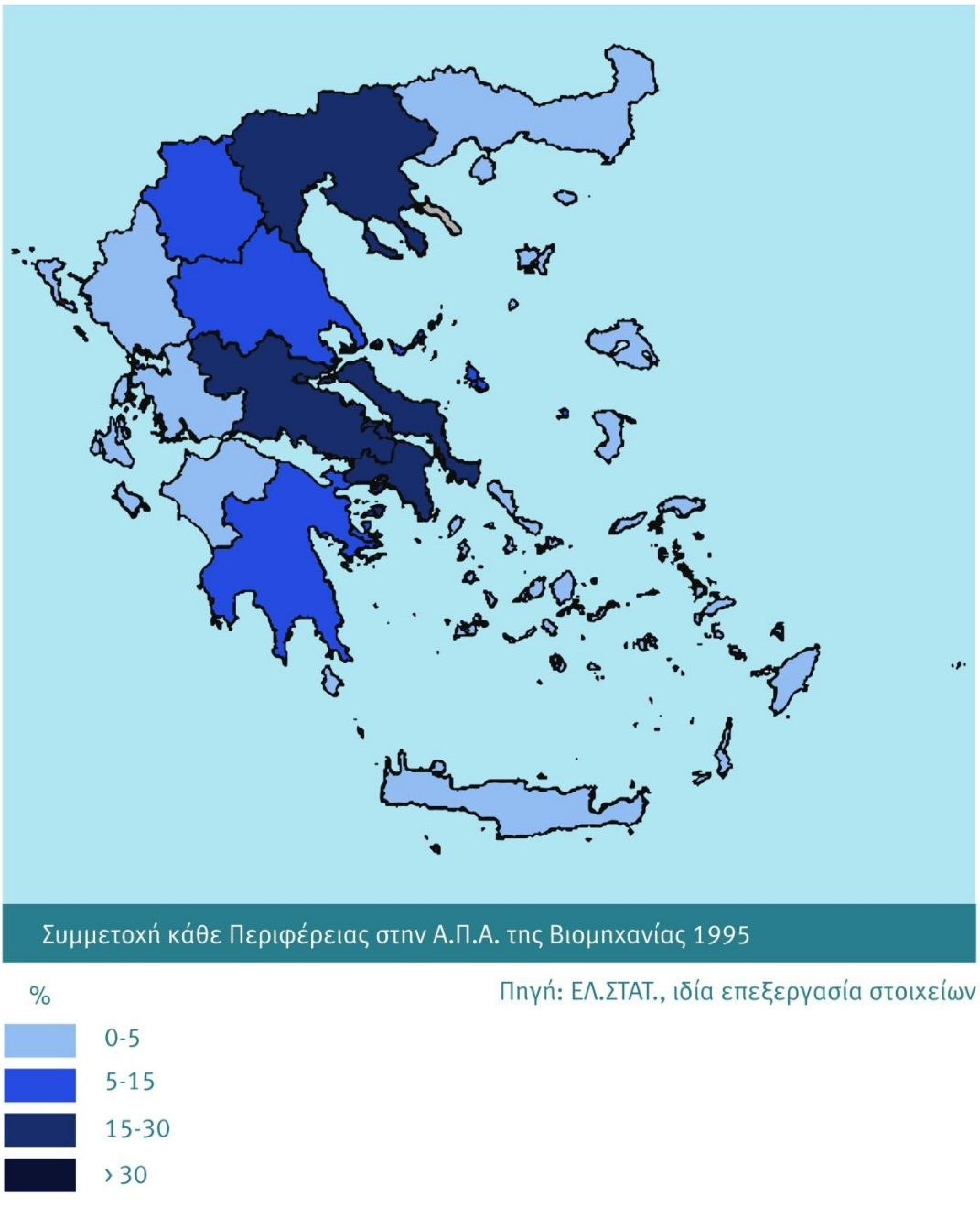

ΧΑΡΤΗΣ 11. 2 Κατανομή του προϊόντος της βιομηχανίας στις ελληνικές περιφέρειες το 2009

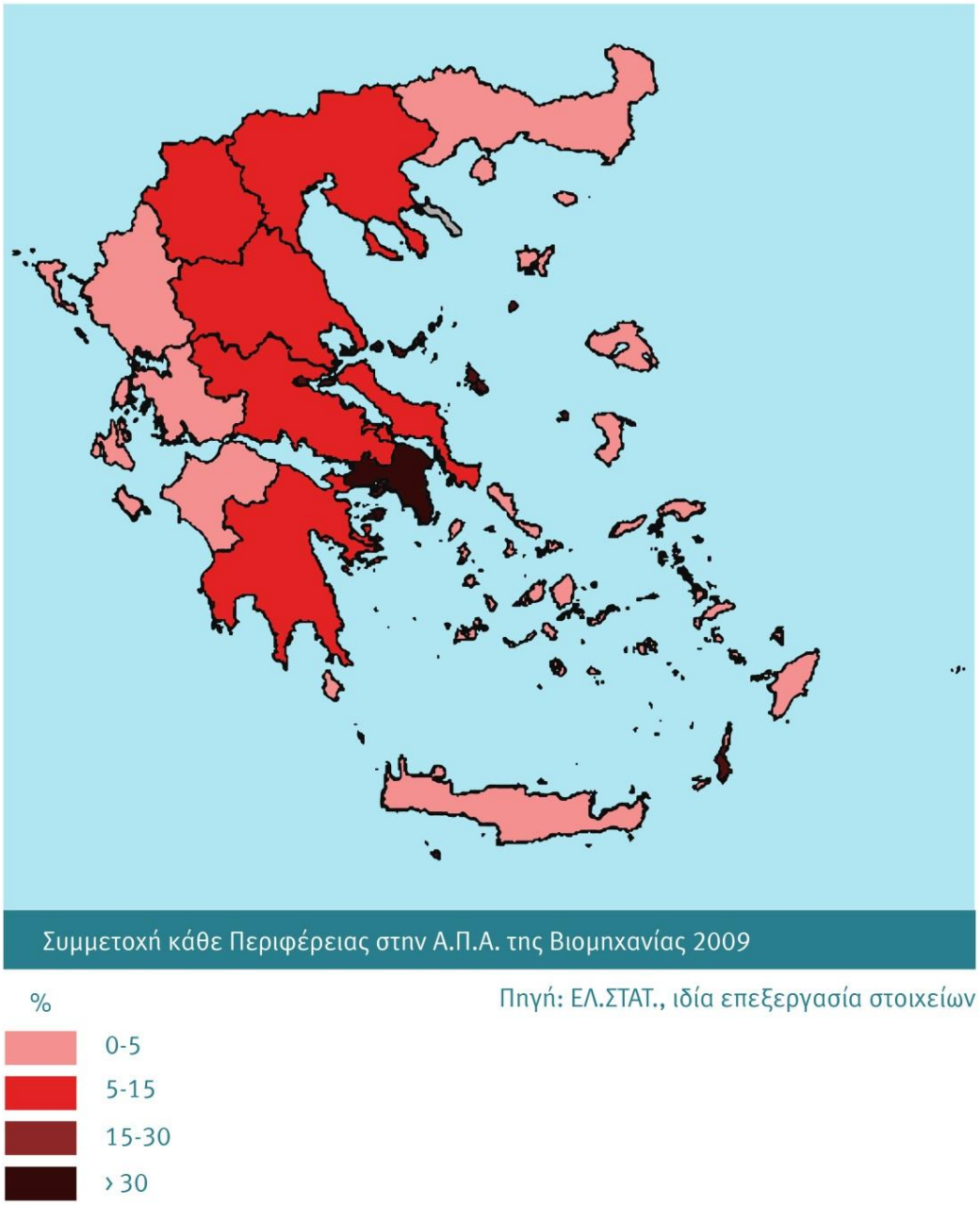

Η βασική επίπτωση της αναδιάρθρωσης είναι έτσι η κρίση της βιομηχανίας στη Βόρεια Ελλάδα και την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, όπου υπήρξε υψηλή συγκέντρωση στο παρελθόν. Μάλιστα το 2009 η περιοχή του νομού Θεσσαλονίκης[171], αποτελεί μεμονωμένη πλέον

[171] Η αποδυνάμωση της Βόρειας Ελλάδας και της Κεντρικής Μακεδονίας γίνεται καλύτερα κατανοητή μέσα από την ανάλυση των οικονομικών λογαριασμών σε επίπεδο νομού. Αυτή δείχνει τόσο τα κύρια βιομηχανικά κέντρα τα οποία συσπειρώνονται γύρω από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, ενώ επίσης, φανερώνει και την ισχυρή τάση συγκεντροποίησης που συνεχίζει διαχρονικά. Τη μεγαλύτερη συμμετοχή στο βιομηχανικό προϊόν έχουν οι νομοί Αττικής, Θεσσαλονίκης, Βοιωτίας, Κοζάνης, Φλώρινας, Κορινθίας, Αρκαδίας, Μαγνησίας, ενώ τη μικρότερη οι νομοί Λευκάδας, Ζακύνθου στο Ιόνια Νησιά, αλλά και οι νομοί Λακωνίας

«νησίδα» βιομηχανικής ανάπτυξης στο χώρο της Βόρειας Ελλάδας, προσφέροντας 10% της παραγωγής της βιομηχανίας, 10% της μεταποίησης και 9% των κατασκευών. Οι λοιποί νομοί στην ευρύτερη γεωγραφική περιφέρεια συνεισφέρουν από ένα ελάχιστο ποσοστό (μικρότερο από 1%) στο εθνικό προϊόν στο σύνολο της βιομηχανίας, με μοναδικές εξαιρέσεις το Κιλκίς (2% κυρίως εξαιτίας της μεταποίησης), την Κοζάνη και τη Φλώρινα (2% και 6% κυρίως εξαιτίας την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας). Προφανώς, η κατάσταση έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις συνθήκες μέχρι τα μέσα της δεκαετίας 1990. Το 1995 μόνο στους νομούς της Κεντρικής Μακεδονίας και την Κοζάνη, συγκεντρώνονταν περισσότερο από 30% της μεταποίησης και μόνο στην Κοζάνη, την Καβάλα και τη Χαλκιδική, παράγονταν 60% του προϊόντος στις δραστηριότητες των ορυχείων - μεταλλείων.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 11.1. ΑΠΑ ανά κλάδο του δευτερογενή τομέα στις περιφέρειες το 2009

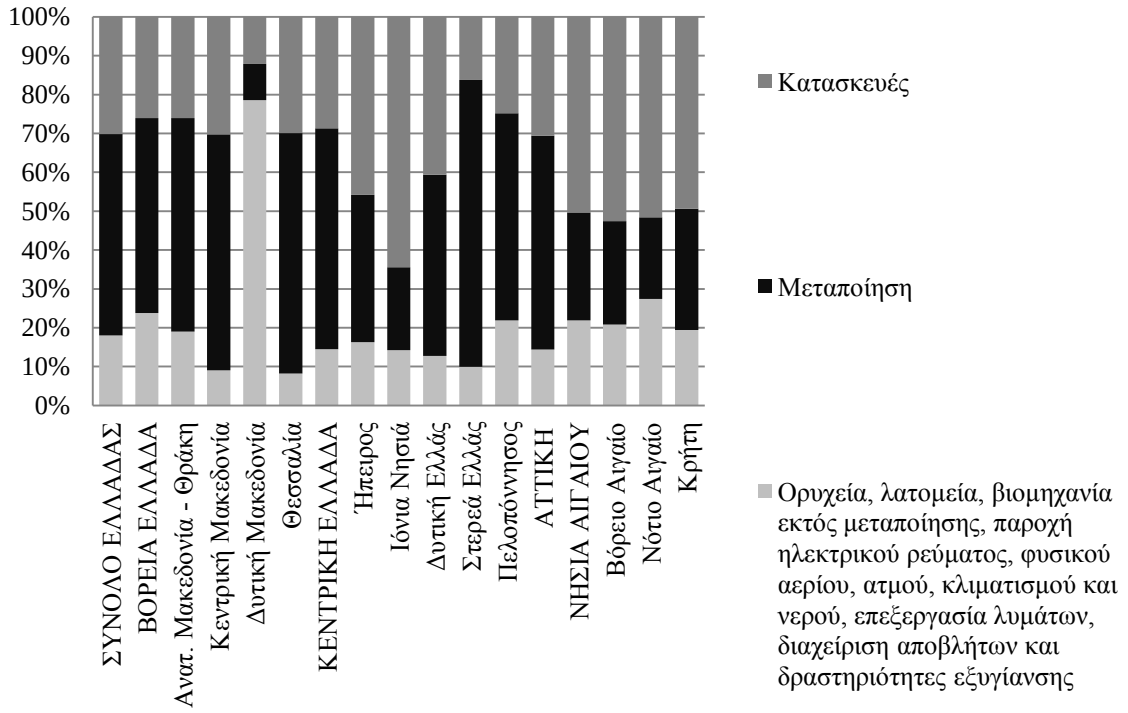

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ - Περιφερειακοί Λογαριασμοί, ιδία επεξεργασία.

Σε αντίθεση με τη μεταποίηση, οι κατασκευές βρίσκονται σε άνοδο σε 9 περιφέρειες και έχουν έναν πιο εξισορροπητικό ρόλο που ως ένα βαθμό ανακουφίζει τα τοπικά παραγωγικά συστήματα από τις απώλειες της αποβιομηχάνισης.

Η Αττική και η Κεντρική Μακεδονία (κυρίως ο νομός Θεσσαλονίκης), διατηρούν τα μεγαλύτερα ποσοστά στον τομέα, αλλά και τα νησιά (του Βορείου και Νοτίου Αιγαίου, η Κρήτη και τα νησιά του Ιονίου) βελτιώνουν τη θέση τους σημαντικά μέσα στη δεκαετία 2000, προσφέροντας 15% της αξίας το 2009 (δηλαδή σχεδόν όσο η Κεντρική Μακεδονία). Υπό αυτή την έννοια, οι νησιωτικές περιφέρειες, και ως ένα βαθμό επιπλέον η Ήπειρος, αποκτούν σταδιακά μία «νέα βιομηχανική οικονομία» που ουσιαστικά στηρίζεται στις κατασκευές. Το 2009 το εισόδημα που δημιουργείται από τις κατασκευαστικές δραστηριότητες στις νησιωτικές περιφέρειες, στα Νησιά Αιγαίου, την Κρήτη και τα Ιόνια Νησιά υπολογίζεται σε περισσότερα από 1.800 εκ. ευρώ,

---

στην Πελοπόννησο και Θεσπρωτίας στην Ήπειρο. Η πόλωση γενικότερα είναι σημαντική τόσο το 1995 και το 2009. Η μεγάλη - συντριπτική πλειοψηφία των νομών και η μεγάλη πλειοψηφία των περιφερειών, συνεισφέρουν μόνο ένα μικρό ή ελάχιστο ποσοστό της αξίας του προϊόντος (0-1%) σε κάθε επιμέρους κλάδο του δευτερογενή τομέα. Μόνο ένας μικρός αριθμός νομών προσφέρει τελικά το συνολικό προϊόν.

έναντι 389 εκ. ευρώ το 1995. Το ίδιο έτος ο κλάδος είναι ο πιο σημαντικός στο δευτερογενή τομέα της οικονομίας αντί της μεταποίησης που κυριαρχούσε μέχρι και τη δεκαετία 1990.

Παρόμοια και στην απασχόληση επιβεβαιώνεται η γρήγορη αποβιομηχάνιση που πλήττει κυρίως τον κλάδο της μεταποίησης και οδηγεί σε μία ενδυνάμωση εναλλακτικών περιοχών ανάπτυξης στην Αττική και γύρω από την Αττική.

Ανάμεσα στο 1991 και το 2001 παρατηρείται άνοδος της απασχόλησης συνολικά στο δευτερογενή τομέα της οικονομίας, η οποία όμως δεν αποτελεί ενιαία τάση του συστήματος αλλά εντοπίζεται σε ορισμένες περιφέρειες, όπως στην Αττική, την Κρήτη, το Νότιο Αιγαίο, την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Η άνοδος της απασχόλησης αφορά δηλαδή αφενός την πρωτεύουσα, αφετέρου τα νησιά και τις παραδοσιακές περιοχές κινήτρων (όπως π.χ. η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη). Σε κάθε περίπτωση, η Αττική είναι η πρώτη περιφέρεια με κριτήριο τις δημιουργούμενες θέσεις εργασίας, καθώς απορροφά 91% του συνόλου.

Όπως διαπιστώνεται, η απασχόληση στις κατασκευές είναι η κινητήριος δύναμη στο δευτερογενή τομέα και εμφανίζει επίσης σημαντική πόλωση. Ο κλάδος των κατασκευών προσφέρει σχεδόν 71 χιλ. νέες θέσεις εργασίας το 2001 (μεταβολή 25,3% σε σχέση με το 1991), από τις οποίες οι περισσότερες από τις μισές (41 χιλ.) διανέμονται στην Αττική, και πολύ λιγότερες στην Κεντρική Μακεδονία (11 χιλ.).

Στους βιομηχανικούς κλάδους (ορυχεία μεταλλεία, μεταποίηση, ενέργεια) από την άλλη, οι συνολικές απώλειες είναι συντριπτικές και ανέρχονται σε περίπου 29 χιλ. θέσεις εργασίας, από τις οποίες σχεδόν οι μισές αφορούν τη μεταποίηση[172]. Η μείωση της απασχόλησης στη μεταποίηση αφορά όλες τις περιφέρειες με λιγοστές εξαιρέσεις περιφέρειες όμορες στην Αττική, δηλαδή τη Στερεά Ελλάδα και την Πελοπόννησο, όπου δημιουργούνται περίπου 2.200 νέες θέσεις εργασίας. Αξιοσημείωτο είναι παρόλα αυτά, ότι και η Αττική «χάνει» περίπου 1,5 χιλ. θέσεις εργασίας στη μεταποίηση, την ίδια στιγμή όμως που στη Βόρεια Ελλάδα οι απώλειες είναι τεράστιες και προσεγγίζουν τις 26 χιλ.. Ειδικά στην Κεντρική Μακεδονία οι θέσεις που χάνονται το 2001 ισοδυναμούν με το 13% της περιφερειακής απασχόλησης στη μεταποίηση το 1991.

Είναι φανερό επομένως, ότι οι κατασκευές είναι ο κατεξοχήν δυναμικός κλάδος της οικονομίας του δευτερογενή τομέα και οτι η μεταποίηση είναι ο κατεξοχήν φθίνων κλάδος σε όλες τις περιφέρειες. Επιπλέον όμως προκύπτουν και ορισμένες ακόμα διαπιστώσεις που φωτίζουν διαφορετικές «συμπεριφορές» ανά μεγάλη γεωγραφική περιφέρεια. Για παράδειγμα, στη Βόρεια Ελλάδα οι δραματικές απώλειες στην απασχόληση στο δευτερογενή τομέα συμπίπτουν σχεδόν με τις απώλειες στη μεταποίηση και αφορούν λιγότερο τα μεταλλεία-ορυχεία. Στην Κεντρική Ελλάδα και την Αττική οι απώλειες είναι μικρότερες, καθώς είναι πιο ήπια η υποχώρηση της μεταποίησης και πιο μεγάλη η άνοδος των κατασκευών. Ακόμα, στα νησιά η οριακή άνοδος της απασχόλησης στο δευτερογενή τομέα οφείλεται σε άνοδο των κατασκευών και των κλάδων της ενέργειας-ύδρευσης και μία πιο ασθενή σε σχέση με τα προηγούμενα, πτώση της μεταποίησης.

Σε γενικές γραμμές επομένως ο δευτερογενής τομέας συνεχίζει να παράγει θέσεις εργασίας, ωστόσο αυτές οφείλονται περισσότερο στην άνοδο των κατασκευών και σε μία εντεινόμενη ανισοκατανομή των απωλειών στο χώρο. Η κατάσταση παρόλα αυτά, σταθεροποιείται στη βιομηχανική απασχόληση μετά το 2000 σε όλες σχεδόν τις μεγάλες περιφέρειες[173], ενώ συνεχίζει η άνοδος στις κατασκευές ιδίως στις δύο μητροπολιτικές περιφέρειες. Συνολικά, δημιουργούνται πάνω από 80 χιλ. νέες θέσεις εργασίας στο δευτερογενή τομέα, τουλάχιστον από το 2000 μέχρι το 2008, από τις οποίες οι μισές μοιράζονται στην Αττική.

---

[172] Άλλοι τομείς δηλαδή έχουν επίσης διακυμάνσεις, όμως δεδομένης της περιορισμένης συμμετοχής τους επηρεάζουν λιγότερο το αποτέλεσμα. Για παράδειγμα, αύξηση εντοπίζεται και στον ηλεκτρισμό και την ύδρευση γεγονός που όμως δεν έχει την ίδια σημασία καθώς ο κλάδος απορροφά μόνο 0,9% της συνολικής απασχόλησης το 2001. Η απασχόληση μειώνεται επίσης, στον κλάδο ορυχείων - μεταλλείων, σε όλες τις περιφέρειες με λίγες εξαιρέσεις (αύξηση εντοπίζεται μόνο στη Δυτική Μακεδονία, ενώ στα Νησιά του Ιονίου επικρατεί στασιμότητα), ωστόσο, όπως και στο εθνικό επίπεδο, οι απώλειες αντιπροσωπεύουν μόνο ένα μικρό ποσοστό (0,4%) του συνόλου στο δευτερογενή τομέα το 1991 και (υπερ)καλύπτονται από την αύξηση που εμφανίζει ο κλάδος της ενέργειας και της ύδρευσης. Ο τελευταίος δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας στις περιφέρειες, εκτός της Δυτικής Μακεδονίας και της Αττικής όπου ο συνολικός αριθμός των απασχολούμενων μειώνεται.

[173] στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού για την περίοδο 2000-2008.

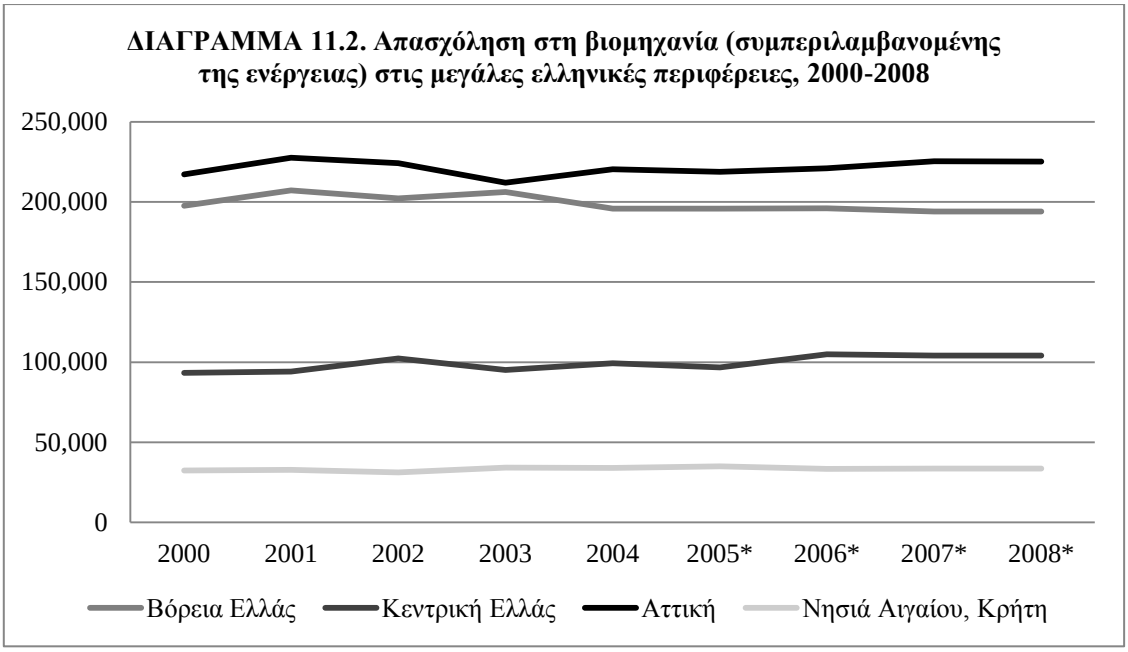

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ - Έρευνες Εργατικού Δυναμικού, ιδία επεξεργασία.

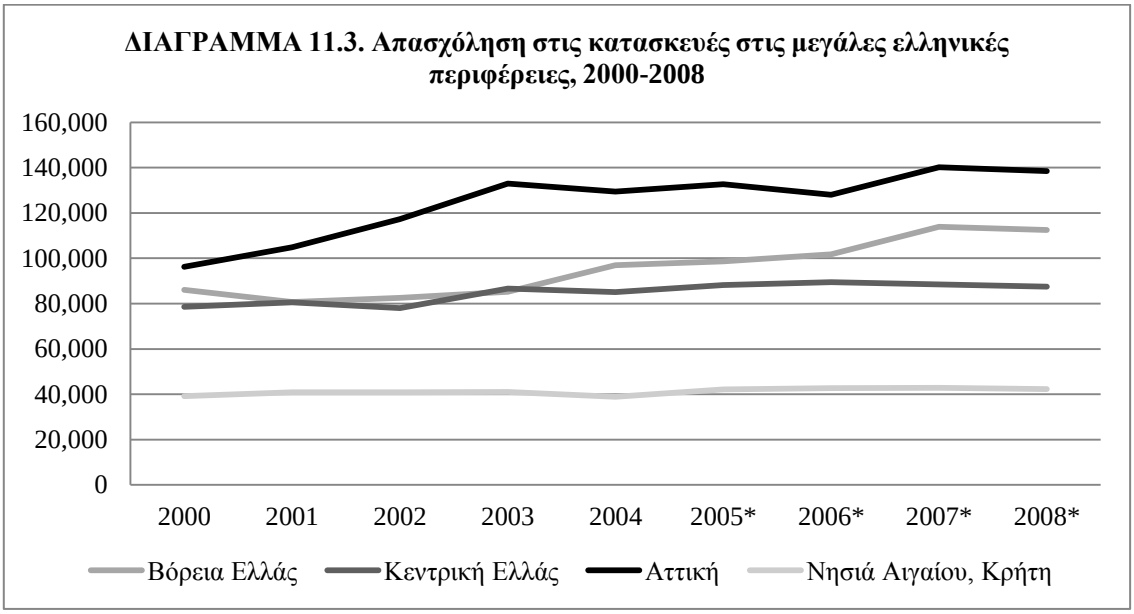

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ -Έρευνες Εργατικού Δυναμικού, ιδία επεξεργασία.

Η εξέλιξη των επενδύσεων και αυτή φανερώνει στασιμότητα στο σύνολο χώρας και στις περισσότερες περιφέρειες με ορισμένες εξαιρέσεις. Εξάλλου υπενθυμίζεται ότι ο αμιγώς βιομηχανικός τομέας στο εθνικό επίπεδο απορροφά ένα μικρό και μειούμενο ποσοστό των συνολικών επενδύσεων που αυξάνονται με γρήγορους ρυθμούς, σε αντίθεση με τις κατασκευές που απορροφούν ένα όλο και μεγαλύτερο ποσοστό.

Εδώ αναδεικνύεται ξανά ένα μοντέλο πόλωσης γύρω από την Αττική που σταδιακά όμως εξασθενεί, ενώ αναδύεται μία νέα αναπτυξιακή περιφέρεια με κριτήριο τις βιομηχανικές επενδύσεις. Το μεγάλο μερίδιο τη δεκαετία 2000 κατευθύνεται στην περιφέρεια της Πρωτευούσης, όμως σταδιακά φθίνει (από 36% το 2000 σε μόνο 22% το 2008). Παρόμοια καθοδική είναι η πορεία των επενδύσεων στη Βόρεια Ελλάδα (από 30% σε 28%), ενώ η Κεντρική Ελλάδα εμφανίζεται σχεδόν στάσιμη (30-31%). Αντιθέτως, η ευρύτερη περιφέρεια των Νησιών Αιγαίου και της Κρήτης βελτιώνει τη θέση της σημαντικά. Η τελευταία συγκεντρώνει 19% των ακαθάριστων επενδύσεων το 2008, από μόλις 4% το 2000, δηλαδή στα τέλη της δεκαετίας 2000 φτάνει πολύ κοντά στο

ποσοστό της Αττικής. Παράλληλα, η βιομηχανία αποκτά όλο και μικρότερη σημασία στις συνολικές επενδύσεις στις περισσότερες περιφέρειες και ειδικά στη Στερεά Ελλάδα και την Αττική, αλλά όχι στα νησιά. Στα νησιά του Αιγαίου και στην Κρήτη οι βιομηχανικές επενδύσεις συμμετέχουν στις περιφερειακές κατά 13% το 2008, έναντι μόλις 5% το 2000. Στη Στερεά Ελλάδα και την Αττική η μείωση της συμμετοχής της βιομηχανίας στις επενδύσεις είναι κατάφορη. Στην πρώτη, το ποσοστό μειώνεται από 26,9% το 2000 σε 5% το 2008, ενώ στη δεύτερη από 14,5% σε 7,2%.

Στις κατασκευές διακρίνεται επίσης μεγαλύτερη ισοκατανομή στο χώρο σε σύγκριση με τη βιομηχανία, ωστόσο η εξέλιξη των επενδύσεων φαίνεται να επηρεάζεται έντονα, από τις συγκυρίες. Έτσι για παράδειγμα, η απότομη έξαρση στο μερίδιο της Αττικής το 2006 (εκτοξεύεται απότομα σε 37,6%) μπορεί να συσχετιστεί με τη ροή των συγχρηματοδοτούμενων προγραμμάτων και την εσπευσμένη ολοκλήρωση έργων κοντά στο «κλείσιμο» του ΄Γ ΚΠΣ, ενώ η σχετική υποχώρηση της Αττικής και η δυναμική άνοδος της Δυτικής Ελλάδας και της Ηπείρου (οι τελευταίες το 2008 απορροφούν από κοινού 16% των συνολικών επενδύσεων στις κατασκευές ή 1134 εκ. ευρώ, ενώ η Αττική απορροφά μόλις 3%) μπορεί να συσχετιστεί με την υλοποίηση μεγάλων υποδομών μετά το 2007 στον τομέα των μεταφορών (π.χ. Εγνατία Οδός).

Συνοψίζοντας, η εξέλιξη στα βασικά οικονομικά μεγέθη δείχνει ότι πίσω από τη στασιμότητα στο δευτερογενή τομέα «κρύβεται» αφενός η κρίση στη μεταποίηση, αφετέρου η άνοδος των κατασκευών. Ιδίως σε ότι αφορά τις συνέπειες στο χώρο, η κρίση της βιομηχανίας περιορίζεται σε ένα συγκεκριμένο τμήμα του γεωγραφικού χώρου μακριά από το κύριο οικονομικό κέντρο, από τη δεκαετία 1990. Αντιθέτως, οι κατασκευές εμφανίζονται ως ένας κλάδος δυνητικά εξισορροπητικός ανάμεσα στις επιμέρους γεωγραφικές ενότητες. Σε κάθε περίπτωση, ξεχωρίζει η δυναμική του νησιωτικού χώρου σε κλάδους δραστηριότητας του δευτερογενή τομέα.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 11.4. Επενδύσεις στη βιομηχανία συμπεριλαμβανομένης της ενέργειας, στις περιφέρειες μετά το 2000

Σε εκ. ευρώ, τρέχ. τιμές, * προσωρινά στοιχεία

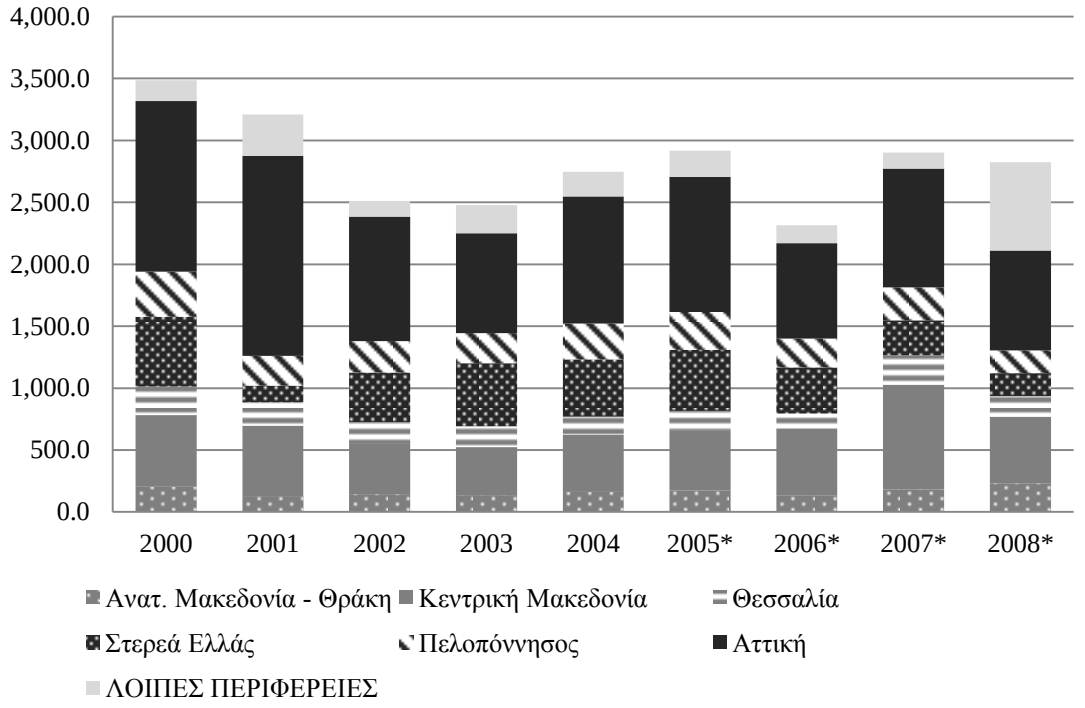

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ – Περιφερειακοί Λογαριασμοί, ιδία επεξεργασία.

Επιχειρήσεις και εργοστασιακό δυναμικό

Σε ότι αφορά τις επιχειρήσεις, είναι βέβαιο και εύλογο ότι οι μητροπολιτικές περιφέρειες της Αττικής και της Θεσσαλονίκης συγκεντρώνουν τις περισσότερες και μεγαλύτερες επιχειρήσεις στο δευτερογενή τομέα. Ενδεικτικά, μόνο στις δύο αυτές περιφέρειες λειτουργούν το 2002 πάνω από τις μισές σε αριθμό επιχειρήσεις στον τομέα της μεταποίησης (58% του συνόλου) και συγκεντρώνεται ποσοστό 81% του κύκλου εργασιών. Αντίστοιχα, το ίδιο περίπου συμβαίνει στις κατασκευές καθώς σε αυτές τις δύο περιφέρειες, συγκεντρώνεται το 45% του αριθμού των επιχειρήσεων και το 74% του κύκλου εργασιών[174].

Η διαρθρωτική-κλαδική ανακατανομή των επιχειρήσεων αποκαλύπτεται καλύτερα στο επίπεδο νομού. Ειδικά εστιάζοντας στους πέντε πιο βιομηχανικούς νομούς της χώρας, τους οποίους ορίζουμε με κριτήριο την υψηλότερη συμμετοχή στη βιομηχανική ΑΠΑ το 2009[175], προκύπτει ότι ο αριθμός των επιχειρήσεων σε κλάδους της βιομηχανίας και του δευτερογενή τομέα αυξάνεται συνολικά στις περιοχές αυτές το διάστημα 2000-2006, ενώ είναι σαφής και η άνοδος σε κλάδους που έχουν βασικό συμπληρωματικό ρόλο προς τις υπηρεσίες ή εντάσσονται σε μία επανεξειδίκευση σε ενδιάμεσα βιομηχανικά προϊόντα. Η τάση αυτή αφορά ειδικά στις μητροπολιτικές και μεγάλες αστικές περιοχές όπως την Αττική, τη Θεσσαλονίκη και λιγότερο τη Βοιωτία. Ακόμα είναι φανερή η πτώση και η συρρίκνωση κλάδων παραδοσιακής εξειδίκευσης στη μεταποίηση και στην κατασκευή καταναλωτικών αγαθών, ειδικά στην περιφέρεια και στους νομούς της Μαγνησίας και της Κοζάνης, αν και ως ένα βαθμό επίσης, το ίδιο παρατηρείται και στη Βοιωτία. Η άνοδος των κατασκευών είναι φανερή και στις δύο περιπτώσεις και έτσι θα πρέπει να θεωρηθεί γενική. Εξάλλου μόνο σε αυτούς τους πέντε πιο βασικούς βιομηχανικούς νομούς προσφέρει 15,9 χιλ. νέες επιχειρήσεις.

Πιο συγκεκριμένα και σε ότι αφορά τη μεταποίηση, στην Αττική βρίσκονται σε άνοδο οι κλάδοι κατασκευής μηχανών γραφείων και η/υ, προϊόντων από ελαστικό και πλαστικές ύλες, εκτυπώσεις - εκδόσεις και αναπαραγωγή προεγγεγραμμένων μέσων εγγραφής ήχου και εικόνας και μέσων πληροφορικής, προϊόντων από μη μεταλλικά ορυκτά, μηχανημάτων, ηλεκτρονικών συσκευών, ιατρικών οργάνων και οργάνων ακριβείας και λοιπού εξοπλισμού μεταφορών, ενώ σε πτώση βρίσκονται 9 κλάδοι με πρώτους την παραγωγή ειδών ένδυσης (οι επιχειρήσεις εκεί από 6.094 σε 4.252 μέσα σε μία μόνο εξαετία) και την καπνοβιομηχανία (όπου οι λίγες επιχειρήσεις μειώνονται από 7 σε 4). Παρομοίως, στη Θεσσαλονίκη ενισχύεται η κατασκευή μηχανών γραφείου και η/υ (ο αριθμός εκτοξεύεται από μόλις 9 επιχειρήσεις το 2000 σε 43 το 2006), ενώ ο κλάδος της ένδυσης όπως και στην Αττική, συρρικνώνεται (μάλιστα οι απώλειες ανέρχονται σε 981 επιχειρήσεις την ίδια εξαετία και έχουν ιδιαίτερο βάρος, με δεδομένο ότι ο κλάδος στο νομό εκπροσωπεί περίπου 30% των επιχειρήσεων στη μεταποίηση)[176].

Επιπλέον εκτός από τις κατασκευές, και ο τομέας της ενέργειας (αργού πετρελαίου και φυσικού αερίου) είναι σε άνοδο ειδικά στην Αττική (και στη Βοιωτία), ενώ σε πτώση είναι τα μεταλλεία-ορυχεία τόσο στην Αττική (και τη Βοιωτία), όσο και στη Θεσσαλονίκη.

Στους υπόλοιπους βιομηχανικούς νομούς η διαρθρωτική προσαρμογή σχετίζεται πιο άμεσα με την κρίση σε τομείς παλαιότερης εξειδίκευσης. Για παράδειγμα, στη Βοιωτία υποχωρούν η παραγωγή χημικών, τα είδη ένδυσης και η επεξεργασία δέρματος, ενώ δυναμική εμφανίζουν μόνο η παραγωγή μηχανών γραφείου και η/υ και διαφόρων οργάνων και μεταλλικών προϊόντων (που πρέπει να ερμηνευτεί σε συνάρτηση με την τριτογενοποίηση και τις μεταβολές που συμβαίνουν στην Αττική). Στην Κοζάνη όπως και τη Μαγνησία η υποχώρηση αφορά κυρίως τα είδη ένδυσης και τα τρόφιμα και ποτά, και λιγότερο τη βιομηχανία ξύλου και επίπλων, τα μεταλλικά προϊόντα

---

[174] Στοιχεία από το Μητρώο Επιχειρήσεων της ΕΛΣΤΑΤ. Σημειώνεται ότι η συγκέντρωση του κύκλου εργασιών – δηλαδή των ακαθάριστων εσόδων των επιχειρήσεων είναι πολύ πιο ισχυρή από τη συγκέντρωση του αριθμού των επιχειρήσεων στις μητροπολιτικές περιοχές.

[175] Βλ. ΕΛΣΤΑΤ Περιφερειακοί Λογαριασμοί, Ακαθάριστη προστιθέμενη αξία κατά κλάδο, περιφέρεια και νομό (Σε εκατομμύρια ευρώ. Σε τρέχουσες τιμές). Με βάση τα πιο πρόσφατα (προσωρινά) στοιχεία για το 2009 προκύπτουν ως οι νομοί με τη μεγαλύτερη βιομηχανική ΑΠΑ σε σειρά η Αττική, η Θεσσαλονίκη, η Βοιωτία, η Κοζάνη και η Μαγνησία.

[176] Στοιχεία από το Μητρώο Επιχειρήσεων της ΕΛΣΤΑΤ.

και λοιπά προϊόντα από μη μεταλλικά ορυκτά. Αντιθέτως, ένας αριθμός νέων επιχειρήσεων εμφανίζονται στην κατεργασία και δέψη δέρματος, στην παραγωγή βασικών μετάλλων και στην παραγωγή προϊόντων από ελαστικό.

Τέλος, σε ότι αφορά το εργοστασιακό δυναμικό, τόσο η ίδρυση νέων όσο και οι επεκτάσεις υφιστάμενων μονάδων επιταχύνονται, με μία αναδιάταξη του προτύπου εγκατάστασης υπέρ και πάλι της Αττικής[177]. Καταρχήν, αυξάνονται τόσο οι ιδρύσεις, όσο και οι επεκτάσεις εργοστασίων από το 2001 μέχρι το 2007, σε αριθμό και σε δυναμικότητα, ενώ μεταβάλλεται η διαπεριφερειακή κατανομή ανάμεσα στις βασικές δύο κατηγορίες. Το 2001 στην πλειονότητα τους τα μεγαλύτερης ιπποδύναμης νέα εργοστάσια συγκεντρώνονται στην Κεντρική Μακεδονία (662, ιπποδύναμης 53.601) ενώ ακολουθεί η Αττική (409, ιπποδύναμης 14.119) όπως και η Στερεά Ελλάδα και η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, παρότι η Αττική διατηρεί το προβάδισμα στις επεκτάσεις[178].

Μέχρι το 2007 η Αττική ισχυροποιείται ως πόλος έλξης των επεκτάσεων και γίνεται ταυτόχρονα ο νέος ισχυρός πόλος των νέων εργοστασίων. Στις ιδρύσεις εργοστασίων η Αττική και η γειτονική Στερεά Ελλάδα συγκεντρώνουν το 42% του αριθμού και 21% της ιπποδύναμης των νέων εργοστασίων (έναντι 30% και 18% το 2001), ενώ η Κεντρική Μακεδονία 24% και 21% (έναντι 38% και 40% το 2001) και η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη μόνο 5% και 8% (έναντι 6% και 11% το 2001). Είναι φανερό ότι η ευρεία ζώνη επιρροής της Θεσσαλονίκης αποδυναμώνεται περισσότερο, καθώς φθίνει η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, ενώ από την άλλη πλευρά, ενισχύεται η σχετική επιρροή της Αθήνας καθώς ανεβαίνει στη σχετική ιεραρχία η Δυτική Ελλάδα.

11.2. Η βιομηχανική πόλωση ως συσπείρωση

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας 1990 η κρίση πλήττει κυρίως τα μεγάλα αστικά-βιομηχανικά κέντρα (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα) όπως και περιοχές που μετασχηματίζονται σταδιακά από αγροτικές σε βιομηχανικές και το φαινόμενο επικεντρώνεται στο τμήμα του λεγόμενου αναπτυξιακού ”s” και στον κύριο «κορμό» τη ηπειρωτικής χώρας που για δεκαετίες φιλοξενούσε τη μεγάλη βιομηχανία στους πιο δυναμικούς τομείς (Κλαμπατσέα, 2003). Σταδιακά από τη δεκαετία 1990 γίνεται φανερό ότι η βιομηχανία σταθεροποιείται σε μία ύφεση, η οποία νοείται και εξηγείται περισσότερο στο εθνικό επίπεδο ως μετακίνηση των συντελεστών σε άλλες δραστηριότητες υψηλότερης απόδοσης, και κυρίως στις υπηρεσίες, όπως και στο πλαίσιο μίας τάσης εκκαθάρισης του μη υγιούς τμήματος και του μικρού κεφαλαίου, ειδικά αυτού που βρίσκεται σε απόσταση από κέντρα της αποτελεσματικής οργάνωσης της οικονομίας.

Στο πλαίσιο αυτό, η κρίση πλήττει σε πρώτο επίπεδο την περιφέρεια του δεύτερου μεγαλύτερου βιομηχανικού κέντρου (Βόρεια Ελλάδα, Κεντρική Μακεδονία) και σε δεύτερο επίπεδο το ίδιο το δεύτερο μεγαλύτερο βιομηχανικό κέντρο, το νομό και την πόλη της Θεσσαλονίκης. Στη Βόρεια Ελλάδα η κρίση της βιομηχανίας αφορά ανεξαιρέτως σχεδόν μικρές και μεγάλες επιχειρήσεις ακόμα και τις κερδοφόρες, και εκδηλώνεται με απανωτά κλεισίματα εργοστασίων όπως και με τη μαζική φυγή και μετεγκατάσταση σε άλλες χώρες της Βαλκανικής, όπου αναζητείται διέξοδος για την ανάκαμψη του κέρδους μέσα από εκμετάλλευση νέων αγορών[179].

---

[177] συνυπολογίζονται τα νέα εργοστάσια για τα οποία απαιτείται άδεια λειτουργίας ή που απαλλάσσονται της άδειας λειτουργίας με σχετική βεβαίωση, με βάση στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ. Σημειώνεται ότι τα περισσότερα από τα υφιστάμενα και νέα εργοστάσια συγκεντρώνονται στους κλάδους τροφίμων-ποτών, και των μεταλλικών προϊόντων εκτός μηχανημάτων.

[178] Σε κάθε περίπτωση, το ίδιο έτος, μόνο οι τέσσερις πρώτες σε εργοστασιακό δυναμικό περιφέρειες, Αττική, Κεντρική Μακεδονία, Στερεά Ελλάδα και Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, συγκέντρωναν 74% του αριθμού και 70% των hp των νέων μονάδων όπως και 71% του αριθμού και 79% των hp των επεκτάσεων.

[179] Ανάμεσα στα πολλά δημοσιεύματα για την αποβιομηχάνιση στη Θεσσαλονίκη και στην περιοχή της Κεντρικής Μακεδονίας, βλ. για παράδειγμα το άρθρο με τίτλο «Διαστάσεις χιονοστιβάδας λαμβάνει η αποβιομηχάνιση». *Δημοσιογραφικό Συγκρότημα ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ,* 28/9/2008. Διαθέσιμο στο http://www.makthes.gr/Printer/news/economy/25318/

Μόνο την τριετία 2005 -2008 στη Θεσσαλονίκη υπολογίζεται ότι παύουν τη λειτουργία τους πάνω από 270 επιχειρήσεις στο βιομηχανικό τομέα, ενώ μέχρι το τέλος της δεκαετίας πολλές μεγάλες επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται σε κλάδους άλλοτε δυναμικούς και στρατηγικούς για την εκβιομηχάνιση (π.χ. κλωστοϋφαντουργία, ιματισμός και καπνά) στην ευρύτερη περιφέρεια, λειτουργούν στο όριο της βιωσιμότητας τους (π.χ. όμιλος Λαναρά, ΕΛΒΟ κ.ά.). Ανάμεσα στις επιχειρήσεις που κηρύττουν πτώχευση το ίδιο διάστημα οι περισσότερες ανήκουν στον κλάδο κλωστοϋφαντουργίας-ιματισμού. Αυτές μάλιστα αποδίδουν 60% των απωλειών σε θέσεις εργασίας αν και μαζικές απολύσεις με δραματικές συνέπειες για τις τοπικές κοινωνίες, προκύπτουν και από τα κλεισίματα επιχειρήσεων και μεγάλων μονάδων στους κλάδους της καπνοβιομηχανίας (ΝΤΑΪΜΟΝ, ΓΚΡΕΪΤ ΑΤΙΚ, ΑΛΑΜΑΝΗΣ, ΣΕΚΕ), των κατασκευών και των τροφίμων και ποτών (ΦΛΩΡΙΝΑ-ΧΩΝΑΙΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, ΑΒΕΖ κ.ά.) και την παραγωγή λιπασμάτων (ΒΦΛ).

Όπως υποστηρίζεται εδώ, παραδόξως η κοινωνική αποσταθεροποίηση, με την άνοδο της ανεργίας και την αποδιάρθρωση των τοπικών παραγωγικών συστημάτων στις περιοχές της γρήγορης αποβιομηχάνισης, οδηγεί σε μία νέα χωρική ισορροπία του συστήματος της βιομηχανικής παραγωγής. Στο πλαίσιο αυτό, η αποβιομηχάνιση στην Ελλάδα μετά το 1990 διέπεται από μία λανθάνουσα ορθολογικότητα, η οποία μένει να αξιολογηθεί με διαφορετικά κριτήρια. Η κρίση στην Κεντρική Μακεδονία ουσιαστικά τροφοδοτεί τη μεγέθυνση στη «ζώνη άνεσης» της Αθήνας και κινεί τη διαδικασία της συσπείρωσης της εναπωμείνουσας βιομηχανίας σε ένα δυναμικό κέντρο. Έτσι, στο εθνικό επίπεδο η κρίση μπορεί να εκλάβει και ένα «θετικό» πρόσιμο, εφόσον συντελεί στη συνέχεια της συσσώρευσης, ακόμα και αν στο περιφερειακό ή τοπικό έχει αρνητικό.

Από την άλλη πλευρά βέβαια, η διαδικασία της πόλωσης γύρω από την Αθήνα και την Αττική συνοδύεται από μία ταυτόχρονη πόλωση γύρω από την Θεσσαλονίκη. Η Θεσσαλονίκη γίνεται ο μόνος σχεδόν σημαντικός πόλος της βιομηχανίας και κυρίως της μεταποίησης, σε μία μεγάλη περιφέρεια που έχει δεχθεί πλήρη μετασχηματισμό. Τόσο τα στατιστικά όσο και διάφορες έρευνες (π.χ. βλ. έρευνα του Συνδέσμου Βιομηχάνων Βορείου Ελλάδος -ΣΒΒΕ, «Το μέλλον της βιομηχανιας στη Θεσσαλονίκη» που αφορά την εξέλιξη της μεσαίας και μεγάλης βιομηχανίας το κρίσιμο διάστημα 1997-2005) πιστοποιούν ότι η επιδείνωση της σχετικής θέσης της Θεσσαλονίκης στο εθνικό σύστημα της βιομηχανικής παραγωγής συντελείται ταυτόχρονα, με μία ισχυροποίηση της ίδιας στην αποβιομηχανοποιούμενη Βόρεια Ελλάδα.

Η αποδιάρθρωση της βιομηχανικής δομής ξεκινά δηλαδή από μία ενδοχώρα και από τα κέντρα ενός «ενδιάμεσου δυναμισμού» στο πλαίσιο ενός προηγούμενου καθεστώτος ανάπτυξης που στηρίζονταν για δεκαετίες στα χαμηλά κόστη των μικρομεσαίων επιχειρήσεων και στην εκμετάλλευση άτυπης εργασίας (Βαϊου και Χατζημιχάλης, 1997), και προχωράει ως ταχεία συρρίκνωση των μεγάλων επιχειρήσεων στην περιφέρεια (εδώ είναι προφανής και ο ρόλος των διαρθρωτικών και βιομηχανικών πολιτικών που από τη δεκαετία 2000 ειδικά έχουν αδύναμη περιφερειακή διάσταση). Συνολικά, στο Νομό Θεσσαλονίκης, οι μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις (απασχόλησης μεγαλύτερης των 10 ατόμων) μειώνονται από 922 σε 629 το διάστημα 1997-2005 και στην Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας από 1230 σε 733. Στην Αττική αντιθέτως, η μείωση είναι πολύ πιο αργή (από 1.828 σε 1.474) και μάλιστα, πιο αργή από το σύνολο της χώρας.

Αυτό δε σημαίνει ότι η Αττική μένει ανέγγιχτη από την κρίση στη βιομηχανία, αφού και εκεί είναι σημαντικές οι απώλειες στην απασχόληση και διαπιστώνεται στασιμότητα στις επενδύσεις. Απλά στην Αττική η κρίση βιώνεται ήδη από τη δεκαετία 1980 ως πιο πολύ πρόβλημα της μικρής βιομηχανίας και όχι της μεγάλης, η οποία μπορούσε εύκολα να επωφεληθεί από τη μετεγκατάσταση σε εγγύς περιοχές εκτός του ΠΣΠ (Kourliouros, 1997, Sayas, 2004).

Συνοψίζοντας, η γεωγραφική αναδιάρθρωση της παραγωγής έχει ένα και κύριο αντίκτυπο, την ανακατανομή της βιομηχανίας προς όφελος της Αττικής και του ευρύτερου γεωγραφικού χώρου της και εις βάρος της λοιπής Περιφέρειας. Όλα τα στατιστικά δείχνουν μία σαφή τάση συγκέντρωσης γύρω από ένα μεγάλο βιομηχανικό πόλο που ξεπερνά την Αττική ακόμα και την Αττικοβοιωτία και εκτείνεται σε περιφέρειες της κεντρικής Ελλάδας, στη Στερεά Ελλάδα, την Πελοπόννησο, ακόμα και τη Δυτική Ελλάδα, ακόμα και τα νησιά που βρίσκονται να μονοεξαρτώνται σχεδόν από την αγορά και το κεφάλαιο της Αττικής. Η αναδιάρθρωση μπορεί έτσι να ερμηνευτεί ως *συσπείρωση δυνάμεων*, προκειμένου να λειτουργεί μία μικρή και αδύναμη παραγωγική δομή (σε υψηλή εξάρτηση με έναν εκτενή τριτογενή τομέα και με ένα συρρικνούμενο

γεωργικό τομέα) με τη μέγιστη δυνατή αποτελεσματικότητα. Η εγγύτητα με ένα μεγάλο τμήμα της εθνικής αγοράς και η άμεση πρόσβαση στα διευρωπαϊκά μεταφορικά δίκτυα, όπως και σε υψηλής ποιότητας υποδομές έχουν σίγουρα μεγάλη σημασία και επηρρεάζουν τις επιλογές χωροθέτησης των νέων και επεκτάσεων επιχειρήσεων-εργοστασίων και των επενδύσεων, όπως και τα κίνητρα στο πλαίσιο μίας μεταλασσόμενης διαρθρωτικής πολιτικής.

Βέβαια η συγκέντρωση αφορά κυρίως την ευρύτερη μητροπολιτική δομή (Δυτική Αττική, Βοιωτία, Κόρινθος), την άμεση «λειτουργική περιφέρεια» δηλαδή της Αθήνας. Σε κάθε περίπτωση όμως, η βιομηχανική δραστηριότητα εντοπίζεται ανεπτυγμένη στα περίχωρα και όχι στο ίδιο το κέντρο της πόλης. Εξάλλου τις δεκαετίες που προηγήθηκαν, ο τομέας απεντάχθηκε μεθοδικά από τις κύριες χρήσεις του αστικού κέντρου (Kourliouros, 1997), προκειμένου να «ανοίξει χώρος» για την ανάπτυξη της αγοράς γης και ακινήτων και να δημιουργηθούν νέα πεδία για το κερδοσκοπικό κεφάλαιο. Το ίδιο περίπου συμβαίνει και σε άλλες μεγάλες πόλεις, όπως στη Θεσσαλονίκη και την Πάτρα όπου επίσης η βιομηχανία εγκαταλείπει σταδιακά το κέντρο για να εγκατασταθεί στην περιφέρεια.

Σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα και ειδικά τη Βόρεια Ελλάδα, η περίπτωση της Αθήνας είναι καταφανώς διαφορετική για δύο λόγους. Η αποβιομηχάνιση δε συμβαίνει με τον ίδιο τρόπο, αλλά λαμβάνει τη μορφή ενός ευρύτερου κοινωνικοοικονομικού μετασχηματισμού που συναντάται στις περισσότερες ευρωπαϊκές μητροπόλεις και εξελίσσεται σχεδόν νομοτελειακά με το άνοιγμα της οικονομίας στο παγκόσμιο σύστημα (Οικονόμου και Πετράκος, 2004α). Επιπλέον, στην περίπτωση της Αθήνας-Αττικής η κρίση δεν μπορεί να θεωρηθεί διαρθρωτική, με δεδομένο ότι βρίσκονται σε ανάπτυξη όλοι οι τομείς της παραγωγής (βλ. και επόμενα κεφάλαια).

Τελικά η Δυτική Αττική και το λεγόμενο σύμπλεγμα της Αττικοβοιωτίας συναποτελούν το μεγαλύτερο υποδοχέα βιομηχανικής δραστηριότητας στη χώρα, συνδυάζοντας τη βιομηχανική εκμετάλλευση των πρωτογενών πόρων της περιοχής και την παραγωγή βιομηχανικών προϊόντων. Η άτυπη αυτή βιομηχανική περιφέρεια προσφέρει ένα μεγάλο μέρος του προϊόντος για τις ανάγκες της Αθήνας, αλλά καλύπτει και σε μεγάλο βαθμό τις εγχώριες αγορές, πράγμα που σημαίνει ότι όλο το παραγωγικό σύστημα είναι εθνικής εμβέλειας και σημασίας.

Ειδικότερα, στην περιοχή του Θριασίου Πεδίου, από την Ελευσίνα μέχρι τα Μέγαρα, διαμορφώνεται τα τελευταία χρόνια ένα σημαντικό βιομηχανικό συγκρότημα, για τα δεδομένα της χώρας. Η εγγύτητα της πρωτεύουσας αλλά και οι πρόσφορες συνθήκες στο φυσικό λιμάνι στον κόλπο της Ελευσίνας, η ευχέρεια στις θαλάσσιες και χερσαίες μεταφορές σε μία κομβική θέση, αλλά και η διαθεσιμότητα μεγάλων ελεύθερων εκτάσεων για την εγκατάσταση, κατέστησαν από νωρίς (19ο αιώνα) την περιοχή σε βασικό πόλο έλξης μεγάλων μονάδων της βαριάς βιομηχανίας (Αγριαντώνη κ.ά., 2011). Ειδικά για το Θριάσιο πεδίο, και για τους 5 Δήμους που βρίσκονται σε αυτό –Ασπρόπυργος, Ελευσίνα, Μάνδρα, Μαγούλα, Νέα Πέραμος– υπολογίζεται ότι το 2001 λειτουργούσαν περίπου 2.200 βιομηχανικές και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, 300 επιπλέον παράνομες επιχειρήσεις, ενώ ειδικότερα στο σύνολο των δραστηριοτήτων της περιοχής, περιλαμβάνονταν ορισμένες από τις σημαντικότερες μονάδες βαριάς βιομηχανίας της χώρας: 2 διυλιστήρια πετρελαίου, 2 χαλυβουργεία, 2 τσιμεντοβιομηχανίες, 1 βιομηχανία πυρομαχικών και 2 ναυπηγεία . Οι επιχειρήσεις αυτές προσέφεραν ένα μεγάλο αριθμό θέσεων εργασίας στους γύρω οικισμούς και στο ΠΣ Αθήνας, ωστόσο καθώς σήμερα, λειτουργούν αποδεσμευμένες σχετικά από την προμήθεια τοπικών πόρων, η συνεισφορά τους στην τοπική οικονομία περιορίζεται.

Ακόμα, η ζώνη Οινοφύτων-Σχηματαρίου-Τανάγρας στη Βοιωτία φιλοξενεί τη μεγαλύτερη βιομηχανική συγκέντρωση στη Στερεά Ελλάδα, σε αυθόρμητο σχηματισμό που κινητοποιήθηκε από τις παραγωγικές αναδιαρθρώσεις στην Αθήνα, ιδίως με το Π.Δ. 94/1984 και με τη συμβολή των χρηματοδοτήσεων των Αναπτυξιακών Νόμων (Σκορδίλη, 2011). Έτσι, η εγγύτητα με την Αττική και σε αυτή την περίπτωση υπήρξε καθοριστική. Σήμερα, εκτιμάται ότι εκεί χωροθετούνται περίπου 200 μεταποιητικές μονάδες, από τις οποίες οι περισσότερες είναι μικρού μεγέθους και συνδέονται στο παραγωγικό σύστημα ενώ οι λίγες μεγάλες βιομηχανίες, οι οποίες δραστηριοποιούνται κυρίως στη μεταλλουργία, τις μεταλλικές κατασκευές και τη χημική βιομηχανία (ενδιάμεση βιομηχανία) έχουν συμβολή ιδιαίτερα στην τοπική απασχόληση. Στους γύρω οικισμούς ο πληθυσμός πολλαπλασιάζεται, προσελκύοντας οικονομικούς μετανάστες και πληθυσμό από την ευρύτερη περιοχή, ενώ υπολογίζεται ότι επιπλέον 10.000 εργαζόμενοι, ιδίως σε εξειδικευμένες εργασίες και με καλύτερες αμοιβές, μετακινούνται καθημερινά από την Αττική προς τα Οινόφυτα.

Τέλος, αναφέρεται και ο οικισμός, στα πρότυπα εργοστασιακής πόλης, Αγίου Νικολάου Βοιωτίας, όπου βρίσκεται εγκατεστημένη η μεγάλη μονάδα κατασκευής αλουμινίων της ΠΕΣΙΝΕ (Κουρλιούρος, 2011). Η γαλλική εταιρεία, η οποία εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα έναντι ειδικών ενεργειακών προνομίων, σε σύμβαση με το Ελληνικό κράτος και στο πλαίσιο της στρατηγικής της για επέκταση σε χώρες της Περιφέρειας χαμηλού κόστους, την περίοδο της τελευταίας εκβιομηχάνισης (δεκαετία 1960), επέλεξε μία τοποθεσία μακριά από οικισμούς, με κριτήριο την εγγύτητα στις πηγές της πρώτης ύλης (βωξίτη) σε μία περίοδο ραγδαίας ανάπτυξης του κλάδου. Στην περιοχή αυτή και σε εγγύτητα με τα εργοστάσια υφίσταται ο οικισμός των εργαζομένων (Άσπρα Σπίτια), μία κωμόπολη περίπου 2.600 κατοίκων που περιλαμβάνει εκ του σχεδίου όλες τις αναγκαίες αστικές υποδομές, προκειμένου να «στεγάσει» την εργατική δύναμη και να καλύψει τις ανάγκες μίας ολοκληρωμένης μονάδας καθετοποιημένης παραγωγής.

11.3. Η σημασία της νέας χωρικής ευελιξίας του κεφαλαίου

Πρωταρχικός ερμηνευτικός παράγοντας στα παραπάνω είναι η γεωγραφική κινητικότητα των συντελεστών της παραγωγής στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης και η επιχειρηματική αναδιοργάνωση με απόσπαση της παραγωγής από τον έλεγχο και την ιδιοκτησία. Πρώτα απ' όλα η γεωγραφική ευκινησία οδηγεί πολλές μεγάλες και ειδικά εντάσεως εργασίας επιχειρήσεις στη μετεγκατάσταση σε άλλες περιοχές από τη δεκαετία 1990, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα την βιομηχανία ένδυσης - υπόδησης (Lyberaki, 2011), της κλωστουφαντουργίας, ακόμα και των τροφίμων και ποτών. Εξάλλου, παραδόξως η στρατηγική της εξαγωγής κεφαλαίου επιδοτείται ως τις αρχές της δεκαετίας 1990 μέσα από τα κίνητρα των επενδυτικών νόμων (Λαμπριανίδης, 1994).

Από την πλευρά των επιχειρήσεων, πρόκειται για κινήσεις επιβίωσης που μπορούν δηλαδή να επιλύσουν σημαντικά προβλήματα, με δεδομένο το χαμηλό κόστος παραγωγής στους τόπους υποδοχής. Σε πλήρη αντίθεση, για τους τόπους της αποστολής που βρίσκονται κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα, τα «κλεισίματα» έχουν δραματικές συνέπειες και μαζικές απώλειες σε θέσεις εργασίας. Το πρόβλημα ειδικά σε ότι αφορά την υφαντουργία, περιγράφεται ως εξής σε σχετικό δημοσίευμα[180]:

> «Πάνω από 3.500 κλωστοϋφαντουργικές επιχειρήσεις ελληνικών συμφερόντων δραστηριοποιούνται στο Πετρίτσι και σε άλλες περιοχές στη Βουλγαρία και σε άλλες χώρες των Βαλκανίων. Οι όμιλοι Λαναρά - Αργυρού έκαναν τον κύκλο τους βάζοντας λουκέτο στα Κλωστήρια Αττικής, στις Πειραϊκή - Πατραϊκή, Κλωνατέξ, Tricolan, Ολυμπιακή και Κλωστήρια Β' Ναούσης γράφοντας ουσιαστικά τον επίλογο της ελληνικής κλωστοϋφαντουργίας και οδηγώντας μια μεγάλη κατηγορία εργατών στην ανεργία …. Το άλλοτε «Μάντσεστερ των Βαλκανίων» όπως ονομάστηκε η Νάουσα, όπου το 1874 ιδρύθηκε το πρώτο εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας στα Βαλκάνια, σήμερα εμφανίζει ανεργία της τάξεως του 50%. Κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας 44.000 θέσεις εργασίας χάθηκαν στην κλωστοϋφαντουργία ενώ τη διετία 2003-2004 έχουν απολυθεί 28.700 εργαζόμενοι».

Ειδικά για τους κλάδους εντάσεως εργασίας η φυγή καθίσταται ως η πιο ρεαλιστική δυνατότητα, ενώ αντιθέτως, για κλάδους παραγωγής καταναλωτικών ειδών, με άμεση εξάρτηση από γεωργικά αγαθά ή στόχευση στην εγχώρια αγορά, όπως τα προϊόντα διατροφής, μία πιο συχνή επιλογή είναι να «προσδένονται» περισσότερο στο εγχώριο σύστημα (Σκορδίλη, 2003). Στις περιπτώσεις αυτές, ακολουθούνται διαφορετικές επιλογές για την διατήρηση των περιθωρίων κέρδους, μεταξύ των οποίων η αναδιοργάνωση και η πολυδιάσπαση της παραγωγικής διαδικασίας. Το φαινόμενο της απόσπασης της παραγωγής από τον έλεγχο και τη διοίκηση παρατηρείται ευρέως, ιδίως στις μεγάλες και πολύ μεγάλες συχνά πολυεθνικές επιχειρήσεις, με τις ροές της επικοινωνίας και των ανταλλαγών να φτιάχνουν ένα νοητό ιστό που ξεκινά από την περιφέρεια και καταλήγει στην κεντρική περιοχή των Αθηνών. Η συγκέντρωση των ανώτερων κλιμακίων της διοίκησης στην πρωτεύουσα ή στα μεγάλα και διεθνή οικονομικά κέντρα και η αποκέντρωση της παραγωγής σε μικρότερες πόλεις και σε εξειδικευμένα τοπικά κέντρα, είναι εξάλλου διεθνής τάση

[180] Ζαχαριάδου Ρ., «Η 20ετία που οδήγησε στην αποβιομηχάνιση», *Ισοτιμία*, 22/5/2010.

εδώ και δεκαετίες συνυφασμένη με την οικονομική αναδιάρθρωση (π.χ. Πετράκος και Οικονόμου, 2004α, Massey, 2004).

Στο πλαίσιο αυτό, ορισμένα μείζονα ζητήματα προκύπτουν σε ότι αφορά τη γεωγραφία της παραγωγής, η οποία μπορεί να υποτεθεί ότι διαφέρει από τη γεωγραφία της συσσώρευσης. Συγκεκριμένα, μπορεί να θεωρηθεί ότι το Μαρούσι και το κέντρο της Αθήνας που δε συναποτελούν τόπους της παραγωγής, αλλά τόπους της διοίκησης, «ιδιοποιούνται» τον μεγάλο όγκο του εισοδήματος και του προϊόντος που παράγεται σε άλλες περιοχές. Συγκεκριμένα, η Αττική στο κέντρο και στα βόρεια προάστια συγκεντρώνει 43 από τις 50 μεγαλύτερες σε κύκλο εργασιών βιομηχανικές εταιρείες, και επομένως μέσω αυτών «ελέγχει» το συντριπτικό ποσοστό (92%) του κύκλου εργασιών και σχεδόν το σύνολο της κερδοφορίας του μεγάλου εταιρικού τομέα της χώρας[181]. Παραπέρα, η Βοιωτία και η Μακεδονία φιλοξενούν τις διοικητικές έδρες 3 εταιρειών και ένα πολύ μικρό ποσοστό των κερδών και του κύκλου εργασιών, ενώ η Θεσσαλία και η Καλαμάτα μόνο μία μεγάλη βιομηχανική επιχείρηση.

Η χωροθέτηση επηρεάζεται άμεσα από ποικίλους παράγοντες, όπως τη συμπληρωματικότητα με άλλους κλάδους, την εκμετάλλευση σχέσεων ανταλλαγής και δικτύωσης, ενώ παίζουν ρόλο και ηθικοί λόγοι γοήτρου-κύρους που επιβάλλουν την εγκατάσταση στο μεγάλο μητροπολιτικό κέντρο (π.χ. Βαϊου κ.ά., 2004, Πετράκος και Οικονόμου, 2004α). Ωστόσο, αναμφισβήτητα επηρεάζει και η χωροθέτηση και η κατανομή της ζήτησης. Όπως φαίνεται οι επιχειρήσεις που συγκεντρώνονται στην Αττική, εμφανίζουν ένα μικρό μέσο ποσοστό εξαγωγών (με βάση το δείκτη εξαγωγές ανά επιχείρηση) και κυρίως δραστηριοποιούνται σε ενδιάμεσα βιομηχανικά προϊόντα και σε προϊόντα βασικής κατανάλωσης ενώ συχνά ανήκουν σε πολυεθνικές εταιρείες. Αντιθέτως, επιχειρήσεις που διατηρούν την έδρα τους στην Περιφέρεια, είτε έχουν υψηλά ποσοστά εξαγωγών, είτε είναι προσδεμένες σε βασικά κέντρα της παραγωγής του αγροτικού τομέα. Για παράδειγμα, από τις μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις που βρίσκονται εγκατεστημένες γύρω από την Αθήνα, στη Βοιωτία και τη Μαγνησία, εξάγεται κατά μέσο όρο 60% της παραγωγής, ενώ δεν είναι τυχαία η χωροθέτηση μίας διεθνώς δυναμικής μεγάλης καπνοβιομηχανίας (Καρέλια Α.Ε.) στην Καλαμάτα, ή η χωροθέτηση των διοικήσεων των τριών μεγάλων γαλακτοβιομηχανιών της χώρας (Όλυμπος Γαλακτοβιομηχανία Λαρίσης Α.Ε., Μεβγαλ Α.Ε., Ελληνική Βιομηχανία Ζάχαρης) στη Θεσσαλονίκη και στη Λάρισα, κοντά στα κέντρα της πρωτογενούς παραγωγής.

11.4. Η ανάδειξη νέων παραγωγικών συστημάτων

Τις τελευταίες δεκαετίες νέα μοντέλα βιομηχανικής ανάπτυξης διαμορφώνονται στον αστικό χώρο και στην ύπαιθρο. Πρόκειται για συμπλέγματα επιχειρήσεων και νέου τύπου παραγωγικά σχήματα που δεν θυμίζουν την βιομηχανική οργάνωση και συγκέντρωση σε αυστηρά -γεωγραφικά και θεσμικά- οριοθετημένους θύλακες. Η σύγχρονη μορφή φαίνεται να έχει πολύ πιο ήπια χαρακτηριστικά σε σχέση με τους βιομηχανικούς πόλους των προηγούμενων δεκαετιών, με την έννοια ότι από τη μία στερείται των επιπτώσεων της εντατικής υποβάθμισης του φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος (όπως οι όχλουσες παραδοσιακές μεγάλες - μαζικές βιομηχανίες), από την άλλη δεν έχει σαφή χωρικό και τομεακό προσδιορισμό. Αντιθέτως, πρόκειται για συστήματα που στηρίζονται στη συγκέντρωση, αλλά λειτουργούν σε δίκτυα και με σχέσεις διασποράς και αποκέντρωσης, ενώ συμπεριλαμβάνουν διαφορετικούς κλάδους και δραστηριότητες, ξεφεύγοντας σε κάθε περίπτωση από τα θεσμοθετημένα πρότυπα της «βιομηχανικής περιοχής».

Στην ουσία, πρόκειται για *Τοπικά Παραγωγικά Συστήματα*, τα οποία διαφέρουν στον αστικό χώρο και στην ύπαιθρο, τόσο ως προς την κλαδική σύνθεση και διάρθρωση των παραγωγικών δραστηριοτήτων, όσο και ως προς την γεωγραφική τους οργάνωση και τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται στο τοπικό επίπεδο[182]. Κοινά χαρακτηριστικά είναι η δόμηση γύρω από παραγωγικές δραστηριότητες που καλύπτουν τόσο τον δευτερογενή, όσο και τον τριτογενή τομέα και η ανάπτυξη συνεργειών και διασυνδέσεων σε μία ολοκληρωμένη αλυσίδα παραγωγής. Η βιομηχανία παρότι δεν αποτελεί το αμιγές - προσδιοριστικό χαρακτηριστικό βρίσκεται στο

[181] Αξιολογούνται οι πενήντα μεγαλύτερες σε κύκλο εργασιών βιομηχανίες στην Ελλάδα, σύμφωνα με τη βάση στατιστικών και επιχειρηματικών δεδομένων, statbank.gr. Εξόρυξη 4/2013.
[182] Θεωρητική τεκμηρίωση για τα νέα βιομηχανικά συστήματα βλ. στο Κουρλιούρος (2009).

επίκεντρο της οργάνωσης, αναπτύσσοντας σχέσεις «προς τα εμπρός» και «προς τα πίσω» με άλλους τομείς.

Καταρχήν, στον αγροτικό χώρο αναπτύσσονται ολοκληρωμένα παραγωγικά συστήματα, τα οποία έχουν στο επίκεντρο τη μεταποίηση αγροτικών προϊόντων, την παραγωγή ειδών διατροφής και άλλων τοπικών παραδοσιακών προϊόντων, στη βάση μίας νέας στρατηγικής για την τοπική ανάπτυξη (Λαμπριανίδης, 2004α/2004β). Εξάλλου, το πρόταγμα για μία ολοκληρωμένη ενδογενή ανάπτυξη στην ευρωπαϊκή ύπαιθρο είναι διάχυτο με τις αναμορφώσεις της ΚΑΠ και τις νέες στρατηγικές διαφοροποίησης της παραδοσιακά γεωργικής οικονομίας (π.χ. Παπαδόπουλος, 2004α, Σωτηρόπουλος Ε., 2007, Καρανικόλας και Μαρτίνος, 1999). Καθώς ο χώρος της υπαίθρου καλείται να επεκταθεί σε νέες δραστηριότητες και χρήσεις γης, με επίκεντρο ειδικά τον τουρισμό, επενδύσεις στη μικρή βιοτεχνία - βιομηχανία κρίνονται σκόπιμες, αφενός για την διαφοροποίηση της παραγωγικής βάσης και την ανάπτυξη συνεργειών μεταξύ όλων των τομέων παραγωγής (γεωργία - μεταποίηση - τουρισμός) σε πιο δυναμικές περιοχές, αφετέρου για την οικονομική αναζωογόνηση των λιγότερο ευνοημένων περιοχών, όπως των ορεινών και νησιωτικών, σε ένα μεγαλύτερο φάσμα δραστηριοτήτων.

Σε μεγάλο βαθμό η οργάνωση σε τοπικά παραγωγικά συστήματα επιτυγχάνεται με την εξειδίκευση και τη στροφή σε «τοπικά παραδοσιακά προϊόντα», τα οποία αναδεικνύονται στο κύριο μέσο για τη δόμηση ενός στρατηγικού πλεονεκτήματος, στη βάση άυλων και υλικών χαρακτηριστικών στο τοπικό επίπεδο[183]. Τα συστήματα αυτά εμφανίζουν ομοιότητες με παλιές εκδοχές στην ελληνική ύπαιθρο με την έννοια ότι αναβιώνουν ένα σχετικά «κλειστό» παραγωγικό σύστημα, κατά το οποίο οι πολλές μικρές επιχειρήσεις συνδέονταν πρωτίστως με την τοπική αγορά, για την εύρεση προσωπικού, την προμήθεια των πρώτων υλών, αλλά και τη διάθεση του προϊόντος. Επίσης όμως κινούν τα νήματα για την πιο σύγχρονη ολοκληρωμένη-πολυτομεακή και κατά βάση ενδογενή ανάπτυξη σε ένα πρότυπο που διαφέρει αισθητά από αυτό της πόλωσης γύρω από μία μεγάλη κυρίαρχη αγροτοβιομηχανία σε ένα αγροτικό κέντρο, των δεκαετιών 1970-1980 (Σκορδίλη, 2003).

Στον αστικό και περιαστικό χώρο, αναδεικνύονται τοπικά παραγωγικά συστήματα τα οποία επίσης στηρίζονται στη συνεργασία και τη δικτύωση αλλά με άλλο τρόπο. Ως «Νέοι Βιομηχανικοί Χώροι», έχουν απασχολήσει εδώ και χρόνια τη θεωρία και τη βιβλιογραφία (ενδεικτικά βλ. Scott and Storper, 1986, Storper, 1997, Amin, 2000, Watts, 2006). Η βασική διαφορά από τα προηγούμενα είναι ότι ενσωματώνουν εξωτερικές οικονομίες συγκέντρωσης που προκύπτουν από αύλα και γνωσιακά πλεονεκτήματα, σχεσιακές ροές και αλληλεπιδράσεις ανάμεσα σε θεσμικούς παράγοντες της οικονομικής δραστηριότητας και το ευρύτερο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον. Υπό αυτή την έννοια πρόκειται για καινοτόμα συμπλέγματα που συμπεριλαμβάνουν ένα βασικό κλάδο στη βιομηχανία κυρίως όμως στηρίζονται σε κλάδους σύγχρονους και δυναμικούς που έχουν συμπληρωματική σχέση με την οικονομία των υπηρεσιών και συνήθως επενδύουν σε μέσα και δραστηριότητες υψηλής τεχνολογίας.

Είναι προφανές ότι το βασικό παράδειγμα ως προς αυτό αποτελεί η Αθήνα όπου η επάνοδος της βιομηχανικής δραστηριότητας συμπίπτει με τη χωρική συσπείρωση επιχειρήσεων σε σύγχρονους κλάδους όπως οι τηλεπικοινωνίες, η πληροφορική και οι κατασκευές μετά το 1990 (Βαϊου κ.ά., 2004, Σκαγιάννης, 2004, Gospodini, 2009). Οι δραστηριότητες αυτές οργανώνονται σε συστάδες στον αστικό χώρο και σχηματίζουν θύλακες στον πολεοδομικό ιστό, καθώς έτσι διευκολύνονται οι καθημερινές ανταλλαγές και οι σταθερές υπεργολαβίες μεταξύ των επιχειρήσεων και περιορίζεται το κόστος μετακίνησης και συναλλαγών στο ελάχιστο.

Ακόμα αντιπροσωπευτικό είναι το παράδειγμα των τεχνολογικών και επιχειρηματικών πάρκων που αναπτύσσονται σε περιοχές - υποδοχείς τις τελευταίες δεκαετίες και ενσωματώνονται στο τοπικό οικονομικό σύστημα, και πάλι, με επίκεντρο την ανάπτυξη δυναμικών βιομηχανικών δραστηριοτήτων σε όλη την Ελλάδα (Λουκίσσας και Μελαχροινός, 2004, Κομνηνός και Σεφερτζή, 1992). Το πρότυπο αυτό προέρχεται από τη διεθνή εμπειρία της παγκοσμιοποίησης και συνδέεται με συγκεκριμένες «επιτυχημένες περιπτώσεις» (π.χ. Silicon Valley, Cambridge, Sofia-Antipolis, Route 128), και ως εκ τούτου, διατηρούνται γενικότερα επιφυλάξεις για το κατά πόσον είναι δυνατή η μεταφορά και αναπαραγωγή του σε διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά περιβάλλοντα (Dunford, 1992). Το ίδιο χρησιμοποιείται στην Ελλάδα από τη δεκαετία 1980, για να αντιμετωπίσει

[183] π.χ. στον ορεινό χώρο, βλ. και Λαμπριανίδης (2004^{α}/2004β)

την βιομηχανική παρακμή και επανειδείκευση ιδίως των μεγάλων αστικών κέντρων, που πληρούν ορισμένες προϋποθέσεις, όπως εγγύτητα με πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα, μία προηγούμενη βιομηχανική κουλτούρα, ικανοποιητική τεχνολογική βάση και ανταγωνιστικούς βιομηχανικούς κλάδους κ.λπ.. Στο πλαίσιο αυτό, σχηματίζονται συστήματα σύνδεσης της έρευνας με τη βιομηχανική εφαρμογή[184] στις περισσότερες μεγάλες ελληνικές πόλεις, των οποίων τα χαρακτηριστικά διαφέρουν εύλογα, ανάλογα με το τοπικό περιβάλλον στο οποίο εμφυτεύτηκαν (Λουκίσσας και Μελαχροινός, 2004, ΙΝΕ ΓΣΕΕ, 2007).

[184] Από το 1989 μέχρι τα μέσα του 2000 ιδρύθηκαν τεχνολογικά πάρκα στην Πάτρα, στη Θεσσαλονίκη, στο Ηράκλειο, το Κέντρο Μεταφοράς Τεχνολογίας στον Δημόκριτο της Αθήνας, το Τεχνολογικό Πάρκο Λαυρίου υπό τη διαχείριση του Ε.Μ. Πολυτεχνείου και το Κέντρο Ενίσχυσης Δομών Μεταφοράς της Τεχνολογίας και Προώθησης Καινοτομίας στο Βόλο κ.α.. Η χωροθέτηση αφορά συχνά περιοχές στην ευρύτερη μητροπολιτική ζώνη των μεγάλων εθνικών αστικών κέντρων και μάλιστα σε μεγάλη εγγύτητα από το εκάστοτε Πανεπιστήμιο/ερευνητικό κέντρο. Πιο συγκεκριμένα, στην Αθήνα, φιλοξενείται επιστημονικό και τεχνολογικό Πάρκο εντός του Δημόκριτου (Λεύκιππος), στα βόρεια προάστια (στην Αγία Παρασκευή), στο Λαύριο, στις παλιές εγκαταστάσεις της Γαλλικής Μεταλλευτικές Εταιρίας του 19ου αιώνα που ανακαινίστηκαν από το ΕΜΠ με πόρους του Ί Β ΚΠΣ για να στεγάσουν τεχνολογικά προηγμένες δραστηριότητες. Στο Ηράκλειο λειτουργεί τεχνολογικό-επιστημονικό πάρκο στους κόλπους του ερευνητικού ιδρύματος του Πανεπιστημίου Κρήτης (ΙΤΕ), επίσης, στα περίχωρα της πόλης, ενώ το Πάρκο της Θεσσαλονίκης βρίσκεται στη Θέρμη και της Πάτρας στην περιοχή του Ρίου.

12. Η χωρική αναδιάρθρωση στον τριτογενή τομέα

12.1. Εξελίξεις βασικών μεγεθών

Τις τελευταίες δεκαετίες η ελληνική οικονομία μετασχηματίζεται σε μία οικονομία των υπηρεσιών, με γρήγορη άνοδο της συμμετοχής του τομέα σε βασικά μακροοικονομικά μεγέθη. Παρόλα αυτά, η χωρική αλλαγή στον τριτογενή τομέα εξετάζεται σπάνια ενώ σχετικές εργασίες που ασχολούνται άμεσα ή έμμεσα συνήθως περιορίζονται σε ορισμένους τομείς (π.χ. Σπαθή κ.ά., 2010, Αρανίτου, 2006, Τσάρτας, 2010, Κανελόπουλος κ.ά., 1998, Αυδίκος, 2014, Παυλόπουλος και Κουζέλης, 1998). Από τη συζήτηση προκύπτει πάντως ότι η κατάσταση στον τριτογενή τομέα δεν είναι μία και αδιαφοροποίητη, αλλά αντίθετα είναι κατακερματισμένη. Το χωροθετικό μοντέλο των υπηρεσιών δεν έχει καταγραφεί σε όλες τις περιπτώσεις κλάδων δραστηριοτήτων, ωστόσο αναγνωρίζεται ότι η Αθήνα και οι μεγαλύτερες πόλεις κατέχουν σημαντική θέση στην προσέλκυση ειδικά των πιο αποδοτικών δραστηριοτήτων (με κύρια εξαίρεση τον τουρισμό) καθώς είναι αδιάρρηκτη και διαχρονική η σχέση μεταξύ αστικής ανάπτυξης και ανάπτυξης του μεταπρατικού τομέα της οικονομίας.

Προϊόν

Η τριτογενοποίηση της οικονομίας αφορά πρώτα απ' όλα την αξία του προϊόντος τόσο στο σύνολο χώρας, όσο και στις «μεγάλες» γεωγραφικές και «μικρές» περιφέρειες. Μάλιστα η δημιουργία εισοδήματος είναι γρηγορότερη σε σχέση με την άνοδο της απασχόλησης. Ενδεικτικά, την περίοδο 2000-2008, στο σύνολο της χώρας η απασχόληση αυξάνεται κατά 23%, ενώ η ΑΠΑ κατά 83% σε κλάδους του τριτογενή τομέα[185].Στις περιφέρειες οι αυξητικοί ρυθμοί είναι εξαιρετικά γρήγοροι και αν και ανομοιόμορφοι οδηγούν σε ορισμένες χρήσιμες πρώτες διαπιστώσεις. Πρώτον, η αύξηση της απασχόλησης είναι πολύ γρηγορότερη στους κλάδους του τριτογενή απ' ότι στο σύνολο κλάδων, σε όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα και όλες τις περιφέρειες. Αυτό σημαίνει ότι ο τομέας παράγει γρηγορότερα θέσεις εργασίας, σε σύγκριση με το σύνολο της οικονομίας. Δεύτερον, κατά κανόνα, η αύξηση της ΑΠΑ το ίδιο διάστημα είναι πολύ πιο γρήγορη από την αύξηση της απασχόλησης στον τομέα σε όλες τις περιφέρειες. Αυτό υποδηλώνει μία άνοδο της παραγωγικότητας, εφόσον μεγαλύτερο προϊόν αντιστοιχεί σε μία μονάδα απασχόλησης στο τέλος της περιόδου. Τρίτον, μόνο σε συγκεκριμένες περιφέρειες, όπως η Αττική, τα Νησιά Αιγαίου και η Κρήτη, περιφέρειες της Κεντρικής Ελλάδας (με εξαίρεση τη Στερεά Ελλάδα) ο ρυθμός αύξησης της ΑΠΑ στις υπηρεσίες ξεπερνά τον αντίστοιχο στο σύνολο κλάδων. Το δεδομένο αυτό υπενθυμίζει ότι υπάρχουν και περιφέρειες, εκτός νησιωτικής και κεντρικής Ελλάδας, στη Βόρεια Ελλάδα όπου είναι αξιόλογη και η συμβολή άλλων τομέων της οικονομίας.

Σύμφωνα με στοιχεία από τους Εθνικούς Περιφερειακούς Λογαριασμούς της ΕΛΣΤΑΤ, η εξέλιξη της αξίας που παράγεται στις υπηρεσίες είναι έντονα ανοδική σχεδόν όλη τη δεκαετία 2000, ενώ ακολουθεί πρώτα απ' όλα τους ρυθμούς της Αττικής. Με το ξέσπασμα της κρίσης, το αποτύπωμα του 2009 είναι ιδιαίτερα κατατοπιστικό. Πάνω από το μισό προϊόν παράγεται στην Περιφέρεια Αττικής (84.980 εκ. ευρώ), με όλες τις άλλες περιφέρειες να βρίσκονται πίσω σε μεγάλη απόσταση. Ειδικά η Κ. Μακεδονία, η οποία κατατάσσεται δεύτερη προσφέρει μόνο 13% ή 21.593 εκ. ευρώ (λιγότερο από 1/3 της Αττικής), ενώ ακολουθούν οι λοιπές περιφέρειες με συμμετοχή μικρότερη του 5% έκαστη. Το ίδιο έτος, η ενδοτομεακή σύνθεση δείχνει τη σχετική ανισορροπία ανάμεσα σε ομάδες βασικών κλάδων και ανάμεσα σε περιφέρειες. Συγκεκριμένα, οι περισσότερες περιφέρειες στηρίζονται σε μία πιο «παραδοσιακή εξειδίκευση» με διογκωμένο τον τομέα εμπορίου, επισκευών, μεταφορών και τουρισμού, ενώ ειδικά στις νησιωτικές ή/και με χαμηλή οικονομική διαφοροποίηση περιφέρειες, ο ίδιος τομέας καταλαμβάνει ακόμα και πάνω από 50% της συνολικής αξίας (π.χ. Ιόνια Νησιά, Ν. Αιγαίο). Ταυτόχρονα, είναι σαφές και λογικό ότι η οικονομική δραστηριότητα σε όλους τους βασικούς κλάδους συγκεντρώνεται στην Αττική, όμως σε

[185] Σύμφωνα με στοιχεία ΕΛΣΤΑΤ.

ορισμένες περιπτώσεις η πόλωση είναι αξιοσημείωτη. Ενδεικτικά, 76% της αξίας στην ενημέρωση-επικοινωνία, 69% στις χρηματοπιστωτικές-ασφαλιστικές υπηρεσίες, 65% σε επαγγελματικές και τεχνικές δραστηριότητες και υπηρεσίες υποστήριξης, 59% στη διαχείριση ακίνητης περιουσίας και 51% στις τέχνες-ψυχαγωγία παράγεται στην περιφέρεια της Πρωτεύουσας. Είναι ευνόητο ότι η τελευταία συγκεντρώνει δραστηριότητες που σχεδόν εκλείπουν από την υπόλοιπη χώρα και έτσι εμφανίζει και την πιο ισορροπημένη κλαδική διάρθρωση στον τριτογενή τομέα.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 12.1. Εξέλιξη της ΑΠΑ στις υπηρεσίες, σε μεγάλες γεωγραφικές περιφέρειες και στο σύνολο χώρας, 2000-2008

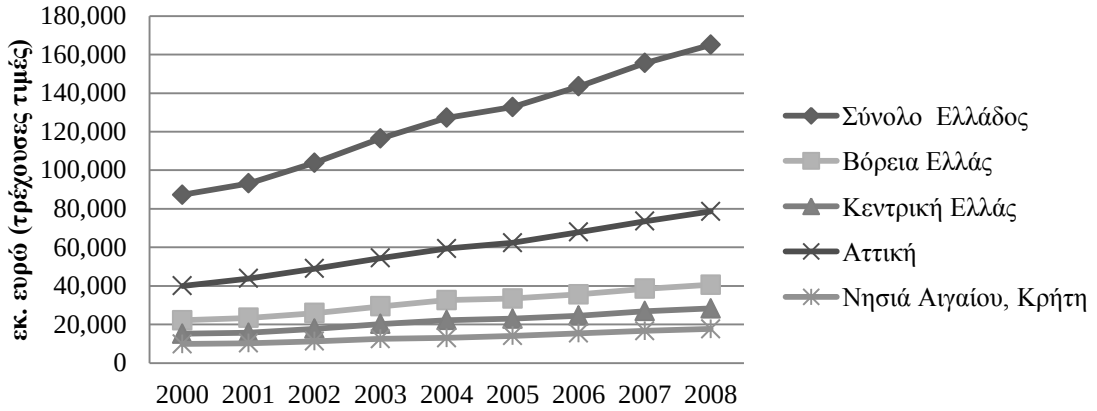

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ - Περιφερειακοί Λογαριασμοί, ιδία επεξεργασία.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 12.2. Κατανομή ΑΠΑ του τομέα των υπηρεσιών στις ελληνικές περιφέρειες το 2009

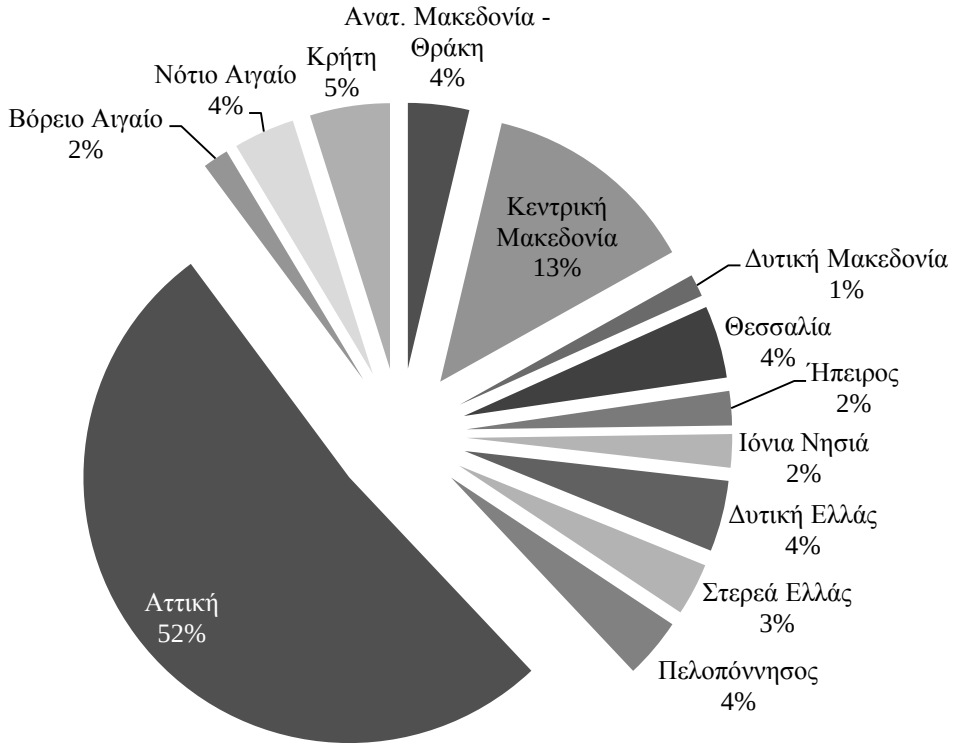

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ - Περιφερειακοί Λογαριασμοί, ιδία επεξεργασία.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 12.3. Κλαδική σύνθεση του τριτογενή τομέα στη χώρα και στις περιφέρειες το 2009

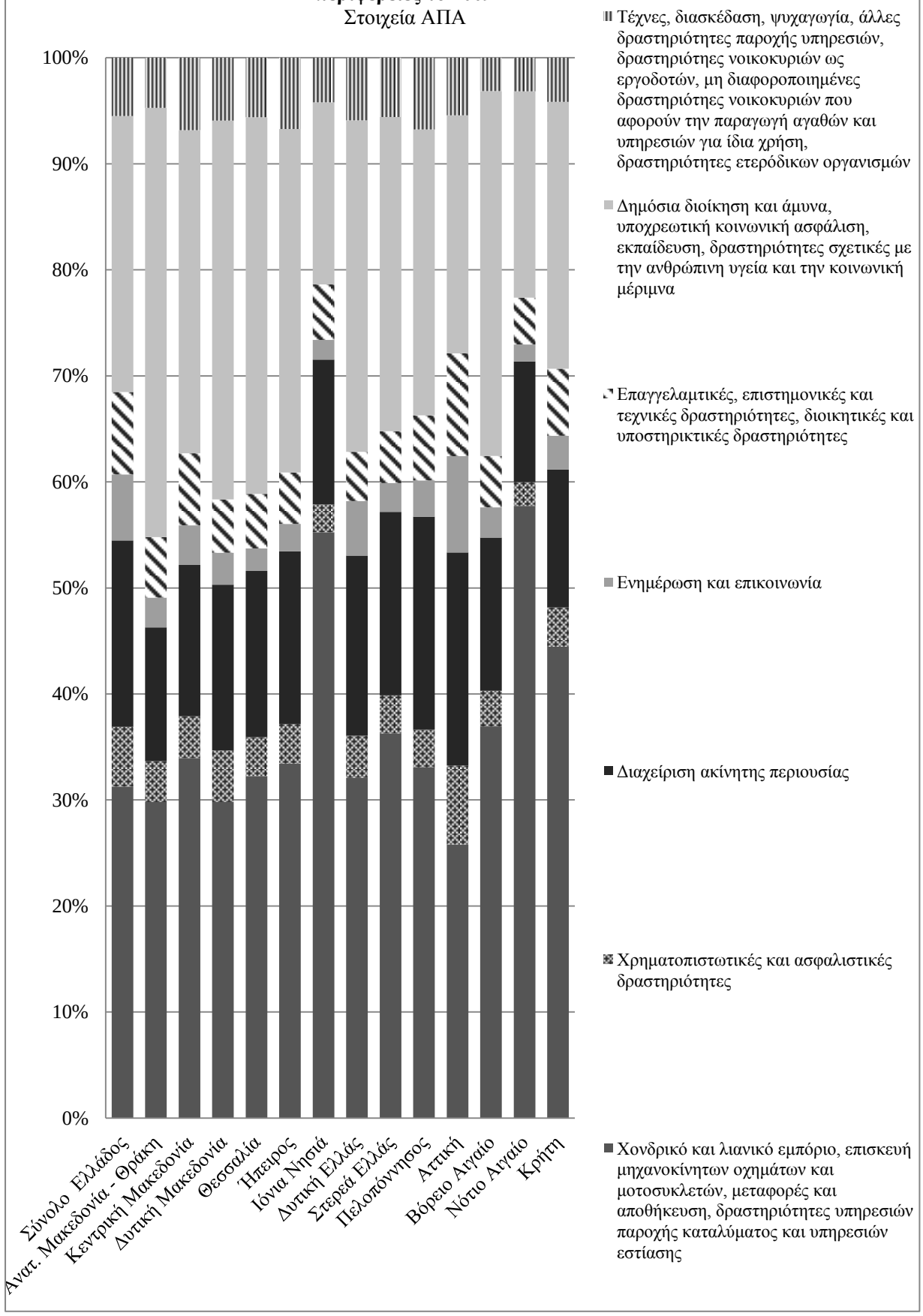

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ - Περιφερειακοί Λογαριασμοί, ιδία επεξεργασία

Το προφανές συμπέρασμα είναι ότι ο τομέας των υπηρεσιών είναι εξαιρετικά ανισο-κατανεμημένος και πολωμένος γύρω από την Αθήνα, αν και η πόλωση αφορά γενικά τα μεγάλα αστικά κέντρα, όπως αποδεικνύεται και σε επίπεδο νομού. Ακόμα όμως πρέπει να τονιστούν δύο σημεία. Πρώτον, ο τομέας είναι κυρίαρχος σχεδόν σε όλες τις τοπικές (και όχι μόνο στις περιφερειακές) οικονομίες εφόσον αναπαριστά περισσότερο από 50% της οικονομίας στους περισσότερους νομούς τις τελευταίες δεκαετίες[186]. Δεύτερον, ο τομέας δεσπόζει πραγματικά σε περιοχές με συγκεκριμένα γεωγραφικά χαρακτηριστικά, που συγκεντρώνουν ωστόσο ένα ελάχιστο μέρος της οικονομικής δραστηριότητας (γύρω στο 1%), όπως στα νησιά (με εξαίρεση την Κρήτη). Για παράδειγμα στους νομούς Ζακύνθου, Κέρκυρας, Λέσβου, Σάμου, Δωδεκανήσων και Κυκλάδων το 2009 ο τριτογενής τομέας καταλαμβάνει πάνω από 80% της τοπικής οικονομίας, ενώ το ίδιο ισχύει και σε περιοχές, όπου είναι περιορισμένη η δυναμική των άλλων δύο τομέων, λόγω γεωγραφικής μειονεξίας, όπως στον Έβρο (απομόνωση) ή την Ευρυτανία (έντονη ορεινότητα).

Η διαχρονική μεταβολή δείχνει ακριβώς το χωρικό πρότυπο της μεγέθυνσης της οικονομίας των υπηρεσιών όπως και επιβεβαιώνει ότι η υπόθεση της γιγάντωσης της οικονομίας των υπηρεσιών των Αθηνών είναι περισσότερο ζήτημα της δεκαετίας 2000 (Πίνακας 12.1). Πιο συγκεκριμένα, η σχετική θέση του τομέα των υπηρεσιών βελτιώνεται σε όλες τις περιφέρειες της χώρας το διάστημα 1995-2000, με μοναδική εξαίρεση την Αττική, όπου η σχετική συμμετοχή στην περιφερειακή οικονομία υποχωρεί οριακά. Από το 2005 μέχρι το 2009, οι τάσεις ωστόσο αντιστρέφονται. Τα ποσοστά συμμετοχής του τομέα έχουν διακυμάνσεις στις περιφέρειες, τόσο προς τα πάνω, όσο και προς τα κάτω, ενώ η συμμετοχή του τομέα στην οικονομία της πρωτεύουσας τώρα ενδυναμώνεται και φτάνει σε περίπου 85%.

Πάντως, η ανάπτυξη των υπηρεσιών είναι η κινητήριος δύναμη της οικονομίας στο σύνολο χώρας και στις περιφέρειες τις δεκαετίες 1990-2000. Είναι ενδεικτικό ότι σε όλες τις περιφέρειες, η αύξηση της ΑΠΑ στις υπηρεσίες «δικαιολογεί» το συντριπτικό μέρος της μεγέθυνσης του ΑΕΠ. Μάλιστα το διάστημα 1995-2000 σε 7 από τις 13 περιφέρειες της χώρας, η απόλυτη μεταβολή στον τριτογενή τομέα αποδίδει περισσότερο από το 80% της μεταβολής του περιφερειακού ΑΕΠ. Ανάλογα τη δεκαετία 2000 το μεγάλο ποσοστό- ακόμα μεγαλύτερο από 90% της αύξησης του ΑΕΠ-, προέρχεται από τις υπηρεσίες, στη μεγάλη πλειοψηφία των περιφερειών. Μάλιστα, η αύξηση στο ΑΕΠ υπερκαλύπτεται από τις υπηρεσίες, σε τρείς περιφέρειες της Κεντρικής Ελλάδας, στην Ήπειρο, τη Δυτική Ελλάδα, τα Ιόνια Νησιά και το Βόρειο Αιγαίο, αναχαιτίζοντας έτσι προφανώς την ύφεση στους άλλους τομείς παραγωγής. Πάντως, οι ρυθμοί μεταβολής του εισοδήματος στον τριτογενή τομέα, όπως και του ΑΕΠ σε κάθε περιφέρεια είναι πιο γρήγοροι τη δεκαετία 1990 και υποχωρούν μετά το 2000.

Παρόλα αυτά, ο τομέας εμφανίζεται σαφώς πολωμένος γύρω από την Αττική, όπως προαναφέρθηκε, η οποία παρά τους σχετικά αργούς ρυθμούς μεγέθυνσης, το 2000 αποδίδει το 41% της συνολικής ΑΠΑ και ταυτόχρονα, το 35% του νέας-δημιουργούμενης ΑΠΑ στον τομέα. Είναι επίσης γεγονός ότι οι δύο μητροπολιτικές περιφέρειες αθροιστικά (Αττική και Κεντρική Μακεδονία), προσφέρουν 58% και 55% αντίστοιχα, ενώ αντιθέτως τη μικρότερη συνεισφορά στη συνολική άνοδο έχουν τα νησιά του Ιονίου και το Βόρειο Αιγαίο, η Δυτική Μακεδονία και η Ήπειρος, περιφέρειες δηλαδή με κοινό γνώρισμα στην περιφερειακότητα και την απομόνωση από τα οικονομικά κέντρα.

Ακόμα και σε επίπεδο νομού, η πόλωση επιβεβαιώνεται και συνδέεται με την ύπαρξη μητροπολιτικού αστικού περιβάλλοντος. Εκτός της Αττικής, μόνο μία περιφέρεια και ένας νομός (Κ. Μακεδονία, νομός Θεσσαλονίκης), συνεισφέρουν περισσότερο από 10% στο σύνολο του τριτογενή τομέα. Κατά τα άλλα, σχεδόν όλοι οι νομοί, με ελάχιστες εξαιρέσεις τις περιοχές μεγάλων αστικών κέντρων (π.χ. Ηράκλειο, Αχαΐα) προσφέρουν ένα ελάχιστο ποσοστό που δεν ξεπερνά το 2% του τομέα στο σύνολο της χώρας.

[186] Συγκεκριμένα, 45 νομοί το 1995 και 49 νομοί το 2009, συμπεριλαμβανομένης βέβαια της Αττικής, εμφανίζουν ως κυρίαρχο τομέα τον τριτογενή στην τοπική οικονομία, με ποσοστιαία συμμετοχή του τελευταίου μεγαλύτερη από 50% στην τοπική οικονομία. Οι ελάχιστοι νομοί που «αντιστέκονται» στην κυριαρχία των υπηρεσιών βρίσκονται το 2009 πρώτα απ' όλα στην Βόρεια Ελλάδα (Δυτική Μακεδονία) και είναι η Φλώρινα και η Κοζάνη, αλλά και η Βοιωτία στη Στερεά Ελλάδα, όπου όπως προαναφέρθηκε, ο βιομηχανικός τομέας είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12.1. Ακαθάριστη προστιθέμενη αξία στον τριτογενή τομέα ως % της συνολικής ΑΠΑ κατά γεωγραφική ζώνη και περιφέρεια, 1995-2009

Σε εκ. ευρώ. Σε τρέχουσες τιμές

	1995	*2000*	*2005*	*2009**
Σύνολο Ελλάδος	**68**	**71**	**75**	**78**
Βόρεια Ελλάς	**59**	**66**	**67**	**70**
Ανατ. Μακεδονία - Θράκη	52	59	69	72
Κεντρική Μακεδονία	64	71	71	75
Δυτική Μακεδονία	51	60	44	45
Θεσσαλία	55	62	66	68
Κεντρική Ελλάς	**55**	**61**	**64**	**68**
Ήπειρος	69	75	69	74
Ιόνια Νησιά	78	83	83	85
Δυτική Ελλάς	61	70	69	73
Στερεά Ελλάς	41	48	51	55
Πελοπόννησος	56	57	63	66
Αττική	**81**	**79**	**84**	**85**
Νησιά Αιγαίου, Κρήτη	**71**	**78**	**78**	**81**
Βόρειο Αιγαίο	65	66	79	83
Νότιο Αιγαίο	82	85	84	85
Κρήτη	67	78	74	77

*Προσωρινά στοιχεία

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ - Περιφερειακοί Λογαριασμοί, ιδία επεξεργασία.

Απασχόληση

Όπως προαναφέρθηκε, η απασχόληση στον τριτογενή τομέα, αυξάνεται συνεχώς αλλά με πιο αργούς ρυθμούς σε σχέση με την αξία. Η ανοδική πορεία είναι αισθητή ήδη από τη δεκαετία 1990. Η καθαρή μεταβολή ανά κλάδο των υπηρεσιών και περιφέρεια, τη δεκαετία 1991-2001 δείχνει ότι στον τριτογενή τομέα δημιουργήθηκαν σχεδόν 580.000 θέσεις εργασίας δηλαδή οι μισές από αυτές που δημιουργήθηκαν συνολικά στην ελληνική οικονομία[187]. Οι περισσότερες από αυτές προήλθαν από τις δραστηριότητες του εμπορίου και των διαφόρων επισκευών (αυτοκινήτων, ειδών οικιακής χρήσης), αλλά και τους κλάδους της διαχείρισης ακίνητης περιουσίας και εκμισθώσεων ακινήτων και άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες. Από κοινού, οι δύο μεγάλες αυτές ομάδες κλάδων απέδωσαν το 37% των νέων θέσεων εργασίας που δημιουργήθηκαν στις υπηρεσίες.

Σε επίπεδο περιφέρειας, υπάρχει έντονη ανισοκατανομή. Η Αττική προσφέρει 45% της δημιουργούμενης απασχόλησης σε κλάδους του τριτογενή τομέα, ενώ ακολουθούν σε μεγάλη απόσταση η Κεντρική Μακεδονία με 16% και η Κρήτη με 7%. Όλες οι άλλες ελληνικές περιφέρειες συνεισφέρουν σε ένα μικρό ποσοστό στη συνολική άνοδο, το οποίο κυμαίνεται από 2% έως 5%.

Είναι εντυπωσιακό ότι η δημιουργία απασχόλησης αφορά τόσο το σύνολο του τομέα, όσο και το σύνολο των κλάδων του, σε όλες τις περιφέρειες, με μόνο λίγες εξαιρέσεις. Για παράδειγμα, μείωση της απασχόλησης συναντάται μόνο στον κλάδο των μεταφορών, στη Θεσσαλία, τη Στερεά Ελλάδα, την Πελοπόννησο και το Βόρειο Αιγαίο, όπως και οριακή μείωση συναντάται στη

[187] Στοιχεία από ηλεκτρονική βάση στατιστικών δεδομένων της ΕΛΣΤΑΤ (απογραφές πληθυσμού – οικονομικά στοιχεία).

δραστηριότητα ετερόδικων οργανισμών και οργάνων, σε ορισμένες περιφέρειες. *Κατά τα άλλα, είναι έκδηλη στις περιφέρειες, η «έκρηξη» της απασχόλησης στον τομέα, και σε όλους τους κλάδους*. Τονίζεται ότι στις περισσότερες (8) περιφέρειες της χώρας, η ανάπτυξη της απασχόλησης στις υπηρεσίες υπερκαλύπτει τη συνολικά δημιουργούμενη απασχόληση και σε αυτό το πλαίσιο, είναι βέβαιο ότι αναχαιτίζει την κρίση στο βιομηχανικό και γεωργικό τομέα που είναι ήδη σε εξέλιξη τη δεκαετία 1990, είτε ως συρρίκνωση είτε ως στασιμότητα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Δυτικής Μακεδονίας όπου ο τομέας των υπηρεσιών προσφέρει περισσότερες από 12.200 νέες θέσεις εργασίας, ενώ η συνολική άνοδος της απασχόλησης είναι μόλις 4.943, όπως και της Δυτικής Ελλάδας, όπου οι νέες θέσεις στις υπηρεσίες ανέρχονται σε 25.454, ενώ η συνολική απασχόληση αυξάνεται μόνο κατά 8.245 άτομα[188].

Λόγω τάξης μεγέθους, είναι δεδομένο ότι ο ρόλος της Αθήνας είναι ιδιαζόντως κρίσιμος σε όλους τους κλάδους και ιδίως σε αυτούς που σχετίζονται με τη «νέα οικονομία». Η Αττική συνεισφέρει τη μεγάλη πλειοψηφία των θέσεων εργασίας σε δραστηριότητες μεταφορών, αποθήκευσης, διανομής, εμπορίου, νοικοκυριών που απασχολούν προσωπικό, τραπεζικών και επιχειρηματικών υπηρεσιών, διαχείρισης ακίνητης περιουσίας κ.ά.[189], ενώ η Κεντρική Μακεδονία και οι περιφέρειες που φιλοξενούν μεγάλες πόλεις (Δυτική Ελλάδα, Θεσσαλία, Κρήτη) συμβάλλουν κυρίως στην άνοδο της απασχόλησης στις υπηρεσίες εκπαίδευσης, ξενοδοχείων και εστιατορίων και υγείας και κοινωνικής μέριμνας και τέλος δημόσιας διοίκησης και άμυνας, δηλαδή σε πιο παραδοσιακές «αστικές εξυπηρετήσεις». Πάντως, από κοινού, οι περιφέρειες των μεγάλων αστικών κέντρων αποδίδουν περισσότερο από 75% των νέων θέσεων εργασίας σε όλους τους κλάδους των υπηρεσιών, με μόνη εξαίρεση αυτόν της δημόσιας διοίκησης και άμυνας, όπου η συμβολή των πιο «περιφερειακών» περιοχών γίνεται κάπως πιο σημαντική. Εντυπωσιακό είναι μάλιστα ότι σχεδόν το σύνολο των νέων θέσεων εργασίας που δημιουργούνται στους κλάδους των μεταφορών, αποθήκευσης και επικοινωνιών (96%), των ενδιάμεσων χρηματοπιστωτικών οργανισμών (88%) και των ιδιωτικών νοικοκυριών που απασχολούν προσωπικό (87%) αφορούν τις περιφέρειες των μεγάλων αστικών κέντρων.

Από τα παραπάνω είναι σαφές και επιβεβαιώνεται μία βασική θεωρητική παραδοχή ότι η δημιουργία απασχόλησης στον τομέα των υπηρεσιών είναι κατεξοχήν «αστική υπόθεση» και ιδιαίτερα συνδέεται με τις προοπτικές του μητροπολιτικού χώρου. Παρόλα αυτά, είναι επίσης γεγονός ότι η άνοδος της απασχόλησης είναι γρήγορη και γενικευμένη, ενώ γνωρίζει μία αξιόλογη διαφοροποίηση στη δυναμική σε βασικούς τομείς. Ειδικά τη δεκαετία 1990, αλλά και αργότερα, η οικονομία της Αττικής, έχει τις περισσότερες ευκαιρίες για την ανάπτυξη της απασχόλησης στους πιο μοντέρνους και παραγωγικούς τομείς.

[188] Ίδια πηγή.

[189] Ειδικότερα συμβάλλει με 75% της νέας απασχόλησης στις υπηρεσίες μεταφορών, αποθήκευσης και διανομής, και επικοινωνίες, 68% στα ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν προσωπικό, 66% στις υπηρεσίες ενδιάμεσων χρηματοπιστωτικών οργανισμών, 53% στη διαχείριση ακίνητης περιουσίας, εκμισθώσεις και άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες, 49% στο εμπόριο και γενικές επισκευές, 45% στις υπηρεσίες κοινωνικού χαρακτήρα, ενώ στις λοιπές υπηρεσίες επίσης, με ένα σημαντικό ποσοστό στο εύρος 20-40%

ΠΙΝΑΚΑΣ 12.2. Εργαζόμενοι ανά κλάδο και περιφέρεια με κριτήριο τον τόπο μόνιμης διαμονής: Καθαρή Μεταβολή 1991-2001

Κλάδος	Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	Κεντρική Μακεδονία	Δυτική Μακεδονία	Θεσσαλία	Ήπειρος
Τριτογενής τομέας	23.814	93.832	12.24	28.261	17.03
Σύνολο κλάδων	14.806	633.646	4.943	24.487	9.484
% Τριτογενή τομέα στο Σύνολο κλάδων	*161*	*15*	*248*	*115*	*180*
	Ιόνια Νησιά	Δυτική Ελλάδα	Στερεά Ελλάδα	Πελοπόννησος	Αττική
Τριτογενής τομέας	9.177	25.454	19.704	23.979	258.241
Σύνολο κλάδων	4.296	8.245	21.149	19.957	301.317
% Τριτογενή τομέα στο Σύνολο κλάδων	*214*	*309*	*93*	*120*	*86*
	Βόρειο Αιγαίο ΑΙΓΑΙΟ	Νότιο Αιγαίο ΑΙΓΑΙΟ	Κρήτη		**ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ**
Τριτογενής τομέας	9.587	18.64	38.665		**578.624**
Σύνολο κλάδων	10.694	19.645	34.785		**1.107.454**
% Τριτογενή τομέα στο Σύνολο κλάδων	*90*	*95*	*111*		***52***

Πηγή: Στοιχεία από ηλεκτρονική στατιστική βάση δεδομένων ΕΛΣΤΑΤ- Απογραφές 1991/2001- Οικονομικά στοιχεία πληθυσμού. Ιδία επεξεργασία.

Επενδύσεις

Οι επενδύσεις αυξάνονται συνεχώς στην ελληνική οικονομία την περίοδο της έρευνας και πολύ πιο γρήγορα στον τριτογενή τομέα σε σχέση με τους άλλους τομείς, όπως προκύπτει από τα στοιχεία των Περιφερειακών Λογαριασμών της ΕΛΣΤΑΤ. Οι ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου αυξάνονται συγκεκριμένα κατά 57% το διάστημα 2000-2008 στο σύνολο χώρας, ενώ και στις περιφέρειες, η μεταβολή είναι επίσης θετική και σημαντική, με ανομοιόμορφους ρυθμούς. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στις Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησο, Δυτική Μακεδονία, Θεσσαλία, το ποσό υπερδιπλασιάζεται, ενώ ακόμα και στην Ήπειρο η άνοδος είναι της τάξης 90%. Ακόμα, σε μία ομάδα πιο «απομακρυσμένων» περιφερειών, όπως το Βόρειο και το Νότιο Αιγαίο, τα Ιόνια Νησιά και την Ανατολική Μακεδονία-Θράκη, οι ρυθμοί είναι πολύ γρήγοροι (54-75%), ενώ σε μία τρίτη ομάδα, η οποία συμπεριλαμβάνει και περιοχές της «νέας οικονομίας», όπως Αττική, Κ. Μακεδονία και Κρήτη, είναι πιο ήπιοι (27% και 39% στις δύο πρώτες) έως και οριακοί (3% στην Κρήτη). Παρατηρείται έτσι ότι περιοχές που παραδοσιακά διακρίνονται για την εξειδίκευση τους στις υπηρεσίες και αποτελούν κυρίαρχους πόλους του τριτογενή τομέα, εμφανίζουν πιο μέτριους ρυθμούς επέκτασης του τομέα, πράγμα που φαίνεται να ισχύει και σε επίπεδο μεγάλης γεωγραφικής περιφέρειας, εφόσον τη γρηγορότερη άνοδο παρουσιάζει η Κεντρική Ελλάδα και όχι για παράδειγμα τα νησιά.

Η γρήγορη άνοδος των επενδύσεων αφορά όχι μόνο το σύνολο αλλά και κάθε κλάδο του τριτογενή τομέα σε όλες τις περιφέρειες, με λίγες εξαιρέσεις[190]. Σε γενικές γραμμές πάντως, είναι

[190] Συγκεκριμένα, οι περιπτώσεις κατά τις οποίες παρατηρείται υποχώρηση το 2008 σε σχέση με το 2000, αφορούν τη Δυτική και Στερεά Ελλάδα («άλλες υπηρεσίες»), την Κεντρική Μακεδονία (κλάδο του εμπορίου, τουρισμού, μεταφορών και επικοινωνιών) και το Νότιο Αιγαίο και την Κρήτη (χρηματοπιστωτικές, επιχειρηματικές δραστηριότητες και διαχείριση ακίνητης περιουσίας).

ξεκάθαρο ότι οι επενδύσεις συγκεντρώνονται με γρήγορους ρυθμούς γύρω από την οικονομία των υπηρεσιών απ' άκρη σε άκρη του Ελλαδικού χώρου (βλ. χάρτη 12.1) όπως και ότι η ταχεία επέκταση των δραστηριοτήτων εμπορίου - τουρισμού - μεταφορών - επικοινωνιών οδηγεί τις εξελίξεις.

Παρόλα αυτά, η κλαδική διάρθρωση διαφέρει μεταξύ περιφερειών, προφανώς, σε σχέση με οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες, όπως τους υφιστάμενους πλουτοπαραγωγικούς πόρους ή προηγούμενες «στρώσεις επενδύσεων» (Massey, 1979) που προσδιορίζουν και τα περιθώρια ευελιξίας κάθε κλάδου, τις δυνατότητες της αγοράς, το πληθυσμιακό μέγεθος κ.λπ.. Έτσι, στις περισσότερες περιφέρειες οι νέες επενδύσεις προσανατολίζονται πρώτα απ' όλα στις χρηματοπιστωτικές, επιχειρηματικές υπηρεσίες και διαχείριση ακίνητης περιουσίας, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα την Κ. Μακεδονία (όπου το συντριπτικά μεγάλο μέρος της αύξησης των επενδύσεων, προέρχεται από αυτές τις δραστηριότητες). Επίσης, σε μία ακόμα μεγάλη ομάδα περιφερειών, όπως Αττική, Νότιο Αιγαίο, Δυτική Μακεδονία, Στερεά Ελλάδα και Πελοπόννησο, ο κλάδος του εμπορίου, τουρισμού, μεταφορών και επικοινωνιών απορροφά το μεγαλύτερο τμήμα των νέων επενδύσεων, ενώ στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, όπως και στην Κρήτη, η άνοδος των επενδύσεων συνδέεται περισσότερο με δραστηριότητες που ταξινομούνται ως «άλλες υπηρεσίες».

Όπως προκύπτει ακόμα, ο τριτογενής τομέας είναι σχεδόν ο μοναδικός υποδοχέας επενδύσεων στην οικονομία. Σε όλο το δεύτερο μισό της δεκαετίας 2000, οι επενδύσεις στον τριτογενή τομέα ανέρχονται σε ένα μέσο ετήσιο ποσοστό μεγαλύτερο από 85% του συνόλου των επενδύσεων στην οικονομία, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά στις μεγάλες γεωγραφικές περιφέρειες κυμαίνονται από 83% στα νησιά του Αιγαίου και στην Κρήτη, μέχρι 90% στην Αττική και σε επίπεδο περιφέρειας από 89% στη Δυτική Ελλάδα μέχρι 92% στα Ιόνια Νησιά. Στο πλαίσιο αυτό, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι η τριτογενοποίηση βρίσκεται ως σήμερα σε εξέλιξη στο γεωγραφικό - οικονομικό χώρο, αφού ένας προηγούμενος κύκλος επενδύσεων με αποκλειστική κατεύθυνση τον τομέα δεν έχει ξεδιπλώσει ακόμα τη δυναμική του.

Πάντως, η κατάσταση όπως έχει αποκρυσταλλωθεί δείχνει ότι η κατανομή των νέων επενδύσεων ακολουθεί σε γενικές γραμμές την κατανομή της αξίας. Συνοπτικά, οι περιφέρειες που φιλοξενούν μεγάλα αστικά κέντρα και κύριες αγορές ή/και βρίσκονται στη ζώνη της επικράτειας της πρωτεύουσας (Αττική, Κ. Μακεδονία, Κρήτη, Στερεά Ελλάδα) συγκεντρώνουν τη μεγάλη πλειοψηφία (78% το 2008) των νέων επενδύσεων στις υπηρεσίες. Προφανώς, η Αττική έχει το προβάδισμα (με 42%), ενώ ακολουθεί η Κ. Μακεδονία (14%) και σε μεγάλη απόσταση οι περιφέρειες της Κρήτης και της Στερεάς Ελλάδας (6% έκαστη), Θεσσαλίας και Δυτικής Ελλάδας (5% έκαστη).

Σε ότι αφορά την κλαδική διάρθρωση των νέων επενδύσεων στις περιφέρειες, επίσης παρατηρείται σημαντική ανομοιομορφία, όπως και ένα κοινό σημείο ανάμεσα στις περιφέρειες. Η διαχείριση ακίνητης περιουσίας προσελκύει την πλειοψηφία του κεφαλαίου σε όλες τις περιφέρειες της χώρας, εκτός της Αττικής, όπου κυριαρχεί ο κλάδος του εμπορίου, τουρισμού, αναψυχής, μεταφορών και επικοινωνιών. Μάλιστα, η διαχείριση ακίνητης περιουσίας δεσπόζει στις επενδύσεις στον τριτογενή τομέα της οικονομίας, στη Στερεά Ελλάδα και στην Πελοπόννησο και όχι σε παραδοσιακά τουριστικές περιοχές, όπως θα αναμένονταν, όπως στα νησιά του Νοτίου και Βορείου Αιγαίου, της Κρήτης ή τα Ιόνια Νησιά. Στις τελευταίες, ενισχύεται η θέση του εμπορίου και του τουρισμού, όμως η επενδυτική δραστηριότητα είναι περισσότερο ισο-κατανεμημένη ακόμα και σε δραστηριότητες που αφορούν την δημόσια διοίκηση, άμυνα, υγεία και κοινωνική μέριμνα. Τέλος, οι επαγγελματικές, τεχνικές και άλλες επιστημονικές και υποστηρικτικές υπηρεσίες, οι χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες και η ενημέρωση και επικοινωνία έχουν μία σημαντική θέση στις συνολικές επενδύσεις στον τομέα, μόνο στην περιφέρεια της Αττικής και πολύ λιγότερο στην Κεντρική Μακεδονία, δηλαδή στη μία από τις δύο μεγάλες μητροπολιτικές περιφέρειες, όπου είναι εξόχως ανεπτυγμένη και η αγορά για τέτοιου είδους υπηρεσίες.

ΧΑΡΤΗΣ 12.1. Κατανομή των επενδύσεων στον τριτογενή τομέα στις ελληνικές περιφέρειες, 2005-2010

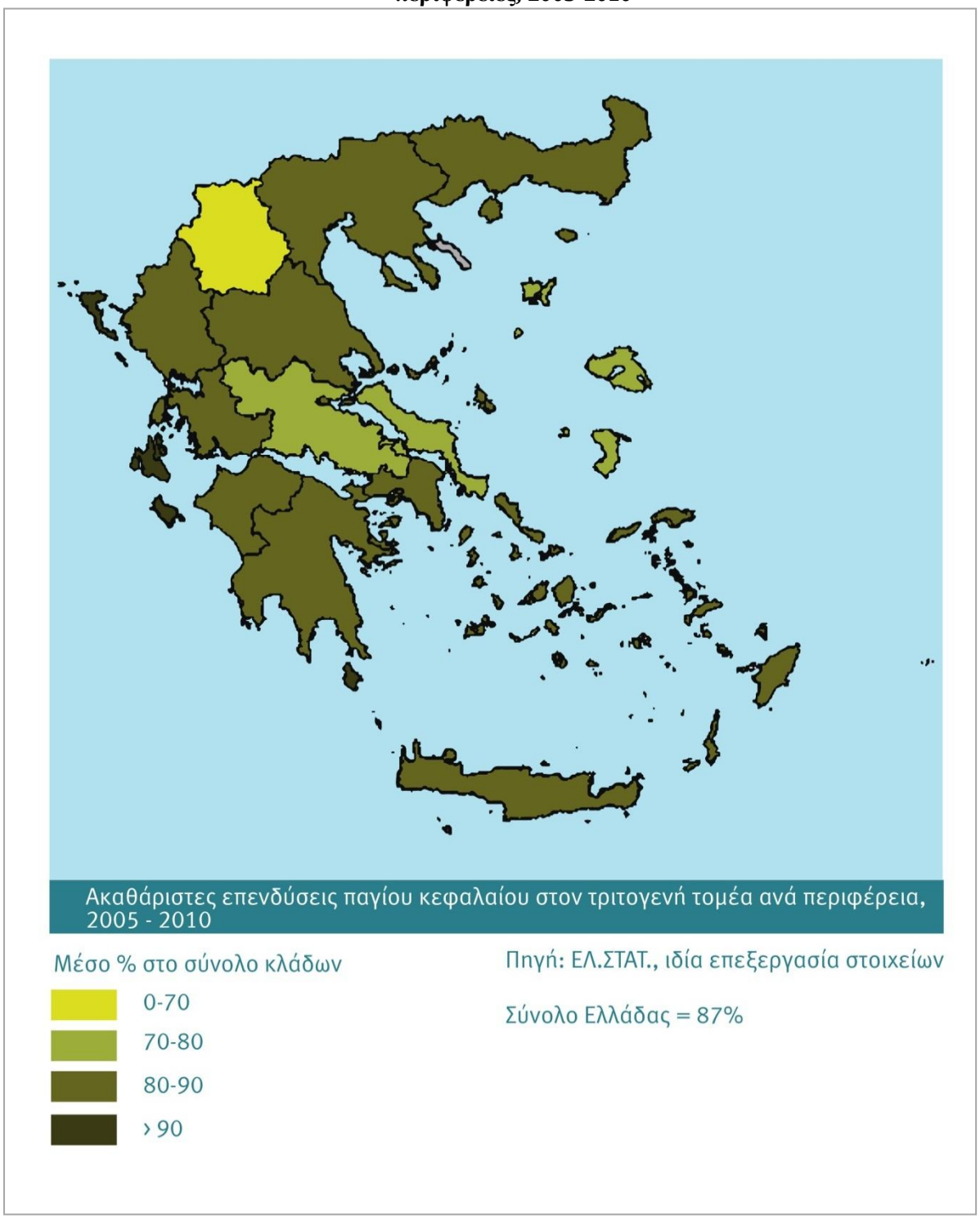

Επιχειρήσεις

Η κατανομή των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στον τριτογενή τομέα επιβεβαιώνει εν πολλοίς τα παραπάνω. Συγκεκριμένα, στις αρχές της δεκ. 2000 λειτουργούν συνολικά 626.115 επιχειρήσεις, με τζίρο 161.115 εκ. ευρώ[191]. Στην περιφέρεια της Πρωτεύουσας είναι εγκατεστημένες το 36% του αριθμού των επιχειρήσεων, το οποίο αποδίδει 65% του κύκλου εργασιών, ενώ από κοινού η Αττική και η Κεντρική Μακεδονία συγκεντρώνουν 53% του αριθμού των επιχειρήσεων, όπως και 76% του κύκλου εργασιών. Μόνο οι δύο μητροπολιτικές περιφέρειες δηλαδή, αποδίδουν περίπου τα ¾ του κύκλου εργασιών και συγκεντρώνουν τις μισές επιχειρήσεις τους στον τριτογενή τομέα σε όλη τη χώρα.

Στο πλαίσιο αυτό, αναδεικνύεται και πάλι, ως βασικός πόλος η Αττική, όπου όπως φαίνεται είναι εγκατεστημένες όχι μόνο οι περισσότερες επιχειρήσεις, αλλά και οι μεγαλύτερες[192]. Παρότι είναι αναμενόμενη η συσσώρευση των μεγάλων μονάδων στην Αττική σε όλες τις ομάδες κλάδων, ξεχωρίζουν ιδιαίτερα οι περιπτώσεις των ενδιάμεσων χρηματοπιστωτικών οργανισμών, όπως και της δημόσιας διοίκησης, άμυνας και ασφάλισης, όπου ο κύκλος εργασιών/επιχείρηση υπολογίζεται να είναι 505,8 και 86 φορές μεγαλύτερος αντίστοιχα, σε σχέση με τον ελάχιστο (ο οποίος συναντάται στα Ιόνια Νησιά και στο Νότιο Αιγαίο).

Τα στοιχεία της κατανομής του κύκλου εργασιών δείχνουν επίσης, κάποιες επιπλέον ομαδοποιήσεις περιφερειών, όπως για παράδειγμα ότι νησιωτικές περιφέρειες (Νότιο Αιγαίο, Κρήτη και Ιόνια Νησιά) έχουν αξιοσημείωτο μερίδιο (28%) σε ξενοδοχεία και εστιατόρια, ενώ οι μητροπολιτικές (Αττική, Κεντρική Μακεδονία) συγκεντρώνουν 72% του εμπορίου και των επισκευών και το σύνολο των ενδιάμεσων χρηματοπιστωτικών οργανισμών (98% η Αττική, ενώ το υπόλοιπο 2% η Κ. Μακεδονία).

Κατά τα άλλα, ο τομέας του εμπορίου-επισκευών κυριαρχεί στην κλαδική διάρθρωση σε όλες τις περιφέρειες, ενώ η Αττική έχει ελαφρώς πιο ισορροπημένη δομή, με δεδομένη την εξειδίκευση και σε νέες δυναμικές δραστηριότητες.

Σε ότι αφορά ειδικά τους πιο "αστικούς" νομούς, δηλαδή τους νομούς Αττικής, Θεσσαλονίκης, Ηρακλείου, Αχαΐας και Λάρισας[193], συνοπτικά αναφέρεται ότι είναι γενικευμένη και έντονη η ανάπτυξη του επιχειρηματικού τομέα στις υπηρεσίες την περίοδο 2000-2006, ωστόσο είναι πιο γρήγορη η ανάπτυξη του τομέα στους νομούς της Περιφέρειας, δηλαδή εκτός Αττικής. Η δυναμική για νέες επιχειρήσεις εντοπίζεται περισσότερο στους κλάδους του χονδρικού και λιανικού εμπορίου, εμπορίου και επισκευών αυτοκινήτων - μοτοσυκλετών και εμπορίου υγρών καυσίμων, ενώ είναι αξιοσημείωτη και η αύξηση των νέων επιχειρήσεων στις «λοιπές επιχειρηματικές δραστηριότητες» σε όλες τις περιπτώσεις. Στο πλαίσιο αυτό στις μεγάλες πόλεις, κυριαρχεί μία παραδοσιακής κατεύθυνσης και «ρηχή» επιχειρηματικότητα, με την έννοια ότι αφορά σε τελικές και καταναλωτικές υπηρεσίες. Μία ισχυρότερη εξειδίκευση σε τομείς της νέας οικονομίας και εντάσεως τεχνολογίας, όπως στην πληροφορική, αφορά κυρίως τις μητροπόλεις, την Αθήνα και Θεσσαλονίκη, όμως αυτή δε συνοδεύεται από άνοδο του κύκλου εργασιών. Τέλος, σημαντικό μέρος της νέας επιχειρηματικότητας και της ανόδου του κύκλου εργασιών, εξακολουθεί να προέρχεται από τα ξενοδοχεία – εστιατόρια και τον τουρισμό, ιδίως στην Αττική, όπου επίσης βρίσκονται σε ανάπτυξη και άλλες πολιτιστικές και αθλητικές δραστηριότητες.

---

[191] με βάση το Μητρώο Επιχειρήσεων της ΕΛΣΤΑΤ, 2002.

[192] Συγκεκριμένα, ο δείκτης «κύκλος εργασιών/επιχείρηση» ανέρχεται σε 464 χιλ. ευρώ, ενώ ακολουθούν η Κρήτη και η Κ. Μακεδονία με λιγότερο από 170 χιλ ευρώ έκαστη.

[193] Για την εξέταση της διαχρονικής μεταβολής στον τομέα των επιχειρήσεων, η ανάλυση επικεντρώνεται στις περιοχές που φιλοξενούν τα μεγαλύτερα αστικά κέντρα, στους νομούς Αττικής, Θεσσαλονίκης, Ηρακλείου, Αχαΐας και Λάρισας. Αυτοί αποτελούν και τους νομούς με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση επιχειρήσεων στο σύνολο των κλάδων της οικονομίας. Τα στοιχεία αφορούν το διάστημα 2000-2006 και προέρχονται από το Μητρώο Επιχειρήσεων 2000/2006.

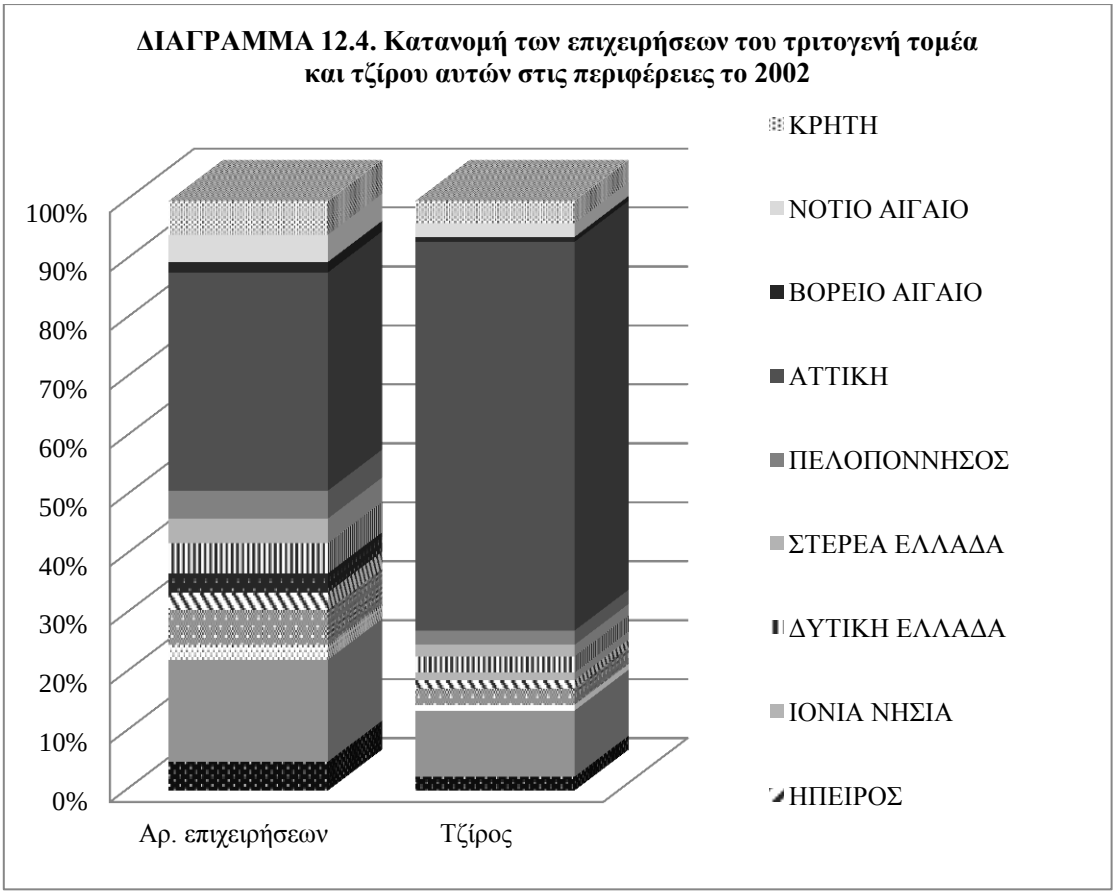

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ – Μητρώο Επιχειρήσεων, ιδία επεξεργασία.

Ο μεγάλος εταιρικός τομέας

Η συγκέντρωση - συσπείρωση των υπηρεσιών αφορά πρώτα τα κέντρα των πόλεων και ιδίως της Αθήνας και οφείλεται στην ύπαρξη ευνοϊκού περιβάλλοντος, με αυξημένες αστικές οικονομίες. Οι τελευταίες δημιουργούνται χάριν στην εύκολη πρόσβαση σε διεθνή και εθνικά δίκτυα μεταφορών και επικοινωνίας, στην ύπαρξη μίας εκτεταμένης αγοράς και δεξαμενής εξειδικευμένης και ανειδίκευτης εργασίας αλλά και στη γειτνίαση με υποδομές και υποστηρικτικές και συμπληρωματικές δραστηριότητες. Όλα αυτά, ευνοούν την συγκεντροποίηση ειδικά σε ορισμένους θύλακες, όπου συμβολισμοί της οικονομικής δύναμης, αλλά και άλλα πλεονεκτήματα που έχουν να κάνουν με τη θέση στην πολεοδομική οργάνωση και προηγούμενη εγκατάσταση επιτρέπουν την διατήρηση των περιθωρίων κέρδους. Μετά το 1990 επομένως, ο κύριος πόλος της νέας οικονομίας των υπηρεσιών είναι σε πρώτο επίπεδο οι πόλεις, σε δεύτερο η Αττική και σε τρίτο η Αθήνα.

Εξετάζοντας την κατανομή των μεγαλύτερων εταιρειών στον τριτογενή τομέα με κριτήριο τον κύκλο εργασιών είναι σαφές ότι στα προάστια και στο κέντρο της Αθήνας συγκεντρώνεται μέχρι τα τέλη της δεκαετίας 2000 το μεγάλο μέρος τόσο των εσόδων, όσο και των κερδών, ειδικά στο εμπόριο, τους δημόσιους οργανισμούς και τις τράπεζες[194]. Παρόλα αυτά η χωρική οργάνωση του τριτογενή τομέα στην Αθήνα διαφέρει από την παλαιότερη της βιομηχανίας, βασικά σε δύο σημεία. Καταρχήν, ο τριτογενής τομέας «απλώνεται» σχεδόν στο σύνολο της πόλης, με άτυπες συστάδες που οργανώνονται ανάμεσα στο κέντρο (π.χ. οδός Σταδίου, Μεσογείων, Ηρώδου Αττικού), στα Βόρεια Προάστια (στο Μαρούσι, Χαλάνδρι, Κηφισιά και κατά μήκος μεγάλων αυτοκινητόδρομων, όπως Λεωφόροι Κηφισίας, Μεσογείων, Ηρακλείου) και στα Δυτικά και Νότια Προάστια σε διάφορες περιοχές. Από την άλλη, σε συγκεκριμένους τομείς, η διασπορά και η

[194] Στοιχεία από την πύλη statbank.gr Τράπεζα Πληροφοριών για την Οικονομία και τις Επιχειρήσεις. Εξόρυξη 4/2013. Βλ. και το σχετικό πίνακα στο Παράρτημα.

κατανομή στη νησιωτική και βόρεια Ελλάδα είναι περισσότερο έντονη δεδομένο που οφείλεται και στην ίδια τη φύση ορισμένων υπηρεσιών (π.χ. τουρισμός).

Η χωροθέτηση και άρα η τάση συγκέντρωσης των μεγαλύτερων επιχειρήσεων του τριτογενή τομέα, με κριτήριο τον κύκλο εργασιών για το έτος 2010 ακολουθεί δηλαδή διαφορετικά μοτίβα ανά δραστηριότητα. Ειδικά σε ότι αφορά το εμπόριο, η πόλωση στην Αττική του μεγάλου κεφαλαίου είναι εξαιρετική, καλύπτοντας μία μεγάλη έκταση στο κέντρο και στα προάστια[195]. Μόνο μία εμπορική εταιρεία εδρεύει στη Θεσσαλονίκη και ακόμα μία στη Βέροια. Όπως προκύπτει μάλιστα οι προσανατολισμένες στις εξαγωγές εταιρείες έχουν την έδρα τους εκτός του κέντρου της Αθήνας, σε αντίθεση με αυτές που είναι περισσότερο προσανατολισμένες στην εγχώρια αγορά. Ακόμα, οι εταιρείες εμπορίου ειδών ευρείας κατανάλωσης, όπως ποτών, συμπληρωμάτων και ειδών διατροφής, καλλυντικών και φαρμάκων τείνουν να συσπειρώνονται στα βόρεια προάστια και να διατάσσονται κατά μήκος μεγάλων αξόνων (π.χ. Λ. Κηφισίας, Μεσογείων, Ηρακλείου), όπου δηλαδή συγκεντρώνονται και πολλές έδρες της διοίκησης των μεγάλων βιομηχανιών. Σε αυτό το πλαίσιο, δημιουργείται ενός τύπου συστάδα στα βόρεια προάστια με συμπληρωματικες μεταξύ τους βιομηχανικές και εμπορικές δραστηριότητες που έλκει ιδιαίτερα τους πολυεθνικούς ομίλους. Από την άλλη, οι επιχειρήσεις με έδρα στις περιοχές της Δυτικής Αθήνας και στα νότια προάστια εξειδικεύονται στο μεγαλύτερο ποσοστό τους στο χονδικό εμπόριο (ειδών διατροφής, οπτικοακουστικού υλικού, μικρομηχανών και η/υ, αυτοκινήτων και ανταλλακτικών, παιχνιδιών κ.ά.) και στις υπεραγορές (super markets).

Ακόμα, σε ότι αφορά τις τράπεζες, η συγκέντρωση στο κέντρο της Αθήνας είναι αξιοσημείωτη ήδη από τη δεκαετία 1990 (ΕΕΤ, 1999). Ενδεικτικά, όλες οι διοικήσεις συγκεντρώνονται σε λίγες μόνο οδούς (Όθωνος, Αμερικής, Σταδίου, Αιόλου) σχεδόν αποκλειστικά γύρω από την κεντρική πλατεία της πόλης (Πλατεία Συντάγματος).

Σε ότι αφορά τους άλλους τομείς, διαπιστώνεται ότι οι πιο μεγάλοι δημόσιοι οργανισμοί είναι εγκατεστημένοι στο κέντρο αλλά και σε συνοικίες και προάστια (Μαρούσι, Γαλάτσι, Αργυρούπολη, Νέο Ηράλειο, Νέα Φιλαδέλφεια, Καλλιθέα, Ρέντη κ.ά.), πάλι όμως εμφανίζουν κυρίαρχη πόλωση στην Αθήνα.

Η ακτοπλοϊα όπως και ο τουρισμός αντιθέτως εμφανίζουν μεγαλύτερη διασπορά, καλύπτοντας ιδιαίτερα το νησιωτικό χώρο και υποδεικνύοντας εκεί έναν αναδυόμενο οικονομικό χώρο. Πιο συγκεκριμένα, περισσότερες από τις μισές μεγάλες ξενοδοχειακές επιχειρήσεις (33), έχουν τις διοικήσεις τους σε νησιά του Νοτίου Αιγαίου (κυρίως Κρήτη, Ρόδος, Κως), αντιπροσωπεύοντας όμως σε κύκλο εργασιών και στα κέρδη, μόνο ένα περιορισμένο ποσοστό (20% και 18% αντίστοιχα). Επίσης, στην Κέρκυρα και στον Πύργο Πελοποννήσου εδρεύουν από μία επιχείρηση και τρείς συνολικά στην Κεντρική Μακεδονία (Θεσσαλονίκη, Χαλκιδική) με ακόμα μικρότερη συμμετοχή στα οικονομικά μεγέθη, ενώ οι υπόλοιπες μεγάλες εταιρείες βρίσκονται στην Αττική. Τέλος, και οι ακτοπλοϊκές εταιρείες ακολοθούν μία πιο «ισόρροπη» κατανομή με δύο να είναι εγκατεστημένες στην Κρήτη, μία στην Αττική και μία στη Λέσβο. Εδώ πρέπει να σημειωθεί όμως, ότι η εταιρεία που εδρεύει στη Λέσβο αντιπροσωπεύει μόνο μικρό τμήμα του κύκλου εργασιών, όπως και ότι οι εταιρείες εκτός Αττικής εμφανίζουν τις μεγαλύτερες ζημίες στην προηγούμενη χρήση, σε σύγκριση με αυτή της Αθήνας.

12.2. Η γεωγραφική αναδιάρθρωση σε βασικούς τομεις

12.2.1. Η συγκέντρωση και η επέκταση των τραπεζών

Ο τραπεζικός - χρηματοπιστωτικός τομέας γίνεται το κυριότερο και πιο τυπικό σύμβολο της χωρικής και όχι μόνο της οικονομικής αλλαγής. Η απελευθέρωση της λειτουργίας του φέρνει τη διεθνοποίηση και την γρήγορη γεωγραφική επέκταση εντός και εκτός συνόρων, αλλά και την απόλυτη πόλωση του ελέγχου γύρω από την Αθήνα. Πιο αναλυτικά, η πόλωση έχει να κάνει με πολλούς διαφορετικούς παράγοντες, οικονομικούς, πολιτιστικούς και κοινωνικούς. Έχει σχέση με

[195] στην Αττική συγκεντρώνεται 95% του κύκλου εργασιών των 50 μεγαλύτερων επιχειρήσεων, όπως και 81% των κερδών και 90% των εργαζομένων.

την ανάπτυξη εξωτερικών οικονομιών και την ανάπτυξη της συνεργασίας και της δικτύωσης, με άλλες δραστηριότητες (συμβουλευτικές υπηρεσίες, ενδιάμεσες βιομηχανίες, εταιρείες τεχνολογίας). Επίσης, έχει σχέση με την πρόσβαση σε υποδομές και υπηρεσίες και άλλες αστικές εξυπηρετήσεις, στην ευρύτερη περιοχή που μπορούν να προσφέρουν τις προϋποθέσεις για τη συντήρηση μίας ανερχόμενης επαγγελματικής τάξης, των ανώτερων διοικητικών στελεχών. Ακόμα, έχει να κάνει με τους συμβολισμούς γύρω από το κύρος και την πρωτοκαθεδρία του χρηματοπιστωτικού τομέα, στη νέα οικονομία της παγκοσμιοποίησης του δυτικού κόσμου. Όπως σε όλες τις ευρωπαϊκές μητροπόλεις, ο τραπεζικός και ο ενδιάμεσος χρηματοπιστωτικός τομέας εγκαθίσταται στο πρωτεύων οικονομικό κέντρο, το οποίο με την παρουσία του υπό μία έννοια, ο ίδιος προσδιορίζει και οριοθετεί, μαζί με άλλες παρεμφερείς δραστηριότητες, όπως οικονομικά πανεπιστήμια και εταιρείες συμβούλων (π.χ. City του Λονδίνου).

Σύφωνα με την Έλληνική Ένωση Τραπεζών (ΕΕΤ, 1999), το 1998 από τις 29 ελληνικές τράπεζες που λειτουργούν στη χώρα, οι 28 διατηρούν την έδρα της διοίκησης στο κέντρο της Αθήνας, το οποίο έτσι ελέγχει συνολική αξία ενεργητικού μεγαλύτερη από 41.241 δις. δρχ., 64.339 εργαζομένους και 3.326 υποκαταστημάτα σε όλη την ελληνική επικράτεια. Ανάλογα, από τις 20 ξένες τράπεζες που λειτουργούν στην ελληνική αγορά το ίδιο έτος οι 16 έχουν την έδρα τους στην περιοχή του Δήμου Αθηναίων και μόνο τρείς στα βόρεια (Λ. Κηφισίας/Μαρούσι) και νότια προάστια (Καλλιθέα) και μία ναυτιλιακή στον Πειραιά. Πάντως, οι ξένες τράπεζες του «κέντρου» ελέγχουν ακολούθως πάνω από 4.220 δις. δρχ., 91 υποκαταστήματα στην ελληνική επικράτεια και απασχολούν συνολικά 3.115 εργαζόμενους. Το 2010 η συγκεντρωτική χωρική οργάνωση διατηρείται[196]. Από τις 15 τράπεζες με φυσική παρουσία στην Ελλάδα, μόνο δύο έχουν την έδρα τους στα βόρεια προάστια, στο Μαρούσι και τη Λ. Κηφισίας, ενώ οι υπόλοιπες είναι εγκατεστημένες στα πιο κεντρικά σημεία της πόλης. Ανάλογα, και οι δύο ξένες τράπεζες που λειτουργούν με υποκατάστημα στην Ελλάδα (έλεγχο στο εξωτερικό), επιλέγουν επίσης, το Δήμο Αθηναίων, αλλά πιο περιμετρικές περιοχές του οικονομικού και ιστορικού κέντρου της πόλης (π.χ. Λ. Μιχαλακοπούλου, Λ. Αλεξάνδρας), πράγμα που ερμηνεύεται και από την ανάγκη να βρίσκονται πιο κοντά στα επίκεντρα των πολυεθνικών εταιρειών. Συνολικά ωστόσο, στο κέντρο της Αθήνας συσπειρώνεται 93% του συνόλου του ενεργητικού των τραπεζών που λειτουργούν στη χώρα.

Η πόλωση του ελέγχου του κεφαλαίου και της κεντρικής διοίκησης στην πρωτεύουσα συνδυάζεται με υψηλή διασπορά των λειτουργικών εργασιών και υπηρεσιών στην υπόλοιπη επικράτεια. Ένα εκτεταμένο δίκτυο περίπου 2.582 υποκαταστημάτων ελληνικών και ξένων τραπεζών λειτουργεί ήδη πρίν την πλήρη απελευθέρωση του τραπεζικού συστήματος, τη δεκαετία 1990, σε άλλες περιοχές της χώρας, γεγονός που δικαιολογείται και εξηγείται εύκολα από τον ιδιαίτερο γεωγραφικό διαμελισμό και τη γεωμορφολογία της. Είναι προφανές ότι ο εκτεταμένος νησιωτικός και ορεινός χώρος, όπως και οι πολλές και μικρές απομακρυσμένες κοινότητες, «επιβάλλουν» τον κατακερματισμό σε περισσότερα καταστήματα, με αποτέλεσμα ο αριθμός εργαζομένων ανά κατάστημα στην Ελλάδα να είναι υψηλός σε σύγκριση με ένα ευρωπαϊκό μέσο όρο (ΕΕΤ, 2008, Κανελόπουλος κ.ά., 1998). Αυτό οδηγεί εξάλλου και σε ορισμένες άλλες διαφοροποιήσεις στη σύνθεση του εργατικού δυναμικού των ελληνικών τραπεζών. Έτσι, για παράδειγμα οι εξειδικευμένοι και ανώτερων προσόντων εργαζόμενοι τείνουν να πολώνονται γύρω από την Αθήνα, ενώ τα ανώτερα διευθυντικά στελέχη και λιγότερο εξειδικευμένοι εργαζόμενοι εμφανίζουν μεγαλύτερη διασπορά στην περιφέρεια (Κανελόπουλος κ.ά., 1998).

Το κατ΄ανάγκη εκτεταμένο γεωγραφικό δίκτυο καταστημάτων σχεδόν διπλασιάζεται μέσα στις δεκαετίες 1990-2000 εντός συνόρων, γεγονός που συμβάλλει στη γιγάντωση του κύκλου εργασιών στον τομέα και ταυτόχρονα προκύπτει από την απελευθέρωση της αγοράς των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών. Επιπλέον, τα υποκαταστήματα συμπληρώνονται και από σημεία εξυπηρέτησης χωρίς φυσική παρουσία εργαζομένων, τα ΑΤΜ και εγκαινιάζεται η τραπεζική μέσω διαδικτύου. Όλα αυτά θέτουν από μόνα τους μία νέα γεωγραφία στη διεκπεραίωση των τραπεζικών συναλλαγών, καθώς στοχεύουν αφενός στην ευκολότερη αποκέντρωση των δραστηριοτήτων, αφετέρου στον εξορθολογισμό από άποψη κόστους της λειτουργίας και στην άνοδο της παραγωγικότητας[197].

---

[196] Βλ. και ΕΕΤ - Στοιχεία οικονομικών καταστάσεων τραπεζών για το 2010 και πύλη statbank.gr.

[197] ο λόγος αρ. εργαζομένων ανά κατάστημα έχει μειωθεί από 21 σε 16, δεδομένο που επιβεβαιώνει την τάση για εξορθολογισμό της λειτουργίας των τραπεζών στο νέο καθεστώς ελεύθερου ανταγωνισμού και όσο

Η επέκταση αφορά όμως και πέρα από τα σύνορα, καθώς οι μεγάλες εμπορικές τράπεζες επεκτείνονται στα Βαλκάνια και επενδύουν σε ξένες αναδυόμενες αγορές. Το 2000 έξι ελληνικές τράπεζες αναπτύσσουν δραστηριότητα στη διεθνή αγορά, συνολικά σε 11 χώρες, ενώ διαθέτουν ένα εξωτερικό δίκτυο 35 καταστημάτων, όπου απασχολούνται 659 εργαζόμενοι. Μέχρι το 2010 ωστόσο, τα νούμερα εκτινάσσονται με τα ίδια περίπου τραπεζικά ιδρύματα να διαθέτουν συνολικά 404 καταστήματα και να απασχολούν 4.453 άτομα σε λιγότερες (7) χώρες του εξωτερικού[198]. Στο πλαίσιο αυτό, αναδεικνύεται για πρώτη φορά ένα πολυεθνικό τραπεζικό κεφάλαιο ελληνικών συμφερόντων. Αυτό δεν είναι κάτι νέο για την ελληνική επιχειρηματική τάξη, ωστόσο στο πλαίσιο της ΟΝΕ και της παγκόσμιας χρηματιστικοποίησης έχει ιδιάζουσα σημασία και προβάλλει τη νέα γεωγραφική εμβέλεια και οικονομική ακτινοβολία της Αθήνας.

12.2.2. Η ανάδειξη νέων τόπων και μία νέα χωρική οργάνωση του εμπορίου

Σε ότι αφορά το εμπόριο, αναδεικνύονται δύο κύρια σημεία. Στην Ελλάδα μετά το 1990 είναι τελείως διαφορετική η δυναμική του μεγάλου εμπορίου, σε σχέση με το μικρό, ενώ προκύπτουν νέες μορφές οργάνωσης της πώλησης και της διανομής που συνεπάγονται ριζικές αλλαγές στον τρόπο χωρικής - οικονομικής οργάνωσης του τομέα (Αρανίτου, 2006). Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για δραστηριότητα που αποτελεί ένα δείκτη της ευρωστίας της οικονομίας και της διανομής των οφελών της στο εθνικό και τοπικό επίπεδο, δεδομένου ότι συνδέεται άμεσα με τις δυνατότητες της κατανάλωσης και ταυτόχρονα επιδεικνύει μία ευρεία γεωγραφική διασπορά που δε συναντάται σε άλλους τομείς). Ο τομέας του λιανικού εμπορίου ειδικότερα προσφέρει το μεγαλύτερο μέρος της απασχόλησης και συγκεντρώνει τις περισσότερες επιχειρήσεις, στις περιφέρειες και σε κάθε τοπική οικονομία.

Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης γενικότερα η γεωγραφία του εμπορίου γίνεται πιο σύνθετη ενώ αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη βάση της υπόθεσης ότι από μόνη της η αγορά και η πώληση έχουν τη δική τους τοπικότητα ή ακόμα και ότι τα δίκτυα και οι άυλες ροές μεταφέρουν τις πράξεις της αγοράς και της πώλησης σε άλλες χωρικές σφαίρες (π.χ. Hudson, 2005a, Warf, 2009).

Στην ελληνική περίπτωση, η αλλαγή συντελείται προς δύο βασικές κατευθύνσεις. Από τη μία αναπτύσσονται νέοι εξειδικευμένοι τόποι για την ολοκλήρωση των ανταλλαγών, επίσημοι και ανεπίσημοι χώροι της αγοράς και στο πλαίσιο αυτό, συντελείται μία επαναδιαπραγμάτευση της «εδαφικότητας» του εμπορικού τομέα. Εξελίσσονται συμβατικοί τόποι του εμπορίου, όπως το κατάστημα και το πολυκατάστημα ή το εμπορικό κέντρο, εξειδικευμένες υπαίθριες αγορές και εμπορικές συνοικίες, όπως συμβαίνει και στις περισσότερες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, ενώ ταυτόχρονα «δοκιμάζονται» πιο εξελιγμένοι και καινοτόμοι, όπως αγορές σε φεστιβάλ και εξειδικευμένα εμπορικά κέντρα (π.χ. factory outlets), εμπορικοί «σταθμοί» σε άλλες εγκαταστάσεις (π.χ. σταθμοί τρένων, αεροδρόμια, νοσοκομεία). Από την άλλη πλευρά, η αγορά και η πώληση μεταφέρονται στον ψηφιακό κόσμο και σε δίκτυα και με αυτή την έννοια ως ένα βαθμό συντελείται «αποεδαφικοποίηση» της εμπορικής δραστηριότητας. Η επέκταση της χρήσης του διαδικτύου και των μέσων ηλεκτρονικού εμπορίου σταδιακά από τα μέσα της δεκαετίας 2000 αφορούν όλο και περισσότερο βασικά καταναλωτικά αγαθά, όπως φάρμακα, είδη ένδυσης και υπόδησης, εισιτήρια, αλλά ακόμα και τα είδη διατροφής.

προχωρά ο κύκλος συγχωνεύσεων και εξαγορών. Απο την άλλη, ο αριθμός των αυτόματων ταμειολογικών μηχανών (ΑΤΜ) έχει αυξηθεί από 5.797 το 2004 σε 7.624 μέχρι το 2007.

[198] Στοιχεία Ένωσης Ελληνικών Τραπεζών. Σημειώνεται ότι μέχρι το 2000 οι αγορές στόχοι των ελληνικών τραπεζών αλλάζουν και μάλιστα αυτό όπως διαπιστώνεται έχει σχέση με τις μεταβολές στα πρότυπα της εισερχόμενης και εξερχόμενης ροής μετανάστευσης. Πρώτα στο επίκεντρο των ελληνικών τραπεζών είναι οι αγορές ανεπτυγμένων χωρών της Ευρώπης (Γερμανία, Μ. Βρετανία) όπου ζούν και μεταναστεύουν κυρίως για εκπαίδευση και εργασία πολλοί Έλληνες. Στη συνέχεια, μέχρι το 2010, οι ελληνικές τράπεζες δραστηριοποιούνται πιο ενεργά –με περισσότερα υποκαταστήματα, σε αναπτυσσόμενες χώρες, εντός ή εκτός ΕΕ, οι οποίες και συμπίπτουν με χώρες αποστολής μεταναστών προς την Ελλάδα (π.χ. Αλβανία, Ρουμανία, Πολωνία, Αίγυπτος, Βουλγαρία). Η Γερμανία και η Μ. Βρετανία είναι πλέον οι μόνες ανεπτυγμένες χώρες εντός ΕΕ στη λίστα των χωρών ενεργής δραστηριοποίησης των ελληνικών τραπεζών. Εκεί οι ελληνικές τράπεζες διατηρούν ένα μικρό ποσοστό των υποκαταστημάτων (1%) και των εργαζομένων (4%) που έχουν στο εξωτερικό.

Ανάμεσα στους νέους τόπους του εμπορίου ξεχωρίζει ειδικά η περίπτωση των μεγάλων εμπορικών κέντρων «δεύτερης γενιάς». Η επέκταση τους ειδικά στην Αθήνα, όπως εξηγεί ο Δελλατσίμας (2009) αποτελεί χαρακτηριστική έκφραση της διείσδυσης του παγκοσμιοποιημένου κεφαλαίου στην παραδοσιακή οικονομία, με σημαντικές επιδράσεις στο τοπικό επίπεδο. Το νέο πρότυπο αφορά την ανάπτυξη σχετικά «κλειστών» εμπορικών αγορών σε απομονωμένους θύλακες από την υπόλοιπη τοπική οικονομία, ενώ σε κάθε περίπτωση αναδύεται σε διαλεκτική με τα επιφαινόμενα της νέας οικονομίας και του αστικού μετασχηματισμού μετά το 1990 με πολλούς τρόπους. Πρώτα απ' όλα, η μορφή του εμπορικού κέντρου στηρίζεται στο νέο πρότυπο αστικοποίησης, στη γενικευμένη άνοδο του εισοδήματος και στην άνοδο του διαθέσιμου χρόνου, και μέχρι ένα σημείο, στην παρουσία ενός ισχυρού κοινωνικού κράτους που συντηρεί το πρότυπο αυτό, όπως και στην άνοδο της πολυτελούς κατανάλωσης και της οικονομίας του πολιτισμού και της αναψυχής που δημιουργεί νέες ανάγκες και συνήθειες. Παράλληλα, αναπτύσσεται σε αμφίδρομη σχέση με κλάδους της οικονομίας των υπηρεσιών που χαρακτηρίζονται από την παρουσία του μεγάλου πολυεθνικού κεφαλαίου και με την κερδοσκοπία. Τέτοιοι κλάδοι που συμμετέχουν ενεργά στις νέες αναπτύξεις εμπορίου και ακινήτων είναι οι τράπεζες, οι κατασκευές, οι κτηματομεσιτικές υπηρεσίες, οι κλάδοι σε ειδικές μορφές λιανικού εμπορίου. Ακόμα όμως, η άνοδος των μεγάλων αναπτύξεων γύρω από το εμπόριο συνδυάζεται με τις επενδύσεις σε έργα μεγάλης κλίμακας μεταφορών και πολεοδομικής ανασυγκρότησης (ειδικά στην Αθήνα Σπάτα, Μετρό, Αττική Οδός). Ειδικά η απρόσκοπτη χωροθέτηση σε κομβικά σημεία εν απουσία ενός εξειδικευμένου κανονιστικού πλαισίου, είναι κρίσιμης σημασίας γιατί σημαίνει ότι αποκτάται ένα ανυπέρβλητο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα. Αυτόκαθηλώνει τις προοπτικές των μικρών μεμονωμένων επιχειρήσεων, ενώ μαζί συμπαρασύρει σε άνοδο τις αξίες της γης στις γύρω περιοχές.

Σε ότι αφορά την κατανομή του εμπορίου στις περιφέρειες (χονδρικό – λανικό και εμπόριο μοτοσικλετών και αυτοκινήτων), αυτή δεν αλλάζει ιδιαίτερα από μία πρώτη άποψη, δεδομένου ότι η Αττική συγκεντρώνει τις περισσότερες επιχειρήσεις, περίπου 35% του αριθμού τόσο στις αρχές της δεκαετίας 2000, όσο και στο τέλος, ενώ η Κεντρική Μακεδονία 19% και όλες οι άλλες περιφέρειες ένα μικρό ποσοστό, μικρότερο από 6%[199]. Παρόλα αυτά, παρατηρείται άνοδος της οικονομικής δραστηριότητας, με κριτήριο τον αριθμό των επιχειρήσεων, όπως και άνοδος της απασχόλησης στις επιχειρήσεις εμπορίου που αφορά όλες τις περιφέρειες. Ενδεικτικά, σημειώνεται ότι ο αριθμός των επιχειρήσεων αυξάνεται κατά 24 χιλ. από τις οποίες οι 4 χιλ. εντοπίζονται στην Κεντρική Μακεδονία και ακολουθούν με περίπου 3 χιλ. έκαστη η Αττική, και η Κρήτη, ενώ ο αριθμός του συνόλου των απασχολούμενων (μισθωτών και αυτοαπασχολούμενων) αυξάνεται κατά 170 χιλ. άτομα, από τα οποία πάνω από 78 χιλ. εντοπίζονται στην Αττική. Εξάλλου ειδικά η άνοδος των μεγάλων επιχειρήσεων είναι υπόθεση της Αττικής.

Υποστηρίζεται εδώ όπως και αλλού (βλ. Αρανίτου, 2006) ότι η ευημερία στα ποσοτικά μεγέθη δεν είναι απαραιτήτως η αντανάκλαση μίας αντίστοιχης και πραγματικής οικονομικής ευημερίας και δεν αποκαλύπτει ουσιαστικά το βάθος της αναδιάρθρωσης που δέχτηκε το εμπόριο με το απότομο άνοιγμα μετά το 1990 στον ανταγωνισμό των μεγάλων πολυεθνικών επιχειρήσεων και στους νέους τρόπους διάθεσης και προώθησης. Καταρχήν το μέσο μέγεθος της εμπορικής επιχείρησης με κριτήριο τον αρ. απασχολούμενων και τον κύκλο εργασιών αυξάνεται τη δεκαετία 2000. Ταυτόχρονα, η αύξηση της απασχόλησης στον τομέα προκύπτει εξολοκλήρου από την αύξηση της μισθωτής απασχόλησης ενώ οι αυτοαπασχολούμενοι μειώνονται σημαντικά. Αυτό το τελευταίο στοιχείο συναντάται στις περισσότερες (8) περιφέρειες και είναι βασικό για την κατανόηση της αναδιάταξης των κοινωνικών σχέσεων της παραγωγής σε έναν τομέα που απορροφά ένα μεγάλο τμήμα του οικονομικά ενεργού πληθυσμού και δέχεται απότομα τις πιέσεις του ανταγωνισμού τη δεκαετία 1990. Είναι ενδεικτικό ότι μόνο στα νησιά του Αιγαίου και στην Κρήτη, και λιγότερο, στην Κεντρική Μακεδονία και στη Στερεά Ελλάδα, δηλαδή σε περιοχές σε σχετική απόσταση από την Αθήνα, υπάρχει αύξηση της απασχόλησης, λόγω αύξησης των αυτοαπασχολούμενων και όχι μόνο των μισθωτών στο εμπόριο.

Ακόμα όμως προκύπτει ότι το εμπόριο όπως διαμορφώνεται με νέα δομικά χαρακτηρισιτκά, όπως μεγαλύτερη χρήση μισθωτής εργασίας, αύξηση του μεγέθους της μέσης επιχείρησης γνωρίζει και μία περιφερειακή αναδιάταξη σε ότι αφορά τις οικονομικές αποδόσεις.

[199] ΕΛΣΤΑΤ, στατιστικά για το λιανικό και χονδρικό εμπόριο και τις υπηρεσίες 2000/2010.

Όπως παρατηρείται, η σχετική θέση της Αθήνας υποχωρεί σε ότι αφορά τα μερίδια στον ακαθάριστο κύκλο εργασιών και στα ακαθάριστα περιθώρια κέρδους (ακόμα και αν η ίδια εξακολουθεί να συγκεντρώνει το μεγάλο μερίδιο πάνω από 50% όλη την περίοδο και στα δύο μεγέθη), ενώ ορισμένες άλλες περιφέρειες, όπως η Κεντρική Μακεδονία και το Νότιο Αιγαίο βελτιώνουν τις θέσεις τους διαχρονικά. Αυτό υποδηλώνει ότι το εμπορικό κεφάλαιο το οποίο σταδιακά αποκτά νέα δομικά χαρακτηριστικά, απομακρυνόμενο από το παραδοσιακό πρότυπο της μικρής επιχείρησης, οργανώμενης γύρω από το ρόλο του εμπόρου, «πιέζεται» τελικά στα περιθώρια κερδοφορίας, πολύ περισσότερο στην Αττική, απ' ότι στην περιφέρεια.

12.2.3. Η άνοδος της νέας βιομηχανίας του πολιτισμού στο αστικό σύστημα

Η οικονομία των πολιτιστικών και δημιουργικών βιομηχανιών στην Ελλάδα αποκτά συγκροτημένα χαρακτηριστικά τη δεκαετία 1990 ενώ αναπτύσσεται συντεταγμένα πλέον τη δεκαετία 2000 χάριν στη διοργάνωση των αγώνων και την άνοδο του μέσου εισοδήματος για κατανάλωση. Ουσιαστικά ο τομέας φτάνει μέχρι το 2006 να αποτελεί 3% της οικονομίας, πράγμα που τον κατατάσσει στην ίδια περίπου θέση με τον γεωργικό τομέα.

Η ανάπτυξη κλάδων που συνδέονται όχι μόνο με καλλιτεχνικές και δημιουργικές δραστηριότητες όπως οι τέχνες, το θέαμα τα μουσεία, και οι βιβλιοθήκες, αλλά και με υπηρεσίες προς τον επιχειρηματικό τομέα, όπως η διαφήμιση, η δημιουργία λογισμικού, η αρχιτεκτονική, οι εκτυπώσεις – εκδόσεις, οι τηλεπικοινωνίες, το εμπόριο πολιστιστικών αγαθών και το εξειδικευμένο σχέδιο κ.λπ. συνδέεται άρρηκτα με την άνοδο της μεταβιομηχανικής οικονομίας των υπηρεσιών και τη στροφή της παραγωγής και της κατανάλωσης σε άυλα και «συμβολικά» αγαθά. Μάλιστα πρόκειται για μία στροφή που βρίσκει ιδιαίτερο πρόσφορο «έδαφος» ιδίως στις μεγάλες πόλεις. Στην Ελλάδα ο μεγάλος όγκος της οικονομίας του πολιτισμού και της λεγόμενης δημιουργικής οικονομίας συσπειρώνεται γύρω από την πρωτεύουσα και συγκεκριμένες «δημιουργικές γειτονιές» (Αυδίκος, 2014), αλλά παράλληλα αποκτά μία στοιχειώδη έστω υπόσταση στις περιφέρειες όλων των μεγάλων αστικών κέντρων.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα περιοχών που αναπτύσσονται χάριν στην πολιτιστική αλλαγή, είναι στην Αθήνα η περιοχή του Μεταξουργείου και της Λεωφόρου Πειραιώς. Εκεί η πολιτιστική ανάπτυξη συνδέεται διαλεκτικά με τη συσπείρωση επιχειρήσεων στον τομέα του πολιτισμού και πλαισιώνεται από δράσεις ιδιωτικής ή δημόσιας πρωτοβουλίας για την ανάπλαση και αναζωογόννηση μίας ευρύτερης περιοχής σε διαρθρωτική κρίση (Γοσποδίνη, 2007, Αυδίκος, 2014). Παρομοίως, ξεχωρίζουν και άλλες πολιτιστικές συνοικίες και παραδείγματα στην πρωτεύουσα, όπως η αλυσίδα της παραγωγής και διανομής του βιβλίου στις γειτονιές των Εξαρχείων και της Νεάπολης, η συσπείρωση των μεγάλων ιδιωτικών ΜΜΕ και των διαφημιστικών εταιρειών στη Λεωφόρο Κηφισίας αλλά και άλλες πολιτιστικές χαλαρές και άτυπες συστάδες σε όλη την περιοχή του κέντρου (π.χ. Ψυρρή, Αμπελόκηποι, Πλάκα, Πανεπιστημίου-Σταδίου).

Συχνά οι αυθόρμητες συσπειρώσεις περιβάλλονται και από πολεοδομικές αναπλάσεις που στηρίζουν έτσι μία νέα εξειδίκευση στον πολιτισμό, στις δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου και κατ' επέκταση στη διασκέδαση σε ορισμένους θύλακες της πόλης. Οι χρήσεις γης μετασχηματίζονται με την ανάδειξη εγκαταλελειμμένων υποδομών και την αξιοποίηση στοιχείων και συμβολισμών μίας παλιάς βιομηχανικής κληρονομιάς, με τη στήριξη του δημοσίου και κυρίως πρωτοβουλίες του ιδιωτικού κεφαλαίου. Τα ιστορικά βιομηχανικά κέντρα και άλλων μεγάλων πόλεων, όπως της Θεσσαλονίκης και του Βόλου πέραν από τις συνοικίες της Αθήνας αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα (Gospodini 2009, Γοσποδίνη, 2007).

12.2.4. Ο τουρισμός ως εξισορροποιητής

Όπως έχει αναφερθεί ήδη στην Ελλάδα μετά το 1990 επικρατεί μία κύρια μορφή παραθεριστικού μαζικού κυρίως τουρισμού που ενέχει ορισμένα νέα στοιχεία σε σχέση με το παρελθόν, όπως την κυριαρχία των πλήρως οργανωμένων τουριστικών πακέτων διακοπών, την άνοδο των μεγάλων επιχειρήσεων, την καθοδήγηση της ζήτησης από διεθνή πρακτορεία και οργανωμένα δίκτυα, την ανάδυση νέων τρόπων διάθεσης του τουριστικού προϊόντος με τη χρήση της τεχνολογίας, την

προώθηση μίας τόσο παλιάς όσο και νέας ταυτότητας του ελληνικού προϊόντος («Ελλάδα του ήλιου και της Θάλασσας») κ.ά.. Καθώς ο αλλοδαπός τουρισμός είναι σταθερά η κύρια αγορά και η χώρα έχει εδραιωθεί και αποτελεί έναν καταξιωμένο διεθνή προορισμό στη Μεσόγειο εν γένει γύρω από το καλοκαίρι, η συγκέντρωση γύρω από τις ακτές είναι ίσως το σαφέστερο χαρακτηριστικό της χωρικής οργάνωσης, στο οποίο τελευταία προστίθεται και μία τάση διασποράς και ένταση της διάχυσης σε επίπεδο μικρής ή μεγάλης γεωγραφικής περιφέρειας.

Ειδικότερα, τα σημεία στα οποία διαφοροποιείται το σύγχρονο χωρικό πρότυπο κατανομής σε σχέση με το παρελθόν[200], διαμορφώνονται σε συνάρτηση των μεταβολών στην πλευρά της ζήτησης που συμπαρασύρει σε αναδιάρθρωση την προσφορά.

Καταρχήν, από τις αρχές της δεκαετίας 1990 τα κύρια κέντρα του τουρισμού και της τουριστικής ανάπτυξης βρίσκονται πλέον σαφώς στο νησιωτικό χώρο, δεδομένου ότι η παγκόσμια ζήτηση κατευθύνεται περισσότερο στα καλοκαιρινά πακέτα διακοπών σε ότι αφορά την Ελλάδα. Η Κρήτη, το Νότιο Αιγαίο και τα Ιόνια Νησιά εμφανίζουν τη μεγαλύτερη συμμετοχή στο τουριστικό ΑΕΠ και στις διανυκτερεύσεις ξένου τουρισμού (ΙΟΒΕ, 2012β), συγκεντρώνουν ένα σημαντικό όγκο από το ξενοδοχειακό δυναμικό και πλούσιες υποδομές και είναι σταθερά ανταγωνιστικές ανάμεσα στις πιο ανεπτυγμένες τουριστικές περιοχές της Μεσογείου. Είναι ενδεικτικό ότι ανάμεσα στους νομούς με την πιο σταθερή ζήτηση αλλοδαπών τουριστών την περίοδο 1995-2005 οι περισσότεροι ανήκουν στα ελληνικά νησιά (Δωδεκάνησα, Κυκλάδες, Ηράκλειο, Λασίθι, Λέσβος, Ρέθυμνο, Κεφαλλονιά, Χανιά, Λευκάδα, Ζάκυνθος, Κέρκυρα) και όχι στην ηπειρωτική χώρα (Τσάρτας, 2010). Αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον όμως είναι ότι ο τουρισμός ενδυναμώνει μετά το 1990 τις προοπτικές και δυνατότητες ανάπτυξης των ίδιων περιοχών και συμβάλλει αποφασιστικά στη βελτίωση του κ.κ. εισοδήματος, τη δημιουργία υποδομών και κατ' επέκταση στην καταπολέμηση των περιφερειακών ανισοτήτων (π.χ. Παυλόπουλος και Κουζέλης, 1998, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2010). Οι ίδιες περιφέρειες, η Κρήτη, το Νότιο Αιγαίο και τα Ιόνια Νησιά, στα μέσα της δεκαετίας 2000, εμφανίζουν υψηλότερους δείκτες ευημερίας[201] και χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας από το μέσο όρο.

Με τον τρόπο αυτό, υποστηρίζεται εδώ η θέση ότι ο τουρισμός γίνεται η μόνη δύναμη που αντισταθμίζει τη συγκέντρωση στα μητροπολιτικά κέντρα και στον ηπειρωτικό χώρο και καταπολεμά την ανισορροπία στο χωρικό σύστημα.

Ο ρόλος των μεγάλων αστικών κέντρων (Αθήνα, Θεσσαλονίκη) και των περιφερειών τους στο κύκλωμα της τουριστικής οικονομικής δραστηριότητας ατονεί για διάφορους λόγους που έχουν να κάνουν με μεταβολές στη ζήτηση και στην προσφορά (Κομίλης, 1986, Παυλόπουλος και Κουζέλης, 1998). Από την άλλη ο νησιωτικός χώρος ευνοείται για τους ίδιους λόγους, κυρίως χάριν στις πιο εξελιγμένες ανάγκες στις αγορές ιδίως της Β.Δ. Ευρώπης για χαλάρωση και αναψυχή

[200] Για τα παλαιότερα και νέα κέντρα τουριστικής ανάπτυξης αναλυτικότερα στο Τσάρτας (2010). Βλ. επίσης στο Παράρτημα. Ο χάρτης της τουριστικής ανάπτυξης συμπεριλαμβάνει διαφορετικές κατηγορίες περιοχών που αναπτύχθηκαν είτε αυθόρμητα, είτε με την αρωγή της πολιτικής, σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Ορισμένες εξειδικεύονται στις οργανωμένες καλοκαιρινές διακοπές, άλλες ενσωματώνουν στο πρότυπο αυτό εναλλακτικές δραστηριότητες (για παράδειγμα, φυσιολατρία, αθλητισμός, πολιτισμός), ενώ κάποιες επικεντρώνονται στην αξιοποίηση ενός συγκεκριμένου και σημαντικού πολιτιστικού ή φυσικού πόρου (π.χ. αρχαιολογικά μνημεία, ιαματικά λουτρά, χινοδρομικό κέντρο) και έχουν συγκεκριμένη εξειδίκευση.

[201] Αναφορά στους δείκτες ΑΕΠ κατά κεφαλήν, Αποταμιευτικές καταθέσεις/κάτοικο, Δηλ. εισόδημα/ φορολογούμενο, Φόρος εισόδημα/φορολογούμενο, Φυσική αύξηση πληθυσμού/1000 κατοίκους, Μαθητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης/1000 κατοίκους, Μαθητές δημοτικού/1000 κατοίκους. Σημειώνεται εδώ ως γενική παρατήρηση ότι ο τουρισμός μαζί με το εμπόριο αποτελούν τους σημαντικότερους τομείς για την περιφερειακή ανάπτυξη και τη συνοχή στην Ελλάδα. Ιδιαίτερα ο τουρισμός αποτελεί «κινητήριο δύναμη» για τη μεγέθυνση αλλά για την ανάπτυξη σε συγκεκριμένες περιοχές, όπου άλλες «σύγχρονες» δραστηριότητες υψηλής προστιθέμενης αξίας απουσιάζουν ή εκλείπουν (π.χ. βιομηχανία, τεχνολογία και επικοινωνίες κλπ.). Η εμπειρία, όπως και η θεωρία, δείχνει, ότι η κατανομή της τουριστικής ανάπτυξης είναι άνιση και πολωμένη, με μία προτίμηση για συγκέντρωση σε περιοχές μη αστικές, μακριά από τα βιομηχανικά κέντρα, με ιδιαίτερους και ευαίσθητους φυσικούς και πολιτιστικούς πόρους. Ανάμεσα στα πλεονεκτήματα σε σχέση με άλλους στρατηγικούς τομείς (π.χ. βιομηχανία, ναυτιλία) δεν προαπαιτούνται ιδιαίτερα μεγάλες επενδύσεις και δίνεται εύκολα ώθηση σε πολλαπλασιαστικές άμεσες και έμμεσες επιδράσεις στην τοπική οικονομία. Ειδικά στην Ελλάδα, ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί μεταπολεμικά ο νησιωτικός και παράκτιος χώρος, ο οποίος ταυτίζεται από τη μία με τόπο της γεωγραφικής «μειονεξίας», και από την άλλη με τόπο του άκρατου ανταγωνισμού για τις χρήσεις της γης και την εγκατάσταση τουριστικών δραστηριοτήτων.

(μακριά από τους ρυθμούς της μεγάλης πόλης και της απαιτητικής δουλειάς στο γραφείο), ευρύτερες εξελίξεις στην οργάνωση της προσφοράς (άνοδο των πρακτορείων τουρισμού, επιλογές της τουριστικής πολιτικής, επέκταση των μεταφορικών συνδέσεων) και τη συνολικότερη βελτίωση των υποδομών σε όλη τη χώρα, με τη χρήση και αξιοποίηση μίας πιο ενεργητικής περιφερειακής πολιτικής.

Σε γενικές γραμμές, θεωρείται δηλαδή ότι η μαζικότητα ως αναπόσπαστο στοιχείο του σύγχρονου τουριστικού μοντέλου της «χώρας ακτής» από τη δεκαετία 1980, αλλά πιο επισταμένα μετά το 1990 (Τσάρτας, 2010), ακόμα και αν θέτει πρωτοφανείς πιέσεις στην ποιότητα του περιβάλλοντος και στις δυνατότητες βιωσιμότητας του τουριστικού προϊόντος ειδικά σε ορισμένους θύλακες, δημιουργεί μία στοιχειώδη ισορροπία στο μακροσκοπικό πεδίο στον οικονομικό χώρο.

Η αποκέντρωση πάντως είναι διττή ή διαφορετικά έχει δύο διαστάσεις. Από τη μία, αφορά την «μεταφορά» οικονομικής δραστηριότητας και ταυτίζεται με τη νέα θέση που αποκτούν τα νησιά που συναποτελούν και τον σχετικά παραμελημένο γεωγραφικό χώρο στον εθνικό σχηματισμό (ιδιαίτερα αν σκεφτεί κάποιος την πολιτική των μεταφορών και άλλες ανεπάρκειες σε βασικές αστικές υποδομές). Από την άλλη, αφορά την διάχυση του τουριστικού φαινομένου από τα πιο δημοφιλή και «επιβαρυμένα» κέντρα σε νέες περιοχές, όχι μόνο κατά μήκος των ακτών αλλά τώρα σε μικρότερα κέντρα στην ενδοχώρα. Εδώ έχουν ιδιαίτερο ρόλο οι μετατοπίσεις στη ζήτηση και η διαφοροποίηση των προτιμήσεων ενός τμήματος του τουριστικού ρεύματος σε εναλλακτικές μορφές τουρισμού (αγροτουρισμός, οικοτουρισμός, πολιτιστικός τουρισμός).

Σε κάθε περίπτωση, με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται η αποκέντρωση μεταξύ περιφερειών αλλά ακόμα και η αποσυμπίεση εντός του ίδιου περιφερειακού χώρου. Η εξέλιξη αυτή όπως υποστηρίζεται εδώ είναι αρκετά νέα και αν και στην αρχή στηρίζεται σε αυθόρμητες κινήσεις, στη συνέχεια, από τη δεκαετία 2000, προωθείται πιο ενεργά μέσα από πολιτικές για την τουριστική και την τοπική ανάπτυξη.

Είναι προφανές ότι η διάχυση τουριστικού φαινομένου δε σημαίνει και δεν εγγυάται απαραίτητα ότι οι υφιστάμενες χωρικές συγκεντρώσεις είναι βιώσιμες ή αποδοτικές. Ειδικά σε ότι αφορά τα νησιά, ζητήματα γύρω από τη «φέρουσα ικανότητα»[202] είναι κρίσιμα τόσο για την αειφόρο ανάπτυξη τοπικών τουριστικών συμπλεγμάτων (Μέργος κ.ά., 2005), όσο και για τη μακροπρόθεσμη επιβίωση του κυρίαρχου τουριστικού μοντέλου. Κι αυτό γιατί στα προβλήματα της εντατικής εκμετάλλευσης των πόρων προστίθενται οι περιορισμοί και τα μειονεκτήματα της νησιωτικότητας, τα οποία είναι μόνιμα και εδράζουν στο βασικό χαρακτηριστικό της γεωγραφικής ασυνέχειας και του κατακερματισμού των αγορών προϊόντων και εργασίας (Παπαδασκαλόπουλος κ.ά., 2005) και οι πεπερασμένες αντοχές της εποχικότητας.

[202] Η φέρουσα ικανότητα δεν ορίζεται ως απόλυτο μέγεθος, αλλά εξαρτάται από ένα πλήθος φυσικών, κοινωνικών, οικονομικών και πολιτιστικών παραμέτρων που συνιστούν το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον μίας περιοχής. Ειδικότερα χρησιμοποιείται ως έννοια παραδειγματικά στην περίπτωση του τουρισμού και των νησιών, που ως περιορισμένες περιοχές και ως οικοσυστήματα ιδιαίτερης ευαισθησίας, χαρακτηρίζονται από μία εύθραυστη ισορροπία μεταξύ οικονομίας, κοινωνίας και περιβάλλοντος. Συνήθως χρησιμοποιείται σαν όρος για να δείξει ότι υπάρχουν πεπερασμένα όρια στη χρήση των πόρων, στη χωρική και χρονική συγκέντρωση δραστηριοτήτων, πέραν από τα οποία η αποδοτικότητα αρχίζει να μειώνεται. Η εφαρμογή της έννοιας συχνότερα συναντάται στον προσδιορισμό ενός 'επιτρεπτού' ορίου αριθμού επισκεπτών. Για μία επισκόπηση της βιβλιογραφίας (βλ. Κοκκώσης, 2000).

ΧΑΡΤΗΣ 12.2. Ένας νοητικός χάρτης: Η εξισορρόπηση στο χώρο στο πλαίσιο της νέας οικονομίας του τριτογενή τομέα

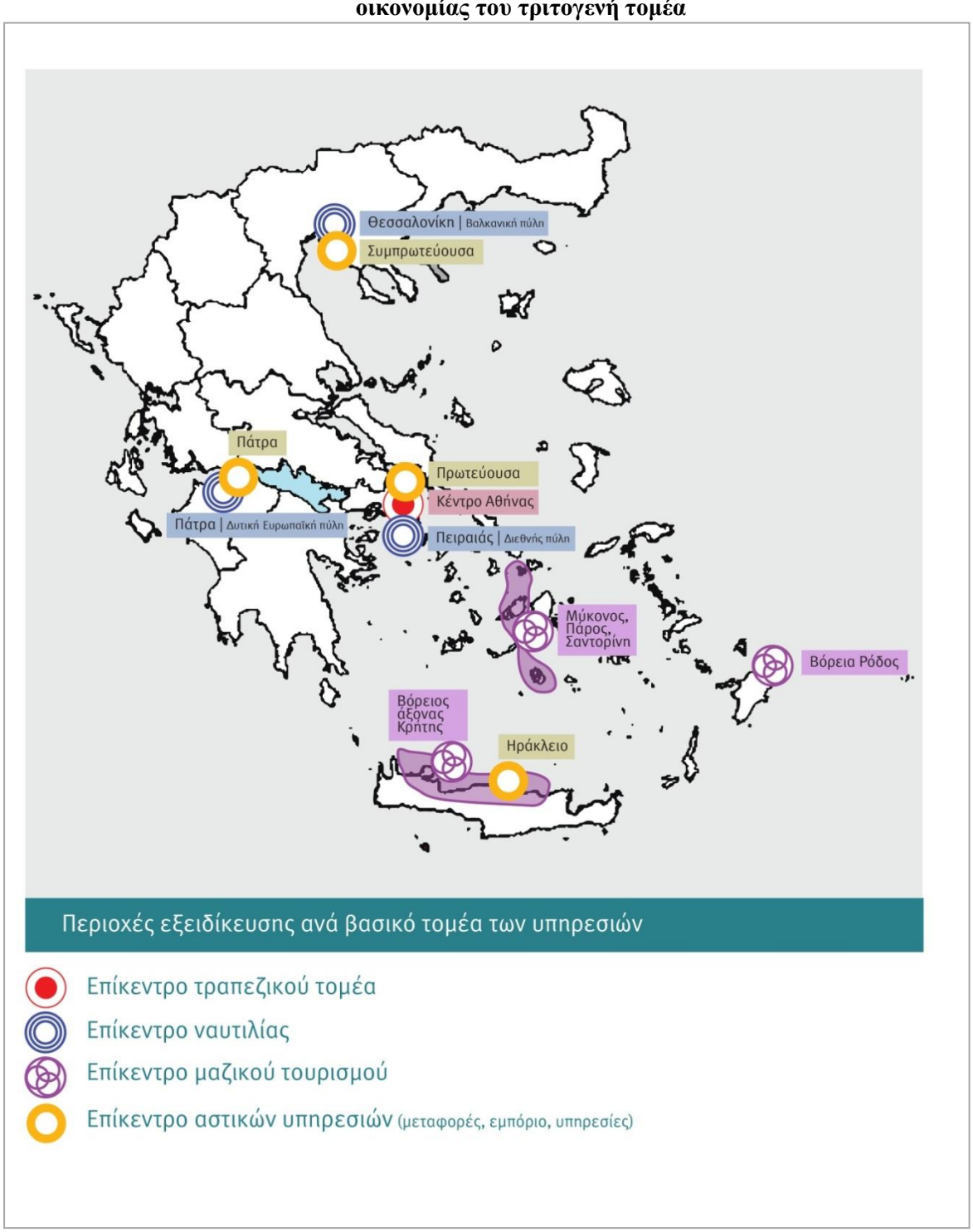

Πηγή: Σύνθεση στοιχείων, ιδία επεξεργασία.

12.3. Το κέντρο του δυναμισμού

Είναι ήδη φανερό ότι ο ρόλος της Αθήνας είναι κρίσιμος και κεντρικός στο μετασχηματισμό της οικονομίας, όπως και στην αναμόρφωση του περιφερειακού προβλήματος και στην ανάδυση μίας νέας χωρο-οικονομικής διευθέτησης ή διάρθρωσης. Πρώτα απ' όλα, η σχέση της αστικής δομής με

την ανάπτυξη των υπηρεσιών είναι άρρηκτη και διαχρονική[203]. Πολλοί θεωρητικοί της περιφερειακής ανάπτυξης έχουν επισημάνει τη δυναμική των μεταπρατικών δραστηριοτήτων και του τομέα της κατανάλωσης στον αστικό χώρο, τόσο την περίοδο της γρήγορης εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης (Castells, 1979, Lefebvre, 2006), όσο και στη «μεταβιομηχανική εποχή» (Walker and Chapman, 1992, Castells, 2010), ενώ ευρύτερα αναλυτικά σχήματα επίσης συνδυάζουν τις φάσεις της αστικής ανάπτυξης με τις φάσεις της οικονομικής αλλαγής (Lever and Champion, 1996, Van de Berg, 1987).

Παράλληλα όμως, στη σύγχρονη παγκοσμιοποίηση η μεγάλη πόλη έχει ειδική ερμηνευτική αξία για διάφορους λόγους, που σχετίζονται με την ίδια την κλίμακα και την «ένταση» της αστικής ζωής, τη συνεύρεση της διαφορετικότητας και των πολλαπλών αφηγήσεων στο κοινωνικό πεδίο (Massey et al., 1999) αλλά και με τα υψηλά περιθώρια κερδοσκοπίας πάνω στις αξίες της γης ειδικά στο πλαίσιο της χρηματιστικοποίησης της οικονομίας και της νέας αστικής διακυβέρνησης (Harvey, 2011). Η τάση συγκέντρωσης της οικονομίας γύρω από την πρωτεύουσα είναι δεδομένη ιστορικά στην ελληνική περίπτωση και δεν πρέπει να προκαλεί και έκπληξη ότι συνεχίζει να συνοδεύει την οικονομική αλλαγή στην εποχή της παγκοσμιοποίησης (βλ. ακόμα, Πετράκος και Οικονόμου, 2004^{α}/2004β, Πετράκος και Μαρδάκης, 2004, Πετράκος και Τσουκαλάς, 2004). Ακόμα και το Γενικό Χωροταξικό Πλαίσιο Αειφόρου Ανάπτυξης (ΥΠΕΧΩΔΕ, 2008) αναγνωρίζει ότι το αστικό σύστημα της χώρας έχει μετεξελιχθεί σε αυστηρά ολιγοπολικό, με την Αθήνα ειδικά να έχει σχηματίσει μία σημαντική οικονομική ενδοχώρα, ενώ και έρευνα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής ανάμεσα σε 258 μητροπολιτικές περιοχές στην ΕΕ (Dijkstra, 2009) θεωρεί ότι η χώρα εμφανίζει ιδιαίτερα υψηλό βαθμό συγκέντρωσης, γύρω από την πρώτη πόλη, στα μέσα της δεκαετίας 2000.

Ωστόσο, ο ρόλος της Αθήνας δεν είναι απλά κεντρικός, αλλά γίνεται ηγεμονικός όπως υποστηρίζεται εδώ μετά το 1990, ειδικά σε σχέση με ότι ισχύει σε άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Η Αθήνα στο αστικό σύστημα και η Αττική στο περιφερειακό, αποκτούν χαρακτηριστικά ενός «υπερ-πόλου», στο πλαίσιο της γρήγορης οικονομικής μεγέθυνσης της εθνικής οικονομίας. Ταυτόχρονα, η Αθήνα γίνεται περισσότερο παραγωγική σε σχέση με το παρελθόν και με αυτό τον τρόπο συμβάλει καθοριστικά στην συνολική οικονομική ανάπτυξη.

Στη συνέχεια, συμπληρωματικά στην περιγραφική ανάλυση που προηγήθηκε, δίνεται ένα συγκεντρωτικό υπόδειγμα το οποίο επιβεβαιώνει εν πολλοίς ότι η Αττική είναι η μόνη δυναμική και αναπτυσσόμενη περιφέρεια σε όλους τους τομείς της παραγωγής. Συγκεκριμένα, επιλέγεται η κατάρτιση ενός «σταυροειδούς διαγράμματος» το οποίο επιτρέπει την ταξινόμηση των περιφερειών σε ομάδες υπό ορισμένα αναπτυξιακά κριτήρια (Παπαδασκαλόπουλος, 1995β, σελ. 55-56). Ως δείκτες χρησιμοποιούνται α) η μεταβολή της Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας για κάθε τομέα παραγωγής, ανά περιφέρεια το διάστημα 2000-2008, για το οποίο υφίστανται διαθέσιμα και συγκρίσιμα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, και β) η συμμετοχή της απασχόλησης στον εκάστοτε τομέα στη συνολική απασχόληση σε κάθε περιφέρεια το 2008. Σε γενικές γραμμές, ο πρώτος δείκτης αποτυπώνει την εξέλιξη της «καθαρής» παραγωγής και τη συμβολή της περιφέρειας στην τομεακή ανάπτυξη, ενώ ο δεύτερος προβάλλει την ευρύτερη κοινωικοοικονομική σημασία του τομέα στην περιφέρεια. Σημειώνεται ότι ιδιαίτερα ενδιαφέρει η σχετική επίδοση σε κάθε περίπτωση, σε σύγκριση με το μέσο όρο της χώρας (σύνολο χώρας = 100).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο χώρος διαιρείται σε ομάδες περιφερειών για κάθε βασικό τομέα και συγκεκριμένα, για τη γεωργία, τη βιομηχανία, τις κατασκευές, τις υπηρεσίες εμπορίου-

[203] Ειδικά σε ότι αφορά τη μεσογειακή πόλη και την Αθήνα ο μεταπρατικός χαρακτήρας φαίνεται να είναι ισχυρός «πρώιμα» (Λεοντίδου, 1989), δεδομένο που εκλαμβάνεται συχνά από τους δυτικούς ως κάτι αρνητικό και «αντικανονικό» καθώς προδίδει καθυστέρηση στη διαδικασία της συσσώρευσης. Όπως αναφέρει ο Κουρλιούρος (2009, σελ. 532) αρκετά συχνά χρησιμοποιούνταν πομπώδεις υποτιμητικές εκφράσεις όπως καρκινική ανάπτυξη, υδροκεφαλισμός, παρασιτική τσιμεντούπολη, αστικός γιγαντισμός, απάνθρωπη πόλη κ.ο.κ., για να υποδηλώσουν την ύπαρξη μίας αιτιώδους σχέσης, ανάμεσα στην πληθυσμιακή συγκέντρωση, την άναρχη επέκταση του πολεοδομικού συγκροτήματος και τη διόγκωση του τομέα των υπηρεσιών στην περίπτωση της Αθήνας. Αυτό βασικά σημαίνει ότι η Αθήνα μέχρι τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες θεωρούνταν πόλη θυρωρών, πλανόδιων μικροπωλητών και δημοσίων υπαλλήλων, ακόμα και «αγροτών» κλεισμένη στον εαυτό της. Ακόμα και ο ο Lefebvre (2006, σελ. 29) αναγνωρίζει στην περίπτωση της μεσογειακής αυτής πόλης ένα «εύθραυστο σύστημα» που δε στηρίζεται στην παραγωγή αλλά σε μία τεχνητή ευημερία που παράγεται μέσω της κερδοσκοπίας πάνω στη γη, της οικιστικής ανάπτυξης και της μονοκαλλιέργειας της τουριστικής κατανάλωσης του χώρου.

μεταφορών-τουρισμού, τις τραπεζικές-επιχειρηματικές υπηρεσίες και τις λοιπές υπηρεσίες. Η μορφή του διαγράμματος είναι η εξής για κάθε τομέα:

		Μεταβολή ΑΠΑ στον Τομέα 2000-2008 (100= Σύνολο Χώρας)	
		> 100	**< 100**
Συμμετοχή του τομέα στη συνολική απασχόληση της περιφέρειας 2008 (100 = Σύνολο χώρας)	**> 100**	**ΔΥΝΑΜΙΚΕΣ**	**ΦΘΙΝΟΥΣΕΣ**
	< 100	**ΑΝΑΠΤΥΣΣΟΜΕΝΕΣ**	**ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΕΣ**

Τα αποτελέσματα της ανάλυσης (βλ. και αναλυτικό πίνακα στο Παράρτημα) δείχνουν ότι η Αττική βρίσκεται στις δυναμικές περιφέρειες στους τρείς τομείς στις υπηρεσίες και στη μεταποίηση-βιομηχανία, όπως και εντάσσεται στις αναπτυσσόμενες στον αγροτικό τομέα. Τη χειρότερη επίδοση έχει στις κατασκευές όπου βρίσκεται στις προβληματικές περιφέρειες μαζί με την Κεντρική Μακεδονία, γεγονός όμως που σχετίζεται περισσότερο με την επιβράδυνση της ανάπτυξης στον τομέα, και τη σχετική ύφεση μετά την διοργάνωση των αγώνων, όπως και με την άνοδο των λοιπών δραστηριοτήτων στην αστική οικονομία.

Η Κεντρική Μακεδονία ανήκει στις προβληματικές και φθίνουσες περιφέρειες σε κάθε κλάδο. Συγκεκριμένα, εντάσσεται στις φθίνουσες περιφέρειες σε ότι αφορά τον βιομηχανικό τομέα και στις προβληματικές περιφέρειες, σε ότι αφορά τον αγροτικό τομέα (μαζί με το Νότιο Αιγαίο),. Ακόμα, η ίδια (όπως και η Αττική) βρίσκεται στις προβληματικές περιφέρειες σε ότι αφορά τις κατασκευές και σε ότι αφορά τις τραπεζικές-επιχειρηματικές και τις λοιπές υπηρεσίες (μαζί με τις περισσότερες, 8 και 7 αντίστοιχα περιφέρειες). Ωστόσο σημειώνεται ότι η περιφέρεια ανήκει στις αναπτυσσόμενες περιφέρειες στον τομέα των μεταφορών και του εμπορίου μαζί με τη Δυτική Ελλάδα.

Τέλος, ξεχωρίζει το πρότυπο στις περιφέρειες των νησιών. Αυτές εμφανίζονται ως φθίνουσες στον κατεξοχήν κλάδο που στηρίζει τις τοπικές οικονομίες εμπόριο-μεταφορές-αποθήκευση-τουρισμός ενώ ανήκουν στις αναπτυσσόμενες σε ορισμένους τομείς με ειδικό ενδιαφέρον όπως στη βιομηχανία-μεταποίηση και στις ενδιάμεσες και επιχειρηματικές υπηρεσίες, όπου συνυπολογίζονται οι κτηματομεσιτικές δραστηριότητες.

Στο πλαίσιο αυτό, η Αθήνα και η Αττική πρωταγωνιστούν στη δημιουργία της αξίας. Όπως επιβεβαιώνεται και αλλού (Πετράκος και Τσουκαλάς, 2004), η μητροπολιτική οικονομική συγκέντρωση γύρω από την Αθήνα ενισχύεται στην ανοδική φάση του οικονομικού κύκλου και αποδυναμώνεται σε περιόδους ύφεσης. Διαφορετικά, η ανάκαμψη ξεκινά και συντελείται κατά κύριο λόγο μέσω του παραγωγικού δυναμικού της Αττικής. Εξάλλου η ίδια η παγκοσμιοποίηση τείνει να ευνοεί την κεντρικότητα των μητροπολιτικών και μεγάλων πόλεων που συγκεντρώνουν όχι τόσο το μεγάλο τμήμα του πληθυσμού, αλλά κυρίως τις δραστηριότητες «ειδικού βάρους».

Το γεγονός αυτό τείνει να δημιουργεί πρωτοφανείς πιέσεις για κέντρα μικρότερου - ενδιάμεσου μεγέθους στο εγχώριο σύστημα (Πετράκος και Οικονόμου, 2004[α], Πετράκος και Σαράτσης, 1997), τα οποία με δεδομένη και την κρίση στη βιομηχανία και στη γεωργία, καλούνται να βρούν μία νέα εξειδίκευση που θα τους επιτρέψει να λειτουργήσουν ανταγωνιστικά, ως «ανάχωμα» απέναντι στη συσσώρευση και στη δυναμική του κέντρου. Ένα βασικό πρόβλημα του αστικού συστήματος στην Ελλάδα είναι εξάλλου ότι αυτά ξεκινούν από μικρό σχετικά (πληθυσμιακό) μέγεθος, όπως και ότι διατηρούν μία ιδιότυπη ιστορική σχέση του αστικού με τον αγροτικό χώρο, που προκρίνει μία εμπορευματική και γεωργική-μεταπρατική εξειδίκευση και ρευστές συνδέσεις ανάμεσα στο κέντρο και την ενδοχώρα (Γούσιος, 2004, Ασπρογέρακας, 2005). Αυτό σε μεγάλο βαθμό ερμηνεύει το γιατί βιομηχανικές εξειδικεύσεις δεν ξεχωρίζουν ανάμεσα στις μικρές και μεσαίες πόλεις στην πλειονότητα των περιπτώσεων. Οι πόλεις μικρού και μεσαίου μεγέθους στερούνται του δυναμικού, της κεντρικότητας και της ιστορικής εξειδίκευσης που θα τους επέτρεπε να διεκδικήσουν ένα ρόλο ανταγωνιστικό ειδικά προς την Αθήνα και τις μεγάλες πόλεις.

Ο οικονομικός μετασχηματισμός στην Αθήνα

Από τη δεκαετία 1990 η παρατηρούμενη στροφή στην οικονομία των υπηρεσιών στην Ελλάδα δεν αποτελεί ρηξικέλευθη αλλαγή για την Αθήνα, ωστόσο η τελευταία δε μένει ανεπηρέαστη. Ο τριτογενής τομέας είναι κυρίαρχος στην αθηναϊκή οικονομία έτσι και αλλιώς, προσφέροντας το 1995 81% του περιφερειακού προϊόντος (Αττική), ποσοστό που αυξάνεται σε 85% μέχρι το 2009[204]. Το υπόλοιπο του εισοδήματος προέρχεται από έναν περιορισμένο βιομηχανικό τομέα, από τη μία με συμπληρωματικό ρόλο προς την ισχυρή οικονομία των υπηρεσιών, από την άλλη με στρατηγική παρουσία στο εθνικό παραγωγικό σύστημα (μεγάλες βιομηχανίες, ενδιάμεσα κεφαλαιουχικά αγαθά, μεταποίηση βιομηχανικών πρώτων υλών). Η συνεισφορά του δευτερογενή τομέα, συμπεριλαμβανομένων των κατασκευών, υποχωρεί σταδιακά, ενώ ενισχύεται ο τομέας των υπηρεσιών και ο πρωτογενής τομέας. Ο τελευταίος σχεδόν ανύπαρκτος στις αρχές της περιόδου, αποκτά μία πρώτη στοιχειώδη υπόσταση.

Συνοψίζοντας τις ανακατατάξεις, πρώτα απ' όλα μετά το 1990, αρχίζει να δημιουργείται μία μικρή παραγωγική βάση στη γεωργία, κυρίως στις περιαστικές ζώνες. Ο μικρός αυτός κλάδος δεν έχει ιδιαίτερη οικονομική σημασία, αλλά είναι κυρίως σημαντικός για την διατροφική αυτάρκεια της πρωτεύουσας και τον εφοδιασμό της με φθηνά βασικά αγαθά. Η γεωργική δραστηριότητα επιτυγχάνει σε μεγάλο βαθμό την οριζόντια ολοκλήρωση της με την εμπορική δραστηριότητα, ενώ διασφαλίζονται σημαντικά οφέλη για τις τοπικές επιχειρήσεις λόγω της εγγύτητας και της άμεσης πρόσβασης σε μία μεγάλη καταναλωτική αγορά και σε βασικά δίκτυα και υποδομές μεταφορών.

Στη βιομηχανία, η βασική αλλαγή αφορά κυρίως το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος της δυναμικότητας ουσιαστικά μεταφέρεται από το κέντρο και τα προάστια της Αθήνας, στη Στερεά Ελλάδα και στις γειτονικές περιοχές των νομών της Βοιωτίας και της Κορινθίας. Εκεί αναπτύσσονται σημαντικές βιομηχανικές συγκεντρώσεις και μονάδες μεγάλου μεγέθους και εθνικής εμβέλειας, οι οποίες εξειδικεύονται είτε στην επεξεργασία πρώτων υλών σε βασικούς κλάδους των ενδιάμεσων βιομηχανικών αγαθών, είτε στην παραγωγή καταναλωτικών ειδών προς διάθεση στην εθνική και ξένη αγορά. Εντός Αττικής ξεχωρίζουν ορισμένες υποβαθμισμένες προς το τέλος της περιόδου, ζώνες της προηγούμενης έντονης βιομηχανικής ανάπτυξης, κυρίως στη δυτική πλευρά, αλλά και παρακμάζουσες «πιάτσες» συγκέντρωσης της βιοτεχνίας όπως και μία σημαντική άτυπη βιομηχανική περιοχή, όπου συσπειρώνονται ορισμένες από τις μεγαλύτερες βιομηχανίες της χώρας.

Είναι γεγονός ότι μετά το 1990 η Αττική και η Αθήνα συγκεντρώνουν τη διοίκηση των μεγάλων βιομηχανικών εταιρειών και υποδέχονται το μεγάλο τμήμα των νέων επενδύσεων, της απασχόλησης και του προϊόντος στον τομέα, καθώς αποδυναμώνεται η παραγωγή στη Βόρεια Ελλάδα, στην Κεντρική Μακεδονία και στη Θράκη και παρά τις χρηματοδοτήσεις πολλών ετών μέσω αναπτυξιακών νόμων υπέρ λιγότερο ανεπτυγμένων και απόκεντρων περιφερειών. Ακόμα, παρότι υφίστανται απώλειες ειδικά στην απασχόληση, η παραγωγικότητα του τομέα βελτιώνεται με λιγότερες και μεγαλύτερες επιχειρήσεις που συγκρατούν σχετικά σταθερό το προϊόν μετά το 2000.

Οι υπηρεσίες κατακλύζουν μέχρι το τέλος της περιόδου τις κεντρικές περιοχές και δομούν δικά τους επίκεντρα συναφή προς τα προηγούμενα της εκβιομηχάνισης. Κυρίως διαμορφώνονται περιοχές συγκέντρωσης των χρηματοπιστωτικών και χρηματασφαλιστικών υπηρεσιών, των υπηρεσιών ενημέρωσης, επικοινωνίας και τεχνολογίας και των υπηρεσιών πολιτισμού και διασκέδασης. Ανάλογα με τον κλάδο δραστηριότητας, μπορεί να συναντάται μεγαλύτερη ή μικρότερη ολιγοπωλιακή συγκέντρωση, ωστόσο σε κάθε περίπτωση πρόκειται για δυναμικές δραστηριότητες υψηλής προστιθέμενης αξίας που «ακμάζουν» ιδιαίτερα στην Αττική σε σχέση με τις λοιπές περιφέρειες. Οι δραστηριότητες αυτές, όπως και η εκτεταμένη παρουσία των μεταφορών, ενισχύουν το χαρακτήρα της πόλης ως ένα κέντρο ενταγμένο στο δίκτυο των μητροπόλεων της παγκοσμιοποίησης και ως ο πιο διεθνοποιημένος πόλος ανάπτυξης στο εγχώριο σύστημα. Ταυτόχρονα, οι ίδιες δραστηριότητες προβάλλουν συνέργειες με την άνοδο καταναλωτικών δραστηριοτήτων και με μία συγκρατημένη άνοδο μορφών του τουρισμού (πολιτιστικός/συνεδριακός/επιχειρηματικός τουρισμός). Η πόλη λειτουργεί περισσότερο ως

[204] Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ.

διαμετακομιστικός κόμβος, στο πλαίσιο των εθνικών μεταφορών, παρά ως ένας αυτόνομος τουριστικός προορισμός, όμως διατηρεί μία αδιαμφισβήτητη κεντρικότητα στις υπηρεσίες και τις δραστηριότητες της κατανάλωσης, της ψυχαγωγίας και του ελεύθερου χρόνου (Δεφνέρ, 2004).

Εδώ επισημαίνεται ότι το εμπόριο αποτελεί βασικό πυλώνα της αθηναϊκής οικονομίας όπως και της χώρας. Η δομή του κλάδου στην Αθήνα φαίνεται πάντως να διαφοροποιείται αισθητά την περίοδο αυτή καθώς οι μεγάλες εμπορικές εταιρείες εισχωρούν μαζικά και δυναμικά στην τοπική αγορά και καταλαμβάνουν ένα μεγάλο μερίδιο (Αρανίτου, 2006). Η επέλαση των μεγάλων εμπορικών επιχειρήσεων αφορά τόσο το κέντρο, όσο και τα προάστια στην πόλη της Αθήνας, ενώ δημιουργεί εξελιγμένα «κλειστά εμπορικά κέντρα» (mall) σε περιοχές κοντά σε αυτοκινητόδρομους και σε περιοχές κατοικίας μίας ανώτερης εισοδηματικά μεσαίας τάξης (Δελλατσίμας, 2009). Ειδικά τη δεκαετία 2000 οι νέοι και οι παλιοί θύλακες των οργανωμένων εμπορικών ανοικτών και κλειστών αγορών, αναπτύσσουν μεταξύ τους έναν ιδιαίτερο χωρικό ανταγωνισμό που συμπαρασύρει σε πτώση και σε άνοδο τις αξίες της γης και των ακινήτων και προσφέρει νέα πεδία δράσης του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου με σημαντικές κοινωνικές συνέπειες (μετασχηματισμό της οργανωτικής δομής των επιχειρήσεων, απασχόλησης). Υπό τη συγκεκριμένη οπτική, το εμπορικό κέντρο μπορεί να ειδωθεί και ως το κορυφαίο εγχείρημα για την αύξηση της ανταγωνιστικότητας στην εμπορική δραστηριότητα, με δημιουργία οικονομιών κλίμακας και σκοπού, μέσω της επιλογής της πλεονεκτικότερης θέσης στον αστικό χώρο, ενώ έρχεται να εκμεταλλευτεί την γρήγορη άνοδο του εισοδήματος και της ζήτησης και του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου.

Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι ο τομέας της ναυτιλίας είναι σταθερά εξόχως πολωμένος γύρω από την περιφέρεια της πρωτεύουσας και τον Πειραιά. Η Αττική συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ποσοστό της αξίας στον τομέα των θαλασσίων μεταφορών, και τον μεγαλύτερο κύκλο εργασιών, όπως και τον μεγαλύτερο αριθμό επιχειρήσεων στον κλάδο και σε συμπληρωματικές δραστηριότητες (Σπαθή κ.ά, 2010). Ο Πειραιάς ειδικά, ο οποίος διαμορφώνει σχέσεις αποτελεσματικής δικτύωσης με άλλα μικρότερα λιμάνια της περιοχής (π.χ. Λαύριο, Ραφήνα, Ελευσίνα) συγκεντρώνει τη μεγαλύτερη κίνηση επιβατών και φορτίων σε όλη τη χώρα, όπως και το μεγαλύτερο αριθμό και κύκλο εργασιών στις ναυπηγήσεις νέων πλοίων και στις επισκευές[205]. Επιπλέον, γύρω από έναν εκτεταμένο τομέα μεταφορικών και βιομηχανικών δραστηριοτήτων για την εμπορική ναυτιλία συσπειρώνει και ένα φάσμα υπηρεσιών ναυτασφαλίσεων, εξειδικευμένων τραπεζικών και άλλων υπηρεσιών πρακτόρευσης και διαμεταφορών που δε συναντάται σε άλλες περιοχές ή πόλεις-λιμάνια της χώρας. Σε γενικές γραμμές δηλαδή, πρόκειται για ένα λιμάνι με έντονο εξαγωγικό και εξωτερικό προσανατολισμό και πρωτοκαθεδρία στις εθνικές θαλάσσιες μεταφορές και στη ναυπηγική βιομηχανία εδώ και δεκαετίες.

Συνολικά είναι φανερό ότι η Αθήνα στηρίζεται σε μία σύγχρονη οικονομία των υπηρεσιών στην οποία κυριαρχούν οι μεταβιομηχανικές δραστηριότητες, όπως συμβαίνει στις περισσότερες μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις. Παρόλα αυτά, πρόκειται για μία αστική οικονομία με χαμηλή παραγωγικότητα και περιορισμένη επιρροή σε περιφερειακό επίπεδο, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας 2000 (OECD, 2004). Ο βασικός στρατηγικός στόχος των πολιτικών γίνεται έτσι από την ίδια δεκαετία, η ανάδειξη ενός ισχυρού επιχειρηματικού-οικονομικού κέντρου στα Βαλκάνια και στο χώρο της Ν.Α. Ευρώπης, ενός κέντρου που αφενός θα συμβάλλει στην περιφερειακή ανάπτυξη της ευρύτερης γεωπολιτικής περιοχής, αφετέρου θα ενισχύσει τις προϋποθέσεις μεγέθυνσης και σύγκλισης με την ευρωπαϊκή, για την ελληνική οικονομία. Στο πλαίσιο της ίδιας στρατηγικής εξάλλου λαμβάνονται καθοριστικές πολιτικές αποφάσεις για το μέλλον της πόλης, όπως η πρόσδεση στον πυρήνα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, με την ένταξη στο ευρώ, και η διοργάνωση των ολυμπιακών αγώνων. Και οι δύο έχουν ως φυσικό επίκεντρο και σύμβολο το μετασχηματισμό της Αθήνας.

Ειδικότερα, η προετοιμασία για τη διοργάνωση των αγώνων που στηρίζεται σε μία αμιγώς πολιτική πρωτοβουλία, ουσιαστικά θέτει τις προϋποθέσεις για την οικονομική «απογείωση» της Αττικής και τη διεκδίκηση ενός νέου δυναμικού ρόλου στο πλαίσιο του ανοίγματος στην παγκοσμιοποίηση και στο ελεύθερο εμπόριο. Όπως υποστηρίζει η έκθεση του ΟΟΣΑ το 2004 (σελ.

[205] Τα μικρότερα λιμάνια εξειδικεύονται σε διαφορετικές δραστηριότητες, όπως για παράδειγμα, η Ραφήνα, στην επιβατηγό ναυτιλία, το Λαύριο στην διακίνηση εμπορευμάτων ξηρού φορτίου και τα τελευταία χρόνια, στον ελλιμενισμό σκαφών αναψυχής, η Ελευσίνα στι ναυπηγοεπισκευαστικές δραστηριότητες.

3, 15), είναι πλέον αναγκαία η ενδυνάμωση του ρόλου της πόλης και χρειάζεται ανακατεύθυνση της περιφερειακής πολιτικής προκειμένου να υποστηριχθεί αυτή στην αποστολή της ως «πύλη» στην Ελλάδα της παγκοσμιοποίησης. Μία αναδιάρθρωση στις περιφέρειες είναι δηλαδή απαραίτητη για να αξιοποιήσει η πόλη τις νέες προοπτικές με την απελευθέρωση της οικονομίας της και μετά την ένταξη στη ζώνη του ευρώ και η πιο καταλυτική αφορμή γι' αυτό το μετασχηματισμό μπορεί να είναι η φιλοξενία των Αγώνων.

Εδώ αξίζει να γίνει μία αναφορά στην Έκθεση που δημοσιεύει ο ΟΟΣΑ το 2004 έτος της διοργάνωσης των αγώνων, για την Αθήνα (Report on Athens, Greece, Territorial Reviews Series, OECD) με το σκοπό να αποτελέσει η ίδια ένα στρατηγικό εργαλείο και υποστηρικτικό πλαίσιο για τους φορείς της πολιτικής κατά τη λήψη αποφάσεων σχετικά με την αξιοποίηση των ευκαιριών και δυνατοτήτων στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. Η βασική παραδοχή στην οποία στηρίζεται η έκθεση είναι ότι η Αθήνα σα μητροπολιτική περιφέρεια γνωρίζει τεράστιες προκλήσεις λόγω της διεθνοποίησης της ελληνικής οικονομίας αλλά και με τη φιλοξενία των ολυμπιακών αγώνων που αποτελούν ένα κορυφαίο αθλητικό γεγονός μεγάλης κλίμακας. Στο πλαίσιο αυτό, επιλέγονται τρείς άξονες για τη διαμόρφωση στρατηγικής και συγκεκριμένα η προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης και της ανταγωνιστικότητας στην περιφέρεια της Αττικής, η βελτίωση της αστικής διακυβέρνησης και της αποτελεσματικότητας του χωρικού σχεδιασμού και η διασφάλιση του μέγιστου οφέλους στη μετα-ολυμπιακή περίοδο, ενώ ως κεντρικός στρατηγικός στόχος τίθεται η ενίσχυση του μητροπολιτικού ρόλου της πόλης, προκειμένου αυτή να καταστεί ένα δυναμικό κέντρο για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας.

Επισημαίνεται ειδικότερα ότι στη συγκεκριμένη συγκυρία, προσφέρονται δυνατότητες χάριν σε ένα ευνοϊκό μακροοικονομικό περιβάλλον και τις μεγάλης κλίμακας επενδύσεις σε υποδομές και έργα μεταφορών, όμως από την άλλη υπάρχουν δυσκολίες και προβλήματα στην οικονομική αποτελεσματικότητα (κυρίως αναφέρονται η χαμηλή παραγωγικότητα των πολλών μικρομεσαίων επιχειρήσεων, οι αναντιστοιχίες προσφοράς και ζήτησης στην αγορά εργασίας, η ατελής σύνδεση της έρευνας με την παραγωγή, η χαμηλή δικτύωση στο παραγωγικό σύστημα) όπως και κοινωνικές πιέσεις (λόγω της δημογραφικής γήρανσης, της μετανάστευσης και της υψηλής ανεργίας) και αξιοσημείωτα προβλήματα χωροταξικής και περιβαλλοντικής φύσης που απειλούν την ποιότητα ζωής. Ακολούθως, αναγνωρίζονται οι ευκαιρίες και οι απειλές και αναδεικνύεται η κρισιμότητα της ιστορικής στιγμής. Οι αγώνες αναφέρονται ρητά ως «ο καταλύτης για την αλλαγή» καθώς εκτιμάται ότι θα διανοίξουν μεγάλες αναπτυξιακές προοπτικές μετά το 2004, κυρίως σε ορισμένους τομείς, όπως στον εναλλακτικό τουρισμό, την υγεία, τον πολιτισμό, τις νομικές υπηρεσίες, την αρχιτεκτονική και τις δραστηριότητες σχεδιασμού και εναλλακτικών κατασκευών, με την προϋπόθεση ότι θα υπάρξει ορθολογική αξιοποίηση και μετέπειτα χρήση των έργων (κυρίως γίνεται αναφορά στο ολυμπιακό χωριό, την παράκτια ζώνη Φαλήρου, περιοχή των Μεσογείων) στη βάση ενός συγκροτημένου σχεδιασμού και με το συντονισμό ενός μακρόπνοου μηχανισμού για την μητροπολιτική ανάπτυξη. Ακόμα, σε ότι αφορά τις προκλήσεις αναφέρονται και ο ανταγωνισμός στον τομέα του τουρισμού από άλλες νέες τουριστικές χώρες, όπως και η μείωση των χρηματοδοτήσεων σε επόμενες προγραμματικές περιόδους μέσω της πολιτικής συνοχής της ΕΕ κ.ά. [206].

[206] Με βάση τα παραπάνω, προτείνονται μέτρα για την αναβάθμιση της μητροπολιτικής λειτουργίας και την ενίσχυση του δυναμισμού της Αθήνας. Συγκεκριμένα, προβλέπονται η μέριμνα για την αξιοποίηση των ολυμπιακών εγκαταστάσεων, όπως και για το μετασχηματισμό των χρήσεων γης και των κτιρίων, με καινοτόμα εργαλεία και πρακτικές, έτσι ώστε να διασφαλιστούν τα μέγιστα οφέλη για τους κατοίκους, τους φορείς διακυβέρνησης και τους ιδιώτες επενδυτές, η τουριστική ανάπτυξη στα πρότυπα αστικού τουρισμού, με την διατήρηση του ιστορικού περιβάλλοντος και έμφαση σε ένα οργανωμένο προϊόν, ο συγχρονισμός των επιμέρους πολιτικών για την αστική διακυβέρνηση και την ολοκληρωμένη οικονομική, κοινωνική και χωρική ανάπτυξη, η διασφάλιση συνεργειών ανάμεσα στο σχεδιασμό μεταφορών και το χωροταξικό σχεδιασμό για την οικονομική ανάπτυξη, λαμβάνοντας υπόψη τις επιπτώσεις στις αλλαγές χρήσεων γης, η μεγιστοποίηση των αναπτυξιακών δυνατοτήτων συγκεκριμένων περιοχών, όπως για παράδειγμα τα Μεσόγεια, προς όφελος όλης της μητροπολιτικής περιφέρειας (μάλιστα τονίζεται ότι η περίπτωση των Μεσογείων μπορεί να αποτελέσει πρότυπο παράδειγμα της εφαρμογής της νέας διακυβέρνησης) η ανάπτυξη και αναβάθμιση "brownfields" (βεβαρυμμένες πρώην βιομηχανικές περιοχές) κυρίως στη δυτική Αττική, η σύσταση ενός ενιαίου φορέα διακυβέρνησης για τη μητροπολιτική αστική ανάπτυξη και ενός χρηματοοικονομικού προγράμματος με τη συμμετοχή και αξιοποίηση των δυνατοτήτων τόσο του δημόσιου, όσο και του ιδιωτικού

Πράγματι και τα δύο γεγονότα μαζί (ένταξη στην ΟΝΕ, διοργάνωση των αγώνων) κινούν μία εντατική επιχείρηση «ανοικοδόμησης» της Αθήνας και την ενίσχυση των αστικών υποδομών με απώτερο στόχο την συγκρότηση του νέου διεθνούς ρόλου μέσα από την βελτίωση του επιχειρηματικού περιβάλλοντος και την αναβάθμιση της ποιότητας ζωής στην πρωτεύουσα, όπου μέχρι και τη δεκαετία 2000 είναι σημαντικά τα περιβαλλοντικά και χωροταξικά προβλήματα (π.χ. κυκλοφοριακό, υποβάθμιση αστικού περιβάλλοντος, άναρχη-αυθαίρετη δόμηση). Η εξέλιξη αυτή παρασύρει σε άνοδο τις κατασκευές και τις μεγάλες εργολαβίες με δύο τρόπους, με τη συμμετοχή ή όχι του ιδιωτικού τομέα στις δημόσιες επενδύσεις. Από τη μία δημόσια έργα με βέβαιη εκ των προτέρων οικονομική βιωσιμότητα και επενδύσεις σε ανταγωνιστικά εγχειρήματα, αρχίζουν να χρηματοδοτούνται με τη μέθοδο των συμπράξεων δημοσίου και ιδιωτικού τομέα, η οποία και καθίσταται δυνατή ειδικά με την απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, αλλά δέχεται ως εφαλτήριο τη διοργάνωση των αγώνων. Τα μεγάλα έργα στις μεταφορές και ειδικά στις αστικές μεταφορές που θεωρούνται απαραίτητα για τον εκσυγχρονισμό της Αθήνας, αλλά και για την απρόσκοπτη εξυπηρέτηση ενός εξαιρετικού γεγονότος «εθνικού σκοπού», χρηματοδοτούνται στις περισσότερες περιπτώσεις με αυτό τον τρόπο (Μετρό της Αθήνας, Αεροδρόμιο των Σπάτων). Από την άλλη, έργα με αμφίβολες αποδόσεις για το ιδιωτικό κεφάλαιο, και ιδίως λοιπές αστικές και αθλητικές υποδομές, χρηματοδοτούνται σχεδόν αποκλειστικά από δημόσιους πόρους με τη μέθοδο των εργολαβιών ή με τη συγχρηματοδότηση των διαρθρωτικών ταμείων της ΕΕ.

Στη νέα αθηναϊκή οικονομία ενισχύεται η θέση των μεγάλων επιχειρήσεων και ταυτόχρονα, επιδεινώνεται η θέση της εργασίας. Καταρχήν, οι μετασχηματισμοί στις υπηρεσίες και την βιομηχανία παράγουν μια ιδιαίτερη παραγωγική-επιχειρηματική δομή δύο επιπέδων για το σύνολο χώρας[207] που είναι ευνόητα περισσότερο φανεροί στην Αθήνα. Από τη μια, συναντώνται λίγες μεγάλες επιχειρήσεις που ευνοούνται από την είσοδο στο ευρώ και την φιλελευθεροποίηση από τα μέσα της δεκαετίας 1990. Αυτές σχηματίζονται με εξαγορές και συγχωνεύσεις ή αναδύονται, μέσα από τη συνεργασία και την οριζόντια ή κάθετη ολοκλήρωση των επιχειρηματικών διαδικασιών. Όπως παρατηρεί ο Σταθάκης (2007, σελ. 52) σε ένα μοναδικό φαινόμενο στην Ευρώπη, αναδείχθηκαν στην Ελλάδα νέοι επιχειρηματικοί όμιλοι που επεκτείνονται με τρομερό δυναμισμό τόσο σε κάθετες μορφές οργάνωσης όσο και οριζόντια σε παράλληλους κλάδους όπως των τηλεπικοινωνιών, της πληροφορικής, των κατασκευών, των τραπεζών και της ασφάλισης, των μέσων μαζικής επικοινωνίας, των μεταφορών. Από την άλλη, επιβιώνει ένα μεγάλο πλήθος μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων στη μεταποίηση, το εμπόριο και στις υπηρεσίες, με χαμηλή παραγωγικότητα, χαμηλό βαθμό τεχνολογικής εξειδίκευσης και προσανατολισμό στην εσωτερική αγορά (βλ. ειδικά το παράδειγμα του λιανικού εμπορίου, Αρανίτου, 2006). Η επιβίωση των μικρότερων επιχειρήσεων επιτυγχάνεται με διάφορους τρόπους, ανάλογα και με τη φύση της δραστηριότητας και τον κλάδο, αλλά και την επιχειρηματική κουλτούρα του επιχειρηματία, μέσω της προσφυγής σε άτυπες και τυπικές ευελιξίες που εκτείνονται από την αδήλωτη εργασία και τη μη απόδοση Φ.Π.Α. (κυρίως μεταποίηση, κατασκευές, τουρισμός) μέχρι την ενσωμάτωση νέων μεθόδων παραγωγής και προώθησης και διαφοροποίησης στην αγορά.

Στον κόσμο της εργασίας, σε συνάρτηση με τα παραπάνω, συναντώνται δύο βασικές εξελίξεις όπως η ενίσχυση εναλλακτικών μορφών απασχόλησης και η επέκταση της μισθωτής εργασίας. Οι πρώτες διαδίδονται με διαφορετική ένταση κατά τόπους και κατά περιφέρεια αλλά ιδιαίτερα ενισχύονται στη μητρόπολη και γενικότερα σε περιοχές συγκέντρωσης του τουρισμού και των υπηρεσιών. Σύμφωνα με τους Γκιάλη και Γουρζή (2011) προκύπτει ένα χωρικό πρότυπο διαφοροποίησης σε σχέση με την κατανομή των εναλλακτικών μορφών απασχόλησης. Ειδικά η Αθήνα, όπως και η Θεσσαλονίκη καταλαμβάνουν τις πρώτες θέσεις στη μερική απασχόληση, σε

τομέα κ.ά. Οι υποδείξεις της έκθεσης λαμβάνονται υπόψη από τους φορείς της πολιτικής, ωστόσο πολλές από αυτές με πρώτη την μετα-ολυμπιακή χρήση παραμένουν ανεκπλήρωτες. Εδώ εκτιμάται ότι ιδίως τεκμηριώθηκε μέσω αυτής η ανάγκη για ανακατεύθυνση της οικονομίας σε ορισμένους τομείς και για απρόσκοπτη συμμετοχή του ιδιωτικού κεφαλαίου στον πολεοδομικό σχεδιασμό. Δεδομένου ότι ο απολογισμός με το πέρας της ολυμπιακής περιόδου, μίας νέας ανταγωνιστικότητας είναι αποθαρρυντικός, γίνεται δεκτή η άποψη ότι στη μετα-ολυμπιακή Ελλάδα το βασικό κληροδότημα των αγώνων αφορά την υψηλότερη τεχνογνωσία σε διοργανώσεις εθνικού σκοπού και το αποφασιστικό άνοιγμα του δημοσίου χώρου στις ιδιωτικές επενδύσεις και στο κερδοσκοπικό κεφάλαιο (βλ. και Σταθάκης και Νικολακάκης, 2014).

[207] π.χ. για τον τουρισμό βλ. Γκαζελίδης κ.ά. (2000) και για τις τράπεζες Κανελλόπουλος κ.ά. (1998), για το κύμα εξαγορών - συγχωνεύσεων Κουζής κ.ά. (2008).

αντίθεση με τουριστικές περιφέρειες, το Νότιο Αιγαίο, την Κρήτη και τα Ιόνια Νησιά όπου επικρατεί η προσωρινή απασχόληση και αγροτικές περιφέρειες, όπως τη Θεσσαλία και την Πελοπόννησο όπου είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη η απασχόληση συμβοηθούντων μελών.

Ακόμα, η διαδικασία της μισθωτοποίησης αφορά όλες σχεδόν τις περιοχές της χώρας[208], ειδικά όμως στην Αθήνα το φαινόμενο συνεπέγεται άμεσα μία ευρεία κοινωνική κινητικότητα και ταξικές αναδιαρθρώσεις με αφορμή την ανάπτυξη των υπηρεσιών (Μοσχονάς, 2005). Μία νέα αστική τάξη συγκεκριμένα διαμορφώνεται, η οποία συγκεντρώνει τους «υπεράριθμους» ενός μεταβιομηχανικού προλεταριάτου (ανέργους) και αυτούς που δραστηριοποιούνται σε μία «δευτερεύουσα» αγορά εργασίας (ή αλλιώς όσους εργάζονται σε κακής ποιότητας θέσεις εργασίας, με επισφάλεια και σε αντίξοες συνθήκες).

Άλλες κοινωνικές και χωρικές πτυχές της ανάπτυξης της Αθήνας

Ο μετασχηματισμός της οικονομίας συνοδεύεται από κοινωνικές αναδιαρθρώσεις και πρωτόγνωρες μεταβολές στη σύνθεση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού που συνοψίζονται σε δύο βασικά σημεία. Αφενός η για πρώτη φορά μαζική έλευση μεταναστών από άλλες χώρες κυρίως της βαλκανικής χερσονήσου και κυρίως από την Αλβανία δημιουργεί ένα βασικό «προλεταριάτο», ανειδίκευτο και διατεθειμένο για εργασία χαμηλών αμοιβών στην ταχέως αναπτυσσόμενη παραδοσιακή και συχνά άτυπη οικονομία στις κατασκευές, τη γεωργία, τις προσωπικές υπηρεσίες κ.λπ. (Λαμπριανίδης, 2011, Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη, 2005). Αφετέρου, η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου και η μαζική είσοδος των γυναικών και των νέων στην αγορά εργασίας, με ανώτερα προσόντα σε σχέση με το παρελθόν συντελεί στην ενίσχυση των επαγγελμάτων ανώτερων εξειδικεύσεων (Ιωαννίδης, 2012α). Στο πλαίσιο αυτό, παρατηρείται στην Αττική μία συρρίκνωση της οικογενειακής απασχόλησης και της αυτοαπασχόλησης ιδίως στις κατασκευές και στη μεταποίηση που δέχονται τις μεγάλες εισροές εργατικής δύναμης μεταναστών, ενώ παρατηρείται και η αύξηση της μισθωτής εργασίας κυρίως σε ορισμένους κλάδους όπου απασχολούνται αποκλειστικά Έλληνες και χρειάζονται πιο εξεζητημένες εξειδικεύσεις (π.χ. τραπεζικές-χρηματοοικονομικές υπηρεσίες, εμπόριο, τουρισμός) αλλά και στις λοιπές υπηρεσίες (Αράπογλου, 2005).

Τόσο το πρώτο όσο και το δεύτερο μπορεί να θεωρηθεί και ως το αποτέλεσμα του σταδιακού εκσυγχρονισμού και εξευρωπαϊσμού των δομών των νοτίων χωρών που δείχνουν και σε κοινωνικό επίπεδο μία μείωση των ανισοτήτων μεταξύ βορρά και νότου (Leontidou, 1990, Λαμπριανίδης, 2011), ενώ αποτυπώνεται στο χώρο με σχετική ένταση των διαχωρισμών εγκατάστασης της κατοικίας που εν πολλοίς συμπαρασύρει και τον τόπο εγκατάστασης των επιχειρήσεων και ειδικά του εταιρικού τομέα. Όπως αναλύθηκε προηγουμένως και όπως παρατηρεί ο Σπυρέλλης (2013, σελ. 43) η χωροθέτηση της οικονομικής δραστηριότητας στον αστικό ιστό αποκαλύπτει τρία βασικά κέντρα με το ρόλο των προαστίων να ενισχύεται σε σχέση με το παρελθόν. Συγκεκριμένα, πρώτον, ο δήμος της Αθήνας εξακολουθεί να είναι το κατεξοχήν οικονομικό κέντρο για όλους της τομείς της οικονομίας (με εξαίρεση τις μεταφορές και την αποθήκευση), συγκεντρώνοντας ένα σημαντικό ποσοστό του εταιρικού τομέα, δεύτερον, ο δήμος του Πειραιά εμφανίζεται ως βασικός πόλος για τον τομέα μεταφορών και αποθήκευσης και τρίτον, η περιοχή του Αμαρουσίου και του Χαλανδρίου *αναδεικνύεται μετά το 1990* πλέον σε ένα βασικό τρίτο πόλο των εταιρειών με εστίαση στις σύγχρονες τεχνολογίες και υπηρεσίες. Σε γενικές γραμμές μάλιστα, φαίνεται ότι οι μεγάλες εταιρείες επιλέγουν τον τόπο εγκατάστασης με κριτήριο την κοινωνική – επαγγελματική τάξη που βρίσκεται επικρατέστερη σε μία περιοχή. Οι ίδιες δηλαδή κινούνται προς το εργατικό δυναμικό στο οποίο στοχεύουν.

Στην Αθήνα των δεκαετιών 1990-2000, οι νέες γενιές των ανώτερων και μεσαίων επαγγελματικών στρωμάτων σε ότι αφορά την κατοικία, κινούνται προς τα βόρεια και ανατολικά προάστια και προς τις περιαστικές περιακτικές ζώνες, χωρίς όμως αυτό να αλλάζει τη βαρύτητα των κεντρικών περιοχών, οι οποίες εξακολουθούν να φιλοξενούν το μεγαλύτερο ποσοστό του

[208] Ο αριθμός των μισθωτών αυξάνει σε όλες τις περιφέρειες της χώρας με εντατικούς ρυθμούς, με ποσοστό που ξεπερνά το 10% και φτάνει μέχρι 38%.

πληθυσμού ή και το γενικό διαχωρισμό ανάμεσα σε ανατολική και δυτική Αττική (Σπυρέλλης, 2013, Sayas, 2006).

Παρόλα αυτά, ακόμα και ως τα τέλη της δεκαετίας 2000 η Αττική δεν γνωρίζει ιδιαίτερα στεγανά στα πρότυπα της εγκατάστασης του πληθυσμού και δεν εμφανίζει ιδιαίτερα γκετοποιημένα επίκεντρα, τουλάχιστον στο βαθμό που γνωρίζουν άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες (Εμμανουήλ κ.ά., 2008, Αράπογλου, 2005, Λεοντίδου, 1989). Ο κύριος ερμηνευτικός παράγοντας ως προς αυτό είναι η στεγαστική πολιτική. Η έλλειψη οργανωμένης παραγωγής κατοικίας από το κράτος ή από ιδιώτες διευκολύνει ιστορικά την «αυθόρμητη» δημιουργία περιοχών κατοικίας, με βάση την κοινή οικονομική «κατάσταση» (status). Από την άλλη, το υψηλό ποσοστό ιδιοκατοίκησης κατά τις προηγούμενες δεκαετίες συνεπάγεται περιορισμένες δυνατότητες στεγαστικής κινητικότητας μετά το 1990 ειδικότερα για τα μεσαία και κατώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα.

Σε τελική ανάλυση, ο χώρος της πόλης είναι μέχρι και σήμερα το αποτέλεσμα μίας μακράς διαδικασίας αστικοποίησης, αποτυπώνοντας στο έδαφος, πρώτον τα ίχνη και το χρόνο της προσέλευσης των κατοίκων και δεύτερον, της οικονομικής οργάνωσης των επιχειρήσεων. Στο πλαίσιο αυτό, διαπιστώνεται τα τελευταία χρόνια στην Αθήνα μία αργή αλλά υπαρκτή διαδικασία «εξευγενισμού» (gentrification) του χώρου της πόλης (Smith, 2002). Το φαινόμενο της εκδίωξης μίας κατώτερης αστικής τάξης για την εποίκηση από μία ανώτερη εισοδηματική τάξη είτε ανώτερων και ανώτατων στελεχών και επιχειρηματιών, είτε καλλιτεχνών και άλλων ομάδων που ανήκουν σε μία κοινωνία των μποέμ και των νεότερης γενιάς εισοδηματιών, έρχεται με σχετική καθυστέρηση και συμβαίνει σε μικρότερη ένταση, σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές μητροπόλεις αλλά είναι πραγματικότητα σε σημεία σε μέχρι πρότινος υποβαθμισμένες συνοικίες και πρώην βιομηχανικές περιοχές.

Σε διαλεκτική σχέση με τα παραπάνω, επίκεντρα της αναπτυσσόμενης βιομηχανίας του πολιτισμού και μίας νέας μεταβιομηχανικής εξειδίκευσης δημιουργούνται με την οριστική εγκατάλειψη προηγούμενων χρήσεων της μεταποίησης και σε συνάρτηση με μία ευρεία ταξική αναδιάρθρωση. Στο Μεταξουργείο και στο Γκάζι, όπως εξηγεί ο Αυδίκος (2014), η άνοδος δραστηριοτήτων γύρω από τον πολιτισμό και τις τέχνες, συμπαρασύρει την αγορά των υπηρεσιών διασκέδασης, πολυτελών κατοικιών και υπηρεσιών ενοικίασης και ανάπτυξης ακινήτων. Με λίγα λόγια, η εμπορευματοποίηση του πολιτισμού δίνει ώθηση στην εμπορευματοποίηση της γης και σταδιακά στην εκτίναξη των ενοικίων.

Ο μετασχηματισμός της οικονομίας συνοδεύεται από ένα γενικότερο μετασχηματισμό της οργάνωσης της πόλης και μεταμόρφωση του αστικού τοπίου ειδικά σε ορισμένους θύλακες. Βασικές εξελίξεις αποτελούν οι νέες υποδομές που βελτιώνουν τη λειτουργικότητα και την καθημερινή ζωή και θέτουν τις προϋποθέσεις για την άνοδο της αγοράς ακινήτων και την συγκέντρωση των πλέον προσοδοφόρων δραστηριοτήτων κατά μήκος μεγάλων αξόνων κυκλοφορίας, όπως και σε κόμβους των δημοσίων συγκοινωνιών. Τέτοια περίπτωση είναι το μετρό της Αθήνας, η κατασκευή του αεροδρομίου και η δημιουργία της Αττικής Οδού που χαρακτηριστικά συμβάλλουν στην επέκταση της οικονομικής ζώνης του ΠΣΠ καθώς συμπαρασύρουν σε δυναμική ανάπτυξη, μία μέχρι πρότινος γεωργική περιοχή, της περιοχή των Μεσογείων και μεταβάλλουν άρδην τον παραδοσιακό αγροτικό χαρακτήρα της (Λαϊνάς, 2012).

Σε κάθε περίπτωση, οι χωρικές αναπαραστάσεις της οικονομικής ανάπτυξης έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον ειδικά στην Αθήνα, παρά σε οποιαδήποτε άλλη μεγάλη ελληνική πόλη. Η νέα αρχιτεκτονική είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της ανάπτυξης μεταβιομηχανικών εξειδικεύσεων και των νέων επίκεντρων της οικονομίας των υπηρεσιών που σχετίζονται με τις νέες τεχνολογίες και τις αναδυόμενες διαμεσολαβητικές και κερδοσκοπικές δραστηριότητες (τράπεζες, ασφάλειες, χρηματιστηριακά). Μία διαδικασία «αναβάθμισης» του αστικού χώρου συμβαίνει πάντως με αυθόρμητες διαδικασίες συσπείρωσης και με επιλογές κυρίως του ιδιωτικού κεφαλαίου, παρά στη βάση οργανωμένων δημοσίων παρεμβάσεων (Gospodini, 2007/2009, Βαϊου κ.ά., 2004).

Τέλος, η διοργάνωση των αγώνων έχει τον πιο σημαντικό ρόλο στο μετασχηματισμό των χρήσεων γης. Η δημιουργία βασικών αστικών υποδομών αλλά και αθλητικών υποδομών για τις ανάγκες της διοργάνωσης, από κοινού από το ιδιωτικό και τραπεζικό κεφάλαιο και τις δημόσιες επενδύσεις παράγει νέο «χώρο αστικοποίησης», δηλαδή παρέχει επιπλέον δυνατότητες απορρόφησης του πλεονάζοντος κεφαλαίου το οποίο προκύπτει με τη διόγκωση του δημοσίου χρέους, στο δομημένο περιβάλλον (Harvey, 2011/2013). Το χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα ολυμπιακά έργα που χρηματοδοτούνται σε ελληνική πρωτοτυπία αποκλειστικά σχεδόν από

δημόσιους πόρους και με τη διόγκωση του δανεισμού του κρατικού τομέα. Ακόμα και σε επίπεδο ρητορικής και συμβολισμών, ο ίδιος ο πρωθυπουργός δίνει έμφαση στην αναβάθμιση των υποδομών και την διοργάνωση των αγώνων της Αθήνας στο δρόμο για τον εκσυγχρονισμό. Γενικά οι παρεμβάσεις σε μεγάλες υποδομές αποτελούν για την επικράτεια «έργα όχι μόνον με αναμφισβήτητη αναπτυξιακή αξία αλλά και με χαρακτηριστικά που έδειχναν το μέγεθος του εκσυγχρονισμού» (Σημίτης, 2005, σελ. 255). Ακόμα, ο ίδιος συσχετίζει την αναμόρφωση της πόλης με την κοινωνική ισορροπία που θα πρέπει να συνοδεύει τη νέα ρύθμιση γύρω από τα εκσυγχρονισμό (σελ. 442). Στη λογική αυτή υιοθετείται η διασπορά των εγκαταστάσεων στην περιφέρεια Αττικής και η «προικοδότηση» με αθλητικές υποδομές, λιγότερο ευνοημένων ή υποβαθμισμένων περιοχών (Νίκαια, Λιόσια, Μαρκόπουλο, Μαραθώνα) παρότι η κατασκευή είναι έτσι περισσότερο δαπανηρή, σε σχέση με εναλλακτικές επιλογές – τοποθεσίες (π.χ. γύρω από το ολυμπιακό στάδιο).

Η λειτουργία ενός διεθνούς κέντρου

Μετά το 1990 η διεθνοποίηση της οικονομίας και η ανάπτυξη των υπηρεσιών, με σημαντικό το ρόλο της πολιτικής, αναδεικνύουν την Αθήνα σε ένα παράδειγμα, κέντρου της παγκοσμιοποίησης. Αυτό είναι λογικό αφού πρώτον η πρωτεύουσα δεσπόζει στο εγχωρικό αστικό σύστημα, δεύτερον η ίδια συγκεντρώνει πολλά πλεονεκτήματα εγκατάστασης για το εγχώριο και ξένο μεγάλο κεφάλαιο. Ακόμα και αν δε συμπίπτει απόλυτα με τον ορισμό της παγκόσμιας πόλης, η Αθήνα αποτελεί το πιο κοντινό παράδειγμα «διεθνοποιημένου» αστικού κέντρου σε όλη τη χώρα[209]. Ως τέτοιο μάλιστα κατασκευάζεται επισταμένα ειδικά με την προετοιμασία για τους ολυμπιακούς αγώνες.

Ανάλογα, πολλοί διαφορετικοί δείκτες υποδεικνύουν ότι η Αττική λειτουργεί ως η κατεξοχήν διεθνοποιημένη περιφέρεια της χώρας. Η ίδια συγκεντρώνει ένα σημαντικό ποσοστό των ξένων άμεσων επενδύσεων γύρω στο 19% και μαζί με τη Στερεά Ελλάδα απορροφά σχεδόν 40% του πολυεθνικού κεφαλαίου που είναι εγκατεστημένο στη χώρα (Ψυχάρης και Κοκκίνου, 2006, στοιχεία για την περίοδο 1996-2002). Ακόμα, μόνη η Αττική συγκεντρώνει τις περισσότερες από τις πολυεθνικές επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα, τις διοικήσεις των μεγαλύτερων και πιο κερδοφόρων βιομηχανιών και εταιρειών στις υπηρεσίες και σε τομείς έντασης τεχνολογίας όπως και τις έδρες διοίκησης του συνόλου των χρηματοπιστωτικών οργανισμών που δραστηριοποιούνται με φυσική παρουσία στην εγχώρια αγορά. Παρόμοια είναι η οικονομική συγκρότηση σε Αθήνα και Πειραιά, αν και στο δεύτερο η διεθνοποίηση αφορά μόνο ορισμένους τομείς (π.χ. τράπεζες, ναυτιλία, εμπορικές-διαμεσολαβητικές εργασίες).

Επιπλέον, η Αθήνα εμφανίζει και ορισμένα άλλα «πρωτότυπα» γνωρίσματα για τα ελληνικά δεδομένα. Η μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας συγκεντρώνει μεγάλο αριθμό κλάδων υποστηρικτικών υπηρεσιών προς τις λειτουργίες της διοίκησης και των χρηματοοικονομικών υπηρεσιών, και ταυτόχρονα φιλοξενεί μία γκάμα δραστηριοτήτων που συνδέονται με τον πολιτισμό, την ιστορική κληρονομιά, τον ελεύθερο χρόνο και τη διασκέδαση. Όπως εξηγεί ο

[209] Η Αθήνα δεν ανήκει στις παγκόσμιες πόλεις σύμφωνα με την κατάταξη του δικτύου GaWC του Loughborough University για το 2012 (διαθέσιμη και στο http://www.lboro.ac.uk/gawc/world2012t.html) ή του Shackar (1996) ή στις ισχυρότερες οικονομικά πόλεις σύμφωνα με το R. Florida το 2011 (Florida R. "The 25 Most Economically Powerful Cities in the World", *The Atlantic Cities*, 15/9/2011). Παρόλα αυτά, ειδικά στην πρώτη πηγή διατυπώνεται η άποψη ότι η Αθήνα εμφανίζει ισχυρά δομικά χαρακτηριστικά προς αυτή την κατεύθυνση (χαρακτηρισμός Beta+). Οι παγκόσμιες πόλεις σε γενικές γραμμές χαρακτηρίζονται από σημαντική συγκέντρωση των διοικήσεων των πολυεθνικών επιχειρήσεων και ισχυρών χρηματοπιστωτικών οργανισμών, μεγάλο αριθμό και ποικιλία υποστηρικτικών υπηρεσιών προς τα κέντρα της διοίκησης και των χρηματοοικονομικών υπηρεσιών, υψηλή ερευνητική υποδομή και έντονα διαφοροποιημένη αγορά εργασίας, σε συνάρτηση με προηγμένη εκπαιδευτική υποδομή, σημαντικές τεχνικές και υλικές υποδομές, στις οποίες συνήθως συμπεριλαμβάνονται κτίρια ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής και συμβολισμού κύρους και εξουσίας σε κεντρικές περιοχές ή στην περίμετρο, σε περιοχές αλλαγής χρήσης μέσα από μεγάλα προγράμματα ανάπλασης (π.χ. City στο Λονδίνο, La Defense στο Παρίσι) και τέλος, ποικιλία ποιοτικών δραστηριοτήτων και υπηρεσιών που συνδέονται με τον πολιτισμό, την ιστορική κληρονομιά, τον ελεύθερο χρόνο και τη διασκέδαση.

Δεφνέρ (2004) πρόκειται για το μόνο αστικό κέντρο σοβαρής διεθνούς ακτινοβολίας στη χώρα, που διεκδικεί μία θέση στο σύγχρονο κύκλωμα της βιομηχανίας του πολιτισμού και του αστικού τουρισμού. Παρόμοιες διαπιστώσεις προκύπτουν επίσης από την ανάλυση του Αυδίκου (2014) αλλά και από την ανάλυση των στατιστικών που προηγήθηκε, η οποία δείχνει σαφώς ότι η περιφέρεια της Αττικής έχει την πιο ισορροπημένη διάρθρωση μεταξύ των βασικών κλάδων και καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα δραστηριοτήτων από τις πιο «παραδοσιακές» εμπορικές μέχρι τις πιο «σύγχρονες» στη δημιουργική οικονομία και σε τομείς που απευθύνονται άμεσα στις επιχειρήσεις ή την κατανάλωση.

Ταυτόχρονα, η πόλη διαθέτει και συντηρεί σημαντική τεχνολογική - ερευνητική υποδομή και έντονα διαφοροποιημένη αγορά εργασίας, σε στενή αλληλεξάρτηση με μία ανεπτυγμένη υποδομή στην ανώτατη εκπαίδευση. Στις κεντρικές περιοχές της Αθήνας και λιγότερο της Θεσσαλονίκης βρίσκονται τα περισσότερα πανεπιστήμια, τα οποία και προσφέρουν το σύνολο των επιστημονικών εξειδικεύσεων και ειδικά το σύνολο σχεδόν των εξειδικεύσεων σε «τομείς αιχμής» στη νέα οικονομία (οικονομικές και νομικές σχολές, πολυτεχνεία, σχολές επιστημών κ.λπ.), ενώ φιλοξενούνται και ορισμένα από τα σημαντικότερα ερευνητικά ιδρύματα. Επίσης, υφίστανται δύο τεχνοπόλοι (τεχνολογικό πάρκο Αττικής και Λαυρίου) και σημαντικές τεχνικές και υλικές υποδομές, αλλά και ανταγωνιστικές ικανότητες στην παραγωγή καινοτομίας στις τεχνολογίες πληροφορικης και τηλεπικοινωνιών. Ενδεικτικά, ο Σκαγιάννης (2004) θεωρεί την Αθήνα ως τη μοναδική πόλη στην Ελλάδα που ανήκει στην κατηγορία «πόλεων αναπαραγωγής δικτύου», με δεδομένο ότι φιλοξενεί τους κύριους φορείς τηλεπικοινωνιών, τα πρώτα πειράματα τηλεματικής στις μεταφορές και σε άλλους τομείς, και μεγάλες βιομηχανίες που ασχολούνται με την τεχνολογία και τα δίκτυα. Όπως επισημαίνει ο ίδιος, πρόκειται για τη μόνη πόλη που ουσιαστικά υποστηρίζει το υπόδειγμα της «κοινωνίας της πληροφορίας» και στην οποία η έρευνα και η παιδεία στην πληροφορική εμφανίζει σημαντικές διασυνδέσεις με τη βιομηχανία και ενδυναμώνει σπειρωειδώς σχετικές λειτουργίες που στηρίζονται στη γνώση και στις εφαρμογές της.

Ακόμα, στις υποδομές και στα συμβολικά γνωρίσματα της Αθήνας συμπεριλαμβάνονται στοιχεία ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας και έργα στο δημόσιο χώρο που παραπέμπουν στην κυρίαρχη αφήγηση και στις νεοφιλελεύθερες αρχές της παγκοσμιοποίησης. Στο κέντρο της πόλης, επιβλητικά νεοκλασικά κτίρια παραπέμπτουν μορφολογικά σε συνητηρητικές αξίες (τράπεζες, ασφαλίστικοί οργανισμοί, μεγάλες επιχειρήσεις πολιτισμού), ενώ περιμετρικά και κατά μήκος των κεντρικών λεωφόρων μεταμοντέρνες κατασκευές, όπως οι εμβληματικοί «γυάλινοι πύργοι», στεγάζουν αναδυόμενες και καινοτόμες δραστηριότητες (Βαϊου κ.ά., 2004), όπως εταιρείες πληροφορικής, ασφαλιστικές και χρηματοοικονομικές υπηρεσίες, τηλεπικοινωνίες, βιοτεχνολογίες, πολυεθνικό εμπόριο, ενώ παραπέμπτουν στις αρχές της ομογενοποίησης και μαζί της ασυνέχειας της παγκοσμιοποίησης.

Για να υποστηριχθεί ο νέος διεθνής ρόλος γίνεται εξάλλου συγκροτημένη προσπάθεια στην πολιτική μεταφορών και στη χωροταξική οργάνωση. Από τη μία προωθούνται οι διασυνοριακές συνδέσεις, από την άλλη ενισχύεται η κεντρικότητα της Αθήνας. Τα μεγάλα έργα επεκτείνουν τις προοπτικές σύνδεσης με το ευρωπαϊκό σύστημα ωστόσο συντηρούν το παραδοσιακό “s” (Χριστοφάκης, 2007) και συντηρούν εν τέλει, τον κομβικό ρόλο της πρωτεύουσας.

12.4. Οι περιοχές ενός ενδιάμεσου δυναμισμού

Δυναμικές περιοχές στην οικονομία των υπηρεσιών εντοπίζονται και σε άλλα σημεία του χώρου, στην ύπαιθρο και στον αστικό χώρο. Αυτά θεωρούνται εδώ ως αναπτυξιακά κέντρα ενδιάμεσου δυναμισμού με την έννοια ότι υποστηρίζουν τον πρωτεύοντα ρόλο της Αττικής και τη συσσώρευση γύρω από την Αθήνα. Εξειδικεύονται στη γεωργία, τη βιομηχανία και υποστηρικτικές και επιχειρηματικές υπηρεσίες, το εμπόριο και τις μεταφορές και τον εναλλακτικό τουρισμό. Ειδικότερα, ξεχωρίζουν οι παρακάτω κατηγορίες περιοχών:

α) Περιαστικές περιοχές της Αττικής: Εξειδίκευση στις «παραγωγικές» δραστηριότητες: Γεωργία, βιομηχανία και υποστηρικτικές υπηρεσίες

Στην Αθήνα λαμβάνει χώρα μία διαδικασία περιαστικοποίησης και αποκέντρωσης, η οποία καταλήγει στην περίμετρο του ΠΣΠ, στις περιοχές γύρω από τις ακτές και «πρώην» περιοχές της υπαίθρου. Το πρώτο στοιχείο είναι η μετακίνηση του πληθυσμού με την άνοδο της ιδιοκατοίκησης και τη διεύρυνση των σύγχρονων εργαλείων κατασκευών και κτηματομεσιτικών υπηρεσιών, σε παλαιότερα κέντρα παραθερισμού για μόνιμη εγκατάσταση. Παράλληλα με τη νόμιμη δόμηση, σε αρκετές περιπτώσεις πρόκειται για οικιστικούς πυρήνες αυθαίρετης δόμησης δεύτερης γενιάς (μικρο- και μεσο-αστική αυθαίρετη δόμηση). Νέες περιοχές στα βορειοανατολικά, νότια και ανατολικά όρια της πόλης με τη θάλασσα[210] σταδιακά εντάσσονται λειτουργικά στο πολεοδομικό συγκρότημα ως περιοχές κανονικής κατοικίας σε μία διαδικασία που ο Sayas (2006) ονομάζει «ακτοποίηση», θέλοντας να υποδηλώσει ένα ιδιότυπο συνδυασμό οικιστικής-τουριστικής αξιοποίησης των ακτών και κοινωνικής διαφοροποίησης του χώρου της μητρόπολης. Η διαδικασία αυτή είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον οικονομικό μετασχηματισμό, εφόσον η βελτίωση των υποδομών μεταφορών και των κοινωνικών υποδομών, η «κατάληψη» των κεντρικών περιοχών από κερδοφόρες δραστηριότητες των υπηρεσιών και ταυτόχρονα, η άνοδος του εισοδήματος μίας μεγάλης ομάδας επαγγελματιών που απασχολούνται σε ανώτερες και ανώτατες θέσεις στον εταιρικό τομέα και ως υπάλληλοι στις υπηρεσίες (π.χ. μανατζερς, διοικητικά στελέχη), δίνουν ώθηση στις επενδύσεις σε κατοικία και στην αγορά ακινήτων.

Ακόμα η περιαστική ζώνη της Αθήνας αλλάζει, καθώς η παραγωγή μετεγκαθίσταται μακριά από το κέντρο για να εξυπηρετεί καλύτερα τις ανάγκες του. Η άνοδος του βιοτικού επιπέδου και κατά συνέπεια η άνοδος της κατανάλωσης, πρώτα απ' όλα γεννούν το ζήτημα της προμήθειας βασικών ειδών διατροφής και κατανάλωσης σε χαμηλές τιμές. Από την άλλη, η άνοδος του εισοδήματος ευνοεί και δημιουργεί την ανάγκη για πολυτελή κατανάλωση και για αναψυχή και δημιουργεί απαιτήσεις χωροθέτησης παρόμοιων δραστηριοτήτων στο κέντρο της πόλης. Στο πλαίσιο αυτό, εκδιώκεται η παραδοσιακή μεταποίηση ή βιομηχανία, συρρικνώνεται η ελεύθερη ύπαιθρος και ενισχύεται η οικοπεδοποίηση σε περιαστικές ζώνες.

Η εγγύτητα με μία μεγάλη αγορά (εργασίας, εμπορευμάτων, ακινήτων) είναι ο βασικός παράγοντας που διαμορφώνει τελικά διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά και παραγωγικά (υπο)συστήματα, στην Αττική και γύρω από την Αθήνα. Σε ένα τμήμα του περιαστικού χώρου, στις Αχαρνές, τη ζώνη Σπάτα - Μαρκόπουλο-Κερατέα, το Μαραθώνα και τα Μέγαρα, το Γραμματικό, τη Σκάλα Ωρωπού, την Ανάβυσσο και τις Ερυθρές, διακρίνονται τοπικά παραγωγικά συστήματα, στα οποία κυριαρχεί η γεωργική και εμπορική δραστηριότητα και συμβιβάζονται αντίπαλες αξίες και πρότυπα ζωής εμπνευσμένα από την πόλη και τον αγροτικό χώρο (Μωυσίδης και Ντύκεν, 2007). Ταυτόχρονα, στα δυτικά προάστια συγκεντρώνονται βιοτεχνίες και βιομηχανικές χρήσεις (Βαϊου κ.ά., 2004, Kourliouros, 1997), ενώ οι μεγάλες βιομηχανίες συσπειρώνονται επίσης στα όρια της Αττικής (π.χ. Ελευσίνα, Μεταμόρφωση, Λαύριο) και στα Οινόφυτα Βοιωτίας σε μία περισσότερο απομακρυσμένη ζώνη που είναι όμως εξίσου στη λειτουργική επιρροή των Αθηνών. Τέλος, στην περιοχή των Μεσογείων προς τα ανατολικά δηλαδή της Αθήνας, η κατάσταση είναι διαφορετική. Εκεί απαξιώνεται γεωργική γη υψηλών αποδόσεων προκειμένου να αναπτυχθούν οι διαμετακομιστικές και εμπορικές-μεταφορικές υπηρεσίες που είναι απαραίτητες και λειτουργούν σε συνέργεια με τα μεγάλα έργα του εκσυγχρονισμού. Μικρές και μεγάλες επιχειρήσεις σε κλάδους επιχειρηματικών υπηρεσιών, στις μεταφορές, την αποθήκευση, το χονδρικό και το διαμετακομιστικό εμπόριο τείνουν να συγκεντρώνονται κατά μήκος της Αττικής Οδού (Λαϊνάς, 2012).

Σε κάθε περίπτωση, όλες οι παραπάνω περιοχές αποτελούν δορυφορικά παραγωγικά συστήματα της πρωτεύουσας και υποστηρίζουν το δυναμισμό της. Σε αυτά επεκτείνονται η σφαίρα

[210] Ιδιαίτερες πιέσεις για παραθεριστική κατοικία που μετατρέπεται σε κύρια κατοικία τα τελευταία χρόνια, ιδίως κατά μήκος κεντρικών οδικών αρτηριών, δέχεται η περιοχή της Λαυρεωτικής. Η τελευταία αποτελεί τυπική περιαστική περιοχή με όλα τα επιμέρους χαρακτηριστικά, όπως ανάμιξη γεωργικών, βιομηχανικών, εμπορικών και αστικών χρήσεων γης, εκτεταμένες οικιστικές παραβάσεις και αυθαιρεσίες στην κατάτμηση της γης, μαχική χρήση ΙΧ και καθυστερημένη ενσωμάτωση στα σχέδια πόλης, πάντα σε άμεση εξάρτηση από την εξέλιξη της μητρόπολης (αναλυτικά Αγριαντώνη κ.ά., 2011).

της παραγωγής και η αγορά εργασίας, ενώ αποδεσμεύεται από το κέντρο γη υψηλής αξίας για τις ανάγκες εγκατάστασης επιχειρήσεων σε ανερχόμενους τομείς. Η χωρική αναδιάρθρωση επιτρέπει την πλέον αποτελεσματική παραγωγική - οικονομική αναδιάρθρωση, προς όφελος της νέας οικονομίας του τριτογενή τομέα.

β) Μεγάλες πόλεις - λιμάνια: Αναβίωση της παραδοσιακής εξειδίκευσης στο εμπόριο και τις μεταφορές με νέα στοιχεία

Σε ότι αφορά τις μικρότερες πόλεις και περιοχές εκτός της άμεσης ζώνης επιρροής της Αθήνας, το πρότυπο ανάπτυξης διαμορφώνεται σε σχέση αφενός με τα δεδομένα της παγκοσμιοποίησης, αφετέρου της επανατοπικοποίησης της ανάπτυξης (μοντέλα ενδογενούς ανάπτυξης). Γύρω από την Αθήνα, οι μικρές και μεσαίες πόλεις «απορροφούν» τη βιομηχανία και συμπληρωματικές υπηρεσίες για να στηρίξουν την οικονομική μεγέθυνση και πολεοδομική επέκταση της μητρόπολης, και λειτουργούν σε εξάρτηση, διατηρώντας μία στοιχειώδη δυναμική τοπικής ανάπτυξης. Μακριά από τη λειτουργική εμβέλεια της Αθήνας, η αυτοδύναμη ανάπτυξη και η ανταγωνιστική εξειδίκευση γίνεται περισσότερο απαραίτητη όμως αναπόφευκτα ακολουθούνται και οι γενικές κατευθύνσεις που θέτει το «κέντρο».

Σε γενικές γραμμές, οι λοιπές μεγάλες πόλεις[211] αποτελούν περιοχές παραδοσιακής βιομηχανικής και εμπορικής ανάπτυξης και διαχωρίζουν τη θέση τους από το αναπτυξιακό μοντέλο, της Αθήνας ή και των μικρότερων πόλεων, ιδίως στο ότι αποτελούν έναν αστικό χώρο εν δυνάμει ανάπτυξης μίας μεταβιομηχανικής οικονομίας σε μία πιο «συντηρητική» βάση (σε σχέση με την πρωτεύουσα). Η «απογείωση» εκεί εκτιμάται ότι θα έρθει από την ιστορική εξειδίκευση στο εμπόριο και στις εξαγωγές, και χάριν στις διασυνδέσεις που διατηρούνται με μία σχετικά εύπορη αγροτική ενδοχώρα. Στις πόλεις αυτές που υπήρξαν σημαντικά μεταπολεμικά ιστορικά βιομηχανικά κέντρα, η αποβιομηχάμιση είναι σύμφυτη με την παραγωγική αναδιάρθρωση.

Πιο αναλυτικά, το οικονομικό μοντέλο στις μεγάλες πόλεις διαμορφώνεται ως εξής:

Η πόλη της Θεσσαλονίκης αποτελεί το δεύτερο μεγαλύτερο οικονομικό και εμπορικό κέντρο της χώρας, το οποίο στηρίζεται από τη δεκαετία 1990 και με δεδομένη την αποβιομηχάνιση, σε δύο βασικούς πυλώνες, στον τομέα των υπηρεσιών, των μεταφορών και του εμπορίου. Η ευρύτερη γεωγραφική περιφέρεια χαρακτηρίζεται από ισχυρή παρουσία του γεωργικού τομέα και μία σημαντική ακόμα βιομηχανική εξειδίκευση, η οποία όμως περιορίζεται πλέον σε λίγα βιομηχανικά και ενεργειακά κέντρα (π.χ. Κιλκίς, Θράκη, Δράμα). Στο πλαίσιο αυτό, η Θεσσαλονίκη λόγω της θέσης, του μεγέθους (η δεύτερη μεγαλύτερη πόλη με πληθυσμό που υπερβαίνει τους 1,1 εκ. κατοίκους, απογραφή 2011) αλλά και της οικονομικής συγκρότησης της ευρύτερης περιφέρειας, διατηρεί ένα κομβικό ρόλο σε ένα διευρωπαϊκό και διεθνικό δίκτυο εμπορίου και στο σύστημα οδικών μεταφορών (βλ. και Χριστοφάκης, 2007) και μία από τις πρώτες θέσεις στις θαλάσσιες μεταφορές και στις μετακινήσεις επιβατών. Το λιμάνι κατέχει την 3η θέση στις εξαγωγές (μετά την Ελευσίνα και τον Πειραιά) και την 1η θέση στις εισαγωγές, ενώ διακινεί και ένα μεγάλο μέρος των εσωτερικών ανταλλαγών και χιλιάδες επιβατών. Ακόμα, το Αεροδρόμιο Μακεδονία διακινεί περισσότερους από 2,2 εκ. επιβάτες εξωτερικού και 1,6 εκ. εσωτερικού (2010) και βρίσκεται σε ραγδαία άνοδο από το 1990. Η πόλη εκτός από μεγάλη αγορά, διαθέτει σύγχρονες υποδομές, πλούσια ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά, και βρίσκεται σε μεγάλη εγγύτητα με σημαντικούς αρχαιολογικούς τόπους (π.χ. Βεργίνα) και ορισμένους οργανωμένους τουριστικούς προορισμούς (Χαλκιδική), δεδομένο που την κατατάσει σε ένα βασικό διαμετακομιστικό κέντρο ακόμα για τον τουρισμό.

Σε αυτό το πλαίσιο, η χωροταξική πολιτική εντάσσει στις στρατηγικές προτεραιότητες την ανάδειξη της πόλης σε διευρωπαϊκό κέντρο μεταφορών και στην κατεύθυνση αυτή, την περίοδο μελέτης γίνονται σημαντικά έργα, όπως η Εγνατία Οδός και η ολοκλήρωση του άξονα ΠΑΘΕ . Η διασύνδεση με την Αθήνα από τη μία, και η διασύνδεση με τα Βαλκάνια από την άλλη, αποτελούν δηλαδή τις δύο βασικές συνθήκες για την ανάδειξη του ρόλου της σε πανευρωπαϊκή κλίμακα.

[211] μεγαλύτερες πόλεις με βάση την απογραφή πληθυσμού το 2001 της ΕΣΥΕ, είναι η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη, η Πάτρα, το Ηράκλειο.

Παρόλα αυτά, η αναπτυξιακή επίδοση σε σχέση με την Αθήνα, φθίνει λόγω της αποβιομηχάνισης και της μαζικής μετανάστευσης κεφαλαίων προς την ευρύτερη περιοχή της Ν.Α. Ευρώπης. Όπως τεκμηριώνεται και στα προηγούμενα, τις δεκαετίες αυτές η Αθήνα χτίζει το χαρακτήρα της ευρωπαϊκής μητρόπολης, καθώς συγκεντρώνει το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο, επιχειρήσεις και επενδύσεις στους πιο δυναμικούς τομείς των υπηρεσιών. Εφόσον, η εγκατάσταση του κεφαλαίου αντιλαμβάνεται το χώρο ως ανταγωνιστικές τοποθεσίες, η Θεσσαλονίκη περιορίζεται στον εμπορικό της ρόλο, ο οποίος τροφοδοτείται από τις εξαγωγές εμπορευμάτων που παράγονται στην λειτουργική περιοχή της και τις αυξανόμενες εισαγωγές, ενώ αποσπά και ένα μικρό τμήμα της τουριστικής ζήτησης, καθώς δεν αποτελεί αυτόνομο προορισμό. Η εσωτερική ζήτηση για κατανάλωση είναι επίσης ζωτική και συντηρεί έτσι ένα δυναμικό τομέα υπηρεσιών.

Από την άλλη πλευρά, στο νότο, σημαντικές πόλεις, όπως η Πάτρα και το Ηράκλειο, επίσης διατηρούν εξειδίκευση στις υπηρεσίες, τις μεταφορές και στο εμπόριο, η πρώτη σε στενή αλληλεξάρτηση με την Αττική λόγω της κοντινής απόστασης, η δεύτερη με έμφαση στον τουρισμό, σχεδόν αποκομμένη από την Αττική. Και στις δυο περιπτώσεις απουσιάζει μία σαφής τομεακή εξειδίκευση στον εθνικό καταμερισμό της οικονομικής δραστηριότητας. Οι πόλεις αυτές, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι παραπέουν ανάμεσα στον εμπορικό-διαμετακομιστικό τους χαρακτήρα, στην μεταποιητική αγροτική οικονομία και σε μία αδύναμη μεταβιομηχανική εξειδίκευση με σημαντικές όμως ανάμεσα τους διαφορές.

Η πόλη της Πάτρας, η τρίτη μεγαλύτερη σε πληθυσμό στην Ελλάδα, αποτελεί εθνικής σημασίας μεταφορικό κόμβο με σημαντική εμπορο-βιομηχανική παράδοση. Το κύμα της ανάπτυξης του εμπορίου, η διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου, η πρόοδος στις χερσαίες μεταφορές, και η λειτουργία του σιδηροδρόμου υπήρξαν καθοριστικοί παράγοντες ιστορικά, για τη συγκέντρωση και συσσώρευση κεφαλαίου από μία δυναμική τάξη κτηματιών και εμπόρων, μέχρι το 19ο αιώνα (Αγριαντώνη, 1986), ενώ στη συνέχεια η εκβιομηχάνιση (λόγω και της εγγύτητας με την Αθήνα) προωθούσε την ανάπτυξη ενός εύπορου λιμανιού. Οι συνθήκες αυτές διήρκησαν τουλάχιστον μέχρι την κρίση στο εμπόριο σταφίδας που εκδηλώθηκε με δραματικές συνέπειες για την περιοχή της Αχαϊας και της Πελοποννήσου, διευκολύνοντας τη γιγάντωση του οικονομικού ρόλου του Πειραιά και της Αθήνας και μέχρι η τοπική βιομηχανία να βρεθεί με τη σειρά της σε κρίση και η τοπική οικονομία σε στασιμότητα. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας 1990 η ύφεση στις λιμενικές και υποστηρικτικές δραστηριότητες και η αποβιομηχάνιση με σημαντικότερο «σταθμό» το κλείσιμο της Πειραϊκής - Πατραϊκής το 1996 κινούν τις διαδικασίες για ριζική αναδιάρθρωση και επαναπροσδιορισμό της λειτουργίας της πόλης στο χωρικό σύστημα.

Από τις αρχές της δεκαετίας 1990 η ανάκαμψη και η ανανέωση της οικονομίας προωθείται κυρίως με την ανάδειξη της πόλης σε μεταφορικό κόμβο εθνικής σημασίας, θαλάσσια πύλη προς τη Δυτική Ελλάδα και στο επίκεντρο μίας πολιτικής ανάπτυξης των συνδυασμένων εμπορευματικών μεταφορών για την Κεντρική Ελλάδα και τη σύνδεση με την Δυτική Ευρώπη (Χριστοφάκης, 2007). Βασικό στοιχείο είναι η κομβική θέση μεταξύ τριών μεγάλων οδικών αρτηριών (στα ανατολικά η Εθνική Οδός συνδέει την πόλη με την Αθήνα, την Κόρινθο και άλλες πόλεις της Βόρειας Πελοποννήσου, στα βόρεια η νεόδμητη Γέφυρα Ρίου-Αντιρρίου και η Εθνική Οδός, συνδέουν με τη Στερεά Ελλάδα και την Ήπειρο, ενώ στα νότια η Εθνική Οδός συνδέει με την Καλαμάτα και τις πόλεις της Δυτικής Πελοποννήσου) και η σημασία του λιμένα ως θαλάσσια πύλη προς την Ιταλία και τη Δυτική Ευρώπη και ως σημαντικότερου κόμβου θαλασσίων μεταφορών στη Δυτική Ελλάδα. Σύμφωνα με στοιχεία του Οργανισμού Λιμένα Πατρών το 2002 το λιμάνι εξυπηρετεί 1.355.335 επιβάτες, 296.964 φορτηγά πλοία και 255.626 επιβατηγά.

Η Γέφυρα Ρίου-Αντιρρίου από το 2004 ενισχύει την επιρροή του αστικού κέντρου της Πάτρας στην ευρύτερη περιφέρεια με διάφορους τρόπους (Κωνσταντάτος και Σιατίτσα, 2011). Η ζεύξη συμβάλλει στην ολοκλήρωση του εθνικού οδικού δικτύου, τη σύνδεση της Δυτικής Στερεάς, της Κεντρικής Ελλάδας με την Πελοπόνησο, στην ενοποίηση την αγορά εργασίας των περιοχών του Μεσολογγίου, της Ναυπάκτου και του Αγρινίου με την Πάτρα, ενώ γενικότερα διευκολύνει τις αλληλεξαρτήσεις και τις μετακινήσεις προς αυτή, και εντείνει την οικιστική διάχυση της πόλης, αναδιαρθρώνοντας παράλληλα τις αξίες και δημιουργώντας νέα ζήτηση και αλλαγές χρήσεις γης, στα βόρεια του πορθμού. Τελικά, παρά τις αρχικές επιδιώξεις το έργο ευνοεί τη συγκέντρωση γύρω από την πόλη της Πάτρας με αποτέλεσμα να διατυπώνονται επιφυλάξεις για το αν ευνοείται τελικά η ενδυνάμωση του βόρειου τμήματος και η αποκέντρωση εντός της διοικητικής περιφέρειας. Η

ανασυγκρότηση της οικονομίας της Πάτρας δρομολογείται πάντως έτσι πρωτίστως μέσα από τις μεταφορές, την οικονομία της άμεσης κατανάλωσης και την ανάπτυξη δραστηριοτήτων εκπαίδευσης και έρευνας και τεχνολογίας. Ειδικά ο τελευταίος τομέας θεωρείται ότι αξιοποιεί συνδυαστικά πλεονεκτήματα όπως τον κομβικό ρόλο στις μεταφορές, το ακαδημαϊκό περιβάλλον γνώσης και μάθησης χάριν στο Πανεπιστήμιο όπως και την ανεπτυγμένη βιομηχανική κουλτούρα και την υψηλή παραγωγικότητα στο δευτερογενή τομέα παραγωγής (ΙΝΕ ΓΣΕΕ, 2007).

Η πόλη του Ηρακλείου, μία ακόμα ελληνική πόλη-λιμάνι είναι η τέταρτη κατά σειρά πληθυσμιακού μεγέθους στην Ελλάδα. Ακόμα αποτελεί σημαντικό οικονομικό κέντρο σε εθνικό επίπεδο, ιδίως στη νότια και νησιωτική Ελλάδα, τη μεγαλύτερη πόλη και διοικητική πρωτεύουσα της Κρήτης, με αναπτυξιακούς πυλώνες τις υπηρεσίες, τον τουρισμό και το εμπόριο. Ιστορικά εμφανίζει τις ίδιες σχεδόν λειτουργίες με τα παραπάνω, ως λιμάνι που αναπτύσσεται αρχικά για την εμπορευματική προώθηση των αγροτικών προϊόντων και προϊόντων της μεταποίησης προς την υπόλοιπη Ελλάδα και την Ευρώπη. Σήμερα, ειδικά ως μεταφορικός κόμβος και σημαντικός διαμετακομιστικός σταθμός στο Νότιο Αιγαίο, εξειδικεύεται στην επιβατηγό ναυτιλία , γεγονός που δικαιολογεί και τη δραστηριοποίηση μεγάλων ακτοπλοϊκών εταιρειών με έδρα στο νησί. Βασικές θαλάσσιες συνδέσεις είναι ο Πειραιάς, νησιά του Αιγαίου και η Θεσσαλονίκη, ενώ ταυτόχρονα, η αεροπορική σύνδεση με την Ελλάδα και την Ευρώπη επιτυγχάνεται μέσω ενός πυκνού δικτύου διεθνών πτήσεων και πτήσεων charters που τροφοδοτεί την επισκεψιμότητα του νησιού, ιδιαίτερα υψηλή τους καλοκαιρινούς μήνες. Χαρακτηριστικά, το διεθνές αεροδρόμιο Ηρακλείου είναι το δεύτερο σε αφίξεις και σε κινητικότητα, μετά των Σπάτων, με τις κινήσεις επιβατών εξωτερικού να ανέρχονται σε 3,5 εκ. το 1994 και 3,8 εκ. το 2010, ενώ σε γρήγορη άνοδο βρίσκονται και οι κινήσεις εσωτερικού. Οι τελευταίες διπλασιάζονται από 464 χιλ. επιβάτες το 1994 σε περισσότερους από 1 εκ. το 2010 .

Βασικός παράγοντας της ανάπτυξης των μεταφορών αλλά και γενικότερα της οικονομικής ανάπτυξης της πόλης, είναι ο τουρισμός, ο οποίος έλκεται από φυσικούς και ανθρωπογενείς πόρους, αναπτύσσοντας σημαντικές διακλαδικές συνδέσεις με την ανεπτυγμένη γεωργία, τις κατασκευές και άλλες υπηρεσίες. Κατά μήκος ολόκληρου του βόρειου οδικού άξονα, αναπτύσσεται ήδη από προηγούμενες δεκαετίες ένα σύστημα οργανωμένων κέντρων μαζικού τουρισμού, ενώ στην ενδοχώρα και στη νότια ακτή εντοπίζονται αγροτικοί και παραθεριστικοί οικισμοί που στηρίζονται σε ένα πιο σύνθετο εναλλακτικό προϊόν. Συνολικά, η Κρήτη αποτελεί το δημοφιλέστερο τουριστικό προορισμό αλλοδαπών στα τέλη της δεκαετίας 2000, σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη του ΕΟΤ (2011), γεγονός που ενισχύει τον κεντρικό ρόλο του Ηρακλείου και δημιουργεί οφέλη για μία σειρά από δραστηριότητες σε συμπληρωματικούς τομείς. Η γρήγορη άνοδος της οικονομικής ευημερίας συνδέεται με την άνοδο του εμπορίου, των ξενοδοχείων, των κατασκευών και της διαχείρισης ακινήτων όπως με την άνοδο των υπηρεσιών. Στο μοντέλο αυτό, παραμένει υποτονική η παρουσία της βιομηχανίας, με λιγοστές μεγάλες επιχειρήσεις κυρίως στον κλάδο της μεταποίησης τροφίμων και ενδιάμεσων βιομηχανικών ειδών ενώ σε επίπεδο πολιτικής αναδεικνύεται σε προτεραιότητα και η εδραίωση ενός εμπορευματικού και διαμετακομιστικού σταθμού εθνικής σημασίας, αλλά και ενός κέντρου έρευνας και τεχνολογίας (όπως συμβαίνει εξάλλου και στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, αλλά και της Πάτρας, σε επίπεδο σχεδιασμού, βλ. ΠΕΠ), το οποίο θα αξιοποιήσει κυρίως τις στρατηγικές ικανότητες του υφιστάμενου αξιόλογου δικτύου πανεπιστημιακών ιδρυμάτων και ερευνητικών κέντρων.

Όπως διαπιστώνεται, η οικονομική «ενδοχώρα» στηρίζει την ανάπτυξη και συντήρηση των υπηρεσιών μίας πιο παραδοσιακής εξειδίκευσης, δηλαδή τις μεταφορές, το εμπόριο, τον τουρισμό στις πόλεις λιμάνια. Ενός τύπου ολοκληρωμένη αστική ανάπτυξη, με βάση τις υπηρεσίες αλλά και την περιορισμένη (ειδικά σε σχέση με το παρελθόν) βιομηχανία επικρατεί ως μοντέλο στη νέα μεταβιομηχανική οικονομία. Η σύνδεση με την Αθήνα μπορεί να είναι προσδιοριστική ή σχετικά αδιάφορη για την αστική ανάπτυξη (όπως για τη Θεσσαλονίκη, Ηράκλειο), ωστόσο τελικά δημιουργεί τις βασικές προϋποθέσεις για την ενδογενή προώθηση της συσσώρευσης, είτε λόγω εγγύτητας (ανταγωνισμού), είτε λόγω απομόνωσης. Πάντως, η εξειδίκευση στις παραδοσιακές υπηρεσίες είναι η άλλη όψη της εξειδίκευσης της πρωτεύουσας σε περισσότερο καινοτόμες και επικερδείς δραστηριότητες στον τριτογενή τομέα.

Ως μία πρώτη άποψη το Ηράκλειο *διατηρεί* ως σταθερά ενώ οι άλλες δύο - μεγαλύτερες πόλεις *αναμοχλεύουν,* καθώς χάνουν το βιομηχανικό χαρακτήρα τους, το μοντέλο της ιστορικής

εξειδίκευσης σε τομείς των υπηρεσιών, όπως το εμπόριο και οι μεταφορές. Σε όλες τις περιπτώσεις όμως, η εξειδίκευση αποκτά νέα χαρακτηριστικά, εφόσον συμπληρώνεται από την άνοδο του τουρισμού, των κατασκευών και των χρηματομεσιτικών επιχειρήσεων, ενώ σε επίπεδο προγραμματισμού ξεχωρίζει και μία προσπάθεια ανάπτυξης των ολοκληρωμένων και συνδυασμένων μεταφορών αλλά και της καινοτομίας, της έρευνας και της τεχνολογίας. Αδιαπραγμάτευτη παραμένει, όπως διαπιστώνεται η πρωτοκαθεδρία της Αθήνας στον χρηματοπιστωτικό τομέα και τις εξειδικευμένες υπηρεσίες, όπως στις υπηρεσίες προς επιχειρήσεις και τις υπηρεσίες στον πολιτισμό.

γ) Αγροτικές περιοχές: Πολυτομεακή ανάπτυξη

Οι μικρότερες, μεσαίες και μικρές πόλεις, όπως και τα μικρότερα αγροτικά κέντρα της υπαίθρου, διάσπαρτοι και πολυάριθμοι σχηματισμοί στον ελλαδικό χώρο, αποτελούν διαχρονικά έναν ενδιάμεσο τόπο, όπου συνυπάρχουν και συγκρούονται στοιχεία συντηρητισμού και προοδευτικότητας, η αστικότητα με την αγροτικότητα, η γεωργική με την αστική οικονομία (π.χ. Γούσιος, 2004). Όπως υποστηρίζεται εδώ, τις τελευταίες δεκαετίες, αυτός ο ενδιάμεσος χώρος αποκτά νέα χαρακτηριστικά και δυναμισμό που τροφοδοτεί την οικονομική ανάπτυξη στο εθνικό επίπεδο, καθώς δίνει μία επιπλέον ώθηση στην ανάπτυξη του τριτογενή τομέα, συντηρεί την έστω αδύναμη βάση στη βιομηχανία-μεταποίηση και παρέχει βασικά προϊόντα ειδών διατροφής, ενώ ταυτόχρονα λειτουργεί σαν θεματοφύλακας ενός εναλλακτικού τουριστικού περιβάλλοντος. Πρόκειται για ένα χώρο που ενώ επιστρέφει στην προγενέστερη λογική του «κλειστού» τοπικού - ολοκληρωμένου παραγωγικού συστήματος (ενδογενή τοπική ανάπτυξη), δέχεται τις εξελίξεις και απορροφά τις εντάσεις που ξεκινούν από το παγκόσμιο και το αστικό σύστημα, με στροφή σε νέους τομείς.

Όπως διαπιστώνεται μετά το 1990 για πρώτη φορά ο αγροτικός πληθυσμός εμφανίζει μία σχετική σταθεροποίηση, η οποία συνδυάζεται με τη συρρίκνωση του αριθμού των απασχολούμενων στον αγροτικό τομέα και την αύξηση των εργαζομένων σε άλλους τομείς στις περισσότερες τις περιφέρειες. Στο πλαίσιο αυτό, η κρίση στο γεωργικό χώρο φαίνεται να αναχαιτίζεται ως ένα βαθμό, χάριν στις αγροτικές επιδοτήσεις που κατανέμονται μέσω της ΚΑΠ και τις πολιτικές που αναδεικνύουν τον πολυλειτουργικό ρόλο του αγροτικού τομέα και συμβάλλουν σε μία σταθεροποίηση της ποιότητας ζωής. Όπως επισημαίνεται και αλλού η εξέλιξη αυτή προκαλεί βαθιές αναδιαρθρώσεις στην κοινωνική δομή και στην εργασία στην ύπαιθρο και στον αγροτικό χώρο, και πιο συγκεκριμένα ευνοεί την άνοδο της πολυαπασχόλησης και μία νέα δυναμική στο τοπικό επίπεδο (Ζακοπούλου, 2007, Κασίμης, 2004, Γιδαράκου, 2007). Ειδικά οι πιο «ευάλωτες» κοινωνικές ομάδες, όπως οι γυναίκες και οι μετανάστες, τίθενται στο επίκεντρο μίας στρατηγικής «διαρθρωτικής προσαρμογής» του αγροτικού νοικοκυριού και καλύπτουν εποχιακές και βασικές ανάγκες σε γεωργικές και εξωγεωργικές δραστηριότητες (π.χ. ήπιες μορφές τουρισμού, παραγωγή και εμπορία προϊόντων βιοτεχνίας και οικοτεχνίας, παραγωγή και εμπορία εναλλακτικών γεωργοδιατροφικών προϊόντων). Υπό μία έννοια, πρόκειται για μία «ευέλικτη αποειδίκευση», διαδικασία που συνοδεύει την απογεωργοποίηση της κοινωνικοοικονομικής δομής.

Στο νέο μοντέλο, οι οποιες δραστηριότητες στις υπηρεσίες, το εμπόριο, τον τουρισμό ή τη μεταποίηση, δεν αποτελούν κατ' ανάγκη το κύριο επάγγελμα του χωρικού, αλλά λειτουργούν συμπληρωματικά στο γεωργικό εισόδημα. Η ζήτηση σε μία ανερχόμενη τουριστική αγορά, από αστούς που αναζητούν τόπους διαφυγής, αναψυχής και ξεκούρασης στην ύπαιθρο ή ακόμα και τόπους μόνιμης κατοικίας ή παραθερισμού και όχι κατ' ανάγκη εργασίας (Λαμπριανίδης και Μπελλά, 2004), κινεί την τοπική οικονομία στον τουρισμό, τη μεταποίηση, αλλά και σε πολλούς άλλους τομείς, όπως στις κατασκευές για τον εξωραϊσμό οικισμών και την ανάπτυξη ενός πολυθεματικού τοπικού προϊόντος[212]. Τα τοπικά προϊόντα διατροφής, αλλά και συμβολικά αγαθά

[212] Η επένδυση των τοπικών κοινωνιών στην διατήρηση του παραδοσιακού αγροτικού τοπίου είναι χαρακτηριστική, όπως και η ανάπτυξη συστάδων και θεματικών δικτύων με σκοπό την προώθηση του εναλλακτικού τουρισμού στις αγροτικές περιοχές (π.χ. ευρωπαϊκά ΠΚΠ Leader). Στην Ελλάδα, παραδείγματα τέτοιων πόλων αγοτουρισμού και τουρισμού της υπαίθρου αποτελεί το νησί της Κρήτης, η περιοχή της Ημαθίας στην Μακεδονία, τα νησιά του Ιονίου Βλ. ενδεικτικά τον οδηγό αγροτουρισμού - έκδοση στο

που συνδέονται με τη φυσιογνωμία του τόπου και του τοπίου είναι η κύρια εκροή της νέας αλυσίδας της παραγωγής.

Συνοπτικά, η γεωργική οικονομία μετασχηματίζεται[213] σε μία οικονομία μέσα στην οποία όλοι οι τομείς έχουν σημασία, δηλαδή εμφανίζουν πιο ισορροπημένα ποσοστά συμμετοχής. Η άνοδος του εισοδήματος κινεί βαθμιαία μία διαδικασία «αστικοποίησης της υπαίθρου», η οποία αλλάζει τόσο την οικονομία και την παραγωγική βάση, όσο και τα κοινωνικά πρότυπα. Αυτό συμβαίνει παράλληλα με μία γενικότερη απαξίωση του αγροτικού (αγροτικότητας) και της γεωργίας[214]. Καθώς φθίνει ο αγροτικός τομέας στην οικονομία και στην κοινωνία, απαξιώνεται και ο ίδιος ο αγροτικός χώρος, ως χώρος της παραδοσιακής γεωργικής εξειδίκευσης. Λόγω των στρατηγικών που εφαρμόζονται, αλλά και λόγω σχετικά «αυθόρμητων» αντιδράσεων επιμέρους κοινωνικών ομάδων στα δεδομένα και της προκλήσεις της απελευθέρωσης των αγορών και της επέκτασης της νέας οικονομίας, ο αστικός χώρος επιβάλλει τελικά τις δομές του, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο (αστικοποίηση της υπαίθρου ή απομήζυση παραγωγικών δυνάμεων). Ταυτόχρονα, προκύπτουν νέες κοινωνικές διαιρέσεις και διακρίσεις, ανάμεσα σε αυτούς που παραμένουν στην παραδοσιακή παραγωγή, όπως οι μετανάστες, οι ηλικιωμένοι και οι εργαζόμενοι χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου ή οι ανειδίκευτοι εργαζόμενοι και σε αυτούς που απασχολούνται στις υπηρεσίες και σε δουλειές γραφείου στον αστικό ή αγροτικό χώρο (π.χ. νέοι, άτομα επιστημονικής κατάρτισης).

δ) Οι μεσαίες πόλεις: Ολοκληρωμένα συστήματα της διανομής, του εμπορίου και της κατανάλωσης

Η αστικοποίηση σε τουριστικές περιοχές και ο μετασχηματισμός του παραδοσιακού αγροτικού χώρου συνοψίζουν και τις διαφορετικές ιστορίες των μικρών και μεσαίων πόλεων. Εκεί συναντάται η άλλη όψη του προτύπου της ολοκληρωμένης αγροτικής ανάπτυξης. Η μικρή αστική μικροεμπορευματική οικονομία συμπληρώνεται από νέες δραστηριότητες εμπορίου, κατανάλωσης, αναψυχής και κατασκευών, αντιμετωπίζοντας έτσι τις νέες προκλήσεις του εδαφικού ανταγωνισμού στη βάση του μοντέλου της ενδογενούς ανάπτυξης[215].

πλαίσιο της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας Leader+ από το Δίκτυο Διεθνούς Συνεργασίας για την εμπορία τοπικών προϊόντων και του αγροτικού τουρισμού με τίτλο “Tourism in rural areas” (χ.ε.).

[213] Ένα παράδειγμα του μετασχηματισμού στην κατηγορία αυτή, αποτελεί η μεταστροφή του μοντέλου ανάπτυξης στην απομακρυσμένη κοινότητα του Προμαχώνα του Νομού Σερρών στα σύνορα με τη Βουλγαρία. Στην περίπτωση αυτή, μία παρακμάζουσα αγροτική περιοχή μετατράπηκε σε σημαντικό σταθμό εκτελωνισμού - διαμετακομιστικού εμπορίου - logistics την τελευταία δεκαετία, χάριν κυρίως την προνομιακή θέση της στα σύνορα και την άμεση προσπελασιμότητα στο ευρωπαϊκό σύστημα διασυνοριακών μεταφορών. Ο Προμαχώνας αποτελεί το πρώτο εμπορευματικό-διαμετακομιστικό χωριό (freight village) στην Ελλάδα και αποτελεί έτσι το κατεξοχήν παράδειγμα της σημασίας των εμπορευματικών μεταφορών και συνοδευτικών αποθηκευτικών και επιχειρηματικών υπηρεσιών στην τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη. Ο μετασχηματισμός που επήλθε με τη λειτουργία του κέντρου διαμετακομιστικών υπηρεσιών συσχετίζεται όπως υποστηρίζεται σε σχετική εργασία (Kyriazopoulos και Artavani, 2006) με την πληθυσμιακή ανάκαμψη, την προσέλκυση εργατικού δυναμικού και τη μείωση της ανεργίας, την άνοδο του εισοδήματος σε διάφορους κλάδους της μικρής τοπικής οικονομίας. Κυρίως όμως και σε ότι αφορά την παρούσα ανάλυση, ο Προμαχώνας είναι ένα σημαντικό παράδειγμα του πώς μία μικρή αγροτική κοινότητα, στη μεθόριο του οικονομικού χώρου, δύναται να μεταμορφωθεί σε κόμβο εθνικής σημασίας και σε ένα νέου τύπου «χωριό των υπηρεσιών», καθώς αφομοιώνεται στον εθνικό οικονομικό μετασχηματισμό στην παγκοσμιοποίηση.

[214] Σταδιακά η απασχόληση και η δραστηριοποίηση του αγρότη στις υπηρεσίες και σε εξωγεωργικές ασχολίες, γίνεται ο επιθυμητός δρόμος για την κοινωνική πρόοδο και την οικονομική ανάπτυξη, σε επίπεδο ατομικών και αναπτυξιακών-πολιτικών επιλογών. Ενδεικτικά, όπως δείχνει έρευνα πεδίου της Γιδαράκου (2007, σελ. 207-210), ανάμεσα στις νέες γυναίκες που κατοικούν σε χωριά της ελληνικής υπαίθρου η μεγάλη πλειοψηφία απορρίπτει την εργασία στη γεωργία, όπως και τη ζωή στην ύπαιθρο ως επιθυμητή κατάσταση. Η θέση αυτή επιβεβαιώνεται από την πρόθεση της μετακίνησης, και της φυγής προς τα αστικά κέντρα και συνδέεται άμεσα με το ενδεχόμενο απασχόλησης σε «εργασίες γραφείου» και γενικότερα εργασίες που δεν έχουν να κάνουν με χειρωνακτική εργασία.

[215] θεωρητικά Οικονόμου και Πετράκος (2004[α]), βλ. και το παράδειγμα του Ρεθύμνου, Παπαδάκη-Τζεδάκη (1999).

Όπως διαπιστώνεται, η άνοδος των υπηρεσιών γύρω από το εμπόριο, τις μεταφορές, τον τουρισμό, την αναψυχή και τις προσωπικές και λοιπές υπηρεσίες είναι ιδιαίτερα γρήγορη στις περιοχές των νομών μικρού και μεσαίου μεγέθους με κριτήριο τον πληθυσμό[216]. Για παράδειγμα, στις περιοχές των Κιλκίς, Βοιωτίας, Κυκλάδων, Φωκίδας και Ευρυτανίας, Ρεθύμνου και Λευκάδας υπάρχει σημαντική άνοδος σε τέτοιες δραστηριότητες από τα μέσα της δεκαετίας 2000, ενώ πολλοί ακόμα νομοί μεσαίου μεγέθους (με κριτήριο τον πληθυσμό) εμφανίζουν σταθερότητα στο προϊόν, την ίδια στιγμή που οι νομοί με τις μεγάλες πόλεις, παρουσιάζουν ύφεση. Ιδιαίτερα παρατηρείται οτι περιοχές με πιο έντονο τουριστικό ή/και διαμετακομιστικό-εμπορικό προσανατολισμό (π.χ. Κυκλάδες, Δωδεκάνησα, Κέρκυρα, Χανιά, Σάμος, Χίος, Θεσπρωτία) οφείλουν περισσότερο από 40% της ΑΠΑ στους κλάδους εμπορίου-μεταφορών-τουρισμού-προσωπικών υπηρεσιών.

Μετά το 1990 η οικονομία των μικρότερων αστικών κέντρων υποστηρίζεται δηλαδή ότι διαφοροποιείται και ταυτόχρονα επεκτείνεται σε πεδία που αναπτύσσουν εύκολα συνέργειες μεταξύ τους και υψηλές αποδόσεις, εκμεταλλευόμενη και τοπικές ροές και διασυνδέσεις. Από τη μία, ο τομέας της γεωργίας στην ενδοχώρα τροφοδοτεί το μικρού μεγέθους αστικό κέντρο με βασικά αγαθά και ενδιάμεσες ύλες για εξαγωγές. Από την άλλη, το δυναμικό τμήμα του κεφαλαίου κινεί το εμπόριο και δημιουργεί εισοδήματα για κατανάλωση στο κέντρο της πόλης. Οι αστικές εξυπηρετήσεις συγκεντρώνονται γύρω από τις προσωπικές υπηρεσίες, το λιανικό εμπόριο, τις δημόσιες υπηρεσίες, τις υπηρεσίες διασκέδασης συνήθως κοντά στο ιστορικό κέντρο. Σε πολλές περιπτώσεις, ο τουρισμός αποτελεί επίσης κρίσιμο προωθητικό παράγοντα για την ανάπτυξη της οικονομίας των υπηρεσιών, με συγκέντρωση είτε στον οικιστικό πηρύνα όπου συνήθως φιλοξενείται ένα σημαντικό απόθεμα πολιτιστικών/τουριστικών πόρων (παλιά πόλη), είτε με διάχυση στην αγροτική ενδοχώρα, όπου διαμορφώνονται εναλλακτικά τουριστικά προϊόντα (π.χ. αγροτουρισμός, ορεινός τουρισμός, αθλητικός τουρισμός, οινικός τουρισμός κ.λπ.) και φυσικά στις ακτές όπου συντελείται κυρίως η μαζικοποίηση της προσφοράς.

Η ανάπτυξη του αστικού τουρισμού με επίκεντρο φυσικά θέλγητρα και ορισμένες βασικές υποδομές είναι προτεραιότητα για τις περισσότερες ελληνικές πόλεις, όπως προκύπτει και από το σχεδιασμό (βλ. χωροταξικά σχέδια), τουλάχιστον τη δεκαετία 2000, για δύο λόγους. Οι περισσότερες μικρές και μεσαίες πόλεις, όπως και οι μεγαλύτερες, πρώτον διαθέτουν πολιτιστικά και αρχαιολογικά μνημεία στον οικιστικό πυρήνα ή στην ευρύτερη περιοχή τους λόγω ιστορικής πορείας, και δεύτερον, βρίσκονται σε μεγάλη εγγύτητα με παράκτιες περιοχές λόγω της ιδιαίτερης φυσικής γεωγραφίας της χώρας. Σε αυτή την κατεύθυνση οδηγεί εξάλλου και η περισσότερο συντεταγμένη προώθηση των εναλλακτικών μορφών του τουρισμού, όπως και η άνοδος της ζήτησης για υπηρεσίες και του εσωτερικού τουρισμού μετά το 1990 και ιδίως μετά το 2000.

Όπως παρατηρείται, σε πολλές περιπτώσεις το μοντέλο συμπληρώνεται από την παρουσία πανεπιστημίου ή ΤΕΙ που λειτουργεί ως αρωγός σε μία ιδιόμορφη στρατηγική τοπικής τουριστικής - ενδογενούς ανάπτυξης, υπό το βάρος μίας εν δυνάμει υπόσχεσης των θεσμών του κράτους για την ανάπτυξη της «οικονομίας της γνώσης» και της διαρθρωτικής αλλαγής προς την ανταγωνιστικότητα στο τοπικό και περιφερειακό επίπεδο. Σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Παιδείας, οι περισσότερες πόλεις μεσαίου μεγέθους, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας 2000, φιλοξενούν κάποιο τμήμα ή σχολή ή διοίκηση πανεπιστημίου ή άλλου ανώτερου εκπαιδευτικού ιδρύματος (ΑΕΙ ή ΤΕΙ). Χαρακτηριστικά μάλιστα,η μεγαλύτερη αναλογία φοιτητών ως προς τον πληθυσμό παρατηρείται στις μικρές πόλεις. Η Φλώρινα, η Κοζάνη, το Ρέθυμνο, το Μεσολόγγι, τα Ιωάννινα και η Ηγουμενίτσα έχουν από 176 φοιτητές στους 1000 κατοίκους (Ιωάννινα) μέχρι 433 φοιτητές στους 1000 κατοίκους (Μεσολόγγι), ενώ η Αθήνα που φιλοξενεί τα περισσότερα πανεπιστημιακά ιδρύματα και τμήματα της χώρας, έχει μόλις 29[217]. Το στοιχείο αυτό είναι σημαντικό διότι αποκαλύπτει τόσο το αποτέλεσμα της κεντρικής παρέμβασης, όσο και πολιτικές από τα κάτω που ώθησαν προς μία συγκεκριμένη κατεύθυνση. Τελικά αποκαλύπτει μία ιδιότυπη επιλογή για

[216] Αυτό δείχνουν για παράδειγμα τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ για την κατανομή των υπηρεσιών σε επίπεδο νομού το χρονικό διάστημα 2005-2010.

[217] Ακόμα, υψηλό δείκτη εμφανίζουν και άλλες πόλεις (100-170) μεταξύ των οποίων η Πάτρα, αλλά κυρίως μικρές, όπως η Χαλκίδα, η Καλαμάτα, η Κομοτηνή, η Καβάλα, οι Σέρρες, η Άμφισσα, η Χίος και το Καρπενήσι. Τα στοιχεία της κατανομής των φοιτητών ανά ίδρυμα και τμήμα προέρχονται από την επίσημη διαδικτυακή πλατφόρμα του Υπουργείου Παιδείας, http://archive.minedu.gov.gr/el_ec_page224, εξόρυξη 9/2013.

προώθηση της αστικής και τοπικής ανάπτυξης στην ελληνική Περιφέρεια, με μέσο την ανώτατη παιδεία, η οποία όμως δεν αποδεικνύεται τελικά ότι πλαισιώνεται από ουσιαστική δημιουργία διαύλων και αποτελεσματικές διασυνδέσεις ανάμεσα στην έρευνα και την ακαδημαϊκή – επιστημονική γνώση και την τοπική επιχειρηματικότητα και παραγωγή. Κυρίως εφαρμόζεται μία στρατηγική μεταφοράς πόρων από το «κέντρο» προς την περιφέρεια, με κεντρικό άξονα τη δημιουργία νέας ζήτησης για προϊόντα και υπηρεσίες στην τοπική αγορά.

Στο πλαίσιο αυτό, υποστηρίζεται ότι η ανάπτυξη πολλών μικρών αστικών κέντρων γίνεται διακύβευμα μίας ιδιόμορφης στρατηγικής τουριστικής – αστικής ανάπτυξης με τόνωση του τοπικού πληθυσμού, στη βάση ενός συνυδασμού επισκεπτών, μόνιμων και ημιμόνιμων κατοίκων (φοιτητών, μελών ΔΕΠ, διοικητικών υπαλλήλων) και ενδυνάμωση των αγορών ειδών και υπηρεσιών κατανάλωσης, κατασκευών, κτηματομεσιτικών υπηρεσιών και ακινήτων[218]. Όπως εξηγεί ο Λαμπριανίδης (1993) στις αρχές της δεκαετίας 1990, το αίτημα για περιφερειακά πανεπιστήμια είναι ένα καθολικά σχεδόν πολιτικό αίτημα των φορέων της αυτοδιοίκησης και διάφορων τοπικών παραγόντων και εκπληρώνεται χωρίς να έχει προηγηθεί επιστημονική μελέτη και τεκμηρίωση της σκοπιμότητας της διάσπασης και διάχυσης του θεσμού των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Οι πολιτικές αποφάσεις, ανεξαρτήτως του όποιου αποτελέσματος τελικά είχαν, δεν υποστηρίζονταν δηλαδή από συγκροτημένες πολιτικές για την εκπαίδευση ή την περιφερειακή ανάπτυξη.

Ωστόσο, πέραν της νέας οικονομίας και των υπηρεσιών εκπαίδευσης και άλλοι παράγοντες συνδράμουν προς την κατεύθυνση της ανάδειξης μικρομεσαίων κέντρων της κατανάλωσης, των υπηρεσιών και του εμπορίου, όπως η επέκταση των δικτύων μεταφορών και η θέσπιση εναλλακτικών τρόπων οργάνωσης του εμπορίου. Ειδικά ο τρόπος οργάνωσης με αλυσίδες καταστημάτων και η μέθοδος δικαιόχρησης[219] επιτρέπουν την γεωγραφική επέκταση των μεγάλων εταιρειών – είσοδο σε μέχρι πρότινως «προστατευμένες» τοπικές αγορές και κινούν από μόνοι τους μία νέα αγορά της εμπειρίας της κατανάλωσης με βάση άυλα γνωρίσματα της επωνυμίας και εναλλακτικά εργαλεία διανομής και διάθεσης. Οι μορφές αυτές προτιμούν τις περιοχές του μαζικού τουρισμού και ταυτόχρονα συμβάλλουν στη συσσώρευση επισκεπτών σε περιοχές οργανωμένου τουρισμού (με την αναγνωρισιμότητα επωνυμίας).

---

[218] Για παράδειγμα, η περίπτωση του Ρεθύμνου δείχνει πώς μία μικρή πόλη που στηρίζεται στη μικροεμπορευματική και γεωργική οικονομία, δέχεται τον πλήρη μετασχηματισμό προς τις υπηρεσίες, με κεντρικό άξονα της κρατικής παρέμβασης τον τουρισμό και την ανώτατη εκπαίδευση. Η στροφή στο οικονομικό μοντέλο πλαισιώνεται από διαφορετικές κεντρικές πολιτικές. Πρώτον, η πολιτική για την τουριστική ανάπτυξη από τη δεκαετία 1970 και η απουσία χωροταξικής πολιτικής για πολλά χρόνια επιτρέπουν και ενθαρρύνουν την ανάπτυξη τουρισμού στο πρότυπο «του ήλιου και της θάλασσας» σε παραθαλάσσιες ζώνες, όπου βρίσκονται μεγάλες εκτάσεις διαθέσιμης γης, χαμηλών αγροτικών αποδόσεων και χαμηλών τιμών. Η αστικοποίηση και η εντατική οικοδόμηση γύρω από τις ακτές μεταμορφώνει τις λειτουργίες στο χώρο και το τοπίο, ενώ συμπαρασύρει την ανάπτυξη της ιστορικής πόλης (Μελισσουργός, Greekscapes, ?). Δεύτερον, η πολιτική ενίσχυσης της ελληνικής περιφέρειας με ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα τη δεκαετία 1980, έχει τελικά ως αποτέλεσμα τη συγκέντρωση πληθυσμού με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και τη μεγάλη διεύρυνση των δυνατοτήτων της τοπικής αγοράς (Λαμπριανίδης, 1993). Η ίδρυση πανεπιστημιακών σχολών ευνοεί την ανάπτυξη των υπηρεσιών, ειδικά αυτών που απευθύνονται απευθείας στην κατανάλωση (υπηρεσίες διασκέδασης, προσωπικές υπηρεσίες κ.λπ., λιανικό εμπόριο) και συνδέονται με τις ενοικιάσεις και εκμεταλλεύσεις ακινήτων. Παράλληλα, όλα τα παραπάνω, τα οποία θέτουν ως βάση για την αστική ανάπτυξη τον τουρισμό κλασικού τύπου ή τον «τουρισμό για ανώτατη εκπαίδευση ή εργασία στην ανώτατη εκπαίδευση», οδηγούν συντεταγμένα στη μεγέθυνση του κλάδου των κατασκευών. Ως εκ τούτου η πόλη «απομακρύνεται» πλέον αισθητά από την αγροτική ενδοχώρα, η οποία παρότι σε μεγάλο βαθμό και έκταση ορεινή και μειονεκτική, άλλοτε συντηρούσε ζωτικές επιχειρηματικές πρωτοβουλίες και ήταν η βασική πηγή του εισοδήματος για το χώρο της πόλης (Παπαδάκη-Τζεδάκη, 1999).

[219] Οι πόλεις ως σημαντικές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις, κυρίως αυτές που υποδέχονται τουρισμό, αποτελούν ένα προνομιακό πεδίο για την εφαρμογή και εξάπλωση αυτού του τύπου οργάνωσης των δικτύων επιχειρήσεων εμπορίου, που συνδυάζει την παραδοσιακή μορφή του μικρού επιχειρηματία με την «ασφάλεια» απέναντι στο ρίσκο που παρέχει η δέσμευση με μία μεγάλη επιχείρηση και η μεταφορά εδραιωμένης φήμης και ποιότητας στην τοπική αγορά. Βλ. ειδική μελέτη του ΚΕΠΕ (Κάζης και Τσαγκούρης, 2003) για την ανάπτυξη της Δικαιόχρησης (Franchising) ειδικά μετά το 2000.

13. Το περιφερειακό πρόβλημα

Στη συνέχεια εξετάζεται το περιφερειακό πρόβλημα ως πρόβλημα ανισοτήτων ανάμεσα στις περιφέρειες σε βασικά μακροοικονομικά μεγέθη. Πρώτα υπολογίζονται οι ανισότητες ανάμεσα στις ελληνικές περιφέρειες στο εισόδημα, την απασχόληση και τις επενδύσεις και στη συνέχεια εξετάζεται η απόκλιση – σύγκλιση των ελληνικών περιφερειών με βάση το κ.κ. ΑΕΠ προς ένα ευρωπαϊκό μέσο όρο.

13.1. Οι εγχώριες ανισότητες σε μακροοικονομικά μεγέθη

13.1.1. Περιφερειακό ΑΕΠ

Το ΑΕΠ της χώρας κατανέμεται προφανώς άνισα ανάμεσα στις περιφέρειες, με την πλειοψηφία να συγκεντρώνεται γύρω από την Αττική και τις περιφέρειες που φιλοξενούν τα μεγάλα αστικά κέντρα (Κ. Μακεδονία, Θεσσαλία, Δυτική Ελλάδα, Κρήτη).

Στη διαχρονική εξέλιξη ξεχωρίζουν ιδιαίτερα ορισμένα σημεία[220].Πρώτον, το πραγματικό περιφερειακό ακαθάριστο προϊόν αυξάνεται με πολύ γρήγορους ρυθμούς σε όλες τις περιφέρειες. Η μεταβολή κυμαίνεται από 2% μέχρι 6% το διάστημα 2000-2008, ενώ τουλάχιστον ως το 2006, η Αττική ξεχωρίζει με τους πιο γρήγορους ρυθμούς. Η ίδια αντίθετα διανύει τη βαθύτερη ύφεση, σε περιόδους της γενικής ύφεσης δηλαδή το διάστημα 2004-2005 και 2007-2008 και στο πλαίσιο αυτό, φαίνεται να ακολουθεί τη γρήγορη ανάπτυξη της οικονομίας όπως και την πτώση. Σε κάθε περίπτωση, η περιφέρεια της πρωτεύουσας διατηρεί το μεγαλύτερο μερίδιο και διευρύνει σημαντικά τη σχετική συμβολή της στο εθνικό προϊόν, από 37% το 1996 σε 42% το 2004, και σε 48% το 2010.

Δεύτερον, η φάση της ταχείας ανάπτυξης για τις ελληνικές περιφέρειες τοποθετείται στο πρώτο μισό της δεκαετίας 2000, περίπου δηλαδή την ίδια περίοδο της γρήγορης ανάπτυξης. Πιο συγκεκριμένα, με κριτήριο τη μεγέθυνση του ΑΕΠ διακρίνονται τρείς βασικές περίοδοι[221].

- Η πρώτη 1996-2000, είναι η φάση της αργής μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας για όλες τις περιφέρειες, με μόνη εξαίρεση τη Στερεά Ελλάδα, όπου το προϊόν μειώνεται κατά 954 εκ. ευρώ. Σε όλες τις άλλες περιφέρειες υπάρχει μία οριακή έως μέτρια αύξηση του ΑΕΠ που κυμαίνεται από το ελάχιστο 62 εκ. ευρώ στο Βόρειο Αιγαίο, μέχρι το μέγιστο 21.715 εκ. ευρώ στην Αττική. Σημειώνεται ότι η φάση αυτή συμπίπτει με την προετοιμασία για την ένταξη στο ευρώ και την εφαρμογή της σταθεροποιητικής πολιτικής του Κ. Σημίτη για τη σύγκλιση στα κριτήρια του Μάαστριχτ, όπως και με μία γενικότερα ανοδική τάση της εθνικής και ευρωπαϊκής οικονομίας.
- Τη δεύτερη 2001-2005 η μεγέθυνση του προϊόντος επιταχύνεται στις περισσότερες περιφέρειες, με εξαίρεση την Ήπειρο και την Πελοπόννησο. Ακόμα και στη Στερεά Ελλάδα η προηγούμενη ύφεση ανατρέπεται και το προϊόν ακολουθεί ανοδική τροχιά. Στη φάση αυτή, όπως και στην προηγούμενη, η ελάχιστη άνοδος εντοπίζεται στο Βόρειο Αιγαίο (378 εκ. ευρώ) και η μέγιστη στην Αττική (28.404 εκ. ευρώ). Είναι η περίοδος των ολυμπιακών αγώνων και των μεγάλων έργων, χάριν στα ΚΠΣ, όπως και της ταχείας οικονομικής ανόδου. Στη φάση αυτή όπως διαπιστώνεται, οι περιφερειακές οικονομίες βιώνουν το δικό τους «οικονομικό θαύμα».
- Την τρίτη περίοδο 2006-2010 επέρχεται κάμψη των αναπτυξιακών ρυθμών στις περιφέρειες. Εξάλλου, είναι η φάση που η εθνική οικονομία εμφανίζει παρόμοια

[220] Με βάση στατιστικά στοιχεία για τις Πόλεις και τις Περιφέρειες της EUROSTAT.

[221] Ειδικά σε ότι αφορά το ύψος του Περιφερειακού ΑΕΠ χρησιμοποιούνται στοιχεία της EUROSTAT από τις χρονοσειρές 1996-2007 και 2000-2011. Διακοπή στο έτος 2000.

κόπωση. Η άνοδος του ΑΕΠ είναι οριακή στις περισσότερες περιφέρειες, αν και στην Αττική εξακολουθεί να είναι σημαντική (9.653 εκ. ευρώ). Η ελάχιστη βελτίωση αφορά και πάλι το Βόρειο Αιγαίο. Είναι εμφανές και από το διάγραμμα ότι η Αττική εξακολουθεί να συντηρεί την ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας, ενώ οι λοιπές περιφέρειες αποδίδουν ελάχιστα.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 13.1. Ρυθμός ανάπτυξης Πραγματικού ΑΕΠ, 2001-2008, Αττική και μ.ό. χώρας

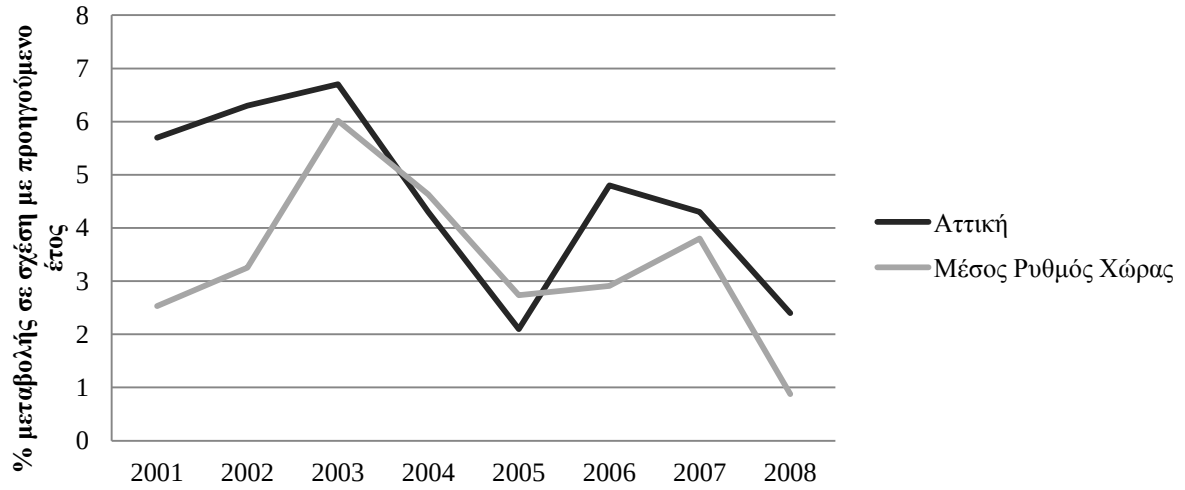

Πηγή: Στοιχεία από EUROSTAT, ιδία επεξεργασία.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 13.2. Καθαρή μεταβολή Περιφερειακού ΑΕΠ ανά περιφέρεια, 1996-2010

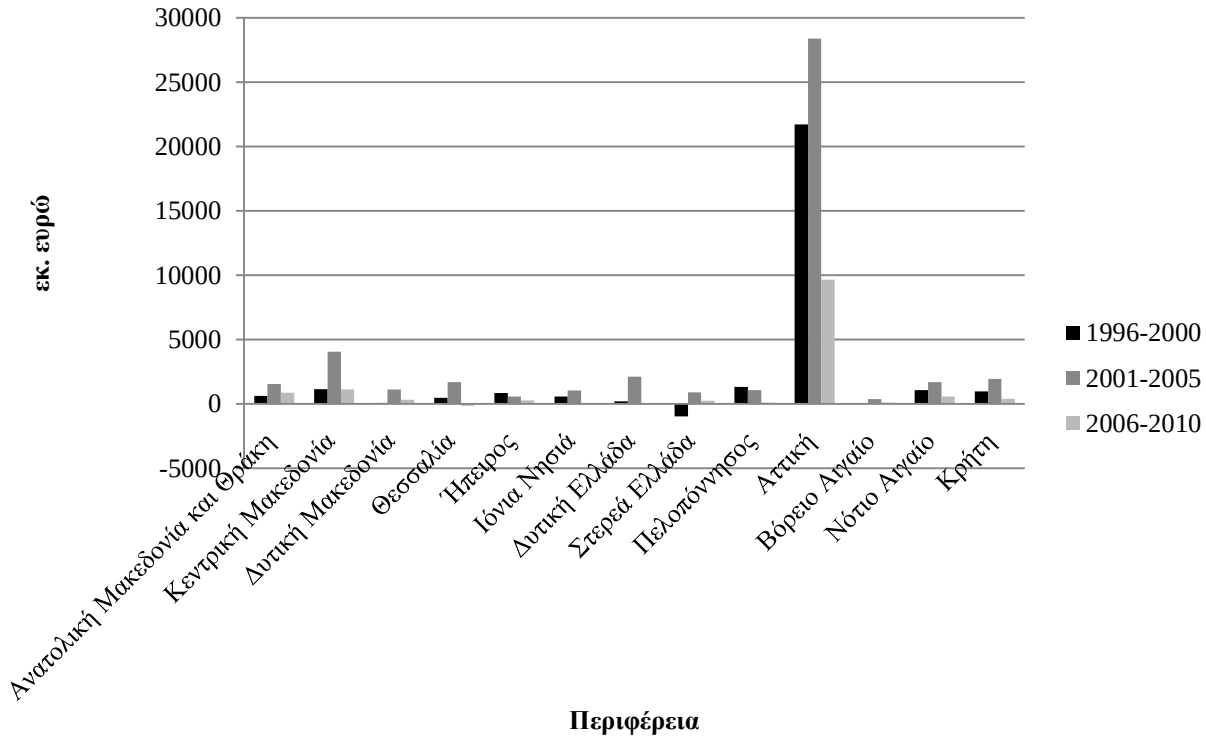

Πηγή: Στοιχεία από EUROSTAT, ιδία επεξεργασία.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 13.3. ΑΕΠ ανά περιφέρεια ως % ΑΕΠ του Συνόλου των Περιφερειών (=100), 1996-2010

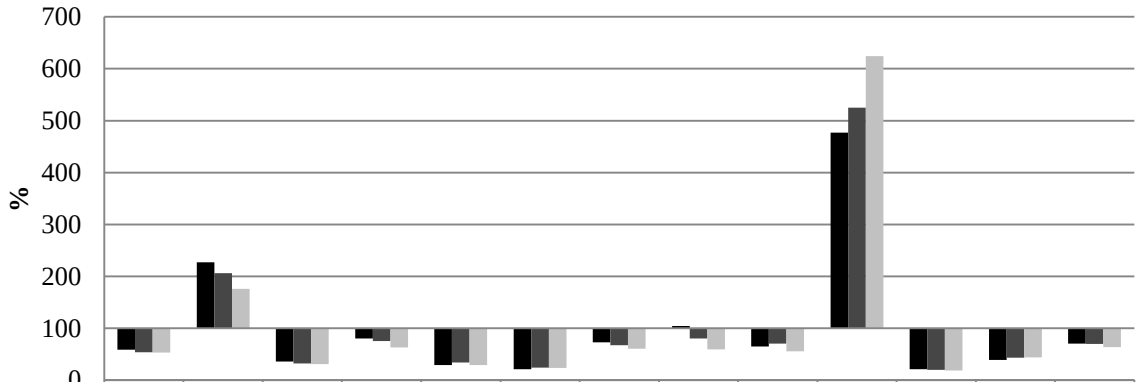

	Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	Κεντρική Μακεδονία	Δυτική Μακεδονία	Θεσσαλία	Ήπειρος	Ιόνια Νησιά	Δυτική Ελλάδα	Στερεά Ελλάδα	Πελοπόννησος	Αττική	Βόρειο Αιγαίο	Νότιο Αιγαίο	Κρήτη
1996	58	227	36	80	29	21	73	104	65	477	21	39	70
2000	54	206	32	75	34	24	67	80	70	525	20	43	70
2010	53	176	31	63	29	24	61	59	55	624	18	44	64

Πηγή: Στοιχεία από EUROSTAT, ιδία επεξεργασία.

Τρίτον, η κατανομή του ΑΕΠ είναι εξαιρετικά άνιση και η ανισότητα αυτή επιδεινώνεται διαχρονικά, όσο οι περιφέρειες και η εθνική οικονομία αναπτύσσονται με γρήγορους ρυθμούς. Πιο αναλυτικά, δύο περιφέρειες, οι μητροπολιτικές περιφέρειες της Αττικής και της Κεντρικής Μακεδονίας, εμφανίζουν περιφερειακό ΑΕΠ συντριπτικά μεγαλύτερο από το μέσο όρο της χώρας, όπως φαίνεται και στο Διάγραμμα 13.3. παραπάνω. Μάλιστα η Αττική βελτιώνει αξιοσημείωτα, διαχρονικά τη θέση της, δεδομένο που αποκαλύπτει και την εξαιρετική πόλωση της παραγωγής και του εισοδήματος εις βάρος της Κεντρικής Μακεδονίας. Η Αττική καλύπτει κατά 477% το μέσο περιφερειακό ΑΕΠ το 1996, ποσοστό που αυξάνει σε 624% μέχρι το 2010, ενώ η Κεντρική Μακεδονία βρίσκεται σε πτώση (από 227% το 1996 σε 176% το 2010). Με λίγα λόγια, και όπως φαίνεται και από το παραπάνω διάγραμμα, η Αθήνα συνεχώς διευρύνει την απόσταση από τον εθνικό μέσο όρο και υπό αυτή την έννοια αποκλίνει, ωθούμενη προς τα επάνω, από τις λοιπές περιφέρειες, ενώ η Κεντρική Μακεδονία τείνει να συγκλίνει προς τα κάτω, με ένα εθνικό μέσο όρο. Οι υπόλοιπες 11 περιφέρειες υπολείπονται σαφώς του εθνικού μέσου, σε όλες τις υποπεριόδους, σε ορισμένες περιπτώσεις οριακά (π.χ. Θεσσαλία, Στ. Ελλάδα, Δυτ. Ελλάδα) και σε άλλες αισθητά (π.χ. Ήπειρος, Ιόνια Νησιά, Βόρειο Αιγαίο).

13.1.2. Κ.κ. ΑΕΠ

Το κ.κ. ΑΕΠ στις ελληνικές περιφέρειες αυξάνεται και μάλιστα με γρήγορους ρυθμούς, υποδηλώνοντας έτσι και τη βελτίωση γενικά στο επίπεδο ευημερίας. Όπως δείχνουν τα στοιχεία, η άνοδος του κ.κ. ΑΕΠ αφορά και τις 13 περιφέρειες της χώρας τη δεκαετία 2000, ωστόσο, είναι πιο γρήγορη την πρώτη περίοδο 2000-2004[222]. Στη φάση αυτή, της πρώτης σύγκλισης στην ΟΝΕ και της προετοιμασία για τους ολυμπιακούς αγώνες, η αύξηση του δείκτη κυμαίνεται σε ένα εύρος από 2,7 χιλ. ευρώ στην Πελοπόννησο μέχρι περισσότερο από 5 χιλ. ευρώ στην Αττική. Την επόμενη περίοδο 2005-2010 η άνοδος είναι σαφώς μικρότερη και ξεκινά από 908 ευρώ στη Θεσσαλία μέχρι περισσότερο από 4.000 ευρώ στην Αττική.

[222] Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ.

Σε γενικές γραμμές, ξεχωρίζει και πάλι η Αττική, ως η περιφέρεια με τις καλύτερες επιδόσεις, πράγμα που επιβεβαιώνεται και από τα στοιχεία για τις μεγάλες γεωγραφικές περιφέρειες. Επίσης, είναι σαφές ότι βελτιώνεται σημαντικά η θέση της νησιωτικής Ελλάδας, καθώς οι περιφέρειες Νοτίου και Βορείου Αιγαίου, η Κρήτη, τα Ιόνια Νησιά ακολουθούν σημαντικούς αυξητικούς ρυθμούς.

Παρόλα αυτά, η Αττική δεν έχει το υψηλότερο κ.κ. ΑΕΠ αλλά έρχεται τρίτη ανάμεσα στις περιφέρειες (με 14.158 ευρώ), μετά το Νότιο Αιγαίο (15.253 ευρώ) και τη Στερεά Ελλάδα (σχεδόν 15 χιλ. ευρώ). Στο σημείο αυτό, δεν μπορεί να μη γίνει αναφορά στην ανάγκη «στατιστικής διόρθωσης» του δείκτη της Αττικής. Εξάλλου και άλλες εργασίες θίγουν αυτό το θέμα της αξιοπιστίας των δεικτών σε ότι αφορά την πραγματική αποτύπωση της δυναμικής και της επιρροής των Αθηνών (Πετράκος και Ψυχάρης, 2004). Πρέπει να επισημανθεί επομένως ότι το κ.κ. ΑΕΠ στη Στερεά Ελλάδα δε μπορεί να θεωρηθεί ακριβής και αντιπροσωπευτικός δείκτης, με δεδομένο ότι το μεγάλο τμήμα του προϊόντος παράγεται και υπολογίζεται στη Στερεά Ελλάδα, αλλά ουσιαστικά ελέγχεται και «ανήκει» στην Αττική (ιδιοκτησιακός έλεγχος των επιχειρήσεων, καθημερινή μετακίνηση εργαζομένων, κατανάλωση στην αγορά της πρωτεύουσας). Σε παρόμοια λογική διατυπώνονται ακόμα επιφυλάξεις για το κατά πόσον είναι πραγματικός ακόμα και ένας δείκτης για το Νότιο Αιγαίο, εφόσον πρώτον, ένα μεγάλο τμήμα του μόνιμου πληθυσμού ζει και εργάζεται στα νησιά μόνο εποχιακά και ένα τμήμα του επιχειρηματικού δυναμικού της πρωτεύουσας εκμεταλλεύεται και εξαρτάται από τις ροές της τουριστικής ζήτησης στον ίδιο χώρο. Δεύτερον, η εξειδίκευση στον τουρισμό παρέχει το περιθώριο για ατυπίες και για συναλλαγές εντός μίας εκτεταμένης παραοικονομίας. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι ενδεχομένως το κ.κ. ΑΕΠ που αποδίδεται στο Νότιο Αιγαίο να είναι υποτιμημένο εξαρχής.

Η βασική θέση είναι πάντως ότι τα υψηλά μεγέθη και στο Νότιο Αιγαίο και στη Στερεά Ελλάδα ως ένα βαθμό αντικατοπτρίζουν την άνοδο της ευημερίας και της οικονομικής ακτινοβολίας της περιφέρειας της Αττικής και ειδικά της πόλης της Αθήνας. Τόσο η Στερεά και το Νότιο Αιγαίο, βρίσκονται κάτω από την επιρροή της πρωτεύουσας, ειδικά με τη βελτίωση των συνδέσεων (χερσαίων και θαλάσσιων) και τον εκσυγχρονισμό και επέκταση των δικτύων των μεταφορών. Η πρώτη περιφέρεια συγκεντρώνει μεγάλο μέρος του βιομηχανικού τομέα που ελέγχεται από την οικονομία της Αθήνας, ενώ η δεύτερη έχει μία τουριστική εξειδίκευση που ολοκληρώνει το φάσμα των παρεχόμενων υπηρεσιών της μητρόπολης. Υπό μία έννοια, τα νησιά του Νοτίου Αιγαίου ειδικά όπως και τα μικρά νησιά της άμεσης περιφέρειας (π.χ. Αργοσαρωνικός) αποτελούν ενός είδους τουριστική ενδοχώρα για την εσωτερική ζήτηση που ξεκινά από την πρωτεύουσα ή για τη διεθνή ζήτηση που επιλέγει την πρωτεύουσα ως διαμετακομιστικό κόμβο και ενδιάμεσο προορισμό.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 13.4. Μεταβολή κκ ΑΕΠ ανά περιφέρεια τη δεκ. 2000

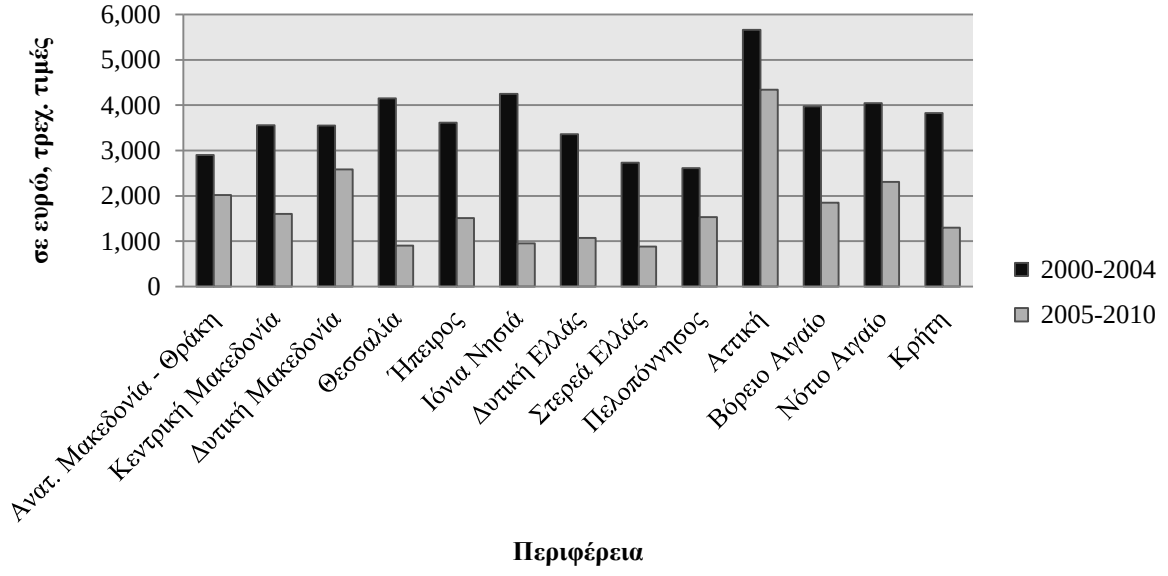

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ – Περιφερειακοί Λογαριασμοί, ιδία επεξεργασία.

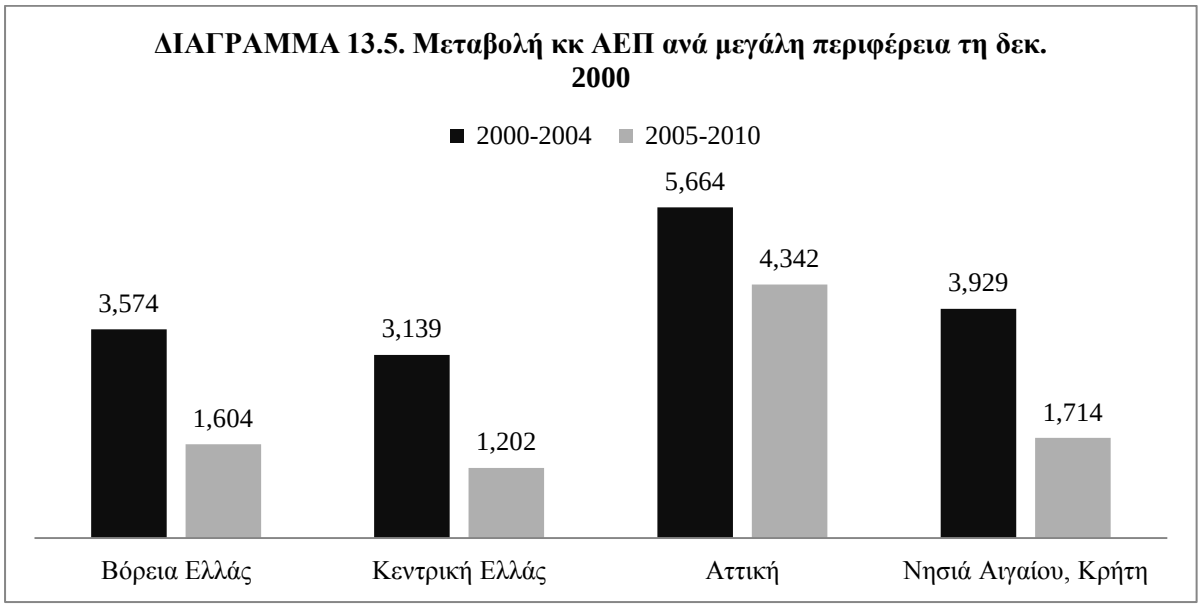

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ – Περιφερειακοί Λογαριασμοί, ιδία επεξεργασία.

13.1.3. Απασχόληση και ανεργία

Σε ότι αφορά την κατάσταση στην αγορά εργασίας διατυπώνονται επίσης ορισμένες βασικές παρατηρήσεις. Πρώτον, το εργατικό δυναμικό, όπως και η απασχόληση, αυξάνονται την περίοδο αυτή στην Ελλάδα όπως και σχεδόν σε όλες τις περιφέρειες, ωστόσο μόνο στην Περιφέρεια της Πρωτευούσης υπάρχει σημαντική προσφορά νέων θέσεων εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, το εργατικό δυναμικό μειώνεται οριακά σε 3 περιφέρειες, στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, την Κρήτη και τη Δυτική Ελλάδα, μένει σταθερό στην Πελοπόννησο, ενώ αυξάνεται ελαφρά στις λοιπές περιφέρειες[223]. Σε κάθε περίπτωση ο δείκτης κυμαίνεται σε ποσοστά γύρω από το 50% του συνολικού πληθυσμού ανά περιφέρεια και οι αποκλίσεις μεταξύ περιφερειών είναι μικρές ανά έτος. Προφανώς για την άνοδο του εργατικού δυναμικού στις περιφέρειες, είναι σημαντικός ο ρόλος της εισερχόμενης μετανάστευσης που αναχαιτίζει και το φαινόμενο της δημογραφικής γήρανσης και συμβάλει στην κοινωνικοοικονομική αναζωογόνηση συγκεκριμένων περιοχών (όπως των αγροτικών ή νησιωτικών).

Διαχρονικά η απασχόληση αυξάνεται σε όλες τις περιφέρειες όμως μόνο η Αττική προσφέρει 277 χιλ. θέσεις εργασίας (σχεδόν 60%) από τις 463 χιλ. θέσεις που δημιουργούνται το διάστημα 1998-2010 στο σύνολο χώρας. Επισημαίνεται και εδώ ότι η άνοδος της απασχόλησης στην Περιφέρεια της Αττικής είναι πολύ γρήγορη, ειδικά την πρώτη περίοδο που συμπίπτει με την προετοιμασία των αγώνων, 1998-2004. Στη φάση αυτή, από τις 286,5 θέσεις απασχόλησης που δημιουργούνται συνολικά, οι 208,5 χιλ. συγκεντρώνονται στην Αθήνα (73%). Αντιθέτως την δεύτερη υποπερίοδο 2005-2010, η Περιφέρεια της Πρωτεύουσας απορροφά λιγότερο από 50% της δημιουργούμενης απασχόλησης.

Γενικότερα όμως και άλλες περιφέρειες στη Βόρεια Ελλάδα επωφελούνται από την άνοδο της απασχόλησης, όπως η Κεντρική Μακεδονία με συνολικά 38,2 χιλ. θέσεις εργασίας, η Θεσσαλία με 15,5 χιλ. ή η Ήπειρος με 12,2 χιλ.. Αντιθέτως, οι απώλειες είναι μεγάλες (περίπου 12,5 χιλ. θέσεις εργασίας) σε περιμετρικές περιφέρειες, όπως στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, στη Στερεά Ελλάδα, στην Πελοπόννησο και στα Ιόνια Νησιά. Όπως παρατηρείται στη συνέχεια, μετά το 2005, οι απώλειες σε θέσεις εργασίας μετριάζονται (μόνο 3,5 χιλ.), όμως ακολουθούν ένα διαφορετικό χωρικό πρότυπο . Συγκεκριμένα, «εξαπλώνονται» σε περιφέρειες που θεωρούνται δυναμικές ανά τομέα, όπως τη Θεσσαλία και τη Στερεά Ελλάδα, αλλά και το Νότιο Αιγαίο και την Κρήτη.

[223] 1998-2010 για την οποία υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία Έρευνα Εργατικού Δυναμικού ΕΛΣΤΑΤ, στοιχεία Ά τριμήνου ανά έτος.

Συνολικά πάντως, την περίοδο 1998-2010 μπορεί να υποστηριχθεί ότι η Αττική γνωρίζει μία τεράστια άνοδο της απασχόλησης, ακολουθούμενη σε μεγάλη απόσταση από την Κεντρική Μακεδονία, όπως και ότι πρόκειται για μία γενικότερα ανοδική φάση για την απασχόληση στις περιφέρειες της χώρας. Τη μεγάλη εξαίρεση αποτελεί η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, η οποία χάνει συνολικά 5 χιλ. θέσεις εργασίας από το 1998 μέχρι το 2010.

Δεύτερον, η ανακατανομή της απασχόλησης είναι ήπια, όμως λειτουργεί υπέρ της Περιφέρειας Αττικής (η τελευταία απορροφά συνολικά 35% των απασχολούμενων το 1998 και 38% το 2010). Η Κεντρική Μακεδονία παρουσιάζει μείωση του σχετικού μεριδίου της στη συνολική απασχόληση (από 17% το 1998 σε 17% μέχρι το 2010) και κατατάσσεται έτσι στις πολλές περιφέρειες των οποίων τα σχετικά ποσοστά επιδεινώνονται. Όλες σχεδόν οι περιφέρειες, εκτός της Αττικής, και των νησιών του Νοτίου και Ιονίου Αιγαίου (που όμως έχουν περιορισμένη συμμετοχή στην απασχόληση, γύρω 1,5-2,5%) έχουν υποχώρηση από το 1998 μέχρι το 2010.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 13.6. Μεταβολή της απασχόλησης ανά περιφέρεια, 1998-2010

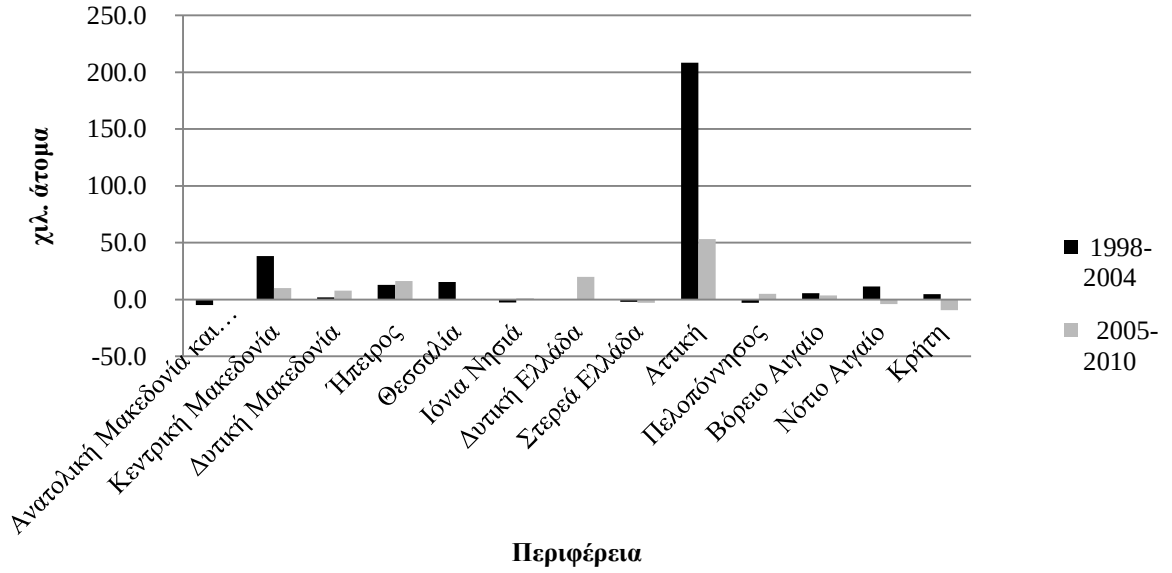

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ – Έρευνες Εργατικού Δυναμικού, ιδία επεξεργασία.

Εδώ πρέπει να τονιστεί ότι η κατανομή της απασχόλησης είναι ελαφρώς πιο ισορροπημένη ανάμεσα στην Αττική και στην υπόλοιπη χώρα, απ' ότι είναι η κατανομή του προϊόντος. Συνοπτικά, ένα μεγάλο μέρος της απασχόλησης εξακολουθεί να βρίσκεται στις ελληνικές περιφέρειες, εκτός Αττικής, προσφέροντας όμως ένα μικρότερο μέρος του προϊόντος και του εισοδήματος (Πίνακας 13.1).

Τρίτον, η ανεργία στις περιφέρειες παραμένει υψηλή όμως αναχαιτίζεται από τα μέσα της δεκαετίας 2000. Πιο συγκεκριμένα, η ανεργία είναι ιδιαίτερα υψηλή σε ορισμένες περιφέρειες όπου αντιφατικά υπάρχει μεγέθυνση του προϊόντος, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα το Νότιο Αιγαίο. Εκεί παρότι οι γενικότερες αναπτυξιακές επιδόσεις είναι καλές συναντάται το υψηλότερο ποσοστό ανεργίας. Το μέσο ετήσιο ποσοστό ανέργων στο σύνολο του εργατικού δυναμικού την πρώτη περίοδο 1998-2004 φτάνει το 18% και μειώνεται οριακά σε μόλις 16% το επόμενο διάστημα. Παρόμοια υψηλά ποσοστά (περίπου 15%) εμφανίζει και η Δυτική Μακεδονία, η οποία ωστόσο πλήττεται περισσότερο από την διαρθρωτική αλλαγή, ενώ και στην Αττική το μέσο ετήσιο ποσοστό ανεργίας ξεπερνά το 10% ακόμα και την «καλή περίοδο» της ανόδου της απασχόλησης 1998-2004. Στο πλαίσιο αυτό, δε μπορεί παρά η υψηλή ανεργία να θεωρηθεί δομική.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13.1. Κατανομή της απασχόλησης στις περιφέρειες, 1998-2010*

Περιφέρεια	1998	2004	2010
ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ	**100**	**100**	**100**
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	5,8	5,3	5,1
Κεντρική Μακεδονία	17,1	16,8	16,6
Δυτική Μακεδονία	2,5	2,4	2,3
Ήπειρος	2,8	2,9	3,1
Θεσσαλία	6,9	6,8	6,6
Ιόνια Νησιά	2	1,8	1,9
Δυτική Ελλάδα	6,6	6,2	6,5
Στερεά Ελλάδα	5,1	4,7	4,8
Αττική	35,3	37,8	37,8
Πελοπόννησος	5,9	5,5	5,5
Βόρειο Αιγαίο	1,6	1,6	1,7
Νότιο Αιγαίο	2,4	2,5	2,5
Κρήτη	6	5,7	5,4

* Στοιχεία Ά τριμήνου ανά έτος.

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛ.ΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού, ιδία επεξεργασία.

Ο δείκτης κάμπτεται στην επόμενη φάση (2005-2010) στις περισσότερες περιφέρειες, υποδηλώνοντας ότι η πολιτική απασχόλησης αρχίζει να αποδίδει καθώς η οικονομική δραστηριότητα επιβραδύνεται. Σε ορισμένες περιφέρειες, όπως στην Αττική, την Πελοπόννησο και το Βόρειο Αιγαίο το μέσο ετήσιο ποσοστό ανεργίας πέφτει σε 8,4-8,3%, όμως σε ορισμένες άλλες, όπως στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη ή στα Ιόνια Νησιά, αυξάνεται έστω και οριακά. Αυτό σημαίνει ότι τα αποτελέσματα της πολιτικής και ειδικά των νέων ασκούμενων ενεργητικών πολιτικών για την απασχόληση, υπήρξαν θετικά περισσότερο σε ορισμένες περιοχές, όπως τις μητροπολιτικές ή τις νησιωτικές-εξειδικευμένες τουριστικές, και λιγότερο σε περιοχές που γνωρίζουν έτσι κι αλλιώς την καθυστέρηση, λόγω διαρθρωτικής μεταβολής ή περιφερειακής θέσης.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 13.7. 'Ανεργοι (%) στο σύνολο του Εργατικού Δυναμικού ανά περιφέρεια, 1998-2010

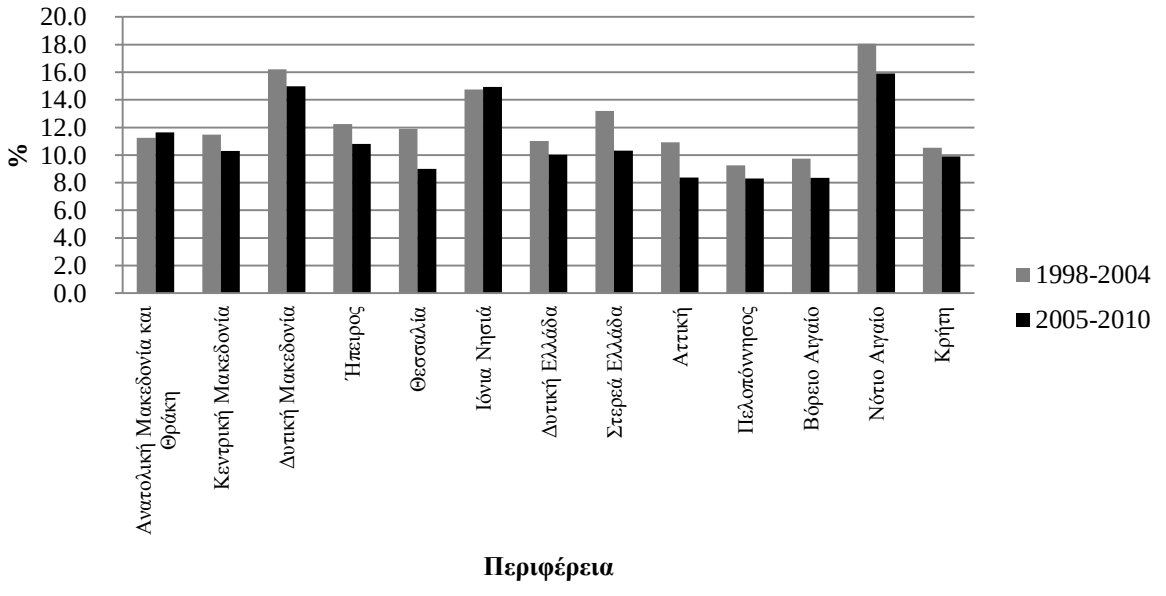

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ – Έρευνες Εργατικού Δυναμικού, ιδία επεξεργασία.

13.1.4. Επενδύσεις

Σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία από τους Περιφερειακούς Λογαριασμούς της ΕΛΣΤΑΤ, οι επενδύσεις στην ελληνική οικονομία αυξάνονται με γρήγορους ρυθμούς. Στο σύνολο της χώρας, ανέρχονται από 5.091 εκ. ευρώ το 1993 σε 45.196 εκ. ευρώ το 2004, και μένουν υψηλές (39.185 εκ. ευρώ) ακόμα και στην αρχή της κρίσης, το 2010. Παρόλα αυτά, τα μερίδια της κατανομής ανάμεσα στις περιφέρειας είναι άνισα, ενώ υπάρχει και μία ανατροπή των προηγούμενων συσχετισμών.

Σταδιακά το μερίδιο της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης μειώνεται, από 5% σε 4%, και φτάνει να είναι ακόμα μικρότερο από αυτό της Θεσσαλίας, της Στερεάς Ελλάδας ή της Πελοποννήσου, γεγονός που ερμηνεύεται και από την ανακατεύθυνση της πολιτικής των βιομηχανικών κινήτρων. Η Κεντρική Μακεδονία που αποτελεί το δεύτερο μεγαλύτερο πόλο επενδύσεων μετά την Αττική, αυξάνει τη συμμετοχή της από 16% το 1993 σε 17% μέχρι το 2000 αλλά τελικά «κλείνει» το 2010 με ακόμα μικρότερη συμμετοχή σε σχέση με το 1993, της τάξης 14%. Αντιθέτως, η Αττική ενισχύει αποφασιστικά τη θέση της. Από 26% των επενδύσεων το 1993 συγκεντρώνει μέχρι και 39% το 2010.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13.2. Ακαθάριστες Επενδύσεις Παγίου Κεφαλαίου κατά περιφέρεια

Τρέχουσες τιμές σε εκατ. Ευρώ

Περιφέρεια	1993		2000*		2005		2010 **	
Ανατολική Μακεδονία, Θράκη	265	5%	1.749	6%	1.667	4%	1.571	4%
Κεντρική Μακεδονία	839	16%	5.023	17%	6.673	16%	5.455	14%
Δυτική Μακεδονία	125	2%	842	3%	1.322	3%	1.442	4%
Θεσσαλία	367	7%	1.947	7%	2.185	5%	1.771	5%
Ήπειρος	228	4%	915	3%	1.185	3%	1.087	3%
Ιόνια Νησιά	207	4%	686	2%	673	2%	794	2%
Δυτική Ελλάς	440	9%	1.574	5%	1.826	4%	2.513	6%
Στερεά Ελλάς	320	6%	2.090	7%	2.477	6%	2.329	6%
Πελοπόννησος	335	7%	1.755	6%	2.304	5%	2.341	6%
Αττική	1.301	26%	9.520	32%	15.330	36%	15.347	39%
Βόρειο Αιγαίο	129	3%	515	2%	668	2%	783	2%
Νότιο Αιγαίο	219	4%	894	3%	1.152	3%	1.386	4%
Κρήτη	317	6%	1.941	7%	2.559	6%	2.365	6%
ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ	**5.09**	**100**	**29.45**	**100**	**42.02**	**100**	**39.18**	**100**

ισοτιμία 1990-2001 ecu-euro 340,75 δρχ.

* Στοιχεία από χρονοσειρές 1990-1994, 1995-1999, 2000-2004, 2005-2010

** προσωρινά στοιχεία

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ - Περιφερειακοί Λογαριασμοί, ιδία επεξεργασία.

Η άνοδος είναι πολύ πιο γρήγορη την πρώτη επταετία 1993-2000 για όλες τις περιφέρειες, και ιδίως για την Αττική όπου οι ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου αυξάνονται κατά περισσότερο από 8.000 εκ. ευρώ (έναντι 4.000 εκ. ευρώ για την Κεντρική Μακεδονία). Τη δεύτερη περίοδο 2001-2005 που συμπίπτει με τη διοργάνωση των αγώνων και την πρώτη φάση της ένταξης στο ευρώ, έρχεται μία σχετική σταθεροποίηση στις περιφέρειες, η οποία όμως δεν επηρεάζει την Αττική, όπου η άνοδος εξακολουθεί να είναι συνεχής και γρήγορη. Τέλος, η περίοδος που καλύπτει το δεύτερο μισό της δεκαετίας 2000 χαρακτηρίζεται από σημαντική κάμψη των επενδύσεων ακόμα και στην Αττική και στην Κεντρική Μακεδονία και μικρότερη στη Θεσσαλία, την Στερεά Ελλάδα, την Κρήτη, την Πελοπόννησο και την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη όπως και στασιμότητα στις υπόλοιπες (6) περιφέρειες. Οι εξελίξεις δείχνουν επομένως ότι η κρίση επηρεάζει τελευταία τα μητροπολιτικά κέντρα και τις πιο δυναμικές περιφέρειες.

Συνοψίζοντας η άνοδος των επενδύσεων στο σύνολο της περιόδου είναι σημαντική για όλες τις περιφέρειες, όμως η γρήγορη ανάπτυξη στην Αττική δείχνει την ανακατανομή που συντελείται σε βάρος της υπόλοιπης χώρας. Σε γενικές γραμμές, τα μερίδια των άλλων περιφερειών, ακόμα και της Κεντρικής Μακεδονίας συρρικνώνονται, όσο η συσσώρευση του κεφαλαίου προχωρά με εφαλτήριο

τα μεγάλα έργα και την πολιτική της σύγκλισης. Ακόμα και στις αρχές της κρίσης, οι επενδύσεις διατηρούνται σε υψηλά επίπεδα στην Πρωτεύουσα ακόμα και αν η πτώση είναι αναπόφευκτη στο τέλος.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 13.8. Καθαρή μεταβολή στις Ακαθάριστες Επενδύσεις Παγίου Κεφαλαίου κατά περιφέρεια, 1993-2010

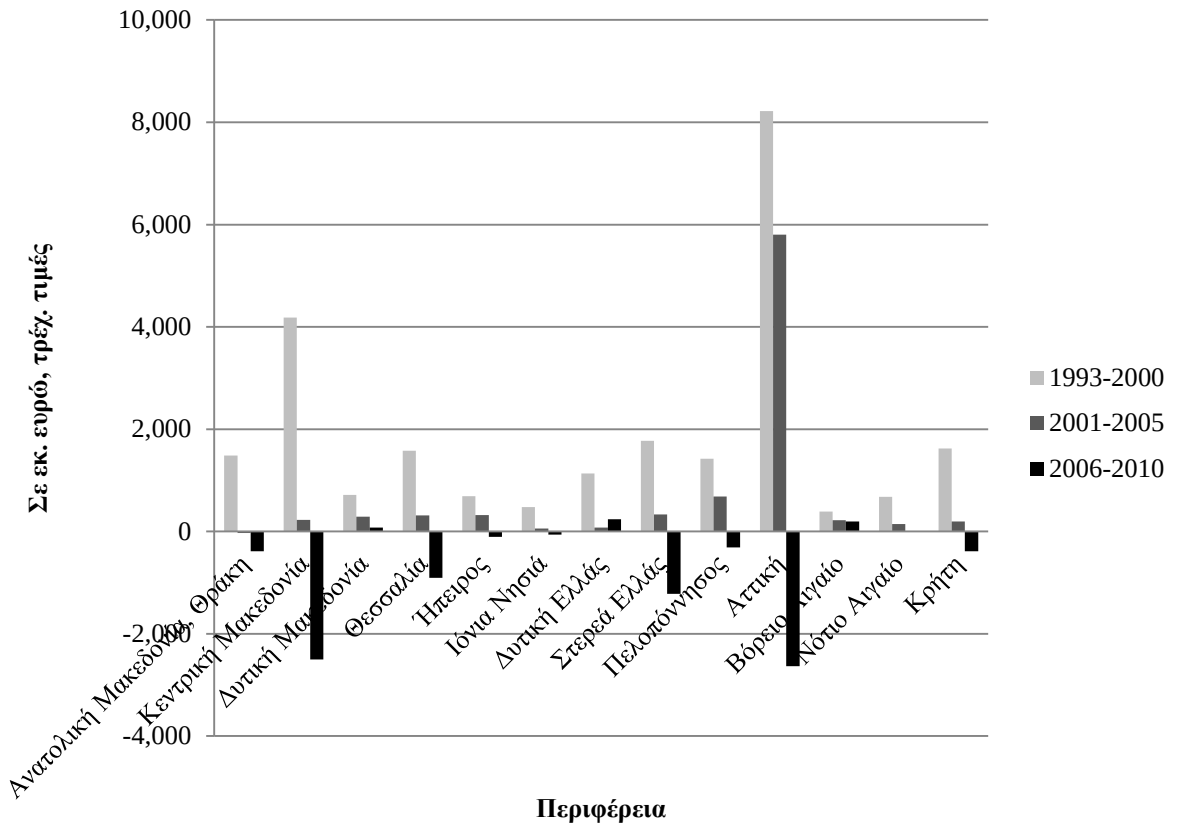

Πηγή: Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ – Περιφερειακοί Λογαριασμοί, ιδία επεξεργασία.

13.2. Σύγκλιση / απόκλιση στο ευρωπαϊκό πλαίσιο

Όπως διαπιστώνεται από τα παραπάνω, πρόκειται για μία περίοδο γενικευμένης ανάπτυξης στις ελληνικές περιφέρειες, βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου, όπως αυτό αποτιμάται με βάση το κατά κεφαλήν ακαθάριστο εγχώριο προϊόν. Η γενικευμένη ευημερία δεν έχει το ίδιο όμως εντυπωσιακά και θετικά αποτελέσματα, εφόσον ενταχθεί και αξιολογηθεί σε ένα ευρύτερο ευρωπαϊκό πλαίσιο.

Ο πίνακας που ακολουθεί δείχνει ότι οι ελληνικές περιφέρειες υπολείπονται σχεδόν στο σύνολο τους από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο ΕΕ-27 (=100) με κριτήριο το ΑΕΠ σε Μονάδες Αγοραστικής Δύναμης, *με εξαίρεση την Αττική*. Η Αττική από το 2005 και μετά ξεπερνά τον ευρωπαϊκό μ.ό., ενώ μόνο προσωρινά (2000-2005) το Νότιο Αιγαίο εμφανίζει παρόμοια εικόνα .

Κατά τα άλλα, σε γενικές γραμμές, η θέση των ελληνικών περιφερειών επιδεινώνεται σε σύγκριση με τις ευρωπαϊκές. Είναι φανερό ότι 9 περιφέρειες που ανήκουν στην ηπειρωτική, όπως και στη νησιωτική Ελλάδα και συγκεκριμένα η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, η Κεντρική Μακεδονία, η Δυτική Μακεδονία, η Θεσσαλία, η Δυτική Ελλάδα, η Στερεά Ελλάδα, η Πελοπόννησος, το Βόρειο Αιγαίο και η Κρήτη αποκλίνουν από το μέσο όρο των περιφερειών της ΕΕ-2007, το διάστημα 1996 -2010. Ειδικά στην περίπτωση της Στερεάς Ελλάδας, η απόκλιση είναι σημαντική (από 128,7% το 1996 μειώνεται σε μόλις 79% του ευρωπαϊκού μ.ό. το 2010). Αντιθέτως, οριακή βελτίωση, παρότι παραμένουν κάτω από τον μ.ό. της ΕΕ σημειώνουν η Ήπειρος, τα Ιόνια

Νησιά και το Νότιο Αιγαίο. Η άνοδος όμως της Αττικής είναι απαράμιλλη. Από 86,8% του ευρωπαϊκού μέσου όρου το 1996 η περιφέρεια σκαρφαλώνει σε 117% μέχρι το 2010.

Το εύρημα αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό γιατί δείχνει ότι η σύγκλιση σε επίπεδο χώρας δε συνοδεύεται από σύγκλιση σε περιφερειακό επίπεδο, στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Έτσι, επιβεβαιώνεται και η συνήθης και επικρατέστερη θέση ότι οι ανισότητες μεταξύ περιφερειών διευρύνονται. Η ανάλυση δείχνει ότι η *χώρα συγκλίνει με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (βλ. κεφάλαιο 5.3.), ενώ οι περιφέρειες αποκλίνουν, με εξαίρεση την Αττική η οποία βελτιώνει σημαντικά τη θέση της.*

ΠΙΝΑΚΑΣ 13.3. Κκ ΑΕΠ κατά περιφέρεια (σε ΜΑΔ) ως % του μέσου όρου ΕΕ-27

Περιφέρεια/Έτος	1996	2000*	2005	2010
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	67,5	63	66	65
Κεντρική Μακεδονία	85,9	78	73	68
Δυτική Μακεδονία	83,5	76	82	81
Θεσσαλία	74,2	72	70	63
Ήπειρος	60,2	71	66	62
Ιόνια Νησιά	71,4	82	96	85
Δυτική Ελλάδα	69,8	66	72	66
Στερεά Ελλάδα	128,7	101	89	79
Πελοπόννησος	75,2	83	75	70
Αττική	86,8	96	116	117
Βόρειο Αιγαίο	70,8	68	72	69
Νότιο Αιγαίο	94,5	103	105	99
Κρήτη	84,6	84	84	76
Μέσος Όρος Περιφερειών ΕΕ-27	**100**	**100**	**100**	**100**

Πηγή: Στοιχεία από EUROSTAT.

*διακοπή χρονοσειρών. Χρησιμοποιήθηκαν οι χρονοσειρές 1996-2007 και 2000-2011.

13.3. Συνολική αποτίμηση

Συμπερασματικά, υπάρχει σαφώς μία τάση μεγέθυνσης της οικονομίας και μία άνοδος της απασχόλησης και των επενδύσεων στις ελληνικές περιφέρειες, όπως και σαφής βελτίωση του κ.κ. ΑΕΠ. Στο πλαίσιο αυτό μπορεί να θεωρηθεί ότι οι αναπτυξιακές επιδόσεις των ελληνικών περιφερειών σε βασικούς μακροοικονομικούς δείκτες είναι θετικές, ειδικά μέχρι τα μέσα της δεκαετίας 2000, οπότε τα συνολικά μεγέθη ακολουθούν τη γρήγορη άνοδο της οικονομίας, ακόμα και αν επιμένει η υψηλή ανεργία.

Παρόλα αυτά, οι περιφερειακές ανισότητες στο εσωτερικό της χώρας παραμένουν σημαντικές και διευρύνονται, εφόσον εκτιμηθούν στη λογική κέντρου-περιφέρειας, όπως διευρύνονται και οι ανισότητες ανάμεσα στις περιφέρειες της χώρας και τις περιφέρειες της ΕΕ-27. Αν και όλες οι ελληνικές περιφέρειες αναπτύσσονται, η Αττική «απογειώνεται» σε όλους τους αναπτυξιακούς δείκτες και είναι η μόνη που κατορθώνει τελικά να συγκλίνει προς την Ευρώπη. Ακόμα και η Κεντρική Μακεδονία που κατατάσσεται δεύτερη στα περισσότερα μεγέθη γνωρίζει επιδείνωση της σχετικής συμμετοχής της, επιβράδυνση των ρυθμών ανάπτυξης και τάσεις απόκλισης από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο.

Στο πλαίσιο αυτό, η γρήγορη ανάπτυξη της οικονομίας στην Αττική γίνεται ενδεικτική της διεύρυνσης των περιφερειακών ανισοτήτων τελικά στο εγχώριο σύστημα. Από μία πρώτη άποψη, η περιφερειακή ανάπτυξη επιτυγχάνεται σε όλες τις περιπτώσεις, όμως αν δει κάποιος καλύτερα τα στοιχεία ή προσπαθήσει να τα δεί διαφορετικά, η «περιφέρεια» αποκλίνει από το «κέντρο», και ο δυναμισμός γίνεται υπόθεση αποκλειστικά μίας μόνο λειτουργικής περιοχής. Συγκεκριμένα, γίνεται υπόθεση της Αθήνας και ορισμένων ακόμα θετικών παραδειγμάτων, όπως του κέντρου της βιομηχανικής εξειδίκευσης της Στερεάς Ελλάδας και του τουριστικού πόλου του Νοτίου Αιγαίου.

14. Η ανάδυση μίας νέας χωρικής-οικονομικής διάρθρωσης

Στη συνέχεια το περιφερειακό πρόβλημα εξετάζεται ως πρόβλημα της αναδιάρθρωσης της παραγωγής στο χώρο και του μετασχηματισμού της οικονομίας σε τρία στάδια. Πρώτον, αναλύεται ο ιδιάζων ρόλος της Αττικής στη νέα διαπεριφερειακή διάρθρωση. Γίνεται πιο σαφής δηλαδή η δυναμική που έχει η περιφέρεια της πρωτεύουσας στο καθεστώς ανάπτυξης των περιφερειών και αναζητούνται από μία πρώτη άποψη αίτια και διαφοροποιήσεις που εξηγούν ως ένα βαθμό αυτή την υπεροχή. Δεύτερον, παρουσιάζονται οι κύριες ερμηνευτικές παράμετροι, δηλαδή βασικοί παράγοντες που οδηγούν προς και εξηγούν μία νέα μορφή του περιφερειακού προβλήματος. Ανάμεσα σε αυτούς είναι η κινητικότητα της εργασίας, τα έργα υποδομών, η τεχνολογική αλλαγή και άλλα που έχουν σχέση με την παραγωγή νέων οικονομικών χώρων και άυλων συμβολισμών. Δεύτερον, σχηματίζεται ένα εναλλακτικό πλαίσιο καταγραφής του περιφερειακού προβλήματος, το οποίο συνάδει με αρχές της κριτικής Γεωγραφίας και εξετάζει το χώρο ως δυναμικό και τις περιφέρειες ως ρευστές και ανολοκλήρωτες κοινωνικές κατασκευές.

14.1. Ο ρόλος της Αθήνας στο εγχώριο σύστημα

Όπως έχει δειχθεί, η Αθήνα τις τελευταίες δεκαετίες αναπτύσσεται με βάση αποκλειστικά την ανάπτυξη του τομέα των υπηρεσιών και χάριν στην ενίσχυση του συγκεντρωτικού της ρόλου στο σύστημα των ελληνικών περιφερειών. Υπό μία έννοια, η ίδια δεν «απομυζά» μία ευρύτερη περιφέρεια, κατά την παραδοσιακή συσχέτιση κέντρου-περιφέρειας, δεδομένου ότι το σύνολο των περιφερειών εμφανίζει οικονομική μεγέθυνση με βάση τα στοιχεία και αυτή επεκτείνει την παραγωγική της βάση. Παρόλα αυτά, η πρωτεύουσα εκμεταλλεύεται διαφορετικά το χωρικό σύστημα με αναδιαρθρώσεις που συντελούν στη γιγάντωση του οικονομικού της ρόλου.

Αντίστροφα, η δυναμική ανάπτυξη των υπηρεσιών στην πρωτεύουσα και η συντήρηση ενός παραδοσιακά ολιγαρκούς βιομηχανικού τομέα που πολώνεται στο ίδιο κέντρο, ουσιαστικά κινεί όλο το σύστημα της οικονομίας και της χωρικής έκφρασης της, προς την ταχεία μεγέθυνση. Με άλλα λόγια, η Αθήνα δεν είναι παρά ο κινητήριος μοχλός στη διαδικασία του ανοίγματος και της μεγέθυνσης της οικονομίας και προς αυτή την κατεύθυνση μετασχηματίζεται τόσο στο χωρικό, όσο και στο κοινωνικό και οικονομικό πεδίο, με τη συνέργεια αυθόρμητων όπως και καθοδηγούμενων παρεμβάσεων από το δημόσιο και ιδιωτικό τομέα.

Σε γενικές γραμμές πρόκειται για ένα εξόχως συγκεντρωτικό - μονοπολικό αστικό σύστημα. Ανακεφαλαιώνοντας βασικούς δείκτες, η Αττική φιλοξενεί σταθερά 35% και περισσότερο του πληθυσμού της ελληνικής επικράτειας, ήδη από τη δεκαετία 1980, ενώ η Θεσσαλονίκη περιορίζεται σε μόνο 9% και οι λοιπές μεγάλες πόλεις (Πάτρα, Ηράκλειο, Βόλος, Λάρισα, Καλαμάτα, Ιωάννινα, Καβάλα) αθροιστικά στο ίδιο περίπου ποσοστό[224]. Παράλληλα η Περιφέρεια της Αττικής αυξάνει επιταχυνόμενα την ήδη πρωτεύουσα συμμετοχή της στο ΑΕΠ από τα μέσα της δεκαετίας 1990 μέχρι το 2000, εις βάρος πρώτα απ' όλα της Κεντρικής Μακεδονίας αλλά και της λοιπής ελληνικής περιφέρειας.

[224] Με βάση την απογραφή πληθυσμού και συνθηκών διαβίωσης στις πόλεις, στοιχεία EUROSTAT. Μάλιστα ο πληθυσμός της περιφέρειας αυξάνεται σημαντικά ακόμα και τη δεκαετία 2000, κατά περισσότερο από 55 χιλ. κατοίκους.

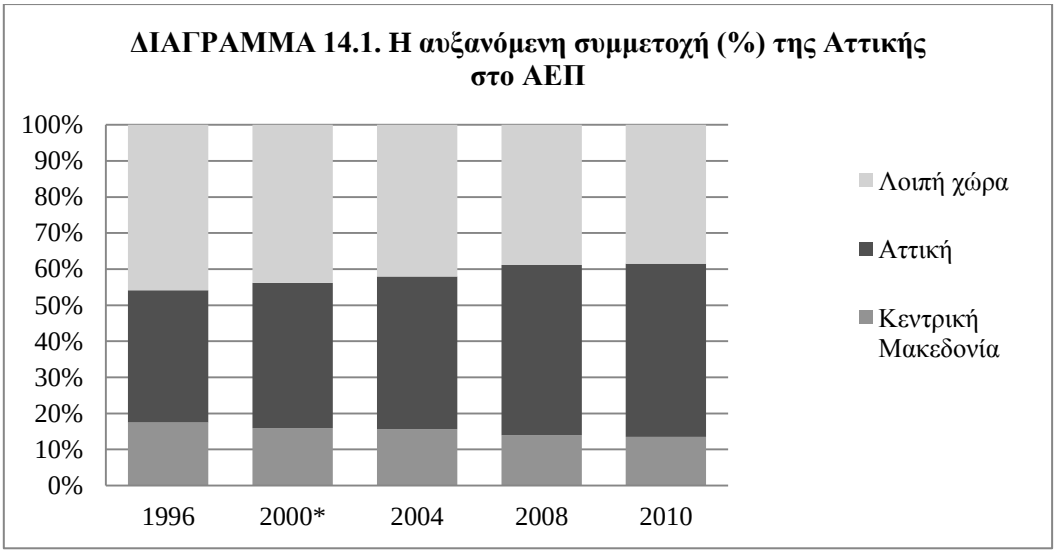

Πηγή: Στοιχεία από EUROSTAT, ιδία επεξεργασία.

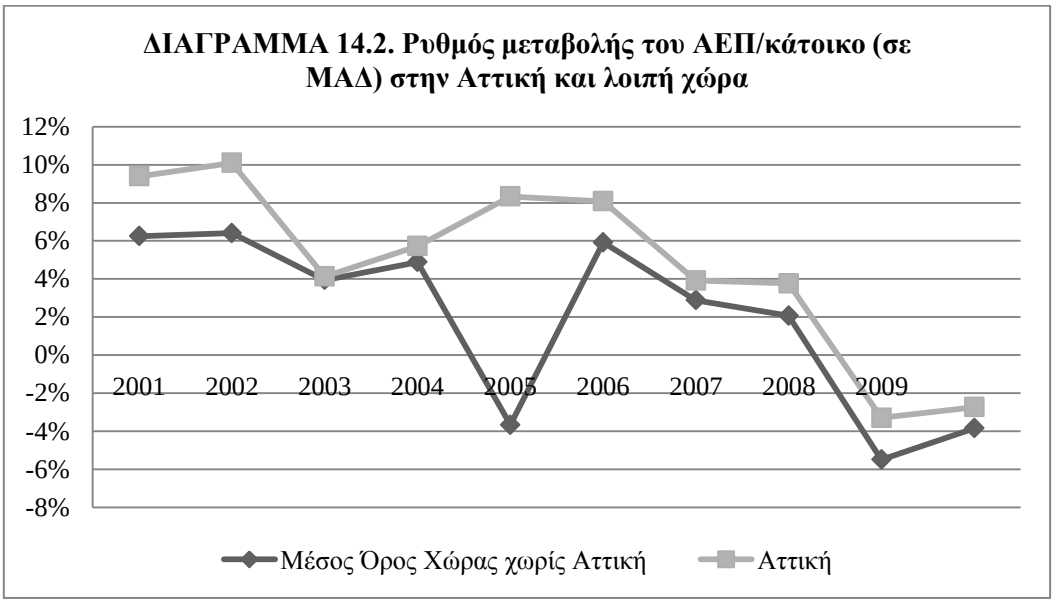

Πηγή: Στοιχεία από EUROSTAT, ιδία επεξεργασία.

Υπό μία έννοια η απογείωση της οικονομίας της πρωτεύουσας μετά το 2003 είναι εμφανής οπότε μπορεί να υποτεθεί ότι οι κύριες στρατηγικές για την ανάπτυξη συνεργούν προς αυτή την κατεύθυνση, λίγο πριν τη διοργάνωση των ολυμπιακών αγώνων και μετά την ένταξη στο ευρώ. Η Αθήνα με άλλα λόγια αποκτά πλέον τη δεκαετία 2000 μία δυναμική που δύσκολα αναχαιτίζεται μέσα από τις όποιες προσπάθειες αντιμετώπισης του περιφερειακού προβλήματος. Εξάλλου οι επιδόσεις της περιφέρειας Αττικής βελτιώνονται αισθητά και σε σχέση και με το ευρωπαϊκό σύστημα των περιφερειών, με την κρίσιμη καμπή να είναι το πέρασμα στη δεκαετία 2000. Το ΑΕΠ της Αττικής ως ποσοστό του μέσου όρου της ΕΕ ανέρχεται από 86% σε όλο το δεύτερο μισό της δεκαετίας 1990, σε 106% το 2001.

Είναι προφανές ότι η άνοδος της παραγωγικότητας της πρωτεύουσας σε σύγκριση με άλλες περιφέρειες ερμηνεύεται εύκολα από τα υφιστάμενα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα που συγκεντρώνει. Ανάμεσα σε αυτά κρίνονται ξεχωριστά στο πλαίσιο της εργασίας αυτής, η διαθεσιμότητα εργατικού δυναμικού και απασχόλησης υψηλής εξειδίκευσης σε τομείς τεχνολογίας και δυναμικές δραστηριότητες έρευνας και τεχνολογικής ανάπτυξης.

Σύμφωνα με στοιχεία της EUROSTAT για τις πόλεις και τις περιφέρειες, η Αττική απορροφά τη μεγάλη πλειοψηφία της απασχόλησης σε έρευνα και τεχνολογία και μάλιστα, αυξάνει το μερίδιο της από 33% σε 36% το διάστημα 1994-2008, «κερδίζοντας» από την πτώση της δεύτερης μεγάλης

περιφέρειας, της Βόρειας Ελλάδας (από 33% σε 31%). Εξάλλου, η ίδια εμφανίζει τη σημαντικότερη εξειδίκευση σε ανάλογες δραστηριότητες, με μεγάλη απόκλιση από το μέσο όρο της χώρας. Περίπου 36% του εργατικού δυναμικού της Αττικής εξειδικεύεται σε σύγχρονες δραστηριότητες στην έρευνα και τεχνολογία τη δεκαετία 2000 έναντι μόνο 22% για την υπόλοιπη χώρα και κάπου 3% της συνολικής απασχόλησης στην Αττική αφορά κλάδους της υψηλής τεχνολογίας στις υπηρεσίες και στη βιομηχανία (1997-2008), έναντι μόλις 1-1,5% για τις λοιπές περιφέρειες.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 14.3. Ανθρώπινο δυναμικό στην έρευνα και τεχνολογία (% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού)

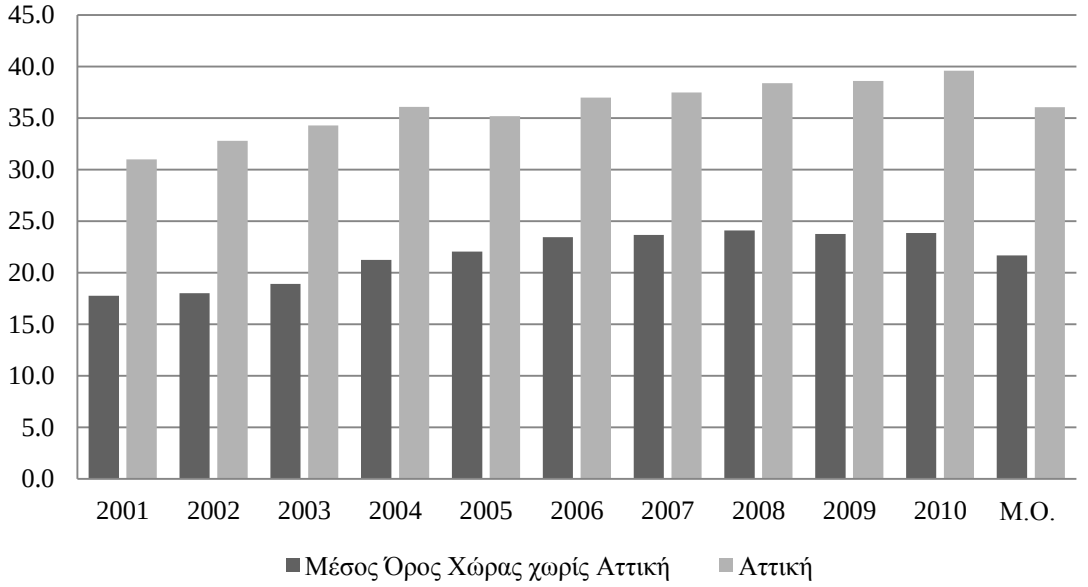

Πηγή: Στοιχεία από EUROSTAT, ιδία επεξεργασία.

Όπως υποστηρίζεται εδώ, τα παραπάνω πρέπει να έχουν σημασία στον τρόπο με τον οποίο η Αττική εξασφάλισε αξιοσημείωτα οφέλη ακόμα και για την κοινωνική συνοχή. Ειδικά τη «χρυσή περίοδο» 2003-2006 η πόλη της Αθήνας έχει το χαμηλότερο ποσοστό ανεργίας 9,1% σε σχέση με όλες τις μεγάλες πόλεις και πολύ χαμηλότερο από το μέσο όρο της χώρας (ενδεικτικά, η ανεργία βρίσκεται ήδη σκαρφαλωμένη στην Ελλάδα στο 10,5%, ενώ στην Θεσσαλονίκη φτάνει το 11,4%, στη Λάρισα το 12,9% και στην Καβάλα το 18,1%). Ακόμα, η περιφέρεια Αττικής εμφανίζει το χαμηλότερο δείκτη πληθυσμού στα όρια της φτώχειας ανάμεσα στις ελληνικές περιφέρειες, όπως και το μικρότερο ποσοστό πληθυσμού που βιώνει σοβαρή υστέρηση σε υλικά αγαθά. Ειδικότερα την περίοδο 2003-2010, το μέσο ποσοστό πληθυσμού στα όρια της φτώχειας στην Αττική είναι μόλις 13%, έναντι 20% για τη χώρα συνολικά και 25% για τη Βόρεια Ελλάδα, 26% για την Κεντρική Ελλάδα και 19% για τα Νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη. Παρομοίως, ο πληθυσμός που εμφανίζει σοβαρή υστέρηση σε υλικά αγαθά υπολογίζεται σε 10% του πληθυσμού στην Αττική, έναντι 13% στο σύνολο χώρας, 13% στη Βόρεια Ελλάδα, 15% στην Κεντρική Ελλάδα και 14% στα νησιά του Αιγαίου και στην Κρήτη[225].

Συνοψίζοντας, η Αθήνα και κατ' επέκταση η Αττική εμφανίζει τέσσερα βασικά στοιχεία που καθορίζουν τη θέση της στο χωρικό οικονομικό σύστημα ανάμεσα στις ελληνικές περιφέρειες. Πρώτον, εμφανίζεται ως το κύριο κέντρο παραγωγικότητας και συγκέντρωσης του εισοδήματος, τηρώντας μεγάλη απόσταση που μάλιστα διευρύνεται σταδιακά από τα λοιπά κέντρα και τις λοιπές περιφέρειες. Δεύτερον, η πρωτεύουσα επιδεικνύει έναν απαράμιλλο δυναμισμό σχεδόν σε όλους τους βασικούς τομείς της παραγωγής, ο οποίος καθηλώνει περαιτέρω τις αναπτυξιακές προοπτικές της περιφέρειας, συγκαταλεγόμενης της δεύτερου πόλου της Κεντρικής Μακεδονίας (προηγούμενα κεφάλαια και Πλαίσιο 14.1.). Η κύρια περιφέρεια που φαίνεται να ξεφεύγει από τη νέα κεντρομόλο έλξη που ασκεί η Αθήνα στο χωρικό σύστημα είναι τα νησιά του Αιγαίου και η Κρήτη και ως ένα

[225] Στοιχεία EUROSTAT.

βαθμό η Κεντρική Ελλάδα, αν και τα μεγέθη πρέπει να αξιολογούνται με επιφυλάξεις, καθώς και εκεί εκδηλώνεται μία επιρροή της Αττικής «που δεν φαίνεται» (εποχικές μετακινήσεις πληθυσμών, ιδιοκτησία των τοπικών επιχειρήσεων και έλεγχος του κεφαλαίου κ.λπ.). Τρίτον, η πρωτεύουσα εμφανίζει μία σύγχρονη εξειδίκευση σε τομείς αιχμής, η οποία υπολείπεται μεν από τα ευρωπαϊκά δεδομένα για τις ευρωπαϊκές μητροπόλεις, δε συναντάται δε σε καμία άλλη ελληνική περιφέρεια. Αυτή ωστόσο δεν είναι βέβαιο ότι συγκροτεί μία υπολογίσιμη βάση για τη στροφή σε νέες εξειδικεύσεις στην οικονομία της γνώσης ή σε πιο ανταγωνιστικές δραστηριότητες για το σύνολο χώρας. Τέταρτον, η Αττική εμφανίζει μικρότερη κοινωνική ανισότητα και χαμηλότερο δείκτη ανεργίας, γεγονός που αποδεικνύει ότι το σύνολο της οικονομικής δομής λειτουργεί με μεγαλύτερη εσωτερική ισορροπία και κοινωνική δικαιοσύνη, όπως και αποτελεσματικότητα. Μπορεί να υποτεθεί δηλαδή ότι αυτός καθ' αυτός ο παράγοντας της κοινωνικής ισορροπίας επιτρέπει και την αναπαραγωγή του πρωταρχικού και συγκεντρωτικού της ρόλου στο ευρύτερο χωρικό σύστημα.

Σε κάθε περίπτωση, το μοντέλο δεν αποδίδει τελικά στο σύνολο των κριτηρίων του, αποτελεσματικής ή δίκαιης διανομής παρά μόνον όσο βρίσκεται σε εξέλιξη μία θετική οικονομική συγκυρία. Τα όρια της συσσώρευσης είναι ορατά ήδη από το 2008 για τις περισσότερες περιφέρειες, ακόμα και αν οι αδυναμίες εκπλήρωσης των «ευσεβών προσδοκιών» για την Αθήνα γίνονται αισθητές μόνο στο τέλος της δεκαετίας. Το όραμα του εκσυγχρονισμού για την Αθήνα ως παγκόσμια επιχειρηματική πόλη μένει ατελέσφορο μέχρι το ξέσπασμα της κρίσης, εφόσον όπως προαναφέρθηκε δεν εξασφαλίζεται μία θέση ανάμεσα στις ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις με ιδιαίτερη οικονομική ισχύ εκτός συνόρων.

Ακόμα και οι στρατηγικές που υποδεικνύονται στην έκθεση του ΟΟΣΑ (2004) για την Αθήνα μένουν απραγματοποίητες Για παράδειγμα, το 2010 οι ολυμπιακές εγκαταστάσεις παραμένουν αναξιοποίητες αν όχι απόλυτα εγκαταλελειμμένες, μέχρι και η πιλοτική απόπειρα οργάνωσης των Μεσογείων αποδεικνύεται σε ένα αντι-παράδειγμα αναπτυξιακού πολεοδομικού σχεδιασμού (Λαϊνάς, 2013), ενώ τα κοινωνικά προβλήματα και οι κοινωνικές ανισότητες ακόμα και τα χωρικά και περιβαλλοντικά προβλήματα που υποβαθμίζουν την ποιότητα ζωής φανερώνονται με την υποχώρηση της δημόσιας παρέμβασης και την περικοπή πόρων (Μαλούτας, 2011). Σε τελική ανάλυση η Αθήνα αδυνατεί σε μεσοπρόθεσμο χρονικό ορίζοντα να γίνει αυτό που προορίζονταν να γίνει. Οι λόγοι θα πρέπει να αναζητηθούν πρωτίστως στις αστοχίες της αναπτυξιακής και χωρικής πολιτικής.

14.2. Οι κύριες ερμηνευτικές παράμετροι

Η κινητικότητα της εργασίας

Η κινητικότητα του πληθυσμού και της εργασίας αξιολογείται ως ο σημαντικότερος παράγοντας πίσω από τις μεταβολές στη γεωγραφία και αναμόρφωση των σχέσεων παραγωγής. Στην Ελλάδα, μετά το 1990 διακρίνονται τρείς διαστάσεις στην κινητικότητα, η εξωτερική, η εσωτερική και η διατομεακή-διακλαδική.

Σε ότι αφορά την εξωτερική κινητικότητα από τη δεκαετία 1990, η Ελλάδα, αποτελεί πόλο έλξης οικονομικών μεταναστών που καταφθάνουν μαζικά από την περιφέρεια της Ν.Α. Ευρώπης, όπως και από τρίτες και λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες και τονώνουν την ανταγωνιστικότητα σε δυναμικούς κλάδους που παραδοσιακά στηρίζονται στη χρήση ανειδίκευτης και χαμηλού κόστους εργασίας (ενδεικτικά Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη, 2005). Ταυτόχρονα την ίδια περίοδο, «εξάγεται» επιστημονικό δυναμικό - φαινόμενο το οποίο εντείνεται όσο προχωρά η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση (Λαμπριανίδης, 2011). Το ρεύμα των επιστημόνων έχει κατεύθυνση από την Ελλάδα προς τις χώρες της Β.Δ. Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής και καλύπτει ανάγκες σε σύγχρονους τομείς και εργασίες ανώτερης ποιότητας και εξειδίκευσης, στον εταιρικό τομέα και στις υπηρεσίες. Συνολικά, διαμορφώνεται ένα «ασύμφορο» ισοζύγιο στο πεδίο της διεθνούς-εξωτερικής κινητικότητας του εργατικού δυναμικού, ειδικά αν αναλογιστεί κάποιος ότι κύρια στρατηγική επιδίωξη για την Ελλάδα είναι η μετακίνηση προς την οικονομία της γνώσης, καλύτερες θέσεις εργασίας και γενικότερα ένα ανώτερο τεχνοοικονομικό υπόδειγμα.

Στο εσωτερικό καταγράφονται άτακτες και συγκυριακές μετακινήσεις εργατικού δυναμικού που είναι αδύνατον να χαρτογραφηθούν στο σύνολο τους, με δεδομένα τα ρευστά και ανολοκλήρωτα όρια των περιφερειακών οικονομιών. Έτσι αν και τα στατιστικά δείχνουν μία συνεχιζόμενη οριακή άνοδο του αστικού πληθυσμού, με δεδομένες τις νέες δυνατότητες που προκύπτουν από τη βελτίωση των τεχνικών υποδομών και μεταφορικών μέσων, αλλά και των εφαρμογών της νέας τεχνολογίας στις συγκοινωνίες και στις μεταφορές, είναι βέβαιο οι μετακινήσεις του πληθυσμού είναι πιο συχνές μεταξύ πόλης – υπαίθρου και αφορούν διάφορες κατευθύνσεις. Ο τόπος εργασίας δε συμπίπτει απαραίτητα με τον τόπο διαμονής, ενώ και η μετακίνηση στην ύπαιθρο για αναψυχή των ανθρώπων της πόλης, όπως και η κατοικία-μετεγκατάσταση σε μικρότερες πόλεις ή στα όρια της μητροπολιτικής Αθήνας είναι φαινόμενα που αναπτύσσονται (Πετράκος και Μαρδάκης, 2004, Λαμπριανίδης και Μπελλά, 2004). Εντός της πόλης, η ροπή προς την αποκέντρωση η μετακίνηση στα προάστια ή στην περιφέρεια του ΠΣΠ ενισχύεται επίσης και αφορά περισσότερο όπως φαίνεται μία μερίδα του πληθυσμού, που ανήκει στις πιο εύπορες ή ανώτερες κοινωνικοοικονομικά κατηγορίες (π.χ. Sayas, 2006, Σπυρέλλης, 2013).

Σε ότι αφορά τις διακλαδικές - διατομεακές μετακινήσεις, η προσωρινή/μερική/εποχιακή απασχόληση ή η απασχόληση με συμβάσεις ορισμένου χρόνου είναι αρκετά διαδεδομένη σε πολλούς τομείς της νέας οικονομίας, ειδικά σε αυτούς που είναι περισσότερο «ελαστικοί» ως προς την ποιότητα και την εξειδίκευση της εργασίας και με εποχιακές διακυμάνσεις στη ζήτηση (πχ. τουρισμός, γεωργία, κατασκευές, μεταποίηση, ακόμα και δημόσιος τομέας). Ταυτόχρονα, η πολυαπασχόληση, η οποία και αποτελεί ιδιαίτερο «ενδημικό» στοιχείο στον τρόπο ανάπτυξης γίνεται σχεδόν ανάγκη στο δρόμο για τη διαρθρωτική προσαρμογή, την ανταγωνιστικότητα και την επιβίωση, για πολλές επιχειρήσεις και νοικοκυριά. Χαρακτηριστικά, συχνά συνδυάζονται οι αγροτικές ασχολίες με το εμπόριο, τον τουρισμό ή τις υπηρεσίες, γεγονός που συνεπάγεται αναπόφευκτα και εποχιακές ή προσωρινές ή καθημερινές μετακινήσεις από την πόλη προς την εκμετάλλευση στην ύπαιθρο και στην περιοχή των ξενοδοχείων, και το αντίστροφο. Για τις μορφές αυτές, η σταδιακή απελευθέρωση του θεσμικού πλαισίου των εργασιακών σχέσεων, όπως και η δημιουργία νέων μηχανισμών αντιμετώπισης της ανεργίας, ειδικά με στόχο ομάδες που εντάσσονται μαζικά στην αγορά εργασίας (νέοι, γυναίκες, μετανάστες), λειτουργούν ενισχυτικά. Η κατοχύρωση στοιχειωδών εργασιακών δικαιωμάτων στις κατηγορίες «μη κανονικής» απασχόλησης, όπως και η διαμόρφωση νέων προγραμμάτων εργασιακής εκπαίδευσης είναι δεδομένα που από τη μία ενθαρρύνουν τις επιχειρήσεις και τους εργοδότες στην αξιοποίηση των δυνατοτήτων μίας νέας δεξαμενής ευκαιριακής απασχόλησης, διαθέσιμης ανάλογα με τις απαιτήσεις και ανάγκες, από την άλλη προωθούν την προσαρμοστικότητα της εργατικής δύναμης στις απαιτήσεις και τις ανάγκες στις περιφερειακές αγορές εργασίας.

Οι κατασκευές και τα έργα υποδομών

Η βελτίωση των υποδομών κάθε είδους είναι επίσης χαρακτηριστική στην Ελλάδα την περίοδο της έρευνας. Ο εκσυγχρονισμός στον τομέα αυτό είναι προφανής, καθώς τις τελευταίες δύο δεκαετίες πολλά μεγάλα και μικρά έργα υλοποιούνται για δημόσια χρήση και ωφέλεια. Νέες υποδομές κατασκευάζονται στην ύπαιθρο και στις πόλεις, και αναβαθμίζονται υφιστάμενες σε διάφορους τομείς, ενισχύοντας με αυτό τον τρόπο πρώτον, τις προϋποθέσεις διαφοροποίησης των τοπικών οικονομιών, δεύτερον, την παρουσία του ιδιωτικού κεφαλαίου στα δημόσια έργα, τρίτον την ποιότητα ζωής σε συγκεκριμένες περιοχές.

Από την έμφαση που δίνεται στις μεγάλες υποδομές επωφελούνται ιδιαίτερα ορισμένοι κλάδοι από μία πρωταρχική διεύρυνση της αγοράς, κυρίως αυτοί των κατασκευών, των τραπεζών και οι υπηρεσίες μεταφορών. Παράλληλα, επωφελούνται περισσότερο συγκεκριμένες περιοχές με κομβικό αναπτυξιακό ρόλο στο πλαίσιο της διεθνοποίησης και συγκεκριμένα, η ευρύτερη περιφέρεια της Πρωτεύουσας και η δυτική Ελλάδα (Δυτική Μακεδονία, Δυτική Ελλάδα, Στερεά Ελλάδα). Τα μεγαλύτερα έργα σε προϋπολογισμό και κλίμακα, μεταξύ των οποίων το Διεθνές Αεροδρόμιο των Σπάτων, το Μετρό της Αθήνας και η Γέφυρα Ρίου - Αντίρριου εντάσσονται στην ευρεία ζώνη της λειτουργικής επιρροής της Αθήνας, ενώ μόνο ένα (Εγνατία Οδός), ενδυναμώνει τον κομβικό ρόλο της Θεσσαλονίκης και τις προοπτικές χωρικής ολοκλήρωσης και συνοχής της βόρειας Ελλάδας. Επιπλέον

όμως η πρωτεύουσα επωφελείται και από άλλα τεχνικά έργα και επενδύσεις στο πλαίσιο της προετοιμασίας των ολυμπιακών αγώνων (ολυμπιακές εγκαταστάσεις, ανάπλαση δημοσίων χώρων κ.ά.) αλλά και στο γενικότερο πνεύμα της πολεοδομικής και αστικής ανασυγκρότησης.

Εδώ πρέπει να σημειωθεί ως σημαντική καινοτομία στην εποχή του εκσυγχρονισμού η υλοποίηση μεγάλων υποδομών μέσω των Συμπράξεων Δημοσίου και Ιδιωτικού Τομέα (ΣΔΙΤ). Πρόκειται για εργαλείο που εισάγει και εδραιώνει τη συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα ιδίως χρηματοπιστωτικού και πολυεθνικού επιχειρηματικού κεφαλαίου στο σχεδιασμό και την κατασκευή των έργων και θεμελιώνει και νομιμοποιεί την πρακτική της «αυτοχρηματοδότησης» στα δημόσια έργα (Χειμωνίτη-Τερροβίτη, 2003). Παρότι ο ιδιωτικός τομέας ενισχύεται και αποκτά μία καίρια θέση σε κοινωφελή έργα, ειδικά στα πιο βιώσιμα και ανταγωνιστικά από αυτά, ο ρόλος του κράτους παραμένει σημαντικός σε όλες τις περιπτώσεις στον έλεγχο του ρίσκου και της λειτουργίας και στη διασφάλιση ελκυστικών όρων για τη συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα.

Τα έργα των ΣΔΙΤ αφορούν κυρίως τον τομέα των μεταφορών και των σύγχρονων αστικών υποδομών με μεγάλα περιθώρια κέρδους και ορισμένες κοινωνικές και αστικές υποδομές γύρω από την πρωτεύουσα. Στις μικρότερες υποδομές είναι πιο έντονη ή διασπορά, όπως και η κατάτμηση των επενδύσεων σε μικρότερα έργα που χρηματοδοτούνται σχεδόν στο σύνολο τους από το δημόσιο τομέα. Αυτά καλύπτουν ένα μεγάλο φάσμα βασικών αναγκών του πληθυσμού, απ' άκρη σε άκρη της Ελλάδας και γίνονται σχεδόν αποκλειστικά με δημόσια χρηματοδότηση κλασικού τύπου ή με συγχρηματοδότηση των Διαρθρωτικών Ταμείων.

Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας 1980 μέχρι σήμερα πάντως απομονωμένες κοινότητες και μαζί κεντρικές περιοχές, αποκτούν νέες και αναβαθμισμένες υποδομές, μεταξύ των οποίων σχολεία, δρόμοι, κέντρα υγείας, αποχετεύσεις και υδρευτικά και αρδευτικά δίκτυα, σταθμοί επεξεργασίας λυμάτων, πλατείες και διαμορφωμένοι δημόσιοι χώροι, κ.ά. όπως και νέες και πιο σύγχρονες δομές, όπως νοσοκομεία, πανεπιστήμια, ερευνητικά ιδρύματα, εξειδικευμένες κοινωνικές υπηρεσίες αλλά και ειδικές βιομηχανικές περιοχές και επιχειρηματικά πάρκα κ.λπ.[226].

Κλείνοντας, αναμφισβήτητα οι μεταφορικές υποδομές είναι στο επίκεντρο της στρατηγικής για την περιφερειακή ανάπτυξη και την εδαφική συνοχή, αλλά και για την ανταγωνιστικότητα και την εξωστρέφεια της εθνικής οικονομίας (Χριστοφάκης, 2007). Η ανάπτυξη των υποδομών και δικτύων μεταφορών υποστηρίζει έμμεσα την άνοδο δραστηριοτήτων σε «συμπληρωματικές» υπηρεσίες αιχμής, όπως τον τουρισμό και το εμπόριο και ταυτόχρονα, αναδεικνύει το «πρόσωπο» προς τα έξω του εκσυγχρονισμού και της διεθνοποίησης της οικονομίας. Τα μεγάλα έργα για την κατασκευή υποδομών και την ολοκλήρωση δικτύων μεταφορών μπορούν να νοηθούν και ως η απτή απόδειξη της επέκτασης της οικονομίας και της πρόθεσης της απρόσκοπτης ενσωμάτωσης σε ένα διεθνικό - ευρωπαϊκό σύστημα.

Παρότι τα οφέλη είναι προφανώς μεγάλα, με δεδομένο το συγκεντρωτικό χαρακτήρα του χωρικού συστήματος στην Ελλάδα, διατυπώνονται επιφυλάξεις ως προς το τελικό αποτέλεσμα στην καταπολέμηση των περιφερειακών ανισοτήτων (βλ. επίσης, από μία άλλη προσέγγιση Παντελάδης και Τσιάπα, 2012). Υπό συνθήκες ανάπτυξης των μεταφορών, ο μηχανισμός της διάχυσης και της αποκέντρωσης των ωφελειών προς τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές θεωρητικά μπορεί να ενεργοποιηθεί κάτω από συγκεκριμένους όρους, όπως με την αύξηση των μισθών, των τιμών των ακινήτων, και του περιβαλλοντικού κόστους στις ανεπτυγμένες περιοχές, όμως προϋποθέτει ακόμα την αισθητή μείωση του κόστους μεταφοράς και την συντήρηση της περιορισμένης κινητικότητας της εργασίας. Τα παραπάνω δεν ισχύουν στην περίπτωση της Ελλάδας. Για παράδειγμα, η κινητικότητα της εργασίας βελτιώνεται, το περιβαλλοντικό και κοινωνικό κόστος στις αστικές περιοχές δεν είναι δυσβάσταχτο τουλάχιστον στο βαθμό που είναι σε άλλες χώρες στην Ευρώπη, η αύξηση των μισθών δεν θεωρείται δεδομένη, ενώ οι μεταφορές δεν γνωρίζουν καθεστώς απόλυτου ελεύθερου ανταγωνισμού αλλά ολιγοπωλιακή οργάνωση, που δεν διευκολύνει τη μείωση των τιμών.

[226] Ενδεικτικά βλ. το έργο των διαρθρωτικών ταμείων στην Ελλάδα, Γ.Δ. Περιφερειακής Πολιτικής της Ευρωπαϊκής Επιτροπής http://ec.europa.eu/regional_policy/atlas2007/greece/index_en.htm#

Η τεχνολογική μεταβολή

Οι νέες τεχνολογίες, όπως ενσωματώνονται πρώτα απ' όλα στις μεταφορές, την πληροφορική και τις επικοινωνίες αλλάζουν επίσης, τις πρωταρχικές συνθήκες για τη γεωγραφική κινητικότητα των συντελεστών, τόσο του κεφαλαίου, όσο και της εργασίας. Συνολικά, μπορεί να θεωρηθεί ότι η τεχνολογική πρόοδος βελτιώνει τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη εσωτερικών και εξωτερικών οικονομιών κλίμακας για τις επιχειρήσεις, όπως και τις συνθήκες ευελιξίας και ορθολογικότερης οργάνωσης της εργασίας για τους απασχολούμενους. Στη γεωγραφία και τα δύο επιτρέπουν μία σχετικά εύκολη σύγκλιση των χωροθετικών επιλογών κεφαλαίου και εργασίας, σε νέους χώρους.

Καταρχήν, σε ότι αφορά τις μεταφορές, η αναβάθμιση των υποδομών βρίσκεται σε αμφίδρομη σχέση με τον εκσυγχρονισμό των μέσων με τη βοήθεια της τεχνολογικής προόδου, όπως και με την ανάπτυξη νέων υπηρεσιών στις εμπορευματικές μεταφορές και σε «συμπληρωματικές» δραστηριότητες, όπως την αποθήκευση, τον τουρισμό και το εμπόριο. Για παράδειγμα, η χρήση του αυτοκινήτου, αλλάζει τα πρότυπα της εγκατάστασης και των καθημερινών μετακινήσεων (Sivignon, 2005), ενώ και η διεύρυνση της χρήσης του αεροπλάνου και η βελτίωση των οδικών και ακτοπλοϊκών συνδέσεων έχουν θετικές συνέπειες ως ένα βαθμό στην αποκέντρωση δραστηριοτήτων, όπως και επιταχύνουν τη διάχυση του τουριστικού φαινομένου στο χώρο (π.χ. charters, επιδοτούμενες γραμμές στην ακτοπλοϊα, βλ. και Σπαθή κ.ά., 2010).

Σε ότι αφορά τις τεχνολογίες στις τηλεπικοινωνίες και την πληροφορική αυτές αλλάζουν ριζικά τον τρόπο λειτουργίας και διοίκησης στον επιχειρηματικό τομέα, όπως και τις μεθόδους γεωγραφικής οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας. Καταρχήν, επιτρέπουν τον διαχωρισμό της διοίκησης και του ελέγχου από την παραγωγή, όπως και τον εξορθολογισμό του συστήματος που οδηγεί σε μείωση του κόστους (χαρακτηριστικό το παράδειγμα των τραπεζών στην Ελλάδα, Κανελλόπουλος κ.ά., 1998), με διαφορετικές επιπτώσεις στον κόσμο της εργασίας, αφού από τη μία μειώνονται οι διαθέσιμες θέσεις εργασίας, από την άλλη δημιουργούνται νέα πρότυπα, με έμφαση στις υπευθυνότητες και τις ικανότητες διαχείρισης της τεχνολογίας, της εξειδίκευσης και της γνώσης (π.χ. Λινάρδος-Ρυλμόν, 2003). Επιπλέον, νέοι τρόποι απομακρυσμένης διεύθυνσης και οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας, όπως η τηλε-εργασία και η εργασία από απόσταση εφαρμόζονται όλο και πιο συχνά, ενώ ταυτόχρονα με τα σύγχρονα μέσα είναι δυνατή και η ολοκλήρωση του έργου, με τη δικτύωση μονάδων και την εξωτερική συνεργασία (Βαϊου κ.ά., 2004 και Αυδίκος, 2014 για την Αθήνα).

Επίσης, είναι δυνατή η μηχανοργάνωση και η ταχεία και άμεση ενδο-εταιρική επικοινωνία με πολλούς τρόπους (τηλεδιασκέψεις, ιντρανετ, ιντερνετ), δεδομένα που ευνοούν την διασπορά, κατάτμηση και αποκέντρωση δραστηριοτήτων σε διαφορετικές τοποθεσίες, και τη λειτουργία μέσα από ένα δίκτυο σημείων διάθεσης – πώλησης. Αυτά επιτρέπουν συνολικά την επέκταση των δραστηριοτήτων, ακόμα και στις πιο απομονωμένες αγορές και περιοχές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα τραπεζικά καταστήματα που οργανώνονται σε ένα δίκτυο νομού/περιφέρειας/χώρας και οι αλυσίδες των μεγάλων σούπερ μάρκετ στο λιανικό εμπόριο.

Η ανάδυση εναλλακτικών οικονομικών χώρων

Στο παραπάνω πλαίσιο, αναδύονται νέοι χώροι της παραγωγής και της κατανάλωσης και νέες γεωγραφίες αν και το φαινόμενο αυτό βρίσκεται ακόμα στις απαρχές του στην Ελλάδα, ακόμα και στα τέλη της δεκαετίας 2000 σε σύγκριση με περισσότερο ανεπτυγμένες χώρες (βλ. π.χ. Castells, 2010). Η «παραγωγή» με την ευρεία έννοια που συμπεριλαμβάνει την παροχή των υπηρεσιών τείνει να επεκτείνεται σε κοιτίδες με διαφορετικά χαρακτηριστικά (π.χ. επάρκεια κοινωνικού κεφαλαίου, θεσμικό περιβάλλον) ενώ η κατανάλωση σε εναλλακτικές νησίδες όπου συγκεντρώνονται τα πλεονάσματα της οικονομίας.

Καταρχήν, σε συγκεκριμένες εδαφικές περιοχές δημιουργούνται ορισμένες πρώτες προϋποθέσεις για την εφαρμογή πιο καινοτόμων υποδειγμάτων ενδογενούς ανάπτυξης και για την ανάπτυξη τοπικών ή τομεακών ολοκληρωμένων συστημάτων και συστάδων επιχειρήσεων (clusters). Η τάση αυτή ακολουθεί μία αντίστοιχη κοινοτική και υποκινείται από μία ευρύτερη στρατηγική που εστιάζει μετά το 1980 στη σημασία των κοινωνικών εξω-επιχειρηματικών διαδικασιών,

αποκαλύπτοντας έτσι ότι οι επιτυχίες στον επιχειρηματικό τομέα οφείλονται σε θεσμούς και πρακτικές που επιβίωσαν από προηγούμενες περιόδους.

Ωστόσο είναι γεγονός ότι ειδικά σε ότι αφορά την Ελλάδα οι συστάδες επιχειρήσεων και τα δίκτυα δεν αξιοποιούνται ιδιαίτερα και αποφασιστικά ως εργαλεία, μέσα από τις διάφορες πολιτικές για την καινοτομία και την ανταγωνιστικότητα, ακόμα και αν οι πολιτικές διακηρύξεις σε γενικές γραμμές αναγνωρίζουν όλη την περίοδο την χρησιμότητα τους για την βελτίωση της ανταγωνιστικότητας και υποστηρίζουν την ενδυνάμωση τους (Ιωαννίδης, 2012β). Αυτό σημαίνει ότι δεν αναπτύσσεται μία οριζόντια και στοχευμένη πολιτική για την προώθηση και την ανάπτυξη τοπικών δικτύων και συστάδων, γεγονός που σχετίζεται με τις ιστορικές ελλείψεις σε ότι αφορά τη διασύνδεση ανάμεσα στην επιχειρηματικότητα και σε θεσμικούς φορείς που μπορούν να προωθήσουν γνωσιακές και κοινωνικές πρακτικές με έμφαση στην καινοτομία και την ποιότητα. Ακόμα όμως και οι αποσπασματικές πολιτικές δεν είναι γνωστό από την έρευνα ως σήμερα, αν έχουν το αναμενόμενο ή επιθυμητό αποτέλεσμα για τις επιχειρήσεις ή τις περιφέρειες.

Σχετική έκθεση του ΙΝΕ ΓΣΕΕ υποδεικνύει μόνο ορισμένα βασικά σημεία στην εξέλιξη των πολιτικών και των έργων ανάπτυξης συστάδων στην Ελλάδα μέχρι το ξέσπασμα της κρίσης (Ιωαννίδης, 2012β). Πρώτον, τα προγράμματα προώθησης των συστάδων παρότι υλοποιούνται όλη την περίοδο στο πλαίσιο συνήθως περιφερειακών επιχειρησιακών προγραμμάτων, δεν εντάσσονται σε μία περιφερειακή πολιτική παρέμβαση και δεν εναρμονίζονται δηλαδή με στόχους για την περιφερειακή ανάπτυξη, αλλά ενσωματώνονται περισσότερο σε κεντρικές πολιτικές που υλοποιούνται *στις* περιφέρειες. Δεύτερον, οι πρωτοβουλίες έχουν κατά κύριο λόγο «πιλοτικό χαρακτήρα», εφόσον η πολιτική clustering δεν έχει συγκροτημένα χαρακτηριστικά αλλά αποτελεί ένα μεμονωμένο μέτρο δράσης σε προγράμματα ευρύτερα που έχουν ως κύριο στόχο την εξωστρέφεια, την ανταγωνιστικότητα και την ποιότητα στον τομέα της προσφοράς κ.λπ.. Τρίτον, η εμπειρία από δύο μεγάλα σχέδια – έργα δικτύωσης, ένα στη Δυτική Ελλάδα στον τομέα της μικροηλεκτρονικής και ένα στην Πελοπόννησο στον τομέα της παραγωγής ελαιολάδου δείχνει ότι η επιτυχία στηρίζεται κατά κύριο λόγο στα εσωτερικά πλεονεκτήματα των επιχειρήσεων (και του κοινού σχεδίου) που αφορούν την ευελιξία του σχήματος, τη γειτνίαση στην εγκατάσταση και την ευκολία των ανταλλαγών, την ανταγωνιστικότητα των μονάδων κ.ά.. Δεν στηρίζεται επομένως τόσο στο ρόλο και τη συμβολή εξωτερικών παραγόντων μπορούν να συμβάλλουν στην ανάπτυξη της καινοτομίας (π.χ. τοπική αυτοδιοίκηση και πανεπιστήμια). Στο πλαίσιο αυτό, λειτουργούν και πάλι οι αυτοματισμοί της αγοράς, και έχουν περιορισμένη σημασία οι θεσμικοί παράγοντες που μπορούν να δημιουργήσουν ένα ευνοϊκό περιβάλλον για την ανάπτυξη μίας επιχειρηματικότητας με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και για την περιφερειακή ανταγωνιστικότητα[227].

Ειδικά από την έρευνα που αφορά τη συστάδα επιχειρήσεων Corallia -μία κοινή πρωτοβουλία η οποία μάλιστα θεωρήθηκε πολύ επιτυχημένη σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, λαμβάνοντας τη διάκριση του βραβείου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της Γενικής Διεύθυνσης Περιφερειακής Πολιτικής, «Regiostars» το 2009- προκύπτει ως το βασικότερο στοιχείο για την αποτελεσματική λειτουργία του τεχνολογικού δικτύου, ο σχηματισμός ενός κοινού χώρου στον οποίο οι επιχειρήσεις αλληλεπιδρούν. Οι μορφές που μπορεί να λαμβάνει ο χώρος αυτός είναι ποικίλες όπως τονίζεται στην ίδια έκθεση και δεν περιορίζονται στο φυσικό χώρο και στην εδαφική συγκέντρωση. Ο κοινός χώρος αφορά και συμπεριλαμβάνει τη διαμόρφωση ενός φορέα συλλογικής εκπροσώπησης και έναν οργανισμό προώθησης της δικτύωσης (Corallia), τη «συγκατοίκηση» των επιχειρήσεων σε κοινούς χώρους (Τεχνολογικό Πάρκο Πατρών, Innovation Hub) και την από κοινού συμμετοχή των επιχειρήσεων σε διεθνείς εκθέσεις. Με λίγα λόγια, η συστάδα λειτουργεί σε παράλληλους χώρους κοινής συνεύρεσης που ξεπερνούν την υλική υπόσταση των χωρικών σχέσεων, όμως επιτρέπουν την ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στους εργαζόμενους στις συμμετέχουσες επιχειρήσεις (εργοδότες και μισθωτούς), ευνοούν την ανταλλαγή πληροφοριών, απόψεων, εμπειριών και ιδεών και ακόμα δημιουργούν και μία «χωρικά προσδιορισμένη» αγορά εργασίας από την οποία αναζητείται

[227] Στην πρώτη περίπτωση, η ανταλλαγή τεχνογνωσίας ανάμεσα από τις επιχειρήσεις του δείγματος δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη, όπως έδειξε η ίδια έρευνα, ενώ οι σχέσεις των επιχειρήσεων με άλλους ερευνητικούς φορείς και ειδικότερα με τα πανεπιστήμια διαπιστώθηκε ότι χρήζει ενίσχυσης των επαφών αλλά και εξορθολογισμό. Τέλος, ο ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης είναι ο περισσότερο προβληματικός παρότι η ίδια μπορεί να αποδειχθεί στον καθοριστικό παράγοντα επιτυχίας μιας προσπάθειας προώθησης της καινοτομίας.

προσωπικό και ένα χώρο εργασίας με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (γύρω από την ευελιξία του επιστήμονα εργαζόμενου και την ανεξαρτησία στην οργάνωση του τόπου και του χρόνου εργασίας).

Εκτός από τα παραπάνω, που συγκλίνουν τελικά τόσο σε μία «επανεδαφικοποίηση» (ρόλος των θεσμών και των τοπικών κοινωνικών σχέσεων παραγωγής), όσο και σε μία αποεδαφικοποίηση (άυλοι χώροι) των υποθέσεων της ανάπτυξης συναντώνται και χρήσεις του χώρου που αναδεικνύουν την απομακρυσμένη διαχείριση της ανάπτυξης και την ολοκλήρωση της περιφερειακής πολιτικής με «παρέμβαση από απόσταση». Στο πλαίσιο προγραμμάτων για την τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη εισάγονται ειδικά μετά το 2000 καινοτόμες δράσεις όπως η απομακρυσμένη παροχή δημοσίων υπηρεσιών (τηλε-ιατρική, η ηλεκτρονική εξυπηρέτηση στην τοπική αυτοδιοίκηση), εφαρμογές στην προβολή των πολιτιστικών και τουριστικών πόρων και η ανάπτυξη της κοινωνίας της πληροφορίας με ευρυζωνικά δίκτυα και τη διασυνοριακή και διαπεριφερειακή συνεργασία σε στρατηγικά έργα και πιλοτικές δράσεις (π.χ. για την προώθηση της έρευνας και τεχνολογίας, την προστασία του περιβάλλοντος, την ανάδειξη πολιτιστικής κληρονομιάς κ.ο.κ.).

Τέλος, η κατανάλωση αποκτά νέα χωρικότητα καθώς μεταφέρεται στον ψηφιακό κόσμο και σε εναλλακτικούς τόπους. Νέοι χώροι αναδύονται στο πλαίσιο της νέας οικονομίας που κυριαρχείται από άυλες ροές, κυκλώματα και διασυνδέσεις και κινείται μέσα από την κατανάλωση των προϊόντων του πολιτισμού και της αναψυχής. Η κατανάλωση δεν αφορά μόνο τα προϊόντα της υλικής παραγωγής ή τις υπηρεσίες αλλά μεταφέρεται στην κατανάλωση του τόπου και του τοπίου και έτσι διακρίνονται διαφορετικές και σύνθετες κατηγορίες ενός πολιτιστικού καταναλωτισμού που αφορά τους χώρους της πόλης, την ίδια την εμπειρία σε συγκεκριμένους τόπους ως μία «εναλλακτική» τουριστική εμπειρία. Όπως αναφέρεται σε πολλά σημεία της εργασίας, ο πολιτισμός «συναντά» συχνά τον τουρισμό και την κατανάλωση, σε διάφορα νέα πρότυπα για την τοπική ανάπτυξη.

14.3. Μια εναλλακτική τυπολογία του περιφερειακού προβλήματος

Οι βασικές χωροοικονομικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες μεταλλάσσεται το περιφερειακό πρόβλημα, είναι τρείς. Πρώτα από όλα είναι η από-αγροτοποίηση, ενώ ακολουθεί η αποβιομηχάνιση και η επιτάχυνση της ανάπτυξης της οικονομίας των υπηρεσιών. Σε αυτό το πλαίσιο προκύπτει ένα μοντέλο χωρικής ανισότητας που αποτελείται από τρείς διαφορετικές κατηγορίες γεωγραφικών περιοχών. Καταρχήν, ξεχωρίζει το μεγάλο κέντρο δυναμισμού, δηλαδή ο τόπος που δρομολογεί τις εξελίξεις με το μετασχηματισμό του και ταυτόχρονα αντικατοπτρίζει τις προσπάθειες ένταξης της εθνικής οικονομίας στην δυναμική της παγκοσμιοποίησης. Στη συνέχεια, αναδεικνύεται ο ρόλος των «περιοχών της συντήρησης», οι οποίες διατηρούν μία προηγούμενη - πιο παραδοσιακή εξειδίκευση σε τοπικής κλίμακας υπηρεσίες, στο εμπόριο και στον τουρισμό, ενώ λειτουργούν υποστηρικτικά στην ανάπτυξη του κέντρου και στο μοντέλο της ταχείας ανάπτυξης. Τέλος, ξεχωρίζουν οι «περιοχές της μειονεξίας», όπου η χαμηλή διαφοροποίηση της παραγωγικής βάσης δεν επιτρέπει την ενεργητική ενσωμάτωση στη νέα οικονομία και τα οφέλη προκύπτουν εκ της διάχυσης, από τα κέντρα του δυναμισμού και της συντήρησης. Η στασιμότητα ωστόσο δεν υποσκάπτει τη συνολική αποτελεσματικότητα του συστήματος, με δεδομένο ότι οι περιοχές αυτές αποδίδουν ένα πολύ μικρό μέρος του προϊόντος και του εισοδήματος.

<u>Α. Το κέντρο του αυτοτροφοδοτούμενου δυναμισμού: Η Αθήνα</u>

Η Πρωτεύουσα επιβάλλεται στο σύγχρονο μοντέλο χωροοικονομικής οργάνωσης, τόσο με την θέση της στη νέα οικονομία, όσο και με διάφορους συμβολισμούς που αφορούν το πέρασμα στην παγκοσμιοποίηση και στην οικονομική ολοκλήρωση και αποτυπώνονται στο αστικό τοπίο. Στο πεδίο της οικονομίας, η διεθνοποίηση έχει σημαντικές επιπτώσεις σε ολόκληρο το εθνικό σύστημα των πόλεων, όμως πολύ σημαντικότερες και περισσότερο αντιφατικές στην περίπτωση της Αθήνας (Οικονόμου και Πετράκος, 2004α). Οι πιέσεις από τη μία δίνουν ώθηση στο δυναμισμό της μητροπολιτικής οικονομίας, από την άλλη, καθιστούν το ίδιο παραγωγικό σύστημα ακόμα πιο ευάλωτο απέναντι στον ανταγωνισμό, στον οποίο εκτίθεται άμεσα.

Οι επενδύσεις στην οικονομία της Αττικής έχουν στο πλαίσιο αυτό μία διχασμένη δυναμική από τη μία, τη συγκέντρωση σε ορισμένους πόλους που εξασφαλίζουν αύξουσες οικονομίες (π.χ.

κέντρο), χάριν στην εγγύτητα σε υποδομές και αγορές, προμηθευτές και συνεργατικά δίκτυα, από την άλλη,την αποκέντρωση (προάστια, περιαστικές ζώνες) για την εξοικονόμηση πόρων, την εκμετάλλευση φθηνότερων ενοικίων γης και ευνοϊκότερων συνθηκών για το κεφάλαιο στις κατά τόπους αγορές εργασίας. Ειδικά η διαμόρφωση συστάδων σε κεντρικές περιοχές αποτελεί μία συνεχόμενη διαδικασία για τομείς των υπηρεσιών που μπορούν να χρηματοδοτήσουν την εγκατάσταση σε χρήσεις γης και ακίνητα υψηλής αξίας στο κέντρο και στα προάστια, όπου βρίσκεται εγκατεστημένο μεγάλο μέρος της εργατικής και καταναλωτικής δύναμης. Πρόκειται για διαδικασία που σχηματίζει νέες μεταβιομηχανικές δομές κατά τόπους, και είναι σε εξέλιξη όλη την περίοδο, αλλάζοντας τη μορφή και λειτουργία της πόλης, εφόσον συμπαρασύρει μαζί με τις αλλαγές χρήσεων, αλλαγές στο τοπίο και στον τρόπο ζωής, εργασίας και μετακίνησης των κατοίκων.

Η «χωρική εξειδίκευση» διαμορφώνεται έτσι σε δύο επίπεδα. Από τη μία, αφορά στο κέντρο του πολεοδομικού συγκροτήματος της πρωτεύουσας (ΠΣΠ) τις δραστηριότητες υψηλής προστιθέμενης αξίας, που έχουν μία ξεχωριστή θέση στις σύγχρονες στρατηγικές για τη νέα οικονομία ακόμα και σε ευρωπαϊκό πλαίσιο (π.χ. οικονομική και νομισματική ενοποίηση, Στρατηγική της Λισσαβόνας), ενώ από την άλλη, αφορά στον περιμετρικό – περιαστικό χώρο παραγωγικές δραστηριότητες που εμμέσως υποστηρίζουν τους δυναμικούς τομείς ή προορίζονται για την ικανοποίηση ζωτικών αναγκών του ογκώδους αστικού πληθυσμού. Η γεωργία, η βιομηχανία, όπως και υποστηρικτικές υπηρεσίες στις μεταφορές, την αποθήκευση ή το χονδρικό εμπόριο αναπτύσσονται στα όρια του συγκροτήματος, είναι όμως απόλυτα αναγκαίες για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και τη διευκόλυνση της συσσώρευσης στη μοντέρνα οικονομία στο σύστημα της μητρόπολης.

Ο οικονομικός ρόλος της Αττικής γίνεται υπό μία έννοια υπερτροφικός εφόσον, η μητροπολιτική περιφέρεια είναι ο απόλυτος παραγωγός της αξίας και των θέσεων απασχόλησης, στους νέους - σύγχρονους τομείς της οικονομικής εξειδίκευσης. Η ίδια συγκεντρώνει σχεδόν το σύνολο της δραστηριότητας των πιο δυναμικών κλάδων των υπηρεσιών, το μεγάλο μέρος της βιομηχανικής δραστηριότητας και του εμπορίου και ταυτόχρονα, αποτελεί ένα σημαντικό κέντρο των κατασκευών. Συνολικά διαπιστώνεται ότι η περιφέρεια της Αττικής εμφανίζει την πιο εξισορροπημένη διάρθρωση στο εσωτερικό του τριτογενή τομέα, και ταυτόχρονα, μεταξύ δευτερογενή και τριτογενή τομέα, σε σύγκριση με όλες τις άλλες ελληνικές περιφέρειες. Η υπερβάλλουσα κεντρικότητα της μητροπολιτικής οικονομίας είναι τελικά συνυφασμένη με τον ευρύτερο μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας και είναι υπό μία έννοια το τίμημα του μοντέλου ανάπτυξης που επικρατεί στη χώρα κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Σε κάθε περίπτωση, η ίδια η πόλη έχει γίνει πλέον περισσότερο «παραγωγική» σε σχέση με το ιστορικό παρελθόν της. Από τη δεκαετία 1990 αποκτά μέχρι και γεωργική παραγωγή που μπορεί να προμηθεύει την κύρια αγορά της πρωτεύουσας και την ζώνη επιρροής της. Ακόμα, ο βιομηχανικός τομέας λειτουργεί με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα και είναι ο βασικός παραγωγός για το εθνικό σύστημα. Τέλος, ο τριτογενής τομέας συγκεντρώνει στην περιοχή της Αθήνας τις ενδιάμεσες βασικές επιχειρηματικές υπηρεσίες, αυτές δηλαδή που μπορούν να συντηρήσουν την αρχιτεκτονική της μεγάλης επιχειρηματικότητας και των υπεργολαβικών σχέσεων για τη μείωση του κόστους και την αποτελεσματικότερη λειτουργία του.

Β. Οι περιοχές της «συντήρησης»: Το σύστημα των μικρότερων ελληνικών πόλεων, η αγροτική ύπαιθρος, οι τουριστικά ανεπτυγμένες περιοχές

Οι μικρότερες ελληνικές πόλεις και οι τουριστικές περιοχές συμπληρώνουν κατά μία έννοια το μοντέλο της οικονομίας των υπηρεσιών. Φιλοξενούν δραστηριότητες με ροπή στη γεωγραφική διασπορά για διάφορους λόγους που σχετίζονται είτε με μικροοικονομικές αποφάσεις των παραγωγικών μονάδων, είτε με τα κατά τόπους πλεονεκτήματα και ενδογενείς πόρους.

Ειδικά οι μεγάλες πόλεις με ιστορική και παραδοσιακή εξειδίκευση σε υπηρεσίες διακίνησης του εμπορίου και μεταφορών, σε αλληλεξάρτηση με μία σχετικά εύφορη αγροτική ενδοχώρα, λειτουργούν ως οι πιο σημαντικοί αρωγοί της ανάπτυξης της «νέας οικονομίας» και κατά συνέπεια της ανάπτυξης του μητροπολιτικού κέντρου. Ταυτόχρονα, στις περιοχές αυτές τίθεται όμως σε λειτουργία μία ενδογενής διαδικασία για την ανάπτυξη, εφόσον το επιτρέπει η σχετική απόσταση από την Αθήνα, το ικανοποιητικό μέγεθος της εσωτερικής αγοράς και η ευνοϊκή διάρθρωση των τοπικών αγορών εργασίας.

Όπως περιγράφεται και αλλού στην εργασία αυτή, μεγάλες πόλεις, όπως η Θεσσαλονίκη η Πάτρα, το Ηράκλειο είναι ταυτόχρονα συνδεδεμένες με και αποσυνδεδεμένες από το σύστημα της Αθήνας, καθώς από τη μία εντάσσονται στο εθνικό δίκτυο των μεγάλων πόλεων που λειτουργεί υπέρ της τριτογενοποίησης της εθνικής οικονομίας, από την άλλη στηρίζουν παραδοσιακά την οικονομία τους σε εγγενή γεωγραφικά πλεονεκτήματα και στην εξάρτηση τροχιάς προηγούμενων περιδόδων ανάπτυξης, χάριν στα μεγάλα εμπορικά λιμάνια που φιλοξενούν και τη σχέση τους με την αγροτική ενδοχώρα. Με βάση αυτά τα δεδομένα, οι μεγάλες πόλεις - λιμάνια διαφοροποιούνται τόσο από την πρωτεύουσα, όσο και από τις μικρότερες πόλεις, ως ένας «ενδιάμεσος» χώρος. Πρώτον, εμφανίζουν εξειδίκευση σε κλάδους στους οποίους η χώρα διατηρεί ιστορικό συγκριτικό πλεονέκτημα, όπως στον τουρισμό, τις διεθνείς μεταφορές και το εμπόριο, ακόμα και στη μεταποίηση, δεύτερον έχουν σημαντική συμβολή σχεδόν σε όλους τους τομείς της οικονομίας των υπηρεσιών, ανάμεσα τους και στις χρηματασφαλιστικές υπηρεσίες, την εκπαίδευση και τη δημόσια διοίκηση, τις επιχειρηματικές υπηρεσίες.

Από την άλλη πλευρά, οι μικρότερες πόλεις έχουν έναν διαφορετικό χαρακτήρα, πιο «συντηρητικό» σε σχέση με τα κέντρα της νέας οικονομίας που εντοπίζονται στο μεγαλοαστικό χώρο. Στις μικρές πόλεις αναπτύσσεται σχετική εξειδίκευση σε τοπικές υπηρεσίες που αφορούν το λιανικό εμπόριο και την κατανάλωση, τις μεσιτικές υπηρεσίες και συνήθως τον τουριστικό τομέα, ενώ βρίσκονται στο περιθώριο οι δραστηριότητες και επενδύσεις στους τομείς της υλικής παραγωγής, με εξαίρεση ως ένα βαθμό τη γεωργία. Οι περιοχές αυτής της κατηγορίας απλώνονται σχεδόν σε όλη την επικράτεια, λόγω της υψηλής διασποράς των πολιτιστικών και τουριστικών πόρων, οι οποίοι και κινητοποίησαν από νωρίς, από τη δεκαετία 1960, την ανάπτυξη του τουρισμού (π.χ. Τσάρτας, 2010). Παρότι η συμβολή της τουριστικής ανάπτυξης είναι αναμφισβήτητη στην ανάδειξη των περιοχών αυτών σε μεσαία κέντρα της κατανάλωσης, και άλλοι παράγοντες συνέβαλαν κατά τόπους, όπως η προηγούμενη - ιστορική μικρο-εμπορευματική εξειδίκευση, σε σχέση με μία σχετικά απομονωμένη ή μειονεκτική αγροτική ενδοχώρα (π.χ. για το Ρέθυμνο, βλ. Παπαδάκη-Τζεδάκη, 1999), η «περιφερειοποίηση» των πανεπιστημίων (Λαμπριανίδης, 1993) και η αποκέντρωση της τοπικής αυτοδιοίκησης αλλά και νέες μορφές οργάνωσης του εμπορίου που συχνά συνδυάζονται με άλλα πλεονεκτήματα της χωρικής εξειδίκευσης με επίκεντρο τη γεωργία και τη μεταποίηση (π.χ. τοπικά προϊόντα ποιότητας, θεματικός τουρισμός - αγροτουρισμός).

Οι αγροτικές περιοχές εκτός του τόξου των μειονεκτικών και λιγότερο ευνοημένων περιοχών, όπως έχει ήδη αναφερθεί εντάσσονται επίσης σε μία θέση ενδιάμεσου δυναμισμού, εφόσον είναι στο επίκεντρο των προσπαθειών για την διαφοροποίηση της οικονομίας προς κλάδους υψηλής προστιθέμενης αξίας, όπως και την αποκέντρωση του τουρισμού και την επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου. Αν και η κλίμακα των μεγεθών και των οφελειών από την επέκταση της οικονομικής δραστηριότητας στις υπηρεσίες είναι πολύ μικρότερη, οι περιοχές αυτές επιτελούν ένα σημαντικό ρόλο για το εθνικό σύστημα των πόλεων. Λειτουργούν ως τα «κύτταρα» τα οποία τροφοδοτούν με βασικά «αγαθά» την οικονομία και τοπικά της υποσυστήματα, δηλαδή με διατροφικά και διαφοροποιημένα αγροτικά προϊόντα (τοπικά προϊόντα ποιότητας - ονομασία προέλευσης), ακόμα και εξειδικευμένες υπηρεσίες αναψυχής (τουρισμός της υπαίθρου). Ταυτόχρονα όμως, οι περιοχές αυτές φιλοξενούν δραστηριότητες που εντάσσονται σε μία ευρύτερη εθνική προσπάθεια διαφοροποίησης του τουριστικού προϊόντος, στο σχήμα της νέας οικονομίας, έναντι του ανταγωνισμού, ειδικά των Μεσογειακών χωρών (σκοπός είναι η απόσπαση ενός μεγαλύτερου μεριδίου της αναπτυσσόμενης αγοράς του εναλλακτικού τουρισμού στην Ευρώπη και την Ελλάδα που αποτελείται από επισκέπτες υψηλότερων εισοδημάτων και ανώτερων απαιτήσεων στην ποιότητα της εμπειρίας του τόπου).

Σε αυτό το πλαίσιο, η αγροτουριστική ανάπτυξη στη βάση τοπικών επιχειρηματικών ικανοτήτων και ενδογενών πλεονεκτημάτων από τη μία συμπλέκεται με την προώθηση μία περισσότερο ισόρροπης τουριστικής ανάπτυξης στο σύνολο εθνικού εδαφικού χώρου (Βαφειάδης κ.ά., 1992). Από την άλλη, ως διαφοροποίηση της αγροτικής οικονομίας στοχεύει στην αναπτυξη κλάδων των υπηρεσιών με παράλληλη ενδυνάμωση της εδαφικής εξωστρέφειας και της ανταγωνιστικότητας. Η στρατηγική αφορά το μοντέλο της ενδογενούς ανάπτυξης όχι ως επαναφορά σε ένα τοπικό κλειστό σύστημα κατανάλωσης και παραγωγής, αλλά ως το «άνοιγμα» του τόπου, ως ενιαίο παραγωγικό σύστημα ή ολοκληρωμένο (τουριστικό) προϊόν, στην ευρύτερη περιφερειακή, εθνική και διεθνή αγορά (βλ. και Λαμπριανίδης, 2004β).

Γ. Οι περιοχές της μειονεξίας: Απομονωμένες, απομακρυσμένες, λιγότερο ευνοημένες περιοχές

Από τα παραπάνω, είναι ευνόητο ότι περιοχές στον ορεινό και στο νησιωτικό χώρο, όπως και στη μεθόριο της ελληνικής επικράτειας, που μέχρι τις αρχές της τη δεκαετία 1990 δεν είχαν τη δυνατότητα της οικονομικής και τουριστικής ανάπτυξης και άρα της ανάπτυξης των υπηρεσιών πέραν αυτών δημοσίας ωφέλειας, δεν μπορούν να ενταχθούν στις προηγούμενες κατηγορίες. Τέτοια παραδείγματα είναι πολλά με κοινό παρανομαστή τη μεγάλη απόσταση (φυσική γεωγραφική ή «τεχνητή») από τα κέντρα της διοίκησης και της οικονομίας, και συμπεριλαμβάνουν μικρά και απομονωμένα νησιά, ακριτικές περιοχές της Ελλάδας, περιοχές της Βόρειας Ελλάδας μέχρι πρόσφατα εντασσόμενες στην επιτηρούμενη ζώνη, ορεινές περιοχές ειδικά στα νησιά που υφίστανται το λεγόμενο «διπλό αποκλεισμό» (διπλή περιφερειακότητα), μικρές κοινότητες με προβλήματα προσπελασιμότητας σε λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες κ.ά..

Η απελευθέρωση της οικονομίας και η τάση για την απρόσκοπτη κινητικότητα των συντελεστών στα πλαίσια της τριτογενοποίησης και της παγκοσμιοποίησης δεν ευνοούν την εγκατάσταση των επενδύσεων σε απομακρυσμένες ή μειονεκτικές περιοχές που έχουν έλλειψη σε υποδομές, πεπερασμένα όρια της εσωτερικής αγοράς και ταυτόχρονα, δεν διαθέτουν παρόμοιες συγκεντρώσεις από μία προηγούμενη φάση ανάπτυξης. Το σύστημα της αγοράς αν υποτεθεί ότι αφήνεται να λειτουργεί αυτόματα και δεν παρεμβάλλονται πολιτικές σύγκλισης , τείνει να ανατροφοδοτεί τη συγκέντρωση εισοδήματος και δραστηριοτήτων στις περισσότερο ανεπτυγμένες περιοχές και περιφέρειες, στον πόλο της Αθήνας/Αττικής, για υπηρεσίες καινοτομίας και κλάδους αιχμής και στις λοιπές μεγάλες και μικρές πόλεις και τις αγροτικές περιοχές που εμφανίζουν προοπτικές και ένα πρώτο δυναμικό για την ολοκληρωμένη – πολυτομεακή ανάπτυξη. Εξαίρεση αποτελεί η βιομηχανία, η οποία σε προηγούμενες περιόδους (δεκαετίες 1970-1980) χωροθετούνταν με την επίδραση των κινήτρων, σε απομακρυσμένες και λιγότερο ευνοημένες περιοχές (βλ. π.χ. Κιλκίς, Θωϊδου και Φουτάκης, 2011) και παραμένει εκεί ως σήμερα στυλοβάτης της οικονομικής δραστηριότητας αλλά χωρίς να εμφανίζει ιδιαίτερες ελκτικές δυνάμεις.

Η οικονομία παραμένει εξειδικευμένη στη γεωργο -κτηνοτροφία, και μάλιστα στα νησιά πιο συχνά στην κτηνοτροφία, λόγω του άγονου του εδάφους, αλλά υπάρχει και μία σχετική ισορροπία ανάμεσα σε διαφορετικούς κλάδους στις υπηρεσίες (όπως δημόσια διοίκηση, εκπαίδευση, κοινωνικές υπηρεσίες, λιγότερο αναψυχή), τη μεταποίηση και το εμπόριο των τοπικών προϊόντων που συνήθως προορίζονται για ικανοποίηση της τοπικής αγοράς, και λιγότερο για εξαγωγές. Στις περιοχές αυτές, μπορεί να υποστηριχθεί ότι σε αντίθεση, με τις παραπάνω, λειτουργεί καλύτερα το «παραδοσιακό κλειστό σύστημα» της παραγωγής και της διάθεσης που παραπέμπει σε παλαιότερα μοντέλα ανάπτυξης (Λαμπριανίδης, 2004α, Δαμιανάκος, 2007), ενώ ταυτόχρονα, επιβιώνουν ήθη και παραδόσεις στην οργάνωση της παραγωγής και της εργασίας που εκλείπουν σε άλλες περιοχές της χώρας, με δεδομένη τη γρήγορη επέκταση των αστικών τρόπων ζωής και την άνοδο του καταναλωτισμού.

Παρότι τα τελευταία χρόνια γίνεται και εκεί μία ήπια προσπάθεια τουριστικής ανάπτυξης όπως και εφαρμόζονται καινοτόμες στρατηγικές για την ενσωμάτωση και την ολοκλήρωση των τοπικών παραγωγικών συστημάτων, σε μία λογική αντιστροφής των μειονεκτημάτων σε πλεονεκτήματα και την ανεύρεση νέων εξειδικεύσεων (ενδεικτικά, «Νήσων Περίπλους» Δίκτυο Αναπτυξιακών Εταιρειών, 2009, Κίζος κ.ά., 2007), οι «μειονεκτικές» ή όπως αναφέρονται «λιγότερο ευνοημένες» περιοχές στην Ελλάδα (ΛΕΠ) (βλ. ακόμα Σπιλάνης κ.ά., 2004) σε γενικές γραμμές, συνεισφέρουν ελάχιστα στο εισόδημα και στην απασχόληση, ειδικά στους εξωγεωργικούς τομείς. Από την άλλη απορροφούν διαχρονικά ένα δυσανάλογα υψηλό τμήμα των δημοσίων επενδύσεων και των δράσεων στο πλαίσιο των προγραμμάτων για την περιφερειακή ανάπτυξη. Η μέριμνα του κράτους αφορά κυρίως μικρά έργα υποδομής, ρυθμίσεις για την εύρυθμη συγκοινωνία και υποδομές με σκοπό τη βελτίωση της προσπελασιμότητας και της επικοινωνίας με τα κέντρα (π.χ. ακτοπλοϊα - άγονες γραμμές, μικρότερα οδικά έργα στην ενδοχώρα, λιμάνια, υποδομές δικτύων τηλεπικοινωνίας). Πάνω απ' όλα, η κρατική παρέμβαση είναι ζωτική για τη συνέχεια της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στις περιοχές αυτές, όπως για την εδαφική συνοχή στη χώρα. Με άλλα λόγια, σε αυτή την περίπτωση, βρίσκει κάποιος το πιο σημαντικό δείγμα των πολιτικών της αναδιανομής και της δικαιοσύνης, όπως επιβιώνουν στον δρόμο για την παγκοσμιοποίηση.

Σύνοψη και συμπεράσματα

Όπως έχει προαναφερθεί, ο χωρικός – παραγωγικός μετασχηματισμός στην Ελλάδα ως διαδικασία έχει τρείς διαστάσεις. Πρώτον, την υποχώρηση του αγροτικού τομέα, δεύτερον τη στασιμότητα του βιομηχανικού τομέα και τρίτον, την απογείωση του τομέα των υπηρεσιών. Κάθε μία συνδέεται με μία επιμέρους μορφή του περιφερειακού προβλήματος.

Καταρχήν, η χωρική κατανομή του αγροτικού τομέα αλλάζει ελάχιστα μετά το 1990. Η μεγάλη γεωγραφική περιφέρεια της Βόρειας - Κεντρικής Ελλάδα εξακολουθεί να έχει τη σημαντικότερη συμβολή στο εθνικό προϊόν και να συγκεντρώνει τη συντριπτική πλειοψηφία της απασχόλησης στον τομέα, το μεγαλύτερο τμήμα της αρόσιμης και γεωργικής έκτασης, όπως και τις περισσότερες αρδευόμενες εκτάσεις. Τα νησιά και η Αττική έχουν πολύ μικρότερη συμμετοχή, για διαφορετικούς λόγους που σχετίζονται αφενός με τη νησιωτικότητα και την απομόνωση, αφετέρου με το εκτεταμένο τεχνητό-αστικό περιβάλλον. Επίσης, οι περιοχές της βόρειας και κεντρικής Ελλάδας, με εξαίρεση την Αττική κατέχουν σταθερά και διαχρονικά το μεγαλύτερο τμήμα του εγκατεστημένου παγίου κεφαλαίου στον αγροτικό τομέα. Σε επίπεδο διοικητικής περιφέρειας υπερισχύουν σταθερά οι περιφέρειες της Μακεδονίας, η Θεσσαλία και η Πελοπόννησος σε διάφορους δείκτες. Οι ίδιες συγκεντρώνουν σχεδόν το σύνολο των εκτατικών καλλιεργειών και ειδικεύονται σε στρατηγικής σημασίας κλάδους, τόσο για το εγχώριο σύστημα, όσο και για την εξισορρόπηση του εμπορικού ισοζυγίου, όπως τα βιομηχανικά φυτά, τα δημητριακά και τα κτηνοτροφικά προϊόντα. Μόνο στα προϊόντα του αμπελιού και της ελιάς ενισχύεται η σχετική συμμετοχή των περιφερειών της νότιας και νησιωτικής Ελλάδας και ειδικότερα, της Κρήτης και των νησιών του Ιονίου και του Αιγαίου.

Παρόλα αυτά διαφοροποιείται σταδιακά το πρότυπο της αγροτικής ανάπτυξης στο χώρο καθώς βαθαίνει η κρίση στο γεωργικό τομέα. Η κρίση κυρίως ως συρρίκνωση του προϊόντος και της απασχόλησης και σε άμεση σχέση με την ασκούμενη πολιτική, αφορά σχεδόν όλες τις περιφέρειες με βασική εξαίρεση την Αττική, όμως περισσότερο πλήττει τα εισοδήματα στις περιφέρειες της υψηλής εξάρτησης από τη γεωργία. Τελείως αντιφατικά για τις λοιπές περιοχές ανοίγει διόδους διαφοροποίησης της τοπικής οικονομίας και κατά συνέπεια οδηγεί σε μία διευρυμένη εξωγεωργική οικονομία. Στο πλαίσιο αυτό, η *από-αγροτοποίηση* είναι σχεδόν καθολική και συνεχίζεται τόσο στην οικονομία συνολικά όσο και στο σύστημα των περιφερειών. Αφορά από τη μία, θεμελιακές μεταβολές και μεταμορφώσεις στη δομή του αγροτικού χώρου, στη βάση μίας αναδιαπραγμάτευσης των σχέσεων πόλης-υπαίθρου και του εγχώριου με το παγκόσμιο σύστημα, από την άλλη, μία ευρύτερη οικονομική αλλαγή προς ένα νέο καθεστώς συσσώρευσης σε εθνικό επίπεδο, με έμφαση σε άλλους τομείς και στην ανάπτυξη οικονομιών κλίμακας. Οι συνθήκες που διαμορφώνονται τελικά βιώνονται διαφορετικά μέσα στο γεωγραφικό χώρο, καθώς για τις αγροτικές περιοχές, αυτό συνεπάγεται μία επίπονη διαρθρωτική προσαρμογή με υψηλή ανεργία και ευρεία κινητικότητα του εργατικού δυναμικού μεταξύ επαγγελμάτων και περιοχών, ενώ για τις αστικές περιοχές τα ίδια βοηθούν την ευελιξία στις περιφερειακές αγορές εργασίας και την αποσυμπίεση των επιχειρήσεων απέναντι στον ανταγωνισμό, χάριν σε μία άνοδο της προσφοράς εργασίας.

Η αποβιομηχάνιση έχει την έννοια ουσιαστικά της κρίσης της παραδοσιακής μεταποίησης και λιγότερο της κρίσης των ορυχείων-μεταλλείων και άλλων κλάδων ενδιάμεσων βιομηχανικών προϊόντων, και πλήττει δυσανάλογα τον ελληνικό χώρο. Περισσότερο αφορά τη μεγάλη γεωγραφική περιφέρεια της Βόρειας Ελλάδας και πολύ λιγότερο την Κεντρική Ελλάδα και την Αττική. Ακόμα, η αποβιομηχάνιση προσωρινά έστω «ανακουφίζεται» από μία άνοδο στις κατασκευές η οποία και δημιουργεί το υλικό πλαίσιο εγκατάστασης των μεταβιομηχανικών δραστηριοτήτων ιδίως στα νησιά και στην κεντρική-δυτική Ελλάδα, αλλά και στο σύνολο χώρας.

Σε γενικές γραμμές, η άνοδος των κατασκευών δημιουργεί μία σχετική ευημερία στους αριθμούς και ως εκ τούτου είναι η βασική αιτία στην οποία αποδίδεται η στασιμότητα που καταγράφεται στα στοιχεία στο σύνολο του δευτερογενή τομέα, με την έννοια ότι αν δεν υπήρχε αυτή η άνοδος τότε ο δευτερογενής θα ήταν βυθισμένος σε βαθειά ύφεση. Στην ουσία ο αμιγώς βιομηχανικός τομέας περιορίζεται πολύ στο «χώρο της παραγωγής» και παράλληλα πολώνεται εντατικά γύρω από το οικονομικό κέντρο της Πρωτεύουσας. Υπο μία έννοια, η διαρθρωτική προσαρμογή στα δεδομένα της ανοικτής αγοράς και η άρση της προηγούμενης προστασίας ωθεί τις παραγωγικές δυνάμεις σε μία ύστατη προσπάθεια ανασυγκρότησης και συσπείρωσης. Η τάση ερμηνεύεται ως εξής: Η Αττική εμφανίζει πρώτον ογκώδη τριτογενή τομέα που μπορεί να

συμπαρασύρει σε άνοδο συμπληρωματικές δραστηριότητες στον δευτερογενή τομέα και δεύτερον, παρουσιάζει εκτός από μία εκτεταμένη καταναλωτική αγορά, επαρκείς επιχειρηματικές υποδομές και διεθνικές συνδέσεις που εξυπηρετούν από τη μία την εξωστρέφεια, από την άλλη τη μείωση του συναλλακτικού κόστους για τον επιχειρηματικό τομέα. Μία παρόμοια αλλά πιο ασθενής τάση πόλωσης χαρακτηρίζει και τη Θεσσαλονίκη στη Βόρεια Ελλάδα, αν και οι απώλειες για τη συμπρωτεύουσα εξακολουθούν να είναι μεγάλες σε όλη τη δεκαετία 2000.

Μετά το 2000 το φαινόμενο της αποβιομηχάνισης σε εθνικό επίπεδο, φαίνεται να καταλαγιάζει, δεδομένου ότι έχει συντελεστεί ήδη η αποψίλωση της ελληνικής περιφέρειας. Το νέο χωρικό πρότυπο εκδηλώνεται ως δυναμική συσπείρωση γύρω από την Αθήνα που δεν είναι εν τέλει παρά η άλλη όψη της αποβιομηχάνισης της ελληνικής περιφέρειας και των παρακάτω στην ιεραρχία βιομηχανικών κέντρων. Ωστόσο η διαδικασία έχει φανερές διαφορές σε σχέση με προηγούμενα πρότυπα της βιομηχανικής οπισθοχώρησης. Πρώτον, τίθεται σε κίνηση σε μία φάση γενικής οικονομικής ανόδου, δεύτερον, η συγκέντρωση των δραστηριοτήτων οδηγεί σε σταθεροποίηση των μεγεθών και τρίτον, συντελείται σε μία ευρύτερη αναπτυξιακή περιφέρεια που δεν περιλαμβάνει τα κέντρα των πόλεων. Όλα τα παραπάνω είναι το αποτέλεσμα μίας ουσιαστικής μεταβολής στα πρότυπα οργάνωσης των επιχειρήσεων στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και της επέκτασης του τομέα των υπηρεσιών.

Ο τριτογενής τομέας είναι το κατεξοχήν «εργαλείο» για την οικονομική ανάπτυξη από τις αρχές της δεκαετίας 1990, όλο και περισσότερο κυρίαρχος σε όλες τις περιφέρειες και τους νομούς της χώρας. Σε αυτή την εξέλιξη, είναι συχνή και η εικόνα της «μονο-ανάπτυξης», με την έννοια της ανάπτυξης αποκλειστικά των υπηρεσιών, σε τοπικές οικονομίες που είτε εκμεταλλεύονται ενδογενή πλεονεκτήματα στη βάση κυρίως του τουρισμού, είτε βρίσκονται χαμηλά στην κλίμακα της ανταγωνιστικότητας για την ανάπτυξη της γεωργίας ή της βιομηχανίας. Υπό αυτή την οπτική, νησιωτικές και άλλες μειονεκτικές-απομακρυσμένες περιοχές, στηρίζουν το συγκριτικό πλεονέκτημα στις υπηρεσίες, κυρίως στο μικρό εμπόριο, τον τουρισμό, τη δημόσια διοίκηση κ.λπ.. Αντιθέτως, στα μεγάλα αστικά κέντρα, και ιδίως στην ευρύτερη περιφέρεια της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, η οικονομία των υπηρεσιών «ισορροπεί καλύτερα» με τους υπόλοιπους κλάδους του πρωτογενή και δευτερογενή τομέα, ενώ ταυτόχρονα, συγκεντρώνει και συνεισφέρει το μεγάλο μέρος της αξίας του τομέα στο σύνολο της χώρας. Ειδικά η επίδοση της Αττικής επισημαίνεται για άλλη μια φορά, ότι είναι κρίσιμη, ιδίως από τις αρχές της δεκαετίας 2000. Σύμφωνα με στοιχεία που παρουσιάστηκαν σε προηγούμενα σημεία αυτής της διατριβής, μέχρι το 2009 η Αθήνα - Αττική έχει έναν τριτογενή τομέα που ανέρχεται σε 83,540 δις. ευρώ που αντιστοιχεί στο 85% της οικονομίας της, ενώ συνεισφέρει κατά 52% της αξίας του τομέα στο σύνολο της χώρας. Στον αντίποδα, για παράδειγμα, η Κέρκυρα συνεισφέρει με 1,561 δις. εκ. ευρώ που αντιστοιχεί σε μόνο 1% στο συνολικό προϊόν του τομέα, ενώ αντιστοιχεί στο 90% της τοπικής οικονομίας.

Η μεγέθυνση του τριτογενή τομέα, είναι συνεχής και γρήγορη από τα μέσα της δεκαετίας 1990 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας 2000, και μετριάζεται στη συνέχεια. Η ανάπτυξη του τομέα είναι πιο αργή στην Αττική σε σχέση με τις περιφερειακές οικονομίες, όμως είναι πιο καθοριστική, δεδομένης της κεντρικότητας και της πόλωσης του μεγάλου όγκου της δραστηριότητας. Πάντως, είναι φανερό ότι ο τριτογενής τομέας αποτελεί την ατμομηχανή της ανάπτυξης πρώτα σε επίπεδο παραγωγής της αξίας και δευτερευόντως, στη δημιουργία απασχόλησης. Η συμβολή του είναι καθοριστική στη γρήγορη ανάπτυξη που σημειώνεται στις περιφέρειες μετά το 1990, χάριν κυρίως σε μία βελτίωση της παραγωγικότητας. Γενικότερα όμως είναι βέβαιο ότι η μεγέθυνση και η αύξηση της απασχόλησης σχετίζονται με μία δυναμική παρουσία του τομέα ειδικά σε συγκεκριμένα οικονομικά κέντρα.

Ο τομέας των υπηρεσιών αναπτύσσεται σε όλες τις περιφέρειες, όμως τείνει να πολώνεται σε ορισμένους «υποδοχείς», όπως γύρω από Αθήνα και Θεσσαλονίκη και τις μεγάλες πόλεις. Ορισμένες ομάδες δραστηριοτήτων όπως το εμπόριο και ο τουρισμός επιδεικνύουν σημαντικότερη διασπορά στο χώρο προς όφελος ειδικά των νησιών, ενώ άλλες όπως οι τράπεζες και οι υπηρεσίες πολιτισμού, επιχειρηματικών εξειδικεύσεων και δημοσίας ωφέλειας επιδεικνύουν μία ισχυρή συγκέντρωση σε μητροπολιτικό περιβάλλον (ιδιαίτερα σε αυτό της Αττικής). Η περιφέρεια της Αττικής ξεχωρίζει ειδικότερα σε πολλά επίπεδα. Από τη μία φιλοξενεί τη μεγάλη πλειοψηφία της οικονομικής, επιχειρηματικής και επενδυτικής δραστηριότητας, όπως και της απασχόλησης, από την άλλη έχει την πιο αξιόλογη ενδοτομεακή διαφοροποίηση. Πρόκειται για τη μοναδική περιφέρεια του ελληνικού χώρου με δυναμική σε όλους τους τομείς, τόσο στις πιο παραδοσιακές δραστηριότητες του τουρισμού

και εμπορίου, όσο και σε αυτές που χαρακτηρίζουν το πέρασμα στη νέα οικονομία, όπως είναι οι χρηματοπιστωτική διαμεσολάβηση και η ευρεία κατηγορία «λοιπές υπηρεσίες».

Σε κάθε περίπτωση, ο τριτογενής τομέας κατακλύζει τον οικονομικό και γεωγραφικό χώρο στην Ελλάδα. Οι αριθμοί σε σχέση με το εισόδημα, την απασχόληση, τις επενδύσεις και την επιχειρηματικότητα, είναι εντυπωσιακοί και δείχνουν μία συντριπτική και καθολική κυριαρχία, απέναντι στους άλλους τομείς της παραγωγής σε όλη την επικράτεια. Ιδιαίτερα η συμμετοχή του τομέα στις νέες επενδύσεις που φτάνει μέχρι και 90%, σε συνδυασμό με την ήδη εκτεταμένη οικονομία των υπηρεσιών, δείχνουν ότι η ελληνική οικονομία διανύει και θα διανύει για τα αμέσως επόμενα χρόνια μία φάση έντονης μονοτομεακής ανάπτυξης.

Συνολικά, οι περιφερειακές ανισότητες δεν αυξάνονται κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ωστόσο διευρύνεται αισθητά το «αναπτυξιακό χάσμα» ανάμεσα στην Αττική και τις λοιπές περιφέρειες. Αντίθετα η Κεντρική Μακεδονία πλησιάζει περισσότερο τον εθνικό μέσο όρο και άρα γνωρίζει επιδείνωση της σχετικής θέσης της στο σύστημα του μητροπολιτικού χώρου. Με δεδομένο ότι όλες οι περιφέρειες βιώνουν στο μεγαλύτερο μέρος της περιόδου ένα ανάλογο «οικονομικό θαύμα» με αυτό που βιώνει η εθνική οικονομία, μπορεί σε γενικές γραμμές να υποστηριχθεί ότι το περιφερειακό πρόβλημα αλλάζει μορφή και οι ανισότητες αναπαράγονται με κύρια ερμηνευτική παράμετρο την ηγεμονική κεντρικότητα της Αθήνας. Η ίδια είναι κατεξοχήν δυναμικός και αναπτυσσόμενος πόλος σε όλους τους τομείς της παραγωγής, ωστόσο προκύπτουν και περιοχές μετριασμένης δυναμικής όπως περιμετρικές αστικές περιοχές γύρω από τη μητρόπολη, άλλες πόλεις μεγάλου μεγέθους (Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Ηράκλειο), ακόμα και περιοχές της υπαίθρου που δεν εντάσσονται στο μειονεκτικό ή ορεινό χώρο. Συνοπτικά, αναδύεται μία νέα διάρθρωση άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης η οποία εξασφαλίζει την διαιώνιση του δυναμισμού της Αθήνας και τροφοδοτεί διαλεκτικά την θέση του πρώτου πόλου, τουλάχιστον όσο η γενική οικονομική συγκυρία είναι θετική.

Τελικά, μετά το 1990 σε συνάρτηση με την παραγωγική αναδιάρθρωση, σχηματίζεται η οικονομία του ενός δυναμικού πόλου. Από τη μία, η πρωτεύουσα κινεί την ταχεία ανάπτυξη στο εγχώριο σύστημα και τη σύγκλιση. Από την άλλη, η οικονομική σύγκλιση απαιτεί την απογείωση της οικονομίας της Αθήνας. Υπό αυτή την έννοια ξεχωρίζει ως ενός είδους «πολιτική αντιπαλότητα» η αντίθεση ανάμεσα στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, την Αττική και την Κεντρική Μακεδονία, αλλά και ανάμεσα στο ένα μοναδικό ισχυρό αναπτυσσόμενο κέντρο και τη μεγάλη-ευρύτερη περιφέρεια του. Αυτό δε σημαίνει ότι οι υπόλοιπες περιφέρειες γνωρίζουν ύφεση ή ότι δεν εμφανίζονται κατά τόπους άλλες ισχυρές ή δυναμικές συγκεντρώσεις. Οι ελληνικές περιφέρειες βελτιώνουν τις επιδόσεις τους σε βασικούς μακροοικονομικούς δείκτες το εξεταζόμενο διάστημα. Ακόμα, συγκεκριμένες γεωγραφικές ενότητες ξεχωρίζουν ως δυναμικές σε επιμέρους τομείς. Είναι όμως βασική θέση εδώ ότι οι περιφερειακές ανισότητες δεν υποχωρούν, εφόσον μετασχηματίζονται και αναπαράγονται ακέραιες στο βασικό τους χωρικό μοτίβο και στη φύση του προβλήματος, ακόμα και αν αυτό μεταφέρεται σε ένα ανώτερο επίπεδο κοινωνικοοικονομικής ευημερίας. Οι προοπτικές για τις ελληνικές περιφέρειες είναι τελείως διαφορετικές και οι δυνατότητες εξισορρόπησης και χωρικής δικαιοσύνης περιορίζονται από το γεγονός ότι το σύστημα λειτουργεί αποτελεσματικά και προωθεί ιδιαίτερα την ανάπτυξη και συγκεκριμένα την ισόρροπη και πολυτομεακή ανάπτυξη της Αθήνας.

Στο σημείο αυτό επομένως τίθεται η παράμετρος της πολιτικής, ως κρίσιμη στην ερμηνεία των περιφερειακών ανισοτήτων και ιδιαίτερα της χωρικής πόλωσης που συντελείται υπέρ της Αθήνας. Η παρέμβαση μετά το 1990 είναι εντατική για την αντιμετώπιση των περιφερειακών ανισοτήτων, ειδικά καθώς ευρωπαϊκοί πόροι για τη συνοχή εισρέουν μαζικά στην ελληνική οικονομία. Έχει ενδιαφέρον ωστόσο να διερευνηθεί ο χαρακτήρας της πολιτικής που ασκείται για την περιφερειακή ανάπτυξη με σκοπό αφενός την προώθηση της μεγέθυνσης σε συγκεκριμένες περιοχές, αφετέρου την καταπολέμηση των χωρικών ανισοτήτων. Στην παρούσα εργασία η πολιτική αυτή θεωρείται ότι συμπεριλαμβάνει αμιγώς περιφερειακές πολιτικές, δηλαδή προγράμματα και παρεμβάσεις με σαφή περιφερειακή διάσταση που σε μεγάλο βαθμό προσδιορίζονται από το περιεχόμενο της ευρωπαϊκής πολιτικής συνοχής, αλλά και άλλες χωρικές και τομεακές πολιτικές που είναι περισσότερο ανεξάρτητες και μπορούν να θεωρηθούν εθνικές, ενώ έχουν άμεσες επιδράσεις στη διαμόρφωση της χωροθετικής συμπεριφοράς των επιχειρήσεων και της παραγωγής (όπως την χωροταξία, τις τομεακές βιομηχανικές πολιτικές). Τα ερωτήματα που διαμορφώνονται ως εδώ είναι τα εξής: Η εξέλιξη του περιφερειακού προβλήματος όπως αποτυπώθηκε, είναι και αν ναι σε ποιο βαθμό, το αποτέλεσμα των πολιτικών που ασκήθηκαν; Ποιες είναι οι κύριες πλευρές της πολιτικής

παρέμβασης που καθόρισαν τη μορφή και το πρότυπο που ακολούθησε η άνιση περιφερειακή ανάπτυξη μετά το 1990; Σε ποια ευρύτερη στρατηγική για την οικονομία εντάσσονταν αυτές οι πολιτικές και ποια υποκείμενη λογική των φορέων της πολιτικής εξυπηρετούσαν;

ΜΕΡΟΣ Δ’
Ο ρόλος της πολιτικής ρύθμισης

Εισαγωγή

Η νέα μορφή του περιφερειακού προβλήματος συμπληρώνεται από μία συγκεκριμένη χωρική ρύθμιση. Η πολιτική συντονίζει την κινητικότητα των συντελεστών της παραγωγής από και προς τις περιφέρειες σε ένα ανοικτό εγχώριο σύστημα στην παγκοσμιοποίηση. Όπως έχει αναφερθεί ήδη, το γεγονός ότι το εγχώριο περιφερειακό πρόβλημα εγγράφεται πλέον σε ένα ανώτερο επίπεδο του χώρου, στο ευρωπαϊκό περιφερειακό πρόβλημα, μετά το 1990, περιπλέκει σημαντικά το ζήτημα της χωρικής και περιφερειακής ανάπτυξης στην Ελλάδα ενώ προσφέρει και πρωτοφανείς δυνατότητες στις περιφέρειες. Οι εγχώριες ανισότητες γίνονται αντιληπτές πλέον στο πλαίσιο μίας θεμελιακής ευρωπαϊκής ασυμμετρίας και αντιμετωπίζονται με κοινοτικές αλλά και εθνικές πολιτικές κάτω από μία ενιαία κεντρική κανονιστική κατεύθυνση που δίνεται από την ΕΕ σχεδόν σε όλους τους τομείς.

Η παρούσα ενότητα έχει ως σκοπό να ερμηνεύσει και να αναλύσει το ρόλο που έχει η πολιτική στη ρύθμιση και διαχείριση των περιφερειακών ανισοτήτων και στην εξέλιξη του περιφερειακού προβλήματος στην Ελλάδα, δεδομένου ότι η περιφερειακή ανάπτυξη και οι χωρικές ανισότητες θεωρούνται το κοινό - συνδυασμένο αποτέλεσμα της λειτουργίας της αγοράς, όπως και της πολιτικής παρέμβασης που επηρεάζει τις αποφάσεις και τις χωροθετικές επιλογές των οικονομικών μονάδων.

15. Οι κύριες πολιτικές για την περιφερειακή ανάπτυξη

Η ελληνική περιφερειακή πολιτική συμπεριλαμβάνει πολλές διαφορετικές πολιτικές με εθνική ή κοινοτική χρηματοδότηση, επιλεκτική τομεακή ή ολοκληρωμένη και διαρθρωτική διάσταση. Ορισμένες είναι περισσότερο ανεξάρτητες στο εθνικό επίπεδο, όπως είναι ο αναπτυξιακός νόμος, ενώ άλλες υπόκεινται σε πλήρη εναρμόνιση με ένα ευρωπαϊκό ρυθμιστικό πλαίσιο με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα την αγροτική πολιτική. Ακόμα, υπάρχει και η χωροταξική πολιτική η οποία βρίσκεται σε ένα ενδιάμεσο καθεστώς ρύθμισης, με δεδομένο ότι ακολουθείται στη χώρα ένα στρατηγικό πλαίσιο και όχι δεσμευτικοί κανόνες που ορίζονται στην ΕΕ.

Η κύρια πολιτική για την περιφερειακή ανάπτυξη στην Ελλάδα ασκείται με τη συμβολή των διαρθρωτικών ταμείων της ΕΕ που θεσπίζονται στη βάση της επι της αρχής εναρμόνισης του περιεχομένου της περιφερειακής πολιτικής μεταξύ των κρατών μελών. Πάντως όταν γίνεται αναφορά σε μία περιφερειακή πολιτική στην Ελλάδα, ουσιαστικά γίνεται αναφορά σε ένα σύνολο μέτρων, δράσεων και εθνικών και κοινοτικών πολιτικών, από τις οποίες η κυριότερη είναι η διαρθρωτική πολιτική. Στη συνέχεια αναλύονται τα κύρια χαρακτηριστικά ανά βασική κατηγορία παρέμβασης.

15.1. Η διαρθρωτική πολιτική

15.1.1. Τα συγχρηματοδοτούμενα αναπτυξιακά προγράμματα

Διάφορα προγράμματα καταρτίζονται και υλοποιούνται για να προωθήσουν την οικονομική και περιφερειακή ανάπτυξη στην Ελλάδα με τη συγχρηματοδότηση της ΕΕ, δεδομένου ότι η χώρα κατατάσσεται στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες-μέλη όλο το διάστημα, ήδη από την ένταξη της στην Κοινότητα. Καταρχήν, με την τροποποίηση του κανονισμού του ΕΤΠΑ, με την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ το 1981 εφαρμόζονται τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα (ΜΟΠ) την περίοδο 1986-1992 (Παπαδασκαλόπουλος και Χριστοφάκης 2002). Από τις αρχές της δεκαετίας 1990, ακολουθούν τέσσερις γενιές μεγάλων αναπτυξιακών προγραμμάτων, ακόμα μεγαλύτερου εύρους και σημασίας, τα οποία παίρνουν μορφή μέσα από το θεσμό των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης τις προγραμματικές περιόδους 1989-1993, 1994-1999 και 2000-2006 και από το Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς (ΕΣΠΑ) την περίοδο 2007-2013. Κάθε μεγάλο πρόγραμμα υποδιαιρείται σε εξειδικευμένα τομεακά και περιφερειακά επιχειρησιακά προγράμματα, κάθε ένα με

σαφή στοχοθέτηση, προϋπολογισμό, πολυετή οργάνωση και διαδικασίες αξιολόγησης και παρακολούθησης της εφαρμογής[228].

Στη συνέχεια, αναλύονται οι αρχές και οι στόχοι της στρατηγικής για την ανάπτυξη με έμφαση στο περιφερειακό επίπεδο, όπως τίθενται μέσα από τα συγχρηματοδοτούμενα αναπτυξιακά προγράμματα.

Το Έ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης 1994-1999

Το Έ ΚΠΣ 1994-1999 εφαρμόζεται λίγο μετά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, στην Ελλάδα, η οποία ανήκει στο σύνολο της, στις περιφέρειες του Στόχου 1 «Διαρθρωτική ανάπτυξη και προσαρμογή των αναπτυξιακά καθυστερημένων περιφερειών» στο πλαίσιο της Πολιτικής Συνοχής. Το πρόγραμμα εμπεριέχει ορισμένα νέα στοιχεία τόσο σε επίπεδο περιεχομένου, όσο και προβλεπόμενων διαδικασιών, σε σχέση με το προηγούμενο (Ά ΚΠΣ 1989-1993), όπως για παράδειγμα, έχει μεγαλύτερη διάρκεια εφαρμογής (εξαετία) και στηρίζεται ακόμα περισσότερο στη θεσμική αποκέντρωση για την οργάνωση και διαχείριση των δράσεων. Ακόμα έχει τους παρακάτω βασικούς άξονες[229]:

- Άξονας 1. Μείωση του περιφερειακού χαρακτήρα της χώρας και προώθηση της εσωτερικής ολοκλήρωσης, μέσω της ανάπτυξης μεγάλης κλίμακας υποδομών.
- Άξονας 2. Βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης.
- Άξονας 3. Ανάπτυξη και ανταγωνιστικότητα της οικονομίας.
- Άξονας 4. Ανάπτυξη των ανθρώπινων πόρων και προώθηση της απασχόλησης.
- Άξονας 5. Μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων και άρση της απομόνωσης των νησιωτικών περιοχών.

Ειδικά ο πέμπτος άξονας αφορά άμεσα το περιφερειακό πρόβλημα και περικλείει τα 13 Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα, ένα για κάθε διοικητική περιφέρεια, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι και οι τομεακοί ή αλλιώς «οριζόντιοι» άξονες παρέμβασης δεν έχουν χωρική διάσταση. Κάθε άξονας προβλέπει έργα στις περιφέρειες της χώρας και επομένως έχει χωρικές συνέπειες. Ανάμεσα στους τομείς, το πλαίσιο δίνει για πρώτη φορά έμφαση σε (μεγάλα) έργα υποδομής εθνικής σημασίας, με σκοπό την ενίσχυση της εξωστρέφειας της οικονομίας και των εξωτερικών διασυνδέσεων, χωρίς ωστόσο να εγκαταλείπεται η λογική της ισόρροπης περιφερειακής ανάπτυξης. Ως κύρια προτεραιότητα τίθεται γενικά η προώθηση της οικονομικής ανάπτυξης με παράλληλη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας, αναβάθμιση του περιβάλλοντος και δημιουργία καλύτερων συνθηκών διαβίωσης στα αστικά κέντρα.

Όπως επισημαίνεται στο επίσημο κείμενο, το ΚΠΣ 1994-1999 αποτελεί μία γραπτή συμφωνία ανάμεσα στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή και την ελληνική Κυβέρνηση για τον ορισμό των στόχων και προτεραιοτήτων στην αξιοποίηση 13.980 δις. ecu συνολικά, από τα Διαρθρωτικά Ταμεία της ΕΕ, ενώ αναφέρεται επίσης ότι αναμένεται η οικονομική βοήθεια από το νεοσύστατο Ταμείο Συνοχής. Σε επίπεδο στρατηγικής, αξίζει να τονιστεί ότι και οι δύο πλευρές ΕΕ και ελληνικό κράτος αναγνωρίζουν ως περιοχές προτεραιότητας για την ανάπτυξη στην Ελλάδα, την ενίσχυση των επενδύσεων σε βασικές και τεχνικές υποδομές, τη ριζική αναμόρφωση της βιομηχανικής στρατηγικής, τη βελτίωση των μηχανισμών της ποιότητας και των δραστηριοτήτων

---

[228] Η ευρωπαϊκή ενοποίηση προσέφερε και άλλες ευκαιρίες και μέσα για την ανάπτυξη όπως τα Προγράμματα Κοινοτικών Πρωτοβουλιών (π.χ. Interreg, Equal, Urban, Leader, Πρόγραμμα Διασυνοριακής και Διαπεριφερειακής Συνεργασίας 2007-2013), με χρηματοδότηση των διαρθρωτικών ταμείων (ΕΤΠΑ, ΕΚΤ, ΕΓΤΠΕ), τη στήριξη του Ταμείου Συνοχής, τα δάνεια της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων και οριζόντιες πολιτικές (π.χ. κοινωνική πολιτική, πολιτιστική πολιτική, πολιτική για την έρευνα και τεχνολογία). Ωστόσο αυτά τα μέσα δεν εξετάζονται εδώ, διότι εκτιμάται ότι θέτουν άλλες προτεραιότητες και δεν εστιάζουν στην περιφερειακή διάσταση της ανάπτυξης.

[229] Αναλυτικά, EC Structural Funds, *GREECE Community Support Framework 1994-99, Objective 1: Structural development and adjustment of regions whose development is lagging behind*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1995.

εκπαίδευσης και κατάρτισης και μία νέα προσέγγιση στη διοίκηση στο δημόσιο τομέα. Σε αυτά τα κρίσιμα ζητήματα, δεσμεύεται δηλαδή να συνδράμει η κοινοτική βοήθεια μέσω του ΚΠΣ.

Παρόλα αυτά, ο προγραμματισμός συναντά μεγάλα εμπόδια και προβλήματα. Σύμφωνα με μία κριτική άποψη αξιολόγησης του πλαισίου (Γεωργίου, 1995) ο σχεδιασμός ακολουθεί τις αποφάσεις του ΥΠ.ΕΘ.Ο. χωρίς να έχει προηγηθεί ιδιαίτερη επιστημονική τεκμηρίωση και ως εκ τούτου, πρώτον, ευνοεί δυσανάλογα τα μεγάλα εθνικά έργα, πράγμα που επιβεβαιώνεται εύκολα και από την κατανομή των πόρων (30% για τις περιφέρειες), δεύτερον, καταλήγει σε μία ανορθολογική κατανομή των πόρων ανάμεσα στις περιφέρειες, με συνέπεια τα ΠΕΠ να απομακρύνονται από την εξυπηρέτηση κοινών στόχων και να είναι ασύνδετα μεταξύ τους. Αυτά έρχονται να προστεθούν σε γενικότερες ελλείψεις και αδυναμίες του ελληνικού συστήματος διαχείρισης και παρακολούθησης των αναπτυξιακών παρεμβάσεων που διαπιστώνονται, ειδικά τα πρώτα χρόνια των προγραμμάτων (Ψυχάρης, 2004). Δεν είναι τυχαίο ότι την περίοδο αυτή, ακόμα και στην έρευνα και στους κύκλους των περιφερειολόγων, το ενδιαφέρον είναι έντονο για την αξιολόγηση και την εκτίμηση της αποτελεσματικότητας του σχεδιασμού και της υλοποίησης των προγραμμάτων[230].

Το ΄Γ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης 2000-2006

Από τις αρχές 2000 η χώρα εντάσσεται στο σύνολο της στο Στόχο 1 των Διαρθρωτικών Ταμείων «Προώθηση της ανάπτυξης και διαρθρωτικής προσαρμογής των αναπτυξιακά καθυστερημένων περιφερειών», ο οποίος περιλαμβάνει τους προηγούμενους στόχους 1 και 6 (περιοχές σε διαρθρωτική καθυστέρηση καθώς και ιδιαίτερα απομακρυσμένες περιφέρειες). Το νέο ΚΠΣ εφαρμόζεται μέσα από ένα αναθεωρημένο κανονιστικό και θεσμικό πλαίσιο που ορίζεται από την τελευταία μεταρρύθμιση για την προσαρμογή της Κοινοτικής Περιφερειακής Πολιτικής στη Συνθήκη του Άμστερνταμ (1997) και ως αποτέλεσμα της λειτουργίας του Ταμείου Συνοχής. Το τελευταίο ενισχύει έργα ή ομάδες έργων ή στάδια έργων στους τομείς περιβάλλοντος και μεταφορών, σε χώρες που έχουν χαμηλό κ.κ. ΑΕΠ (που δεν ξεπερνά το 90% του ευρωπαϊκού μέσου όρου), όπως και διαθέτουν πρόγραμμα περιορισμού των μεγάλων δημοσιονομικών ελλειμμάτων και οικονομικής σύγκλισης.

Αν και διατηρούνται εν πολλοίς, οι κύριες κατευθύνσεις του προηγούμενου στο Γ ΚΠΣ, εισάγονται καινοτομίες κυρίως για μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων, όπως για παράδειγμα γίνεται καθοριστική η αρχή της συγκέντρωσης των πόρων στις περιοχές και περιφέρειες με τη μεγαλύτερη ανάγκη, προωθούνται ρυθμίσεις για την απλούστευση της εφαρμογής και ορίζεται ένα νέο χρηματοδοτικό πακέτο (Παπαδασκαλόπουλος και Χριστοφάκης, 2002). Η περίοδος προγραμματισμού επιμηκύνεται σε επτά έτη, αντί έξι, ενώ το πρόγραμμα καθίσταται στο βασικότερο μέσο για την εναρμόνιση των εθνικών αναπτυξιακών στόχων με την Στρατηγική της Λισσαβόνας και συνάδει όπως τονίζεται με τους βασικούς στόχους της. Το προγραμματικό κείμενο[231] ορίζει οκτώ στρατηγικές προτεραιότητες ως εξής:

1. Ανθρώπινοι Πόροι
2. Μεταφορές
3. Ανταγωνιστικότητα
4. Ανάπτυξη της Υπαίθρου και Αλιεία
5. Ποιότητα Ζωής
6. Κοινωνία της Πληροφορίας
7. Περιφερειακή Ανάπτυξη

Στο επίκεντρο βρίσκονται πάλι οι υποδομές, ιδίως στον τομέα των μεταφορών και των διαπεριφερειακών - διακρατικών συνδέσεων καθώς και η αναβάθμιση στο φυσικό, ανθρώπινο και

[230] Για παράδειγμα, η αναζήτηση αξιακού πλαισίου και εναλλακτικών μεθόδων αξιολόγησης σε εργασία των Γετίμη και Καυκαλά (1994), ενώ ενδεικτικά, για το Ά Κ.Π.Σ., οι αδυναμίες σχεδιασμού και υλοποίησης στο Οικονόμου (1994).

[231] Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης 2000-2006: ΕΛΛΑΔΑ, ΥΠ.ΕΘ.Ο. (2000).

γνωστικό κεφάλαιο με απώτερο στόχο την βελτίωση της παραγωγικότητας και την προώθηση διατηρήσιμης ανάπτυξης. Καθίσταται σαφής ως προτεραιότητα ειδικά η ενίσχυση της παραγωγικότητας, της εξωστρέφειας και της ανταγωνιστικότητας που θα επιτρέψει την εμβάθυνση της ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στην ευρωπαϊκή οικονομία και θα καταστήσει δυνατή τη σύγκλιση με τα λοιπά κράτη – μέλη, ειδικά ενόψει της πλήρους ένταξης στη ζώνη του ευρώ.

Ο 7ος άξονας δράσης ορίζει τη στρατηγική για την περιφερειακή ανάπτυξη και συνεπώς καλύπτει ένα φάσμα μέτρων και έργων για το σκοπό αυτό. Στη φάση αυτή το περιφερειακό σκέλος του σχεδίου, το οποίο δρομολογείται και πάλι μέσα από ΠΕΠ, δίνει μεγαλύτερη έμφαση σε ολοκληρωμένες παρεμβάσεις για την περιφερειακή, αστική και αγροτική ανάπτυξη, αλλά προβλέπει και δράσεις υπέρ των εσωτερικών ζωνών και των μειονεκτικών περιοχών της χώρας που χρηματοδοτούνται με λιγότερους πόρους σε σχέση με το Ί Β ΚΠΣ (Πλασκοβίτης, 2000).

Χαρακτηριστικό σημείο στο Ί Γ ΚΠΣ είναι ότι η στοχοθεσία ταυτίζεται σχεδόν, ανάμεσα στην εθνική και στην περιφερειακή διάσταση, δηλαδή η ανάγκη και ο στόχος ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας «μετατρέπεται» και σε ανάγκη και στόχο ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας των περιφερειών. Τα κύρια σημεία στην στρατηγική για την περιφερειακή ανάπτυξη είναι η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και της εξωστρέφειας των περιφερειακών οικονομιών, με ανάδειξη των ανταγωνιστικών τους πλεονεκτημάτων, η ενδυνάμωση του αναπτυξιακού ρόλου των αστικών κέντρων, η ενδογενής – ολοκληρωμένη ανάπτυξη της υπαίθρου, οι περιφερειακές πολιτικές για την ανάπτυξη της καινοτομίας, της έρευνας και της τεχνολογίας και η αναβάθμιση των ανθρωπίνων πόρων, η μείωση της απομόνωσης και η παραγωγική διαφοροποίηση σε ορεινές, παραμεθόριες και νησιωτικές περιοχές και τέλος η προστασία των πολιτισμικών και περιβαλλοντικών πόρων σε περιφερειακό επίπεδο.

Το Ί Γ ΚΠΣ εφαρμόζεται μέσα από 25 Επιχειρησιακά Προγράμματα, από τα οποία 11 είναι τομεακά και 13 περιφερειακά. Συνολικά τα προγράμματα του περιφερειακού σκέλους αποσπούν την περίοδο αυτή (όπως και την προηγούμενη) πολύ λιγότερο σε σχέση με αυτά του εθνικού, σχεδόν 1/3 των διαθέσιμων πιστώσεων αν και πρέπει να σημειωθεί ότι η χώρα επωφελείται και από τη χρηματοδότηση του ταμείου συνοχής (48,30 δις ευρώ), μέσω των Κοινοτικών Πρωτοβουλιών (1,28 δις ευρώ) και συγκεκριμένα, των ΠΚΠ (Προγράμματα Κοινοτικής Πρωτοβουλίας) EQUAL για την ισότητα στην αγορά εργασίας, LEADER+ για την αγροτική ανάπτυξη, URBAN II για την αστική ανάπτυξη και INTERREG III για την διασυνοριακή, διακρατική και διαπεριφερειακή συνεργασία.

Το Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς 2007-2013

Το ΕΣΠΑ αποτελεί σημείο-σταθμό στην άσκηση της ελληνικής περιφερειακής πολιτικής και στον αναπτυξιακό προγραμματισμό. Από τη μία, η μεγάλη διεύρυνση της ΕΕ, στα μέσα της δεκαετίας 2000 και η στατιστική βελτίωση στο επίπεδο ανάπτυξης ορισμένων περιφερειών της χώρας έχουν ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό, ορισμένων ελληνικών περιφερειών από τους στόχους της μέγιστης κοινοτικής στήριξης (Στόχου 1) στην προγραμματική περίοδο 2007-2013 (Λύκος, 2006). Από την άλλη, δρομολογούνται σημαντικές μεταρρυθμίσεις στις διαδικασίες του προγραμματισμού και στα δημοσιονομικά μέσα της πολιτικής συνοχής στους κόλπους της ΕΕ (Λιαργκόβας και Ανδρέου, 2007), με τις πιο χαρακτηριστικές να είναι συγκεκριμένα η διαμόρφωση τριών νέων στόχων «σύγκλιση», «ανταγωνιστικότητα και απασχόληση» και «εδαφική συνεργασία», σε αντικατάσταση των προηγούμενων, η αντικατάσταση των προγραμματικών εγγράφων των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης από τα Εθνικά Στρατηγικά Πλαίσια Αναφοράς και η μείωση των χρηματοδοτικών μέσων της συνοχής από έξι σε τρία (ΕΤΠΑ, ΕΚΤ, Ταμείο Συνοχής).

Στο νέο πλαίσιο προγραμματισμού, 11 ελληνικές περιφέρειες εντάσσονται στο στόχο «Σύγκλιση» και δύο (Στερεά Ελλάδα και Νότιο Αιγαίο) στο στόχο «Ανταγωνιστικότητα και Απασχόληση», ενώ σύμφωνα με το επίσημο κείμενο Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς 2007-2013 του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας και Οικονομικών (2007) προσδιορίζονται οι θεματικές προτεραιότητες ως εξής:

1. Επένδυση στον παραγωγικό τομέα της οικονομίας
2. Κοινωνία της γνώσης και καινοτομία
3. Απασχόληση και Κοινωνική Συνοχή

4. Θεσμικό Περιβάλλον

5. Ελκυστικότητα της Ελλάδας και των Περιφερειών, ως τόπο επενδύσεων, εργασίας και διαβίωσης.

Το ελληνικό ΕΣΠΑ και οι βασικές αναπτυξιακές αρχές το πλαίσιο αυτού, καταρτίζονται με βάση τις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου σχετικά με τις δημοσιονομικές προοπτικές 2007-2013, τους νέους κανονισμούς των Διαρθρωτικών Ταμείων και τις Στρατηγικές Κατευθυντήριες Γραμμές για την Πολιτική Συνοχής (EC, 2007a). Επιπλέον, ο ορισμός των αναπτυξιακών στρατηγικών επιλογών συνδέεται με τις βασικές αρχές στην αναθεωρημένη Στρατηγική της Λισσαβόνας, όπως και με το «Εθνικό Πρόγραμμα Μεταρρυθμίσεων για την Ανάπτυξη και την Απασχόληση 2005-2008» και τις επιμέρους εθνικές πολιτικές, σε συνθήκες που είναι φανερή μία σχετική κάμψη στους ρυθμούς μεγέθυνσης.

Όπως παρατηρείται οι αρχές τώρα είναι περισσότερο γενικές και αναφέρονται στο οικονομικό και κοινωνικό κεφάλαιο, στην ανάγκη επενδύσεων για την ενίσχυση της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας και στην εντατικότερη ανάγκη για εξωστρέφεια της εθνικής οικονομίας. Η διάσταση της περιφερειακής ανάπτυξης γίνεται αδρή στις διατυπώσεις και στις προτεραιότητες. Όπως αναφέρεται ρητά (σελ. 40) ο στρατηγικός στόχος είναι:

> «η διεύρυνση των αναπτυξιακών δυνατοτήτων της χώρας, η διατήρηση του ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης και η αύξηση της παραγωγικότητας σε επίπεδα υψηλότερα του μέσου κοινοτικού όρου για την τόνωση της απασχόλησης, την επίτευξη της πραγματικής σύγκλισης και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής όλων των πολιτών χωρίς αποκλεισμούς. Η Ελλάδα της νέας περιόδου 2007-2013 στοχεύει στην ανάδειξή της σε μια εξωστρεφή χώρα με ισχυρή διεθνή παρουσία με ανταγωνιστική και παραγωγική οικονομία. Μία Ελλάδα με έμφαση στην εκπαίδευση και τους νέους, στην ποιότητα, στην τεχνολογία και την καινοτομία, στο σεβασμό του περιβάλλοντος».

Ως εκ τούτου, η αναπτυξιακή στρατηγική επικεντρώνεται στην προώθηση της καινοτομίας, της έρευνας και της επιχειρηματικότητας και στην προώθηση της οικονομίας της γνώσης, αλλά με κριτήριο την κατανομή των δαπανών, σε επενδύσεις σε υποδομές ιδίως στις μεταφορές και στην ενέργεια. Επίσης, δίνεται προτεραιότητα στην ολοκλήρωση, αξιοποίηση και διασύνδεση προηγούμενων έργων και στην ανάπτυξη της ποιότητας του ανθρώπινου δυναμικού με την εισαγωγή νέων μορφών οργάνωσης της εργασίας, την προαγωγή της δια βίου μάθησης, τη βελτίωση της ποιότητας εκπαίδευσης και κατάρτισης και της προσαρμοστικότητας εργαζομένων, εργοδοτών και επιχειρήσεων που «αποτελούν στο πλαίσιο αυτό κομβικές στρατηγικές επιλογές για την αντιμετώπιση των διαρθρωτικών προβλημάτων της αγοράς εργασίας». Μάλιστα, στο σημείο αυτό τονίζεται η πρόθεση κάλυψης του ελλείμματος σε «ενεργητικά μέτρα» στις πολιτικές απασχόλησης. Επίσης, για πρώτη φορά δίνεται ειδική έμφαση στη βελτίωση του θεσμικού περιβάλλοντος, τη μείωση της γραφειοκρατίας και τον εκσυγχρονισμό του δημόσιου τομέα, την αναβάθμιση της διοικητικής ικανότητας και την αναμόρφωση του νομοθετικού και κανονιστικού πλαισίου.

Ειδικά σε ότι αφορά την περιφερειακή του διάσταση, το πρόγραμμα θέτει ως κεντρικό στοιχείο της στρατηγικής την ενδυνάμωση της ανταγωνιστικότητας και της «ελκυστικότητας» (νέος όρος) των ελληνικών περιφερειών και τις διαρθρωτικές παρεμβάσεις στις περιφερειακές οικονομίες, ιδιαίτερα για αντιμετώπιση των προκλήσεων σε κλάδους παραγωγής που είναι εκτεθειμένοι στο διεθνή ανταγωνισμό. Ο βασικός στόχος που αφορά την περιφερειακή ανταγωνιστικότητα θα εξυπηρετηθεί όπως υποστηρίζεται, μέσα από την «προσαρμογή» των αγορών εργασίας και τη βελτίωση του επιχειρηματικού περιβάλλοντος και της δημόσιας διοίκησης, την αύξηση της παραγωγικότητας και την ενίσχυση της εξωστρέφειας των οικονομικών μονάδων. Σε αυτό το πλαίσιο, ορίζεται με σαφήνεια (σελ. 42) ότι:

> «Η στρατηγική περιφερειακής ανάπτυξης εστιάζει στη διαμόρφωση ευρύτερων και ανταγωνιστικότερων χωρικών ενοτήτων με την εφαρμογή προσαρμοσμένης αναπτυξιακής στρατηγικής και τη δημιουργία ενός μικρού αριθμού ανταγωνιστικών πόλων ανάπτυξης σε αυτές».

Ειδικότερα, οι στόχοι στην κατεύθυνση της χωρικής ανάπτυξης είναι οι στόχοι που αναφέρονται και στο «ευρωχωροταξικό» που θεσπίζεται την ίδια περίοδο[232] και έχουν ως εξής: Η ανάπτυξη ενός ισόρροπου και πολυκεντρικού αστικού συστήματος και μιας νέας σχέσης πόλης – υπαίθρου, η εξασφάλιση της ισότητας πρόσβασης στις υποδομές και στη γνώση, η αειφόρος ανάπτυξη και ορθολογική διαχείριση και η προστασία της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς.

Η αρχιτεκτονική του ΕΣΠΑ 2007–2013 συμπεριλαμβάνει μικρότερο αριθμό επιχειρησιακών προγραμμάτων σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο και συγκεκριμένα, 8 Τομεακά και 5 Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα. Τα τελευταία αντιστοιχούν στις πέντε μεγάλες χωρικές ενότητες που ορίζονται στη νέα προγραμματική περίοδο (ΠΕΠ Μακεδονίας – Θράκης, ΠΕΠ Δυτικής Ελλάδας - Πελοποννήσου - Ιονίων Νήσων, ΠΕΠ Κρήτης και Νήσων Αιγαίου, ΠΕΠ Θεσσαλίας - Στερεάς Ελλάδας – Ηπείρου και τέλος, ΠΕΠ Αττικής).

Ανάμεσα στα περιφερειακά προγράμματα είναι κοινός ένας κορμός παρεμβάσεων σε κοινωνικές υποδομές, υγεία και κοινωνικές υπηρεσίες, πολιτισμό, έργα προσπελασιμότητας και περιβάλλοντος τοπικής κλίμακας, βιώσιμη αστική ανάπτυξη και ενίσχυση ορεινών, μειονεκτικών και νησιωτικών περιοχών. Επίσης, προστίθενται 14 Προγράμματα Ευρωπαϊκής Εδαφικής Συνεργασίας, τα οποία αντικαθιστούν τα Προγράμματα Κοινοτικής Πρωτοβουλίας στο πλαίσιο ενός νέου εξειδικευμένου στόχου της διαρθρωτικής πολιτικής (Στόχος 3 «Ευρωπαϊκή Εδαφική Συνεργασία»). Τη συγκεκριμένη περίοδο, στην Ελλάδα διανέμονται €20.4 δις. συνολικά μέσω της Πολιτικής Συνοχής. Ειδικότερα, διατίθενται στη χώρα 19.6 δις. ευρώ στις περιφέρειες σύγκλισης, 635 εκ. στις περιφέρειες ανταγωνιστικότητας και απασχόλησης και 210 εκ. στο στόχο της ευρωπαϊκής εδαφικής συνεργασίας.

Συνολικές παρατηρήσεις

Ορισμένες συνολικές παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν σε σχέση με τα παραπάνω. Πρώτον, η χώρα στηρίζεται στην πολιτική συνοχής και στις χρηματοδοτήσεις των διαρθρωτικών ταμείων της Ένωσης, για να δημιουργήσει υποδομές, να εκσυγχρονίσει την παραγωγή, να εξυγιάνει το δημόσιο τομέα, να προωθήσει την έρευνα και τεχνολογία, να εφαρμόσει ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης, να προσελκύσει νέες επενδύσεις κ.λπ.. Στηρίζεται δηλαδή στην κοινοτική βοήθεια για να δημιουργήσει βασικές προϋποθέσεις για την οικονομική ανάπτυξη, για να στηρίξει την οικονομία στον ιδιωτικό τομέα, αλλά και για να αποκτήσει μία πρώτη «τριβή» με πολιτικές που μέχρι πρότινος ήταν ουσιαστικά είτε ανύπαρκτες, είτε ασυνάρτητες ή αποσπασματικές (π.χ. έρευνα και τεχνολογία, πολιτική απασχόλησης, περιβαλλοντική πολιτική). Είναι ενδεικτικό ότι η κοινοτική συμμετοχή ανέρχεται σε 50% στο Ά ΚΠΣ και αυξάνεται σε 54% στο ΄Γ ΚΠΣ και η δημόσια εθνική συμμετοχή περιορίζεται από 40% σε 23% το ίδιο διάστημα ενώ αυξάνεται η συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα από 9% σε 23% (Λώλος, 2010).

Δεύτερον, το περιφερειακό σκέλος του προγραμματισμού έχει πολύ μικρότερη σημασία από το εθνικό, αν και αυτή καθεαυτή η δυαδική διάκριση δεν αναιρεί το γεγονός ότι η εγχώρια ανάπτυξη είναι και αναγνωρίζεται ως ζήτημα συνδεδεμένο με τη συνολική δομή και επίδοση της εθνικής οικονομίας σε υπερεθνικό πλαίσιο. Η περιφερειακή διάσταση αποδυναμώνεται διαχρονικά πάντως, απορροφώντας ένα όλο και μικρότερο ποσοστό των πόρων, σε αντίθεση με την εθνική διάσταση που μέχρι το τέλος της περιόδου φτάνει το 70%. Με λίγα λόγια, η περιφερειακή ανάπτυξη υποβιβάζεται σταδιακά ως στόχος χρηματοδοτικά αλλά και στο περιεχόμενο των προγραμμάτων.

Τρίτον, σε ότι αφορά τα μέσα, οι υποδομές απορροφούν εντυπωσιακά μεγάλο και αυξανόμενο ποσοστό των διαρθρωτικών πόρων, 39% στο Ά ΚΠΣ και μέχρι 42% το ΄Γ ΚΠΣ ως αποτέλεσμα αφενός των εθνικών επιλογών για τη μέγιστη απορρόφηση χρηματοδοτήσεων σε μεγάλα έργα, αφετέρου μίας ενδυναμωμένης ευρωπαϊκής πολιτικής μεταφορών που καθιστά απαραίτητη και σκόπιμη τη δημιουργία νέων υπηρεσιών και υποδομών, καθώς και την ενίσχυση υφιστάμενων δικτύων. Η ενίσχυση των υποδομών αφορά τόσο το εθνικό, όσο και το περιφερειακό σκέλος ειδικά μετά το 2000 (΄Γ ΚΠΣ), ενώ η ειδική έμφαση που δίνεται στις μεταφορές μεταφράζεται σε γενναία κοινοτική στήριξη (50%-80% του προϋπολογισμού των έργων ενισχύεται

[232] Βλ. Κεφάλαιο 17.

από τα διαρθρωτικά ταμεία). Χαρακτηριστικά, τα μεγαλύτερα έργα που υλοποιούνται μέσω του ΄Γ ΚΠΣ[233] είναι η κατασκευή τμημάτων της Εγνατίας Οδού στην Περιφέρεια Ηπείρου (συνολικού κόστους 153 εκ. ευρώ), το Μετρό της Αθήνας και συγκεκριμένα η επέκταση μέχρι το Περιστέρι (100 εκ. ευρώ). Το ίδιο επιβεβαιώνει εξάλλου και η κατανομή των δαπανών στα ειδικά προγράμματα την περίοδο 2000-2006. Ακόμα, στο επιχειρησιακό πρόγραμμα για τους οδικούς άξονες και τις μεταφορές το συνολικό κόστος φτάνει τα 6,3 δις. ευρώ, ενώ μπορεί να προστεθεί και το κόστος του προγράμματος για τα αεροδρόμια και τις αστικές μεταφορές, 2,4 δις ευρώ. Στο πλαίσιο αυτό, οι χρηματοδοτήσεις του δημοσίου τομέα – μαζί ΕΕ και ελληνική κυβέρνηση συνολικά για τον τομέα των μεταφορών ανέρχονται σε 9 δις. ευρώ, ενώ για παράδειγμα το πρόγραμμα για την επιχειρηματικότητα και την ανταγωνιστικότητα αφορά μόνο 3 δις. ευρώ ή το πρόγραμμα για την αγροτική ανάπτυξη μόλις που ξεπερνά τα 2 δις. ευρώ, όσο σχεδόν και το πρόγραμμα για την «Κοινωνία της Πληροφορίας».

Πέμπτον, η συνολική χρηματοδότηση των ΚΠΣ αυξάνεται διαχρονικά, από 14 δις. ecu το 1989-1993 σε 42 δις. ευρώ το 2000-2006, ενώ η κατανομή στις περιφέρειες είναι προφανώς άνιση. Η Αττική είναι περισσότερο ευνοημένη, λαμβάνοντας ενδεικτικά 1,5 δις. ευρώ μόνο μέσα από το ΠΕΠ 2000-2006[234] ενώ η Κεντρική Μακεδονία ακολουθεί με περίπου 1,2 δις. ευρώ και η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη με περίπου 1 δις. ευρώ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15.1. Κατανομή των διαρθρωτικών ενισχύσεων στην Ελλάδα σε περιφερειακό και εθνικό σκέλος και ανά κατηγορία παρέμβασης

ΠΕΡΙΟΔΟΣ	1989-1993		1994-1999		2000-2006		1989-2006
ΣΥΝΟΛΙΚΕΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ	**100**		**100**		**100**		**100**
Εθνικό Σκέλος	**62**	***100***	**68**	***100***	**67**	***100***	**100**
από το οποίο							
Υποδομές		*39*		*44*		*42*	42
Παραγωγή		*34*		*28*		*27*	30
Ανθρώπινο Δυναμικό		*27*		*28*		*31*	29
Περιφερειακό Σκέλος	**38**		**32**		**33**		

Πηγή: Λώλος (2010, σελ. 41).

15.1.2. Μία «ελληνική ασθένεια»;

Μέσα από τα προγράμματα οι περιφέρειες και συνολικά η εθνική οικονομία βρίσκονται ξαφνικά να είναι αποδέκτες τεράστιων χρηματικών εισροών από την ΕΕ που αντιστοιχούν σε μία νέα πολύτιμη και «περίπου μόνιμη» πηγή εισοδήματος. Το γεγονός αυτό έχει ορισμένες απρόβλεπτες επί της αρχής οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες. Καταρχήν, από μία άποψη η αυξημένη ροή κοινοτικών πόρων μετά το 1990 μπορεί να συγκριθεί με την εμπειρία της ανακάλυψης ενός πολύτιμου πλουτοπαραγωγικού πόρου (π.χ. κοιτάσματα πετρελαίου) και με τις συνέπειες που καταγράφονται στην οικονομική σκέψη και στη διεθνή εμπειρία ως «Ολλανδική Ασθένεια»[235]. Οι κοινοτικοί πόροι, οι οποίοι εκπροσωπούν ως κεφαλαιουχικές μεταβιβάσεις τη

[233] Έκθεση των Διαρθρωτικών Ταμείων που δημοσιεύτηκε το 2008. DG Regional Policy (2008) *The Structural Funds in 2006: Eighteenth annual report.* EC: Brussels.

[234] Όπως προηγούμενο.

[235] Βλ. Corden (1984). Η παθογένεια κατά την οποία μία παραγωγική βάση που χαρακτηρίζεται από ισχυρή αναπτυξιακή δυναμική φτάνει σε τέλμα ακριβώς λόγω των φαινομενικών της δυνατοτήτων και πλεονεκτημάτων. Στην περίπτωση της Ολλανδίας η ανακάλυψη πετρελαίου στη Βόρεια Θάλασσα οδήγησε σε οικονομική κρίση. Η απότομη εισροή πόρων από τις εξαγωγές είχε ως αποτέλεσμα την ανατίμηση του εθνικού νομίσματος και τη μείωση της ανταγωνιστικότητας, την αποβιομηχάνιση και στη συνέχεια την άνοδο της ανεργίας. Με τον όρο τελικά περιγράφεται αυτό το φαινομενικά παράδοξο κατά το οποίο ένα ευτυχές γεγονός εξελίσσεται σε ατυχές. «Πολύς πλούτος που γίνεται αντικείμενο μη συνετής διαχείρισης» όπως το περιγράφει δημοσίευση του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (Ebrahim – Zadeh, 2003).

δεκαετία 2000 περίπου 3% του ΑΕΠ, «υπερθερμαίνουν» αιφνίδια την οικονομία, επιδρώντας στη διάρθρωση του προϊόντος.

Για παράδειγμα, όπως αναφέρει σχετικό δημοσίευμα (Παπαδοκωστόπουλος *Ισοτιμία*, 2-10-2010), έχει γίνει διάγνωση από τη δεκαετία 1990, ότι η ελληνική οικονομία πάσχει από την «ολλανδική ασθένεια», νοώντας κυρίως την αποβιομηχάνιση και μία όψιμη διαρθρωτική αλλαγή. Παρατηρείται συγκεκριμένα σύμφωνα την ίδια ανάλυση, το ανησυχητικό φαινόμενο κατά το οποίο, η γρήγορη και απότομη αύξηση του εισοδήματος από τις αυξημένες εισροές συναλλάγματος χάριν στους νέους χρηματοδοτικούς πόρους αυξάνουν την πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία και επηρεάζουν δυσμενώς την ανταγωνιστικότητα της μεταποίησης. Η ασθένεια θεωρείται ότι οδηγεί σε περαιτέρω αποβιομηχάνιση -και αποϋλοποίηση της παραγωγής -μπορεί να προστεθεί εδώ- σε μία σπειροειδή διαδικασία: Τα προϊόντα και οι εξαγωγές του δευτερογενή και πρωτογενή τομέα δεν είναι πλέον τόσο απαραίτητα για την εξισορρόπηση των εξωτερικών συναλλαγών, η παραγωγή τους κάμπτεται και η παραγωγική βάση περιορίζεται ακόμα περισσότερο.

Από την άλλη, η αυξημένη κοινοτική βοήθεια έχει και ορισμένες επιδράσεις στον τρόπο που σχετίζεται το πολιτικό-κομματικό σύστημα με τους κοινωνικούς φορείς. Οι πρόσθετοι πόροι καθώς λαμβάνουν το χαρακτήρα μίας «εύκολης» εξωτερικής βοήθειας, η οποία θα μπορούσε να συγκριθεί μόνο με ένα «Σχέδιο Μάρσαλ σε καιρούς ειρήνης», αποτελούν το προνομιακό πεδίο για το ξεδίπλωμα και την εμβάθυνση των παραδοσιακών πελατειακών σχέσεων, με δεδομένο ότι όλη η διαχείριση και η κατανομή βρίσκεται υπό τον έλεγχο του κομματικού-κρατικού μηχανισμού (Καζάκος, 2010). Υπάρχει και η άποψη δηλαδή ότι το πλαίσιο της διαχείρισης της χρηματοδότησης δεν μπορεί να ξεφύγει από τους κανόνες της στενής αλληλεξάρτησης των κοινωνικών θεσμών από τα κόμματα και παρά τα επιφαινόμενα δεν μπορεί πραγματικά να προωθήσει την διαφανή και ενεργό συμμετοχή των πολιτών στις αποφάσεις ή να επιτύχει την ορθολογικότητα στην αξιοποίηση και την απορρόφηση των πόρων.

Στην ελληνική πραγματικότητα, φαινόμενα αδιαφάνειας στις αναθέσεις, υπερτιμολογήσεις και κακοτεχνίες στην υλοποίηση των έργων και γενικότερα διαπλοκής συμφερόντων στις εργολαβίες για το δημόσιο, ειδικά σε ότι αφορά τις μεγάλες υποδομές και κατασκευές που απορροφούν και το συντριπτικά μεγάλο όγκο των δαπανών, είναι συχνά και απασχολούν γενικότερα τη δημόσια συζήτηση. Όπως σχολιάζει σχετικό δημοσίευμα το 2006 οπότε το ΄Γ ΚΠΣ βρίσκεται σε στάδιο ολοκλήρωσης[236]:

> «Όσο μεγαλύτεροι είναι οι πόροι που διανέμονται, τόσο λιγότερο δαπανηρό είναι να κερδηθούν οι πόροι αυτοί με πλάγια μέσα αντί με κανονική επιχειρηματική δραστηριότητα που προϋποθέτει επενδύσεις και ρίσκο. Η πείρα δείχνει ότι ακόμα κι αν με κοινοτική χρηματοδότηση πραγματοποιηθεί κάποιο οδικό έργο, αυτό δεν φέρνει απαραιτήτως ανάπτυξη. Πιθανότατα, το έργο θα κοστίσει περισσότερο απ' ό,τι πρέπει, αλλά ούτε αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία. Το σημαντικότερο είναι ότι τα έργο αυτό μάλλον δεν θα συμβάλλει στην ανάπτυξη δραστηριοτήτων, πέραν από το στενό κλάδο των κατασκευαστών, ίσως και των καταστημάτων που θα δημιουργηθούν κατά μήκος της οδού. Κατά την επικρατούσα αντίληψη, αυτή είναι η ανάπτυξη».

Ακόμα, πρέπει να γίνει αναφορά και στις θεσμικές - οργανωτικές ανεπάρκειες που από μόνες τους δεν βοηθούν σε μία αποτελεσματική αξιοποίηση των πόρων (Καζάκος, 2001). Οι θεσμικές καινοτομίες της διαρθρωτικής πολιτικής της ΕΕ στην κατεύθυνση μίας αποκεντρωμένης εξουσίας στο πλαίσιο της «Ευρώπης των περιφερειών» τόσο στο σχεδιασμό, όσο και στην εφαρμογή, δεν βρίσκουν πρόσφορο έδαφος στην Ελλάδα, αφού κατά κοινή σχεδόν ομολογία η χώρα στηρίζεται σε ένα ιδιαίτερα συγκεντρωτικό σύστημα δημόσιας διοίκησης, εμφανίζει πιο αδύναμες περιφερειακές και τοπικές αυτοδιοικήσεις σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες και διαθέτει περιορισμένη τεχνική και οργανωτική υποδομή, και ανίσχυρες δομές γενικότερα για να προωθήσει την περιφερειακή ανάπτυξη στο τοπικό επίπεδο.

[236] Σ. Κωνσταντινίδης, «Οικονομία με... ολλανδική ασθένεια», *Η Καθημερινή,* 12-10-2006.

15.2. Η πολιτική αγροτικής ανάπτυξης

15.2.1. Η μεταρρύθμιση της κοινής αγροτικής πολιτικής (ΚΑΠ) των αρχών της δεκαετίας 2000

Καταρχήν, πρέπει να γίνει σαφές ότι η διαδρομή της γεωργικής πολιτικής της Κοινότητας και της ΕΕ που ουσιαστικά συγκροτεί και την εθνική πολιτική παρέμβαση περνά από διαφορετικά στάδια, ανάλογα με την προσέγγιση του ρόλου του αγροτικού τομέα στο εγχείρημα για την ευρωπαϊκή ενοποίηση. Έτσι, τις δεκαετίες 1960-1980 δίνεται έμφαση στην παραγωγικότητα της γεωργίας και σε τομεακές πολιτικές για την ανάπτυξη και η ΚΑΠ λειτουργεί ως θεσμική παρέμβαση επικεντρωμένη στην οργάνωση των γεωργικών αγορών και στη στήριξη των τιμών και συμπεριλαμβάνει παρεμβατικές πολιτικές που διατηρούνται και στη συνέχεια. Αντιθέτως, τις δεκαετίες 1990-2000, προωθείται η στήριξη αγροτικών περιοχών και εισοδημάτων και μία περισσότερο ολοκληρωμένη χωρική πολιτική που εστιάζει σε ένα πολυλειτουργικό ρόλο της γεωργίας για την ανάπτυξη στην ευρωπαϊκή ύπαιθρο (Hadjimichalis, 2003, Παπαδόπουλος, 2004).

Ειδικά μετά τη Συνθήκη του Μάαστρχτ, σταδιακά ενδυναμώνεται ένα νέο μοντέλο γεωργικής πολιτικής. Το1993 η ΚΑΠ μεταβαίνει σε ένα γενικευμένο σύστημα άμεσων ενισχύσεων, ανάλογα με το προϊόν (ανά στρέμμα, ανά κιλό παραγωγής ή ανά κεφαλή παραγωγικού ζώου) που σημαίνει πιο άμεση στήριξη του γεωργικού εισοδήματος, ενώ σε δεύτερο στάδιο, με τις αποφάσεις στο πλαίσιο Agenda 2000 στη «Συμφωνία του Βερολίνου» το 1999 η «Αγροτική Ανάπτυξη» ανάγεται πλέον στο δεύτερο πυλώνα της Κοινοτικής Αγροτικής Πολιτικής. Τελικά από τις αρχές της δεκαετίας 2000 η μεταρρύθμιση της ΚΑΠ θεσπίζει ένα νέο μοντέλο γεωργίας που δίνει έμφαση στην αναπτυξιακή – εδαφική υπόσταση της γεωργικής δραστηριότητας. Η προσπάθεια να συνδυαστούν αντιφατικές αρχές όπως η ανταγωνιστικότητα της γεωργίας και η αειφόρος και ολοκληρωμένη ανάπτυξη του αγροτικού χώρου εξηγούνται από διάφορες παραμέτρους, όπως από την ανάγκη εναρμόνισης των στόχων της εμπορικής κοινότητας με κοινωνικούς σκοπούς, αλλά και από την ανάγκη να αντιμετωπιστούν οι διεθνείς εξελίξεις της απελευθέρωσης των αγορών και οι αστοχίες της προηγούμενης πολιτικής (Ψαλτόπουλος, 2004, Μπεόπουλος, 2005).

Με τη μεταρρύθμιση της περιόδου 2003-2004, ορίζεται το σύστημα της Ενιαίας Αποδεσμευμένης Ενίσχυσης (ΕΑΕ), στη θέση των προηγούμενων επιμέρους και κατά προϊόν άμεσων ή έμμεσων ενισχύσεων στον παραγωγό. Το συγκεκριμένο έχει σημαντικές επιπτώσεις στην αναμόρφωση του περιφερειακού προβλήματος και αναδιατάσσει το χάρτη της ανάπτυξης στον αγροτικό χώρο, όπως υποστηρίζεται και σε άλλα σημεία. Συνοπτικά, τα βασικά στοιχεία της νέας ΚΑΠ (τη δεκαετία 2000) έχουν ως εξής (Γκέκας, 2005, σελ. 150):

- Ενιαία ενίσχυση εκμετάλλευσης για τους αγρότες στην ΕΕ ανεξαρτήτως του όγκου παραγωγής, αν και επιτρέπεται να διατηρηθούν περιορισμένου βαθμού συνδέσεις ενίσχυσης με την παραγωγή, προκειμένου να αποτραπεί η εγκατάλειψη της.
- Η ενίσχυση που αφορά την παραγωγή εξαρτάται από την τήρηση προτύπων για το περιβάλλον, την ασφάλεια και υγιεινή των τροφίμων, την υγεία των ζώων και τις συνθήκες διαβίωσης τους και την διατήρηση των γεωργικών εκτάσεων σε καλές συνθήκες αξιοποίησης (λεγόμενος κανόνας της «πολλαπλής συμμόρφωσης»).
- Ισχυρότερη πολιτική αγροτικής ανάπτυξης, με περισσότερους κοινοτικούς πόρους προς διάθεση και νέα μέτρα για την τοπική ανάπτυξη και την προστασία του περιβάλλοντος, τη διασφάλιση της ποιότητας και των συνθηκών διαβίωσης των ζώων, όπως και για να βοηθηθούν να ανταποκριθούν οι αγρότες στα νέα κοινοτικά πρότυπα από το 2005.
- Μείωση των άμεσων ενισχύσεων για τις μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις, προκειμένου να χρηματοδοτηθεί η νέα πολιτική για την αγροτική ανάπτυξη.
- Μηχανισμός δημοσιονομικής πειθαρχίας για να διασφαλιστεί η τήρηση του γεωργικού προϋπολογισμού, όπως έχει καθοριστεί μέχρι το 2013.
- Αναθεωρήσεις ως προς τα μέτρα παρέμβασης στην αγορά αγροτικών προϊόντων.

15.2.2. Εγχώριες προεκτάσεις και προσαρμογές

Σε ότι αφορά το εγχώριο σύστημα, χαρακτηριστικό της περιόδου είναι ότι η εθνική γεωργική – τομεακή πολιτική των προηγούμενων δεκαετιών 1950-1970 κατά τις οποίες ο γεωργικός τομέας υπήρξε ακόμα ισχυρός στην οικονομία και την κοινωνία, αδρανοποιείται. Στη θέση της προκύπτει μία νέα πολιτική αγροτικής ανάπτυξης, η οποία έχει ένα πιο «ολοκληρωμένο» και χωρικά προσδιορισμένο χαρακτήρα, ως συνέπεια των μεταρρυθμίσεων της ΚΑΠ (Ψαλτόπουλος, 2004). Αυτή η μεταστροφή δικαιολογείται από το γεγονός ότι αναγκαστικά η κρατική παρέμβαση στο γεωργικό τομέα πρέπει να εξαλειφθεί με την ένταξη στην ΕΟΚ το 1981 και την ανάληψη της υποχρέωσης κατάργησης της δασμολογικής προστασίας και άλλων μέτρων που παρεμποδίζουν το ελεύθερο εμπόριο, όπως και ότι ο γεωργικός τομέας συρρικνώνεται και περιθωριοποιείται ως προς τη συμβολή του στην οικονομία και την απασχόληση και επομένως δεν χρειάζεται ευρεία οικονομική ρύθμιση.

Στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών εξελίξεων και της ένταξης στην Κοινότητα, μετά το 1990 η Κοινή Αγροτική Πολιτική γίνεται στην Ελλάδα το μοναδικό θεσμικό μέσο για την οργάνωση και την ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας. Όπως διαπιστώνεται, ένα σύνολο κανονισμών που αφορούν την αγροτική παραγωγή, τις ενισχύσεις των γεωργών, την ανάπτυξη της υπαίθρου, τη ρύθμιση των αγορών γεωργικών προϊόντων, την ανταγωνιστικότητα και περιβαλλοντική συμβατότητα της γεωργικής δραστηριότητας, τη σταθερότητα των τιμών, την υψηλή ποιότητα των προϊόντων, τη χρήση του εδάφους και την απασχόληση στον αγροτικό τομέα, μεταφέρονται σχεδόν αυτούσια για εφαρμογή στο εθνικό επίπεδο, ενώ οι κλιμακούμενες ενισχύσεις φτάνουν μέσω δύο οδών. Πρώτον, μετά το 2001 μέσω του ελληνικού Οργανισμού Πληρωμών και Ελέγχου Κοινοτικών Ενισχύσεων Προσανατολισμού και Εγγυήσεων (ΟΠΕΚΕΠΕ) που αναλαμβάνει την ενιαία διαχείριση των κοινοτικών ενισχύσεων που παρέχονται στο πλαίσιο της γεωργικής πολιτικής της Ένωσης, και δεύτερον, μέσω του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης που αναλαμβάνει την υλοποίηση και την εφαρμογή του Επιχειρησιακού Προγράμματος Αγροτικής Ανάπτυξης, το οποίο εντάσσεται στο θεσμό των ΚΠΣ και του ΕΣΠΑ, στο πλαίσιο της πολιτικής συνοχής.

Είναι προφανές καταρχήν λόγω τάξης μεγέθους, ότι οι κλιμακούμενες ενισχύσεις στο πλαίσιο της ΚΑΠ έχουν καθοριστικές συνέπειες στην εισοδηματική στήριξη ενός εκτεταμένου αγροτικού χώρου όπως και στη διάρθρωση του προϊόντος. Μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας 2000 υπολογίζεται ότι η ΚΑΠ συμβάλλει περίπου το 50% του συνολικού γεωργικού εισοδήματος (Demoussis, 2003), ενώ ιδιαίτερα ευνοεί συγκεκριμένα προϊόντα όπως ο καπνός, το ελαιόλαδο, το βαμβάκι, τα σιτηρά (βλ. και κεφάλαιο 10). Ακόμα όμως η ΚΑΠ στην Ελλάδα ευνοεί ιδιαίτερα συγκεκριμένες περιοχές. Ενδεικτικά, η κατανομή των ενισχύσεων – πληρωμών προς τον αγροτικό τομέα μέσω Ο.Π.Ε.ΚΕΠΕ το 2007, δείχνει ότι περίπου το μισό από τα 2,287 δις. ευρώ που διατίθενται ως ενιαία ενίσχυση και από τα 2,289 δις. των συνολικών πληρωμών προς τους παραγωγούς καταλήγουν σε τρείς μόνο περιφέρειες της Βόρειας Ελλάδας, στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη (18% και 16%), την Κεντρική Μακεδονία (17% και 16% αντίστοιχα) και τη Θεσσαλία (17% και 16%)[237].

Η αποσύνδεση των επιδοτήσεων από την παραγωγική διαδικασία είναι η κρίσιμη «τομή» στη μεταρρύθμιση της ΚΑΠ που ορίζει τις εξελίξεις στον κλάδο της γεωργίας στην Ελλάδα και οδηγεί σε πλήρη απαξίωση τον πρωτογενή τομέα στο σύνολο του στο εγχώριο παραγωγικό σύστημα. Ο λόγος είναι ουσιαστικά ότι η μικρή γεωργική εκμετάλλευση δεν έχει πλέον το κίνητρο να επενδύει στον εκσυγχρονισμό της ή στην αναδιάρθρωση και την ποιότητα του προϊόντος προσαρμοζόμενη στις ανάγκες της αγοράς, καθώς οι κοινοτικές ενισχύσεις της εξασφαλίζουν ένα ελάχιστο εισόδημα συχνά συμπληρωματικό σε αυτό που προκύπτει από άλλες δραστηριότητες. Αυτό δεν είναι απαραίτητα αρνητικό, παρά μόνο αν αναλογιστεί κάποιος ότι απώτερος και σε βάθος χρόνου σκοπός της απελευθέρωσης των όρων του κοινοτικού εμπορίου είναι η γεωργία και οι εκμεταλλεύσεις στα κράτη-μέλη, να μπορούν να σταθούν από μόνες τους ικανές στον ανταγωνισμό και να λειτουργούν σύμφωνα με τους κανόνες της ελεύθερης αγοράς. Στο πλαίσιο αυτό, η συγκεκριμένη πολιτική των επιδοτήσεων, αν και βραχυπρόθεσμα αποδεικνύεται βολική και ευεργετική για τη στήριξη ειδικά του μικρού αγροτικού εισοδήματος, ειδικά σε ορισμένες

[237] Αν και συνολικά όλες οι περιφέρειες λαμβάνουν και επωφελούνται από τις χρηματοδοτήσεις. Στοιχεία από Καδίτη και Νίτση (2010).

μειονεκτικές περιοχές, αλλά και εύλογα για την εξυπηρέτηση μικροπολιτικών και κομματικών συμφερόντων (Λουλούδης και Μαραβέγιας, 2007), θεσμοθετεί ταυτόχρονα, τη μεσοπρόθεσμη εξάρτηση από μία επισφαλή και προσωρινή πηγή εισοδήματος που σε συνδυασμό με τις ήδη δρομολογημένες προκλήσεις (στο πλαίσιο του ΠΟΕ και την αυξημένη βαρύτητα του αγροτικού πληθυσμού στην εθνική οικονομία), μεγεθύνουν ένα μη διαχειρίσιμο πρόβλημα. Η κρίση στη γεωργική παραγωγή που έχει ήδη ξεκινήσει από τη δεκαετία 1980, μετά το 1990 με την απαξίωση και άλλων εργαλείων του κράτους (π.χ. συνεταιρισμοί, αγροτική ασφάλιση) είναι το σύμπτωμα και αποτέλεσμα τελικά της πολιτικής που ασκήθηκε συνδυαστικά από τις ελληνικές κυβερνήσεις και την ΕΕ για την «επιδοτούμενη αποανάπτυξη» (βλ. επίσης, Νικολαΐδης, 2010, σελ. 161).

15.3. Η βιομηχανική πολιτική

15.3.1. Η πολιτική των κινήτρων μέσω των αναπτυξιακών νόμων

Τα αναπτυξιακά κίνητρα μέσω ειδικών νομοθετημάτων - των «Αναπτυξιακών Νόμων»- είναι βασικό μέσο παρέμβασης για την ανάπτυξη της βιομηχανίας και γενικότερα του επιχειρηματικού τομέα στην Ελλάδα, ήδη από τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες (Πετράκος και Ψυχάρης, 2004, Κόνσολας, 1997, Αθανασόπουλος, 1996^{α}/1996β). Από τον πρώτο νόμο που ψηφίστηκε για την προσέλκυση επενδύσεων και μπορεί να χαρακτηριστεί ως «αναπτυξιακός» με την ευρεία έννοια (ΝΔ 2687/1953) μέχρι σήμερα, ο σκοπός των αναπτυξιακών κινήτρων είναι διττός: Αφενός η ενίσχυση των επενδύσεων, της ανταγωνιστικότητας και η προώθηση του εκσυγχρονισμού των επιχειρήσεων, αφετέρου, η προσέλκυση επενδυτικών κεφαλαίων προς τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές της χώρας και η αντιμετώπιση των περιφερειακών ανισοτήτων.

Σύμφωνα με το αρμόδιο Υπουργείο Ανάπτυξης και Ανταγωνιστικότητας (2011), μέσω των αναπτυξιακών νόμων που εφαρμόστηκαν στη χώρα (με τις συνοδευτικές τροποποιήσεις) ενισχύθηκαν μέσα σε μία εικοσαετία (1990-2010) συνολικά 9.295 επενδυτικά σχέδια προϋπολογισμού 9,37 δις. ευρώ. Στοιχεία για κάθε νόμο εντός της περιόδου παρουσιάζονται στη συνέχεια.

Αναπτυξιακός Νόμος 1892/1990

Στις αρχές της δεκαετίας 1990 ψηφίζεται ο Αναπτυξιακός Νόμος 1892/1990[238], οποίος αντικαθιστά τους προηγούμενους, εκσυγχρονίζοντας σε μεγάλο βαθμό το θεσμικό πλαίσιο για τις επενδύσεις στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο των διατάξεων που βρίσκουν εφαρμογή την αμέσως επόμενη περίοδο, συμπεριλαμβάνονται κίνητρα για την επιχορήγηση επενδύσεων, την επιδότηση επιτοκίου δανεισμού, φορολογικές εκπτώσεις και αυξημένες αποσβέσεις κεφαλαίου. Επίσης, ειδικά σε ότι αφορά τη βιομηχανία, υπάρχει ξεχωριστό πλαίσιο αυξημένων επενδυτικών κινήτρων για τις «φθίνουσες βιομηχανικές περιοχές» που ορίζονται με το Ν. 2324/1995[239]. Σκοπός είναι η μείωση του αρχικού κόστους της επένδυσης των υπαγόμενων επιχειρήσεων και ταυτόχρονα η ενθάρρυνση της εγκατάστασης σε συγκεκριμένες περιοχές όπως περιοχές σε αποβιομηχάνιση και άλλους ειδικούς υποδοχείς (π.χ. τεχνολογικά πάρκα, βιομηχανικές περιοχές). Ως στρατηγικός - γενικός στόχος αναφέρεται η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της εθνικής οικονομίας, με παράλληλη

[238] «Για τον εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη και άλλες διατάξεις» Δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ Α΄ 101/31.7.1990. Το 1994 τροποποιήθηκε με το συμπληρωματικό Ν. 2234/94.

[239] Περισσότερα για την πολιτική ανάσχεσης της αποβιομηχάνισης με τον προσδιορισμό φθινουσών βιομηχανικών περιοχών και ειδικών κινήτρων βλ. και Κλαμπατσέα (2003).

δημιουργία απασχόλησης και προώθηση της ισόρροπης ανάπτυξης των περιφερειών και προστασία του περιβάλλοντος[240].

Ανάμεσα στα θετικά νέα στοιχεία είναι η ενθάρρυνση των επενδύσεων που στηρίζονται σε οργανωμένο και πολυετή επιχειρησιακό σχεδιασμό, η ενίσχυση παραγωγικών επενδύσεων πέραν των βασικών, και η στήριξη των επιχειρήσεων μέσω ενός φάσματος νέων κινήτρων, όπως και η εγκατάλειψη των κινήτρων επιχορήγησης των εξαγωγών κεφαλαίου (Πετράκος και Ψυχάρης, 2004, Λαμπριανίδης, 1994). Η κριτική από την άλλη, επικεντρώνεται στην ατολμία στο σχεδιασμό, εφόσον ο νόμος επιμένει σε βασικές παραμέτρους των προηγούμενων που αποδείχτηκαν αναποτελεσματικές, μεταξύ των οποίων οι τέσσερις περιοχές διαίρεσης της ελληνικής επικράτειας ή η διαχρονική έλλειψη εξειδίκευσης που εντείνει τον υφιστάμενο καταμερισμό εργασίας και συντηρεί τις τάσεις της αγοράς (Σταθάκης, 2007).

Παρόλα αυτά, μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας 1990 η πολιτική των κινήτρων ενέχει σαφέστερη (σε σχέση με ότι ακολουθεί) περιφερειακή διάσταση και σχετικά ενεργητικό ρόλο στην κατανομή των επενδύσεων. Το συντριπτικά μεγάλο ποσοστό των νέων εγκεκριμένων επενδύσεων, των επιχορηγήσεων και των νέων θέσεων εργασίας αφορά την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη και στη συνέχεια την Κεντρική Μακεδονία. Ειδικά η πρώτη αποσπά 29% των επενδύσεων και 41% των επιχορηγήσεων που δημιουργούν το 31% των νέων θέσεων εργασίας, δηλαδή περισσότερα απ' ότι μαζί οι περιφέρειες Κεντρικής Μακεδονίας, Αττικής και Στερεάς Ελλάδας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15.2. Επενδυτικά σχέδια που εγκρίθηκαν κατά περιφέρεια (%) στο πλαίσιο του Ν. 1892/1990 και Ν. 2234/1994

Από το 1ο Εξ. 1990 μέχρι 1ο Εξ. 1996

	ΣΤΟ ΣΥΝΟΛΟ ΤΩΝ ΤΟΜΕΩΝ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ		
	ΣΥΝΟΛΙΚΕΣ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ	**ΣΥΝΟΛΙΚΕΣ ΕΠΙΧΟΡΗΓΗΣΕΙΣ**	**ΝΕΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ**
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	29	41	31
Κεντρική Μακεδονία	16	14	16
Δυτική Μακεδονία	3	3	3
Ηπειρος	2	1	2
Θεσσαλία	6	5	6
Ιόνια Νησιά	2	1	1
Δυτική Ελλάδα	4	4	4
Στερεά Ελλάδα	10	8	9
Αττική	10	9	10
Πελοπόννησος	11	3	4
Βόρειο Αιγαίο	2	2	3
Νότιο Αιγαίο	1	1	1
Κρήτη	6	5	5
ΣΥΝΟΛΟ	**100 (ή 1.176.764 εκ. δρχ.)**	**100 (ή 454.309 εκ. δρχ.)**	**100 (ή 46.089)**

Πηγή: Ετήσια Έκδοση "ΕΠΙΛΟΓΗ", 1997 όπως παρατίθεται στο Κόσνολας (1997, σελ. 275-278).

[240] Για την εφαρμογή των διατάξεων του Νόμου, και την παροχή των προβλεπόμενων κινήτρων, η χώρα διαιρείται σε ομάδες περιοχών στις οποίες διαρθρώνονται τα επενδυτικά κίνητρα όπως εμφανίζεται στο Παράρτημα.

Αναπτυξιακός Νόμος 2601/1998

Προς τα τέλη της δεκαετίας 1990 ψηφίζεται ο νέος αναπτυξιακός νόμος, Ν. 2601/1998[241] . Σκοπός είναι παρομοίως η ανάπτυξη των ιδιωτικών επενδύσεων στην Ελλάδα και μέσω αυτών η συμβολή στην επίτευξη των στόχων της περιφερειακής ανάπτυξης, η αύξηση των θέσεων απασχόλησης, η αύξηση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων, η αναδιάρθρωση τομέων και κλάδων της παραγωγής, η αξιοποίηση επιχειρηματικών ευκαιριών στον ελληνικό και τον ευρύτερο διεθνή χώρο και η συμβολή στην προστασία του περιβάλλοντος και την εξοικονόμηση ενέργειας. Τα είδη των παρεχόμενων ενισχύσεων αφορούν όπως και στον προηγούμενο, όχι μόνο επιχορήγηση για κάλυψη τμήματος της ενισχυόμενης δαπάνης επένδυσης και επιδότηση επιτοκίου δανεισμού, αλλά επιπλέον, την επιδότηση χρηματοδοτικής μίσθωσης και τη φοροαπαλλαγή μέχρι ενός ποσοστού ή του συνόλου της αξίας της ενισχυόμενης δαπάνης της επένδυσης ή της χρηματοδοτικής μίσθωσης. Ανάμεσα στα βασικότερα σημεία των διατάξεων, είναι τα ειδικά κίνητρα για τις λεγόμενες «ιδιαζόντως σημαντικές» (μεγάλες) βιομηχανικές, μεταλλευτικές και τουριστικές επενδύσεις, ύψους άνω των 25 δισ. δρχ. και η αποσαφήνιση της διάκρισης της πολιτικής των κινήτρων ανάμεσα στις «παλαιές» και «νέες» επιχειρήσεις, με τις δεύτερες μόνο να έχουν πρόσβαση στα παραδοσιακά εργαλεία της άμεσης ενίσχυσης.

Όπως παρατηρούν οι Πετράκος και Ψυχάρης (2004, σελ. 338) ο συγκεκριμένος νόμος «διαφοροποιεί ριζικά τη φιλοσοφία των κινήτρων, σε σχέση με εκείνα των προηγούμενων αναπτυξιακών νόμων», καθώς απομακρύνεται από παραδοσιακά εργαλεία επιχορηγήσεων που από μία κριτική άποψη αλλοιώνουν τον ανταγωνισμό και είναι αμφιβόλου αποτελεσματικότητας. Προωθεί κίνητρα που είναι φιλικότερα προς τον ανταγωνισμό και μεταφέρουν το βάρος του επιχειρηματικού κινδύνου από το κράτος στις επιχειρήσεις (π.χ. leasing) ενώ ενισχύει και τις προϋποθέσεις αποτελεσματικότητας των σχεδίων, ενθαρρύνοντας ιδιαίτερα τις μεγάλες επενδύσεις και τις επενδύσεις σε σχήματα συνεργασίας.

Επιπλέον όμως εισάγει μία νέα φιλοσοφία στη χωρική διανομή. Ξεκινώντας από τον προηγούμενο, τα κίνητρα για την ισόρροπη περιφερειακή ανάπτυξη αποδυναμώνονται σημαντικά. Στο στάδιο αυτό, οι αποκλίσεις στο σύστημα της χωρικής διάκρισης των κινήτρων περιορίζονται, σε βάρος των λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών. Περιοχές της βόρειας και νησιωτικής Ελλάδας λαμβάνουν ποσοστό επιχορήγησης 40%, περιοχές που βρίσκονται σε κρίση και εμφανίζουν διαρθρωτικές αδυναμίες επιδοτούνται με 30%, ενώ ορισμένα τμήματα των νομών Αττικής και Θεσσαλονίκης με ποσοστό 25% και ορισμένα με 15%. Προφανώς, η διαφορά είναι μεγάλη σε σχέση με τον προηγούμενο επενδυτικό Νόμο 1892/1990, στον οποίο νέες επενδύσεις στο μεγαλύτερο τμήμα των νομών Αττικής και Θεσσαλονίκης λαμβάνουν μηδενική επιδότηση κεφαλαίου, ενώ επενδύσεις που κατευθύνονται σε νομούς Ροδόπης και Ξάνθης, ενισχύονται κατά 50%.

Με λίγα λόγια, στη φάση αυτή στην ιστορία των αναπτυξιακών νόμων, το περιφερειακό κριτήριο ατονεί, ενώ την ίδια περίοδο (1998-2001) διαμορφώνεται σε μεγάλο βαθμό, ο σύγχρονος αναπτυξιακός και βιομηχανικός χάρτης της χώρας. Ο νόμος 2601/1998 κατευθύνει ένα μεγαλύτερο τμήμα των επενδύσεων εκτός της ακριτικής και βιομηχανικής ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, σχηματίζοντας ένα νέο βασικό υποδοχέα στη Στερεά Ελλάδα και μεταφέροντας επενδύσεις πιο κοντά στην Αθήνα. Από τα στοιχεία προκύπτει ότι τα ποσοστά συμμετοχής της Στερεάς Ελλάδας στις συνολικές επενδύσεις αλλά και στους άλλους δείκτες αυξάνονται σε μεγάλο βαθμό, ενώ την ίδια στιγμή αυξάνεται οριακά η συμμετοχή της Αττικής στις επενδύσεις, μειώνεται αξιοσημείωτα η συμμετοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης και μειώνεται επίσης οριακά η συμμετοχή της Κεντρικής Μακεδονίας.

[241] «Ενισχύσεις ιδιωτικών επενδύσεων για την οικονομική και περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας και άλλες διατάξεις». Δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 81/α/15-4-98.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15.3. Επενδύσεις που εγκρίθηκαν κατά περιφέρεια (%) στο πλαίσιο του Ν. 2601/1998

Για την περίοδο 1998-2001

	ΣΤΟ ΣΥΝΟΛΟ ΤΩΝ ΤΟΜΕΩΝ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ		
	ΣΥΝΟΛΟ ΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ	**ΣΥΝΟΛΟ ΕΠΙΧΟΡΗΓΗΣΕΩΝ**	**ΝΕΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ**
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	21	25	21
Κεντρική Μακεδονία	14	14	18
Δυτική Μακεδονία	1	1	1
Ηπειρος	5	5	6
Θεσσαλία	6	5	7
Ιόνια Νησιά	3	2	2
Δυτική Ελλάδα	6	6	7
Στερεά Ελλάδα	17	18	13
Αττική	11	9	9
Πελοπόννησος	3	3	3
Βόρειο Αιγαίο	2	2	3
Νότιο Αιγαίο	6	5	4
Κρήτη	6	6	7
ΣΥΝΟΛΟ	**100 (ή 749.605,8 εκ. δρχ.)**	**100 (ή 252.054,8 εκ. δρχ.)**	**100 (ή 14.775)**

Πηγή: Πετράκος και Ψυχάρης (2004, σελ. 366).

Αναπτυξιακός Νόμος 3299/2004

Πρόκειται για τον τελευταίο αναπτυξιακό νόμο της περιόδου[242]. Ο κεντρικός σκοπός εξειδικεύεται στην ενδυνάμωση της ισόρροπης ανάπτυξης, την αύξηση της απασχόλησης, την βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας, την ενίσχυση της επιχειρηματικότητας, την προώθηση της τεχνολογικής αλλαγής και της καινοτομίας, την προστασία του περιβάλλοντος, την εξοικονόμηση ενέργειας και την επίτευξη της περιφερειακής σύγκλισης. Πριν από τις τροποποιήσεις, προβλέπονται διαφόρων ειδών ενισχύσεις προς τα υπαγόμενα επενδυτικά σχέδια που παρέχονται εναλλακτικά ως εξής[243]: (α) Επιχορήγηση ή/και επιδότηση χρηματοδοτικής μίσθωσης (β) Φορολογική απαλλαγή (γ) Επιδότηση του κόστους της δημιουργούμενης απασχόλησης. Επίσης, προσδιορίζονται 5 κατηγορίες επενδυτικών σχεδίων με κριτήριο τη δραστηριότητα και τους σκοπούς και το περιεχόμενο του επενδυτικού σχεδίου.

Τα κίνητρα διαφοροποιούνται στην ελληνική Επικράτεια ανάλογα με την κατηγορία στην οποία εντάσσεται το επιχειρηματικό σχέδιο. Η διαφοροποίηση των κινήτρων σε ομάδες περιοχών είναι σχετικά ισορροπημένη στη συγκεκριμένη περίπτωση, που σημαίνει ότι ο νόμος αποκτά εδώ μία ενισχυμένη «α-χωρικότητα». Ειδικά σε ότι αφορά τις επιχορηγήσεις, οι προβλέψεις δεν διαφοροποιούνται ιδιαίτερα ανάμεσα στις μητροπολιτικές ζώνες και στην ελληνική Περιφέρεια ειδικά στις κατηγορίες επενδύσεων 3-5. Ενδεικτικά, στην κατηγορία 4, η οποία αφορά μεταξύ άλλων επενδύσεις σε μορφές ενέργειας και εκσυγχρονισμό τουριστικών μονάδων, το ποσοστό επιχορήγησης στους νομούς Αττικής και Θεσσαλονίκης είναι 30%, ενώ σε παραμεθόριες ζώνες και σε απομακρυσμένους νομούς της Βόρειας Ελλάδας, ή και στα μικρά νησιά κυμαίνεται μεταξύ 35%-40%. Αντίστοιχα, οι διαφοροποιήσεις στο χάρτη είναι μικρές και σε ότι αφορά τα κίνητρα χρηματοδότησης της δημιουργούμενης απασχόλησης, ενώ σε ότι αφορά τις φοροαπαλλαγές δεν υφίσταται, παρά ελάχιστη, διάκριση μεταξύ των περιοχών εφαρμογής. Σε γενικές γραμμές, πρόκειται για την ίδια στρατηγική που ακολουθήθηκε και στον προηγούμενο επενδυτικό νόμο, η οποία όμως τώρα είναι περισσότερο συγκροτημένη.

Ο νόμος δεν διαφοροποιείται ριζικά από τους προηγούμενους, τουλάχιστον στη βασική δομή των κινήτρων, που αφορά την διαίρεση της ελληνικής επικράτειας και το είδος των

[242] Η υποβολή προτάσεων σχεδίων στον αναπτυξιακό νόμο 3299/2004 έληξε τον Ιανουάριο 2010.
[243] Σε ειδικά καθεστώτα όπως ορίζονται στο κείμενο του Νόμου, μπορεί να γίνει συνδυασμός των κινήτρων.

παρεχόμενων ενισχύσεων, ωστόσο επιχειρεί μία νέα διάκριση ανάμεσα στις δραστηριότητες, την οποία τοποθετεί ως ιεράρχηση αναπτυξιακών προτεραιοτήτων. Ξεχωρίζει και προωθεί δηλαδή συγκεκριμένες δραστηριότητες σε κάθε τομέα και σε κάθε περιφέρεια. Ταυτόχρονα, στη φιλοσοφία που εγκαινιάστηκε ήδη στον προηγούμενο νόμο (Ν. 2601/1998), ο ισχύων αποτρέπει την ταυτόχρονη χρήση των διαφορετικών κινήτρων, αλλά προβλέπει αντιθέτως, «εναλλακτικούς συνδυασμούς», σε μία προσπάθεια να απομακρύνει ακόμα περισσότερο τις επιχειρήσεις από την πεπατημένη οδό της άμεσης επιδότησης. Επίσης, ο νέος νόμος που εφαρμόζεται μέχρι το 2010 έχει το διακριτό χαρακτηριστικό ότι είναι περισσότερο «γενναιόδωρος» με την έννοια ότι προσφέρει πρόσθετη χρηματοδότηση (πριμ) σε συγκεκριμένων προδιαγραφών επενδυτικά σχέδια (π.χ. νεοιδρυόμενοι φορείς, εγκατάσταση σε ΒΕΠΕ ή σε ΠΟΤΑ[244], εκσυγχρονισμός και μετατροπή ξενοδοχειακών μονάδων), σε μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις και περιοχές που εμφανίζονται να έχουν χαμηλό κ.κ. ΑΕΠ, σε σχέση με το ευρωπαϊκό μέσο όρο. Υπό αυτή την έννοια, μπορεί να υποστηριχθεί ότι σταθμίζει και ορισμένα κοινωνικά-διαρθρωτικά κριτήρια, τα οποία εξακολουθεί να λαμβάνει υπόψη και μετά τις τροποποιήσεις. Μάλιστα στην πορεία προστίθεται και η παράμετρος των φυσικών καταστροφών, λόγω των πυρκαγιών του 2007.

Με τις διαδοχικές τροποποιήσεις το θεσμικό πλαίσιο διαφοροποιείται πάντως αρκετά[245] σε διάφορα σημεία. Για παράδειγμα, γίνονται μετατροπές στο χάρτη των ενισχύσεων και στην κατηγοριοποίηση των επενδυτικών σχεδίων για την παροχή ενισχύσεων και στις επιλέξιμες επενδυτικές δαπάνες, ενώ επιπλέον εξειδικεύεται το πλαίσιο για τα «μεγάλα επενδυτικά σχέδια» και για επενδύσεις στις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας.

Από τον απολογισμό των εγκεκριμένων σχεδίων διαπιστώνεται ότι ο νόμος έχει χάσει την ισχύ ή αλλιώς την πρόθεση για αντιμετώπιση του περιφερειακού προβλήματος. Η διανομή των επενδύσεων στο χώρο είναι τώρα περισσότερο ισορροπημένη, απ' ότι ήταν τη δεκαετία 1990. Οι συνολικές επενδύσεις (και επιχορηγήσεις) που κατευθύνονται πλέον στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη αποτελούν ένα μικρό ποσοστό, της τάξης 6% (και 8%) ενώ και οι νέες θέσεις εργασίας δεν ξεπερνούν το 6% του συνόλου. Στη Βόρεια Ελλάδα, η περιφέρεια της Κεντρικής Μακεδονίας ξεχωρίζει με υψηλότερο και σταθερό σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, ποσοστό των επενδύσεων στο σύνολο των τομέων, ενώ η θέση της Στερεάς Ελλάδας επιδεινώνεται και μένει στάσιμη η Αττική. Ευδιάκριτος είναι τώρα ένας νέος πόλος των επενδύσεων μέσω του νόμου, στα νησιά, στο Νότιο Αιγαίο και στην Κρήτη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15.4. Επενδύσεις κατά περιφέρεια (%) στο πλαίσιο του Ν. 3299/2004

Από έναρξη εφαρμογής έως 30/6/2007

	ΣΤΟ ΣΥΝΟΛΟ ΤΩΝ ΤΟΜΕΩΝ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ		
	ΣΥΝΟΛΙΚΕΣ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ	**ΣΥΝΟΛΙΚΕΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ**	**ΝΕΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ**
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	6	8	6
Κεντρική Μακεδονία	14	14	18
Δυτική Μακεδονία	3	3	3
Θεσσαλία	6	6	7
Ήπειρος	4	4	4
Πελοπόννησος	9	10	8
Δυτική Ελλάδα	6	6	5
Ιόνια Νησιά	4	4	3
Στερεά Ελλάδα	8	6	7
Αττική	10	8	12
Βόρειο Αιγαίο	2	2	3
Νότιο Αιγαίο	15	17	12
Κρήτη	13	12	12
ΣΥΝΟΛΟ	**100 (ή 7.982 εκ. ευρώ)**	**100 (ή 3.309 εκ. ευρώ)**	**100 (ή 20.366)**

Πηγή: Υπουργείο Οικονομικών, Διεύθυνση Σχεδιασμού και Ανάπτυξης (2011).

[244] Βιομηχανικές Επιχειρηματικές Περιοχές και Περιοχές Ολοκληρωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης.
[245] τελευταία τροποποίηση με το Ν. 3752/2009.

15.3.2. Η χωρική αναδιάρθρωση ανά βασικό τομέα υπό την επίδραση των κινήτρων

Μεταποίηση - Βιομηχανία

Η κατανομή επενδύσεων, σύμφωνα με εγκριθείσες δαπάνες του Υπουργείου Οικονομικών, δείχνει ότι η βιομηχανία ανακατευθύνεται στο χώρο, καθώς η μεταποίηση χάνει την πρωτοκαθεδρία στις επιδοτήσεις και στις επενδύσεις που χρηματοδοτούνται μέσω του συστήματος των κινήτρων του αναπτυξιακού νόμου, έναντι του τουρισμού. Η μεταβολή αυτή εξηγεί σε μεγάλο βαθμό την αναδιάρθρωση των επενδύσεων στο σύνολο των τομέων που αναλύθηκε προηγουμένως. Οι κύριες εξελίξεις έχουν ως εξής:

Καταρχήν, το διάστημα 1990-1996 τα περισσότερα ενταγμένα σχέδια υπάγονται στο δευτερογενή τομέα, σε όλες τις περιφέρειες με μοναδική εξαίρεση το Νότιο Αιγαίο (όπου υπερισχύουν ο τουρισμός – υπηρεσίες), ενώ παρομοίως, στο σύνολο της χώρας, η βιομηχανία απορροφά τα περισσότερα επενδυτικά κεφάλαια που εντάσσονται (72%). Σημειώνεται ότι σε ορισμένες περιφέρειες, όπως στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη και τη Δυτική Μακεδονία, σχεδόν το σύνολο των ενταγμένων επενδύσεων αφορούν τη βιομηχανία και όχι άλλους τομείς (94% και 92% αντίστοιχα).

Γενικά, οι κύριοι «ωφελούμενοι» είναι ως τότε περιφέρειες στη μεγάλη γεωγραφική περιοχή της Μακεδονίας και της Βόρειας Ελλάδας, πράγμα που ερμηνεύεται εύκολα από τη διάρθρωση των επενδυτικών κινήτρων και από τη «γενναιοδωρία» του Νόμου ειδικά προς τη Θράκη, αλλά και τις Ζώνες Δ' και Γ. Στις περιφέρειες της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης και της Κεντρικής Μακεδονίας κατευθύνεται περισσότερο από 60% των επιχορηγήσεων για το δευτερογενή τομέα και 55% των επιχορηγήσεων για το σύνολο των τομέων. Ειδικά η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη μέχρι τα μέσα της δεκαετίας 1990 συγκεντρώνει το μεγάλο μέρος των συνολικών νέων επενδύσεων και των δημιουργούμενων θέσεων εργασίας.

Στη φάση αυτή, οι ίδιες περίπου περιοχές προσελκύουν όχι μόνο τις περισσότερες, αλλά και τις μεγαλύτερες κατά μέσο όρο επενδύσεις[246] που εντάσσονται στο καθεστώς του νόμου. Το μέσο ύψος επένδυσης στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη υπολογίζεται σε 527 εκ. δρχ., ενώ ακολουθούν η Θεσσαλία (417 εκ. δρχ.) και η Στερεά Ελλάδα (398,5 εκ. δρχ.) και η Κεντρική Μακεδονία (282 εκ. δρχ.). Αντιθέτως, η νησιωτική Ελλάδα, αλλά και η Ήπειρος, προσελκύουν σαφώς μικρές νέες επενδύσεις στο βιομηχανικό τομέα ή και στο σύνολο των τομέων, και μικρό μέρος της δημιουργούμενης απασχόλησης. Τελικά, οι μεγαλύτερες από τις επενδύσεις που υπάγονται στο καθεστώς του νόμου προτιμούν να επωφεληθούν από πιο ισχυρά κίνητρα, ακόμα και αν αυτό σημαίνει αποκέντρωση.

Προς το δεύτερο μισό της δεκαετίας 2000[247] η κατανομή των εγκεκριμένων επενδυτικών σχεδίων ανά περιφέρεια, δείχνει ότι τα περισσότερα επενδυτικά σχέδια αφορούν ακόμα το δευτερογενή τομέα σε όλες τις περιφέρειες, με εξαίρεση όμως τώρα την Αττική και τις νησιωτικές περιφέρειες Ιονίου και Βορείου και Νοτίου Αιγαίου, όπου έχει ισχυροποιηθεί ο τουρισμός. Η διανομή των επενδυτικών κεφαλαίων, όπως και των επιχορηγήσεων, είναι όμως πολύ πιο ισορροπημένη μέσα στο χώρο της ελληνικής επικράτειας, σε σύγκριση με τα προηγούμενα δεδομένα (Ν. 1892/1990).

Μετά το 2004 η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη - πρώην «προνομιούχος» περιφέρεια- είναι μετά βίας ευνοημένη, καθώς απορροφά μόνο 14% των επενδυτικών κεφαλαίων στο δευτερογενή τομέα, πολύ χαμηλότερο ποσοστό δηλαδή απ' ότι η Κεντρική Μακεδονία (20%) ή τη Στερεά Ελλάδα (15%). Εδώ παίζει βέβαια ιδιαίτερο ρόλο το γεγονός ότι ο νέος αναπτυξιακός νόμος είναι περισσότερο προσανατολισμένος στην ενίσχυση επενδυτικών σχεδίων στον τουρισμό και στις υπηρεσίες, απ' ότι οι προηγούμενοι, ενώ εντάσσεται στο καθεστώς και ο αγροτικός τομέας. Έτσι, λιγότερο ανεπτυγμένες - βιομηχανικές περιφέρειες, όπως η Ανατολική Μακεδονία και η Θράκη ή η Δυτική Ελλάδα προσελκύουν τώρα ένα πολύ μικρότερο αριθμό επενδυτικών σχεδίων σε σχέση με το παρελθόν με την πλειοψηφία να αφορά τη βιομηχανία (282 και 292). Από την άλλη, σε περιφέρειες όπου «ενσωματώνονται» καλύτερα στοιχεία μίας «νέας οικονομίας», όπως για

[246] Υπολογίζεται δηλαδή επενδύσεις/αρ. επενδυτικών σχεδίων.
[247] Στοιχεία του Υπουργείου με την ολοκλήρωση της πρώτης φάσης του Αν. Νόμου 3299/2004 το 2007.

παράδειγμα η Κρήτη ή η Κεντρική Μακεδονία τα υπαγόμενα επενδυτικά σχέδια είναι πολύ περισσότερα (ανέρχονται σε 670 και 521 αντίστοιχα), από τα οποία μόλις τα μισά αφορούν το βιομηχανικό τομέα (είναι εξάλλου ενδεικτικό ότι στην Αττική μόνο το 1% του συνόλου των επενδυτικών σχεδίων αφορά τον ίδιο).

Η Κεντρική Μακεδονία απορροφά τώρα το μεγαλύτερο ποσοστό των βιομηχανικών επενδύσεων και ενισχύσεων και ακολουθεί η Στερεά Ελλάδα και η Αττική. Το μέσο ύψος της επένδυσης είναι ακόμα ενδεικτικό, της ευρύτερης χωρικής - παραγωγικής αναδιάρθρωσης, όπως αυτή προωθείται μέσω του συστήματος κινήτρων την ίδια περίοδο. Στην ευρύτερη περιοχή της Πρωτεύουσας συγκεντρώνονται πλέον οι μεγαλύτερες επενδύσεις[248]. Συγκεκριμένα, το μέσο ύψος επένδυσης στην Αττική ανέρχεται σε περίπου 3,7 εκ. ευρώ, στη «δορυφορική» Στερεά Ελλάδα σε σχεδόν 2,5 εκ. ευρώ, ενώ στην Κεντρική Μακεδονία σε 1,86 εκ. ευρώ, όσο περίπου και στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη.

Τα δεδομένα με λίγα λόγια, επιβεβαιώνουν προηγούμενες διαπιστώσεις σχετικά με την επανασυγκέντρωση των βιομηχανικών επενδύσεων στην ευρύτερη μητροπολιτική γεωγραφική ζώνη, Αττική - Στερεά Ελλάδα και στην Κεντρική Μακεδονία, σε μία παράλληλη διαδικασία επιβίωσης του τομέα και γιγάντωσης των οικονομικών επιδόσεων της Αθήνας. Παράλληλα, είναι προφανές ότι ειδικά σε ότι αφορά το βιομηχανικό τομέα, τα κίνητρα και τα οφέλη μέσω του νόμου για την ανάπτυξη σε απομακρυσμένες και λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές ατονούν.

Τουρισμός – Υπηρεσίες

Σε οτι αφορά τον τριτογενή τομέα και συγκεκριμένα, τουρισμό και υπηρεσίες, στις αρχές της δεκαετίας 1990 η σχετική θέση του στο σύστημα κινήτρων, είναι ακόμα υποδεέστερη αυτής του δευτερογενή τομέα. Όπως δείχνουν τα στοιχεία του Υπουργείου Οικονομικών, την περίοδο 1990-1996, οι υπαγόμενες επενδύσεις στο πλαίσιο του αναπτυξιακού νόμου ανέρχονται στον τουρισμό σε μόλις 15% του συνόλου και στις υπηρεσίες σε 4% ενώ παρόμοια οι δύο τομείς προσφέρουν 15% και 5% της δημιουργούμενης απασχόλησης. Ο βιομηχανικός τομέας συγκεντρώνει δηλαδή τη μεγάλη πλειοψηφία των εγκεκριμένων επενδύσεων (78%), των επιχορηγήσεων (82%) και των δημιουργούμενων θέσεων εργασίας (77%), με δεδομένο ότι ο πρωτογενής τομέας περιορίζεται σε πολύ μικρά ποσοστά (γύρω στο 4%).

Οι περισσότερες επενδύσεις στον τομέα του τουρισμού κατευθύνονται ευνόητα στις κύριες τουριστικές περιοχές. Συγκεκριμένα, η Κρήτη απορροφά το μεγαλύτερο ποσοστό των υπαγόμενων επενδύσεων, ενισχύσεων και θέσεων εργασίας και ακολουθεί το Νότιο Αιγαίο, ενώ μικρότερη συμμετοχή έχουν οι περιφέρειες του Βορείου Αιγαίου, της Κεντρικής Μακεδονίας και της Αττικής. Χαρακτηριστικά, μεγάλα τουριστικά κέντρα, όπως τα νησιά του Αιγαίου και της Κρήτης, συγκεντρώνουν από κοινού 37% των επενδύσεων, στο πλαίσιο του νόμου, ενώ σε αντίθεση, στο σύνολο των τομέων, η συμμετοχή τους είναι πολύ περιορισμένη (9% των επενδύσεων). Επιπλέον, «παλαιότερες» τουριστικές περιοχές, όπως η Αττική και η Κεντρική Μακεδονία, απορροφούν ένα επίσης σημαντικό ποσοστό (18%) των εγκεκριμένων επενδύσεων, ενώ ένα υπόλοιπο σημαντικό ποσοστό (45%) κατευθύνεται σε εναλλακτικές τοποθετήσεις στην υπόλοιπη ελληνική επικράτεια.

Όπως παρατηρείται, περιοχές, οι οποίες βρίσκονται στο επίκεντρο του τουριστικού μοντέλου του «ήλιου και θάλασσας», συγκεντρώνουν όχι μόνο τις περισσότερες αλλά και τις μεγαλύτερες επενδύσεις. Το μέσο ύψος επένδυσης υπολογίζεται σε 393 εκ. δρχ. στην Αττική, 305 εκ. δρχ. στην Κρήτη και 239 εκ. δρχ. στην Κεντρική Μακεδονία, ενώ ακολουθούν το Βόρειο και το Νότιο Αιγαίο (189 εκ. δρχ. και 162 εκ. δρχ.). Εντύπωση προκαλεί και η πολύ υψηλή μέση επένδυση στη Στερεά Ελλάδα (525 εκ. δρχ.) στη φάση αυτή, ενώ αντίθετα περιοχές χωρίς ιδιαίτερη τουριστική εξειδίκευση (π.χ. Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, Θεσσαλία) συγκεντρώνουν τις πιο μικρές κατά μέσο όρο επενδύσεις.

Στις λοιπές υπηρεσίες, το πρότυπο της χωρικής κατανομής διαφέρει αισθητά την ίδια περίοδο. Η Αττική έρχεται πρώτη με τα περισσότερα επενδυτικά σχέδια και τα περισσότερα επενδυτικά κεφάλαια, εντός των διατάξεων του νόμου. Η ίδια απορροφά σχεδόν το μισό αριθμό επενδυτικών σχεδίων, των επενδυτικών κεφαλαίων και επιχορηγήσεων, ενώ αποδίδει το

[248] Εννοείται η μέση επένδυση.

μεγαλύτερο μέρος (57%) των δημιουργούμενων θέσεων εργασίας. Ακολουθεί σε μεγάλη απόσταση η Κεντρική Μακεδονία (13% των επενδύσεων, 11% των επιχορηγήσεων και 8% των νέων θέσεων εργασίας στον τομέα), ενώ η συμμετοχή των υπόλοιπων περιφερειών είναι πολύ περιορισμένη ως οριακή (1-3%) στις επενδύσεις στις υπηρεσίες. Ξεχωρίζουν μόνο με κάπως καλύτερη επίδοση, η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, το Βόρειο Αιγαίο και η Κρήτη, δηλαδή απομακρυσμένες - απομονωμένες γεωγραφικά περιφέρειες.

Η μεγαλύτερη μέση επένδυση πάντως στον τομέα των υπηρεσιών συναντάται στα Ιόνια Νησιά, στο Βόρειο Αιγαίο και στην Αττική, ενώ στις περισσότερες περιφέρειες, η μέση επένδυση είναι «σχετικά μικρή», με την έννοια ότι είναι μικρότερη από τη μέση επένδυση ανεξαρτήτως τομέα.

Από την έναρξη της εφαρμογής του νέου Αναπτυξιακού Νόμου (2004) μέχρι το 2007, οι επενδύσεις στον τομέα του τουρισμού και των υπηρεσιών πολλαπλασιάζονται και φτάνουν σε 45% και 17% του συνόλου αντίστοιχα. Ειδικά ο τουρισμός για πρώτη φορά αποκτά μεγαλύτερο βάρος, σε σχέση με το βιομηχανικό τομέα.

Η κατανομή των τουριστικών επενδύσεων στη φάση αυτή, δείχνει ότι το μεγαλύτερο μέρος συγκεντρώνεται στις περιφερειες των νησιών και επιπλέον σε ορισμένες ηπειρωτικές περιφέρειες που διατηρούν ή εμφανίζουν μία νέα εξειδίκευση στον τουρισμό. Πλέον δηλαδή οι πιο κορεσμένες περιοχές που συνδέονται με ένα παλαιότερο μοντέλο τουρισμού έχουν μικρή συμμετοχή. Η Κρήτη συγκεντρώνει 19% των συνολικών επενδύσεων, το Νότιο Αιγαίο 14%, τα Ιόνια Νησιά 8%, ενώ η Πελοπόννησος ενισχύεται σημαντικά με ένα επίσης, αξιόλογο ποσοστό της τάξης 15% που ξεπερνά ακόμα και αυτό του Νοτίου Αιγαίου. Χαρακτηριστικό είναι ότι η Αττική έχει χάσει τα ποσοστά της προηγούμενης περιόδου και περιορίζεται σε 3% των επενδύσεων και 2% των ενισχύσεων, ενώ αξιόλογη υποχώρηση υπάρχει και στη Στερεά Ελλάδα.

Η κατανομή των μεγάλων επενδύσεων από την άλλη, προτιμά περιφέρειες με δυναμική στην εγχώρια και εξωτερική τουριστική αγορά. Η υψηλότερη μέση επένδυση αφορά το Νότιο Αιγαίο (5,8 εκ. ευρώ), όπως και την Αττική (3,3 εκ. ευρώ) και την Κεντρική Μακεδονία (3,2 εκ. ευρώ), ενώ η μικρότερη στη Θεσσαλία, τη Δυτική Μακεδονία και τη Δυτική Μακεδονία και Θράκη (περίπου 1 εκ. ευρώ). Στις περισσότερες περιφέρειες, η μέση επένδυση στον τουρισμό είναι σαφώς μεγαλύτερη από τη μέση επένδυση ανεξαρτήτως κλάδου, οπότε όπως συμπεραίνεται, συνεχίζει να θεωρείται μία ανταγωνιστική και ελκυστική επενδυτική τοποθέτηση για τις επιχειρήσεις.

Σε ότι αφορά τις λοιπές υπηρεσίες, η κατανομή στη βασική μορφή της σχεδόν διατηρείται. Συγκεκριμένα, η Αττική εμφανίζεται κυρίαρχη, με 33% των επενδυτικών σχεδίων, 48% των επενδύσεων, 44% των ενισχύσεων και 50% των δημιουργούμενων θέσεων εργασίας στο πλαίσιο του Νόμου, ενώ ακολουθεί η Κεντρική Μακεδονία. Η τελευταία βελτιώνει τη σχετική θέση της, σε σχέση με προηγούμενες περιόδους, όμως οι λοιπές περιφέρειες εξακολουθούν να έχουν μικρή σχετική συμμετοχή (στις περισσότερες περιπτώσεις 0-4%, αποκλίνουν μόνο η Θεσσαλία με 7% και η Στερεά Ελλάδα με 8%). Ιδιαίτερη υψηλή είναι η μέση επένδυση στις υπηρεσίες στην Αττική, αλλά και στη Στερεά Ελλάδα και στα Ιόνια Νησιά (μεγαλύτερη από 4 εκ. ευρώ), στην Κεντρική Μακεδονία, στη Θεσσαλία και στη Δυτική Ελλάδα (από 2,4 μέχρι 2,7 εκ. ευρώ), ενώ η μικρότερη εντοπίζεται στη Δυτική Μακεδονία (περίπου 575 χιλ. ευρώ). Πάντως, και εδώ στις περισσότερες περιφέρειες, η μέση επένδυση είναι υψηλότερη απ' ότι στο σύνολο των τομέων ενώ έχει πιο ισορροπημένη διασπορά.

15.3.3. Συνολικές παρατηρήσεις

Από τα παραπάνω, ξεχωρίζουν ορισμένες χρήσιμες διαπιστώσεις. Πρώτον, ο αναπτυξιακός νόμος εγκαταλείπει στην πορεία του χρόνου την αρχική περιφερειακή του διάσταση. Με αυτό εννοείται ότι ο νόμος στερείται ιδιαίτερης χωρικής διάστασης στο σύστημα των κινήτρων, τα οποία τείνουν να είναι πιο ισορροπημένα ανάμεσα σε κατηγορίες περιοχών. Ακόμα, εννοείται ότι οι βιομηχανικές επενδύσεις που ενισχύονται κατά το καθεστώς του νόμου, δεν κατανέμονται το ίδιο ισόρροπα στην ελληνική επικράτεια σε σχέση με το παρελθόν. Περιφέρειες που επιδοτούνταν γενναιόδωρα στο πλαίσιο της βιομηχανικής πολιτικής κινήτρων με σκοπό την περιφερειακή ανάπτυξη και την αναστροφή της αποβιομηχάνισης, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας 2000 δεν λαμβάνουν παρά μικρά ποσοστά των συνολικών επενδύσεων, επιχορηγήσεων και νέων θέσεων εργασίας. Η μεταβολή αυτή

συνοδεύεται από μία στροφή στην πολιτική των κινήτρων προς την ενίσχυση περισσότερο κεντρικών περιοχών, της Αττικής, της Στερεάς Ελλάδας και λιγότερο της Κεντρικής Μακεδονίας. Ειδικά ο βιομηχανικός ενιαίος πόλος ανάπτυξης Αττική-Στερεά Ελλάδα, ξεχωρίζει μέχρι το τέλος της περιόδου.

Δεύτερον, οι αλλαγές στο σύστημα των κινήτρων τείνουν να ευνοούν περισσότερο τον τουρισμό και τις υπηρεσίες, γεγονός που συνεπάγεται και μία ευνοϊκότερη πλέον μεταχείριση ενός τμήματος του χώρου που παρέμενε για δεκαετίες στο περιθώριο. Το πρότυπο χωροθέτησης επενδύσεων στο πλαίσιο του νόμου, αλλάζει επομένως μορφή. Στο σύνολο των τομέων η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη δεν έχει ιδιαίτερη θέση, η Αττική διατηρεί την «κεντρικότητα» της, όμως αναδεικνύεται και ένας νέος σημαντικός πόλος στο νησιωτικό χώρο και κυρίως στο Νότιο Αιγαίο. Από αυτή την άποψη ο νόμος εξακολουθεί να συμβάλλει στην περιφερειακή ανάπτυξη, ακόμα και αν τα κίνητρα γίνονται όλο και λιγότερο διαφοροποιημένα στο χώρο.

Τρίτον, ο τουρισμός για πρώτη φορά στα μέσα της δεκαετίας 2000, με το «νέο» Αναπτυξιακό Νόμο 3299/2004 αποκτά σαφές προβάδισμα στις ενισχύσεις και στις συνολικά εγκεκριμένες επενδύσεις έναντι της μεταποίησης και της βιομηχανίας. Τα σχετικά μερίδια του τομέα του τουρισμού εκτοξεύονται από 15% των χρηματοδοτύμενων επενδύσεων με το Ν. 1892/1990 σε 46% με το Ν. 3299/2004, διαμορφώνοντας ένα νέο χωρικό πρότυπο κατανομής των τουριστικών επενδύσεων. Σε αντίθεση με το παρελθόν, οπότε ενισχύονταν οι κύριες τουριστικές περιοχές, οι πόροι εμφανίζουν την τελευταία δεκαετία μεγαλύτερη διασπορά στο γεωγραφικό χώρο και αφορούν πιο ισορροπημένα όλες τις περιφέρειες. Ακόμα και περιοχές χωρίς προηγούμενη τουριστική εξειδίκευση, όπως η Πελοπόννησος, αποκτούν αξιοσημείωτη στήριξη για την τουριστική ανάπτυξη.

Τέταρτον, η σχετική θέση της Αττικής αλλάζει στο μεσοδιάστημα μόνο σε ότι αφορά στον τουρισμό, ενώ σε ότι αφορά τις υπηρεσίες, έναν τομέα που επίσης βελτιώνει σημαντικά τη θέση του στις ενισχύσεις του νόμου, η πόλωση εξακολουθεί. Η περιφέρεια Αττικής απορροφά ένα μεγάλο όγκο των ενισχύσεων και επενδύσεων στον τομέα του τουρισμού, ενώ τα σχετικά ποσοστά της μειώνονται στη συνέχεια, τη δεκαετία 2000. Η συμμετοχή της σχεδόν εξισώνεται με αυτή περιοχών που ουδέποτε εμφάνιζαν συγκριτικό πλεονέκτημα στον τουρισμό, όπως για παράδειγμα η Θεσσαλία ή η Δυτική Μακεδονία. Αντιθέτως, στον τομέα της παροχής υπηρεσιών, η Αττική δεσπόζει σταθερά και με διαφορά στην διανομή των επενδύσεων, των επιχορηγήσεων και της απασχόλησης.

Οι παραπάνω εξελίξεις έχουν σχέση με τη γενικότερη ανακατεύθυνση της οικονομικής και διαρθρωτικής πολιτικής, όπως αυτή αναλύεται και σε άλλα σημεία και όπως αυτή ακολουθεί ευρύτερες πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις εντός του περιβάλλοντος της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Ουσιαστικά, δίνεται προτεραιότητα στους κλάδους και τους τομείς που προάγουν την ανταγωνιστικότητα και βοηθούν στην εξωστρέφεια της εθνικής οικονομίας ενώ παράλληλα, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση σε μέσα και εργαλεία που δε νοθεύουν τον ανταγωνισμό ή έστω παρεμβαίνουν στη λειτουργία της αγοράς όσο το δυνατόν λιγότερο. Ακόμα όμως γίνεται μία συγκροτημένη προσπάθεια και μέσω του Αναπτυξιακού Νόμου, αλλά και άλλων πολιτικών, να ατονήσει η παρεμβατικότητα υπέρ μίας πιο ισόρροπης χωρικής διανομής. Σκοπός είναι η ενίσχυση επιχειρηματικών σχεδίων που ακολουθούν μία λίγο έως πολύ «αυθόρμητη» χωροθέτηση μέσα στο χώρο και όχι τόσο η ανακατεύθυνση των επιχειρηματικών ευκαιριών, των επενδύσεων ή της δημιουργίας απασχόλησης. Μία τέτοια φιλοσοφία στην περιφερειακή ανάπτυξη, θεωρείται ήδη παρωχημένη την δεκαετία 2000 όπως συμβαίνει και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, ενώ ειδικά στην ελληνική περίπτωση θα απομάκρυνε υπό τη λογική της «στρατηγικής της σύγκλισης» από τις μέγιστες αποδόσεις. Η αναδιαπραγμάτευση των κινήτρων εντός μίας βιομηχανικής πολιτικής απαντά με λίγα λόγια σε ορισμένα από τα κρίσιμα διλήμματα της περιφερειακής πολιτικής ως εξής: Η οικονομική αποτελεσματικότητα προέχει σε σχέση με την κοινωνική / χωρική δικαιοσύνη, ο συντελεστής εργασία είναι προτιμότερο να μετακινηθεί προς το συντελεστή κεφάλαιο και η ανάπτυξη είναι προτιμότερο να αντιμετωπίζεται ως διανεμόμενη στις περιφέρειες, με γνώμονα τους εθνικούς στόχους.

15.4. Αναζητώντας κλαδικές – χωρικές διαστάσεις σε πολιτικές για τον τομέα των υπηρεσιών

Οι τομεακές πολιτικές για την ανάπτυξη που ασκήθηκαν στην Ελλάδα ήταν εξαρχής επιλεκτικές και αφορούσαν κυρίως τη μεταποίηση-βιομηχανία και τη γεωργία. Η εκβιομηχάνιση και η ανάπτυξη των βασικών δικτύων και υποδομών μεταφορών και η πολιτική ισορροπία σε ότι αφορά το «αγροτικό ζήτημα» ήταν προτεραιότητες των κυβερνήσεων από τις απαρχές του νέου ελληνικού κράτους, με απώτερο στόχο από τη μία τον «αστικό εκσυγχρονισμό» της ελληνικής κοινωνίας και την εδραίωση των προϋποθέσεων για την οικονομική μεγέθυνση και από την άλλη, μία πιο δίκαιη διανομή του εισοδήματος (Ζουμπουλάκης, 2005). Σε αυτό το πλαίσιο, η παρεμβατικότητα στην οικονομία, κυρίως πήρε τη μορφή της προστασίας και της στήριξης της «υλικής παραγωγής», ενώ ο τομέας των υπηρεσιών βρίσκονταν σταθερά στο περιθώριο της κεντρικής παρέμβασης, με ορισμένες εξαιρέσεις. Για παράδειγμα, η Δικτατορία έδωσε έμφαση στην προώθηση της οικοδομικής δραστηριότητας και στην ανάπτυξη του τουρισμού, ενώ από τις κυβερνήσεις της μεταπολίτευσης ο δημόσιος τομέας και οι δημόσιες υπηρεσίες χρησιμοποιήθηκαν ως μοχλός για την ανάληψη νέων οικονομικών και επενδυτικών πρωτοβουλιών στο πλαίσιο εξάλλου της παραδοσιακά κεϋνσιανής προσέγγισης[249].

Σε κάθε περίπτωση, ως σήμερα οι πολιτικές για την ανάπτυξη του τομέα των υπηρεσιών παραμένουν αποσπασματικές και κατακερματισμένες. Μέτρα και ρυθμίσεις εντοπίζονται σε διαφορετικά προγράμματα και διαρθρωτικές πολιτικές. Ακόμα, αφορούν συγκεκριμένους τομείς και συνήθως δεν δείχνουν καμία ιδιαίτερη περιφερειακή διάκριση με μόνη σχεδόν εξαίρεση τον τουρισμό, λόγω της ιδιαίτερης αδιάρρηκτης σύνδεσης ανάμεσα στην τουριστική δραστηριότητα και την τοπικότητα.

Καθώς είναι αδύνατο σε αυτό το σημείο να αναπτυχθεί πλήρως το τεράστιο και σχεδόν ανυπόστατο στη βιβλιογραφία- θέμα των χωρικών διαστάσεων των πολιτικών για τον τομέα των υπηρεσιών στην Ελλάδα μετά το 1990, στη συνέχεια αναλύονται ορισμένα βασικά σημεία. Καταρχήν, το στρατηγικό πλαίσιο για την ανάπτυξη των υπηρεσιών όλη την περίοδο τίθεται μέσα από τον εθνικό αναπτυξιακό σχεδιασμό των ΄Β και ΄Γ ΚΠΣ και στην τρέχουσα περίοδο του ΕΣΠΑ 2007-2013 και ειδικά μέσα από τις προτεραιότητες και τους άξονες παρέμβασης που αφορούν την ανάπτυξη της παραγωγικής δομής και εστιάζουν σε «οριζόντια» μέτρα και μέσα επιχειρηματικής στήριξης[250]. Ξεχωρίζουν τα ειδικά τομεακά επιχειρησιακά προγράμματα που αφορούν άμεσα την ανταγωνιστικότητα και την επιχειρηματικότητα, αν και άλλα επίσης έχουν συνάφεια με τη φύση της προσφοράς στις υπηρεσίες[251]. Στα κύρια προγράμματα πάντως, οι προτεραιότητες δεν αφορούν ειδικά τον τομέα αλλά συνολικά την επιχειρηματικότητα. Από την αρχή της η ρύθμιση για τον τριτογενή τομέα επιλέγεται δηλαδή να είναι μη επιλεκτική και οριζόντια. Συγκεκριμένα, συμπεριλαμβάνονται μέτρα για τη βελτίωση του παραγωγικού περιβάλλοντος, τη στήριξη παραγωγικών επενδύσεων των νέων και υφιστάμενων επιχειρήσεων, την ενίσχυση των συμβουλευτικών δομών και των ειδικών επιχειρηματικών υποδομών, την ανάπτυξη δράσεων δικτύωσης, την ενίσχυση συμπληρωματικών δραστηριοτήτων για την ποιότητα, την προώθηση των εξαγωγών, την εφαρμογή καινοτομιών κ.ά..

---

[249] Ως παράδειγμα αναφέρεται το πρόγραμμα κρατικοποιήσεων μεταξύ άλλων της Ολυμπιακής Αεροπορίας και των αστικών συγκοινωνιών που εφάρμοσε ο Κ. Καραμανλής τη δεκαετία 1970. Το πρόγραμμα συμπλήρωνε τις κρατικές επενδύσεις στη βιομηχανία μέσω της ΕΤΒΑ, ενώ επιπλέον, νέοι δημόσιοι οργανισμοί ιδρύθηκαν σε όλη τη μεταπολιτευτική περίοδο με ποικίλα καθήκοντα που αφορούσαν και στην παροχή δημοσίων υπηρεσιών (π.χ. προώθηση των εξαγωγών).

[250] Η κύρια πολιτική για τη στήριξη, την ενίσχυση και τον εκσυγχρονισμό του τομέα όπως και για την ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας εφαρμόζεται μέσω του ΕΠ Ανταγωνιστικότητα 2000-2006 στο πλαίσιο των ΚΠΣ και μέσω του ΕΠ Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα που βρίσκεται σε εξέλιξη την περίοδο 2007-2013. Οι προτεραιότητες στο πλαίσιο του αναπτυξιακού σχεδιασμού παρουσιάζονται στο Παράρτημα. Η ανάλυση περιορίζεται στις προτεραιότητες που συμπεριλαμβάνουν, αφορούν άμεσα ή έμμεσα δραστηριότητες στον τομέα των υπηρεσιών, όπως και σε αυτές που αφορούν τον στρατηγικό στόχο της ενίσχυσης της παραγωγικής βάσης και της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας.

[251] όπως αυτά των μεταφορών – της ενίσχυσης της προσπελασιμότητας, της εκπαίδευσης κ.λπ..

Το πιο παρεμβατικό εργαλείο για την στήριξη, την ανάπτυξη και τη χωρική καθοδήγηση του τομέα στο πλαίσιο μίας ευρύτερης λιγότερο ή περισσότερο συγκροτημένης «βιομηχανικής» (με την ευρεία έννοια) πολιτικής, παραμένει έτσι η πολιτική των κινήτρων που αναλύθηκε προηγουμένως. Αυτή έχει αναφαίρετα μία τομεακή και μία περιφερειακή διάσταση, αφορά όμως κυρίως τον κλάδο του τουρισμού και λιγότερο τις υπηρεσίες.

Το εμπόριο παρά τη μεγάλη συνεισφορά του στην ελληνική οικονομία, παρότι συγκροτείται από ένα τεράστιο αριθμό πολύ μικρών και μικρών επιχειρήσεων, κατηγορείται συχνά ότι «ευθύνεται» για τη «ρηχή» ελληνική επιχειρηματικότητα και για δεκαετίες δέχεται ελάχιστη χρηματοδοτική στήριξη ή στήριξη μέσω άλλων οδών (π.χ. φορολογική και πιστοδοτική πολιτική). Ακόμα και στις διατάξεις του νόμου ο τομέας του εμπορίου εντάσσεται με καθυστέρηση και λιγοστές απολαβές σε ενισχύσεις, τη δεκαετία 1990.

Αντιθέτως, ο τουρισμός είναι ο κύριος αποδέκτης των κρατικών ενισχύσεων - ο πρώτος τομέας σε απορρόφηση επενδύσεων και χρηματοδοτήσεων σε καθεστώς αναπτυξιακού νόμου, όπως δείχθηκε και προηγουμένως. Αυτό φέρνει και ορισμένες αλλαγές στην παραγωγική δομή και στην επιχειρησιακή οργάνωση του τομέα. Από τις αρχές της δεκαετίας 1990 για παράδειγμα (Ν. 1892), ενισχύονται περισσότερο οι μονάδες μεγάλου μεγέθους, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στον εκσυγχρονισμό υφιστάμενων επιχειρήσεων και όχι στην ίδρυση νέων, και υπάρχει σαφώς μία αναδυόμενη προτίμηση για την εγκατάσταση στις μη κορεσμένες τουριστικά περιοχές. Όπως δείχτηκε και προηγουμένως, ο μεγάλος όμως όγκος επιμένει στην πόλωση γύρω από τις κύριες περιοχές της τουριστικής ανάπτυξης και ανταγωνιστικούς προορισμούς. Επιχειρήσεις που εντάσσονται ή δεν εντάσσονται στον Αναπτυξιακό Νόμο έχουν όπως φαίνεται ισχυρά κίνητρα να επιλέξουν την εγκατάσταση σε «περιοχές αστέρια». Αυτό προκύπτει σε άμεση σχέση με το γεγονός ότι η τουριστική πολιτική στην Ελλάδα μέχρι σήμερα δεν ασκείται μέσα σε ένα σαφές θεσμικό πλαίσιο. Ουσιαστικά προκύπτει από τις ρυθμίσεις του αναπτυξιακού νόμου και επιπλέον από κανονισμούς που θεσπίζονται τελευταία στο πλαίσιο της χωρικής ρύθμισης ή τα προηγούμενα χρόνια κατά κόρον από τους αρμόδιους φορείς τουριστικής πολιτικής τον ΕΟΤ και το Υπουργείο τουρισμού. Οι τελευταίοι είναι οι κατεξοχήν αρμόδιοι για την προώθηση του ελληνικού τουριστικού προϊόντος και την ανάπτυξη της ταυτότητας του ελληνικού τουρισμού, την διαφοροποίηση της προσφοράς και τον έλεγχο της ποιότητας και την διαμόρφωση τουριστικών υποδομών, ωστόσο κατά κοινή σχεδόν παραδοχή υπήρξαν αναποτελεσματικοί, ασταθείς και ανεπαρκείς στο έργο τους (π.χ. Βαρβαρέσσος, 1998, Τσάρτας, 2010) με αντίκτυπο στην διεθνή ανταγωνιστικότητα του τομέα. Το έργο τους ουσιαστικά ήταν καθοριστικό στην υψηλή συγκεντροποίηση της τουριστικής δραστηριότητας σε ορισμένες παράκτιες κατά κύριο λόγο περιοχές και στην χαμηλή ποιότητα των τουριστικών υπηρεσιών ιδίως στις μικρότερες μονάδες.

Σε ότι αφορά άλλους τομείς, χωρική διάσταση μπορεί να αναγνωριστεί στην πολιτική για την ελληνική ναυτιλία και ακτοπλοϊα. Η ενίσχυση των δημοσίων συμβάσεων για γραμμές που δεν εξυπηρετούνται με την ιδιωτική πρωτοβουλία, επιμέρους πολιτικές που αφορούν την οργάνωση των λιμένων (λιμενική πολιτική) και την προσπελασιμότητα στο νησιωτικό χώρο (νησιωτική πολιτική) είναι ορισμένες από τις πολιτικές με εν δυνάμει χωρική διάσταση εφόσον σχετίζονται και με τις προοπτικές της τουριστικής ανάπτυξης (Σπαθή κ.ά., 2010). Ωστόσο, η πολιτική εδώ λειτουργεί σε διάφορα επίπεδα και δεν είναι εύκολο να συνάγει κάποιος ένα ενιαίο συμπέρασμα για τις επιδιώξεις ή τα αποτελέσματα πόλωσης ή διάχυσης. Είναι λογικό πάντως ότι η πολιτική ναυτιλίας και θαλασσίων μεταφορών από τη μία οδηγεί σε συγκέντρωση της αξίας στα μεγάλα λιμάνια της χώρας, από την άλλη σε διάχυση μέσω της διευκόλυνσης του τουριστικού ρεύματος, της διευκόλυνσης των μετακινήσεων και συναλλαγών (μέσα από το καθεστώς ενίσχυσης της ακτοπλοΐας).

16. Ένα νέο μοντέλο περιφερειακής πολιτικής

Μετά το 1990 και μέχρι το 2010 αλλάζει ο χαρακτήρας, οι σκοποί και το περιεχόμενο της περιφερειακής πολιτικής. Σταδιακά η ανάγκη δημοσιονομικής προσαρμογής γίνεται ισχυρότερη από την ανάγκη για χωρική δικαιοσύνη και ισότητα και η έμφαση μεταφέρεται στην αποτελεσματικότητα της παρέμβασης και στην αξιοποίηση ενδογενών πλεονεκτημάτων σε μία ολοκληρωμένη - πολυτομεακή προσέγγιση που εφαρμόζεται σε εδαφικά προσδιορισμένα τοπικά συστήματα. Η τάση αυτή διαμορφώνεται σε μεγάλο βαθμό λόγω της επίδρασης που ασκεί η κανονιστική ρύθμιση στα θέματα περιφερειακής ανάπτυξης (περιφερειακή πολιτική) της ΕΕ. Η τελευταία εν όψει της νομισματικής ολοκλήρωσης και της πορείας προς την ΟΝΕ λαμβάνει ένα νέο περιεχόμενο (ως πολιτική συνοχής) και μεταμορφώνεται σταδιακά, στο πλαίσιο μίας ευρύτερης ιδεολογικο-πολιτικής στροφής στο εγχείρημα της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Όπως υποστηρίζεται στην εργασία αυτή η ιδεολογικοπολιτική μεταβολή της Ευρώπης επαναπροσδιορίζει την πολιτική συνοχής πλέον όχι τόσο ως πολιτική αλληλεγγύης αλλά ως πολιτική επενδύσεων στο πλαίσιο της οικονομικής ολοκλήρωσης. Με τον τρόπο αυτό ενισχύεται η άσκηση περιφερειακής πολιτικής με κατεύθυνση «από το όλο προς τα μέρη» και με σκοπό την ανάπτυξη με εκμετάλλευση και αξιοποίηση ενδογενών πλεονεκτημάτων και εδαφικά προσδιορισμένων δυνατοτήτων. Αυτά συνεπάγονται μία τελείως νέα φιλοσοφία στην προσέγγιση του περιφερειακού προβλήματος στο πανευρωπαϊκό, όπως και ακολούθως στο εθνικό πλαίσιο. Κύριος γνώμονας της νέας προσέγγισης είναι να διασφαλίζεται, η συνέχεια υπό νέες συνθήκες της ίδιας βασικής πολιτικοοικονομικής ισορροπίας στο εσωτερικό της ΕΕ.

Ο ρόλος και η μεταστροφή της περιφερειακής πολιτικής εξετάζονται στη συνέχεια. Αρχικά γίνεται μία γρήγορη επισκόπηση του θεσμικού πλαισίου και των κύριων εξελίξεων στην ευρωπαϊκή κλίμακα και ακολουθεί η στοιχειοθέτηση της πολιτικής διάστασης που λαμβάνει η έννοια της συνοχής στο εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και η επεξήγηση του κρίσιμου ρόλου της στη συνέχεια της συσσώρευσης στην ευρωπαϊκή κλίμακα. Ακόμα, επιβεβαιώνεται ότι επιμένει το πρότυπο της οικονομικής ανισότητας στην ΕΕ και παρουσιάζεται η μεταστροφή των αρχών όπως «αποκαλύπτεται» μέσα από τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο. Τέλος παρουσιάζονται και αναλύονται τα χαρακτηριστικά της ασκούμενης πολιτικής για την περιφερειακή ανάπτυξη στην Ελλάδα.

16.1. Σύντομη επισκόπηση της εξέλιξης της κοινής περιφερειακής πολιτικής

Οι βάσεις για την αντιμετώπιση του περιφερειακού προβλήματος στην ΕΕ τίθενται περισσότερο με την πολιτική βούληση για την αρμονική ανάπτυξη και την κοινή δράση για την αντιμετώπιση των διαιρέσεων και των ανισοτήτων παρά στη βάση της επιστημονικής ορθολογικότητας. Ο συμβιβασμός παρεμβατικών και φιλελεύθερων πολιτικών κρίθηκε σκόπιμος ήδη από τις πρώτες δεκαετίες της ευρωπαϊκής συνεργασίας, σε ένα παγκόσμιας πρωτοτυπίας θεσμικό-οικονομικό μόρφωμα που επιδίωκε ταυτόχρονα την οικονομική και κοινωνική ευημερία και την αρμονική ανάπτυξη στο εσωτερικού του. Η θεωρητική τεκμηρίωση βρίσκεται τελικά στη μη αποδοχή του νεοκλασικού υποδείγματος και στην παραδοχή ότι υφίστανται όρια στην αυτό-εξισορροποιητική λειτουργία της αγοράς (Armstrong and Taylor, 2000, Μαραβέγιας, 1990, Leonardi, 1995). Από την άλλη, η πολιτική απόφαση για την δραστηριοποίηση της κοινότητας στο πεδίο της περιφερειακής οικονομικής ανάπτυξης θεμελιώνεται στο προοίμιο της Συνθήκης της Ρώμης, όπου τα συμμετέχοντα μέρη δηλώνουν:

- «αποφασισμένοι να θέσουν τις βάσεις μια διαρκώς στενότερης ένωσης των ευρωπαϊκών λαών,
- αποφασισμένοι να εξασφαλίσουν, με κοινή δράση, την οικονομική και κοινωνική πρόοδο των λαών τους καταργώντας τους φραγμούς που διαιρούν την Ευρώπη,
- θέτοντας ως κύριο στόχο των προσπαθειών τους τη σταθερή βελτίωση των όρων διαβίωσης και απασχόλησης των λαών τους,

- αναγνωρίζοντας ότι η εξάλειψη των υφισταμένων εμποδίων απαιτεί συντονισμένη δράση για να εξασφαλιστεί σταθερότητα στην επέκταση της οικονομίας, ισορροπία στις συναλλαγές, καθώς και συνθήκες θεμιτού ανταγωνισμού,
- μεριμνώντας να ενισχύσουν την ενότητα των οικονομιών τους και να προωθήσουν την αρμονική τους ανάπτυξη, μειώνοντας τις υφιστάμενες ανισότητες μεταξύ των διαφόρων περιοχών και την καθυστέρηση των λιγότερο ευνοημένων,
- επιθυμώντας να συμβάλουν, ασκώντας κοινή εμπορική πολιτική, στην προοδευτική κατάργηση των περιορισμών στις διεθνείς συναλλαγές,
- προτιθέμενοι να εδραιώσουν την αλληλεγγύη που συνδέει την Ευρώπη με τις υπερπόντιες χώρες, και επιθυμώντας να εξασφαλίσουν την αύξηση της ευημερίας τους, σύμφωνα με τις αρχές του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών,
- αποφασισμένοι να εδραιώσουν, με τη συνένωση των οικονομικών τους δυνάμεων, τη διαφύλαξη της ειρήνης και της ελευθερίας και καλώντας τους άλλους λαούς της Ευρώπης που συμμερίζονται τα ιδεώδη τους να συμμετάσχουν στην προσπάθειά τους»[252].

Σε επιχειρησιακό επίπεδο, η ανάγκη για εξειδικευμένη παρέμβαση για την περιφερειακή ανάπτυξη και την αντιμετώπιση των ανισοτήτων, αναγνωρίστηκε ρητά για πρώτη φορά στο υπόμνημα της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων με τίτλο «Περιφερειακή Πολιτική για την Κοινότητα» το 1969[253], ενώ η κοινή πολιτική θεσπίστηκε τελικά με την ίδρυση του σχετικού χρηματοδοτικού μέσου, του Ευρωπαϊκού Ταμείου Περιφερειακής Ανάπτυξης (ERDF) το 1975[254].

Από τότε η εξέλιξη της περιφερειακής πολιτικής χαρακτηρίζεται από «άλματα» και υπαναχωρήσεις ανάλογα με ιδεολογικό-πολιτικές αλλαγές στην πορεία της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης (Γιώτη-Παπαδάκη, 2004, Ανδρικοπούλου, 2003, Ανδρέου και Μαραβέγιας 2007, EC, 2008a). Μία πρώτη «καλή περίοδος» εντοπίζεται από τα μέσα της δεκαετίας 1980 και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας 1990, δηλαδή από την υπογραφή σχεδόν της Ενιαίας Ευρωπαϊκή Πράξης (1986) και μέχρι την εφαρμογή της Συνθήκης του Μάαστριχτ (1992). Στη φάση αυτή, η βεβαιότητα της έντασης των ανισοτήτων με την ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς και η ένταξη νέων χωρών του ευρωπαϊκού νότου, με σημαντικές αποκλίσεις στα οικονομικά μεγέθη, καθιστούν απαραίτητη την ενίσχυση της περιφερειακής πολιτικής με περισσότερους πόρους αλλά και τη διεύρυνση των παρεμβάσεων σε διαφορετικούς τομείς. Από το 1988 δρομολογείται ένα φιλόδοξο πρόγραμμα το οποίο συμπεριλαμβάνει σημαντική μεταρρύθμιση της κοινής γεωργικής πολιτικής, την ενίσχυση της κοινοτικής δράσης στους τομείς της πολιτικής συνοχής, της επιστήμης, της τεχνολογίας, της περιβαλλοντικής πολιτικής και της πολιτικής μεταφορών και ταυτόχρονα προβλέπει στο πλαίσιο των δημοσιονομικών προοπτικών, αξιοσημείωτη αύξηση των διαθέσιμων πόρων για τα διαρθρωτικά ταμεία της κοινότητας. Ακόμα, θεμελιώνεται ο στόχος για «οικονομική και κοινωνική συνοχή» ο οποίος θεωρείται πλέον άρρηκτα συνυφασμένος με τη λειτουργία της εσωτερικής αγοράς (1987-τροποποίηση της Συνθήκης ΕΟΚ με τα άρθρα 158-162).

Με τη Συνθήκη για την ΕΕ (1992) αμέσως μετά την επανένωση της Γερμανίας (άτυπη διεύρυνση της Ε.Ε) ξεκινά μια περίοδος επανεξέτασης του προηγούμενου παρεμβατικού μοντέλου στον τομέα της περιφερειακής ανάπτυξης και ως εκ τούτου μία όχι και τόσο καλή περίοδος για την περιφερειακή πολιτική. Στα θεσμικά κείμενα οι αλλαγές είναι περισσότερο συγκρατημένες και περιορίζονται σε μία δεύτερη αναθεώρηση των κανονισμών των διαρθρωτικών ταμείων εν όψει της περιόδου προγραμματισμού 1994-1999 και σε ίδρυση ενός ακόμα χρηματοδοτικού μέσου ειδικά για τη στήριξη των χωρών συνοχής εν όψει της νομισματικής ενοποίησης, του Ταμείου Συνοχής το 1994. Ειδικά με τη δημιουργία της ΟΝΕ και τη διεύρυνση προς τη Ν.Α. Ευρώπη, επικρατεί η άποψη ότι η περιφερειακή πολιτική θα πρέπει να προσαρμοστεί σε ένα νέο περισσότερο διανεμητικό-ρυθμιστικό ρόλο με απώτερο στόχο να εξυπηρετήσει την ανταγωνιστικότητα, την ανάπτυξη νοούμενη ιδίως ως μεγέθυνση και τη δημιουργία απασχόλησης.

---

[252] Απόσπασμα από τη Συνθήκη για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ) - πρωτότυπο κείμενο όπως παρατίθεται στην επίσημη διαδικτυακή πύλη για την ευρωπαϊκή νομοθεσία http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/treaties_eec_el.htm, εξόρυξη 9/2013

[253] Ανακοίνωση COM(69) 950, 1969 των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

[254] με τον Κανονισμό ΕΟΚ 724/75.

Από τη δεκαετία 2000 οι αλλαγές αφορούν κυρίως την ενίσχυση του ρόλου του Ταμείου Συνοχής, τη θεμελίωση του οργάνου για την προ-ενταξιακή διαρθρωτική ενίσχυση (ISPA) των χωρών της ανατολικής Ευρώπης και αναμόρφωση θεσμικών διαδικασιών και αρχών προγραμματισμού, ενώ ένα βασικό σημείο είναι ότι ενισχύονται οι διαδικασίες για τον έλεγχο και την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων σε μία προσπάθεια να εξοικονομηθούν πόροι. Επισημαίνεται ότι την ίδια περίπου περίοδο, η Συνθήκη της Λισαβόνας και η νέα στρατηγική της ΕΕ «Ευρώπη 2020» για έξυπνη, βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη εισάγουν την «εδαφική» διάσταση της συνοχής[255] με στόχο την ισόρροπη ανάπτυξη στο έδαφος της ΕΕ και δημιουργούν ένα βασικό υπόβαθρο μίας νέας ιδιότυπης συνεργασίας στο πεδίο της χωρικής ανάπτυξης.

16.2. Η πολιτική διάσταση της έννοιας της συνοχής

Ο όρος της συνοχής χρησιμοποιείται συχνά στο διάλογο και στα επίσημα κείμενα της Επιτροπής μέσα στη δεκαετία 2000 και ως εκ τούτου κρίνεται σκόπιμη εξαρχής η ταυτοποίηση του. Καταρχήν πρέπει να γίνει σαφές ότι η έννοια είναι κατά βάση πολιτική και αντλεί το περιεχόμενο της, πολύ συγκεκριμένο, μέσα από το κανονιστικό-θεσμικό πλαίσιο ιδίως της ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής (Ανδρικοπούλου, 2003). Ο όρος κατοχυρώνεται για πρώτη φορά όταν γίνεται αναφορά στο στόχο για *οικονομική και κοινωνική συνοχή* ο οποίος και προστίθεται στη Συνθήκη της ΕΟΚ με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 158 (πρώην 130[A]) ορίζεται σαφώς ότι:

> «Η Κοινότητα προκειμένου να προαχθεί η αρμονική ανάπτυξη του συνόλου της, αναπτύσσει και εξακολουθεί τη δράση της με σκοπό την ενίσχυση της οικονομικής και κοινωνικής συνοχής… Η Κοινότητα αποσκοπεί ιδιαίτερα, στη μείωση των διαφορών μεταξύ των επιπέδων ανάπτυξης των διαφόρων περιοχών και στη μείωση της καθυστέρησης των πλέον μειονεκτικών περιοχών ή νήσων, συμπεριλαμβανομένων των αγροτικών περιοχών».

Η Πολιτική Συνοχής ορίζεται έτσι και ως Περιφερειακή Πολιτική της ΕΕ, αν και οι δύο πολιτικές δεν είναι απόλυτα ταυτόσημες. Η Πολιτική Συνοχής έχει ένα διαφορετικό χαρακτήρα, τον οποίο αντλεί από την θεμελιακή αρχή της συνοχής στο πλαίσιο του πολιτικού συμβιβασμού αντικρουόμενων στόχων όπως της αλληλεγγύης και της ανταγωνιστικότητας.

Συνολικά, σύμφωνα με τις Συνθήκες, και όπως εξελίχθηκε στην πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, η συνοχή έχει τρείς βασικές διαστάσεις που εκφράζουν διαφορετικές πτυχές του προβλήματος της άνισης χωρικής ανάπτυξης στο εσωτερικό της ΕΕ (Ανδρικοπούλου, 2003). Σε οποιαδήποτε διάσταση όμως η έννοια είναι συνδεδεμένη με την ιδέα της *ισόρροπης ανάπτυξης* και την προσπάθεια ισοκατανομής του εισοδήματος, της απασχόλησης και της ανάπτυξης. Πιο συγκεκριμένα:

> α) η «οικονομική συνοχή» αναφέρεται σε άρση των ανισοτήτων στο εισόδημα και στο επίπεδο ευημερίας που συνήθως εκτιμούνται με βάση το δείκτη του κ.κ. ΑΕΠ
> β) η «κοινωνική συνοχή» αναφέρεται σε άρση των ανισοτήτων στην απασχόληση και την ανεργία και την κατανομή της φτώχειας
> γ) η «εδαφική συνοχή» αφορά σε άρση των ανισοτήτων στην ανάπτυξη στο χώρο και στα εδάφη της ΕΕ

Ανάμεσα στα παραπάνω, η οικονομική διάσταση υπερισχύει ξεκάθαρα τόσο μέσα στις πολιτικές, όσο και στις Συνθήκες. Αυτό εξηγείται εύκολα από τον ιδιαίτερο ρόλο και τη σημασία που έχει η ισόρροπη κατανομή της οικονομικής ανάπτυξης στο εγχείρημα της ΟΝΕ, αλλά και στη λειτουργία της ενιαίας εσωτερικής αγοράς. Η έννοια της «οικονομικής σύγκλισης» στη βάση είτε πειθαρχικού, είτε αλληλέγγυου περιεχομένου, στηρίζεται ακριβώς και αντλεί το περιεχόμενο της από την πολιτική επιδίωξη για οικονομική συνοχή.

---

[255] αναλυτικότερα για την Εδαφική Συνοχή βλ. Κυβέλου (2003) και επίσημη ιστοσελίδα της ΓΔ Περιφερειακής Πολιτικής της Ευρωπαϊκής Επιτροπής
http://ec.europa.eu/regional_policy/what/cohesion/index_el.cfm

Η μείωση των χωρικών οικονομικών ανισοτήτων δεν αποτελεί ωστόσο αυτοσκοπό στο εσωτερικό της ΕΕ μετά το 2000 αλλά εξυπηρετεί ενός είδους οικονομικό πραγματισμό, τη συνολική αποτελεσματικότητα της ευρωπαϊκής οικονομίας και την επιδίωξη για ανταγωνιστικότητα και οικονομική μεγέθυνση (Κυβέλου, 2003). Με άλλα λόγια, είναι σημαντικό να κατανοήσει κάποιος ότι η συνοχή αποκτά νόημα μόνο ως η βασική διαδικασία που επιτρέπει στο πολιτικό–οικονομικό σύστημα της ΕΕ να αναπαράγεται. Στα θεμέλια του οικονομικού – πολιτικού εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης βρίσκεται η αρχή ότι όλα τα «μέρη» θα έχουν καλύτερες ευκαιρίες μέσα από τη συντονισμένη λειτουργία τους και η «ολοκλήρωση» θα έχει οφέλη για όλους. Το κριτήριο της δικαιοσύνης συνυπάρχει και συνδυάζεται με αυτό της αποτελεσματικότητας, στους κόλπους της θεμελιακής έννοιας της ευρωπαϊκής (πρώτα απ' όλα οικονομικής) συνοχής.

16.3. Τα εμμένοντα πρότυπα ανισότητας στην ΕΕ

Στο πλαίσιο της Πολιτικής Συνοχής, επιστρατεύονται συστηματικά εντατικές παρεμβατικές και αναδιανεμητικές δράσεις, με αμφιλεγόμενα αποτελέσματα. Αν και η ονομαστική σύγκλιση επιβεβαιώνεται εμπειρικά, οι ανισότητες παραμένουν ακόμα σε υψηλά επίπεδα στην ΕΕ (βλ. και Κεφάλαιο 1). Η οικονομική σύγκλιση φαίνεται να αφορά κυρίως στα ονομαστικά κριτήρια της σύγκλισης, και κυρίως, να επέρχεται σε κρατικό παρά σε περιφερειακό επίπεδο χωρίς να μεταβάλλεται ουσιαστικά η γεωγραφία της ευρωπαϊκής συσσώρευσης.

Η εργασία αυτή όπως και άλλες επιμένει στην άποψη ότι οι ανισότητες αναπαράγονται ανάμεσα σε κράτη και περιφέρειες, σε υψηλότερα επίπεδα εισοδήματος, ενώ συντηρείται το φαινόμενο του διπολισμού σε όρους οικονομικούς, κοινωνικούς, τεχνολογικούς, θεσμικούς και πολιτισμικούς σε διαφορετικά πεδία του χώρου, ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια, ανάμεσα στις πόλεις και τις αγροτικές περιοχές, ανάμεσα στα δυναμικά μητροπολιτικά κέντρα και τις φτωχές μεθοριακές περιοχές. Η εντύπωση που δημιουργείται δηλαδή είναι ότι όσο ο Ευρωπαϊκός χώρος τείνει να γίνεται όλο και πιο «ομοιογενής» πολιτικοοικονομικά, με το άνοιγμα και την ολοκλήρωση των αγορών και τις συνεχείς και ελεύθερες αναδιαρθρώσεις της οικονομικής δραστηριότητας, με τη συμβολή της πολιτικής συνοχής, οι παραδοσιακές μορφές του περιφερειακού προβλήματος, της άνισης ανάπτυξης στο έδαφος και σε θύλακες – βασικούς πόλους παραμένουν και σε ορισμένες περιπτώσεις εντείνονται. Την ίδια στιγμή, η ονομαστική σύγκλιση, αναγκαία και αναγκαστική για την ομαλή λειτουργία των αγορών και ολόκληρου του πολιτικο-οικονομικού συστήματος, επιτυγχάνεται ανάμεσα στις χώρες, εκεί που *πρέπει* να είναι, ειδικά λόγω της ΟΝΕ, και όχι τόσο ανάμεσα στις περιφέρειες στο εσωτερικό των χωρών.

Τα αποτελέσματα από την εφαρμογή των πολιτικών και των προγραμμάτων επιβεβαιώνουν έτσι και αλλιώς ότι η ανάπτυξη δεν έρχεται αυτόματα για όλους, σε έναν ανομοιογενή χώρο, παρά τις μεγάλες προσπάθειες που καταβάλλονται μέσω της δράσης των Διαρθρωτικών Ταμείων αυτός να «ομογενοποιηθεί» (μέσα από τη σύγκλιση). Ειδικά η οικονομική κρίση δυναμιτίζει τις βασικές παραδοχές της νέας πολιτικής συνοχής που κινούνται γύρω από το ότι η ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς και η ελευθερία στη διακίνηση των συντελεστών θα οδηγήσουν σε συνθήκες σταθερότητας και ανταγωνιστικής ανάπτυξης και επομένως θα συμβάλουν στη σύγκλιση και στη συνοχή. Η κρίση δείχνει ότι η ευρωπαϊκή πολιτική οικονομία είναι πιο σύνθετη, ειδικά σε ότι αφορά το θέμα της πολιτικής συνοχής κυρίως γιατί δείχνει ότι η γεωγραφία της ανισότητας είναι ένα θεμελιακό στοιχείο που επιτρέπει ή ταλανίζει την λειτουργία του μακροοικονομικού και χρηματοπιστωτικού συστήματος εντός της Ευρωζώνης και της ΕΕ. Όπως εξηγεί ο Χατζημιχάλης (2012) αφενός η κρίση εδραιώνεται στην άνιση γεωγραφική και περιφερειακή ανάπτυξη, η οποία χαρακτηρίζει τις χωροκοινωνικές δομές της ΕΕ, ειδικά όσο αυτή απομακρύνεται από τις αξίες της δικαιοσύνης και της αλληλεγγύης, αφετέρου, στο πλαίσιο της ηγεμονίας νεοφιλελεύθερων ιδεών, συγκεκριμένες ελίτ και περιφερειακοί ηγεμονικοί σχηματισμοί εκμεταλλεύονται την αναδιάρθρωση που επιφέρει η δημιουργία του ενιαίου νομίσματος, για να αποκτήσουν τον πολιτικό και κοινωνικό έλεγχο πάνω στις παγκόσμιες αγορές του κεφαλαίου.

Ειδικά η ένταξη των νότιων – ευρωπαϊκών χωρών στο ευρώ υπήρξε η καθοριστική επιλογή για την εκδήλωση της βασικής ανισορροπίας που χαρακτηρίζει το σύστημα εντός της ΕΕ. Όπως δείχνει ο ίδιος, το βασικό πρόβλημα στην λειτουργία της ευρωζώνης έχει σχέση με την γεωγραφική

διαφοροποίηση κάτω από συγκεκριμένες απόψεις. Για να λειτουργήσει αποτελεσματικά μία τέτοιου τύπου νομισματική ένωση θα έπρεπε οι οικονομικές και κοινωνικές δομές των περιφερειών να διέπονται από ομοιογένεια και να διακρίνονται από υψηλή κινητικότητα κεφαλαίου και εργασίας μεταξύ κλάδων και περιοχών, οι περιφέρειες της Ένωσης να παρουσιάζουν παρόμοιες τάσεις πληθωρισμού και να προϋπάρχει ένας δημοσιονομικός μηχανισμός αυτόματης αναδιανομής για την εξισορρόπηση των ρυθμών ανάπτυξης σε περίπτωση αναταράξεων σε διαφορετικές περιοχές, περιφέρειες ή κράτη – μέλη.

Ειδικά ο γεωγραφικός χάρτης της οικονομικής ανισότητας είναι ενδεικτικός των παραδοσιακών δομών της σύγκρουσης και της συνεργασίας στην Ευρώπη. Πρώτα απ' όλα, σε μία εκδοχή φανερώνει το πρότυπο δυισμού στην οργάνωση των εμπορικών σχέσεων και μία διάταξη «Κέντρου-Περιφέρειας». Τα συσσωρευμένα πλεονάσματα στο ισοζύγιο πληρωμών της Γερμανίας και άλλων χωρών (χώρες Benelux, Δανία, Αυστρία) μπορούν να γίνουν κατανοητά ως η άλλη όψη των συσσωρευμένων ελλειμμάτων σε άλλες χώρες στην περιφέρεια, στην οποία μπορεί να συνυπολογιστεί ακόμα και στη Γαλλία. Η ερμηνεία συναρτάται με τις επιπτώσεις που έχει η πόλωση της ανάπτυξης και η συγκέντρωση κεφαλαίου, στα κέντρα του ανεπτυγμένου πυρήνα και στις δυναμικές μητροπολιτικές περιοχές ως συνέπεια της ελεύθερης μετακίνησης του κεφαλαίου στην εσωτερική αγορά, όπως επισημαίνεται συχνά στη θεωρία και επιβεβαιώνεται εμπειρικά στη βιβλιογραφία (π.χ. Μαραβέγιας, 1990, Armstrong, 2007).

Η διαδικασία ως γνωστό ζημιώνει περισσότερο τις φτωχές περιφέρειες αφού η αύξηση της παραγωγικότητας, πίσω από τις βέλτιστες εξαγωγικές επιδόσεις στις χώρες του Κέντρου, δε συνεπάγεται μόνο αυξανόμενα δημοσιονομικά ελλείμματα, απώλεια ανταγωνιστικότητας, δυσμενείς αναδιαρθρώσεις του παραγωγικού κεφαλαίου για τις περιφερειακές χώρες, αλλά επιπρόσθετα δημιουργεί αυξανόμενες νέες καταναλωτικές ανάγκες στο εσωτερικό των τελευταίων. Εκτεταμένα πλεονάσματα στο κέντρο αποκρυσταλλώνονται τελικά ως ελλείμματα στην περιφέρεια αλλά και ως αυτονομημένο από την παραγωγή χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο που χρηματοδοτώντας τις νέες ανάγκες της ζήτησης, λειτουργεί ακόμα πιο εντατικά προς εξυπηρέτηση της συσσώρευσης.

Επίσης, ένα διαφορετικό γεωγραφικό αποτύπωμα προκύπτει σε ότι αφορά την κατανομή εισοδήματος, την ανάπτυξη και την ανταγωνιστικότητα. Εκεί η διάκριση είναι πιο «γνώριμη» υπό το βάρος της παραδοσιακής πολιτισμικής-οικονομικής αντιπαράθεσης της βορειοδυτικής Ευρώπης, με την Ευρώπη της Μεσογείου (βλ. Μπρωντέλ, 1998), είναι εδαφικά προσδιορισμένη και αναφέρεται σε «βόρειους» και «νότιους». Μία ματιά στους χάρτες στατιστικών δεδομένων της EUROSTAT, σε ότι αφορά κ.κ. ΑΕΠ, επίπεδα ανταγωνιστικότητας, ανεργία -απασχόληση, και άλλους δείκτες πιο ειδικούς (π.χ. απασχόληση σε τομείς υψηλής εξειδίκευσης, δαπάνες – επενδύσεις σε έρευνα και καινοτομία, μειονεκτικές– περιμετρικές περιοχές) και στις εκθέσεις της συνοχής της ΕΕ[256], φανερώνει την «υστέρηση» των χωρών και περιφερειών στα νότια άκρα της Ευρώπης (τουλάχιστον συγκριτικά με κράτη – μέλη της ΕΕ-15) της Ελλάδας, της Πορτογαλίας, της Ισπανίας και της νότιας Ιταλίας. Ακόμα και ανάμεσα στις περιφέρειες εντός κάποιας χώρας-μέλους, ξεχωρίζει ακόμα το πρότυπο κέντρο – περιφέρεια ειδικά σε ότι αφορά τον κατεξοχήν δείκτη για την οικονομική συνοχή του κ.κ. εισοδήματος. «Κεντρικές» περιοχές εντός των κρατών-μελών στην ΕΕ τείνουν να έχουν καλύτερες επιδόσεις σε σχέση με τη λοιπή χώρα.

Οι δείκτες είναι μόνο ενδεικτικοί φυσικά του ευρύτερου πολιτικού, οικονομικού και κοινωνικού μετασχηματισμού που προωθείται μέσα από την δυναμική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, και τον «εξευρωπαϊσμό» των λιγότερο ανεπτυγμένων οικονομιών. Είναι γεγονός ότι αποκρύπτουν -κάτω από την επιφάνεια- σημαντικές διαφορές στη γεωγραφία της συσσώρευσης και απέχουν πολύ από την απόλυτη αποτύπωση μίας πραγματικότητας. Συνολικά ωστόσο, και λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες ενός πολύπλοκου προβλήματος δημιουργείται η εντύπωση ενός παιγνίου «θετικού αθροίσματος» στη γεωγραφία της Ευρώπης, στο οποίο ορισμένες περιφέρειες χάνουν έστω λίγο, για να κερδίσουν κάποιες άλλες περισσότερα. Το υπόδειγμα συνδυάζει ένα υπόβαθρο κοινωνικής δικαιοσύνης (πολιτικές αλληλεγγύης, πολιτική συνοχής) με τους κανόνες της σωρευτικής μεγέθυνσης (ενσωματώνοντας τις πολλαπλασιαστικές επιδράσεις της πόλωσης, τις αύξουσες αποδόσεις στη συγκέντρωση κεφαλαίου). Διαφορετικά, διακρίνονται σχήματα του οικονομικού επεκτατισμού και της άνισης ανταλλαγής της αξίας (π.χ. Amin, 1976) σε ενός τύπου διαδικασία «πρωτογενούς συσσώρευσης», που συνεπάγεται μαζική μεταφορά πλούτου,

[256] Ενδεικτικά, στην 5η έκθεση για τη συνοχή, 2010, σελ. 12 για τις ανισότητες στο κ.κ. ΑΕΠ.

συσσώρευση μέσω της αφαίρεσης πόρων από άλλους (Harvey 2011), οικειοποίηση εξωγενών πλεονασμάτων και εμπορευματοποίηση του κόσμου.

Τα τελευταία χρόνια, η έμφαση στην αξιολόγηση των αποτελεσμάτων της πολιτικής με μεθόδους κόστους – οφέλους και εξεζητημένα μακροοικονομικά υποδείγματα, δείχνουν ακριβώς την πρόθεση για έλεγχο και την προτεραιότητα στη συνολικά αποτελεσματική διαχείριση των πόρων, αλλά και τη στροφή στη μακροοικονομική οπτική στη διαχείριση του προβλήματος της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης στην Ευρώπη. Η έμφαση στα δημοσιονομικά μεγέθη και στη μακροοικονομική ισορροπία εμφανίζεται ειδικά με το ξέσπασμα της κρίσης (ΕΕ, 2010) αν και τα θεμέλια της «νεοπαρεμβατικής» φιλοσοφίας τίθενται με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ. Η νομισματική ολοκλήρωση συνεπάγεται ιδιαίτερη έμφαση στην ονομαστική οικονομική σύγκλιση, και εγκατάλειψη του κοινωνικού μοντέλου ανάπτυξης των προηγούμενων δεκαετιών (Ανδρικοπούλου 2000, Χάλαρης 2005). Αυτή είναι η εποχή που ο κυρίαρχος ευρωπαϊκός τρόπος ρύθμισης αποσαρθρώνεται, καθώς αλλάζουν οι εθνικές επιδιώξεις από τις κεντρικές και οικονομικά ισχυρές χώρες (Γαλλία, Γερμανία) για την εξέλιξη του ευρωπαϊκού καπιταλισμού. Η ιδέα για ένα πιο «ήπιο καπιταλισμό» σε σχέση με τον αμερικανικό υποχωρεί, καθώς προβάλλουν οι προϋποθέσεις για εκλεπτυσμένες μορφές εκμετάλλευσης και κοινωνικού ελέγχου μέσω της ατζέντας της «ενσωμάτωσης» νέων περιοχών σε μία Ευρώπη δύο ή πολλαπλών ταχυτήτων για την ανάπτυξη σύμφωνα με μία άποψη (Χατζημιχάλης, 1996).

16.4. Ο ρόλος της Πολιτικής Συνοχής για τη συνέχεια της συσσώρευσης στην ΕΕ

Εδώ υποστηρίζεται ότι η περιφερειακή πολιτική ως πολιτική συνοχής αποτελεί ένα βασικό μηχανισμό που εξυπηρετεί τη θεμελιώδη αντιφατική «χωρική δυναμική της καπιταλιστικής συσσώρευσης», όπως τη στοιχειοθετεί αυτή στη μαρξιστική θεωρία ο Harvey, στα *Όρια του Κεφαλαίου* (2006). Συγκεκριμένα διατυπώνεται η θέση ότι καθώς το κεφάλαιο βρίσκεται διαρκώς σε διαδικασία αναζήτησης χωρικών διευθετήσεων (spatial fix) στον ευρωπαϊκό χώρο, καταρρίπτει τα εμπόδια της άνισης ανάπτυξης, με εισοδηματικές ενισχύσεις, δημιουργία κοινωνικών υποδομών, στήριξη των κατώτερων στρωμάτων, μεταφορικές υποδομές και εν γένει πολιτικές για την ανάπτυξη και ταυτόχρονα, εγείρει νέα εμπόδια, καθώς συγκεντρώνεται – πολώνεται στα κέντρα της κερδοφορίας. Μία τάση «ομογενοποίησης» και μία ταυτόχρονη τάση «διαφοροποίησης» του γεωγραφικού χώρου, εξισορρόπησης και ανισορροπίας εκφράζεται μέσα από δύο αμοιβαία αντικρουόμενες διαδικασίες στο εσωτερικό της ΕΕ, ταυτόχρονα, χωρικής σύγκλισης και χωρικής απόκλισης.

Η άλλη όψη της συνοχής στο παραπάνω πλαίσιο, είναι στην ουσία, η ίδια η φύση των «χωρικών διαιρέσεων» στην Ευρώπη. Η γεωγραφία που με τις ανισο-κατανομές της αποκαλύπτει νέα πεδία κέρδους, νέα όρια και νέες αγορές για την κυκλοφορία του κεφαλαίου και νέες ευκαιρίες για την εργασία, ταυτόχρονα γίνεται η δυσκολία της συγκέντρωσης που πρέπει να ξεπεραστεί. Η οικονομική κρίση του 2008, ως το σημείο διακοπής της ομαλής λειτουργίας του συστήματος, μπορεί να προσφέρει μία νέα ερμηνεία σε ότι αφορά τα αίτια πίσω από τα εμμένοντα πρότυπα ανισοτήτων. Ανάμεσα στις αιτίες, ενδεχομένως οι πόροι να υπήρξαν ανεπαρκείς, ο σχεδιασμός ατελής ή μπορεί οι αρχές να ήταν λάθος από την αρχή. Μπορεί απλώς η ο συνδυασμός αλληλεγγύης και οικονομικού πραγματισμού να ήταν ακατάλληλος για το εγχείρημα. Σε κάθε περίπτωση, τα επιχειρήματα πρέπει να δομούνται στη βασική παραδοχή ότι το άνισο εμπόριο, βασική συνθήκη της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης, αποτελεί μία καίρια αιτία των προβλημάτων που αφορούν την κρίση χρέους στις νοτιοευρωπαϊκές χώρες εντός της ζώνης του ευρώ, ειδικά καθώς η οικονομική πολιτική της ΕΕ ενστερνίζεται το νεοφιλελευθερισμό και εγκαταλείπει την ιδέα της αλληλεγγύης και της χωρικής-κοινωνικής δικαιοσύνης (βλ. και Χατζημιχάλης 2012, Lapavitsas 2012).

Η περιφερειακή πολιτική είναι ένας κρίσιμος ερμηνευτικός παράγοντας ως προς αυτό. Αρχικός σκοπός της Κοινότητας ήταν η περιφερειακή πολιτική να αποτελέσει αναπτυξιακή – παρεμβατική χωρική πολιτική (1980-1990), όπως αυτή που παραδοσιακά θα ασκούνταν σε επίπεδο

εθνικού κράτους, για να ξεπεραστούν οι ακόμα μεγαλύτερες ανισότητες που θα ενείχε ένας εκτεταμένος και κατακερματισμένος πολιτικός χώρος. Ωστόσο, όπως αποδεικνύεται στην πράξη στην περίπτωση της ΕΕ και προκύπτει από τα παραπάνω, ειδικά τις τελευταίες δεκαετίες και ειδικά στο περιβάλλον της ΟΝΕ, ο ρόλος αυτός ενέχει ιδιάζουσες αντιφάσεις. Ο στόχος για κοινωνική δικαιοσύνη αντιτίθεται προς αυτόν της οικονομικής σύγκλισης και δημοσιονομικής πειθαρχίας και αντικρούει βασικές προϋποθέσεις για την ομαλή λειτουργία της ευρωζώνης. Η ρήτρα της «μη διάσωσης» και η λειτουργία της επιτήρησης των δημοσιονομικών ελλειμμάτων είναι εξάλλου η απτή απόδειξη ότι μεγάλες αποκλίσεις δεν είναι, γιατί δεν μπορούν να είναι, αποδεκτές (Πεσμαζόγλου, 2011). Παρόλα αυτά, με την έλευση του ευρώ και ελλείψει δημοσιονομικής πολιτικής ομοσπονδιακής ένωσης, ο μηχανισμός αυτός στήριξης, η περιφερειακή πολιτική, αναδεικνύεται στο βασικό όργανο για την αντιμετώπιση τόσο της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης όσο και την πρόληψη και θεραπεία ασύμμετρων διαταραχών στην ευρωπαϊκή οικονομία (έτσι προκύπτει η Πολιτική Συνοχής).

Το πρόβλημα μπορεί επομένως τελικά να βρίσκεται στους περιορισμούς που δέχεται μία πολιτική με αποστολή αναδιανομής σε μία υπερεθνική οικονομία που καλείται σε συνοχή, ενώ συντίθεται θεσμικά, αλλά όχι πολιτικά. Πράγματι, με τη σύσταση της ΟΝΕ, από τη δεκαετία 1990 η Πολιτική Συνοχής αναλαμβάνει μαζί με το θεσμοθετημένο ρόλο της προώθησης της περιφερειακής ανάπτυξης, επίσημα ένα πρώτο ρόλο συντονισμού των περιφερειακών οικονομιών για την ανταγωνιστική λειτουργία της ζώνης του ευρώ[257]. Στη συνέχεια, στους στρατηγικούς σκοπούς της προστίθεται η θωράκιση απέναντι στις προκλήσεις της παγκόσμιας οικονομίας. Στην 5η Έκθεση για την Οικονομική και Κοινωνική Συνοχή, σε περίοδο οικονομικής κρίσης, επισημαίνεται ότι η πολιτική μπορεί ακόμα να αναδειχτεί σε *μοναδική επενδυτική πολιτική των κρατών* με αποκέντρωση της ευθύνης σε κατώτερα επίπεδα διακυβέρνησης. Μία τέτοια λειτουργία είναι προφανές ότι απλά θα αναπαράγει γεωγραφίες της ανισότητας όπως και ότι στρέφεται και εδραιώνει την αρχή της αμέριστης και αποκεντρωμένης «αυτοβοήθειας». Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά (ΕΕ, 2010,σ. XIX):

> «Η οικονομική κρίση ανάγκασε τις περισσότερες εθνικές κυβερνήσεις και ορισμένες περιφερειακές αρχές να θεσπίσουν ad hoc πακέτα τόνωσης για να μετριάσουν τις επιπτώσεις στην ανάπτυξη και την απασχόληση. Οι δημόσιες επενδύσεις αποτελούσαν βασικό συστατικό των εν λόγω πακέτων. Ωστόσο, το κληροδότημα της κρίσης είναι μια εντυπωσιακή αύξηση του κυβερνητικού δανεισμού και χρέους. Παρότι αυτό πηγάζει κυρίως από μια πτώση στα έσοδα από τη φορολόγηση, η αποκατάσταση της μακροοικονομικής σταθερότητας και η μείωση των κυβερνητικών ελλειμμάτων σε πιο βιώσιμα επίπεδα τα επόμενα χρόνια είναι πιθανό να ασκήσει πίεση στα προγράμματα δημόσιων δαπανών και ειδικότερα στις δημόσιες επενδύσεις. Επομένως, η πολιτική συνοχής, η οποία σε πολλές χώρες καλύπτει ένα σημαντικό μέρος της επενδυτικής χρηματοδότησης, είναι πιθανό να αρχίσει να γίνεται όλο και πιο σημαντική στο μέλλον. Από την άλλη πλευρά, οι δημοσιονομικοί περιορισμοί και οι περιορισμοί στον προϋπολογισμό που επιβάλλονται στα κράτη μέλη θα έχουν σημαντικό αντίκτυπο στο περιβάλλον στο οποίο λειτουργεί η πολιτική συνοχής. Αυτό ενδέχεται να πυροδοτήσει αναθεώρηση των κανόνων συγχρηματοδότησης, η οποία αποτελεί θεμελιώδη αρχή της πολιτικής συνοχής στηρίζοντας την από κοινού προσέγγιση στη χρηματοδότηση από την ΕΕ και διασφαλίζοντας την ανάληψη πολιτικής ευθύνης σε τοπικό επίπεδο».

Σε γενικές γραμμές, ακόμα και στον πολιτικό-δημόσιο λόγο, όπως δείχνει το παραπάνω και πολλά ακόμα παραδείγματα, η περιφερειακή πολιτική γίνεται η επιβίωση του ελάχιστου αναγκαίου κεϋνσιανισμού που θα διευκολύνει αντιφατικά τη μετάβαση σε ένα πιο φιλελεύθερο μοντέλο διαχείρισης της ευρωπαϊκής οικονομίας. Ειδικά καθώς στενεύουν τα δημοσιονομικά περιθώρια, η περιφερειακή πολιτική προβάλλεται στο πλαίσιο της αποστολής της να στηρίξει τη δημοσιονομική σταθερότητα και την χωρική ισορροπία στο σύστημα της ΟΝΕ, μεταφέροντας το κεντρικό ενδιαφέρον από θέματα κοινωνικο-οικονομικής ευημερίας, στη διαχείριση της μακροοικονομίας. Η ίδια πολιτική γίνεται δηλαδή ο κεντρικός βραχίονας της οικονομικής πολιτικής στη διαχείριση της

[257] Αυτό προκύπτει από μία συγκριτική ανάγνωση των τελευταίων εκθέσεων για τη συνοχή.

κρίσης, ο κεντρικός-ενιαίος προϋπολογισμός που μπορεί να λειτουργήσει αναδιανεμητικά για τη συνέχιση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Στο ίδιο πλαίσιο παραδόξως, η περιφερειακή ανάπτυξη αποκτά ένα διαφορετικό νόημα και περιεχόμενο και τίθεται πλέον ως ζήτημα *των ίδιων των περιφερειών* και όχι μόνο της δημόσιας πολιτικής που ασκείται μέσω της κεντρικής αρχής (ΕΕ, εθνικό κράτος). Αυτό θεωρείται απαραίτητο για να ανταποκριθεί ολόκληρο το σύστημα της ΕΕ στις προκλήσεις της παγκοσμιοποίησης και επικυρώνεται με ένα νέο πακέτο μεταρρυθμίσεων στη λειτουργία των διαρθρωτικών ταμείων. Σε λειτουργικό επίπεδο, οι αλλαγές επικεντρώνονται στους θεσμικούς μηχανισμούς της υλοποίησης και της παρακολούθησης των παρεμβάσεων, με απώτερο στόχο τη βελτίωση της οικονομικής αποτελεσματικότητας και την προώθηση της εδαφικής συνεργασίας.

Εξάλλου την ίδια περίοδο εισάγεται και μία ακόμη πρωτοτυπία. Στην προσέγγιση της περιφερειακής πολιτικής από τον πολιτικό λόγο, όπως και στην προσέγγιση των περιφερειακών ανισοτήτων στην ΕΕ διακρίνονται δύο διαφορετικές τάσεις. Η πρό-2008 (προ κρίσης) περίοδος σαφώς διαφέρει στις αρχές και διακηρύξεις σε σχέση με αυτή αμέσως μετά το 2008.

Για περισσότερα από 20 χρόνια, από τη μεταρρύθμιση των διαρθρωτικών ταμείων το 1988 μέχρι το 2008, ευρωπαίοι επίτροποι και άλλα υψηλόβαθμα στελέχη στην ιεραρχία των ευρωπαϊκών θεσμών υποστηρίζουν ότι η περιφερειακή πολιτική παραμένει το ίδιο επίκαιρη και σημαντική, εστιάζοντας πάντα στη βασική παραδοχή μιας «κοινωνικής Ευρώπης», δηλαδή στην αρχή της αλληλεγγύης και στο στόχο για κοινωνικο-οικονομική (και πιο πρόσφατα για εδαφική) συνοχή. Η καταπολέμηση των περιφερειακών ανισοτήτων και η προώθηση της περιφερειακής ανάπτυξης σημαίνει, πρώτον, ίσες ευκαιρίες και οφέλη για όλους και δεύτερον, τη βέλτιστη κατανομή των οικονομικών δραστηριοτήτων, με τρόπο που διασφαλίζει τη συνέχεια της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, την ανάπτυξη στο σύνολο της ΕΕ (EC, 2008a). Όπως το θέτει η Ευρωπαία Επίτροπος D. Hubner, υπεύθυνη για θέματα περιφερειακής πολιτικής το 2008 (στο ίδιο, σελ. 2-3)[258]:

> «Η Πολιτική Συνοχής καθιστά ξεκάθαρο ότι οποιοσδήποτε, οπουδήποτε και αν βρίσκεται στην Ένωση έχει την ευκαιρία να συμμετέχει και να επωφελείται από την Ενιαία Αγορά. Η Πολιτική Συνοχής είναι το «ορατό χέρι» της αγοράς το οποίο στοχεύει στην εξισορροπημένη και διατηρήσιμη ανάπτυξη, προωθώντας την οικονομική ολοκλήρωση στην ΕΕ σα σύνολο».

Στο πλαίσιο αυτό η πολιτική συνοχής είναι ασφαλώς παρεμβατική και ενεργητική στην διαμόρφωση του προτύπου της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης στην ΕΕ. Αυτή την άποψη υποστήριζε εξάλλου και ο Jacques Delors, Πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής την περίοδο 1985-1995, οπότε έγιναν τα πιο αποφασιστικά βήματα για ενίσχυση της παρέμβασης ενόψει της οικονομικής ολοκλήρωσης με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ. Πιο συγκεκριμένα ο ίδιος παρομοίως επισημαίνει ότι είναι πολιτικό καθήκον να προσπαθήσει η ΕΕ να ελέγξει τις δυνάμεις της αγοράς που αν αφήνονταν ελεύθερες θα οδηγούσαν σε μία θεμελιώδη ανισορροπία και ανισοκατανομή με τη βιομηχανία στο βορρά και τις δραστηριότητες αναψυχής στο νότο (στο ίδιο, σελ. 9).

Μετά το 2008, εν μέσω μίας γενικότερης επαναπροσέγγισης των οικονομικών υποθέσεων και πολιτικών της Ένωσης, η περιφερειακή πολιτική εστιάζει εμφανώς στη μεγέθυνση του εισοδήματος και την δημιουργία απασχόλησης, καθώς ξεσπά η παγκόσμια οικονομική κρίση και η ενωμένη Ευρώπη των 27 και των 170 εκ. πολιτών είναι αντιμέτωπη με ευρείες ανισότητες στο εσωτερικό. Μετά από διαβουλεύσεις που διαρκούν από τις αρχές της δεκαετίας 2000 μέχρι το 2004, η προσέγγιση διαφοροποιείται ως προς ένα βασικό σημείο. Η «εδαφικότητα» ανακύπτει ως βασική παράμετρος στη χάραξη και στις προβλέψεις της πολιτικής για την καταπολέμηση των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων στην ΕΕ (βλ. και Κεφάλαιο 17.2). Παράλληλα, η αριστεία και το μοντέλο της επιτυχημένης περίπτωσης τίθενται στο επίκεντρο για την ανταγωνιστικότητα. Όπως το θέτει ο Jose Emmanuel Barroso, Πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής το 2006 (στο ίδιο, σελ. 25):

> «Οι επιτυχημένες περιφέρειες και πόλεις είναι αυτές που θα αγκαλιάσουν την εξωστρέφεια και θα προσφέρουν οικονομική και κοινωνικά ευημερία στους κατοίκους τους και την ευκαιρία να αναπτύξουν τα ταλέντα τους στο έπακρον. Η

[258] Μετάφραση από τα αγγλικά.

Ευρώπη χρειάζεται την δημιουργικότητα, τις δεξιότητες, και τον ενθουσιασμό των περιφερειών και των πόλεων, περισσότερο από ποτέ. Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης έχουν ένα ηγετικό ρόλο να παίξουν στην ανταγωνιστική Ευρώπη που προσπαθούμε να χτίσουμε.».

Ειδικά από το 2010 και μετά, η περιφερειακή πολιτική νοείται πλέον ευθέως ως επενδυτική πολιτική με ρυθμιστικό και επιμεριστικό ρόλο στην κατανομή των πόρων στις περιφέρειες και στο έδαφος της ΕΕ, καθώς έτσι συμβαδίζει και με τους στόχους και τις πολιτικές που τίθενται στη Στρατηγική Ατζέντα *Ευρώπη 2020*, η οποία στην ουσία αποτελεί τον «κατευθυντήριο χάρτη» για την ανάκαμψη από την κρίση. Το 2010, ο αρμόδιος Επίτροπος, J. Hahn και μαζί ο Επίτροπος για την απασχόληση και τις κοινωνικές υποθέσεις της Ένωσης, L. Andor, προλογίζουν την 5η έκθεση για τη συνοχή (EC, 2010) ως εξής:

«Η Ένωση ειδικά αυτούς τους δύσκολους καιρούς έχει ανάγκη από μία πολιτική συνοχής. Έχει ανάγκη από μία πολιτική, η οποία θα μπορεί να πραγματοποιεί επενδύσεις που θα βοηθήσουν την Ένωση και τις περιφέρειες της να επιβιώσουν από την κρίση, να μειώσουν τις ανισότητες και να ανταποκριθούν στους φιλόδοξους στόχους της στρατηγικής «Ευρώπη 2020»».

Με τη θέσπιση της νέας στρατηγικής και σε συνάρτηση με την κρίση στην ΟΝΕ που πιέζει για αναδιαπραγμάτευση συνολικά βασικών πολιτικών για τη ρύθμιση και την αναδιανομή στην ΕΕ, η περιφερειακή πολιτική μεταμορφώνεται στην ουσία και σταδιακά στους σκοπούς της, από πολιτική αλληλεγγύης σε αμιγώς *επενδυτική πολιτική της κοινότητας και των κρατών-μελών*. Συγκεκριμένα συνδέεται πλέον ρητά στον πολιτικό λόγο με τις προοπτικές της ολοκλήρωσης της ενιαίας εσωτερικής αγοράς και την επιβίωση του ευρώ. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η ΓΔ Περιφερειακής Πολιτικής[259]:

«Η περιφερειακή πολιτική της ΕΕ είναι επενδυτική πολιτική. Στηρίζει τη δημιουργία θέσεων εργασίας, την ανταγωνιστικότητα, την οικονομική ανάπτυξη, τη βελτιωμένη ποιότητα ζωής και τη βιώσιμη ανάπτυξη. Αυτές οι επενδύσεις στηρίζουν την υλοποίηση της στρατηγικής Ευρώπη 2020. Η περιφερειακή πολιτική είναι επίσης η έκφραση της αλληλεγγύης της ΕΕ με χώρες και περιφέρειες λιγότερο ανεπτυγμένες, επικεντρώνοντας τη χρηματοδότηση στις περιοχές και τους τομείς όπου θα έχουν μεγαλύτερο αντίκτυπο. Η περιφερειακή πολιτική έχει σκοπό να μειώσει τις σημαντικές οικονομικές, κοινωνικές και εδαφικές ανισότητες που υφίστανται ακόμα μεταξύ των περιφερειών της Ευρώπης. Εάν παραμείνουν αυτές οι ανισότητες θα υπονομευτούν ορισμένοι ακρογωνιαίοι λίθοι της ΕΕ, μεταξύ των οποίων η μεγάλη της ενιαία αγορά και το νόμισμά της, το ευρώ».

16.5. Τα χαρακτηριστικά ενός νέου παραδείγματος περιφερειακής ανάπτυξης στην Ελλάδα

Η ανάλυση που ακολουθεί, εξηγεί τις βασικές τομές που συναντώνται από τη δεκαετία 1990 στη στρατηγική και το περιεχόμενο, στα χρησιμοποιούμενα μέσα και εργαλεία σε ότι αφορά την περιφερειακή πολιτική στην Ελλάδα. Η μελέτη του μετασχηματισμού της περιφερειακής πολιτικής πρέπει να επισημανθεί ότι δεν αφορά τόσο τα αποτελέσματα της παρέμβασης αλλά κυρίως τις στρατηγικές απαντήσεις που η ίδια επιχειρεί να δώσει στα μεγάλα «διλήμματα» που αντιμετωπίζει (δικαιοσύνη/ αποτελεσματικότητα, οριζόντιες διαρθρωτικές/ επιλεκτικές και τομεακές παρεμβάσεις, κεφάλαιο στην εργασία/ εργασία στο κεφάλαιο κ.λπ.). Ο νέος τρόπος περιφερειακής ανάπτυξης, εκτός του ότι «κυοφορεί» μία νέα μορφή του περιφερειακού προβλήματος για το

[259] Εισαγωγή στο περιεχόμενο και την ταυτότητα της περιφερειακής πολιτικής της ΕΕ στην επίσημη ιστοσελίδα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, Γενική Διεύθυνση Περιφερειακής Πολιτικής, http://ec.europa.eu/regional_policy/what/index_en.cfm, πρόσβαση 9/2011

μέλλον, τοποθετείται διαφορετικά σε κρίσιμα ζητήματα που αφορούν την οικονομία και την ανάπτυξη και επιχειρεί σε τελική ανάλυση, την αναδιαπραγμάτευση των σχέσεων δημόσιου και ιδιωτικού τομέα και αναδιατάξεις ανάμεσα στο εθνικό/υπερεθνικό επίπεδο διαμέσου των ανακατευθύνσεων της παραγωγής και της αναδιανομής των συντελεστών κεφάλαιο και εργασία.

Υπερεθνικός συντονισμός

Η πιο κρίσιμη αλλαγή σε ότι αφορά το σχεδιασμό της πολιτικής για την περιφερειακή ανάπτυξη αναφέρεται στο φορέα κεντρικού σχεδιασμού – συντονισμού της παρέμβασης. Το νέο μοντέλο αναπτύσσεται στο πλαίσιο της ευρύτερης μεταβολής στο ρόλο και στις λειτουργίες του κράτους, με μία διάβρωση – υποχώρηση του τελευταίου, στις σχέσεις με ανώτερα και κατώτερα επίπεδα διακυβέρνησης, το ευρωπαϊκό – υπερεθνικό και το τοπικό αντίστοιχα (Ανδρικοπούλου, 1995). Ιδιαίτερα σε ότι αφορά τον κεντρικό - στρατηγικό προγραμματισμό και τις κεντρικές αποφάσεις για την περιφερειακή οικονομική ανάπτυξη, η Κοινοτική διάσταση φαίνεται να υπερισχύει της εθνικής (επίσης Bachtler and Mendez, 2007, Κατοχιανού 2011).

Σταδιακά και καθώς το πλαίσιο ρύθμισης εναρμονίζεται πλήρως με το Ευρωπαϊκό, η Ελλάδα, όπως κάθε κράτος – μέλος δεσμεύεται ρητά και ουσιαστικά στις αποφάσεις σε επίπεδο ΕΕ για το σχεδιασμό, την άσκηση, την εφαρμογή, την αξιολόγηση και τον έλεγχο και την κατανομή πόρων της διαρθρωτικής πολιτικής, όπως οι προϋποθέσεις ορίζονται στους γενικούς και ειδικούς νομικούς κανονισμούς για τη λειτουργία των διαρθρωτικών ταμείων (ΕΤΠΑ, ΕΚΤ, Ταμείο Συνοχής) την εκάστοτε προγραμματική περίοδο[260]. Η εθνική εμπλοκή ουσιαστικά, αφορά σε συμμετοχή στο σύστημα διαπραγματεύσεων και ένταξη στη λογική διακρατικών συμβιβασμών που το διέπει[261], όπως και στη σύνταξη των εθνικών στρατηγικών και προγραμματικών σχεδίων, με συνεκτίμηση εθνικών και κοινοτικών προτεραιοτήτων, ενώ η διαδικασία της έγκρισης άπτεται της ευθύνης κοινοτικών οργάνων και της Επιτροπής.

Η διαδικασία, η οποία αναδιαμορφώνεται ανά επταετία σύμφωνα με την ισχύουσα νομική βάση, για την τρέχουσα περίοδο συγκεκριμένα έχει ως εξής[262]: Αρχικά, αποφασίζονται από κοινού από το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο βάσει πρότασης της Επιτροπής, ο προϋπολογισμός των διαρθρωτικών ταμείων και οι κανόνες χρηματοδότησης και στη συνέχεια, καθορίζονται οι αρχές και προτεραιότητες της πολιτικής για τη συνοχή, μέσω διαδικασίας διαβούλευσης μεταξύ της Επιτροπής και των κρατών-μελών της ΕΕ. Οι εθνικές και περιφερειακές αρχές *συμμορφώνουν* τον προγραμματισμό τους με τις συμφωνηθείσες προτεραιότητες της ΕΕ και τους κοινοτικούς στρατηγικούς προσανατολισμούς για τη συνοχή.

Στο πλαίσιο αυτό, καταρτίζεται ειδικά στην τρέχουσα προγραμματική περίοδο το Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς (ΕΣΠΑ), το οποίο το κράτος- μέλος:

> «…οφείλει να διαβιβάζει στην Επιτροπή εντός πέντε μηνών από την έγκριση των στρατηγικών προσανατολισμών για τη συνοχή. Το πλαίσιο αναφοράς *σκιαγραφεί τη στρατηγική* της χώρας και *προτείνει* έναν κατάλογο επιχειρησιακών προγραμμάτων. Στη συνέχεια, η Επιτροπή έχει περιθώριο τριών μηνών για να διατυπώσει τις απόψεις της και μπορεί να ζητήσει συμπληρωματικές πληροφορίες. Η Επιτροπή

[260] Την τρέχουσα περίοδο 2007-2013 ισχύει ο Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 1083/2006 του Συμβουλίου, της 11ης Ιουλίου 2006 , περί καθορισμού γενικών διατάξεων για το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης, το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και το Ταμείο Συνοχής και την κατάργηση του κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1260/1999. Το κείμενο του κανονισμού ορίζει κοινές αρχές, κανόνες και πρότυπα για την εφαρμογή των τριών μέσων συνοχής, δηλ. του Ευρωπαϊκού Ταμείου Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΤΠΑ), του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου (ΕΚΤ) και του Ταμείου Συνοχής. Με βάση την αρχή της κοινής διαχείρισης μεταξύ της Ένωσης, των κρατών μελών και των περιφερειών, ο κανονισμός αυτός καθορίζει μια νέα διαδικασία προγραμματισμού, η οποία βασίζεται στις κοινοτικές στρατηγικές κατευθυντήριες γραμμές για τη συνοχή και στην παρακολούθηση της εφαρμογής τους καθώς και σε κοινά πρότυπα χρηματοδοτικής διαχείρισης, ελέγχου και αξιολόγησης.

[261] βλ. διαπραγματεύσεις και βασικές θέσεις για την περίοδο 2007-2013, Λιαργκόβας και Ανδρέου (2007).

[262] Από την επίσημη ιστοσελίδα της ΓΔ Περιφερειακής Πολιτικής http://ec.europa.eu/regional_policy/how/policy/index_el.cfm, 12/12/2011

> επικυρώνει το ΕΣΠΑ, καθώς και κάθε επιχειρησιακό πρόγραμμα (ΕΠ)» (πλάγια έμφαση της γράφουσας).

Ο σχεδιασμός σημειώνεται μπορεί να στηρίζεται σε ευρύτερη συναίνεση και να λαμβάνει υπόψη τις απόψεις επιμέρους κοινωνικών εταίρων, εντάσσοντας διαδικασίες «ενδιάμεσης διαβούλευσης» με τοπικούς και συλλογικούς φορείς στη λήψη των αποφάσεων. Σύμφωνα με τους επίσημους κανονισμούς, τα προγράμματα μπορούν να καταρτίζονται με τη συμμετοχή εκπροσώπων της εργασίας και των εργοδοτών, συλλογικών φορέων και οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, τα προγράμματα εγκρίνονται στο σύνολο τους, σε κεντρικό ευρωπαϊκό επίπεδο.

Οι στρατηγικές κατευθύνσεις έτσι, για την περιφερειακή ανάπτυξη στην Ελλάδα, αλλά και για την εθνική στρατηγική οικονομικής ανάπτυξης ορίζονται σε ένα σύστημα εξισορρόπησης και συντονισμού εθνικών και κοινοτικών – ευρωπαϊκών στόχων, σε ένα ευρύτερο συγκεκριμένο ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο για τη λειτουργία της οικονομίας και την αντιμετώπιση του περιφερειακού προβλήματος. Ευρύτερο - ανεξάρτητο σχέδιο εθνικής προτεραιότητας δεν υφίσταται σε ότι αφορά την περιφερειακή ανάπτυξη (Ψυχάρης, 2004) ή ακόμα και τη συνολική οικονομική ανάπτυξη, πέραν από τα σταθεροποιητικά προγράμματα.

Παράλληλα, υποβαθμίζεται η επιστημονική προσέγγιση στον αναπτυξιακό σχεδιασμό και αναιρείται ο μεσο-μαρκοχρόνιος επιχειρησιακός σχεδιασμός σε κυβερνητικό επίπεδο, ο οποίος παραδοσιακά επιτελούνταν από το ΚΕΠΕ (Κατοχιανού 2011). Ειδικά, σε ότι αφορά την επιστημονική αρτιότητα του σχεδιασμού, σε μία αξιολόγηση της στοχοθεσίας από το Ά έως το ΄Γ ΚΠΣ, ο Πλασκοβίτης (2008, σελ. 286) υπογραμμίζει ότι αν και διευρύνθηκαν οι παρεμβάσεις και αυξήθηκαν οι πόροι προς διανομή, η συγκέντρωση σε στόχους προτεραιότητας και η εσωτερική συνοχή του προγραμματισμού κρίνονται προβληματικά σημεία. Πολυπληθή και επικαλυπτόμενα μέτρα και δράσεις κατανέμονται σε θεματικά υποπρογράμματα με «εμπνευσμένους» τίτλους αλλά χωρίς σαφή κριτήρια ως προς τη συμβατότητα και την καταλληλότητα με τον στρατηγικό σχεδιασμό και τις τιθέμενες προτεραιότητες. Αυτά σε συνδυασμό με το γεγονός ότι οι τελικές και ουσιαστικές αποφάσεις λαμβάνονται σε υπερεθνικό επίπεδο, με τη συνεργασία ανάμεσα στα ευρωπαϊκά όργανα της ΕΕ και τα κράτη-μέλη σε όρους πολιτικού πραγματισμού, αφήνουν ακάλυπτο ουσιαστικά το πεδίο της εθνικής στρατηγικής για την περιφερειακή ανάπτυξη. Οι αποφάσεις εντάσσονται στις διαδικασίες της συμβιβαστικής διακρατικής συμφωνίας.

Και ενώ οι κεντρικές αποφάσεις για το στρατηγικό σχεδιασμό αφορούν πλέον σε ευρωπαϊκό υπερεθνικό επίπεδο, η τελική ευθύνη βαραίνει όλο και πιο πολύ το κράτος-μέλος, ειδικά στην εφαρμογή και τη διαχείριση. Οι κανονισμοί των διαρθρωτικών ταμείων συνδιαμορφώνουν ένα σύνθετο πλέγμα εταιρικών σχέσεων κράτους-μέλους και Επιτροπής με κεντρικά σημεία από το 2000 και πολύ περισσότερο από το 2007, την αποστασιοποίηση της Ένωσης από τις διαδικασίες προγραμματισμού των έργων και παράλληλα, την ενίσχυση του ελεγκτικού ρόλου της επί του αποτελέσματος των έργων (βλ. και EC, 2007a). Εδώ συναντάται δηλαδή μία βασική οργανωτική αναντιστοιχία μεταξύ εξουσίας και ευθύνης στο εκάστοτε επίπεδο προγραμματισμού.

Ενίσχυση της εθνικής διάστασης της ανάπτυξης

Η μετατόπιση στην υπερεθνική κλίμακα λήψης των αποφάσεων συμπληρώνεται από την τάση ενίσχυσης του εθνικού σκέλους και υποχώρησης του περιφερειακού στις επιδιώξεις για την ανάπτυξη, στα συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα. Αυτό που πρωτίστως διαπιστώνεται μέσα από την έρευνα (Ψυχάρης, 2004, Οικονόμου, 1994, Πλασκοβίτης, 2008, Πετράκος και Ψυχάρης, 2004) είναι ότι στην Ελλάδα από τα πρώτα ΚΠΣ ως και σήμερα, δεν υφίσταται ένα κεντρικό και συγκροτημένο στρατηγικό σχέδιο αλλά κυρίως «αυθαίρετες» επιδιώξεις για την τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη που συνδυάζονται με αυτές των τομεακών – οριζόντιων πολιτικών. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Ψυχάρης (2004, σελ. 59):

> «Όσο και αν ακουστεί παράξενα στρατηγικός περιφερειακός σχεδιασμός στην Ελλάδα αυτή τη στιγμή ή δεν υπάρχει, ή είναι εξαιρετικά ατελής. Ο αντίλογος για αυτό θα ήταν ότι "μα όλο το ΚΠΣ για την περιφερειακή ανάπτυξη γίνεται". Η

αλήθεια είναι ότι όλες οι ελληνικές περιφέρειες, ήταν επιλέξιμες για κοινοτική χρηματοδότηση και στα τρία ΚΠΣ –αφού όλες είχαν εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης. Γι' αυτό επιλέξιμη τελικά ήταν όλη η χώρα. Μόνο που στην πορεία η σύγκλιση κι ανάπτυξη των περιφερειών ως θέμα υποβαθμίστηκε ή θεωρήθηκε ότι θα προκύψει έμμεσα, μέσω της σύγκλισης και της ανάπτυξης της χώρας. Είναι χαρακτηριστικό ότι για όλο το διάστημα εφαρμογής των ΚΠΣ δεν ετέθη κανένας συγκεκριμένος στόχος για την ανάπτυξη των περιφερειών».

Όπως αναλύθηκε και προηγουμένως, η μεταστροφή της πολιτικής συνοχής προς την ανταγωνιστικότητα και την οικονομική ονομαστική κυρίως σύγκλιση θέτει εξαρχής πρώτο το εθνικό επίπεδο. Ο ίδιος ο νέος θεσμός των Εθνικών Στρατηγικών Πλαισίων Αναφοράς την περίοδο 2007-2013 επισφραγίζει την πορεία μετάβασης από την χωρική παρεμβατικότητα για την περιφερειακή ανάπτυξη στο «αόρατο χέρι» της διαπεριφερειακής εξισορρόπησης. Συγκεκριμένα, η ίδια η ονομασία *Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης*, σε προηγούμενες περιόδους, υπογράμμιζε την εμμένουσα λογική της διαρθρωτικής στήριξης των καθυστερημένων περιφερειών και των περιοχών σε ανάγκη που ήταν και οι αποδέκτες των μεγάλης κλίμακας ενισχύσεων. Σε αντίθεση, τα ΕΣΠΑ αφορούν και εφαρμόζονται σε κράτη-μέλη και σε όλες τις χώρες-μέλη και όπως επισημαίνεται ανάμεσα στις μεταρρυθμίσεις, αποτελούν ένα νέο τύπο προγραμματισμού, όχι μόνο ένα πλαίσιο διαχείρισης όπως το ΚΠΣ, αλλά κυρίως ένα στρατηγικό πλαίσιο με συγκεκριμένες πολιτικές προτεραιότητες, σε συνέπεια με τις κατευθυντήριες γραμμές και τα βασικά στοιχεία της υλοποίησης της κοινοτικής διαρθρωτικής πολιτικής (EC, 2007a).

Ταυτόχρονα, την ίδια περίοδο (2007-2013) είναι σημαντικές οι υπαναχωρήσεις στη στοχοθεσία αυτή κάθ' αυτή, ειδικά σε ότι αφορά τις περιοχές και περιφέρειες με αναπτυξιακή υστέρηση. Ο Στόχος 1 που αφορά «την προώθηση της ανάπτυξης και διαρθρωτικής προσαρμογής των αναπτυξιακά καθυστερημένων περιφερειών» την περίοδο 1994-1999, «την προώθηση της ανάπτυξης και της διαρθρωτικής προσαρμογής των αναπτυξιακά καθυστερημένων περιφερειών» την περίοδο 2000-2006, με κριτήριο σταθερά το κ.κ. ακαθάριστο εγχώριο προϊόν να είναι μικρότερο του 75% του κοινοτικού μέσου όρου, μετονομάζεται σε Στόχο «Σύγκλισης» την περίοδο 2007-2013, γεγονός που από μόνο του αποδίδει στην ανάπτυξη την έννοια της μεγέθυνσης.

Η στρατηγική στοχοθεσία στα επίσημα έγγραφα αναπτυξιακού σχεδιασμού για την Ελλάδα, είναι περισσότερο διαφωτιστική. Από την περίοδο 1994-1999 το κείμενο του ελληνικού Ί Β ΚΠΣ δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην οικονομική ανάπτυξη μέσα από την προώθηση της ανταγωνιστικότητας, με παράλληλη αναβάθμιση του περιβάλλοντος και δημιουργία καλύτερων συνθηκών διαβίωσης στα αστικά κέντρα. Καθώς το κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η προετοιμασία της χώρας για την ένταξη στην ΟΝΕ ξεκάθαρη προτεραιότητα είναι η υλοποίηση μεγάλων έργων «που προάγουν την εξωστρέφεια της οικονομίας» και συμβάλλουν στη μακροοικονομική σταθερότητα. Παρόμοια είναι και η φιλοσοφία που διέπει το Ί Γ ΚΠΣ 2000-2006 που επίσης προσανατολίζεται στις συνθήκες ανταγωνισμού που θα αντιμετωπίσει η Ελλάδα στο διεθνές και ευρωπαϊκό περιβάλλον και στις ανάγκες της διοργάνωσης «Αθήνα 2004». Η εμφατική αξιοποίηση των πόρων, για την ολοκλήρωση έργων υποδομής (όσο εξάλλου πλησιάζουν οι ολυμπιακοί αγώνες) συνεχίζεται, ενώ η προτεραιότητα βρίσκεται στην εξωστρέφεια και σε «όλα εκείνα τα έργα και τις παρεμβάσεις που είναι καθοριστικής σημασίας για την ανάπτυξή της». Οι στόχοι επικεντρώνονται επίσης, σε επενδύσεις στο φυσικό, ανθρώπινο και γνωστικό κεφάλαιο, που μπορούν να συμβάλουν περισσότερο στην αύξηση της παραγωγικότητας. Στο ΕΣΠΑ 2007-2013 καθώς η προετοιμασία και οι αναθεωρήσεις συμπίπτουν με δύσκολες δημοσιονομικά συνθήκες, η στρατηγική αφορά καθαρά εθνικούς στόχους κυρίως, δημοσιονομικής και μακροοικονομικής προσαρμογής. Μέσα στο κείμενο συγκεκριμένα επισημαίνεται ότι:

«Στόχος είναι η διεύρυνση των αναπτυξιακών δυνατοτήτων της χώρας, η διατήρηση του ρυθμού οικονομικής μεγέθυνσης και η αύξηση της παραγωγικότητας σε επίπεδα υψηλότερα του μέσου κοινοτικού όρου για την τόνωση της απασχόλησης, την επίτευξη της πραγματικής σύγκλισης και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής όλων των πολιτών χωρίς αποκλεισμούς.»

Και πάλι είναι σαφής προτεραιότητα η εξωστρέφεια, στη βάση της παραδοχής ότι πρέπει να δομηθεί ένας ισχυρός εξωτερικός τομέας πάνω σε μία παραγωγική οικονομία, με

συμπληρωματική έμφαση ακόμα στην εκπαίδευση και στο ρόλο των νέων, στην ποιότητα, στην τεχνολογία, στην καινοτομία και στο σεβασμό στο περιβάλλον.

Εμφανώς η μεγαλύτερη έμφαση δίνεται στο εθνικό σκέλος της αναπτυξιακής διαδικασίας και σε ότι αφορά την κατανομή των πόρων του προγραμματισμού, αφού όπως προαναφέρθηκε στα ελληνικά ΚΠΣ το περιφερειακό σκέλος απορροφά περίπου το 1/3 των διαθέσιμων. Το δεδομένο αυτό πιστοποιεί ότι η ευρωπαϊκή περιφερειακή πολιτική στην Ελλάδα, εν δυνάμει υποστηρικτική απέναντι στις περιοχές και περιφέρειες σε ανάγκη, στην πραγματικότητα στηρίζει την γενική αναπτυξιακή προσπάθεια και επομένως επιλέγει την αποδοτικότητα στην εγχώρια διανομή και την αποτελεσματικότητα στην χρήση των πόρων. Η ερμηνεία βέβαια μπορεί να βρίσκεται στο γεγονός ότι η χώρα *στο σύνολο της* είναι (μέχρι το 2006) επιλέξιμη στο Στόχο 1 ή στο ότι από το 2007 το εθνικό – στρατηγικό σκέλος ενδυναμώνεται εκ των πραγμάτων, σύμφωνα με τις κατευθυντήριες γραμμές και το γενικότερο κανονιστικό πλαίσιο. Ακόμα όμως, μπορεί να βρίσκεται στην περιοριστική δημοσιονομική κατάσταση που έχει ως αποτέλεσμα πράγματι η πολιτική συνοχής να γίνεται η κύρια επενδυτική πολιτική του κράτους.

Σε κάθε περίπτωση, για την Ελλάδα τα Διαρθρωτικά Ταμεία της Κοινότητας αναδεικνύονται από τις αρχές της δεκαετίας 1990 σε μια ζωτική πηγή εσόδων για την υλοποίηση υποδομών και μεγάλων έργων, σε βαθμό που οποιαδήποτε άλλη αναπτυξιακή πολιτική, ανεξάρτητη από αυτή των συγχρηματοδοτούμενων προγραμμάτων, δε φαίνεται να μπορεί να υποστηριχθεί οικονομικά (Παπαδασκαλόπουλος και Χριστοφάκης, 2005).

Όπως ήδη αναφέρθηκε, εφόσον εξυπηρετείται πρώτα απ' όλα η εθνική διάσταση της ανάπτυξης, η έμφαση είναι λογικό ότι μεταφέρεται στο στόχο για συνολική αποτελεσματικότητα και μεγέθυνση της εθνικής οικονομίας. Και εδώ προκύπτει και ένα ζήτημα όπως το θέτει η Ανδρικοπούλου (2000 σελ. 50):

> «πώς η ανάπτυξη των περιφερειών που αντιμετωπίζουν προβλήματα θα βρει υποστήριξη, όταν στα πλαίσια του εθνικού κράτους, το ευρύτερο περιβάλλον είναι εχθρικό για την άσκηση εθνικής περιφερειακής πολιτικής».

Ελλείψει δηλαδή εθνικής συγκροτημένης πολιτικής για την αντιμετώπιση του περιφερειακού προβλήματος μένει αναπάντητο το ερώτημα πώς θα επιτευχθεί τελικά έστω και «σύγκλιση» μεταξύ των ελληνικών περιφερειών και διαφορετικών περιοχών.

Η έμφαση στη χωρική ισότητα – δικαιοσύνη υποχωρεί στο σχεδιασμό, αν λάβει κάποιος υπόψη όλες τις μεταρρυθμίσεις. Η παλαιότερη τάση για μικρά διάσπαρτα έργα υποδομής στην ελληνική περιφέρεια, σταδιακά ατονεί, καθώς ο αγροτικός χώρος εν πολλοίς είχε τη δυνατότητα να αποκτήσει βασικές υποδομές για μία στοιχειώδη ποιότητα διαβίωσης σε προηγούμενες προγραμματικές περιόδους (κυρίως Ά και Ί Β ΚΠΣ) Εξάλλου, η άναρχη χωρική οργάνωση των πόλεων, η εντατική αστικοποίηση ειδικά σε ορισμένα κέντρα και η διοργάνωση των αγώνων καθιστούν αναγκαία μεγάλα έργα αστικής ανάπτυξης και ανάπλασης και δημιουργούν υψηλές απαιτήσεις για δημόσιες επενδύσεις σαφώς συγκεντρωμένες στο χώρο (στην Αθήνα).

Οι δαπάνες που διατίθενται μέσω του κεντρικού προϋπολογισμού και του προγράμματος δημοσίων επενδύσεων ακολουθούν πράγματι εξαιρετικά άνιση κατανομή σε σύγκριση με το παρελθόν, με σαφή συγκέντρωση γύρω από ορισμένες περιοχές, όπως δείχνουν οι Πετράκος και Ψυχάρης (2004) για τη χρονική περίοδο από το 1994 ως τις αρχές της δεκαετίας 2000. Η πόλωση ενισχύεται στα δυναμικά αστικά κέντρα και γύρω από τον κύριο άξονα της ανάπτυξης στην ηπειρωτική Ελλάδα. Ειδικά την περίοδο αυτή παρατηρείται αύξηση των δημοσίων επενδύσεων στην Αττική και πρωτοφανής σχετική άνοδος στη Θεσσαλονίκη μετά από πολλά χρόνια. Συνολικά, οι νομοί της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης συγκεντρώνουν 40% των εθνικών δημοσίων επενδύσεων την περίοδο 1994-1999, έναντι 31% την αμέσως προηγούμενη 1988-1993.

Πάντως επιδιώξεις για την περιφερειακή ανάπτυξη και τη στήριξη των μειονεκτικών περιοχών εξακολουθούν να απασχολούν μετά το 2000 το Ί Γ ΚΠΣ και το ΕΣΠΑ. Συγκεκριμένα, βαθμιαία ενσωματώνονται καινοτόμες «άυλες» δράσεις για την ενδογενή ανάπτυξη, δράσεις χαμηλότερου κόστους που αναφέρονται σε συγκεκριμένους τομείς και όχι τόσο σε υποδομές και μεγάλες υποδομές ειδικού σκοπού. Ενέργειες όπως η κατάρτιση για την ανάπτυξη των ανθρωπίνων πόρων, η ενίσχυση της επιχειρηματικότητας, η προβολή - προώθηση του εναλλακτικού τουρισμού γίνονται τα κύρια εργαλεία στα οποία μπορεί να ελπίζει η ελληνική περιφέρεια την περίοδο αυτή. Αυτό δεν είναι αρνητικό κατ΄ ανάγκη. Ένα πρόβλημα είναι όμως ότι πολλές από τις πιο πάνω

ενέργειες μέχρι τη δεκαετία 2000 μένουν αποσπασματικές και πιλοτικές στα προγράμματα και στερούνται τη θεμελίωση σε ένα ευρύτερο - εθνικό στρατηγικό αναπτυξιακό σχέδιο.

Προτεραιότητα σε δράσεις «οριζόντιου χαρακτήρα» και σε μία α-χωρική παρέμβαση

Οι προτεραιότητες της Κοινοτικής πολιτικής στον τομέα της περιφερειακής ανάπτυξης αφορούν την περίοδο μελέτης, όλο και περισσότερο την ενίσχυση των οριζόντιων πολιτικών και τη μέγιστη αξιοποίηση του δυναμικού κάθε περιφέρειας και της κάθε εδαφικής ενότητας με έμφαση στην εξωστρέφεια και βιώσιμη ανάπτυξη. Την τρέχουσα περίοδο η κατανομή των δαπανών της πολιτικής συνοχής σε τομείς προτεραιότητας είναι ενδεικτική (ΕΕ, 2010, σελ. 203-204). Τομείς με αποφασιστική σημασία για την αύξηση της παραγωγικότητας και τη μείωση του συναλλακτικού κόστους, απορροφούν περισσότερο από 80% των πόρων, σύμφωνα και με τις προτεραιότητες της στρατηγικής στην Ευρωπαϊκή Ατζέντα για την έξυπνη, βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη «Ευρώπη 2020»[263].

Γενικά, από τη δεκαετία 1990 αλλά περισσότερο από το 2000 ενισχύονται συγκεκριμένα πρότυπα για την τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη που προσανατολίζονται σε μια νέα α-χωρική παρεμβατικότητα. Καταρχήν, η Συνθήκη του Μάαστριχτ αλλάζει τα δεδομένα, πιέζοντας προς ένα διαφορετικό σύστημα οικονομικής οργάνωσης, στο οποίο είναι ισχυρή η θέση του ιδιωτικού τομέα, όπως και προτιμώνται ειδικά τα οριζόντια μέτρα που αφορούν συνολικά την παραγωγική δομή και το επιχειρησιακό περιβάλλον και δεν έχουν επιλεκτικό χαρακτήρα προς όφελος ορισμένων τομέων και δραστηριοτήτων (Καραμεσίνη, 2002). Στην περιφερειακή ανάπτυξη αυτό σημαίνει ότι οριζόντιες πολιτικές εφαρμόζονται σε διάφορες εδαφικές κλίμακες, σε συνδυασμό με την περιφερειακή πολιτική, από το τοπικό μέχρι το εθνικό επίπεδο. Στην πράξη, η πιο ολοκληρωμένη-οριζόντια παρέμβαση στις περιφέρειες συμπεριλαμβάνει παρεμβάσεις στους τομείς των υποδομών, της εκπαίδευσης και κατάρτισης, της έρευνας και τεχνολογικής ανάπτυξης, της απασχόλησης, της επιχειρηματικότητας στην φιλοσοφία της ενδογενούς και της ολοκληρωμένης ανάπτυξης. Ο κεντρικός στόχος είναι η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας σε τομεακό και χωρικό επίπεδο.

Ακόμα, στην Πολιτική Συνοχής, αλλαγές στο περιεχόμενο του σχεδιασμού, τους διαρθρωτικούς στόχους και τις κοινοτικές πρωτοβουλίες προκρίνουν ορισμένα αναπτυξιακά μοντέλα.

Το πρότυπο πρώτα από όλα της «ολοκληρωμένης ανάπτυξης» δίνει έμφαση από τη μία στο συντονισμό και στην ολοκλήρωση των δημόσιων πολιτικών (π.χ. υποδομών, απασχόλησης, εκπαίδευσης, κοινωνικών πολιτικών) σε επίπεδο περιφέρειας, από την άλλη στην ανάπτυξη σε συγκεκριμένους τόπους και στη εντατικοποίηση των συνδέσεων μεταξύ των τομέων παραγωγής, που αναπτύσσονται στη μεταβιομηχανική οικονομία. Στο πλαίσιο αυτό, τα τοπικά –εδαφικά προσδιορισμένα- παραγωγικά συμπλέγματα αποτελούν τους νέους ανταγωνιστικούς πόλους για την ΕΕ, ενώ η στρατηγική έχει διαφορετικές εφαρμογές, για την ανασυγκρότηση των περιοχών της αποβιομηχάνισης, την αναζωογόνηση των αστικών κέντρων, την ανάπτυξη της υπαίθρου και την αντιμετώπιση των διαρθρωτικών προβλημάτων των απομακρυσμένων και μειονεκτικών περιοχών. Ειδικότερα εφαρμόζεται μετά τη μεταρρύθμιση της περιφερειακής πολιτικής του 1993, όπως προκύπτει και από το περιεχόμενο και την εξειδίκευση των στόχων των διαρθρωτικών ταμείων. Ειδικά η μεγάλη κρίση της βιομηχανίας της δεκαετίας 1970 και η αγροτική εξειδίκευση του ευρωπαϊκού Νότου, είναι δεδομένα που πιέζουν τους ευρωπαϊκούς θεσμούς προς μία πιο ολοκληρωμένη – πολυτομεακή προσέγγιση της ανάπτυξης. Δεύτερον, γίνεται όλο και πιο κυρίαρχο το πρότυπο της τοπικής και «ενδογενούς ανάπτυξης», το οποίο δίνει έμφαση στην κινητοποίηση του τοπικού κοινωνικού κεφαλαίου και στη βελτίωση του τοπικού οικονομικού περιβάλλοντος, με δράσεις για την ενίσχυση και ενθάρρυνση της επιχειρηματικότητας, την ανάπτυξη της έρευνας και

[263] Συγκεκριμένα, η βελτίωση της υποδομής μεταφορών (δρόμοι, σιδηρόδρομοι, αστικές συγκοινωνίες, λιμάνια, αεροδρόμια) απορροφά 22%, η ανάπτυξη του ανθρωπίνου κεφαλαίου 19,8%, ο τομέας του περιβάλλοντος 17,9%, και η έρευνα και τεχνολογική ανάπτυξη, και η στήριξη των επιχειρήσεων 17,5% και 5,4% αντίστοιχα. Αναλυτικά η στρατηγική Ευρώπη 2020 European Communities, *EUROPE 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth,* COM(2010) 2020 final, Brussels, 3.3.2010

τεχνολογίας και τις τοπικές πρωτοβουλίες απασχόλησης, για την κατάρτιση και βελτίωση της «απασχολησιμότητας» του τοπικού ανθρώπινου δυναμικού (Χριστοφάκης, 2001). Η πολιτική «από τα κάτω» και η ενδυνάμωση εναλλακτικών επιπέδων διακυβέρνησης, εξελίσσεται σε βασικό στοιχείο του περιφερειακού προγραμματισμού, ενώ προφανώς συμβαδίζει με μία γενικότερη τάση υποχώρησης του εθνικού κράτους και των κεντρικά σχεδιασμένων περιφερειακών πολιτικών (Ανδρικοπούλου, 1995).

Τέλος, σε συνέπεια ευρύτερων εξελίξεων στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (π.χ. παγκόσμιες προκλήσεις, διεύρυνση προς ΧΚΑΕ) προς τα τέλη της δεκαετίας 2000, οι περιφέρειες αναγνωρίζονται ως το πρώτο στρατηγικό πεδίο για τη χάραξη και την εφαρμογή της πολιτικής με σκοπό την οικονομική αλλαγή και την ανταγωνιστικότητα, ακόμα και για την καινοτομία και την τεχνολογική ανάπτυξη. Η κύρια λογική των «περιφερειών της γνώσης», «περιφερειών της καινοτομίας» ή των «έξυπνων περιφερειών» είναι ότι ανεξάρτητα από την προίκιση σε φυσικούς και οικονομικούς πόρους, οι προοπτικές ανάπτυξης συναρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τις δυνατότητες και ικανότητες στον τόπο του επιχειρηματικού δυναμικού και του επιχειρηματικού περιβάλλοντος να καλλιεργεί την προσαρμοστικότητα, την ευελιξία, την καινοτομία (π.χ. διείσδυσης σε νέες αγορές, ανάπτυξη νέων προϊόντων ή η ενσωμάτωση νέων τεχνολογιών).

Ήδη από το ΄Β ΚΠΣ, αρχίζει να σχηματίζεται σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα μία «οριζόντιου» τύπου διαρθρωτική πολιτική (Καραμεσίνη, 2002, Στασινόπουλος, 2011) η οποία τελικά σε συνάρτηση με τις παραπάνω μεταβολές, αποδεικνύεται ταυτόχρονα σε *α-χωρική αναπτυξιακή πολιτική*. Η μη επιλεκτική στήριξη τομέων και κλάδων έχει ως σκοπό την εξυπηρέτηση και προώθηση μεταρρυθμίσεων «φιλικών προς την αγορά» και θέτει ως κύριο σκοπό τη βελτίωση του επιχειρηματικού και τεχνολογικού περιβάλλοντος, την αναβάθμιση του φυσικού και ανθρώπινου «κεφαλαίου» και γενικότερα την βελτίωση όλων αυτών των μέσων που μπορούν να αξιοποιήσουν οι παράγοντες της αναπτυξιακής διαδικασίας, οι επιχειρήσεις, οι τοπικές κοινωνίες, οι εργαζόμενοι κ.λπ.. Η αρχή αυτή αφορά και τα ειδικά και τα περιφερειακά προγράμματα. Όπως προκύπτει από τα προγραμματικά κείμενα το βασικό πρόταγμα για την οικονομική και περιφερειακή ανάπτυξη είναι η «εξωστρέφεια», το άνοιγμα της οικονομίας με τρόπο που να προωθείται η ενδογενής ανάπτυξη και η προσέλκυση νέων επενδύσεων. Ο στόχος εμφανίζεται για πρώτη φορά στο ΄Β ΚΠΣ, αλλά γίνεται πιο σαφής και συγκεκριμένος στο ΄Γ ΚΠΣ, δηλαδή γύρω στο 2000.

Ειδικότερα οι εξελίξεις ανά τομέα έχουν ως εξής:

Α) Μεταφορικές και άλλες υποδομές: Ειδικά οι μεταφορές, οι διαπεριφερειακές και διασυνοριακές συνδέσεις συνδέονται άμεσα με τη στρατηγική της «γεωγραφικής πλεονεκτικής θέσης» των ελληνικών περιφερειών που αναφέρεται ρητά στα κείμενα του προγραμματισμού. Όπως εξηγεί ο Πλασκοβίτης (2008, σελ. 284) και όπως επιβεβαιώνεται μέσα από την ανάλυση των χωροταξικών πλαισίων στη συνέχεια (Κεφάλαιο 17):

> «Για δια-μεταφορικό κόμβο μιλάει η Θεσσαλία, για μητροπολιτικό κέντρο των Βαλκανίων η Κεντρική Μακεδονία, για δυτική πύλη μιλάει η Δυτική Ελλάδα και η Πελοπόννησος (προφανώς δεν έχουν καταφέρει να συμφωνήσουν μεταξύ τους ποια θα είναι η δυτική πύλη), για γέφυρα προς το Νότο και τη Μέση Ανατολή μιλάει η Κρήτη και σε κάποιο βαθμό η Αττική. Συνεπώς βλέπουμε ότι το θέμα της αξιοποίησης του γεωγραφικού πλεονεκτήματος αναδεικνύεται σε κεντρικό στόχο για την ανάπτυξη».

Ιδιαίτερα είναι εντυπωσιακή η επιμονή στις οδικές μεταφορές για διάφορους λόγους που έχουν να κάνουν είτε με την ανάγκη βελτίωσης της «εξωστρέφειας», είτε με την ανάγκη αντιμετώπισης των ενδοπεριφερειακών ανισοτήτων, την άρση της απομόνωσης ορισμένων περιοχών και τη βελτίωση της προσπελασιμότητας των περιφερειών. Όπως διαπιστώνεται, η ανάπτυξη των οδικών μεταφορών αφορά όλες τις περιφέρειες, ανεπτυγμένες και λιγότερο ανεπτυγμένες, ενώ ταυτόχρονα αφορά και την διεύρυνση των συνδέσεων με την Ευρώπη. Παρόλα αυτά, η ενδυνάμωση των υποδομών αφορά όλα τα μεταφορικά υποσυστήματα, τις οδικές, τις σιδηροδρομικές, τις θαλάσσιες και τις αεροπορικές μεταφορές (Χριστοφάκης, 2007), ενώ από το 2007 προστίθεται στους στρατηγικούς σκοπούς και η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και της παραγωγικότητας του υφιστάμενου συστήματος, η βελτίωση της ποιότητας των παρεχόμενων

υπηρεσιών μεταφοράς - μετακίνησης, η βελτίωση της ασφάλειας και την καλύτερη ποιότητα εξυπηρέτησης για το χρήστη κ.λπ.[264].

Η στρατηγική έμφαση στις υποδομές που επιβεβαιώνεται και στην κατανομή της χρηματοδότησης, όπως αναφέρεται σε προηγούμενο σημείο, συνδυάζεται με τη στρατηγική της εξωστρέφειας και αναπόφευκτα με την διοργάνωση των αγώνων του 2004. Εθνικές οδοί, γέφυρες, το Μετρό της Αθήνας, το Αεροδρόμιο Ελευθέριος Βενιζέλος, είναι απαραίτητα έργα ειδικά για την Πρωτεύουσα εν όψει μίας απότομης και ραγδαίας ανόδου της τουριστικής κίνησης και του αριθμού των επισκεπτών. Επίσης όμως, χωρίς να αμφισβητείται η κακή συγκριτικά πρότερη κατάσταση των βασικών υποδομών σε όλη τη χώρα, τα έργα αυτά είναι σκόπιμα και σύμφωνα με τις νέες συνθήκες στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Έχουν τις προϋποθέσεις να αποσπάσουν μεγαλύτερα (διαθέσιμα) ποσά από τα διαρθρωτικά ταμεία και ιδίως από το Ε.Τ.Π.Α., όπως έχουν τις προϋποθέσεις να εξαντλήσουν τα δυνητικά περιθώρια χρηματοδότησης μέσω κοινοτικών πόρων, δεδομένου ότι αιτούνται *επιπλέον ενίσχυσης* από το Ταμείο Συνοχής.

Κλείνοντας, καθώς κατασκευαστικές εργασίες, διαδικασίες λειτουργικής ολοκλήρωσης, αξιοποίησης και συντήρησης για γιγάντια έργα ή για πολυάριθμους οδικούς άξονες εθνικής, περιφερειακής ή τοπικής εμβέλειας δεσμεύουν και απορροφούν το μέγιστο των χρηματοδοτήσεων στο σύνολο της τελευταίας εικοσαετίας και μεγάλο μέρος των δημοσίων επενδύσεων, κατά τα λοιπά η ανάπτυξη των περιφερειών και η μείωση των ενδοπεριφερειακών ανισοτήτων, χρηματοδοτείται με λιγοστούς πόρους και χωρίς σχέδιο (Plaskovitis, 2006, Ψυχάρης, 2004, Πλασκοβίτης, 2008). Η περιφερειακή ανάπτυξη πέραν του στόχου των υποδομών, ουσιαστικά δεν έχει άλλο κύριο πυλώνα αλλά είναι κατακερματισμένη, ανάμεσα σε δράσεις κάθετου και οριζόντιου χαρακτήρα για τη στήριξη της παραγωγικής βάσης, την ανάπτυξη των ανθρώπινων πόρων κ.ά..

Β) Παραγωγική δομή: Η έμφαση στις υποδομές αναπόφευκτα σημαίνει υποχώρηση των στόχων για στήριξη και αναδιάρθρωση της παραγωγικής βάσης. Παράλληλα, τομεακοί άξονες προτεραιότητας εντός των περιφερειακών προγραμμάτων των ΚΠΣ παίρνουν ένα νέο χαρακτήρα και περιεχόμενο που συνδυάζεται με τη στροφή σε μία ολοκληρωμένη με την έννοια της πολυτομεακής, ανάπτυξης. Ουσιαστικά, η βιομηχανία είναι ο κύριος τομέας που εξακολουθεί να λαμβάνει μία ξεκάθαρη επιλεκτική διαρθρωτική στήριξη για την τόνωση της ανταγωνιστικότητας και της εξωστρέφειας (Πλασκοβίτης, 2008). Ειδικότερα, από το ΄Β ΚΠΣ ενδιαφέρουν κυρίως δράσεις ενίσχυσης του εξαγωγικού προσανατολισμού (εξωστρέφειας) των μικρομεσαίων επιχειρήσεων και λιγότερο η ανάπτυξη της καινοτομίας και η προώθηση της εφαρμοσμένης έρευνας στις επιχειρήσεις. Τα μέτρα αφορούν τη μεταποίηση τοπικών προϊόντων, ενώ προσανατολίζονται επίσης στη στήριξη συμπληρωματικών των άμεσων παραγωγικών επενδύσεων για την καλύτερη προώθηση της παραγωγής και την ποιότητα.

Από την άλλη, ο τουρισμός και η γεωργία βρίσκονται στο στόχαστρο αυτής της αναθεώρησης και επαναπροσέγγισης του μοντέλου ανάπτυξης ήδη από το ΄Β αλλά κυρίως από το ΄Γ ΚΠΣ. Ο τουρισμός αποκτά ανανεωμένο ειδικό ενδιαφέρον από τα μέσα της δεκαετίας 1990, καθώς προκύπτουν μέσω της νέας πολιτικής για την αγροτική και τοπική ανάπτυξη, ιδέες για την αξιοποίηση της παραδοσιακής και πολιτιστικής κληρονομίας και για τις προοπτικές του εναλλακτικού τουρισμού σε περιοχές της υπαίθρου και μακριά από τα κύρια τουριστικά κέντρα. Ο τομέας βρίσκεται έτσι και αλλιώς, στην κορυφή των προτεραιοτήτων στο περιφερειακό σκέλος του προγραμματισμού, ανάμεσα στους βασικούς τομείς οικονομικής δραστηριότητας και οι προβλεπόμενες δράσεις αφορούν τόσο την αναδιάρθρωση της προσφοράς, όσο και τη δόμηση ενός νέου μοντέλου τοπικής τουριστικής ανάπτυξης, που αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στην «ποιότητα» των υπηρεσιών και υποδομών, στη βέλτιστη αξιοποίηση του φερόμενου ως συγκριτικού γεωγραφικού πλεονεκτήματος και στην ανάδειξη μίας ιδιαίτερης ταυτότητας για το τοπικό τουριστικό προϊόν. Αυτό σημαίνει εν γένει μία στροφή σε εναλλακτικές μορφές τουρισμού που συμπαρασύρουν τα παραγωγικά συστήματα κατά τόπους σε μία διαφοροποίηση της εντόπιας οικονομικής βάσης.

Ανάλογα, στον αγροτικό τομέα, ειδικά με το ΄Γ ΚΠΣ υιοθετείται όλο και ευρύτερα, η φιλοσοφία της ολοκληρωμένης «αγροτικής ανάπτυξης», η οριζόντια αξιοποίηση των τοπικών

[264] Επίσημη ιστοσελίδα του Επιχειρησιακού Προγράμματος http://www.epep.gr/content/company-program

πόρων και η ανάδειξη ενός νέου πολύ-λειτουργικού μοντέλου για τον αγροτικό χώρο, με διαφοροποίηση του αγροτικού εισοδήματος.

Γ) Έρευνα και Τεχνολογία, Ανθρώπινοι Πόροι, Περιβάλλον: Ήδη από τα ΜΟΠ και το ΄Α ΚΠΣ, αλλά σαφέστερα στα επόμενα ΚΠΣ αναδύονται νέες θεματικές προτεραιότητες στην έρευνα και τεχνολογική ανάπτυξη. Στον τομέα αυτό μάλιστα παρατηρείται ότι διαχρονικά αποδίδεται μεγάλη έμφαση στη στρατηγική, ενώ στην πραγματικότητα, δεσμεύονται ελάχιστοι πόροι, π.χ. σε ένα μέσο όρο 2-3% στα ΚΠΣ (Πλασκοβίτης, 2008). Πρόκειται δηλαδή περισσότερο για ένα επαναλαμβανόμενο λεκτικό σχήμα που παραπέμπει σε σύγχρονα - πρότυπα της ανάπτυξης, χωρίς να συνοδεύεται από ανάλογη δράση.

Περίπου το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση της κατάρτισης και της ανάπτυξης των ανθρώπινων πόρων, έναν τομέα που επίσης, ενσωματώνεται στην αναπτυξιακή στρατηγική από τις αρχές σχεδόν της περιόδου. Αρχικά ο σκοπός αναφέρεται περισσότερο ως αναπαραγωγή των κοινοτικών κατευθύνσεων και οδηγιών για την απασχόληση, ενώ μετά το ΄Γ ΚΠΣ εμφανίζεται περισσότερο συγκροτημένος, χωρίς όμως ικανοποιητική τεκμηρίωση της κατάστασης στις τοπικές αγορές εργασίας. Και εδώ η χρηματοδοτική εικόνα, δείχνει τη μεγάλη απόκλιση ανάμεσα στη στοχοθεσία και στην πραγματική έμφαση (στο ΄Γ ΚΠΣ, ενδεικτικά διατίθεται ένα μικρό ποσοστό 7% των πόρων). Ελάχιστα κονδύλια συνοδεύουν σημαντικού ειδικού βάρους σκοπούς και φιλόδοξες διατυπώσεις.

Υπό αυτή την έννοια, ο λόγος περί νέων τεχνολογιών και ανάπτυξης ανθρώπινων πόρων και περί μίας νέας πιο ανταγωνιστικής παραγωγικής δομής, μέσα από τις κοινές επιλογές εθνικού κράτους και ΕΕ τελικά δεν μετουσιώνεται αναλόγως σε πράξη, πράγμα που σε τελική ανάλυση προδίδει την αδράνεια που διαιωνίζει την υφιστάμενη ισορροπία δυνάμεων στον τομέα της τεχνολογικής ανάπτυξης στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η πιο ενδιαφέρουσα όμως αλλαγή στο πλαίσιο της «οριζοντιοποίησης» των στόχων της περιφερειακής ανάπτυξης, αφορά τη νέα παράλληλη τροχιά στην οποία εισάγεται η προστασία του περιβάλλοντος και η διαφοροποίηση του τουριστικού προϊόντος. Η προστασία του περιβάλλοντος ειδικά από τις αρχές της δεκαετίας 2000, αποκτά μεγάλη σημασία στο σχεδιασμό και έχει διακριτή παρουσία. Αυτή είναι μία τάση που συνεχίζεται έως και σήμερα. Αφενός συνδέεται άμεσα με την αξιοποίηση των φυσικών και πολιτιστικών υποδομών σε μία νέα κατεύθυνση τουριστικής ανάπτυξης, αφετέρου με τις συνέργειες με άλλους τομείς σε νέα πεδία, όπως οικολογικές τεχνολογίες, εναλλακτικές κατασκευές, φιλικές προς το περιβάλλον μεταφορές, ανανεώσιμες πηγές ενέργειας. Οι πόροι που διατίθενται στον τομέα αυτόν, είναι περισσότερο ανάλογοι της έμφασης που αποδίδεται, ενώ ουσιαστικά οι σχετικές προτεραιότητες ενσωματώνονται σε πολλές διαφορετικές κατηγορίες σχεδίων στο πλαίσιο ενός νέου πολυλειτουργικού προτύπου για την αγροτική ή την αστική ανάπτυξη.

Επιλεκτική υποχώρηση παραδοσιακών κινήτρων

Σταδιακά εγκαταλείπονται ή αποδυναμώνονται παραδοσιακά εργαλεία για την άσκηση της περιφερειακής πολιτικής, με μόνη εξαίρεση τις υποδομές. Η κυριότερη ωστόσο, αλλαγή αφορά στην απομάκρυνση από τα εργαλεία και τις παρεμβάσεις της παραδοσιακής βιομηχανικής πολιτικής και κυρίως, από τα επενδυτικά κίνητρα, που ευρέως αξιοποιήθηκαν στο παρελθόν, για την χωροθέτηση της βιομηχανίας και την καταπολέμηση των περιφερειακών ανισοτήτων. Εδώ βέβαια δεν πρέπει να υπερεκτιμάται η σημασία μίας εθνικής βιομηχανικής πολιτικής, δεδομένου ότι στην Ελλάδα αυτή μετά το 1990 αφορά περισσότερο ένα σύνολο νομοθετημάτων, κανονισμών και ρυθμίσεων για την οργάνωση της παραγωγής στο χώρο και στους επιμέρους τομείς, παρά ένα συγκροτημένο, μακρόπνοο και ολοκληρωμένο πλαίσιο αναφοράς.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί το βασικό εργαλείο της βιομηχανικής πολιτικής μετά το 1990 αποτελούν οι αναπτυξιακοί νόμοι, οι οποίοι καταρχήν δίνουν έμφαση στην ενίσχυση ως άμεση επιδότηση κεφαλαίου των επενδυτικών σχεδίων που εντάσσονται σε ορισμένους κλάδους και σύμφωνα με συγκεκριμένα γεωγραφικά κριτήρια. Αρχικά με το Ν. 2234/1994 ενθαρρύνονται μέσω αυτής της μορφής στήριξης, οι επενδύσεις με ολοκληρωμένη μορφή, βασισμένες σε πολυετή επιχειρησιακά σχέδια που συμπεριλαμβάνουν δαπάνες σε διάφορες επιχειρηματικές λειτουργίες, και

οι επιδοτήσεις για «άυλες δαπάνες» πέραν δηλαδή κεφαλαιουχικού εξοπλισμού (π.χ. σε υπηρεσίες για συστήματα διασφάλισης της ποιότητας, προβολής και προώθησης, επιμόρφωσης εργαζομένων), ενώ προβλέπονται και πιο ευνοϊκοί όροι για τον εκσυγχρονισμό μονάδων της μεταποίησης και παροχής υπηρεσιών «υψηλής ποιότητας», με την αναβάθμιση της τεχνολογίας, την καινοτομία, την ενσωμάτωση φιλικού προς το περιβάλλον εξοπλισμού, την πιστοποίηση κατά πρότυπα ποιότητας κ.λπ.. Στη συνέχεια, στο Ν. 2601/1998 η φιλοσοφία του οποίου ουσιαστικά, αναπαράγεται στο Ν. 3299/2004 οι ρυθμίσεις για την άμεση οικονομική ενίσχυση αφορούν πλέον νεοσύστατες επιχειρήσεις και μεγάλης κλίμακας επενδυτικά σχέδια σε ορισμένους κλάδους, ενώ τα μέτρα φοροαπαλλαγής και επιδότησης χρηματοδοτικής μίσθωσης αξιοποιούνται περισσότερο ως κίνητρα για υφιστάμενες και ανταγωνιστικές επιχειρήσεις.

Με τον τρόπο αυτό αλλάζει γενικότερα ο χαρακτήρας της κρατικής παρέμβασης στην ανάπτυξη των επιχειρήσεων. Ένα τμήμα απεντάσσεται από την άμεση στήριξη, σε ένα περιβάλλον που κατά τα άλλα είναι «εθιστική» η εξάρτηση από την επιδότηση. Κι αυτό γιατί η άμεση οικονομική ενίσχυση εγκαταλείπεται στο πλαίσιο της εθνικής βιομηχανικής πολιτικής, όμως προωθείται ενεργά από τα συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα, ειδικά αυτά που αφορούν την προώθηση της επιχειρηματικότητας στο πλαίσιο των Κ.Π.Σ., αλλά και τα ΠΚΠ (Leader, Interreg, Urban), ακόμα και από την αγροτική πολιτική.

Στον τελευταίο νόμο ειδικά, το πνεύμα διατηρείται αν και τα κριτήρια αφορούν πλέον όχι τόσο τον κλάδο επένδυσης, αλλά τη φύση του επιχειρηματικού σχεδίου (π.χ. συνεργασίες-δίκτυα) έτσι ώστε να ενθαρρύνεται περισσότερο η οριζόντια οργάνωση και η μεγαλύτερη κλίμακα μεγέθους.

Επιπλέον, ειδικά από τις αρχές της δεκαετίας 2000 χρησιμοποιούνται περισσότερο έμμεσα κίνητρα, φορολογικά, χρηματοπιστωτικά κ.ά., τα οποία νοθεύουν λιγότερο τον ανταγωνισμό από ότι οι παραδοσιακές επιχορηγήσεις κεφαλαίου ή επιτοκίου (μία κριτική του μέσου στο Κόνσολας, 1997). Κατά συνέπεια επιτυγχάνεται η στήριξη μονάδων που φαίνονται να έχουν τις προϋποθέσεις να μπορούν καλύτερα να διαχειριστούν τον κίνδυνο της επένδυσης ενώ παράλληλα υποστηρίζεται η επιχειρηματική ανάπτυξη με βάση τον τραπεζικό δανεισμό (με τη χρήση π.χ. του leasing). Οι φορολογικές εκπτώσεις (που στερούν έσοδα από το δημόσιο προϋπολογισμό) και οι άμεσες ενισχύσεις (που στρεβλώνουν τους μηχανισμούς της αγοράς, κατά μία άποψη), περιορίζονται στα πιο δυναμικά νέα επιχειρηματικά σχέδια και σε συνεργασίες σε δίκτυα και συστάδες, ενθαρρύνοντας με τον τρόπο αυτό έμμεσα την ολιγοπωλιακή οργάνωση ανεξαρτήτως κλάδου. Τέλος, με τη χρήση του εργαλείου της επιδότησης της απασχόλησης, η πολιτική στοχεύει στην ενίσχυση της απασχόλησης, συντηρώντας μία ελάχιστη κεϋνσιανή λογική παρέμβασης, εφόσον η ανεργία αποτελεί το πιο πιεστικό κοινωνικό πρόβλημα όλη την περίοδο.

Ακόμα η περιφερειακή διάσταση της πολιτικής των κινήτρων ατονεί όπως έχει ήδη δειχθεί, σε άμεση σχέση με τα παραπάνω. Η χωρική διαφοροποίηση των κινήτρων περιορίζεται για να συνάδει με την ιδέα της απρόσκοπτης διανομής – χωροθέτησης και με απώτερο στόχο κατά την κρατούσα οικονομική φιλοσοφία, την ανταγωνιστικότητα των ενισχυόμενων επενδύσεων (που στηρίζονται πλέον περισσότερο σε ίδιες δυνάμεις). Περεταίρω οι περιφερειακές ζώνες μένουν προσκολλημένες σε μία συμβατική και παρωχημένη θεώρηση του περιφερειακού προβλήματος της χώρας, ενώ ένα φάσμα μέτρων επιχειρηματικής στήριξης στερούνται χωρικής διάστασης (π.χ. προσαύξηση της επιδότησης ανάλογα με το περιεχόμενο του επιχειρηματικού σχεδίου, το μέγεθος της επιχείρησης).

Συνοπτικά, στο πλαίσιο των αναπτυξιακών νόμων, η βιομηχανική και περιφερειακή συνιστώσα της ανάπτυξης είναι πλέον διακριτές, ωστόσο συγκλίνουν σε μία στρατηγική για την ελάχιστη δυνατή ρύθμιση της αναδιανομής (μεταξύ κλάδων και περιοχών).

Τα προοδευτικά εργαλεία της «νέας περιφερειακότητας»

Καθώς παραδοσιακά εργαλεία εγκαταλείπονται, άλλα δημιουργούνται. Στη θεωρητική βάση της «νέας περιφερειακότητας» και γενικότερα, στη νέα προσέγγιση για την περιφέρεια και το τοπικό, σε μία ιδιότυπη σχέση αλληλοσυνδέσεων με το παγκόσμιο και επικαλύψεων ανάμεσα στο πολιτικό, οικονομικό, θεσμικό και το κοινωνικό επίπεδο, δομούνται νέα εργαλεία, τα οποία στηρίζονται στις άυλες σχέσεις και συλλογικά πλεονεκτήματα, στις μη εμπορεύσιμες ροές (γνώσης, αξιών

πληροφορίας), ενώ συναρτώνται του δυναμικού κάθε περιφέρειας, της αξιοποίησης προηγούμενων ενδογενών δυνατοτήτων[265], επιδεικνύοντας στην πράξη ελάχιστο ενδιαφέρον για το φαινόμενο της ανισοκατανομής και το ζήτημα της ανακατανομής

Ο Κόνσολας (1997) ξεχωρίζει τα νέα – προοδευτικά εργαλεία ως προωθητικά της «εκ των έσω ανάπτυξης» και θεωρεί ότι αυτά είναι η τοπική ανάπτυξη, η μικρομεσαία επιχείρηση, η νέα τεχνολογία και ο θεσμός των τεχνοπόλων, ενώ εδώ θα προστεθεί και το «ανθρώπινο κεφάλαιο».

Καταρχήν η *ολοκληρωμένη τοπική ανάπτυξη* ως «πρότυπο» και ως πολυσύνθετο εργαλείο έχει αυτονόητη υποκειμενικότητα στην εφαρμογή σε διαφορετικές περιοχές αλλά και ευρεία αποδοχή ανάλογη σχεδόν με αυτή των πόλων ανάπτυξης, στο σχεδιασμό των περιφερειακών διοικήσεων και αυτοδιοικητικών φορέων, ειδικά στο νέο θεσμικό πλαίσιο της διευρυμένης συμμετοχικότητας στις αποφάσεις και στον προγραμματισμό (Τράντας, 2005). Ουσιαστικά, μέσα από την προώθηση της τοπικής ολοκληρωμένης ανάπτυξης προβλέπεται οικονομικός μετασχηματισμός σε τοπικό επίπεδο, αξιοποίηση ενδογενών πόρων, κινητοποίηση της τοπικής επιχειρηματικότητας, δημιουργία δικτύων, εξωστρέφεια της παραγωγής και δόμηση συνθηκών αυτοτροφοδοτούμενης ανάπτυξης, βασισμένης σε ίδιες δυνάμεις και με εξαγωγικό προσανατολισμό. Ο ρόλος των φορέων ανάπτυξης είναι καθοριστικός και προϋπόθεση είναι η συνεργασία δημοσίων και ιδιωτικών παραγόντων για την τεχνολογική πρόοδο και την ανάπτυξη.

Στην πράξη, η μορφή αυτή προωθείται ενεργά μέσα από πολιτικές για αστικές και αγροτικές περιοχές και από ποικίλα προγράμματα, όπως το Ολοκληρωμένα Προγράμματα Αστικής Ανάπτυξης στα ΠΚΠ Urban I και II (΄Β και ΄Γ ΚΠΣ), για υποβαθμισμένες περιοχές μεγάλων αστικών κέντρων και τα Ολοκληρωμένα Σχέδια Αστικής Ανάπτυξης στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ. Επίσης, προωθείται μέσα από τα Ολοκληρωμένα Προγράμματα Ανάπτυξης Αγροτικού Χώρου, στο πλαίσιο των ΠΕΠ , και τα προγράμματα για την ενίσχυση Ομάδων Τοπικής Δράσης του ΠΚΠ LEADER II και LEADER+ (΄Β και ΄Γ ΚΠΣ) και του ειδικού άξονα (προσέγγιση Leader) στο ΕΠ Αγροτικής Ανάπτυξης (ΕΣΠΑ).

Παρά τα πλεονεκτήματα που έχει μία τέτοια προσέγγιση, είναι προφανές ότι τα αποτελέσματα είναι δύσκολα συγκρίσιμα και αξιολογήσιμα. Ακόμα όμως και το κατά πόσον εφαρμόστηκαν οι από τα κάτω πολιτικές παραμένει αμφισβητήσιμο. Ο θεσμός της «δημόσιας διαβούλευσης», ο οποίος εν πολλοίς ταυτίζεται με τον εκσυγχρονισμό και το θεσμικό εξευρωπαϊσμό των διαδικασιών για τη λήψη αποφάσεων, είναι αβέβαιο πόσο «λειτουργεί» στην πράξη στην Ελλάδα και κατά πόσον είναι ανοικτός σε ευρύτερες κοινωνικές δυνάμεις, πέραν από τις κυρίαρχες ομάδες συμφερόντων. Στην ουσία, η διαμόρφωση των σχεδίων τοπικής ανάπτυξης αναπτύσσεται με τη συνεργασία της δημόσιας διοίκησης και των αναπτυξιακών εταιριών που ελέγχονται από την προηγούμενη και οργανωμένους συλλογικούς - επιχειρηματικούς φορείς, μέσω της διασποράς των μετοχών. Ταυτόχρονα, η συμμετοχή των «ειδικών» συμβούλων - τεχνοκρατών και ο εκδημοκρατισμός των διαδικασιών σχεδιασμού στο πλαίσιο του «εξευρωπαϊσμού» στην ελληνική περίπτωση δεν φανερώνει επιτυχημένη «εκμάθηση πολιτικής» στο επίπεδο της λειτουργίας των θεσμών της τοπικής αυτοδιοίκησης ή του κεντρικού κράτους (Παρασκευόπουλος, 2007, Λαδή, 2007).

Η *μικρή και μικρομεσαία επιχείρηση* αναδύεται ως ένα νέο υποκείμενο ειδικής μέριμνας από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς για την περιφερειακή ανάπτυξη για διάφορους λόγους. Συγκεκριμένα επικρατεί η διττή παραδοχή ότι η μικρού μεγέθους επιχείρηση αφενός συνδέεται άμεσα με τη δημιουργία απασχόλησης και τη βελτίωση της παραγωγικότητας, αφετέρου είναι προσδιοριστική των ιδιαίτερων συμπεριφορών και διαδικασιών που συνθέτουν το επιχειρηματικό και θεσμικό περιβάλλον και τις προϋποθέσεις για την ευέλικτη οργάνωση της παραγωγής και την ανταγωνιστική προσαρμογή στις συνθήκες της ζήτησης. Στη βάση αυτή, η μικρομεσαία και η μικρή επιχείρηση αποτελεί όλη την περίοδο ένα εργαλείο δημοφιλές στον προγραμματισμό (κατά τα πρότυπα της «Τρίτης Ιταλίας»), ως μέσο για την οικονομική ανάπτυξη και την αύξηση της απασχόλησης και την προώθηση της κοινωνικής συνοχής.

Στην Ελλάδα τα μέτρα που εφαρμόζονται για την ενίσχυση της νεανικής και γυναικείας επιχειρηματικότητας στο πλαίσιο των ΠΕΠ και του ΕΠ για την Ανταγωνιστικότητα και την Επιχειρηματικότητα, μέσα από τα τελευταία ΚΠΣ και το ΕΣΠΑ, αλλά και την ενίσχυση νέων επιχειρήσεων σε κλάδους και τομείς προτεραιότητας, όσο και των εκσυγχρονισμό και την

[265] Θεωρητική ανάλυση των νέων αυτών τρόπων περιφερειακής ανάπτυξης π.χ. Storper (1997).

αναβάθμιση της λειτουργίας υφιστάμενων επιχειρήσεων, μέσα από τα Περιφερειακά και Τομεακά επιχειρησιακά προγράμματα, κοινοτικές πρωτοβουλίες και τον Αναπτυξιακό Νόμο.

Η επιχειρηματικότητα ωστόσο ως παράμετρος για την οικονομική ανάπτυξη και εργαλείο της πολιτικής είναι πολυσύνθετη και πρώτα απ' όλα πρέπει να θεωρείται στη βάση του αναπτυξιακού μοντέλου, στο οποίο εντάσσεται όπως και στα εδραιωμένα πρότυπα και τις αξίες που διαμορφώνουν συμπεριφορές. Για το Στασινόπουλο (2005) για παράδειγμα, η επιχειρηματικότητα είναι μία ιστορικά καθορισμένη διαδικασία, που αφενός διαμορφώνεται από τους πολιτικούς και οικονομικούς όρους κοινωνικής ανάπτυξης, αφετέρου καθορίζει η ίδια σε σημαντικό βαθμό ένα πλαίσιο συμπεριφοράς που οξύνεται ανάλογα με το βαθμό ανοίγματος της οικονομίας, τη συμμετοχή στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας, τις ανεπτυγμένες εμπορευματικές σχέσεις στο εσωτερικό μίας χώρας και από τους συγκεκριμένους ιστορικούς όρους διαμόρφωσης της.

Υπό αυτό το πρίσμα, στην Ελλάδα η μικρή και μικρομεσαία επιχείρηση αποκτά ιδιαίτερη σημασία διότι αφορά τη συντριπτική πλειοψηφία των επιχειρήσεων, αλλά και διότι έχει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Πρώτον, αφορά κατά κύριο λόγο μία ατομική ή έστω οικογενειακή υπόθεση (ΕΣΥΕ, Μητρώο Επιχειρήσεων). Δεύτερον, αφορά περισσότερο την επιχειρηματικότητα ανάγκης και όχι την επιχειρηματικότητα ευκαιρίας που συνδέεται με ανώτερες δυνατότητες (ΙΟΒΕ, Έρευνες GEM). Στο πλαίσιο αυτό, δράσεις που στοχεύουν στον εκσυγχρονισμό και στην ανταγωνιστικότητα, όπως εφαρμόζονται σε άλλες χώρες όπου η επιχειρηματικότητα οργανώνεται πλήρως στις σχέσεις της αγοράς, ή έχει μεγαλύτερο «βάθος», δεν έχουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Σε απόλυτους οικονομικούς όρους, εγείρεται προβληματισμός δηλαδή γύρω από τα όρια και τις δυνατότητες των πολιτικών που εστιάζουν σε προωθητικές οριζόντιες δραστηριότητες (έρευνα και ανάπτυξη, προστασία του περιβάλλοντος, καινοτομία). Η ίδια η επιχειρηματική βάση έχει θεμελιακά χαρακτηριστικά, εκτός πλαισίου.

Ένα ακόμα σημαντικό εργαλείο για την χωρική ανάπτυξη τα τελευταία χρόνια, σύμφωνα με την ευρωπαϊκή ατζέντα που εμπλουτίζεται συνεχώς ως προς αυτό, είναι *η νέα τεχνολογία* (EC, 2005). Σε επίπεδο περιφερειακής πολιτικής, ιδιαίτερο ενδιαφέρον τις τελευταίες δεκαετίες αποκτούν οι παρεμβάσεις για την ανάδειξη πόλων και συστάδων τεχνολογικής ανάπτυξης και καινοτομίας σε περιφέρειες, αστικά κέντρα και απόκεντρες – νέας ανάπτυξης περιοχές της υπαίθρου, στην ανάπτυξη της επιστημονικής έρευνας και στη διάχυση της γνώσης από ερευνητικούς φορείς προς τις επιχειρήσεις και τις τοπικές κοινωνίες. Πίσω από αυτά τα εργαλεία βρίσκεται η συγκρότηση ενός μοντέλου χωρικής ανάπτυξης, το οποίο στηρίζεται στη γνώση και την καινοτομία και αξιοποιεί δομικά χαρακτηριστικά, τις αλληλοσυνδέσεις της έρευνας και του παραγωγικού ιστού, αναδεικνύοντας «μαθησιακές περιφέρειες» και «περιφερειακά συστήματα καινοτομίας».

Ιδιαίτερη έμφαση στην Ελλάδα, δίνεται ειδικά από το 2000 στην προώθηση των παραπάνω, μέσω μίας πολιτικής ενίσχυσης εναλλακτικών υποδομών για τη συνδυασμένη στήριξη της επιχειρηματικότητας και την τεχνολογική ανάπτυξη. Μεθοδεύεται η δημιουργία κέντρων προώθησης των επενδύσεων και κέντρων πληροφόρησης για επιχειρήσεις (ενδεικτικός ο ρόλος των ΚΕΤΑ, ενταγμένα στα ΚΠΣ) και η ίδρυση κέντρων διαμεσολάβησης, καινοτομίας και τεχνολογικής μεταφοράς (ιδίως εντός Πανεπιστημιακών ιδρυμάτων) και αποκτά συγκροτημένη υπόσταση ο θεσμός των τεχνοπόλων (από τις αρχές της δεκαετίας 1990), τεχνολογικών πάρκων και θερμοκοιτίδων. Τέτοιου τύπου παρεμβάσεις, αν και ορθά εντάσσονται ψηλά στις προτεραιότητες στο σχεδιασμό, όπως έχει προαναφερθεί τελικά εφαρμόζονται με λίγους πόρους και περιορισμένη τεχνογνωσία (Πλασκοβίτης, 2008).

Τέλος, ένα νέο σχετικά εργαλείο είναι *το ανθρώπινο κεφάλαιο*, για την βελτίωση της παραγωγικότητας και την κοινωνική συνοχή. Όπως εξηγεί η Λυμπεράκη (1998), η έννοια από μόνη της, όπως χρησιμοποιείται, υποδεικνύει τη μετακίνηση του συντελεστή εργασίας από τα στοιχεία του παθητικού, στα στοιχεία του ενεργητικού της επιχείρησης. Από εκεί δηλαδή που η εργασία ήταν κόστος, τώρα αποτελεί κεφαλαιουχικό απόθεμα. Στην ελληνική περίπτωση, καθοριστικό ρόλο στη μεταρρύθμιση της αγοράς και των σχέσεων εργασίας αποκτά η ευρωπαϊκή πολιτική για την απασχόληση και την κοινωνική πολιτική, η οποία σταδιακά μετά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ στρέφεται σε νέα σχήματα[266] και εναλλακτικά εργαλεία για την προώθηση της απασχόλησης και την αντιμετώπιση της ανεργίας[267].

---

[266] Νέοι όροι όπως η «απασχολησιμότητα» και η «προσαρμοστικότητα» των εργαζομένων και νέες «ενεργητικές πολιτικές» που εστιάζουν σε εργαλεία όπως την κατάρτιση, την εργασιακή εκπαίδευση, τη

Στις περιφέρειες η πολιτική προσαρμόζεται σταδιακά και προωθείται κυρίως μέσα από δράσεις και μέτρα των ΠΕΠ και τομεακών ΕΠ , αλλά και των κοινοτικών πρωτοβουλιών. Στην αρχή στο ΄Γ ΚΠΣ συγκροτείται ένα πλαίσιο κοινωνικής πολιτικής, εντός της περιφερειακής πολιτικής που αφορά την κατάρτιση και αναβάθμιση των δεξιοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού, την προσαρμοστικότητα στις ανάγκες της αγοράς και την ομαλή εργασιακή ένταξη, με εφαρμογή σε συγκεκριμένα τοπικά συστήματα, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες στις τοπικές αγορές εργασίας («τοπικές πρωτοβουλίες απασχόλησης»). Ακόμα, παρόμοια προγράμματα έχουν ως σκοπό την τοπική ανάπτυξη και την απασχόληση, ειδικά όμως στοχεύουν σε πιο ευαίσθητες κοινωνικές ομάδες και περιοχές με ιδιαίτερα μειονεκτήματα και διαρθρωτικές δυσκολίες (ΠΚΠ Equal). Σκοπός είναι σε αυτή την περίπτωση όμως, η πιλοτική εφαρμογή ολοκληρωμένων και καινοτόμων δράσεων και η ανάπτυξη /μηχανισμών για την αντιμετώπιση των διακρίσεων κατά των ευπαθών κοινωνικών ομάδων, κατά την ένταξη στην αγορά εργασίας.

Επιχειρηματικές τακτικές στον γεωγραφικό χώρο

Από τη δεκαετία 1990 στο σχεδιασμό της πολιτικής και στα προγράμματα υιοθετούνται και ενθαρρύνονται δράσεις για την προβολή και την προώθηση, την ανταγωνιστικότητα και τη συνεργασία των περιφερειών και των τόπων, τακτικές δηλαδή που παραπέμπουν σε και κατά κανόνα αφορούν μία επιχειρηματική οργάνωση. Αυτό που απασχολεί περισσότερο στη χάραξη πολιτικής, όπως δείχνει ακόμα και η ευρωπαϊκή στρατηγική *Ευρώπη 2020,* είναι οι παράγοντες που διαμορφώνουν ιστορίες επιτυχίας σε συγκεκριμένους τόπους, «επιτυχημένες περιοχές» που προσαρμόζονται θετικά στον ανταγωνισμό (EC, ?) και αναπτύσσουν παράλληλα με έξυπνο τρόπο μία πιο αποτελεσματική εξειδίκευση («έξυπνη ανάπτυξη»).

Το χωρικό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα θεμελιώνεται θεωρητικά στο έργο του M. Porter με τίτλο "The Competitive Advantage of Nations" (1998). Σε αυτό, οι αρχές επιχειρηματικού ανταγωνισμού μεταφέρονται στο χώρο και οι ίδιοι περίπου παράγοντες επιτυχίας των επιχειρήσεων νοούνται και ως προσδιοριστικοί στην πορεία των εθνών και των περιοχών. Η έννοια όπως εξελίσσεται αναφέρεται ουσιαστικά στην ικανότητα χωρικά προσδιορισμένων διοικητικών - εδαφικών μονάδων να διασφαλίζουν υψηλό εισόδημα, ευνοϊκή παραγωγική εξειδίκευση και απασχόληση, σε ένα πλαίσιο διεθνούς περιβάλλοντος εντεινόμενου ανταγωνισμού (επίσης, Φουτάκης, 2003).

Στην ίδια λογική, η χωρικοποίηση του ανταγωνισμού, σχεδόν αμέσως συνδέεται ως στρατηγικός στόχος με την αρχή της συνεργασίας ανάμεσα στα εδάφη της ΕΕ. Η περιφερειακή ανταγωνιστικότητα προωθείται μέσα από δράσεις έρευνας και τεχνολογικής ανάπτυξης, την ανάπτυξη περιβάλλοντος μάθησης και καινοτομίας και την δικτύωση και την αλληλεπίδραση που μειώνει το συναλλακτικό κόστος σε συγκεκριμένες περιοχές, ενώ η πολιτική για τη διασυνοριακή και διαπεριφερειακή συνεργασία αφορά κυρίως θέματα αμοιβαίου οφέλους και ενδιαφέροντος και «οριζόντιου» προωθητικού χαρακτήρα μέτρα για την περιφερειακή και εδαφική ανάπτυξη, όπως η διαχείριση των φυσικών πόρων, τα δίκτυα μεταφορών, η έρευνα και τεχνολογία ή ο πολιτισμός. Ουσιαστικά, η πολιτική για την εδαφική συνεργασία ασκείται μέσα από την Κοινοτική Πρωτοβουλία Interreg (I & II) και αποκτά αυτονομία από το 2007, κάτω από το Στόχο 3. «Ευρωπαϊκή Εδαφική Συνεργασία», ενώ η ανταγωνιστικότητα προωθείται μέσα από ένα φάσμα κεντρικών πολιτικών της Ένωσης (π.χ. κοινοτική πολιτική για τις επιχειρήσεις, την έρευνα και τεχνολογία) και στο πλαίσιο του στόχου για ανταγωνιστικότητα και απασχόληση της δράσης των διαρθρωτικών ταμείων.

συμβουλευτική στήριξη και προώθηση της ενσωμάτωσης των ανέργων προστίθενται στις παραδοσιακές κεϋνσιανές πολιτικές της άμεσης δημιουργίας απασχόλησης. Ειδικότερα, η αναθεωρημένη Στρατηγική της Λισσαβόνας το 2005 δίνει μεγάλη έμφαση στην κατάρτιση και στην εκπαίδευση των ανθρώπινων πόρων για την προώθηση της απασχόλησης και την ανάπτυξη Βλ. ανακοίνωση της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Βρυξέλλες, 02.02.2005, COM (2005) 24, *Συνεργασία για την οικονομική μεγέθυνση και την απασχόληση: Νέο ξεκίνημα για τη στρατηγική της Λισαβόνας.*

[267] βλ. αναλυτικά οι νέες πολιτικές απασχόλησης στο Ιωαννίδης (2012).

Μία κύρια μορφή επιχειρηματικής πρακτικής προκύπτει στο πεδίο της προβολής, της στρατηγικής επωνύμου προϊόντος και της διαφημιστικής προώθησης. Διεθνώς αλλά και στην Ελλάδα, αναδύεται η έννοια της «ελκυστικότητας» των τόπων και εγκαινιάζονται *πρακτικές marketing για χωρικές-εδαφικές μονάδες*, με ιδιαίτερη έμφαση στην πόλη (Μεταξάς, 2003, Λεοντίδου 2005). Η ένταξη των εδαφικών μονάδων στις πολιτικές αυτές συνδέεται άμεσα με μία νεοφιλελεύθερης σύλληψης ρύθμιση του χώρου και των χωρικών-οικονομικών σχέσεων (Brenner and Theodore, 2002/2005) και με την κεντρική ιδέα ότι ο συνεργατικός ανταγωνισμός για πόρους, κατοίκους, οικονομικά οφέλη και τουρισμό προϋποθέτει την αέναη προσπάθεια κάθε μεμονωμένης χωρικής ενότητας να ξεχωρίσει. Εξάλλου, παράγοντες όπως η γεωγραφική θέση και οι υποδομές που κάποτε επηρέαζαν σημαντικά την επιλογή τόπου εγκατάστασης, εμφανίζονται σήμερα ελάσσονος σημασίας. Η δυνατότητα του κεφαλαίου και των επιχειρήσεων για ευέλικτη μετακίνηση από τόπο σε τόπο μετατρέπει όλες τις τοπικότητες και πόλεις –με εξαίρεση ίσως τις «παγκοσμιουπόλεις» που έχουν αρκετή δύναμη ώστε να επιβάλλονται– σε «εναλλακτικές θέσεις» εγκατάστασης.

Το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα χτίζεται με την αξιοποίηση της πολιτιστικής και ιστορικής κληρονομιάς για την ανάδειξη της ταυτότητας του τόπου και την ανάπτυξη μεθόδων *branding* (στρατηγικής επωνυμίας) πόλεων και τουριστικών περιοχών, με άλλα λόγια με την εμπορευματοποίηση τομέων στην τοπική κλίμακα που μέχρι πρότινος δεν εντάσσονταν στην αγορά όπως η τέχνη, η συλλογική δράση, η ιστορία ή ο πολιτισμός (Μεταξάς, 2003, Αυδίκος, 2011). Η εμπορευματοποίηση της ιστορικής μνήμης, η ανάπτυξη των πολιτιστικών βιομηχανιών, του αστικού τουρισμού και η προσέλκυση διεθνούς κεφαλαίου στον νέο τριτογενή, αποκτούν στόχους στρατηγικής σημασίας για την ανάπτυξη της «επιχειρηματικής πόλης» (Λεοντίδου 2005). Στην Ελλάδα αυτό σχετίζεται με καινοτομίες στον αστικό σχεδιασμό και με προώθηση νέων επίκεντρων ειδικών δραστηριοτήτων αλλά και με την ανάδειξη και προβολή της ιδιαίτερης ταυτότητας πόλεων και τοπικοτήτων μέσα από συμβολικές και ως εκ τούτου άυλες ενέργειες (Γοσποδίνη, 2007, Τσάρτας, 2003). Ακόμα σχετίζεται με την δόμηση ενός ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος στη βάση άυλων γνωρισμάτων και συλλογικών χαρακτηριστικών της τοπικής οικονομίας, της πολιτιστικής κληρονομιάς και της παραδοσιακής παραγωγής.

Ως η πιο χαρακτηριστική και μεγάλης κλίμακας εκστρατεία "city branding" (ανάπτυξη επωνυμίας με αναφορά στην πόλη) αναφέρεται η Αθήνα των ολυμπιακών αγώνων «Αθήνα 2004» (Λαγός και Διονυσοπούλου, 2003), ενώ διάφορες δράσεις και έργα εμπορικής προώθησης της τοπικής παραγωγής και τουριστικής προβολής προωθούνται μέσα από επιχειρησιακά σχήματα συνεργασίας και τοπικούς αναπτυξιακούς φορείς ειδικά στο πλαίσιο του ΠΚΠ LEADER. Τέλος, προσπάθειες αστικής αναζωογόνησης για την αναβάθμιση του τοπίου και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής, εντάσσονται όλο το διάστημα σε παρεμβάσεις στο πλαίσιο του ΠΚΠ Urban.

Εμπλοκή του χρηματοπιστωτικού τομέα

Στην περίπτωση της Ελλάδας, το πολιτικό πρόγραμμα του εκσυγχρονισμού σε μεγάλο βαθμό στηρίζεται στη χρηματιστηριακή εξάπλωση και ευφορία, μέσω της οποίας διευκολύνεται η συγκέντρωση κεφαλαίων για την αποκρατικοποίηση-ιδιωτικοποίηση δημοσίων επιχειρήσεων και για τα μεγάλα κατασκευαστικά έργα. Ταυτόχρονα, για τις ανάγκες ενός ισχνού επεμβατικού κράτους και των αυξανόμενων επενδύσεων σε δημόσιες μεταφορικές και αστικές υποδομές, σε μία επαναδιαπραγμάτευση των ρόλων δημοσίου και ιδιωτικού τομέα, εγκαινιάζονται νέα χρηματοπιστωτικά εργαλεία με άμεση χρήση και αναφορά στην περιφερειακή ανάπτυξη.

Οι Συμπράξεις Δημοσίου και Ιδιωτικού Τομέα (ΣΔΙΤ) αποτελούν θεσμικά τα πλέον κατάλληλα εργαλεία, αφενός για τη διεύρυνση της συμμετοχής του ιδιωτικού τομέα στα δημόσια έργα (και τη στήριξη της ανόδου στρατηγικών κλάδων), αλλά και για την απρόσκοπτη υλοποίηση μεγάλων έργων που δεν θα μπορούσαν να χρηματοδοτηθούν διαφορετικά. Μέσω των ΣΔΙΤ χρηματοδοτούνται κυρίως, έργα μεγάλης κλίμακας που δικαιολογούνται άμεσα από την ανάγκη για εξωστρέφεια και ανταγωνιστικότητα. Εθνικές οδοί, γέφυρες, και έργα πρώτης προτεραιότητας, όπως το Αεροδρόμιο Ελευθέριος Βενιζέλος και το Μετρό της Αθήνας κατασκευάζονται με συμφωνίες παραχώρησης μεταξύ κράτους και διεθνών consortium. Το ελληνικό κράτος έτσι έχει τον έλεγχο και την υψηλή εποπτεία, ενώ την χρηματοδότηση, την κατασκευή και την εκμετάλλευση αναλαμβάνει ο ιδιωτικός τομέας.

Επιπλέον, διαφορετικά παραδείγματα της διείσδυσης χρηματοπιστωτικών εργαλείων και μεθόδων στην περιφερειακή πολιτική αποτελούν τα νέα εργαλεία χρηματοδοτικής μίσθωσης - leasing στους τελευταίους Αναπτυξιακούς Νόμους για ίδρυση και εκσυγχρονισμό επιχειρηματικών μονάδων, η διευρυμένη συμμετοχή τραπεζών σε φορείς venture capital για καινοτόμες δραστηριότητες και πρωτοβουλίες σε τομείς αιχμής και τέλος, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, τα νέα Κοινοτικά «εργαλεία ειδικής στήριξης» - πρωτοβουλίες χρηματοοικονομικής μηχανικής της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της Ευρωπαϊκού Ταμείου Επενδύσεων. Σε ότι αφορά την περιφερειακή ανάπτυξη ξεχωρίζουν ο νεοσύστατος μηχανισμός με το διακριτικό τίτλο *Jessica* για επενδύσεις σε αστικές περιοχές και *Jaspers* για δανειοδότηση μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Αυτά ουσιαστικά αφορούν καινοτόμες μεθόδους χρηματοδοτικής μόχλευσης, μετά το 2007[268].

Η διοικητική αποκέντρωση του κράτους

Η αποκέντρωση του κράτους και των δομών της δημόσιας διοίκησης είναι ιστορικά ένα κρίσιμο εργαλείο της δημόσιας πολιτικής, στην πορεία ανοίγματος της οικονομίας στις διεθνείς προκλήσεις. Ειδικότερα από τη δεκαετία 1990 δρομολογείται μέσα από δύο μεταρρυθμίσεις του συστήματος διακυβέρνησης (βλ. αναλυτικά το θεσμικό πλαίσιο, Λαδιάς, 2014 και την εξέλιξη και σημασία των μεταρρυθμίσεων, Μαϊστρος, 2009) οι οποίες θέτουν διαφορετικής τάξης και φύσης ζητήματα για την αποκέντρωση των πόρων και των δραστηριοτήτων και το ρόλο της τοπικής αυτοδιοίκησης στην τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη. Σε γενικές γραμμές, ο Νόμος 2539/1997, γνωστός και ως «Ιωάννης Καποδίστριας» αφορά αρχικά τη συνένωση κοινοτήτων σε μεγαλύτερους δήμους με σκοπό τη βελτιστοποίηση της δημόσιας διοίκησης στο επίπεδο της τοπικής αυτοδιοίκησης και θεσπίζει μία νέα διοικητική διαίρεση της Ελλάδας που ισχύει μέχρι το 2010. Η εφαρμογή του μεταφέρει πόρους και αρμοδιότητες «προς τα κάτω» και συμβάλλει στον εκσυγχρονισμό του συστήματος δημόσιας διοίκησης σε ένα πιο αποκεντρωμένο σύστημα πιο κοντά στα ευρωπαϊκά πρότυπα. Ο δεύτερος Ν. 3852/2010 γνωστός και ως «Καλλικράτης» που εφαρμόζεται από το 2011, έχει κυρίως ως στόχο τον εξορθολογισμό του κόστους και περικοπές των δημοσίων επενδύσεων, μέσω της συγκέντρωσης των δημοσίων υπηρεσιών σε λιγότερες δομές. Ουσιαστικά, μεταφέροντας περισσότερες αρμοδιότητες χωρίς ανάλογους πόρους προς τα κάτω, ανοίγει νέα πεδία δραστηριότητας για την ιδιωτική οικονομία.

Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για ένα ζήτημα με σημαντικές οικονομικές προεκτάσεις, όπως και οργανωτικές σε ότι αφορά τους θεσμούς, που απαιτεί εις βάθος ανάλυση και λόγω αντικειμενικών περιορισμών δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσας εργασίας.

Σε ότι αφορά την εργασία αυτή, η ενίσχυση της τοπικής αυτοδιοίκησης τεκμηριώνεται και στις δύο περιπτώσεις στη βάση της αναγκαιότητας προσαρμογής στο ευρωπαϊκό πρότυπο της «πολυεπίπεδης διακυβέρνησης» και της ανάπτυξης «από των κάτω» (ή «από τη βάση») με την ενεργό συμμετοχή των τοπικών κοινωνιών. Παρότι υπάρχουν ενδιαφέροντα σημεία στην άποψη που αφορά την κινητοποίηση των τοπικών κοινοτήτων και την πολιτική δράση για προοδευτική περιφερειακή ανάπτυξη (π.χ. Hadjimichalis and Hudson, 2007), συσχέτιση ανάμεσα στην αποκέντρωση της δημόσιας διοίκησης και την δυναμική της περιφερειακής ή τοπικής ανάπτυξης στην πράξη δεν αποδεικνύεται, τουλάχιστον σε ότι αφορά την Ελλάδα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας 2000 (Πετράκος και Ψυχάρης, 2004).

Ορισμένοι θεωρούν ότι η ανυπαρξία κουλτούρας δημοκρατικού προγραμματισμού στα χαμηλότερα επίπεδα της διοίκησης αποτελεί ένα μεγάλο εμπόδιο στην ουσιαστική μεταρρύθμιση και στην αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων για την τοπική ανάπτυξη (Παρασκευόπουλος, 2007, Τράντας, 2006). Η ικανότητα δημοκρατικής γενίκευσης, η υιοθέτηση κανονιστικών συμπεριφορών και δράσεων για την ανάπτυξη, οι αξίες συνεργασίας και εμπιστοσύνης είναι καινούριες εξάλλου στη διαμόρφωση της επίσημης πολιτικής για την ελληνική κοινωνία, ενώ ταυτόχρονα, οι θεσμικές διαδικασίες και πρακτικές περί δημοκρατικού – ευρείας συναίνεσης προγραμματισμού είναι εξίσου νέες για τους αναπτυξιακούς φορείς. Επιπλέον, εφόσον στην ουσία υπερκείμενος εθνικός σχεδιασμός για την περιφερειακή ανάπτυξη δεν υπάρχει, η όποια τοπική

[268] Βλ. σχετικά για τα νέα εργαλεία στην επίσημη ιστοσελίδα της Γ.Δ. Περιφερειακής Πολιτικής, http://ec.europa.eu/regional_policy/thefunds/instruments/index_en.cfm

στρατηγική καλείται να συντονιστεί, να αναπαράγει και να συμβιβαστεί με ένα πλήθος προγραμματικών κατευθύνσεων στα κανονιστικά έγγραφα και διατάξεις της ΕΕ. Από μία πρώτη άποψη η ανάπτυξη φαίνεται να προκύπτει περισσότερο «εκ του όλου προς τα μέρη» παρά εκ των «κάτω προς τα πάνω» και η τοπική αυτοδιοίκηση να περιορίζεται σε μία γραφειοκρατική και τεχνική κατά κύριο λόγο διαχείριση των προγραμμάτων.

17. Η κρίσιμη ρύθμιση: Χωροταξία

Η σχέση της χωροταξίας με τις πολιτικές της περιφερειακής ανάπτυξης, αν και αδιαμφισβήτητη, θίγεται σπάνια από οικονομολόγους ή περιφερειολόγους ακόμα και από οικονομικούς γεωγράφους και άλλους επιστήμονες του χώρου. Η πιο συγκροτημένη απόπειρα σύνδεσης της πολιτικής χωροταξίας με την περιφερειακή ανάπτυξη, συναντάται σε εργασία του Α. Τρίτση το 1977[269].

Στην παρούσα διατριβή ο ρόλος της χωροταξίας θεωρείται σημαντικός, στη βάση ορισμένων παραδοχών. Πρώτον, ως επιστήμη και πολιτική της διαχείρισης/ρύθμισης της κατανομής πληθυσμών και δραστηριοτήτων επί του εδάφους σε γεωγραφικές κλίμακες ευρύτερες του αστικού χώρου (υπεραστικός χώρος) , η χωροταξία ασχολείται με την απτή κατανομή και διάρθρωση των ανθρωπογενών δραστηριοτήτων και συντονίζει τις διαφορετικές δραστηριότητες στο χώρο, προκειμένου να επιτύχει ταυτόχρονα, βιώσιμη εθνική οικονομική και κοινωνική και περιφερειακή ανάπτυξη. Στο πλαίσιο αυτό εξάλλου συμβαδίζει με τους στόχους ενός «κοινωνικού κράτους» και άρα περικλείει και καθοδηγεί την περιφερειακή πολιτική.

Δεύτερον, οι ενδοπεριφερειακές και διαπεριφερειακές ανισότητες, όπως έχει ήδη δειχθεί, δεν ακολουθούν ένα συγκεκριμένο στατικό πρότυπο, αλλά μία μεταβαλλόμενη, απρόβλεπτη, μη τυποποιημένη και φαινομενικά «ασυνάρτητη» κατανομή που θυμίζει ότι τα χωρικά αποτελέσματα των εθνικών/κοινοτικών/τοπικών πολιτικών κατανέμονται εξίσου (φαινομενικά) «ασυνάρτητα». Στο συγκεκριμένο έδαφος, υπάρχουν και παράγονται δηλαδή διαφορετικά αποτελέσματα ως συνέπεια της ταυτόχρονης εφαρμογής διαφορετικών παρεμβάσεων, τα οποία μπορεί να συντονίσει μία στρατηγική ευρύτερη της περιφερειακής ρύθμισης.

Τρίτον, όπως προκύπτει και από τη θεωρητική ανάλυση, δε νοείται φυσικός χώρος, έξω από τον κοινωνικό, οικονομικό, πολιτιστικό κ.λπ. και γενικότερα, χώρος «κενός» από ανθρωπογενείς δραστηριότητες. Η χωροταξία, αντιμετωπίζοντας το χώρο ως ένα ενιαίο σύστημα που καλείται να συνυπάρξει στα διαφορετικά του υποσυστήματα αρμονικά και ισορροπημένα, όχι απλά ξεπερνά σαν έννοια τον όποιο περιφερειακό σχεδιασμό, αλλά είναι το κατεξοχήν εργαλείο για την πιο ολοκληρωμένη ανάπτυξη στις διάφορες υποδιαιρέσεις και κλίμακες του χώρου.

Κατά συνέπεια, διαμορφώνεται η βασική υπόθεση ότι η πολιτική χωροταξίας περιβάλλει την πολιτική για την περιφερειακή ανάπτυξη, αλλά και ότι ο οικονομικός μετασχηματισμός είναι αλληλένδετος με τις μεταρρυθμίσεις του χώρου. Στο πλαίσιο αυτό, σκοπός του κεφαλαίου είναι να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο η χωρική πολιτική επιδρά στην οικονομική αναδιάρθρωση και διαφοροποιεί το περιφερειακό πρόβλημα και να εξετάσει το πώς διευκολύνεται ή παρεμποδίζεται η οικονομική αλλαγή μέσα από τη στρατηγική χωρική ρύθμιση.

17.1. Στρατηγική χωροταξία στην Ελλάδα

17.1.1. Ιστορική αναδρομή

Ο χωρικός σχεδιασμός στην Ελλάδα παρότι είναι ενεργός εδώ και δεκαετίες, παραμένει ακόμα σε σχετική «ανωριμότητα». Αυτό σημαίνει ότι η ελληνική πολιτεία δε υστερεί ιδιαίτερα στην παραγωγή νόμων (αν και είναι φανερές οι καθυστερήσεις στις θεσμοθετήσεις σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες), όμως φαίνεται να είναι διστακτική στην εφαρμογή και ενσωμάτωση αποφασιστικών και ενεργητικών μέτρων για την αντιμετώπιση βασικών προβλημάτων και

[269] με τίτλο «Χωροταξικό Σχέδιο Ελλάδα και Αθήνα». Πρόκειται για συλλογή 4 εργασιών που δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά στο Περιοδικό «Βήμα» την περίοδο 24-29/1/1977 και αναδημοσιεύτηκαν στο Τεύχος 2 (Μάρτιος - Απρίλιος 1977) του Περιοδικού Αρχιτεκτονικής «Άνθρωπος και Χώρος». Διαθέσιμο και στο http://www.akx.gr/02.html.. Ο ίδιος ορίζει το πεδίο της χωροταξίας ως εξής:

> «Η χωροταξία είναι μαζί επιστημονικό, κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό πρόβλημα. Είναι ταυτόσημη με αυτό που λέγεται ανάπτυξη και περιφερειακή ανάπτυξη. Είναι πράξις οργανική γιατί διέπεται από τους νομοτελειακούς κανόνες της Ζωής και πράξις ιδιόμορφη για κάθε κοινωνία, γιατί καθορίζεται από τα ιδιόμορφα χαρακτηριστικά της και τις ιδιόμορφες ανάγκες και προσδοκίες της».

ανισορροπιών[270].Η εξέλιξη της πολιτικής χωροταξίας ακολουθεί σε γενικές γραμμές τρείς περιόδους. Στην πρώτη φάση της μεταπολίτευσης, γίνονται ορισμένες αποσπασματικές ενέργειες κυρίως σε επίπεδο μελετών, ενώ εδραιώνεται σταδιακά ο κυρίαρχος ρόλος του κράτους στην άσκηση χωρικής πολιτικής. Την δεύτερη περίοδο που καλύπτει τη δεκαετία 1990, είναι εντατική η παραγωγή νομοθεσίας για θέματα πολεοδομίας και οικιστικής ρύθμισης. Την τρίτη περίοδο, τη δεκαετία 2000, αναπτύσσεται η στρατηγική χωροταξία και ο χωρικός σχεδιασμός αποκτά σαφέστερη αναπτυξιακή διάσταση με τα νέα περιφερειακά σχέδια, και στη συνέχεια με τα ειδικά-τομεακά και το εθνικό που ψηφίζονται και γίνονται νόμοι του κράτους. Στη συνέχεια και μέχρι την κρίση, η πολιτική στρέφεται στην «απορρύθμιση», η οποία συμβαδίζει και με μία νεόδμητη έμφαση στα ζητήματα του περιβάλλοντος.

Αναλυτικότερα:

Οι απαρχές ενός κεντρικού χωρικού σχεδιασμού 1974 - 1989: Οι απαρχές του χωροταξικού σχεδιασμού και της κεντρικής παρέμβασης για τη ρύθμιση του χώρου στην Ελλάδα τοποθετούνται την περίοδο της μεταπολίτευσης[271]. Εξάλλου, το Σύνταγμα της χώρας το 1975 αναγνωρίζει αποκλειστικά το δημόσιο τομέα ως υπεύθυνο για το χωρικό σχεδιασμό και κατατάσσει τη χωροταξία στους σκοπούς του νέου ελληνικού κράτους.

Στο άρθρο 24, παρ. 1 αναφέρεται συγκεκριμένα ότι:

> «Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του Κράτους και δικαίωμα του καθενός. Για τη διαφύλαξή του το Κράτος έχει υποχρέωση να παίρνει ιδιαίτερα προληπτικά ή κατασταλτικά μέτρα στο πλαίσιο της αρχής της αειφορίας».

Ακόμα, στην παράγραφο 2 αναφέρεται ότι:

> «Η χωροταξική αναδιάρθρωση της χώρας, η διαμόρφωση, η ανάπτυξη, η πολεοδόμηση και η επέκταση των πόλεων και των οικιστικών γενικά περιοχών υπάγεται στη ρυθμιστική αρμοδιότητα και τον έλεγχο του Κράτους, με σκοπό να εξυπηρετείται η λειτουργικότητα και η ανάπτυξη των οικισμών και να εξασφαλίζονται οι καλύτεροι δυνατοί όροι διαβίωσης. Οι σχετικές επιλογές και σταθμίσεις γίνονται κατά τους κανόνες της επιστήμης».

Παρότι η συνταγματική πρόβλεψη του χωρικού σχεδιασμού είναι πρωτοποριακή και αναδεικνύει ακριβώς τον προοδευτικό χαρακτήρα του Συντάγματος, που στηρίζεται στις αρχές του κράτους δικαίου και του κοινωνικού κράτους, ένα πιο εξειδικευμένο θεσμικό πλαίσιο αργεί να διαμορφωθεί. Ορισμένες μελέτες της περιόδου της δικτατορίας, όπως το «Προοπτικό Σχέδιο Ανάπτυξης» του ΚΕΠΕ (1972) και το «Εθνικό Χωροταξικό Σχέδιο και Πρόγραμμα της Ελλάδος» του Γραφείου Δοξιάδη (1980), το οποίο ανατέθηκε από το Υπουργείο Συντονισμού το 1972, με τη μεταπολίτευση δεν προχωρούν σε εφαρμογή, για λόγους που είναι μάλλον προφανείς.

Αναμφισβήτητα η ίδρυση Υπουργείου Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος (1978) από την Κυβέρνηση Κ. Καραμανλή (Νέας Δημοκρατίας), με Υπουργό το Στ. Μάνο, είναι ο πρώτος σημαντικός σταθμός[272], εφόσον από τότε ξεκινά το επίσημο νομοθετικό – ρυθμιστικό έργο των κυβερνήσεων στον τομέα της χωροταξίας. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι η έκδοση και η ροή νομοθετημάτων από τότε είναι συνεχής και καλύπτει ένα εύρος ζητημάτων, κοντά στα ευρωπαϊκά πρότυπα. Εξάλλου την περίοδο αυτή η ανάγκη άσκησης χωρικής πολιτικής είναι επιτακτική, καθώς

---

[270] Βλ. Συνέντευξη του Γ. Λιαλιού με την Κλουτσινιώτη Ράνια Αρχιτέκτων - Πολοεοδόμο στο ένθετο ΟΙΚΟ της Καθημερινής, Τεύχος Απριλίου, 2008. Επίσης, συνέντευξη στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής έρευνας με την Κλουτσινιώτη Ράνια, το Νοέμβριο του 2013. Η κ. Κλουτσινιώτη είναι ενεργή επαγγελματίας αρχιτέκτονας - χωροτάκτης πολεοδόμος, ανάμεσα στους επικεφαλής της μελέτης του εθνικού σχεδίου για τη σύνταξη του ΓΠΧΣΑΑ και για μεγάλη περίοδο εκπρόσωπος του ΤΕΕ στο Εθνικό Συμβούλιο Χωροταξίας.

[271] Στοιχεία σχετικά με την ιστορική εξέλιξη αντλούνται κυρίως από τη Συνέντευξη της γράφουσας με την Κλουτσινιώτη Ράνια, το Νοέμβριο 2013.

[272] Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας 1990 λειτουργούσαν δύο Υπουργεία με αντικείμενο και αρμοδιότητες στην οργάνωση και το σχεδιασμό του χώρου. Στη θητεία της Ν.Δ. υπήρχε το Υπουργείο Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος με Υπουργό το Στ. Μάνο και το Υπουργείο Δημοσίων Έργων με Υπουργό το Ν. Ζαρντινίδη (και Υφυπουργό το Στ. Μάνο).

από τη μία, τα οικιστικά προβλήματα στην Αθήνα και στις άλλες πόλεις είναι ανησυχητικά λόγω της γενικευμένης αυθαιρεσίας, από την άλλη επικρατεί μία ιδέα αποκέντρωσης των δημογραφικών μεγεθών και των παραγωγικών δομών και παρατηρείται μία τάση μετεγκατάστασης πληθυσμού σε μικρότερα αστικά κέντρα.

Στο πλαίσιο αυτό, προς τα τέλη δεκαετίας 1970 εκπονούνται ρυθμιστικά σχέδια για πόλεις της ευρύτερης Περιφέρειας της Αττικής (π.χ. Βόλος, Καλαμάτα, Θήβα) για να διευκολυνθεί ουσιαστικά η αποφόρτιση της πρωτεύουσας και να υπάρξουν καλύτερες βάσεις για την αστική ανάπτυξη σε άλλες περιοχές.

Ακόμα, αρκετά νομοθετήματα επιχειρούν να εξειδικεύσουν και να οργανώσουν το πλαίσιο της πολεοδομίας και της οργάνωσης του χώρου. Στον τομέα της πολεοδομίας, ψηφίζονται βασικοί ρυθμιστικοί νόμοι όπως ο Ν. 947/79 «περί οικιστικών περιοχών» (ΦΕΚ 169 Α'/26-7-1979) και ο Ν. 1337/1983 «Επέκταση των πολεοδομικών σχεδίων, οικιστική ανάπτυξη και σχετικές ρυθμίσεις», ολοκληρώνονται τα δύο ρυθμιστικά σχέδια για τις μητροπολιτικές περιοχές, Αθήνας & Θεσσαλονίκης ενώ στη στρατηγική χωροταξία θεσπίζεται ο εξαιρετικής σπουδαιότητας Νόμος 360/1976 «περί Χωροταξίας και Περιβάλλοντος» (ΦΕΚ 151 Α'/22-6-76). Ο τελευταίος θέτει τα θεμέλια για τη χωρική ρύθμιση, με ορισμούς για το περιβάλλον και διατάξεις για την εκπόνηση και την έγκριση χωροταξικών σχεδίων όμως για απροσδιόριστους λόγους δεν εφαρμόζεται τις επόμενες δεκαετίες (εφόσον δε θεσμοθετείται κανένα σχεδιαστικό εργαλείο, απ' αυτά που προβλέπει). Παρόλα αυτά, σε επίπεδο εθνικού χώρου προωθείται η πολιτική των «αντίπαλων πόλεων» -μια πολιτική επηρεασμένη από τη θεωρία πόλων ανάπτυξης- σύμφωνα με την οποία η ενίσχυση μιας σειράς επιλεγμένων αστικών κέντρων στην περιφέρεια (αντίπαλων πόλων) θα μπορούσε να αναχαιτίσει τη μεγέθυνση του Αθηναϊκού πόλου. Η πολιτική αυτή παρέμεινε σε επίπεδο διακηρύξεων καθώς απουσίαζαν τόσο οι αναγκαίοι πόροι χρηματοδότησης μιας τέτοιας κλίμακας αναδιάρθρωσης του εθνικού οικιστικού χώρου, όσο και το θεσμικό πλαίσιο αυτού του εγχειρήματος καθώς και οι κατάλληλοι φορείς εφαρμογής και παρακολούθησής του (monitoring).

Τέλος, σημαντικοί σταθμοί είναι με την κυβερνητική αλλαγή του 1981, το πέρασμα του Υπουργείου στον Α. Τρίτση ακαδημαϊκό πολεοδόμο-χωροτάκτη (1981-1984) και η σύσταση του Υπουργείου Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων (ΥΠΕΧΩΔΕ) από το ΠΑΣΟΚ (1985) με συγχώνευση των αρμοδιοτήτων των δύο προηγούμενων (Υ.Χ.Ο.Π. και δημοσίων έργων). Όλη την «περίοδο Τρίτση» είναι ζωηρό το ενδιαφέρον και το ρυθμιστικό έργο για την οργάνωση του χώρου και την αστική-οικιστική ανάπτυξη. Σημαντική από αυτή την άποψη είναι η Επιχείρηση Πολεοδομική Ανασυγκρότηση (ΕΠΑ) για την ανάπτυξη και επέκταση των ελληνικών πόλεων καθώς και η θεσμοθέτηση του Ρυθμιστικού Σχεδίου της Αθήνας (ΡΣΑ) το 1985. Σε χωροταξικό επίπεδο, η διεύθυνση χωροταξίας του τότε ΥΠΕΧΩΔΕ επεξεργάζεται τα λεγόμενα «δομικά σχέδια παρεμβάσεων», δηλαδή χωροταξικά σχέδια νομών. Τα σχέδια αυτά έχουν ως σκοπό την οργάνωση βασικών τομέων της ανάπτυξης και την καταγραφή προγραμματικών μεγεθών ανά τομέα (π.χ. βιομηχανία, γεωργία, τουρισμός, ανώτατη εκπαίδευση) και αποτελούν τα πρώτα χωροταξικά σχέδια με σαφή αναπτυξιακή διάσταση στην Ελλάδα. Ωστόσο, η ΕΠΑ και το ΡΣΑ προσελκύουν το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης ενώ η χωροταξία «παραμένει στα αζήτητα» και σταδιακά περιθωριοποιείται σε όλη την επόμενη περίοδο μέχρι την αναθέρμανσή της στα τέλη της δεκαετίας 1990 με την ψήφιση του νέου θεσμικού πλαισίου για το «χωροταξικό σχεδιασμό και την αειφόρο ανάπτυξη» (Ν. 2742/1999 –ΦΕΚ 207Α/7-10-1999).

Η προπαρασκευαστική περίοδος 1990-1999: Οι σοβαροί μετασχηματισμοί που γνωρίζει ο χώρος μετά το 1990 στην Ελλάδα θεωρείται ότι έχουν τις ρίζες τους, πέραν των άλλων που αναλύθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια και στην απουσία ενός ευρύτερου χωροταξικού πλαισίου, ενόσω κλιμακώνονται οι χρηματοδοτήσεις έργων και υποδομών και οι παρεμβάσεις μέσω ευρωπαϊκών προγραμμάτων (Οικονόμου, 2002). Η απουσία ενός χωροταξικού σχεδίου ως τα τέλη της δεκαετίας 1990 τουλάχιστον δεν φαίνεται να απασχολεί την πολιτική. Όπως προαναφέρθηκε, μόλις το 1999 ψηφίζεται ο Νόμος 2742/1999 «Χωροταξικός Σχεδιασμός και Αειφόρος Ανάπτυξης» (ΦΕΚ 207 Α'/7-10-1999), θέτοντας εκ νέου τις βάσεις για τη στρατηγική χωροταξία. Οι διατάξεις του αποτελούν το θεσμικό υπόβαθρο για το χωρικό σχεδιασμό σε εθνικό, ειδικό-τομεακό και περιφερειακό επίπεδο, θέτοντας ως αρχές την προώθηση της πολυμορφίας του ελληνικού χώρου, της ισόρροπης διάχυσης της ανάπτυξης και της συνοχής και ανταγωνιστικότητας, ενώ προβλέπουν μεταξύ άλλων, καινοτόμους μηχανισμούς στρατηγικού σχεδιασμού στο εθνικό και περιφερειακό

επίπεδο (με δυνατότητα εξειδίκευσης σε συγκεκριμένες διοικητικές ενότητες ενδοπεριφερειακού επιπέδου ή ειδικές θεματικές ενότητες εθνικού χώρου) που δεν υλοποιούνται ακόμα και μέχρι τη δεκαετία 2000[273].

Την περίοδο αυτή πάντως δε συναντώνται άλλα σημαντικά νομοθετήματα σε οτι αφορά τη στρατηγική χωροταξία, ούτε και αξιόλογες βελτιώσεις στο υφιστάμενο πλαίσιο, είναι όμως συνεχής η ροή των πολεοδομικών και οικιστικών μελετών και νόμων. Σημαντικός για παράδειγμα, είναι ο Νόμος 2508/1997 για τη «βιώσιμη οικιστική ανάπτυξη των πόλεων και οικισμών της χώρας» (ΦΕΚ 124 Α' /13-6-1997), ο οποίος μεταβιβάζει αρμοδιότητες στον τομέα του πολεοδομικού σχεδιασμού, στην τοπική αυτοδιοίκηση και ταυτόχρονα, ενθαρρύνει την κοινωνική συμμετοχή στη διαδικασία διαμόρφωσης των σχεδίων και των προγραμμάτων.

Με αφορμή το ανερχόμενο ευρωπαϊκό ενδιαφέρον για τη χωροταξία (το Σχέδιο Ανάπτυξης του Κοινοτικού Χώρου θεσπίζεται το 1999) δρομολογούνται ωστόσο προπαρασκευαστικές μελέτες για την εκτίμηση των χωρικών επιπτώσεων των Κοινοτικών πολιτικών σε περιφερειακό και σε εθνικό επίπεδο (δεκαετία 1989-1999). Απώτερος στόχος είναι να ενσωματωθεί η ευρωπαϊκή διάσταση στον προσδιορισμό των προτεραιοτήτων της χωρικής ανάπτυξης και στη διαμόρφωση εθνικής χωροταξικής πολιτικής, δηλαδή να ενσωματωθεί η διάσταση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στον επικείμενο εθνικό χωρικό σχεδιασμό. Τα πορίσματα μίας μεγάλης έρευνας που διεξάγει την ίδια περίοδο περίπου το Α.Π.Θ. και η Πολυτεχνική Σχολή για την αξιολόγηση των χωρικών επιπτώσεων σε περιφερειακό και εθνικό επίπεδο (βλ. Καυκαλάς και Ανδρικοπούλου, 2000) δείχνουν ότι οι κοινοτικές πολιτικές χωρικές και οριζόντιες-διαρθρωτικές έχουν σημαντικές και πολύπλευρες επιπτώσεις στο χώρο αλλά και ότι «υπάρχουν περιθώρια βελτίωσης των αποτελεσμάτων», ιδιαίτερα σε ορισμένα πεδία, όπως στις μεταφορές και στη βιομηχανία. Σε κάθε περίπτωση, η μελέτη υποστηρίζει ότι τα προβλήματα έχουν σχέση σε μεγάλο βαθμό όχι τόσο με την αναποτελεσματικότητα των προγραμμάτων, όσο με τις εγγενείς ατέλειες της ανολοκλήρωτης πολιτικά ένωσης των χωρών της Ευρώπης, ενώ θεωρεί απόλυτη αναγκαιότητα να λαμβάνεται υπόψη η ευρωπαϊκή συνιστώσα στη χάραξη μίας εθνικής χωροταξικής πολιτικής.

Η περίοδος της θεσμοθετημένης χωροταξίας 2000-2008: Μετά το 2000 ουσιαστικά αναπτύσσεται η «θεσμοθετημένη» χωροταξία. Το αρμόδιο υπουργείο καταρχήν αναθέτει μελέτες για τη σύνταξη εθνικού και περιφερειακών πλαισίων χωροταξικού σχεδιασμού και αειφόρου ανάπτυξη , με σκοπό να γίνουν νόμοι του κράτους. Τα 12 περιφερειακά χωροταξικά πλαίσια δημοσιεύονται σε ΦΕΚ το διάστημα 2003-2004 και ακολουθεί η μελέτη για το εθνικό χωροταξικό που ολοκληρώνεται και θεσμοθετείται μερικά χρόνια αργότερα (2008), καθώς και το Ειδικό Πλαίσιο για τις Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας (2008) και τα Ειδικά Πλαίσια για τον Τουρισμό και τη Βιομηχανία (2009)[274].

Στη φάση αυτή, η οποία και συμπίπτει με τη θητεία Γ. Σουφλιά (πολιτικός μηχανικός) στο ΥΠΕΧΩΔΕ, παρατηρείται εντατική παραγωγή νομοθετημάτων. Γενικά με τη λήξη των ολυμπιακών αγώνων, από το 2004 μέχρι το 2009, το ενδιαφέρον για τη χωροταξία είναι διάχυτο και η σχετική συζήτηση είναι ζωηρή τόσο στη Βουλή και σε εκδηλώσεις πολιτικών φορέων, όσο και στον τύπο και στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, αν και επικεντρώνεται πιο πολύ σε θέματα οικιστικής ανάπτυξης και εντάξεις έργων στα προγράμματα (Πασχαλίδης, 2009), αντί σε πιο κρίσιμα αναπτυξιακά ερωτήματα (όπως για παράδειγμα γύρω από τη σχέση πόλης-υπαίθρου, την προστασία του περιβάλλοντος, και το πώς αυτά αντιμετωπίζονται μέσα από τον χωρικό σχεδιασμό, ή την ανάγκη συντονισμού των διαδικασιών και λειτουργιών των δύο συναρμόδιων για την ανάπτυξη υπουργείων ΥΠΕΧΩΔΕ και Ανάπτυξης).

---

[273] Ανάμεσα σε αυτούς, αναφέρονται οι μηχανισμοί ολοκληρωμένης παρέμβασης σε κρίσιμες γεωγραφικές ενότητες του ελληνικού χώρου (π.χ. παράκτιες, ορεινές, δυσπρόσιτες, νησιωτικές, παραμεθόριες, σεισμοπαθείς ή άλλες περιοχές), καθώς και σε μειονεκτούσες αστικές περιοχές με σοβαρά προβλήματα αναπτυξιακής υστέρησης, κοινωνικής συνοχής και περιβαλλοντικής υποβάθμισης και τέλος, νέοι καινοτόμοι μηχανισμοί για τη στήριξη της τεχνογνωσίας στο πεδίο του χωροταξικού σχεδιασμού (δημιουργία Εθνικού Δικτύου Πληροφοριών για το Χωροταξικό Σχεδιασμό).

[274] Ακόμα, έχει προηγηθεί το 2001 η θεσμοθέτηση ειδικού πλαισίου χωροταξικού σχεδιασμού των καταστημάτων κράτησης (ΦΕΚ 1575 Β/28-11-2001), ενώ το 2011 θεσμοθετείται το ειδικό πλαίσιο για τις υδατοκαλλιέργειες (ΦΕΚ 2505/Β/04-11-2011).

Σε κάθε περίπτωση, είναι σημαντικό ότι η χωροταξία μπαίνει στα θέματα της «ημερήσιας διάταξης» και γίνονται βήματα για τον ουσιαστικό εκσυγχρονισμό του θεσμικού-ρυθμιστικού πλαισίου και την εναρμόνιση του με τα πρότυπα ενός σύγχρονου κοινωνικού κράτους. Η τάση αυτή μπορεί να ερμηνευτεί και από το γεγονός ότι η Ευρώπη όλο και περισσότερο θεωρεί απαραίτητη τη στροφή στη χωροταξία, εμπλουτίζοντας η ίδια το θεσμικό και κανονιστικό της πλαίσιο ή ότι τα προβλήματα από τις συγκρούσεις χρήσεων γης, την αυθαίρετη δόμηση, την απρογραμμάτιστη χωροθέτηση μεγάλων επενδύσεων και έργων υποδομής, είναι πλέον ασφυκτικά. Επίσης, αποδίδεται στο ότι γενικότερα ωριμάζει ο μηχανισμός διαχείρισης και σχεδιασμού έργων, με την εφαρμογή των διαρθρωτικών προγραμμάτων, όπως και στο ότι με το πέρας των αγώνων υπάρχει ένα μεγάλο απόθεμα υποδομών, αναξιοποίητο και χωρίς ρεαλιστικό σχέδιο επανάχρησης. Τέλος, μία πιθανή εξήγηση είναι ότι η ωριμότητα των τεχνικών έργων προς χρηματοδότηση από τα διαρθρωτικά ταμεία αποδεικνύεται πλέον, μόνο εφόσον αυτά προβλέπονται ή ενσωματώνονται στα χωροταξικά σχέδια, σύμφωνα με τους κοινοτικούς κανονισμούς και τις νέες κατευθύνσεις (Κλουτσινιώτη, συνέντευξη στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής έρευνας, Νοέμβριος, 2013).

Η περίοδος του «περιβάλλοντος»: 2009-σήμερα: Στη συνέχεια, η περίοδος 2009-2011 μπορεί να χαρακτηριστεί από τη στροφή στα θέματα και τις πολιτικές του περιβάλλοντος. Αυτό τεκμηριώνεται μέσα από δύο στοιχεία, πρώτον, την κύρωση ευρωπαϊκών συνθηκών στραμμένων στην προστασία και την ανάδειξή του περιβάλλοντος, όπως η Κύρωση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το Τοπίο (ΦΕΚ 30 Α' / 25-2-2010) και τη θέσπιση νόμου για τη διατήρηση της Βιοποικιλότητας (ΦΕΚ 60 Ά/31-3-2011) και δεύτερον, τη σύσταση του Υπουργείου Περιβάλλοντος, Ενέργειας και Κλιματικής Αλλαγής τον Οκτώβριο 2009, με απόφαση του Πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου (Ν. 2876/7.10.2009). Το νέο υπουργείο αναλαμβάνει αρμοδιότητες του ΥΠΕΧΩΔΕ, μεταξύ των οποίων και η χωροταξία, αλλά και την ενέργεια, από το Υπουργείο Ανάπτυξης (Π.Δ. 189/2009) και λειτουργεί ως όταν γράφονται αυτές οι γραμμές, ως Υπουργείο Περιβάλλοντος και Κλιματικής Αλλαγής. Χαρακτηριστικά, αποστολή του είναι[275]:

> «η διατήρηση και βελτίωση της ποιότητας του περιβάλλοντος, των ανανεώσιμων φυσικών πόρων, της βιοποικιλότητας και των υδατικών πόρων, η ορθή διαχείριση των μη ανανεώσιμων ενεργειακών πόρων και η προώθηση των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, η εξοικονόμηση ενέργειας, η αντιμετώπιση, μετριασμός και προσαρμογή στις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής, η αστική αναγέννηση, ο βιώσιμος χωροταξικός σχεδιασμός με σεβασμό στην αρχιτεκτονική κληρονομιά, και ο συντονισμός των περιβαλλοντικών πολιτικών της κυβέρνησης».

Με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης και άρα μετά το 2010 η ειδική μέριμνα για το περιβάλλον συμπληρώνεται από τη στρατηγική έμφαση στην απελευθέρωση των θεσμών ειδικά για τις ανάγκες των μεγάλων επενδύσεων. Με διαδοχικούς νόμους που μπορούν να χαρακτηριστούν ως «απορρυθμιστικοί», με την έννοια ότι αναιρούν -ή τουλάχιστον επιχειρούν να αναιρέσουν- το ρυθμιστικό έργο της προηγούμενης περιόδου στη χωροταξία θεσμοθετείται η επιτάχυνση της υλοποίησης στρατηγικών επενδύσεων ή η απλοποίηση της αδειοδότησης μεγάλων επιχειρηματικών εγκαταστάσεων και δίνονται επιπλέον κίνητρα σε επενδύσεις «εθνικού σκοπού»[276] που υπάγονται στον τουρισμό ή στην ενέργεια κ.λπ..

---

[275] Επίσημη ιστοσελίδα ΥΠΕΚΑ http://www.ypeka.gr/Default.aspx?tabid=230&language=el-GR, εξόρυξη 12/11/2013.

[276] Βλ. π.χ. νόμοι «Επιτάχυνση και Διαφάνεια Υλοποίησης Στρατηγικών Επενδύσεων», γνωστός και ως Fast Track, Ν.3894/2010, ακόμα και το νέο αναπτυξιακό Ν. 3908, ΦΕΚ 8 Α΄-1-2-2011 «Ενίσχυση Ιδιωτικών Επενδύσεων για την Οικονομική Ανάπτυξη, την Επιχειρηματικότητα και την Περιφερειακή Συνοχή» και τέλος (Ν. 3982/2011 «Απλοποίηση της αδειοδότησης τεχνικών επαγγελματικών και μεταποιητικών δραστηριοτήτων και επιχειρηματικών πάρκων και άλλες διατάξεις»)

17.1.2. Το Εθνικό Χωροταξικό Σχέδιο

Το Γενικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης εγκρίνεται από την Βουλή των Ελλήνων και δημοσιεύεται τον Ιούλιο 2008 (ΦΕΚ 128 Α', 3-7-2008). Ως σκοπός ορίζεται ο προσδιορισμός στρατηγικών κατευθύνσεων για την ολοκληρωμένη χωρική ανάπτυξη και την αειφόρο οργάνωση του εθνικού χώρου σε ορίζοντα 15 ετών. Το ΓΠΧΣΣΑΑ στοχεύει πιο συγκεκριμένα (Άρθρο 1) «στη διαμόρφωση ενός χωρικού προτύπου ανάπτυξης, στο πλαίσιο των αρχών της αειφορίας, που θα είναι αποτέλεσμα μιας συνθετικής, ισόρροπης, θεώρησης στο χώρο παραμέτρων που προωθούν την προστασία και ανάδειξη του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος της χώρας και ενισχύουν την κοινωνική και οικονομική συνοχή και την ανταγωνιστικότητα. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στη διατήρηση της βιοποικιλότητας». Οι ειδικότεροι στόχοι προσδιορίζονται (στο άρθρο 2) στην ενίσχυση του ρόλου της χώρας, σε διεθνές, ευρωπαϊκό, μεσογειακό και βαλκανικό επίπεδο, στην ενίσχυση της περιφερειακής ανάπτυξης και της χωρικής συνοχής, τη διαφύλαξη − προστασία του περιβάλλοντος, την αντιμετώπιση και πρόληψη των προβλημάτων που δημιουργεί η αλλαγή κλίματος και την παροχή ενός πλαισίου κατευθύνσεων για τα υποκείμενα επίπεδα σχεδιασμού.

Συνοπτικά ως στρατηγικός στόχος ορίζεται το διπολικό πρότυπο ανάπτυξης να μετατραπεί σε πολύ-πολικό, μέσα από αναδιοργάνωση του υπάρχοντος πλέγματος αστικών πόλων και αξόνων ανάπτυξης. Για το λόγο αυτό, διακρίνονται ένα «εθνικό σύστημα των πόλων» για την ηπειρωτική χώρα και την Κρήτη και άξονες ανάπτυξης και διασυνδέσεων αυτών, και ένα «πολυπολικό αναπτυξιακό νησιωτικό σύμπλεγμα» για τα νησιά του Αιγαίου.

Ανά κατηγορία παρεμβάσεων, τα δίκτυα των μεταφορών έχουν μεγάλη σημασία καθώς εξυπηρετούν το διεθνή ρόλο της χώρας και την εσωτερική συνοχή, ενώ σε ότι αφορά τις προβλέψεις ανά παραγωγικό τομέα, στον πρωτογενή αναγνωρίζεται η ανάγκη διατήρησης της πολιτιστικής και οικολογικής σημασίας των περιοχών της υπαίθρου και της προώθησης σύγχρονων και παραδοσιακών δραστηριοτήτων που είναι συμβατές με το περιβάλλον και στηρίζονται στα τοπικά πλεονεκτήματα. Στη βιομηχανία, στόχος είναι η προώθηση ενός πολυκεντρικού μοντέλου χωρικής οργάνωσης, η διάχυση δηλαδή της βιομηχανικής δραστηριότητας σε περισσότερα κέντρα, και η προστασία του περιβάλλοντος, ενώ στον τουρισμό, βασικός σκοπός είναι η ορθολογική οργάνωση για την ανάπτυξη στο πλαίσιο της αξιοποίησης συγκριτικών πλεονεκτημάτων της χώρας. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται για την προώθηση εναλλακτικών μορφών τουρισμού και την περιβαλλοντική αναβάθμιση περιοχών τουριστικού ενδιαφέροντος κ.λπ.. Σε κάθε περίπτωση η εξειδίκευση ανά παραγωγικό τομέα έρχεται με το Ειδικό Χωροταξικό.

Σε ότι αφορά την χωρική οργάνωση του αστικού δικτύου, επιδιώκεται η ανάπτυξη της πολυκεντρικής δομής, με ένα ιεραρχημένο οικιστικό δίκτυο εξαρτημένο από επιλεγμένους πόλους εθνικής και υπερεθνικής σημασίας. Ιδιαίτερα σε ότι αφορά τα μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα δίνονται ως κατευθύνσεις η σταθεροποίηση του πληθυσμού, η προώθηση του θεσμού της μητροπολιτικής διοίκησης και η ενίσχυση των δράσεων για την ποιότητα ζωής και τη βελτίωση της λειτουργικότητας των πόλεων. Ακόμα, γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στην ανάγκη συνεργασίας ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο, στο πλαίσιο μίας εταιρικής σχέσης, ενώ για τον ορεινό, παράκτιο, νησιωτικό, και αγροτικό χώρο και παραμεθόριων περιοχών επισημαίνεται η βιώσιμη διαχείριση των πόρων και η διαφύλαξη της πλούσιας βιοποικιλότητας. Τέλος, δίνονται κατευθύνσεις για την διοικητική ανασυγκρότηση και το σχηματισμό βιώσιμων αναπτυξιακών ενοτήτων, οι οποίες θα καταλήγουν σε λιγότερες περιφέρειες και ισχυρότερες αρμοδιότητες στο περιφερειακό επίπεδο. Για το λόγο αυτό, προτείνεται μία διοικητική μεταρρύθμιση που θα βοηθήσει στην πραγματική σύγκλιση των ελληνικών περιφερειών τόσο στον εθνικό, όσο και στην ευρωπαϊκό χώρο, όμως δεν παρουσιάζεται ένα συγκεκριμένο διαρθρωτικό σχήμα.

17.1.3. Το ευρωπαϊκό πλαίσιο

Στην ΕΕ σταδιακά αυξάνεται συνεχώς το ενδιαφέρον για τη χωρική ανάπτυξη και συνοχή, καθώς εδραιώνεται η άποψη ότι ο προγραμματισμός στη χωρική οργάνωση και η εδαφική προσέγγιση είναι αναγκαία για την βιώσιμη και την ισόρροπη ανάπτυξη, με ευρύτερα οφέλη για το σύνολο του ευρωπαϊκού οικονομικού συστήματος. Ειδικότερα, η διαχείριση του ευρωπαϊκού χώρου

αναδεικνύεται την τελευταία εικοσαετία σε ιδιαίτερο πεδίο συνεργασίας της Κοινότητας και των κρατών-μελών, το οποίο αφορά πολλαπλά επίπεδα του χώρου (ευρωπαϊκό, διεθνικό, εθνικό, υποεθνικό) και εμπλέκει τόσο τα κοινοτικά όργανα όσο και τις αρχές των κρατών-μελών σε διάφορες βαθμίδες της διακυβέρνησης (κεντρικές κυβερνήσεις, περιφερειακές και τοπικές αρχές) αλλά και τους κοινωνικούς και οικονομικούς εταίρους. Με τη μορφή αυτή, η ευρωπαϊκή χωροταξία αποτυπώνει ένα «πείραμα διακυβέρνησης» του ευρωπαϊκού χώρου που εξελίσσεται *εντός και εκτός* του εθνικού κράτους (Γιαννακούρου, 2008). Παρότι δεν θίγει τυπικά την αυτονομία και την εθνική κυριαρχία των κρατών-μελών στο πεδίο της χωροταξικής αρμοδιότητας, υπεισέρχεται όμως έμμεσα στις ουσιαστικές πτυχές των χωρικών πολιτικών στο μέτρο που τις επαναπροσδιορίζει.

Μία επισκόπηση των εξελίξεων (αναλυτικά Salez, 2009, Faludi, 2009), ξεκινά από μία πρώτη περίοδο 1975-1989, κατά την οποία το ευρωπαϊκό ενδιαφέρον για τη χωροταξία είναι περιορισμένο, δεδομένου ότι οι ενασχολήσεις της Κοινότητας περιορίζονται στην οικονομική και εμπορική συνεργασία. Μόνο από τη δεκαετία 1980 ορισμένες πρωτοβουλίες έχουν χωρική διάσταση, όπως η θέσπιση των προγραμμάτων διασυνοριακής και διαπεριφερειακής συνεργασίας (Interreg I) και η σύσταση ειδικής Ευρωπαϊκής Συνόδου των Υπουργών υπεύθυνων για τον Χωροταξικό Σχεδιασμό (CEMAT) με σκοπό την οργάνωση και το συντονισμό του έργου του χωρικού σχεδιασμού, μεταξύ των χωρών μελών.

Την περίοδο 1990-1999, συζητήσεις, προπαρασκευαστικές μελέτες και στρατηγικά κείμενα της ευρωπαϊκής Επιτροπής με άμεση και έμμεση αναφορά στη χωρική διάσταση των πολιτικών της ΕΕ και στο πρόβλημα της χωρικής ανισότητας, προετοιμάζουν τις συνθήκες για τη διασυνοριακή συνεργασία στον τομέα της χωροταξίας. Ουσιαστικά υπάρχει συμφωνία ότι είναι σκόπιμο να υπάρξει μία κοινή στρατηγική για τη χωρική ανάπτυξη και αυτό τεκμηριώνεται ειδικότερα μέσα από τρείς βασικές ενέργειες. Πρώτα η έκδοση της στρατηγικής «Ευρώπη 2000» για τις προοπτικές του κοινοτικού εδάφους[277] προτείνει την δόμηση μίας ευρωπαϊκής χωρικής πολιτικής γύρω από μεγάλες τομεακές πρωτοβουλίες, των οποίων τα χωρικά αποτελέσματα θα ξεπερνούν τα εθνικά σύνορα (διασυνοριακές), ενώ στη συνέχεια η ανακοίνωση της στρατηγικής «Ευρώπη 2000+: Συνεργασία για την Ευρωπαϊκή Εδαφική Ανάπτυξη» (1994) προσδιορίζει μακροπεριφέρειες συνεργασίας και ένα μακροπρόθεσμο όραμα και προοπτικές για συντονισμένη δράση για την ανάπτυξη του εδάφους της ΕΕ. Τέλος, μία μελέτη συγκριτικής αξιολόγησης των συστημάτων και πολιτικών χωρικού σχεδιασμού στην ΕΕ (1997-2001) εστιάζει στους διαφορετικούς θεσμούς ανά κράτος μέλος, για την χωρική ανάπτυξη και την οργάνωση των χρήσεων γης και στα συστήματα χωροταξικής πολιτικής που λειτουργούν σε κάθε χώρα, αναδεικνύοντας τις διαφορές σε έννοιες και πρακτικές.

Τελικά, στο τέλος της δεκαετίας συντάσσεται το *Σχέδιο Ανάπτυξης του Κοινοτικού Χώρου European* ή *Spatial Development Perspective* (EC, 1999), το οποίο προσφέρει ένα στρατηγικό πλαίσιο για το χωρικό σχεδιασμό και σηματοδοτεί την ενεργοποίηση της ΕΕ στο πεδίο αυτό. Το "Ευρωχωροταξικό" όπως έχει επικρατήσει να ονομάζεται, προσδιορίζει ορισμένες βασικές αρχές χωρικής οργάνωσης σε ένα μη δεσμευτικό στρατηγικό πλαίσιο για τα κράτη-μέλη. Η στρατηγική αρθρώνεται σε ένα «τρίγωνο στόχων» που συνεκτιμά κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές παραμέτρους, όπως την οικονομική και κοινωνική συνοχή, την προστασία των φυσικών πόρων και της πολιτιστικής κληρονομιάς, την περισσότερο ισόρροπη ανταγωνιστικότητα του ευρωπαϊκού χώρου. Στο κείμενο αναγνωρίζεται ρητά ότι η στρατηγική για οικονομική ανάπτυξη δεν είναι από μόνη της αρκετή για να διασφαλίσει την ισόρροπη και αειφόρο ανάπτυξη και την κοινωνικοοικονομική συνοχή και επιλέγονται τέσσερις βασικές περιοχές που αλληλεπιδρούν και ασκούν σημαντική πίεση στην χωρική ανάπτυξη της ΕΕ (ανάπτυξη των αστικών περιοχών, ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών, μεταφορές-μετακινήσεις και φυσική και πολιτιστική κληρονομιά). Ακολούθως ορίζεται ως βασική στρατηγική η ανάδειξη ενός ισόρροπου και πολυκεντρικού αστικού συστήματος και μιας νέας σχέσης πόλεων-υπαίθρου, η εξασφάλιση ισότητας πρόσβασης στις υποδομές και στη γνώση, η αειφόρος ανάπτυξη και η συνετή διαχείριση και προστασία της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς στην ΕΕ.

Σε ότι αφορά την εφαρμογή προτείνεται τα κράτη μέλη σε κοινοτικό επίπεδο (ΕΕ) να εξετάζουν τις χωρικές επιπτώσεις των κοινοτικών πολιτικών, να διασφαλίζουν τη συνεπή εφαρμογή

[277] Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (1992), *Ευρώπη 2000. Προοπτικές ανάπτυξης του κοινοτικού εδάφους.* Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

του πλαισίου και τη συνεργασία με διεθνείς οργανισμούς και θεσμούς (όπως το Συμβούλιο της Ευρώπης και τον ΟΟΣΑ), να παίρνουν μέτρα για την ενθάρρυνση της ανταλλαγής πληροφόρησης κ.ά.. Ακόμα, προτείνεται τα κράτη και η Επιτροπή, στο πλαίσιο της διεθνικής συνεργασίας, να συνεχίσουν την εφαρμογή χωρικής πολιτικής στη βάση μεμονωμένων έργων, όπως μέσα από το ΠΚΠ Interreg III. Επιπλέον, συνίσταται μία στενότερη συνεργασία με τρίτες χώρες, όπως με αυτές προς ένταξη, στα ζητήματα της χωρικής ανάπτυξης. Στο εθνικό επίπεδο συνίσταται να λαμβάνεται υπόψη η ευρωπαϊκή διάσταση στο χωρικό σχεδιασμό, να δρομολογούνται ακόμα περισσότερο διασυνοριακά έργα και να υπάρχει πληροφόρηση του κοινού για τα οφέλη της διασυνοριακής χωρικής συνεργασίας.

Με λίγα λόγια, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην ευρωπαϊκή διάσταση των εθνικών και περιφερειακών πολιτικών, στις εδαφικές επιπτώσεις των τομεακών πολιτικών και στην ανάγκη συντονισμού διαφορετικών μορφών δημόσιας παρέμβασης στο χώρο, όμως παρόλα αυτά, πρόκειται για ένα προαιρετικό και όχι δεσμευτικό κοινό *πλαίσιο αναφοράς* με υποδείξεις και συστάσεις προς τα κράτη-μέλη. Σκοπός είναι η διαμόρφωση ενός κοινού ορισμού και η προβολή κατευθυντήριων γραμμών για την ισορροπημένη και αειφόρο ανάπτυξη του εδάφους της ΕΕ και όχι η θεσμοθέτηση δηλαδή μίας κοινής παρέμβασης. Πρέπει να σημειωθεί εξάλλου ότι άλλες χώρες διαθέτουν ως τότε ανεπτυγμένο εθνικό σύστημα χωρικής πολιτικής και άλλες όχι (όπως η Ελλάδα), όπως και ότι άλλες τάσσονται υπέρ μίας ευρωπαϊκής κοινής πολιτικής (π.χ. Γαλλία) και άλλες όχι (π.χ. Ηνωμένο Βασίλειο, Γερμανία).

Παράλληλα, ορισμένες ακόμα ενέργειες περίπου την ίδια περίοδο υποδηλώνουν ότι η χωρική διάσταση ενσωματώνεται στις ευρωπαϊκές πολιτικές και μάλιστα για την αντιμετώπιση των ιδιαιτεροτήτων συγκεκριμένων γεωγραφικών περιοχών[278]. Ως πιο σημαντική αναφέρεται η ένταξη της εδαφικής διάστασης της συνοχής στις κύριες επιδιώξεις της ΕΕ, στη Συνθήκη του Άμστερνταμ (τροποποίηση της Συνθήκης για την ΕΕ) στο άρθρο 16 και η θέσπιση στη συνέχεια ειδικών κοινοτικών οργανισμών, όπως το C.P.M.R.[279] και το C.E.M.R.[280].

Τη δεκαετία 2000-2007 και εφόσον έχει αναγνωριστεί η σημασία της «εδαφικότητας», ξεχωρίζουν αντιφατικές τάσεις που υποδηλώνουν ότι η Ένωση παραπαίει ανάμεσα στην προτεραιότητα για «εδαφική ανάπτυξη» και για «εδαφική συνοχή». Σε γενικές γραμμές, η έννοια της «συνοχής» φαίνεται ότι προκρίνεται από τη ΓΔ Περιφερειακής Πολιτικής (Επίτροπος M. Barnier), εφόσον στην 2η Έκθεση για τη Συνοχή με τίτλο «Ενότητα, αλληλεγγύη, διαφορετικότητα για την Ευρώπη, τους ανθρώπους και τα εδάφη της» το 2001 και στην 3η Έκθεση για τη Συνοχή με τίτλο «Προς μία νέα συνεργασία για την ανάπτυξη, την απασχόληση και τη συνοχή» το 2004, διερευνώνται ή υποδεικνύονται οι χωρικές προοπτικές και ανισομέρειες στο έδαφος της ΕΕ και δίνεται ειδική μνεία στο στόχο για συνοχή και πολυκεντρική ανάπτυξη. Από την άλλη πλευρά, οι κοινοτικές οδηγίες για την οικονομική συνοχή που εκδίδονται το 2004 και υιοθετούνται από το Συμβούλιο το 2006, δείχνουν ότι η ανταγωνιστικότητα είναι σαφής και πρωταρχικός στόχος σε συνέπεια με τις αρχές της Στρατηγικής της Λισσαβόνας και ορίζουν ότι κατά συνέπεια, η ελκυστικότητα περιοχών, η καινοτομία και η δημιουργία απασχόλησης θα πρέπει να αποτελούν προτεραιότητες των εθνικών προγραμμάτων (βλ. 4η Έκθεση για τη Συνοχή με τίτλο «Αναπτυσσόμενες περιφέρειες, αναπτυσσόμενη Ευρώπη», EC, 2007b).

Σε κάθε περίπτωση, το ενδιαφέρον για το χώρο συνεχίζεται, στη βάση ενός συμβιβασμού των αντικρουόμενων αρχών χωρική ανταγωνιστικότητα/χωρική δικαιοσύνη. Όπως δείχνουν διάφορες ακόμα πρωτοβουλίες είναι σκόπιμη περαιτέρω δραστηριοποίηση στο πεδίο του χωρικού σχεδιασμού. Την περίοδο αυτή ιδρύεται το Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για το Χωρικό Σχεδιασμό (ESPON), ενώ το 2008 η ΕΕ προβάλλει με αποφασιστικότητα την κρίσιμη σημασία των ζητημάτων του χώρου και της εδαφικής ανάπτυξης για την ανταγωνιστικότητα, με την δημοσίευση της «Πράσινης Χάρτας για την Εδαφική Συνοχή: Μετατρέποντας την διαφορετικότητα σε δύναμη» (E.C., 2008b). Η τελευταία θέτει ως άξονες την γεφύρωση των διαφορών στην πυκνότητα, με μία

[278] η διεθνική συνεργασία για την ισόρροπη ανάπτυξη μεταξύ μεγάλων περιφερειών της ΕΕ συνεχίζεται μέσω του Προγράμματος Interreg II, η πρακτική της ολοκληρωμένης διαχείρισης των παράκτιων περιοχών, η οποία και τελικά, καταλήγει σε ένα κοινό μοντέλο για τα κράτη μέλη εισάγεται το 1996

[279] Conference of Peripheral Maritime Regions of Europe

[280] Council of European Municipalities and Regions

«λογική» συγκέντρωση, την καταπολέμηση των αποστάσεων, με τη σύνδεση των περιοχών και την γεφύρωση των διαχωρισμών μέσω της συνεργασίας. Από τον προβληματισμό και τις διαβουλεύσεις που προκύπτουν μεταξύ διαφορετικών οργανισμών και θεσμικών παικτών τελικά, διαμορφώνονται τρία κύρια πεδία για κοινή ενεργοποίηση και μελλοντική δράση: α) η σε βάθος διερεύνηση του βαθμού στον οποίο η γεωγραφική ιδιαιτερότητα πράγματι ευθύνεται για την αναπτυξιακή υστέρηση και τις κοινωνικοοικονομικές δυσκολίες σε ορισμένες περιοχές, β) η μεθοδική αξιολόγηση της σκοπιμότητας μίας πιο συγκροτημένης και ολοκληρωμένης πολιτικής εδαφικής συνεργασίας και γ) η παραγωγή καλύτερης γνώσης για την πληρέστερη κατανόηση των μοτίβων της χωρικής ανισότητας και ανάπτυξης στην ΕΕ.

Συνοψίζοντας, οι εντεινόμενες ανισότητες και πολώσεις αυξάνουν τις απαιτήσεις για κοινοτικές πολιτικές με χωρική εστίαση. Κατά πόσον, η διαμόρφωση ήδη από τη δεκαετία 1990 μίας χωροταξικής πολιτικής της ΕΕ σημαίνει αλλαγή παραδείγματος και μία διαφορετική ισορροπία ανάμεσα στην χωρική ανταγωνιστικότητα και συνοχή, είναι ένα ερώτημα που παραμένει ανοικτό. Σε κάθε περίπτωση, η ΕΕ φαίνεται πως προχωρά σε μία συντεταγμένη προσπάθεια αποτίμησης και συνεκτίμησης των βασικών προβλημάτων που επηρεάζουν την οργάνωση του κοινοτικού χώρου και των χωρικών επιπτώσεων των πολιτικών της, προκειμένου να βελτιώσει την οικονομική αποτελεσματικότητα των ασκούμενων πολιτικών, ειδικά μέσα στο αβέβαιο πολιτικό πλαίσιο στο οποίο κινείται. Γίνεται συνείδηση δηλαδή ότι η αντιμετώπιση των ανισοτήτων που είναι κεφαλαιώδους σημασίας για τη συνέχεια της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης δεν μπορεί να είναι το αποτέλεσμα μόνο της πολιτικής συνοχής (περιφερειακής πολιτικής), αλλά του δυναμικού συγχρονισμού όλων των πολιτικών της Ένωσης, εφόσον όλες έχουν χωρικό αντίκτυπο σε συγκεκριμένες περιοχές.

Όπως το θέτει η Πράσινη Χάρτα για την εδαφική συνοχή σήμερα το ζητούμενο είναι η πληρέστερη εξειδίκευση της έννοιας της «εδαφικής συνοχής» η οποία πρέπει να αποτελεί κύριο αντικείμενο της περιφερειακής πολιτικής, αλλά ταυτόχρονα, να αφορά όλες τις τομεακές και όχι μόνο τις διαρθρωτικές, πολιτικές. Η ενσωμάτωση της χωρικής διάστασης θα πρέπει να γίνεται σε όλους τους τομείς παρέμβασης της ΕΕ και αυτή είναι η κύρια «κατάκτηση» για την πολιτική συνοχής την περίοδο 2000-2010[281]. Έχει ήδη ξεκινήσει με την ενσωμάτωση χωρικών στόχων σε βασικές στρατηγικές, όπως και με την εμφάνιση νέων πολιτικών με σαφώς ορισμένη γεωγραφικά προσδιορισμένη διάσταση (την θαλάσσια πολιτική και την ευρωπαϊκή στρατηγική για την Περιφέρεια της Βαλτικής, ένα κοινό πλαίσιο για την ανάπτυξη των νησιωτικών και απομακρυσμένων περιοχών).

17.1.4. Σχέση οικονομικού και χωρικού μοντέλου: Ελλάδα και ΕΕ

Όπως διαπιστώνεται, η ΕΕ δίνει όλο και μεγαλύτερη έμφαση στο ζήτημα της χωρικής ανάπτυξης και ενσωματώνει σταδιακά τη χωρική συνιστώσα στις πολιτικές, ενώ ταυτόχρονα, καλεί κάθε κράτος-μέλος να οργανώσει τη στρατηγική του, σε αρμονία με μία ευρωπαϊκή κατεύθυνση. Οι προτεραιότητες κινούνται γύρω από την ανάγκη για τη δόμηση ενός βιώσιμου και χωρικά εξισορροπημένου οικονομικού συστήματος. Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία σε σχέση με την Ελλάδα είναι πρώτον, ότι ο χωρικός σχεδιασμός αργεί να εφαρμοστεί στη χώρα και τελικά εφαρμόζεται μόνο όταν η ΕΕ επικροτεί και «πιέζει» για άσκηση χωρικής πολιτικής, δεύτερον, ότι η ισόρροπη ανάπτυξη δεν προβάλλεται ως ισότιμος στόχος με την ανταγωνιστικότητα και την οικονομική μεγέθυνση στην Ελλάδα, τουλάχιστον στον ίδιο βαθμό που αυτό συμβαίνει στην ΕΕ.

Ως προς το πρώτο σημείο η στρατηγική χωροταξία βρίσκεται για πολλά χρόνια στο περιθώριο στην Ελλάδα για διάφορους λόγους που σχετίζονται με τα δομικά γνωρίσματα της ελληνικής κοινωνίας της μεταπολίτευσης (Οικονόμου, 2002). Το μεταπολεμικό και ιδιαίτερα το μεταπολιτευτικό πρότυπο ανάπτυξης, συμπεριλάμβανε την άκρατη εκμετάλλευση των πόρων και την εξωτερίκευση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων, την πελατειακή συγκρότηση του πολιτικού συστήματος, τις μεγάλες και εντεινόμενες αδυναμίες της διοίκησης, που εκ των πραγμάτων καθιστούσαν αδύνατη τη θέληση για σχεδιασμό και δύσκολη την εφαρμογή της. Οι σοβαροί μετασχηματισμοί στο χώρο που αποτελούν δεσμεύσεις για τη μετέπειτα χρήση και οργάνωση του,

[281] Η Θωίδου (2004), την αναφέρει και ως «χωρική ολοκλήρωση των Ευρωπαϊκών πολιτικών».

όπως προαναφέρθηκε ξεκινούν μετά το 1990. Η απουσία θεσμικού πλαισίου ως τότε συμπίπτει με τη ραγδαία ανοικοδόμηση και την υλοποίηση πλήθους μικρών και μεγάλων έργων. Η συνεχιζόμενη «αθηνοποίηση», οι συγκρούσεις στις χρήσεις γης, η εντατική ανοικοδόμηση των ακτών, η επέκταση της αυθαίρετης ή παράνομης εγκατάστασης δραστηριοτήτων και λειτουργιών ιδίως της μικρής κλίμακας (π.χ. βιομηχανία-βιοτεχνία, κατοικία, τουριστικά καταλύματα –rooms to let), η καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος και οι έντονες πιέσεις σε παραγωγική γεωργική γη και στις ακτές, η υποβάθμιση των τοπίων σε περιοχές με αξιόλογο φυσικό περιβάλλον, η ανορθολογική ανάπτυξη δικτύων συγκοινωνιών και μεταφορών και η απρογραμμάτιστη εγκατάσταση υποδομών, είναι τελικά τα σημαντικότερα χωροταξικά προβλήματα που κληροδοτεί η μεταπολίτευση και η ένταξη στην παγκοσμιοποίηση μετά το 1990.

Από αυτή την οπτική, η χωροταξία και το οικονομικό μοντέλο ανάπτυξης συσχετίζονται. Η αυθαίρετη και χωρίς περιορισμούς εγκατάσταση διευκολύνει για πολλά χρόνια την επιβίωση και βιωσιμότητα κλάδων και δραστηριοτήτων, μικρών και μικρομεσαίων επιχειρήσεων και συμβάλλει έμμεσα στην ευημερία των νοικοκυριών και μίας σχετικά διευρυμένης μεσαίας τάξης. Για παράδειγμα, τα υψηλά ποσοστά της ιδιοκατοίκησης είναι γνωστό ότι συνδέονται με τη γενικευμένη αυθαιρεσία που όμως εξηγείται και δικαιολογείται από την απουσία οργανωμένης κρατικής παρέμβασης στην κατασκευή και παροχή κατοικίας για τα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα. Ακόμα οι αναποτελεσματικοί έλεγχοι στις εγκαταστάσεις μικρών ή και μεγάλων μονάδων είναι ευνόητο ότι παρέχουν εμμέσως προστασία σε περιβάλλον έντονου ανταγωνισμού. Η θεσμοθέτηση και η εφαρμογή μίας πολιτικής χωροταξίας αποτελεί έτσι ένα απτό παράδειγμα, του πώς η Ελλάδα καλείται να προσαρμοστεί σε ένα εξωτερικό στρατηγικό πλαίσιο και να οικοδομήσει την οργανωμένη παρέμβαση που όμως είναι ξένη «στον τρόπο που γίνονται τα πράγματα».

Ως προς το δεύτερο, η προσέγγιση είναι ισορροπημένη στην ΕΕ στις τρείς διαστάσεις, με την έννοια ότι κάθε κατεύθυνση θεωρείται ότι πρέπει να επιδιώκεται στον ίδιο βαθμό. Το πολυκεντρικό σύστημα και το νέο μοντέλο σχέσης πόλης υπαίθρου, η ισότιμη πρόσβαση στις υποδομές και στη γνώση, η προστασία και αειφορική διαχείριση των περιβαλλοντικών και πολιτιστικών πόρων, έχουν μεταξύ τους την ίδια βαρύτητα στο «ευρωχωροταξικό». Στην Ελλάδα αντιθέτως, το εθνικό χωροταξικό σχέδιο αναφέρεται στο στόχο για «την ολοκληρωμένη χωρική ανάπτυξη και την αειφόρο οργάνωση του εθνικού χώρου», κυρίως μέσω της δυναμικής ένταξης της χώρας στο διεθνές και στο Ευρωπαϊκό περιβάλλον (βλ. άρθρο 4 ΓΠΧΣΑΑ). Υποστηρίζεται δηλαδή ότι η τάση της πόλωσης, αναπόφευκτη έτσι και αλλιώς και σύμφωνη ακόμα και με τις ευρωπαϊκές προτεραιότητες που επίσης προβλέπουν την κεντρικότητα σε ένα πολυκεντρικό σύστημα, στην Ελλάδα αποκτά μεγαλύτερη σημασία, λαμβάνοντας υπόψη δύο δεδομένα. Πρώτον, την υφιστάμενη υπερτροφική μητρόπολη, δεύτερον, την πρωταρχική αναγκαιότητα για τη σύγκλιση της εθνικής οικονομίας. Αυτά τα δύο, από μόνα τους υποσκάπτουν την πρόθεση για διαφύλαξη της οικονομικής - κοινωνικής συνοχής στο εσωτερικό της χώρας.

Η συγκεντρωμένη-συγκεντρωτική ανάπτυξη προωθείται όχι τόσο στο πλαίσιο των διατυπώσεων της στρατηγικής που εμφανίζεται σχετικά ισορροπημένη ως προς τις επιδιώξεις, όσο στις λεπτομέρειες, στις ελλείψεις και στις εξαιρέσεις στοιχείων από το σχεδιασμό της αρχικής μελέτης του εθνικού χωροταξικού πλαισίου. Είναι γεγονός ότι οι πιο «τολμηρές» για την εξισορρόπηση της ανάπτυξης προτάσεις, όπως προτάσεις για την άσκηση νησιωτικής πολιτικής, για την πολιτική και διοικητική αποκέντρωση και το σχηματισμό ισχυρών και βιώσιμων αναπτυξιακών ενοτήτων, για την ενδυνάμωση του δικτύου φύσης και πολιτισμού κ.ά., συνυφασμένες με την προοπτική της ενίσχυσης της συνοχής και της αειφορίας και σε συμφωνία με τις ευρωπαϊκές κατευθύνσεις, μένουν έξω από το τελικό κείμενο που θεσμοθετείται (Κλουτσινιώτη, συνέντευξη στην Καθημερινή, 2008). Τελικά, μπορεί να ειπωθεί ότι η έμφαση δίνεται στα διεθνή δίκτυα και στην τομεακή διάσταση, ειδικά αν λάβει κάποιος υπόψη το περιεχόμενο των ειδικών πλαισίων (βλ. στη συνέχεια).

Ακόμα, η διάσταση της διαπεριφερειακής ισορροπίας υποσκάπτεται και από τον ίδιο τον πολιτικό λόγο. Για παράδειγμα, χρησιμοποιείται κατά κόρον ο γενικόλογος και ασαφής, όρος της «ολοκληρωμένης» χωρικής ανάπτυξης, για να περιγράψει το στρατηγικό στόχο στο κείμενο νόμου και στις διακηρύξεις του αρμόδιου Υπουργού[282]. Η αρχή της ολοκληρωμένης αντί ισόρροπης όπως

[282] Συνέντευξη Υπουργού ΠΕΧΩΔΕ Γ. Σουφλιά, για το Εθνικό Χωροταξικό Σχέδιο, *Γραφείο Τύπου και Δημοσίων Σχέσεων ΥΠΕΧΩΔΕ*. Αθήνα, 27 Φεβρουαρίου 2008.

τη θέτουν οι ευρωπαϊκές κατευθύνσεις, χωρικής ανάπτυξης βρίσκεται σχεδόν σε κάθε εξαγγελία και διακήρυξη μαζί με την «αειφόρο ανάπτυξη». Ποιο είναι όμως το περιεχόμενο της ολοκληρωμένης ανάπτυξης, για το οποίο δεν δίνεται ορισμός; Η «ολοκλήρωση» θα μπορούσε να αναφέρεται, για να περιγράψει τελείως διαφορετικά πράγματα. Την ολοκληρωμένη χωρική ανάπτυξη σε σχέση με το ευρωπαϊκό σύστημα (ενσωματωμένη), τον ολοκληρωμένο σχεδιασμό για την εθνική χωρική ανάπτυξη, την ολοκληρωμένη-πολυτομεακή ανάπτυξη της οικονομίας. Καμία από αυτές τις τρείς διαστάσεις δεν υπερισχύει ξεκάθαρα, αλλά και όλες μαζί εξυπηρετούνται από τον ίδιο όρο, δεδομένο που καθιστά την ασάφεια αυτή κρίσιμη, αλλά και βολική για τον πρακτικό συμβιβασμό αντιφατικών επιδιώξεων για την ανάπτυξη στο χώρο.

Ακόμα, η στροφή στο περιβάλλον η οποία είναι απόλυτη, ακόμα και στα λεγόμενα του Υπουργού, είναι ενδεικτική της νέας προσέγγισης στην διαχείριση των φυσικών πόρων, από τα μέσα της δεκαετίας 2000. Το περιβάλλον προσεγγίζεται αφενός ως οικοσύστημα προς προστασία, αφετέρου ως ένα νέο κερδοφόρο πεδίο προς εκμετάλλευση και ως εναλλακτικός τομέας υψηλού οικονομικού ενδιαφέροντος. Η πρόθεση θεσμοθέτησης των μεγάλων επενδύσεων στους τομείς της ενέργειας, του υποθαλάσσιου ορυκτού πλούτου ή στον οικοτουρισμό δείχνει ακριβώς ότι η οικονομία της αγοράς διεκδικεί με τον τρόπο αυτό δημόσιους πόρους.

Ακόμα όμως πρέπει να τονιστεί ότι η ελληνική πολιτεία στρέφεται στη χωροταξία, κάτω από την πίεση των θεσμών της ΕΕ, χωρίς να υπάρχει ουσιαστικά η ωριμότητα των εγχώριων θεσμών για καλύτερη εφαρμογή. Η προχειρότητα με την οποία ενσωματώνεται ο χωρικός σχεδιασμός στις λειτουργίες των αρμόδιων υπουργείων είναι ενδεικτικός της βεβιασμένης κινητικότητας στο πεδίο αυτό. Την ίδια στιγμή που το μεγαλύτερο μέρος της προσπάθειας χωροταξικής ανασυγκρότησης, με την εκπόνηση και εφαρμογή σχεδίων, συγκεκριμένα πολεοδομικών σχεδίων, χρηματοδοτείται μέσω των ευρωπαϊκών προγραμμάτων (π.χ. ΕΠ Περιβάλλον στο Γ΄ΚΠΣ και ΕΣΠΑ) είναι εμφανής η έλλειψη συντονισμού μεταξύ των αρμοδίων φορέων στην άσκηση της οικονομικής αναπτυξιακής και χωροταξικής πολιτικής (Κλουτσινιώτη, Συνέντευξη 2013, Ανδρικοπούλου, 1995). Τη δεκαετία 1990 τα αναπτυξιακά προγράμματα δεν λαμβάνουν υπόψη χωροταξικά πλαίσια, εφόσον τέτοια δεν υπάρχουν. Τη δεκαετία 2000 κι ενώτα περιφερειακά πλαίσια έχουν θεσμοθετηθεί ο σχεδιασμός των ΠΕΠ δεν εναρμονίζεται παρά μόνο σε ορισμένες μεμονωμένες περιπτώσεις. Ακόμη, το γενικό και τα ειδικά τομεακά πλαίσια καθώς έπονται χρονικά της σύνταξης του ΕΣΠΑ, πάλι δεν λαμβάνονται υπόψη. Τα δύο πλαίσια αναπτυξιακού σχεδιασμού είναι έτσι σαφώς ξεκομμένα μεταξύ τους.

Παρόλα αυτά όπως οι εξελίξεις στην Ευρώπη δείχνουν η χωροταξία δε μπορεί να είναι μία συγκυριακή προτεραιότητα. Ενόψει της μείωσης των διαρθρωτικών πόρων στο πλαίσιο της πολιτικής συνοχής, λόγω της βελτίωσης της σχετικής θέσης των ελληνικών περιφερειών αλλά και της οικονομικής κρίσης, μειώνονται τα περιθώρια μίας παραδοσιακού τύπου περιφερειακής πολιτικής. Επιπλέον, η νέα ιδεολογικοπολιτική τάση καθιστά πρώτη προτεραιότητα τη μέγιστη αποδοτικότητα των έργων. Στο πλαίσιο αυτό η επαναδιαπραγμάτευση του τρόπου προσέγγισης των ζητημάτων της ανάπτυξης επιβάλλει την ενσωμάτωση της χωρικής συνιστώσας σε όλο το φάσμα της δημόσιας πολιτικής και την εξειδικευμένη χωρική προσέγγιση των αναπτυξιακών προβλημάτων που μπορεί να διασφαλίσει συμπληρωματικότητα και συνέργεια μεταξύ των κοινοτικών και εθνικών παρεμβάσεων (βλ. επίσης, Θωίδου, 2004), ξεφεύγοντας από τη λογική της διαρθρωτικής και χρηματοδοτικής υποστήριξης.

17.2. Ειδικά και περιφερειακά χωροταξικά πλαίσια

Στη συνέχεια, αναφέρονται ορισμένες κριτικές παρατηρήσεις σε σχέση με τα ειδικά και περιφερειακά χωροταξικά. Ανάμεσα στους τομείς, η βιομηχανία και ο τουρισμός καθώς έχουν στρατηγική σημασία στο σύγχρονο εθνικό αναπτυξιακό πρότυπο, εξετάζονται πιο ειδικά. Τα λοιπά χωροταξικά τομεακά δεν εξετάζονται για διαφορετικούς λόγους. Οι εναλλακτικές μορφές ενέργειας είναι ένας τομέας αναδυόμενος τη δεκαετία 2000 που όμως δεν έχει ακόμα σημαντική συμμετοχή στην οικονομία. Οι υδατοκαλλιέργειες αναπαριστούν ένα μικρό μέρος της πρωτογενούς παραγωγής, ενώ το θεσμικό πλαίσιο τη χωρική τους οργάνωση συγκροτείται μόλις μετά το 2010. Σε ότι αφορά τα περιφερειακά χωροταξικά, αυτά αφορούν τις 12 περιφέρειες της χώρας, όλες εκτός

της Αττικής, και αποτελούν τα πρώτα θεσμοθετημένα σχέδια στρατηγικού χωροταξικού σχεδιασμού που παραδόξως προηγούνται του εθνικού σχεδίου.

Ένα βασικό σημείο που πρέπει να αναδειχθεί εδώ είναι η νομική ισχύς των κειμένων και ο τρόπος με τον οποίο οι νόμοι αυτοί δεσμεύουν την εκάστοτε περιφερειακή αρχή ή κυβερνητικούς φορείς σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις. Πρώτα απ' όλα, ανάμεσα στα ειδικά πλαίσια, το πλαίσιο για τη βιομηχανία εφαρμόζεται με την έννοια ότι εξακολουθεί να δεσμεύει ο νόμος με τις διατάξεις του το σχεδιασμό στο χώρο και τους φορείς των πολιτικών βιομηχανικής ανάπτυξης, ενώ το σχέδιο για τον τουρισμό βρίσκεται ακόμα σε διαβουλεύσεις δεδομένου ότι προσκρούει σε αντιθέσεις και αντιδράσεις από διαφορετικές πλευρές (περιβαλλοντικές οργανώσεις, επιστήμονες του χώρου – χωροτάκτες κ.λπ.).

Σε ότι αφορά τα περιφερειακά σχέδια, αυτά εφαρμόζονται μέχρι τις αρχές της δεκαετίας 2010, οπότε δέχονται επικαιροποίηση, σύμφωνα με τις προβλέψεις στις διατάξεις του νόμου. Όλη την περίοδο μετά την κατάρτιση τους, αποτελούν δεσμευτικά πλαίσια για τις περιφερειακές διοικήσεις, στο βαθμό που υπάρχει πράγματι συγχρονισμός των οργάνων και των φορέων για την κατάρτιση των αναπτυξιακών οικονομικών προγραμμάτων. Και πάλι όμως, η εφαρμογή στην πράξη δεν είναι τόσο αυτονόητη, με δεδομένα πρώτον, ότι οι εκάστοτε ρυθμίσεις μπορεί στην πορεία της έγκρισης και των χωροθετήσεων διαφορετικών επενδύσεων, έργων και υποδομών, να συναντήσουν τη στήριξη ή την αντίδραση των δημοκρατικών οργάνων, των τοπικών κοινοτήτων και συλλογικών ή τοπικών φορέων. Σε κάθε περίπτωση δηλαδή, ο βαθμός στον οποίο τηρούνται και υλοποιούνται οι προβλέψεις, οφείλεται και στην αντίσταση ή την αποδοχή που θα συναντήσει ο σχεδιασμός στην πράξη, στο τοπικό και περιφερειακό επίπεδο και σε τελική ανάλυση, σχετίζεται με τις ανάγκες, τις διεκδικήσεις και τις προτεραιότητες που θέτει η ίδια η κοινωνία για τον εαυτό της. Η νομιμοποίηση τελικά του σχεδιασμού μπορεί να βρει και βρίσκει εμπόδιο σε οποιαδήποτε χρονική στιγμή, την απροθυμία των τοπικών φορέων ή των τοπικών κοινωνιών να τη στηρίξουν[283]. Τα κριτήρια που επιστρατεύονται για την αξιολόγηση των έργων συχνά έχουν ως σκοπό να «υπερασπιστούν» τοπικές επιδιώξεις και ιστορίες ανάπτυξης, περιπλέκοντας έτσι το έργο της χωροταξίας, που εκ των πραγμάτων, έχει ως γνώμονα τον ορθολογικό επιστημονικό σχεδιασμό και την κατανομή δραστηριοτήτων στη «μεγάλη κλίμακα».

Ακόμα όμως, η εφαρμογή των περιφερειακών πλαισίων, όπως και των ειδικών τομεακών, προσκρούει και σε άλλες δυσλειτουργίες και ασάφειες. Καταρχήν, δεν είναι ξεκάθαρο και υπάρχει διχογνωμία ως προς το ποιο στρατηγικό κείμενο είναι δεσμευτικά επικρατέστερο. Συχνά, η χαλαρότητα με την οποία διατυπώνονται οι προβλέψεις και οι διατάξεις στο εθνικό σχέδιο, αφήνουν σκόπιμα περιθώρια ελιγμών στο χωροτάκτη να πραγματοποιήσει τον «υποκείμενο» περιφερειακό, ακόμα και πολεοδομικό, ή ειδικό σχεδιασμό, με βάση τα δικά του κριτήρια και αξιοποιώντας διαφορετικά εργαλεία και ρυθμίσεις για να προσδιορίσει αναγκαίες-κατάλληλες στη μικροκλίμακα διευθετήσεις. Παρόλα αυτά, ένας βασικός κανόνας διέπει την ιεραρχία των στόχων και των δεσμεύσεων. Όποια ρύθμιση ή επιλογή ορίζεται ρητά στο πλαίσιο του νόμου, θα πρέπει να επιβάλλεται σε άλλο εργαλείο και σε άλλο επίπεδο σχεδιασμού και δεν μπορεί να παραβιάζεται.

Το ειδικό χωροταξικό πλαίσιο για τη βιομηχανία

Το *Ειδικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για την Βιομηχανία*[284] ορίζει ως σκοπό το μετασχηματισμό της χωρικής διάρθρωσης του εθνικής σημασίας τομέα της βιομηχανίας προς την κατεύθυνση της βιώσιμης ανάπτυξης, με παράλληλους στόχους την προστασία του περιβάλλοντος, την κοινωνική ισότητα και συνοχή και την οικονομική ευημερία όπως και θεσπίζει κατευθύνσεις σε σχέση αφενός με τη μακρο − χωρική οργάνωση του τομέα, αφετέρου με τη χωροθέτησή σε τοπικό επίπεδο, σε συνάρτηση με τις χρήσεις γης.

[283] Συνέντευξη στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής έρευνας με τον αρχιτέκτων-πολεοδόμο Γιώργο Πετράκη στο Ηράκλειο, το Νοέμβριο 2014. Ο Γ. Πετράκης είναι μέλος της επιστημονικής ομάδας μελέτης του Περιφερειακού Χωροταξικού Πλαισίου Κρήτης και του έργου επικαιροποίησης για την Περιφερειακή Διοίκηση Κρήτης και έχει εμπειρία δεκαετιών ως επικεφαλής ομάδας έργου στον πολεοδομικό σχεδιασμό και ως συμμετέχων σε έργα για την χωρική και περιφερειακή ανάπτυξη.

[284] το οποίο εγκρίνεται με την Απόφαση 11508 και δημοσιεύεται στο ΦΕΚ 151/13-4-2009.

Συνοπτικά, σε μία μακροσκοπική θεώρηση ο ελληνικός χώρος διαιρείται σε ιεραρχημένους πόλους και άξονες βιομηχανικής ανάπτυξης. Συγκεκριμένα, ξεχωρίζουν οι ευρύτερες μητροπολιτικές περιοχές (Αθήνα-Θεσσαλονίκη) που συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής βιομηχανίας και στις οποίες εκτιμάται ως κατάλληλη στρατηγική η προσέλκυση δραστηριοτήτων αιχμής και / ή διεθνούς προσανατολισμού, έντασης τεχνολογίας (με την Αθήνα να επιδιώκει ένα ισχυρό ρόλο). Ακόμα, ξεχωρίζουν ένας αριθμός δευτερευόντων πόλων διαπεριφερειακής εμβέλειας όπως πόλοι με στοιχεία αναδυόμενων δικτυώσεων γειτονικών αστικών κέντρων και αστικά κέντρα με σημαντικό ρόλο στην αναπτυξιακή διαδικασία ως πύλες ή κόμβοι μεταφορών. Τέλος, αναγνωρίζονται ως ανεξάρτητοι οι πόλοι ηλεκτροπαραγωγής που βρίσκονται κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα.

Το βασικό σύστημα διατάσσεται κατά μήκος υφιστάμενων ή νέων αξόνων κι ειδικά γύρω από τον κυρίαρχο αναπτυξιακό άξονα «S» ο οποίος όμως προτείνεται να αποκτήσει νέες ηπειρωτικές συνδέσεις. Ακόμα, ο ελληνικός χώρος διακρίνεται σε περιοχές ανάλογα με την ένταση και το χαρακτήρα της πολιτικής που απαιτείται (περιοχές εντατικοποίησης / επέκτασης / ποιοτικής αναδιάρθρωσης/στήριξης). Επισημαίνεται ότι η μόνη περιοχή ποιοτικής αναδιάρθρωσης που εκφράζει και το πιο «αισιόδοξο» σενάριο για τη βιομηχανική ανάπτυξη εντοπίζεται στην Αττική, ενώ περιοχές εντατικοποίησης που αναπαριστούν επίσης μία «καλή» περίπτωση συναντώνται διάσπαρτες στη Βόρεια και Κεντρική Ελλάδα. Οι περιοχές (σε ανάγκη) στήριξης εντοπίζονται κυρίως στη γεωγραφική περιφέρεια της νότιας Ελλάδας, στις πρωτεύουσες της Κρήτης (Ηράκλειο) και του Νοτίου Αιγαίου (Ερμούπολη Σύρου), αλλά και σε περιοχές της Πελοποννήσου (Πάτρα και Κόρινθος).

Σε γενικές γραμμές, το εθνικό χωρικό πρότυπο για τη βιομηχανία προσφέρει μία ορθολογική στρατηγική για την αντιμετώπιση του περιφερειακού προβλήματος, το οποίο εν μέρει είναι πρόβλημα ανισοκατανομής και συγκέντρωσης της βιομηχανικής παραγωγής σε λιγοστά κέντρα. Ωστόσο, το μέγεθος της ελληνικής βιομηχανίας στα τέλη της δεκαετίας 2000 είναι τόσο μικρό που είναι αμφίβολο αν μπορεί να υπάρξει αποκέντρωση, έτσι ώστε ταυτόχρονα να εξυπηρετείται η ανταγωνιστικότητα του τομέα. Είναι ευνόητο ότι η συσπείρωση των παραγωγικών μονάδων στις ευρύτερες περιοχές μεγάλων αστικών κέντρων και κοντά σε κρίσιμες υποδομές, είναι ένας τρόπος για τις επιχειρήσεις, είτε επιλέγουν αυθόρμητα, είτε επιλέγουν βάσει αναπτυξιακών κινήτρων, να αυξήσουν τις εξωτερικές οικονομίες και να ενταχθούν σε χωρικά δίκτυα που μπορούν να διασφαλίσουν μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Αυτά αφορούν βέβαια δραστηριότητες της βιομηχανίας που ξεφεύγουν από τους συμβατικούς κλάδους της μεταποίησης τροφίμων και πρώτων υλών. Στην περίπτωση των τελευταίων, η διατήρηση της παραγωγικής βάσης είναι εφικτή στους πόλους ελάσσονος σημασίας, όμως πρέπει να συνυπολογίζεται και η τάση που οδηγεί το κεφάλαιο και τους μεγάλους ομίλους κοντά σε μεγάλες αγορές.

Στο πλαίσιο αυτό, το χωροταξικό για τη βιομηχανία αντιμετωπίζει κυρίως τις περιφερειακές ανισότητες στη βιομηχανική ανάπτυξη και πολύ λιγότερο εστιάζει σε τρόπους που θα συντελέσουν σε μία ανασυγκρότηση του τομέα - «επαναβιομηχάνιση» της χώρας. Η μόνη κατεύθυνση που μπορεί να θεωρηθεί σχετική, είναι η ενθάρρυνση της συγκέντρωσης δραστηριοτήτων τεχνολογίας αιχμής και διεθνούς ζήτησης στα μητροπολιτικά κέντρα.

Τέλος, σαν τελική παρατήρηση αναφέρεται ότι το μέγεθος του βιομηχανικού τομέα δε δικαιολογεί απαραίτητα τη σύνταξη ειδικού χωροταξικού. Η θέσπιση του κυρίως εξηγείται από τη στρατηγική-συμβολική και ιστορική σημασία που έχει ο τομέας για την οικονομική ανάπτυξη γενικά και την περιφερειακή ανάπτυξη ειδικότερα. Παρόλα αυτά το σχέδιο είναι πολύ σημαντικό καθώς ανήκει στα λιγοστά εργαλεία που διαθέτει ο κεντρικός σχεδιασμός για την προσέγγιση ενός σαφώς πολυσύνθετου και κρίσιμου προβλήματος, όπως είναι η αποβιομηχάνιση στην Ελλάδα.

Το ειδικό χωροταξικό πλαίσιο για τον τουρισμό

Το *Ειδικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τον Τουρισμό* (ΕΠΧΣΑΑ) στοχεύει στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας του τουριστικού προϊόντος, την εξασφάλιση της προστασίας και της βιωσιμότητας των πόρων που ενδιαφέρουν τον τουρισμό, την ενίσχυση των πολιτικών περιφερειακής ανάπτυξης, αλλά και τη διαμόρφωση ενός σαφέστερου πλαισίου κατευθύνσεων προς τον υποκείμενο σχεδιασμό, τις αδειοδοτούσες αρχές και τις ενδιαφερόμενες

επιχειρήσεις[285]. Ο εθνικός χώρος εξειδικεύεται με βάση την ένταση και το είδος της τουριστικής δραστηριότητας, της γεωμορφολογίας και της ευαισθησίας των πόρων σε κατηγορίες περιοχών (άρθρο 4), ενώ επιπλέον διακρίνονται «ζώνες υψηλής ανταγωνιστικότητας» διαφόρων οικονομικών δραστηριοτήτων, σε απόσταση 300 μ. από τον αιγιαλό, στα νησιά και στις παράκτιες περιοχές[286].

Σε σχέση με τις ειδικές μορφές τουρισμού (άρθρο 6) προωθείται κυρίως η ανάπτυξη συνεδριακού τουρισμού σε συμπληρωματικότητα συχνά με τον αστικό τουρισμό και η οργάνωση του θαλάσσιου τουρισμού και λιγότερο του τουρισμού γκολφ. Μία γενική αόριστη έμφαση δίνεται κατά τα άλλα, στον πολιτιστικό και αθλητικό τουρισμό, στον τουρισμό της φύσης, ενώ μία στοιχειώδης αναφορά γίνεται σε σχέση με άλλες μορφές τουρισμού που εμφανίζουν προοπτικές ανάπτυξης σε συγκεκριμένους τόπους (π.χ. γεωτουρισμός, ορεινός αθλητικός τουρισμός).

Σημαντικό σημείο των διατάξεων του νόμου αποτελούν οι ρυθμίσεις για τις *Σύνθετες και Ολοκληρωμένες Υποδομές Μικτής Χρήσης* (άρθρα 3 και 9) οι οποίες ορίζονται ως:

> «η συνδυασμένη ανάπτυξη ξενοδοχείων διαφόρων λειτουργικών μορφών/τύπων υψηλών προδιαγραφών (4 ή 5 αστέρων), υπηρεσιών αναψυχής και άθλησης, εγκαταστάσεων ειδικής τουριστικής υποδομής (συνεδριακά κέντρα, γκολφ, κέντρα θαλασσοθεραπείας κ.ά), ως διακεκριμένα τμήματα των ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων και προαιρετικά κατοικιών προς πώληση, στις οποίες θα προβλέπεται η δυνατότητα παροχής ξενοδοχειακών υπηρεσιών υψηλού επιπέδου».

Οι παραπάνω θεσπίζονται εφόσον τα επιχειρηματικά σχέδια πληρούν ελάχιστες προϋποθέσεις όπως π.χ. εφόσον οι νέες επενδύσεις συμβάλλουν στον εμπλουτισμό και την αναβάθμιση του τουριστικού προϊόντος, ενισχύουν την κοινωνική, οικονομική, και παραγωγική βάση της ευρύτερής των περιοχής και εξασφαλίζουν ικανοποιητική ζήτηση για τη βιωσιμότητα των επιμέρους υποδομών. Επισημαίνεται ότι μεγάλα επενδυτικά σχέδια που έχουν χαρακτηριστεί ήδη ως μείζονος τουριστικής σημασίας θεωρούνται ex-ante ότι πληρούν τα παραπάνω κριτήρια.

Σε μία σφαιρική αξιολόγηση, το σχέδιο, αν και αναγκαίο, είναι στη μορφή που λαμβάνει αποσπασματικό, αόριστο και ασαφές, δεν εξυπηρετεί τον εμπλουτισμό ή τη διαφοροποίηση του τουριστικού προϊόντος, ενώ επιπλέον έρχεται σε αντίθεση με τη λογική της ενδογενούς ολοκληρωμένης και αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης. Σύμφωνα με την βασική κριτική[287], εντείνει το πρόβλημα της γρήγορης επέκτασης της δόμησης σε εκτός σχεδίου περιοχές, ανατρέποντας βασικές προσπάθειες της πολεοδομίας στο σημείο αυτό, παγιώνει το μοντέλο του μαζικού τουρισμού με καταστροφικές συνέπειες για τις ανεπτυγμένες τουριστικές περιοχές και τα μεγαλύτερα νησιά και προσβλέπει σε άκρατη εκμετάλλευση των ακτών και σε περεταίρω επιβάρυνση του φυσικού περιβάλλοντος.

Σε γενικές γραμμές δηλαδή, υποστηρίζεται και εδώ η άποψη ότι το πλαίσιο στρέφεται σε ένα διασκευασμένο μοντέλο οργανωμένου μαζικού τουρισμού που μεριμνά ειδικά για τα θέματα του κλάδου και δη των μεγάλων επενδύσεων, ενώ εμφανίζει ελάχιστο ενδιαφέρον για την περιφερειακή και την αειφόρο ανάπτυξη. Χαρακτηριστικά, αγνοείται οποιοσδήποτε κορεσμός ή ενδεχόμενη κόπωση στο χώρο από την δραστηριότητα του τουρισμού (οι περιοχές χαρακτηρίζονται ανάλογα με το βαθμό στον οποίο έχουν ή δεν έχουν φτάσει ένα «επίπεδο ανάπτυξης» και έτσι αποκρύπτεται ότι θα μπορούσε να οριστεί και ένα όριο στη φέρουσα ικανότητα σε ορισμένες

---

[285] εγκρίθηκε με την υπ' αρ. απόφαση 24208 (ΦΕΚ Β' 1138/11-6-2009).

[286] Οι κατηγορίες περιοχών είναι συγκεκριμένα, ανεπτυγμένες τουριστικές περιοχές, αναπτυσσόμενες τουριστικές περιοχές, περιοχές τουριστικού ενδιαφέροντος με κυρίαρχες χρήσεις άλλες από τον τουρισμό και δυνατότητα ανάπτυξης εναλλακτικών μορφών τουρισμού, μητροπολιτικές περιοχές, νησιά και παράκτιες περιοχές πεδινές και ημιορεινές περιοχές, περιοχές που περιλαμβάνονται στον Κατάλογο Τόπων Κοινοτικής Σημασίας - περιοχές του Δικτύου Φύση (NATURA) 2000 και λοιπές περιοχές περιβαλλοντικής ευαισθησίας, ορεινές περιοχές, παραδοσιακοί οικισμοί, αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία.

[287] βλ. για παράδειγμα, τη θέση της Κλουτσινιώτη (2009). Ακόμα την αντίθεση όλων των μεγάλων περιβαλλοντικών οργανώσεων στα εξής: «ΘΕΣΗ ΤΟΥ WWF ΕΛΛΑΣ επί του σχεδίου ΚΥΑ του Ειδικού Πλαισίου Χωροταξικού Σχεδιασμού για τον Τουρισμό» διαθέσιμο στο http://politics.wwf.gr/images/stories/political/positions/eidikoplaisiotourismou.pdf. Επίσης, οι κοινές θέσεις των περιβαλλοντικών οργανώσεων όπως παρατίθενται στο Δίκτυο Medsos σε δημοσίευμα με τίτλο «Να αποσυρθεί το χωροταξικό της τσιμεντοποίησης», διαθέσιμο και στο http://medsos.gr/medsos/news/2008-12-16-00-12-16/2009-01-21-14-35-04/226-2008-11-27-10-40-38.html

περιοχές), οι ειδικές μορφές που προωθούνται επιλεκτικά διευκολύνουν το άνοιγμα σε λίγες μεγάλες επενδύσεις και σε μεγάλης κλίμακας τουριστικές αναπτύξεις και τέλος ειδικές προβλέψεις για την αειφόρο τουριστική ανάπτυξη στα νησιά δεν υπάρχουν, παρότι η υπερεκμετάλλευση του παράκτιου χώρου και η μονοανάπτυξη σε συγκεκριμένες περιοχές ιδίως στα μεγαλύτερα νησιά αποτελούν σοβαρά χωρικά προβλήματα.

Επίσης όμως, είναι φανερό ότι οι επιδιώξεις είναι ανακόλουθες σε πολλά σημεία με τις γενικές κατευθύνσεις για πολυκεντρική και ισόρροπη ανάπτυξη του γενικού πλαισίου. Η συγκέντρωση των επενδύσεων σε λίγες περιοχές δεν συνεπάγεται ισόρροπη ανάπτυξη και οι προβλεπόμενες νέες τουριστικές αναπτύξεις δεν σχετίζονται με πραγματικά οφέλη για τις τοπικές κοινωνίες, πέραν εντός ενός τοπικού συμπλέγματος που ορίζεται στα πλαίσια της εκάστοτε εγκατάστασης.

Τα περιφερειακά χωροταξικά πλαίσια

Η ανάλυση των περιφερειακών πλαισίων βασίζεται σε μία επισκόπηση των κειμένων και δομείται σε τρείς άξονες που ακολουθούν τη δομή των θεσμοθετήσεων. Συγκεκριμένα, αναλύεται η αναπτυξιακή φυσιογνωμία, η υφιστάμενη αναπτυξιακή κατάσταση και οι προτάσεις σχεδιασμού στις 12 περιφέρειες που διαθέτουν χωροταξικό, δηλαδή σε όλες εκτός της Αττικής[288], ενώ στο τέλος διατυπώνονται ορισμένα συνολικά συμπεράσματα.

Καταρχήν, σε ότι αφορά το διεθνή προσανατολισμό και την αναπτυξιακή φυσιογνωμία των περιφερειών είναι εντυπωσιακό ότι σχεδόν οι μισές περιφέρειες της χώρας και ειδικά περιφέρειες στη Βόρεια Ελλάδα θεωρείται ότι λειτουργούν ή προγραμματίζονται για να γίνουν "πύλη" διεθνούς ή/και ευρωπαϊκής εμβέλειας, κυρίως λόγω της θέσης τους στο διευρωπαϊκό σύστημα μεταφορών αλλά και της ολοκλήρωσης μεγάλων εθνικών έργων υποδομής. Πιο συγκεκριμένα, η Κεντρική Μακεδονία με κυρίαρχο οικονομικό και διοικητικό κέντρο τη Θεσσαλονίκη, θεωρείται ότι αποτελεί βασική πύλη προς τα Βαλκάνια και το χώρο της Ν.Α. Ευρώπης, ενώ προγραμματίζεται και ενίσχυση του ρόλου της Συμπρωτεύουσας, με ενδυνάμωση δραστηριοτήτων διαμετακομιστικού εμπορίου, έρευνας και τεχνολογίας, υπηρεσιών κατανάλωσης και πολιτισμού και επιχειρηματικών υπηρεσιών. Ακόμα, η Δυτική Μακεδονία θεωρείται ότι από αποκομμένη περιφέρεια μετασχηματίζεται με τα οδικά έργα σε πύλη στην ΕΕ και στις γειτονικές χώρες, ενώ στοχεύει σε μία νέα εξειδίκευση, πέραν των διαμετακομιστικών υπηρεσιών και του εμπορίου, σε υπηρεσίες και κυρίως, στην εκπαίδευση, το εμπόριο, την υγεία και την αναψυχή. Παρόμοιοι στόχοι εκφράζονται και για την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη που όμως διαφοροποιείται στο ότι αποτελεί ταυτόχρονα, σημείο απευθείας σύνδεσης με την Τουρκία, μέσω της Εγνατίας Οδού. Επίσης, η Ήπειρος κυρίως λόγω του διαμετακομιστικού λιμένα της Ηγουμενίτσας και της κατασκευής της Εγνατίας και των συνδέσεων του δυτικού οδικού άξονα, θεωρείται ότι αναδεικνύεται επίσης σε ευρωπαϊκή και διεθνή πύλη. Τέλος, η Δυτική Ελλάδα θεωρείται ότι αποτελεί ήδη και ενισχύεται ο ρόλος της, ως νοτιοδυτική πύλη της χώρας στην Κεντρική Ευρώπη και τη Μεσόγειο, κυρίως λόγω του λιμένα της Πάτρας, αλλά επίσης, μεγάλων οδικών αξόνων που συνδέουν την περιφέρεια με το λιμάνι της Ηγουμενίτσας και το εθνικό δίκτυο.

Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν περιφέρειες για τις οποίες αναγνωρίζεται ότι έχουν και διατηρούν έναν «περιθωριακό» ή μειονεκτικό ρόλο, εξαιτίας κυρίως της γεωγραφικής τους θέσης. Για παράδειγμα η Πελοπόννησος αναγνωρίζεται ότι έχει «γωνιακή» και άρα μειονεκτική θέση, ενώ δεν αναμένονται ιδιαίτερα οφέλη από τα μεγάλα έργα στην Κεντρική Ελλάδα. Παρόμοια, στο

[288] Η Αττική ακόμα το Νοέμβριο 2013 αναμένεται να αποκτήσει το δικό της χωροταξικό, ενώ η μελέτη βρίσκεται σε εξέλιξη. Αναλυτικά, *Περιφερειακό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης* Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης ΦΕΚ 1471 Β/09.10.2003, Κεντρικής Μακεδονίας ΦΕΚ 218 Β/06.02.2004, Δυτικής Μακεδονίας ΦΕΚ 1472 Β/09.10.2003, Ηπείρου ΦΕΚ 1451 Β/06.10.2003, Θεσσαλίας ΦΕΚ 1484 Β/10.10.2003, Δυτικής Ελλάδας ΦΕΚ 1470 Β/09.10.2003, Στερεάς Ελλάδας ΦΕΚ 1469 Β/09.10.2003, Ιονίων Νήσων ΦΕΚ 56 Β/19.01.2004, Πελοποννήσου ΦΕΚ 1485 Β/10.10.2003, Νοτίου Αιγαίου ΦΕΚ 1487 Β/10.10.2003, Βορείου Αιγαίου ΦΕΚ 1473 Β/09.10.2003, Κρήτης ΦΕΚ 1486 Β/10.10.2003.

Βόρειο Αιγαίο η διπλή περιφερειακότητα σε σχέση με την ΕΕ και η συνεχιζόμενη απομόνωση από τους διαπεριφερειακούς αναπτυξιακούς άξονες, αναπόφευκτα ταυτίζονται με μειονεξία στο «σημείο εκκίνησης». Ακόμα και η περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου εμφανίζεται ως μειονεκτική. Η κρίσιμη γεωγραφική θέση, στα σύνορα της Ευρώπης προς την ανατολή, συνεπάγεται στην περίπτωση αυτή σοβαρά προβλήματα στη διαχείριση της εισερχόμενης μετανάστευσης.

Ωστόσο, είναι και ορισμένες περιφέρειες για τις οποίες εκφράζεται αισιοδοξία λόγω θέσης σε εγγύτητα με τα εθνικά δίκτυα. Για παράδειγμα, στη Θεσσαλία ενώ αναγνωρίζεται ότι είναι αδύναμη η θέση της στα διεθνή δίκτυα, αναμένονται οφέλη από την ολοκλήρωση των νέων οδικών συνδέσεων, όπως και η Στερεά Ελλάδα αναγνωρίζεται ότι έχει έντονη περιφερειακότητα ως προς την ΕΕ, αναμένει βελτίωση της σχετικής θέσης της με τη διασύνδεση μέσω των νέων υποδομών (πχ. αναβάθμιση ΠΑΘΕ, διαγώνιου άξονα) και τα προγραμματισμένα οδικά έργα που θα «ανοίξουν» το δρόμο προς το Αιγαίο και τη Δυτική Ευρώπη. Πιο ιδιαίτερες περιπτώσεις σε αυτή την κατηγορία, είναι μόνο η Κρήτη και τα Νησιά Ιονίου. Η πρώτη παρότι βρίσκεται επίσης, σε σχετική απομόνωση στο εθνικό χωρικό σύστημα και στην περιφέρεια της περιφέρειας της ΕΕ, θεωρείται ότι καταλαμβάνει στρατηγική θέση στη νοτιοανατολική Μεσόγειο και ότι μπορεί έτσι να επιτύχει ακόμα μεγαλύτερη εξωστρέφεια ειδικά σε τομείς όπως η έρευνα, η εκπαίδευση και το εμπόριο. Η δεύτερη θεωρείται ότι μπορεί να λειτουργήσει, εφόσον κάτι τέτοιο υποστηριχθεί από το σχεδιασμό, ως ανταγωνιστικός προορισμός απέναντι σε πόλους ποιοτικού - περιηγητικού τουρισμού διεθνούς και ευρωπαϊκού επιπέδου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 17.1. Κύρια σημεία στο «διεθνή προσανατολισμό και την αναπτυξιακή φυσιογνωμία» ανά περιφέρεια σύμφωνα με το ΠΠΧΣΑΑ

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ		
	Λειτουργεί ή προγραμματίζεται ως "διεθνής πύλη" και στηρίζει την αναπτυξιακή στρατηγική στην ολοκλήρωση του διευρωπαϊκού δικτύου μεταφορών (+)	Σχετική αισιοδοξία λόγω γειτνίασης σε εθνικά δίκτυα μεταφορών (+)	Αναγνωρίζεται ως μειονεκτική γεωγραφική θέση (-)
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	Χ		
Κεντρική Μακεδονία	Χ		
Δυτική Μακεδονία	Χ		
Θεσσαλία		Χ	
Ηπειρος	Χ		
Δυτική Ελλάδα	Χ		
Στερεά Ελλάδα			
Ιόνια Νησιά		Χ	
Πελοπόννησος			Χ
Νότιο Αιγαίο			Χ
Βόρειο Αιγαίο			Χ
Κρήτη		Χ	

Πηγή: Στοιχεία από ΠΠΧΣΑΑ, ιδία επεξεργασία.

Στο ίδιο πλαίσιο της γενικευμένης «αγωνίας» για εξωστρέφεια και πάλι οι μισές (6) περιφέρειες θεωρείται ότι έχουν συγκριτικό πλεονέκτημα και στηρίζουν την αναπτυξιακή τους στρατηγική στις εξωτερικές συναλλαγές. Συγκεκριμένα, αυτές είναι οι περιφέρειες της Κεντρικής Μακεδονίας, της Δυτικής Μακεδονίας και της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, της Δυτικής Ελλάδας ακόμα και της Ηπείρου. Όπως προκύπτει, οι αναπτυξιακές προοπτικές εκεί είναι άμεσα συνδεδεμένες με την ολοκλήρωση των μεγάλων έργων, όπως της Εγνατίας, του ΠΑΘΕ , του λιμένα

και αεροδρομίου της Θεσσαλονίκης, του Δυτικού Άξονα και του λιμένα της Ηγουμενίτσας, της ζεύξης του Ρίου -Αντίρριου που αλλάζουν το τοπίο στη Βόρεια και Κεντρική Ελλάδα. Ακόμα, η περιφέρεια Ιονίων Νήσων θεωρείται ότι μπορεί να έχει έμμεσα οφέλη, καθώς αλλάζουν οι διαπεριφερειακοί συσχετισμοί με τη λειτουργία των παραπάνω υποδομών (εδώ σημασία αποκτά και η αναβάθμιση των υποδομών του λιμένα της Πάτρας), ενώ μία ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί και η Θεσσαλία, για την οποία θεωρείται ότι τα έργα στη Βόρεια Ελλάδα βοηθούν στην βελτίωση της διαπεριφερειακής συνοχής στην ευρύτερη περιφέρεια. Είναι πάντως, αξιοσημείωτο, ότι οι λοιπές νησιωτικές και ορισμένες κεντρικές περιφέρειες (π.χ. η Πελοπόννησος) μένουν εκτός των κύριων αναπτυξιακών αξόνων που διαμορφώνονται και δεν προσδοκούν οποιαδήποτε οφέλη από τις μεγάλες επενδύσεις στις υποδομές μεταφορών.

Συνοπτικά, μπορεί να διατυπωθεί η άποψη ότι τουλάχιστον σε επίπεδο αναπτυξιακής στρατηγικής, το κέντρο της εξωστρέφειας και της συγκέντρωσης των αναπτυξιακών δυνατοτήτων στο πλαίσιο του ανοικτού στην παγκοσμιοποίηση οικονομικού συστήματος, εντοπίζεται στρατηγικά στη Βόρεια Ελλάδα. Η Κεντρική Ελλάδα αποτελεί έναν ενδιάμεσο χώρο που προσπαθεί να επωφεληθεί έμμεσα από τη μία, από την ένταξη όμορων περιφερειών στα διευρωπαϊκά δίκτυα, από την άλλη, από τη στενή λειτουργική σχέση που διατηρεί κυρίως με την Αθήνα. Τέλος, η νότια και νησιωτική Ελλάδα παραμένει εκ του σχεδίου «εσωστρεφής» σε όλους τους τομείς, εκτός του τουρισμού και σε συγκεκριμένους κλάδους των υπηρεσιών (π.χ. Κρήτη).

Σε ότι αφορά την υφιστάμενη κατάσταση, πρώτα απ' όλα ως κύρια προβληματικές περιοχές εντός των περιφερειών ξεχωρίζουν απαρέγκλιτα σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, οι ορεινές ζώνες και τα μικρά νησιά. Είναι ενδεικτικό ότι η Κεντρική Μακεδονία θεωρεί το πρόβλημα της διατήρησης οικισμών στις ορεινές περιοχές ένα μείζον χωροταξικό και αναπτυξιακό πρόβλημα, η Δυτική Μακεδονία προσδιορίζει ως προβληματικές τις φθίνουσες γεωργικές περιοχές της ορεινής επαρχίας Βοϊου, ενώ η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη εντοπίζει ιδιαίτερα προβλήματα και περιορισμούς στα μικρά νησιά της Σαμοθράκης και της Θάσου, σε σύγκριση με τις ηπειρωτικές περιοχές της. Ακόμα, στην Ήπειρο διατυπώνεται ειδικός προβληματισμός για τις ορεινές και ημιορεινές περιοχές (Πρέβεζα, Θεσπρωτία, Ιωάννινα) και ειδικά για τις παραμεθόριες ζώνες, λόγω της πληθυσμιακής εγκατάλειψης, ενώ στη Δυτική Ελλάδα και στη Θεσσαλία αναγνωρίζεται επίσης ως καταφανώς δυσμενέστερη η θέση των ορεινών περιοχών σε σύγκριση με τις πεδινές. Αντίστοιχα, στα Ιόνια Νησιά και στο Νότιο Αιγαίο τα απομονωμένα και μικρά νησιά θεωρούνται μειονεκτικές και ιδιαίτερα απομονωμένες περιοχές, με σημαντικά προβλήματα, ενώ τέλος στο Βόρειο Αιγαίο οι προβληματικές περιοχές συμπίπτουν με ιδιαίτερα απομονωμένες περιοχές που αντιμετωπίζουν τη λεγόμενη «διπλή νησιωτικότητα». Σε κάθε περίπτωση, η στρατηγική για την αντιμετώπιση στηρίζεται στην προώθηση των εναλλακτικών μορφών τουρισμού και στη διάχυση της ανάπτυξης από τα κέντρα. Είναι σημαντικό πάντως, ότι μόνο στην Κρήτη και στη Στερεά Ελλάδα δεν γίνεται λόγος για ιδιαίτερα μειονεκτούσες γεωγραφικές περιοχές. Στην πρώτη περίπτωση αυτό οφείλεται, στην ιδιαίτερη φυσιογνωμία και έκταση του νησιού που δημιουργεί ορισμένες βασικές συνθήκες λειτουργικής ενσωμάτωσης π.χ. των ορεινών περιοχών στα αστικά κέντρα των νομών, ενώ στη δεύτερη, η φυσική γειτνίαση με την Αθήνα δεν δικαιολογεί απομόνωση.

Σε όλες τις περιφέρειες ξεχωρίζουν όμως «φαινόμενα αποδιάρθρωσης» στο χώρο, δηλαδή ενδείξεις ότι σταδιακά αποδυναμώνεται ο αστικός και κοινωνικός ιστός στο πλαίσιο της οικονομικής αλλαγής (π.χ. πληθυσμιακή αποδυνάμωση ξεκινώντας από απομονωμένες και περιφερειακές περιοχές, και φτάνοντας μέχρι τα μικρότερα αστικά κέντρα). Συγκεκριμένα, στην Κεντρική Μακεδονία εντοπίζεται σημαντική πληθυσμιακή αποδυνάμωση γεωργικών - ορεινών περιοχών και μικρότερων αστικών κέντρων, υπέρ ιδίως της Θεσσαλονίκης. Στη Δυτική Μακεδονία ο πληθυσμός σε ορεινές και απομακρυσμένες περιοχές συρρικνώνεται, ενώ τείνει να συγκεντρώνεται στον άξονα εξόρυξης λιγνίτη και ηλεκτροπαραγωγής, όπως και στις πρωτεύουσες των νομών και στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη υπάρχει έντονο το πρόβλημα της εσωτερικής μετανάστευσης προς τα αστικά κέντρα - πρωτεύουσες των νομών, ενώ ταυτόχρονα, διατηρείται υψηλή η διασπορά και χαμηλή η πυκνότητα του πληθυσμού. Στην Ήπειρο είναι επίσης δεδομένη η εγκατάλειψη των ορεινών οικισμών και η συγκέντρωση στα αστικά κέντρα και στον άξονα τουριστικής ανάπτυξης, Πρέβεζας-Ηγουμενίτσας. Στη Δυτική Ελλάδα επιμένει σταθερά ένας έντονος δυισμός ανάμεσα στο βόρειο και το νότιο τμήμα με το νότιο να αναπτύσσεται σταθερά και γρηγορότερα, λόγω της Πάτρας, ακόμα και με τη ζεύξη Ρίου -Αντίρριου. Στη Στερεά Ελλάδα

παρότι δεν υπάρχει το πρόβλημα της πληθυσμιακής μείωσης, είναι αδύναμο το σύστημα των αστικών κέντρων, κυρίως ως αποτέλεσμα της συμπληρωματικής σχέσης με την Αθήνα. Παρόμοια στην Πελοπόννησο όπου παρατηρείται έντονη δημογραφική γήρανση, υψηλά σχετικά ποσοστά αναλφάβητων και χαμηλός δείκτης αστικοποίησης, δεν προκύπτει κάποιος δυναμικός πόλος, με αξιόλογη αναπτυξιακή βάση για να στηρίξει το σχεδιασμό, ενώ στα νησιά η εποχικότητα του τουρισμού επιβαρύνει τις διαρθρωτικές και χωρικές ανισορροπίες. Στο Νότιο Αιγαίο είναι ραγδαία η άνοδος του πληθυσμού τη θερινή περίοδο, γεγονός που σημαίνει ερήμωση το χειμώνα και στο Βόρειο Αιγαίο, παρότι διατηρείται ως ένα βαθμό ο πληθυσμός του, προκύπτει μείωση της απασχόλησης, συνυφασμένη με την αδυναμία στην παραγωγική βάση και την έλλειψη συνδυασμένων μεταφορών. Τέλος, στην Κρήτη ο πληθυσμός τείνει επίσης, να εγκαταλείπει τις ορεινές περιοχές και να εγκαθίσταται στα αστικά κέντρα και ειδικά στο βόρειο άξονα, όπου επικρατεί η μονοτομεακή ανάπτυξη στη βάση του τουρισμού και των υπηρεσιών.

Σε ότι αφορά το σύστημα οργάνωσης των πόλων ανάπτυξης παρατηρείται ότι σε αρκετές περιφέρειες, ειδικά σε αυτές που βρίσκονται στην ηπειρωτική Ελλάδα, κυριαρχεί ένας πόλος, χωρίς δεύτερο ισχυρό - ανταγωνιστικό κέντρο. Συγκεκριμένα, στην Κεντρική Μακεδονία, το σύστημα είναι ασφαλώς μονοπολικό, με κυρίαρχη τη Θεσσαλονίκη, στην Ήπειρο όπου υπάρχουν λίγα και αδύναμα αστικά κέντρα και πολλοί και μικροί αγροτικοί οικισμοί, είναι επίσης, αδιαμφισβήτητη η επιρροή των Ιωαννίνων σε ολόκληρο το περιφερειακό σύστημα, καθώς και στη Δυτική Ελλάδα επικρατεί με διαφορά η Πάτρα. Αντίθετα, περισσότερο πολυπολικό είναι το σύστημα σε άλλες πιο «βιομηχανικές» ή «γεωργικές» περιφέρειες, όπως στη Δυτική Μακεδονία, όπου λειτουργεί το δίπολο Κοζάνης - Πτολεμαϊδης, σε αντιστοιχία της συγκέντρωσης των βιομηχανικών εγκαταστάσεων, στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη όπου αναγνωρίζονται πολλά μεσαία κέντρα ανάπτυξης σημαντικής εσωτερικής λειτουργικής ολοκλήρωσης (π.χ. Δράμα, Καβάλα, Ξάνθη-Κομοτηνή, Αλεξανδρούπολη), όπως και στη Θεσσαλία και Κρήτη, όπου λειτουργούν αντίστοιχα τα δίπολα Λάρισα - Βόλος και Ηράκλειο-Χανιά. Ιδιαίτερες περιπτώσεις αποτελούν οι νησιωτικές περιφέρειες με μικρά νησιά όπου η πολυκεντρικότητα είναι απόλυτα συνυφασμένη με τη «νησιωτικότητα» (Βόρειο και Νότιο Αιγαίο, Ιόνια Νησιά), ενώ τέλος, ξεχωριστή είναι και η περίπτωση της Πελοποννήσου, όπου με δυσκολία ξεχωρίζει έστω ένας κυρίαρχος δυναμικός πόλος που να μπορεί να αποτελέσει και το αντίβαρο στο ρόλο της Πάτρας (που υπάγεται διοικητικά στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας).

Τέλος, όπως προκύπτει παρά την γρήγορη τριτογενοποίηση και αποβιομηχανοποίηση, ξεχωρίζουν ακόμα ορισμένες περιφέρειες με εξειδίκευση στους παραγωγικούς τομείς του πρωτογενή και δευτερογενή τομέα στο εθνικό οικονομικό σύστημα. Η Δυτική Μακεδονία στηρίζει σε μεγάλο βαθμό την οικονομία της στη βιομηχανία, στην επεξεργασία της γούνας (Καστοριά) και στην ενέργεια (Κοζάνη, Φλώρινα), ενώ η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, με την βοήθεια και των αναπτυξιακών νόμων συντηρεί ένα σημαντικό κέντρο βιομηχανικής ανάπτυξης, με εξειδίκευση στη μεταποίηση και τις βιομηχανίες επεξεργασίας μαρμάρου και πετρελαίου, στον άξονα Καβάλα - Ξάνθη. Μάλιστα, η περιφέρεια προορίζεται να γίνει το «νέο ενεργειακό κέντρο της χώρας», με ιδιαίτερη έμφαση κατά το σχεδιασμό στην προσέλκυση νέων μεγάλων επενδύσεων στην ενέργεια. Πέραν από τη Βόρεια Ελλάδα, στη Στερεά Ελλάδα, έχει σχηματιστεί τις τελευταίες δεκαετίες ένα δυναμικό κέντρο της βιομηχανίας το οποίο εξειδικεύεται σε δυναμικούς κλάδους της μεταποίησης, χημικά-πλαστικά, μεταλλουργεία, μεταλλικά ορυκτά και αρθρώνεται ανάμεσα στους Ν. Βοιωτίας και Εύβοιας και Φθιώτιδος. Βασικά χαρακτηριστικά της βιομηχανικής συγκέντρωσης στη Στερεά Ελλάδα είναι η μεγάλη συμμετοχή μεγάλων εταιριών, και η υψηλή συγκέντρωση κλάδων έντασης τεχνολογίας και στο πλαίσιο αυτό, η περιφέρεια αυτή είναι ίσως η μόνη που μπορεί να οδηγήσει ένα νέο κύμα «επαναβιομηχάνισης». Στον πρωτογενή τομέα, η εξειδίκευση αφορά περισσότερο τις περιφέρειες της Πελοποννήσου και της Θεσσαλίας, οι οποίες στηρίζουν τις δυνατότητες ανάπτυξης στην ποιοτική και εντατική γεωργία αντίστοιχα, σε συνδυασμό με εναλλακτικές μορφές τουρισμού ανά κατηγορίες περιοχών.

Η συγκέντρωση του τουρισμού αφορά περισσότερο περιοχές οργανωμένου μαζικού τουρισμού και τις ακτές. Η Κεντρική Μακεδονία συγκεντρώνει το 94% των κλινών της στις παράκτιες περιοχές της Χαλκιδικής και της Πιερίας, ενώ η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη συγκεντρώνει την αναπτυσσόμενη δραστηριότητα της παραθεριστικής δεύτερης κατοικίας και των τουριστικών καταλυμάτων κατά μήκος των παραλιών, εμφανίζει κορεσμένες τουριστικές περιοχές, στο παραλιακό μέτωπο της Καβάλας, ενώ έχει και ένα πυρήνα μαζικού τουρισμού στο νησί της

Θάσου. Στη Δυτική Ελλάδα ο τουρισμός είναι επίσης συγκεντρωμένος στις παράκτιες περιοχές, στα Ιόνια Νησιά ο μαζικός παραθεριστικός τουρισμός αφορά τα νησιά της Κέρκυρας και της Ζακύνθου, ενώ στο Νότιο Αιγαίο αφορά περισσότερο ορισμένα νησιά των Κυκλάδων και σε μεγάλο βαθμό τα Δωδεκάνησα (ιδίως τη Ρόδο). Στην περιοχή αυτή ειδικά ο τουρισμός προέρχεται από τη διεθνή αγορά και θεωρείται τουρισμός χαμηλής ημερήσιας δαπάνης, ενώ συνδέεται με σημαντικά προβλήματα της εποχικότητας και της ανεξέλεγκτης χωρικής ανάπτυξης. Στο Βόρειο Αιγαίο η υψηλή τουριστική συγκέντρωση αφορά τις παράκτιες περιοχές, περιαστικές ζώνες και παραδοσιακούς οικισμούς, όπως και στην Κρήτη, όπου επιπλέον συναντάται μαζικός τουρισμός σε όλο το μήκος σχεδόν του βόρειου άξονα.

Το βασικό χωροταξικό πρόβλημα σε όλες τις περιφέρειες είναι η σύγκρουση χρήσεων γης η οποία και συνδέεται άμεσα με την αυθαιρεσία λόγω απουσίας πρότερου σχεδιασμού. Ειδικότερα, η Κεντρική Μακεδονία αντιμετωπίζει συγκρούσεις χρήσεων γης σε αστικές και τουριστικές περιοχές, έξαρση της αυθαίρετης δόμησης κατά περιοχές, υποβαθμισμένους θύλακες στο αστικό περιβάλλον στην περιοχή της Θεσσαλονίκης και ισχυρές οικιστικές πιέσεις γύρω από τις ακτές με την άνοδο της παραθεριστικής και δεύτερης κατοικίας. Η Θεσσαλία παρουσιάζει πρόβλημα στις ζώνες ανάπτυξης παραθεριστικής κατοικίας (στα νησιά, το Πήλιο, τα παράλια του Νομού Λάρισας, την Καλαμπάκα, τη Λίμνη Πλαστήρα, το Περτούλι), ενώ η Ήπειρος έχει ιδιαίτερα προβλήματα σύγκρουσης αστικών και αγροτικών χρήσεων στο λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων.

Ωστόσο ανάμεσα στα διάφορα χωροταξικά προβλήματα που συναντώνται ανά περιφέρεια, το πιο σοβαρό είναι ο γεωγραφικός δυισμός. Για παράδειγμα, η Δυτική Ελλάδα εκτός από το ίδιο πρόβλημα συγκρούσεων χρήσεων στην περιαστική περιοχή της Πάτρας και έντονες οικιστικές πιέσεις κατά μήκος των μεγάλων αξόνων μεταφορών (ΠΑΘΕ, Πατρών-Πύργου, Ρίο) χαρακτηρίζεται από έντονη αναπτυξιακή ανισομέρεια ανάμεσα στο βόρειο και το νότιο τμήμα. Παρομοίως, στη Στερεά Ελλάδα παρατηρείται ο δυισμός στην οργάνωση του χώρου και την ανάπτυξη, λόγω κυρίως της αυξανόμενης βιομηχανικής συγκέντρωσης σε επιλεγμένες περιοχές του Ν. Φθιώτιδος και της συγκέντρωσης τουριστικών επενδύσεων στους Ν. Φωκίδας και Ευρυτανίας (στην ίδια περιφέρεια, υπάρχει επίσης, η έλλειψη οργάνωσης στις χρήσεις και στην προσφορά γης στη μεγάλη άτυπη βιομηχανική περιοχή των Οινοφύτων). Στην Πελοπόννησο διακρίνεται σημαντική ανισορροπία στην ανάπτυξη μεταξύ βορρά και νότου, με τους νομούς Κορινθίας και Αργολίδας, να εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την Αθήνα και το νότο να παραμένει υπανάπτυκτος εν απουσία ισχυρού κέντρου. Στη συγκεκριμένη περιφέρεια ο πολυκερματισμός των αναπτυξιακών προοπτικών και δυνατοτήτων επιδεινώνεται από το γεγονός ότι η διοικητική περιφέρεια στερείται της «φυσικής» λειτουργικής της πρωτεύουσας, της Πάτρας.

Στα νησιά, η απουσία προηγούμενου ορθολογικού σχεδιασμού έχει σημαντικές επιπτώσεις στην χωροταξική οργάνωση λόγω και της γρήγορης ανάπτυξης του τουρισμού. Για παράδειγμα, στα Ιόνια Νησιά ξεχωρίζει η άναρχη δόμηση με αρνητικές συνέπειες ειδικά στις περιαστικές περιοχές, όπως και η απρογραμμάτιστη διάχυση του τουρισμού στην ύπαιθρο που σε αρκετές περιπτώσεις αλλοιώνει το τοπίο, ενώ στο Νότιο Αιγαίο εκτός από συγκρούσεις χρήσεων μεταξύ τουρισμού και άλλων δραστηριοτήτων, ξεχωρίζει η ανορθολογική χωροθέτηση υποδομών και βασικών υπηρεσιών και η ανεξέλεγκτη πολεοδομική και οικιστική ανάπτυξη. Στο Βόρειο Αιγαίο οι πιέσεις για παραθεριστική κατοικία είναι και εδώ σημαντικές και αποτυπώνονται στο χώρο με γρήγορη και ανοργάνωτη οικιστική εξάπλωση (π.χ. Πυθαγόρειο, Κοκάρι, Μόλυβος), ενώ στην Κρήτη κατά μήκος όλου του παράκτιου χώρου και σε μεγάλο μέρος του αστικού, επικρατεί ένας «άμορφος και άξενος» πολεοδομικός σχεδιασμός, κακή κατάσταση του περιβάλλοντος, συγκρούσεις χρήσεων κ.ά..

Εκτός όμως από τα χωροταξικά προβλήματα, οι περισσότερες περιφέρειες (9) είναι αντιμέτωπες και με σοβαρά περιβαλλοντικά προβλήματα. Συγκεκριμένα, η Κεντρική Μακεδονία αντιμετωπίζει σοβαρή υποβάθμιση του εδάφους από την εντατική γεωργία, η Δυτική Μακεδονία ανεξέλεγκτη διάθεση στερεών αποβλήτων, ρύπανση των λιμνών (από τις γεωργικές χρήσεις) και οικολογική ανισορροπία στις περιοχές εγκατάστασης της ΔΕΗ, ενώ η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη γνωρίζει οικιστικές πιέσεις στα παράλια, ακόμα και σε περιοχές προστατευόμενες (π.χ. Δέλτα του Νέστου, λιμνοθάλασσες), βιομηχανική ρύπανση σε ποταμούς - λιμνοθάλασσες, και στη θάλασσα. Στη Δυτική Ελλάδα τα προβλήματα αφορούν κυρίως τις πιέσεις που δέχονται τα οικοσυστήματα στις ακτές λόγω της εντατικής οικιστικής ανάπτυξης, ενώ στη Θεσσαλία σοβαρή είναι η υποβάθμιση του εδάφους και του υδροφόρου ορίζοντα σε όλο τον κάμπο από την εντατική

γεωργία. Στη Στερεά Ελλάδα κυρίως προβληματίζει η βιομηχανική ρύπανση, η διαχείριση των μεγάλων υποδομών, η πρόληψη βιομηχανικών ατυχημάτων και η ένταξη των οδικών έργων στο τοπίο, ενώ σε ότι αφορά τις νησιωτικές περιφέρειες συνήθως αναφέρεται η ρύπανση από τις μεγάλες τουριστικές αναπτύξεις, από τη διάθεση μη επεξεργασμένων αποβλήτων στη θάλασσα, όπως και η οικιστική πίεση και η διάβρωση που δέχονται οι ακτές. Στο Νότιο Αιγαίο επιπλέον, εντοπίζεται πρόβλημα υφαλμύρωσης του εδάφους, ενώ στην Κρήτη, υποβάθμιση της γεωργικής γης, από αλόγιστες γεωργικές πρακτικές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 17.2. Κύρια σημεία στην «υφιστάμενη κατάσταση» ανά περιφέρεια σύμφωνα με το ΠΠΧΣΑΑ

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΥΦΙΣΤΑΜΕΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ				
	Ορεινές ζώνες και μικρά νησιά ως κύριες προβληματικές περιοχές (-)	Φαινόμενα "αποδιάρθρωσης" στο χώρο λόγω της οικονομικής αλλαγής (-)	Έλλειψη ισχυρού αναπτυξιακού πόλου λόγω της σχέσης με την Αθήνα (-)	Υψηλή κεντρομόλος δύναμη του πρώτου πόλου και απουσία εναλλακτικών ισχυρών κέντρων (-)	Έντονες συγκρούσεις στις χρήσεις γης και γεωγραφικός δυισμός (-)
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	X	X			
Κεντρική Μακεδονία	X	X		X	X
Δυτική Μακεδονία	X	X			
Θεσσαλία	X				
Ηπειρος		X		X	
Δυτική Ελλάδα	X	X		X	X
Στερεά Ελλάδα			X		
Ιόνια Νησιά	X				
Πελοπόννησος			X		X
Νότιο Αιγαίο	X				X
Βόρειο Αιγαίο		X			
Κρήτη		X			

Πηγή: Στοιχεία από ΠΠΧΣΑΑ, ιδία επεξεργασία.

Σε ότι αφορά την πρόταση σχεδίου, σε όλες τις περιφέρειες της Βόρειας και Κεντρικής Ελλάδας, οι στόχοι είναι περίπου κοινοί και με παρόμοια διατύπωση και αφορούν την προώθηση της πολυκεντρικότητας και της ισόρροπης ανάπτυξης, μέσα από την ενίσχυση των αστικών κέντρων και την προώθηση της συνοχής, με σεβασμό στην αρχή της «συμπαγούς πόλης», τη βιώσιμη ανάπτυξη της υπαίθρου, την δημιουργία ολοκληρωμένων συστημάτων μεταφορών και πρόσβασης στη γνώση, τη βελτίωση της προσπελασιμότητας περιοχών και την διάχυση της πληροφόρησης και της γνώσης κ.λπ.. Οι στόχοι αυτοί συναντώνται σχεδόν αυτούσιοι στα σχέδια για την Κεντρική Μακεδονία, Δυτική Μακεδονία, Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, Ήπειρο, Δυτική Ελλάδα, Θεσσαλία, ενώ παρόμοια φιλοσοφία έχει και ο σχεδιασμός στις άλλες ηπειρωτικές περιφέρειες. Πρόκειται κυρίως για μία αναπαραγωγή της στοχοθεσίας που τίθεται στον ευρωπαϊκό σχεδιασμό για αειφόρο και ισόρροπη ανάπτυξη σε όλα τα χωρικά επίπεδα.

Παρομοίως, κοινοί σχεδόν είναι οι στόχοι αναφορικά με τον τρόπο ανάπτυξης του κύριου περιφερειακού αναπτυξιακού κέντρου. Η προώθηση της γνώσης και της καινοτομίας, της οργάνωσης δικτύων επιχειρήσεων, της προσέλκυσης μεγάλων επενδύσεων, της ανάπτυξης συνδυασμένων μεταφορών, της ανάπτυξης υπηρεσιών εμπορίου, πολιτισμού και αναψυχής αφορούν τις περιφέρειες Κεντρική Μακεδονία (Θεσσαλονίκη), Δυτική Μακεδονία (δίπολο Κοζάνη-Πτολεμαΐδα), Ανατολική Μακεδονία και Θράκη (Κομοτηνή), Ήπειρο (Ιωάννινα), Δυτική

Ελλάδα (Πάτρα), Θεσσαλία (Βόλο), Ιόνια Νησιά (Κέρκυρα-Λευκάδα), Πελοπόννησος (Τρίπολη - Καλαμάτα), Κρήτη (Ηράκλειο-Χανιά). Εκτός δηλαδή της Στερεάς Ελλάδας και των Νήσων Αιγαίου, όλες οι περιφέρειες φαίνεται ότι «επενδύουν» σε μία νέα εξειδίκευση που συμπεριλαμβάνει την εκπαίδευση, την έρευνα-τεχνολογία, με δεδομένο ότι εξάλλου φιλοξενούν ιδρύματα ανώτατης εκπαίδευσης που «υποστηρίζουν» το εμπόριο, τις μεταφορές και τις υπηρεσίες κατανάλωσης.

Στη λειτουργική περιφέρεια των κέντρων, οι ειδικοί στόχοι συμπεριλαμβάνουν πάντα, και στις 12 περιφέρειες, την ανάπτυξη των εναλλακτικών μορφών τουρισμού και την ανάδειξη προορισμών με ιδιαίτερη πολιτιστική ταυτότητα, λόγω των τοπικών πόρων και παραδοσιακών προϊόντων. Έτσι, για παράδειγμα, στην Κεντρική Μακεδονία προβλέπεται η ανάπτυξη δραστηριοτήτων τουρισμού και αναψυχής σε περιοχές μίας προηγούμενης βιομηχανικής εξειδίκευσης (Βέροια, Νάουσα, Αικατερίνη), στην παραλιακή ζώνη και στις ορεινές περιοχές. Στην Δυτική Μακεδονία προωθούνται εναλλακτικές μορφές στον ορεινό χώρο στη Φλώρινα, Καστοριά και στα Γρεβενά, στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, και στις παράλιες περιοχές στη Θάσο και τη Σαμοθράκη, ενώ στην Ήπειρο, σχεδιάζεται ήπια τουριστική ανάπτυξη της ενδοχώρας, με παραθεριστικό τουρισμό στην παράκτια ζώνη, αγροτουρισμό σε γεωργικές περιοχές, οικοτουρισμό-πολιτιστικό τουρισμό σε ορεινές περιοχές σε ολοκληρωμένα συμπλέγματα. Ακόμα, στη Δυτική Ελλάδα προωθείται η τουριστική δραστηριότητα (στην ευρύτερη περιοχή Πύργου-Αμαλιάδας, Αγρινίου-Μεσολογγίου-Αστακού) στις ορεινές περιοχές με έμφαση στον ειδικό - πολιτιστικό τουρισμό. Στη Θεσσαλία, προβλέπεται η αξιοποίηση της αγροτικής ενδοχώρας, όπως και η ανάπτυξη παραδοσιακών μορφών τουρισμού στα νησιά, ενώ στη Στερεά Ελλάδα προωθείται η ήπια τουριστική ανάπτυξη στα ορεινά και η αξιοποίηση διάσπαρτων πολιτιστικών πόρων και τοπίων φυσικής ομορφιάς. Ακόμα, στα Ιόνια Νησιά γίνεται στροφή στον εναλλακτικό τουρισμό για την άρση της κοινωνικοοικονομικής απομόνωσης των μικρών νησιών, όπως και προβλέπεται διάχυση του τουριστικού φαινομένου από τα κέντρα προς την ενδοχώρα (στα μεγάλα νησιά). Στην Πελοπόννησο δίνεται στρατηγική έμφαση στον «ποιοτικό τουρισμό» και ως εκ τούτου προβλέπονται δράσεις για την ανάδειξη και τουριστική αξιοποίηση του ορεινού χώρου, ενώ δρομολογούνται μελέτες για την οργανωμένη αξιοποίηση των ακτών και θεσμοθετείται η ΠΟΤΑ (Μεσσηνία), για την οργάνωση των μεγάλων τουριστικών επενδύσεων. Στο Νότιο Αιγαίο, η βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη είναι ένας στόχος, ενώ προτεραιότητα δίνεται στην ανάπτυξη υποδομών σε θεματικές μορφές και σε διακριτές ζώνες τουριστικής ανάπτυξης (για μαζικό τουρισμό και ειδικές μορφές). Στο Βόρειο Αιγαίο, στόχος είναι η ανάπτυξη τουρισμού μικρής κλίμακας, ενώ στην Κρήτη επίσης προωθείται ο ποιοτικός τουρισμός κατά περιοχές (π.χ. Άγιος Νικόλαος), η βιώσιμη περιφερειακή τουριστική ανάπτυξη, με έμφαση σε εναλλακτικές μορφές σε ιδιαίτερες κατηγορίες περιοχών π.χ. ορεινές, αγροτικές.

Η ανάγκη αναστροφής του μοντέλου του μαζικού τουρισμού είναι καταφανής σε πολύ λίγες περιπτώσεις. Η Κεντρική Μακεδονία θεωρεί ότι πρέπει το μοντέλο μαζικού τουρισμού να αντικατασταθεί με στροφή σε εναλλακτικές μορφές, όπως και τα Ιόνια Νησιά θέτουν ως στόχο τη στροφή στον ποιοτικό -περιηγητικό τουρισμό και τη διαφοροποίηση του τουριστικού προϊόντος, με σκοπό τη βιώσιμη ανάπτυξη του παράκτιου χώρου. Σε άλλες περιπτώσεις, ο οργανωμένος τουρισμός παραμένει ως κύριο και αποδεκτό πρότυπο, το οποίο στο Νότιο Αιγαίο μάλιστα επιλέγεται να εντατικοποιηθεί. Στην περιφέρεια του Νοτίου Αιγαίου συγκεκριμένα, διατυπώνεται ο στόχος η περιοχή να αποτελέσει ένα σημαντικότατο πόλο έλξης τουρισμού υψηλής έντασης και απόδοσης, με καλύτερο ωστόσο έλεγχο της δραστηριότητας, περιορισμό της εποχικότητας, καλύτερη προστασία του περιβάλλοντος κ.λπ.. Η έμφαση βρίσκεται σε ακόμα μεγαλύτερη διεθνή ακτινοβολία και ποιοτικότερες τουριστικές υπηρεσίες.

Επιπλέον, με τα σχέδια αυτά εξετάζεται ως προοπτική ή θεσμοθετείται σε ορισμένες περιφέρειες η οργάνωση του τουρισμού μεγάλης κλίμακας σε ΠΟΤΑ[289]. Χαρακτηριστικά, στην

[289] Περιοχές Ολοκληρωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης. Οι προδιαγραφές ορίζονται κατά τις σχετικές διατάξεις του Ν.2545/97 «Βιομηχανικές και Επιχειρηματικές Περιοχές και άλλες διατάξεις» (ΦΕΚ 254 Α) άρθρ.29, ΚΥΑ /751/10.02.1998 «Απαιτούμενα δικαιολογητικά, διαδικασίες και ρύθμιση λοιπών λεπτομερειών για την εφαρμογή των διατάξεων της παραγρ.4 του άρθρ.29 του Ν.2545/97 «Βιομηχανικές και Επιχειρηματικές Περιοχές και άλλες διατάξεις»» (ΦΕΚ 149 Β), ΚΥΑ Τ/3522/ 09.07.1998 «Γενικές κατευθύνσεις τουριστικής πολιτικής για τη δημιουργία Περιοχών Ολοκληρωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης

Κεντρική Μακεδονία είναι επιθυμητή η δημιουργία ΠΟΤΑ σε επιλεγμένες παράκτιες περιοχές, στην Ήπειρο συνίσταται να εξεταστεί η προοπτική χωροθέτησης ΠΟΤΑ στην παράκτια περιοχή του νομού Πρεβέζης, ενώ στην Πελοπόννησο προβλέπεται η ολοκλήρωση της ΠΟΤΑ Μεσσηνίας (με σχετική νομοθεσία, την υπ. αριθμό 24069/3817 ΚΥΑ).

Εκτός όμως από τον τουρισμό, αρκετές περιφέρειες ταυτίζουν το μέλλον τους με προοπτικές μίας νέου τύπου βαριάς βιομηχανίας, όπως η εξόρυξη μεταλλευμάτων, το πετρέλαιο, η ενέργεια και το φυσικό αέριο. Η Κεντρική Μακεδονία αναφέρεται στην εξόρυξη χρυσού από κοιτάσματα στη Χαλκιδική και στην διέλευση του αγωγού φυσικού αερίου από Βουλγαρία, η Δυτική Μακεδονία θεωρεί ότι θα συνεχίσει να αποτελεί εθνικό κέντρο παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας, η Ανατολική Μακεδονία και Θράκη διαθέτει διαφοροποιημένους ενεργειακούς πόρους, τα μεγαλύτερα αποθέματα ορυκτού πλούτου στη χώρο και σκοπεύει να αξιοποιήσει αυτές τις δυνατότητες, ενώ δημιουργούνται προσδοκίες και από το γεγονός ότι θα αποτελέσει κόμβο διέλευσης του αγωγού φυσικού αερίου Μπουργκάς-Αλεξανδρούπολη. Στη Στερεά Ελλάδα δίνεται έμφαση στις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας και τονίζονται οι προοπτικές αξιοποίησης του αιολικού δυναμικού στο νομό Εύβοιας και του κόμβου εθνικού συστήματος ενέργειας στο Αλιβέρι.

Στα νησιά, ο ενεργειακός τομέας παρότι αναγνωρίζεται ότι θα μπορούσε να αξιοποιήσει εναλλακτικές- φυσικές πηγές, δεν αποτελεί αβασάνιστα μία ρεαλιστική επιλογή, λόγω εγγενών ιδιαιτεροτήτων. Συγκεκριμένα, στο Νότιο Αιγαίο διαπιστώνεται συγκριτικό πλεονέκτημα στις εναλλακτικές μορφές ενέργειας, εφόσον υπάρχει μεγάλο αναξιοποίητο δυναμικό (αιολική ενέργεια στα νησιά, γεωθερμική ενέργεια στη Μήλο και Νίσυρο, μάλιστα έχουν γίνει πολλά ήδη αιολικά πάρκα σε Άνδρο, Κύθνο, Κάρπαθο κ.α.). Τονίζεται όμως ότι οι υψηλές εποχιακές διακυμάνσεις της ζήτησης, η δυσκολία ένταξης των επενδύσεων στο τουριστικό τοπίο, οι δυσκολίες στον ανεφοδιασμό και οι αντιδράσεις των τοπικών κοινωνιών είναι εξαρχής ανασταλτικοί παράγοντες για τέτοιες επενδύσεις. Από μία άλλη σκοπιά και με γνώμονα την ανάγκη αειφόρου ανάπτυξης, το Βόρειο Αιγαίο δεν προσβλέπει σε συγκριτικό πλεονέκτημα στην ενέργεια, με δεδομένο ότι η δυναμικότητα του δε θα μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες των μεγαλύτερων νησιών ιδιαίτερα τη θερινή περίοδο. Εξάλλου, η αδυναμία ανάπτυξης οικονομιών κλίμακας αξιολογούνται ως αρνητικά στοιχεία στην ανάπτυξη τέτοιων δραστηριοτήτων. Τελείως διαφορετική περίπτωση αποτελεί η Κρήτη όμως, η οποία και πάλι λόγω μεγάλου μεγέθους ενδέχεται να λειτουργήσει ως πιλοτικό κέντρο διάδοσης τεχνογνωσίας για τις ΑΠΕ και για το σκοπό αυτό προβλέπεται η ανάπτυξη εγκαταστάσεων και υποδομών.

Τέλος, σε αρκετές περιφέρειες προγραμματίζεται ο εξωραϊσμός οικισμών και οι αναπλάσεις πόλεων, ως ένα μέσο για την ανάπτυξη του εναλλακτικού τουρισμού και την βελτίωση του αστικού περιβάλλοντος και της ποιότητας ζωής. Στην Κεντρική Μακεδονία γίνονται προβλέψεις ολοκληρωμένων παρεμβάσεων αστικών αναπλάσεων σε υποβαθμισμένες αστικές περιοχές της Θεσσαλονίκης και παλιά ιστορικά βιομηχανικά κέντρα στη Βέροια, την Έδεσσα και τη Νάουσα. Στη Δυτική Ελλάδα προτείνονται αναπλάσεις σε μικρότερες πόλεις 2^{ου} και 3^{ου} επιπέδου (π.χ. Πύργο, Αμαλιάδα, Βάρδα, Λεχαινά) για την ανάπτυξη του ρόλου τους ως κέντρα της υπαίθρου και αγροτικού τουρισμού. Στη Θεσσαλία προτείνεται να εξεταστεί η δυνατότητα για σχέδια αναπλάσεων σε Λάρισα, Βόλο, Καρδίτσα, Τρίκαλα, Νέα Ιωνία και Τύρναβο, ενώ στα Ιόνια Νησιά γίνονται προβλέψεις για αναπλάσεις παραλιακών οικισμών, με σκοπό τον εξωραϊσμό και την ενίσχυση - απόδοση ταυτότητας, ενώ προτείνονται επίσης παρεμβάσεις για την ανάπλαση των ιστορικών κέντρων Κέρκυρας και Λευκάδας. Τέλος, στο Νότιο Αιγαίο προτείνεται ο σχεδιασμός ολοκληρωμένων αστικών παρεμβάσεων στα μεγάλα νησιά - ανεπτυγμένα τουριστικά κέντρα, στην πόλη της Ρόδου, την Ερμούπολη, την πόλη της Κω, τη Χώρα Νάξου και στο Βόρειο Αιγαίο παρομοίως στη Μυτιλήνη, την πόλη της Χίου, το Βαθύ-Καρλόβασι, το Πλωμάρι και τη Μύρινα.

κατά τις διατάξεις της παραγρ.3 του άρθρου 29 του Ν.2545/97 «Βιομηχανικές και Επιχειρηματικές Περιοχές και άλλες διατάξεις»» (ΦΕΚ 822 Β)

ΠΙΝΑΚΑΣ 17.3. Κύρια σημεία στην «πρόταση σχεδίου» ανά περιφέρεια σύμφωνα με το ΠΠΧΣΑΑ

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΠΡΟΤΑΣΗ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ						
	Η ισόρροπη και αιειφόρος ανάπτυξη σε αναπαραγωγή των εθνικών στόχων (εθνικό χωροταξικό πλαίσιο)	Μία νέα εξειδίκευση του μεγαλύτερου αστικού κέντρου στη γνώση, την τεχνολογία και την ανάπτυξη μέσω του εμπορίου των μεταφορών και υπηρεσιών κατανάλωσης	Ανάπτυξη εναλλακτικού τουρισμού	Ανάγκη αποστροφής του μαζικού τουρισμού	Συνίσταται η θεσμοθέτηση ή ολοκλήρωση ΠΟΤΑ	Έμφαση στην αξιοποίηση νέων και εναλλακτικών ενεργειακών πηγών και στην εξόρυξη μεταλλευμάτων	Στρατηγική για εξωραϊσμό και αναπλάσεις πόλεων και οικισμών
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	X	X	X			X	
Κεντρική Μακεδονία	X	X	X	X	X	X	X
Δυτική Μακεδονία	X	X	X			X	X
Θεσσαλία	X	X	X				X
Ηπειρος	X	X	X		X		
Δυτική Ελλάδα	X	X	X				
Στερεά Ελλάδα			X			X	
Ιόνια Νησιά		X	X	X			X
Πελοπόννησος		X	X		X		
Νότιο Αιγαίο			X				X
Βόρειο Αιγαίο			X				X
Κρήτη		X	X			X	

Πηγή: Στοιχεία από ΠΠΧΣΑΑ, ιδία επεξεργασία.

Ορισμένες συνολικές παρατηρήσεις προκύπτουν ως εδώ. Πρώτα απ' όλα ο βασικός στόχος της διεθνούς ανταγωνιστικότητας και ολοκλήρωσης σε επίπεδο περιφέρειας, προκαλεί εντύπωση, με δεδομένο ότι τα όρια της περιφέρειας είναι έτσι και αλλιώς ανοικτά, εξάλλου και ότι η ανταγωνιστικότητα είναι μόνο ένας στόχος για την εθνική αναπτυξιακή πολιτική. Η βελτίωση της εξωστρέφειας και την ανταγωνιστικότητας είναι ένα πάγιο μεγάλο ζητούμενο που υποδηλώνει ότι η συμμετοχή στην ΕΕ «δεσμεύει» τις περιφέρειες να έχουν σχέδια ανάπτυξης, τα οποία εξαρχής ενσωματώνουν υπερεθνικούς σκοπούς. Στο πλαίσιο αυτό, η ανταγωνιστικότητα «ανταγωνίζεται» την διάσταση της εσωτερικής (ενδοπεριφερειακής) συνοχής.

Ακόμα, οι μεταφορές έχουν ιδιαίτερο λόγο σε αυτό το μοντέλο της «εξωστρεφούς ανάπτυξης», που κατά τα λοιπά βρίσκεται αντιμέτωπο με τις πιεστικές ανάγκες για βελτίωση της εσωτερικής συνοχής. Το δίκτυο μεταφορών εμπλουτίζεται με μεγάλες υποδομές ειδικά στο βόρειο-δυτικό και κεντρικό τμήμα της ηπειρωτικής χώρας και είναι αυτό που ορίζει και αναδεικνύει «πύλες» διέλευσης του εμπορίου, του τουρισμού και των μεταφορών, και δυναμικά κέντρα ανάπτυξης. Το ζήτημα των ενδοπεριφερειακών ανισοτήτων αντιμετωπίζεται με μικρότερα έργα, ενώ παραμένει οξυμένο σε περιμετρικές και περιφερειακές περιφέρειες, όπως το Βόρειο Αιγαίο, η Δυτική Ελλάδα κ.ά..

Σχεδόν σε κάθε περιφέρεια, η καθυστέρηση στην ανάπτυξη είναι υπόθεση συγκεκριμένων γεωγραφικά περιοχών, όπως των ορεινών περιοχών και των νησιών, ενώ παρατηρούνται και σοβαρά φαινόμενα αποδιάρθρωσης στις περισσότερες περιφέρειες, εκτός των κεντρικών. Κυρίως η δημογραφική συρρίκνωση σε περιφερειακές και απομονωμένες μεθοριακές περιοχές και η συγκέντρωση στα μεγάλα αστικά κέντρα παίρνει τη μορφή της γρήγορης αστικοποίησης προς το κέντρο της περιφέρειας και σχετίζεται με μία τάση απερήμωσης του παραγωγικού χώρου της ενδοχώρας και έξαρση της ανισοκατανομής.

Συγκεκριμένοι κλάδοι των υπηρεσιών, όπως το εμπόριο, οι μεταφορές, η έρευνα και η εκπαίδευση, ο τουρισμός τίθενται στο επίκεντρο για την οικονομική ανάπτυξη στις περιοχές των πόλων, ενώ για τις μητροπολιτικές περιφέρειες, η οικονομική δομή εμπλουτίζεται και με τις επιχειρηματικές υπηρεσίες. Στην περιφέρεια των κέντρων πάντως, η μόνη διέξοδος, με δεδομένη τη διαρθρωτική κρίση που γνωρίζει η γεωργία είναι η στροφή στον εναλλακτικό τουρισμό, συνήθως στον αγροτουρισμό ή πολιτιστικό τουρισμό ή η τουριστική ανάπτυξη στη βάση της δεύτερης ή παραθεριστικής κατοικίας.

Είναι δεδομένο ότι η έλλειψη χωροταξικού σχεδιασμού όλα τα προηγούμενα χρόνια κληροδοτεί πολλά και σοβαρά χωρικά προβλήματα στις περιφέρειες. Τα πιο συχνά είναι η καταπάτηση του αιγιαλού, η αυθαίρετη και χωρίς περιορισμούς δόμηση των ακτών, η ανεξέλεγκτη και απρογραμμάτιστη οικιστική ανάπτυξη κυρίως για τις ανάγκες του τουρισμού και της παραθεριστικής κατοικίας, αλλά και συγκρούσεις των χρήσεων γης, και το κακής ποιότητας αστικό περιβάλλον. Υπάρχουν ωστόσο και σοβαρότερα ακόμα, με την έννοια ότι σε ορισμένες περιφέρειες υπάρχει μία κεφαλαιώδους σημασίας άνιση χωρική δυναμική. Η περίπτωση της Δυτικής Ελλάδας με τον έντονο δυισμό ανάμεσα στο βόρειο και νότιο τμήμα είναι χαρακτηριστική, όπως είναι και η εγκατάλειψη ολόκληρων οικισμών σε περιοχές της Βόρειας Ελλάδας ή η μόνιμη απομόνωση και διαρθρωτική οπισθοδρόμηση των μικρών νησιών.

Τέλος, οι προοπτικές για την ανάπτυξη περιορίζονται σε ορισμένους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας που ανά περιφέρεια και κατηγορία γεωγραφικών περιοχών, συνδέονται σχεδόν πάντα με τον τουρισμό. Ο τουρισμός είναι παντού, είτε σε μικρότερο, είτε σε μεγαλύτερο βαθμό και αναδεικνύεται σε κυρίαρχο τομέα αλλά σε συνύπαρξη με τη μεταποίηση, τον αγροτικό τομέα ή τις υπηρεσίες (μόνη εξαίρεση αποτελούν ίσως τα πιο εντατικά βιομηχανικά ή αγροτικά κέντρα της χώρας, π.χ. περιοχές ηλεκτροπαραγωγής, Θεσσαλικός κάμπος). Επιπλέον όμως, αναδύεται μία νέα κατηγορία περιφερειών που συνδέει την ανάπτυξη στο μέλλον με τον τομέα της ενέργειας και των ορυκτών. Είναι μία νέα τάση, η οποία συνδέεται με την εξάντληση των αποθεμάτων λιγνίτη για την παραγωγή συμβατικής ηλεκτρικής ενέργειας, με τις υψηλές ενεργειακές απαιτήσεις της χώρας και της Ευρώπης και με την πρόσφατη ανακάλυψη των δυνατοτήτων των ανανεώσιμων πηγών (αιολική και ηλιακή ενέργεια), προς εμπορική – ιδιωτική εκμετάλλευση. Επίσης ακολουθεί την ανάγκη αξιοποίησης άλλων

σημαντικών αποθεμάτων ορυκτών σε τμήματα του ελλαδικού χώρου. Πρόκειται ίσως για μία εναλλακτική οδό εκβιομηχάνισης, η οποία προγραμματίζεται να ολοκληρωθεί τα επόμενα χρόνια, ωστόσο απαιτεί συγκροτημένη χωροταξική παρέμβαση και αποτελεσματικό δημόσιο έλεγχο για τη βιώσιμη διαχείριση των πόρων και την προστασία του περιβάλλοντος κατά τόπους.

17.3. Η σημασία της χωροταξικής πολιτικής

Σε μία γενική αποτίμηση η χωροταξία είτε ως εφαρμοσμένη χωρική πολιτική είτε ως ανυπαρξία τέτοιας πολιτικής επηρέασε με δύο τρόπους το καθεστώς ανάπτυξης στην Ελλάδα:

Πρώτον, με την απουσία της διαμόρφωσε επιλογές στο χώρο. Κατά την προγραμματική περίοδο του Γ΄ ΚΠΣ εξελίσσεται στη χώρα μια προσπάθεια για «χωροταξική ανασυγκρότηση», ανάλογη με αυτήν που έγινε στο πεδίο της πολεοδομίας την περίοδο Τρίτση (1983-1985). Όμως, πριν από αυτό, από το 1985 μέχρι τη δεκαετία 2000, η χωροταξία δεν διαθέτει αυστηρό ρυθμιστικό υπόβαθρο, το οποίο σημαίνει ότι μεγάλης κλίμακας έργα και επενδύσεις (δημόσιες επενδύσεις, επενδύσεις μέσω των ΚΠΣ) κατευθύνονται στο χώρο για πολλά χρόνια χωρίς να υπάρχουν οι περιορισμοί και τα κριτήρια που θα επέβαλε μία επιστημονική μελέτη σκοπιμότητας ή ανάλυσης των επιπτώσεων. Στο πλαίσιο αυτό, οποιαδήποτε μετέπειτα προσπάθεια σχεδιασμού και προγραμματισμού είναι λογικό ότι δεν μπορεί εύκολα να προσπεράσει προηγούμενες επιλογές.

Κελύφη παλιών ή ανολοκλήρωτων εγκαταστάσεων (π.χ. εργοστάσια, ξενοδοχεία, αθλητικές και στρατιωτικές εγκαταστάσεις) συναντώνται ως «βυθισμένο κεφάλαιο», όπως και ανορθολογικά οργανωμένα δίκτυα μεταφορών, συγκρουόμενες και αυθαίρετες χρήσεις γης, καταπατημένες ακτές και χαμηλή ποιότητα περιβάλλοντος. Οι χρόνιες πολιτικές laissez faire στην οργάνωση του χώρου σε γενικευμένες συνθήκες άτυπης οικονομίας και πελατειακής συγκρότησης της πολιτικής σφαίρας ενθαρρύνουν τελικά μία γενίκευση της αυθαιρεσίας και λανθάνουσα νομιμοποίηση της απρόσκοπτης εγκατάστασης, όμως επιπλέον επιτρέπουν και τη μέγιστη δυνατή απόσπαση χρηματοδοτήσεων για υποδομές και μάλιστα για μεγάλες υποδομές. Οι τελευταίες ανεξαιρέτως χρησιμότητας, σκοπιμότητας και τεκμηρίωσης μεταφράζονται σε «έργο» για τις κυβερνήσεις, έμμεσες μεταβιβάσεις εισοδήματος σε εργολάβους και άλλες επαγγελματικές ομάδες, ακόμα και βελτίωση της καθημερινής ζωής κατά τόπους, ακόμα και αν δε συμβιβάζονται με το άριστο μίας κατανομής δραστηριοτήτων σε μακροπρόθεσμο ορίζοντα.

Ένα παράδειγμα αποτελεί η Εγνατία Οδός, η οποία ως έργο τεράστιας τεχνικής προσπάθειας και υψηλού κόστους (χαρακτηριστικά το έργο επιφέρει τομή στο φυσικό όριο της οροσειράς της Πίνδου) αλλάζει ριζικά τις συνθήκες χωρικής ολοκλήρωσης των περιοχών στη Βόρεια Ελλάδα.[290] Η βασική φιλοσοφία είναι ότι ο οδικός άξονας θα δώσει ώθηση στις εμπορικές και οικονομικές συναλλαγές με την Τουρκία και τη Νοτιοανατολική Ασία, διασφαλίζοντας τη σύνδεση από την Ηγουμενίτσα, απ' όπου τα φορτία θα μπορούσαν να περνούν «απέναντι» στην Ιταλία, ως τα Ελληνοτουρκικά σύνορα. Πρόκειται ωστόσο, για μία παρέκκλιση στο λιμάνι της Ηγουμενίτσας που θεωρείται αβάσιμη και άσκοπη από επιστημονική άποψη για δύο λόγους (Κλουσινιώτη, συνέντευξη, στο πλαίσιο της δρ. έρευνας, Νοέμβριος 2013). Πρώτον, η βέλτιστη διαδρομή για τις εμπορευματικές μεταφορές από την Τουρκία (Κωνσταντινούπολη) προς την Ευρώπη διέρχεται από Βουλγαρία και δεύτερον, δεν υφίσταται δέσμευση από την πλευρά της Τουρκίας ότι θα ολοκληρωθεί το δικό της οδικό τμήμα Έβρου-Κωνσταντινούπολης.

[290] Οδικός άξονας μήκους 670 χλμ.. Συνδέει την Ηγουμενίτσα του Ν. Θεσπρωτίας με τους Κήπους του Ν. Έβρου. Βλ. και σπουδαιότητα του έργου στην επίσημη ιστοσελίδα της ΕΓΝΑΤΙΑ ΟΔΟΣ Α.Ε., http://www.egnatia.eu/page/default.asp?la=1&id=25. Όπως υποστηρίζει η κατασκευάστρια εταιρεία «Σε εθνικό επίπεδο, η Εγνατία Οδός θα δώσει την ευκαιρία συμπληρωματικών επενδύσεων στον τομέα των μεταφορών (π.χ. εμπορευματικά κέντρα), της βιομηχανίας και του τουρισμού, θα αποτελέσει άξονα ανάπτυξης της Βόρειας Ελλάδας. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η Εγνατία ενώνει τα βιομηχανικά κέντρα της Δύσης με την Ανατολή».

Παρόλα αυτά, η Εγνατία Οδός πραγματοποιείται τα χρόνια του «εκσυγχρονισμού» στη βάση της βεβαιότητας ότι είναι εφικτό να βρεθούν οι πόροι. Στο σύνολο της κατασκευαστικής περιόδου 1994-2011 το κόστος του έργου ξεπερνά τα 7 δις. ευρώ, με χρηματοδότηση κατά 14,7% από το Ταμείο Συνοχής, 28,7% από το ΕΤΠΑ της ΕΕ και 40,9% από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων[291]. Όπως καταλήγει και η έκθεση εκ των υστέρων αξιολόγησης του έργου, αρκετοί στόχοι έχουν εκπληρωθεί μέχρι το 2013, μεταξύ των οποίων η μείωση του χρόνου μεταφοράς από τη δυτική στην ανατολική άκρη της βόρειας Ελλάδας, η μείωση του αριθμού των ατυχημάτων, η ενίσχυση της συνοχής των περιφερειών από τις οποίες διέρχεται, όπως και η καλύτερη διασύνδεση των δυναμικών αστικών κέντρων με μικρότερες πόλεις, τα οφέλη όμως από την ολοκλήρωση των αγορών μέσα από τη λειτουργία του διεθνικού δικτύου είναι ακόμα περιορισμένα[292].

Ένα άλλο παράδειγμα, αποτελούν τα ολυμπιακά έργα στην Αθήνα, μία επίσης μεγάλης κλίμακας παρέμβαση, η οποία δε στηρίζεται σε συγκροτημένο θεσμικό πλαίσιο. Ελλείψει σχεδίου και βάσει πολιτικών αποφάσεων, η στρατηγική για την χωροθέτηση των ολυμπιακών εγκαταστάσεων διαμορφώνεται με κριτήριο τις ανάγκες της ίδιας της διοργάνωσης (Οικονόμου, χ.χ.). Με βάση αυτές ορίζεται η διασπορά στους ολυμπιακούς πόλους (εφόσον δεν είναι δυνατή η συγκέντρωση των εγκαταστάσεων), όπως και η χωροθέτηση με κριτήριο τη συγκοινωνιακή εξυπηρέτηση από τον Ολυμπιακό δακτύλιο, την Αττική Οδό, και τα μέσα σταθερής τροχιάς. Σε γενικές γραμμές η συγκεκριμένη ανορθολογική πολιτική στην οργάνωση του χώρου ενέχει τελικά πολύ μεγαλύτερο κόστος από το άμεσο οικονομικό που είναι ήδη εξαιρετικά μεγάλο. Με την ολοκλήρωση των έργων χάνεται οριστικά η ευκαιρία εκτεταμένων-ολοκληρωμένων αναπλάσεων στις περιοχές των πόλων, ενώ ακόμα και τα θετικά μορφολογικά αποτελέσματα στο τοπίο είναι μόνο προσωρινά (γρήγορα επιστρέφει η προηγούμενη κατάσταση).

Επιπλέον γενικευμένα παραδείγματα ανορθολογικής χωρικής ανάπτυξης, προκύπτουν σε σχέση με την εγκατάσταση του μαζικού τουρισμού κατά μήκος των ακτών, όπως και από την ανάπτυξη του δικτύου μεταφορών τις προηγούμενες δεκαετίες. Ειδικά η αποσπασματική και ανορθολογική ανάπτυξη των υποδομών κυρίως μεταφορών σε διάφορα στάδια, αναδεικνύει τελικά ένα εκτεταμένο πλέγμα και κόμβους σχετικά σύγχρονων ποιοτικών προδιαγραφών που δεν έχουν όμως τα πλεονεκτήματα ενός *συνδυασμένου και ολοκληρωμένου συστήματος* (Κλουτσινιώτη, Συνέντευξη στο πλαίσιο της παρούσας δρ. έρευνας, Νοέμβριος 2013). Αυτό όπως και η άδικη και άνιση κατανομή της προσπάθειας με μεγάλα έργα που κατακλύζουν τον κεντρικό-ηπειρωτικό κορμό είναι καίριες ενδείξεις της αναποτελεσματικότητας στην αξιοποίηση ενός τεράστιου όγκου των χρηματοδοτήσεων.

Δεύτερον, με τη θεσμοθέτηση της διαμόρφωσε επιλογές στο χώρο. Η θέσπιση της στρατηγικής χωροταξίας προσφέρει στον ελληνικό τρόπο χωρικής-οικονομικής ανάπτυξης ένα δεσμευτικό ρυθμιστικό πλαίσιο το οποίο δεν υφίστατο στο παρελθόν. Εκτός από τα πιο προφανή (για παράδειγμα στον τουρισμό προβλέπει αναπτύξεις παντού, στην ενέργεια ορίζει περιοχές προς αξιοποίηση ΑΠΕ, στην εδαφική εξουσία προβλέπει αποκέντρωση αρμοδιοτήτων σε κατώτερα επίπεδα), η χωροταξία έχει άμεσες επιδράσεις στην κτηματαγορά, στην αγορά των δημοσίων έργων και των κατασκευών. Η θεσμοθετημένη χωροταξία πυροδοτεί μία έξαρση στις τιμές των ακινήτων εφόσον δημιουργεί βάσιμες προσδοκίες και κινεί τις εξελίξεις στη ζήτηση. Για παράδειγμα, είναι προφανές ότι ο χαρακτηρισμός μίας περιοχής ως ΠΟΤΑ ή η προγραμματισμένη αστική ανάπλαση σε συγκεκριμένες περιοχές συμπαρασύρει σε άνοδο τις αξίες της γης και δημιουργεί διαφορετικά σενάρια για την τοπική ανάπτυξη και την πολεοδόμηση.

Ακόμα όμως η θεσμοθέτηση της χωροταξίας επιτρέπει και νομιμοποιεί στη χώρα την απορρόφηση πόρων στα μεγάλα τεχνικά έργα και έργα υποδομής, εφόσον στην Ευρώπη προκύπτουν την ίδια περίοδο (δεκαετία 2000) αξιώσεις για χωρικό σχεδιασμό και συντονισμό της εδαφικής χωρικής

[291] European Commission, DG for Regional Policy (2012) *Ex-post evaluation of investmen projects co financed by the European Regional Development Fund (ERDF) or Cohesion Fund (CF) in the period 1994-1999: The Egnatia Motorway*. Milan: CSIL - Centre for Industrial Studies.
[292] Στο ίδιο.

διάστασης μεταξύ των πολιτικών των κρατών μελών και της Κοινότητας. Εργα, επενδύσεις και αναπτύξεις ενταγμένα στα χωροταξικά πλαίσια, αυτόματα αποκτούν μεγαλύτερη «τεχνική ωριμότητα» και αυταπόδεικτη σκοπιμότητα που διευκολύνει στη συνέχεια την ένταξη στα προγράμματα των διαρθρωτικών ταμείων. Στο πλαίσιο αυτό τα οφέλη είναι διπλά. Αφενός καθίσταται δυνατή η συνέχεια της ροής πόρων, αφετέρου αποτρέπονται έργα τα οποία δεν είναι απολύτως αναγκαία, ειδικά καθώς στενεύουν τα δημοσιονομικά περιθώρια. Ο ευρωπαϊκός «καταναγκασμός» κάτω από αυτή την οπτική στέκεται σωτήριος για τις παθογένειες του συστήματος της πολιτικής στην Ελλάδα, αλλά και για την ταχεία μεγέθυνσης της οικονομίας.

Τέλος, η χωροταξία παράγει αποτελέσματα και κινεί δραστηριότητες μέσα στην οικονομία με τη θεσμοθέτηση είτε ρυθμιστικών, είτε απορρυθμιστικών νόμων. Ειδικά στην Ελλάδα, σε μία πρώτη περίοδο είναι περισσότερο κανονιστικός ο ρόλος της χωροταξίας, ενώ σε μία δεύτερη, από το 2010 και μετά, με εξίσου ζωηρή δραστηριότητα στα νομοθετήματα, ο ρόλος της πολιτικής είναι αντίθετα περισσότερο «φιλελεύθερος» με την έννοια ότι βασικό μέλημα των μεταρρυθμίσεων γίνεται η άνευ όρων διευκόλυνση του ιδιωτικού τομέα και των μεγάλων επενδύσεων[293]. Αυτό με δεδομένο τις ατέλειες της διοίκησης και της λειτουργίας των θεσμών επιτρέπει βέβαια ακόμα περισσότερο, το βάθεμα πελατειακών σχέσεων. Ακόμα έχει άμεσο αντίκτυπο ή αλλιώς συμπληρώνει το μοντέλο που υιοθετείται στη διαχείριση της οικονομίας.

17.4. Κράτος, πολιτική και χωρική ανάπτυξη

Οι στόχοι του κράτους εμπλέκονται με διάφορους τρόπους στο χωρικό σχεδιασμό. Η ισορροπία ανάμεσα στην πολιτική και τις πραγματικές προτεραιότητες της χωρικής ανάπτυξης, είναι πάνω απ' όλα ένα ζήτημα διαπραγμάτευσης με τις κατά τόπους κοινωνίες και στάθμισης επιδιώξεων μεταξύ φορέων της πολιτικής και τεχνοκρατών και τελικά της ανοχής του κοινωνικού συνόλου στις ίδιες τις χωρικές και περιβαλλοντικές ανισορροπίες.

Στο πλαίσιο αυτό, πολλές όψεις της δημόσιας πολιτικής μπορούν να επηρεάσουν τις προτεραιότητες του χωρικού σχεδιασμού, όπως για παράδειγμα, λόγοι «εθνικού συμφέροντος» μπορεί να υποδείξουν τον προσανατολισμό ενός έργου που θα επηρεάσει την διεθνή θέση της χώρας. Τέτοιο είναι το παράδειγμα της Εγνατίας Οδού[294] όπως προαναφέρθηκε. Σε αυτήν την περίπτωση, ο εθνικός σκοπός είναι με κάθε τρόπο, ακόμα και με παρέκκλιση στην Ηγουμενίτσα, να διαμορφωθεί ένας οδικός άξονας ο οποίος θα συνδέει την Κωνσταντινούπολη με την Ευρώπη, παρακάμπτοντας άλλες βαλκάνιες χώρες όπως τη Βουλγαρία ή την Αλβανία που μπορεί να εξασφαλίζουν πιο σύντομη διαδρομή. Σκοπός δηλαδή είναι όχι τόσο η αποτελεσματικότητα και η εξυπηρέτηση μίας «αντικειμενικής» σκοπιμότητας του έργου, όσο το να αποφευχθεί τυχών ισχυροποίηση της διεθνούς θέσης ανταγωνιστικών αναπτυσσόμενων οικονομιών στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Με άλλα λόγια, διακρίνεται μια γεωπολιτική διάσταση της χωροταξίας η οποία δεν συνάδει, κατ' ανάγκη με τα αντικειμενικά δεδομένα της χωρικής πραγματικότητας.

Ακόμα, για λόγους ανώτατου εθνικού συμφέροντος μπορεί να παρακάμπτεται και η ίδια η λειτουργία του χωρικού σχεδιασμού, όπως γίνεται όταν χωρίς χωροταξικό σχέδιο χωροθετούνται

[293] Βλ. και Κλαμπατσέα (2011). Κυρίως γίνεται αναφορά στην εφαρμογή των διατάξεων του Ν. 3894/2010 για την «επιτάχυνση και διαφάνεια υλοποίησης Στρατηγικών Επενδύσεων» (ΥΕΚ 204 Α /2-12-2010). Στο πλαίσιο του νόμου ειδικές ρυθμίσεις επιτρέπουν παρεκκλίσεις από τους ισχύοντες όρους και περιορισμούς δόμησης της περιοχής, καθώς και από τις διατάξεις του Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού, ενώ διευκολύνσεις προς τους επενδυτές προβλέπονται και για τη χρήση και εκμετάλλευση αιγιαλού και παραλίας. Ακόμα υιοθετείται και ρύθμιση για εκ των προτέρων σχεδιασμό των περιοχών εγκατάστασης στρατηγικών επενδύσεων, μέσω της κατάρτισης «Ειδικών Σχεδίων Ολοκληρωμένης Ανάπτυξης Περιοχών Εγκατάστασης Στρατηγικών Επενδύσεων», με στόχο τον ορθολογικό σχεδιασμό και την ολοκληρωμένη ανάπτυξη των περιοχών υποδοχής.

[294] η έκβαση στην Ηγουμενίτσα θεωρήθηκε ένας «πλάγιος» τρόπος για να αποφευχθεί ένας κάθετος διάδρομος με διέξοδο από Αλβανία που θα ισχυροποιούσε τη διεθνή θέση της τελευταίας.

μεγάλες επενδύσεις και τουριστικές αναπτύξεις (π.χ. ΠΟΤΑ Μεσσηνίας) ή χαρακτηριστικά ανοικοδομείται ο χώρος της πόλης της Αθήνας, με βάση τις ανάγκες της διοργάνωσης «Αθήνα 2004». Ειδικά σε ότι αφορά το τελευταίο, στην Ελλάδα αναπτύσσονται στις αρχές της δεκαετίας 2000, Χωροταξικά Περιφερειακά Πλαίσια για 12 περιφέρειες, τα κύρια συμπεράσματα των οποίων, με αποφάσεις των αντίστοιχων Περιφερειακών Συμβουλίων, θεσμοθετούνται με ΦΕΚ το 2003. Για την Αττική δεν εκπονείται ούτε θεσμοθετείται μελέτη, έτσι ώστε να αποφευχθούν τυχόν συγκρούσεις και αντιθέσεις σχετικά με τις χωροθετήσεις των ολυμπιακών έργων και συνοδευτικών υποδομών.

Επιπλέον, η «ισορροπία» στις σχέσεις εξουσίας και διακυβέρνησης μπορεί να επιβάλλει από μόνη της ρυθμίσεις που μπορεί και να βαίνουν αντίθετες ή να βρίσκονται σε διάσταση από τις ανάγκες του χώρου και τις υποδείξεις του επιστημονικού σχεδιασμού. Έτσι, για παράδειγμα, οι χρηματοδοτικοί πόροι και τα νέα έργα «συγκεντρώνονται» στις ηπειρωτικές περιφέρειες, οι οποίες και βρίσκονται σε πλεονεκτική θέση σε σχέση με τη σύνδεση στην ΕΕ αλλά ταυτόχρονα, διαθέτουν μεγαλύτερο πληθυσμό και συνεπώς μία πλατύτερη εκλογική βάση. Στο πλαίσιο αυτό και ανεξαρτήτως ερμηνείας, διαιωνίζεται μία κατάσταση «δυισμού», εις βάρος διαχρονικά της νησιωτικής Ελλάδας. Όπως το θέτει η Κλουτσινιώτη (συνέντευξη στην *Καθημερινή*, 2008):

> «Η Ελλάδα ουσιαστικά δεν αναγνωρίζει ότι είναι νησιωτική χώρα. Οι χερσαίοι άξονες ανάπτυξης είναι πυκνοί, αλλά οι νησιωτικοί ανύπαρκτοι. Όμως ένα σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού ζει στα νησιά και πρέπει να ενισχυθεί. Το αρχικό σχέδιο πρότεινε συγκεκριμένα μέτρα για τη συνεργασία των αστικών κέντρων των νησιών και τη δημιουργία ενός πλέγματος μεταξύ τους».

Ακόμα, ο προσδιορισμός αναπτυξιακών περιφερειών άπτεται του αντικειμένου της χωροταξίας, όμως συχνά υπακούει σε μικροπολιτικά κριτήρια. Ο Τρίτσης (1977) ήδη από την πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης, κάνει λόγο για την «αποδιοργάνωση του χωροταξικού ιστού» στην Ελλάδα, εννοώντας το φαινόμενο της διάσπασης των αναπτυξιακών δυνατοτήτων των ιστορικών περιφερειών. Ουσιαστικά επισημαίνει και ο ίδιος την ανάγκη ανασυγκρότησης και περιφερειακής αλλαγής, με άξονα την (ανα)συγκρότηση μεγάλων αναπτυξιακών περιφερειών που να μπορούν να επωφεληθούν από μεγαλύτερης κλίμακας μεγέθη, επάρκεια πόρων και ιστορικές εξειδικεύσεις. Σε παρόμοια λογική κινούνται και οι μελετητές περίπου 30 χρόνια μετά, όταν συντάσσουν το πρώτο εθνικό χωροταξικό. Κατά βάση υποστηρίζουν την ιδέα της αποκέντρωσης του κράτους και της ενίσχυσης των κατώτερων επιπέδων διακυβέρνησης που μπορούν και να συμβάλλουν στην υποκίνηση των τοπικών πόρων στο μοντέλο της ενδογενούς ανάπτυξης, αλλά και την κινητοποίηση πιο συμμετοχικών διαδικασιών για τη λήψη αποφάσεων και συνεπώς στην ορθολογικότερη χωρική ρύθμιση. Στο πλαίσιο αυτό και με γνώμονα τη διεθνή εμπειρία, η ομάδα μελέτης επί του τελικού σχεδίου του ΓΠΧΣΑΑ (πριν δηλαδή τις τροποποιήσεις του Υπουργείου, οι οποίες και διαμορφώνουν το κείμενο του ΦΕΚ) προτείνει τη σύσταση πέντε μεγάλων, ισχυρών και εύρωστων δημογραφικά αναπτυξιακών ενοτήτων[295]. Πρόκειται για μία από τις πιο σημαντικές προτάσεις του χωροταξικού σχεδιασμού που μαζί με αυτές για την ανασυγκρότηση του νησιωτικού χώρου και άλλες[296], δεν ενσωματώνονται στο τελικό σχέδιο νόμου του ΥΠΕΧΩΔΕ (Κλουτσινιώτη, συνέντευξη στην *Καθημερινή*, 2008). Ειδικότερα, στο κείμενο νόμου τελικά του ΓΠΧΣΑΑ δίνονται ορισμένες γενικές κατευθύνσεις και αναγνωρίζεται αόριστα η ανάγκη ανασχεδιασμού του υφιστάμενου διοικητικού

[295] Βόρεια Ελλάδα (Μακεδονία, συμπεριλαμβάνει τη Θράκη, με κέντρο τη Θεσσαλονίκη, Νοτιοανατολική Ελλάδα (Περιφέρεια Πρωτευούσης, μαζί με τη λειτουργική περιφέρεια της που συμπεριλαμβάνει τη Βοιωτία, την Εύβοια και τα Νησιά του Αργοσαρωνικού, με κέντρο την Αθήνα), Κεντρική Ελλάδα (Ήπειρος, Θεσσαλία, τα νησιά της Κέρκυρας και Λευκάδας, με κέντρα Βόλο-Λάρισα-Ιωάννινα), Νοτιοδυτική Ελλάδα (Πελοπόννησος, Αιτωλοακαρνανία, Κεφαλονιά και Ζάκυνθος και λοιπά Ιόνια Νησιά που είναι υπό τη λειτουργική επιρροή της Πάτρας, με κέντρο την Πάτρα). Ανατολική Νησιωτική Ελλάδα (Νησιωτική Περιφέρεια Αιγαίου και Κρήτης, με πιο σημαντικά κέντρα το Ηράκλειο, Ερμούπολη, Ρόδο).

[296] βλ. την επιστημονική μελέτη επί του Γενικού Πλαισίου Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης, ειδική τεκμηρίωση για την ανάγκη συγκρότησης βιώσιμων αναπτυξιακών ενοτήτων, την ενίσχυση της αποκέντρωσης της διοίκησης στο επίπεδο της χωρικής ενότητας κ.ά..

μοντέλου[297]. Σε κανένα σημείο δηλαδή δεν περιλαμβάνονται συγκεκριμένες προτάσεις από πλευράς Υπουργείου, έστω διαφορετικές από αυτές της επιστημονικής ομάδας, οι οποίες θα μπορούσαν να συνεπάγονται μία άλλου τύπου διοικητική δομή και οργάνωση του οικιστικού δικτύου, μεταφορικών και ενεργειακών υποδομών, ανάδειξης και διαχείρισης του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος κατά ενότητες κ.λπ..

Το γεγονός αυτό, όπως και η παράκαμψη των προτάσεων τελικά στο σχέδιο του «Καλλικράτη» λίγο αργότερα (Ν. 3852/2010) ερμηνεύεται εύκολα. Από μόνη της η διαδικασία περιφερειακής ανασυγκρότησης ενέχει σαφώς τη διάσταση της αναδιοργάνωσης της λειτουργίας του κράτους και της αναπτυξιακής διαδικασίας. Ενδεχόμενη μεταρρύθμιση θα είναι ανατρεπτική στον πολιτικό-οικονομικό συγκεντρωτισμό του «κράτους των Αθηνών», πράγμα που από πολλές απόψεις σημαίνει αποσυντονισμό του ισχύοντος "status quo". Εξάλλου, ενδεχόμενη μεταρρύθμιση θα καταστήσει δεσμευτικές τις όποιες προτάσεις και δυσκολότερες τις κατ' εξαίρεση διευθετήσεις στη βάση κομματικών-κυβερνητικών συμφερόντων.

17.5. Συνολικές παρατηρήσεις

Συνοψίζοντας, ο χωρικός σχεδιασμός στην Ελλάδα αναπτύσσεται ως «απάντηση» σε ευρωπαϊκές πιέσεις και κατευθύνσεις και αποτελεί ένα παράδειγμα εκούσιας μεταφοράς της κοινοτικής κανονιστικής ρύθμισης στο εγχώριο σύστημα των πολιτικών, καθώς και ένα παράδειγμα, ατελούς προσαρμογής, παρά τις προθέσεις, λόγω της αναποτελεσματικότητας ενός πελατειακού κράτους με σημαντικές δυσκολίες υπηρεσιακού συντονισμού μεταξύ συναρμόδιων δημόσιων φορέων. Σε κάθε περίπτωση, ο αναδυόμενος τρόπος χωρικής ρύθμισης για τις περιφέρειες, εξυπηρετεί το μοντέλο της γρήγορης περιφερειακής οικονομικής ανάπτυξης στη βάση της απρόσκοπτης απορρόφησης διαρθρωτικών πόρων από την ΕΕ για το σκοπό της σύγκλισης διαιωνίζοντας όμως τις ίδιες «αμυντικές ευελιξίες» που βρίσκουν έκφραση στο χώρο, της ελληνικής παραγωγικής βάσης.

Εντύπωση προκαλεί ότι ο περιφερειακός σχεδιασμός προηγείται του εθνικού. Σε αυτό πρέπει να υπάρχει μία λογική εξήγηση. Προφανώς είναι βολική η απουσία σχεδιασμού στην εθνική κλίμακα, ακόμα και στην περιφερειακή, για τη συνέχεια ενός δεδομένου τρόπου ανάπτυξης που στηρίζεται σε γενικευμένες αυθαιρεσίες, ημιτελείς δεσμευτικές ρυθμίσεις και συνεχείς εναλλαγές στις βασικές κατευθύνσεις (ρύθμιση/απορρύθμιση). Επιπλέον όμως, η απουσία εθνικών και περιφερειακών σχεδίων σχετίζεται ως ένα μεγάλο βαθμό με τη δομή της τοπικής διοίκησης μέχρι τη δεκαετία 1990. Η ενδυνάμωση των νομών και των περιφερειών ουσιαστικά παρασύρει τη χωρική πολιτική προς μία ανώτερη κλίμακα οργάνωσης του χώρου, με δεδομένο ότι τα ισχυρότερα τώρα όργανα της αυτοδιοίκησης μπορούν να υποστηρίξουν, να ελέγχουν και να εφαρμόσουν τις εκάστοτε ενέργειες και προβλέψεις του σχεδιασμού.

Εντύπωση προκαλεί ακόμα ότι η στρατηγική χωροταξία ουσιαστικά προχωρά και αποκτά βασικές ρυθμίσεις, μόνο όταν η Ευρώπη προτρέπει και ενθαρρύνει τα κράτη μέλη να ακολουθήσουν ένα κοινό, όχι απόλυτα δεσμευτικό, πλαίσιο ρύθμισης. Αυτό δείχνει την πρόθεση η ρύθμιση να ακολουθήσει τα ευρωπαϊκά πρότυπα, αλλά και να μη διακινδυνεύσει στην απορρόφηση διαρθρωτικών πόρων. Από τη μια δηλαδή διαφαίνεται η πρόθεση «συμμόρφωσης» με τις ευρωπαϊκές χωροταξικές κατευθύνσεις, ενώ από την άλλη παραμονεύει ο φόβος ότι μια έμφαση στη χωροταξία πιθανά θα αποστερούσε τη χώρα από διαρθρωτικούς πόρους περιφερειακής πολιτικής. Η τάση αυτή φαίνεται να είναι κοινή σε όλες τις ευρωμεσογειακές χώρες, σε αντίθεση με τις χώρες του βορρά που οι όποιες

[297] Άρθρο 11. Η μεταρρύθμιση υποδεικνύεται ότι θα πρέπει να προχωρήσει σε μείωση του αριθμού των περιφερειών, νομαρχιών και δήμων για να αποκτήσουν ισχυρότερη διοικητική δομή αποκέντρωσης με ανακατανομή των αρμοδιοτήτων και να ενισχύει τις προοπτικές πραγματικής σύγκλισης των περιφερειών με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Ακόμα, οι διατάξεις είναι επίσης γενικόλογες, στα κριτήρια της διοικητικής ανασυγκρότησης, θέτοντας ως προτεραιότητα την αναγνώριση περιφερειακών κέντρων με δυνατότητες διεθνούς δικτύωσης, τη στήριξη της ανάπτυξης

επιφυλάξεις τους για ένα ευρωχωροταξικό σχέδιο σχετίζονται με την άρνησή τους να αναγνωρίσουν στις Βρυξέλλες αυξημένες χωροταξικές αρμοδιότητες σε βάρος των εθνικών τους χωροταξικών αρμοδιοτήτων. Ακόμα η στρατηγική χωροταξία διαπιστώνεται ότι αναπτύσσεται και γίνεται σημαντική στο εθνικό επίπεδο, όσο αναπτύσσεται το ενδιαφέρον για το περιβάλλον ως οικονομικό πόρο. Η καλύτερη ρύθμιση του χώρου και ο συντονισμός της διαχείρισης των φυσικών πλουτοπαραγωγικών πηγών έχει άμεση σχέση με τα συμφέροντα και τις ανάγκες πρωταρχικής συσσώρευσης ειδικά με την κρίση (π.χ. ορυκτά, ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, εναλλακτικές μορφές τουρισμού).

Ως προς την αποτυχία και την επιτυχία των επιμέρους σχεδιασμών, είναι αδύνατη μία λεπτομερής καταγραφή της πορείας έργων, αποφάσεων χωροθετήσεων και αναπτυξιακών επιλογών ανά περιφέρεια. Ωστόσο, όπως αναφέρεται και προηγουμένως, σε κάθε περίπτωση είναι η τοπική κοινωνία και τα πολιτικά όργανα της εκπροσώπησης της που θέτουν τις βάσεις για την υλοποίηση των σχεδίων. Επιπλέον, ο χωρικός σχεδιασμός έρχεται εκ των υστέρων, να αντιμετωπίσει χρόνια και συσσωρευμένα προβλήματα που δημιουργήθηκαν με την αυθαίρετη και απρογραμμάτιστη κατανομή τεράστιων επενδύσεων και την ευκαιριακή διαχείριση του δομημένου περιβάλλοντος στη βάση συγκυριακών πιέσεων και πελατειακών πρακτικών. Στο πλαίσιο αυτό, η ανατροπή μίας προηγούμενης κατάστασης είναι εξαρχής έργο δύσκολο έως απίθανο.

Παρόλα αυτά, το ερώτημα γιατί η Αθήνα αποκλείεται από τη χωρική ρύθμιση δεν έχει απαντηθεί πλήρως. Σε αυτό επιχειρεί να δώσει ορισμένες εξηγήσεις το κεφάλαιο που ακολουθεί.

18. Η εμπειρία της Αθήνας: Τρία παραδείγματα

Η περίπτωση της Αθήνας αναφέρεται ως ενδεικτική του τρόπου που επηρρεάζουν οι αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο της πολιτικής για την περιφερειακή και χωρική ανάπτυξη τον οικονομικό μετασχηματισμό σε συγκεκριμένες περιοχές. Μάλιστα δείχνει πως επιδρούν οι αλλαγές στην πιο δυναμική περιφέρεια, πάνω στην οποία, όπως υποστηρίζεται στην προκείμενη διατριβή, στηρίζεται η γρήγορη ανάπτυξη της χώρας και η σύγκλιση με την ευρωπαϊκή οικονομία κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Συγκεκριμένα, παρατίθενται ως παραδείγματα οι ιστορίες δύο «τόπων» και μίας «στιγμής» στην ανάπτυξη της Αθήνας. Κάθε ένα από αυτά σχετίζεται με μία εναλλακτική μορφή ρύθμισης. Έτσι, ο Ελαιώνας φανερώνει την επίδραση της απούσας (θεσμικής) χωροταξίας, που αναλαμβάνει την «εκκαθάριση» τόπων απαξιωμένου κεφαλαίου και υποεπένδυσης, το Πέραμα δείχνει τις προθέσεις των νέων ολοκληρωμένων πολιτικών αστικής ανάπτυξης και τέλος, η ιστορία της διοργάνωσης των ολυμπιακών αγώνων αναδεικνύει το ρόλο κεντρικών πολιτικών και κυβερνητικών αποφάσεων ή αλλιώς «αποφάσεων εθνικού σκοπού» που αναδεικνύουν νέους συμβολισμούς γύρω από τον οικονομικό ρόλο της Αθήνας στην παγκοσμιοποίηση.

18.1. Η εκκαθάριση του τοπίου στον Ελαιώνα

Ο Ελαιώνας εκτείνεται σε περίπου 9 χιλ. στρ. στα νότια του ανατολικού τμήματος του Κηφισού και απέχει μόλις 1,5 χλμ. από την πλατεία Ομονοίας. Πρόκειται για μία ιστορική βιομηχανική περιοχή στα δυτικά του Δήμου Αθηναίων, κατά κοινή παραδοχή για μία απο τις πιο υποβαθμισμένες, η οποία όμως αποτελεί πρόκληση στο σχεδιασμό για αρχιτέκτονες και πολεοδόμους λόγω της ιδιόμορφης ιστορικής σχέσης που διατηρεί με την οικιστική ανάπτυξη της Αθήνας[298]. Ειδικότερα, πρόκειται για περιοχή μεγάλης έκτασης, μεγαλύτερης από το ιστορικό κέντρο, σε κοντινή απόσταση απ' αυτό, η οποία προσφέρθηκε ως «εφεδρεία» στην γρήγορη επέκταση της πόλης σε προηγούμενες περιόδους.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρει εδώ το πώς ο Ελαιώνας διαγράφει τη δική του πορεία και διαφοροποιείται μέσα στο χώρο της πόλης. Από κατάφυτη - ελαιόφυτη κοιλάδα στην Αρχαιότητα, βρίσκεται στο επίκεντρο της εκβιομηχάνισης με την έλευση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία και αναδεικνύεται τη δεκαετία 1950 στο πρώτο μεγαλύτερο βιομηχανικό επίκέντρο της Πρωτεύουσας, συγκεντρώνοντας παλαιές και νέες βιομηχανίες, ξεπερνώντας ακόμα και την περιοχή του Ρουφ, κυρίως χαριν στην γεωγραφική εγγύτητα σε μεταφορικούς κόμβους και υποδομές (κατασκευή εθνικής οδού Κορίνθου/Λαμίας). Μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας 1990 στην περιοχή εργάζονταν όπως υπολογίζεται 40.000 άτομα σε περισσότερες από 2.000 μικρές, κατά κύριο λόγο, επιχειρήσεις και βιοτεχνίες.

Από τη δεκαετία 1990 η αποβιομηχάνιση γίνεται αισθητή και πολλές επιχειρήσεις εγκαταλείπουν την περιοχή ή κλείνουν. Σήμερα παρόλα αυτά εξακολουθούν να εργάζονται 30.000 άτομα[299], στη μεγάλη πλειοψηφία ξένοι μετανάστες, ενώ ανθούν η παραοικονομία και η άτυπη και ανασφάλιστη απασχόληση. Η υποβάθμιση του περιβάλλοντος χώρου είναι δραματική[300] με το τοπίο να χαρακτηρίζεται από τη «συνύπαρξη ετερόκλητων χρήσεων: σύγχρονες και πρωτόγονες βιομηχανικές μονάδες, το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο, αθλητικές δραστηριότητες, παράνομες χωματερές, νησίδες κατοικίας, πρακτορεία μεταφορών, αμαξοστάσια, στρατόπεδα, μάντρες οικοδομικών υλικών, νεκροταφεία αυτοκινήτων, λαχανόκηποι» (Αγριαντώνη, χ.χ.).

Η ιστορία της βιομηχανικής και διαρθρωτικής κρίσης και τα προβλήματα της σύγκρουσης στο χώρο στον Ελαιώνα συνεισφέρουν σε μία συνολικότερη κατανόηση της διαρθρωτικής αλλαγής της

[298] π.χ. Βενσεχόβεν κ.ά. (1992). Ιστορικά στοιχεία από Δραγώνας Π., «Ο Ελαιώνας των μεγάλων αντιφάσεων», *Greekarchitects.gr*. 27/5/2010.

[299] Εκτιμήσεις των κατοίκων. Κίνημα κατά την ανάπλασης του Ελαιώνα.

[300] Σύμφωνα με στοιχεία του ΥΠΕΧΩΔΕ η συμβολή του Ελαιώνα στη δημιουργία του νέφους της Αθήνας (το 1986) είναι 10% στο διοξείδιο του θείου (S02), 4% στην αιθάλη και 1,6% στα οξείδια του Αζώτου (NOx).

πρωτεύοουσας. Η περιοχή του Ελαιώνα που σήμερα κοινώς θεωρείται ως «μία από τις χειρότερες στην Αθήνα», από αγροτική/εξοχική ενσωματώθηκε ιστορικά στον λειτουργικό ιστό της πόλης, με το ρόλο του υποδοχέα των πιο επιβαρυντικών χρήσεων και ρυπογόνων δραστηριοτήτων. Το εκτός σχεδίου καθεστώς που ισχύε μέχρι τα μέσα της δεκαετία 1990, σε συνδυασμό με τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά (π.χ. σαφής οριοθέτηση από τις Λεωφόρους Κηφισού, Αθηνών, Πειραιώς) ευνοούσαν την ανεξέλεγκτη ανάπτυξη ενός θύλακα παραγωγικών δραστηριοτήτων, ανεπιθύμητων από τις περιοχές κατοικίας (Αγριαντώνη, χ.χ.). Συχνά ως σήμερα αναφέρεται ο Ελαιώνας ως «σκουπιδότοπος» ή ως «χαβούζα» των Αθηνών. Στο πλαίσιο αυτό, σχηματίζεται ένας τόπος συγκέντρωσης όχι απλά οχλουσών δραστηριοτήτων της μεταποίησης, αλλά και ενός τμήματος της μικρομεσαίας επιχειρηματικότητας που εκμεταλεύεται και επιβιώνει με την εκμετάλλευση άτυπης ή παράνομης εργασίας, με την κακή χρήση των φυσικών πόρων και με λοιπή παραβατική συμπεριφορά (π.χ. φοροδιαφυγή, εισφοροδιαφυγή, αυθαίρετη εγκατάσταση).

Βασικό στοιχείο είναι ότι το κράτος άμεσα ή έμμεσα, είναι συνεργός για δεκαετίες στην αυθαιρεσία τόσο στην πολεοδομική ανάπτυξη, όσο και στη λειτουργία των επιχειρήσεων στον Ελαιώνα (Sapountzaki and Wassenhoven, 2003, Αγριαντώνη, χ.χ.). Από το 1954, η προσπάθεια της Πολιτείας για νομοθετική ρύθμιση της περιοχής περνάει μέσα από διαδοχικά σχέδια, μελέτες, νόμους και διατάγματα, που δεν νομοθετούνται ή δεν εφαρμόζονται γιατί αντικαθίστανται από άλλα νεότερα διαφορετικής φιλοσοφίας ή προσβάλλονται δικαστικά από τους ενδιαφερόμενους φορείς. Το θεσμοθετημένο Σχέδιο Χρήσεων Γης χρονολογείται χαρακτηριστικά μόλις το 1995, ενώ στην πραγματικότητα δεν εφαρμόζεται ποτέ.

Μέσα στη γενικότερη προσπάθεια αναμόρφωσης της Αθήνας, από τη δεκαετία 1990 ξεκινά μία φάση κατά την οποία το κράτος αποφασίζει να παρέμβει ενεργά για να ορίσει και να ρυθμίσει τις βασικές προϋποθέσεις διαχείρισης του τόπου και του τοπίου. Για το λόγο αυτό αναθέτει την εκπόνηση ειδικής πολεοδομικής μελέτης σε επιστημονική ομάδα χωροτακτών, σε συνεργασία με τον Οργανισμό Αθήνας. Σύμφωνα με το ΥΠΕΧΩΔΕ είναι απαραίτητη (πλέον) η ενσωμάτωση στον αστικό ιστό και η αποκατάσταση του περιβάλλοντος στην περιοχή[301] και ως εκ τούτου η «εξυγίανση» κρίνεται σκόπιμο να ενταχθεί σε ένα προγραμματικό πλαίσιο που αφορά γενικότερα την βελτίωση του περιβάλλοντος και της ποιότητας ζωής στην Αττική. Μέσω των μελετών που εκπονούνται στο πρόγραμμα με το χαρακτηρισιτκό τίτλο «ΑΤΤΙΚΗ SOS» αναγνωρίζεται ότι η επιλογή και ο συνδυασμός των νέων χρήσεων γης στον Ελαιώνα είναι καθοριστικής σημασίας για την εξέλιξη των περιβαλλοντικών συνθηκών στο Λεκανοπέδιο της Αττικής αλλά επιπλέον, «για την ανάπτυξη επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, που θα συνδέσουν τα κέντρα της Αθήνας με τον Πειραιά και θα ενοποιήσουν τις Δυτικές συνοικίες με το Κέντρο της Πρωτεύουσας»[302]. Κατά τα λεγόμενα πρόκειται για «μια πρόταση σωτηρίας για να γίνει ο Ελαιώνας από εστία βιομηχανικής νέφωσης μια «όαση ζωής», ένας πνεύμονας πρασίνου για την Αττική, μια ανάσα για τη Δυτική Αθήνα»[303].

Τα σχέδια για την ανάπλαση, γνωστή και ως «διπλή ανάπλαση-αναβάθμιση», συμπεριλαμβάνουν συγκεκριμένα τη χωροθέτηση ποικίλων δραστηριοτήτων οργανωμένης κατοικίας, επιχειρηματικών-βιομηχανικών και άλλων δραστηριοτήτων των υπηρεσιών, αναψυχής και ελεύθερου χρόνου, μεταξύ των οποίων μεγάλα εμπορικά κέντρα, κτίρια δημοσίων υπηρεσιών, αθλητικές εγκαταστάσεις και χώροι στάθμευσης. Με τον τρόπο αυτό, ουσιαστικά το μεταβιομηχανικό μοντέλο ανάπτυξης και οργάνωσης του χώρου της Αθήνας μεταφέρεται και επεκτείνεται στον Ελαιώνα, όπως συνέβη παλαιότερα με το πρότυπο της εκβιομηχάνισης. Όπως στο μακρινό παρελθόν, εξυπηρετήθηκε η φρενήρης οικιστική ανάπτυξη, η άνοδος της οικοδομής και της μικρής βιομηχανίας-μεταποίησης, με αυθαίρετη και ανεξέλεγκτη εγκατάσταση των μικρών και μικρομεσαίων βιοτεχνιών που στηρίζονταν σε διάφορες άτυπες και παράνομες ευελιξίες (στον Ελαιώνα όπως και αλλού, Μοσχάτο, Ρέντη κ.λπ.),

---

[301] έγγραφο γενικής τεκμηρίωσης της εκστρατείας της «Επιτροπής Πολιτών για τη Διάσωση του Ελαιώνα» http://elaionas.files.wordpress.com/2009/02/tekmiriosi-geniki.pdf

[302] «ΑΤΤΙΚΗ SOS: Η παρέμβαση στην περιοχή Ελαιώνα», ΥΠΕΧΩΔΕ. Διαθέσιμο και στο http://www.minenv.gr/3/31/313/31304/g3130400.html, 17/1/2013

[303] Στο ίδιο.

σε παρόμοια λογική, από τα μέσα της δεκαετίας 1990, αναζωογοννείται η κτηματαγορά, οι κατασκευές και παράγεται ένας νέος οικονομικός χώρος, για τη στήριξη τομέων της κατανάλωσης και των υπηρεσιών, κοντά στο κέντρο της Αθήνας, με απομάκρυνση κλάδων σε μακρά ύφεση και υποεπένδυση.

Στο πλαίσιο αυτό, η η διαδικασία αποκατάστασης και αναβάθμισης του τόπου μπορεί να ειδωθεί και ως το πρόσχημα για μία επιχείρηση «εκκαθάρισης» του χώρου της πόλης, μία επιχείρηση απαλλαγής του τοπίου από μία «παλιά ιστορία ανάπτυξης». Όπως το θέτει το τοπικό κίνημα «ενάντια στη *διάσωση* του Ελαιώνα», το σχέδιο ανάπλασης θα αναδείξει αντί για ένα πνεύμονα πρασίνου στη Δυτική Αττική, ένα πάρκο κτιρίων, αλλά έτσι και αλλιώς το περιβαλλοντικό σκέλος είναι δευτερεύων μπροστά στην οικονομική αλλαγή.

18.2. Ολοκληρωμένες αστικές παρεμβάσεις για την κοινωνική και οικονομική ανασυγκρότηση στο Πέραμα

Το Πέραμα βρίσκεται στο πιο δυτικό άκρο της Αττικής και εντάσσεται στη Νομαρχία Πειραιώς. Η περιοχή είναι σχετικά αποκομμένη από την Αθήνα, καθώς οριοθετείται φυσικά από το όρος Αιγάλαιω και το θαλάσσιο μέτωπο, ενώ όπως λέγεται το όνομα της οφείλεται στη γεωγραφική στρατηγική θέση, στο «πέρασμα» από την Αθήνα και τον Πειραιά προς τη Σαλαμίνα. Τα εδάφη της πόλης είναι χαρακτηριστικά βραχώδη και η πυκνή δόμηση με ελάχιστο ίχνος πρασίνου, αναπτύσσεται άναρχα σε διαφορετικές κλίσεις που φτάνουν μέχρι και 30%. Οι χρήσεις της κατοικίας (νόμιμης και αυθαίρετης) ξεκινούν από τις ορεινές πλαγιές και διακόπτονται από τη Λεωφόρο Δημοκρατίας, μετά την οποία αναπτύσσεται η Ναυπηγοεπισκευαστική Ζώνη (ΝΕΖ) Περάματος, το σημαντικότερο προσδιοριστικό - ιστορικό χαρακτηριστικό στην οικονομική, κοινωνική και καθημερινή ζωή του τόπου. Σε όλο το μήκος της ακτογραμμής οργανώνεται μία σημαντική συγκέντρωση μικρομεσαίων μονάδων της βαριάς βιομηχανίας των ναυπηγείων, η οποία αποτελεί και το βασικό μοχλό για την τοπική ανάπτυξη και την απασχόληση.

Η ιστορία της Ναυπηγοεπισκευαστικής Ζώνης ξεκινά από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και σχεδόν συμπίπτει με τις αρχές της καπιταλιστικής συγκρότησης της ελληνικής κοινωνίας, ενώ συνοψίζει την πορεία της εκβιομηχάνισης και της αποβιομηχάνισης της οικονομίας. Η μαζική έλευση των προσφύγων (από τον Πόντο, την Κωνσταντινούπολη και τη Μικρά Ασία) και των μεταναστών-πλανόδιων τεχνιτών από άλλες περιοχές της χώρας την περίοδο της γρήγορης εκβιομηχάνισης του Πειραιά αποτέλεσαν και τη βασική ειδικευμένη εργατική δύναμη για τα ναυπηγεία στο Πέραμα. Το ίδιο το Πέραμα αποτελεί την τελευταία χρονικά «προσφυγική συνοικία» της Αθήνας (η οποία αναπτύχθηκε γύρω από τη ΝΕΖ). Η ΝΕΖ οργανώθηκε στην παραλιακή ζώνη με απόφαση του Λιμενικού Ταμείου το 1927 και προσέφερε εργασία σε χιλιάδες άτομα, αλληλένδετη με την πρόοδο της ελληνικής ναυτιλίας, ενώ απέκτησε ιδιαίτερη δυναμική με την ίδρυση των Ελληνικών Ναυπηγείων στο Σκαραμαγκά τη δεκαετία 1950 από τον εφοπλιστή Στ. Νιάρχο.

Οι ναυπηγοεπισκευαστικές μονάδες της ΝΕΖ Περάματος μαζί με άλλες χωροθετημένες σε γειτονικές περιοχές, όπως στη Δραπετσώνα τη Σαλαμίνα και τον Πειραιά, για πολλά χρόνια λειτουργούν ως εν δυνάμει «cluster», το οποίο βασίζονταν σε πλεονεκτήματα της γεωγραφικής εγγύτητας και των άμεσων ενδοκλαδικών συνδέσεων (Χατζημιχάλης, χ.χ.). Οι τοπικές εξωτερικές οικονομίες κλίμακας που αναδύονταν στο πλαίσιο αυτής της οργάνωσης, αλλά και η υψηλή παραγωγικότητα στο τοπικό παραγωγικό σύστημα με την αξιοποίηση έμπειρης και εξειδικευμένης εργατικής δύναμης διευκόλυναν την ευέλικτη προσαρμογή των επιχειρήσεων στις εξελίξεις και στις απαιτήσεις του διεθνούς ανταγωνισμού και επέτρεψαν τη συνεχή ανάπτυξη των δραστηριοτήτων τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία 1980[304].

[304] Ειδικά τις «καλές εποχές» της δεκαετίας 1980 (1983-1985), το συγκεκριμένο δίκτυο περιοχών απασχολούσε περίπου 12.000 άτομα και φιλοξενούσε 7 μεσαίες ναυπηγοεπισκευαστικές μονάδες, 34-40 μικρά ναυπηγεία, 7 διαλητήρια πλοίων, 500 άλλες μονάδες γενικών και ειδικών επισκευών και μηχανουργείων. Μέχρι το 2006, η

Από τα μέσα της δεκαετίας 1990 το τοπικό παραγωγικό σύστημα βιώνει τις επιπτώσεις της αποβιομηχάνισης και της επιβράδυνσης της ελληνικής ναυτιλίας, με μείωση στις επισκευές πλοίων, ωστόσο ακόμα επιβιώνει. Σύμφωνα με στοιχεία που αναφέρει ο Χατζημιχάλης (χ.χ.) εξακολουθεί να δέχεται κατά μέσο όρο ετησίως 780 πλοία και έχει τζίρο που φτάνει τα 250 δις. δρχ. το διάστημα 1995-2005, ενώ άλλες εγκαταστάσεις στην Ελλάδα (π.χ. τα Νεώρια της Σύρου) εγκαταλείπονται. Απο μία άποψη, οι υψηλές αποδόσεις για τις τοπικές επιχειρήσεις είναι η άλλη όψη της κακής διαχείρισης της εργασίας που αποδεικνύεται μέσα από τις κακές συνθήκες και τα σοβαρά εργατικά ατυχήματα[305] και την εντατική υποβάθμιση του περιβάλλοντος.

Ήδη τη δεκαετία 1990 η περιοχή γνωρίζει μία γενικευμένη κρίση, με έντονα κοινωνικά προβλήματα (που επιδεινώνονται προοδευτικά όσο προχωρά η κρίση στην παραγωγική βάση), όπως αυξημένη ανεργία, υψηλά ποσοστά πληθυσμού στα όρια της φτώχειας και σε κοινωνικό αποκλεισμό, που προστίθενται στην κακή ποιότητα του περιβάλλοντος και γενικά στις υποβαθμισμένες συνθήκες διαβίωσης. Στο πλαίσιο αυτό, δρομολογείται η παρέμβαση για την αστική αναζωογόννηση, μέσω της εφαρμογής του προγράμματος της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας URBAN II 2000-2006 συνολικού προϋπολογισμού 9,55 δις ευρώ με τη συνδρομή των διαρθρωτικών ταμείων της ΕΕ.

Στην περίπτωση του Περάματος, εφαρμόζεται η αρχή της ολοκληρεωμένης παρέμβασης και δράσεις για την ανασυγκρότηση και την αναζωογόννηση του χώρου της πόλης, του αστικού και κοινωνικού ιστού. Εδώ η κύρια ιστορική χρήση των ναυπηγείων δεν εκτοπίζεται με δεδομένο ότι η ναυπηγοεπισκευαστική βιομηχανία είναι ζωτική για την ελληνική οικονομία (είναι συναλλαγματοφόρος, προσφέρει ένα σημαντικό αριθμό θέσεων εργασίας, εξυπηρετεί την ελληνόκτητη εμπορική ναυτιλία, συντελεί στη διατήρηση και ανάπτυξη μεγάλου αριθμού παράλληλων και συμπληρωματικών δραστηριοτήτων ιδίως στο βιομηχανικό τομέα) όμως επιδιώκειται μία πιο ομαλή μετάβαση της τοπικής οικονομίας στη μεταβιομηχανική εποχή, με παράλληλη αντιμετώπιση των επιπτώσεων της βιομηχανικής κρίσης στην τοπική κοινωνία και στο περιβάλλον. Για το λόγο αυτό, εφαρμόζεται ένα τυπικό σχέδιο ολοκληρωμένης αστικής ανάπτυξης, με άξονες δράσης που απλώνονται από την οικονομική διαφοροποίηση μέχρι την αναβάθμιση του περιβάλλοντος και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής[306]. Ειδικά για την προώθηση της οικονομικής αλλαγής προβλέπονται η δημιουργία υποδομών, η ανάπτυξη του εναλλακτικού τουρισμού και ο εκσυγχρονισμός ορισμένων λειτουργιών των τοπικών μεταποιητικών μονάδων. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη «δημιουργία υποδομών πολιτιστικού και εκπαιδευτικού τουρισμού και αναψυχής» που σε συνδυασμό με τις πολεοδομικές

κρίση στη βιομηχανία και η επιβράδυνση στην ελληνική ναυτιλία περιορίζουν εμφανώς τα μεγέθη σε 3 μεσαίες ναυπηγοεπισκευαστικές μονάδες, 25 μικρά ναυπηγεία και περίπου 350 μηχανουργεία, και οδηγούν σε ραγδαία μείωση της απασχόλησης, σε 6.500-7.500 άτομα στην ευρύτερη περιοχή.

[305] Τα παιδιά του Περάματος περιγράφουν καλύτερα το πρόβλημα στη Ναυπηγοεπισκευαστική Ζώνη:

> «Για τη ναυπηγοεπισκευαστική ζώνη τι να γράψει κανείς. Εργάτες δολοφονούνται κυριολεκτικά στο βωμό του κέρδους και πριν από δύο χρόνια είχαμε οκτώ νεκρούς στην περιοχή. Όσο κι αν ακούγεται τραγικό, η είδηση δεν ξάφνιασε αφού τα περιστατικά είναι πολύ συχνά. Για τους εργάτες (αμμοβολιστές, υδροβολιστές, καθαριστές, βαφείς, στοκαδόρους), δεν υπάρχουν ούτε ωράρια ούτε μέτρα ασφάλειας, με αποτέλεσμα να συμβαίνουν συχνά δυστυχήματα. Η ναυπηγοεπισκευαστική ζώνη Περάματος είναι ένα κολάζ αντιφάσεων. Από τη μια πλευρά είναι η ζώνη του μεγάλου κέρδους για τους πλοιοκτήτες. Από την άλλη, είναι η ζώνη της ανεργίας, της φτώχειας και του μόχθου για τους εργάτες και τους κατοίκους της. Κάθε ξημέρωμα ηλεκτρολόγοι, αμμοβολιστές και εργάτες κάθε λογής στήνονται για ένα μεροκάματο. Χρόνια τώρα η ίδια εικόνα.» (Απόσπασμα από εργασία μαθητών του 3ου Γυμνάσιο Περάματος με τίτλο «Εγώ και η Πόλη μου». http://3gym-peram.att.sch.gr/portal/index.php/2011-11-02-16-40-55, 20/2/2013).

Ακόμα Βλ. δημοσιεύματα για το πολύνεκρο εργατικό ατύχημα το 2008, «Έπνιξαν στο αίμα τη Ναυπηγοεπισκευαστική». *Ριζοσπάστης*, 25/7/2008 και γενικά για τις επικίνδυνες συνθήκες εργασίας «Η εντατικοποίηση αυξάνει τα εργατικά ατυχήματα» *Ριζοσπάστης*, 16/3/1999.

[306] Κοινοτική Πρωτοβουλία URBAN II, *Συμπλήρωμα Προγραμματισμού Επιχειρησιακού Προγράμματος «Οικονομικής και Κοινωνικής Αναζωογόννησης του Περάματος 2001-2006»* ΥΠΕΧΩΔΕ, Ειδική Υπηρεσία Διαχείρισης Επιχειρησιακών Προγραμμάτων URBAN II

αναπλάσεις και τον έλεγχο της ρύπανσης, αλλά και άλλες πιο «ήπιες» ενέργειες ανάδειξης της τοπικής πολιτιστικής κληρονομιάς μπορούν να συμβάλλουν στην ανάπτυξη μίας νέας τουριστικής ταυτότητας και επιπλέον, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην αναβάθμιση των τεχνολογικών δυνατοτήτων των μικρομεσαίων και μικρών μονάδων της μεταποίησης (ενισχύσεις και κίνητρα για την ανάπτυξη ψηφιακών υπηρεσιών). Ακόμα, για τη στήριξη της απασχόλησης προβλέπονται «ενεργητικές πολιτικές», όπως δράσεις κατάρτισης και συμβουλευτικής στήριξης για ανέργους και ευπαθείς κοινωνικές ομάδες (γυναίκες, νέοι) που έχουν ως στόχο την προώθηση νέων εξειδικεύσεων σε δραστηριότητες πέραν του παραδοσιακού μεταποιητικού τομέα των ναυπηγείων και την διευκόλυνση της ένταξης στην αγορά εργασίας (όχι άμεση ένταξη στην απασχόληση).

Τα σημεία που ξεχωρίζουν από την παρέμβαση στο Πέραμα είναι τα εξής. Πρώτον, είναι φανερό ότι το πέρασμα σε μία νέα οικονομία συνδέεται άμεσα με τις προοπτικές που μπορεί να έχει ο τουρισμός. Η στροφή στον τουρισμό και την αναψυχή είναι ενδεικτική της διαδικασίας της τριτογενοποίησης που βρίσκει «διέξοδο» ακόμα και στις πιο απίθανες τοποθεσίες στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας, ακόμα γύρω από συγκεντρώσεις της βαριάς βιομηχανίας. Ωστόσο, οι πολιτικές για την τοπική ανάπτυξη με επίκεντρο τον τουρισμό και η διάθεση σημαντικών πόρων για το σκοπό αυτό, δε συνεπάγεται πάντα την τουριστική ανάπτυξη. Το Πέραμα είναι ένα τυπικό παράδειγμα, αυτής της φαινομενικής αντίφασης. Δεύτερον, η αναπόφευκτη πορεία της αποβιομηχάνισης αντιμετωπίζεται με προσαρμογή της τοπικής κοινωνίας σε εναλλακτικές δεξιότητες και επαγγελματικές προοπτικές στη λογική ενός πολυτομεακού μοντέλου. Αν και άλλα μέτρα εφαρμόζονται επίσης για την βελτίωση της πρόσβασης σε δημόσιες υπηρεσίες και την ανάπτυξη κοινωνικών υπηρεσιών, ένα βασικό θέμα είναι η ανάπτυξη νέων εξειδικεύσεων που θα έχουν εφαρμογή στους ανερχόμενους τομείς, δηλαδή στον τουρισμό και σε κλάδους μεταποίησης που θα εμφανίζουν συνέργειες με τη μορφή του πολιτιστικού και εκπαιδευτικού τουρισμού. Τρίτον, στο πλαίσιο των νέων προτύπων της πολιτικής, η βιομηχανική κρίση που καταλήγει να είναι και κρίση της πόλης δεν αναχαιτίζεται με τη χρήση άμεσων κινήτρων για την απασχόληση ή την προσέλκυση επενδύσεων. Αντιθέτως, ο ρόλος της δημόσιας πολιτικής περιορίζεται σύμφωνα με τις κοινοτικές κατευθύνσεις για την περιφερειακή ανάπτυξη, σε εργαλεία και μέσα που έχουν έμμεσα και «οριζόντια» οφέλη για την τοπική επιχειρηματικότητα και κοινωνία (π.χ. ενίσχυση των τεχνολογικών δυνατοτήτων του επιχειρηματικού κεφαλαίου αλλά όχι άμεση ενίσχυση κεφαλαίου, δράσεις κατάρτισης και στήριξης ανέργων, εξυγίανση του αστικού περιβάλλοντος, ανάπλαση του πολεοδομικού ιστού).

18.3. Η ανοικοδόμηση ενός διεθνούς κέντρου: Η Αθήνα του 2004

Η Αθήνα επιλέγεται για να διοργανώσει τους ολυμπιακούς αγώνες του 2004, έναντι της Ρώμης στις 5 Σεπτεμβρίου 1997 στη Λοζάνη. Οι Ολυμπιακοί Αγώνες «Αθήνα 2004» διαρκούν 26 μέρες (13-29 Αυγούστου) και είναι οι πρώτοι μετά τα τρομοκρατικά χτυπήματα της 11ης Σεπτεμβρίου στη Νέα Υόρκη. Εντυπωσιακές τελετές έναρξης και λήξης αποσπούν κολακευτικά σχόλια όπως και οι μασκότ των αγώνων, ο Φοίβος και η Αθηνά, ενώ και οι επιδόσεις της χώρας, μετρούμενες ως μετάλλια είναι καλύτερες συγκριτικά με προηγούμενες συμμετοχές.

Η απόφαση για τη διοργάνωση των ολυμπιακών αγώνων παρά το αθλητικό της ενδιαφέρον, είναι κατά βάση πολιτική και μπορεί να αποδοθεί στις ζυμώσεις ήδη από τις αρχές της δεκαετίας 1990, εφόσον το 1996 είναι η δεύτερη φορά που η χώρα διεκδικεί το γεγονός. Σε κάθε περίπτωση η ανάληψη των αγώνων θεωρείται σημαντική επιτυχία της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ και γίνεται δεκτή με ενθουσιασμό και αισιοδοξία από τον πολιτικό κόσμο, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και την ελληνική κοινωνία. Σοβαρές αντιρρήσεις και αντιδράσεις δε σημειώνονται παρά μόνο από την εξωκοινοβουλευτική αριστερά και λιγότερο από την αριστερά[307], ενώ δημοσιεύματα στον Τύπο είναι ιδιαίτερα αισιόδοξα,

[307] Επιφυλάξεις διατυπώνονται και από το Συνασπισμό και το ΚΚΕ, ωστόσο αυτές δεν παίρνουν το χαρακτήρα της απόλυτης αντίθεσης. Ενδεικτικά για την αντίδραση στους κόπλους της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς βλ.

κάνοντας λόγο ακόμα και για «ποταμό των δολαρίων» που θα ρέουν στην ελληνική οικονομία καθ' οδόν προς τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004[308].

Στο πνεύμα αυτό, η ανάληψη των αγώνων και στη συνέχεια η διοργάνωση ενσωματώνονται σε ένα ενιαίο «εθνικό σκοπό», ο οποίος έχει άμεση σχέση με την παγκοσμιοποίηση και τον εκσυχρονισμό της οικονομίας και ως εκ τούτου εξυπηρετεί και τα δύο. Βασικός, αν και μη άμεσα ομολογημένος στόχος είναι η αύξηση της «ορατότητας» της πρωτεύουσας στο διεθνές υπερκινητικό επιχειρηματικό και τουριστικό κεφάλαιο (Λεοντίδου 2005) Ο Κ. Σημίτης το Μάιο 2000 σε ομιλία του στη Βουλή περιγράφει με σαφήνεια «τι είναι» οι ολυμπιακοί αγώνες για τη χώρα (Σημίτης, 2007, σελ. 359-364). Πρώτον, το όραμα για τη διοργάνωση είναι αυτή να συνδυάσει το αθλητικό ιδεώδες με τον πνευματικό πολιτισμό σε «μία γιορτή της νεολαίας και της φιλίας και όχι εμπορικό πανηγύρι», όπως και να να προβάλλει τη διεθνή θέση της Ελλάδας στο εξωτερικό. Δεύτερον, σκοπός είναι να χρησιμοποιηθούν οι αγώνες ως καταλύτης για την ανάπτυξη και ειδικά για την ανάπτυξη του μητροπολιτικού ρόλου της Αθήνας στο παγκόσμιο σύστημα. Γενικότερα ο πρώην πρωθυπουργός τονίζει ότι το γεγονός πρέπει να γίνει αντιληπτό ως «μία μεγάλη αναπτυξιακή ευκαιρία» η οποία μπορεί να οδηγήσει σε αύξηση της απασχόλησης και του ΑΕΠ κάθε χρονιάς μέχρι το 2004, μέσα από μία άνοδο στη μεταποίηση, τον τουρισμό κ.λπ.. Τρίτον, για τον ίδιο, οι Ολυμπιακοί Αγώνες είναι μία έκτακτη ευκαιρία η Ελλάδα να αποδείξει ότι μπορεί να εκτελέσει και να εξασφαλίσει μία διεθνή «διοργάνωση αξιώσεων» απέναντι στην παγκόσμια κοινότητα και σε τελική ανάλυση να αποδείξει τον εκσυγχρονισμό και να προβάλλει της οικονομική ισχύ της στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

> «Να αποδείξει ότι είναι μία χώρα με προοπτικές και δυνατότητες. *Μία χώρα με οικονομία που μπορεί να ανταποκριθεί στο τεράστιο εγχείρημα των Ολυμπιακών Αγώνων*»[309].

Εξαρχής το διακύβευμα διαιρείται σε τρείς κατηγορίες. Καταρχήν, τίθεται ένα ευρύτερο αναπτυξιακό και ένα διεκπεραιωτικό που από κοινού συνδέονται με την απτή απόδειξη της επιτυχίας του «εκσυγχρονισμού» και «εξευρωπαϊσμού» της ελληνικής πολιτείας στο σύνολο της. Ακόμα όμως, τίθεται το ιδιαίτερο εθνικό, η πρόκληση να ανταποκριθεί η χώρα, όχι μόνο στις σύγχρονες απαιτήσεις της διοργάνωσης, αλλά και να «επαναφέρει» τα ιδεώδη της αρχέγονης ελληνικότητας των αγώνων, τη σεμνότητα και την ευγενή άμιλλα, σε αντιπαραβολή με την άκρατη εμπορευματοποίηση που γνώρισε ο θεσμός τις προηγούμενες δεκαετίες (στο ίδιο, σελ. 359-360).

Η πρώτη και η δεύτερη πρόκληση καταλήγουν με θετικά αποτελέσματα. Η ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας πράγματι κινητοποιείται μεσοπρόθεσμα με τη συμβολή των αγώνων, ενώ και η διοργάνωση στα τεχνικά της σημεία είναι επιτυχής. Ωστόσο, η τρίτη μένει «αναπάντητη» καθώς «η σεμνότητα και το μέτρο» όπως τίθεται, δεν είναι χαρακτηριστικό των αγώνων. Η εμπορευματοποίηση προχωράει κανονικά στην Ελλάδα με εμπορευματοποίηση των δημόσιων υποδομών και του δημοσίου χώρου και προσωρινή εκτόνωση της επιχειρηματικής δράσης ορισμένων κλάδων, όπως των κατασκευών, των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, των τηλεπικοινωνιών, των μεταφορών, των κτηματομεσιτικών και ασφαλιστικών υπηρεσιών, ακόμα και των υπηρεσιών πολιτισμού και διαφήμισης – επικοινωνίας[310].

«ΚΑΜΠΑΝΙΑ ΑΝΤΙ-2004» Απολογισμός 27/9/2004. Προσβάσιμο στο https://athens.indymedia.org/post/270809/

[308] Πρωτοσέλιδο στην Εφημερίδα *Το βήμα της Κυριακής*, 7/9/1997. Γενικός τίτλος «Τα έξοδα, τα έσοδα και τα προσδοκώμενα κέρδη των Αγώνων. Ο ποταμός των δολαρίων».

[309] πλάγια έμφαση όπως στο πρωτότυπο.

[310] Ακόμα και ως προς το δεύτερο σκέλος που δεν ενδιαφέρει την συγκεκριμένη ανάλυση, η δυσπιστία προς τους «υπεράνρθωπους του αθλητισμού» δεν ξεπεράστηκε αν αναλογιστεί κάποιος το σκάνδαλο με το «ατύχημα» Κεντέρη-Θάνου λίγο πριν τον αιφνίδιο έλεγχο για ντόπινγκ.

Συνολικά το γεγονός στηρίζεται σε πολιτικές αποφάσεις με τεράστια οικονομική σημασία, τόσο λόγω του κόστους, όσο και των επιπτώσεων[311]. Από τη μία, οι Ολυμπιακοί Αγώνες στοίχησαν στο ελληνικό δημόσιο άγνωστο ακριβές, αλλά πάντως δυσθεώρητο μέχρι σήμερα (2014) ποσό. Διάφορες εκτιμήσεις έχουν διατυπωθεί κατά περιόδους, όπως για παράδειγμα, ο πρωθυπουργός της προετοιμασίας των αγώνων Κ. Σημίτης στον απολογισμό του κάνει λόγο για 5 δις. ευρώ ή 0,5% του ΑΕΠ ετησίως για έξι έτη συνολικά 1998-2004 (Σημίτης, 2005, σελ. 447), ενώ η Κυβέρνηση της ΝΔ που έβγαλε σε πέρας την διοργάνωση το 2004, το Νοέμβριο του ίδιου έτους, υπολογίζει ότι το συνολικό κόστος ανήλθε στα 8,95 δισ. ευρώ[312]. Ακόμα και αν γίνει δεκτό ότι όλα τα παραπάνω μπαίνουν στο φαύλο κύκλο της δικομματικής αντιπαλότητας που χαρακτηρίζει την ελληνική πολιτική κατά τη μεταπολίτευση, τα ποσά σε κάθε περίπτωση έχουν τεράστιες αποκλίσεις από το αρχικό κόστος στο φάκελο διεκδίκησης των αγώνων που υπολογίζονταν σε περίπου 2 δις. ευρώ (χωρίς τα έξοδα της οργανωτικής επιτροπής).

Από την άλλη πλευρά, η οικονομική αξιοποίηση των ολυμπιακών αγώνων ακολουθεί αφενός μία εντατική διαδικασία ανοικοδόμησης του χώρου της πόλης που στοχεύει στην ανάδειξη της Αθήνας σε ένα διεθνές μητροπολιτικό οικονομικό κέντρο, αφετέρου ένα «ελληνικό τρόπο να γίνονται τα πράγματα», ο οποίος εξειδικεύεται στα εξής:

Πρώτον, η εντατική επιχείρηση ανοικοδόμησης της πόλης γίνεται με «συνοπτικές» διαδικασίες, με πολιτικές αποφάσεις εξωθεσμικών παραγόντων, όπως του Οργανισμού «Αθήνα 2004», της ΔΟΕ και της ελληνικής κυβέρνησης, παρακάμπτοντας το ρόλο της τοπικής αυτοδιοίκησης και τη σκοπιμότητα του δημοκρατικού προγραμματισμού, όπως και τις όποιες ρυθμίσεις για την οργάνωση του χώρου. Οι ολυμπιακές εγκαταστάσεις χωροθετούνται καθαρά με βάση τις ανάγκες εξυπηρέτησης των αγώνων, δεσμεύοντας ανορθολογικά τις προοπτικές ανάπτυξης των «πόλων» στο μακροπρόθεσμο ορίζοντα, χωρίς να υπάρχουν οι απαραίτητες μελέτες για μεταολυμπιακή αξιοποίηση και προσαρμογή χρήσης, ενώ αρκετά έργα είναι ακόμα και «αυθαίρετα», αν ληφθούν υπόψη ρυθμίσεις που αναφέρονται στην προστασία των ελεύθερων χώρων και του παραλιακού μετώπου[313].

Δεύτερον, η παραγωγή των νέων υποδομών που απευθύνονται αποκλειστικά στις ανάγκες της διεξαγωγής των αγώνων (αθλητικές και συμπληρωματικές εγκαταστάσεις) γίνεται παρά τις αρχικές προθέσεις, τελικά αποκλειστικά με δημόσιους πόρους. Το γεγονός αυτό ερμηνεύται είτε από τη δυσπιστία του ιδιωτικού τομέα απέναντι στο θεσμό των ΣΔΙΤ και συνεπώς στο ελληνικό δημόσιο (Παγουλάτος, 2007), είτε από την αμφίβολη μεταολυμπιακή χρησιμότητα των έργων, η οποία δε στέκεται ελκυστική απέναντι στο μεγάλο ιδιωτικό κεφάλαιο. Όπως εξηγούν οι Σταθάκης και Νικολακάκης (2014):

> «Η συμμετοχή (όμως), του ιδιωτικού τομέα στο Αθήνα 2004, σε αντίθεση με άλλα προηγούμενα διεθνή εγχειρήματα, αναβάλλεται για το μέλλον. Η αδυναμία προσέγγισης κεφαλαίων και η κεφαλαιώδης πολιτική σημασία των αγώνων οδηγεί τις ολυμπιακές κυβερνήσεις στο να υλοποιήσουν αυτές καθεαυτές τις αθλητικές εγκαταστάσεις με τρόπο που να αποβλέπει προς τη μελλοντική τους αξιοποίηση. Αυτό είναι έκδηλο από την ποσότητα των έργων που επιλέγεται να υλοποιηθούν με σταθερές υποδομές (σε αντίθεση

[311] Βλ. επίσης, Κομπρεσέρ για το χώρο και την πόλη, «Αθήνα 2004: Χτίζοντας την Αθήνα της κρίσης», 21/8/2012, προσβάσιμο και στο http://kompreser.espivblogs.net/2012/08/21/athens-2004-building-the-city-of-crisis/.

[312] συμπεριλαμβανομένων των δαπανών από τον τακτικό προϋπολογισμό και το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων για τα έργα και την προετοιμασία (7,2 δισ. ευρώ), αλλά και κονδυλίων (ύψους 1,752 δισ. ευρώ) της Οργανωτικής Επιτροπής «Αθήνα 2004» όπως αναφέρεται σε σχετικό δημοσίευμα «Η αλήθεια για το κόστος των ολυμπιακών έργων», *Το βήμα*, 14/11/2004.

[313] Βλ., Κομπρεσέρ για το χώρο και την πόλη, «Αθήνα 2004: Χτίζοντας την Αθήνα της κρίσης», 21/8/2012, προσβάσιμο και στο http://kompreser.espivblogs.net/2012/08/21/athens-2004-building-the-city-of-crisis/. Επίσης, Οικονόμου (χ.χ.) και σχετικό δημοσίευμα Παπαντωνίου Κ., «Ολυμπιακές Εγκαταστάσεις, οκτώ χρόνια μετά: Εγκατάλειψη με... προοπτικές», Η Αυγή, 26/08/2012.

με προηγούμενους Ολυμπιακούς όπως της Ατλάντας) όσο και από την ίδια την δημιουργία το 2002 της εταιρείας Ολυμπιακά Ακίνητα Α.Ε. Τελικά όλες οι αθλητικές εγκαταστάσεις πραγματοποιούνται αποκλειστικά και μόνο μέσα από την δημόσια συμμετοχή ακόμα και σε περιπτώσεις όπως αυτή του Ολυμπιακού χωριού όπου το κράτος εμπλέκει τον Οργανισμό Εργατικής Κατοικίας εν απουσία ενδιαφέροντος από τον ιδιωτικό τομέα.»

Τρίτον, τα έργα για τους ολυμπιακούς αγώνες μεταμορφώνουν το χώρο της πόλης ειδικά στα σημεία των ολυμπιακών πόλων, όμως γίνονται με σημαντικούς αποκλεισμούς και με μεγαλύτερα οφέλη για ορισμένες επαγγελματικές και κοινωνικές ομάδες (Σταθάκης και Χατζημιχάλης, 2004). Ενδεικτικά, το δίκτυο του υπόγειου σιδηροδρόμου, σχεδιασμένο για να συνδέει τις ολυμπιακές εγκαταστάσεις δεν εξυπηρετεί μέχρι τα τέλη της δεκαετίας τις δυτικές συνοικίες (περιοχές χαμηλότερου εισοδήματος), ενώ ο οδικός άξονας της Αττικής Οδού, καθώς και το νέο αεροδρόμιο της Αττικής αποτελούν ιδιωτικοποιημένες υποδομές (σε αντίθεση με τα ολυμπιακά έργα) που εξυπηρετούν περισσότερο τις περιοχές των βορείων προαστίων. Ακόμα οι υπερκοστολογήσεις των έργων μπορούν να θεωρηθούν ως μία ευρεία επιχείρηση αναδιανομής πλούτου από το δημόσιο προς τους μεγάλους κατασκευαστές και εργολάβους, ενώ τέλος τα έργα των ολυμπιακών εγκαταστάσεων, τα οποία καταπατούν ρυθμίσεις για προστασία δημοσίων χώρων, παρότι χρηματοδοτούνται αποκλειστικά από το ελληνικό δημόσιο (σε αντίθεση με έργα βασικής υποδομής) αποτελούν περιφραγμένους και αποκλεισμένους χώρους για τη μεγάλη πλειοψηφία των κατοίκων.

Γενικά το κράτος και ο δημόσιος τομέας έχουν ένα βασικό και ενεργητικό ρόλο στην επιχείρηση της διοργάνωσης των αγώνων και του μετασχηματισμού της Αθήνας για τις ανάγκες τους, ο οποίος υπακούει σε μία προηγούμενη «εξάρτηση τροχιάς». Το παράδειγμα της Αθήνας 2004 είναι ενδεικτικό της «ελληνοποίησης» της οικονομικής ιδέας των αγώνων. Η σταδιακή απαξίωση δημόσιων πόρων προκειμένου αυτοί να μετατραπούν σε ιδιωτικούς, αλλά και η αναποτελεσματικότητα ακόμα και σε αυτή την διαδικασία, με δεδομένο ότι τα ολυμπιακά ακίνητα ακόμα και σήμερα σχηματίζουν θύλακες υποβάθμισης και επιβαρύνουν αλόγιστα τα δημόσια οικονομικά, ακολουθεί έναν ιδιαίτερο τρόπο. Το παράδειγμα της Αθήνας 2004 είναι ενδεικτικό του τρόπου με τον οποίο ο δημόσιος τομέας και το κεντρικό κράτος οικειοποιείται πόρους από άλλους αναπτυξιακούς φορείς, όπως π.χ. την τοπική αυτοδιοίκηση και σχεδιάζει αυθαίρετα στο χώρο με αποφάσεις εθνικού σκοπού. Ακόμα όμως το παράδειγμα των αγώνων είναι ενδεικτικό των νέων συμβολισμών της παγκοσμιοποίησης που οι ελληνικές κυβερνήσεις επιχειρούν να αποδώσουν στην Πρωτεύουσα. Στο σημείο αυτό δηλαδή ξεχωρίζει ο υπέρτατος συγκεντρωτισμός σε όρους πολιτικούς και οικονομικούς, γύρω από το «Κράτος των Αθηνών».

19. Η πολιτική οικονομία της περιφερειακής πολιτικής

Η εξέλιξη και κατανόηση της πολιτικής για την περιφερειακή ανάπτυξη μπορεί να θεωρητικοποιηθεί σε ένα σχήμα πολιτικής οικονομίας. Στον εδαφικό και οικονομικό χώρο αποτυπώνονται και εξελίσσονται πολιτικές σχέσεις οι οποίες διαμορφώνουν τις διαδικασίες της άνισης χωρικής ανάπτυξης στην Ελλάδα οι οποίες είναι το αποτέλεσμα των ανακατανομών της εργασίας και του κεφαλαίου, όχι αποκλειστικά στο ενδοεθνικό-περιφερειακό επίπεδο, αλλά και στο υπερεθνικό, εφόσον η Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση όχι απλά επεκτείνει το χώρο του συστήματος αλλά εισάγει και θεσμικές αλλαγές στην εδαφική και πολιτική διακυβέρνηση.

Το εθνικό κράτος είναι κοινός ενδιάμεσος στα δύο χωρικά πεδία και ο βασικός ρυθμιστής των σχέσεων των διαφορετικών υποκειμένων. Σε κάθε πεδίο του χώρου, τα υποκείμενα ως ενεργοί παράγοντες, εκφράζουν αντικρουόμενα συμφέροντα, που όμως συμβιβάζονται τελικά σε χαρακτηριστικές τομές, καθώς κάθε ομάδα εργάζεται προς την κατεύθυνση της βελτίωσης της δικής της θέσης. Με την διαμεσολάβηση του κράτους, επιλύονται οι εντάσεις και αναχαιτίζονται οι πιέσεις προς τη μία ή άλλη πλευρά, και επιτυγχάνεται η ασταθής ισορροπία, η οποία και διασφαλίζει την αναπαραγωγή του συστήματος και την συνέχιση ενός συγκεκριμένου τρόπου ανάπτυξης τουλάχιστον μέχρι την κρίση.

Ακόμα, τα δύο πεδία του χώρου τέμνονται εξυπηρετώντας τους ίδιους σκοπούς που είναι η συνέχεια της ανάπτυξης. Ο εδαφικός και ο οικονομικός χώρος είναι νοητά διαχωρισμένα σύνολα, αλλά μεταξύ τους είναι ανοικτά, ανολοκλήρωτα επικοινωνούντα συστήματα. Τα δύο συνδιαλλέγονται και πάλι με βασικό ενδιάμεσο το κράτος το οποίο καθώς αποφασίζει το άνοιγμα της οικονομίας πραγματώνει μία αναγκαία συνθήκη για τη δική του αναπαραγωγή σε ένα νέο διεθνή καταμερισμό της εργασίας, ενώ ταυτόχρονα, «νομιμοποιεί» στο εσωτερικό δύο βασικές διαδικασίες που είναι άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους, την απρόσκοπτη χωρική κινητικότητα των συντελεστών και την διεθνοποίηση - «περιφερειοποίηση» (ως άνοδο του τοπικού - περιφερειακού) των υποθέσεων της ανάπτυξης.

Κράτος, περιφέρειες και ΕΕ

Ο βασικός συνδετικός ιστός ανάμεσα στους τρείς «δρώντες» -περιφέρειες, Κράτος και ΕΕ- είναι η Πολιτική Συνοχής. Η ΕΕ έχει τον έλεγχο και θέτει τις προτεραιότητες και τις στρατηγικές για την οικονομική και περιφερειακή ανάπτυξη στις χώρες - μέλη, οι οποίες με τη σειρά τους καλούνται να σχεδιάσουν και να εφαρμόσουν μεγάλα αναπτυξιακά προγράμματα στο πλαίσιο της Πολιτικής Συνοχής, ακολουθώντας συμμετοχικές διαδικασίες και ανοίγοντας το δημόσιο διάλογο και τις εταιρικές σχέσεις με βάση την αρχή της επικουρικότητας σε όλα τα κατώτερα επίπεδα διακυβέρνησης, όπως και σε ομάδες των ωφελούμενων (βασική διαδικασία σχετικά, η «δημόσια διαβούλευση»). Από την άλλη πλευρά, στο ελληνικό κράτος, οι διαδικασίες αυτές είναι νέες στη λειτουργία των θεσμών και στην τοπική αυτοδιοίκηση, και ως εκ τούτου αν και γίνονται σημαντικά βήματα προς τον «εξευρωπαϊσμό» σε θεσμικό και οργανωτικό επίπεδο, η αποτελεσματικότητα των «καινοτόμων» μεθόδων είναι χαμηλή. Εξάλλου, η πιστή αναπαραγωγή των ευρωπαϊκών οδηγιών και στρατηγικών συχνά χωρίς να υπάρχουν οι αναγκαίες πρότερες συνθήκες (π.χ. οργανωμένη πρωτογενή αγορά όπως συνέβη στην κατάρτιση ή υπόβαθρο για έρευνα και τεχνολογία) και εν «κενό» μακροπρόθεσμου εθνικού αναπτυξιακού σχεδιασμού, καταδικάζουν την προσπάθεια εξαρχής.

Παρόλα αυτά, η εξάρτηση από τους ευρωπαϊκούς πόρους είναι μεγάλη. Ο εθνικός προϋπολογισμός «ανακουφίζεται» από ένα μεγάλο όγκο εξωτερικών μεταβιβάσεων που κατευθύνονται σε έργα δημόσιας υποδομής, κοινωνικές υπηρεσίες και ιδιωτικές επενδύσεις, εξυπηρετώντας δύο σκοπιμότητες ταυτόχρονα. Πρώτον, οι δημόσιες επενδύσεις διατηρούνται σε υψηλά (και μάλιστα σε πρωτόγνωρα υψηλά) επίπεδα και «κινούν» την οικονομία, χωρίς να επιβαρύνεται ανάλογα ο κρατικός προϋπολογισμός. Δεύτερον, οι βασικές υποδομές ολοκληρώνονται/βελτιώνονται και μαζί τους, αναβαθμίζεται η «εικόνα» της χώρας και ο διεθνής ρόλος στο εξωτερικό, όπως και η ποιότητα ζωής

που προσεγγίζει τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα. Ο στόχος για την εξυγίανση των δημοσιονομικών μεγεθών έχει προφανώς ιδιαίτερη σημασία στο σημείο αυτό, εφόσον, το ελληνικό κράτος έχει αναλάβει την υποχρέωση της σύγκλισης, κρατώντας το δημόσιο έλλειμμα κοντά στο στόχο 3% του ΑΕΠ.

Οι περιφέρειες στο ίδιο περιβάλλον, είναι κυρίως παρατηρητές στις διαπραγματεύσεις μεταξύ των ανώτερων κλιμακίων (κράτος και ΕΕ), παρότι είναι οι κατεξοχήν «πραγματικοί» ή τελικοί αποδέκτες των πόρων που διοχετεύονται μέσω των ΚΠΣ και άλλων οριζόντιων προγραμμάτων κοινοτικών πρωτοβουλιών, όπως και γενικότερα των εθνικών τομεακών και περιφερειακών πολιτικών. Οι περιφέρειες σχεδιάζουν την ανάπτυξη τους δεσμευμένες σε ένα υπερεθνικό κανονιστικό πλαίσιο και ενσωματώνουν στη στρατηγική ως βασικότερο όλων το σκοπό για ενίσχυση της εξωστρέφειας, και βελτίωση του διεθνούς ρόλου τους, όπως αναφέρουν τα χωροταξικά σχέδια πιο χαρακτηριστικά. Εξάλλου παρότι επιχειρείται η αποκέντρωση σταδιακά και η ενίσχυση του ρόλου των διοικητικών περιφερειών το κράτος παραμένει ισχυρό και συγκεντρωτικό σε όλους τους τομείς και όχι μόνο στην περιφερειακή ανάπτυξη[314]. Οι ελλείψεις σε πόρους αλλά και σε τεχνογνωσία στην αυτοδιοίκηση είναι γνωστές, σε σημείο που «σοκάρουν» την Ευρώπη τις δεκαετίες 1980-1990. Ανώτατο στέλεχος της ΓΔ Περιφερειακής Πολιτικής της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σε έναν απολογισμό της Πολιτικής Συνοχής[315] παραδέχεται ότι χρειάστηκε εντατική και χρονοβόρος προσπάθεια από μέρους των ευρωπαϊκών θεσμών για να «χτιστεί η διακυβέρνηση» στις αποκεντρωμένες διοικητικές δομές, στην περίπτωση της Ελλάδας.

Στο πλαίσιο αυτό, ο σχεδιασμός «από τα κάτω» ακολουθεί αναγκαστικά την «πεπατημένη» οδό. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η έμφαση είναι στην αναζήτηση έργων και δράσεων που μπορούν να ενταχθούν στο ευρωπαϊκό πλαίσιο χρηματοδότησης των διαρθρωτικών ταμείων, και στην ανάδειξη δαπανών *που να μπορούν να είναι «επιλέξιμες»* σύμφωνα με τους κανονισμούς. Αναπόφευκτα αναπαράγονται σε αρκετές περιπτώσεις ακόμα και οι ίδιες οι ευρωπαϊκές διατυπώσεις αλλά και τα πρότυπα χωρικής ανάπτυξης που θέτει το ίδιο το ευρωπαϊκό κανονιστικό πλαίσιο για τις περιφέρειες. Έτσι δικαιολογούνται και οι αποκλίσεις εξάλλου ανάμεσα στα προγραμματισμένα και τα υλοποιηθέντα, όπως και η διάσταση ανάμεσα σε κοινότυπες αναφορές για σοβαρούς στόχους που δε γίνονται πράξη (π.χ. ανάπτυξη ανθρώπινου δυναμικού, έρευνα και τεχνολογία).

Σε ότι αφορά την ΕΕ αυτή θέτει στο επίκεντρο της πολιτικής τον εκσυγχρονισμό των θεσμών και την ανάπτυξη των λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών, στις οποίες ανήκουν σχεδόν το σύνολο των ελληνικών περιφερειών για περίπου δύο δεκαετίες. Η αρχή της αλληλεγγύης εφαρμόζεται μέσα από διάφορες πολιτικές και μεγάλης κλίμακας παρεμβάσεις, οι οποίες ωστόσο ενσωματώνονται στο εθνικό πλαίσιο διαχείρισης των θεμάτων της ανάπτυξης. Παρότι η Ευρώπη προσφέρει διαρθρωτικούς πόρους, κανονισμούς και διατάξεις και στρατηγικές κατευθύνσεις, μέσω μίας υπερεθνικής και ενιαίας κοινοτικής περιφερειακής πολιτικής, δεν παρεμβαίνει άμεσα στα εγχώρια σχέδια και στον προγραμματισμό όπως και δε διαπραγματεύεται την ανάγκη οικονομικής σύγκλισης που είναι ζωτική για την εύρυθμη λειτουργία του συστήματος του ευρώ και την υπερεθνική ισορροπία[316]. Όλα αυτά τα ζητήματα αποτελούν ευθύνη του εθνικού κράτους, το οποίο ωστόσο, έχει ιστορικές ιδιαιτερότητες (κομματοκεντρικό, γραφειοκρατικό, πελατειακό) που το καθιστούν λιγότερο αποτελεσματικό σε σχέση με το δυτικό-ευρωπαϊκό (π.χ. Σωτηρόπουλος, 2007, Αργείτης, 2011). Με λίγα λόγια, οι καταναγκασμοί της Ευρώπης συνοδεύονται από ευκαιρίες και είναι ευθύνη του κράτους μέλους να εντοπίσει τον τρόπο με τον οποίο θα προσαρμοστεί και θα φροντίσει για την συνέχεια και αναπαραγωγή ενός δεδομένου τρόπου ανάπτυξης.

Η στρατηγική του κράτους για την οικονομική σύγκλιση οδηγεί με σχετική επιτυχία, στην ένταξη της χώρας στην Ευρωζώνη, αντιθέτως η προσπάθεια για αναδιάρθρωση και προσαρμογή της οικονομίας και ειδικά της παραγωγικής βάσης, αποτυγχάνει όπως δείχνουν κυρίως τα ελλείμματα στις

---

[314] για μία διακρατική σύγκριση του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης και της μεταβίβασης διοικητικής εξουσίας του κράτους σε κατώτερα κλιμάκια, βλ. περισσότερα στο Κωστόπουλος (2012).

[315] European Commission (2008a, σελ. 33).

[316] Περισσότερα για τον έλεγχο των πολιτικών από την ΕΕ, για την υπερεθνική και την διακυβερνητική άσκηση της κυριαρχίας στο έδαφος της ΕΕ, σε μία θεωρητικοποίηση των εννοιών, βλ. Nugent (2010, σελ. 583-585).

εξωτερικές συναλλαγές και η υψηλή ανεργία. Η έλλειψη ενός μακρόπνοου σχεδίου και η αποσπασματική αντιμετώπιση των αναγκών και των προβλημάτων ανά τομέα, σε καθεστώς ανοικτής οικονομίας είναι οι μεγαλύτερες αδυναμίες. Η ένταξη τελικά οδηγεί την αναπτυξιακή απαξίωση της παραγωγικής βάσης, χωρίς την οποία όμως η υφιστάμενη εξειδίκευση δεν μπορεί να σταθεί μακροπρόθεσμα.

Στο τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, τα οφέλη από την ένταξη είναι ορατά και κυρίως βιώνονται μέσα από τον εκσυγχρονισμό και την αναβάθμιση των τεχνικών και κοινωνικών υποδομών, που σε μεγάλο βαθμό αλλάζουν την καθημερινή ζωή σε συγκεκριμένους τόπους. Στο πλαίσιο αυτό, καθώς οι τοπικές κοινωνίες βιώνουν τα οφέλη της ανάπτυξης ακόμα και ως άνοδο στο κ.κ. εισόδημα και βελτίωση της ποιότητας ζωής και ως μία διαφοροποίηση των ευκαιριών απασχόλησης στην τοπική / περιφερειακή οικονομία, σε αρκετές περιπτώσεις και ως αισθητή άνοδο του διαθέσιμου εισοδήματος λόγω επιδοτήσεων – ενισχύσεων, επιτυγχάνεται μία ευρεία κοινωνική συναίνεση, η οποία διαπερνά τις εδαφικές κλίμακες (από το τοπικό έως το εθνικό).

Ενδεικτική είναι η απουσία σημαντικών κοινωνικών αντιδράσεων στο μεγαλύτερο μέρος της περιόδου. Παρότι δεν υπάρχει συστηματική ή ολοκληρωμένη καταγραφή, εκτιμάται ότι τα τοπικά κινήματα με σοβαρές αντιρρήσεις σε πτυχές της αναπτυξιακές διαδικασίας (π.χ. μισθωτοποίηση, αλλαγή του νομίσματος, διανομή της αξίας κλπ.) για την διεκδίκηση εναλλακτικών οδών / ευκαιριών για την ανάπτυξη ή ακόμα για την προστασία του δημοσίου χώρου δεν υφίστανται μέχρι και τουλάχιστον τα μέσα της δεκαετίας 2000. Σε αυτό έχει σημασία και ο περιορισμένος ρόλος που έχει η «κοινωνία των πολιτών» στις πολιτικές εξελίξεις και διαδικασίες γενικότερα στη φάση της ταχείας ανάπτυξης. Ενδεικτικά, στην Αθήνα που είναι και το κέντρο των πολιτικών εξελίξεων, αναπτύσσονται ορισμένες κινήσεις την περίοδο 2001-2003, οι οποίες σε μεγάλο ποσοστό έχουν μόνο συγκυριακό χαρακτήρα ενώ αντιτίθενται στις περισσότερες περιπτώσεις σε συγκεκριμένα έργα στο στάδιο της προετοιμασίας των αγώνων (Καβουλάκος, 2009).

Στην πράξη η ΕΕ προσθέτει στο μοντέλο της παγκοσμιοποίησης και της ολοκλήρωσης των αγορών την αναγκαιότητα για ισόρροπη περιφερειακή ανάπτυξη, με την ενίσχυση των πιο μειονεκτικών και λιγότερο ευημερουσών περιοχών στο έδαφος της, και έτσι για πολλά χρόνια, κατατάσσει την Ελλάδα, και το σύνολο των περιφερειών της, στις πρώτες προτεραιότητες της πολιτικής διαρθρωτικής στήριξης (Στόχος 1, Στόχος «Σύγκλιση»). Η έκφραση αυτή της αλληλεγγύης, για πολλά χρόνια χαίρει κοινωνικής συναίνεσης σε πολλαπλά κλιμάκια του χώρου και μαζί συνοδεύει και συμπληρώνει, το στόχο για την αποτελεσματική λειτουργία της ενοποιημένης οικονομίας, ειδικά εφόσον απομακρύνει τις πιθανότητες ανισορροπίας του συστήματος της Ευρωζώνης. Στο πλαίσιο αυτό, η διαρθρωτική βοήθεια προς τη χώρα, στηρίζεται σε μία «δικαιοποιητική ανταλλαγή», έχει στην πραγματικότητα το χαρακτήρα «δούναι και λαβείν». Το απόλυτο άνοιγμα των εθνικών συνόρων στην οικονομία γίνεται έναντι σημαντικών απολαβών - διαρθρωτικών ενισχύσεων, όπως είχαν τεθεί οι βάσεις εξαρχής με το ελληνικό υπόμνημα τη δεκαετία 1980.

Στην Ελλάδα, η απόφαση της θεμελίωσης και αποδοχής αυτής της ανταλλαγής είναι καταρχήν, πολιτική, εφόσον στο πεδίο της οικονομίας τα δυνητικά κέρδη και οι απώλειες είναι εξαρχής πολύ δύσκολο να προβλεφθούν σε ένα παγκόσμιας πρωτοτυπίας υπερεθνικό εγχείρημα. Η μελέτη της εξέλιξης του ελληνικού κράτους μεταπολεμικά δείχνει εξάλλου, ότι η πρόσδεση στην Δύση, είναι διαχρονικά κινητός στόχος και «διακαής πόθος» για την ελληνική πολιτεία και κοινωνία (Βούλγαρης, 2008, Τσουκαλάς, 2012). Το όραμα για τον εκσυγχρονισμό μένει πάντα συνυφασμένο με την ικανότητα της χώρας, να «προφτάσει», να εξελιχθεί στις δομές, κατά τα πρότυπα των ανεπτυγμένων χωρών της Δύσης. Στο ίδιο πλαίσιο, το στρατηγικό πόνημα του εκσυγχρονισμού της δεκαετίας 1990 επισφραγίζει την προσπάθεια για τον εξευρωπαϊσμό σε όλα τα επίπεδα, ερχόμενο να ικανοποιήσει πρώτα απ' όλα ένα συλλογικό και πολιτικό αίτημα, και συγχρόνως να «ταυτοποιήσει» και να δρομολογήσει το πέρασμα στο αναπόφευκτο, την διεθνική ολοκλήρωση των οικονομιών του ανεπτυγμένου κόσμου.

Κράτος, κεφάλαιο και εργασία

Καταρχήν, το πιο κρίσιμο σημείο στην αλληλεπίδραση ανάμεσα στους τρείς δρώντες είναι η ελαστικοποίηση των σχέσεων εργασίας που απορρέει από τις νέες ευέλικτες οργανωτικές δομές στην παραγωγή. Το κράτος επιχειρεί την ελαστικοποίηση της αγοράς εργασίας με διάφορους τρόπους (π.χ. στροφή σε ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης, εργασιακή μεταρρύθμιση, ελλιπής έλεγχος, ρητορική για νέα πρότυπα όπως της «απασχολησιμότητας») προκειμένου να διευκολύνει την επιβίωση και προσαρμογή στον ανταγωνισμό και να εξυπηρετήσει τα συμφέρονται των εργοδοτών, στο νέο περιβάλλον της παγκοσμιοποίησης. Ιδιαίτερα επιτελεί το ρόλο αυτό σε κλάδους που έχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, όπως εξαρτώνται από έντονες εποχιακές διακυμάνσεις της ζήτησης και είναι έντασης εργασίας (π.χ. μεταποίηση τροφίμων, τουρισμός, κατασκευές, γεωργία, ακόμα και εμπόριο).

Στο πλαίσιο αυτό, αναδεικνύονται ευέλικτες μορφές απασχόλησης που εξυπηρετούν δύο στόχους. Πρώτον, τη μείωση του λειτουργικού κόστους των επιχειρήσεων και τη διατήρηση των περιθωρίων κέρδους, και δεύτερον, τη μείωση της ανεργίας, με τη διάδοση π.χ. μερικής ή περιορισμένου χρόνου εργασίας. Η κατάσταση αυτή αφενός επαναφέρει μία παλιά «στρατηγική» αμυντικής ευελιξίας κρατώντας χαμηλά τους μισθούς, ως το αντίβαρο και κατ' ανάγκη επιλογή απέναντι στην απώλεια της νομισματικής ισοτιμίας. Η τελευταία, ως δυνατότητα ρύθμισης των διεθνών συναλλαγών και της ανταγωνιστικότητας, χάνεται με την είσοδο στο ευρώ, και άτυπα αντικαθίσταται από την συγκράτηση του επιχειρηματικού κόστους με έμμεσους τρόπους, μεταξύ των οποίων και η νωχελικότητα των κρατικών μηχανισμών σε ότι αφορά τον έλεγχο, την παρακολούθηση και την εποπτεία των καθημερινών λειτουργιών αλλά και γενικότερα της συμπεριφοράς των επιχειρήσεων σε βασικά θέματα για την κοινωνική ισορροπία (π.χ. διαχείριση του περιβάλλοντος, εργασιακές σχέσεις, εγκατάσταση στο χώρο).

Ωστόσο, η ανεργία είναι το μεγάλο πρόβλημα όλη την περίοδο, ένα πρόβλημα που αντιμετωπίζεται γενικότερα με την ελαστικοποίηση του θεσμικού πλαισίου και με βάση τη νεοκλασική πεποίθηση ότι το άνοιγμα της οικονομίας και η απορρύθμιση των σχέσεων εργασίας σε κλάδους στρατηγικής σημασίας, θα οδηγήσει τελικά σε αύξηση των επενδύσεων και στη δημιουργία απασχόλησης. Ακόμα, αντιμετωπίζεται με την απόφαση για την διεξαγωγή των ολυμπιακών αγώνων και την δρομολόγηση μεγάλων έργων που μπορούν να δημιουργήσουν έστω προσωρινά, ένα μεγάλο αριθμό θέσεων εργασίας, σε μία ιδιότυπη κεϋνσιανή αντίληψη που εφαρμόζεται μέσα από «μεγάλα εθνικά γεγονότα». Όλα τα παραπάνω πράγματι, κάπου στα μέσα της δεκαετίας 2000 συμβάλλουν σε μία μικρή μείωση της ανεργίας.

Για τον κόσμο της εργασίας, η δομική ανεργία, η άνοδος των εναλλακτικών (ευέλκτων) μορφών απασχόλησης και ταυτόχρονα, η μαζική ένταξη των μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας έχουν αρνητικές συνέπειες στη δύναμη διαπραγμάτευσης της εργασίας τόσο με το κράτος, όσο και με το κεφάλαιο. Ειδικότερα, ο κατακερματισμός της εργασίας και η πολυδιάσπαση των συλλογικών δικαιωμάτων, έρχεται να προστεθεί σε μία επίσης, σημαντική «ενδοταξική» διαίρεση ανάλογα με την κομματική/πολιτική ταυτότητα, με αποτέλεσμα το συνδικαλιστικό κίνημα να διασπάται και να αποδυναμώνεται μπροστά στις εξελίξεις (Βούλγαρης, 2008). Ακόμα, με την ανεργία να παραμένει υψηλή ειδικά στους νέους και στις γυναίκες, γίνεται ακόμα πιο αδύνατη η θέση της μισθωτής απασχόλησης που αποτελεί και τη μεγάλη πλειοψηφία, με ορισμένα τμήματα ωστόσο, να διατηρούν μεγαλύτερη δύναμη από άλλα. Οι εργαζόμενοι στο δημόσιο τομέα και τις Δ.Ε.Κ.Ο. για παράδειγμα, εξακολουθούν να έχουν καλύτερη σχέση με την εργοδοσία, ενώ αντιθέτως, ένα ποσοστό των εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα, ιδίως στις μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις είναι σταθερά ανοργάνωτο και ανένταχτο στα συλλογικά όργανα, δεδομένο που θέτει και ένα επιπλέον πρόβλημα αντιπροσώπευσης μέσα στο συνδικαλιστικό και στο εργατικό κίνημα (υπερεκπροσώπηση των δημοσίων και περισσότερο ασφαλώς εργαζόμενων, έναντι των ιδιωτικών υπαλλήλων, όπως και υπερεκπροσώπηση των Ελλήνων, έναντι των μεταναστών).

Από την άλλη πλευρά, για το κεφάλαιο η υψηλή ανεργία και οι εξελίξεις στον κόσμο της εργασίας προσφέρουν ένα ζωτικό πλεονέκτημα. Υπάρχουν οι προϋποθέσεις για συγκράτηση των

μισθών, με τις ελάχιστες αντιδράσεις. Ειδικότερα, οι συνθήκες είναι πρόσφορες για κλάδους στρατηγικής σημασίας στο μοντέλο της νέας οικονομίας, όπου υπάρχει η ανάγκη της δημιουργίας μίας «πρωτογενούς» αγοράς (τράπεζες, κατασκευές και μεταφορές). Εκεί το κράτος είτε υποχωρεί έναντι του ιδιωτικού κεφαλαίου με τη θεσμική απελευθέρωση, τις ιδιωτικοποιήσεις κ.λπ., είτε αναθέτει σε ιδιώτες μεγάλα έργα για λογαριασμό του, στηρίζοντας σε μία πρώτη φάση, την επέκταση της οικονομικής δραστηριότητας.

Στο σημείο αυτό, εμφανίζεται διαφοροποιημένη η συμπεριφορά ομάδων του κεφαλαίου. Οι μεγάλες επιχειρήσεις έχουν εξαρχής καλύτερες προοπτικές στη διευρυνόμενη αγορά των δημοσίων έργων και προμηθειών. Ταυτόχρονα, υπάρχει διαχρονικά η διαπλοκή ανάμεσα στους πολιτικούς και οικονομικούς κύκλους, διασφαλίζοντας όρους στο μεγάλο κεφάλαιο που ξεφεύγουν από αυτούς του ελεύθερου ανταγωνισμού (Αργείτης, 2011). Ακόμα, ο ρόλος των πολυεθνικών που πλέον έχουν πολλούς λόγους να επενδύσουν σε ελληνικό έδαφος (π.χ. ενιαίο νόμισμα, ανερχόμενη καταναλωτική αγορά λόγω διαρθρωτικών ενισχύσεων της ΕΕ, επέκταση της χρηματοδοτικής πίστης και εξισορρόπηση των επιτοκίων, απελευθέρωση αγορών από το κράτος) συμπληρώνουν τους τρόπους με τους οποίους η μεγάλη επιχείρηση επιβάλλεται στη μικρή. Η τελευταία έχει ήδη τονιστεί πολλές φορές ότι αντιμετωπίζει σοβαρές δυσκολίες για την επιβίωση, ειδικά σε ορισμένους κλάδους που έχουν απόλυτα ή απότομα ενταχθεί στο υπόδειγμα του ανταγωνισμού (π.χ. γεωργία, μεταποίηση).

Ακόμα όμως και σε κλάδους που γνωρίζουν παραδοσιακά την ολιγοπωλιακή οργάνωση, η περαιτέρω συγκεντροποίηση του κεφαλαίου είναι μονόδρομος, με πιο τρανταχτό παράδειγμα αυτό της ακτοπλοΐας. Η εκκαθάριση των αδύναμων τμημάτων του κεφαλαίου είναι μία διαδικασία που ακολουθεί την άνοδο της οικονομίας και έπεται της πρώτης φάσης δημιουργίας νέων αγορών σε πολλούς τομείς (εκτός των κατασκευών, στις τηλεπικοινωνίες-μεταφορές), με τις πιο δυσμενείς συνέπειες να έρχονται για τους μικρούς επαγγελματίες. Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση, κατά την οποία η μικρή επιχείρηση έχει υποστεί μεγάλο πλήγμα, από τη στιγμή που η αγορά ανοίγει στο ευρωπαϊκό πλαίσιο, είναι το λιανικό εμπόριο (Αρανίτου, 2006).

Πάντως, το κράτος έχει ένα κρίσιμο ρόλο στην εξισορρόπηση των δυνάμεων μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, τον οποίο ασκεί με διάφορους τρόπους που ξεφεύγουν από τα πεπραγμένα και μόνο στη ρύθμιση της αγοράς εργασίας. Ο «εκσυγχρονισμός» δεν εστιάζει τουλάχιστον στον πολιτικό λόγο στην ανάγκη τιθάσευσης των δημοσιονομικών, αλλά στην ανάγκη εφαρμογής ενός νέου κοινωνικού σχεδίου, το οποίο θα συνάδει με τις οικονομικές δυνατότητες της χώρας. Στο πλαίσιο αυτό, παρουσιάζεται ως πραγματιστική επιλογή η ενεργός συμμετοχή στις εξελίξεις στην ΕΕ, με αφετηρία την κοινωνική μεταρρύθμιση (Σημίτης, 2005). Η επέκταση της δημοκρατίας, η κοινωνική δικαιοσύνη και η διεύρυνση των δυνατοτήτων του ατόμου είναι βασικές αρχές που συσπειρώνουν σε μία ενιαία κυβερνητική πλατφόρμα όλες τις κοινωνικές δυνάμεις, από τη μία τον κόσμο της εργασίας (με τους προνομιούχους και μη προνομιούχους), και από την άλλη, τον επιχειρηματικό τομέα.

Υπό μία έννοια λοιπόν, ο εκσυγχρονισμός εξυπηρετεί και τις δύο πλευρές, εφόσον αναφέρεται σε ένα καθολικό πρόταγμα για τη συνέχεια της ανόδου της μεσαίας τάξης, σε μία «υπόσχεση» για τη δημιουργία θέσεων εργασίας, υψηλότερα πραγματικά εισοδήματα και καλύτερες συνθήκες διαβίωσης. Η μεσαία τάξη όπως ήταν ο βασικός εκφραστής της πολιτικής απαίτησης για «κοινωνικό κράτος» και για την ευημερία που προσέφεραν οι διευρυμένες δημόσιες παροχές του ΠΑΣΟΚ της πρώτης μεταπολίτευσης, έτσι γίνεται και ο βασικός υποστηριχτής της απελευθέρωσης των κλειστών επαγγελμάτων και της νέας κοπής εξισωτικής λογικής του ΠΑΣΟΚ της περιόδου του σοσιαλιστικού εκσυγχρονισμού ή του εκσυγχρονισμένου σοσιαλισμού.

Ο ρόλος της περιφερειακής πολιτικής στην ισορροπία

Την ισορροπία πάντως ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία, η οποία είναι κρίσιμη για τη «νομιμοποίηση» και βιωσιμότητα του νέου οικονομικού μοντέλου, στο πλαίσιο της ΟΝΕ, το Κράτος επιχειρεί με πολλές και διαφορετικές τομεακές και οριζόντιες πολιτικές, ανάμεσα στις οποίες ενδιαφέρει εδώ η περιφερειακή πολιτική. Μέσα από την άσκηση της πολιτικής για την περιφερειακή

ανάπτυξη, η οποία είναι εναρμονισμένη με την κοινοτική, το κράτος διοχετεύει πόρους και δημιουργεί ή αντίθετα απαξιώνει αναπτυξιακές ευκαιρίες, ανάλογα με τις εθνικές προτεραιότητες. Επίσης, προωθεί την δημιουργία χωρικών σχηματισμών και συγκεντρώσεων, όπως και την αποψίλωση σε συγκεκριμένες περιοχές, ανάλογα με τα κριτήρια που θέτει για την εθνική ανάπτυξη και την οικονομική και κοινωνική συνοχή στο έδαφος του.

Στο πλαίσιο αυτό, ανάμεσα στους τομείς τονώνονται ιδιαίτερα οι κατασκευές και οι μεταφορές μέσα από την προτεραιότητα που η πολιτική για την περιφερειακή ανάπτυξη δίνει στις υποδομές, όπως και ανοίγουν νέες δυνατότητες για επενδύσεις σε νέους τομείς, στο περιβάλλον, σε κοινωνικές υπηρεσίες, στις επικοινωνίες κ.ά.. Αυτά δικαιολογούνται καθώς προβάλλεται ιδιαίτερα η ανάγκη της βελτίωσης της ποιότητας ζωής στις πόλεις, της ανάδειξης ενός διευρωπαϊκού ρόλου της μητρόπολης της Αθήνας και επιπλέον, της ένταξης άλλων περιοχών της χώρας, στα ευρωπαϊκά δίκτυα. Αντιθέτως, είναι μικρότερη αλλά υπαρκτή η στήριξη προς τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές της χώρας, όπου παρεμβάσεις σε υποδομές ή στον τουρισμό διασπείρονται για να καλύψουν βασικές ελλείψεις και ανάγκες (προσπελασιμότητα), ενώ σημαντική είναι και η στήριξη της παραγωγικής ανασυγκρότησης σε περιφερειακά κέντρα της παλαιότερης βιομηχανίας και στην ύπαιθρο (πολιτικές κινήτρων, ΚΑΠ). Στο πλαίσιο αυτό, ευνοείται η διαφοροποίηση των τοπικών οικονομιών σε περιοχές κάθε κατηγορίας, προς μία κατεύθυνση υπέρ του τριτογενή τομέα. Η κατάσταση αυτή, παρότι είναι σταδιακά καταστροφική για τις δομές της «υλικής παραγωγής», εντούτοις, συμβάλλει στη σταθεροποίηση του πληθυσμού της υπαίθρου και την ευημερία των οικονομικών μεγεθών στην περιφέρεια.

Με την τριτογενοποίηση, όπως και με τη σταδιακή φιλελευθεροποίηση της περιφερειακής πολιτικής διευκολύνεται το πέρασμα σε ένα διαφορετικό μοντέλο κρατικής παρέμβασης, σε ένα κράτος το οποίο διατηρεί ένα ρυθμιστικό ρόλο πάνω στην οικονομία και την χωρική της οργάνωση, όπως καταλήγει η εργασία αυτή. Η εν λόγω τάση είναι «επιβεβλημένη» από τον προσανατολισμό προς την ΕΕ και την οικονομία της αγοράς και προκύπτει άμεσα και από τις δεσμεύσεις στο πλαίσιο της δημοσιονομικής πειθαρχίας στο περιβάλλον της ΟΝΕ.

Ως αποτέλεσμα ένα μεγάλο μέρος του κεφαλαίου κινείται με καθαρά ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια, με αποτέλεσμα να πολώνεται στα ισχυρότερα οικονομικά κέντρα, αυτά που συγκεντρώνουν ένα σημαντικό τμήμα της οικονομικής δραστηριότητας, και πλεονεκτήματα στην ποιότητα ή το κόστος της εργασίας ή την συσσώρευση ομοειδών δραστηριοτήτων (εξωτερικές οικονομίες συγκέντρωσης). Η χωροθέτηση είναι σχεδόν ελεύθερη, έτσι και αλλιώς για τις μεγάλες επενδύσεις, με την απελευθέρωση του θεσμικού πλαισίου σε διάφορους κλάδους. Στο πλαίσιο αυτό, οι κεντρικές περιοχές προσελκύουν τις μεγαλύτερες και περισσότερες νέες επενδύσεις και τις πιο δυναμικές δραστηριότητες και οι δυνάμεις της αγοράς λειτουργούν ανεμπόδιστα σχεδόν για το μεγάλο κεφάλαιο. Αντίθετα, οι μικρές επενδύσεις εμφανίζουν μεγαλύτερη διασπορά στο χώρο, καθώς επηρεάζονται και τείνουν να επωφελούνται περισσότερο από άμεσα κίνητρα της περιφερειακής πολιτικής, ωστόσο το αντίκτυπο στην τοπική οικονομία και απασχόληση είναι πολύ πιο περιορισμένο.

Η τάση γεωγραφικής συγκέντρωσης των οικονομικών δραστηριοτήτων ενισχύεται από το γεγονός ότι βελτιώνεται η κινητικότητα της εργασίας προς όλες τις κατευθύνσεις, με την αναβάθμιση των υποδομών μεταφορών και άλλες εξελίξεις (π.χ. τεχνολογική πρόοδος). Το γεγονός αυτό ωθεί την εργασία να μετακινείται προς τις μεγάλες επενδύσεις, παρά το αντίστροφο , όπως συνέβαινε σε προηγούμενες περιόδους, στο πλαίσιο της επίδρασης των παραδοσιακών πολιτικών κινήτρων. Για τη διευκόλυνση της σύμπτωσης και της ισορροπίας μεταξύ ζήτησης και προσφοράς εργασίας, εφαρμόζονται μέσω της περιφερειακής πολιτικής, τοπικά σύμφωνα προώθησης απασχόλησης, με στόχο αφενός τη βελτίωση της «απασχολησιμότητας», αφετέρου την προστασία της βιωσιμότητας και της ευελιξίας των μικρομεσαίων επιχειρήσεων.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι η προσπάθεια διοικητικής αποκέντρωσης του κράτους τα τελευταία χρόνια, έχει ως σκοπό την ενδυνάμωση της εξουσίας και της πολιτικής κυριαρχίας σε κατώτερα επίπεδα, αλλά και να αναλάβουν οι βαθμίδες της τοπικής αυτοδιοίκησης, δήμοι, νομαρχίες, περιφέρειες και οι αναπτυξιακές εταιρείες που συστήνονται μέσω αυτών, ένα πιο ενεργό ρόλο στην άσκηση της τοπικής και περιφερειακής πολιτικής με τα νέα μέσα που προτείνονται από την ΕΕ. Ιδιαίτερα σε ένα απελευθερωμένο οικονομικά περιβάλλον, στρέφονται όλο και πιο συχνά σε πολιτικές

ανταγωνιστικότητας και νέου τύπου κινήτρων (π.χ. δημιουργία της «εικόνας» του τόπου) για την προσέλκυση επενδύσεων σε τομείς των υπηρεσιών, π.χ. τουρισμού, νέας τεχνολογίας και για την δημιουργία απασχόλησης και την ισορροπία στις περιφερειακές αγορές εργασίας (π.χ. τοπικές πρωτοβουλίες απασχόλησης).

Σύνοψη και συμπεράσματα

Από την ανάλυση που προηγήθηκε, προκύπτει ότι ένα κύριο στοιχείο της περιόδου είναι η εναρμόνιση του εθνικού και κοινοτικού θεσμικού – κανονιστικού πλαισίου. Η πρόσδεση δύο διαφορετικών επιπέδων προγραμματισμού και διακυβέρνησης συνεπάγεται αυτόματα την ενσωμάτωση του εγχώριου περιφερειακού προβλήματος σε ένα υπερκείμενο πρόβλημα άνισης περιφερειακής ανάπτυξης στο πλαίσιο της ΕΕ και διαμορφώνει νέες ευκαιρίες και «καταναγκασμούς» στο εσωτερικό. Ιδίως μέσα από την εξέλιξη του θεσμού των συγχρηματοδοτούμενων αναπτυξιακών προγραμμάτων τα οποία αποτελούν τα μοναδικά ολοκληρωμένα επιχειρησιακά και πολυετή προγράμματα για την οικονομική ανάπτυξη που διαθέτει η χώρα τις τελευταίες δεκαετίες, τα μέσα και τα εργαλεία που εφαρμόζονται ακολουθούν εν πολλοίς τις κοινοτικές κατευθύνσεις και επωφελούνται ταυτόχρονα από πολλαπλάσιους διαθέσιμους πόρους, από τα διαρθρωτικά ταμεία.

Ο στόχος της τοπικής και περιφερειακής ανάπτυξης στην Ελλάδα συνδυάζεται σαφώς με τομείς αιχμής, όπως τον τουρισμό, τις μεταφορές και τις νέες τεχνολογίες, με τις υποδομές και διάφορες δράσεις που ενισχύουν την εξωστρέφεια και την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας. Μία επισκόπηση του προγραμματικού πλαισίου δείχνει ότι είναι κοινές σχεδόν οι κατευθύνσεις για τις ελληνικές περιφέρειες όπως και του «νέο παρεμβατισμού» στην οργάνωση και διάρθρωση της παραγωγής. Όπως διαπιστώνεται, το κύριο πρότυπο της περιφερειακής πολιτικής διαφοροποιείται αργά αλλά σταθερά από τις αρχές της δεκαετίας 1990 μέχρι το 2010, δίνοντας έμφαση λιγότερο στο κριτήριο της αναδιανομής και της ισότητας και περισσότερο στην αποτελεσματικότητα και τη μεγέθυνση. Ο μετασχηματισμός οφείλεται στις εξωτερικές και εγχώριες επιλογές, αλλά σε κάθε περίπτωση φανερώνει την πολιτική επιλογή που γίνεται ήδη από το 1981 με την ένταξη στην ΕΟΚ, το ελληνικό περιφερειακό πρόβλημα να ενσωματωθεί στο ευρωπαϊκό και η εγχώρια οικονομία να «ανοίξει» στην παγκοσμιοποίηση. Ειδικά όμως μετά το 1990, με τη Συνθήκη για την ΕΕ, το νέο πρότυπο περιφερειακής πολιτικής γίνεται μέρος της φιλελεύθερης ρύθμισης που κυριαρχεί στην Ευρώπη και εισέρχεται ως τέτοιο στην ελληνική πολιτική. Αν και η πολιτική για την περιφερειακή ανάπτυξη δεν ατονεί, δεν γίνεται λιγότερο ενεργητική σε ποιοτικούς (εύρος των παρεμβάσεων) ή ποσοτικούς όρους (κλίμακα των ενισχύσεων), διαφοροποιείται αισθητά στην ουσία της, στον επιθυμητό δρόμο και το επιθυμητό περιεχόμενο της περιφερειακής ανάπτυξης και επαναπροσδιορίζονται ανάλογα τα μέσα. Τελικά, σύμφωνα με τις ευρωπαϊκές κατευθύνσεις προωθούνται ιδιαίτερα οι οριζόντιες και α-χωρικές παρεμβάσεις στη βάση μίας νέας εδαφικής προσέγγισης που πλέον αναφέρεται στις δυνατότητες και προοπτικές σε συγκεκριμένες περιοχές.

Στη συνολική ρύθμιση της άνισης ανάπτυξης μία κρίσιμη παράμετρος είναι η χωροταξία για διάφορους λόγους. Πρώτον, τα χωροταξικά πλαίσια είναι και τα μόνα θεσμοθετημένα κανονιστικά κείμενα για την ανάπτυξη στο χώρο που ολοκληρώνουν το στρατηγικό σχεδιασμό με ταυτόχρονη περιφερειακή, τομεακή και εθνική διάσταση. Εξάλλου η χωροταξική πολιτική παραμένει σχετικά ανεξάρτητη με την έννοια ότι δεν διέπεται από ένα δεσμευτικό πλαίσιο ενός της ΕΕ, επομένως με την απουσία ή την θεσμοθετημένη ύπαρξη της το εθνικό καθεστώς ρυθμίζεται ενδογενώς. Δεύτερον, η πολιτική για τη χωροταξία εισάγει σταδιακά ένα πολύ διαφορετικό τρόπο προσέγγισης του προβλήματος της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης που ανταποκρίνεται σε σύγχρονες τάσεις και προοπτικές. Το περιφερειακό πρόβλημα παύει να γίνεται αντιληπτό με τη μορφή απλουστευτικών σχημάτων (π.χ. κέντρο-περιφέρεια, συσσώρευση-διάχυση) και αντιμετωπίζεται ως πρόβλημα απρόβλεπτης κατανομής πόρων και συντελεστών σε έναν έντονα διαφοροποιημένο οικονομικό χώρο. Τρίτον, ο χωρικός σχεδιασμός στην Ελλάδα είναι τώρα αναγκαστικός, καθώς μεγεθύνονται τα προβλήματα της προηγούμενης μη παρέμβασης, αλλά και γιατί έτσι ορίζει η ίδια η ΕΕ. Εφόσον δεν θεωρείται εδώ πιθανή η μεταρρύθμιση για μία πιο ενεργητική περιφερειακή πολιτική στο μέλλον, ο χωρικός συντονισμός των πολιτικών μπορεί να ερμηνευτεί και ως ένα χρήσιμο μέσο για την αποτελεσματική οργάνωση της οικονομίας στο χώρο και για την περιφερειακή ανταγωνιστικότητα. Πρόκειται δηλαδή για ένα νέο τρόπο ρύθμισης του περιφερειακού προβλήματος, ο οποίος παρουσιάζει

το πλεονέκτημα ότι δεν συσχετίζεται άμεσα με παραδοσιακές μορφές κινήτρων και μεταβιβάσεις, για τη μείωση των ανισοτήτων. Εξάλλου, η χωροταξία έχει έναν κρίσιμο ρόλο ειδικά στην Ελλάδα καθώς συχνά από τη δεκαετία 1990 παρακάμπτεται επιλεκτικά για να εξυπηρετήσει μία ενδογενή ευελιξία σε έναν «ελληνικό τρόπο να γίνονται τα πράγματα», πρακτικές ανεμπόδιστης αυθαιρεσίας και πελατειακές λογικές «από τα κάτω» και «από τα πάνω».

Το βασικό επιχείρημα που διατυπώνεται εδώ είναι ότι στην Ελλάδα από τη δεκαετία 1990 αναδύεται ένα νέο φιλελεύθερο παράδειγμα εθνικής περιφερειακής πολιτικής το οποίο σε μεγάλο βαθμό έχει ερμηνευτική ισχύ στην μετέπειτα κρίση της ελληνικής οικονομίας, στο πλαίσιο μίας σύνθετης πολιτικής οικονομίας της ευρωπαϊκής πολιτικής για την οικονομική και χωρική συνοχή. Η σύνδεση της εγχώριας και της κοινοτικής πολιτικής για την περιφερειακή ανάπτυξη είναι αυτονόητη και αυτόματη καθώς η χώρα στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στις κοινοτικές ενισχύσεις και τον κοινοτικό προϋπολογισμό για να χρηματοδοτήσει την εγχώρια ανάπτυξη που απαιτεί το σύμφωνο σταθερότητας και τα κριτήρια της σύγκλισης. Η πολιτική συνοχής από αυτή την άποψη υποστηρίζει αποφασιστικά την αναπτυξιακή προσπάθεια της χώρας, όμως θα πρέπει να γίνει κατανοητή κάτω από ένα διαφορετικό πρίσμα, κάτω από την πραγματική αποστολή που καλείται να εξυπηρετήσει εντός της ΕΕ.

Η διάσταση ανάμεσα στο περιεχόμενο και τις συνήθεις διακηρύξεις περί αλληλεγγύης της πολιτικής συνοχής, είναι σημαντική και κρίσιμη για την κατανόηση της αλληλεξάρτησης των χωρικών δομών και των πολιτικών με αντίκτυπο στο χώρο. Συγκεκριμένα, το δεδομένο ότι η πολιτική συνοχής στηρίζεται στον πολιτικό πραγματισμό ειδικά των σημαντικότερων οικονομικών και πολιτικών δυνάμεων εντός της ΕΕ, δείχνει ότι δεν υπάρχει η πρόθεση «κάτω από την επιφάνεια» του πολιτικού λόγου για να αλλάξουν οι βασικές χωροοικονομικές ισορροπίες και επομένως, οι χωρικές ανισομέρειες και αντιθέσεις πάνω στις οποίες στηρίζεται εξαρχής το εγχείρημα και η διαδικασία της ευρωπαϊκής οικονομικής ολοκλήρωσης. Ορισμένες περιφέρειες χάνουν λιγότερο στο πλαίσιο της ολοκλήρωσης των σχέσεων εμπορίου και της περεταίρω οικονομικής ενοποίησης για να κερδίσουν κάποιες, σε μία φαινομενικά «win-win» ανταλλαγή, χάριν ακριβώς αυτής της αναδιανομής από τους «ισχυρούς» στους «αδύναμους».

Κατά συνέπεια η πολιτική συνοχής αποτελεί το μέσο που διασφαλίζει τη συνέχεια της συσσώρευσης στην ΕΕ, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τις πιο πρόσφατες εξελίξεις. Από τα τέλη της δεκαετίας 2000 η πολιτική συνοχής ανακηρύσσεται σε επενδυτική πολιτική και έτσι κατοχυρώνεται στην αποστολή της να λειτουργεί υποστηρικτικά στην προσπάθεια των κρατών, ειδικά των λιγότερο ανεπτυγμένων να ακολουθήσουν αυστηρούς δημοσιονομικούς περιορισμούς. Μέσα στην κρίση, αναδύεται δηλαδή η ίδια σε επίπεδο χώρας, σε βασικό μηχανισμό που εκπληρώνει με κοινοτικούς πόρους, την ζωτική ανάγκη για τόνωση των δημοσίων δαπανών και συμβάλει με διαρθρωτική βοήθεια από έξω στη νομιμοποίηση εκ των υστέρων υψηλού ρίσκου κυβερνητικών επιλογών. Από την άλλη, σε επίπεδο ΕΕ η πολιτική συνοχής είναι όλα τα χρόνια αλλά πλέον συνειδητά μετά την κρίση, το κύριο μέσο που διαθέτει ειδικά η ΟΝΕ για να καταστήσει εν δυνάμει δίκαια τη συμμετοχή των λιγότερο ανταγωνιστικών οικονομιών, όπως των χωρών του νότου σε ένα άδικο και δυσλειτουργικό, από τη φύση του σχήμα.

Η νέα έμφαση στην «εδαφικότητα» που ξεκινά από την ευρωπαϊκή κλίμακα δείχνει ακριβώς αυτή την πρόθεση της πολιτικής να «επενδύει» (βλ. και περιφερειακή πολιτική που είναι επενδυτική πολιτική) στις δυνατότητες της κάθε περιοχής και να καθιστά την εκάστοτε περιφέρεια βασική υπεύθυνη για τις ανεπάρκειες, τις ανταγωνιστικές της ικανότητες και τις προοπτικές της στο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Υπό αυτή τη μορφή, η περιφερειακή πολιτική κάνει επιλογές προς μία συγκεκριμένη κατεύθυνση που οδηγεί στη συγκέντρωση στον γεωγραφικό χώρο και στην παραγωγική δομή. Ειδικότερα φροντίζει για την υπέρμετρη ανάπτυξη της Αθήνας χωρίς όμως να αφήνει την υπόλοιπη περιφέρεια στην παρακμή. Η περιφέρεια συνεχίζει να ενισχύεται μέσα από πολλές οδούς και με πρωτόγνωρα υψηλούς πόρους, μέσα από ένα συνδυασμό μέτρων (τομεακά και περιφερειακά προγράμματα των ΚΠΣ, αγροτικές επιδοτήσεις, αναπτυξιακοί νόμοι) που καλύπτουν όλα τα πεδία της ανάπτυξης, ωστόσο κρίσιμες και άμεσες πολιτικές αποφάσεις για τη δημιουργία μεγάλων υποδομών ή τη διοργάνωση των αγώνων, επαναπροσδιορίζουν τις δυνατότητες της περιφερειακής ανάπτυξης στην επικράτεια, ευνοώντας τις πιο ανταγωνιστικές περιοχές στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης.

Για περισσότερο από μία δεκαετία ανάμεσα στα ελληνικά αστικά κέντρα και τις περιφέρειες, η Αθήνα και αντίστοιχα η Αττική συσπειρώνουν όλο και πιο εντατικά, το πιο δυναμικό και παραγωγικό τμήμα της νέας οικονομίας και γνωρίζουν γρήγορους ρυθμούς οικονομικής ολοκληρωμένης (σε όλους τους τομείς) ανάπτυξης. Παράλληλα, η Αττική μπαίνει σε τροχιά σύγκλισης με την Ευρώπη, ενώ οι άλλες περιφέρειες παρότι επίσης «ευημερούν», αποκλίνουν ενώ γνωρίζουν και την απαξίωση και σταδιακή αποδιάρθρωση των δομών που αφορούν τον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα. Η Αθήνα με την μεμονωμένη δυναμική της υπό μία έννοια, τελικά διατηρεί μία πολιτική ευθύνη απέναντι σε άλλες περιοχές της χώρας και στην ελληνική περιφέρεια, από την οποία αντλεί πόρους και δυνατότητες για να εκπληρώσει το νέο διεθνή ρόλο που της αποδίδεται από την πολιτική ρύθμιση.

Βασικά δύο στρατηγικές κατευθύνσεις ξεχωρίζουν σε ότι αφορά τη νέα ρύθμιση της χωρο-οικονομικής διάρθρωσης . Η «αθηνοποίηση» και η «τουριστικοποίηση» είναι η διττή διαδικασία με την οποία προχωρά τελικά ο εκσυγχρονισμός και η ενσωμάτωση της ελληνικής οικονομίας στην παγκοσμιοποίηση. Αυτό σημαίνει ότι η ανάπτυξη στην Ελλάδα ως αποτέλεσμα της συντονισμένης επίδρασης διαφόρων πολιτικών (εθνικών και κοινοτικών) και ενός ευρύτερου τρόπου ρύθμισης για την περιφερειακή ανάπτυξη, γίνεται όλο και πιο «μονοκεντρική» και «μονοτομεακή» τουλάχιστον σε ότι αφορά το σχεδιασμό. Από τη μία, η πολιτική, διοικητική και αναπτυξιακή αποκέντρωση παραμένει ένα μείζον ζήτημα στην οργάνωση και διαχείριση του χώρου και από την άλλη, όλες οι οικονομικές δραστηριότητες στις οποίες δίνεται σημαντική ώθηση (μεταφορές, υπηρεσίες, κατασκευές) συσπειρώνονται γύρω από τις δυνατότητες της τουριστικής εν γένει αξιοποίησης του χώρου και του τόπου. Ένα κέντρο της ανάπτυξης γιγαντώνεται, η Αθήνα, ως συνέπεια της υπερ-συγκέντρωσης πληθυσμού, υποδομών, παραγωγής, επενδύσεων, και ταυτόχρονα, πολεοδομικών και περιβαλλοντικών προβλημάτων (αντιοικονομίες) και ένας τομέας οικονομικής δραστηριότητας που συμπεριλαμβάνει τουρισμό-εμπόριο-μεταφορές-υπηρεσίες κατανάλωσης και ακόμα τις συμπληρωματικές κατασκευές εκρήγνυται με την άμεση ή έμμεση στήριξη πολιτικών που συντονίζονται για την ανάπτυξη του (εθνικό χωροταξικό πλαίσιο, περιφερειακά χωροταξικά πλαίσια, αναπτυξιακός νόμος, πολιτικές ανταγωνισμού και μεγάλων επενδύσεων, λειτουργία της ελεύθερης αγοράς) αλλά και μέσα από αποφάσεις εθνικού σκοπού.

Τελικά η «μονοανάπτυξη» συναντάται στην ελληνική περίπτωση, στο απόλυτο σχήμα της σε μεγάλο βαθμό ως αποτέλεσμα της παρέμβασης του κράτους με αποφάσεις εθνικού σκοπού και με απρόσκοπτη προσαρμογή σε υπερεθνικές κατευθύνσεις που δεσμεύουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό πολλές πλευρές της δημόσιας πολιτικής. Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι το κράτος εξασκεί το συντονιστικό ρόλο του ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία και τις περιφέρειες και την ΕΕ και με τη διαμεσολάβηση ανάμεσα σε αυτούς τους παράγοντες για να επιλύονται οι εντάσεις, με τρόπο που να εξυπηρετείται η συνέχεια της συσσώρευσης. Η κρίση τελικά είναι η αποτυχία των πολιτικών που ασκήθηκαν και του ίδιου του κράτους να αναπαράγει την ισορροπία στα δυο διαφορετικά επίπεδα του χώρου, στον εδαφικό και οικονομικό χώρο.

ΜΕΡΟΣ Ε’
Συμπεράσματα

I. Ο μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και το νέο περιφερειακό πρόβλημα, 1993-2010

Από τις αρχές της δεκαετίας 1990 η Ελλάδα γνωρίζει ένα ριζικό μετασχηματισμό ο οποίος αφορά την οικονομική δομή, την άσκηση πολιτικής, την παραγωγή και την αγορά εργασίας και συνολικά τον τρόπο ανάπτυξης και τη γεωγραφία του. Οι μακροσκοπικές αλλαγές συνοψίζονται στην ένταξη σε νέο κοινό ευρωπαϊκό νόμισμα (ευρώ), στην αυξανόμενη διεθνοποίηση της οικονομίας (με την έννοια της ανόδου των ελληνικών επενδύσεων σε τρίτες χώρες και της αύξησης των ξένων επενδύσεων στην Ελλάδα), τη στροφή στον τομέα των υπηρεσιών, την αύξηση της απασχόλησης κυρίως με την άνοδο της μισθωτής εργασίας και την αναδιάρθρωση στην αγορά εργασίας, με τη μαζική ένταξη νέων κοινωνικών ομάδων (μεταναστών, νέων, γυναικών). Ακόμα συμπεριλαμβάνουν την αναδιοργάνωση της πολιτικής ρύθμισης για την οικονομία και την οικονομική ανάπτυξη με στροφή πρώτον στις ιδιωτικοποιήσεις και απελευθερώσεις βασικών κλάδων, δεύτερον στις ευκαιρίες που δίνονται μέσα από τα μεγάλα συγχρηματοδοτούμενα αναπτυξιακά προγράμματα στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής πολιτικής συνοχής και τρίτον, την έμφαση στη δημοσιονομική σταθεροποίηση με παράλληλη ενίσχυση της μονεταριστικής διαχείρισης της εθνικής οικονομίας. Ακόμα αφορούν την πρόσδεση της οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής στις αρχές του ΣΣΑ και γενικότερα την προσαρμογή και συμμόρφωση των θεσμών και των κύριων πολιτικών σε ένα υπερκείμενο - ευρωπαϊκό κανονιστικό πλαίσιο.

Η μεγάλη επιτυχία της οικονομικής πολιτικής είναι η οικονομική ανάπτυξη, η οποία είναι γρήγορη σε ένα μεγάλο μέρος της περιόδου (από τα μέσα της δεκαετίας 1990 μέχρι το 2006 περίπου) και η οποία θα μπορούσε να συνδεθεί με το γεγονός ότι η δημοσιονομική πολιτική παρά τις διακηρύξεις ρητές ή πιο συγκαλυμμένες περί δημοσιονομικής προσαρμογής ή δημοσιονομικού νοικοκυρέματος, δεν είναι εν τέλει περιοριστική. Οι δημόσιες επενδύσεις διατηρούνται σε υψηλά επίπεδα ως απόρροια της επεκτατικής κατεύθυνσης που ακολουθεί το κυβερνών κόμμα του ΠΑΣΟΚ σε ορισμένους τομείς της παρέμβασης, προκειμένου να εξασφαλίσει ισχυρή κοινωνική συναίνεση απέναντι σε μία ριζική μεταρρύθμιση και κυβερνητικές αποφάσεις, αλλά και χάριν στους μεγάλης κλίμακας αναπτυξιακούς πόρους που διοχετεύονται στην ελληνική οικονομία μέσα από το θεσμό των κοινοτικών πλαισίων στήριξης και γενικά των χρηματοδοτήσεων των διαρθρωτικών ταμείων και του ταμείου συνοχής. Κατά βάση δηλαδή η ελληνική πολιτική επιχειρεί μία στροφή σε φιλελεύθερες αρχές για την σταθεροποίηση της οικονομίας, διατηρώντας σε μεγάλο βαθμό όμως τον κεϋνσιανισμό σε τομείς της δημόσιας παρέμβασης στους οποίους μπορεί, με δεδομένες τις ευκαιρίες και τις δυνατότητες στο ευρωπαϊκό πλαίσιο, να διατηρήσει.

Η «στρατηγική της σύγκλισης» αφορά τη μεγέθυνση του προϊόντος μέσα από την προσέλκυση και άνοδο των μεγάλων επενδύσεων, την αύξηση της κατανάλωσης, τη μείωση του δημοσιονομικού ελλείμματος με έμφαση στη σχετική αύξηση των εσόδων, αντί των δαπανών που διατηρούνται σχεδόν σταθερές και τη συνεχόμενη αύξηση του δημόσιου δανεισμού σε καθεστώς διεθνοποίησης των χρηματοπιστωτικών θεσμών και αγορών. Σε ότι αφορά την παραγωγική οικονομία, αναπτύσσεται η οικονομία των υπηρεσιών με γρήγορους ρυθμούς, καθώς ο πρωτογενής και δευτερογενής τομέας (τομείς της υλικής παραγωγής), βρίσκονται σε κρίση και στασιμότητα.

Η «νέα οικονομία», σε ότι ενδιαφέρει ειδικά τη συγκεκριμένη εργασία, ολοκληρώνεται και υποστηρίζεται από μία αναδιάταξη του περιφερειακού προβλήματος και του τρόπου ρύθμισης και διαχείρισης του, μέσα από τρείς αλληλένδετες χωρικές και ταυτόχρονα οικονομικές διαδικασίες.

Καταρχήν, *η από-αγροτοποίηση* υποδηλώνει τον καθολικό χαρακτήρα της απαξίωσης του γεωργοκτηνοτροφικού - αγροτοδιατροφικού τομέα στην δημιουργία της αξίας, την παραγωγή και την ανάπτυξη. Η παρακμή των αγροτικών δομών στην εθνική οικονομία και στο χώρο σχετίζεται με την γενικότερη τάση από-ϋλοποίησης του προϊόντος και την ανάδειξη νέων προτύπων διαβίωσης, σύμφωνα με τις ανάγκες και τις προδιαγραφές της απασχόλησης στις υπηρεσίες (απαξίωση της χειρωνακτικής εργασίας, εξιδανίκευση της πνευματικής εργασίας/εργασίας γραφείου). Η συρρίκνωση του αγροτικού προϊόντος, η οικονομική επισφάλεια και η ανασφάλεια για το μέλλον που χαρακτηρίζουν τις κατά κανόνα μικρές γεωργικές εκμεταλλεύσεις, η «επιδοματική επιβίωση» και η συνέχιση της αγροτική

εξόδου, είναι εκφράσεις μίας σοβαρής κρίσης που γνωρίζει η αγροτική παραγωγή ήδη από τη δεκαετία 1990.

Η απαξίωση του «αγροτικού» συντελείται με τη βοήθεια της πολιτικής, με την αποσταθεροποίηση του παραγωγικού περιβάλλοντος και τη χειραγώγηση του αγροτικού κόσμου για μικροπολιτικούς σκοπούς, καθώς και με την υπαναχώρηση μπροστά σε ένα ενιαίο-ευρωπαϊκό τρόπο ρύθμισης των θεμάτων της γεωργικής ανάπτυξης. Σε ότι αφορά το πρώτο, ιδιαίτερη σημασία έχει ο τρόπος με τον οποίο κόμματα εξουσίας και κυβερνήσεις διαχειρίζονται όλη την περίοδο τις σχέσεις τους με τον αγροτικό κόσμο, εφαρμόζουν την ΚΑΠ και διαμορφώνουν τα χαρακτηριστικά του συνεταιριστικού κινήματος ήδη από τη δεκαετία 1980 (π.χ. Λουλούδης και Μαραβέγιας, 2007). Ειδικά η πολιτική του ΠΑΣΟΚ υποκινεί μία ιδιόρρυθμη και νεότερη «πολιτικοποίηση του αγροτικού χώρου» που σε τελική ανάλυση στέκεται αποπροσανατολιστική απέναντι στα υπαρκτά νέα διλήμματα και τις προκλήσεις που έχει να αντιμετωπίσει ο αγροτικός τομέας, ενώ καθώς αλλοιώνει τον οικονομικό ρόλο των συλλογικών οργάνων, καθιστά τον αγροτικό τομέα προνομιακό πεδίο για την ανάπτυξη πελατειακών σχέσεων και κουλτούρας επιδοματικής επιβίωσης. Σε ότι αφορά το δεύτερο, ενδιαφέρει ιδιαίτερα το μοντέλο αγροτικότητας που εισάγεται σταδιακά, το οποίο δεν λαμβάνει υπόψη σοβαρά τις ιδιομορφίες του εθνικού και γενικότερα μεσογειακού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, αλλά είναι πιο κοντά στα βορειοευρωπαϊκά πρότυπα και έτσι ενθαρρύνει τελικά την αποειδίκευση των μεσογειακών χωρών και περιοχών.

Στην ελληνική περίπτωση, η συρρίκνωση του τομεακού προϊόντος δείχνει έμμεσα τις προτεραιότητες του εκσυγχρονισμού για καταπολέμηση του «κρατικοδίαιτου» και «υπανάπτυκτου» που ταυτίζεται για διάφορους λόγους με τη γεωργία, ενώ έχει δύο ειδών αποτελέσματα στο γεωγραφικό χώρο. Προάγει από τη μία, την ανάπτυξη μίας διαφορετικού τύπου εντατικής και εμπορευματικής γεωργίας σε ένα μικρό αριθμό κέντρων παραγωγής και από την άλλη, την τόνωση της χωρικής ανταγωνιστικότητας στη μεγάλη έκταση των γεωργικών περιοχών, με μέτρα ολοκληρωμένης ανάπτυξης που συνεπάγονται αυτόματα στροφή σε κλάδους υψηλότερης προστιθέμενης αξίας.

Η πτώση της γεωργικής παραγωγής συμπαρασύρει πάντως καθοδικά κλάδους της μεταποίησης και ειδικά των τροφίμων. Σε τελική ανάλυση, στη διαδικασία αυτή, ο αγροτικός τομέας καταλήγει με αρνητικό πρόσημο, ο τομέας των υπηρεσιών με θετικό, ενώ ο βιομηχανικός με οριακές μεταβολές στην καθαρή του θέση, βρίσκεται σε διαδικασία εσωτερικού επαναπροσδιορισμού.

Η *σταθεροποίηση της αποβιομηχάνισης* αναγνωρίζεται ως ακόμα μία βασική οικονομική-χωρική διαδικασία. Πρώτα απ' όλα πρέπει να γίνει ξεκάθαρο ότι η βιομηχανία δεν είχε ποτέ περίοπτη θέση στην Ελλάδα, σε όρους αξίας ή απασχόλησης. Η βιομηχανική οπισθοχώρηση αποκτά νόημα αν κατανοήσει κάποιος ότι η παρουσία του τομέα στην οικονομία και στο χώρο, ήταν πάντα συγκριτικά αναιμική. Επίσης, η βιομηχανική οπισθοχώρηση αποκτά νόημα στο πλαίσιο της παραδοχής ότι την περίοδο μετά το 1980 εκτυλίσσεται ένα δεύτερο κύμα αποβιομηχάνισης που διαδέχεται ένα πρώτο από τη μεταπολίτευση με εκτόπιση των μεσαίων βιομηχανικών μονάδων από τις μικρές πόλεις. Έτσι ενισχύεται η άποψη ότι η οπισθοχώρηση συσχετίζεται διαχρονικά με την από-περιφερειοποίηση και τη συγκέντρωση.

Συνολικά τα στοιχεία για τη βιομηχανική οικονομία δείχνουν ότι η τελευταία βρίσκεται στο μεταίχμιο, ανάμεσα σε μία δύσκολη επιβίωση και στην αλλαγή οργανωτικού προτύπου. Ειδικά ένας αγροτο-διατροφικός κλάδος σε κρίση και ένα φτωχό υπόβαθρο για την ανάπτυξη έρευνας και υψηλής τεχνολογίας είναι στοιχεία αποθαρρυντικά, σε μία απελευθερωμένη οικονομία όπου οι μεγαλύτερες αγορές ανήκουν σε βιομηχανικά (και γεωργικά) προηγμένες ευρωπαϊκές χώρες. Επίσης, τα στοιχεία δείχνουν ότι η «αποβιομηχάνιση» συνδέεται στην ελληνική περίπτωση κυρίως με μείωση των θέσεων εργασίας στη μεταποίηση (και όχι της αξίας) η οποία σχετίζεται με τη σειρά της με την εφαρμογή της τεχνολογικής προόδου, αλλά και με τις πολιτικές που ασκήθηκαν σε καθεστώς ελεύθερου ανταγωνισμού και με τις αναδιατάξεις ενός νέου διεθνούς καταμερισμού της εργασίας.

Στην Ελλάδα ειδικά τις τελευταίες δεκαετίες ξεχωρίζουν δύο βασικές τάσεις χωρικής αποδιάρθρωσης σε ότι αφορά το δευτερογενή τομέα. Καταρχήν η βιομηχανία περνά την πιο βαθιά κρίση στις περιοχές πρότερου δυναμισμού της , σε απόσταση από το κέντρο. Οι σημαντικότερες απώλειες καταγράφονται στη Βόρεια Ελλάδα και στην περιοχή της Συμπρωτεύουσας, όπου μετά το

1990 είναι μαζικά τα κλεισίματα εργοστασίων και οι μετεγκαταστάσεις σε τρίτες χώρες, κυρίως της Βαλκανικής, κυρίως για λόγους χαμηλότερου κόστους εργασίας. Οι εξελίξεις οδηγούν σε περαιτερω εξειδίκευση στις υπηρεσίες στη Θεσσαλονίκη και τη Μακεδονία, όπως και σε ενίσχυση του μητροπολιτικού ρόλου της Αθήνας, με ακόμα μεγαλύτερη πόλωση της βιομηχανικής και οικονομικής δραστηριότητας γύρω από αυτή. Η δεύτερη σημαντική χωρο-οικονομική αναδιάρθρωση συμβαίνει στο εσωτερικό της λειτουργικής ζώνης της Αττικής, εφόσον (ήδη από τη δεκαετία 1980) η βιομηχανία μετεγκαθίσταται από το κέντρο στην περίμετρο, στην ανατολική και δυτική Αττική αλλά και σε όμορους νομούς, «ελευθερώνοντας χώρο» για πιο επικερδείς χρήσεις. Όπως εξηγεί ο Kourliouros (1997), η αποβιομηχάνιση στην Αθήνα ήδη από τη δεκαετία 1980 πραγματοποιείται κάτω από το επίπλαστο ιδεολογικό και πολιτικό δίλημμα «βιομηχανική ανάπτυξη ή προστασία του περιβάλλοντος», ενώ οι αξίες της γης ορίζουν τις προτεραιότητας της αξιοποίησης του χώρου εντός ΠΣΠ. Σε συνέπεια του ίδιου διλήμματος εξάλλου, σημαντικοί σχηματισμοί βαριάς βιομηχανίας παραμένουν σε απομακρυσμένες περιφέρειες, να παράγουν ενέργεια, βιομηχανικά προϊόντα και μεταποιημένες πρώτες ύλες για όλη τη χώρα (π.χ. Δυτική Μακεδονία και Θράκη).

Οι παραπάνω διαδικασίες είναι ως ένα βαθμό το αποτέλεσμα της πολιτικής, η οποία είναι κατακερματισμένη ανάμεσα στα προγράμματα, από τη δεκαετία 1990. Την περίοδο του εκσυγχρονισμού η βιομηχανική ανάπτυξη αντιμετωπίζεται μέσα από οριζόντιες πολιτικές για την περιφερειακή ανάπτυξη, την απασχόληση, την επιχειρηματικότητα και την ανταγωνιστικότητα, ενώ η χωροθέτηση των επιχειρήσεων επηρεάζεται και από διάφορα ειδικά μέτρα, πρωτίστως από τα κίνητρα των αναπτυξιακών νόμων που επίσης σταδιακά χάνουν την εξισορροπητική χωρική τους διάσταση και νομικές ρυθμίσεις για την περιβαλλοντική προστασία και την πολεοδομία. Αυτά εξηγούν εν μέρει τη δυναμική της συγκέντρωσης στο σύστημα της Αττικής και της Στερεάς Ελλάδας (σημασία έχει και η συσπείρωση εξυπηρετήσεων στην περιοχή, η διαθεσιμότητα υποδομών, η εγγύτητα με κλάδους των επιχειρηματικών υπηρεσιών, η γεωγραφική θέση στο κέντρο της ηπειρωτικής Ελλάδας κ.ά.). Η τάση για μετακίνηση ερμηνεύεται και ως ιστορική ευκαιρία «εκκαθάρισης» των αδύναμων τμημάτων κεφαλαίου με τις μονάδες που αντιμετωπίζουν ανυπέρβλητες δυσκολίες να κλείνουν και τις πιο υγιείς να εκμεταλλεύονται ευκαιρίες συνεργασίας ή να μπαίνουν σε κύκλο συγχωνεύσεων - εξαγορών. Οι ανακατανομές και οι μετακινήσεις προς το «κέντρο» γίνονται προϋπόθεση για τον εξορθολογισμό της βιομηχανικής δομής, για τη διατήρηση μίας κρίσιμης μάζας της παραγωγικής βάσης, όχι όμως απαραίτητα για τη μεγέθυνση. Η αναδιάρθρωση συντηρεί απλά ελεγχόμενη την κατάσταση, με την έννοια ότι το προϊόν μένει σταθερό και η οικονομική βιωσιμότητα των εναπομεινάντων επιχειρήσεων βελτιώνεται.

Η τριτογενοποίηση ως διαδικασία αύξησης του ειδικού βάρους του τριτογενή τομέα στην απασχόληση και στο ΑΕΠ με ταυτόχρονη μείωση του ειδικού βάρους του πρωτογενή και δευτερογενή, είναι γρήγορη και συνεχής. Παρότι έχει ήδη ξεκινήσει από τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, μετά το 1990 επιταχύνεται με τη βοήθεια της οικονομικής πολιτικής που επικεντρώνεται στην έμμεση στήριξη και προώθηση κλάδων συγκριτικού πλεονεκτήματος. Μάλιστα, η ταχεία ανάπτυξη του προϊόντος, της απασχόλησης και των επενδύσεων, για παράδειγμα στον τουρισμό και στο εμπόριο, εις βάρος άλλων τομέων, πλαισιώνονται και από μεταβολές στο κοινωνικό και γεωγραφικό επίπεδο, εφόσον συνεπάγονται νέα πρότυπα εργασίας και οργάνωσης των σχέσεων παραγωγής, όπως και ένα νέο ρόλο για τις πόλεις, για την ύπαιθρο, για τις λιγότερο ευνοημένες περιοχές. Οι αστικές περιοχές (με πρώτη την Αθήνα) αποτελούν τους πιο δυναμικούς πόλους της συγκέντρωσης και της ανάπτυξης του τριτογενή τομέα, ειδικά των πιο σύγχρονων και αναδυόμενων δραστηριοτήτων του επονομαζόμενου «νέου τριτογενή». Στην ύπαιθρο αντίστοιχα, ο τομέας βρίσκεται σε άνοδο, ως απόρροια μίας γενικότερης εμπορευματοποίησης του τοπικού και της διεύρυνσης της καταναλωτικής δυνατότητας και του μετασχηματισμού ενός ιδεώδους του «αγροτικού» που συμπαρασύρει σε ανάπτυξη δραστηριότητες του εναλλακτικού τουρισμού. Στις τουριστικές περιοχές, η εξειδίκευση στον τομέα των υπηρεσιών είναι έτσι και αλλιώς δεδομένη, εφόσον η δραστηριότητα στον κλάδο των ξενοδοχείων και των καταλυμάτων συνδέεται με ένα ευρύ φάσμα υπηρεσιών και αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία αναπτύσσεται προσαρμοσμένη η υπόλοιπη οικονομία (π.χ. γεωργία, μεταποίηση).

Η απουσία ρύθμισης υπήρξε καθοριστική, τόσο στην διαρθρωτική, όσο και στην χωρική οργάνωση της οικονομίας των υπηρεσιών. Η αδυναμία ή απροθυμία ελέγχου από μέρους του κράτους του διεθνοποιημένου και μεγάλου κεφαλαίου σε μεταπρατικές δραστηριότητες (π.χ. τουρισμός, ναυτιλία) συνέβαλε ιστορικά σε μία σχεδόν «έμφυτη» ευελιξία και ευκαμψία, ενώ ακόμα και κερδοφόρες και πιο σύγχρονες δραστηριότητες (π.χ. τράπεζες) αποστασιοποιούνται ήδη από την αρχή της περιόδου από τον κεντρικό έλεγχο. Αυτό σημαίνει γενικά ότι οι περισσότεροι κλάδοι των υπηρεσιών δεν γνωρίζουν περιορισμούς ως προς την χωροθέτηση, στον ίδιο βαθμό που γνώρισαν η γεωργία ή η βιομηχανία. Στον τριτογενή τομέα η εγκατάσταση ακολουθεί περισσότερο μικροοικονομικά κριτήρια (την εγγύτητα σε αγορές και προμηθευτές, ή την ύπαρξη ομοειδών και συμπληρωματικών δραστηριοτήτων).

Σε αυτό το πλαίσιο, συντελείται συσπείρωση των πιο δυναμικών κλάδων της νέας οικονομίας των υπηρεσιών στην Αττική, σε μία διαδικασία ενδεικτική της πόλωσης σε καθεστώς ελευθερίας της αγοράς, η οποία όμως είναι πιο πολύπλοκη απ' ότι θεωρούν οι προσεγγίσεις των οικονομικών της συσσώρευσης. Στην ελληνική επικράτεια το σύστημα προκρίνει τις πολώσεις δραστηριοτήτων υψηλής προστιθέμενης αξίας και ταυτόχρονα, η ανάπτυξη λειτουργεί σωρευτικά και δρομολογείται αυτοτροφοδοτούμενη (βλ. επίσης, Παντελάδη και Τσιάπα, 2012), εξαιτίας μία ιστορικής τροχιάς και αμοιβαίων αλληλοσυσχετισμών που δίνουν διαφορετικές εξειδικεύσεις. Στην περίπτωση της Αθήνας, επενδύσεις στους δυναμικούς τομείς έλκονται από ομοειδείς δραστηριότητες που τείνουν να διαμορφώνουν ένα ευρύτερο περιβάλλον συνεργασίας και συσπείρωσης. Από την άλλη πλευρά, συντηρούνται όμως και παλιοί πόλοι μίας μεταπρατικής - εμπορικής εξειδίκευσης, σε μεγάλες πόλεις, ενώ οι περισσότερες νέες επενδύσεις στον τουρισμό, στο εμπόριο, στις μεταφορές κατευθύνονται σε άλλα κέντρα διάσπαρτα στο χώρο.

Γενικά, η σχετική ελευθερία μετακινήσεων στον τομέα των υπηρεσιών έχει δύο ειδών συνέπειες. Αφενός, οδηγεί τους κλάδους παραδοσιακής εξειδίκευσης της οικονομίας των υπηρεσιών στα παλαιότερα κέντρα, σε τόπους της προηγούμενης συσσώρευσης κεφαλαίου. Αφετέρου, οδηγεί νέους δυναμικούς κλάδους σε αναδυόμενους πόλους, σε κεντρικά σημεία των πόλεων, και ειδικά στο μητροπολιτικό περιβάλλον της πρωτεύουσας. Στους τόπους αυτούς, μακριά από τις οχλήσεις της βιομηχανικής παραγωγής ή τις «ενοχλητικές» αξίες της παραδοσιακής μικρο-εμπορευματικής - γεωργικής οικονομίας, συγκροτούνται νέα τοπικά και δυναμικά παραγωγικά συστήματα τις τελευταίες δύο δεκαετίες που πιθανόν να θέσουν με τον ίδιο τρόπο σε κίνηση μία σπειροειδή διαδικασία αυτοτροφοδοτούμενης πόλωσης στους ίδιους τομείς.

Η «νέα οικονομία των υπηρεσιών» εκφράζεται στο χώρο μέσα από ένα πρότυπο περιφερειακής ανισότητας που αποκαλύπτει μία νέα οικονομική ισχύ για τις μεγάλες πόλεις και ιδίως για την Αθήνα και για τα νησιά της υψηλής τουριστικής ανάπτυξης. Το περιφερειακό πρόβλημα παρότι δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι επιδεινώνεται σε βασικούς δείκτες και με ποσοτικά κριτήρια, παρ' όλα αυτά αλλάζει ως προς την βασική δομή του. Στην παρούσα διατριβή διατυπώνεται το επιχείρημα ότι αντιφατικά, ενώ οι περιφερειακές ανισότητες με βάση συμβατικούς αναπτυξιακούς δείκτες, τείνουν να μειώνονται, σε μία μακροσκοπική και εναλλακτική ανάγνωση των αναδιαρθρώσεων, προκύπτει ότι ο συγκεντρωτισμός γύρω από την πρωτεύουσα τείνει να βαθαίνει. Ως η άλλη όψη του ίδιου φαινομένου, ένας υπόλοιπος χώρος απλωμένος στην ελληνική επικράτεια, αποκτά έναν βοηθητικό ρόλο στην απογείωση της «πρώτης οικονομίας», ερημώνει παραγωγικά ή γνωρίζει ελάχιστες ουσιαστικές αλλαγές από μία πρότερη κατάσταση.

Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι το πρόβλημα της άνισης χωρικής ανάπτυξης λαμβάνει ταυτόχρονα διάφορες μορφές και κάθε μία από αυτές αποκαλύπτει μία διαφορετική προοπτική κατανόησης και αντίληψης του. Από τη μία, υφίσταται το περιφερειακό πρόβλημα όπως διατυπώνεται σε μακροοικονομικά μεγέθη, ανάμεσα στις διοικητικές (ελληνικές και ευρωπαϊκές) περιφέρειες που μπορούν να θεωρηθούν και ως σχετικά «ισοδύναμες» και ομοιογενείς, ενώ από την άλλη υφίσταται η μορφή που λαμβάνει υπόψη ότι το περιφερειακό πρόβλημα είναι πρόβλημα της διάρθρωσης των σχέσεων παραγωγής όπως και ότι ο χώρος είναι σχεσιακός και η περιφέρεια είναι ένα ρευστό και ανοικτό μόρφωμα (Massey, 1979/1995, Allen et al., 1998). Από αυτή την άποψη στο πλαίσιο αυτής της εργασίας αναγνωρίζεται μία εναλλακτική τυπολογία περιοχών, ως εξής: Πρώτον, ένα «κέντρο

αυτοτροφοδοτούμενου δυναμισμού» συγκεντρώνει τις πιο αποδοτικές και παραγωγικές δραστηριότητες της ελληνικής οικονομίας και το πιο δυναμικό τμήμα του τριτογενή τομέα και ως εκ τούτου κινεί το «οικονομικό θαύμα» της περιόδου ενώ ταυτόχρονα επιβάλλεται με τη δυναμική του στο εγχώριο σύστημα των περιφερειών. Δεύτερον, οι «περιοχές της συντήρησης» διατηρούν μία προηγούμενη - πιο παραδοσιακή εξειδίκευση σε τοπικής κλίμακας υπηρεσίες, στο εμπόριο και στον τουρισμό, ενώ λειτουργούν υποστηρικτικά στην ανάπτυξη του κέντρου και στο μοντέλο της ταχείας ανάπτυξης. Τέλος, οι «περιοχές της μειονεξίας», γνωρίζουν χαμηλή διαφοροποίηση που δεν επιτρέπει την ενεργητική ενσωμάτωση στη νέα οικονομία. Εκεί τα οφέλη προκύπτουν εκ της διάχυσης από τα κέντρα του νέου δυναμισμού και της συντήρησης, αλλά καθώς εκεί παράγεται ένα πολύ μικρό μέρος του προϊόντος, η στασιμότητα δεν υποσκάπτει τη συνολική αποτελεσματικότητα του συστήματος.

Καθώς ενδυναμώνεται η θέση της Αθήνας στο αστικό σύστημα σε μία χωρική οικονομία που έτσι και αλλιώς τείνει να λειτουργεί ιδιαίτερα συγκεντρωτικά από ένα προηγούμενο καθεστώς ανάπτυξης (ήδη από τη δεκαετία 1970), ο ηγεμονικός ρόλος που παίζει η πρωτεύουσας γίνεται η άλλη όψη της εξάντλησης πόρων και δυνατοτήτων της ελληνικής περιφέρειας. Με την έννοια αυτή αναδύεται μία πολιτική σχέση ανάμεσα στη μία περιφέρεια της γρήγορης και αυτοτροφοδοτούμενης μεγέθυνσης που καθοδηγεί την εθνική οικονομία, και στις περιοχές της υπόλοιπης χώρας όπου διαχέονται συγκυριακές κυρίως ευκαιρίες στον τομέα των υπηρεσιών. Το τοπικό και στη συγκεκριμένη περίπτωση το «μητροπολιτικό» γίνεται εδώ βασική ερμηνευτική παράμετρος για την κατανόηση του προβλήματος της άνισης ανάπτυξης και των ορίων του συγκεκριμένου τρόπου ρύθμισης.

Η διατριβή υποστηρίζει ότι αυτή η μονοτομεακή και μονοκεντρική ανάπτυξη είναι ένας αναποτελεσματικός τρόπος οικονομικής οργάνωσης, ο οποίος κρύβει πολλές ανισότητες. Την αναποτελεσματικότητα επιβεβαιώνει με τον καλύτερο τρόπο η χαμηλή ανταγωνιστικότητα της οικονομίας, όπως αποτυπώνεται στο εξωτερικό ισοζύγιο, ή ακόμα και η ίδια η κρίση, ενώ την αδικία επιβεβαιώνουν τα υψηλά ποσοστά του πληθυσμού στο όριο της φτώχειας σε όλες τις ελληνικές περιφέρειες και οι έντονες ανισομέρειες της παραγωγής. Παρόλα αυτά, το πρότυπο αυτό έχει μία βασική λογική, η οποία εδώ αναδύεται. Η οργάνωση της οικονομίας στο χώρο είναι λανθανόντως αποτελεσματική πρώτον, για την δόμηση της κοινωνικής συναίνεσης στο πλαίσιο της αρχής να γίνουν όλα όσα χρειάζεται η μεσαία τάξη. Μέσα σε αυτά, είναι προφανώς η βελτίωση της ποιότητας ζωής, η αναβάθμιση του τοπίου και η ανάπτυξη λιγότερο ανεπτυγμένων ή μειονεκτικών περιοχών, και δεύτερον, για να ενσωματωθεί πλήρως η ελληνική πολιτική στο πλαίσιο της κοινής πολιτικής για την ανάπτυξη. Χωρίς αυτά τα δύο θα ήταν αδύνατη η οικονομική επέκταση, η σύγκλιση και η ολοκλήρωση της εθνικής οικονομίας στην παγκοσμιοποίηση.

Με βάση όλα τα παραπάνω, η αναδιάρθρωση της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης ερμηνεύεται και μέσα από τις πολιτικές σχέσεις που αναπτύσσονται στον οικονομικό, όπως και στον εδαφικό χώρο, και όχι απλά μέσα από τις πολιτικές που ασκήθηκαν και τους θεσμούς που αναδιοργανώθηκαν. Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι συγκεκριμένοι δρώντες με βασικό διαμεσολαβητή το κράτος συνεργάζονται και συγκρούονται σε όλη την πορεία για να διασφαλίσουν τη συνέχεια ενός τρόπου ανάπτυξης και την εκτόνωση μικρών κρίσεων στο εσωτερικό του. Οι περιφέρειες και η ΕΕ ως κοινωνικοί-θεσμικοί σχηματισμοί από τη μία, και το κεφάλαιο και η εργασία με όλες τις ενδοταξικές τους διαιρέσεις διαμορφώνουν ένα «κοινό χώρο» για την εγχώρια ανάπτυξη που συνδιαλέγεται με το εξωτερικό – ευρωπαϊκό σύστημα.

Σε γενικές γραμμές η συγκέντρωση στην Αθήνα παράγει αύξουσες οικονομίες με σκοπό να είναι πιο ανταγωνιστική η χώρα σε ένα Νέο Διεθνή Καταμερισμό της Εργασίας στη μεταβιομηχανική εποχή, ενώ ανάλογα η οικονομική και περιφερειακή πολιτική προσαρμόζεται στις ανάγκες του συγκεντρωτισμού για να διευκολύνει τη μετάβαση στο νεοφιλελεύθερο παράδειγμα, το οποίο εξαπλώνεται στις οικονομίες και στην ηγεσία στην ΕΕ.

Για τις επιμέρους ομάδες συμφερόντων, οι αλλαγές σήμαιναν κυρίως τα εξής:

- Καταρχήν, για τους αγρότες οι επιδοτήσεις και οι φιλολαϊκές πρακτικές των ελληνικών κυβερνήσεων, αντιφατικά σε ένα εγχείρημα εκσυγχρονισμού, καλλιεργούν μία νοοτροπία του εύκολου κέρδους και σημαίνουν νέες δυνατότητες για κατανάλωση και απρόσκοπτη εγκατάλειψη της παραγωγικής δραστηριότητας. Το αποτέλεσμα ειδικά για

τον αγροτικό χώρο είναι η μείωση των παραγωγικών επενδύσεων, η διεύρυνση της πολυαπασχόλησης και η μαζική αγροτική έξοδος. Η πολιτική των επιδοτήσεων στον αγροτικό τομέα λειτουργεί ως «καύσιμο» για γεωγραφική και επαγγελματική κινητικότητα, για την εσωτερική μετανάστευση και την πολυαπασχόληση.

- Σε ότι αφορά το πολιτικό σύστημα οι πελατειακές σχέσεις με την κοινωνία φτάνουν σε κορύφωση. Μάλιστα εφευρίσκονται νέοι τρόποι για την αναπαραγωγή τους μέσα από τις δυνατότητες που προσέφεραν τα αναπτυξιακά προγράμματα και τα πολυάριθμα μικρά και μεγάλα έργα, κυρίως αυτά που συγχρηματοδοτούνταν από την ΕΕ (stage, ΚΠΣ – ΕΣΠΑ). Η δίοδος αυτή αξιοποιείται σε ορισμένες περιπτώσεις για κομματικούς σκοπούς, με επιμεριστικές πρακτικές, άμεσες προσλήψεις, υπερτιμολογήσεις, απευθείας αναθέσεις κ.λπ.. και ευνόητα για ψηφοθηρία, καθώς το έργο που υλοποιείται με ευρωπαϊκούς πόρους, αποτελεί και προβάλλεται ταυτόχρονα ως έργο μίας συγκεκριμένης κυβέρνησης, μίας δημοτικής ή περιφερειακής αρχής.
- Οι πολίτες δεν έχουν ουσιαστικά λόγους να οργανώνονται σε τοπικά και κοινωνικά κινήματα στο μεγαλύτερο μέρος της περιόδου, γύρω από κοινωνικά αιτήματα και διεκδικήσεις αναφορικά με τη χρήση και διαχείριση δημόσιων πόρων και υποδομών, αλλά και ευρύτερα κοινωνικά αιτήματα. Έργα μέσω των ΚΠΣ αλλάζουν το χάρτη και μεταμορφώνουν τους τόπους της παραγωγής και της ανάπτυξης, ενώ στην Αθήνα οι ολυμπιακοί αγώνες δημιουργούν επιπλέον μία αισιοδοξία για τις προοπτικές που ανοίγονται. Εξάλλου άνοδος του κ.κ. εισοδήματος παρατηρείται σε όλες τις περιφέρειες όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως. Είναι ενδεικτικό ότι τα κινήματα και δυναμικές μορφές αντίδρασης της κοινωνίας των πολιτών αρχίζουν να αναπτύσσονται στην Ελλάδα κυρίως μετά το 2000 και στην Αθήνα, καθώς αφενός αλλάζουν οι σχέσεις των κομμάτων και του πολιτικού με την κοινωνία, αφετέρου εξελίσσεται η εμπορευματοποίηση των δημοσίων αγαθών και πόρων (Καβουλάκος, 2009).
- Ο κόσμος της εργασίας σε γενικές γραμμές δείχνει συγκατάβαση στην ελαστικοποίηση των σχέσεων εργασίας κυρίως γιατί αυτό συνεπάγεται νέες θέσεις και άνοδο της απασχόλησης σε ευαίσθητες ομάδες (π.χ. νέοι, γυναίκες). Η μισθωτοποίηση επίσης σημαίνει περισσότερες θέσεις εργασίας, σε διάφορους τομείς, αλλά και περισσότερες θέσεις «μεγαλύτερου κύρους» στη νέα οικονομία των υπηρεσιών που αναδύεται στις τράπεζες, στις δημόσιες και κοινωνικές υπηρεσίες, ακόμα και στις επιχειρηματικές υπηρεσίες, πρώτα απ' όλα στις μεγάλες πόλεις. Συνήθως για άτομα υψηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου, αυτό ταυτίζεται με μία θέση εργασίας στην πρωτεύουσα, ξεκινώντας ακόμα και από χαμηλά επίπεδα στην διοικητική ιεραρχία μίας τράπεζας ή άλλης επιχείρησης. Σε κάθε περίπτωση, η αποδυνάμωση του ανθρώπινου δυναμικού της περιφέρειας προς όφελος της Αθήνας, όπως και του αγροτικού χώρου προς όφελος του αστικού, ή ακόμα των μικρών κέντρων της υπαίθρου προς όφελος των μεγάλων, είναι χαρακτηριστική επίπτωση των αναδιαρθρώσεων στην αγορά εργασίας και πρώτα απ' όλα της μισθωτοποίησης.
- Οι εργοδότες-επιχειρηματίες είναι αυτοί που ευνοούνται κυρίως, από πολλές πλευρές. Η πολιτική απασχόλησης με την πληθώρα επιδοτούμενων προγραμμάτων συμβάλλει στη συμπίεση του κόστους εργασίας, ενώ η υποχώρηση του κράτους από την παραγωγή και το «νέο κοινωνικό συμβόλαιο» που διαμορφώνεται μέσω της ανόδου της απασχόλησης και της μεγάλης εισροής αναπτυξιακών πόρων, ουσιαστικά ευνοεί τη χρήση της προσωρινής και εναλλακτικών μορφών εργασίας ακόμα και την διαιώνιση μίας αμυντικού τύπου ευελιξίας (προσαρμογή με έμφαση στο χαμηλό κόστος) σε έναν άτυπο τομέα της οικονομίας. Ειδικά όμως η πληθώρα των χρηματοδοτήσεων ευνοούν και συμπεριφορές μίας ανεμπόδιστης, εύκολης και ρηχής επιχειρηματικότητας σε μία σειρά από δραστηριότητες, στη λογική ότι η επιχορηγούμενη επένδυση ενέχει χαμηλό σχετικά ρίσκο και επιτρέπει την είσοδο στον ανταγωνισμό με καλύτερους όρους.

II. Η ανάπτυξη στις περιφέρειες ως πολιτικό διακύβευμα

Το κύριο παράδοξο που διαπιστώνεται από την παραπάνω ανάλυση , είναι ότι η παρακμή της ελληνικής περιφέρειας προς όφελος της κεντρικής οικονομίας της Αθήνας, συνέβη ενόσω βελτιώνονταν η οικονομική ευημερία σε βασικά μεγέθη και ενώ ενισχύονταν οι πολιτικές για την περιφερειακή ανάπτυξη. Αυτό ερμηνεύεται από δύο κυρίως σημεία. Καταρχήν, η περιφερειακή πολιτική δέχεται μία σταδιακή μεταρρύθμιση προς ένα διαφορετικό μοντέλο περιφερειακής ανάπτυξης, το οποίο και από τη δεκαετία 2000 προβάλλει μία νέα συμβιβαστική ισορροπία ανάμεσα στο δίλημμα για συνολική αποτελεσματικότητα και χωρική δικαιοσύνη, ιδιαίτερα χρήσιμη και επωφελή για τα κέντρα που μπορούν να βασίζονται σε «ίδιες δυνάμεις».

Ακόμα όμως, η αναπτυξιακή πολιτική γίνεται στην ουσία της φιλελεύθερη ενώ διατηρεί την περιφερειακή πολιτική ως τον υπαρκτό κεϋνσιανισμό για εξομάλυνση της μετάβασης σε ένα νέο πρότυπο οργάνωσης και διαχείρισης της οικονομίας. Αυτό προδίδει ουσιαστικά και τον ιδιότυπο συμβιβασμό φιλελεύθερων και κεϋνσιανών ιδεών που συντελείται σε πεδία της δημόσιας πολιτικής. Έτσι, για παράδειγμα, η συρρίκνωση και η αποχώρηση του κράτους π.χ. σε ότι αφορά τη διαχείριση του νομίσματος, την ιδιοκτησία παραγωγικών μέσων ή τον έλεγχο αγορών, συνδυάζεται με οργανωμένη παρέμβαση και πολιτικές άμεσης στήριξης ορισμένων κλάδων και περιοχών, όπως την πολιτική των αγροτικών επιδοτήσεων, την πολιτική ενισχύσεων της επιχειρηματικότητας ή τη χρηματοδότηση των μεγάλων δημοσίων επενδύσεων ή ακόμα την προώθηση της διεθνοποίησης της Αθήνας μέσω των αγώνων κ.λπ.. Το κράτος αποσύρεται επισήμως με άλλα λόγια, από το μοντέλο του κράτους πρόνοιας όμως όχι από την επιλεκτική στήριξη του ιδιωτικού τομέα. Σε αυτή τη διαδικασία η περιφερειακή πολιτική έχει καθοριστική σημασία.

Με βάση όλα τα παραπάνω, η εργασία καταλήγει σε ορισμένα βασικά συμπεράσματα για το πώς διαπλέκεται ο τρόπος περιφερειακής ανάπτυξης με το συνολικότερο τρόπο ρύθμισης στην Ελλάδα από τις αρχές της δεκαετίας 1990. Σε γενικές γραμμές, η περιφερειακή πολιτική μπορεί να ειδωθεί και ως ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο υφίσταται σταδιακά μία από τα πάνω ρυθμιστική αλλαγή με αντίκτυπο και συνέπειες συνολικά στο σύστημα της δημόσιας πολιτικής. Αυτό και μόνο συνεπάγεται ότι και ο χώρος και οι περιφέρειες αποκτούν στην ανάλυση πολιτική σημασία. Πιο συγκεκριμένα:

Πρώτον, η άνιση περιφερειακή ανάπτυξη είναι προϊόν της ρύθμισης και ταυτόχρονα ρυθμιστικός παράγοντας. Η περιφερειακή πολιτική μπορεί να γίνει αντιληπτή όχι μόνο ως το αποτέλεσμα της προσαρμογής του κράτους στο νέο φιλελεύθερο πλαίσιο της ευρωπαϊκής πολιτικής, αλλά και ως ένας ενεργός παράγοντας που συνέβαλε και διευκόλυνε την προσαρμογή αυτή. Συγκεκριμένα, η περιφερειακή πολιτική νοείται εδώ ως ένας πολύ σημαντικός και κρίσιμος αναδιανεμητικός μηχανισμός (αν όχι ο κυριότερος λόγω τάξης μεγέθους των χρηματοδοτικών πόρων), ο οποίος μαζί με ορισμένες άλλες αναδυόμενες πολιτικές με την υποστήριξη των ευρωπαϊκών θεσμών (π.χ. αγροτική πολιτική, πολιτική απασχόλησης), επιτρέπει τη συνολική ριζική μεταρρύθμιση του συστήματος υπέρ της οικονομίας της αγοράς.

Ανάλογα, και η περιφερειακή ανάπτυξη μπορεί να θεωρηθεί ότι στην ουσία της συμπυκνώνει υποδόριες υποσχέσεις κατά τη μετάβαση ότι το κράτος θα παραμείνει ενεργό στους κοινωφελείς δημόσιους σκοπούς του, ακόμα και αν αναγκάζεται να εγκαταλείψει ορισμένες βασικές οικονομικές λειτουργίες. Οι πόροι που διατίθενται όλη την περίοδο μέσω των διαρθρωτικών ταμείων, είναι βέβαιο ότι διασφαλίζουν ένα ελάχιστο επίπεδο δημοσίων επενδύσεων, κοινωνικών παροχών και υπηρεσιών σε νευραλγικούς τομείς για τη δημόσια ζωή, όπως στην υγεία, την παιδεία, την πρόνοια, αλλά και βελτιώνουν τους όρους βιωσιμότητας για μία μερίδα του επιχειρηματικού τομέα που εκτίθεται άμεσα στον ελεύθερο ανταγωνισμό.

Η παρεμβατικότητα βέβαια που ασκείται ιδιότυπα, με αιχμή του δόρατος την περιφερειακή πολιτική και με σκοπό ένα νέο «κοινωνικό συμβόλαιο», επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από μία

υπερκείμενη θεσμική ρύθμιση για την ανάπτυξη και την ανταγωνιστικότητα στην ΕΕ και ως εκ τούτου φέρει νέα στοιχεία στη μέχρι τότε εσωτερική πολιτική. Η οριζόντια παρέμβαση στη βιομηχανική δομή, η έμφαση στις τοπικές πολιτικές και σε πολιτικές ενδογενούς ανάπτυξης, η στροφή σε ενδιάμεσα εδαφικά επίπεδα ρύθμισης, η ισχυροποίηση εναλλακτικών κινήτρων επενδύσεων, είναι ενδεικτικά πρώτα απ' όλα της θέλησης να αξιοποιηθούν τα ευρέως διαθέσιμα νέα αναπτυξιακά εργαλεία και παράλληλα μίας νέας αντίληψης του προβλήματος της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης και των τρόπων διαχείρισης του. Σε μία λογική που εμπεριέχεται μέσα σε προγράμματα και πρωτοβουλίες, πρώτον, τα προβλήματα των λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών είναι πρωτίστως προβλήματα των ίδιων των περιοχών, τα οποία μπορούν ενδεχομένως να αντιμετωπιστούν με εξωτερική βοήθεια και με κινητοποίηση ενδογενών δυνάμεων και δεύτερον, οι «ολοκληρωμένες παρεμβάσεις», στη βάση ενός συνδυασμού δράσεων τουριστικής και κοινωνικής ανάπτυξης, μπορούν να χρησιμοποιούνται υπό προϋποθέσεις ως πανάκεια για την παραγωγική ανασυγκρότηση, σχεδόν για κάθε κατηγορία γεωγραφικών περιοχών. Τέλος, η χωροταξία λόγω της ορθολογικής και σφαιρικής και ολοκληρωμένης χωρικής αντίληψης που εισάγει, επανεκτιμάται ως ένας βασικός συνοδευτικός μηχανισμός για σταδιακή εγκατάλειψη της γενικευμένης πρακτικής της «επιδοτούμενης ανάπτυξης».

Δεύτερον, η μετάβαση στο νεοφιλελευθερισμό ρυθμίζεται (και) χωρικά. Ο εκσυγχρονισμός έχει ήδη αναφερθεί ότι αποτελεί ένα βασικό πεδίο στο οποίο συνοψίζονται η απόπειρα της πολιτικής του κράτους να ενσωματώσει τις κυρίαρχες ιδεολογικοπολιτικές επιλογές στην Ευρώπη και να συσπειρώσει μία ενιαία πολιτική εθνικού σκοπού και κοινής συναίνεσης γύρω από αυτές. Διαφορετικά «πειράματα» πήραν μέρος σε αυτή την διαδικασία, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν τα προγράμματα σταθεροποίησης, η μονεταριστική διαχείριση αλλά και σε ότι αφορά την συγκεκριμένη εργασία, η μεταρρύθμιση συνολικά ενός πλαισίου παρέμβασης για την περιφερειακή ανάπτυξη. Η ίδια η περιφερειακή πολιτική, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, δέχεται ένα αργό αλλά παράλληλο επαναπροσδιορισμό των σκοπών και του περιεχομένου της, προκειμένου να εξυπηρετήσει τη στροφή σε μία συγκεκριμένη κατεύθυνση. Παράλληλα, αναδεικνύονται και νέοι τρόποι ρύθμισης και χρησιμοποιούνται εναλλακτικές άμεσες και επιλεκτικές παρεμβάσεις για να στηρίξουν το άνοιγμα στην ελεύθερη οικονομία και την παγκόσμια αγορά.

Σε γενικές γραμμές όμως ξεχωρίζουν δύο κύριες χωρο-οικονομικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες επιδιώκεται η προσαρμογή στο νεοφιλελεύθερο οικονομικό μοντέλο. Αφενός, η «παραγωγή χώρου» για την επέκταση ορισμένων κλάδων όπως των τραπεζών, των κτηματομεσιτικών, των κατασκευών, σε συνεργασία με το δημόσιο τομέα, αφετέρου, η επανεδαφικοποίηση των υποθέσεων της ανάπτυξης με τη στροφή στις πολιτικές της τοπικής και ενδογενούς ανάπτυξης και την προς τα κάτω μεταβίβαση λειτουργιών και υπευθυνοτήτων. Στο πλαίσιο αυτό, η άνιση περιφερειακή ανάπτυξη διαμορφώνεται ως ένα πρόβλημα ανταγωνισμού και αντιπαλότητας μεταξύ τόπων και εδαφών μεταξύ διαφορετικών κλιμάκων διαχείρισης.

Τρίτον, η περιφερειακή ανάπτυξη ως ένα από τα σύμβολα του «εκσυγχρονισμού», εγγράφεται σε μία πολιτική «εθνικού σκοπού». Θεωρητικοποιώντας τη σχέση ελληνικού κράτους, κυβερνητικών πολιτικών και περιφερειακής ανάπτυξης προκύπτει η διαπίστωση ότι η περιφερειακή ανάπτυξη, όπως ακριβώς και ο εκσυγχρονισμός, λαμβάνει τελικά το συμβολισμό ενός σκοπού εθνικής ενότητας, συλλογικής προσπάθειας και καθολικής μεταρρύθμισης, ακόμα και αν δεν προβάλλεται ως τέτοιος στο δημόσιο λόγο.

Η περιφερειακή ανάπτυξη έχει ιδιαιτέρως σημασία, εξ αντικειμένου, στην πολιτική νομιμοποίηση του ίδιου του κράτους και των πολιτικών του. Η πολιτική σταθερότητα στο εσωτερικό της χώρας, η οποία σχετίζεται με την ομαλή λειτουργία της δημοκρατίας και τη νομιμοποίηση των θεσμών δρομολογήθηκε στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης με διάφορους τρόπους, όπως με ένα εκτεταμένο κράτος πρόνοιας και διευρυμένες κοινωνικές υπηρεσίες και με την εδραίωση μίας περιφερειακής πολιτικής. Ειδικά όμως από τα μέσα της δεκαετίας 1990 εκτεταμένες και εντατικές παρεμβάσεις για την περιφερειακή ανάπτυξη είναι αναπόσπαστο μέρος των πολιτικών για την ανάπτυξη στο πλαίσιο του στόχου της ευρωπαϊκής ενοποίησης και συνοχής. Εξάλλου ακόμα και σε

επίπεδο συμβολισμών, η περιφερειακή ανάπτυξη αποτελεί το μέσο για την ευημερία και ταυτόχρονα, απτή απόδειξη της επιλεγόμενης κατανομής των ωφελειών της νέας οικονομίας, ανάμεσα σε πολίτες και περιοχές.

Η περιφερειακή ανάπτυξη έτσι όπως επιχειρείται συντεταγμένα μέσα από τα προγράμματα και τις οικονομικές ενισχύσεις, εκφράζει διαφορετικά, τη σιωπηρή δέσμευση υπέρ μίας οικονομίας που λειτουργεί αποτελεσματικά στη βάση της αλληλεγγύης (στην εθνική και στην κοινοτική κλίμακα) και της κοινωνικής ρύθμισης.

III. Όψεις της Κριτικής Γεωγραφίας στην Ελλάδα του εκσυγχρονισμού και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης

Η σύνοψη των ευρημάτων της εργασίας επιτρέπει τη σύνθεση μίας εναλλακτικής (και εμπειρικά πληροφορημένης) θεωρητικής αφήγησης, με τη χρήση και την ανάδειξη θεωρητικών εννοιών και αναλυτικών εργαλείων της Κριτικής Γεωγραφίας. Στη συνέχεια περιγράφεται ο τρόπος με τον οποίο η κοινωνία παρήγαγε το χώρο, ερμηνεύεται η κρίση και η άνιση γεωγραφία της συσσώρευσης, και αναγνωρίζεται η διπλή τροχιά της γεωγραφικής οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα, από το 1993 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας 2000.

Η παραγωγή του χώρου

Καταρχήν έχει ενδιαφέρον η επεξήγηση του μετασχηματισμού των χωρο-οικονομικών δομών στην Ελλάδα με βάση την θεμελιακή έννοια της «παραγωγής του χώρου», όπως την ορίζει και στοιχειοθετεί ο H. Lefebvre στο έργο του “The production of space” (1974). Η βασική παραδοχή που κάνει ο ίδιος είναι ότι ο χώρος είναι ένα κοινωνικό προϊόν και επομένως «μία πραγματικότητα από μόνη της», η οποία διαμορφώνεται σε σχέση με ένα συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής. Πρακτικές που εκφράζουν τον τρόπο με τον οποίο ο χώρος βιώνεται, γίνεται αντιληπτός και προσδιορίζεται μέσα στην κοινωνία, δομούν συγκεκριμένα την έννοια του χώρου σε τρείς βασικές και αλληλένδετες διαστάσεις.

α) Η χωρική πρακτική: Η διάσταση αυτή αφορά ουσιαστικά τη χρήση του χώρου ως κοινωνική πρακτική ή διαφορετικά αφορά τον τρόπο με τον οποίο ο χώρος χρησιμοποιείται και αναδεικνύεται από την κοινωνία. Στο νέο καπιταλισμό, η έννοια στηρίζεται στην αλληλένδετη σχέση ανάμεσα στο χώρο όπως γίνεται αντιληπτός, στο χώρο της καθημερινής ζωής και στο χώρο της αστικής ζωής. Παρότι όπως το θέτει ο Lefebvre είναι αναγκαία η καταγραφή της καθημερινής εμπειρίας και η τεκμηρίωση του βιωμένου χώρου μελών της κοινωνίας, εδώ καταγράφονται ορισμένες γενικές παρατηρήσεις σε σχέση με την ελληνική περίπτωση.

Η ελληνική κοινωνία όπως κάθε κοινωνία, προβάλλει και προϋποθέτει το χώρο της διαχρονικά, τον παράγει αργά και ταυτόχρονα, τον οικειοποιείται για να διασφαλίσει τη συνέχεια και την αναπαραγωγή της και ιδίως των κοινωνικών σχέσεων της παραγωγής. Ειδικά από τις αρχές της δεκαετίας 1990, η ελληνική κοινωνία προκρίνει μία νέα μορφή του χώρου όπως αυτός βιώνεται, χάριν στον οικονομικό και τεχνολογικό μετασχηματισμό που δρομολογεί. Η βελτίωση στις υποδομές και στα μέσα μεταφοράς και τα μεγάλα έργα τεχνικών υποδομών αλλάζουν τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία λειτουργεί και επικοινωνεί ή πραγματοποιεί την εγκατάσταση δραστηριοτήτων μέσα στο χώρο, όπως και τον τρόπο με τον οποίο η ίδια σχηματίζει τις σχέσεις παραγωγής, με αναφορά τόσο στον αστικό, όσο και στον αγροτικό χώρο. Μεγάλες λεωφόροι και αυτοκινητόδρομοι στις μεγάλες πόλεις και πρώτα στην Αθήνα, πολλαπλασιασμός των αεροπορικών και ακτοπλοϊκών συνδέσεων μέσα σε λίγα χρόνια, ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός των συγκοινωνιών, είναι ορισμένα στοιχεία που συνθέτουν μία νέα καθημερινότητα και μαζί μία νέα αστική πραγματικότητα εντός και εκτός των πόλεων. Ο χώρος από αυτή την άποψη γίνεται για την κοινωνία *το εμπόδιο που σταδιακά καταρρίπτεται* στην εξέλιξη της

οικονομικής και κοινωνικής δράσης, με τη συνδρομή της τεχνολογικής προόδου και της ενεργητικής παρέμβασης σε δημόσια έργα.

Εκτός όμως από τις μεταφορές και οι νέες τεχνολογίες στις επικοινωνίες ενδυναμώνουν αυτή την τάση συστολής του φυσικού χώρου και του χρόνου, με πιο χαρακτηριστικά τις τηλεπικοινωνίες και το διαδίκτυο. Ακόμα και ο διαχωρισμός των τόπων εργασίας από τον τόπο κατοικίας, χαρακτηριστικός στην καθημερινή ζωή της περιόδου στον αστικό και στον περιαστικό χώρο, είναι εύκολος και εφικτός, εισάγοντας νέους διαχωρισμούς και αποκλεισμούς (π.χ. περιοχές «για τον ύπνο», περιοχές για δουλειά). Ωστόσο, κάθε μέλος της κοινωνίας αντιλαμβάνεται διαφορετικά τις επιδόσεις και τις ικανότητες που έχει σε ότι αφορά την υπέρβαση του χώρου. Είναι προφανές ότι οι ανώτερες στην ιεραρχία εισοδηματικές και επαγγελματικές τάξεις βιώνουν περισσότερο την εμπειρία και οικειοποιούνται τις δυνατότητες της απρόσκοπτης μετακίνησης, σε αντίθεση με τις κατώτερες που αντιλαμβάνονται περισσότερο το χώρο της καθημερινής ζωής ως τοπικά προσδιορισμένο («γειτονιά») και λειτουργούν κυρίως στο πλαίσιο ενός τοπικού συστήματος. Ακόμα όμως, διαφορετικά βιώνουν τις νέες προοπτικές της υπέρβασης οι τοπικές κοινωνίες στον ηπειρωτικό χώρο ή σε νησιωτικές περιοχές ή ακόμα και οι κοινωνίες στις πόλεις σε σχέση με αυτές τις υπαίθρου ή των απομακρυσμένων και μειονεκτικών περιοχών. Είναι ευνόητο ότι η χερσαία σύνδεση αποτελεί βασικό «συγκολλητικό παράγοντα» των δύο χώρων, δεδομένης της μεγάλης έμφασης στις χερσαίες και οδικές μεταφορές από τα αναπτυξιακά έργα της περιόδου. Παρόλα αυτά, οι συνδέσεις και η ανάπτυξη των δικτύων μεταφορών δεν προχώρησε ομοιόμορφα στο χώρο, αλλά κυρίως ευνόησε τα ηπειρωτικά εδάφη (το παραδοσιακό "s" του κύριου αναπτυξιακού άξονα, με μία φιλοδοξία να επεκταθεί και στον άξονα «Σ», καλύπτοντας επιπλέον περιοχές από τη βόρεια και δυτική Ελλάδα και την Πελοπόννησο).

Β) Οι αναπαραστάσεις του χώρου: Η διάσταση αυτή εννοεί το χώρο όπως αυτός προβάλλεται και εκλαμβάνεται και κατ' ακολουθία, «κατασκευάζεται» από τους επιστήμονες, χωροτάκτες και πολεοδόμους, τεχνοκράτες και πολιτικούς. Όπως το θέτει ο Lefebvre (στο ίδιο, σελ. 38) σαν οι παραπάνω να είναι καλλιτέχνες «με επιστημονική κλίση», αυτοί ορίζουν και στοιχειοθετούν με βάση αυτό που συλλαμβάνουν, αυτό που βιώνεται και γίνεται αντιληπτό τελικά στην κοινωνία. Οι αναπαραστάσεις του χώρου, εκφραζόμενες τόσο στο λόγο, όσο και στο περιεχόμενο της πολιτικής, συγκροτούν τον «κυρίαρχο χώρο» σε μία κοινωνία, αυτόν που επιβάλλεται στην αναπαραγωγή ενός συγκεκριμένου τρόπου ανάπτυξης και παραγωγής.

Πολλές διάσπαρτες αναφορές σε προγραμματικά κείμενα και λίγες αναφορές στον πολιτικό λόγο προσφέρουν ενδείξεις ότι ο χώρος στην Ελλάδα αναπαρίσταται ως ουδέτερος και «διάτρητος», ένας αδιαφοροποίητος δέκτης επενδύσεων, χρήσεων και δραστηριοτήτων, από τη δεκαετία 1990 και ακόμα περισσότερο τη δεκαετία 2000 και μετά την κρίση (απόλυτος χώρος, νευτώνειος χώρος ή χώρος-container). Αυτό δείχνει η επιλεκτική ευελιξία στην άσκηση χωρικής πολιτικής, η οριζοντιοποίηση των μέτρων της βιομηχανικής και περιφερειακής πολιτικής και ακόμα η απουσία εθνικής στρατηγικής για την περιφερειακή οικονομική ανάπτυξη και τη χωρική συνοχή. Αυτή η αντίληψη του χώρου από τους ασκούντες την πολιτική μπορεί να θεωρηθεί οτι είναι τελείως αντιφατική, δεδομένης της ενδυνάμωσης στην πράξη των πολιτικών για την περιφερειακή και χωρική ανάπτυξη, όμως στη βάση της διέπεται από μία συνεκτική λογική. Σε γενικές γραμμές, οι συγκεκριμένες αναπαραστάσεις συμπληρώνουν την οικονομική στρατηγική που θέλει ιδιωτικές όπως και δημόσιες επενδύσεις, παραγωγικές δυνατότητες και αναπτυξιακά έργα σε μία οριζόντια ολοκλήρωση του χώρου (παντού), ενώ δεν έχει την πρόθεση να ακυρώσει τους μηχανισμούς που οδηγούν σε συσπείρωση γύρω από ορισμένες περιοχές (τοπικά). Ο «κυρίαρχος χώρος» στην ελληνική κοινωνία πρέπει να εξυπηρετεί πρωτίστως το στόχο της σύγκλισης και για το λόγο αυτό υπό μία έννοια συμπίπτει με τον ενιαίο και σχετικά αδιαφοροποίητο χώρο της μίας ενιαίας ευρωπαϊκής περιφέρειας - της χώρας σύγκλισης- (ολόκληρη η χώρα επιλέξιμη στον 1^{ο} στόχο για τη συνοχή τουλάχιστον μέχρι το 2007). Υπό αυτή την έννοια, ο χώρος όπως γίνεται αντικείμενο αναπαράστασης, προβάλλεται και αντιμετωπίζεται ως ζωτικός, τόσο όσο χρειάζεται για να εξυπηρετηθεί η συνολική ανάπτυξη και η διάχυση πόρων από τα ΔΤ της ΕΕ προς το εγχώριο σύστημα.

γ) Οι χώροι αναπαράστασης: Η διάσταση αυτή αφορά το χώρο όπως βιώνεται παθητικά και άμεσα, όπως γίνεται αντικείμενο αναπαραστάσεων με εικόνες και σύμβολα και όπως γίνεται αντιληπτός στις εκφράσεις των χρηστών και των κατοίκων του. Είναι διαφορετικά ο χώρος των καλλιτεχνών, των συγγραφέων και όλων των δημιουργικών ατόμων που φιλοδοξούν να περιγράψουν τις πτυχές του. Αυτός σε αντίθεση με τον προηγούμενο, είναι ο «κυριαρχούμενος χώρος», αυτός που δέχεται τις κατασκευές και τις επινοήσεις των (παραπάνω) αναπαραστάσεων του χώρου.

Επιχειρώντας μία γενική αποτίμηση και αναγνώριση όψεων των χώρων αναπαράστασης στην Ελλάδα μετά το 1990, ξεχωρίζουν αμέσως εικόνες από το νέο αστικό τοπίο και τον πολεοδομικό ιστό της Αθήνας και συγκεκριμένα, μεγάλοι αυτοκινητόδρομοι, μεταμοντέρνες γέφυρες και αθλητικές εγκαταστάσεις, ογκώδη εμπορικά κέντρα, ανολοκλήρωτες εργολαβικές αναπτύξεις, γυάλινοι πύργοι των πολυεθνικών εταιρειών, νεοκλασικά κτίρια των τραπεζών και νέα επίκεντρα της ανάδειξης πολιτιστικών πόρων και μνημείων (π.χ. ιστορικό κέντρο, σταθμοί μετρό, παλιές βιομηχανικές περιοχές). Όλα αυτά και κάθε ένα από τη δική του σκοπιά εκφράζουν ή συμβολίζουν την πορεία ειδικά της πρωτεύουσας στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και τον ιστορικό κυρίαρχο ρόλο της στο αστικό σύστημα, και προβάλλουν συγκεκριμένες αξίες (π.χ. διαχρονικότητα, σταθερότητα, εμπιστοσύνη στις αγορές και στους θεσμούς). Ακόμα όμως συμβολίζουν την πίστη ότι η προοπτική της χώρας είναι στραμμένη στο μέλλον και οδεύει στον ένα και μόνο δρόμο που υπάρχει για τον εκσυγχρονισμό. Στην ύπαιθρο και στην περιφέρεια από την άλλη πλευρά, οι συμβολισμοί και οι αναπαραστάσεις στον τόπο έχουν ελάχιστη σχέση με τα παραπάνω. Ένα παράδειγμα αφορά και πάλι την αρχιτεκτονική, και τις αναπαλαιώσεις παραδοσιακών οικισμών και την ανάδειξη παλαιότερων τόπων και τρόπων της παραγωγής στην αγροτική ενδοχώρα, όπως και την ανάδειξη του τοπίου και της μοναδικότητας του τόπου στα νησιά. Αυτό το τελευταίο έχει ειδικό ενδιαφέρον γιατί παραπέμπει σε μία προβολή της ιδιαίτερης πολιτιστικής ταυτότητας ενός τμήματος του γεωγραφικού χώρου που γίνεται ελκυστικός, προβάλλοντας τη διαιώνιση της απομόνωσης και των εγγενών περιορισμών που γνωρίζει. Είναι προφανές ότι εδώ οι αναπαραστάσεις κινούνται δηλαδή γύρω από εικόνες μίας «ιδιαίτερης μειονεξίας», συνυφασμένες με την ιδιαιτερότητα ενός μεσογειακού – προκαπιταλιστικού τρόπου ανάπτυξης. Αυτή η απεικόνιση κρίνεται σκόπιμη εφόσον εξυπηρετεί μία επιθυμητή τοποθέτηση για το ελληνικό τουριστικό προϊόν στη διεθνή αγορά.

Συσσώρευση και απαξίωση μέσω αποστέρησης

Στη συνέχεια στοιχειοθετείται μία ερμηνεία της κρίσης σύμφωνα με την θεωρία για τη γεωγραφική δυναμική της συσσώρευσης του D. Harvey. Ο Harvey επιχειρεί μία ολοκληρωμένη γεωγραφική «ανασκευή» της μαρξιστικής θεωρίας στο έργο του "The Limits to Capital" (2006a), την οποία και εφαρμόζει για να εξετάσει και να κατανοήσει στη συνέχεια την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη στην παγκοσμιοποίηση στο "Spaces of Global Capitalism" (2006b). Στο τελευταίο ειδικά εξηγεί ότι στο σύγχρονο νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό, η συσσώρευση και η απαξίωση του κεφαλαίου γίνεται, ακριβώς όπως και η πρωταρχική συσσώρευση αυτή καθεαυτή, με υφαρπαγή (devaluation through dispossession) και έλεγχο παραγωγικών δυνάμεων τρίτων, από τους ισχυρούς εθνικούς καπιταλιστικούς σχηματισμούς, και τις πιο ισχυρές οικονομικά περιφέρειες και περιοχές.

Η θεώρηση στηρίζεται στην αρχική παραδοχή ότι ακόμα και όταν οι φυσικοί πόροι είναι πλούσιοι και τα πλεονάσματα παράγονται εύκολα, είναι θέμα πολιτικών συσχετισμών των ταξικών δυνάμεων, η οικειοποίηση και η διανομή τους. Κεντρικό επιχείρημα είναι ότι όπως στη φάση της πρωταρχικής συσσώρευσης το «ευρω-κεντρικό καπιταλιστικό σύστημα» αμέσως μετά τη συγκρότηση του, επιδόθηκε σε μία αδιάκοπη αναζήτηση εδαφών και τομέων για την επέκταση της ισχύος του και την αναπαραγωγή της κυρίαρχης καπιταλιστικής τάξης, και επέλεξε τη συσσώρευση μέσω στέρησης ως «αναγκαία» τακτική για την περεταίρω ανάπτυξη του[317], στην τρέχουσα φάση της

[317] Στο επιχείρημα αυτό ο Harvey γενικεύει το επιχείρημα της R. Luxemburg σχετικά με την ανάγκη για συνεχή επέκταση των αυτοκρατοριών έτσι ώστε να επιβιώσει ο καπιταλισμός.

παγκοσμιοποίησης, βιώνεται μία παρόμοια διαδικασία συσσώρευσης που δρομολογείται με απαξίωση των πλεονασμάτων και αποστέρηση βασικών πόρων και δυνατοτήτων, στο πλαίσιο υπερεθνικών γεωπολιτικών σχηματισμών. Η διαδικασία αυτή, αν και δεν έχει σήμερα ως αποτέλεσμα την ένταξη νέων εδαφών στο κύκλωμα της κυκλοφορίας του κεφαλαίου, ξεχωριστών εθνικών σχηματισμών, ωστόσο συνεπάγεται την αναδιάταξη των σχέσεων άμεσου ελέγχου και ιδιοκτησίας στα μέσα της παραγωγής και στους πόρους.

Είναι φανερό ότι η ερμηνεία αυτή του Harvey είναι χρήσιμη ειδικά σε ότι αφορά την κατανόηση της ιδιαίτερης ιστορίας ανάπτυξης και της κρίσης της ελληνικής οικονομίας, στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής οικονομικής και νομισματικής ολοκλήρωσης. Ειδικά σε ότι αφορά τη χώρα, η ένταξη στην ΕΕ από τις αρχές της δεκαετίας 1990 συνεπάγεται ότι οι εσωτερικές ανισότητες και αντιθέσεις και ειδικότερα το εγχώριο αναπτυξιακό πρόβλημα, ενσωματώνεται σε ένα ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο και σε ένα πολιτικοοικονομικό σύστημα που διέπεται από άνισες σχέσεις εξουσίας. Μέσα σε αυτό, με δεδομένο τον ιδιότυπο συμβιβασμό πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών επιδιώξεων κάτω από το μανδύα των σχέσεων μίας υπερεθνικής διακυβέρνησης, συναντάται μία θεμελιώδης αντίφαση που συνοψίζει τη γεωγραφική δυναμική της άνισης ανάπτυξης. Η γεωγραφική διαφοροποίηση και ανισοκατανομή (σε διάφορους τομείς π.χ. στην παραγωγικότητα της γης και της εργασίας, τις αξίες χρήσεων της γης, τα πολιτιστικά ήθη και τις τεχνικές πρακτικές, τα κοινωνικά δίκτυα, τις πηγές φυσικών πλουτοπαραγωγικών πόρων), είναι το εμπόδιο που πρέπει να καταρριφθεί και παράλληλα η ευκαιρία που πρέπει να αξιοποιηθεί για τη συνέχεια της συσσώρευσης στο συλλογικό επίπεδο. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι για λόγους πολιτικού πραγματισμού, οι ανισότητες στην ΕΕ πρέπει να συντηρούνται, και δεν είναι δυνατόν να εξαλείφονται εις βάρος αυτών που διατηρούν τη μεγαλύτερη οικονομική και πολιτική δύναμη και επιρροή στους ευρωπαϊκούς θεσμούς και στις αποφάσεις.

Η αδυναμία επίλυσης αυτής της αντίφασης, συνεπάγεται τελικά την συνέχεια ενός «εσωτερικού κανιβαλισμού» παραγωγικών δυνατοτήτων εντός ενός ενιαίου φαινομενικά οικονομικού σχηματισμού, καθώς όχι μόνο συγκεκριμένα τμήματα του κεφαλαίου όπως για παράδειγμα το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο ή το μεγάλο εταιρικό κεφάλαιο, ψάχνουν ευκαιρία για να αποσπάσουν μερίδια της αξίας άλλων όπως των αγροτών και των βιομηχάνων ή των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, αλλά παρομοίως εδάφη ή περιφερειακοί σχηματισμοί του κεφαλαίου επιδιώκουν να αποκτήσουν πόρους ή να αφαιρέσουν παραγωγικές δυνάμεις από άλλους, μέσω του εμπορικού ανταγωνισμού και των γεωπολιτικών εξελίξεων.

Ειδικά σε ότι αφορά την Ελλάδα, έχει ήδη αναφερθεί στην εργασία αυτή, ότι χάθηκαν δυνητικά συγκριτικά πλεονεκτήματα στο διεθνές εμπόριο και απαξιώθηκε μέρος της παραγωγής στον πρωτογενή τομέα με παράλληλη στασιμότητα του δευτερογενή, μετά την ένταξη. Σε αυτό συντέλεσαν εσωτερικοί ανορθολογικοί χειρισμοί αλλά και παράλληλα, οδήγησε η δέσμευση σε ένα υπερκείμενο πολιτικό εγχείρημα, με σημαντικά ανταποδοτικά οφέλη, χωρίς όμως «εθνικό σχέδιο». Η περίπτωση του αγροτικού τομέα και η ενθάρρυνση της αντικατάστασης καλλιεργειών σε προϊόντα που υπήρξαν ανταγωνιστικά στις αγορές της Ευρώπης (π.χ. αμπελώνες, βαμβάκι, σιτηρά) γίνεται το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα ως προς τα παραπάνω. Ταυτόχρονα όμως η ένταξη στο ευρώ ήταν μία κατεξοχήν ριψοκίνδυνη επιλογή, κατά την οποία δε σταθμίστηκαν βασικές γεωγραφικές ανομοιομορφίες μεταξύ του εθνικού καπιταλιστικού σχηματισμού και της κυρίαρχης οικονομικής και κοινωνικής δομής του και μίας κοινής συνισταμένης στον άξονα της ΒΔ Ευρώπης. . Η ένταξη στο ευρώ ήταν τελικά το εφαλτήριο, παράδοξα σε μία προσπάθεια να γεφυρωθούν οι αντιθέσεις, να εκδηλωθεί η θεμελιακή ανισότητα στην οποία στηρίζεται το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Ειδικά στο σημείο της κρίσης γίνεται πιο φανερή από ποτέ η κυριαρχία μίας περιφερειακής και οικονομικής ελίτ που εκμεταλλεύεται προς όφελος της, τις ανισορροπίες στο ελεύθερο εμπόριο και τις άνισες ροές αξιών εις βάρος ευρύτερα των νοτιοευρωπαϊκών χωρών, περιοχών και επιχειρήσεων, και αναδεικνύεται η απουσία του δημοκρατικού προγραμματισμού εντός του εγχειρήματος της ΕΕ (επίσης, Χατζημιχάλης, 2012).

Σε τελική ανάλυση όμως το πιο διαφωτιστικό σημείο της συγκεκριμένης θεώρησης είναι ότι με τις συντελούμενες χωροοικονομικές αναδιαρθρώσεις, το υπερεθνικό καπιταλιστικό σύστημα αποκτά τη δυνατότητα να εκτονώσει τις αντιφάσεις του τοπικά, περιορίζοντας τις δραματικές συνέπειες που έχει η

υπερσυσσώρευση σε ορισμένα σημεία, σε τόπους και σε χώρους «των άλλων». Η ελληνική κρίση χρέους εντός του ευρώ γίνεται εδώ επίσης χαρακτηριστική ενός ακόμα παράδοξου αυτής της ανισορροπίας. Συγκεκριμένα, η ευρωπαϊκή παρέμβαση με το ξέσπασμα της κρίσης και η πολιτική σταθεροποίησης που επιβάλλεται μέσω του ΔΝΤ και των ευρωπαϊκών θεσμών, στη βάση των απαιτήσεων για την αποπληρωμή των δανείων, επιβάλλουν την πολιτική λιτότητας και της εσωτερικής υποτίμησης των συντελεστών δεδομένου ότι είναι αδύνατη η υποτίμηση του νομίσματος για την ανάκτηση της ανταγωνιστικότητας της χώρας. Εκτός του ότι έτσι, μέσω της απαξίωσης παραγωγικών δυνατοτήτων και κεφαλαίου, παρέχεται στις ισχυρές οικονομίες του «κέντρου» και εθνικά κράτη της ΕΕ και της Ευρωζώνης έλεγχος και ισχύς πάνω στο εγχώριο σύστημα, εξασφαλίζεται έλεγχος και ισχύς στη διαχείριση μίας γενικότερης κρίσης που σαφώς ξεπερνά το προηγούμενο και έχει να κάνει με την ανεξέλεγκτη διεθνοποίηση και απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Όπως και πάλι εξηγεί ο Harvey (2006b, σελ. 94) «ο χρηματοπιστωτικός έλεγχος από την συσσώρευση υποχρεώσεων είναι τώρα το βασικό μέσο για να επιβληθεί η απαξίωση του κεφαλαίου σε άλλους τόπους».

Η άνιση γεωγραφία του εθνικού καπιταλισμού

Τα ακατάστατα αποτελέσματα της συσσώρευσης και της απαξίωσης του κεφαλαίου μέσω αποστέρησης ΄ή υφαρπαγής μεταξύ περιφερειών και κρατών ουσιαστικά εγγράφονται στο χώρο ως άνιση ανάπτυξη. Η θεωρία υποδεικνύει ότι μία κρίση στη διαδικασία της συσσώρευσης του κεφαλαίου ως κρίση υπερσυσσώρευσης μπορεί να αντιμετωπιστεί και να ανακουφιστεί προσωρινά με τη διοχέτευση των πλεονασμάτων τόσο του κεφαλαίου, όσο και της εργασίας σε μεγάλα δημόσια έργα ή σε μία νέα χωρική διευθέτηση (spatial fix) που σημαίνει και διάχυση ή εξαγωγή συντελεστών σε νέους και πιο επικερδείς τομείς αλλά και χώρους (Harvey, 2006b).

Στην Ελλάδα μένει να φανεί ποιος δρόμος θα επιλεγεί για την επίλυση των βασικών αντιφάσεων, ωστόσο σε κάθε περίπτωση ένας τρόπος συσσώρευσης έχει φτάσει τα όρια του, που σημαίνει ότι η ομαλή αναπαραγωγή του συστήματος είναι πλέον αδύνατη μετά το 2010.

Με βάση αυτή την διαπίστωση, η γεωγραφία της άνισης ανάπτυξης ενός συγκεκριμένου καθεστώτος συσσώρευσης που ξεκίνησε με το πολιτικό εγχείρημα για «εκσυγχρονισμό» και την ένταξη στην ΕΕ θα μπορούσε να σχηματοποιηθεί ως εξής:

Πρώτον, το καπιταλιστικό σύστημα έχει ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά την περίοδο μετά το 1990. Η δραστηριότητα είναι επεκτατική με την έννοια ότι η μεγέθυνση του εισοδήματος και της υπεραξίας θεωρείται όχι μόνο επιθυμητή αλλά και μοναδική λύση για την αναπαραγωγή του συστήματος. Αυτό σημαίνει ότι η οργάνωση της οικονομίας γύρω από την ανάπτυξη των πιο δυναμικών δραστηριοτήτων, του τομέα των υπηρεσιών και γύρω από τις δυνατότητες που προσφέρει η ενιαία εξωτερική αγορά γίνεται μονόδρομος, εφόσον το κράτος ως εθνικός σχηματισμός θέλει την συνέχεια και την επέκταση της οικονομικής και πολιτικής ισχύος του στο παγκόσμιο σύστημα. Η μεγέθυνση επιτυγχάνεται με άνισες σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό, με την εκμετάλλευση εργασίας και απόσπαση υπεραξίας από αυτή. Η ταξική σύγκρουση είναι ενδημική αλλά ελεγχόμενη στη λειτουργία του συστήματος, αφού πράγματι στην Ελλάδα οι σχέσεις ανάμεσα στην εργασία και το κεφάλαιο είναι σε γενικές γραμμές και σε σύγκριση με το παρελθόν ισορροπημένες, δεδομένου ότι ένα συναινετικό πλαίσιο διαμορφώνεται μέσα από την πολιτική του εκσυγχρονισμού. Η τεχνολογική πρόοδος έχει το χαρακτήρα μίας εν δυνάμει αλλά ανεκπλήρωτης υπόσχεσης, καθώς η κύρια κοινωνική κατάκτηση είναι η μαζικοποίηση της ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης και η παραγωγή με εντατικούς ρυθμούς καταρτισμένου επιστημονικού δυναμικού που θα μπορούσε να οδηγήσει σε βελτίωση των μεθόδων παραγωγής, στροφή σε κλάδους έντασης γνώσης και άνοδο της παραγωγικότητας. Με δεδομένη την οικονομική διάρθρωση έχει ήδη αναδειχθεί ότι οι πόροι αυτοί μένουν σε μεγάλο βαθμό ανεκμετάλλευτοι. Εξάλλου, η εφαρμογή πολιτικών με έμφαση σε έρευνα και τεχνολογία και κυρίως η διάθεση πόρων στους ίδιους τομείς είναι υποτυπώδης και δεν προδίδει αποφασιστικότητα για την ανάπτυξη εναλλακτικών μηχανισμών για την ανταγωνιστικότητα.

Πάνω απ' όλα, το οικονομικό σύστημα είναι ασταθές και αντιφατικό και οι κρίσεις είναι αναπόφευκτες στο στάδιο που τα πλεονάσματα του κεφαλαίου και της εργασίας αδυνατούν να καλύψουν το ένα το άλλο. Τελικά η κρίση στα τέλη της δεκαετίας 2000, οριοθετεί μία προηγούμενη περίοδο ανάπτυξης και εκδηλώνεται με άνοδο της ανεργίας και μαζική απαξίωση κεφαλαίου τόσο στην παραγωγή, όσο και στο δομημένο περιβάλλον.

Δεύτερον, η συσσώρευση διέπεται από κανονικότητες που αφορούν άμεσα (ειδικά σε ότι αφορά τη διατριβή αυτή) την αναπαραγωγή της χωρικής διαφοροποίησης και της άνισης ανάπτυξης στο εγχώριο σύστημα και στην αλληλεπίδραση περιφερειακών και εθνικών σχηματισμών στο πλαίσιο της παγκόσμιας αγοράς. Οι χωρικές δομές που αναδύονται, όπως οι περιοχές της κεντρικής Ελλάδας και μέρος της νησιωτικής «καταστρέφουν» άλλες όπως τη Βόρεια Ελλάδα και απομακρυσμένες αγροτικές περιοχές. Η νέα ισορροπία είναι εύθραυστη και στηρίζεται καθαρά στο ρόλο που επιτελεί η Αττική και η Αθήνα, σε μία χωροχρονική συνθήκη, κατά την οποία η διεθνοποίηση επιτυγχάνεται με την συγκέντρωση και την παραγωγή στη μεγάλη κλίμακα. Ο τρόπος ανάπτυξης υποστηρίζεται από ένα πολιτικό πρόγραμμα που ενισχύει την πόλωση, ενώ επενδύει τεράστιους πόρους στον τομέα της περιφερειακής ανάπτυξης, παρόλα αυτά είναι αντιφατικός και αυτό φανερώνεται μόνο όταν η πρώτη οικονομία αδυνατεί να γίνει αυτό που προορίζονταν να γίνει. Στο σημείο που η κρίση από τοπικά προσδιορισμένη στα κέντρα της αποβιομηχάνισης, και στα μικρά αγροτικά χωριά, απλώνεται στο σύστημα, όχι μόνο η Αθήνα αλλά συνολικά ένα μοντέλο ή καθεστώς ανάπτυξης έχει φτάσει τα όρια του.

Τρίτον, η συγκρότηση και η ανατροπή των κανονικοτήτων μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητή μέσα από δύο βασικές διαδικασίες, τον γεωγραφικό καταμερισμό-ανακαταμερισμό της παραγωγής και την πολιτική οικονομία της γεωγραφικής κλίμακας. Η ανάλυση που προηγήθηκε σχετικά με τα παραπάνω, καταλήγει σε δύο βασικά συμπεράσματα. Καταρχήν, ο γεωγραφικός καταμερισμός της παραγωγής δείχνει ότι οι προϋπάρχουσες γεωγραφικές διαφορές σε φυσικούς ή κοινωνικά κατασκευασμένους πόρους, δεν εξαλείφονται με την απελευθέρωση των δυνάμεων της αγοράς. Αντιθέτως, η πόλωση βαθαίνει ως διαδικασία καθώς επιδρούν οι πιέσεις της ελεύθερης αγοράς στη συμπεριφορά της τάξης του κεφαλαίου. Επιχειρήσεις ειδικά στους δευτερογενή και τριτογενή τομέα και επιμέρους στρατηγικά τμήματα της επιχειρηματικής οργάνωσης (π.χ. διοίκηση, έρευνα και τεχνολογική ανάπτυξη, μάρκετινγκ και χρηματοοικονομική διαχείριση) προβαίνουν σε σημαντικές αναδιατάξεις και επιλέγουν τη συγκέντρωση γύρω από τόπους με συγκεκριμένα πλεονεκτήματα που προσφέρουν αύξουσες οικονομίες (υποδομές, εξειδικευμένη εργασία, ευνοϊκό θεσμικό περιβάλλον, κοινωνικό κεφάλαιο κ.λπ.). Δεύτερον, η ανάλυση της πολιτικής οικονομίας της γεωγραφικής κλίμακας δείχνει ότι η σταδιακή «υπέρβαση του χώρου από το χρόνο» συντελείται κυρίως με μία δραστική ενίσχυση των τεχνικών υποδομών και εν τέλει με μία «χωροχρονική αναδόμηση» της διαδικασίας της συσσώρευσης, που συμβαίνει ταυτόχρονα σε διαφορετικά κλιμάκια του χώρου όπως και σε διαφορετικές κλίμακες της παραγωγής.

Η διπλή ιστορία ανάπτυξης

Από τα μέσα της δεκαετίας 1990 η Ελλάδα ακολούθησε ένα διττό τρόπο περιφερειακής ανάπτυξης, ο οποίος σε γενικές γραμμές κρίνεται γεωγραφικά άδικος όπως και αναποτελεσματικός, εφόσον έθεσε στο επίκεντρο της διαδικασίας ένα και μόνο κέντρο, αυτό που είχε τις δυνατότητες να μεταβεί ευκολότερα και με μεγαλύτερη επιτυχία στο νέο παράδειγμα πολιτικής και στο νέο καθεστώς ρύθμισης. Η πορεία ανάπτυξης του «διπλού έθνους» (two-nations policy) και η χωρική ευθύνη της πρωτεύουσας πόλης συστήνονται ως νοητικά εργαλεία από τους J. Allen, D. Massey και A. Cochrane (1998) και τη D. Massey (2007), σε μελέτες που πραγματεύονται τη βρετανική εμπειρία την περίοδο του θατσερικού νεοφιλελευθερισμού (δεκαετία 1980) και το ρόλο του Λονδίνου στην παγκοσμιοποίηση.

Στην παρούσα εργασία, το πρόβλημα του οικονομικού μετασχηματισμού με το πρόβλημα της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης, βρέθηκε ότι είναι συνυφασμένο με την διαδρομή της Αθήνας σε πολλά και διάφορα σημεία. Η περιφέρεια της πρωτεύουσας αποδείχθηκε, μέσα από την επίδοση σε

επιμέρους δείκτες, αλλά και από την θέση της στο πλαίσιο των πολιτικών, ότι είναι η κύρια «περιφέρεια της ανάπτυξης» και παράλληλα η βασική ενδοχώρα για την εφαρμογή νέων ιδεολογικοπολιτικών επιλογών, δεδομένο που την καθιστά αυτόματα ξεχωριστή στη θέση και τη συμβολική σημασία της από τη λοιπή χώρα . Εκτός δηλαδή από το αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι η πρωτεύουσα υπήρξε καταφανώς διαφορετική στις δομές, τις ευκαιρίες και τις πιέσεις σε περιβάλλον οικονομικής ολοκλήρωσης, η ίδια έγινε αντικείμενο διαφορετικής μεταχείρισης. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στον πολιτικό λόγο και στα προγραμματικά κείμενα, η πόλη ουδέποτε προβάλλονταν ως μοντέλο ή ως παράδειγμα για την ελληνική περιφέρεια, αντίθετα όμως συχνά αναδεικνύονταν ως αναγκαία και αναγκαστική η απόκλιση και η ανάγκη επιτάχυνσης της αναπτυξιακής διαδικασίας στην οικονομία των Αθηνών (βλ. χαρακτηριστικά και έκθεση ΟΟΣΑ) για το σκοπό της εθνικής ανάπτυξης και για ένα «συλλογικό καλό». Αυτό εξάλλου ακολουθήθηκε και στην πράξη. Η συντηρούμενη ευελιξία στη χωροθέτηση των μεγάλων επενδύσεων στην Αττική, εν απουσία χωροταξικού σχεδίου, η διοργάνωση των ολυμπιακών αγώνων της Αθήνας με χρηματοδότηση του ελληνικού δημοσίου, η πιλοτική εφαρμογή της πολιτικής των ΣΔΙΤ για να υλοποιηθούν οι μεγάλες υποδομές της Αθήνας, είναι ορισμένες ενδείξεις ότι ο χώρος της Πρωτεύουσας έτυχε μίας ευνοϊκότερης μεταχείρισης και μάλιστα σε μία καθαρή προσέγγιση «υπέρ της αγοράς».

Με αυτό τον τρόπο, ακόμα και αν το παράδειγμα της Αθήνας συνοψίζει από μόνο του την «εθνική ιστορία ανάπτυξης», το ίδιο δεν εκφράζει το υπόλοιπο του οικονομικού ή εδαφικού χώρου της Ελλάδας. Έχει παρουσιαστεί η θέση ότι τα οφέλη της οικονομικής ανάπτυξης διανεμήθηκαν άνισα, παράγοντας νέους διαχωρισμούς και αποκλίσεις. Σε γενικές γραμμές, η περιφέρεια έχασε πολύτιμους παραγωγικούς πόρους και δυνατότητες, σχεδόν σε όλους τους τομείς και τις δραστηριότητες και έμεινε να συγκεντρώνει κυρίως τις καταναλωτικές και χαμηλότερης προστιθέμενης αξίας δραστηριότητες, την ίδια στιγμή που η αναδιάρθρωση της παραγωγής και η επίτευξη ενός νέου και πιο αποτελεσματικού τεχνοοικονομικού υποδείγματος (η οριζόντια όσο και κάθετη ολοκλήρωση της παραγωγικής δομής, η επέκταση της δραστηριότητας στο παγκόσμιο σύστημα, η παγίωση του ελέγχου πάνω στις σχέσεις παραγωγής και στο εγχώριο κεφάλαιο) υπήρξαν υποθέσεις κυρίως της *μίας* οικονομίας, της πρωτεύουσας. Ακόμα και περιοχές που εντάσσονταν στη λειτουργική επικράτεια της Αθήνας (π.χ. η Βοιωτία, η Κορινθία, το Νότιο Αιγαίο), διατυπώνεται η επιφύλαξη αν στην πραγματικότητα επωφελήθηκαν από τις εκτεταμένες ροές και διασυνδέσεις.

Επιπλέον όμως αμφισβητείται η αποτελεσματικότητα για το συνολικό σύστημα. Η Αθήνα των δεκαετιών 1990-2000 είναι η κύρια περιφέρεια της ανάπτυξης, η περιφέρεια που κινεί το σύστημα σε άνοδο και σε πτώση. Εκ των υστέρων, με το ξέσπασμα της κρίσης, είναι έκδηλη η εύθραυστη και επισφαλής προηγούμενη ισορροπία, κατά την οποία μία περιορισμένη γεωγραφική περιοχή, παρήγαγε και κατανάλωνε πλεονάσματα, ενώ όλη η επικράτεια και διαφορετικές κατηγορίες γεωγραφικών περιοχών (μεγάλες πόλεις, τουριστικές περιοχές, απομακρυσμένες και μειονεκτικές περιοχές, αγροτικός χώρος) προσαρμόζονταν και εργάζονταν με απαξίωση των παραγωγικών δυνατοτήτων και αποδιάρθρωση του τομέα της προσφοράς, για τη συντήρηση της ίδιας κατάστασης. Ορισμένοι συμβολισμοί της αποτυχίας ενός άδικου και αναποτελεσματικού μοντέλου που στηρίζεται στη νεοφιλελεύθερη προσαρμογή της Αθήνας, αλλά απλώνει τις συνέπειες του στην επικράτεια, είναι αναγνωρίσιμοι στον ίδιο το χώρο της πόλης, και με σημεία αναφοράς στο χώρο της πόλης. Η «φούσκα» του χρηματιστηρίου της Αθήνας που σήμαινε και αναδιανομή υπέρ των μεγάλων εταιρειών που κυρίως εδρεύουν στην πόλη, οι τεράστιες επενδύσεις που ως «βυθισμένο κεφάλαιο» βρίσκονται απαξιωμένες σε υποδομές «μίας χρήσης», η γενικευμένη απαξίωση του αστικού χώρου λόγω της άναρχης και αυθαίρετης δόμησης και της κακοδιαχείρισης του περιβάλλοντος, προδίδουν ακριβώς τις αρνητικές συνέπειες της υπερθέρμανσης της μίας οικονομίας της δυναμικής ανάπτυξης και τη μεγάλη αντίφαση στην οποία στηρίζονταν η χωρική και διαπεριφερειακή ισορροπία.

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω, η Αθήνα αναπτύχθηκε, διευρύνοντας το χάσμα που τη χωρίζει από την περιφέρεια, με συγκροτημένο κεντρικό σχεδιασμό σε μία ιστορική περίοδο που αφενός το κράτος γίνονταν φιλελεύθερο στις αρχές του, αφετέρου η περιφερειακή πολιτική γίνονταν περισσότερο ενεργητική. Γύρω από αυτό, διατυπώνονται δύο βασικές παρατηρήσεις. Πρώτον η άνοδος της Αθήνας και της περιφέρειας Αττικής, δεν μπορεί να αποδοθεί μόνο στη λειτουργία των δυνάμεων της αγοράς

αλλά υποκρύπτει πολιτική βούληση, ενεργή κρατική παρέμβαση και αναδυόμενους τρόπους ρύθμισης, ακόμα και εναλλακτικών πεδίων εδαφικής εξουσίας, ακόμα και κάτω από την αμφίεση της γενικής «απορρύθμισης». Δεύτερον, ο ρόλος της ευρωπαϊκής πολιτικής συνοχής είναι σημαντικός για τη στήριξη της αναπτυξιακής διαδικασίας στις περιφέρειες, όμως ο ιδιόμορφος «ευρω-κεϋνσιανισμός» υιοθετήθηκε στην πράξη στην Ελλάδα και όχι ατόφιο το ενδιαφέρον για την περιφερειακή και την χωρική ανάπτυξη ή για την εδαφική συνοχή. Αυτό υποστηρίζεται και σε διαφορετικό σημείο, σε ότι αφορά τις αναπαραστάσεις του χώρου. Σε μία συνολική αποτίμηση των επιλογών και των κυρίαρχων μοτίβων, η περιφερειακή ονομαστική σύγκλιση απασχολεί περισσότερο τους φορείς της πολιτικής στην Ελλάδα, και πολύ λιγότερο η περιφερειακή ανάπτυξη ή χωρική συνοχή.

IV. Η κρίση ως ευκαιρία και η ανάγκη για μία νέα προοδευτική πολιτική στις περιφέρειες

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε, η σημερινή κρίση στην Ελλάδα μπορεί να γίνει κατανοητή ως δομική του τρόπου ανάπτυξης και ρύθμισης και ως εκ τούτου ως δομική του τρόπου περιφερειακής ανάπτυξης και περιφερειακής ρύθμισης. Η κρίση στην ελληνική περίπτωση, φανερώνει μία ιστορική τομή στην εξέλιξη του περιφερειακού προβλήματος. Πρόκειται για ένα σημείο κατά το οποίο η δυναμική της συσσώρευσης υπονομεύει τις χωρικές μορφές που αποτέλεσαν για ένα μεγάλο διάστημα το στήριγμα της (π.χ. Αθήνα, μεγάλες πόλεις), αλλά και στο οποίο απαξιώνονται δυνατότητες από άκρη σε άκρη, και τελικά εξομοιώνονται οι προοπτικές και οι δυνατότητες διαφοροποίησης για τις περιφερειακές δομές.

Από τη στιγμή που οι συμβιβασμοί αδυνατούν να συνεχιστούν, διάφοροι μηχανισμοί τίθενται σε λειτουργία και αναζητούν νέους κανόνες για την αναπαραγωγή του συστήματος, λειτουργώντας αποσταθεροποιητικά αλλά στην ουσία επιδιώκοντας μία νέα σταθεροποίηση. Αυτό αποδεικνύεται από την έξαρση των γενικότερων πολιτικών αντιδράσεων ήδη από το 2008 (π.χ. «Δεκεμβριανά» της Αθήνας) αλλά και από την άνοδο των κοινωνικών κινημάτων με σαφείς αναφορές στον τόπο και το χώρο μετά το 2010 (π.χ. «αγανακτισμένοι» στις πλατείες, τοπικά κινήματα «δεν πληρώνω», εξεγέρσεις ενάντια σε εξορύξεις και εκμετάλλευση φυσικών πόρων και ορυκτών κ.λπ..). Ακόμα όμως φαίνεται και από μία στροφή στις πολιτικές επιλογές σε νέα αναπτυξιακά εργαλεία και εναλλακτικούς πόρους που φέρνουν στο προσκήνιο διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές (π.χ. επιχειρηματική γεωργία, εναλλακτικές πηγές ενέργειας, ορυκτός πλούτος / αγροτικός χώρος, νησιά, βόρεια Ελλάδα). Μέσα στο πλαίσιο αυτό, απαιτείται και μία εναλλακτική πολιτική για την περιφερειακή ανάπτυξη, η οποία θα είναι η άλλη όψη μίας πολιτικής για την παραγωγική και οικονομική ανασυγκρότηση.

Ως προς αυτή πολλές προτάσεις θα μπορούσαν να διατυπωθούν τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς τις βασικές αρχές της. Ενδεικτικά έμφαση θα πρέπει να δοθεί σε μία χωρική πολιτική που θα στοχεύει περισσότερο στη χωρική ισότητα και δικαιοσύνη και θα στηρίζεται σε ένα ισχυρό - κυρίαρχο κράτος, με την έννοια όχι της καταστολής και της επιβολής, αλλά της απόκτησης και καλλιέργειας στρατηγικών ικανοτήτων που θα του επιτρέπουν να διαχειρίζεται καλύτερα και πιο αποτελεσματικά τις εσωτερικές αναπτυξιακές υποθέσεις, σε αρμονία με ένα ευρωπαϊκό θεσμικό–κανονιστικό σύστημα. Το τελευταίο βέβαια εκτιμάται ότι θα βρεθεί στην ανάγκη να επαναξιολογήσει τις αρχές του και να βρει νέους τρόπους υπέρβασης των αντιθέσεων και των αντιφάσεων που αναδείχθηκαν τα τελευταία χρόνια, ειδικά στο πλαίσιο της ΟΝΕ.

Ως προς τα επιμέρους μέσα, ιδιαίτερη έμφαση θα πρέπει να δοθεί στην ανάδειξη του ρόλου των συστάδων και δικτυώσεων των δραστηριοτήτων σε περιφερειακό και διαπεριφερειακό επίπεδο (π.χ. ανάπτυξη ολοκληρωμένων παραγωγικών συμπλεγμάτων, λειτουργία ενδιάμεσων θεσμών για την καινοτομία και την επιχειρηματικότητα, προώθηση τομεακών αλληλεξαρτήσεων ειδικά σε περιοχές της μονο-ανάπτυξης), στην ανάπτυξη διαρθρωτικής πολιτικής για τον τομέα των υπηρεσιών με έμφαση σε δραστηριότητες υψηλής προστιθέμενης αξίας (στις νέες τεχνολογίες, στις επιχειρηματικές υπηρεσίες, στην έρευνα και την εκπαίδευση, την υγεία και τις συνδυασμένες μεταφορές και στην εμπορική προώθηση του εγχώριου προϊόντος στην ελληνική και ξένη αγορά, σε μορφές εναλλακτικού

τουρισμού) και στη διαμόρφωση ενός πλαισίου παρέμβασης για τη βιομηχανική και παραγωγική ανασυγκρότηση, το οποίο θα λαμβάνει ιδιαίτερα υπόψη τις θετικές (επιθετικές προς την αγορά) τυπικές και άτυπες ευελιξίες της μικρής κλίμακας (μικρομεσαίες επιχειρήσεις) και θα αντιτίθεται στη ρηχή επιχειρηματική κουλτούρα, της εύκολης επαγγελματικής αποκατάστασης μέσω επιδοτήσεων.

Το πιο σημαντικό σημείο όμως της νέας πολιτικής θα πρέπει να είναι η επαναπροσέγγιση των γενικών αρχών με αναγνώριση της αμοιβαίας εξάρτησης και ευθύνης, μεταξύ όσων φαινομενικά είναι διαιρεμένοι με σύνορα. Με αυτή την έννοια οι πολιτικές για τις περιφέρειες δεν θα πρέπει να περιορίζονται αυστηρά στα διοικητικά όρια αλλά να τα υπερβαίνουν τόσο στο σχεδιασμό, όσο και στην εφαρμογή όπως και στην αξιολόγηση των επιπτώσεων. Ειδικότερα, τα παρακάτω σημεία θα πρέπει να αποτελούν μέρος μίας νέας προσέγγισης:

- Μία εναλλακτική προσέγγιση του εδάφους και της εδαφικότητας, στην οποία η περιφέρεια θα γίνεται κατανοητή ως ένας σχεσιακός χώρος / ως ένα ανοικτό σύστημα «υπό διαμόρφωση». Στη λογική αυτή (βλ. θεωρητικά dell Agnese, 2013) είναι αναγκαία η ριζική επαναπροσέγγιση του περιφερειακού, μέσα από ολοκληρωμένες παρεμβάσεις που εστιάζουν σε διαφορετικά δίκτυα και ομάδες γεωγραφικών περιοχών στην Ελλάδα, όπως νησιωτικές περιοχές, ορεινές, κεντρικές, μεθοριακές κ.λπ.. και δεν περιορίζονται πλέον στην παραδοσιακή διοικητική κατάτμηση. Αυτό θα πρέπει να εφαρμοστεί στη βάση της πεποίθησης ότι κάθε δίκτυο ή σύστημα περιοχών θα πρέπει να αναπτύσσεται αρμονικά προς το όλο.
- Μία αναλυτική καταγραφή των θέσεων και αντιθέσεων του κόσμου της εργασίας και των κοινωνικών αντιδράσεων απέναντι στις αναδιαρθρώσεις της παραγωγής στο τοπικό επίπεδο. Ειδικότερα κρίνεται σκόπιμη η μελέτη της ιδιαίτερης προσαρμογής των τοπικών κοινωνιών ειδικά στις μεγάλες πόλεις, στις αναδιαρθρώσεις της παραγωγής, με τρόπο που να λαμβάνεται υπόψη το συνολικότερο πλαίσιο της καπιταλιστικής συσσώρευσης και οι αλλαγές στον καταμερισμό της εργασίας (κάτι παρόμοιο έγινε τη δεκαετία 1980 στο Ηνωμένο Βασίλειο από τοπικά αναπτυξιακά συμβούλια, βλ. και Wills, 2013). Η ενέργεια αυτή προτείνεται στη βάση της πεποίθησης ότι οι τοπικές εξειδικεύσεις και οι επιτυχημένες περιπτώσεις «ενδογενούς ανάπτυξης» ή ευέλικτης εξειδίκευσης, προκύπτουν από τους πόρους και τις παραδόσεις που αναπτύσσονται ιστορικά από διαφορετικούς κοινωνικούς σχηματισμούς.
- Η αναγνώριση της αρχής της «χωρικής ευθύνης», μία έννοια που επισημαίνει ότι οι σχέσεις πολιτικής και άνισης ισχύος βρίσκονται πίσω από το σχηματισμό του τόπου (Massey, 2007). Στη λογική αυτή, μία εναλλακτική προοδευτική πολιτική οφείλει να αναζητήσει την κατανόηση και ερμηνεία του φαινομένου κατά το οποίο η μεγέθυνση της οικονομίας επιτυγχάνεται μέσω ορισμένων «επιτυχημένων παραδειγμάτων» που με τη σειρά τους δημιουργούν συνέπειες και επιδράσεις που απλώνονται σε άλλες τοπικές κοινωνίες εντός και εκτός των εθνικών συνόρων. Στη λογική αυτή, οι πολιτικές για τον τόπο θα πρέπει να διαμορφώνονται, προβάλλοντας τις δυνατότητες και τις πιέσεις που φέρει η τοπική ανάπτυξη σε άλλες περιοχές.
- Η διασύνδεση ανάμεσα στην πολιτική και την τοπικότητα. Στην κυρίαρχη πολιτική έχει αγνοηθεί η σημασία του τόπου (ως συνάθροιση ιδιαίτερων κοινωνικοοικονομικών, διϋποκειμενικών, ιστορικών και πολιτιστικών σχέσεων) στο σχηματισμό της δημόσιας σφαίρας και στη ζωτικότητα της πολιτικής ζωής. Η συσπείρωση της κοινωνίας γύρω από κοινούς στόχους και επιδιώξεις έχει ως αφετηρία το τοπικό επίπεδο, ενώ από την άλλη ο τόπος είναι το πεδίο πάνω στο οποίο οι πολιτικές διευθετήσεις και διαπραγματεύσεις φτάνουν στον πολίτη και συμβιβάζονται τελικά ετερόκλιτα κοινωνικά συμφέροντα. Εδώ έχουν επομένως ιδιαίτερη σημασία οι συμπεριφορές διαφορετικών συλλογικών δρώντων που ξεπερνούν και ακόμη εμπεριέχουν το θεσμό της τοπικής διοίκησης. Μορφές τοπικής δημοκρατίας και μορφές προοδευτικής διακυβέρνησης από τα κάτω ή κοινωνικά κινήματα μπορούν να

ενσωματωθούν σε ένα νέο παράδειγμα της περιφερειακής πολιτικής στην Ελλάδα[318]. Χρειάζεται ωστόσο μεγαλύτερη διερεύνηση των δυνατοτήτων αυτών των νέων εργαλείων που κυρίως εντάσσονται σε μία ριζοσπαστική πρόταση διακυβέρνησης και πολιτικής. Ειδικότερα, πρέπει να βρεθεί ο τρόπος με τον οποίο οι τοπικές κοινότητες συνδέονται με τη δημοκρατική διαδικασία, αμφισβητώντας την πολιτική τάξη, χωρίς όμως να υπονομεύεται η αμοιβαία και διαλεκτική δέσμευση σε ένα κοινό δρόμο ανάπτυξης.

[318] π.χ. ο θεσμικός φορέας Citizens UK στο Η.Β. βλ. και Wills (2013) ή η κεντρική πρωτοβουλία στη Βενεζουέλα για μία νέα γεωμετρία συμμετοχής και εξουσίας στο υπο-εθνικό επίπεδο, στο Featherstone et al. (2013, σελ. 262-263).

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγριαντώνη Χ. (1986), *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα.* Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.

Αγριαντώνη Χ. (χ.χ.), «Ο Ελαιώνας της Αθήνας», *Greekscapes Αεροφωτογραφικός Άτλαντας Ελληνικών Πολιτισμικών Τοπίων*. Ίδρυμα Λάτση. Προσβάσιμο στο: http://www.greekscapes.gr/~landscapesatlas/index.php/landscapeslist.html.

Αγριαντώνη Χ., Γούλα Μ., Πετράκη Γ., Χατζημιχάλης Κ. (2011), «Λαυρεωτική: Το τελευταίο προς κατάκτηση τοπίο-όριο της Αττικής» στο: Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.), *Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία: Γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά.* Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.

Αθανασίου Λ., Αθανασακόπουλος Δ., Δημητριάδου Χ. (2000), *Το μέγεθος και ο ρόλος του δημόσιου τομέα στην Ελλάδα: Εξελίξεις και συγκρίσεις με άλλες χώρες*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.

Αθανασόπουλος Κ. (1996α), *Θεσμικό Πλαίσιο Περιφερειακής Ανάπτυξης: Τόμος Ά Περίοδος 1952-1990.* Αθήνα.

Αθανασόπουλος Κ. (1996β), *Θεσμικό Πλαίσιο Περιφερειακής Ανάπτυξης: Τόμος ΄Β Περίοδος 1990-1995.* Αθήνα.

Ακουμιανάκης Κ. (2011), «Τα θερμοκήπια της Ιεράπετρας» στο: Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.), *Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία: Γεωγραφική Προσέγγιση από ψηλά.* Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.

Ανδρέου Γ., Μαραβέγιας Ν. (2007), «Η Διαρθρωτική Πολιτική της Ε.Ε.» στο: Μαραβέγιας Ν., Τσινισιζέλης Μ. (επιμ.), *Νέα Ευρωπαϊκή Ένωση: Οργάνωση και Πολιτικές – 50 χρόνια*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.

Ανδρικοπούλου Ε. (1995), *Οι Περιφέρειες στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Η εξέλιξη της Περιφερειακής Πολιτικής από τη Συνθήκη της Ρώμης ως το Maastricht.* Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.

Ανδρικοπούλου Ε. (2000), «Η Πολιτική Συνοχής και οι Προοπτικές της στο Νέο Ευρωπαϊκό Χώρο» στο: Ανδρικοπούλου Ε., Καυκαλάς Γ. (επιμ.), *Ο Νέος Ευρωπαϊκός Χώρος: Η Διεύρυνση και η Γεωγραφία της Ευρωπαϊκής Ανάπτυξης.* Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.

Ανδρικοπούλου Ε. (2003), «Η έννοια της συνοχής» στο: Γετίμης Π, Καυκαλάς Γ. (επιμ.), *Χώρος και Περιβάλλον: Παγκοσμιοποίηση – διακυβέρνηση – βιωσιμότητα.* Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Ανδρικοπούλου Ε., Καυκαλάς, Γ. επιμ. (2000), *Ο νέος Ευρωπαϊκός Χώρος. Η διεύρυνση και η γεωγραφία της ευρωπαϊκής ανάπτυξης*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.

Αρανίτου Β. (2006), *Το μικρό εμπόριο στη μεταπολεμική Ελλάδα: Η πολιτική μίας αμφίβολης επιβίωσης.* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Αράπογλου Β. (2005), «Αστική Ανάπτυξη, Μετανάστευση και Κοινωνικές Ανισότητες στην Αθήνα» στο: Αργείτης Γ. (επιμ.), *Οικονομικές Αλλαγές και Κοινωνικές Αντιθέσεις στην Ελλάδα: Οι προκλήσεις στις αρχές του 21ου αιώνα.* Αθήνα: Τυπωθήτω – Εκδόσεις Γιώργος Δανδρανός

Αργείτης Γ. (2002), *Παγκοσμιοποίηση, ΟΝΕ και οικονομική προσαρμογή: Η περίπτωση της Ελλάδας.* Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.

Αργείτης Γ. (2005α), «Συσσώρευση Κεφαλαίου, Δικαιότερη Διανομή Εισοδήματος και Μακροοικονομική Σταθερότητα στην Ελλάδα» στο: Αργείτης Γ. (επιμ.), *Οικονομικές Αλλαγές και Κοινωνικές Αντιθέσεις στην Ελλάδα: Οι προκλήσεις στις αρχές του 21ου αιώνα.* Αθήνα: Τυπωθήτω –Γιώργος Δανδρανός.

Αργείτης Γ. επιμ. (2005β), *Οικονομικές αλλαγές και κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα: Οι προκλήσεις στις αρχές του 21ου αιώνα.* Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δανδρανός.

Αργείτης Γ. (2011), «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας: Αποτυχία της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης» στο: Βλάχου Α., Θεοχαράκης Ν., Μυλωνάκης Δ. (επιμ.), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα.* Επιστημονική Εταιρεία Πολιτικής Οικονομίας. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Αργείτης Γ., Κορατζάνης Αθ. (2011), *Οικονομική πολιτική σταθεροποίησης και αστάθεια στην ΟΝΕ.* Αθήνα: Παπαζήσης.

Ασπρογέρακας Ε. (2005), «Χαρακτηριστικά και Αναπτυξιακό Δυναμικό των Ελληνικών Πόλεων Μεσαίου Μεγέθους - Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, ΕΜΠ, Αθήνα, 2003», *ΤΟΠΟΣ Επιθεώρηση Χωρικής Ανάπτυξης, Σχεδιασμού και Περιβάλλοντος.* 24-25/2005, σσ. 145-151.

Αυδίκος Β. (2014*), Οι πολιτιστικές και δημιουργικές βιομηχανίες στην Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Βαγιονής Ν., Καφούρος Β. (2007), *Τουριστική Ανάπτυξη στην Ελλάδα και τη Μεσόγειο.* Αθήνα: ΚΕΠΕ.

Βαϊου Ντ., Γολέμης Χ., Λαμπριανίδης Λ., Χατζημιχάλης Κ., Χρονάκη Ζ. (2004), «Εκδίωξη και επάνοδος της βιομηχανικής παραγωγής στην Αθήνα του 2000» στο: Οικονόμου Δ., Πετράκος Γ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη των Ελληνικών πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις Αστικής Ανάλυσης και Πολιτικής.* Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας - Gutenberg, 2η έκδοση.

Βαϊου – Χατζημιχάλη Ντ., Χατζημιχάλης Κ. (1979), *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Εκβιομηχάνιση (Μονοπωλιακές επενδύσεις στην Πύλο).* Αθήνα: Εξάντας

Βαϊου Ντ., Χατζημιχάλης Κ. (1997), *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς: Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία.* Αθήνα: Εξάντας, 2η έκδοση.

Βακουφάκης Χ. (2007), «Οι Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές στην Κοινή Αγροτική Πολιτική: Διαρθρωτικά χαρακτηριστικά των εκμεταλλεύσεων και κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των κατοίκων τους στην Ελλάδα» στο: Κίζος Α., Ιωσηφίδης Θ., Σπιλάνης Ι. (επιμ.), *Ειδικά θέματα ανάπτυξης σε λιγότερο ευνοημένες περιοχές.* Αθήνα: Gutenberg - Γιώργος & Κώστας Δαρδανός.

Βαρβαρέσος Στ. (1998), *Τουρισμός - Έννοιες Μεγέθη, Δομές: Η ελληνική πραγματικότητα.* Αθήνα: Προπομπός.

Βαφειάδης Γ., Κοντογεώργος Χ., Παπακωνσταντινίδης Λ. (1992), *Αγροτουρισμός και ισόρροπη ανάπτυξη.* Αθήνα: Εκδόσεις Αγροτικής Τράπεζας.

Βεργόπουλος Κ. (1999), *Παγκοσμιοποίηση: Η Μεγάλη Χίμαιρα.* Αθήνα: Νέα Σύνορα.

Βλάχου Α., Λαμπρινίδης Γ. (2011), «Κρίση και άνιση ανάπτυξη στο πλαίσιο της ΟΝΕ: Το ισοζύγιο εξωτερικών συναλλαγών και η διεθνής ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας» στο: Βλάχου Α., Θεοχαράκης Ν., Μυλωνάκης Δ. (επιμ.), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα.* Επιστημονική Εταιρεία Πολιτικής Οικονομίας. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Βλιάμος Σπ., Κυριαζής Ν. (1993), *Ευρωπαϊκή νομισματική ολοκλήρωση: Η αποπεριφερειοποίηση των εθνικών τραπεζικών τομέων: Ανάλυση της ελληνικής περίπτωσης.* Επίκαιρα θέματα 14. Αθήνα: ΕΕΤ.

Βούλγαρης Ι. (2008), *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση.* Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Γετίμης Π., Καυκαλάς Γ. (1994), «Αξιολόγηση Αναπτυξιακών Προγραμμάτων: Μεθοδολογία και αξιακό πλαίσιο», *Τόπος Επιθεώρηση Αστικών και Περιφερειακών Μελετών*. Τεύχος 7/94, ISSN 1105-3267, σσ.: 5-20.

Γετίμης Π., Καυκαλάς Γ. (2001), «Η επιστημονική σκέψη για το χώρο στην Ελλάδα 1974-2000: Απόπειρα αποτίμησης και σκέψεις για το μέλλον», *ΤΟΠΟΣ: Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών*. τ.16/01, σ. 3-14.

Γετίμης Π, Καυκαλάς Γ. επιμ. (2003), *Χώρος και Περιβάλλον: Παγκοσμιοποίηση – διακυβέρνηση – βιωσιμότητα.* Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Γετίμης Π., Οικονόμου Δ. (1992), «Νέες γεωγραφικές ανισότητες και χωρικές πολιτικές στην Ελλάδα», *ΤΟΠΟΣ Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών*. 4, 1105-3267, σσ. 3-44

Γεωργακόπουλος Θ. (2008), «Η Ελλάδα συνδεδεμένο και πλήρες μέλος της Ε.Ε.: Επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία» στο: Μαραβέγιας Ν. (επιμ.), *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον*. Ελληνική Πανεπιστημιακή Έκδοση Ευρωπαϊκών Σπουδών, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.

Γεωργίου Γ. (1995), «Κριτήρια περιφερειακών κατανομών των πόρων του Β' ΚΠΣ 1994-99: Κριτική θεώρηση», *ΤΟΠΟΣ Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών.* 10/95, σσ. 115-138.

Γιαννακούρου, Τ. (2008), *Η χωροταξία στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Εθνικές πολιτικές και ευρωπαϊκή διακυβέρνηση.* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Γιδαράκου Ι. (2007), «Ενδογενής ανάπτυξη της υπαίθρου και γυναικεία απασχόληση» στο: Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Ύπαιθρος Χώρα: Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*. ΕΚΚΕ, Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.

Γιώτη-Παπαδάκη Ο. (2010), *Ευρωπαϊκή Πολιτική Ολοκλήρωση και Πολιτικές Αλληλεγγύης.* Αθήνα: Κριτική, 2η έκδοση.

Γιώτη – Παπαδάκη Ο. (2011), *Εισαγωγή στην Οικονομική Γεωγραφία.* Αθήνα: Κριτική.

Γκαζελίδης Ν., Δρακόπουλος Γ., Παπαγιαννάκης Δ. (2000), *Οι δρόμοι της ΟΝΕ: ΟΝΕ και Τουρισμός.* Αθήνα: ΙΣΤΑΜΕ - Ανδρέας Παπανδρέου.

Γκέκας Ρ. (2005), «Κλάδοι της Ελληνικής Οικονομίας: Διαρθρωτικά προβλήματα και προοπτικές» στο: Κόλλιας Χ., Ναξάκης Χ., Χλέτσος Μ. (επιμ.), *Σύγχρονες προσεγγίσεις της ελληνικής οικονομίας.* Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Γκιάλης Στ., Γουρζής Κ. (2011), «Ευέλικτη εργασία και κρίση στις ελληνικές περιφέρειες: Στοιχεία τοπικής εξειδίκευσης και πρώτες ερμηνείες», *9ο Εθνικό Συνέδριο «Περιφερειακή Ανάπτυξη και Οικονομική Κρίση: Διεθνής Εμπειρία και Ελλάδα» του ελληνικού τμήματος της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Περιφερειακής Επιστήμης (ERSA-GR).* Αθήνα, 6-7 Μαΐου 2011.

Γοσποδίνη Α. (2007), «Χωρικές πολιτικές για το σχεδιασμό, την ανταγωνιστικότητα και τη βιώσιμη ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων», *Περιοδικό Αειχώρος*. Τόμος 6, Τεύχος 1, Μάιος 2007.

Γούσιος Δ. (2004), «Ύπαιθρος, αγροτικός χώρος και μικρή πόλη: Από τη γεωργοποίηση στην τοπική ανάπτυξη» στο: Οικονόμου Δ., Πετράκος Γ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη των Ελληνικών πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις Αστικής Ανάλυσης και Πολιτικής.* Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας - Gutenberg, 2η έκδοση.

Δαμιανάκος Σ. (2007), «Το δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής Γεωργίας» στο: Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Ύπαιθρος Χώρα: Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*. ΕΚΚΕ, Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον, 2η Έκδοση.

Δεδουσόπουλος Α. (2002), *Οι Αναδιαρθρώσεις της Παραγωγής, Τόμος δεύτερος. Η κρίση στην Αγορά Εργασίας: Ρύθμιση-Ευελιξίες-Απορρύθμιση.* Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δανδρανός.

Δελής Κ.(1990), *Το εμπόριο στην Ενιαία Εσωτερική Αγορά: 1992 Ελληνική Οικονομία και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.

Δελλατσίμας Π.-Μ. (2009), «Τα εμπορικά κέντρα στην Ευρώπη και στην Ελλάδα: Ζητήματα σχεδιασμού και ρύθμισης», *Γεωγραφίες*. No15, 133-165.

Δεφνέρ Α. (2004), «Πολιτιστικός τουρισμός και δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου: Η επίδραση στις λειτουργίες των πόλεων» στο: Οικονόμου Δ., Πετράκος Γ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη των Ελληνικών πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις Αστικής Ανάλυσης και Πολιτικής.* Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας - Gutenberg, 2η έκδοση.

Δούκας Ι., Ανδρέου Γ. (2006), «Η Διεύρυνση της Ε.Ε. και οι Επιπτώσεις στην Ελληνική Οικονομία» στο: Μαραβέγιας Ν., Σακελλαρόπουλος Θ. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Ελλάδα: Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτικές.* Αθήνα: Εκδόσεις Διόνικος.

Δρεττάκης Μ. (2003), *Ανισότητες στην Ε.Ε. των 25 χωρών-μελών.* Αθήνα [χ.ε.]

Δρεττάκης Μ. (2011), «Οι δημοσιονομικές διαστάσεις της κρίσης στην Ελλάδα» στο: Βλάχου Α., Θεοχαράκης Ν., Μυλωνάκης Δ. επιμ. (2011), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα.* Επιστημονική Εταιρεία Πολιτικής Οικονομίας. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Ελληνική Ένωση Τραπεζών (1999), *1998: Οι τράπεζες στην Ελλάδα*. Αθήνα.

Ελληνική Ένωση Τραπεζών (2008), *Η συμβολή του τραπεζικού συστήματος στην Ελληνική οικονομία.* Αθήνα, Ιούλιος 2008.

Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (2011), *Ανάλυση της τουριστικής κίνησης 2001-2010.* Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

Εμμανουήλ Δ., Ζακοπούλου Ε., Καυταντζόγλου Ρ., Μαλούτας Θ., Χατζηγιάννη Α. (2008), *Κοινωνικοί και Χωρικοί Μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου αιώνα.* ΕΚΚΕ, Μελέτες – Έρευνες No 9.

Ευσταθόπουλος Γ., Ιωακείμογλου Η. (2004), *Ο τομέας των υπηρεσιών, η ανταγωνιστικότητα και η εργασία.* Μελέτες 19. Αθήνα: ΙΝΕ ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ

Ζακοπούλου Ε. (2007), «Πολυαπασχολούμενοι στη Γεωργία: Προς μίας νέα ανίχνευση ενός πολυδιάστατου φαινομένου» στο: Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Ύπαιθρος Χώρα: Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*. ΕΚΚΕ, Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.

Ζαρωτιάδης Γ. (2005), «Παγκοσμιοποίηση και ελληνική οικονομία» στο: Κόλλιας Χ., Ναξάκης Χ., Χλέτσος Μ. (επιμ.), *Σύγχρονες προσεγγίσεις της ελληνικής οικονομίας.* Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Ζιωγανάς Χ. (1999), «Διάρθρωση της προσφοράς της αγροτικής παραγωγής με ορίζοντα το 2010» στο: Μαραβέγιας Ν. (επιμ.), *Η ελληνική γεωργία προς το 2010.* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Ζουμπουλάκης Μ. (2005), «Θεσμοί και μεταβολές στην ελληνική οικονομία» στο: Κόλλιας Χ., Ναξάκης Χ., Χλέτσος Μ. (επιμ.), *Σύγχρονες προσεγγίσεις της ελληνικής οικονομίας.* Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Θωΐδου, Ε. (2004), *Χωρική ολοκλήρωση των πολιτικών και περιφερειακή ανάπτυξη: Χωρικές διαστάσεις του αναπτυξιακού προγραμματισμού στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στην Ελλάδα.* Διαθέσιμο στο: http://www.srcosmos.gr/srcosmos/showpub.aspx?aa=6394.

Θωϊδου Ε., Φουτάκης Δ. (2011), «Η βιομηχανική περιοχή του Κιλκίς και η αποκεντρωμένη εκβιομηχάνιση» στο: Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.), *Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία. Γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά.* Αθήνα: Εκδόσεις Μέλλισσα και Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

Θωμαδάκης Στ. (2011), *Κράτος και Ανάπτυξη στην Ελλάδα: Ένα εξελικτικό δίδυμο.* Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών (2012α), *Η συμβολή της Ποντοπόρου Ναυτιλίας στην Ελληνική οικονομία: Επιδόσεις και Προοπτικές.* Αθήνα.

Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών (2012β), *Η επίδραση του τουρισμού στην ελληνική οικονομία*. Αθήνα, Σεπτέμβριος 2012.

Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ (2004), *Η Ελληνική Οικονομία και η Απασχόληση: Ετήσια Έκθεση 2004.* Αθήνα.

Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ (2007), «Ανταγωνιστικότητα, καινοτομία και απασχόληση σε μία περιφερειακή βιομηχανική περιοχή: Η περίπτωση του Ν. Αχαΐας», *Τετράδια του ΙΝ.Ε.*. Τεύχος 27-28, Σεπτέμβριος 2007.

Ιωαννίδης Α., Μαυρουδέας Στ. (2000), «Στάδια της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Είναι εν εξελίξει ένα νέο στάδιο της σήμερα;», *Τόμος Πρακτικών του 7ου συνεδρίου του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα «Δομές και Σχέσεις Εξουσίας στη σημερινή Ελλάδα».* Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Ιωαννίδης Γ. (2012α), *Η πολιτική οικονομία της ελληνικής πολιτικής απασχόλησης 1995-2008: Το Ευρωπαϊκό Πλαίσιο και Εγχώριοι Μετασχηματισμοί*. Διδακτορική Διατριβή, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Ιωαννίδης Γ. (2012β), *Συστάδες επιχειρήσεων (clusters) και κρίση: Τελική έκθεση.* Λινάρδος Ρυλμόν επιμ., Αθήνα: ΙΝΕ ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, αδημοσίευτο.

Καβουλάκος Κ.-Ι. (2009), «Προστασία και διεκδίκηση των δημόσιων χώρων: Ένα κίνημα της πόλης στην Αθήνα του 21ου αιώνα», στο: Εμμανουήλ, Δ. Ζακοπούλου, Ε., Καυταντζόγλου, Ρ., Μαλούτας, Θ., Χατζηγιάννη, Α. (επιμ.), *Κοινωνικοί και Χωρικοί Μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου Αιώνα.* Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Καδίτη Ε., Νίτση Ε. (2010), *Ο αγροτικός τομέας στην Ελλάδα.* Εκθέσεις ΚΕΠΕ, Αρ. 60, Αθήνα.

Καζάκος, Π. (2001), *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη

Καζάκος Π. (2010), *Από τον ατελή εκσυγχρονισμό στην κρίση: Μεταρρυθμίσεις, χρέη και αδράνειες στην Ελλάδα (1993-2010)*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Κάζης Δ., Τσαγκούρης Θ. (2004), *Franchising: Αξιολόγηση και Προοπτικές της Δικαιόχρησης στον Ελληνικό Χώρο.* Εκθέσεις ΚΕΠΕ, Αρ. 42, Αθήνα.

Κανελόπουλος Κ., Τσατήρης Γ., Μητράκος Θ. (1998), *Διαρθρωτικές Μεταβολές και Απασχόληση στις Τράπεζες.* Ένωση Ελληνικών Τραπεζών. Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.

Καραβίτης Ν. (2006), «Η ΟΝΕ και η Δημοσιονομική Πορεία της Ελλάδας» στο: Μαραβέγιας Ν., Σακελλαρόπουλος Θ. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Ελλάδα: Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτικές.* Αθήνα: Εκδόσεις Διόνικος

Καράγιωργας Σ. (1979), *Δημόσια Οικονομική Ι: Οι οικονομικές λειτουργίες του Κράτους.* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Καρακιουλάφη Χ. (2005), «Ευελιξία της Εργασίας Versus Ασφάλεια και Ποιότητα της Εργασίας; Σε αναζήτηση ασφάλειας και ποιότητας των ευέλικτων μορφών απασχόλησης» στο: Αργείτης Γ. (επιμ.), *Οικονομικές Αλλαγές και Κοινωνικές Αντιθέσεις στην Ελλάδα: Οι προκλήσεις στις αρχές του 21ου αιώνα.* Αθήνα: Τυπωθήτω –Γιώργος Δανδρανός.

Καραμεσίνη Μ. (2002), *Βιομηχανική Πολιτική, Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Μισθωτή Εργασία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Καραμεσίνη Μ., Κουζής Γ. επιμ. (2005), *Πολιτική απασχόλησης: Πεδίο σύζευξης της οικονομικής και της κοινωνικής πολιτικής.* Αθήνα: Gutenberg - Γιώργος & Κώστας Δαρδανός

Καρανικόλας Π., Μαρτίνος Ν. (1999), «Χωρική διαφοροποίηση της ελληνικής γεωργίας με ορίζοντα το 2010» στο: Μαραβέγιας Ν. (επιμ.), *Η ελληνική γεωργία προς το 2010.* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Καρανικόλας Π., Μαρτίνος Ν. επιμ. (2005), *Διεθνές εμπόριο γεωργικών προϊόντων και πολυλειτουργική γεωργία: Πλαίσιο πολιτικής και οικονομικές λειτουργίες.* Αθήνα: Εκδόσεις Μαΐστρος.

Κασίμης Χ. (2004), «Μετανάστες: Ένας άγνωστος συντελεστής ανάπτυξης στην ελληνική ύπαιθρο» στο: Παπαδόπουλος Α. (επιμ.), *Η ανάπτυξη σε μία πολυλειτουργική ύπαιθρο.* Αθήνα: Gutenberg.

Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ., επιμ. (2007), *Ύπαιθρος Χώρα: Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*. ΕΚΚΕ, Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.

Κασίμης Χ., Παπαδόπουλος Α. (2007), «Η διατήρηση της οικογενειακής Γεωργίας και η καπιταλιστική ανάπτυξη της Γεωργίας στην Ελλάδα: Μία κριτική ανασκόπηση της Βιβλιογραφίας» στο: Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Ύπαιθρος Χώρα: Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*. ΕΚΚΕ, Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.

Κατοχιανού Δ. (2011), «Περιφερειακές και χωροταξικές αναλύσεις και σχεδιασμός αναπτυξιακής πολιτικής στη μεταπολεμική περίοδο 1945 – 2000 στην Ελλάδα και τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Απαρχή και εξέλιξη της σχετικής θεωρητικής και μεθοδολογικής εμπειρίας και προοπτικές συνέχισής της στο μέλλον», *9ο Εθνικό Συνέδριο «Περιφερειακή Ανάπτυξη και Οικονομική Κρίση: Διεθνής εμπειρία και Ελλάδα»*, Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης-Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Καυκαλάς Γ. (1990), «Περιφερειακή Ανάπτυξη και Περιφερειακή Πολιτική στη Δεκαετία του '80: Κρίση ή Μετάβαση σε Νέα Εποχή;» στο: Ψυχάρης Ι. (επιμ.), *Οι λειτουργίες του Κράτους σε περίοδο κρίσης: Θεωρία και Ελληνική εμπειρία.* Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Καυκαλάς Γ. (2003), «Παντοπικότητα: Η σχέση του παγκόσμιου και τοπικού ως πρόβλημα χωρικής ολοκλήρωσης» στο: Γετίμης Π, Καυκαλάς Γ. (επιμ.), *Χώρος και Περιβάλλον: Παγκοσμιοποίηση – διακυβέρνηση – βιωσιμότητα.* Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Καυκαλάς, Γ., Ανδρικοπούλου, Ε. (2000), *Χωρικές Επιπτώσεις των Ευρωπαϊκών Πολιτικών - Η Ελληνική εμπειρία 1989-1999*. ΥΠΕΧΩΔΕ - ΑΠΘ, Τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Θεσσαλονίκη.

ΚΕΠΕ (1990), *Εμπόριο - Διανομή: Εκθέσεις για το Πρόγραμμα 1998-1992. Αρ. 12,* Αθήνα.

Κίζος Θ., Ιωσηφίδης Θ., Σπιλάνης Γ. επιμ. (2007), *Ειδικά Θέματα Ανάπτυξης σε Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές.* Αθήνα: Gutenberg.

Κιντής Α. (1982), *Ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας: Επιτεύξεις, προβλήματα, προοπτικές.* Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Κοκκώσης Χ. (2000), «Τουριστική ανάπτυξη και φέρουσα ικανότητα στα νησιά» στο: Τσάρτας Π. (επιμ.), *Τουριστική Ανάπτυξη – Πολυεπιστημονικές Προσεγγίσεις.* Αθήνα: Εξάντας.

Κοκκώσης Χ., Τσάρτας Π. (2001), *Βιώσιμη Τουριστική Ανάπτυξη και Περιβάλλον*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Κλαμπατσέα Ε. (2003), «Φθίνουσες βιομηχανικές περιοχές: Βιωσιμότητα ή αυταπάτη;» στο: Γετίμης Π, Καυκαλάς Γ. (επιμ.), *Χώρος και Περιβάλλον: Παγκοσμιοποίηση – διακυβέρνηση – βιωσιμότητα.* Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Κλαμπατσέα Ε. (2011), «Χωρικά αποτυπώματα και προκλήσεις σχεδιασμού σε συνθήκες κρίσης: Η ελληνική περίπτωση», *9ο Εθνικό Συνέδριο «Περιφερειακή Ανάπτυξη και Οικονομική Κρίση: Διεθνής εμπειρία και Ελλάδα»*, Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης- Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Κλουτσινιώτη Ρ. (2009), «Η νεωτερικότητα του ειδικού χωροταξικού πλαισίου για τον τουρισμό», *Γεωγραφίες*. No15.

Κόλλιας Χ., Ναξάκης Χ., Χλέτσος Μ. επιμ. (2005α), *Σύγχρονες προσεγγίσεις της ελληνικής οικονομίας.* Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Κόλλιας Χ., Συρακούλης Κ., Χλέτσος Μ. (2005β), «Μετανάστες και ελληνική οικονομία» στο: Κόλλιας Χ., Ναξάκης Χ., Χλέτσος Μ. (επιμ.), *Σύγχρονες προσεγγίσεις της ελληνικής οικονομίας.* Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Κομίλης Π. (1986), *Χωρική Ανάλυση του Τουρισμού.* Αθήνα: ΚΕΠΕ.

Κομνηνός Ν., Σεφερτζή Ε. (1992), «Επιστημονικά πάρκα και η ανάπτυξη της μεταφορντικής βιομηχανίας», *Τόπος*. 005/92.

Κόνσολας Ν. (1997), *Σύγχρονη Περιφερειακή Οικονομική.* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Κορρές Γ. (1998), *Ελληνική Οικονομία: Οικονομική πολιτική και ανάλυση βασικών μεγεθών.* Αθήνα: Εκδόσεις Σταμούλης.

Κοτζαμάνης Β. (1994), «Δημογραφική γήρανση στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Κοινωνική Εργασία*. Τεύχος 32, σελ.225-249

Κουζής Ι., Σταμάτη Α., Ματζουράνης Α. , Μπουκουβάλας Κ., Καρακιουλάφη Χ. (2008), *Εξαγορές και Συγχωνεύσεις Επιχειρήσεων. Επιπτώσεις στην απασχόληση και στις εργασιακές σχέσεις: Θεωρητική και εμπειρική ανάλυση*. Μελέτες ΙΝΕ ΓΣΕΕ, Αρ. 30, Αθήνα.

Κουρλιούρος Η. (2007), «Οικονομική Γεωγραφία: Επιστημολογικές τομές και κριτικές αντιπαραθέσεις» στο: Τερκενλή Θ., Ιωσηφίδης Θ., Χωριανόπουλος Ι. (επιμ.), *Ανθρωπογεωγραφία: Άνθρωπος, κοινωνία και χώρος.* Αθήνα: Κριτική.

Κουρλιούρος Η. (2008), «Ριζοσπαστική (ή Μαρξιστική) Γεωγραφία, Σχολή της Ρύθμισης και Κριτικός Ρεαλισμός» στο: Λεοντίδου, Λ., κ.ά. *Ευρωπαϊκές Γεωγραφίες, Τεχνολογία και Υλικός Πολιτισμός.* Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, σσ. 317-21.

Κουρλιούρος Η. (2009), *Διαδρομές στις Θεωρίες του Χώρου: Οικονομικές Γεωγραφίες της Παραγωγής και της Ανάπτυξης.* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 6η έκδοση.

Κουρλιούρος Η. (2011), «Το βιομηχανικό τοπίο της *Αλουμινίνον της Ελλάδος* / ΠΕΣΙΝΕ» στο: Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.), *Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία: Γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά.* Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.

Κυβέλου Σ. (2003), «Η έννοια της εδαφικής/χωρικής συνοχής στην Ευρώπη και η διαχείριση του χώρου» στο: Γετίμης Π, Καυκαλάς Γ. (επιμ.), *Χώρος και Περιβάλλον: Παγκοσμιοποίηση – διακυβέρνηση – βιωσιμότητα.* Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Κωνσταντάτος Χ., Σιατίτσα Δ. (2011), «Γέφυρα Ρίου-Αντιρίου: Ένα τεχνικό έργο αλλάζει το τοπίο στη Δυτική Ελλάδα» στο: Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.), *Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία: Γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά.* Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.

Κωστόπουλος Τ. (2012), *Ευρωπαϊκή Οικονομική Ολοκλήρωση και Εθνικό Κράτος: Περιφέρειες και Περιφερειακή Πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Αδερφών Κυριακίδη Α.Ε..

Κωστόπουλος Τ., Βέργουλα Μ.Α. (2006), «Οι ελληνικές επενδύσεις στα Βαλκάνια: Περιφερειακές ανισότητες και οικονομικές αλληλεπιδράσεις» στο: Φώτης Γ., Κοκκώσης Χ. (επιμ.), *Περιφερειακή Επιστήμη και Πολιτική: Ελλάδα και Βαλκάνια.* Ελληνικό Τμήμα Ευρωπαϊκής Εταιρείας Περιφερειακής Επιστήμης. Αθήνα: Εκδόσεις Γκοβότση.

Λαγός Δ., Διονυσοπούλου Π. (2003), «Η εικόνα της Αθήνας ως πόλου έλξης αστικού τουρισμού» στο: Γετίμης Π, Καυκαλάς Γ. (επιμ.), *Χώρος και Περιβάλλον: Παγκοσμιοποίηση – διακυβέρνηση – βιωσιμότητα.* Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Λαδή Σ. (2007), «Ο ρόλος των «ειδικών» κατά τις διαδικασίες της μεταρρύθμισης στην Ελλάδα» στο: Featherstone Κ. (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα: Η πρόκληση του Εκσυγχρονισμού.* Αθήνα: Εκδόσεις Οκτώ.

Λαδιάς Χ. (2014), *Το σύγχρονο θεσμικό πλαίσιο της περιφερειακής ανάπτυξης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Λαζαρίδης Π. (1999), «Διάρθρωση της ζήτησης των βασικών προϊόντων διατροφής με ορίζοντα το 2010» στο: Μαραβέγιας Ν. (επιμ.), *Η ελληνική γεωργία προς το 2010.* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Λαζαρίδης Π., Κουσουλάκου Ε., Πουλάκου Μ. (1994), «Διαρθρωτικά χαρακτηριστικά και παραγωγική δομή των αγροτικών εκμεταλλεύσεων», *Μελέτες Αγροτικής Οικονομίας*-48. Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος.

Λαϊνάς Ι. (2012), «Μεγάλα έργα μεταφορικής υποδομής και μετασχηματισμός χρήσεων γης. Οι χωρικές επιδράσεις της Αττικής οδού στα Μεσόγεια», *Γεωγραφίες*. Τεύχος 21, Άνοιξη 2012.

Λαμπριανίδης Λ. (1985), «Χώρος και κοινωνία: Χωροθέτηση της βιομηχανίας σε καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς», *Τεχνικά Χρονικά Α'*. τ. 5(4), σσ. 113-140.

Λαμπριανίδης Λ. (1990), «Κρίση της θεωρίας για τη χωροθέτηση της βιομηχανίας», στο: Χατζημιχάλης Κ., επιμ. (1992), *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική: Κείμενα από τη Διεθνή Εμπειρία*. Αθήνα: Εξάντας.

Λαμπριανίδης Λ. (1992α), *Η γεωγραφική διάσταση των υπεργολαβικών σχέσεων παραγωγής στη βιομηχανία.* Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σσ. 162.

Λαμπριανίδης Λ. (1992β), *Στοιχεία οικονομικής γεωγραφίας.* Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σσ. 352.

Λαμπριανίδης Λ. (1993), *Περιφερειακά πανεπιστήμια στην Ελλάδα: Από το αίτημα για στρατόπεδα νεοσυλλέκτων στο αίτημα για περιφερειακά πανεπιστήμια.* Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Λαμπριανίδης Λ. (1994), «Κάποιες σκέψεις για τη νέα βιομηχανική πολιτική», *Τόπος*. 8/94.

Λαμπριανίδης Λ. (2001), *Οικονομική Γεωγραφία: Στοιχεία Θεωρίας και Εμπειρικά Παραδείγματα.* Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Λαμπριανίδης, Λ. (2004α), «Τοπικά προϊόντα ως μέσο για την υποβοήθηση της ανάπτυξης των λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών της ευρωπαϊκής υπαίθρου» στο: Σπιλάνης Ι., Ιωσηφίδης Θ., Κίζος Α. (επιμ.), *Στρατηγικές ανάπτυξης σε λιγότερο ευνοημένες περιοχές.* Gutenberg - Γιώργος & Κώστας Δαρδανός.

Λαμπριανίδης Λ. (2004β), «Χωρική ανάπτυξη και αναδιάρθρωση της υπαίθρου στην Ευρώπη: ο ρόλος της επιχειρηματικότητας» στο: Καυκαλάς Γ. (επιμ.), *Ζητήματα χωρικής ανάπτυξης: Θεωρητικές προσεγγίσεις και πολιτικές*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Λαμπριανίδης Λ. (2007) «Μετεγκατάσταση επιχειρήσεων έντασης εργασίας σε μια παγκοσμιοποιημένη οικονομία», Στο: Γ. Παπαδόουλος, Γ. Καλογήρου και Λ. Παπαγιαννάκης (επιμ.), *Ελληνική βιομηχανία: προς την οικονομία της γνώσης*. Πρακτικά Συνεδρίου ΤΕΕ Αθήνα, 3-5 Ιουλίου 2006.

Λαμπριανίδης Λ. (2011), *Επενδύοντας στη φυγή. Η διαρροή επιστημόνων από την Ελλάδα την εποχή της Παγκοσμιοποίησης.* Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Λαμπριανίδης Λ., Λυμπεράκη Α. (2003), «Χωροθέτηση των επιχειρήσεων εντάσεως εργασίας σε μία παγκοσμιοποιημένη οικονομία» στο: Γετίμης Π., Καυκαλάς Γ. (επιμ.), *Χώρος και Περιβάλλον: Παγκοσμιοποίηση, διακυβέρνηση, βιωσιμότητα*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Λαμπριανίδης Λ., Λυμπεράκη Α. (2005), *Αλβανοί Μετανάστες στη Θεσσαλονίκη: Διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας.* Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Λαμπριανίδης Λ., Μπελλά Κ. (2004), «Η εγκατάσταση κατοίκων των αστικών κέντρων στην ύπαιθρο και η αναπτυξιακή δυναμική της», *ΤΟΠΟΣ Επιθεώρηση Χωρικής Ανάπτυξης, Σχεδιασμού και Περιβάλλοντος.* 22-23/2004, σσ. 135-154.

Λεοντίδου Λ. (1989), *Πόλεις της σιωπής: Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940.* Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα Ε.Τ.Β.Α..

Λεοντίδου Λ. (2005), *Αγεωγράφητος χώρα: Ελληνικά είδωλα στις επιστημολογικές διαδρομές της ευρωπαϊκής γεωγραφίας*. Κριτική Γεωγραφική Σκέψη. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Λιαργκόβας Π. (2006), «Η Ελληνική Οικονομία μετά την Ένταξη στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση» στο: Μαραβέγιας Ν., Σακελλαρόπουλος Θ. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Ελλάδα: Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτικές.* Αθήνα: Εκδόσεις Διόνικος.

Λιαργκόβας Π. (2010), *Σύγχρονα θέματα της Ελληνικής & Διεθνούς Οικονομίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Σταμούλης.

Λιαργκόβας Π., Ανδρέου Γ. (2007), *Η νέα πολιτική συνοχής της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η Ελλάδα.* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Λιαρόπουλος Λ., Καϊτελίδου Δ., Σίσκου Ο.. (2006), «Ο τομέας της υγείας στην Ελλάδα την τελευταία εικοσαετία» στο: Βογιατζής Α. (συντ..) *Τιμητικός τόμος Μαρίας Νεγρεπόντη- Δελιβάνη*. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών.

Λινάρδος-Ρυλμόν Π., επιμ. (2003), *Νέες τεχνολογίες, οργάνωση της εργασίας και σχηματισμός των ειδικοτήτων*. Μελέτες ΙΝΕ ΓΣΕΕ. Αρ. 18, Αθήνα.

Λουκίσσας Φ., Μελαχροινός Κ. (2004), «Η ανάπτυξη των τεχνολογικών πάρκων στις ελληνικές πόλεις» στο: Οικονόμου Δ., Πετράκος Γ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη των Ελληνικών πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις Αστικής Ανάλυσης και Πολιτικής.* Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας - Gutenberg, 2η έκδοση.

Λουλούδης Λ., Μαραβέγιας Ν. (2007), «Αγρότες, κράτος και εξουσία στην Ελλάδα» στο: Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Ύπαιθρος Χώρα: Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*. ΕΚΚΕ, Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.

Λύκος Μ. (2006), «Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Ελληνική Περιφερειακή Ανάπτυξη» στο: Μαραβέγιας Ν., Σακελλαρόπουλος Θ. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Ελλάδα: Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτικές.* Αθήνα: Εκδόσεις Διόνικος.

Λυμπεράκη Α. (1991), *Ευέλικτη Εξειδίκευση: Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία.* Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Λυμπεράκη Α. (1992), *Η πρόκληση της ανάπτυξης σε μικρή κλίμακα: Οικονομική ευελιξία και κοινωνικές δυσκαμψίες.* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση

Λυμπεράκη Α. (1998), «Ανθρώπινο Κεφάλαιο, Ανταγωνιστικότητα και τα Διλήμματα της Εργασίας» στο: Πιτέλης Χ., Αντωνάκης Ν. (επιμ.), *Διεθνής Ανταγωνιστικότητα και Βιομηχανική Στρατηγική.* Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δανδρανός.

Λυμπεράκη Α., Πελαγίδης Θ. (2000), *Ο "φόβος του ξένου" στην αγορά εργασίας: Ανοχές και προκαταλήψεις στην ανάπτυξη.* Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Λώλος Σ. (2009), *Οι Ελληνικές Περιφέρειες: Οικονομική σύγκλιση και συνοχή*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenburg.

Μαϊστρος Π. (2009), *Τα τρία κύματα μεταρρυθμίσεων της δημόσιας διοίκησης στην Ελλάδα [1975-2015+]*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση

Μαλούτας Θ. (2011), «Χωρικές και κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης στην Αθήνα: Από τις ρυθμίσεις του πελατειακού κράτους στην κρίση των ελλειμμάτων». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*. 134-135, Α΄- Β΄ 2011, 51-70.

Μαραβέγιας Ν. (1990), «Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Περιφερειακή Ανάπτυξη: Μία αναδρομή στο ζήτημα της σύγκλισης», *Τόπος*. 1/9, σ. 93-108.

Μαραβέγιας Ν. επιμ. (1999), *Η ελληνική γεωργία προς το 2010.* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση

Μαραβέγιας Ν. επιμ. (2008), *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον*. Ελληνική Πανεπιστημιακή Έκδοση Ευρωπαϊκών Σπουδών, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.

Μαραβέγιας Ν., Ανδρέου Γ. (2006), «Η Ελληνική Οικονομία στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης» στο: Μαραβέγιας Ν., Σακελλαρόπουλος Θ. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Ελλάδα: Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτικές.* Αθήνα: Εκδόσεις Διόνικος.

Μαραβέγιας Ν., Μέρμηγκας Γ. (1999), «Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση της ελληνικής γεωργίας με ορίζοντα το 2010» στο: Μαραβέγιας Ν. (επιμ.), *Η ελληνική γεωργία προς το 2010.* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Μαραβέγιας Ν., Σακελλαρόπουλος Θ., επιμ. (2006), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Ελλάδα: Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτικές.* Αθήνα: Εκδόσεις Διόνικος.

Μαριόλης Θ., Παπουλής Κ. (2011), «Δίδυμα ελλείμματα και διεθνής ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας» στο: Βλάχου Α., Θεοχαράκης Ν., Μυλωνάκης Δ. (επιμ.), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα.* Επιστημονική Εταιρεία Πολιτικής Οικονομίας. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Ματής Α., Δρακόπουλος Β. (1999), *Ζητήματα διάρθρωσης και (ανα)συγκρότησης στον αγροτικό τομέα.* Αθήνα: ΙΣΤΑΜΕ Ανδρέας Παπανδρέου

Μελισσουργός Γ. (χ.χ.), «Η τουριστική ανάπτυξη της παράκτιας υπαίθρου στο Ρέθυμνο» στο: *Greekscapes Αεροφωτογραφικός Άτλαντας Ελληνικών Πολιτισμικών Τοπίων*. Ίδρυμα Λάτση. Προσβάσιμο στο http://galaxy.hua.gr/~landscapesatlas/index.php/2010-01-21-16-47-29/landscapescat/75-2009-07-31-10-09-29/249-rethimno.html

Μέργος Γ., Παπαδασκαλόπουλος Αθ., Χριστοφάκης Μ. (2005), «Ολοκληρωμένη, Βιώσιμη και Ισόρροπη Ανάπτυξη των Νησιών», *Επιστημονικές Μελέτες προς τιμήν του Καθηγητού Θ. Σκούντζου.* Αθήνα: Τμήμα Οικονομικών Επιστημών Πανεπιστημίου Πειραιά.

Μεταξάς Θ. (2003), «Πώς διαμορφώνεται η εικόνα της πόλης μέσα από τη σχέση αστικού τουρισμού και εμπορευματοποίησης: Ευκαιρίες ανάπτυξης προς εκμετάλλευση και κίνδυνοι προς αποφυγή» στο: Γετίμης Π, Καυκαλάς Γ. (επιμ.), *Χώρος και Περιβάλλον: Παγκοσμιοποίηση – διακυβέρνηση – βιωσιμότητα.* Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Μοσχονάς Α. (2005), «Η δυναμική της ταξικής αναδιάρθρωσης στη σύγχρονη κοινωνία» στο: Αργείτης Γ. (επιμ.), *Οικονομικές Αλλαγές και Κοινωνικές Αντιθέσεις στην Ελλάδα: Οι προκλήσεις στις αρχές του 21ου αιώνα.* Αθήνα: Τυπωθήτω – Εκδόσεις Γιώργος Δανδρανός

Μόσχος Δ., Φραγγέτης Δ. (1997), *Το παρόν και το μέλλον των ελληνικών τραπεζών.* Επίκαιρα Θέματα. Αθήνα: ΙΟΒΕ

Μουτσάτσος Δ. (1999), «Διεθνείς εμπορικές σχέσεις της ελληνικής γεωργίας με ορίζοντα το 2010» στο: Μαραβέγιας Ν. (επιμ.), *Η ελληνική γεωργία προς το 2010.* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση

Μπεόπουλος Ν. (2005), «Πολυλειτουργικότητα: Από μια αμφίσημη έννοια σε μια αμφίσημη πολιτική» στο: Καρανικόλας Π., Μαρτίνος Ν. (επιμ.), *Διεθνές εμπόριο γεωργικών προϊόντων και πολυλειτουργική γεωργία: Πλαίσιο πολιτικής και οικονομικές λειτουργίες.* Αθήνα: Μαΐστρος.

Μπουρδάρας Δ. (2005), «Η στήριξη της Ελληνικής γεωργίας την περίοδο 1989-1997» στο: Καρανικόλας Π., Μαρτίνος Ν. (επιμ.), *Διεθνές εμπόριο γεωργικών προϊόντων και πολυλειτουργική γεωργία: Πλαίσιο πολιτικής και οικονομικές λειτουργίες.* Αθήνα: Μαΐστρος.

Μπρωντέλ Φ. (1998), *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός Κόσμος την εποχή του Φιλίππου Ά Β της Ισπανίας*. Μετάφραση Κ. Μιτσοτάκη. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.

Μυγδάκος Ε. (2004), «Η Βιολογική Γεωργία στο Πλαίσιο της Νέας ΚΑΠ: Η Περίπτωση του Βιολογικού Βαμβακιού στην Ελλάδα» στο: Παπαδόπουλος Α. (επιμ.), *Η Ανάπτυξη σε μία Πολυλειτουργική Ύπαιθρο*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Μωυσίδης Α., Ντύκεν Μ.-Ν. (2007), «Περιαστικός αγροτικός χώρος στην Ελλαδα: Το παράδειγμα της Αττικής» στο: Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Ύπαιθρος Χώρα: Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*. ΕΚΚΕ, Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.

Ναξάκης Χ. (2005), «Η οικονομία της γνώσης: Η περίπτωση της Ελλάδας» στο: Κόλλιας Χ., Ναξάκης Χ., Χλέτσος Μ. (επιμ.), *Σύγχρονες προσεγγίσεις της ελληνικής οικονομίας.* Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Νήσων Περίπλους (2009), *Ιδέες και σκέψεις για το μέλλον της νησιωτικής Ελλάδας.* Δίκτυο Αναπτυξιακών Εταιρειών Νησιωτικής Ελλάδας, Αναπτυξιακή Ηρακλείου, Ηράκλειο.

Νικολαΐδης Ε. (2010), *Γεωργία, Περιβάλλον, Διατροφή: Η ελληνική γεωργία στο παγκόσμιο αγροδιατροφικό σύστημα.* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Νικολαΐδης Ε. (2011), «Το αγροδιατροφικό σύστημα και η ανάπτυξη της Ελληνικής οικονομίας» στο: Βλάχου Α., Θεοχαράκης Ν., Μυλωνάκης Δ. (επιμ.), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα.* Επιστημονική Εταιρεία Πολιτικής Οικονομίας, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Οικονόμου Γ. (2010), «Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών: Συμπεράσματα της ανάλυσης και προτάσεις πολιτικής» στο: Οικονόμου Γ., Σαμπεθάι Ι., Συμιγιάννης Γ. (επιμ.), *Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών της Ελλάδας: Αιτίες ανισορροπιών και προτάσεις πολιτικής.* Τράπεζα της Ελλάδας - Ευρωσύστημα, Αθήνα, Ιούλιος 2010.

Οικονόμου Δ. (1994), «Προβλήματα σχεδιασμού και υλοποίησης του Ά Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης για την Ελλάδα», *ΤΟΠΟΣ Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών.* 7/94, σσ. 57-91.

Οικονόμου, Δ., (2002), «Το θεσμικό πλαίσιο της χωροταξίας και οι περιπέτειες του», *ΑΕΙΧΩΡΟΣ Κείμενα Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης*. 1 (1) σσ: 116-127.

Οικονόμου Δ. (χ.χ.), «Η εμπειρία από το χωρικό σχεδιασμό των ολυμπιακών εγκαταστάσεων της Αθήνας και προοπτικές αξιοποίησης τους», *Ζητήματα Χωρικής Ανάπτυξης: Σειρά διαλέξεων 2004-2005*. Ερευνητική Μονάδα Χωρικής Ανάπτυξης Α.Π.Θ..

Οικονόμου Δ., Πετράκος Γ. (2004α), «Διεθνοποίηση και διαρθρωτικές αλλαγές στο Ευρωπαϊκό σύστημα αστικών κέντρων» στο: Οικονόμου Δ., Πετράκος Γ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη των Ελληνικών πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις Αστικής Ανάλυσης και Πολιτικής.* Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας - Gutenberg, 2η έκδοση.

Οικονόμου Δ., Πετράκος Γ., επιμ. (2004β), *Η ανάπτυξη των Ελληνικών πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις Αστικής Ανάλυσης και Πολιτικής.* Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας - Gutenberg, 2η έκδοση.

Παγουλάτος Γ. (2007), «Η πολιτική των ιδιωτικοποιήσεων: Επαναχαράσσοντας τα όρια δημοσίου/ιδιωτικού τομέα» στο: Featherstone K., (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα: Η πρόκληση του Εκσυγχρονισμού.* Αθήνα: Εκδόσεις Οκτώ.

Παγουλάτος Γ. Μπλαβούκος Σ. (2006), «Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Το κεκτημένο του Εξευρωπαϊσμού» στο: Μαραβέγιας Ν., Σακελλαρόπουλος Θ. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Ελλάδα: Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτικές.* Αθήνα: Εκδόσεις Διόνικος.

Πανεπιστήμιο Αιγαίου (2010), *Η σημασία του τουρισμού για την ελληνική οικονομία / κοινωνία & προτάσεις πολιτικής για την τουριστική ανάπτυξη*. Μελέτη για το ΣΕΤΕ, Χίος, Φεβρουάριος 2010.

Παντελάδης Ι., Τσιάπα, Μ. (2012), «Ασυμμετρίες και ανισότητες στον ελληνικό χώρο», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών.* Τόμος 137-138, σελ. 51-84.

Παπαδάκης Μ., Σιάμπος Γ. (1995), «Δημογραφικές εξελίξεις και προοπτικές του ελληνικού πληθυσμού 1951-2041» στο: Λαμπίρη-Δημάκη Ι., Κυριαζή Ν. (επιμ.), *Η ελληνική κοινωνία στο τέλος του 20ου αιώνα.* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση

Παπαδάκη-Τζεδάκη Στ. (1999), *Ενδογενής τουριστική ανάπτυξη: Διαρθρωμένη ή Αποδιαρθρωμένη Τοπική Ανάπτυξη; Η περίπτωση του Ρεθύμνου Κρήτης.* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Παπαδασκαλόπουλος Α. (1995α), *Πρότυπα και Πολιτικές Περιφερειακής Ανάπτυξης*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Παπαδασκαλόπουλος Α. (1995β), *Μέθοδοι Περιφερειακής Ανάλυσης.* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Παπαδασκαλόπουλος Αθ., Μέργος Γ., Χριστοφάκης Μ. (2005), «Αναπτυξιακή Στρατηγική για το Νησιωτικό Χώρο», *Επιστημονικές Μελέτες προς τιμήν του Καθηγητού Ν. Κόνσολα.* Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα.

Παπαδασκαλόπουλος Α., Χριστοφάκης Μ. (2002), *Περιφερειακός Προγραμματισμός*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Παπαδασκαλόπουλος Α., Χριστοφάκης Μ. (2004), «Οι περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα τη δεκαετία 1990», *Τόπος*. Τεύχος 6.

Παπαδασκαλόπουλος Α., Χριστοφάκης Μ. (2005), «Ελληνική Περιφερειακή Πολιτική: Διαχρονική εξέλιξη, ισχύον πλαίσιο και προοπτικές» στο: Σακελλαρόπουλος Θ. (επιμ.), *Οικονομία και Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα.* Τόμος Α΄, Αθήνα: Εκδόσεις Διόνικος, 3η Έκδοση.

Παπαδημητρίου (2007), «Αναζητώντας συλλογική διαφυγή: Η μεταρρύθμιση του 2000 στην ελληνική αγορά εργασίας» στο: Featherstone K. (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα: Η πρόκληση του Εκσυγχρονισμού.* Αθήνα: Εκδόσεις Οκτώ.

Παπαδόπουλος Α. (2004α), «Το Διακύβευμα της Αγροτικής Ανάπτυξης σε μία Πολυλειτουργική Ύπαιθρο» στο: Παπαδόπουλος Α. (επιμ.), *Η Ανάπτυξη σε μία Πολυλειτουργική Ύπαιθρο*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Παπαδόπουλος Α. επιμ. (2004β), *Η Ανάπτυξη σε μία Πολυλειτουργική Ύπαιθρο*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Παπαηλίας Θ., Πανάγου Β. (2003), *Ισολογισμοί της ελληνικής γεωργίας κατά περιφέρεια και σε επίπεδο χώρας (1950, 60, 70, 80, 90, 2000)*. Αθήνα: Εκδόσεις Εμμανουηλίδης.

Παπαθεοδώρου Χ., Πετμετζίδου Μ. (2006), «Ανισότητα, Αναδιανομή και Καθεστώτα Ευημερίας: Η Ελλάδα σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της Ε.Ε.» στο: Αργείτης Γ. (επιμ.), *Οικονομικές Αλλαγές και Κοινωνικές Αντιθέσεις στην Ελλάδα: Οι προκλήσεις στις αρχές του 21ου αιώνα.* Αθήνα: Τυπωθήτω –Γιώργος Δανδρανός.

Παπανίκος Γ. (2000), *Οι Ελληνικές Μικρές και Μεσαίες Ξενοδοχειακές Επιχειρήσεις.* Μελέτες ΙΤΕΠ, Αρ. 10, Αθήνα:.

Παπανίκος Γ. (2004), *Η Απασχόληση στα Ελληνικά Ξενοδοχεία.* Ειδικές Εκδόσεις ΙΤΕΠ, Αρ. 4., Αθήνα.

Παρασκευόπουλος Χ. (2007), «Η ανάπτυξη της υποδομής ως μαθησιακή διαδικασία στην Ελλάδα» στο: Featherstone K. (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα: Η πρόκληση του Εκσυγχρονισμού.* Αθήνα: Εκδόσεις Οκτώ.

ΠΑΣΕΓΕΣ (2011*), Η κατάσταση του αγροτικού τομέα: Εξελίξεις, προβλέψεις, προτεραιότητες*. Αθήνα, Σεπτέμβριος 2011.

Πασχαλίδης Α. (2009), «Χωροταξία: Μία νέα λέξη στην ημερήσια διάταξη», *Γεωγραφίες*. Νο 15.

Παυλόπουλος Π. (1999), *Το Μέγεθος και η Δυναμική του Τουριστικού Τομέα.* ΙΤΕΠ Μελέτες, Αρ. 7, Αθήνα.

Παυλόπουλος Π. (2004), *Κλαδικά συγκριτικά πλεονεκτήματα της Ελληνικής Οικονομίας.* ΙΤΕΠ Μελέτες. Αρ. 18, Αθήνα..

Παυλόπουλος Π., Κουζέλης Α. (1998), *Περιφερειακή Ανάπτυξη της Ελλάδος και Τουρισμός*. ΙΤΕΠ Μελέτες, Αρ. 3, Αθήνα.

Πελαγίδης, Θ., επιμ. (1997), *Η διεθνοποίηση της ελληνικής βιομηχανίας: Ευελιξία και αναδιάρθρωση*. Αθήνα: Εξάντας.

Πεσμαζόγλου Β. (2011), «Ελληνική κρίση και ΟΝΕ: Τα όρια της κοινοτικής αλληλεγγύης» στο: Βλάχου Α., Θεοχαράκης Ν., Μυλωνάκης Δ. (επιμ.), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα.* Επιστημονική Εταιρεία Πολιτικής Οικονομίας. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Πετράκη Γ. (2007), *Οι νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Πετράκος Γ., Μαρδάκης Π. (2004), «Οι πρόσφατες μεταβολές στο ελληνικό σύστημα αστικών κέντρων» στο: Οικονόμου Δ., Πετράκος Γ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη των Ελληνικών πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις Αστικής Ανάλυσης και Πολιτικής.* Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας - Gutenberg, 2η έκδοση.

Πετράκος Γ., Πολύζος Σ. (2005), «Περιφερειακές ανισότητες: Επισκόπηση θεωριών και υπολογισμός των ανισοτήτων στην Ελλάδα» στο: Κόλλιας Χ., Ναξάκης Χ., Χλέτσος Μ. (επιμ.), *Σύγχρονες προσεγγίσεις της ελληνικής οικονομίας.* Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Πετράκος Γ., Σαράτσης Γ. (1997), «Περιφερειακές ανισότητες και χωρική εξειδίκευση στην Ελλάδα» στο: Κιντής Α. (επιμ.), *Το παρόν και το μέλλον της Ελληνικής Οικονομίας*. Τόμος ΄Β. Αθήνα: Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών - Gutenberg.

Πετράκος Γ., Τσουκαλάς Δ. (2004), «Μητροπολιτική συγκέντρωση στην Ελλάδα: Μία εμπειρική διερεύνηση» στο: Οικονόμου Δ., Πετράκος Γ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη των Ελληνικών πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις Αστικής Ανάλυσης και Πολιτικής.* Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας - Gutenberg, 2η έκδοση.

Πετράκος Γ., Ψυχάρης Ι. (2004), *Περιφερειακή Ανάπτυξη στην Ελλάδα.* Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική

Πετράκος Ι., Rodriguez-Pose A. (2003), «Περιφερειακές ανισότητες στην Ευρωπαϊκή Ένωση» στο: Γετίμης Π, Καυκαλάς Γ. (επιμ.), *Χώρος και Περιβάλλον: Παγκοσμιοποίηση – διακυβέρνηση – βιωσιμότητα.* Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Πίντος Ι. (1967), *Περιφερειακή Ανάπτυξις και Προγραμματισμός*. Αθήνα: «Το Παντειακόν» Ιωάννου Σάκκουλα.

Πλασκοβίτης Η. (2000), «Το 3ο Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης και η Διεύρυνση της Ε.Ε.» στο: Ανδρικοπούλου Ε. – Καυκαλάς Γ. (επιμ.), *Ο Νέας Ευρωπαϊκός Χώρος: Η διεύρυνση και η γεωγραφία της Ευρωπαϊκής Ανάπτυξης.* Βιβλιοθήκη Ευρωπαϊκών Θεμάτων. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.

Πλασκοβίτης Η. (2008), «Η εφαρμογή των πολιτικών της Ε.Ε. για Οικονομική και Κοινωνική Συνοχή» στο: Μαραβέγιας Ν. (επιμ.), *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον*. Ελληνική Πανεπιστημιακή Έκδοση Ευρωπαϊκών Σπουδών. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.

Πολύζος Σ. (2011), *Περιφερειακή Ανάπτυξη*. Αθήνα: Κριτική.

Ραφαηλίδης Α., Τσελεκίδης Ι. (2005), «Τεχνολογία, καινοτομία, κοινωνία της γνώσης και Ελλάδα» στο: Κόλλιας Χ., Ναξάκης Χ., Χλέτσος Μ. (επιμ.), *Σύγχρονες προσεγγίσεις της ελληνικής οικονομίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Ρέππας Π. (1997), *Οικονομική Ανάπτυξη: Θεωρίες και Στρατηγικές*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Ρόντος Κ (1995), «Η εξέλιξη του Περιφερειακού και Αστικού Πληθυσμού της Ελλάδος 1951-2001» στο: Λαμπίρη-Δημάκη Ι., Κυριαζή Ν. (επιμ.), *Η ελληνική κοινωνία στο τέλος του 20ου αιώνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση

Σακελλαρόπουλος Θ., επιμ. (2004), *Οικονομία και πολιτική στην σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Διόνικος.

ΣΕΒ (2007), *Η Ελληνική Βιομηχανία το 2006*. Αθήνα.

ΣΕΒ (2010), *Οι ελληνικές επιχειρήσεις το 2008: Ανάλυση αποτελεσμάτων και απασχόλησης*. Αθήνα

Σημίτης Κ. (2005), *Πολιτική για μία δημιουργική Ελλάδα 1996-2004*. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Σημίτης Κ. (2007), *Στόχοι, στρατηγική, προοπτικές: Κείμενα 2000-2006*. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Σκαγιάννης Π. (2004), «Πόλεις και Τηλεπικοινωνίες» στο: Οικονόμου Δ., Πετράκος Γ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη των Ελληνικών πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις Αστικής Ανάλυσης και Πολιτικής*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας - Gutenberg, 2η έκδοση.

Σκαγιάννης Π. (2009), «Από το S στο σίγμα: προς μια νέα ανάπτυξη του ελληνικού χώρου;» στο: *25 Κείμενα για το Σχεδιασμό και την Ανάπτυξη του Χώρου*. Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.

Σκορδίλη Σ. (2003), «Η νέα γεωγραφία της αγρο-τροφικής βιομηχανίας στην Ελλάδα», *ΤΟΠΟΣ Επιθεώρηση Χωρικής Ανάπτυξης, Σχεδιασμού και Περιβάλλοντος*. 20-21/2003, σσ. 98-118

Σκορδίλη Σ. (2007), «Βιομηχανική γεωγραφία» στο: Τερκενλή Θ., Ιωσηφίδης Θ., Χωριανόπουλος Ι. (επιμ.), *Ανθρωπογεωγραφία: Άνθρωπος, κοινωνία, χώρος*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Σκορδίλη Σ. (2011), «Η βιομηχανική συγκέντρωση Οινοφύτων» στο: Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.), *Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία: Γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.

Σκούντζος Θ. (2005), *Περιφερειακή Οικονομική Ανάλυση και Πολιτική*. Τόμος Α' και ΄Β. Αθήνα: Εκδόσεις Σταμούλης.

Σπαθή Σ., Γεωργικόπουλος Ν., Καραγιάννης Σ. (2010), *Η Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία*. Αθήνα: ΚΕΠΕ.

Σπαθής Π. (1999), «Χρηματοδότηση της Ελληνικής Γεωργίας με ορίζοντα το 2010» στο: Μαραβέγιας Ν. (επιμ.), *Η Ελληνική γεωργία προς το 2010*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Σπιλάνης Γ., Ιωσηφίδης Θ., Κίζος Αθ., επιμ. (2004), *Στρατηγικές Ανάπτυξης σε Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές*. Αθήνα: Gutenberg

Σπυρέλλης Σ.-Ν. (2013), «Ο ρόλος του κλάδου απασχόλησης και της επαγγελματικής ιεραρχίας στη διαμόρφωση των στεγαστικών διαχωρισμών της Μητροπολιτικής Αθήνας», *Γεωγραφίες*. Άνοιξη 2013-Τεύχος 21.

Σταθάκης Γ. (2007), *Ατελέσφορος Εκσυγχρονισμός*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Σταθάκης Γ. (2011), «Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας» στο: Βλάχου Α., Θεοχαράκης Ν., Μυλωνάκης Δ. (επιμ.), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα*. Επιστημονική Εταιρεία Πολιτικής Οικονομίας. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Σταθάκης Γ., Νικολακάκης Μ. (2014), «Η πολιτική οικονομία του Φοίβου και της Αθηνάς», *Γεωγραφίες*. Τεύχος 23, Άνοιξη 2014.

Σταθάκης Γ., Χατζημιχάλης Κ. (2004), «Αθήνα Διεθνής Πόλη: Από την επιθυμία των ολίγων στην πραγματικότητα των πολλών», *Γεωγραφίες*. Νο 7, σελ. 26-47.

Στασινόπουλος Γ. (2005), «Επιχειρηματικότητα: Η Ελλειμματική Αναπτυξιακή Παράμετρος της Ελληνικής Οικονομίας» στο: Αργείτης Γ. (επιμ.), *Οικονομικές Αλλαγές και Κοινωνικές Αντιθέσεις στην Ελλάδα: Οι προκλήσεις στις αρχές του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Τυπωθήτω –Γιώργος Δανδρανός.

Στασινόπουλος Γ. (2011), «Η κρίση της οικονομικής πολιτικής στην Ελλάδα, 1991-2010: Προς αναζήτηση νέου μοντέλου οικονομικής πολιτικής» στο: Βλάχου Α., Θεοχαράκης Ν., Μυλωνάκης

Δ. (επιμ.), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα.* Επιστημονική Εταιρεία Πολιτικής Οικονομίας. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Στεφανάκης Α. (2009), «Βιώσιμη κτηνοτροφία στη νησιωτική Ελλάδα» στο: Νήσων Περίπλους (επιμ.), *Ιδέες και σκέψεις για το μέλλον της νησιωτικής Ελλάδας.* Δίκτυο Αναπτυξιακών Εταιρειών Νησιωτικής Ελλάδος-Αναπτυξιακή Ηρακλείου, Ηράκλειο, Μάιος 2009.

Συριόπουλος Θ. (2005), «Εξελίξεις και προοπτικές της ελληνικής κεφαλαιαγοράς» στο: Κόλλιας Χ., Ναξάκης Χ., Χλέτσος Μ. (επιμ.), *Σύγχρονες προσεγγίσεις της ελληνικής οικονομίας.* Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Σωτηρόπουλος Δ. (2001), *Η κορυφή του πελατειακού κράτους: Οργάνωση, στελέχωση και πολιτικοποίηση των ανώτερων βαθμίδων της Κεντρικής Διοίκησης στην Ελλάδα, 1974-2000*. Αθήνα: Ποταμός

Σωτηρόπουλος Δ. (2007), *Κράτος και Μεταρρύθμιση στη Νότια Ευρώπη: Ελλάδα-Ισπανία-Ιταλία-Πορτογαλία.* Αθήνα: Ποταμός.

Σωτηροπούλος Ε. (2007), «Νέες διαστάσεις και προοπτικές ανάπτυξης του σύγχρονου αγροτικού χώρου στην Ελλάδα: Μελέτη τριών χωριών σε Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές» στο: Κίζος Θ., Ιωσηφίδης Θ., Σπιλάνης Γ. (επιμ.), *Ειδικά Θέματα Ανάπτυξης σε Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές.* Αθήνα: Gutenberg.

Τράντας Ν. (2006), «Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Τοπική Ανάπτυξη στην Ελλάδα» στο: Μαραβέγιας Ν., Σακελλαρόπουλος Θ. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Ελλάδα: Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτικές.* Αθήνα: Εκδόσεις Διόνικος.

Τρίτσης Α. (1977), «Χωροταξικό Σχέδιο Ελλάδα και Αθήνα», *Άνθρωπος και Χώρος.* Τεύχος 2, Μάρτιος - Απρίλιος 1977, διαθέσιμο και στο: http://www.akx.gr/02.html.

Τσάρτας Π. (2003) «Οι ελληνικές τουριστικές πόλεις: Απο την ομογενοποίηση στην ανάδειξη της τοπικής πολιτιστικής κληρονομιάς" στο: Γετίμης Π, Καυκαλάς Γ. (επιμ.), *Χώρος και Περιβάλλον: Παγκοσμιοποίηση – διακυβέρνηση – βιωσιμότητα.* Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Τσάρτας Π. (2010), *Ελληνική τουριστική ανάπτυξη: Χαρακτηριστικά, διερευνήσεις, προτάσεις.* Αθήνα: Κριτική.

Τσιμπούκας Κ., Τσουκαλάς Σ. (1999), «Διάρθρωση και τυπολογία των αγροτικών εκμεταλλεύσεων με ορίζοντα το 2010» στο: Μαραβέγιας Ν. (επιμ.), *Η ελληνική γεωργία προς το 2010.* Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Τσουκαλάς Κ. (2012*), Η Ελλάδα της Λήθης και της Α-λήθειας*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Φουτάκης Δ. (2003), «Χωρική ανταγωνιστικότητα και περιφερειακές ανισότητες: Νέες προσεγγίσεις και ερμηνείες» στο: Γετίμης Π, Καυκαλάς Γ. (επιμ.), *Χώρος και Περιβάλλον: Παγκοσμιοποίηση – διακυβέρνηση – βιωσιμότητα.* Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.

Φώτης Γ., Κοκκώσης Χ., επιμ. (2006), *Περιφερειακή Επιστήμη και Πολιτική: Ελλάδα και Βαλκάνια*. Αθήνα: Εκδόσεις Γκοβόστη.

Φωτόπουλος Γ., Γιαννιάς Δ., Λιαργκόβας Π. (2002), «Οικονομική ανάπτυξη και σύγκλιση στους νομούς της Ελλάδας 1970-1994»: Εναλλακτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις», *Αειχώρος.* 1 (1), 60-91.

Χάλαρης Γ. (2005), «Η Ελλάδα στο πλαίσιο της Παγκοσμιοποίησης» στο: Αργείτης Γ. (επιμ.), *Οικονομικές Αλλαγές και Κοινωνικές Αντιθέσεις στην Ελλάδα: Οι προκλήσεις στις αρχές του 21ου αιώνα.* Αθήνα: Τυπωθήτω –Γιώργος Δανδρανός.

Χατζημιχάλης Κ., επιμ. (1992), *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική: Κείμενα από τη Διεθνή Εμπειρία*. Αθήνα: Εξάντας.

Χατζημιχάλης Κ. (1996), «Τα Νότια Άκρα της Ευρώπης και η Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση», *ΤΟΠΟΣ Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών.* Τεύχος 11/96 σ. 3-22.

Χατζημιχάλης Κ. (2007), «Η Πολιτιστική Στροφή και οι Μη Οικονομικοί Παράγοντες στην Οικονομική Γεωγραφία και την Περιφερειακή Ανάπτυξη», στο: Τερκενλή Θ., Ιωσηφίδης Θ., Χωριανόπουλος Ι. (επιμ.), *Ανθρωπογεωγραφία: Άνθρωπος, κοινωνία και χώρος*, Αθήνα: Κριτική.

Χατζημιχάλης Κ. (2012) «Άνιση γεωγραφική ανάπτυξη και χωροκοινωνική δικαιοσύνη – αλληλεγγύη: Οι ευρωπαϊκές περιφέρειες μετά την οικονομική κρίση του 2009», *Γεωγραφίες.* No 19, 11-40.

Χατζημιχάλης Κ. (χ.χ.), «Ναυπηγοεπισκευαστικές εγκαταστάσεις στο Πέραμα», *Greekscapes Αεροφωτογραφικός Άτλαντας Ελληνικών Πολιτισμικών Τοπίων*. Ίδρυμα Λάτση. Προσβάσιμο στο: http://galaxy.hua.gr/~landscapesatlas/index.php/2010-01-21-16-47-29/landscapescat/34-attica/221-perama.html

Χειμωνίτη-Τερροβίτη Στ. (2003), *Συμμετοχή ιδιωτών στα έργα υποδομής και αυτοχρηματοδότηση*. Εκθέσεις ΚΕΠΕ, Αρ. 40, Αθήνα.

Χλέτσος Μ. (2005), «Το κοινωνικό κράτος και το σύστημα κοινωνικής προστασίας στην Ελλάδα» στο: Κόλλιας Χ., Ναξάκης Χ., Χλέτσος Μ. (επιμ.), *Σύγχρονες προσεγγίσεις της ελληνικής οικονομίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Χριστοφάκης Μ. (2001), *Τοπική Ανάπτυξη και Περιφερειακή Πολιτική*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Χριστοφάκης Μ. (2004), «*Τοπική Ανάπτυξη και Αναπτυξιακή Στρατηγική για τα Τοπικά Κέντρα Ανάπτυξης». ΤΟΠΟΣ Επιθεώρηση Χωρικής Ανάπτυξης, Σχεδιασμού και Περιβάλλοντος*. 22-23, 1105-3267, σσ. 121-133.

Χριστοφάκης Μ. (2007), *Μεταφορές και Περιφερειακή Ανάπτυξη: Η Πολιτική Υποδομών Μεταφορών*. Αθήνα: Εκδόσεις Διόνικος.

Ψαλτόπουλος Δ. (2004), «Η πολιτική για την ανάπτυξη της υπαίθρου στην Ελλάδα: Πολιτική Οικονομία, Ρητορική και Προκλήσεις» στο: Παπαδόπουλος Α. (επιμ.), *Η Ανάπτυξη σε μία Πολυλειτουργική Ύπαιθρο*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.

Ψυχάρης Ι. (2004), «Περιφερειακή πολιτική και περιφερειακά προγράμματα των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης της Ελλάδας: Αποτίμηση και προοπτικές», *Αειχώρος*. Τόμος 3, Τεύχος 1, Πανεπιστημονικές Εκδόσεις Θεσσαλίας.

Ψυχάρης Ι., Κόκκινου Αικ. (2006), «Περιφερειακή κατανομή των ξένων άμεσων επενδύσεων στην Ελλάδα», στο: Φώτης Γ., Κοκκώσης Χ. (επιμ.), *Περιφερειακή Επιστήμη και Πολιτική: Ελλάδα και Βαλκάνια*. Αθήνα: Εκδόσεις Γκοβόστη.

Aglietta M. (1979), *A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience*. London: Verso, 2nd edition.

Agnew J., Corbridge S. (1995), *Mastering Space: Hegemony, territory and international political economy*. London, New York: Routledge.

Albritton R., Itoh M., Westra R., Zuege A., eds. (2001), *Phases of Capitalist Development: Booms, Crises and Globalizations*. London: Palgrave.

Allen J. (2001), «Σύνθεση: Αλληλεξάρτηση και μοναδικότητα του τόπου» στο: Massey D., Allen J. (επιμ.), *Η Γεωγραφία Έχει Σημασία!* Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Allen j., Massey D., Cochrane A., Charlesworth J., Court G., Henry N., Sarre P. (1998), *Rethinking the region*. London, New York: Routledge.

Amin A. (2000), "Industrial districts" in: Sheppard E., Barnes T. (eds.), *A companion to Economic Geography*. London: Blackwell, 2nd edition.

Amin A., Thrift N., eds. (2004), *The Blackwell Cultural Economy Reader*. Oxford: Blackwell.

Amin S. (1976), *Η άνιση ανάπτυξη: Μελέτη πάνω στους κοινωνικούς σχηματισμούς του περιφερειακού καπιταλισμού*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Amin S. (2011), *Ending the Crises of Capitalism or Ending Capitalism?* Dakar, Pambazuka Press.

Aspridis G., Petrelli M. (2009), "Civil Servants' Permanent Tenure in Greece", *Greek Politics Specialist Group of the Political Studies Association - Working Papers*, Nr. 9.

Armstrong, H. (2007), "European Union Regional Policy" in: El-Agraa, A. (ed.), *The European Union: Economics and Policies*. London: Pearson Educational, 8th edition, p. 421-440.

Armstrong H., Taylor J. (2000), *Regional Economics and Policy*. Blackwell Publishing, 3rd edition.

Bachtler J., Mendez C. (2007), "Who Governs EU Cohesion Policy? Deconstructing the Reforms of the Structural Funds", *Journal of Common Market Studies*. Volume 45. Number 3. pp. 535–564.

Barry F. (2003), "Economic Integration and Comvergence Processes in the EU countries*", Journal of Common Market Studies*. Vol. 41, Number 5, pp 897-921.

Boldrin, M., Canova, F. (2001), "Inequality and convergence in Europe's regions: reconsidering European regional policies", *Economic Policy*. 16: 205–253.

Bowles S., Edwards R. (1997), *Κατανοώντας τον Καπιταλισμό.* Τόμος Ά, μετάφραση Θ. Αθανασίου, Ν. Σταματάκη. Αθήνα: Gutenberg.

Boyer R. (1988), *Η Θεωρία της Ρύθμισης*. Μετάφραση Γ. Δουράκη. Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας.

Bradley J. (2006), "Evaluating the impact of European Union Cohesion policy in less-developed countries and regions", *Regional Studies*. 40, 189–199.

Brenner N., Jessop B., Jones M., MacLeod G., eds. (2003), *State/Space: A Reader.* Oxford: Blackwell Publishing.

Brenner N., Peck J., Theodore N. (2010), "After Neoliberalization?", *Globalizations*. September 2010, Vol. 7, No3, pp. 327-345

Brenner, N., Theodore, N. (2002),"Preface: From the New Localism to the Spaces of Neoliberalism", *Antipode*. 34: 341–347.

Brenner N., Theodore N. (2005), "Neoliberalism and the urban condition", *CITY*. vol. 9, no. 1, April 2005.

Bryson J., Daniels P., eds. (2007), *The Handbook of Service Industries.* Edward Elgar Publishing.

Capello R., Nijkamp P., eds. (2009), *Handbook of Regional Growth and Development Theories*. Northampton Massachusetts: Edward Elgar.

Cappelen A., Castellacci F., Fagerberg J., Verspagen B. (2003), "The Impact of EU Regional Support on Growth and Convergence in the European Union", *Journal of Common Market Studies*. Vol. 41, Nr 4, pp. 621-44.

Cartier C., Lew A., eds. (2005), *Seductions of Place: Geographical perspectives on globalization and touristed landscapes.* New York, London: Routledge.

Castells E. (1979), *The Urban Question: A Marxist Approach*. London: Edward Arnold.

Castells E. (2010), *The Rise of the Network Society*. Wiley-Blackwell, 2nd edition.

Clark C. (1940), *Conditions of Economic Progress.* London: Macmillan and Co, 2nd edition.

Corden W. (1984), "Booming Sector and Dutch Disease Economics: Survey and Consolidation", *Oxford Economic Papers*. Vol. 36, issue 3, p. 359-80.

Dainville A. (2004), *Contesting Globalization: Space and place in the world economy.* London, New York: Routledge.

Daniels P. (1991), *Services and Metropolitan Development.* London, New York: Routledge.

Daniels P., Bryson J., eds. (2007), *The Handbook and Service Industries*. Northampton: Edward Elgar.

Daniels P., Leyshon A., Bradshaw M., Beaverstock J., eds. (2007), G*eographies of the New Economy: Critical Reflections.* London, New York: Routledge.

Dell' Agnese E. (2013), "The political challenge of relational territory" in: Featherstone D., Painter J. (eds.), *Spatial Politics: Essays for Doreen Massey.* Wiley-Blackwell.

Demoussis M. (2003), "Transformations of the CAP and the Need for Reorganizing Agricultural Policy in Greece" in: Kasimis C., Stathakis G. (eds.), *The Reform of CAP and Rural Development in Southern Europe*. Ashgate, Aldershot, pp. 173 – 185.

Derruau M. (1987), *Ανθρωπογεωγραφία*. Μετάφραση Γ. Πρεβελάκη. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.

Dijkstra L. (2009), "*Metropolitan regions in the EU* ". *Regional Focus*. No 01/2009, Brussels: Directorate-General for Regional Policy

Dunford M. (1992), "Technopoles: Research, innovation and skills in comparative perspective", *ΤΟΠΟΣ Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών.* 5/92, ISSN 1105-3267, σσ. 29-54.

Ebrahim-Zadeh C. (2003), "Dutch Disease: Too much wealth managed unwisely", *Finance & Development. A quarterly magazine of the IMF*. March 2003, Volume 40, Number 1.

El-Agraa A., ed. (2004), *The European Union: Economics and Policies. Prentice - Hall.* 7th edition.

European Commission (1999), *European Spatial Development Perspective: towards balanced and sustainable development of the territory of the European Union*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

European Commision (2007a), *Cohesion Policy 2007-2013: Commentaries and official texts.* Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

European Commission (2007b), *Growing Regions, growing Europe: Fourth report on economic and social cohesion.* Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

European Commision (2008a), "EU Cohesion Policy 1988-2008: Investing in Europe's Future", *Inforegio Panorama*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

European Commission (2008b), *Green Paper on Territorial Cohesion: Turning territorial diversity into strength.* COM(2008) 616, Brussels, 6.10.200.

European Commission (2010), *Investing in Europe's Future: 5th report on economic, social and territorial cohesion.* Luxembourg: Publications Office of the European Union.

European Commission (?), *A Study on the Factors of Regional Competitiveness.* Cambridge: Cambridge Econometrics – University of Cambridge.

European Communities (2005), "Regional competitiveness: A question of innovation culture", *Regional Innovation in Europe.* No 8, May 2005.

Faludi A. (2009), "Territorial cohesion under the looking glass: Synthesis paper about the history of the concept and policy background to territorial cohesion", *OTB Research Institute*. Lecture for the Inforegio, European Commission - DG Regional Policy, 15/10/2009.

Featherstone D., Bond S., Painter J., eds. (2013), "Stories so far": A conversation with Doreen Massey" in: Featherstone D., Painter J. (eds.), *Spatial Politics: Essays for Doreen Massey.* Wiley-Blackwell.

Featherstone K., επιμ. (2007), *Πολιτική στην Ελλάδα: Η πρόκληση του Εκσυγχρονισμού.* Αθήνα: Εκδόσεις Οκτώ.

Fisher A. (1939), *Primary, Secondary and Tertiary Production.* Economic Record.

Florida R. (2002), "Bohemia and economic geography", *Journal of Economic Geography*, 2(1): 55-71.

Foucault M. (1984), "Ομιλίες και Γραπτά 1984, Περί Αλλοτινών χώρων" (διάλεξη στη λέσχη αρχιτεκτονικών μελετών, 14 Μαρτίου 1967), *Architecture, Mouvement, Continuité.* Τεύχος 5ο, Οκτώβριος 1984.

Fujita M., Thisse J-F. (2002), *Economics of Agglomeration: Cities, Industrial Location and Regional Growth.* Cambridge UK: Cambridge Unicerstiry Press.

Gadrey J. ed. (2001), *New Economy, New Myth*. London, New York: Routledge.

Glaeser E., ed. (2010), *Agglomeration Economics*. Chicago: University Press of Chicago.

Glasson J., Marshall T., (2007) *Regional Planning.* London & N. York: Routledge

Gortsos C. (1998), *The Greek Banking System*. Hellenic Bank Association. Athens: Ant. N. Sakkoulas - Bruylant.

Gospodini A. (2007), "The landscapes of cultural and leisure economies in Greek cities", *Αειχώρος*. Τόμος 6, Τεύχος 1.

Gospodini A. (2009), "Post-Industrial Trajectories of Mediterranean Cities", *Urban Studies*. May 2009, vol. 46, no. 5-6, p. 1157-1186.

Granovetter, M. (1985), "Economic Action and Social Structure: the Problem of Embeddedness." *American Journal of Sociology*. 91, 481-93.

Hadjimichalis K. (2003), "Imaginging rurality in the New Europe and dilemmas for spatial policy", *European Planning Studies.* Volume 11, Issue 2 (March), pp: 103-113.

Hadjimichalis C. (2006), "The End of Third Italy As We Knew It?", *Antipode*. 38: 82–106.

Hadjimichalis C., Papamichos N. (1990), "Local Development in Southern Europe: Towards a new mythology", *Antipode*. 22:3, pp 181-210.

Hadjimichalis K., Hudson R. (2006), "Networks, regional development and Democratic Control", *International Journal of Urban and Regional Research*. Vol. 30.4.

Hadjimichalis K., Hudson R. (2007), "Rethinking Local and Regional Development: Implications for Radical Political Practice in Europe", *European Urban and Regional Studies*. 14(2).

Harvey D. (1989), *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change.* Cambridge, Oxford: Wiley-Blackwell.

Harvey D. (2000), *Spaces of Hope*. California: University of California Press.
Harvey D. (2001), *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography.* New York: Routledge.
Harvey, D. (2005), *A bried history of Neoliberalism.* Oxford: Oxford University Press.
Harvey D. (2006a), *The Limits to Capital*, London, New York: Verso, 2nd edition.
Harvey D. (2006b), *Spaces of Global Capitalism*. London, New York: Verso.
Harvey D. (2011), *Το αίνιγμα του κεφαλαίου και οι κρίσεις του καπιταλισμού.* Μετάφραση Π. Χατζόπουλος. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
Harvey D. (2013), *Εξεγερμένες πόλεις: Από το δικαίωμα στην πόλη στην επανάσταση της πόλης*. Μετάφραση Κ. Χαλμούκου. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ.
Haveman R. (1976), "Evaluating the Impact of Public Policies on Regional Welfare", *Regional Studies*. Vol. 10, pp.449-463.
Herod A. (1997), "From a Geography of Labor to a Labor Geography: Labor's spatial fix and the Geography of Capitalism", *Antipode*. 29:1, pp 1-31.
Herod A. (2001), *Labor Geographies*. New York: Guilford Press.
Herod A., Tuathail G., Roberts S., eds. (1997), *An Unruly World*? *Globalization, Governance and Geography.* London, Routledge.
Heywood A. (2007), *Πολιτικές Ιδεολογίες*. Μετάφραση Χ. Κουτρής. Αθήνα: Επίκεντρο.
Hirschman A. (1958), *The Strategy of Economic Development.* New Haven: Yale University Press.
Hudson R. (2005a), *Economic Geographies: Circuits, flows and Spaces*. London: Sage.
Hudson R. (2005b), *Producing Places.* New York, London: The Guilford Press.
Hudson R. (2007), "Regions and regional uneven development forever? Some reflective comments upon theory and practice", *Regional Studies*. 41, 1149–1160.
Immarino S., Πιτέλης Χ., Sudgen R., Τσιπούρη Λ. (1998), «Άμεσες Ξένες Επενδύσεις, Ανταγωνιστικότητα και Βιομηχανική Ανάπτυξη: Η περίπτωση των Ελληνικών Επενδύσεων προς τις χώρες της Κεντρικής Ανατολικής Ευρώπης» στο: Πιτέλης Χ., Αντωνάκης Ν. (επιμ.), *Διεθνής Ανταγωνιστικότητα και Βιομηχανική Στρατηγική.* Αθήνα: Τυπωθήτω - Γιώργος Δανδρανός.
Ioannidis Y. (2015), "The political economy of the distributional character of the Greek taxation system 1995-2008", *Southeast European and Black Sea Studies*. 15:1, 77-96.
Ioannides Y-M., Petrakos G. (2000), "Regional disparities in Greece and the performance of Crete, Peloponnese and Thessaly", *European Investment Bank Papers*. 5 (1), 31-58.
Jameson F. (1998), *The Cultural Turn.* London, New York: Verso
Jessop, B. (2002), "The Political Economy of Scale" in: Perkmann, M., Sum, N. (eds.), *Globalization, Regionalization, and Cross-Border Regions*. Basingstoke: Palgrave Macmillan
Jessop B., Oosterlynck S. (2008), "Cultural political economy: On making the cultural turn without falling into soft economic sociology", *Geoforum.* Volume 39, Issue 3, May 2008, pp. 1155–1169
Keating M. (1997), "The Political Economy of Regionalism" in: Keating M., Loughlin J. (eds.), *The Political Economy of Regionalism.* London: Frank Cass.
Keating M., Loughlin J., eds. (2007), *The Political Economy of Regionalism. L*ondon: Frank Cass.
Kenney M., Florida R., eds. (2004), *Locating Global Advantage Industry Dynamics in the International Economy.* California: Stanford University Press.
Kourliouros E. (1997), "Planning Industrial Location in Greater Athens: The Interaction Between De-industrialization and Anti-industrialism during the 1980s" in: *European Planning Studies.* 5/4, pp. 435-460.
Kourliouros E. (2003), "Reflections on the Economic-Noneconomic Debate: A Radical Geographical Perspective from the European South", *Antipode*. 35(4): 782-800.
Krugman P. (1991), "Increasing returns and economic geography", *Journal of Political Economy*. Vol. 99, no 3.
Krugman P. (1998), *Development, Geography and Economic Theory.* Cambridge Ma: MIT Press.
Kyriazopoulos E., Artavani M.-A. (2006), "The Role of Freight Villages to the Development of the Balkan Region. The Case of Promachon Freight Village (Greek Bulgarian Borders)", *46th*

Congress of the European Regional Science Association (ERSA) "Enlargement, Southern Europe and the Mediterranean". Volos, Greece.

Labrianidis L. (2000), "Are Greek companies that invest in the Balkans in the '90s Transnational Companies?" in: Mitsos A., Mossialos E. (eds.), *Contemporary Greece and Europe*. European Institute LSE European Political Economy Series, London: Ashgate Press, pp. 457-482.

Labrianidis L. (2008), "Introduction", in Labrianidis L. (ed.) *The Moving Frontier: The Changing Geography of Production in Labour Intensive Industries.* Ashgate, pp. 1-22.

Labrianidis L., Todorov K., Agelopoulos G., Voutira E., Kolarov K., Vogiatzis N. (2012) "Cross Border Co-operation in the Bulgaria – Greece – FYR of Macedonia Triangle" in Smallbone D., Welter F., Xheneti M. (eds.), *Cross Border Entrepreneurship and Economic Development in Europe's Border Regions*. Edward Elgar, pp.89-113.

Lefebvre H. (1974), *The Production of Space*. Oxford UK, Cambridge USA: Blackwell.

Lefebvre H. (2006), *Δικαίωμα στην Πόλη: Χώρος και Πολιτική*. Μετάφραση Π. Τουρκινιώτης, Κ. Λωραν, Εισαγωγή Σταυρίδης Σ., Αθήνα: Εκδόσεις Κουκίδα.

Leonardi, R. (1995), *Convergence, Cohesion and Integration in the European Union.* London: Macmillan.

Leonardi R. (2006), "Cohesion in the European Union*", Regional Studies*. 40, 155–166.

Leontidou L. (1990), *The mediterranean city in transition. Social change and urban development*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lever W., Champion A. (1996), "The urban development cycle and the economic system" in: Lever W., Baily A. (eds.), *The spatial impact of economic changes in Europe*. Adlershot: Avenbury.

Lipietz A. (1977), *Le Capital et son Espace*. Paris: Maspero.

Lipietz A. (1990), *Αυταπάτες και θαύματα: Προβλήματα του Περιφερειακού Φορντισμού*. Μετάφραση Γ. Δουράκης. Αθήνα: Εξάντας.

Lyberaki A. (2011), "Delocalization, Triangular Manufacturing and Windows of Opportunity", *Regional Studies*. Vol. 45, issue 2, pages 205-218.

Macleod G. (2001), "New Regionalism reconsidered: Globalization and the remaking of political economic space", *International Journal of Urban and Regional Research.* Vol. 25.4.

MacLeod G., Jones M. (2007), "Territorial, scalar, networked, connected: in what sense a 'regional world?", *Regional Studies*. 41, 1177-1191.

Marelli E. (1985), "Economic Policies and their effects upon Regional Economies", *24th European Congress of the Regional Science Association.-Papers of the Regional Science Association.* Vol. 58.

Markusen A. (2006), "Economic Geography and Political Economy" in: Bagchi-Sen S., Lawton Smith H. (eds.), *Economic Geography: Past, present and future*. London, New York: Routledge.

Martin R. (2000), "Institutional Approaches in Economic Geography" in: Sheppard E., Barnes T. (eds.), *A Companion to Economic Geogrpaphy*. Blackwell Publishing.

Martin R. (2006), "Economic Geography and the new discourse of Regional Competitiveness" in: Bagchi-Sen S., Lawton Smith H. (eds.), *Economic Geography: Past, present and future*. London, New York: Routledge.

Martin, R., Sunley, P. (2001), "Rethinking the "Economic" in Economic Geography: Broadening Our Vision or Losing Our Focus?", *Antipode*. 33: 148–161.

Massey D. (1979), "In what sense a regional problem?", *Regional Studies*. Vol. 13 pp. 233-243.

Massey D. (1991), "A global sense of place", *Marxism Today*. June 1991.

Massey D. (1995a), *Spatial divisions of labor: Social structures and the geography of production*. London: Macmillan, 2nd edition.

Massey D. (1995b), "Making spaces or geography is political too", *Soundings*. Issue 1.

Massey D. (2001), «Εισαγωγή: Η γεωγραφία έχει σημασία!» στο: Massey D., Allen J. (επιμ.), *Η Γεωγραφία Έχει Σημασία!* Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Massey D. (2007), *World City*. London: Polity Press.

Massey D. (2008), *Για το χώρο.* Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Massey D., Allen J., επιμ. (2001), *Η Γεωγραφία Έχει Σημασία!* Μετάφραση Κ. Παυλογεωργάτου. Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
Massey D., Allen J., Sarre P., eds. (1999), *Human Geography Today*. Cambridge: Polity Press.
Massey D., Allen J., Pile S., eds. (1999b), *City Worlds*. London, New York: Routledge.
Massey D., Quintas P., Wield D. (1992), *High-Tech Fantasies*. London, New York: Routledge.
McCann P. (2013), *Modern Urban and Regional Economics.* Oxford: Oxford University Press, 2nd edition.
Molle W. (2007), *European Cohesion Policy*. London: Routledge.
Monastiriotis V. (2007), "Patterns of spatial association and their persistence across socio-economic indicators: the case of the Greek regions", *Hellenic Observatory papers on Greece and Southeast Europe*, No 5. Hellenic Observatory, London School of Economics and Political Science, London, UK.
Mouffe C. (2004), *Το δημοκρατικό παράδοξο*. Μετάφραση Α. Κιουπκιολής. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.
Moulaert F. (2002), *Globalization and Integrated Area Development in European Cities*. Oxford: Oxford University Press.
Murray W. (2006), *Geographies of Globalization*. London, New York: Routledge.
Myrdal G. (1957), «Η τάση προς περιφερειακές οικονομικές ανισότητες σε μια χώρα» στο: Χατζημιχάλης Κ. επιμ. (1992), *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική: Κείμενα από τη Διεθνή Εμπειρία*. Αθήνα: Εξάντας.
Nugent N. (2010), *Πολιτική και Διακυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Ιστορία, Θεσμοί, Πολιτικές.* Επιμέλεια – επίμετρο, Μ. Μενδρινού. Αθήνα: Σαββάλας, 3η έκδοση.
Salez P. (2009), "How Europe comes to spatial planning: From the birth of regional policy to Green Paper on territorial cohesion, the emergence of the Community as a player over more than 20 years", *Territorial Agenda of Europe - The Cooperation Platform for Territorial Cohesion (COPTA),* disposable at: http://www.eu-territorial-agenda.eu/Related%20Documents/livre%20geographie%202009%20texte%20bis%20EN.pdf
Sapountzaki K., Wassenhoven L. (2003), "Spatial Discontinuities and Fragmentation of Urban Areas: The Example of the Elaionas of Athens", *Conference Proceedings of the 5th Biennial of Towns and Town Planners Connecting the City: Connecting Citizens*. Barcelona, 10-12 April 2003.
Sayas J. (2004), "An exploration of the social and spatial division of labour in the Athenian urban space", *The Greek Review of Social Research.* 113, 167-206.
Sayas J. (2006), "Urban Sprawl in the periurban coastal zone of Athens", *The Greek Review of Social Research.* Special issue 121, pp. 71-104
Scott A. (2006), *Geography and Economy: Three Lectures.* Oxford: Oxford University Press.
Scott A. (2008), *Social Economy of the Metropolis.* Oxford: Oxford University Press.
Scott A., Storper M., eds.(1986), *Production, Work, Territory: The Geographical Anatomy of Industrial Capitalism.* Allen & Unwin.
Scott A., Storper M. (2003), "Regions, globalization, development", *Regional Studies*. 37, 579-593.
Shachar A. (1996), "European World Cities" in: Lever W., Baily A. (eds.), *The spatial impact of economic changes in Europe.* Aldershot Avenbury.
Sheppard E. (2006), "The Economic Geography Project" in: Bagchi-Sen S., Lawton Smith H. (eds.), *Economic Geography: Past, present and future*. London, New York: Routledge.
Siriopoulos C., Asteriou D. (1998), "Testing for convergence across the Greek regions", *Regional Studies*. 32, 537-546.
Sivignon M. (2005), «Το αυτοκίνητο στην Ελλάδα. Στην πηγή μίας νέας σχέσης μεταξύ των πόλεων και χωριών» στο: Ανθοπούλου Θ., Μωυσίδης Α. (επιμ.), *Από τον Αγροτικό Χώρο στην Ύπαιθρο Χώρα: Μετασχηματισμοί του Αγροτικού Κόσμου στην Ελλάδα.* Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
Smith N. (1990), *Uneven Development: Nature, capital and the production of space.* Oxford, Cambridge MA: Basil Blackwell, 2nd edition.
Smith, N. (2002), "New Globalism, New Urbanism: Gentrification as Global Urban Strategy", *Antipode*. 34: 427–450.

Smith N. (2003), “Remaking Scale: Competition and Cooperation in Pre – National and Post – National Europe” in: Brenner N., Jessop B., Jones M., MacLeod G. (eds.), *State/Space: A Reader.* Oxford: Blackwell Publishing.

Smith N. (2005), *The EndGame of Globalization*. New York: Routledge.

Soja, E. (1985), “The spatiality of social life: towards a transformative retheorisation” in: Gregory D., Urry J. (eds.), *Social relations and spatial structures.* London: Macmillan.

Soja, E. (1989), *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso Press.

Soja E. (2009), “Taking space personally” in: Warf B., Arias S. (eds.), *The Spatial Turn: Interdisciplinary perspectives*. London, New York: Routledge.

Stathakis G. (1983), *Industrial Development and the Regional Problem: The Case of Greece.* Phd Thesis, University of Newcastle upon Tyne, UK.

Storper M. (1997), *The Regional World: Territorial development in a global economy*. New York: Guilford Press.

Swyngedouw (2003), “The Marxian Alternative: Historical - Geographical Materialism and the Geography of Capitlism” in: Sheppard E., Barnes T. (eds.), *A companion to Economic Geography*. Blackwell, 2nd edition.

OECD (2004), *Territorial Reviews: Athens, Greece.*

Peck J. (2009), “The Creativity Fix”, *Variant*, 34.

Peet R.,Thrift N. (1989), *New models in geography: The political-economy perspective.* London: Routledge.

Perrons D. (2001), “Towards a more Holistic Framework for Economic Geography”, *Antipode*. 208-215.

Perrons D. (2004), *Globalization and Social Change*. London: Routledge.

Perroux F. (1955), “Σημείωση για την έννοια των πόλων ανάπτυξης” στο: Χατζημιχάλης Κ., επιμ. (1992), *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική: Κείμενα από τη Διεθνή Εμπειρία*. Αθήνα: Εξάντας.

Petrakos G., Saratsis Y. (2000), “Regional Inequalities in Greece”, *Papers in Regional Science*. 79, pp. 57-74.

Pike A. (2007), “Editorial: Whither regional studies”, *Regional Studies*. 41, Nr 9 1143-1148.

Plaskovitis I. (2006), “The evolution of regional policy objectives in Greece: 20 years of Regional Development Programmes”, *46th Congress of European Regional Science Association.* Volos.

Porter M. (1990), *The Competitive Advantage of Nations.* London: MacMillan.

Puga D., Ottavianno G. (1996), “Agglomeration in the global economy: A survey of the 'new economic geography", *World Economy*. 21(6), August 1998: 707-731.

Rifkin J. (2005), *Το ευρωπαϊκό όνειρο: Πώς το όραμα της Ευρώπης για το μέλλον επισκιάζει το αμερικάνικο όνειρο*. Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.

Romer P. (1986), “Increasing returns and long-run growth”, *Journal of Political Economy*. 94, 5, pp. 1002-1037.

Roskin M., Cord R., Madeiros J., Jones W. (2008), *Εισαγωγή στην Πολιτική Επιστήμη.* Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Taylor M., ed. (2008), *Global Economy Contested*: *Power and conflict across the international division of labour*. Oxon: Routledge.

Thrift N. (2005), *Knowing Capitalism.* London: Sage.

Tsionas E. G. (2002), “Another look at regional convergence in Greece”, *Regional Studies*. 36, p. 603–609.

Urry J. (1995), *Consuming Places*. London: Routledge.

Urry J. (2003), *Global Complexity*. Cambridge: Polity.

Van den Berg L. (1987), *Urban systems in a dynamic society*. Gower, Aldershot.

Vasquez-Barquero A. (1991), *Τοπική Ανάπτυξη: Μία στρατηγική για τη δημιουργία απασχόλησης.* Μετάφραση Β. Χωραφά. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Walker D., Chapman K. (1992), *Η χωροθέτηση της βιομηχανίας: Θεωρία και Πολιτική.* Μετάφραση Μ. Νικηταρίδη. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Warf B. (2009), “From Surfaces to Networks” in: Warf B., Arias S. (eds.), *The Spatial Turn: Interdisciplinary perspectives*. London, New York: Routledge.

Watts D. (2006), “Manufacturing, corporate dynamics and regional economic change” in: Bagchi-Sen S., Lawton Smith H. (eds.), *Economic Geography: Past, present and future*. London, New York: Routledge.

Wills J. (2013), “Place and Politics” in: Featherstone D., Painter J. (eds.), *Spatial Politics: Essays for Doreen Massey*. Wiley-Blackwell.

Άρθρα, κείμενα πολιτικής, συνεντεύξεις και δημοσιεύματα όπως αναφέρονται στο κείμενο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ι. ΧΑΡΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΣΤΗΝ Ε.Ε. ΚΑΙ ΤΟ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΟ ΠΡΟΤΥΠΟ

Χάρτης 1. Περιφερειακό ΑΕΠ ανά περιφέρεια (σε ΜΑΔ/κάτοικο) ως % της ΕΕ-28 το 2010. Από την ιστοσελίδα της ΓΔ της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την Περιφερειακή Πολιτική. Βάση στατιστικών δεδομένων

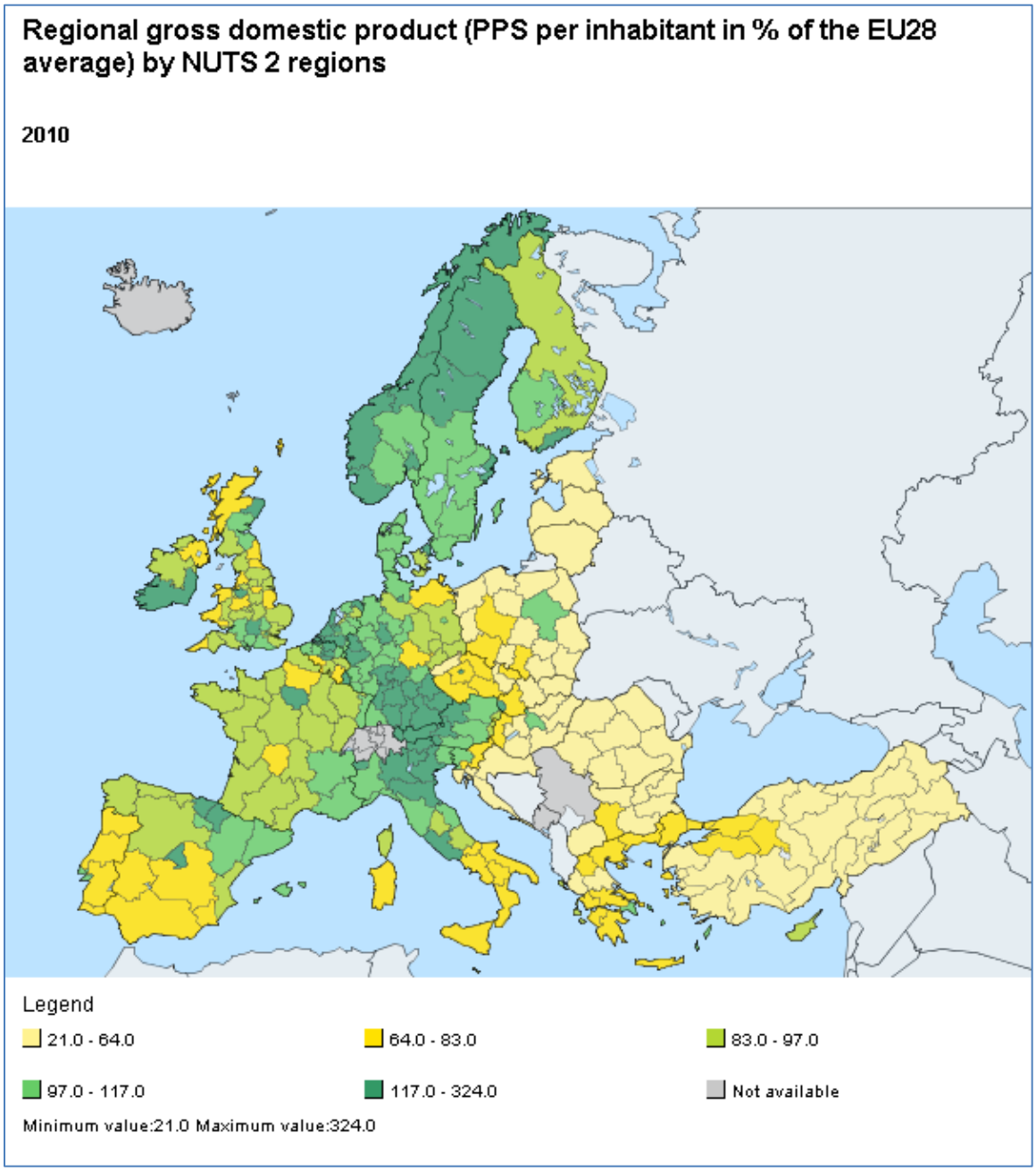

Χάρτης 2. Η Ελλάδα όπως εντάσσεται στον ευρωπαϊκό χώρο σύμφωνα με το Εθνικό Γενικό Χωροταξικό Πλαίσιο

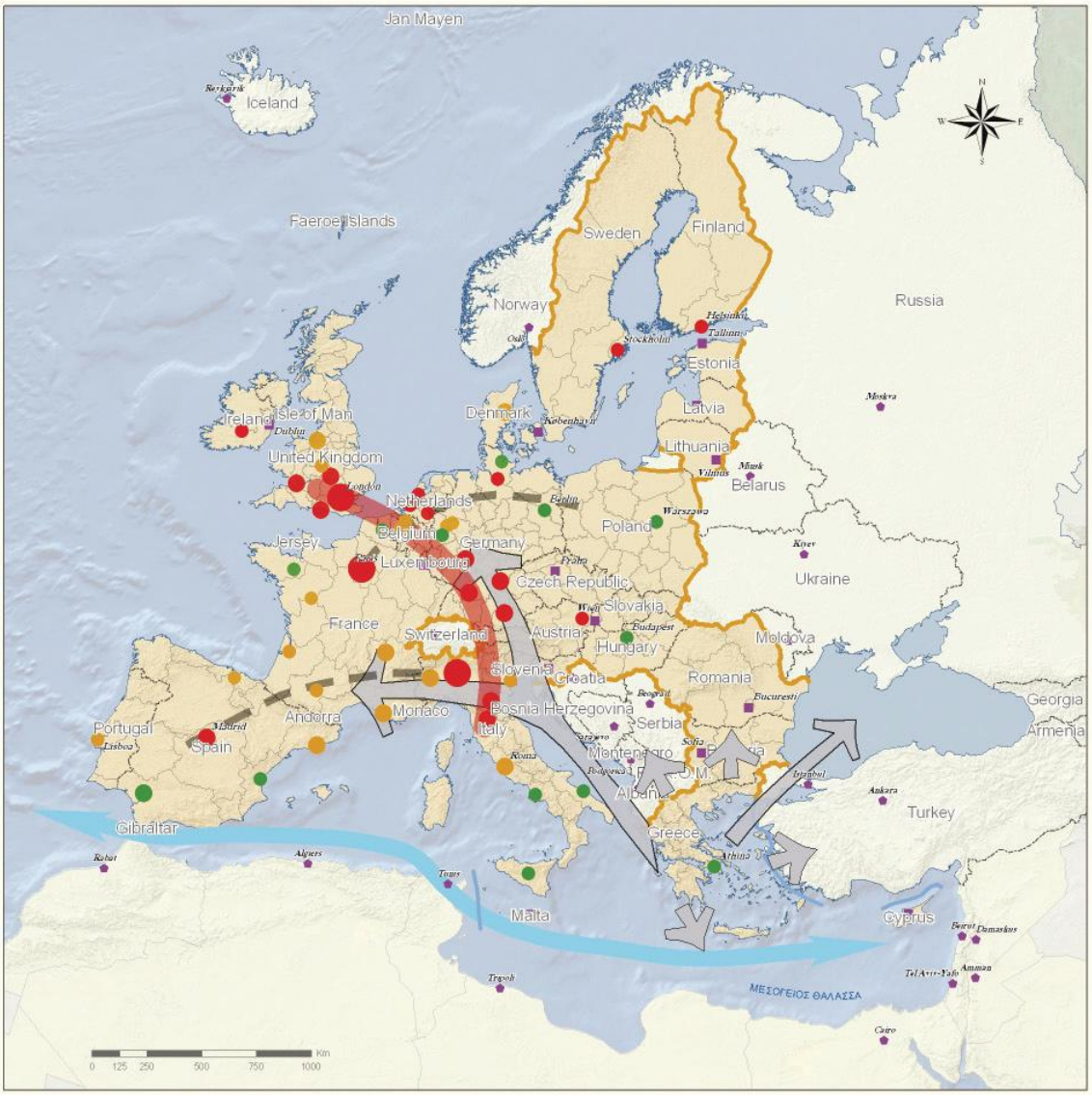

Χάρτης 3.1: Ένταξη της Χώρας στον Ευρωπαϊκό και ευρύτερο της χώρο.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- Ορια Κρατών
- Ορια Περιφερειών
- Η Ευρώπη των 27
- Εξωτερικό όριο της ΕΕ27
- Θαλάσσια Όρια της ΕΕ
- Πρωτεύουσες - Πύλες των Χωρών της ΕΕ
- Πρωτεύουσες - Πύλες των περιφερειακών Χωρών

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΕΙΣ

Υπεροχή από το μέσο κατά κεφαλή ΑΕΠ της ΕΕ

- Πολύ Μεγάλη
- Μεγάλη
- Μικρή
- Βαθμός Συμμετοχής στο Συνολικό Περιφερειακό ΑΕΠ της ΕΕ
- Μέτωπο Συγκέντρωσης
- Τάσεις Διάχυσης
- Άξονας Μεσογειακής Συνεργασίας
- Κύριοι Άξονες Προσανατολισμού της Χώρας

* Πηγή: 3η Έκθεση για τη συνοχή

Χάρτης 3. Πύλες, πόλοι και άξονες ανάπτυξης σύμφωνα με το Εθνικό Γενικό Χωροταξικό Πλαίσιο

Χάρτης 5: Πύλες - Πόλοι και Άξονες Ανάπτυξης

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

ΠΟΛΟΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

- Μητροπόλεις
- Πρωτεύοντες εθνικοί πόλοι
- Δευτερεύοντες εθνικοί πόλοι
- Λοιποί εθνικοί πόλοι

ΙΕΡΑΡΧΙΣΗ ΑΣΤΙΚΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟΥΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥΣ 2001

1.000.000 500.000 100.000 50.000 10.000

ΑΞΟΝΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

- Κύριοι χερσαίοι άξονες ανάπτυξης
- Θαλάσσιοι άξονες σύνδεσης

ΠΟΛΥΠΟΛΙΚΟ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΟ ΝΗΣΙΩΤΙΚΟ ΣΥΜΠΛΕΓΜΑ ΒΟΡΕΙΟΥ ΚΑΙ ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

- Περιοχή νησιωτικού πολυπολικού συμλέγματος
- Κύριες αναπτυξιακές ενότητες
- Εξωτ.: κύριες λειτουργικές συνδέσεις με ηπειρωτική χώρα & Κρήτη.

*Πηγή: ΕΣΥΕ - Απογραφή 2001

ΙΙ. ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ (ΕΛΣΤΑΤ)

ΣΤΑΚΟΔ 2008: Ανάλυση σε βασικούς κλάδους και υποκλάδους (διψήφιους κωδικούς)

Πρωτογενής Τομέας[1]:

Α ΓΕΩΡΓΙΑ, ΔΑΣΟΚΟΜΙΑ ΚΑΙ ΑΛΙΕΙΑ

1 Φυτική και ζωική παραγωγή, θήρα και συναφείς δραστηριότητες
2 Δασοκομία και υλοτομία
3 Αλιεία και υδατοκαλλιέργεια

Δευτερογενής Τομέας:

Β ΟΡΥΧΕΙΑ ΚΑΙ ΛΑΤΟΜΕΙΑ

5 Εξόρυξη άνθρακα και λιγνίτη
6 Άντληση αργού πετρελαίου και φυσικού αερίου
7 Εξόρυξη μεταλλευμάτων
8 Λοιπά ορυχεία και λατομεία
9 Υποστηρικτικές δραστηριότητες εξόρυξης

Γ ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ

10 Βιομηχανία τροφίμων
11 Ποτοποιία
12 Παραγωγή προϊόντων καπνού
13 Παραγωγή κλωστοϋφαντουργικών υλών
14 Κατασκευή ειδών ένδυσης
15 Βιομηχανία δέρματος και δερμάτινων ειδών
16 Βιομηχανία ξύλου και κατασκευή προϊόντων από ξύλο και φελλό, εκτός από έπιπλα· κατασκευή ειδών καλαθοποιίας και σπαρτοπλεκτικής
17 Χαρτοποιία και κατασκευή χάρτινων προϊόντων
18 Εκτυπώσεις και αναπαραγωγή προεγγεγραμμένων μέσων
19 Παραγωγή οπτάνθρακα και προϊόντων διύλισης πετρελαίου
20 Παραγωγή χημικών ουσιών και προϊόντων
21 Παραγωγή βασικών φαρμακευτικών προϊόντων και φαρμακευτικών σκευασμάτων
22 Κατασκευή προϊόντων από ελαστικό (καουτσούκ) και πλαστικές ύλες
23 Παραγωγή άλλων μη μεταλλικών ορυκτών προϊόντων
24 Παραγωγή βασικών μετάλλων
25 Κατασκευή μεταλλικών προϊόντων, με εξαίρεση τα μηχανήματα και τα είδη εξοπλισμού
26 Κατασκευή ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονικών και οπτικών προϊόντων
27 Κατασκευή ηλεκτρολογικού εξοπλισμού

	28	Κατασκευή μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού π.δ.κ.α.
	29	Κατασκευή μηχανοκίνητων οχημάτων, ρυμουλκούμενων και ημιρυμουλκούμενων οχημάτων
	30	Κατασκευή λοιπού εξοπλισμού μεταφορών
	31	Κατασκευή επίπλων
	32	Άλλες μεταποιητικές δραστηριότητες
	33	Επισκευή και εγκατάσταση μηχανημάτων και εξοπλισμού
Δ		ΠΑΡΟΧΗ ΗΛΕΚΤΡΙΚΟΥ ΡΕΥΜΑΤΟΣ, ΦΥΣΙΚΟΥ ΑΕΡΙΟΥ, ΑΤΜΟΥ ΚΑΙ ΚΛΙΜΑΤΙΣΜΟΥ
	35	Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού
Ε		ΠΑΡΟΧΗ ΝΕΡΟΥ, ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΛΥΜΑΤΩΝ, ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΑΠΟΒΛΗΤΩΝ ΚΑΙ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΕΞΥΓΙΑΝΣΗΣ
	36	Συλλογή, επεξεργασία και παροχή νερού
	37	Επεξεργασία λυμάτων
	38	Συλλογή, επεξεργασία και διάθεση αποβλήτων, ανάκτηση υλικών
	39	Δραστηριότητες εξυγίανσης και άλλες υπηρεσίες για τη διαχείριση αποβλήτων
ΣΤ		ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ
	41	Κατασκευές κτιρίων
	42	Έργα πολιτικού μηχανικού
	43	Εξειδικευμένες κατασκευαστικές δραστηριότητες

<u>Τριτογενής Τομέας:</u>

Ζ		ΧΟΝΔΡΙΚΟ ΚΑΙ ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ· ΕΠΙΣΚΕΥΗ ΜΗΧΑΝΟΚΙΝΗΤΩΝ ΟΧΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΜΟΤΟΣΥΚΛΕΤΩΝ
	45	Χονδρικό και λιανικό εμπόριο· επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών
	46	Χονδρικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκινήτων οχημάτων και μοτοσυκλετών
	47	Λιανικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων και μοτοσυκλετών
Η		ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΚΑΙ ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ
	49	Χερσαίες μεταφορές και μεταφορές μέσω αγωγών
	50	Πλωτές μεταφορές
	51	Αεροπορικές μεταφορές
	52	Αποθήκευση και υποστηρικτικές προς τη μεταφορά δραστηριότητες
	53	Ταχυδρομικές και ταχυμεταφορικές δραστηριότητες
Θ		ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΠΑΡΟΧΗΣ ΚΑΤΑΛΥΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΕΣΤΙΑΣΗΣ
	55	Καταλύματα
	56	Δραστηριότητες υπηρεσιών εστίασης
Ι		ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ
	58	Εκδοτικές δραστηριότητες

	59	Παραγωγή κινηματογραφικών ταινιών, βίντεο και τηλεοπτικών προγραμμάτων, ηχογραφήσεις και μουσικές εκδόσεις
	60	Δραστηριότητες προγραμματισμού και ραδιοτηλεοπτικών εκπομπών
	61	Τηλεπικοινωνίες
	62	Δραστηριότητες προγραμματισμού ηλεκτρονικών υπολογιστών, παροχής συμβουλών και συναφείς δραστηριότητες
	63	Δραστηριότητες υπηρεσιών πληροφορίας
Κ		ΧΡΗΜΑΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ
	64	Δραστηριότητες χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, με εξαίρεση τις ασφαλιστικές δραστηριότητες και τα συνταξιοδοτικά ταμεία
	65	Ασφαλιστικά, αντασφαλιστικά και συνταξιοδοτικά ταμεία, εκτός από την υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση
	66	Δραστηριότητες συναφείς προς τις χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες και τις ασφαλιστικές δραστηριότητες
Λ		ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΑΚΙΝΗΤΗΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ
	68	Διαχείριση ακίνητης περιουσίας
Μ		ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ, ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ
	69	Νομικές και λογιστικές δραστηριότητες
	70	Δραστηριότητες κεντρικών γραφείων• δραστηριότητες παροχής συμβουλών διαχείρισης
	71	Αρχιτεκτονικές δραστηριότητες και δραστηριότητες μηχανικών· τεχνικές δοκιμές και αναλύσεις
	72	Επιστημονική έρευνα και ανάπτυξη
	73	Διαφήμιση και έρευνα αγοράς
	74	Άλλες επαγγελματικές, επιστημονικές και τεχνικές δραστηριότητες
	75	Κτηνιατρικές δραστηριότητες
Ν		ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΥΠΟΣΤΗΡΙΚΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ
	77	Δραστηριότητες ενοικίασης και εκμίσθωσης
	78	Δραστηριότητες απασχόλησης
	79	Δραστηριότητες ταξιδιωτικών πρακτορείων, γραφείων οργανωμένων ταξιδιών και άλλων υπηρεσιών κρατήσεων και συναφείς δραστηριότητες
	80	Δραστηριότητες παροχής προστασίας και έρευνας
	81	Δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών σε κτίρια και εξωτερικούς χώρους
	82	Διοικητικές δραστηριότητες γραφείου, γραμματειακή υποστήριξη και άλλες δραστηριότητες παροχής υποστήριξης προς τις επιχειρήσεις
Ξ		ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΑΜΥΝΑ· ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΗ
	84	Δημόσια διοίκηση και άμυνα· υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση
Ο		ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
	85	Εκπαίδευση
Π		ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΕΡΙΜΝΑ
	86	Δραστηριότητες ανθρώπινης υγείας
	87	Δραστηριότητες βοήθειας κατ΄ οίκον

	88	Δραστηριότητες κοινωνικής μέριμνας χωρίς παροχή καταλύματος
Ρ		ΤΕΧΝΕΣ, ΔΙΑΣΚΕΔΑΣΗ ΚΑΙ ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ
	90	Δημιουργικές δραστηριότητες, τέχνες και διασκέδαση
	91	Δραστηριότητες βιβλιοθηκών, αρχειοφυλακείων, μουσείων, και λοιπές πολιτιστικές δραστηριότητες
	92	Τυχερά παιχνίδια και στοιχήματα
	93	Αθλητικές δραστηριότητες και δραστηριότητες διασκέδασης και ψυχαγωγίας
Σ		ΑΛΛΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΠΑΡΟΧΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ
	94	Δραστηριότητες οργανώσεων

[1] Ιδία ταξινόμηση στους τρείς μεγάλους τομείς παραγωγής.

ΙΙΙ. ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΊ ΠΊΝΑΚΕΣ

Πληθυσμός (σε χιλιάδες) ηλικίας 15 ετών και άνω, κατά κατάσταση απασχόλησης για τα έτη 1998 - 2011 ανά τρίμηνο (Σύνολο Χώρας)									
Περίοδος αναφοράς*	**Γενικό Σύνολο Πληθυσμού**	**Εργατικό Δυναμικό**							**Μη οικονομικά ενεργός πληθυσμός**
		Σύνολο Εργατικού Δυναμικού	**Ποσοστό (%) του πληθυσμού**	**Απασχολούμενοι**	**Ποσοστό (%) του εργατικού δυναμικού**	**Άνεργοι**	**Ποσοστό (%) του εργατικού δυναμικού**	**Μέσο ετήσιο % ανεργίας**	
1998	8,647.10	4,494.60	52	3,962.50	88.2	532.1	11.8	11.2	4,152.50
1999	8,734.50	4,599.60	52.7	4,040.70	87.8	558.9	12.2	12.1	4,134.90
2000	8,813.40	4,590.70	52.1	4,025.70	87.7	565	12.3	11.4	4,222.70
2001	8,883.50	4,591.60	51.7	4,076.20	88.8	515.4	11.2	10.8	4,291.80
2002	8,944.00	4,600.50	51.4	4,076.50	88.6	524	11.4	10.3	4,343.50
2003	8,996.70	4,712.20	52.4	4,224.50	89.6	487.7	10.4	9.7	4,284.60
2004	9,044.80	4,792.90	53	4,249.10	88.7	543.8	11.3	10.5	4,251.90
2005	9,094.50	4,827.50	53.1	4,325.00	89.6	502.4	10.4	9.9	4,267.10
2006	9,136.00	4,873.10	53.3	4,400.00	90.3	473.1	9.7	8.9	4,262.90
2007	9,195.40	4,906.90	53.4	4,461.20	90.9	445.7	9.1	8.3	4,288.50
2008	9,222.70	4,918.20	53.3	4,511.60	91.7	406.5	8.3	7.6	4,304.50
2009	9,252.70	4,948.10	53.5	4,485.80	90.7	462.3	9.3	9.5	4,304.50
2010	9,292.20	5,012.40	53.9	4,425.60	88.3	586.8	11.7	12.5	4,279.80
2011	9,329.40	4,987.00	53.5	4,194.40	84.1	792.6	15.9		4,342.40

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ, ΕΡΕΥΝΑ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ

*** Ά τρίμηνο κάθε έτους**

Άτομα με δίπλωμα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης										
	2001	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**
ΕΕ-27	17.1	17.4	18.1	19.1	19.6	20.1	20.6	21.2	22.1	22.8
ΕΕ-15	19.0	19.3	20.0	20.9	21.4	21.7	22.2	22.9	23.6	24.2
Ευρωζώνη-17	17.5	17.6	18.6	19.5	20.0	20.3	20.7	21.4	22.1	22.5
Ελλάδα	14.4	15.2	15.7	17.6	17.7	18.7	19.2	19.8	20.0	21.0

Πηγή: EUROSTAT

Δαπάνες για Έρευνα και Ανάπτυξη (% ΑΕΠ)																		
	1993	**1994**	**1995**	**1996**	**1997**	**1998**	**1999**	**2000**	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**
ΟΛΟΙ ΟΙ ΤΟΜΕΙΣ																		
ΕΕ-27	:	:	1.8	1.75	1.78	1.79	1.84	1.86	1.87	1.88	1.87	1.83	1.83	1.85	1.85	1.92	2.01	2
ΕΕ-15	:	:	1.85	1.8	1.83	1.84	1.89	1.92	1.93	1.94	1.93	1.89	1.89	1.92	1.93	2.01	2.1	2.09
Ευρωζώνη-17	:	:	:	:	:	:	:	1.84	1.86	1.88	1.87	1.85	1.84	1.87	1.88	1.96	2.06	2.06
Ελλάδα	:	:	0.43	:	0.45	:	0.6	:	0.58	:	0.57	0.55	0.6	0.59	0.6	:	:	:
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΣ - ΕΤΑΙΡΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ																		
ΕΕ-27	:	:	1.13	1.1	1.12	1.13	1.19	1.21	1.21	1.2	1.19	1.16	1.15	1.17	1.18	1.21	1.24	1.23
ΕΕ-15	:	:	1.16	1.13	1.16	1.17	1.22	1.25	1.25	1.25	1.23	1.21	1.2	1.23	1.24	1.29	1.31	1.3
Ευρωζώνη-17	:	:	:	:	:	:	:	1.18	1.19	1.18	1.18	1.17	1.16	1.19	1.2	1.24	1.27	1.27
Ελλάδα	:	:	0.13	0.11	0.12	:	0.17	0.15	0.19	0.18	0.18	0.17	0.19	0.18	0.17	:	:	:
ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ																		
ΕΕ-27	:	:	0.3	0.28	0.27	0.27	0.26	0.25	0.25	0.24	0.24	0.24	0.25	0.24	0.24	0.24	0.27	0.27
ΕΕ-15	:	:	0.3	0.28	0.27	0.27	0.26	0.26	0.25	0.24	0.25	0.25	0.25	0.25	0.24	0.25	0.27	0.27
Ευρωζώνη-17	:	:	:	:	:	:	:	0.27	0.27	0.27	0.26	0.27	0.27	0.27	0.26	0.27	0.29	0.3
Ελλάδα	:	:	0.11	:	0.11	:	0.13	:	0.13	:	0.12	0.11	0.12	0.12	0.13	:	:	:

Πηγή: EUROSTAT

Ποσοστιαία κατανομή πληθυσμού της Ελλάδας με βάση τον τόπο διαμονής		
ΕΤΟΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ	**ΑΣΤΙΚΟΣ***	**ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ**
1971	64.8	35.2
1981	69.7	30.3
1991	71.6	28.4
2001	72.7	27.2

***Συνυπολογίζεται ο ημιαστικός πληθυσμός, ο οποίος αποτελεί τρίτη κατηγορία στις καταγραφές της ΕΛΣΤΑΤ μέχρι την απογραφή 1991.**

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Στατιστική Επετηρίδα 2009

Αγροτική και Καλλιεργήσιμη Γη στην Ελλάδα και Ε.Ε.					
ΔΕΙΚΤΗΣ		**1970**	**1980**	**1990**	**2000**
Αγροτική Γη (% της έκτασης εδάφους)	ΕΛΛΑΔΑ	71.02	71.22	71.54	66.17
	Ε.Ε.	53.26	51.61	50.39	47.53
Αρόσιμη Γη (% της έκτασης εδάφους)	ΕΛΛΑΔΑ	23.35	22.52	22.49	21.26
	Ε.Ε.	30.19	29.07	28.67	27.51
Αγροτική εκμηχάνιση - τρακτέρ ανά 100 τμ αρόσιμης γης	ΕΛΛΑΔΑ	205.80	483.31	744.24	925.88
	Ε.Ε.	481.92	675.55	791.91	778.13

Πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα, WDI

Κατανομή της έκτασης των γεωργικών περιοχών της Ελλάδας κατά περιφέρεια (εκτάσεις σε χιλ. στρεμ.)				
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	**ΣΥΝΟΛΟ ΕΚΤΑΣΕΩΝ ΕΔΑΦΟΥΣ**	**ΓΕΩΡΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ**	**% ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ ΣΤΗ ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΕΚΤΑΣΗ ΕΔΑΦΟΥΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ**	**% ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ ΣΤΟ ΣΥΝΟΛΟ ΓΕΩΡΓ. ΠΕΡΙΟΧΩΝ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ**
ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ	***131,982***	***50,684***	***38***	
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	14,180	5,232	37	10
Κεντρική Μακεδονία	19,170	9,334	49	18
Δυτική Μακεδονία	9,466	3,092	33	6
Θεσσαλία	14,047	5,992	43	12
Ήπειρος	9,163	2,048	22	4
Ιόνια Νησιά	2,303	1,104	48	2
Δυτική Ελλάδα	11,318	4,739	42	9
Στερεά Ελλάδα	15,554	5,066	33	10
Πελοπόννησος	15,506	6,192	40	12
Αττική	3,807	1,196	31	2
Βόρειο Αιγαίο	3,839	1,401	36	3
Νότιο Αιγαίο	5,317	1,602	30	3
Κρήτη	8,313	3,587	43	7

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ.- Απογραφή Γεωργίας - Κτηνοτροφίας 1999/2000

Εκμεταλλεύσεις με αρδευόμενες και αρδευθείσες εκτάσεις, κατά περιφέρεια		
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	**Σύνολο εκμεταλλεύσεων (% στο σύνολο της χώρας)**	**Από αυτές με αρδευόμενες εκτάσεις (% στο σύνολο της χώρας)**
ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ	***100***	***100***
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	8	10
Κεντρική Μακεδονία	14	16
Δυτική Μακεδονία	4	3
Θεσσαλία	10	11
Ήπειρος	5	6
Ιόνια Νησιά	4	3
Δυτική Ελλάδα	12	12
Στερεά Ελλάδα	10	8
Πελοπόννησος	13	11
Αττική	3	2
Βόρειο Αιγαίο	4	3
Νότιο Αιγαίο	3	2
Κρήτη	12	13

Πηγή: Ιδία επεξεργασία. Στοιχεία από ΕΛΣΤΑΤ, Διάρθρωση Γεωργικών-Κτηνοτροφικών Εκμεταλλεύσεων 2007.

(1) Δεν περιλαμβάνονται οι άγονοι βοσκότοποι

(2) Περιλαμβάνεται και το Άγιο Όρος

Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία στον Αγροτικό Τομέα 1995 - διανομή κατά περιφέρεια και νομό								
	% συμμμετοχή περιφέρειας-νομού στο σύνολο χώρας		συμμετοχή 0-1%		συμμετοχή 2-5%		συμμετοχή >5%	
	Γεωργία, κτηνοτροφία, δάση	Αλιεία	Γεωργία, κτηνοτροφία, δάση	Αλιεία	Γεωργία, κτηνοτροφία, δάση	Αλιεία	Γεωργία, κτηνοτροφία, δάση	Αλιεία
Σύνολο Ελλάδος	***100***	***100***				-	-	
Βόρεια Ελλάς	**45%**	**23%**						
Ανατ. Μακεδονία - Θράκη	*10%*	*5%*					◊	◊
Έβρος	3%	1%		◊	◊			
Ξάνθη	1%	0%	◊	◊				
Ροδόπη	2%	0%		◊	◊			
Δράμα	2%	0%		◊	◊			
Καβάλα	2%	3%			◊	◊		
Κεντρική Μακεδονία	*18%*	*13%*					◊	◊
Ημαθία	3%	0%		◊	◊			
Θεσσαλονίκη	4%	11%			◊			◊
Κιλκίς	2%	0%		◊	◊			
Πέλλα	3%	0%		◊	◊			
Πιερία	2%	1%		◊	◊			
Σέρρες	4%	0%		◊	◊			
Χαλκιδική	1%	0%	◊	◊				
Δυτική Μακεδονία	*3%*	*0%*		◊	◊			
Γρεβενά	0%	0%	◊	◊				
Καστοριά	1%	0%	◊	◊				
Κοζάνη	2%	0%		◊	◊			
Φλώρινα	1%	0%	◊	◊				
Θεσσαλία	14%	5%				◊	◊	
Καρδίτσα	3%	0%		◊	◊			
Λάρισσα	5%	0%		◊	◊			
Μαγνησία	3%	5%			◊	◊		
Τρίκαλα	3%	0%		◊	◊			
Κεντρική Ελλάς	**36%**	**26%**						
Ήπειρος	*4%*	*2%*			◊	◊		
Άρτα	1%	1%	◊	◊				
Θεσπρωτία	0%	0%	◊	◊				
Ιωάννινα	1%	0%	◊	◊				
Πρέβεζα	1%	1%	◊	◊				
Ιόνια Νησιά	2%	4%			◊	◊		
Ζάκυνθος	0%	1%	◊	◊				
Κέρκυρα	1%	2%	◊			◊		
Κεφαλληνία	0%	1%	◊	◊				

Λευκάδα	0%	1%	◊	◊				
Δυτική Ελλάς	*10%*	*7%*					◊	◊
Αιτωλοακαρνανία	4%	3%			◊	◊		
Αχαΐα	3%	3%			◊	◊		
Ηλεία	3%	1%		◊	◊			
Στερεά Ελλάς	*8%*	*6%*					◊	◊
Βοιωτία	3%	1%		◊	◊			
Εύβοια	2%	5%			◊	◊		
Ευρυτανία	0%	0%	◊	◊				
Φθιώτιδα	3%	1%		◊	◊			
Φωκίδα	0%	0%	◊	◊				
Πελοπόννησος	*11%*	*7%*					◊	◊
Αργολίδα	2%	4%			◊	◊		
Αρκαδία	1%	0%	◊	◊				
Κορινθία	2%	1%		◊	◊			
Λακωνία	2%	1%		◊	◊			
Μεσσηνία	4%	1%		◊	◊			
Αττική	**4%**	**25%**			◊			◊
Νησιά Αιγαίου, Κρήτη	**15%**	**25%**						
Βόρειο Αιγαίο	*2%*	*9%*			◊			◊
Λέσβος	1%	4%	◊			◊		
Σάμος	0%	3%	◊			◊		
Χίος	0%	2%	◊			◊		
Νότιο Αιγαίο	*2%*	*11%*			◊			◊
Δωδεκάνησα	1%	6%	◊					◊
Κυκλάδες	1%	5%	◊			◊		
Κρήτη	*12%*	*5%*				◊	◊	
Ηράκλειο	6%	1%		◊			◊	
Λασίθι	1%	1%	◊	◊				
Ρέθυμνο	1%	1%	◊	◊				
Χανιά	3%	1%		◊	◊			
Περιφέρειες			0	1	6	4	7	8
Νομοί			23	37	26	11	1	2
σύνολο περιφερειών			13	13				
σύνολο νομών			50	50				

Ιδία επεξεργασία. Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ.
***Προσωρινά στοιχεία.**

Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία στον Αγροτικό Τομέα (Γεωργία, Δασοκομία, Αλιεία) 2009* - διανομή κατά περιφέρεια και νομό				
		Συμμετοχή περιφέρειας-νομού στο σύνολο χώρας		
	%	Συμμετοχή 0-1%	Συμμετοχή 2-5%	Συμμετοχή >5%
ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ	***100***		-	
Βόρεια Ελλάς	**46%**			
Ανατ. Μακεδονία - Θράκη	*7%*			◊
Έβρος	2%		◊	
Ξάνθη	1%	◊		
Ροδόπη	1%	◊		
Δράμα	1%	◊		
Καβάλα	1%	◊		
Κεντρική Μακεδονία	*21%*			◊
Ημαθία	4%		◊	
Θεσσαλονίκη	4%		◊	
Κιλκίς	2%		◊	
Πέλλα	4%		◊	
Πιερία	2%		◊	
Σέρρες	3%		◊	
Χαλκιδική	1%	◊		
Δυτική Μακεδονία	*4%*		◊	
Γρεβενά	0%	◊		
Καστοριά	1%	◊		
Κοζάνη	1%	◊		
Φλώρινα	1%	◊		
Θεσσαλία	14%			◊
Καρδίτσα	2%		◊	
Λάρισσα	9%			◊
Μαγνησία	2%		◊	
Τρίκαλα	1%	◊		
Κεντρική Ελλάς	**36%**			
Ήπειρος	*4%*		◊	
Άρτα	1%	◊		
Θεσπρωτία	1%	◊		
Ιωάννινα	1%	◊		
Πρέβεζα	1%	◊		
Ιόνια Νησιά	2%		◊	
Ζάκυνθος	0%	◊		
Κέρκυρα	0%	◊		
Κεφαλληνία	1%	◊		
Λευκάδα	0%	◊		
Δυτική Ελλάς	*11%*			◊
Αιτωλοακαρνανία	3%		◊	
Αχαία	3%		◊	
Ηλεία	5%		◊	

Στερεά Ελλάς	*10%*			◊
Βοιωτία	3%		◊	
Εύβοια	3%		◊	
Ευρυτανία	0%	◊		
Φθιώτιδα	3%		◊	
Φωκίδα	0%	◊		
Πελοπόννησος	*9%*			◊
Αργολίδα	3%		◊	
Αρκαδία	1%	◊		
Κορινθία	1%	◊		
Λακωνία	2%		◊	
Μεσσηνία	2%		◊	
Αττική	**5%**		◊	
Νησιά Αιγαίου, Κρήτη	**13%**			
Βόρειο Αιγαίο	*2%*		◊	
Λέσβος	1%	◊		
Σάμος	0%	◊		
Χίος	1%	◊		
Νότιο Αιγαίο	*2%*		◊	
Δωδεκάνησα	1%	◊		
Κυκλάδες	1%	◊		
Κρήτη	*9%*			◊
Ηράκλειο	4%		◊	
Λασίθι	2%		◊	
Ρέθυμνο	1%	◊		
Χανιά	2%		◊	
Περιφέρειες		**0**	**6**	**7**
Νομοί		**28**	**21**	**1**
Σύνολο περιφερειών		13		
Σύνολο νομών		50		

Ιδία επεξεργασία. Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ. *Προσωρινά στοιχεία.

Εργαζόμενοι στους τομείς της βιομηχανίας και των κατασκευών με κριτήριο τον τόπο μόνιμης διαμονής: Καθαρή Μεταβολή 1991-2001														
ΚΛΑΔΟΣ / ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	**ΑΝ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ & ΘΡΑΚΗ**	**Κ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ**	**Δ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ**	**ΘΕΣΣΑΛΙΑ**	**ΗΠΕΙΡΟΣ**	**ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ**	**ΔΥΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ**	**ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ**	**ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ**	**ΑΤΤΙΚΗ**	**Β. ΑΙΓΑΙΟ**	**Ν. ΑΙΓΑΙΟ**	**ΚΡΗΤΗ**	***ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ***
Ορυχεία και λατομεία.	-468	-962	1035	-118	-38	8	-65	-2369	-81	-751	-19	125	-155	***-3858***
Μεταποιητικές βιομηχανίες.	-1544	-16584	-5350	-2170	-156	-147	-3994	1206	1013	-1465	-260	-593	1293	***-28751***
Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου και νερού.	531	754	-759	586	237	132	372	201	757	-142	135	468	620	***3892***
Κατασκευές.	4166	11403	1754	960	264	519	2835	1627	1766	41081	92	2298	2146	***70911***
ΜΕΤΑΒΟΛΗ	***2685***	***-5389***	***-3320***	***-742***	***307***	***512***	***-852***	***665***	***3455***	***38723***	***-52***	***2298***	***3904***	***42194***

Ιδία Επεξεργασία στοιχείων. Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Στατιστική Βάση Δεδομένων. Απογραφές 1991/2001.

Συμμετοχή βιομηχανίας και κατασκευών στις Ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου σε κάθε γεωγραφική ζώνη και περιφέρεια				
	Επενδύσεις στη Βιομηχανία συμπεριλαμβανομένης και της ενέργειας	Επενδύσεις στις Κατασκευές	Επενδύσεις στη Βιομηχανία συμπεριλαμβανομένης και της ενέργειας	Επενδύσεις στις Κατασκευές
	% στις επενδύσεις της περιφέρειας			
	2000		2008*	
ΣΥΝΟΛΟ ΕΛΛΑΔΟΣ	***13,1***	***1,3***	***8,2***	***2,7***
Βόρεια Ελλάς	**12,2**	**1,3**	**6,9**	**3,2**
Ανατ. Μακεδονία - Θράκη	11,6	1,3	8,7	3,3
Κεντρική Μακεδονία	11,5	1,3	7,9	2,7
Δυτική Μακεδονία	17,8	1,4	5,9	5,5
Θεσσαλία	11,8	1,2	4,4	2,9
Κεντρική Ελλάς	**16,2**	**1,3**	**8,3**	**2,6**
Ήπειρος	5,7	1,5	6,4	4,8
Ιόνια Νησιά	2,3	1,4	5,8	3,5
Δυτική Ελλάς	9,0	1,4	18,6	3,1
Στερεά Ελλάς	26,9	1,0	5,0	1,7
Πελοπόννησος	20,7	1,4	5,1	1,8
Αττική	**14,5**	**1,5**	**7,2**	**1,3**
Νησιά Αιγαίου, Κρήτη	**5,0**	**1,2**	**13,2**	**4,1**
Βόρειο Αιγαίο	4,0	1,3	15,0	5,5
Νότιο Αιγαίο	6,9	1,5	12,3	3,6
Κρήτη	4,4	1,1	13,0	3,8

Ιδία επεξεργασία. Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Περιφερειακοί Λογαριασμοί.
*** Προσωρινά στοιχεία**

Μεταβολή στον αρ. επιχειρήσεων στη μεταποίηση (κατά διψήφιο κλάδο ΣΤΑΚΟΔ-2003) στους πιο "βιομηχανικούς" νομούς*						
	ΝΟΜΟΣ	**1. ΑΤΤΙΚΗΣ**	**2. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ**	**3. ΒΟΙΩΤΙΑΣ**	**4. ΚΟΖΑΝΗΣ**	**5. ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ**
	ΚΛΑΔΟΣ / ΕΤΟΣ					
15	ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΤΡΟΦΙΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΤΩΝ	182	203	38	-200	-282
16	ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΠΡΟΙΟΝΤΩΝ ΚΑΠΝΟΥ	-3	-3			
17	ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΛΩΣΤΟΥΦΑΝΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΥΛΩΝ	147	145	57	557	25
18	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΕΙΔΩΝ ΕΝΔΥΣΗΣ:ΚΑΤΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΒΑΦΗ ΓΟΥΝΑΡΙΚΩΝ	-1842	-981	-11	-535	-67
19	ΚΑΤΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΔΕΨΗ ΔΕΡΜΑΤΟΣ:ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΕΙΔΩΝ ΤΑΞΙΔΙΟΥ (ΑΠΟΣΚΕΥΩΝ), ΤΣΑΝΤΩΝ, ΕΙΔΩΝ ΣΕΛΟΠΟΙΙΑΣ, ΕΙΔΩΝ ΣΑΓΜΑΤΟΠΟΙΙΑΣ ΚΑΙ ΥΠΟΔΗΜΑΤΩΝ	-233	-85	-40	74	121
20	ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΞΥΛΟΥ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΠΡΟΙΟΝΤΩΝ ΑΠΟ ΞΥΛΟ ΚΑΙ ΦΕΛΛΟ, ΕΚΤΟΣ ΑΠΟ ΤΑ ΕΠΙΠΛΑ: ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΕΙΔΩΝ ΚΑΛΑΘΟΠΟΙΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΑΡΤΟΠΛΕΚΤΙΚΗΣ	-563	-9	28	-83	-89
21	ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΧΑΡΤΟΠΟΛΤΟΥ, ΧΑΡΤΙΟΥ ΚΑΙ ΠΡΟΙΟΝΤΩΝ ΑΠΟ ΧΑΡΤΙ	-23	1	20	38	61

22	ΕΚΔΟΣΕΙΣ, ΕΚΤΥΠΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΠΡΟΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΩΝ ΜΕΣΩΝ ΕΓΓΡΑΦΗΣ ΗΧΟΥ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΑΣ ΚΑΙ ΜΕΣΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ	879	219	35	-31	-34
23	ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΟΠΤΑΝΘΡΑΚΑ (ΚΩΚ), ΠΡΟΙΟΝΤΩΝ ΔΙΥΛΙΣΗΣ ΠΕΤΡΕΛΑΙΟΥ ΚΑΙ ΠΥΡΗΝΙΚΩΝ ΚΑΥΣΙΜΩΝ	-12	-2		4	10
24	ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΧΗΜΙΚΩΝ ΟΥΣΙΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΙΟΝΤΩΝ	78	34	-28	7	3
25	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΠΡΟΙΟΝΤΩΝ ΑΠΟ ΕΛΑΣΤΙΚΟ (ΚΑΟΥΤΣΟΥΚ) ΚΑΙ ΠΛΑΣΤΙΚΕΣ ΥΛΕΣ	174	119	33	75	108
26	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΑΛΛΩΝ ΠΡΟΙΟΝΤΩΝ ΑΠΟ ΜΗ ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΟΡΥΚΤΑ	302	108	14	-42	-64
27	ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΒΑΣΙΚΩΝ ΜΕΤΑΛΛΩΝ	-14	38	14	206	328
28	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΜΕΤΑΛΛΙΚΩΝ ΠΡΟΙΟΝΤΩΝ, ΜΕ ΕΞΑΙΡΕΣΗ ΤΑ ΜΗΧΑΝΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΑ ΕΙΔΗ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΥ	123	234	54	-132	-156
29	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΜΗΧΑΝΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΙΔΩΝ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΥ Μ.Α.Κ.	728	301	13	-32	-96
30	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΜΗΧΑΝΩΝ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΚΑΙ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΩΝ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ	84	34			25
31	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΗΛΕΚΤΡΙΚΩΝ ΜΗΧΑΝΩΝ ΚΑΙ ΣΥΣΚΕΥΩΝ Μ.Α.Κ.	147	96	50	1	-11

32	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΣΥΣΚΕΥΩΝ ΡΑΔΙΟΦΩΝΙΑΣ, ΤΗΛΕΟΡΑΣΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΩΝ	125	39	200	2	5
33	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΙΑΤΡΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ, ΟΡΓΑΝΩΝ ΑΚΡΙΒΕΙΑΣ ΚΑΙ ΟΠΤΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ:ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΡΟΛΟΓΙΩΝ ΚΑΘΕ ΕΙΔΟΥΣ	103	31	100	-3	0
34	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΩΝ ΟΧΗΜΑΤΩΝ:ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΡΥΜΟΥΛΚΟΥΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΗΜΙΡΥΜΟΥΛΚΟΥΜΕΝΩΝ ΟΧΗΜΑΤΩΝ	-6	15	0	-4	32
35	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΛΟΙΠΟΥ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΥ ΜΕΤΑΦΟΡΩΝ	151	15	33	1	185
36	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΕΠΙΠΛΩΝ. ΛΟΙΠΕΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΕΣ Μ.Α.Κ.	-388	-35	42	-19	-247

Επεξεργασία στοιχείων. Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ. Μητρώο Επιχειρήσεων.
*** νομοί με υψηλότερη οικονομική δραστηριότητα (ΑΠΑ) στον τομέα**

Χωρική κατανομή των 50 μεγαλύτερων (με κριτήριο τον κύκλο εργασιών) επιχειρήσεων στη βιομηχανία 2010							
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΕΔΡΑΣ	**ΠΟΛΗ/ΠΕΡΙΟΧΗ ΕΔΡΑΣ**	**ΑΡΙΘΜΟΣ**	**ΕΠΙΧΕΙΡ**	**ΚΥΚΛΟΣ ΕΡΓ. (2010) EURO**	**ΚΑΘΑΡΑ ΚΕΡΔΗ**	**ΕΡΓΑΖΟ-ΜΕΝΟΙ**	**ΜΕΣΟ % ΕΞΑΓΩΓΩΝ**
ΑΤΤΙΚΗ	Μαρούσι	13	42	27.545.866.685	258.692.697	59.319	28
	Αθήνα	9					
	Κηφισιά	3					
	Χαλάνδρι	2					
	Ν. Ηράκλειο	1					
	Μεταμόρφωση	2					
	σύνολο ΚΕΝΤΡΟ ΚΑΙ ΒΟΡΕΙΟ ΤΜΗΜΑ	*30*					
	Ασπρόπυργος	1					
	Γλυφάδα	1					
	Άλιμος	1					
	Ανοιξη	1					
	Μάνδρα	1					
	Κορωπί	1					
	Παιανία	1					
	Πειραιάς	1					
	Γλυφάδα	1					
	Ν. Ερυθραία	1					
	Αιγάλαιω	1					
	Λυκόβρυση	1					
	σύνολο ΛΟΙΠΗ ΑΤΤΙΚΗ	*12*					
ΒΟΙΩΤΙΑ	Οινόφυτα	2	3	1.372.193.786	-200.283	1.827	61
	Θήβα	1					
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	Θεσσαλονίκη	2	3	506.385.739	-44.585.527	2.718	21
	Κιλκίς	1					
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	Λάρισα	1	1	127.365.033	9.858.378	100	5
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	Καλαμάτα	1	1	433.029.000	34.840.000	459	62
ΣΥΝΟΛΟ	***ΠΡΩΤΕΣ ΣΕ ΚΥΚΛΟ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΣΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ***	***50***		***29.984.840.243***	***258.605.265***	***64.423***	***30***

Επεξεργασία στοιχείων. Πηγή: statbank, 12/2012

Αρ. επιχειρήσεων και κύκλος εργασιών (σε ευρώ) ανά Περιφέρεια και Κλάδο Δευτερογενή Τομέα 2002									
Κλάδος / Περιφέρεια	**ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ**			**ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ**			**ΛΟΙΠΟΙ ΚΛΑΔΟΙ (ορυχεία-μεταλλεία, ενέργεια)**		
	ΑΡ. ΕΠΙΧ.	Κ. ΕΡΓ.	ΜΕΣΟΣ Κ. ΕΡΓ.	ΑΡ. ΕΠΙΧ.	Κ. ΕΡΓ.	ΜΕΣΟΣ Κ. ΕΡΓ.	ΑΡ. ΕΠΙΧ.	Κ. ΕΡΓ.	ΜΕΣΟΣ Κ. ΕΡΓ.
ΣΥΝΟΛΟ ΕΛΛΑΔΟΣ	***97011***	***53234.33***	***54874.53***	***98926***	***13786.03***	***139357***	***2269***	***9402.28***	***4143799.03***
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	3910	2499.55	63927.11	4756	273.53	57512.62	176	168.63	958125
Κεντρική Μακεδονία	19240	7188.48	37362.16	11710	1150.58	98256.19	244	88.06	360901.6393
Δυτική Μακεδονία	4975	440.19	8848.04	3021	224.98	74472.03	50	21.77	435400
Θεσσαλία	5186	1539.99	29695.14	5606	324.29	57846.95	230	48.34	210173.913
Ήπειρος	2517	459.81	18268.18	4038	233.66	57865.28	135	32.56	241185.1852
Ιόνια Νησιά	1625	111.77	6878.154	3002	100.99	33640.91	88	16.71	189886.3636
Δυτική Ελλάδα	4168	841.83	20197.46	6044	315.42	52187.29	83	48.97	590000
Στερεά Ελλάδα	3372	927.47	27505.04	5888	303.19	51492.87	154	27.26	177012.987
Πελοπόννησος	4337	822	18953.19	6044	315.42	52187.29	189	38.25	202380.9524
Αττική	37127	36446.8	98167.91	31691	9592.92	302701.7	539	7925.84	14704712.43
Βόρειο Αιγαίο	1286	227.74	17709.18	2218	100.83	45459.87	48	11.61	241875
Νότιο Αιγαίο	2196	299.47	13637.07	4848	234.65	48401.4	168	34.1	202976.1905
Κρήτη	4433	905.24	20420.48	6658	415.08	62343.05	92	37.31	405543.4783
Άγνωστη Περιφέρεια	2639	523.98	19855.25	2838	128.35	45225.51	73	4.51	61780.82192
Σχέση άκρων τιμών (max/min)			*14.27242*			*8.998025*			*83.07137617*

Επεξεργασία στοιχείων. Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ. Μητρώο Επιχειρήσεων, 2002.

Ιδρύσεις και επεκτάσεις εργοστασίων ανά περιφέρεια								
	2001				2007			
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΝΕΑ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑ ΣΥΝΟΛΟ		ΕΠΕΚΤΑΣΕΙΣ		ΝΕΑ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑ ΣΥΝΟΛΟ		ΕΠΕΚΤΑΣΕΙΣ	
	Αρ.	HP	Αρ.	HP	Αρ.	HP	Αρ.	HP
ΣΥΝΟΛΟ ΕΛΛΑΔΟΣ	***1,758***	***132,496***	***739***	***185,508***	***2,647***	***222,757***	***902***	***139,625***
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	108	14,912	67	15,634	121	17,626	72	18,004
Κεντρική Μακεδονία	662	53,601	179	34,722	638	47,078	90	28,084
Δυτική Μακεδονία	48	3,481	4	1,118	52	12,883	8	264
Ηπειρος	54	3,506	5	2,776	92	6,138	33	4,492
Θεσσαλία	102	11,645	64	22,654	142	23,417	100	15,763
Ιόνια νησιά	32	2,416	3	77	14	823	7	457
Δυτική Ελλάδα	48	6,031	49	4,630	253	14,724	96	14,294
Στερεά Ελλάδα	118	9,344	67	23,221	146	31,151	99	22,055
Αττική	409	14,119	215	72,441	857	31,798	264	21,413
Πελοπόννησος	79	4,255	38	3,712	43	4,816	51	5,807
Βόρειο Αιγαίο	17	737	8	201	57	3,807	16	962
Νότιο Αιγαίο	19	702	1	616	29	4,954	6	634
Κρήτη	62	7,747	39	3,706	203	23,542	60	7,396

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ.

Μέσος Κύκλος Εργασιών ανά επιχείρηση (σε ευρώ) στις ελληνικές περιφέρειες κατά κλάδο Δευτερογενή Τομέα			
Κλάδος / Περιφέρεια	**ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ**	**ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ**	**ΛΟΙΠΟΙ ΚΛΑΔΟΙ (ορυχεία - μεταλλεία, ενέργεια)**
	ΜΕΣΟΣ ΚΥΚΛΟΣ ΕΡΓΑΣΙΩΝ		
ΣΥΝΟΛΟ ΕΛΛΑΔΟΣ	***54.875***	***139.357***	***4.143.799***
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	63.927	57.513	958.125
Κεντρική Μακεδονία	37.362	98.256	360.902
Δυτική Μακεδονία	8.848	74.472	435.4
Ηπειρος	29.695	57.847	210.174
Θεσσαλία	18.268	57.865	241.185
Ιόνια νησιά	6.878	33.641	189.886
Δυτική Ελλάδα	20.197	52.187	590
Στερεά Ελλάδα	27.505	51.493	177.013
Αττική	18.953	52.187	202.381
Πελοπόννησος	98.168	302.702	14.704.712
Βόρειο Αιγαίο	17.709	45.46	241.875
Νότιο Αιγαίο	13.637	48.401	202.976
Κρήτη	20.42	62.343	405.543
ΑΓΝΩΣΤΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	*19.855*	*45.226*	*61.781*

Επεξεργασία στοιχείων. Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ. Μητρώο Επιχειρήσεων, 2002.

Ακαθάριστη προστιθέμενη αξία-διανομή κατά κλάδο, περιφέρεια και νομό 2009*																
	% συμμμετοχή περιφέρειας-νομού στο σύνολο χώρας				συμμετοχή 0-1%				συμμετοχή 2-5%				συμμετοχή >5%			
	Μεταλεία, ορυχεία	Ηλεκτρισμός, φυσικό αέριο και ύδρευση	Μεταποίηση	Κατασκευές	Μεταλεία, ορυχεία	Ηλεκτρισμός, φυσικό αέριο και ύδρευση	Μεταποίηση	Κατασκευές	Μεταλεία, ορυχεία	Μεταποίηση	Ηλεκτρισμός, φυσικό αέριο και ύδρευση	Κατασκευές	Μεταλεία, ορυχεία	Ηλεκτρισμός, φυσικό αέριο και ύδρευση	Μεταποίηση	Κατασκευές
Σύνολο Ελλάδος	***100***	***100***	***100***	***100***												
Βόρεια Ελλάς	**67%**	**41%**	**32%**	**35%**												
Ανατ. Μακεδονία - Θράκη	*25%*	*3%*	*4%*	*8%*						◊	◊		◊			◊
Έβρος	0%	1%	1%	2%	◊	◊	◊					◊				
Ξάνθη	0%	0%	1%	3%	◊	◊	◊					◊				
Ροδόπη	0%	0%	0%	1%	◊	◊	◊	◊								
Δράμα	1%	0%	1%	1%		◊	◊	◊								
Καβάλα	24%	1%	1%	1%		◊	◊	◊					◊			
Κεντρική Μακεδονία	*9%*	*11%*	*20%*	*19%*									◊	◊	◊	◊
Ημαθία	0%	1%	2%	2%	◊	◊				◊		◊				
Θεσσαλονίκη	1%	6%	14%	13%	◊									◊	◊	◊
Κιλκίς	0%	0%	1%	1%	◊	◊	◊	◊								
Πέλλα	0%	1%	2%	1%	◊	◊		◊								
Πιερία	0%	0%	0%	0%	◊	◊	◊	◊								
Σέρρες	0%	1%	1%	1%	◊	◊	◊	◊								
Χαλκιδική	7%	1%	0%	0%		◊	◊	◊					◊			
Δυτική Μακεδονία	*31%*	*23%*	*2%*	*1%*				◊		◊			◊	◊		
Γρεβενά	0%	0%	0%	0%	◊	◊	◊	◊								
Καστοριά	0%	0%	1%	0%	◊	◊	◊	◊								
Κοζάνη	29%	22%	1%	0%			◊	◊					◊	◊		
Φλώρινα	2%	0%	0%	0%		◊	◊	◊	◊							
Θεσσαλία	2%	5%	7%	8%					◊		◊				◊	◊
Καρδίτσα	0%	1%	0%	1%	◊	◊	◊	◊								

Λάρισσα	1%	2%	3%	4%	◊					◊	◊	◊				
Μαγνησία	1%	1%	3%	2%	◊	◊						◊				
Τρίκαλα	0%	1%	0%	0%	◊	◊	◊	◊								
Κεντρική Ελλάς	**26%**	**25%**	**32%**	**26%**									◊	◊	◊	◊
Ήπειρος	*1%*	*2%*	*1%*	*2%*	◊		◊				◊	◊				
Άρτα	0%	1%	0%	0%	◊	◊	◊	◊								
Θεσπρωτία	0%	0%	0%	0%	◊	◊	◊	◊								
Ιωάννινα	1%	1%	1%	1%	◊	◊	◊	◊								
Πρέβεζα	0%	0%	0%	0%	◊	◊	◊	◊								
Ιόνια Νησιά	0%	1%	1%	1%	◊	◊	◊	◊								
Ζάκυνθος	0%	0%	0%	0%	◊	◊	◊	◊								
Κέρκυρα	0%	0%	0%	0%	◊	◊	◊	◊								
Κεφαλληνία	0%	0%	0%	0%	◊	◊	◊	◊								
Λευκάδα	0%	0%	0%	0%	◊	◊	◊	◊								
Δυτική Ελλάς	*1%*	*5%*	*5%*	*7%*	◊					◊	◊					◊
Αιτωλοακαρνανία	1%	2%	1%	2%	◊		◊				◊	◊				
Αχαΐα	0%	2%	4%	4%	◊					◊	◊	◊				
Ηλεία	0%	1%	1%	1%	◊	◊	◊	◊								
Στερεά Ελλάς	*17%*	*6%*	*21%*	*13%*									◊	◊	◊	◊
Βοιωτία	3%	1%	15%	6%		◊			◊						◊	◊
Εύβοια	7%	4%	3%	4%						◊	◊	◊	◊			
Ευρυτανία	0%	0%	0%	0%	◊	◊	◊	◊								
Φθιώτιδα	1%	1%	2%	3%	◊	◊						◊				
Φωκίδα	6%	0%	0%	0%		◊	◊	◊					◊			
Πελοπόννησος	*6%*	*10%*	*5%*	*4%*						◊		◊	◊	◊		
Αργολίδα	0%	1%	1%	1%	◊	◊	◊	◊								
Αρκαδία	5%	6%	0%	0%			◊	◊	◊					◊		
Κορινθία	0%	2%	3%	2%	◊					◊	◊	◊				

	% συμμετοχή περιφέρειας-νομού στο σύνολο χώρας				συμμετοχή 0-1%				συμμετοχή 2-5%				συμμετοχή >5%			
	Μεταλεία, ορυχεία	Ηλεκτρισμός, φυσικό αέριο και ύδρευση	Μεταποίηση	Κατασκευές	Μεταλεία, ορυχεία	Ηλεκτρισμός, φυσικό αέριο και ύδρευση	Μεταποίηση	Κατασκευές	Μεταλεία, ορυχεία	Μεταποίηση	Ηλεκτρισμός, φυσικό αέριο και ύδρευση	Κατασκευές	Μεταλεία, ορυχεία	Ηλεκτρισμός, φυσικό αέριο και ύδρευση	Μεταποίηση	Κατασκευές
Λακωνία	0%	1%	0%	0%	◊	◊	◊	◊								
Μεσσηνία	0%	1%	1%	1%	◊	◊	◊	◊								
Αττική	**2%**	**22%**	**32%**	**31%**					◊					◊	◊	◊
Νησιά Αιγαίου, Κρήτη	**5%**	**12%**	**3%**	**8%**												
Βόρειο Αιγαίο	*1%*	*2%*	*1%*	*4%*	◊		◊				◊	◊				
Λέσβος	0%	1%	0%	3%	◊	◊	◊					◊				
Σάμος	0%	1%	0%	0%	◊	◊	◊	◊								
Χίος	0%	1%	0%	0%	◊	◊	◊	◊								
Νότιο Αιγαίο	*4%*	*5%*	*1%*	*1%*			◊	◊	◊		◊					
Δωδεκάνησα	1%	3%	0%	1%	◊		◊	◊		◊						
Κυκλάδες	3%	2%	1%	0%			◊	◊	◊	◊						
Κρήτη	*1%*	*5%*	*2%*	*3%*	◊					◊	◊	◊				
Ηράκλειο	0%	3%	1%	2%	◊		◊			◊		◊				
Λασίθι	0%	1%	0%	0%	◊	◊	◊	◊								
Ρέθυμνο	0%	0%	0%	0%	◊	◊	◊	◊								
Χανιά	0%	1%	1%	1%	◊	◊	◊	◊								
Περιφέρειες					***5***	***1***	***4***	***3***	***3***	***5***	***7***	***4***	***5***	***5***	***4***	***6***
Νομοί					***41***	***39***	***40***	***36***	***4***	***8***	***8***	***12***	***5***	***3***	***2***	***2***

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ. Ιδία Επεξεργασία.

Ακαθάριστη προστιθέμενη αξία – διανομή κατά κλάδο, περιφέρεια και νομό 2009*												
	% συμμμετοχή περιφέρειας-νομού στο σύνολο χώρας			συμμετοχή 0-1%			συμμετοχή 2-5%			συμμετοχή >5%		
	Ορυχεία, λατομεία, βιομηχανία, παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού, κλιματισμού και νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες εξυγίανσης		Κατασκευές	Ορυχεία, λατομεία, βιομηχανία, παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού, κλιματισμού και νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες εξυγίανσης		Κατασκευές	Ορυχεία, λατομεία, βιομηχανία, παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού, κλιματισμού και νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες εξυγίανσης		Κατασκευές	Ορυχεία, λατομεία, βιομηχανία, παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού, κλιματισμού και νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες εξυγίανσης		Κατασκευές
	Σύνολο	Εκ των οποίων Μεταποίηση		Σύνολο	Εκ των οποίων Μεταποίηση		Σύνολο	Εκ των οποίων Μεταποίηση		Σύνολο	Εκ των οποίων Μεταποίηση	
Σύνολο Ελλάδος	***100***	***100***	***100***									
Βόρεια Ελλάς	**34%**	**31%**	**28%**									
Ανατ. Μακεδονία Θράκη	*5%*	*5%*	*4%*				◊	◊	◊			
Έβρος	1%	1%	1%	◊	◊	◊						
Ξάνθη	1%	1%	1%	◊	◊	◊						
Ροδόπη	1%	1%	0%	◊	◊	◊						
Δράμα	1%	1%	0%	◊	◊	◊						
Καβάλα	1%	1%	1%	◊	◊	◊						
Κεντρική Μακεδονία	*15%*	*18%*	*15%*							◊	◊	◊
Ημαθία	1%	1%	1%	◊	◊	◊						
Θεσσαλονίκη	10%	13%	9%							◊	◊	◊
Κιλκίς	1%	2%	1%	◊		◊		◊				
Πέλλα	1%	1%	1%	◊	◊	◊						
Πιερία	0%	1%	1%	◊	◊	◊						
Σέρρες	1%	1%	1%	◊	◊	◊						
Χαλκιδική	0%	0%	1%	◊	◊	◊						
Δυτ. Μακεδονία	*8%*	*1%*	*3%*		◊				◊	◊		

Γρεβενά	0%	0%	0%	◊	◊	◊						
Καστοριά	0%	0%	0%	◊	◊	◊						
Κοζάνη	6%	0%	1%		◊	◊				◊		
Φλώρινα	2%	0%	1%		◊	◊	◊					
Θεσσαλία	*6%*	*7%*	*6%*							◊	◊	◊
Καρδίτσα	0%	0%	1%	◊	◊	◊						
Λάρισσα	2%	2%	2%				◊	◊	◊			
Μαγνησία	4%	5%	2%				◊	◊	◊			
Τρίκαλα	1%	1%	1%	◊	◊	◊						
Κεντρική Ελλάς	**24%**	**26%**	**22%**									
Ήπειρος	*2%*	*2%*	*3%*				◊	◊	◊			
Άρτα	0%	0%	1%	◊	◊	◊						
Θεσπρωτία	0%	0%	0%	◊	◊	◊						
Ιωάννινα	1%	1%	2%	◊	◊				◊			
Πρέβεζα	0%	0%	1%	◊	◊	◊						
Ιόνια Νησιά	*1%*	*0%*	*2%*	◊	◊				◊			
Ζάκυνθος	0%	0%	1%	◊	◊	◊						
Κέρκυρα	0%	0%	1%	◊	◊	◊						
Κεφαλληνία	0%	0%	1%	◊	◊	◊						
Λευκάδα	0%	0%	0%	◊	◊	◊						
Δυτική Ελλάς	*4%*	*4%*	*6%*				◊	◊				◊
Αιτωλοακαρνανία	1%	1%	2%	◊	◊				◊			
Αχαία	3%	3%	4%				◊	◊	◊			
Ηλεία	0%	0%	1%	◊	◊	◊						
Στερεά Ελλάς	*11%*	*13%*	*5%*						◊	◊	◊	
Βοιωτία	6%	8%	2%						◊	◊	◊	

	% συμμμετοχή περιφέρειας-νομού στο σύνολο χώρας			συμμετοχή 0-1%			συμμετοχή 2-5%			συμμετοχή >5%		
	Ορυχεία, λατομεία, βιομηχανία, παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού, κλιματισμού και νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες εξυγίανσης		Κατασκευές	Ορυχεία, λατομεία, βιομηχανία, παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού, κλιματισμού και νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες εξυγίανσης		Κατασκευές	Ορυχεία, λατομεία, βιομηχανία, παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού, κλιματισμού και νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες εξυγίανσης		Κατασκευές	Ορυχεία, λατομεία, βιομηχανία, παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού, κλιματισμού και νερού, επεξεργασία λυμάτων, διαχείριση αποβλήτων και δραστηριότητες εξυγίανσης		Κατασκευές
	Σύνολο	Εκ των οποίων Μεταποίηση		Σύνολο	Εκ των οποίων Μεταποίηση		Σύνολο	Εκ των οποίων Μεταποίηση		Σύνολο	Εκ των οποίων Μεταποίηση	
Εύβοια	3%	3%	2%				◊	◊	◊			
Ευρυτανία	0%	0%	0%	◊	◊	◊						
Φθιώτιδα	2%	2%	1%			◊	◊	◊				
Φωκίδα	0%	0%	0%	◊	◊	◊						
Πελοπόννησος	*7%*	*6%*	*5%*						◊	◊	◊	
Αργολίδα	1%	1%	1%	◊	◊	◊						
Αρκαδία	2%	0%	1%		◊	◊	◊					
Κορινθία	3%	4%	1%			◊	◊	◊				
Λακωνία	0%	0%	1%	◊	◊	◊						
Μεσσηνία	1%	1%	1%	◊	◊	◊						
Αττική	**37%**	**39%**	**38%**							◊	◊	◊
Νησιά Αιγαίου, Κρήτη	**5%**	**4%**	**13%**									
Βόρειο Αιγαίο	*1%*	*0%*	*2%*	◊	◊				◊			
Λέσβος	0%	0%	1%	◊	◊	◊						
Σάμος	0%	0%	0%	◊	◊	◊						
Χίος	0%	0%	1%	◊	◊	◊						
Νότιο Αιγαίο	*2%*	*1%*	*4%*		◊		◊		◊			
Δωδεκάνησα	1%	1%	2%	◊	◊				◊			
Κυκλάδες	1%	0%	2%	◊	◊				◊			

Κρήτη	*3%*	*3%*	*7%*				◊	◊				◊
Ηράκλειο	2%	2%	3%				◊	◊	◊			
Λασίθι	0%	0%	2%	◊	◊				◊			
Ρέθυμνο	0%	0%	1%	◊	◊	◊						
Χανιά	1%	1%	2%	◊	◊				◊			
Περιφέρειες				**2**	**4**	**0**	**5**	**4**	**8**	**6**	**5**	**5**
Νομοί				**38**	**40**	**37**	**9**	**8**	**12**	**3**	**2**	**1**

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ. Ιδία Επεξεργασία. *Προσωρινά στοιχεία.

Απασχόληση κατά γεωγραφική ζώνη, περιφέρεια και κλάδο στον τριτογενή τομέα 2008*			
Σύνολο Ελλάδος	***3,312,596***	Στερεά Ελλάς	129,160
Βόρεια Ελλάς	**917,306**	Πελοπόννησος	144,135
Ανατολική Μακεδονία - Θράκη	140,204	**Αττική**	**1,442,517**
Κεντρική Μακεδονία	533,799	**Νησιά Αιγαίου, Κρήτη**	**337,018**
Δυτική Μακεδονία	59,559	Βόρειο Αιγαίο	54,390
Θεσσαλία	183,743	Νότιο Αιγαίο	101,068
Κεντρική Ελλάς	**615,755**	Κρήτη	181,560
Ήπειρος	87,189		
Ιόνια Νησιά	65,432		
Δυτική Ελλάς	189,839		

Επεξεργασία στοιχείων. Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού. * Προσωρινά στοιχεία

Καθαρή μεταβολή στις ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου κατά γεωγραφική ζώνη, περιφέρεια και κλάδο τριτογενή τομέα 2000-2008* (ποσά σε εκ. ευρώ - τρέχουσες τιμές)												
Κλάδοι/Περιφέρειες	**Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευές οχημάτων και ειδών οικιακής χρήσης, ξενοδοχεία και εστιατόρια, μεταφορές και επικοινωνίες**			**Χρηματοπιστωτική διαμεσολάβηση, διαχείριση ακίνητης περιουσίας, εκμίσθωση και επιχ/τικές δραστηριότητες**			**Άλλες υπηρεσίες**			**ΣΥΝΟΛΟ ΤΡΙΤΟΓΕΝΗ ΤΟΜΕΑ**		
		%	**% στο σύνολο**		**%**	**% στο σύνολο**		**%**	**% στο σύνολο**		**%**	**% στο σύνολο**
Σύνολο Ελλάδος	***6.259***	***106%***	***46%***	***5.52***	***50%***	***41%***	***1.796***	***26%***	***13%***	***13.575***	***57%***	***100%***
Βόρεια Ελλάς	**1.086**	**54%**	**23%**	**2.525**	**73%**	**53%**	**1.108**	**53%**	**23%**	**4.719**	**62%**	**100%**
Ανατ. Μακεδονία - Θράκη	103	27%	12%	226	38%	27%	507	131%	61%	835	61%	100%
Κεντρική Μακεδονία	-122	-11%	-8%	1.547	81%	97%	162	15%	10%	1.588	39%	100%
Δυτική Μακεδονία	493	317%	75%	134	42%	20%	30	18%	5%	656	103%	100%
Θεσσαλία	612	144%	37%	618	98%	38%	410	88%	25%	1.64	108%	100%
Κεντρική Ελλάς	**3.031**	**195%**	**52%**	**2.664**	**110%**	**46%**	**110**	**7%**	**2%**	**5.805**	**107%**	**100%**
Ήπειρος	281	139%	40%	295	83%	42%	120	56%	17%	695	90%	100%
Ιόνια Νησιά	116	47%	24%	247	103%	51%	126	76%	26%	489	75%	100%
Δυτική Ελλάς	339	99%	37%	626	106%	68%	-48	-12%	-5%	917	69%	100%
Στερεά Ελλάς	1.341	317%	73%	598	98%	32%	-93	-25%	-5%	1.846	132%	100%
Πελοπόννησος	954	282%	51%	898	145%	48%	5	2%	0%	1.858	144%	100%
Αττική	**1.379**	**108%**	**64%**	**417**	**10%**	**19%**	**355**	**14%**	**16%**	**2.15**	**27%**	**100%**
Νησιά Αιγαίου, Κρήτη	**763**	**73%**	**85%**	**-86**	**-8%**	**-10%**	**223**	**26%**	**25%**	**900**	**30%**	**100%**
Βόρειο Αιγαίο	48	28%	19%	154	90%	60%	55	42%	21%	256	54%	100%
Νότιο Αιγαίο	528	209%	90%	-79	-22%	-14%	140	75%	24%	588	73%	100%
Κρήτη	188	30%	334%	-160	-27%	-285%	28	5%	50%	56	3%	100%

Επεξεργασία στοιχείων. Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Περιφερειακοί Λογαριασμοί. * Προσωρινά στοιχεία

Μέσος κύκλος εργασιών ανά επιχείρηση (σε ευρώ) στις ελληνικές περιφέρειες κατά κλάδο Τριτογενή Τομέα										
Κλάδος / Περιφέρεια	**ΧΟΝΔΡΙΚΟ ΚΑΙ ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ, ΕΠΙΣΚΕΥΕΣ**	**ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΑ ΚΑΙ ΕΣΤΙΑΤΟΡΙΑ**	**ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ, ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ**	**ΕΝΔΙΑΜΕΣΟΙ ΧΡΗΜΑΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΟΙ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ**	**ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΑΚΙΝΗΤΗΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ, ΕΚΜΙΣΘΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ**	**ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΑΜΥΝΑ, ΥΠΟΧΡ. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΗ**	**ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ**	**ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΕΡΙΜΝΑ**	**ΑΛΛΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ ΠΑΡΟΧΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ**	**ΣΥΝΟΛΟ ΤΡΙΤΟΓΕΝΗ***
ΧΩΡΑ	***324,601***	***77,463***	***397,260***	***4,296,253***	***99,537***	***768,097***	***65,325***	***198,715***	***144,499***	***257,324.7***
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	189,258	*42,725*	*108,023*	*29,549*	*44,043*	*511,389*	*44,054*	*36,774*	*45,681*	125,496.8
Κεντρική Μακεδονία	249,861	*60,115*	*146,347*	*419,497*	*59,410*	*182,222*	*45,373*	*97,079*	*62,004*	169,127.5
Δυτική Μακεδονία	148,858	*30,874*	*108,081*	*18,462*	*46,167*	*445,455*	*55,484*	*147,222*	*48,178*	101,637.8
Θεσσαλία	186,889	*45,905*	*101,130*	*27,218*	*37,487*	*380,233*	*43,060*	*70,962*	*30,029*	122,145.6
Ήπειρος	203,678	*43,918*	*103,763*	*18,261*	*40,746*	*45,484*	*45,891*	*37,558*	*36,960*	124,692.8
Ιόνια Νησιά	178,730	*59,464*	*105,784*	*18,000*	*37,003*	*32,143*	*26,126*	*27,963*	*25,032*	102,251.6
Δυτική Ελλάδα	201,502	*50,388*	*140,227*	*18,258*	*42,597*	*375,000*	*38,734*	*51,744*	*67,299*	138,770.2
Στερεά Ελλάδα	186,604	*48,353*	*108,889*	*71,765*	*37,244*	*241,250*	*36,994*	*39,487*	*28,582*	123,476.4
Πελοπόννησος	206,140	*54,874*	*88,337*	*23,750*	*37,740*	*34,146*	*39,633*	*25,567*	*32,728*	133,339.7
Αττική	537,983	155,258	830,156	9,104,585	142,230	*1,828,345*	97,549	313,138	252,103	464,685.0
Βόρειο Αιγαίο	188,393	*51,079*	*89,250*	*20,455*	*80,749*	*330,667*	*29,694*	*29,574*	*29,901*	120,362.5
Νότιο Αιγαίο	219,136	*90,683*	*110,429*	*35,789*	*39,683*	*21,250*	*39,456*	*55,135*	*36,242*	132,877.2
Κρήτη	236,358	*101,284*	*331,801*	*30,769*	*51,771*	*148,491*	*41,599*	*68,221*	*119,316*	170,808.8
Άγνωστη	109,727	*53,889*	*138,807*	*13,200*	*205,452*	*70,000*	*26,628*	*126,129*	*107,073*	110,940.5
Σχέση max/min	*3.6*	*5.0*	*9.4*	*505.8*	*3.8*	*86.0*	*3.7*	*12.2*	10.1	4.6

Επεξεργασία στοιχείων. Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ. Μητρώο Επιχειρήσεων, 2002.

*** δεν συμπεριλαμβάνονται ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν προσωπικό και ετερόδικα όργανα και οργανισμοί.**

Επιχειρήσεις και κύκλος εργασιών αυτών (σε εκ. ευρώ) στους κλάδους τριτογενή τομέα στους Νομούς Αττικής και Θεσσαλονίκης: Μεταβολή 2000-2006									
		ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ				ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ			
		ΜΕΤΑΒΟΛΗ 2000-2006		% ΣΤΗΝ ΑΥΞΗΣΗ		ΜΕΤΑΒΟΛΗ 2000-2006		% ΣΤΗΝ ΑΥΞΗΣΗ	
	ΚΛΑΔΟΣ	ΑΡ.ΕΠΙΧ	Κ.ΕΡΓ.	ΑΡ.ΕΠΙΧ	Κ.ΕΡΓ.	ΑΡ.ΕΠΙΧ	Κ.ΕΡΓ.	ΑΡ.ΕΠΙΧ	Κ.ΕΡΓ.
50	ΕΜΠΟΡΙΟ, ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΣΚΕΥΗ ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΩΝ ΟΧΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΜΟΤΟΣΥΚΛΕΤΩΝ. ΛΙΑΝΙΚΗ ΠΩΛΗΣΗ ΚΑΥΣΙΜΩΝ ΟΧΗΜΑΤΩΝ	1,677	4,943.77	4	10	847	847.89	6	10
51	ΧΟΝΔΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΟ ΜΕ ΠΡΟΜΗΘΕΙΑ, ΕΚΤΟΣ ΑΠΟ ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΩΝ ΟΧΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΜΟΤΟΣΥΚΛΕΤΩΝ	5,883	19,763.64	14	40	1,888	4,785.52	13	57
52	ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ, ΕΚΤΟΣ ΑΠΟ ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΩΝ ΟΧΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΜΟΤΟΣΥΚΛΕΤΩΝ: ΕΠΙΣΚΕΥΗ ΕΙΔΩΝ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΧΡΗΣΗΣ	1,267	7,080.48	3	14	2,049	1,109.14	14	13
55	ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΑ ΚΑΙ ΕΣΤΙΑΤΟΡΙΑ	2,372	1,658.90	6	3	667	343.60	5	4
60	ΧΕΡΣΑΙΕΣ ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ ΜΕΣΩ ΑΓΩΓΩΝ	274	513.31	1	1	327	250.65	2	3
61	ΥΔΑΤΙΝΕΣ ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ	-354	246.18	-1	1	31	19.80	0	0
62	ΕΝΑΕΡΙΕΣ ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ	8	510.24	0	1	-8	1.13	0	0
63	ΒΟΗΘΗΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΑΦΕΙΣ ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ:ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΠΡΑΚΤΟΡΕΙΩΝ	481	1,616.40	1	3	223	167.77	2	2
64	ΤΑΧΥΔΡΟΜΕΙΑ ΚΑΙ ΤΗΛΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ	960	4,787.42	2	10	366	52.75	3	1
65	ΕΝΔΙΑΜΕΣΟΙ ΧΡΗΜΑΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΟΙ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ, ΜΕ ΕΞΑΙΡΕΣΗ ΤΙΣ ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΕΤΑΙΡΕΙΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΤΑΜΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΕΩΝ	109	16,027.14	0	33	6	237.14	0	3
66	ΑΣΦΑΛΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΞΙΟΔΟΤΙΚΑ ΤΑΜΕΙΑ, ΕΚΤΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΗ	-37	4.76	0	0	12	25.32	0	0

67	ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΣΥΝΑΦΕΙΣ ΜΕ ΤΙΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΕΝΔΙΑΜΕΣΩΝ ΧΡΗΜΑΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ	419	250.97	1	1	90	4.56	1	0
70	ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΜΕ ΑΚΙΝΗΤΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ	2,254	531.00	5	1	768	41.19	5	0
71	ΕΚΜΙΣΘΩΣΗ ΜΗΧΑΝΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΥ ΧΩΡΙΣ ΧΕΙΡΙΣΤΗ. ΕΚΜΙΣΘΩΣΗ ΕΙΔΩΝ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΧΡΗΣΗΣ	1,416	774.17	3	2	331	104.21	2	1
72	ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΣΥΝΑΦΕΙΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	3,282	1,000.60	8	2	752	56.89	5	1
73	ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ	1,066	199.36	3	0	382	60.20	3	1
74	ΑΛΛΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	16,473	-18,302.56	39	-37	4,347	97.37	30	1
75	ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΑΜΥΝΑ. ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΗ	638	278.38	2	1	57	10.86	0	0
80	ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	610	124.96	1	0	123	13.71	1	0
85	ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΕΡΙΜΝΑ	576	531.36	1	1	171	33.55	1	0
90	ΔΙΑΘΕΣΗ ΛΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΑΠΟΡΡΙΜΜΑΤΩΝ: ΥΓΙΕΙΝΗ ΚΑΙ ΠΑΡΟΜΟΙΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	113	89.16	0	0	63	16.30	0	0
91	ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ ΜΕ ΜΕΛΗ Μ.Α.Κ.	-152	96.08	0	0	92	3.30	1	0
92	ΨΥΧΑΓΩΓΙΚΕΣ, ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	2,410	6,144.36	6	13	430	54.82	3	1
93	ΑΛΛΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	555	74.92	1	0	410	13.91	3	0
	ΣΥΝΟΛΟ	**42,300**	**48,945.00**	**100**	**100**	**14,424**	**8,351.58**	**100**	**100**

Επεξεργασία στοιχείων. Πηγή: Γ.Γ. ΕΣΥΕ / ΜΗΤΡΩΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ 2000/2006

*** Για τους κλάδους με λιγότερες από 4 επιχειρήσεις δεν εμφανίζεται ο τζίρος**

Επιχειρήσεις και κύκλος εργασιών αυτών (σε εκατομμύρια ευρώ) στους κλάδους τριτογενή τομέα στους Νομούς Ηρακλείου, Αχαΐας και Λάρισας: Μεταβολή 2000-2006													
		ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ				ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ				ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ			
		ΜΕΤΑΒΟΛΗ 2000-2006		% ΣΤΗΝ ΑΥΞΗΣΗ		ΜΕΤΑΒΟΛΗ 2000-2006		% ΣΤΗΝ ΑΥΞΗΣΗ		ΜΕΤΑΒΟΛΗ 2000-2006		% ΣΤΗΝ ΑΥΞΗΣΗ	
	ΚΛΑΔΟΣ	**ΑΡ. ΕΠΙΧ**	**Κ. ΕΡΓ.**	**ΑΡ. ΕΠΙΧ**	**Κ. ΕΡΓ.**	**ΑΡ. ΕΠΙΧ**	**Κ. ΕΡΓ.**	**ΑΡ. ΕΠΙΧ**	**Κ. ΕΡΓ.**	**ΑΡ. ΕΠΙΧ**	**Κ. ΕΡΓ.**	**ΑΡ. ΕΠΙΧ**	**Κ. ΕΡΓ.**
50	ΕΜΠΟΡΙΟ, ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΣΚΕΥΗ ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΩΝ ΟΧΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΜΟΤΟΣΥΚΛΕΤΩΝ. ΛΙΑΝΙΚΗ ΠΩΛΗΣΗ ΚΑΥΣΙΜΩΝ ΟΧΗΜΑΤΩΝ	253	249.58	7	13	290	240.81	7	16	237	193.40	9	20
51	ΧΟΝΔΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΟ ΜΕ ΠΡΟΜΗΘΕΙΑ, ΕΚΤΟΣ ΑΠΟ ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΩΝ ΟΧΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΜΟΤΟΣΥΚΛΕΤΩΝ	731	753.47	20	40	512	589.02	12	39	561	380.84	21	39
52	ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ, ΕΚΤΟΣ ΑΠΟ ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΩΝ ΟΧΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΜΟΤΟΣΥΚΛΕΤΩΝ: ΕΠΙΣΚΕΥΗ ΕΙΔΩΝ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΧΡΗΣΗΣ	695	256.27	19	14	508	315.47	12	21	311	183.82	12	19
55	ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΑ ΚΑΙ ΕΣΤΙΑΤΟΡΙΑ	506	218.56	14	12	425	96.52	10	6	161	53.75	6	5
60	ΧΕΡΣΑΙΕΣ ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ ΜΕΣΩ ΑΓΩΓΩΝ	55	73.01	1	4	205	87.73	5	6	169	53.56	6	5
61	ΥΔΑΤΙΝΕΣ ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ	-7	56.23	0	3	12	1.04	0	0	-3	-0.05	0	0
62	ΕΝΑΕΡΙΕΣ ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ	1		0	0	-1		0			0.00	0	0
63	ΒΟΗΘΗΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΑΦΕΙΣ ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ:ΔΡΑΣΤΗΡ	39	85.13	1	5	71	34.17	2	2	21	6.60	1	1

	ΙΟΤΗΤΕΣ ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΠΡΑΚΤΟΡΕΙΩΝ												
64	ΤΑΧΥΔΡΟΜΕΙΑ ΚΑΙ ΤΗΛΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ	51	4.52	1	0	80	11.59	2	1	49	6.31	2	1
65	ΕΝΔΙΑΜΕΣΟΙ ΧΡΗΜΑΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΟΙ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ	3	0.00	0	0	11	2.08	0	0	69	2.00	3	0
66	ΑΣΦΑΛΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΞΙΟΔΟΤΙΚΑ ΤΑΜΕΙΑ, ΕΚΤΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΗ	8	0.56	0	0	5	-0.06	0	0	2	0.00	0	0
67	ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΣΥΝΑΦΕΙΣ ΜΕ ΤΙΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΕΝΔΙΑΜΕΣΩΝ ΧΡΗΜΑΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ	9	0.31	0	0	43	1.64	1	0	0	-0.29	0	0
70	ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΜΕ ΑΚΙΝΗΤΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ	73	5.94	2	0	80	7.49	2	0	49	3.46	2	0
71	ΕΚΜΙΣΘΩΣΗ ΜΗΧΑΝΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΥ ΧΩΡΙΣ ΧΕΙΡΙΣΤΗ. ΕΚΜΙΣΘΩΣΗ ΕΙΔΩΝ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΧΡΗΣΗΣ	6	13.55	0	1	58	2.85	1	0	-36	4.96	-1	1
72	ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΣΥΝΑΦΕΙΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	185	11.14	5	1	221	8.06	5	1	54	3.83	2	0
73	ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ	63	-3.29	2	0	98	10.05	2	1	50	-6.09	2	-1
74	ΑΛΛΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	757	21.37	21	1	1,204	50.90	29	3	825	39.12	31	4
75	ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΑΜΥΝΑ. ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΗ	8	12.48	0	1	18	1.14	0	0	9	1.97	0	0
80	ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	58	2.39	2	0	68	1.36	2	0	-17	-2.40	-1	0
85	ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΕΡΙΜΝΑ	20	12.20	1	1	60	5.65	1	0	43	6.30	2	1

		ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ				ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ				ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ			
		ΜΕΤΑΒΟΛΗ 2000-2006		% ΣΤΗΝ ΑΥΞΗΣΗ		ΜΕΤΑΒΟΛΗ 2000-2006		% ΣΤΗΝ ΑΥΞΗΣΗ		ΜΕΤΑΒΟΛΗ 2000-2006		% ΣΤΗΝ ΑΥΞΗΣΗ	
	ΚΛΑΔΟΣ	**ΑΡ. ΕΠΙΧ**	**Κ. ΕΡΓ.**	**ΑΡ. ΕΠΙΧ**	**Κ. ΕΡΓ.**	**ΑΡ. ΕΠΙΧ**	**Κ. ΕΡΓ.**	**ΑΡ. ΕΠΙΧ**	**Κ. ΕΡΓ.**	**ΑΡ. ΕΠΙΧ**	**Κ. ΕΡΓ.**	**ΑΡ. ΕΠΙΧ**	**Κ. ΕΡΓ.**
90	ΔΙΑΘΕΣΗ ΛΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΑΠΟΡΡΙΜΜΑΤΩΝ: ΥΓΙΕΙΝΗ ΚΑΙ ΠΑΡΟΜΟΙΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	6	0.73	0	0	8	0.26	0	0	5	2.21	0	0
91	ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ ΜΕ ΜΕΛΗ Μ.Α.Κ.	14	-0.55	0	0	-67	20.40	-2	1	-63	33.49	-2	3
92	ΨΥΧΑΓΩΓΙΚΕΣ, ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	85	11.41	2	1	108	4.95	3	0	46	6.88	2	1
93	ΑΛΛΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΠΑΡΟΧΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ	48	87.26	1	5	169	12.49	4	1	137	5.82	5	1
	ΣΥΝΟΛΟ	**3,667**	**1,882.18**	**100**	**100**	**4,186**	**1,505.60**	**100**	**100**	**2,679**	**979.50**	**100**	**100**

Επεξεργασία στοιχείων. Πηγή: Γ.Γ. ΕΣΥΕ / ΜΗΤΡΩΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ 2000/2006 * Για τους κλάδους με λιγότερες από 4 επιχειρήσεις δεν εμφανίζεται ο τζίρος

Μέσος κύκλος εργασιών ανά επιχείρηση (σε ευρώ) στις ελληνικές περιφέρειες κατά κλάδο Τριτογενή Τομέα										
Κλάδος / Περιφέρεια	ΧΟΝΔΡΙΚΟ ΚΑΙ ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ, ΕΠΙΣΚΕΥΕΣ	ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΑ ΚΑΙ ΕΣΤΙΑΤΟΡΙΑ	ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ, ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ	ΕΝΔΙΑΜΕΣΟΙ ΧΡΗΜΑΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΟΙ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ	ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΑΚΙΝΗΤΗΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ, ΕΚΜΙΣΘΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΑΜΥΝΑ, ΥΠΟΧΡ. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΣΦΑΛΙΣΗ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΕΡΙΜΝΑ	ΆΛΛΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ ΠΑΡΟΧΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ	ΣΥΝΟΛΟ ΤΡΙΤΟΓΕΝΗ *
ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ	***324.601***	***77.463***	***397.26***	***4.296.253***	***99.537***	***768.097***	***65.325***	***198.715***	***144.499***	***257.324,74***
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	189.258	42.725	108.023	29.549	44.043	511.389	44.054	36.774	45.681	125.496,75
Κεντρική Μακεδονία	249.861	60.115	146.347	419.497	59.41	182.222	45.373	97.079	62.004	169.127,47
Δυτική Μακεδονία	148.858		108.081	18.462	46.167	445.455	55.484	147.222	48.178	101.637,75
Θεσσαλία	186.889	45.905	101.13	27.218	37.487	380.233	43.06	70.962	30.029	122.145,55
Ήπειρος	203.678	43.918	103.763	18.261	40.746	45.484	45.891	37.558	36.96	124.692,81
Ιόνια Νησιά	178.73	59.464	105.784	18	37.003	32.143	26.126	27.963	25.032	102.251,60
Δυτική Ελλάδα	201.502	50.388	140.227	18.258	42.597	375	38.734	51.744	67.299	138.770,16
Στερεά Ελλάδα	186.604	48.353	108.889	71.765	37.244	241.25	36.994	39.487	28.582	123.476,42
Πελοπόννησος	206.14	54.874	88.337	23.75	37.74	34.146	39.633	25.567	32.728	133.339,66
Αττική	537.983	155.258	830.156	9.104.585	142.23	1.828.345	97.549	313.138	252.103	464.684,97
Βόρειο Αιγαίο	188.393	51.079	89.25	20.455	80.749	330.667	29.694	29.574	29.901	120.362,52

Νότιο Αιγαίο	219.136	90.683	110.429	35.789	39.683	21.25	39.456	55.135	36.242	132.877,21
Κρήτη	236.358	101.284	331.801	30.769	51.771	148.491	41.599	68.221	119.316	170.808,78
Άγνωστη Περιφέρεια	109.727	53.889	138.807	13.2	205.452	70	26.628	126.129	107.073	110.940,54
Σχέση των άκρων τιμών (max/min)	*3,6*	*5*	*9,4*	*505,8*	*3,8*	*86*	*3,7*	*12,2*	*10,1*	*4,6*

Επεξεργασία στοιχείων. Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ. Μητρώο Επιχειρήσεων, 2002.
*** δεν συμπεριλαμβάνονται ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν προσωπικό και ετερόδικα όργανα και οργανισμοί.**

Ακαθάριστη προστιθέμενη αξία στις υπηρεσίες κατά περιφέρεια και νομό τα έτη 1995 και 2009 : % συμμετοχής στο σύνολο του τριτογενή τομέα της χώρας και στο σύνολο κλάδων της περιφέρειας									
Περιφέρειες / Νομοί	***1995***				**Περιφέρειες / Νομοί (συνέχεια)**	***1995***		***2009****	
	Στο σύνολο χώρας	**Στο σύνολο κλάδων**	**Στο σύνολο χώρας**	**Στο σύνολο κλάδων**		**Στο σύνολο χώρας**	**Στο σύνολο κλάδων**	**Στο σύνολο χώρας**	**Στο σύνολο κλάδων**
Σύνολο Ελλάδος	***100%***	***68%***	***100%***	***78%***	Κέρκυρα	1%	81%	1%	90%
Βόρεια Ελλάς	**26%**	**59%**	**23%**	**70%**	Κεφαλληνία	0%	79%	0%	74%
Ανατολική Μακεδονία - Θράκη	***3%***	***52%***	***4%***	***72%***	Λευκάδα	0%	76%	0%	80%
Έβρος	1%	55%	1%	81%	*Δυτική Ελλάς*	*5%*	*61%*	*4%*	*73%*
Ξάνθη	0%	42%	1%	67%	Αιτωλοακαρνανία	2%	62%	1%	71%
Ροδόπη	1%	57%	1%	66%	Αχαία	3%	62%	2%	74%
Δράμα	1%	51%	0%	69%	Ηλεία	1%	57%	1%	72%
Καβάλα	1%	54%	1%	73%	*Στερεά Ελλάς*	*5%*	*41%*	*3%*	*55%*
Κεντρική Μακεδονία	*16%*	*64%*	*13%*	*75%*	Βοιωτία	1%	21%	1%	29%
Ημαθία	1%	49%	1%	62%	Εύβοια	2%	52%	1%	66%
Θεσσαλονίκη	11%	69%	9%	78%	Ευρυτανία	0%	75%	0%	88%
Κιλκίς	0%	46%	0%	52%	Φθιώτιδα	1%	54%	1%	67%
Πέλλα	1%	49%	1%	64%	Φωκίδα	0%	75%	0%	81%
Πιερία	1%	68%	1%	76%	*Πελοπόννησος*	*4%*	*56%*	*4%*	*66%*
Σέρρες	1%	60%	1%	74%	Αργολίδα	1%	58%	1%	70%
Χαλκιδική	1%	71%	1%	78%	Αρκαδία	1%	58%	1%	56%
Δυτική Μακεδονία	*2%*	*51%*	*1%*	*45%*	Κορινθία	1%	46%	1%	58%
Γρεβενά	0%	69%	0%	77%	Λακωνία	1%	63%	1%	80%

Καστοριά	0%	67%	0%	71%	Μεσσηνία	1%	59%	1%	73%
Κοζάνη	1%	41%	1%	38%	**Αττική**	**46%**	**81%**	**52%**	**85%**
Φλώρινα	0%	69%	0%	41%	**Νησιά Αιγαίου, Κρήτη**	**10%**	**71%**	**10%**	**81%**
Θεσσαλία	5%	55%	4%	68%	*Βόρειο Αιγαίο*	*2%*	*65%*	*2%*	*83%*
Καρδίτσα	1%	56%	1%	75%	Λέσβος	1%	57%	1%	84%
Λάρισσα	2%	51%	2%	69%	Σάμος	0%	71%	0%	86%
Μαγνησία	2%	55%	1%	62%	Χίος	0%	79%	0%	79%
Τρίκαλα	1%	62%	1%	76%	*Νότιο Αιγαίο*	*3%*	*82%*	*4%*	*85%*
Κεντρική Ελλάς	**18%**	**55%**	**15%**	**68%**	*Δωδεκάνησα*	*2%*	*86%*	*2%*	*85%*
Ήπειρος	*2%*	*69%*	*2%*	*74%*	Κυκλάδες	1%	74%	2%	85%
Άρτα	0%	62%	0%	69%	*Κρήτη*	*5%*	*67%*	*5%*	*77%*
Θεσπρωτία	0%	68%	0%	81%	Ηράκλειο	3%	65%	2%	78%
Ιωάννινα	1%	74%	1%	75%	Λασίθι	1%	72%	1%	67%
Πρέβεζα	0%	61%	0%	70%	Ρέθυμνο	1%	75%	1%	78%
Ιόνια Νησιά	*2%*	*78%*	*2%*	*85%*	Χανιά	1%	66%	1%	78%
Ζάκυνθος	0%	67%	0%	86%					

Επεξεργασία στοιχείων. Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Περιφερειακοί Λογαριασμοί. * Προσωρινά στοιχεία.

Οι 10 μεγαλύτεροι σε πληθυσμό νομοί της χώρας (κατάταξη με μέγεθος πληθυσμού): Βασικά οικονομικά μεγέθη και ο τομέας των Υπηρεσιών							
	Νομός	**Γεωγραφικό Διαμέρισμα**	**Πληθυσμός 2001**	**Πυκνότητα πληθυσμού (ανά τ.χμ.) 2001**	**ΑΠΑ στις υπηρεσίες (σε εκ. ευρώ) 2008***	**κκ ΑΕΠ (σε εκ. ευρώ) 2008***	**Οικονομικά Ενεργός Πληθυσμός στις υπηρεσίες 2001**
1	ΑΘΗΝΩΝ**	ΑΤΤΙΚΗΣ	2.805.262	7.755	78.578	25.359	1.150.745
2	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ	1.084.001	294	16.239	20.138	277.224
3	ΠΕΙΡΑΙΩΣ	ΑΤΤΙΚΗΣ	553.45	596			
4	ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ & ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ***	ΑΤΤΙΚΗΣ	386.067	213			
5	ΑΧΑΪΑΣ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ	318.928	97	4.523	19.408	69.2
6	ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	ΚΡΗΤΗΣ	291.225	110	4.862	22.268	70.991
7	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ	282.156	52	3.293	18.244	54.512
8	ΑΙΤΩΛΙΑΣ ΚΑΙ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ	ΛΟΙΠΗΣ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	219.092	40	2.174	14.771	32.512
9	ΕΥΒΟΙΑΣ	ΛΟΙΠΗΣ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	207.305	50	2.445	20.279	36.6
10	ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ	ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ	205.005	78	2.306	19.845	41.581
ΣΥΝΟΛΟ 10			6.352.491	929	114.42	20.039	1.733.365
ΛΟΙΠΗ ΧΩΡΑ			4.431.812	49	49.058	18.092	818.06
ΣΥΝΟΛΟ			**10.784.303**	**978**	**163.478**	**38.131**	**2.551.425**

Πηγή ΕΛΣΤΑΤ. Απογραφή Πληθυσμού 2001, Περιφερειακοί Οικονομικοί Λογαριασμοί.* Προσωρινά στοιχεία. **Σε ότι αφορά την ΑΠΑ στις υπηρεσίες, το κκΑΕΠ και τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό στις υπηρεσίες, τα στοιχεία αναφέρονται στο σύνολο Αττικής. * Ο Νομός Δυτικής Αττικής εμφανίζει μικρότερη πληθυσμιακή συγκέντρωση σε σχέση με τους 10 νομούς. Ωστόσο, τα στοιχεία για τους Νομούς Ανατολικής και Δυτικής Αττικής αθροίζονται, προκειμένου να γίνει ομογενοποίηση των δεδομένων.**

Τουριστικές περιοχές στην Ελλάδα μετά το 1990: Παλαιότεροι και νεότεροι πόλοι ανάπτυξης του οργανωμένου και εναλλακτικού τουρισμού			
Κατηγορία	**Προσφερόμενο τουριστικό προϊόν**	**Βασικά χαρακτηριστικά**	**Περιοχές (παραδείγματα)**
Παραδοσιακοί πόλοι έλξης	Οργανωμένος μαζικός τουρισμός	• Μεγάλες αναπτύξεις διαμορφώνονται ήδη από τις δεκαετίες 1950-1960. • Οι πελάτες είναι κυρίως ξένοι επισκέπτες. • Η υποδομή είναι σχετικά καλής ποιότητας και επαρκής. • Αποφασιστικής σημασίας η εντατική τουριστική προβολή και η ποιότητα των πόρων.	Κέρκυρα Ρόδος Κυκλάδες (ιδίως Μύκονος, Πάρος, Σαντορίνη) Κρήτη
Νεότεροι πόλοι έλξης	Συνδυάζουν τον τουρισμό καλοκαιρινών διακοπών με άλλους τύπους τουριστικής ανάπτυξης	• Η ανάπτυξη ξεκινά τις δεκαετίες 1960-1970 • Εμφανίζουν μεγαλύτερη διαφοροποίηση στο τουριστικό προϊόν. • Επίσης, στηρίζονται σε μία ευρύτερη τμηματοποίηση της αγοράς τους • Υφίσταται μία σύνθετη υποδομή που εξυπηρετεί διαφορετικές μορφές τουριστικής ανάπτυξης • Ικανοποιητική εικόνα στο εξωτερικό	Χαλκιδική Πιερία Καβάλα Λακωνία Μεσσηνία Ζάκυνθος Λευκάδα Κεφαλονιά Θεσπρωτία Πρέβεζα Δωδεκάνησα Κυκλάδες Λέσβος Σάμος Χίος Ρέθυμνο Χανιά Εύβοια

Πόλοι έλξης που συνδέονται με ένα συγκεκριμένο τουριστικό πόρο	«Εναλλακτικός» τουρισμός (προς το κύριο ρεύμα)	• Κυρίως τουρισμός διημέρευσης ή περιορισμένης διάρκειας διαμονής • Κύριος πόλος η ξενάγηση ή η περιήγηση σε ένα συγκεκριμένο πόρο που διαθέτει η περιοχή • Υπάρχουν οργανωμένοι θύλακες παραθερισμού • Δεν υπάρχει συγκροτημένη τουριστική εικόνα για την περιοχή	Πολιτισμός: Δελφοί Ναύπλιο Επίδαυρος Ύδρα Μάνη Ολυμπία ‘Αγιο όρος Τήνος Βεργίνα Χιονοδρομικά κέντρα: Αράχοβα Καρπενήσι Μακεδονία Βέρμιο Καλάβρυτα Οικολογικό ενδιαφέρον: Πρέσπες Δαδιά Έβρου Αμβρακικός κόλπος Δέλτα του Νέστου Πίνδος Ζαγοροχώρια Σύνθετοι περιβαλλοντικοί πόροι σε ορεινούς όγκους: Πήλιο Ιωάννινα Αχαϊα Αρκαδία Καρδίτσα Παρνασσός Ιαματικές πηγές: Αιδηψός Λουτράκι Καμένα Βούρλα Ικαρία

Πηγή: Στοιχεία από Τσάρτας (2010), ιδία επεξεργασία.

Οι νομοί που παρουσιάζουν την πιο σταθερή ζήτηση αλλοδαπών τουριστών την περίοδο 1955-2005	
Αττικής	Ρεθύμνου
Πιερίας	Κεφαλληνίας
Δωδεκανήσου	Χανίων
Καβάλας	Λευκάδας
Κυκλάδων	Αργολίδας
Μαγνησίας	Ζακύνθου
Ηρακλείου	Πρέβεζας
Σάμου	Κέρκυρας
Λασιθίου	Θεσσαλονίκης
Λέσβου	Χαλκιδικής

Πηγή: Τσάρτας (2010, σελ. 80).

Ποσοστό Ανεργίας στις μεγαλύτερες ελληνικές πόλεις				
	1989_1993	**1994_1998**	**1999_2002**	**2003_2006**
ΕΛΛΑΔΑ	***8.2***	***9.1***	***10.5***	***10.5***
Αθήνα	8.5	9.1	9.7	9.1
Θεσσαλονίκη	:	:	:	11.4
Πάτρα	:	:	:	11
Ηράκλειο	:	:	:	8.8
Λάρισσα	:	:	:	12.9
Βόλος	:	:	:	10.9
Ιωάννινα	:	:	:	11.6
Καβάλα	:	:	:	18.1
Καλαμάτα	:	:	:	10.8

Πηγή: Στοιχεία από EUROSTAT

Συνολική δαπάνη για έρευνα και τεχνολογική ανάπτυξη (ε& τα) κατά περιφέρεια			
% του ΑΕΠ			
	2003	**2005**	**2011**
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	0.4	0.33	0.56
Κεντρική Μακεδονία	0.58	0.6	0.68
Δυτική Μακεδονία	0.2	0.11	0.22
Θεσσαλία	0.27	0.3	0.43
Ήπειρος	0.55	0.68	0.85
Ιόνια Νησιά	0.08	0.13	0.09
Δυτική Ελλάδα	0.7	0.68	0.75
Στερεά Ελλάδα	0.07	0.18	0.44
Πελοπόννησος	0.11	0.29	0.42
Αττική	0.75	0.77	0.77
Βόρειο Αιγαίο	0.34	0.44	0.48
Νότιο Αιγαίο	0.09	0.12	0.17
Κρήτη	0.81	0.91	1.04

Πηγή: Στοιχεία από EUROSTAT

Ανθρώπινοι πόροι στις επιστήμες και την τεχνολογία κατά περιφέρεια											
% οικονομικά ενεργού πληθυσμού											
	2001	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**	**Μέσο % ανά έτος**
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	16	16.8	18.1	19.5	20.8	21.2	23.6	23.6	24.2	25	20.88
Κεντρική Μακεδονία	24.7	25.9	25.8	28.5	28.7	29.6	30.5	31.3	31.6	32.4	28.9
Δυτική Μακεδονία	19.2	19.7	19	20.3	24.5	25	25	24.3	23.9	24.5	22.54
Θεσσαλία	20.7	20.6	22	21.4	23.6	28.3	28.3	29.6	31.2	29	25.47
Ήπειρος	21.1	22	24.1	23.4	25	24.9	25.4	25.5	24.3	25.1	24.08
Ιόνια Νησιά	15.5	13	14.1	16.5	16.2	18.9	17.5	16.6	17.3	20.8	16.64
Δυτική Ελλάδα	16.2	15.5	19.3	21.4	22.2	25.3	26.8	25.6	24.4	26.4	22.31
Στερεά Ελλάδα	13.6	11.3	14.4	18	19.2	19.8	18.2	19.2	20.8	20.5	17.5
Πελοπόννησος	15.6	17.7	15.2	19.4	18.6	19.2	20	20	18.2	19.2	18.31
Αττική	31	32.8	34.3	36.1	35.2	37	37.5	38.4	38.6	39.6	36.05
Βόρειο Αιγαίο	19	19.3	20.4	24.9	24	25.3	24.3	29.5	29.3	24.2	24.02
Νότιο Αιγαίο	14.8	14.9	16.2	17.4	18.2	19	18.5	17.9	16.3	16.3	16.95
Κρήτη	16.7	19.4	18.4	24.3	23.7	24.8	26	26.1	23.5	23	22.59

Πηγή: Στοιχεία από EUROSTAT

Απασχόληση σε τομείς υψηλής τεχνολογίας (υψηλής τεχνολογίας μεταποίηση και υπηρεσίες έντασης γνώσης και τεχνολογίας) κατά περιφέρεια													
	% συνολικής απασχόλησης												
	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	Μέσο % ανά έτος
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	:	:	:	:	1.11	:	:	1.33	:	:	1.21	1.09	1.2
Κεντρική Μακεδονία	1.36	1.37	1.49	1.7	1.75	1.85	1.73	1.52	1.52	1.56	1.6	1.72	1.6
Δυτική Μακεδονία	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	
Θεσσαλία	:	1.07	:	:	:	0.93	:	1.01	:	0.99	:	:	1.0
Ήπειρος	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	
Ιόνια Νησιά	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	
Δυτική Ελλάδα	:	0.97	1.09	1.3	1.47	1.6	1.64	1.79	1.83	1.4	1.09	1.13	1.4
Στερεά Ελλάδα	:	1.37	1.54	1.5	:	:	:	:	:	:	:	1.14	1.4
Πελοπόννησος	:	1.48	1.72	1.4	1.53	1.2	:	1.47	1.04	1.11	1.29	1.01	1.3
Αττική	2.53	2.53	2.7	2.85	2.87	3.28	3.39	3.2	3.12	3.89	3.97	3.49	3.2
Βόρειο Αιγαίο	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	
Νότιο Αιγαίο	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	
Κρήτη	:	1.38	1.02	:	1.32	1.07	1.26	0.99	1.53	1.27	1.04	1.1	1.2

Πηγή: Στοιχεία από EUROSTAT, ιδία επεξεργασία

IV. ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΔΥΝΑΜΙΣΜΟ ΚΑΘΕ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΑΝΑ ΒΑΣΙΚΟ ΤΟΜΕΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ: ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΣΕ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΗ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

- **Πρωτογενής και δευτερογενής τομέας:** Γεωργία, θήρα, αλιεία / Μεταποίηση-βιομηχανία / Κατασκευές

ΚΡΙΤΗΡΙΑ		**Μεταβολή ΑΠΑ στον Τομέα 2000-2008 (100= Σύνολο Χώρας)**	
		> 100	**< 100**
Συμμετοχή του τομέα στη συνολική απασχόληση της περιφέρειας 2008 (100 = Σύνολο χώρας)	**> 100**	**ΔΥΝΑΜΙΚΕΣ** ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ • Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, • Θεσσαλία, • Ήπειρος, • Στερεά Ελλάδα, • Ιόνια Νησιά, • Βόρειο Αιγαίο ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ • Αττική • Δυτική Μακεδονία ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ • Δυτική Μακεδονία • Ήπειρος • Ιόνια Νησιά • Νότιο Αιγαίο • Κρήτη	**ΦΘΙΝΟΥΣΕΣ** ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ • Δυτική Μακεδονία, • Δυτική Ελλάδα, • Πελοπόννησος, • Κρήτη ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ • Κεντρική Μακεδονία • Στερεά Ελλάδα ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ • Στερεά Ελλάδα
	< 100	**ΑΝΑΠΤΥΣΣΟΜΕΝΕΣ** ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ • Αττική ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ • Θεσσαλία • Ήπειρος • Ιόνια Νησιά • Δυτική Ελλάδα • Βόρειο Αιγαίο • Νότιο Αιγαίο • Κρήτη ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ • Ανατολική Μακεδονία και Θράκη • Θεσσαλία • Βόρειο Αιγαίο	**ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΕΣ** ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ • Κεντρική Μακεδονία • Νότιο Αιγαίο ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ • Ανατολική Μακεδονία και Θράκη • Πελοπόννησος ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ • Αττική • Κεντρική Μακεδονία • Δυτική Ελλάδα • Πελοπόννησος

- **Τριτογενής τομέας:** Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευές οχημάτων και ειδών οικιακής χρήσης, ξενοδοχεία και εστιατόρια, μεταφορές και επικοινωνίες / Χρηματοπιστωτική διαμεσολάβηση, διαχείριση ακίνητης περιουσίας, εκμίσθωση και επιχ/τικές δραστηριότητες / Λοιπές υπηρεσίες

ΚΡΙΤΗΡΙΑ		**Μεταβολή ΑΠΑ στον Τομέα 2000-2008 (100= Σύνολο Χώρας)**	
		> 100	**< 100**
Συμμετοχή του τομέα στη συνολική απασχόληση της περιφέρειας 2008 (100 = Σύνολο χώρας)	**> 100**	**ΔΥΝΑΜΙΚΕΣ** ΕΜΠΟΡΙΟ, ΕΠΙΣΚΕΥΕΣ, ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ, ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ • Αττική ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ • Αττική ΛΟΙΠΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ • Αττική • Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	**ΦΘΙΝΟΥΣΕΣ** ΕΜΠΟΡΙΟ, ΕΠΙΣΚΕΥΕΣ, ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ, ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ • Ιόνια Νησιά • Βόρειο Αιγαίο • Νότιο Αιγαίο • Κρήτη ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ • - ΛΟΙΠΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ • Ήπειρος • Βόρειο Αιγαίο
	< 100	ΑΝΑΠΤΥΣΣΟΜΕΝΕΣ ΕΜΠΟΡΙΟ, ΕΠΙΣΚΕΥΕΣ, ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ, ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ • Κεντρική Μακεδονία • Δυτική Ελλάδα ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ • Ήπειρος • Ιόνια Νησιά • Νότιο Αιγαίο • Κρήτη ΛΟΙΠΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ • Δυτική Μακεδονία • Δυτική Ελλάδα	ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΕΣ ΕΜΠΟΡΙΟ, ΕΠΙΣΚΕΥΕΣ, ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ, ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ • Ανατ. Μακεδονία - Θράκη • Δυτική Μακεδονία • Θεσσαλία • Ήπειρος • Στερεά Ελλάδα • Πελοπόννησος ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ • Ανατ. Μακεδονία - Θράκη • Κεντρική Μακεδονία • Δυτική Μακεδονία • Θεσσαλία • Δυτική Ελλάς • Στερεά Ελλάς • Πελοπόννησος • Βόρειο Αιγαίο ΛΟΙΠΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ • Κεντρική Μακεδονία • Θεσσαλία • Ιόνια Νησιά • Στερεά Ελλάδα • Πελοπόννησος • Νότιο Αιγαίο • Κρήτη

V. ΟΙ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΣΤΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΄Β ΚΠΣ,΄Γ ΚΠΣ ΚΑΙ ΕΣΠΑ (1994-2013)

ΑΞΟΝΑΣ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΑΣ (3). Ανάπτυξη και Ανταγωνιστικότητα της Εθνικής Οικονομίας
Β' ΚΠΣ 1994-1999

ΑΞΟΝΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ	ΟΡΙΖΟΝΤΙΕΣ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΕΣ	ΣΤΟΧΕΥΜΕΝΕΣ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΕΣ
Α. ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ		
Ενίσχυση των ξένων επενδύσεων	Βελτίωση του επιχειρηματικού περιβάλλοντος και των επιχειρηματικών - βιομηχανικών υποδομών Προώθηση της επαγγελματικής κατάρτισης του προσωπικού των επιχειρήσεων	Ενίσχυση της δημιουργίας νέων υψηλών επιδόσεων επιχειρήσεων Υποστήριξη του εκσυγχρονισμού των υφιστάμενων επιχειρήσεων του παραγωγικού ιστού Βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των ΜΜΕ με την ενίσχυση υπηρεσιών για τις ανάγκες της αγοράς
Υποστήριξη της προσαρμογής των επιχειρήσεων στα νέα δεδομένα της τεχνολογικής αλλαγής και της διεθνοποίησης		
Β. ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ		
Βελτίωση της ποιότητας του τουριστικού προϊόντος, για την αύξηση της ανταγωνιστικότητας του τομέα	Ανάπτυξη των υποδομών και βελτίωση της ποιότητας των υπηρεσιών σε τουριστικές περιοχές. Ρύθμιση της ανάπτυξης σε ένα περιορισμένο αριθμό νέων τουριστικών κέντρων, στη βάση της ολοκληρωμένης προσέγγισης.	Εκσυγχρονισμός των νέων επιχειρήσεων στον τουρισμό, χωρίς αύξηση κλινών. Προώθηση εναλλακτικών μορφών τουρισμού Ενίσχυση της επαγγελματικής κατάρτισης των εργαζομένων στον τουρισμό

ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΑ (3). Βελτίωση της Ανταγωνιστικότητα με στόχο την Αειφόρο Ανάπτυξη
Γ' ΚΠΣ 2000-2006

ΒΑΣΙΚΟΙ ΑΞΟΝΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ	ΟΡΙΖΟΝΤΙΕΣ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΕΣ	ΣΤΟΧΕΥΜΕΝΕΣ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΕΣ
Α. ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ		
Εξάλειψη διαρθρωτικών εμποδίων για την άσκηση οικονομικής δραστηριότητας	Απλούστευση του Νομοθετικού Περιβάλλοντος με βελτιώσεις στο θεσμικό πλαίσιο ίδρυσης και χορήγησης αδειών Δημιουργία δικτύου επιχειρηματικών και βιομηχανικών ζωνών και προώθηση της δικτύωσης των	

	επιχειρήσεων Ενίσχυση του Εθνικού Συστήματος Ποιότητας στο πλαίσιο των βασικών του πυλώνων (τυποποίηση, μετρολογία, πιστοποίηση, διαπίστευση, εποπτεία της αγοράς) Βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων και ισόρροπη ενίσχυση της παραγωγικής βάσης με έμφαση στις μμε. Την προώθηση της επιχειρηματικής δραστηριότητας και αριστείας με έμφαση στην κοινωνική ευθύνη, φροντίδα του περιβάλλοντος και καινοτομία. Την αναβάθμιση του ανθρώπινου δυναμικού με ολοκληρωμένα προγράμματα κατάρτισης.	
Β. ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ		
Αναβάθμιση και εκσυγχρονισμός του τουριστικού προϊόντος της χώρας.	Προβολή του τουριστικού προϊόντος	Η αναβάθμιση της ποιότητας των υπηρεσιών και ο εκσυγχρονισμός των τουριστικών επιχειρήσεων Ο εμπλουτισμός του τουριστικού προϊόντος και η μείωση της εποχικότητας με την προώθηση μορφών εναλλακτικού τουρισμού Αναδιάρθρωση και προώθηση της αρχικής κατάρτισης του ανθρώπινου δυναμικού

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΑ (1) Επένδυση στον παραγωγικό τομέα της Οικονομίας. ***ΕΣΠΑ 2007-2013***					
α/α	**ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΣΤΟΧΟΙ 1^{Ο} επίπεδο**	**α/α**	**ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΣΤΟΧΟΙ 2^{ο} επίπεδο**	**ΟΡΙΖΟΝΤΙΕΣ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΕΣ ΠΟΥ ΣΥΜΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΟΥΝ ΑΜΕΣΑ Ή ΕΜΜΕΣΑ ΤΙΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ**	**ΣΤΟΧΕΥΜΕΝΕΣ ΚΛΑΔΙΚΕΣ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΕΣ**
1.1.	Αύξηση της εξωστρέφειας και των εισροών Ξένων Άμεσων Επενδύσεων	1.1.1.	Στοχευμένη προσέλκυση επενδυτών	Ανάπτυξη και προσέλκυση δραστηριοτήτων υψηλότερης προστιθέμενης αξίας και δραστηριοτήτων σε τομείς υψηλής τεχνολογίας με αυξημένες απαιτήσεις σε επιστημονικό δυναμικό	-
		1.1.2.	Βελτίωση της εξωστρέφειας του ελληνικού παραγωγικού συστήματος»	Υποστήριξη παραγωγικών επενδύσεων για τη μείωση της εισαγωγικής διείσδυσης και την ενίσχυση της παρουσίας των ελληνικών επιχειρήσεων στην εγχώρια και τις διεθνείς αγορές.	-
		1.1.3.	Αξιοποίηση του πλεονεκτήματος της χώρας ως πύλης πρόσβασης στην ευρύτερη περιοχή της νοτιοανατολικής Ευρώπης		Ενίσχυση του ρόλου του εμπορίου, του τουρισμού και των λοιπών συνοδευτικών υπηρεσιών στο παραγωγικό σύστημα προκειμένου, να προωθηθεί η παρουσία και η προβολή των ελληνικών επιχειρήσεων και προϊόντων στις διεθνείς αγορές
		1.1.4.	Εδραίωση της χώρας ως διεθνές επιχειρηματικό και οικονομικό κέντρο»	Ανάπτυξη συστήματος στοχευμένης προβολής ευκαιριών επενδύσεων μέσω διεθνών και περιφερειακών διαύλων επικοινωνίας προς ξένους δυνητικούς επενδυτές για την προσέλκυση ξένων επενδύσεων.	

1.2.	Ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας και η αύξηση της παραγωγικότητας	1.2.1.	Τόνωση της προδιάθεσης για επιχειρηματικότητα	Διεύρυνση της υποστήριξης των επενδυτικών δραστηριοτήτων στο σύνολο των άυλων επενδύσεων και των επενδύσεων σε ανθρώπινο δυναμικό Ανάπτυξη ενός ορθολογικού συστήματος δομών στήριξης της επιχειρηματικότητας Αναβάθμιση και απλούστευση του επιχειρηματικού περιβάλλοντος Άρση εμποδίων στην ανάπτυξη μικρών επιχειρήσεων Δημιουργία «φιλικού» διοικητικού – ρυθμιστικού περιβάλλοντος	Λήψη μέτρων για την ενίσχυση των ακτοπλοϊκών συνδέσεων κυρίως για κοινωνικούς λόγους Προώθηση της βιώσιμης και ασφαλούς κινητικότητας Βελτίωση των υπηρεσιών, που παρέχονται στους λιμένες της χώρας
		1.2.2.	Μετατόπιση από την επιχειρηματικότητα ανάγκης στην εταιρική επιχειρηματικότητα υψηλών δυνατοτήτων		-
		1.2.3.	Στήριξη της καινοτομικής επιχειρηματικότητας σε τομείς με ανταγωνιστικό πλεονέκτημα		
1.3.	Η διαφοροποίηση του τουριστικού προϊόντος της χώρας	1.1.	Εμπλουτισμός του τουριστικού προϊόντος	Προβολή του τουριστικού προϊόντος της χώρας	Δυναμική ανάπτυξη των ειδικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού

VI. ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΚΙΝΗΤΡΩΝ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΩΝ ΝΟΜΩΝ

Τα κίνητρα του Νόμου 1892/1990 για βιομηχανικές επενδύσεις								
		Επιχορήγηση	**Επιδότηση Επιτοκίου**	**Αφορολόγητες Εκπτώσεις**		**Αυξημένες Αποσβέσεις**		
ΖΩΝΕΣ ΚΡΙΤΗΡΙΩΝ	**Περιοχές κινήτρων**			**Ποσοστό αφορολόγητης έκπτωσης**	**Ποσοστό ετησίων κερδών που μπορεί να φτάσει η αφορολόγητη έκπτωση**	**Ά βάρδια**	**Έ βάρδια**	**Ί βάρδια**
Α'	Ν. Αττικής (εκτός της επαρχίας Τροιζινίας,Κυθήρων και Λαυριωτικής), το τμήμα του Ν. Κορινθίας που συνορεύει με το Ν. Αττικής και μέχρι τον ισθμό Κορίνθου, ο Ν. Θεσσαλονίκης, εκτός από τα τμήματα δυτικά του ποταμού Αξιού και της Επαρχίας Λαγκαδά.	0	0	0	0	0	20%	40%
Β'	Ν. Βοιωτίας, Μαγνησίας, Λάρισας (πλην επαρχίας Ελασσόνας), Κορινθίας (εκτός από το τμήμα που συνορεύει με το Ν. Αττικής και μέχρι τον Ισθμό Κορίνθου), Αχαϊας (πλην επαρχίας Καλαβρύτων), Ηρακλείου, η περιοχή της πόλης της Ρόδου, η πόλη της Χαλκίδας, το τμήμα του Ν. Θεσσαλονίκης δυτικά του ποταμού Αξιού και η επαρχία Λαγκαδά.	15%	15%	60%	60%	20%	40%	80%

Γ'	Ν. Ημαθίας, Κοζάνης, Καβάλας, Τρικάλων, Καρδίτσας (πλην ορισμένων δήμων και κοινοτήτων), Αιτολωακαρνανίας, Εύβοιας (εκτός από την πόλη Χαλκίδας και ορισμένων δήμων), Άρτας, Πρεβέζης, Θεσπρωτίας, Ιωαννίων, Καστοριάς, Πέλλας, Χαλκιδικής, Κιλκίς, Σερρών, Δράμας, Χανίων, Κέρκυρας, Φθιώτιδας, Πιερίας, Αργολίδας, Αρκαδίας (πλην ορισμένων κοινοτήτων), Λακωνίας, Λευκάδας, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Φλώρινας, Ρεθύμνου, Λασιίου, Κυκλάδων (πλην ορισμένων νησιών) και η επαρχία Κυθήρων, ορισμένες κοινότητες της επαρχίας Λαγκαδά του Ν. Θεσσαλονίκης, η επαρχία Τροιζηνίας, οι Δήμοι Μεθάνων και Πόρου και ορισμένες κοινότητες του Ν. Αττικής. Επίσης, οι λοιπές περιοχές της χώρας που δεν εμπίπτουν σε άλλες ζώνες εκτός των ακριτικών περιοχών των διαφόρων νομών (εκτός της Νήσου Κέρκυρας) σε απόσταση 20 χλμ από τα σύνορα, καθώς και των δήμων και κοινοτήτων των οποίων τα διοικητικά όρια τέμνονται από τη ζώνη των 20 χλμ.	25%	25%	75%	75%	35%	70%	120%

Δ'	Ακριτικές περιοχές των συνοριακών νομών (πλην Κέρκυρας) σε απόσταση 20 χλμ από τα σύνορα καθώς και οι δήμοι και κοινότητες των οποίων τα διοικητικά όρια τέμνονται από τα όρια των 20 χλμ.. Οι Ν. Ευρυτανίας, Γρεβενών, Φωκίδας, Ηλείας, Μεσσνηίας, Κοζάνης, η επαρχία Ελασσόνας του Ν. Λαρίσσης, ορισμένες κοινότητες του Ν. Αρκαδίας, η επαρχία Καλαβρύτων του Ν. Αχαϊας, ορισμένοι δήμοι και κοινότητες του Ν. Καρδίτσας, και η ζώνη Λαυριωτικής. Επίσης, τα νησιά Ρόδος (πλην της πόλης σε βάθος 15 χλμ. από το νομαρχιακό κατάστημα) Κώς, Πάτμος, Θάσος, Θηρασιά, Αμοργός, Κουφονήσια, Σχοινούσα, Ηράκλεια, Δονούσα, Ανάφη, Σίκινος, Φολέγανδρος και Κίμωλος.	35%	35%	90%	90%	50%	100%	150%
Θράκη	Οι Νομοί Ξάνθης και Ροδόπης.	50%	45%	100%	100%	50%	100%	150%

Προσαρμογή από Κόνσολας (1997, σ. 267-268) και Πετράκος και Ψυχάρης (2004, σελ. 333)

Τα κίνητρα του Ν. 2601/1998					
	ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΙΝΗΤΡΩΝ	**ΝΕΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ**		**ΠΑΛΑΙΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ**	
ΠΕΡΙΟΧΗ Δ'	Περιλαμβάνει τους Νομούς Ξάνθης, Ροδόπης και 'Εβρου, τις ΒΙ.ΠΕ. Ε.Τ.Β.Α. της Περιφέρειας Ηπείρου, τα νησιά της Ελληνικής Επικράτειας με πληθυσμό μέχρι 3.100 κατοίκους, σύμφωνα με την απογραφή του 1991, τα νησιά της περιφέρειας Βορείου Αιγαίου, τη Νήσο Θάσο, το Νομό &ωδεκανήσου, πλην της περιοχής που καθορίζεται από την υπουργική απόφαση του γενικού πολεοδομικού σχεδίου της πόλης της Ρόδου, και την παραμεθόρια ζώνη του ηπειρωτικού τμήματος της χώρας σε απόσταση 20 χλμ. από τα σύνορα, στην οποία εντάσσονται και οι δήμοι ή οι κοινότητες των οποίων τα διοικητικά όρια τέμνονται από τη ζώνη αυτή.	Επιχορήγηση	40%	Επιδότηση επιτοκίου	40%
		Επιδότηση επιτοκίου	40%	Αφορολόγητες εκπτώσεις	100%
		Επιδότηση χρηματοδοτικής μίσθωσης	40%		
		Αφορολόγητες εκπτώσεις	100%		
ΠΕΡΙΟΧΗ Γ'	Περιλαμβάνει περιφέρειες ή νομούς της Επικράτειας, που εμφανίζουν έντονα προβλήματα ανεργίας ή και μείωσης του ενεργού πληθυσμού, πλην των Νομών Αττικής και Θεσσαλονίκης και των νομών ή τμημάτων τους που περιλαμβάνονται στη &' Περιοχή. Με κοινή απόφαση των Υπουργών Εθνικής Οικονομίας, Ανάπτυξης και Εργασίας, που εκδίδεται κάθε δύο έτη και δεν μπορεί να τροποποιηθεί μέσα στο χρονικό αυτό διάστημα, προσδιορίζονται περιφέρειες ή νομοί της χώρας, όπου6:α. Ο μέσος όρος της ανεργίας, βάσει των εκάστοτε διαθέσιμων στατιστικών στοιχείων της Ε.Σ.Υ.Ε., για το χρονικό διάστημα της προηγούμενης τετραετίας, υπερβαίνει κατά μία τουλάχιστον ποσοστιαία μονάδα το μέσο όρο της ανεργίας σε όλη τη χώρα για την περίοδο αυτή. β. Εμφανίζει μείωση ο ενεργός πληθυσμός της χώρας. Η περιοχή αυτή περιλαμβάνει και τη Ζώνη Λαυρεωτικής του Νομού Αττικής, όπως αυτή καθορίστηκε με την 37349/5.11.1991 κοινή απόφαση (ΦΕΚ 950 Β') των Υπουργών Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και &ημόσιων 'Εργων, Εθνικής Οικονομίας και Εσωτερικών.	Επιχορήγηση	30%	Επιδότηση επιτοκίου	30%
		Επιδότηση επιτοκίου	30%	Αφορολόγητες εκπτώσεις	70%
		Επιδότηση χρηματοδοτικής μίσθωσης	30%		
		Αφορολόγητες εκπτώσεις	70%		

ΠΕΡΙΟΧΗ Β'	Περιλαμβάνει τη ΒΙ.ΠΕ. Ε.Τ.Β.Α., την Επαρχία Λαγκαδά και το τμήμα δυτικά του ποταμού Αξιού του Νομού Θεσσαλονίκης, την επαρχία Τροιζηνίας του Νομού Αττικής, καθώς και τις περιφέρειες, τους νομούς ή τα τμήματα νομών της Επικράτειας που δεν εντάσσονται στις περιοχές &', Γ' και Α'.	Επιχορήγηση	15%	Επιδότηση επιτοκίου	15%
		Επιδότηση επιτοκίου	15%	Αφορολόγητες εκπτώσεις	40%
		Επιδότηση χρηματοδοτικής μίσθωσης	15%		
		Αφορολόγητες εκπτώσεις	40%		
ΠΕΡΙΟΧΗ Α'	Περιλαμβάνει τους Νομούς Αττικής και Θεσσαλονίκης, πλην των τμημάτων τους που εντάσσονται στις λοιπές περιοχές.	Επιχορήγηση	25-40%	Επιδότηση επιτοκίου	25-40%
		Επιδότηση επιτοκίου	25-40%	Αφορολόγητες εκπτώσεις	60-100%
		Επιδότηση χρηματοδοτικής μίσθωσης			
		Αφορολόγητες εκπτώσεις			

Πηγή: Προσαρμογή από Πετράκος και Ψυχάρης (2004, σ.340).

Τα κίνητρα Ν/ 3299/2004*						
ΠΕΡΙΟΧΗ ΕΠΕΝΔΥΣΗΣ	**ΠΕΡΙΟΧΗ ΄Α**	**ΠΕΡΙΟΧΗ Β'**	**ΠΕΡΙΟΧΗ Γ'**	**ΠΕΡΙΟΧΗ Δ '**	**ΠΕΡΙΟΧΗ Δ1**	**ΠΕΡΙΟΧΗ Δ2**
ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΕΠΕΝΔΥΣΗΣ	Περιλαμβάνει τους Νομούς Αττικής και Θεσσαλονίκης, πλην των τμημάτων τους που εντάσσονται στις λοιπές περιοχές.	Περιλαμβάνει τις Βιομηχανικές Επιχειρηματικές Περιοχές (Β.Ε.ΠΕ)., την Επαρχία Λαγκαδά και το τμήμα δυτικά του ποταμού Αξιού του Νομού Θεσσαλονίκης και την επαρχία Τροιζηνίας του Νομού Αττικής.	Περιλαμβάνει τη Ζώνη Λαυρεωτικής του Νομού Αττικής, όπως αυτή καθορίστηκε με την 37349/5.11.1991 (ΦΕΚ Β'950) κοινή απόφαση των Υπουργών Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και 3ημόσιων 'Εργων, Εθνικής Οικονομίας και Εσωτερικών καθώς και τις περιφέρειες, τους νομούς ή τα τμήματα νομών της Επικράτειας που δεν εντάσσονται στις περιοχές 3', Β' και Α'.	Περιλαμβάνει τους Νομούς Ξάνθης, Ροδόπης και 'Εβρου, τις Βιομηχανικές Επιχειρηματικές Περιοχές (Β.Ε.ΠΕ) όπως καθορίζονται στο άρθρο 1 του Ν.2545/1997 (ΦΕΚ 254/Α/1997), της 3ιοικητικής Περιφέρειας Ηπείρου, τα νησιά της Ελληνικής Επικράτειας με πληθυσμό μέχρι 3.100 κατοίκους, σύμφωνα με την απογραφή του 1991, τα νησιά της 3ιοικητικής Περιφέρειας Βορείου Αιγαίου, τη νήσο Θάσο, το Νομό 3ωδεκανήσου, πλην της περιοχής που καθορίζεται από την υπουργική απόφαση του γενικού πολεοδομικού σχεδίου της πόλης της Ρόδου, και την παραμεθόρια ζώνη του ηπειρωτικού τμήματος της Επικράτειας σε απόσταση 20 χλμ. από τα σύνορα, στην οποία	Περιλαμβάνει την παραμεθόριο ζώνη του ηπειρωτικού τμήματος της Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας σε απόσταση 20 χλμ από τα σύνορα, στην οποία εντάσσονται και οι δήμοι ή οι κοινότητες των οποίων τα διοικητικά όρια τέμνονται από την ζώνη αυτή, το Νομό 3ωδεκανήσου πλην της περιοχής που καθορίζεται από την Υπουργική απόφαση του γενικού πολεοδομικού σχεδίου της πόλης Ρόδου, τα νησιά της 3ιοικητικής Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας, Θεσσαλίας, Ιονίων Νήσων, Στερεάς Ελλάδος, Αττικής, Νοτίου Αιγαίου και Κρήτης με πληθυσμό μέχρι 3.100	Περιλαμβάνει την παραμεθόριο ζώνη του ηπειρωτικού τμήματος της Ανατολικής Μακεδονίας και Ηπείρου σε απόσταση 20 χλμ από τα σύνορα στην οποία εντάσσονται και οι δήμοι και οι Κοινότητες των οποίων τα διοικητικά όρια τέμνονται από τη ζώνη αυτή, τις Β.Ε.ΠΕ της 3ιοικητικής Περιφέρειας Ηπείρου, τα νησιά της 3ιοικητικής Περιφέρειας Βορείου Αιγαίου, τη νήσο Θάσο, και τα νησιά της Ανατολικής Μακεδονίας, Ηπείρου, 3υτικής Ελλάδας, και Πελοποννήσου

				εντάσσονται και οι δήμοι ή οι κοινότητες των οποίων τα διοικητικά όρια τέμνονται από τη ζώνη αυτή. Η περιοχή 3΄ διαιρείται στις υποπεριοχές 31, 32 και 33 ως εξής:	κατοίκους σύμφωνα με την απογραφή του 1991.	
(α) Επιχορήγηση ή και επιδότηση χρηματοδοτικής μίσθωσης**						
Κατηγορία 1	0%	18%	30%	35%	40%	40%
Κατηγορία 2	0%	13%	25%	35%	35%	35%
Κατηγορία 3	40%	40%	40%	40%	40%	40%
Κατηγορία 4	30%	30%	35%	35%	40%	40%
Κατηγορία 5	35%	35%	35%	35%	35%	35%
Ή εναλλακτικά: (β) Φορολογική απαλλαγή						
Κατηγορία 1	0%	50%	100%	100%	100%	100%
Κατηγορία 2	0%	50%	100%	100%	100%	100%
Κατηγορία 3	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Κατηγορία 4	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Κατηγορία 5	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Ή εναλλακτικά: (γ) Επιχορήγηση του κόστους της δημιουργούμενης απασχόλησης						
Κατηγορία 1	0.00%	18.40%	35.10%	40.00%	45.50%	48.10%
Κατηγορία 2	0.00%	18.40%	33.20%	40.00%	45.50%	45.50%
Κατηγορία 3	40.00%	40.00%	40.00%	40.00%	40.00%	40.00%
Κατηγορία 4	35.00%	35.00%	40.00%	40.00%	45.50%	48.10%
Κατηγορία 5	35.00%	35.00%	35.00%	35.00%	35.00%	35.00%

Ιδία επεξεργασία. Στοιχεία από ΥΠΕΘΟ, Γενική Γραμματεία Επενδύσεων και Ανάπτυξης. *Κατά τα ισχύοντα πρό τροποποιήσεων. Προβλέπονται προσαυξήσεις στα ποσοστά ανάλογα με την κατηγορία και το περιεχόμενο του επιχειρηματικού σχεδίου, το μέγεθος της επιχείρησης και με βάση συγκεκριμένα κοινωνικοοικονομικά κριτήρια (π.χ. ΑΕΠ ανά νομό) - σε ειδικές περιπτώσεις που αναλύονται στο κείμνο του Νόμου. Σε κάθε περίπτωση τα παρεχόμενα ποσοστά επιχορήγησης και επιδότησης χρηματοδοτικής μίσθωσης καθώς και της επιδότησης του κόστους της δημιουργούμενης από το επενδυτικό σχέδιο απασχόλησης δεν δύναται να υπερβούν το 55%.

Περιοχές κινήτρων Ν. 3299/2004 μετά την τροποποίηση			
ΠΕΡΙΟΧΗ		**Επιχορήγηση ή και επιδότηση χρηματοδοτικής μίσθωσης ή επιδότηση του κόστους της δημιουργούμενης απασχόλησης**	
ΠΕΡΙΟΧΗ Α΄	Περιλαμβάνει τους Νομούς Αττικής και Θεσσαλονίκης πλην των Βιομηχανικών Επιχειρηματικών Περιοχών (Β.Ε.ΠΕ) και των νησιών των Νομών αυτών που εντάσσονται στην Περιοχή Β΄.	Κατηγορία 1	20%
		Κατηγορία 2	15%
ΠΕΡΙΟΧΗ Β΄	Περιλαμβάνει τους Νομούς της Περιφέρειας Θεσσαλίας (Καρδίτσας, Λάρισας, Μαγνησίας, Τρικάλων), τους Νομούς της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου (Κυκλάδων, Δωδεκανήσου), τους Νομούς της Περιφέρειας Ιονίων Νήσων (Κέρκυρας, Λευκάδας, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου), τους Νομούς της Περιφέρειας Κρήτης (Ηρακλείου, Λασιθίου, Ρεθύμνου, Χανίων), τους Νομούς της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας (Χαλκιδικής, Σερρών, Κιλκίς, Πέλλας, Ημαθίας, Πιερίας), τους Νομούς της Περιφέρειας Δυτικής Μακεδονίας (Γρεβενών, Κοζάνης, Φλώρινας, Καστοριάς) καθώς και τους Νομούς της Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδος (Φθιώτιδας, Φωκίδας, Εύβοιας, Βοιωτίας, Ευρυτανίας).	Κατηγορία 1	30%
		Κατηγορία 2	25%
ΠΕΡΙΟΧΗ Γ	Περιλαμβάνει τους Νομούς της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης (Καβάλας, Δάμας, Ξάνθης, Ροδόπης, Έβρου), τους Νομούς της Περιφέρειας Ηπείρου (Άρτας, Πρέβεζας, Ιωαννίνων, Θεσπρωτίας), τους Νομούς της Περιφέρειας Βορείου Αιγαίου (Λέσβου, Χίου, Σάμου), τους Νομούς της Περιφέρειας Πελοποννήσου (Λακωνίας, Μεσσηνίας, Κορινθίας, Αργολίδας, Αρκαδίας) καθώς και τους Νομούς της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδος (Αχαΐας, Αιτωλοακαρνανίας, Ηλείας).	Κατηγορία 1	40%
		Κατηγορία 2	35%

VII. ΕΠΙΧΟΡΗΓΗΣΕΙΣ ΜΕΣΩ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΩΝ ΝΟΜΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΔΟΤΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΝΙΑΙΑΣ ΕΝΙΣΧΥΣΗΣ ΚΑΤΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

Εγκεκριμένα Επενδυτικά Σχέδια Ν. 1892/1990 απο 1ο Εξ. 1990 μέχρι 1ο Εξ. 1996										
		Κατά Περιφέρεια και Τομέα Δραστηριότητας (Ποσά σε εκ.δρχ.)								
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	**ΤΟΜΕΑΣ**	**Αρ. σχεδίων**	**ΥΨΟΣ ΕΠΕΝΔΥΣΗΣ**	**ΙΔΙΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ**	**ΕΠΙΧΟΡΗΓΗΣΗ**	**ΔΑΝΕΙΑ ΕΠΙΔΟΤΟΥΜΕΝΑ**	**ΔΑΝΕΙΑ ΜΗ ΕΠΙΔΟΤΟΥΜΕΝΑ**	**ΛΟΙΠΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ**	**ΝΕΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ**	**ΕΚΤΑΜΙΕΥΣΕΙΣ**
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗ	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	64	14,732	4,302	7,962	2,442		25	340	1,825
	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	606	319,372	84,988	174,128	59,198	363	697	13,876	50,362
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	11	1,517	634	564	319			55	274
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	21	2,940	878	1,479	529		54	152	591
	ΣΥΝΟΛΟ	**702**	**338,561**	**90,802**	**184,133**	**62,488**	**363**	**776**	**14,423**	**53,052**
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	45	3,118	1,211	1,131	720	13	43	58	433
	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	588	165,847	68,465	56,048	40,665		670	6,180	12,809
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	58	13,837	7,377	3,463	2,840		157	884	1,420
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	40	5,898	3,073	1,699	994		133	189	756
	ΣΥΝΟΛΟ	**731**	**188,700**	**80,126**	**62,341**	**45,219**	**13**	**1,003**	**7,311**	**15,418**
ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	4	142	46	48	43		5		20
	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	156	33,600	12,337	13,014	8,184		62	1,250	2,208
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	6	1,894	753	578	563			63	192
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	8	765	415	280	63		7	27	135
	ΣΥΝΟΛΟ	**174**	**36,401**	**13,551**	**13,920**	**8,853**	**0**	**74**	**1,340**	**2,555**
ΗΠΕΙΡΟΥ	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	72	5,544	2,221	1,860	1,309	9	145	209	693
	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝ	108	11,030	5,117	3,334	2,480		99	418	2,098

	ΗΣ									
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	27	3,990	2,224	937	801		28	205	171
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	7	642	377	212	54		0	28	44
	ΣΥΝΟΛΟ	**214**	**21,206**	**9,939**	**6,343**	**4,644**	**9**	**272**	**860**	**3,006**
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	52	4,559	1,597	1,586	1,348		28	98	581
	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	140	58,387	21,669	19,151	17,410		157	2,380	5,372
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	48	6,198	4,010	1,490	672		27	343	443
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	16	1,355	818	354	173		10	66	153
	ΣΥΝΟΛΟ	**256**	**70,499**	**28,094**	**22,581**	**19,603**	**0**	**222**	**2,887**	**6,549**
ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	8	702	304	254	138		5	18	107
	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	62	5,233	2,536	1,427	1,234		35	202	707
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	40	11,472	6,017	2,959	2,475		21	378	934
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	1	750	300	263	188			65	
	ΣΥΝΟΛΟ	**111**	**18,157**	**9,157**	**4,903**	**4,035**	**0**	**61**	**663**	**1,748**
ΔΥΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	34	4,007	1,459	1,375	1,113		61	107	637
	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	241	39,360	17,097	12,890	8,732	260	383	1,490	3,226
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	26	5,175	2,566	1,238	1,312		58	180	431
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	7	1,383	922	414	44		3	70	408
	ΣΥΝΟΛΟ	**308**	**49,925**	**22,044**	**15,917**	**11,201**	**260**	**505**	**1,847**	**4,702**
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	73	7,762	2,510	2,758	2,289	4	201	138	1,657
	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	243	96,837	38,101	28,882	28,672	93	1,089	3,321	9,098
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	21	11,034	5,414	3,153	2,442		24	555	715
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	3	279	162	92	14		12	14	74
	ΣΥΝΟΛΟ	**340**	**115,912**	**46,187**	**34,885**	**33,417**	**97**	**1,326**	**4,028**	**11,544**

		Αρ. σχεδίων	ΥΨΟΣ ΕΠΕΝΔΥΣΗΣ	ΙΔΙΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ	ΕΠΙΧΟΡΗΓΗΣΗ	ΔΑΝΕΙΑ ΕΠΙΔΟΤΟΥΜΕΝΑ	ΔΑΝΕΙΑ ΜΗ ΕΠΙΔΟΤΟΥΜΕΝΑ	ΛΟΙΠΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ	ΝΕΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	ΕΚΤΑΜΙΕΥΣΕΙΣ
ΑΤΤΙΚΗ	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	10	668	395	99	164		11	17	26
	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	273	76,347	32,070	27,670	15,784	238	584	3,139	8,429
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	44	17,270	10,284	4,265	2,673		48	125	417
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	109	22,254	11,358	6,947	3,723		225	1,392	3,240
	ΣΥΝΟΛΟ	**136**	**116,539**	**54,107**	**38,981**	**22,344**	**238**	**868**	**4,673**	**12,112**
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	33	2,367	776	827	742	16	5	41	285
	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	179	35,174	15,111	11,844	7,755		464	1,199	3,364
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	29	90,000	4,772	2,565	1,649		14	428	847
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	9	583	193	198	192			31	112
	ΣΥΝΟΛΟ	**250**	**128,124**	**20,852**	**15,434**	**10,338**	**16**	**483**	**1,699**	**4,608**
ΒΟΡΕΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	6	902	337	398	167			22	67
	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	130	10,993	4,331	4,853	1,701		108	453	1,543
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	68	12,830	6,286	4,428	1,722		393	673	2,353
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	2	2,124	734	853	535		1	91	39
	ΣΥΝΟΛΟ	**206**	**26,849**	**11,688**	**10,532**	**4,125**	**0**	**502**	**1,239**	**4,002**
ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	1	13	3	5	5				
	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	32	3,096	1,235	1,199	657		5	82	153
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	35	5,658	3,147	1,498	980		33	270	725
	ΣΥΝΟΛΟ	**68**	**8,767**	**4,385**	**2,702**	**1,642**	**0**	**38**	**352**	**878**
ΚΡΗΤΗ	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	13	1,558	772	521	195		71	16	544

	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	191	39,377	17,578	12,838	8,951		10	855	1,613
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	96	29,244	13,353	7,093	6,727		2,070	1,188	3,388
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	16	1,734	748	503	218	265		95	84
	ΣΥΝΟΛΟ	**316**	**71,913**	**32,451**	**20,955**	**16,091**	**265**	**2,151**	**2,154**	**5,629**
ΣΥΝΟΛΟ	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	421	46,728	16,212	19,089	10779	42	606	1,088	6,944
	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	3078	913,033	328,472	373,319	204,592	2,253	4,397	35,561	102,430
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	649	170,724	87,297	46,570	33,694		3,163	7,014	18,660
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	251	46,279	21,920	15,331	8,209	265	554	2,426	5,763
	ΣΥΝΟΛΟ	**4399**	**1,176,764**	**453,901**	**454,309**	**257,274**	**2,560**	**8,720**	**46,089**	**133,797**

Πηγή: Ετήσια Έκδοση "ΕΠΙΛΟΓΗ", 1997 όπως παρατίθεται στο Κόσνολας (1997, σελ. 275-278)

Εγκεκριμένα Επενδυτικά σχέδια Ν. 3299/2004 από έναρξη εφαρμογής έως 30/6/2007 (α΄φάση)								
Κατά Περιφέρεια και Τομέα Δραστηριότητας (Φορείς Διαχείρισης ΥΠΟΙΟ και ΔΙΣΑ)								
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΤΟΜΕΑΣ	ΠΟΣΑ ΑΙΤΗΣΕΩΝ			ΠΟΣΑ ΕΓΚΡΙΣΕΩΝ			
		ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΠΕΝΔ. ΣΧΕΔΙΩΝ	ΥΨΟΣ ΕΠΕΝΔΥΣΗΣ €	ΥΨΟΣ ΕΝΙΣΧΥΣΗΣ €	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΠΕΝΔ. ΣΧΕΔΙΩΝ	ΥΨΟΣ ΕΠΕΝΔΥΣΗΣ €	ΥΨΟΣ ΕΝΙΣΧΥΣΗΣ €	ΝΕΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΑΤΤΙΚΗ	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	32	94,995,007	30,880,128	17	63,706,527	20,922,797	88
	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	2	1,818,228	428,572	1	1,580,000	363,400	10
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	47	198,647,470	67,401,705	30	99,571,142	32,557,946	286
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	185	1,063,442,284	369,861,712	136	642,446,105	212,276,699	1,992
	ΣΥΝΟΛΟ	**266**	**1,358,902,989**	**468,572,117**	**184**	**807,303,774**	**266,120,842**	**2,376**
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗ	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	236	581,595,265	289,683,882	209	392,832,969	198,538,723	1,065
	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	35	31,766,465	16,465,165	29	26,217,641	13,112,824	45
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	35	64,137,798	34,891,611	32	50,399,827	26,727,541	110
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	16	31,452,901	16,073,806	12	22,297,351	11,318,043	77
	ΣΥΝΟΛΟ	**322**	**708,952,429**	**357,114,464**	**282**	**491,747,788**	**249,697,131**	**1,297**
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	348	731,511,030	335,106,049	302	562,281,890	244,701,069	2,102
	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	22	17,920,274	8,104,016	19	13,875,800	6,325,670	59
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	108	427,283,395	183,716,897	97	310,748,467	130,036,372	698
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	140	402,372,177	154,332,324	103	267,581,919	97,023,011	779
	ΣΥΝΟΛΟ	**618**	**1,579,086,876**	**681,259,286**	**521**	**1,154,488,076**	**478,086,122**	**3,638**
ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	81	179,983,185	85,144,286	77	160,966,539	74,577,027	374
	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	8	7,746,917	3,896,708	7	6,570,432	3,118,966	19
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	30	66,234,190	31,893,974	27	47,059,255	22,579,918	144

	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	11	8,444,381	3,886,186	7	4,024,117	1,818,326	43
	ΣΥΝΟΛΟ	**130**	**262,408,673**	**124,821,154**	**118**	**218,620,343**	**102,094,237**	**580**
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	251	284,556,407	119,756,763	237	231,262,785	94,657,454	672
	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	5	3,388,267	1,507,278	5	3,025,000	1,351,250	4
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	96	157,865,447	64,887,539	91	125,871,885	51,102,949	490
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	48	128,993,076	54,669,634	38	93,406,519	35,476,427	314
	ΣΥΝΟΛΟ	**400**	**574,803,197**	**240,821,214**	**371**	**453,566,189**	**182,588,080**	**1,480**
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	187	536,351,795	189,074,741	168	422,772,917	139,076,231	979
	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	11	8,379,014	3,430,279	8	6,932,000	2,454,700	19
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	41	112,658,544	41,985,156	35	86,549,045	30,997,404	213
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	32	141,172,965	57,076,344	26	111,901,901	41,184,570	225
	ΣΥΝΟΛΟ	**271**	**798,562,318**	**291,566,520**	**237**	**628,155,863**	**213,712,905**	**1,436**
ΗΠΕΙΡΟΥ	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	161	195,269,492	99,180,817	142	135,993,553	66,746,573	502
	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	52	43,398,043	19,976,096	45	30,425,603	13,788,372	84
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	52	123,026,534	62,649,098	47	95,617,559	47,467,134	228
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	22	44,975,343	23,672,709	15	26,861,779	14,157,355	101
	ΣΥΝΟΛΟ	**287**	**406,669,412**	**205,478,720**	**249**	**288,898,494**	**142,159,434**	**915**
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	189	344,145,952	144,780,405	167	187,228,824	72,467,002	330
	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	20	20,307,802	5,726,405	16	17,510,916	6,862,003	35
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	95	609,396,231	284,733,342	89	529,379,939	236,472,664	1,213
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	12	21,399,851	8,933,401	8	10,999,853	4,327,692	46
	ΣΥΝΟΛΟ	**316**	**995,249,836**	**444,173,553**	**280**	**745,119,532**	**320,129,361**	**1,624**

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	ΤΟΜΕΑΣ	ΠΟΣΑ ΑΙΤΗΣΕΩΝ			ΠΟΣΑ ΕΓΚΡΙΣΕΩΝ			
		ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΠΕΝΔ. ΣΧΕΔΙΩΝ	ΥΨΟΣ ΕΠΕΝΔΥΣΗΣ €	ΥΨΟΣ ΕΝΙΣΧΥΣΗΣ €	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΠΕΝΔ. ΣΧΕΔΙΩΝ	ΥΨΟΣ ΕΠΕΝΔΥΣΗΣ €	ΥΨΟΣ ΕΝΙΣΧΥΣΗΣ €	ΝΕΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΔΥΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	257	368,755,255	167,894,747	226	293,775,053	129,190,558	703
	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	13	22,598,228	11,029,868	13	20,199,655	9,253,488	96
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	38	132,279,818	60,728,518	35	98,096,780	44,219,878	215
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	27	69,379,706	31,468,826	18	49,183,316	21,377,324	88
	ΣΥΝΟΛΟ	**335**	**593,013,007**	**271,121,959**	**292**	**461,254,804**	**204,041,248**	**1,102**
ΚΡΗΤΗ	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	408	365,593,851	134,336,657	376	279,275,483	101,910,711	892
	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	39	35,401,042	13,239,283	36	28,653,500	10,760,400	126
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	245	921,045,666	339,432,165	227	675,160,962	246,410,894	1,193
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	59	126,608,605	51,952,175	31	59,410,153	23,315,770	258
	ΣΥΝΟΛΟ	**751**	**1,448,649,164**	**538,960,280**	**670**	**1,042,500,098**	**382,397,775**	**2,469**
ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	19	16,682,333	6,949,032	18	13,471,667	5,558,812	60
	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	1	1,569,205	627,682	1	1,310,000	524,000	4
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	122	368,032,137	160,938,311	107	291,222,632	125,204,652	492
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	6	22,569,149	10,377,660	4	18,141,268	8,570,507	11
	ΣΥΝΟΛΟ	**148**	**408,852,824**	**178,892,685**	**130**	**324,145,567**	**139,857,971**	**567**
ΒΟΡΕΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	49	43,744,735	23,758,464	42	28,443,955	14,707,125	278
	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	6	4,185,245	2,240,268	5	2,579,844	1,367,038	5
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	52	166,568,845	91,093,721	45	107,250,290	58,586,721	215
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	10	12,287,014	6,744,857	9	9,154,951	4,907,708	16

	ΣΥΝΟΛΟ	**117**	**226,785,839**	**123,837,310**	**101**	**147,429,040**	**79,568,592**	**514**
ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	37	93,651,733	39,237,203	30	69,525,513	22,164,410	127
	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	3	3,332,960	1,472,629	2	1,498,589	599,436	1
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	214	1,451,385,599	726,570,325	195	1,132,500,601	517,856,985	2,216
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	13	29,684,097	15,205,786	8	15,421,693	7,585,420	24
	ΣΥΝΟΛΟ	**267**	**1,578,054,389**	**782,485,943**	**235**	**1,218,946,396**	**548,206,251**	**2,368**
ΣΥΝΟΛΟ ΥΠΟΙΟ ΚΑΙ ΔΙΣΑ	ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ	2,255	3,836,836,040	1,665,783,174	2,011	2,841,537,675	1,185,218,492	8,172
	ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ	217	201,811,690	88,144,249	187	160,378,980	69,881,547	507
	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ	1,175	4,798,561,674	2,150,922,362	1,057	3,649,428,384	1,570,221,058	7,713
	ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	581	2,102,781,549	804,255,420	415	1,330,830,925	483,338,852	3,974
	ΣΥΝΟΛΟ	**4,228**	**10,939,990,953**	**4,709,105,205**	**3,670**	**7,982,175,964**	**3,308,659,949**	**20,366**

Πηγή: Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών, Γενική Γραμματεία Επενδύσεων και Ανάπτυξης, ΓΔ Ιδιωτικών Επενδύσεων, Τμήμα Μελετών και Στατιστικής Τεκμηρίωσης.

Πληρωμές προς τον αγροτικό τομέα κατά περιφέρεια, 2007				
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ	Ενιαία Ενίσχυση (ευρώ)	Συνολικές Πληρωμές (ευρώ)	% ενιαίας ενίσχυσης ως προς το σύνολο της χώρας	% συνολικών πληρωμών ως προς το σύνολο της χώρας
ΣΥΝΟΛΟ ΕΛΛΑΔΑΣ	***2.287.038.486***	***2.888.631.692***	***100***	***100***
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	404.688.333	475.414.612	17,69	16,46
Κεντρική Μακεδονία	378.059.137	474.343.433	16,53	16,42
Δυτική Μακεδονία	84.815.919	102.778.803	3,71	3,56
Θεσσαλία	386.499.511	463.561.962	16,9	16,05
Ήπειρος	48.900.948	71.639.471	2,14	2,48
Ιόνια Νησιά	33.760.488	41.861.073	1.48	1.45
Δυτική Ελλάδα	202.416.559	279.623.253	8,85	9,68
Στερεά Ελλάδα	211.958.210	235.244.697	9,27	8,14
Πελοπόννησος	154.133.428	250.324.741	6,74	8,67
Αττική	71.310.652	92.274.251	3,12	3,19
Βόρειο Αιγαίο	44.794.196	51.910.600	1.96	1.8
Νότιο Αιγαίο	20.445.520	28.560.189	0.89	0.99
Κρήτη	245.255.585	321.094.606	10,72	11.12

Πηγή: ΟΠΕΚΕΠΕ, όπως αναφέρεται στο Καδίτη και Νίτση (2010, σελ. 52)